

ISSN 2218-7588
E- ISSN 2219-5513
IASJ 0000 0001

DİL

VƏ

ƏDƏBİYYAT

LANGUAGE AND LITERATURE

ЯЗЫК И ЛИТЕРАТУРА

Beynəlxalq elmi – nəzəri jurnal

Elektron versiyası

Электронная версия

2(122)

Jurnal

1993-cü ildən 2 aydan bir çıxır

BAKİ - 2023

REDAKSİYA HEYƏTİ - РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

UMUMİ DİLÇİLİK:
ОБЩЕЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. Ə Rəcəbli-məsul redaktor
Prof. N.Məmmədli

ŞƏRQŞÜNASLIQ VƏ İLANİYYAT
ВОСТОКОВЕДЕНИЕ И ТЕОЛОГИЯ:

Prof. R.Rüstəmov-məsul redaktor
Prof. M.Kazımov
Dos. A.Məmmədova

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ:
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ:

Prof. E.Əzizov
Prof. T.Nasıyev
Prof. S.Abdullayeva
Dos. Ə.Ağakışiyev
Dos. M. Əlizadə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI:
АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Dos. E.Məmmədov-məsul redaktor
Dos. Ə.Nəcəfzadə

ƏDƏBİYYAT NƏZƏRİYYƏSİ:
ТЕОРИЯ ЛИТЕРАТУРЫ:

Akad. N.Paşayeva-məsul redaktor
AMEA müx.üzvü, prof.T.Mütəllibov

TÜRKOLOGİYA:
ТЮРКОЛОГИЯ:

Akad. N.Cəfərov – məsul redaktor
Fil.f.dok., dos. N.Hüseynova
Fil.f.dok. R.Bayramov

JURNALİSTİKA:
ЖУРНАЛИСТИКА:

Prof. Q.Məhərrəmli – məsul redaktor

RUS FİLOLOGİYASI:
РУССКАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. Ə.Paşayeva
Prof. L.Əhmədova
Prof. M.Cəfərov
Prof. L. Quliyeva-məsul redaktor

QƏRB FİLOLOGİYASI :
ЗАПАДНАЯ ФИЛОЛОГИЯ:

Prof. N.Vəliyeva-məsul redaktor
Prof. C.Şağiyev
Prof. B.İsmayilov
Fil.e.dok., dos. R.Xəlilov

PEDAQOGİKA VƏ PSIXOLOGİYA:

Prof. S.Mirzəyev
Prof. R.Hüseynzadə
Dos.S.Abbasova - məsul redaktor
Dos. L.Ələkbərova

İNSANŞÜNASLIQ
ЧЕЛОВЕКОВЕДЕНИЕ:

RTA müx.üzvü., prof. C.M.Mallaev
Prof. P.Omarova
Prof. M.Seyidova

KİTABŞÜNASLIQ
КНИГОВЕДЕНИЕ:

Prof. X.İsmayilov-məsul redaktor
Dos.M.Məmmədov
Dos.K.Aslan

Baş redaktor: dos. T.Cəfərli. Baş redaktorun müavinləri: dos. L.Ələkbərova, fil.f.dok. R.Bayramov

Xarici əlaqələr üzrə müavin: dos. N.Əfəndiyeva. Məsul redaktor: dos. F.Əlizadə

Məsul katib: Pərvin Eyvazov. Administrator: C.T.Əliyev

Redaksiyanın ünvanı: Bakı AZ1073, Z.Xəlilov23. BDU, Filologiya fakültəsi. Tel. 050 287 10 14

Jurnalın elektron ünvanı: http://philology.bsu.edu.az/az/content/dil_v_dbiyyat_beynlxalq_elminzri_jurnal

<i>DİLÇİLİK – ЯЗЫКОЗНАНИЕ</i>	5-173
S.FƏTƏLİYEVƏ. “İqor polku” haqqında dastan” və “Nibelunqlar nəğməsi” eposlarının leksik-semantik sistemi.....	5
M.ДЖАФАРОВ, А.ФЕЙЗИЕВА. Из наблюдений над лексическими доминантами в современном дискурсе.....	7
A.SƏFİXANOVA, V.ABİYEVƏ. İngilis dilində inkar ədatlar və onların Azərbaycan dilində qarşılığı.....	12
S.MİRZƏYEVƏ. Azərbaycan və ingilis xalq nağallarının dilinin leksik-frazeoloji inventarının linqvokulturoloji şərtlənməsinə dair.....	15
J.ГУСЕЙНОВА. Типология дискурса.....	19
M.MƏMMƏDLİ. Azərbaycan dili şivələrində leksik-semantik söz qrupları.....	23
İ.ƏLİYEV. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi.....	26
R.HACIYEVƏ. Heydər Əliyev müasir Azərbaycan dilinin qayğıkeşi kimi.....	29
V.PƏNAHOVA. İngilis dilində frazeoloji vahid komponentlərinin mürəkkəb əvəzlənməsi.....	32
S.BÜNYADZADƏ. Modal sözlərin xarakterik xüsusiyyətləri.....	36
B.MAMEDOVA. Загадки, построенные по модели простого предложения.....	40
K.MƏLİKLİ. Müasir dilçilikdə substantivləşmənin növləri.....	43
N.ƏSƏDOVA. Gələcəkdə ingilis dilinin global dil kimi istifadəsi.....	48
M.İSMAYİLOVA. Çoxmənalı sözlərin, emotivlərin dialoqlarda işlədilməsi.....	51
S.ŞÜKÜRLÜ. “Əxlaq” konseptinin Azərbaycan və rus paremioloji vahidlərində əks olunması.....	55
İ.ƏLİHEYDƏROVA. İngilis dilində feili sifət, onun cümlədə funksiyaları və Azərbaycan dilinə tərcümə variantları.....	58
F.QULİYEVƏ, M.ƏSGƏROVA. Xəbər diskursunda başlıq kompleksinin quruluşu.....	61
G.ƏLİYEVƏ. Metonymy as away of transposing meaning in oil and gas terminology.....	64
G.MEHDIYEVƏ. Etimoloji metod və onun toponimikada tarixi.....	68
N.BABAYEVƏ. Məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması və yenidən konseptuallaşdırılmasında “konteyner” sxemi.....	71
Г.БАБАЕВА. Гендерные различия в паремииологии английского языка: социальный статус мужчин и женщин.....	74
Г.ГУСЕЙНОВА. Лингвокреативный потенциал зоонимов в составе фразеологизмов в русском языке.....	79
A.KYAZIMOVA. Антропонимы как компоненты языкового пространства в повести М.А.Булгакова «Собачье сердце».....	82
H.ФӘЙДИЕВА. Актуализация заимствований в арабском в свете лексических и фонетических наблюдений.....	86
X.İSAYEVƏ. Dildə qənaət prinsipinin mətnin inkişafında rolu.....	91
N.QƏNBƏROVA. Müasir ingilis dilində müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri.....	94
Ə.HƏZİYEVƏ. “Siyasi korrektlik” əsaslı evfemistik terminlərin və onların kalkalarının yaranma səbəb və şəraitinə dair.....	98
R.MUSAYEVƏ, R. BABAYEVƏ. Müasir İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin funksiya üzrə təsnifatı.....	102
L.HÜSEYNOVA. İngilis dilinin Kanada variantında leksik-semantik və fonetik dəyişikliklər.....	105
X. ZAMANOVA, L.AXUNDOVA. İngilis dilinin toponimikası və onun üslubi əlamətləri.....	108
N. RZAYEVƏ. İngilis dilində kommunikativ kompetensiyanın formalaşması və onun cümlədə diskursiv, sosiolinqvistik.....	111
G. XUDUYEVƏ. Nitq situasiyasının linqvistik xüsusiyyətləri.....	114
İ.ŞƏFİZADƏ. İngilis dilinin Amerikan variantında nəzərə çarpan fonetik uyğunsuzluqlar və onun Azərbaycan dilində müxtəlif.....	117
H. МУСАЕВА. Об арабских заимствованиях в лексико-семантической системе персидского языка.....	120
İ. MƏHƏRRƏMOVA. Azərbaycan dilində onomastik vahidlərin leksik tərkibi.....	123
S. BAGIROVA, Ş.MUSTAFAJEVA. İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili.....	127
R.BAYRAMOV. İranda türkologiyanın ümumi vəziyyəti.....	130
K.MUSAYEVƏ. And ədatları (حروف القسم).....	135
A.MAMMADZADA. Discourse and on the problems of distinctive approach to its structure.....	139
S.RƏHMANOVA. Fərhad Zeynalov müasir Azərbaycan türkologiyasının banisi kimi.....	145
E.İLYASLI. Alman dilinin sintaksisi: cümlə növləri və cümlə üzvləri haqqında.....	148
İ.ELSALED. Phonetic-graphic expression of names of arabic origin in the literary language of Azerbaijan.....	152
L.MƏMMƏDOVA. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində substantivləşmiş nitq hissələri.....	156
S.MUSƏVİ. Dekonstruksiya – fon biliklərinin reallaşmasının ən mürəkkəb üsullarından biri kimi.....	161
T.HACIYEVƏ. Dil şüuru psixolinqvistik anlayış kimi.....	164
S. NƏCƏFOVA. Mədəni nitqə verilən əsas tələblər: nitqin düzgünlüyü, aydınlığı və zənginliyi.....	167
A.BAXŞƏLİYEVƏ. Azərbaycan dilində əvəzliliklərin sintaktik xüsusiyyətləri.....	170
<i>ƏDƏBİYYATSUNSLIQ-LITERATUROBEDENIYE</i>	174-306
G.ABDULLAYEVƏ. Yehuda ha-Levinin əsərlərində Sion mövzusu.....	174
G.XUDAYAROVA. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasında milli düşüncə.....	177
S.MƏMMƏDOVA. Badam Şirvanlının poetik irsi.....	181
Ü.SƏMƏDOVA. Osmanlı ədəbiyyatşünaslığında roman janrının bünövrəsini qoyanlar.....	184
S.MƏRDANOVA. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri.....	188
M.SEYİDOV, S.MƏMMƏDOV. “Avesta”, zərdüşçülük və Novruz adət-ənənələrinin milli-mənəvi təfəkkür tərzimizdə yeri.....	192
L.PİRİMOVA. İ.Sundaresanın “İyirminci arvad” romanında hakimiyyət uğrunda mübarizənin təsviri.....	196
Ü.ƏHMƏDOVA. XX əsrin əvvəllərində poeziyada azadlıq, hürriyyət və milli istiqlal düşüncəsinin inikası.....	200
T.MƏMMƏDOVA. Aşiq İsgəndər Ağbabalının sənət şəcərəsi.....	204
M.MEHDIYEVƏ. İmadəddin Nəsimi varadılığına nəzər.....	208
S.ƏSƏDOV. XX əsrin 80-ci illərindən sonrakı Cənub poeziyası vahid Azərbaycan ədəbi prosesinin parçası kimi.....	210
V.NƏBİYEVƏ. Meri Styuart və Con Steynbekin yaradıcılığında Kral Artur obrazı.....	213
Ф.ГАРАЕВА. Тема любви в романе Л.Н. Толстого «Воскресение».....	217
M.ABDULLAYEVƏ. Həyatın metaforası və metaforanın həyatı.....	221
L.ƏHMƏDOVA. K.Vonnequtun “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanının mövzu və ideya xüsusiyyətləri.....	224
T.MEHDIYEVƏ. Görkəmli Suriya yazıçısı Gadət Əs-Səmmannın hekayələrində qadın problemi.....	229
A.NƏSİBOVA. Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyəti Qərb yönümlü araşdırmalarda.....	232
G.ƏLİYEVƏ. Q.Nəcəfzadənin sərbəst şeirlərində söz və fikir axtarışları.....	237
A.QASIMOVA. Aşiq Əhməd Rüstəmovun “Mirzə Bilal” dastanı.....	241
H.ABDİYEVƏ. Müasir Azərbaycan poemalarında zəfər, qalibiyyət mövzusu.....	246
G.MUSTAFAZADE-ASADOVA. The concept of the road in N.S.Gumilev's oriental drama "The child of Allah".....	250
B.ƏZİZƏLİYEVƏ. Sultan Bahunun ədəbi-fəlsəfi görüşləri.....	254
A.HÜSEYNOVA. Qurann XVII-XX əsrlərdə Avropa və rus dillərinə tərcümələri.....	256
Q.RZAYEVƏ. Xalq şairi Səməd Vurğunun sənətkar ömrünə akademik baxış.....	259
S.CƏFƏROVA. İngilis romantizmində Bayronizm problemi.....	265

R.QULIYEVA. Dastan-Əhməd Hərami Azərbaycan ədəbiyyatında ilk anadilli məsnəvi nümunəsi kimi.....	265
İ.RƏHMANOVA. Cavad Heyət və Azərbaycan ədəbiyyatı.....	272
S.MAHMUDZADE. "Robinson Crusoe" – the literary hero that made Daniel Defoe famous.....	275
L.ƏLİYEVƏ. Conatan Kou yaradıcılığına bir baxış.....	279
Y.ABDULLAYEVA. Marqaret Drabblin romanlarında allüziya və reminissensiyalar.....	282
S.BƏŞİROVA. Eldar Baxışoğlunun tərcüməçilik fəaliyyəti (1970-1980-ci illər).....	286
M.SƏFİYEVƏ. Ümummilli lider Heydər Əliyevin bədii tərcümə sənətinin inkişafında rolu.....	290
И.АСАДОВ. Реализация мотива кровной мести в поэмах А.С.Пушкина и М.Ю.Лермонтова.....	293
V.ALLAHVERDİYEV. Müasir Azərbaycan poeziyasında obrazlı - assosiativ ifadə üsulu.....	296
N.İSMAYILZADƏ. Təsəvvüfün digər elmlərlə əlaqəsi.....	300
S.MƏMMƏDOVA. Qədim türklərdə səadət anlamı.....	303
JURNALİSTİKA-JURHALİSTİKA.....	307-320
Ş.MƏMMƏDOVA. "Zənbur" jurnalının tənqid hədəfləri və üslub xüsusiyyətləri.....	307
S.ƏLİYEVƏ. Azərbaycan satirik mətbuatı və felyeton janrı.....	311
Э.ГУГАСАРИ. Проблема женского бесправия на страницах журнала «Молла Насреддин».....	315
G.QƏRİBOVA. PR böhranının aradan qaldırılmasında medianın rolu.....	319
PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA, PEDAQOGİKA-PSIXOLOGİYA.....	321-436
Г. ХАЛИЛОВА. Ситуативно - тематическое представление учебного материала.....	321
A. ŞÜKUROVA. İngilisdilli hüquqi diskursun tədrisində nitq bacarıqlarının inkişafı.....	325
M.QƏHRƏMANOVA. İngilis dilinin tədrisində danışıq bacarığının vacibliyi.....	328
D.QULIYEVA. Tədris zamanı ev tapşırıqlarının əhəmiyyəti.....	331
S. ƏLİYEVƏ. İngilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadə.....	334
Ж.МУСТАФАЕВА, Н.ХИЯЛОВА О теории множественного интеллекта.....	337
Э.КЕРИМОВ, Х.ТАГИЕВА. Особенности методики обучения деловой и академической коммуникации.....	340
S.MUSTAFAEVA. Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri 1960-ci illərin metodik əsərlərində.....	344
F.BAĞIROVA. Tədrisin ilk mərhələsində metodik vərdişlərin aşılması.....	348
D.NAĞIYEVƏ, V.VƏLİYEVƏ. Nitq inkişafının mexanizmləri.....	352
Р.ИМАНОВА. Использование креолизованных текстов при обучении русскому языку в азербайджанской аудитории.....	355
Н.ХАЛИЛОВА. Приемы работы над синонимами на занятиях русского языка.....	358
N.CƏFƏROVA. Ümummilli lider H.Əliyevin dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyası.....	362
S.ABBASOVA, S.HƏSƏNOVA. Azərbaycan dili dərslərində təlim vasitəsi kimi İKT-dən istifadə.....	365
A.ƏLİYEVƏ. İntonasiya və durğu işarələrinin integrativ tədrisi haqqında.....	368
K.MAHMUDOVA. İbtidai siniflərdə dil qaydaları ilə bağlı məsələlərin tədrisi.....	371
A.XANBUTAYEVA. İnnovativ dil öyrənmədə mobil texnologiyaların tətbiqi.....	374
A.MƏMMƏDOVA. Some issues in teaching speaking skills.....	377
A.ABBASOVA. İngilis dilində feli frazeoloji birləşmələrin işlənmə metodları.....	381
M.İSMİXANOV, N.İMAMVERDİYEVƏ. Ulu öndər Heydər Əliyevin nəzəri irsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı.....	385
Л.МУРАДОВА. Особенности диалога как метода обучения русскому языку.....	389
З.МАНСИМОВА. Аспектно – комплексный подход к содержанию обучения русскому языку в азербайджанской школе.....	393
A.HUSEYNOVA. Qədim psixologiyasında emosionallıq psixoloji problem kimi.....	396
И.КУЛИЕВА, М.САДЫХОВА. Моделирование содержания обучения.....	398
Д.КАЗИ-ЗАДЕ. Текст как основная коммуникативно-дидактическая единица.....	402
A.MƏMMƏDOVA. Teachers and their roles.....	406
B.MƏMMƏDOV. Tabesiz mürəkkəb cümlənin dil qaydaları məzmun xətti üzrə tədrisi.....	410
V.QURBANOV. Filologiya təliminin aktual problemləri.....	413
S.CƏFƏROVA. Əmək tərbiyəsi uşaq və yeniyetmələrin fiziki, mənəvi inkişafına təkan verən amil kimi.....	415
Ə.CƏFƏROVA. Gənc nəslin təlim-tərbiyəsində Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığının rolu.....	420
S.MƏMMƏDOVA. Milli pedaqogikanın obyektı, predmeti və əsas anlayışları.....	424
A.MƏMMƏDOVA. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyəti.....	428
T.MƏHƏRRƏMOVA. İngilis dilində oxu bacarıqlarının formalaşdırılmasının metodiki əsasları.....	431
Y.QARAŞOVA. İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələr arasında mədəniyyətlərarası və kommunikativ kompetensiya.....	434
KİTABŞÜNASLIQ-KNİGOVEĐENİE.....	437-439
S.QULIYEVA. Azərbaycanda kitab nəşrinin yaranması və inkişafında Ulu öndər H.Əliyevin diqqət və qayğısı.....	437
MƏRUZƏ VƏ MƏQALƏLƏR – ДОКЛАДЫ И СТАТЬИ.....	440-471
A.SƏFİXANOVA, V.ABİYEVA, İ.BRANİMOVA. İngilis dili dərslərində bacarıq və vərdişlərdən istifadə.....	440
Л.ГУЛИЕВА. Тренировочные лексико-грамматические упражнения по русскому языку.....	443
F.MİKAYİLOVA. İbtidai siniflərin Azərbaycan dili təlimində əyani vəsaitlərdən istifadənin əhəmiyyəti.....	446
Z.MAYİLOV. Əzizə Cəfərzadənin bədii nəsrində xitablar və onların poetik imkanları.....	448
Z.MƏMMƏDOVA. Azərbaycan dilində sintaktik birləşmələrdə ingilis dili mənşəli sözlərin leksik-semantik və morfoloji xüs.....	452
G.İSMAYİLOVA, A.NƏZİROVA. İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının funksional və sintaktik təsnifatı.....	454
Y.QƏHRƏMANOVA. Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində yerlik halın özünəməxsus xüsusiyyətləri.....	457
İ.ŞƏMSİZADƏ. A.Divanbəyğunun metodiki görüşləri.....	461
Y. XANLAROVA. Nəriman Həsənzadənin nəsrı.....	464
Ü. QULIYEVA. Orta məktəblərdə bioloji və tibbi biliklərin tədrisinin əhəmiyyəti.....	466
YUBİLİYARLAR-ЮБИЛІЯРІ.....	471

**“ İQOR POLKU HAQQINDA DASTAN” VƏ “NİBELUNQLAR NƏĞMƏSİ”
EPOSLARININ LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİ**

Qədim abidələr üzrə leksik-semantik sistemin öyrənilməsi abidələr yazıldığı dövrün leksik mənzərəsinin müəyyənəndirilməsi deməkdir. Bu istiqamətli tədqiqatların aparılması fəlsəfə, tarix, kulturologiya, filologiya, sosiologiya və s. üçün zəngin materiallar verir. Əgər həmin tədqiqatlar zamanca bir-birinə yaxın olan dövrü əhatə edərsə və bu aspektdə tipoloji tədqiqat aparılırsa, abidələrin məxsus olduğu xalqların düşüncə tərzindəki universal xüsusiyyətləri aşkarlayıb modelləşdirmək mümkün olur. Bu isə bəşəriyyətin keçdiyi inkişaf yolunun ümumi konturlarını müəyyənəndirməyə imkan verir. Bu kontekstdə qədim german abidələrindən “Beovulf”, “Nibelunqlar nəğməsi”, slavyan abidələrindən “İqor polku haqqında dastan” və Azərbaycan abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında leksik-semantik sistemi öyrənmək bu mənada xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qədim İngilis dilinin tədqiqatçılarından olan V.Strit bu dövr dilinin leksikasında semantik sahələrin təhlilini “Qədim ingilis dilində semantik sahələrin tədqiqi” adlı əsərində vermişdir (8).

Bu istiqamətdə əsas semantik sahələr kimi dəniz və hərbi diqqət mərkəzindədir. K. Teyrin “Qədim ingilis dilində dəniz terminləri” adlı lüğət formasında yazılmış kit (2),199). B istiqamətdə tədqiqatlar üçün çox dəyərli bir vəsaitdir. Həmçinin, Lyuda İşmuratovanın Qədim ingilis dilində “müharibə” semantik sahəsi və hərbi terminlər “adlı məqaləsini qeyd etmək olar (5,480). Ümumilikdə, qeyd edilən araşdırmalar nəticə etibarilə Anqlo-Sakson tayfalarının dünyanı necə dərk etdiklərini və onların linqvistik ifadə tərzlərini çox dəqiq şəkildə təqdim edir. Bu kontekstdə əsas tədqiqat obyektini kimi qədim ingilis dilində yazılmış “Beovulf” eposu nəzərdən keçirilir. “Beovulf” eposu aristokratların poeması olmaqla krallar, piratlar, drujniklər və üzbəüz döyüşlər aləmindən bəhs edir. Eposda qəhrəmanlıq nəğmələri, qəhrəmanların mükafatlandırılması, yeni nəslin törəməsi, yenidən tarix səhnəsinə qayıdılması kimi hadisələr, heç şübhəsiz ki, dilin zənginləşməsi ilə müşayiət olunmuşdur. Bu proseslərin ifadəsi üçün müvafiq leksemlərin, adlandırmanın mövcudluğu epos dilində semantik sahə sözlərinin formalaşması ilə nəticələnmişdir, xüsusilə qəhrəmanın təriflənməsində tipik ifadələrdən istifadə olunmağa imkan yaratmışdır. Y. A. Krupina “Beovulf” eposunun leksikoqrafik tədqiqindən danışarkən onun beş dövrünü qeyd edir və onları meqa, makro, mikrostruktur tamamlanma kimi səciyyələndirir. Qeyd olunan leksikoqrafiya işlərinin XIX əsrdən başladığını, bu dövrdə böyük işlərin görüldüyünü XX əsrin ortalarında konkordansların yaradılması sahəsində böyük uğurların əldə olunduğunu xüsusi olaraq vurğulayır (3).

Qədim eposların bir xüsusiyyəti də dövrün abidəsi olaraq müxtəlif iqtisadi-mədəni əlaqələrin təsiri ilə alınma sözlərin mövcudluğudur. Bu tipli alınmalar qeyd olunan kontekstdə təbii hadisə kimi dəyərləndirilməlidir. Abidələrdə alınma sözlərin miqdarı və mənşəyi fərqlidir. Məsələn, “Nibelunqlar nəğməsi” üzrə aparılan leksik tədqiqatlara əsasən, bir fransız mənşəli alınmaya (Abenteuer) rast gəlinir. Məsələ burasındadır ki, qeyd olunan leksem bu eposun ümumi hissələrini bildirir; yəni əsərin başlıqlar üzrə istiqamətlənməsi bu ad altında baş verilir. Zənnimizcə, bu xüsusiyyət hansısa ədəbi ənənənin əlamətidir (6).

“İqor polku haqqında “dastanda bibliizm, türkiyə, yunan və skandinaviya dillərindən alınmalar vardır. Eposda mənşəcə müxtəlif dillərdən alınan leksemlər müəyyən tarixi, mədəni əlaqələrin vaxtilə mövcud olmasının əlamətidir. Digər tərəfdən abidədə o vaxtkı Rusiyanın şimal dialektinin izləri çoxlu sayda leksemlərdə yaşayır. İndi də Rusiyanın bu ərazilərində eposda işlənin qədim sözlərə rast gəlmək olur. V.V Kolesovun qeydinə görə, Kursk-Orlov şivəsində indi də галици, комонь, лада, смага, каять, лелеять, щекотать (щebetать), перетяга, cənubi rus şivələrində isə (о)болонье, струга (поток), яруга, холм, распудити, гнездо kimi leksemlərə rast gəlmək olur (1,140).

Yuxarıda göstərilənlərə əlavə olaraq, böyük Rus dialektlərində çoxlu sayda “İqor polku haqqında dastan”da mövcud olan sözlər müəyyənəndirilmişdir.; belə ki, Kursk-Oryol dialektlərində aşağıdakı sözlərə rast gəlinir: qalitsı, komon, lad, smaqa, kayat, cherish, (“cik-cik” mənasında), peretyata, zeqzitsa və s. Eyni “zeqzitsa” (kuku), eləcə də “kikat” (“qışqırmaq”, quşlar haqqında), Arxangelsk-Vologda ləhcələrində, “troskat” (tez-tez danışan) və “ayaqyalın” (çılğın) mənasında Pskovda rast gəlinir (4).

Eposda çoxlu sayda sinonimlər, yaxın mənəli sözlər və ya antonimlər vardır

“Nibelunqlar nəğməsi”ndə, ümumən qədim qəhrəmanlıq eposlarında olan adların –antroponimlərin simvollaşması həm sosial, həm də linqvistik hadisədir. Obrazların hansı mənada simvollaşması həmin qəhrəmanların fəaliyyətinə, mübarizəsinə verilən dəyərlə müəyyənəndirir. Məsələn, Günter Xebbelin faciəsi ona ikiqat yanaşmanı tələb edir; “insan” və “kişi”. Günter bir tərəfdən insandırsa, digər tərəfdən xüsusi mənada cəsurdur. Bu antiteza qəhrəmanın düşüncə şərait və mübarizəsi ilə müəyyənəndirir. Bu halda Günter “ein Degen” və “ein König” adlanır. Bunlara rəğmən Xebbel isə zəif, gücsüz, qorxaq insan olaraq mənfi əlamətlərin daşıyıcısı kimi simvollaşır. Bunların içərisində “König” (kral) həqiqi mənada işlənsə («Ein König! Spricht doch ein Degen so mit einem Degen!»), “König Gunther von Burgund” onun kontekstual mənasıdır. Qeyd olunan antroponimlərin belə simvollaşması onların konnativ mənasının meydana çıxması ilə səciyyəvidir:

Hwæt! Wē Gār-Dena in geār-dagum

þeod-cyningaþrymgefrunon,

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Slavyan Universiteti

hūþāæðelingasellenfremedon. (10).

Cəngavərlik mədəniyyəti almanlara fransızlardan keçmişdir; XII əsrdə cəngavərlik almanlar içərisində geniş yayılır. Rıçar mədəniyyəti yeni ideologiya və ya mədəniyyət olaraq epos yaradıcılığında təsiredici faktora çevrilir. Bunlarla yanaşı, orta əsrlər Alman lirikasında rıçar -cəngavər poeziyası formalaşır. Bu dövrdə fransız cəngavərlik cəmiyyətinə aid çoxlu sayda leksik vahidlər alınır və bu dövr alman poeziyasında möhkəmlənir. Qədim ingilis abidələrində sinonim və ya yaxın mənalı sözlərin sistemi formalaşır. Məsələn, “qalxan” lekseminin mənasına uyğun və ya yaxın olan bord, rand, lind və scyld və sleksmələr poetik dilin ahənginə uyğun olaraq meydana çıxır. Bu xüsusiyyət poeziya dilinin özündən və həmin dövrün dil xüsusiyyətlərindən irəli gəlir

Eposda müxtəlif fəaliyyət sahələrinə aid terminlər də vardır. Haqqında danışılan eposlar qəhrəmanlıq eposları olduğundan hərbi alətlərlərin tətbiqi ilə bağlı çoxlu sayda terminlər işlənir.

Hər bir xalqın törənişi, inkişafı və mövcudluğu tarixi onların daxili inersiyası, yaratdığı böyük mədəniyyət və müxtəlif sahələrə aid yaratdığı özünümüdafiə faktorları ilə sıx bağlıdır. Özünümüdafiə deyəndə buraya milli – mədəni, eləcə də müdafiə mənəviyyatının əsas amilləri daxildir. Epos məxsus olduğu xalqın həmin dövrdə yaradılan dünyanınleksik mənzərəsidir. Burada onların sevgisi, nifrəti, qəhrəmanlığı, təbiəti dildəşiyicisinin bütöv mənəviyyatı halında öz əksini tapır. Ona görə də epos mədəniyyəti dünyanın mənən zəngin və qədim böyük tarixi olan xalqlarına aiddir. Qəhrəmanlıq eposu o halda yaranır ki, həmin xalqın qəhrəmanlıq tarixi var, ölkəsini yadellilərdən döyüşərək qoruyub, gələcək nəsillər üçün mübarizə tarixini yaradıblar. Bu bütövlükdə xalqın şüuruna hopub, yaddaşlarında qorunub saxlanılıb. Buna ictimai reaksiya olaraq xalq öz salnaməsini- qəhrəmanlıq eposunu yaradır və onların məişətinə, həyat tərzinə daxil olur; bu mədəniyyət nümunəsi məxsus olduğu xalqın yaddaşında bəzən minilliklərlə qorunub saxlanılır. Həmin faktorlar o qədər güclüdür ki, bəzən eposun bəzi hissələri zamanın-epoxanın tələblərinə görə transformasiyaya uğrayır, bəziləri isə konservatist insanların şüurunda olduğu kimi mühafizə olunur. Xalqın eposlaşmış mübarizə tarixi, xalq salnaməsinin təmsilçisidir. Bu xüsusiyyətlər “Beovulf”, “Nibelunqlar nəğməsi”, “Dədə Qorqud” dastanları v. “İqor polku haqqında dastan” da canlı şəkildə bürüzə verir. Eposlarındıgər mühüm cəhəti epoxanın həm tarixi, həm də milli koloritini yaşatmasıdır. Bu mənada bütün eposlar böyük dəyərə malikdir.

“İqor polku haqqında dastan” qəhrəmanlıq dastanları sırasına daxildir. Bu eposun bəhs etdiyi konkret tarixi hadisə vardır; Bu, Kiyev rus dövlətinin poloveçlərə qarşı müharibəsindən ibarətdir. Təbii ki, eposda hərbi meydanı verilərkən hərbi anlayışları bildirən sözlərdən istifadə olunmuşdur. Məsələ ondadır ki, epos yaradıcıları bununla bağlı bütöv leksik-semantik sistemini yaratmışlar. Məsələn:

1. **Hərbi terminlər- döyüş alətləri:** шеломъ, луци, тули, сабли, стрѣлиби, стрелки, мечи, засапожники, шерешеры, папорзи, сулицы və s.

“Игорь ждет мила брата Всеволода. И рече ему буй-тур Всеволод: "Один брат, один свет светлый ты, Игорю! Оба есве Святославличя. Седлай, брате, свои борзый комони, а мои ти готови, оседлани у Курьска напереди. А мои ти куряни - сведоми кмети: под трубами повити, **под шеломи** възлелеяны, конець копия възкормлени; пути имь ведоми, яругы имь знаеми, луци у них напряжени, **тули** отворени, **сабли** изострени; сами скачють, акы серьи волци в поле, ищучи себе чти, а князю славе" (9).

“Другаго дни велми рано кровавья зори свет поведают; черныя тучя с моря идут, хотят прикрыти 4 солнца, а в них трепещуть синии молнии. Быти грому великому! Идти **дождю стрелами** с Дону великаго! Ту ся копием приламати, ту ся саблям потручяти о **шеломы половецкыя**, на реце на Каяле, у Дону великаго. О Руская земле, уже за шеломянем еси!”(9).

Çox maraqlıdır ki, eposda, **сабли** və **меч** eyni semantik sahəyə daxil olsalar da, fərqli semantikanın daşıyıcılarıdır. Bu da eposun ruhuna uyğun olaraq tarixi həqiqət kimi verilir. “Сабля “poloveç silahı kimi təqdim olunur və çox az hallarda rusların da ondan istifadə olunur. “Меч” isə rus silahı olaraq poloveçlərə qarşı yönəlir. Qeyd olunan faktlar eposda həmin dövrə aid silahların tarixi koloritini təmsil edir. Epos yaradıcısı bununla onu demək istəyib ki, vuruşan iki düşmənin silahları da fərqlidir, onları birləşdirən heç nə yoxdur. Yuxarıdakı mətnə qeyd olunan semantik sahəyə aid olan **“шеломы”, “тули”** leksemləri eposda tez-tez təkrarlanır. Digər bir xüsusiyyət döyüş silahının məxsus olduğu istehsal ölkəsinin adı ilə verilməsidir. Məsələn:

“Уже бо Сула не течет серебряными струями к граду Переяславлю, и Двина болотом течет оным грозным полочаном под кликом поганых. Един же Изяслав, сын Васильков, позвони своими **острыми мечи** о **шеломы литовския**, притрепа славу деду своему Всеславу, а сам под черлеными щиты на кроваве траве притрепан **литовскими мечи**, и схоти ю на кровать и рек: "Дружину твою, княже, птиць крилы приоде, а звери кровь полизаша". Не бысть ту брата Брючяслава, ни другаго - Всеволода. Един же изрони жемчужну душу из храбра тела чрес злато ожерелие. Унылы голоси, пониче веселие, трубы трубят городеньский” (9).

Burada **“острыми мечи о шеломы литовския”, “литовскими мечи”** epos dövründə xüsusi önəm daşıyan silahlardır.

Silahın poetik anlamı eposda xüsusi olaraq nəzərə çarpır. Məsələn, **харалужными мечи”, “мечи цвели-ти”, “острыми мечи”** və s.

“Тии бо два храбрая Святославличя, Игорь и Всеволод, уже лжу убудиста, которую то бьяше успил отец их Святославъ грозный великий Киевский грозою: бьяшет притрепетал своими сильными полкы и **харалужными мечи**; наступи на землю Половецкую; притопта холми и яругы; взмути реки и озеры; иссуши потоки и болота; а поганого Кобяка из луку моря от железных великих полков половецких, яко вихр, вытор-

же, - и падеся Кобяк в граде Киеве, в гридниче Святославли. **Тунемци** и **венедици**, **тутреци** и **моравы** поют славу Святославлю, кают князя Игоря, иже погрузи жир во дне Каялы, реки половецкия, рускаго злата насыпаша. Туйгорь князь выседо из седла злата, а в седло кощиево. Уныша об градом забралы, а веселие по niche”.

“Тогда великий Святослав изрони злато слово, с слезами смешено, и рече: “О, моя сыновчя, Игорю и Всеволоде! Рано еста начала Половецкую землю **мечи цвелити**, а себе славы искати: но не честно одолесте, не честно бо кровь поганую пролиясте. Ваю храбрая сердца в жестоцем харалузе скована, а в буести закалена. Се ли створисте моей сребреней седине!”(9)

“Nibelunqlar nəğməsi” və “Kitabi –Dədə Qorqud”da olduğu kimi slavyanlara məxsus olmayan silah növündən də bəhs olunur. Məsələn “**сулиця**”. Yüngül nizə anlamında olan bu leksik vahid A.A.Burkinin qənaətinə görə iki dəfə işlənmişdir. Bu da onu göstərir ki, qeyd olunan silah iqrun polkunda çox da böyük əhəmiyyət daşımayan silahdır, yəni rus ordusunun əsas silahı deyil.

Hərbi leksik –semantik sistemə daxil olan digər leksemlər də eposda mühüm rola malikdir:

1. **Dəbilqə, ox, yau**

“Се ветри, Стрибоживнуци, веют с моря стрелами на храбрыя полкы Игоревы. Земля тутнет, реки мутно текуть; пороси поля прикрывают; стязи глаголют - половеци идуть от Дона и от моря; и от всех стран Руския полкы оступиша. Дети бесови кликом поля прегородиша, а храбрии русици преградиша черлеными **щиты**”(9).

Bəzən eposda bir-biri ilə vuruşan rusların və öpöloveçlərin simvolu kimi döyüş silahlarının poetik anlamı verilir. Məsələn, Rus knyazlarının qızıl dəbilqə gəzdirməsi, poloveç xanlarının isə qızıl oxları onları fərqləndirən cəhət kimi təqdim olunur. Eposda bir leksik-semantik sistemə daxil olan müxtəlif simvollar da bəhs olunur (qılınc, bayraq, nizə).

2. **Hərbi vasitələri** bildirən sözlərin leksik-semantik sistemi:” döyüş atı,**скдло**”,” **стремень**”,” **заборо-ло**”.

3. **Titul adları:** Knyaz, boyar, boyevod, karol və s.

Тогда Игорьь возре на светлое солнце и виде от него тьмою вся своя воя прикрыты. И рече Игорьь к **дружине** своей: “Братие и дружино! Луце ж бы потяту быти, неже полонену быти. А всядем, братие, на свои борзья комони, да позрим синего Дону!” Спала **князю** умь похоть, и жалость ему знамение заступи искусти Дону великаго. “Хощу бо, - рече, - копие приломити конец поля половецкаго с вами, русици! Хощу главу свою приложити, а любо испити шелономь Дону”(9).

4. **Hərbi birləşmə adları:** Polk, drujina, rat və s. полк ,

С зарания в пяток потопташа поганья **полкы** половецкия и, рассушья **стрелами** по полю, помчаша красныя девкы половецкия, а с ними злато, и паволокы, и драгья оксамиты. Орьтмами, и япончицами, и кожухы начаша мосты мостити по болотом и грязивым местом - и всякымн узорочьи половецкыми. Черлен стяг, бела хирюговь, черлена чолка, сребрено стружие - храброму Святославличю!(9).

5. **Ümumi hərbi anlayışlar:** брань, полечь, раздор усобица .

6. **Zoonimlərin leksik-semantik :** şahin, qartal, qarğa, bülbül, qu quşu :

А не сорокы втроскоташа - на следу Игореве ездит Гзак с Кончаком. Тогда врани не граахуть, галици помолкоша, сорокы не троскоташа, полозие ползоша только. Дятлов тектом путь к реце кажут, соловии весельми песьми свет поведают. Молвит Гзак Кончакови: “Аже **сокол** к гнезду летит, **соколича** ростреляе-ве своими злаченными стрелами”. Рече Кончак ко Гзе: “Аже **сокол** к гнезду летит, а ве **соколца** опутаево красною дивичею”. И рече Гзак к Кончакови: “Аще его опутаево красною дивичею, ни нама будет **соколь-ца**, ни нама красны дивиче, то почнут наю птици бити в поле Половецком”(9).

7. **Mifolojişmiş bir sıra canlılara aid kiçik leksik-semantik sistem:** pələng, boz canavar, ayı : Дремлет в поле Ольгово хороброе гнездо. Далече залетело! Не было оно обиде порождено ни соколу, ни кречету, ни тебе, черный ворон, поганый половчине! Гзак бежит **серым волком**, Кончак ему след править к Дону великому(9).

8. **Coğrafi adlar:** Xinlər, Litva, Yatvizlər, Deremela, Poloveçlər:

“А ты, буй Романе, и Мстиславе! Храбрая мысль носит ваш ум на дело. Высоко плаваеши на дело в буести, яко сокол, на ветрех ширяся, хотя птицю в буйстве одолети. Суть бо у ваю железный папорзи под **шеломы латинскими:** теми тресну земля, и многи страны - **Хинова, Литва, Ятвизи, Деремела и Половци** - сулицы своя повергоша а главы своя подклониша под тьи мечи харалужныи. Но уже, княже, Игорю утрпе солнце свет, а древо не бологом листвие срони - по Роси и по Сули гради поделиша. А Игоревы **храбраго** полку не кресити. Дон ти, княже, кличет и зоветь князи на победу. Олговичи, **храбрыи** князи, доспели на брань”(9).

Beləliklə, təhlilə cəlb etdiyimiz eposlarda leksik semantik sistemin oxşarlığı universal konseptlər sisteminin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu dəyərlər sistemi ilk növbədə dilin leksik-semantik sistemində büruzə verir. Digər tərəfdən, mədəniyyətə bağlı konseptlər də hər bir eposun leksik-semantik sistemində öz təsirini göstərir. Nəticədə, epos mətnləri universal və mədəni dəyərlərin bircə ifadə olunduğu bir diskursiv məkanlara çevrilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLAR:

1. Колесов В.В. Лексика "Слова" // Энциклопедия "Слова о полку Игореве": В 5 т. — СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 3. К—О. — 1995. — С.

138—144. : <http://feb-web.ru/feb/slovenec/es/es3/es3-1381.htm>).

2. Katrin Their 2014 Old English Sea terms, ANGLLO-SAXON Books, 199 p.
3. Крупина Е.А. Крупина Екатерина Алексеевна Глоссарии к древнеанглийской поэме «Беовульф» : <https://isuct-bhi.ru/files/issue/bhi-2020-1-228>).
4. Лексикон «Слова о полку Игореве» - 1981dn : <https://1981dn.livejournal.com> >
5. Lyuda Ishmuratova 2017 Semantic field “war” and military terms in old English, Vestnik Bashkirskoqo Universiteta, Vol. 22, No. 2., p.p. 477-482).
6. Особенности поэтического языка древнеанглийского ...<http://yazykoznanie.ru/content/view>).
7. Фомичева А.А. — Лексическая многозначность и омонимия в средневиссехнемецком языке в свете проблематики лексической синонимии и лексико-семантического анализа // Litera. - 2021. - № 8 : <https://cyberleninka.ru/article/leksicheskaya-mnogo...>
8. Victor Strite 1989 Old English semantic field studies: American University Studies, New York: Peter Lang, 239 p.).

Mənbələr:

9. Слово о полку игореве <http://old-ru.ru> > ...
10. <https://www.litmir.me/br/?b=25775&p=52>

Xülasə:

Məqalədə “Nibelunqlar nəğməsi” və “İqor polku haqqında dastan” eposlarında leksik-semantik sistemin tipologiyasından bəhs olunub. Qeyd olunan eposların qəhrəmanlıq eposları olduğundan onlarda hərbi terminlərin tipologiyası və onların xüsusiyyətlərindən məqalədə geniş aspektdə bəhs olunur. Aparılan tədqiqatdan belə bir nəticə əldə olunur ki, qədim eposların bəhs etdiyi tarixi dövrdə insanların leksik-semantik sistem baxımından şüur modeli oxşardır, lakin onların leksik verballaşması dildəyiçilərinin dilindən asılı olaraq reallaşır.

Dilin leksik sistemi dil dəyiçilərinin düşüncəsini, həyat tərzini, beynində mövcud olan dil mənzərəsini əks etdirir. İnsanların məşğuliyyətini, mübarizəsini, sevgisini, nifrətini və s. bildirən sözlərin semantik yaxınlığına görə insanların şüurunda yaratdığı qrup bir sistem təşkil edir ki, bu da leksik-semantik sistem adlanır. Bu sistem təkcə linqvistik mahiyyət daşıyır, həm də sosioloji, tarixi, mədəni mahiyyətə malikdir. Çünki bütün eposlarda insanların özünəməxsus psixologiyası, fəlsəfi, məşğuliyyəti habelə yaşadığı tarix onların dilində- leksikasında öz ifadəsini tapır. Bu mənada istənilən diddəyiçilərinin leksik-semantik sisteminin izahı linqvistikanın hüdudlarını aşaraq daha geniş əhatə dairəsi qazanır. Əgər demək mümkündürsə, dilin leksik-semantik sistemi şüurda kateqoriallaşmış biliklərin linqvistik sistemidir.

Açar sözlər: leksika, sistem, epos, abidə, sinonim, koninq.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ СИСТЕМА ЭПОСОВ "ПИСНЬ О ПОЛКЕ ИГОРЬЕ" И "ПЕСНЯ О НИБЕЛУНГАХ"

Резюме:

В статье говорится о типологии лексико-семантической системы в былинах «Песнь о Нибелунгах» и «Эпос о Игоре Полке». Поскольку указанные былины являются героическими эпосами, в статье в широком аспекте рассматривается типология воинских терминов и их характеристика. Из проведенного исследования делается вывод о том, что модель сознания людей с точки зрения лексико-семантического строя в исторический период, упоминаемый в древних эпосах, аналогичен, но от этого зависит их лексическая вербализация из языка носителей языка.

Лексическая система языка отражает образ мыслей, образ жизни и языковой ландшафт носителей языка. Благодаря семантической близости слов, выражающих род занятий, борьбу, любовь, ненависть людей и т. п., созданная в сознании людей группа образует систему, которая называется лексико-семантической системой. Эта система имеет не только языковую, но и социологическую, историческую и культурную сущность. Потому что во всех былинах своеобразная психология, мировоззрение, род занятий, а также история, в которой люди живут, находят свое выражение в их языке и лексике. В этом смысле объяснение лексико-семантического строя любого говорящего выходит за пределы языкознания и приобретает более широкий размах. Если можно сказать, лексико-семантическая система языка есть языковая система категориального знания в сознании.

Ключевые слова: лексика, система, эпос, памятник, синоним, конусность.

THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM OF THE EPICS "THE STORY OF THE IGOR REGIMENT" AND "THE SONG OF THE NIBELUNGS"

Summary:

The article talks about the typology of the lexical-semantic system in the epics "Song of the Nibelungs" and "The Epic of Igor Polk". Since the mentioned epics are heroic epics, the typology of military terms and their characteristics are discussed in the article in a broad aspect. From the conducted research, the conclusion is reached that the consciousness model of people in terms of the lexical-semantic system in the historical period mentioned in the ancient epics is similar, but their lexical verbalization is from the language of native speakers. depends on it.

The lexical system of the language reflects the thought, lifestyle, and language landscape of the speakers of the language. Due to the semantic closeness of the words that express people's occupation, struggle, love, hate, etc., the group created in people's minds forms a system, which is called the lexical-semantic system. This system has not only a linguistic essence, but also a sociological, historical and cultural essence. Because in all epics, people's unique psychology, philosophy, occupation, as well as the history they live in, finds its expression in their language and lexicon. In this sense, the explanation of the lexical-semantic system of any speaker goes beyond the limits of linguistics and gains a wider scope. If it is possible to say, the lexical-semantic system of the language is the linguistic system of categorical knowledge in the mind.

Key words: lexicon, system, epos, monument, synonym, coning.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

М.М.Джафаров, А.А.Фейзиева
**ИЗ НАБЛЮДЕНИЙ НАД ЛЕКСИЧЕСКИМИ ДОМИНАНТАМИ
 В СОВРЕМЕННОМ ДИСКУРСЕ**

На протяжении всей истории человечества в общественном сознании людей доминировали проблемы войны и мира. В современную эпоху эти проблемы также вызывают глубокую озабоченность в широких кругах общественности. В центре внимания человечества находятся проблемы мирного решения глобальных конфликтов между различными странами. Предотвращение войн и установление прочного мира – самые востребованные проблемы наших дней. Соответственно слова **война** и **мир** стали самыми актуальными в повседневной речи широких слоёв общества. Наблюдения за современным политическим и медиа дискурсами, в том числе и за общенародными средствами общения показали, что частотность таких слов, как **война** и **мир**, значительно возросла.

Реальные события наших дней и исторического прошлого показывают, что решение проблем **войны** и **мира** во многом зависит от воли государственных руководителей. Ярким примером тому может служить деятельность Общенародного лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева, 100-летие которого в этом году торжественно отмечается нашим народом. Будучи мудрым и дальновидным политиком, Гейдар Алиев в 1994 году путём переговоров добился режима прекращения огня между армянскими захватчиками и защитниками родных земель. Это было единственно верное решение.

Призывы к миру всегда звучали и звучат в устах видных деятелей науки и культуры. Так, ещё во второй половине XIX в. гениальный русский писатель Л.Н. Толстой в своём знаменитом четырёхтомном романе изобразил античеловечную сущность военных действий и позитивные стороны мирной жизни. Крылатыми стали выражения о войне и мире: «Война является отрицанием истины и гуманности» (Д. Неру). «Война это самое неразумное, что можно себе представить» (А. Эйнштейн). «Если война причина зол, то мир будет их исцелением» (Квинтиман). «Мы лишаемся досуга, чтобы иметь досуг, и войну ведём, чтобы жить в мире» (Аристотель). «Война есть продолжение политики иными средствами» (К. Клаузевиц). «Мира не ждут, мир завоевывают» (Из Манифеста к народам мира). «Война – не закон природы! Мир – не божий дар!» (Б. Брехт). «Война – первопричина всех бед и зол...» (Э. Роттердамский). Из этих и многих других высказываний, пословиц и поговорок вытекает мысль о том, что «войны угрожают самому существованию человечества. Поэтому мудрые, дальновидные руководители государств предпочитают урегулирование международных конфликтов политическими средствами и считают единственно верным утверждение мирного сосуществования в качестве универсальной нормы взаимоотношений между странами».

К сожалению, призывы к миру не всегда увенчаются успехом. Войны продолжаются и в наши дни, а сообщения о военных действиях заполнили все сферы коммуникации, что и служит причиной актуализации семантически контрастных существительных **война** и **мир**. Причём в различных контекстах они подвергаются определённому приращению смысла, расширению значения, в результате чего у каждого из них формируется особое лексическое окружение. Слово **война** чаще сопровождается словами **стрелять, нападать, взрывать, защищать, ранить, убивать, голодать, погибать, разрушать** и т.п., а слово **мир** – словами **строить, создавать, жить, учиться, работать, дружить, радоваться** и т.п. Не случайно русская поговорка гласит: «Мир строит, а война разрушает».

Исключения составляют так называемые справедливые, освободительные войны, в том числе и Отечественная война 2020 года в Карабахе, которая благодаря героическому подвигу азербайджанской армии во главе с Главнокомандующим Ильхамом Алиевым завершилась исторической победой нашего народа.

Тем не менее в общественном сознании людей всегда остаётся тревога от предчувствия войны. Поэтому на всех международных форумах и встречах глав государств на повестку дня выносятся проблемы прекращения войн и укрепления мира на земле. Подтверждением тому могут служить и материалы X Глобального Бакинского форума на тему: «Мир сегодня: вызовы и надежды»: «Мы живём в непростое время. Мы видим, что войн становится больше, и различная политика, политические решения приобретают здесь обязательный характер» (Бак. Рабочий от 10.03. 2023 г., с.1); «Поэтому сразу же после окончания войны в ноябре 2020 года мы выступили с инициативой начать мирные переговоры» (Из выступления Президента Ильхама Алиева на X Глобальном Бакинском форуме на тему «Мир сегодня : вызовы и надежды»). Мы хотели **мира**. Мы не хотели ещё одной войны... И мы думаем, что мир достигим» (там же). В таком же контексте наряду с существительными **война** и **мир** встречаются производные от них прилагательные, обозначающие признаки предметов и явлений данной тематической группы. Ср.: «Я могу поделиться нашим опытом. Конфликты можно разрешить двумя путями: **мирным** и **немирным**. Мы очень старались урегулировать конфликт с Арменией мирным путём» (там же).

Далее в материалах упомянутого форума встречаются случаи употребления прилагательного в сочетаниях со словами **договор, повестка, подход** и т.п. Ср.; «Армения намерена ...затянуть подписание **мирного договора**...; Армения должна ... принять **мирную повестку** Президента Ильхама Алиева... Ради справедливости и примирения мы выбрали **мирный подход**». Сюда же примыкают сочетания с однокоренными наречиями: «Недавно община разработала Концепцию Возвращения. Они хотят **мирно** вернуться на земли своих предков, **мирно** сосуществовать». В материалах упомянутого форума встречаются также высказывания с прилагательным **военный**: «Наблюдения подтверждают тот факт, что Армения делает

ставку на **военную** составляющую **мирной** повестки, при этом пока не имея ничего весомого в своём военном арсенале».

В современном дискурсе, восходящем к различным источникам, **слововойна** в значении «вооружённая борьба между государствами или общественными группами внутри государства» представлено в окружении соответствующих эпитетов, которые объединяются вокруг нескольких значений:

1. О справедливых, прогрессивных войнах: великая, всенародная, народная, освободительная, отечественная, праведная, священная, справедливая: Пусть ярость благородная Вскипает как волна. Идёт война народная, священная война (Леб. Кумач). Немецкими фашистами, Руками их нечистыми Мы втянуты в кровавую, Ответную, защитную Народную войну (Д. Бедный). Твоя победа в праведной войне На западе твоём и на востоке (Гвардовский). Ведём мы справедливую войну И видим рек кровавое течение (Долматовский).

2. О несправедливых, реакционных войнах: авантюристическая, агрессивная, бандитская, безрассудная, безумная, бессмысленная, братоубийственная, грабительская, грозная, завоевательная, захватническая, несправедливая, позорная, разбойническая, человекоубийственная. Ср.: Выходило, что одну безрассудную войну ведёт царь в Маньчжурии, против японцев, другую, ещё более безумную, в России – против своего же народа (Г. Марков. Строговы). – Товарищи казаки! Я послан к вам петроградскими рабочими и солдатами. Вас ведут на братоубийственную войну разгром революции (Шолохов. Тихий Дон). Не так давно кончилась «грязная война» (во Вьетнаме) (Сафонов. Путешествие...). Непобедимых армий нет, (фашистская Германия) не будет иметь успеха под лозунгами захватнических, завоевательских войн (Г. Жуков. Воспоминания...).

3. О длительности, размахе, исходе войны: безрезультатная, бесплодная, большая, всемирная, глобальная, длительная, долготелая, затяжная, локальная, малая, молниеносная, небывалая, невиданная, неудачная, победная, победоносная, проигранная, удачная, успешная. Ср.: Вернулся муж с большой войны (Ваншенкин. Возвращение). Агрессоры оказались перед перспективой затяжной войны против народа, не желавшего встать на колени (Черняк. Жандармы истории). А потом четыре года войны – страшной, небывалой, победоносной, – опалившие его навсегда! (Березко. Необыкновенные москвичи). Ласковыми тёплыми словами Мы поздравить с праздником должны Дочерей страны, прошедших с нами Сквозь огонь невиданной войны (Жаров. Наши девушки). Нам не страшна последняя Победная война (Сурков. Краснознаменная застава).

4. О тяжести, характере, последствиях войны: беспощадная, бесчеловечная, варварская, горестная, горькая, горячая, губительная (устар.), жестокая, зловещая, злодейская, изнурительная, испепеляющая, истребительная, кровавая, кровопролитная, нещадная (устар.), ожесточённая, опустошительная, разорительная, разрушительная, скрытая, страшная, суровая, тайная, тяжёлая, ужасная, холодная, чудовищная, яростная. Ср.: Но на той, на горестной войне, на чужой далёкой стороне /в тысячном каком – нибудь бою/ ты погиб за Родину свою (Казаков. Под одною крышею...). Отцами нам завещано. Не ссориться в роду, Прошли войну зловещую Мы в дружбе и в ладу (Прокофьев. Сад). Ничто вокруг не напоминало о войне, но война шла – тяжкая, суровая (Паустовский. Молитва мадам Бовэ). Даже те, кто зарабатывают... заинтересованы, чтобы **холодная** война длилась как можно дольше не переходя в горячую (Фиш. Скандинавия...). На тот вечер он забыл, что над миром повисла угроза **чудовищной** войны (Вс. Иванов. Встречи с Горьким). А в местностях, захваченных врагами, Среди лесной зелёной тишины Уже горит, горит святое пламя Войны народной **яростной** войны (В. Гусев. Народная война) (Сл. Эпитетов, с. 60-61).

Далее в таком же аспекте можно рассмотреть особенности функционирования слова **мир** в современном дискурсе. Прежде всего отметим, что в толковых словарях данное слово приводится в значении «отсутствие войны, вражды, согласие; соглашение о прекращении военных действий». А эпитеты к этому слову выражают различные признаки обозначаемого явления:

1. О характере, последствиях; об оценке мира: **бескровный**, **благодатный** (устар. поэт.), **благодетельный** (устар.), **благополучный** (устар. поэт.), **благотворный**, **блаженный** (устар. поэт.), **всеобщий**, **выгодный**, **глубокий**, **демократический**, **добрый**, **долгожданный**, **железный**, **корыстный**, **насильнический**, **неправедный** (устар.), **несправедливый**, **общий**, **позорный**, **полный**, **постыдный**, **светлый**, **святой** (устар.), **священный**, **справедливый**, **тяжёлый**, **тяжкий**, **убийственный**, **унизительный**, **худой** (нар.- поэт): Проснись! и **мир** воспой **блаженный**, **благодатный**; Пусть он слетит с небес, как некий бог крылатый... Слети, блаженный мир! – вселенная взывает – Туда, где бранные знамена развеваются (Жуковский- Мир). А он – несёт врагу не гибель, но спасенье И **благотворный мир** земле (Пушкин. Воспоминания в Царском Селе). У нас здесь война, а в Ашхабаде – **глубокий мир** (Ковалевский. Тетради из полевой сумки). Но прошло ещё несколько дней, а **желанного мира** между Чувлиевым и Сунцовым не наступило (Караваева. Разбег). Снова разгромив Австрию в 1908 г., вынудив её в Шенбрине к новому **позорному** и **убийственному миру**, ... Наполеон принялся уже не войнами, а простыми декретами присоединять новые и новые страны к своей колоссальной державе (Тарле. Талейран). Лучше гибель без возврата, чем **мир постыдный** с тьмой и злом (Плещев. Нет! Лучше гибель...).

2. Значение эпитетов к слову **мир** могут указать и на продолжительность, прочность мира. Ср.: **веч-**

ный, временный, длительный, долгий, долговечный, неколебимый, нерушимый, продолжительный, прочный, твёрдый, устойчивый. Обратимся к иллюстративному примеру :Он заключил с Португальцами, непоколебимый и вечный мир (Пушкин. Записки. . .).

Всё изложенное выше позволяет сделать вывод о том, что слова актуализируются судьбоносными и социально- политическими условиями в жизни человечества. В общественном сознании во все времена доминировали проблемы войны и мира. Поэтому лексическая пара **война** и **мир** стала весьма актуальной в современном дискурсе. Этот фактор обусловил формирование широкого круга метких эпитетов и лексических окружений, реализующих синтаксические и ассоциативные связи анализируемых слов.

Использованная литература

1. Вербичкая Л.А. Роль языка в жизни общества // Рус.яз. за рубежом, №5, 2015., с. 10-17.
2. Горбачевич К.С., Хабло Е.П. Словарь эпитетов русского литературного языка. Л.: Наука, 1979, 567 с.
3. Леонтьева А.Л. Как мы воспринимаем мир вокруг нас// Русский язык за рубежом, №2, 2017, с. 116– 127.
4. Молдован А.М. Теоретические исследования русского языка на современном этапе // Рус.яз. за рубежом, № 6, 2017, с. 13-17.
5. Нестерова Т.В. Актуальные проблемы коммуникативной лингвистики // Рус.яз. за рубежом, № 1, 2016.
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. 4 – е изд. М.: Азбуковник, 1999, 944 с.

Ключевые слова: война, мир, эпитет, доминантная лексика, синтаксические связи.

Açar sözlər: müharibə, sülh, epitet, dominant leksika, sintaktik əlaqələr.

Keywords: war, peace, epithet, dominant lexicon, syntactic connections.

Резюме

Социально-политические условия в жизни человечества определяют степень активности лексических единиц. В общественном сознании людей во все времена доминировали проблемы войны и мира. Поэтому слова, обозначающие эти явления, стали весьма актуальными. Этот фактор обусловил формирование широкого круга нужных эпитетов и лексических окружений. Последние реализуют синтагматические и ассоциативные связи анализируемых слов.

Müasir diskursda dominant leksika üzərində müşahidələr

Xülasə

Bəşəriyyətin həyatında sosial-siyasi şərait leksik vahidlərin aktivlik dərəcəsinə müəyyənləşdirir. Bütün dövrlərdə insanların ictimai şüurunda müharibə və sülh problemləri üstünlük təşkil edirdi. Buna görə də bu hadisələri bildirən sözlər xeyli fəallaşmışdır. Bu amil müvafiq epitet və leksik əhatələrin formalaşmasını şərtləndirir. Sonuncular da təhlil edilən sözlərin sintaqmatik və assosiativ əlaqələrini reallaşdırır.

Observations on the dominant lexicon in the contemporary discourse

Summary

Social and political conditions in the human life determine the degree of the lexical unit activity. The problem of the war and the peace dominated in the humans' public consciousness in all periods. That's why the words denoting these events have been much more active. This factor determines the formation of the relevant epithets and lexical scopes. The latter ones realize the syntagmatic and associative connections of the analyzed words.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

Afət Səfixanova, Validə Abiyeva²
**İNGİLİS DİLİNDƏ İNKAR ƏDATLAR VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN
 DİLİNDƏ QARŞILIĞI**

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın daha dəqiq desək, cümlə strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında dilçiliyində araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərdəndir. Ümumiyyətlə, inkar hələ çox qədim zamanlardan əvvəlcə formal məntiqin, sonra isə həm də dilçiliyin tədqiqat obyektinə olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu gün də ümumi dilçiliyin araşdırılmağına xüsusi ehtiyacı olan mövzulardan biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddələşməsidir. Çünki aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur – semantik məsələləri bu gün də öz həllini gözləyən problemlərdəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrin fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatlarla məşğul olan dilçilər arasında da əvəzolunmaz dil fikrinə aid olmur. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktorlarına, real təcrübəyə uyğun gələnib gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik leksik kateqoriya kimi yanaşırlar. Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışlarının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İnkarlıq bildirən sözlər prefiktlər vasitəsilə də düzəlir. Reverstiv və ya prevativ prefikslər –un, dis, anti, mis və s. prefikslər əks mənəli sözlər əmələ gətirir: miscaculabe, misinform. Leksik implicit inkarlıq vasitələrinə yönəlmək daha məqsədə uyğun ola bilər. İnkarlıq mənalarına görə bəzi dilçilərdə fikir ayrılığı əmələ gəlir (1 səh.4-6). Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da eyni fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktorlarına, real təcrübəyə uyğun gələnib gəlməməsi ən əsas fikirlərdən biri kimi qeyd olunur. Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifatından aydındır ki, Azərbaycan dili sintaktik, ingilis dili isə fleksiv – analitik dil olduğundan, inkar mənəsi yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik (-ma) və analitik (not, no və s.) vasitələrindən istifadə edirlər. Lakin, Azərbaycan dilində analitik (deyil, nə və s.). İngilis dilində isə sintetik vasitələrin (un, in, dis, mis) köməyi ilə düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində söz yaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar, un prefiksiasəsən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər –ed, inf-ful-able, y-like suffiksləri ilə işlənir. Məsələn, un conquerable – yenilməz, unpublished – nəşr olunmamış, unthinking – düşüncülənmədən, unwealthy – dövlətsiz, ungrateful – minnətdar olmayam, nankor, in – suffikslər isə alınma sözlərlə işlənir, unimportant – vacib olmayan, to uncover – açmaq, to fasten – bağlamaq, unfasten – açmaq, anti – inkarlıq bildirən prefiksi qəzet leksikasında işlədirilir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn: anti – sosialist, anti – nuclear – nüvəyə qarşı, non – aggressive – aqressiv olmayan və s. (2 səh. 13-15) verilən misallardan belə görünür ki, inkar sözlərin əmələ gəlməsində xüsusi bir prinsip, qayda mövcuddur. Sözlərə ilkin olaraq hansı inkar prefiksleri artırılır. Sözlərin istifadəsi bu şəkildə davam etmirdir. Bu məsələ xeyli maraqlı olduğundan bəzi notq hissələrinin leksik səviyyədə inkarlaşmasına daha yaxından öyrənirik. German prefiksini – qədim ingilis dilində ilkin olaraq sifətləri inkarlaşdırma prosesində iştirak etməyə başladı. Dilçilər prefiksleri fərqləndirib yeni qrammatik dəyişikliklər etmişdilər. A.A.Sankin “A course in Modern English lexicology” kitabında affiks inkarlığından bəhs etmişdir. O, bildirmişdir ki, müasir ingilis dilində suffikslər daha çox isim və sifət prefiksleri isə fel düzəltməkdə xarakterikdir. Hope – hopeless, salt – saltless, do – undo understand – misunderstand. Qeyd etmək lazımdır ki, müəlliflər ümumi halda haqlı olsalar da məhz inkar affiksleri bu cür təsnifata bölməkdə nöqsana yol vermişdilər, çünki prefiks qəbul edərək inkarlaşan sifət və feidilir. Lakin prefikslerin müxtəlif qrupundan bəhs edir: inkar prefiksleri: -un, -non, -dis, a -, im-, it-, il-, ungrateful, unemployment, non- political, amoral, assumetry və s. Bunun əksinə olaraq digər dilçi G.Kjellmer prefiksleri belə təsnif etməyi düzgün sayılır. Onun fikrincə, isə, konkret daxilində onsuzda onun inkar yoxsa privativ prefiks olduğunu müəyyən etmək mümkün olmur. Göründüyü kimi sərff affiks inkarlığını ələ aldıqda inkar sözdüzəltmədə daha çox fellərdə prefiksler işlənir. Beləliklə də inkarın leksik ifadə vasitələrini daha dərinəndən araşdırmaq üçün bütün nitq hissələrini əhatə edən söz bazasına müraciət etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində inkar sifətlərin düzəldilməsi bəzi problemlər əmələ gətirir. Birincisi, ona görə ki, sintetik yolla, yəni inkar prefiksini artırılması ilə əmələ gələn inkar sifətlər azlıq təşkil edir. Məsələn, ingilis dilində unhappy sözü ilə müqayisədə unabsurd sözünün işlədilməsi doğeuy deyildir (3 səh. 5-8).

Yuxarıda verilmiş nümunələrdən aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur. Lakin, bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqətli cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iqtisadi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırılma

² asefixanova@gmail.com. Azərbaycan Tibb Universiteti

üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktorları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətə bir qədər azdır. Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misal göstərmək olar: - a şəkilçisi vasitəsilə inkar, mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bu cəhəti eyni etmək lazımdır ki, - a şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məsələn, normal – anormal (normal – normal olmayan) və s. Məsələn, anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi. O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi. Sənin yaşayığın anormal yaşayışdır. Anti şəkilçisi “əks” əleyhinə məzmunu inkarlıq ifadə edən sifət düzəldir. Məsələn, antifasist (təşkilat) antiimperialist (hərəkət) və s. Məs, Antiimperialist hərəkət get-gedə güclənirdi onun bütün antihumanist fikirləri zəldə nifrətlə qarşılaşdı. Bu ön şəkilçisi bir sıra dillərdə də geniş istifadə olunur. Alınma prefikslər baxımından Azərbaycan dilində də geniş istifadə olunur. Aqqlitativ quruluşa malik olan Azərbaycan dili flektiv quruluşa və seçilən ingilis dilində qrammatik kateqoriyalarının müxtəlifliyi və onların ifadə etdiyi vasitələrdəki rəngarənglik baxımından fərqlənir. Hər iki dilin özünə məxsus fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik sistemi olsa da tipoloji müqayisələri zamanı dilin sıviyyəsində oxşar cəhətlərin meydana çıxması maraqlıdır. Taktik materialların müqayisəsi göstərir ki, öz şəkilçilər işlənmə tezliyi nisbətən artıqdır. Digər tərəfdən inkarlıq bildirən ön şəkilçilərin artırılması bütün dillərdə eyni mənəni bildirməsi dilçilər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. Bir cəhəti qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün inkarlığı morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqət əlb edərək fərqlər çoxdur. Azərbaycan dilində inkarlıq morfoloji yolla düzəldilir. Bu baxımdan Azərbaycan dili zəngindir. Lakin ingilis dilində bu qarşılaşdırma flektiv baxımdan zəngindir. Həmçinin qrammatik anlayışlarda formal şəkildə ifadə olunan analitik göstəricilər daha çox üstünlük təşkil edir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dilinin formal əlamətlərinin bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən bir qədər azdır (4 səh. 21-24) Azərbaycan dilində xüsusi kateqoriya kimi digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən ədatlar. İzahlı terminlər lüğətində müstəqil mənəsi olmayan, dil vahidlərinə müxtəlif mənə çalarları verən və ya onların mənəsinə gücləndirən, bəzən də predikativliyini təmin edən leksik qrammatik quruluşa malikdir. Təbii ki, inkarlığı ifadə edən sözlər mənalarına görə əks mənəli sözləri göstərir. Hər iki dilin müqayisəli tipoloji təhlili deməyə əsas verir ki, həm ingilis həm də Azərbaycan dillərində inkar ədatları müstəqil nitq hissələrinin köməkçi nitq hissəsinə keçməsi prosesində yarınsa da linqvistik statuslarına görə bir-birindən fərqlənir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri aqqlütinativlik–flektivlik, sintetiklik–analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktorları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə aid olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır. Çünki Azərbaycan dilində inkarlığa aid sırf bir şəkilçi olsa da bu anlayış omonim şəkilçisi funksiyasında olan – sız , bi, na, a – antişəkilçiləri ilə ifadə oluna bilər. Bu şəkilçilərin əsas və ilkin vəzifəsi sifət düzəltməkdir. Lakin onların düzəltdiyi sifətlərdə çatışmamazlıq, inkarlıq, mənfilik mənəsi qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər də məhz inkarlıq anlayışının semantik özülünü təşkil edir. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Леонтьева С.Ф. “Отрицательные аффиксы в современном английском языке”. Москва, 1974.
2. Rəcəbli Ə.Ə. “London struktur dilçilik məktəbi”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016.
3. Hamer İ. “English language teaching”, London, 1996.
4. English as a global language Dş crystal, Cambridge University Press, 1997.

Açar sözlər: inkar ədatları, morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, semantika.

Key words: morphological characteristics inflexional, particles, syntactical features.

Ключевые слова: морфология свойства, наречия отрицания, структурносемантический, семантический.

XÜLASƏ

İnkarlaşdırma dilin sintaktik səviyyəsində olduğu kimi eksplisit və implisit indiqaatorlarla reallaşır. Təsdiq və inkar cümlə formalarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, radikal affirmative – negative qarşılaşdırılması inkarlığın bir sıra vasitəli ifadə üsullarının implisit ifadə formalarının dil mexanizmini izah etmək üçün kifayət etmir. Çünki bir çox hallarda semantik deyil, əksinə kommunikativ pragmatik, funksional və üslubi amillər həlledici rol oynayır. İnkarlıq hadisəsinə sözün geniş mənəsində kommunikativ kateqoriya kimi yanaşdıqda aydın olur ki, burada affiks inkarlığı və leksemlərin semantik strukturunun mənə elementi kimi aşkarlanan privativ inkarlıq xüsusi yer tutur. Funksional – kommunikativ baxımdan ənənəvi neqaatorlara eyniləşən dilin daxili strukturunda yerləşən inkarlıq daşıyıcıları demək olar ki, bütün nitq hissələrini, söz kateqoriyalarını əhatə edir. Bu nöqteyi nəzərdən dilin leksik sistemini geniş ifadə mexanizmi kimi nəzərdən keçirmək olar ki, bu da özlüyündə mənfi və müsbət yüklər ətrafında qruplaşır. İnkarlaşdırma prosesində ən güclü faktor sayılan inkarlıq şəkilçilərdir. Ümumiyyətlə, sifət kateqoriyası daxilində varlıq – yoxluq qarşılaşdırılmasına görə əlamət və keyfiyyətin çalarlanması, müəyyən məhdudiyət və əlaqə fərqlərinin meydana çıxması mürəkkəb semantik münasibətlərlə tənzim olunur. inkarlıq mənəsinin reallaşması müəyyən semantik struktur şərtlərlə yanaşı, funksional

üslubi və kommunikativ – proqramatik şərtlərlə də tənzim olunur. İnkərlıq semantıkası yalnız ənənəvi qrammatik vasitəsilə reallaşmayıb geniş dil bazasına əsaslanır. Bir çox dilçilərin tədqiqatları ilə yaxından tanış olduq. İnkərləşdirilə bilən sifətlərin, yəni inkar prefiksi qəbul edə bilən sifətlərin təbiətini araşdırdıqda məlum olur ki, onların böyük əksəriyyəti verbal əlamət daşıyır. Prefikslərin müxtəlifliyindən bəhs edərkən onların funksiyalarının da bir o qədər müxtəlif ola biləcəyi meydana çıxır. Fikrimizcə, inkarın leksik ifadə vasitələrini daha dərinəndən araşdırmaq üçün bütün nitq hissələrini əhatə edən söz bazasına müraciət etmək lazımdır. Müasir ingilis dilində inkar sifətlərin düzəlməsi bəzi problemlər əmələ gətirə bilər.

Lexiko-semantik features of negation particles in English and Azerbaijan languages

SUMMARY

Unlike alliances, negation particles do not establish a connection between words and sentences, but affect the meaning of words. With a typological comparison of these languages, it became clear that the particle in the English language is of great importance. The article discusses the types of particles in the English and Azerbaijan languages, and also indentifies the differences between them. A number of particles in these languages were named exactly as particles.. despite the fact that the roots of particles are taken the main parts of speech. We know that this text is about negation in English. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how we mean of negation shift in sentences with the same lexical and syntactical structure. It is stated in the article that some linguists consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological the ways of negation. The article is dealing with the ways of morphological expression of the negation in English and Azerbaijan. Here is spoken about the role of negation in the expression of words. The linguists show the semantical, grammatical features of negations in this article. Syntactical and morphological category of negations are shown here. The authors denote the opposite ways of word in this article. The author proves it as a lexical category but not grammatical category. Quantity is case of endings with the examples used in English language. Summarising all the data given conclusion can be drawn examples in Azerbaijan, the negation concept is in a large scale conveyed morphologically as well.

Отрицательные наречия в английском языке и их альтернатива в азербайджанском языке

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена морфологическим значениям в английском и азербайджанском языках. В этой статье объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры, показывающие как средства отрицания, меняются в синтаксической структуре. В статье отмечаются, что некоторые лингвисты считают отрицание семантической, некоторые синтаксической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например, в Азербайджанском синтаксическим путем аналитическим путем. Кроме того, в этой статье рассказывают о морфологической роли и значении отрицания в Азербайджанском и Английском языках. В английских простых предложениях роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры в этих языках. Исследование категории отрицания в английском языке представляется актуальным, поскольку четкое понимание функций. Категория отрицания является одной из сложнейших процессов речевого взаимодействия, для изучающих английский язык. В данной работе мы попытались рассмотреть отрицание в качестве семантической, грамматической категории в английском языке. Категория отрицания включает в себя историю многих веков. Одним из способов образования отрицательных предложений в английском языке. Отрицательная частица «not» ставится после вспомогательного или модального глагола. При этом, если в предложении употребляется простая форма вспомогательного глагола или же модальный глагол. Актуальность заключается в том, что отрицание в английском языке требует постоянного осмысления, явления и развития языка. Были изучены примеры из художественных произведений зарубежных авторов.

Rəyçi:

prof. Məmmədova Z.Ş.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARININ DİLİNİN LEKSİK-FRAZEOLJİ İNVENTARININ LİNQVOKULTUROLOJİ ŞƏRTLƏNMƏSİNƏ DAİR

Məlumdur ki, dünyanın dil mənzərəsi, bir çox dilçilərin ortaq rəyinə əsasən, “*dil formalarında qəlibləşmiş olan və dünya haqqında xalqa xas olan standartlaşmış, məxsuslaşmış bilikləri əks etdirən məlumat bazasını*” ehtiva edir. [1; 49]. Başqa sözlə desək, dünyanın dil mənzərəsi bu və ya digər toplum, sosial, etnik qrup üçün keçərlilən; zamanın sınağından çıxmış koqnitiv-mental metabolizm standartı kimi formalaşmış qavrayış “pəncərəsini” ehtiva edir. Xalq ətraf ələmə məhz həmin “pəncərədən” boylanmaqla, öz tarixinin, mədəni irsinin, əxlaqi-etik dəyərlər sisteminin şərtləndirdiyi “informasiya emalı” səriştəsini formalaşdırmış olur.

Linqvokulturoloji tədqiqatlarda dilçilər dünyanın dil mənzərəsinin formalaşmasında məhz, folklor mətnlərindən mənimsənilən presedent onim və presedent fenomenlərin müstəsna rol oynadığını vurğulayırlar. [2; 24-36]. N.F.Alefirenko özünün “Linqvokulturologiya: Dilin dəyər-anlam fəzası” adlı araşdırmasında bildirdiyi kimi, dil mütləq şəkildə simvol və metafora; simvol və arxetip; simvol və alleqoriya və ümimiyyətlə işarə və simvol qarşılıqlı şərtlənməsi zəmində folklor irsindəki yüzilliklər, minilliklər boyu birləşmiş məlumatların “işçi material” təşkil etdiyini önə sürür. Dilçi bu zaman məntiqəməvafiq olaraq, dünyanın dil mənzərəsində dünyanın folklor və mifoloji mənzərələrinin (Alefirenkoya görə, folklor və mifoloji dünya modelləri – S.M.) əks olduğunu vurğulayır. [3; 238-241].

Təsədüfi deyil ki, məhz, dünyanın dil mənzərəsinin bütün bu şərtliliklərdən qaynaqlanan təkrarsızlığına diqqət çəkmiş B.L.Uorf (“lingvistik nisbilik nəzəriyyəsi” adı altında tanınan və bilavasitə dünya mənzərəsinin fərqliliklərini əyani şəkildə ortaya qoyan “Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin” müəlliflərindən biri – S.M.) yazırdı: “Hər bir xalq məhz özünə xarakterik olan təkrarsız “dünyanın dil mənzərəsi”ni “çəkir”, hansı ki, bu dünya mənzərəsi mövcud ətraf ələm reallığını digər xalqların əks etdirdiyindən daha fərqli şəkildə canlandırmış olur” [4; 135]. Bu baxımdan mifoloji komponenti zəngin olan Azərbaycan – türk dünya mənzərəsinin xalq nağıllarımızın onomastikonunda mifonimlərin çoxsaylılığı ilə təzahür tapması və bunun rəssional ingilis – german dünya mənzərəsindən yetərincə fərqlənməsi tam məntiqəməvafiqdir. Digər tərəfdən Azərbaycan xalqının İslam dininə, ingilislərin isə xristianlığa etiqad etməsindən dolayı, bu xalqların folklor konseptsfərasının tərtiblənməsində, xüsusilə də nağıl mətnlərinin leksik inventarının formalaşmasında dinlə bağlı linqvokulturoloji amil mühüm rol oynamışdı.

Bir çox dünya dillərinin materialları əsasında, hətta genetik cəhətdən fərqli olan dillərin frazeoloji plastını tədqiq etmiş dilçilər yekdilliklə xalqların dünya mənzərəsində dini dünya mənzərəsinin müstəsna, hətta bəzi hallarda həlledici təsirə malik olduğunu vurğulayırlar (daha ətraflı bax: [5; 3-8]). Məhz, frazeoloji vahidlərin məna tutumu və komponentlər tərkibinə istinadən biz də, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının dilində “müəllif” xalqın dini dünya mənzərəsinin onların dil mənzərəsindəki dərin təsir izlərini təsbit etmək imkanı qazanırıq. L.K.Bayramova haqlı olaraq, bir çox dini məzmunlu ifadələrin bibleizm və quranizmlərə istinad etdiyini [6; 83-85]; habelə həmin ifadələrin bir çox halda, mütəhərrik, yəni kontekstə uyğun dəyişkən mahiyyət kəsb edə bildiyini də önə sürmüşdü [7; 25-28]. Doğrudan da, istər ingilis, istər Azərbaycan xalq nağıllarının mətnlərində yer alan və “İnam/İnanc” konseptinə daxil olan ifadələrin bir çoxu verilmiş kontekstə uyğunlaşmaq, bəzən hətta bütpərəstliklə bağlı olan nağıl süjetinə “adaptasiya” olunmaq potensialı nümayiş etdirir ki, bu da heç şübhəsiz ki, irəlidə daha ətraflı qeyd edəcəyimiz kimi, nağıl mətnlərinin linqvokulturoloji plastında substrat və superstrat və habelə adstrat “laylarının” fərqləndirilməsi ilə bağlıdır.

Dinlə bağlı konseptlərin verballaşma səviyyəsinə gəlinə, ilk olaraq onu qeyd edək ki, tədqiqatçılar sehrli nağılların timsalında bu semantik spektrli söz və ifadələri araşdırarkən, konseptin daxili semantik strukturlaşmasının müəyyən qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmışlar. Belə ki, K.Z.Ostrovskayanın da qeyd etdiyi kimi “Din” (Religion) konsepti və Sehr (Magic) konsepti ilə müştərəf şəkildə “İnanc/ İnam/ İman” (Faith) metakonseptinin tərkib hissəsini təşkil edirlər [8; 141-148]. Məhz, bu səbəbdəndir ki, bir çox halda dini anlayışlar məhz mistik-mifoloji anlayışlarla çuğlaşmış, pərçimləşmiş şəkildə təqdim olunur. Onu da qeyd edək ki, belə delimitasiya çətinliyi xüsusilə ingilis xalq nağıllarının konseptsfərasında müşahidə olunur. Belə ki, burada qədim britlərin, keltlərin inancları, mifoloji öngörüşləri ilə bərabər, təkallahlıqla bağlı terminoloji inventar müştərəf şəkildə işlədilir ki, bu da heç şübhəsiz ki, nağılların mətnləşdiyi dövrün məhz təkallahlıq inancların hakim kəsildiyi, yəni müasir ingilislərin əcdadlarının xristianlığı qəbul etməsi dövründən sonrakı mərhələyə təsadüf etməsi ilə izah edilə bilər. Məsələn, nümunələrə diqqət edək: “*God rue on thee, poor luckless fode!*” [9]. Bu ifadədə yer alan **God** teoniminin işlənmə mövqeyi, əslində nağıl mətnindəki süjet xətti və mifoloji personajların dini etiqad seçimi ilə bağlı səsləndirilən ehtimallarla uyğun gəlir. Yəni, süjet xətti və obrazlar bütpərəstliklə bağlı olduğu halda, xristian terminologiyasına da yer verilir. Müqayisə üçün deyək, analoji vəziyyət qədim anqlosaks qəhrəmanlıq dastanı “Beovulf”da da müşahidə edilir. Belə ki, dastan mətni boyu, eynilə ingilis xalq nağıllarında olduğu kimi, həm xristianlığa, həm də paqanizmə (bütpərəstliyə) xas olan ifadələr yer alır. Məhz bu məqama diqqət ayıran Y.P.Korolyova “*nitq formaları zəminində təzahür tapan ikidinliliyi*” təhlil edərkən burada *substrat, superstrat və adstrat anlayış fərqləndirməsindən* çıxış etmişdi. Dilçi *bütpərəstlik motivlərinə malik ifadələrin mətnin substratını, xristianlıq (və qismən bütpərəstlik) motivləri isə adstrat*

³ Bakı Slavyan Universiteti

mahiyyətini kəsb etdiyini vurğulamışdır. Bu kontekstdə təkəllahlıq məqamına toxunan Y.P.Korolyova əsər boyu həm bütperəstlik, həm də monoteistik yanaşmanın müşahidə edildiyini qeyd etmişdi. (kursiv bizimdir. – Z.Y.) Eyni şəkildə, bütperəstlik terminoloji inventarının substratlığı və xristian anlayış və terminlərinin isə superstratlığı məqamını ingilis xalq nağıllarının mətnlərində də izləmiş oluruq. Belə ki, biz, bəzi məqamlarda bilavasitə “İncil” sitatları və ya kvazisitatları əsasında formalaşmış bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, druidizmlə, bütperəstliklə bağlı magik freym-ssenariləri, anlayış və ifadələri izləmiş oluruq. Məsələn: “*It is not so, nor it was not so. And God forbid it should be so,*” said Mr. Fox. Bu iqtibasda yer alan və ingilis nağıllarında dəfələrlə təkrarlanan **God forbid** ifadəsi, əslində (Romans 6:15) “İncil” iqtibasına istinad edir: “*What then? shall we sin, because we are not under the law, but under grace? God forbid.*”. Oxşar vəziyyəti **God knows** frazeologizminin nümunəsində də izləyə bilərik. Belə ki, məhz nağıl mətnlərinin leksik-frazeoloji plastının superstratına aid edilə bilən bu ifadə də bilavasitə monoteizmlə bağlıdır. Lakin daha öncəki frazeoloji vahiddən fərqli olaraq, sözügedən ifadə kvazisitatu, yəni dolaylı, təhrif olunmuş sitatu təcəssüm etdirir və “Əhdi-Ətiqin” mətnlərinin 139-cu Psalmına aid edilir:

*God knows what will become of them
When I am dead and gone.*

Artıq bildirdiyimiz kimi, xristian terminologiyası ilə, eləcə də sitat və kvazisitat mahiyyəti kəsb edən bibleizm-frazeologizmlərlə yanaşı, ingilis xalq nağıllarının dilində bütperəstliklə bağlı anlayışları əks etdirən ifadələr və məşhur druid (bütperəst) şəxslərlə bağlı allüviziv onimlər də yer alır. Bu da heç şübhəsiz ki, ilk növbədə ingilis folklor düşüncəsinin əsas özümlü konseptlərindən olan “Kral Artur” konseptinin şaxələnmələrini əhatə edir. Xatırladaq ki, druzim özü ilə elə xüsusi növ dini cəmiyyəti təcəssüm etdirirdi ki, burada həm elmə (o cümlədən də astronomiyaya), həm ədəbiyyata, həm təbabətə, həm də fəlçilik və öncəgörməyə aid biliklərin məcmusunun mühafizəsi və gələcək nəsillərə ötürülməsi hədəf alınır. Maraqlıdır ki, bəzi ingilis nağıllarında eyni mətn çərçivəsində həm xristianlıq terminologiyasına, xristianlıq dəyərlərini ifadə edən frazeologizmlərə yer verilir, həm də druzimə aid konseptlər ifadə tapır. Nümunəyə diqqət edək: “*God rue on thee, poor luckless fode!*”. Həmin iqtibasın yer aldığı “Child Rowland and Burd Ellen” nağılı bilavasitə “druizm” konseptinə aid anlayışların verballaşması ilə zəngindir. Burada eyni kontekst çərçivəsində iki fərqli dini dünya mənərəsinin verbal mexanizmlərinin birgəməvcudluq tapdığını görürük: “*The fair Burd Ellen,*” said the **Warluck Merlin**, “*is carried away by the fairies, and is now in the castle of the king of Elfland;3 and it were too bold an undertaking for the stoutest knight in Christendom to bring her back.* [9].

Məlum olduğuna görə, Britaniyanın “xristianlaşdırılması” təxminən VI əsrdən sonrakı dövrə təsadüf etdiyi halda, Kral Arturla bağlı əfsanələrin təxminən V-VI əsrlərə qədər gedib çıxdığı məlumdur. Məhz, iqtibas gətirilən nağılda və eləcə də bəzi digər ingilis xalq nağıllarında “Kral Artur” konseptinə daxil olan onomastik vahid və terminlər yer alır ki, bu da həmin nağılların substrat leksik qatı sayıla bilər. Başqa sözlə desək, hələ xristianlığın bərqərar olmadığı bir mühitdə xristian dəyərlərinin hökranlılığını, dominantlığını gözləmək çətin olardı. Bu mənada demək olar ki, Merlin kimi bütperəstlik dəyərlərini yaşadan obrazın (oxu: presedent onimin), eləcə də onunla bağlı terminoloji inventarın substratı təşkil etdiyi ortaya çıxır. Və deməli, xristianlığa zidd olan druzimlə bağlı olan anlayışların yer aldığı nağıllarda xristianlıq terminologiyası isə, əksinə olaraq, superstratu təcəssüm etdirir. Eynilə, daha öncə iqtibas gətirdiyimiz nümunədə olduğu kimi, xristianlıq və bütperəstlik terminləri, allüviziv onimləri, sitat və kvazisitat səciyyəli frazeologizmləri bir mətn çərçivəsində öz “həllini tapa bilirdilər”. Tədqiqatçılar ingilis xalq nağıllarının konseptferasında məhz bütperəstlik inancları ilə bağlı olan sehrlilə obrazların bir çox hallarda “xeyir” və “şər” oppozisiyasının fərqləndirilməsinə də cəlb olduğuna diqqət çəkmişlər. Belə ki, ingilis xalq nağıllarında “xeyirxahlıq” konseptinin verballaşma mexanizmlərini araşdırmış D.V.Berejkova burada, tam xristianlıq anlayışlarının formalaşmadığı zəmində, məhz bütperəstlik anlayış və obrazlarının müvafiq mənə spektrinin ifadəsinə yardımçı olduğunu önə sürmüşdü. Konkret olaraq, dilçi “Xeyir”, “Xeyirxahlıq” anlayışlarının birmənalı şəkildə Tanrı obrazı ilə əlaqələndirildiyi halda, “keçid həlqələrin” məhz bütperəstlik obrazları ilə “doldurulduğunu” önə sürmüşdü. Qeyd edək ki, həmin “aralıq” obrazlar elflər, sehribazlar, cadugərlər və onlarla əlaqədar anlayışları əhatə edir: **Elfland, King of Elfland, land of Fairy, a fairy, Warlock** və s. *Then the old woman, who was a fairy, told him a great deal that would happen to him; And then he put the three questions to him; but the young man had been told everything by the good fairy, so he was able to answer all the questions.; This time the fairy baby was playing with a birdie; Kate heard one of the fairies say: “Three bites of that birdie would make the sick prince as well as ever he was”.*

Sonuncu nümunədə biz, bilavasitə bütperəstliklə bağlı freym-ssenarini də izləmiş oluruq. Belə ki, bu freym-ssenaridə “Öncəgörmə” nitq janrı reallaşmışdı. Bununla belə qeyd etməliyik ki, məhz, təkəllahlıq semantik komponenti “İnanc” / “İman” konseptferasının əsas nüvə yükünü əhatə edir və bu teonimin iştirakı ilə istifadə olunan mövcud ifadələr məhz, xristianlıq dəyərlərini əks etdirən frazeologizmləri əhatə edirlər. Məsələn: *The old woman begins by saying to her son before leaving, “Well, well, my poor boy, if you want to go, it's better for you to go, and God be with you.”*. Nümunədə təqdim olunmuş **God be with you** ifadəsi bilavasitə xristian anlayışlarına istinad edən frazeorefleksi, yəni, müəyyən situasiya çərçivəsində dilə gətirilən, ritual ifadə səciyyəsi daşıyan frazeologizmi əks etdirir. Belə ki, məlum olduğuna görə, **God be with you** frazeologizmi müasir “sağollaşma” ritual ifadəsi olan **Goodbye** ifadəsinin proförmasını təcəssüm etdirir. Məlumdur ki, XIV əsrin sonlarına qədər sağollaşma zamanı **God be with you** ifadəsindən istifadə edildiyi halda, təxminən XVI əsrin 70-80-cı illərindən etibarən eyni nitq aktı mövqeyində daha lakonik Goodbye birikməsinin istifadəsi sabitləşmişdi. Mənbələr həmin ifadənin məhz, müvafiq

frazeorefleks mövqeyində sabitləşməsində “God Be With You Till We Meet Again” xristian himninin həlledici rol oynadığını vurğulayırlar. Jeremiah Rankin tərəfindən yazılmış olan bu dini məzmunlu himn həmin ifadənin sağollaşma mövqeyində frazeorefleks kimi qərarlaşmasına və zamanla dini altsemantikasını itirərək sadəcə, ritual ifadə statusu qazanmasına yol açmışdı.

Sitat xarakterli frazeologizmi təcəssüm etdirməklə xristian superstratına aid olan daha bir frazeologizm diqqət edək: *“God bless you on your heart,” said all the company; “you have found our neighbour”* [24]. Bu frazeoloji vahidin mənbə mətnini “Əhdi-Cədid” təşkil edir: *The Lord bless you and keep you ...*. Göründüyü kimi, burada **God** teoniminin **Lord** evfemizni ilə əvəzlənməsindən başqa, heç bir variant korrelyasiyası faktını izləmirik. Onu da qeyd edək ki, ingilis xalq nağıllarının dilində God teoniminin semantik mövqeyində Lord evfemizminin istifadəsi halları yetərincə çox sayda təmsil olunmuşdu: *Lord a' mercy! and maybe you've seen my old man there; “Lord save you!” exclaimed Jack.*

Onu da qeyd edək ki, “**İnanc / İnam / Etiqad**” metakonseptinin xristianlıqla bağlı olan mikrokonseptinə ibadətə bağlı anlayış və ifadələr də daxildir.

I pray God that none of us that did come from home be drowned; Whereon the man laid hold of him and beat him, bidding him say: “Pray God send no more!

Nağıllarda teonimlərlə yanaşı, demonimlər də işlədilməsinə təsadüf edilir: *I think I have caught the devil himself.* Maraqlıdır ki, eynilə teonimlərdə olduğu kimi, demonimlərlə bağlı semantik paralelliklərdə evfemizmlərdən istifadə hallarına təsadüf edilir. Belə ki, ingilis xalq nağıllarının dilində məhz, “İncil” mətnlərinə, xristianlıq təlimlərinə autentik olan **devil** demonimindən daha çox, evfemizm kimi ortaya çıxmış Lucifer demonimindən istifadə olunur. *At midnight she went as before, and was angry with old Lucifer for letting the handkerchief go.* Qeyd edək ki, Lucifer demonimi orta əsrlərdən etibarən iblisin, şeytanın törəmə nominativ vahidi kimi istifadə olunmağa başlamışdır. “İncil” mətnlərinin özündə bu demonim yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilmir. Həmin demonimin məhz, Arturian motivli nağıllarda yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirməsi, “şeytan” anlayışının ənənəvi xristian demonim obrazından bir qədər fərqləndirilməsi ilə izah edilə bilər. *In the middle of the night she called upon her familiar spirit to carry her to Lucifer.* Həmin nağıllarda Lucifer real cismani substansiyaya malik olan, yəni başı kəsilə bilən, məhv edilə bilən bir qorxunc obraz kimi təqdim olunur ki, mahiyyət etibarilə bu səciyyələndirmə, Tanrının antoqonisti ilə (Şər qüvvəsi ilə) bağlı formalaşmış xristian təsəvvürlərindən yetərincə fərqlənir. *Which she did, and Jack, when she was not standing by, cut off Lucifer's head and brought it under his invisible coat to his master, who the next morning pulled it out by the horns before the lady.* Müqayisə üçün deyək ki, cin-şeytan anlayışları Azərbaycan xalq nağıllarının dilində də geniş çeşiddə təqdim olunur. – *Hə, indi bildim ki, ağ ilan bir şey bilirmiş, yoxsa bunu mən cin-şeytan işi sayırdım.*

Hər iki dinin İbrahimi (monoteist) din olmasından dolayı, Azərbaycan və ingilis nağıl mətnlərinin dilində ortaq teonim və demonim inventarından istifadə olunması təəcəbblü deyil. *Şeytan sözüdür, ya doğrudur?* Və eynilə ingilis xalq nağıllarının dilində olduğu kimi, şeytana qalib gəlmək, hətta onu aldatmaq intensiyası Azərbaycan nağıllarının dilində yer alan müvafiq semantikah frazeoloji vahidlərdə müşahidə edilir: *Əlbəttə ki, şeytan səni rahat qoymaz. Elə ki, özün də oldun arvad, yəni ki, oldun hiylədə şeytana papaq tikən, vay oldu Şahzadə Mütalib kimilərin halına. Elə ki, özün də oldun arvad, yəni ki, oldun hiylədə şeytana papaq tikən, vay oldu Şahzadə Mütalib kimilərin halına.* Eynilə ingilis dilindəki nağıl mətnlərində olduğu kimi, Azərbaycan nağıllarının dilində demonimlərlə yanaşı, Allah teonimi və onun evfemizmləri yüksək işlənmə tezliyi ilə istifadə olunur.

Yekun olaraq, qeyd edə bilərik ki, xalq nağılları bilavasitə mental kimliyini əks etdirirdi xalqların inanc sistemini dolğun şəkildə əks etdirir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, ingilis xalq nağıllarının dilində bütperəstlik və xristian dəyərlərini əks etdirən leksik-frazeoloji inventarla qarşılaşırıq. Azərbaycan xalqının sitayiş etdiyi İslam dini də, eynilə xristianlıq kimi İbrahimi din olduğundan, burada ingilis nağıllarının “İnam” konsepti ilə ortaq bir çox leksik və frazeoloji vahidlərə təsadüf etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология. Введение. М., 2018, 208 с.
2. Зиновьева Е. И. Лингвокультурология: от теории к практике. Учебник. — СПб.: СПбГУ; Нестор-История, 2016. — 182 с.
3. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: учебное пособие / Н. Ф. Алефиренко. — М.: Флинта, 2010. — 288 с.
4. Уорф Б.Л. Отношение норм поведения и мышления к языку. // Новое в лингвистике., Вып. 1. - М., 1960, — С. 135-168.
5. Григорьева Л.Л. Фраzeологическая репрезентация религиозного мира человека (на материале русского, английского и арабского языков). Автореф. дис. .... канд. филол. наук. Казань, 2009, 21 с.
6. Байрамова Л.К. Фраzeологическая судьба библеизмов и коранизмов // Язык. Культура. Деятельность: Восток-Запад. Набережные Челны: Издательство Нижегородского лингвистического университета, 1999.Т. II, с. 83-85.
7. Байрамова Л.К. Отражение в библейских текстах ценностей и антиценностей и отсутствие некоторых их корреляций с эпизодами современной жизни // Филология и культура, 2014. - № 4 (38) - С. 25 - 28.
8. Островская К.З. Амбивалентная природа концептуального поля сакральное в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта вера // Амбивалентная природа концептуального поля САКРАЛЬНОЕ в концептосфере народной волшебной сказки на примере метаконцепта ВЕРА. Вестник ЧелГУ. Серия Филологические науки. – 2018, № 6 (416), Вып.113, с. 141-148 <https://cyberleninka.ru/article/n/ambivalentnaya-priroda-kontseptualnogo-polya-sakralnoe-v-kontseptosfere-narodnoy-volshebnoy-skazki-na-primere-metakontsepta-vera>
9. Jamieson's Illustrations of Northern Antiquities) http://www.ancienttexts.org/library/celtic/ctexts/child_rowland.html

Açar sözlər: xalq nağılları, leksik-frazeoloji inventar, konseptsfəra, linqvokulturologiya, dünyanın dil mənzərəsi.

Ключевые слова: народные сказки, лексико-фразеологический инвентарь, концептосфера, лингвокультурология, языковая картина мира.

Keywords: folk tales, lexical-phraseological inventory, conceptsfera, linguoculturology, linguistic picture of the world.

О ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ ОБУСЛОВЛИВАНИИ ЛЕКСИКО- ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОГО ИНВЕНТАРЯ ЯЗЫКА АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ СКАЗОК

Резюме

В статье исследуется лексико-фразеологический инвентарь языка азербайджанских и английских народных сказок. Основной целью исследования является установление роли лингвокультурологических факторов в формировании концептосферы этих текстов. В ходе проведенных автором сравнительных исследований установлено, что “языковая картина мира” обоих народов существенно влияет на язык сказочных текстов. Оказалось, что народные сказки в полной мере отражают систему верований народов, в которых непосредственно отражается их ментальная идентичность. В этом смысле не случайно мы сталкиваемся с лексико-фразеологическим описанием языка английских народных сказок, отражающим языческие и христианские ценности.

ON LINGUOCULTUROLOGICAL RESERVATION OF LEXICAL-PHRASEOLOGICAL INVENTORY OF AZERBAIJANI AND ENGLISH FOLK TALES

Summary

The article examines the lexical-phraseological inventory of the language of Azerbaijani and English folk tales. The main objective of the study is to identify the role of linguoculturological factors in the formation of the conceptsphere of these texts. In the course of his research on comparative grounds, the author determined that the “linguistic picture of the world” of both peoples fundamentally influenced the language of fairy-tale texts-mishdi. It has been known that folk tales fully reflect the belief system of peoples, directly reflecting their mental identity. In this sense, it is no coincidence that in the language of English folk tales we are faced with a lexical-phraseological inventory reflecting Pagan and Christian values.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Nəbib Məmməd oğlu Zərbəliyev

Гусейнова Лала Асиф кызы⁴
ТИПОЛОГИЯ ДИСКУРСА

В последние десятилетия дискурс стал объектом многих лингвистических исследований, которые характеризуются многоплановостью, что ведет к различию во взглядах исследователей на сущность дискурса и направлений в его анализе.

Термином 'анализ дискурса' лингвистика обязана З.Хэррису, который таким образом назвал метод анализа связной речи, предназначенный для расширения дескриптивной лингвистики за пределы одного предложения в данный момент времени и для соотнесения культуры и языка. [9, с.72]. Теория дискурса как прагматизированной формы текста берет свое начало в концепции Э.Бенвениста, обозначающего термином дискурс, 'речь, присваиваемую говорящим', и разграничившего план повествования и план дискурса. "Речь следует понимать при этом в самом широком смысле, как всякое высказывание, предполагающее говорящего и слушающего и намерение первого определенным образом воздействовать на второго" [2, с.276].

Считается, что язык содержит конкретную структуру формальности относительно от целей, к которой оно применяется. По ходу изучения языка ученым было позволено разобраться с формально-структурным подходом лингвистики, то есть пониманием как устроен язык по себе, но со второй половины 20 века проблема изучения расширилась, и языковеды стали разбираться с функционированием языка. С истечением времени к 1970 - 80-м годам формально – структурный подход заменился функционально – коммуникативной парадигмой, в котором центром внимания считался фактор человека, и личностный подход стал частью языкового явления, рассматриваемый в многообразных контекстах [1, с.45; 10]

Социальная сущность языка заключается в том, что он существует прежде всего в языковом сознании -- как коллективном, так и индивидуальном. Соответственно языковой коллектив, с одной стороны, и индивидуум, с другой, является носителями культуры в язык. Коллектив как этнос или нация и индивидуум являются крайними точками на условной шкале языкового сознания.

Дискурс (текст, погруженный в ситуацию реального общения) допускает множество измерений. С позиций прагмалингвистики дискурс представляет собой интерактивную деятельность участников общения, установление и поддержание контакта, двустороннее взаимодействие, совершаемое с определенными целями и для решения определенных задач. Психоллингвистику интересуют особенности переключений от внутреннего кода к внешней вербализации в процессах порождения и интерпретации речи с учетом типов языковых личностей. Лингвостилистический анализ дискурса оказывается ориентирован на выделение регистров общения, разграничение устной и письменной речи в их жанровых разновидностях, определение функциональных параметров общения. Структурно-лингвистическое изучение дискурса направлено на исследование его содержательной и формальной связности, способов переключения темы. Лингвокультурное изучение дискурса имеет целью установить специфику общения в рамках определенного этноса, определить модели речевого поведения, охарактеризовать культурные доминанты данной лингвокультуры. Социоллингвистический подход к исследованию дискурса предполагает анализ участников общения как представителей той или иной социальной группы и анализ общения в широком социокультурном контексте.

В настоящее время вопрос о типологии остается нерешенным, несмотря на существование некоторых оснований, позволяющих выделить его некоторые более или менее крупные виды. Задача создания общей типологии является ключевой, так как от ее рассмотрения зависят перспективы построения общей теории дискурса и выявления всего дискурсивного многообразия.

Наиболее общим считается традиционное деление дискурса на устный и письменный виды, обусловленные каналом связи. В первом случае это акустический, а во втором визуальный. Совершенно ясно, что устный дискурс - это исходная форма существования языка, а письменный дискурс - производная. При сопоставлении этих форм подчеркивают естественный характер устной речи и вторичный, искусственный характер письменных текстов.

После того как в 19 веке был признан приоритет устного языка, еще в течение долгого времени не осознавалось то обстоятельство, что письменный язык и транскрипция устного языка не одно и то же. До середины 20 века ученые полагали, что изучают устный язык в положенном на бумаге виде, в то время как фактически анализировали письменную форму языка. Изучение реальной устной речи, направленное на учет и анализ различных особенностей ее протекания, началось лишь в 1970-е годы. Сопоставляя устный и письменный дискурс, можно выделить целый ряд различий как в процессе, так и в результате. В устном дискурсе имеет место контакт между новорящим и адресатом во времени и пространстве. При письменном дискурсе такого контакта в норме нет. В устном дискурсе, в отличие от письменного, имеет вовлечение говорящего и адресата в единую ситуацию. В устном дискурсе порождение и понимание происходит синхронизированно, а письменном нет. В устном дискурсе, в

⁴ д.ф.ф.доцент Азербайджанский Университет Языков. springlg@yahoo.com

отличие от письменного, непременно присутствует паралингвистическая информация, которая может передаваться невербальными компонентами. Устный дискурс характеризуется спонтанностью, а письменный – подготовленностью. В устном дискурсе, в отличие от письменного, у говорящего имеется обратная связь, позволяющая ему корректировать свои коммуникативные ходы в зависимости от реакции адресата. Это, с одной стороны, является преимуществом говорящего перед пишущим, а с другой – требует восприимчивости и быстрой реакции, а также умения контролировать проявление эмоций, в особенности лицом к лицу.

Отличие устного дискурса, рассматриваемого как конечный продукт, результат от письменного проявляется в том, что устный дискурс менее нормативен, чем письменный, он содержит ошибки, паузы, фальстарты и другое. Устный дискурс характеризуется большей эллиптичностью, что обусловлено имеющейся у коммуникантов возможностью в реальном времени переспросить и уточнить. Письменный дискурс за неимением такой возможности, вынужден быть достаточно полным и эксплицитным. Синтаксис устной речи гораздо менее структурирован, чем у письменного текста, в нем много неполных предложений, мало подчинительных связей, наблюдается также преобладание активных конструкций над пассивными. В устном дискурсе обычно используется ограниченный ряд соединительных элементов. Для письменного дискурса характерно широкое использование языковых выразительных, обеспечивающих формальную связность текста.

С формальной точки зрения разделение устного и письменного дискурса не составляет труда, поскольку устная речь реализуется в форме звуковой материи и воспринимается акустически, а письменная речь воплощается графически и воспринимается визуально. Однако при обращении к конкретным жанрам положение вещей не выглядит столь простым и однозначным из-за существования промежуточных случаев, таких как зачитывание заранее написанного доклада, художественную декламацию, аудиокниги.

Дело осложняется тем, что в последние десятилетия это бинарное подразделение оказалось подорвано возникновением разнообразных форм электронной коммуникации, которые с точки зрения своей манифестации и процесса протекания близки письменному дискурсу, а с точки зрения результата обнаруживают характерные черты устной речи, в том числе эллиптичность, ненормативность, слабую структурированность.

Еще одно фундаментальное деление дискурсивного пространства связано с противопоставлением бытового (неформального, повседневного) и институционального (формального, официального) типов дискурса.

В центре внимания социального подхода находится речевое действие, участниками которого выступают определенные типы языковых личностей, действующие исходя из определенных обстоятельств и условий общения [5, с. 30]. В рамках этого подхода к дискурсу, принимая во внимание характеристики участников общения, выделяют два типа дискурса: лично – ориентированный и статусно – ориентированный. В первом случае коммуниканты раскрываются во всей полноте своего внутреннего мира, во втором случае только как представители определенных социальных групп. Лично – ориентированный дискурс представлен двумя основными типами – бытовым и бытийным. Статусно – ориентированный дискурс представлен двумя разновидностями: ситуативно-ролевой и институциональный. Ситуативно – ролевой дискурс – это вербальное поведение людей по определенным моделям в соответствии с ожиданиями, т.е. от коммуниканта ожидается организация высказывания в соответствии с ролью, типичной для той или иной коммуникативной ситуации. Институциональный дискурс сводится к образцам вербального поведения, сложившимся в обществе применительно к закрепленным сферам общения [4, с. 190].

Онтологически первичным является бытовой дискурс, а овладение институциональным происходит в процессе социализации. Институциональный дискурс исторически изменчив и культурно изменчив и культурно специфичен, но основные его типы встречаются практически и повсеместно: политический, религиозный, педагогический, медицинский, деловой, спортивный, научный [6].

Разделение бытового и институционального дискурса не носит абсолютного характера, поскольку параметр официальности допускает градацию, вместе с тем оно является методологически существенным при анализе структурной организации дискурса, специфики передачи и восприятия смыслов и особенностей коммуникативного взаимодействия.

Житейская болтовня подруг представляет собой устный бытовой дискурс, а их переписка также бытовой дискурс, но уже письменный либо электронный. Институциональная коммуникация также может протекать в разных формах: рабочее совещание или собеседование при приеме на работу (устный дискурс), официальные документы (письменный дискурс) и деловую переписку по электронной почте (электронный дискурс).

Помимо отмеченных выше разновидностей, при выделении типов дискурса практикуется опора на более частные критерии. В ряде работ рассматриваются такие основания для классификации типов дискурса, как принятие во внимание фактора сферы употребления и последующего выделения политического, военного, медицинского, религиозного, юридического и других видов дискурса; при-

нимание во внимание фактора участников и их идеологических установок и соответственно выделение дискурса профсоюзов, левых / правых , феминистский дискурс и другие; принятие во внимание фактора коммуникативных целей участников и последующее выделение таких типов дискурса как полемический, дидактический, манипулятивный, провокативный и другие [8, с.47].

Как показывает практика, можно перечислить типы дискурсов, сгруппированные по совокупным признакам : по сфере применения будет деление на политический, официальный, экономический, научный , религиозный, рекламный, медийный и интернет дискурс. По субъектному признаку можно проследить выявление таких типов дискурса как волонтерский, журналистский, читательский, дискурс спортсменов, дискурс фанатов. По объектному признаку дискурс города, села, войны. По телеологическому признаку обучающий дискурс, пропагандистский , идентифицирующий, идеологический и другие типы дискурса. По модально оценочному признаку политический нейтральный дискурс , позитивный, умеренный критический, радикальный и другие типы дискурса.[7, с.120]

С точки зрения выражаемой интенции фигурируют информационный дискурс, интерпретационный, инструментальный (директивный, аргументативный), аффилиативный (эмоционально аффективный характер взаимодействия участников дискурса), комплементарный дискурс (дефицит информации у одного из собеседников по диалогу или по переписке), компететивный (связан с конкуренцией мнений, знаний, стремлений партнеров по коммуникации), координативный дискурс.

По характеру создания предлагаются такие типы дискурса как первичный (имеющие взаимосвязь с процессом исследования , их смыслы индивидуальны и закрыты) и личностный (основанный на коммуникации двух или более собеседников) .

По структуре речевого акта обнаруживают диалогический и монологический дискурсы. На основе функции предполагается выявление нормативного дискурса, контактного , группового, поэтического дискурса, с доминантой самовыражения , с доминантой побуждения , с доминантой специальной информации [3, с. 364] .

Существующие классификации разновидностей дискурса подтверждают тот факт, что дискурс - явление многогранное и разностороннее. Его интерпретация противоречива и многозначна. Наличие разных трактовок дискурса свидетельствует о том , что предметная область изысканий , занимающаяся вопросами типологии дискурса всегда открыта для дальнейшего расширения исследования разновидностей дискурса продолжают вызывать интерес у лингвистов и по отношению к нему сохраняется пристальное внимание.

ЛИТЕРАТУРА

1. Mammedov A., Mammedov M. Diskurs tedqiqi. Bakı.BDU.2013. 78 s.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика.М.Эдиториал УРСС. 354 с.
3. Карамова А.А. Типологический аспект дискурса // Культура и цивилизация .2017. Том 7/№1 А.с.361 – 376
4. Карасик В.И. О категориях дискурса // Языковая личность: социолингвистические и эмотивные аспекты.Волгоград. Волгоград. гос. педун-т. 1998. с.185 –197
5. Карасик В.И. Структура институционального дискурса //Проблемы речевой коммуникации. Саратов. Саратов.гос.ун-т. 2000. с.25- 33
6. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности.М. ИНИОН РАН. 2000. с.33-58
7. Краснова Т.И. Дискурс: идиологема или термин // Медиалингвистика. 2017. /№ 1. с.16- 28
8. Левшина Н.Г. Речевые тактики в предвыборном обращении // Вестник СПбГУ . 2005.Сеп. 9. /№ 1. с.47- 56
9. Harris Z.Discourse analysis . // Language .1952. Vol.28. /№ 1. p.1-30
10. Mammadov A.Y. Studies in text and discourse . Newcastle upon Tyne. Cambridge Scholars Publishing .2017. 108 p.

Ключевые слова: язык, общение, дискурс, речь, типология

Açar sözlər: dil, ünsiyyat,diskurs, nitq, tipologiya

Keywords: language, communication, discourse, speech, typology

Резюме

В настоящее время задача создания общей типологии дискурса является ключевой, так как от ее решения зависит перспектива общей теории дискурса и выявления всего дискурсивного многообразия. В представленном материале подвергаются тщательному анализу разные подходы к формированию типологии дискурса. В статье предлагаются возможные варианты выделения основных типов дискурса, где каждый вид соответствует определенным дискурсивным практикам.

В данной работе констатируется важность рассмотрения соотношения устного, письменного и электронного разновидностей дискурса, а также подчеркивается необходимость дифференциации бытового и институционального типов дискурса. Наличие разных типов дискурса свидетельствует о том, что данная область научных изысканий всегда открыта для дальнейшего расширения и представляет собой интенсивно развивающееся направление современных дискурсивных исследований.

DİSKURSUN TİPOLOGİYASI

Xülasə

Hazırda ümumi diskurs tipologiyasının yaradılması vəzifəsi əsas məsələdir, çünki ümumi diskurs nəzəriyyəsinin perspektivi və bütün diskursiv müxtəlifliyin müəyyən edilməsi onun həllindən asılıdır. Təqdim olunan materialda diskurs tipologiyasının formalaşmasına müxtəlif yanaşmalar diqqətlə təhlil edilir. Məqalədə hər bir növün müəyyən diskursiv təcrübələrə uyğun olduğu əsas nitq növlərinin müəyyən edilməsi üçün mümkün variantlar təklif olunur.

Bu məqalədə şifahi, yazılı və elektron nitqnövlərinin nəzərdən keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunur, həmçinin gündəlik və institusional nitq növlərinin fərqləndirilməsinin zəruriliyi vurğulanır. Müxtəlif növ diskursların mövcud olması göstərir ki, bu elmi tədqiqat sahəsi hər zaman daha dərinləşmək üçün açıqdır və müasir diskursiv elmi işlərin intensiv inkişaf edən istiqaməti təmsil edir.

TIPOLOGY OF DISCOURSE

Summary

At present the objective of establishing the general typology of discourse is a key issue as the prospects of general theory of discourse and the identification of the entire discursive diversity depends on its solution. In the given material different approaches to the formation of discourse typology are carefully reviewed. The article suggests possible options for identifying the main types of discourse where each type corresponds to certain discursive practice.

This research paper states the importance of considering oral, written and electronic varieties of discourse and also emphasizes the need to differentiate everyday and institutional types of discourse. The presence of different types of discourse indicates that this research area is always open for further expansion and represents an intensively developing direction of current discursive studies.

Рецензент :

д.ф.ф., доцент Мадатова Н.А.

AZƏRBAYCAN DİLİ ŞİVƏLƏRİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK SÖZ QRUPLARI

Müasir dövrdə dialektaxili söz yaradıcılığı prosesinin genişlənməsi, ədəbi dilin təsirinin güclənməsi, arxaizmlərin və alınma sözlərin dialektizmlərlə paralel işlənməsi dialektlərin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Dialekt sözləri eyni və ayrı-ayrı şivələrdə müxtəlif formalarda və fərqli mənalarda yayılmışdır. Buna görə də dialektlərdə leksik-semantik cəhətdən fərqlənən sözlər dörd qrupa bölünür: çox mənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər.

Çoxmənalı sözlər dialekt leksikasını zənginləşdirən əsas mənbələrdəndir. Əsas sözün məcazlaşması yolu ilə yaranır və dialekt ünsiyyətində fərqlər əmələ gətirir. Sözüün əsas və əlavə mənalarına və onların arealına görə dialektlərdə çoxmənalı sözlər iki qrupa bölünür: **a) bir şivəyə xas olanlar:** *basma:* 1)yalan danışmaq; 2)lovğalanmaq (O.); *uydurum:* 1)çayın dərin yeri; 2)burulğan (İm.); *yəbərməg:* 1)göndərmək, 2)yola salmaq, ötürmək (Dər.); *meddə:* 1)zirək, 2)xeyrini güdən (Min.); *midarə:* 1) kömək, 2) arxa, 3) qohum (S.) və s. **b) iki və ya daha artıq şivəyə xas olanlar:** *piyfə:* 1) yonqar (Şir.,S.); 2) taxta kəpəyi (Tov.); 3) çəltik qabığı (Cəb., Çən., F.,Gəd., Gg., İm., Ord.); *yaypan:* 1) yastı (Yev.), 2) yatmış taxıl (Gəd., Qaz.,Min.); *mağar:* 1) toy məclisi (əksər şivə.), 2) toy məclisi üçün alaçıq (İm., Bər., Qaz.), 3) oğlan toyu (Ağd.), 4) toyda verilən hədiyyə (Br.) və s.

Çoxmənalı sözlərin bir qismi omonim kimi yayılmışdır; *sədəf* sözü Borçalı və Meğri şivələrində “dırmaq”, Naxçıvan şivəsində “dırmağın dibi”, Cəbrayıl və Yar dımlı şivələrində “kiçik ağ düymə” mənalarında işlənir. Bu sözün “dırmaq” və “dır nağın dibi” mənaları çoxmənalı, “dırmaq” və “kiçik ağ düymə” mənaları isə omo nimdir. *Zağar* sözü Quba şivəsində “zəif”, Cəlilabad, Lənkəran və Masallı şivələrin də “dikbaş, sözə qulaq asmayan”, əksər şivələrdə “qısa boy və kök adam”, Ağca bədi, Cəbrayıl, Gədəbəy, Qazax, Tovuz və Masallı şivələrində “yekəqarın”, Cəbrayıl şivəsində “qarınqulu” mənaları bildirir. Bu sözün “zəif, dikbaş və qısa boy” mənaları omonim, “qısa boy, yekəqarın, qarın qulu” mənaları isə çoxmənalıdır. *Uruf* sözü Şəki şivəsində “ruh, az vaxt, 15 dəqiqə”, Göygöl şivəsində “hörmət və təmtəraq”, Salyan və Biləsuvar şivələrində “xoşagələn” mənalarında işlənir. Bu sözün “ az vaxt və 15 dəqiqə”, “hörmət və təmtəraq” mənaları çoxmənalı, digər mənaları isə omo nimdir. Çoxmənalı sözlər müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Dialektlərdə isim və feillərlə ifadə olunanlar üstünlük təşkil edir:

İsim: *taxda:* 1) əkin sahəsində zolaq (Bl.,Göy.,Qk.,Qaz.), 2) otlaq sahəsi (Cəb.,Laç.), 3) yorğanın üzünün bərabər hissələri (Şam.,Şş.); *tel:* 1) sap (Ord.), 2) sazın, tarın simi (Ham.), 3) məftil (Cəl.,Kr.), 4) tütün düzülmiş ip (Ham.); *ları:* 1) toyuq cinsi (əksər şivə.), 2) döyüşkən xoruz (Ağ.,Şah.) və s.

Sifət: *zayıl:* səfeh, axmaq (Cəl.,Çən.,Gr.,Tov.); *avara* (Cəb.); *bacarıqsız* (Cəb.); *şikəst* (Cəl.); *ləvənd:* 1) avara, yaramaz (Qaz.), 2) bacarıqsız (Cəb.); *ləvərə:* 1) güc süz, zəif (Kr., Qb., Cəb.), 2) tənbel (Şş.,Zən.,Uc.) və s.

Feil: *salıxlamax:* 1) yol göstərmək; 2) başa salmaq (Gg.); *şitəmməy:* 1) sataşmaq; 2) əsəbiləşmək (Cəl.); *şoqqumağ:* 1) sözünün üstündə durmamaq, 2) oyundan çıxmaq; *teləməx:* 1) isnişdirmək, 2) ilişdirmək (Kəl.); *teyləməg:* 1) deşmək, 2) yara ləmə (Şam.,S.,Ham.); *uzatmaq:* 1) hana uzatmaq, 2) söhbəti uzatmaq, 3) işi uzatmaq, 4) əl uzatmaq, 5) bir şeyi uzatmaq, 6) dil uzatmaq, 7) öyrüş- öyrəkən uzatmaq “yo lunu azmaq, üzə ağ olmaq” (Cəb.) və s.

Dialekt leksikasında **omonimlər** mühüm yer tutur. Sözlərin ədəbi dildəki və dialektlərdəki mənaları omonimləri əmələ gətirir və ya omonimlərin hər iki mənası dialektə məxsus olur. Dialektlərdə omonimlər eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olur. Eyni nitq hissəsinə aid olan omonimlərin sintaktik vəzifələri də eyni olur; məs.: **a) isimlə ifadə olunanlar:** *badax-* 1) camış balası (Qb., Qus., Dər., Xaç.)-2) mis qab (Zaq.)-3) badalaq (Kr., St., Ham., Qaz.); *xələt-* 1) üst köynəyi (Gr., Xv.)- 2) yas yerində yığılan pul (Tov.); *ox-* 1) əkin sahələrini bir- birindən ayıran nişan (Qaz.)- 2) kiçik arx (Qaz.)- 3) ləklərin arasındakı torpaq yığını (Göy.); *xalvar-* 1) kisə- 2) xəlbir (Mar.)- ölçü vahidi (Təb.); **b) sifətlə ifadə olunanlar:** *şındır-* 1) köhnə (B., Lən., S.) – 2) arıq, yağsız (Cəl.); *hursız-* 1) güclü, qüvvətli (G., Xv.)- 2) aciz, bacarıqsız (Sab.); *alacalı-* 1) rəngarəng (Ş.)- 2) ögey (Bər.); **c) zərflə ifadə olunanlar:** *bütəbit-* 1) olduğu kimi, eynilə (Ağ., Şş.) – 2)diqqətlə, səylə (Qaz.); **ç) feillə ifadə olunanlar:** *ağnatmax-* 1) diyirləmək (Meğ.)- 2) sürünü aşağı endirmək (F., Cəb., Şş.); *avazımax-* rəngi solmaq (B., Qaz., Qb., G., St., Şam.)- 2) taxılın biçilmə vaxtının keçməsi (Çən.); *qumzanmağ-* 1) utanmaq, 2) tərptəmək (Şam.) və s.

Müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunanlar: **isim+sifət:** *abdal-* 1) bilici (İm., G., St., Şah.)- 2) avara, sərsəri (St., F.,Cəb.)- 3) qanacaqsız, mərifətsiz (Şah.); *bara ta-* 1) palçıq layı (Nax.)- 2) köhnə, nimdəş (Cəb.); *başdı-* 1) köhnə çəki vahidi (Qəb., Ş.) – 2) dolu (Qaz.,Tov.); 3) bilikli, ağıllı, zəkali (əksər şivə.); **isim+ zərf:** *baytal-* ikiyaşar dişini at (Qb.)- 2) tənha, yalnız (Çən.); *biğir-* 1) güc, qüvvə (B.) - 2) birlikdə, bir yerdə (Cəb., Meğ.) və s.

Sifət+ ədat: *bedaha-* 1) həyasız (Cəb.)- 2) çox, hədsiz (Şəm.); **sifət+ zərf:** *bekara-* 1) pis, sarsaq (Ağ., Bər., Kəl., Cəb., Şş.)- 2) bir az, azacıq (Ağ., Ağc., Bər., St., Cəb., Şş.); **isim+zərf+ əvəzlilik:** 1) *ovuc* (Meğ.) – 2) birlikdə, birgə (Q., Meğ.)- öz (Meğ.); **feil+sifət:** *burmax-*1) axtalamaq (Ord.,St.,Cəb.)- 2)məne olmaq (İm., Cəb.)- 3) eşmək (İm., St., Cəb.)- 4) qıvrım (Qb., Qus.) **zərf+ modal söz:** *boylum-* sonra (Qaz., Zən., Nax., Tov.)- 2) deməli, deyəsən (Qaz., Tov., Şəm.); **zərf+ədat:** *cılığ-* 1) içərisinə ağartı yığılan aşılanmış qoyun dərisi (Ağ., Br., Bk., Gəd.)- 2) lap, tamam (Ağd., İs., O., Ş.) və s.

Omonimlər quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla bir –birindən fərqlənir; məs.: **sadə:** *çig-* şəh (Dər., Tab.)- üzünü yığılmış süd (Dər.); *dəm-* 1) divarda olan dəlik- deşik (Nax.)- 2) nəm, rütubət (F.); **düzəltmə:**

⁵BDU filologiya elmləri doktoru, professor; mammadovmaharam@gmail.com

damazdax- 1) qatıq mayası (əksər şivə.)-2) dişi cins heyvan (İm., St., Tov., Cəb.); *xamırramax*- 1) tənbelləşmək (Çən.)- 2) çətinliklə üyütmək (Cəb.) **mürəkkəb**: *gəlinbarmağı*- 1) yabamı bitki (Göy., Sab., Şam.)- 2) üzüm növü (B.); *qarabatdax*- 1) qaraqabaq (B.)- 2) boyun- bağı (Şr.), *atqulağı*- 1) yaşıl, həmyaş (B.Qk.)- 2) bərabər, qoşa, yanaşı (Qaz.) və s.

Dialektlərdə omonimlər 2-3 üzvlüdür. Qarışıq tipli çoxüzvlü omonimlər də mövcuddur. Ayrı-ayrı şivələrdə *bəlgə* sözünün 12 (qız evinə göndərilən birinci ni şan, qola sarınan qalın parça, şaftalı qaxı, bəhanə, nişan (mərz), gönü aşılmaq üçün maddə, sənəd, balıq torunun yan iplərinə bağlanan qamış, bitki, hiylə, vasitəçi), *binə* sözünün 5 (müvəqqəti yaşayış yeri, qış aylarında kənddən kənarda mal-qara saxla nilan yer, bünövrə, vələ qoşulan axırıncı cüt heyvan, görə), *çin* sözünün 6 (xalça üçün ayrılmış ip, qoyunun dizi ilə topuğu arasında olan sümük, sıra, dəryaz, dəfə, düz), *xır* sözünün 7 (bostan, çəltik ləki, çinqil, vint, paxıl, xırda, bütün) üzvü vardır.

Dialektlərdə **sinonimlər** ədəbi dillə müqayisədə geniş yayılmışdır. Bunun əsas səbəbi aşağıdakı şəkildə müəyyənləşdirilir: a) Azərbaycan ümumxalq dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində bir neçə qəbilə və ya tayfa dili- dialektinin iş tirəki ilə; b) ayrı- ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surət də bir- birinə təsiri ilə; c) daha sonralar başlanan, lakin müntəzəm surətdə davam edən ədəbi dilin təsiri ilə; ç) alınma sözlərin hesabına (3, s. 202).

Dialektlərdə sinonimlər aşağıdakı yollarla əmələ gəlir: 1) sinonim cərgə əmələ gətirən sözlərdən biri arxaik olur: *suç-günah*, *yovurt* ~ *qatıx*, *yazı* ~ *çöl*, *saz* ~ *qəmiş* (Təb.); *becid* ~ *yegin* ~ *yüğürməçə* (Ab.), *sayrı* ~ *naçax* “xəstə” (Qaz.) və s. 2) dialekt sözləri ədəbi dildəki qarşılığı ilə sinonimlik əmələ gətirir: *gilas-ba:li* ~ *bəhli*, *büvi* ~ *mama* ~ *həmşirə* (Ş.), *orax* ~ *məngələ*, *so:ra* ~ *boylum* (Nax.), *xəsis* ~ *mişqi* ~ *qeyməz* ~ *malyeməz* ~ *simic*, *zırrama* ~ *sarsaq* ~ *səmə* ~ *səfi* (Qb.); *koma* ~ *tatı-yosma* (Yar.), *dəsmal* ~ *təlis*, *arıq* ~ *canəzi* ~ *zeyif* ~ *cılız* ~ *düşgin* (L.), *arəbə* ~ *daşqa*, *yamax* ~ *gözəmə*, *köməx* ~ *dad*, *pis* ~ *yaman-yava* (Təb.) və s. 3) sinonimlərin tərkibi dialekt və alınma sözlərdən təşkil olunur: *bağlama-məfrəş*, *qonax-müsaafir*, *av-şikar* (Təb.), *qoltuğaltı* ~ *mühəccər* ~ *sürəhi*, *artırma* ~ *seyvan* ~ *seki* (Ş.) və s. 4) tərəfləri yalnız alınma sözlərdən ibarət sinonimlər: *bəddəker*/ *bedəncərə*/ *mərkəmut* “çirkin” (Ab.), *övrət*/ *əyal*, *məriz*/ *naxoş*, *şirbaha*/ *mehriyyə* (Təb.); 5) tərkibi dialekt sözlərin də daxil olduğu sinonimlər: *xuruş-xardalaş-kür* “dəcəl”, *qalağan* ~ *bərəgir* ~ *həməyil* ~ *qəf* “tənbəl”, *beytin* ~ *həfrəyi* ~ *calayvətən* ~ *vayxır* ~ *ejgan* “boş, işsiz”, *bölmə-zirə* “nəlbəki”, *dilov* ~ *qolçüx* ~ *xaxarı* “taxça” (Ş.), *işgil* ~ *mandal* ~ *mori* ~ *sürmə* “qapı cəftəsi”, *gəyən* ~ *sümmüş* “qamış”, *məkə* ~ *peyğəmbəri* “qarğıdalı”, *xılıtkən* ~ *halqarəzə* ~ *xorumçu* ~ *tapılıç* “ot topalayan adam” (Nax.) və s.

Dialektlərdə sinonimlərin komponentləri müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur. Buna görə də sinonimlər nitq hissələrinə görə qruplaşdırılır. İsim, sifət və feillər rin sinonimliyi digər nitq hissələri ilə müqayisədə geniş yayılmışdır.

İsimlər: *mədəx*/ *xotex*/ *gedex* “camış balası”, *büvi*/ *mama*/ *əmə*/ *həmşirə* (Ş.), *abgərdən*/ *kəmçə*/ *kömçə* “çomçə”, *pirəm*/ *tilişgə* “ağac ovuntusu” (Ab.), *qadzu*/ *qazu*/ *qupı*/ *qupı*/ *qopi* “kətmən”, *qurqur*/ *qovus*/ *anduşgə*/ *induşqa*/ *bid*- *bid* “hindtoyuğu”, *tikanaq*/ *cacu* “kirpi” (Dər.), *ayama*/ *luğam* “ləqəb”, *işgil*/ *mandal*/ *mori*/ *sürmə* “qapı cəftəsi”, *məkə*/ *peyğəmbəri* “qarğıdalı” (Nax.), *lərgə*/ *moç*/ *lobgə*, *sirt*/ *vurdu*/ *təpə* (Qb.), *xal-xal*/ *daxal* “heyvan saxlanan yer”, *tuş*/ *vəqə* “yuxu”, *qocu*/ *tağalax* “yumaq”, *mərəkə*/ *yığnax* “məclis” (Qaz.), *çətən*/ *süzgəc* “aşsüzən”, *kələnti*/ *çalğı* “dəryaz”, *sarımcax*/ *hulumcax*/ *hələmçün*/ *küff*/ *yələkən* “yellənçək”, *ormannıx*/ *qalınıx*/ *şəllix*/ *ınırıx* “kolluq” (Qub.), *yemiş*/ *qavın*/ *xırça* (Mər.) və s.

Sifətlər: *küt*/ *maytarax*/ *taytax* “axsax”, *bəbə*/ *çağa*/ *səvi*/ *çəvə* “körpə”, *xırça*/ *tösmərəx* “balacaboy” (Ş.), *dələgey*/ *dələngəvaz* “həyasız” (Ab.), *qutsuz*/ *simsir* “ac göz”, *qağ*/ *duv* “axmaq” (Dər.), *xırsız*/ *zırpı*/ *halaypuza*/ *quvatdi*/ *güjdi* “güclü”, *mus qu*/ *qeyməz*/ *malyeməz*/ *simic* “xəsis”, *küləfəm*/ *kür*/ *fərəməz*/ *küləfəhəm*/ *küt*/ *ülivay* “bacarıqsız” (Qb.), *sürüngəl*/ *ərinçəx* “tənbəl”, *dumux*/ *xapan*/ *balxı*/ *fəfə* “aciz” (Qaz.), *qolay*/ *xuduru* “pis”, *pəlmə*/ *burusux* “tutqun” (Qub.), *kahil*/ *tənbəl* (X.).

Saylar: *xeyləg*/ *ziğ*/ *tilanbar*/ *ira:ni* “çox” (Ab.), *qıttax*/ *qınnax*/ *qınnajıx*/ *qırıx*/ *qurtıx*/ *dınnax*/ *dınnılı*/ *dınnajıx*/ *çimkə*/ *cınnax*/ *cınnaxık*/ *cınnılı* “bir az” (Qaz.), *xil*/ *çox*, *oxarta*/ *oxartana*/ *cınnış* (Şr.)/ *onca:z*/ *oqədə*/ *oqqərtənə* “o qədər” (Qb.), *tığ*/ *silə*/ *ləbələb* “çox” (Şam.) və s.

Əvəzlilər: *belənçik*/ *biform*/ *biseyağ*/ *despir*/ *ələncığnə*/ *helə* “belə” (Ab.), *öz*/ *kəndi* (St.)/ *bilə* (Təb.) və s.

Feillər: *lofliyif*/ *köhlüyif* “başdansaovdu tikmək”, *nişanlamax*/ *adaxlamax*/ *dilə məx* (Ş.), *çoumağ*/ *çapmağ* “boş- boş gəzmək”, *qozqırmağ*/ *kekələnməg*/ *qolaylan mağ* “hədələmək” (Ab.), *qoradalamax*/ *gədələməx* “normal inkişaf etməmək” (Qaz.), *mavalmax*/ *qancalmax*/ *fəfəlləməx* “zəifləmək”, *qəzilləməx*/ *tavlamax*/ *yallatmax* “aldatmaq”, *sıyrıxmax*/ *götürülməx* “qaçmaq”, *midilənməx*/ *yasdam max*/ *yasalanmax* “bir yerdə oturub qalmaq” (Qub.) və s.

Zərflər: *həndəvər*/ *həmgənə*/ *atraf* (Ş.) *basmemmedi*/ *basmeqəfə* “tələsik” (Ab.), *boylum*/ *so:ra* (Nax.), *axvayı*/ *becə*/ *xuduru* “əbəs, nahaq”, *obaşdan*/ *obaşdan nan*/ *ertədən* “erkən”, *öyrəli*/ *öyün*/ *öyünəri* “o gün”, *binalı*/ *bünövrəli*/ *biryollux* “həmişəlik”, *birsamat*/ *birhavır* “bir az”, *lapdan*/ *xafdan*/ *şabbaxeyir*/ *şabba danxe yir* “qəflətən” (Qub.) və s.

Dialekt leksikasında **antonimlər** digər söz qrupları ilə müqayisədə az yayılmışdır. Şivələrdə antonimlər ifadə vasitələrinə görə iki qrupa bölünür: a) **komponentləri dialekt sözlərindən ibarət olanlar**: *əliyuxa* (Ağ., O., Şş.) “yoxsul” ~ *xıncır* (F., İm., S.) “varlı”, *ey* (Br., Kr., Qaz.) “yaxşı” ~ *xəlpətərə* (Qaz., Şəm.) “pis”, *epey* (Zb.) “çox” ~ *gedix* (B.), “az”, *xımpıs* (B.) “kök” ~ *qajır* (Gəd.) “arıq”, *er* (Ağ., Bər., Şş., Tər.) “tez” ~ *geşsin* (Nax.) “gec”, *əncərri* (Ş.) “gözəl” ~ *xərnozi* (B.) “çirkin”, *səmiz*/ *səmiz* “kök qoyun” ~ *dızdağ* “arıq qoyun”, *aqbat* “ağbəniz, göyçək” ~ *əriş sifət* “çirkin” (Dər.), *donqa*- *şüy* “əyri- düz”, *ələngə*- *tuncu* “qocqa- cavan”, *ləmbə*- *cıyrix* “yaş-quru”, *sünəçə*- *kütmüx* “uzun- qısa”, *xərəngə*- *cıvrax* “tənbəl- cəld”, *hüllə*- *yapban* “hündür- alçaq” (K., Çən.); b) **ədəbi dil və**

dialekt sözlərindən ibarət olanlar: *qayısı* “tumu şirin ərik”~ *mişmiş* “tumu acı ərik”, *qotman* “iri ot topası”~ *lüküt* “kiçik ot topası”, *leysan* “leysan”~ *çig* “narın yağış” (Dər.), *tüniq-qə lin* “nazik-yoğun”, *dar-lülə* “dar-qısa”, *yovaşmağ- beciddemeg* “yavaş- sürət” (Ab.); *tünnix*~ *fayısdix*, *davaxar*~ *sinisaf*, *ölət*~ *diribaş*, *kasıf*~ *xıncır* (Cəb.) və s.

Şivələrində antonimlərin fərqli növü - birlikdə işlənən, eyni vurğu ilə tələffüz olunan şəkli də yayılmışdır: *arpa-bığda* “oğlan-qız”, *şit-şor*, *ara-bərə* “yaxın-uzaq”, *tüşər-tüşməz* “yaxşı-pis” və s. (5, s. 154), *gejə-gündüz* “ipək parça növü” (Şş.)

Nəticə. Leksik- semantik söz qrupları dialekt leksikasını zənginləşdirən əsas vasitələrdəndir. Ayrı- ayrı şivələrdə sözlər eyni və ya müxtəlif forma və mənalarda qeyri- bərabər kəmiyyətdə yayılmışdır. Çoxmənalı sözlər bir və ya bir neçə şivədə işlənməklə bir- birindən fərqlənir, sədəf, zağar, uruf və s. kimi sözlər həm omonim, həm də çoxmənalı olur, əsasən isim və feillə ifadə olunur. Omonimlərin tərkibi isim, sifət, zərf, feil, bəzən də müxtəlif nitq hissələrindən ibarət olur, daha çox 2-3 üzvlü, hətta 6-7 üzvlü ola bilər. Dialektizmlər bir- biri ilə, və yaxud ədəbi dil variantı, arxaik və alınma sözlərlə sinonim münasibətdə yayılmış, bütün əsas nitq hissələrini əhatə etsə də, isim, sifət və feili sinonimlər üstünlük təşkil edir. Antonimlər digər sözlərlə müqayisədə zəif inkişaf etmiş, ədəbi dil və dialekt və ya dialekt sözləri ara sında yaranır.

İxtisarlər: Ab.- Abşeron, Ağ.- Ağdam, Ağd.- Ağdaş, B.- Bakı, Bl.- Balakən, Bər.- Bərdə, Bk.- Basarkeçər, Br.- Borçalı, Cəb.- Cəbrayıl, Cəl.- Cəlilabad, Çən.- Çənabək, Dər.- Dərbənd, Ərd.- Ərdəbil, F.- Füzuli, Gəd.- Gədəbəy, G.- Gəncə, Gg.- Göygöl, Gr.- Goranboy, Göy.- Göyçay, Ham.- Hamamlı, X.-Xoy, Xaç.-Xaçmaz, Xv.- Xocavənd, İm.- İmişli, Kəl.- Kəlbəcər, Kr.- Kürdəmir, Q.- Qax, Qaz.- Qazax, Qk.- Qarakilsə, Qəb.- Qəbələ, Qb.- Quba, Qub.- Qubadlı, Qus.- Qusar, Laç.- Laçın, L.- Lerik, Lən.- Lənkəran, Mar.- Marağa, Meğ.- Meğri, Mər.- Mərəzə, Min.- Mingəçevir, Nax.- Naxçıvan, O.- Oğuz, Ord.- Ordubad, S.- Salyan, St.- Saatlı, Sab.- Sabirabad, Şam.- Şamaxı, Şah.- Şahbuz, Ş.- Şəki, Şəm.- Şəmkir, Şir.- Şirvan, Şş.- Şuşa, Təb.- Təbriz, Tov.- Tovuz, Uc.- Ucar, Yar.- Yardımlı, Yev.- Yevlax, Zaq.- Zaqatala, Zən.- Zəngilan

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin frazeologiya lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 292 s.
2. Behbudov S.M. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2013, 206 s.
3. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: EA nəşri, 1968. 271 s.
4. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019, 352 s.
5. Vəliyeva G. Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2001, 167 s.
6. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərqi-Qərb, 2008, 416 s.

Açar sözlər: dialekt, şivə, söz, çoxmənalı, omonim, sinonim, antonim

Key words: dialect, accent, word, polysemy, homonym, synonym, antonym

Xülasə

Azərbaycan dili dialektlərinin lüğət tərkibi uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif tayfa dillərinin elementləri və alınma sözlər hesabına, eləcə də ədəbi dillə qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində daha da zənginləşmişdir. Müxtəlif tayfa dillərinə xas olan sözlər, sözlərin eyni və fərqli ədəbi dil və dialekt variantları, arxaik və dialekt sözləri, alınma və dialekt sözləri paralel işlənərək dialekt leksikasının zənginliyini şərtləndirir. Ədəbi dillə müqayisədə dialektlərdə leksik- semantik söz qruplarının çoxluğu qədim sözlərin daha çox mühafizə olunması, sözlərin ayrı- ayrı şivələrdə fərqli mənə çalarları, qarşılıqlı olan alınma sözlərin zəif mövqeyi və s. səbəblərlə bağlıdır.

Lexico-semantic groups of words in Azerbaijani accents

Summary

The lexicon of the dialects of the Azerbaijani language underwent a long historical development and was enriched by elements of various tribal languages and borrowed words, as well as a result of interaction with the literary language. Words characteristic of different tribal languages, the same and different literary language and dialect variants of words, archaic and dialect words, derived and dialect words are used in parallel and determine the richness of the dialect vocabulary. Compared to the literary language, a large number of lexico-semantic groups of words in dialects is due to the greater preservation of ancient words, different shades of the meaning of words in different dialects, the weak position of derived words that have equivalent, and other reasons.

RƏYÇİ: dos. T.Əliyev

İlham Baxış oğlu Əliyev⁶
KƏMIYYƏT ANLAYIŞININ DİLDƏ İFADƏSİ

Dilçilik elminin inkişafının bütün dövrlərində elmin bu sahəsinin fəlsəfə ilə bağlı problemlərinə bu və ya digər dərəcədə nəzər salınmışdır. Başqa sözlə desək, dilçilik bir elm kimi formalaşdığı dövrdən ta bu günə qədər dilin fəlsəfi problemlərinin araşdırılması öz aktuallığını itirməmişdir. Fəlsəfi dilçilik məktəblərinin dilçilik tarixində tutduğu yer bunu aydın göstərir. Lakin bununla bərabər dilçilik tarixinin elə dövrləri vardır ki, həmin dövrdə dilin fəlsəfi problemlərinin araşdırılması arxa plana keçmiş, dilçiliyin bu sahəsinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Məlum olduğu kimi kəmiyyət fəlsəfəsi idraki kateqoriyadır və keyfiyyət kateqoriyası ilə birlikdə fəlsəfənin (idrakin) digər kateqoriyaları (səbəb və nəticə, təsadüf və zərurət, zaman və məkan və s.) kimi “yuva” əmələ gətirir. Fəlsəfi kəmiyyət anlayışının türk təfəkküründə, türk idrakında necə qavranıldığını və bu anlayışın dildə hansı üsullarla ifadə olunduğunu araşdırmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ümumən, ayrı-ayrı idrak kateqoriyalarının dildə ifadə üsullarının araşdırılması türkoloji dilçiliyin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Dilçilik nəzəriyyəsi ilə məşğul olan araşdırıcılar daha çox hind-Avropa dillərinin materiallarından istifadə edir, bu dillərə daha çox istinad edirlər. Bu bir tərəfdən hind-Avropa dillərinin daha çox və hərtərəfli tədqiqi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən də bu tədqiqatçıların həmin dillərdən birinin nümayəndəsi olması ilə əlaqədardır. Türkoloji dilçilik özünün bütün tarixi boyu hind-Avropa dilçiliyinin yedəyində getmişdir. Məhz bu səbəbdəndir ki, nəzəri dilçiliyə dair araşdırmalarda türk dillərinin materialları əsas deyil, köməkçi material funksiyasını yerinə yetirmişdir.

Türk dillərində kəmiyyət anlayışının ifadəsi problemi istər sinxron, istərsə də diaxron səviyyədə tədqiqat obyektinə olmuşdur. Müasir türk dillərinə, eləcə də qədim türk yazılı abidələrinin dilinə həsr olunmuş elmi əsərlərdə kəmiyyət anlayışı ifadə edən sözlər (saylar) və morfemlər ayrı-ayrılıqda araşdırılmışdır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu tip işlərdə ayrı-ayrı sayların, kəmiyyət kateqoriyası şəkilçilərinin etimologiyasının araşdırılması ön plana çəkilmişdir. Belə əsərlərin sayı minlərlədir və onları bir yerə toplayıb ümumiləşdirmənin özü qeyri-mümkündür. Məsələn, təkcə türk dillərindəki “lar”, “lər” cəm şəkilçisinin mənşəyi barədə yazılmış araşdırmaların sayı 200-dən artıqdır. Bu sayı minə çatdırmaq da olar, lakin bundan türkoloji dilçilik heç nə qazanmaz.

Sayların özünə məxsus cəhətlərindən biri bundan ibarətdir ki, hər bir xalqın istifadə etdiyi miqdar sayları onun özünüküdür, başqa dillərdən alınma deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində istifadə olunan saylar müəyyən fonetik fərqlərlə başqa türk dillərində də işlədilir. Türk dillərində saylarda müşahidə olunan fonetik fəqlər uzun müddətli ayrılığın nəticəsidir. Lakin fonetik fərqlər olsa da, bugünkü türk dillərində istifadə olunan saylar öz kökləri ilə birlikdə türkçədə işlənmiş ilkin söz-forma ilə bir başa bağlıdır. Təkcə “səksən” sayı ilə yanaşı şivələrimizdə fars dilindən alınmış “həştad” sözü işlədilir ki, bu da H.Mirzəzadənin qeyd etdiyi kimi, “fars dili təsirində məruz qalmış (öz dövrünə görə az-çox ticarət mərkəzi olan yerlərdə) loru danışığı dilində özünü göstərir” (1, s. 160).

Kəmiyyət kateqoriyası idrak kateqoriyasıdır. Kəmiyyət anlayışının bizi əhatə edən aləmlə, həyatı gerçəkliklə bir başa bağlı olmasını Engels də qəbul edir. Hər bir kəmiyyət sayıla bilirsə, çoxluqdur. 7 sayına sakramental rol verən təkcə şumerlər deyil. Avropa və Asiya, Amerika, Afrika və Yeni Zenlandiyada yaşayan bir çox xalqlarda da “yeddi” sayı müqəddəsdir. Kəmiyyət anlayışından bəhs etmişkən sakramental saylar haqqında da bəzi nümunələr verək. Müasir çuvaş dilində 5 mənasında pələk sözü işlənir. Bu sözü digər türk dillərindəki bilək sözü ilə müqayisə etmək olar. Göründüyü kimi qədim çuvaşlar bir əldəki barmaqların sayını nəzərə alaraq pələk sözü ilə “5” sayını dildə ifadə etmişlər. Engels sayma prosesində barmaqların rolunu xüsusi qiymətləndirir. Sayma prosesində, eləcə də sayların əmələ gəlməsində əl və ayaq barmaqlarının xüsusi rola malik olmasını bir sıra araşdırıcılar da qeyd etmişlər. Say adlarının yaranmasında əsas rol əl və ayaq barmaqlarının ölü dillərin materialları da sübut edir. Məsələn, tədqiqatçılar göstərir ki, qədim Elam dilində “bir” sayını yazıda ifadə etmək üçün “barmaq” şəklindən istifadə olunmuşdur. “2” anlayışı isə Elam yazılarında yan-yanı gələn “iki barmaq” şəklində ifadə olunmuşdur. Ədəd və rəqəmlərin “barmaq” yazıda əks olunması qədim Şumer yazılarında da özünə yer tapmışdır. Həm Elam həm də “Şumer” yazılarında qarşılaşdığımız bu fakt Elam və Şumer yazı mədəniyyətinin yaxınlığından xəbər verir. İndinin özündə belə istifadə etdiyimiz rum rəqəmlərində barmaq və əl şəkillərindən istifadə olunmuşdur. Başqa sözlə qədim romalıları “bir” anlayışını barmaq şəklində (I), iki anlayışını yanaşı duran iki barmaq işarəti ilə (II), üç anlayışını yanaşı duran üç barmaq şəklində (III) göstərmişlər. “5” anlayışı əl şəklində (V) ifadə olunur (1, s. 135).

Konantin verdiyi məlumata görə hindulara yalnız “bir” sayı məlum idi. Onlar birdən çox olan bütün qeyri müəyyən mücərrəd çoxluqlara sadəcə olaraq “çox deyirlər” (1, 47). Dilimizdə bir sıra sözlər vardır ki, onların məzmununda da kəmiyyət, say və rəqəm anlayışı vardır. Məs: həftə (7 gün); ay (30 gün); il (365 gün); qərinə (33 illik bir dövr); əsr (100 il); şahı (5 qəpik); abbası (20 qəpik); mil (1km;850m); arşın (77 sm); qırvənkə (400qr); kəviz (toyuqa demişlər ki, hər gününə bir kəviz darı verək tək sən qapı bacanı eşələmə. Toyuqsa cavabında: “darını verin, ancaq mənim bu tökülüşlərimə (yəni ayaqlarıma tövbə olmaz)”; miskal (42qr); manat (100 qəpik) və s.

Qədim yazılı abidələrdə sayların rəqəmlə deyil, hərflərlə yazılması onların dəqiq oxunması müəyyənləşdirilməsi işini asanlaşdırır. Bir sıra fərqlər nəzərə alınmala kitabələrdə işlənən miqdar sayları və sıra sayları demək olar ki, müasir dilimizdəki saylarla tamən səsleşir. Türk dillərinin mühüm abidələrdən biri də “manas” eposudur. Eposda müxtəlif saylardan və təbii ki, onların birləşmələrindən istifadə olunmuşdur. Dastanda 3 sayı müxtəlif sözlərlə birləşmələr tərkibində işlənmişdir. Məs: Manasın ələ keçirdiyi yerlərdən birinin adı “üç koşay”

⁶ BDU-nun İngilis dili (Təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi

adlanır. Semetay 3 gecə eyni yuxunu görür. Manas 3 gün heç kimlə danışmır. Qırğızların ayrılmaz igidləri 3-dür (1, 232).

Müxtəlif xalqlarda sakral və simvolikləşmiş saylar vardır. Türk xalqlarında birinci onluğu daxil olan 1-dən 9-a qədər ədədlərdə sakramentallik və simvolişdirmənin izləri vardır. Oxşar fikirləri ingilis dilinə də şamil etmək olar. İlk onluğa daxil olan sayları bunlara misal göstərmək olar.

“Bir” sayı İslamda Allah ifadə edir. “Bir” sayı hər şeydən əvvəl vahidi, təkliyi və yeganəliyi ifadə edir. “İki” sayı cütü, cütlüyü, dualizmi, qarşıdurmanı simvolizə edir. Bir çox xalqlarda “iki” sayı bu dünyanı və axirəti simvollaşdırır. Başqırd dünyagörüşünə görə “iki” xeyir və şər arasında gedən mübarizəni- xoşbəxtlik və bədbəxtliyi, uğur və uğursuzluğu göstərir. Onlara görə cüt şeyləri bir-birindən ayırmaq olmaz, iki nəfər eyni zamanda güzğüyə baxmamalıdır, eyni vaxtda bir dəsmalla iki nəfər bədənini silə bilməz. Subaylara hədiyyəni cüt almaq lazımdır və s. “3” sayına aid bir misal. Hz.Məhəmməd su içərkən suyun həcmindən asılı olaraq onu üç qurtuma bitirərmiş. “Yeddi” rəqəmi xoşbəxtlik və uğur anlamı ilə simvolizə olunur. Göyün yeddi qatı olması göstərilir və s.

“Qırx” türk dillərində “qırxı çıxmaq” - insan doğulanda ruh bədənə qırxıncı gün daxil olur və bədənə qırxıncı gün çıxır. Yeni doğulmuş uşağın qırxı çıxmayana qədər onun yanına adam girə bilməz və s. İngilislərdə də ədədlərin sakramentalliyi, simvolik məna daşmaları haqqında müxtəlif fikirlər vardır. Onlarda birinci onluq əl barmaqları ilə saymaq, toplayıb çıxmaq mümkün olmuşdur. Barmaqların köməyi ilə sayarkən ingilislər barmaqları çölə doğru əyirlər, türklərdə say artıqca barmaqlar bir-bir ovucun içinə doğru qatlanır və nəticədə barmaqlar yumruq şəklini alır.

Kəmiyyət anlayışı dildə öz əksini leksik üsulla da tapır. Kəmiyyət anlayışı keyfiyyət anlayından fərqlənməyə başladığı dövrdə dildə saylarda bir nitq hissəsi kimi formalaşmağa başlayır. Buna görə də saylar dilin ən qədim leksik qatına aid olunur. Sayların etimoloji izahını vermək digər sözlərin mənşəyini izah etməkdən qat-qat çətindir. Bu, bir tərəfdən onların dilin ən qədim qatına aid olmaları ilə bağlıdır, digər tərəfdən mücərrəd məfhumları ifadə etmələri ilə bağlıdır. Başqa sözlə desək, saylar insan idrakını konkretlikdən mücərrəddiyə keçirdiyi dövrün məhsuludur. Türk dillərindəki sayları əmələgəlmə üsuluna görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) Mənşə baxımından sadə saylar; 2) Mənşə baxımından mürəkkəb saylar.

Sadə saylara “bir”, “üç”, “beş”, “on”, “yüz” və “min” sayları daxildir. Bu saylar ona görə sadə saylar adlandırılır ki, onlar ibtidai türkün təfəkküründə “çoxluq” anlayışının inkişafı ilə birbaşa bağlı şəkildə adlardan ayrılmışdır. Bu sayların əsas xüsusiyyətlərindən biri təkhecalı olmaqlarıdır. “Dörd” sözü də müasir türk dillərində təkcə hecalıdır. Lakin bu söz mənşə baxımından mürəkkəb olduğuna görə bu qrupa aid oluna bilməz. İkinci qrupa, yəni mürəkkəb saylara “iki”, “dörd”, “altı”, “yeddi”, “səkkiz”, “doqquz” sözləri daxil edilmişdir.

Məlum olduğu kimi, hər hansı bir dilin qramatik quruluşu insan idrakının uzun müddətli fəaliyyətinin məhsulu kimi ortaya çıxır. Buna görə də qramatik kateqoriyalar özlüyündə, öz təbiəti etibarilə mücərrəd kateqoriyalar olduğu üçün dildə birdən-birə yarana bilməzdi. Başqa sözlə, kəmiyyət anlayışı hissli-görümlü obrazlı kimi qavranıldığı zaman bu anlayışın morfoloji vahidlər vasitəsilə ifadə olunmasından danışmağa belə dəyməz. Kəmiyyətin hissli-görümlü formada qavranılması kəmiyyət anlayışının dildə ifadə üsullarının meydana çıxması, əşya və hadisələrin kəmiyyət müəyyənliyinin təyin olunması ola bilməzdi. Bizi əhatə edən ələmdəki əşya və hadisələrin konkret çoxluğunun və ibtidai insan tərəfindən onların arasında fərqin təyin edilməsi kəmiyyət kateqoriyasının insan idrakının mücərrəd ümumiləşdirilmiş bir kateqoriyası kimi meydana çıxmasının ilkin addımları idi. Konkret kəmiyyəti ifadə edən ayrı-ayrı sözlər (məsələn, bir, iki, üç və s.) hər hansı bir dilin leksikasında özünə yer tutmadığı vaxt kəmiyyət anlayışının morfoloji üsulla ifadə olunması mümkün deyil. Yəni morfoloji vahidlərin ifadə etdiyi məna əslində leksika və sintaksisdə olan semantikanın təkrarından başqa bir şey deyildir. Dünyanın bir çox dillərinin verdiyi materiallar aydın şəkildə sübut edir ki, kəmiyyət anlayışının morfoloji yolla ifadə olunmasının təklik, ikilik və cəmlik formaları da daxil olmaqla kəmiyyət kateqoriyası dildə o vaxt meydana çıxır ki, artıq dildə “bir”, “iki”, “üç” anlayışlarını ifadə edən sözlər mövcud olur.

Məlumdur ki, bir sıra dillərdə kəmiyyətin morfoloji yolla ifadə olunma üsulu mövcud deyil. Bununla bərabər həmin dillərdə saylar bir nitq hissəsi olmaq baxımından bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdir.

Hər hansı bir dildə saylar bir nitq hissəsi kimi formalaşmayıbsa, həmin dildə kəmiyyət anlayışının qrammatik ifadəsindən danışmaq mümkün deyil. Hər hansı bir dildə saylar nitq hissəsi kimi formalaşmamışdırsa, həmin dildə qrammatik kəmiyyət kateqoriyasından danışmaq olmaz. Buna görə də Timofeyevin qrammatik kəmiyyət kateqoriyası haqqında aşağıdakı fikirləri təəccüblüdür. “İlkin vaxtlar insan təfəkkürü və dili mücərrəd “birlik” və mücərrəd “çoxluq” qarşıdurmasının formalaşmasına malik olmamışdır”. Buna görə də, ilkin vaxtlar o formalar inkişaf etmişdir ki, onlarda konkret “bir” konkret çoxluqla korrelyasiya təşkil etmişdi. Bu zaman konkret çoxluqlar olan “iki”, “üç”, “dörd” hissi qavramaya əlverişli olmuşdur ki, məhz buna görə də indi mövcud olan sayın kəşf olunana qədər dilin və təfəkkürün istənilən formalarında ifadə oluna bilmişlər.

Diskret kəmiyyətin mücərrəd qavranılmasının ilk mərhələsi “bir” və “birdən çox” anlayışının yaranması ilə bağlıdır. Dünyanın bir çox dillərinin “iki” sayının bildirən söz etimoloji baxımdan “çox” sözündən törəmə hesab olunur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, yeni yaranan kəmiyyət kateqoriyası “bir-iki” qarşıdurması nəticəsində deyil, “bir-birindən çox” qarşıdurmasının məhsuludur.

“İkilik”, “üçlük” anlayışlarının qramatik forma ilə ifadəsi dilin inkişafının sonrakı mərhələsində meydana çıxır. Bir sıra dillərdə əşyanın iki olmasını bildirmək üçün istifadə olunan forma öz kökü etibarilə tarixən cəmlik anlayışı bildirən sözə bağlıdır. Bununla bağlı belə bir faktı nəzərdən qaçırmmaq olmaz ki, qrammatik kəmiyyət

kateqoriyası olan dillərdə cəmlilik kateqoriyası varsa həmin dillərdə əksərən ikiliyi, yaxud üçlüyü bildirmək üçün tarixən heç bir əlamət olmamışdır. Tür dillərində kəmiyyət anlayışının ifadəsinə xidmət edən formantları ayır-ayrılıqda müzakirə mövzudur. Kəmiyyət anlayışı universal anlayış olub ayır-ayrı dillərdə rəngarəng ifadə vasitələrinə malik olsa da, qrammatik cəmlilik kateqoriyası universal deyildir. Məlumdur ki, bir sıra dillərdə kəmiyyətin morfoloji yolla ifadə olunma üsulu mövcud deyil. Bununla bərabər həmin dillərdə saylar bir nitq hissəsi kimi bu və ya digər dərəcədə inkişaf etmişdir. Bu dillərdə cəmliliyi ifadə etmək üçün leksik və sintaktik üsullardan ona görə istifadə oluna bilər ki, həmin dillərdə saylar bir nitq hissəsi kimi artıq formalaşmışdır. Hərgah hər hansı bir dildə saylar bir nitq hissəsi kimi formalaşmayıbsa, həmin dildə kəmiyyət anlayışının qrammatik ifadəsindən danışmaq mümkün deyil. Hər hansı bir dildə saylar bir nitq hissəsi kimi formalaşmamışdırsa, həmin dildə qrammatik kəmiyyət kateqoriyasından danışmaq olmaz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Qırçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi. Bakı: Elm, 2000
- 2) Оли 1957- "Aulie w. High-Layered numerals in chol (mayan) – international" journal of American linguistics, vol. 23; 1957
- 3) Поппе. Монгольские числительные - "языковые проблемы по числительным" 1927

Açar sözlər: dillər ailəsi, tarixi abidələr, sıra sayları, söz sırası

Key words: language family, historical monuments, cardinal numerals, word order

Ключевые слова: семья языков, исторические монументы, порядковые числительные, порядок слов

Xülasə

Kəmiyyət fəlsəfi kateqoriya olmaq baxımından bizi əhatə edən obyektiv reallığı əks etdirir. Kəmiyyət kateqoriyası müasir insan təfəkkürünün kateqoriyalarından biridir. Müasir dünya dillərində kəmiyyət anlayışı müxtəlif leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunur.

Expression of quantity conception in a language

Summary

Quantity from the point of view of philosophical category expresses the objective reality that surrounds us. Quantity category is one of the categories of contemporary human thinking in modern world languages. The conception of quantity is expressed with different lexical and grammatical ways.

Выражение понятия числительных в языке

Резюме

Числительное с точки зрения философской категории отражает окружающую нас объективную реальность. Категория числительного один из категорий современной человеческой мысли. В современных языках миропонятия числительных выражается разными лексическими и грамматическими способами.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN QAYGIKƏŞİ KİMİ

Azərbaycan xalqı çox qədim dövrlərdən günümüze qədər uzun bir tarixi inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Ölkəmizin əlverişli təbii-coğrafi, hərbi strateji, iqtisadi-ticari mövqeyi həmişə əksər dünya xalqlarının və dövlətlərinin diqqətini cəlb etmişdir ki, bu da zaman-zaman xalqımızın dinc həyatını pozmuş və yadelli işğalçıların hücumuna məruz qoymuşdur. Bir-birini əvəz edən xarici müdaxilələr və işğalçı müharibələr xalqımızın sosial-iqtisadi durumuna və gündəlik təsərrüfat həyatına mənfi təsir göstərsə də, ümumi dünyagörüşünün inkişafına, digər xalqlarla ədəbi-mədəni inteqrasiyasına, mənəvi zənginləşməsinə müsbət təsir göstərmişdir.

Yadelli işğalçılar ölkəmizin tamamilə özününküləşdirilməsi üçün əllərindən gələni etmiş, xalqımızın qabaqcıl elm, fikir adamlarını təqib və edamlara məruz qoymuş, ilk növbədə də dilini, mədəniyyətini unudurmağa çalışmışdır. Xalqımızın uzun tarixi keçmişinə nəzər salsaq görürük ki, hələ bizim eradan əvvəl VI əsrdən bizim eranın VII əsrinə qədər ölkəmiz bilavasitə fars mənşəli əhəmənilər və sasanilərin, bizim eranın VII əsrindən XI əsrin ortalarına qədər isə ərəblərin təsiri altında olmuşdur. XI əsrdən ölkəmizdə hakimiyyətdə olan Böyük Səlcuqlu türk sülaləsinin rəsmi saray dili də fars dili olmuşdur. Buna görə də hətta böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi də öz əsərlərini ərəb və fars dillərində yazmışdır. Lakin bu o demək deyildir ki, Azərbaycan dilində yazılı abidə mövcud olmamışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" ədəbi-bədii abidəsinin tarixi bizim eranın VII əsrlərinə qədər gedib çıxır. Bütün bunlar da onu göstərir ki, yadelli xalqların dilimizə qərəzli münasibəti anadilli yazılı ədəbiyyatımızın inkişafını bir qədər ləngitmiş, amma qarşısını ala bilməmişdir.

Çünki, hərbi potensial və insan resursları baxımından bizdən dəfələrdə böyük olan işğalçı xalqlar çox vaxt öz niyyətlərinə çatmamış, özləri də bizim mədəni təsirimiz altına düşərək xalqımızın içində əriyib getmişlər. Çünki hamımıza məlumdur ki, qalib xalqlar mədəni məğlub xalqlardan mədəni səviyyə baxımından aşağıda durursa, onda özləri həmin xalqın təsiri altına düşürlər. Bunun da digər bir səbəbi isə ölkəmizə yürüş edən xalqların ərəblər, farslar və rusları nəzərə almasaq əksəriyyəti türk xalqları olmuşdur ki, onların da yerli əhalimizlə inteqrasiyası və qaynayıb-qarışması prosesi o qədər də uzun və ağırlı keçməmişdir. Milli etnik baxımdan türk xalqlarının bir qolu olan Azərbaycan xalqı bu türkdilli xalqların dillərindəki ayrı-ayrı sözləri və terminləri qəbul edərək qrammatik quruluşumuza uyğunlaşdırmış və nəticədə dilimiz daha da zənginləşmişdir. Bu baxımdan akademik Nizami Cəfərovun aşağıdakı fikirləri də bizim dediklərimizi bir daha təsdiq edir: Hər bir xalq kimi Azərbaycan xalqının təşəkkül - formalaşma tarixi də yüzillər boyu davam etmişdir. Eramızın ilk əsrlərindən başlayan bu proses Orta əsrlərin sonu yeni dövrün əvvəllərində, yəni XVI- XVII əsrlərdə, demək olar ki, başa çatmışdır. Hər hansı xalqın, eləcə də Azərbaycan xalqının təşəkkül - formalaşma tarixinin gedişini (əslində, mahiyyətini!) daha aydın dərk etmək üçün biri digəri ilə bağlı olan diferensiasiya- inteqrasiya (bölünmə- birləşmə) proseslərini həmin tarixin müxtəlif mərhələlərində nəzərə almaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bölünmə o deməkdir ki, məsələn, ingilislər german, fransızlar roman, ruslar slavyan birliyinin bölünməsindən yarandıqları kimi, azərbaycanlılar da türk birliyinin bölünməsindən yaranmışlar. Ancaq bir daha təkrar edirik ki, bu, bütün hallarda təbii- coğrafi, ictimai- siyasi və s. xarakterli bir sıra məqamlardan asılı olaraq gedən bir prosesdir. Məsələnin mürəkkəbliyini anlamaq üçün yalnız onu təsəvvür etmək kifayətdir ki, türk etnosunun oğuz, qıpçaq və karluqlara bölünməsi ilə yanaşı, gələcək türk xalqlarının əsasını təşkil edəcək tayfa və ya tayfa birliklərinə bölünməsi prosesi də gedir. Ona görə də, məsələn, Azərbaycan xalqının oğuz mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində qıpçaq və ya karluq tayfalarının; yaxud özbək xalqının karluq mənşəli olması o demək deyil ki, onun tərkibində oğuz və ya qıpçaq tayfalarının izləri mövcud deyil (1, s. 10).

Ölkəmizdə ilk anadilli yazılı ədəbiyyat nümunəsi XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış İzzəddin Həsənoğlunun əsərləri hesab olunur. Məhz bu dövrdən etibarən Azərbaycanda anadilli poeziyanın inkişafı intensiv şəkildə olmuş və bu, sonralar da davam etmişdir. İmaddənin Nəsimi də anadilli poeziyamızın inkişafında çox mühüm rol oynamış, ərəb və fars dilləri ilə yanaşı, doğma ana dilimizdə də bir-birindən gözəl əsərlər yaratmışdır. Hətta o, ana dilimizdə yazılmış divanın da müəllifi hesab olunur. M.Füzulinin də dilimizin inkişafı tarixində böyük xidmətləri olmuşdur. M.Füzulinin əsərlərinin əsas hissəsini Azərbaycan-türk dilində yazılmış əsərlər təşkil edir. Həm İ.Nəsimi, həm də M.Füzuli dilimizin inkişafı tarixində çox mühüm rol oynamış cəhanşümul yazıçılardır. Akademik Tofiq Hacıyevin fikirləri də bunu bir daha təsdiq edir: "Nəsimi dili daha çox türkcə olmaq etibarilə canlı danışq dilinə M.Füzulidən daha yaxın olsa da, atalar sözü və məsəllər Füzulidə Nəsimidəkindən dəfələrlə artıqdır. Ancaq frazeologiyamızın, xalq ifadə və deyimlərinin bolluğuna görə hər ikisində bərabərlik var. Hətta tərzinin Nəsimi gözü ağır gələr. Eyni zamanda atalar sözü müdrikiyində şairlərin özləri tərəfindən yaradılan aforizmlər, kəlamlar yenə bir səviyyədedir. Dilimizin tarixində aforizm bolluğuna görə ancaq Nəsimi Füzuli ilə müqayisəyə gələ bilər (4, s. 238).

Lakin dilimizin rəsmi dövlət dili elan edilməsi və bütün ölkə ərazisində yeganə ədəbi dil kimi qəbul edilməsi böyük tarixi şəxsiyyətimiz və bacarıqlı hökmdar, istedadlı şairimiz olan Şah İsmayılın adı ilə bağlıdır. Məhz onun sayəsində ilk dəfə Azərbaycançılıq və Azərbaycan dili məsələsi xalqımızın qan yaddaşında özünə möhkəm yer tutmuşdur. Sonrakı dövrlərdə də məhz onun Azərbaycançılıq ideyalarına əsaslanaraq xalqımızın bir sıra mütəfəkkirləri və dəyərli fikir, söz adamları bu ənənəni uğurla davam etdirərək milli varlığımızın qorunmasına çalışmışlar. Lakin bu iş çox ləng və kortəbii şəkildə davam etmiş, yalnız XX əsrin II yarısında həm sovet hakimiyyəti illərində, həm də ikinci dəfə yenidən özümüzə qaytardığımız müstəqillik illərində Azərbaycanda hakimiyyətdə olan

⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Dövlət Universitetinin əməkdaşı

Ulu öndər Heydər Əliyevin yorulmaz və qətiyyətli siyasi fəaliyyəti nəticəsində hal-hazırda istifadə etdiyimiz müasir Azərbaycan dili və əlifbası qəbul edilmiş, elmi və mədəni səviyyəimizin yüksəldilməsinə nail olunmuşdur.

N.Xudiyev Azərbaycan ədəbi dilinin milli dil əsasında formalaşması və inkişafı dövrünü aşağıdakı mərhələlərə bölmüşdür: 1. XVII-XVIII əsrlər. 2. XIX əsr. 3. XX əsrin əvvəlləri. 4. XX əsrin 20-30-cu illərindən sonrakı mərhələ. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili milli dil əsasında təşkil olunur, XIX-XX əsrlərdə isə həmin proses davam edir və bu günə qədər gəlir. Umumiyyətlə, Azərbaycan milli ədəbi dilinin formalaşması (yaxud milli ədəbi dilin təşəkkülü) milli mədəniyyətin və bütövlükdə millətin formalaşması (təşəkkülü) ilə müşayiət olunur. XIX əsrdə və xüsusilə XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında baş verən mürəkkəb hadisələr – Azərbaycanın Şərq və Qərb arasında mübahisə obyektinə çevrilməsi milli ədəbi dilin taleyinə də müəyyən təsir göstərir və eyni zamanda, məhz XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili müxtəlif siyasi-nəzəri mulahizələrin predmeti olur. Bununla belə, əsrimizin 30-cu illərindən etibarən milli ədəbi dilin demokratikləşməsi və normativləşməsi diqqəti cəlb edir – bir növ, həmin illərdən başlayaraq, “müasir Azərbaycan ədəbi dili”nin funksional tipologiyası müəyyənləşir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, onun ictimai təsirinin çoxalması baxımından keçmiş sovet dövrü, ədəbi dilin mərhələləri icərisində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Uzun əsrlər boyu zəngin ənənələr qazanmış ədəbi-bədii üslubla yanaşı, ədəbi dilin publisistik, elmi və epistoluar üslubları cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədar bu dövrdə daha da aparıcı möqəyə çıxmağa başlamışdır (5, s. 7).

Bütün bunları nəzərdən keçirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, dilimizin inkişafında həm təbii proseslərin, həm də xalqımızın ayrı-ayrı ziyalılarının, görkəmli ədiblərinin, şair və yazıçıların, mütəfəkkir filosoflarının, linqvist alimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərinin böyük əməyi olmuşdur. Belə ki, dilimizin inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan əhalisinin ana dilimizdə oxuyub-yazma bacarıqlarına yiyələnməsi məsələsi həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. E.Əlibəyzaadə də tarixi şəxsiyyətlərin dilin inkişafındakı rolunu yüksək qiymətləndirir: “Həqiqətən, xalqın, onun mədəniyyətinin inkişafı tarixində elə ictimai-ədəbi simalar yetişir ki, onlar, bəlkə də, bütöv bir nəslin gördüyündən daha çox iş görmüş olur və öz dühası ilə əbədiyyət yaradır; “dil ümumiliyinə mənsub olan fərdlərin nitq-danışıq fəaliyyətini” qələmə alıb əbədləşdirir və əbədiyyətə qovuşur, ölməzlər sırasına keçirlər. Siseronun “latın dilinin atası”, Lütterin “alman ədəbi dilinin yaradıcısı” adlandırılması əbəs deyildir. Belə isə, onda hər hansı bir görkəmli yazıçı, ədəbi şəxsiyyət, əgər onun yaradıcılıq fəaliyyəti geniş və hərtərəflidirsə, dil tədqiqatının obyektinə olmaq etibarilə xüsusi diqqət və əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, onun əsərlərində “fərdlərin” dilinin, nitq fəaliyyətinin qarşılıqlı əlaqələri cəmləmiş olur; həm də əlaqələrin məcmuu, əksərən, nümunəvi şəkildə özünü göstərir. Buna görə də görkəmli yazıçının, ədəbi şəxsiyyətin dilində bütöv bir dövrün, mərhələnin dil xüsusiyyətləri, dilin inkişaf mənzərəsi barədə tam təsəvvür əldə etmək mümkündür” (2, s. 13 - 15)

Hələ XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Abbasqulu Ağa Bakıxanov, Həsən bəy Zərdabi, Mirzə Fətəli Axundov və s. kimi görkəmli fikir adamlarımız o dövri ərəb qrafikalı mövcud əlifbamızın dəyişdirilərək daha da oxunaqlı edilməsi uğrunda çalışsalar da Çarizmin müstəmləkəçi siyasəti ucbatından buna nail ola bilməmişlər. Sonralar, XX əsrin əvvəllərində Sovet hakimiyyətinin göstərişi ilə əlifbamız əvvəlcə latın qrafikasına, sonra isə kiril qrafikasına keçirilmişdir. Bu dövrdən etibarən ölkədə surətlə beynəlmilləşdirmə və ruslaşdırma siyasəti həyata keçirilir, xalqımıza doğma ana dilimizdə yazıb oxuma bacarığını unutdurmağa çalışırdılar. Lakin xalqımızın milli müqavimət hissi yüksək olduğundan ziyalılarımız bu dildə bir-birindən gözəl ədəbi-bədii və elmi-nəzəri əsərlər yaratmağa davam edirdilər. Lakin dilimizə və milli dil tənqidiyimizin daşıyıcıları olan milli ruhlu ziyalılarımıza qarşı olan təqib və təzyiqlər, diskriminasiya meyilləri həm gizli, həm də aşkar formada qalmaqda idi.

Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin 1969-cu ildə Bakı Dövlət (o vaxtkı Azərbaycan Dövlət Universiteti) Universitetinin 50 illik yubileyi zamanı orada doğma Azərbaycan dilində çıxış etməyi o dövr üçün böyük və sensasion tarixi hadisə olmaqla bərabər, Sovet hakimiyyətinin dilimizə olan ögey münasibətinə son qoymağa başladı (3). Çünki, o dövrdə Azərbaycan dili xalqımızın rəsmi dövlət dili kimi elan edilsə də, faktiki olaraq, ölkəmizin bütün rəsmi dövlət orqanlarında və ali, orta təhsili müəssisələrində bütün rəsmi karguzarlıq və danışıq dili kimi rus dilindən istifadə olunurdu. Buna görə də Ümummillə Liderimiz cənab Heydər Əliyevin bu tarixi çıxışı bir növ xalqımızın milli özünəqaydış və özünütanıma mərhələsinin və dilimizin defakto və deyəre tanınmasının əsasını qoymuş oldu. Yalnız bundan sonra ölkəmizin bütün ali təhsil müəssisələrində dilimizin geniş və dərinləndirən tədqiqi məsələlərinə ciddi fikir verilməyə başladı, bu barədə yüzlərlə elmi məqalə, dərslük, dərş vəsaitləri, proqramlar nəşr edildi, namizədlər və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edildi, elmi monoqrafiyalar yazıldı.

Ulu Öndərimizin doğma ana dilimizə olan diqqət və qayğısı bununla məhdudlaşmayaraq günü-gündən daha intensiv hal almağa başladı. Bu mövzuda ölkəmizdə Respublika və Beynəlxalq Əhəmiyyətli Elmi konfrans, simpozium və seminarlar təşkil edildi, dilimizin zənginlikləri həm dildaaxili qanunlar çərçivəsində, həm də qohum və ya qohum olmayan yad dillərlə müqayisədə üzə çıxarılmaya çalışaraq həm yerli alimlərimiz, həm də əcnəbi alimlərimiz tərəfindən maraqlı və əsaslı faktlara söykənən elmi məruzələr edildi. Bundan başqa bilavasitə Ulu Öndərimizin rəhbərliyi ilə hazırlanan və 1995-ci ilin noyabrın on ikisində qəbul olunan Müstəqil Azərbaycanımızın Rəsmi Dövlət Konstitusiyasının 21 maddəsində Azərbaycan dili Azərbaycan Respublikasının Rəsmi Dövlət dili kimi təsbit edildi. Lakin iş bununla da bitmədi və Ulu Öndərimizin bir-birinin ardınca verdiyi 18 iyun 2001-ci il tarixində verdiyi “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında 506 sayılı fərmanı; 4 iyul 2001-ci il tarixində “Azərbaycan Respublikası Dövlət Dil Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 76 sayılı sərəncamı; 9 avqust 2001-ci il tarixində “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 552 sayılı sərəncamı və 2 yanvar 2003-cü il tarixində qəbul edilmiş “Azərbaycan dilinin dövlət dili haqqında” qanunu və s.

tədbirlər Ulu Öndərimizin xalqımızın milli varlığının və dil müstəqilliyinin qorunub saxlanmasına nə qədər böyük önəm verdiyini bir daha sübut edir.

Ulu öndərin başladığı bu işi onun uğurlu siyasi kursunun layiqli davamçısı, milli dövlətçilik tariximizdə Heydər Əliyev məktəbinin görkəmli nümayəndəsi cənab İlham Əliyev çox böyük diqqət və qayğıya davam etdirmiş və hal-hazırda da davam etdirməkdədir. Belə ki, onun verdiyi müvafiq sərəncama əsasən dünya ədəbiyyatı nümunələrinin latın qrafikası ilə yenidən və mükəmməl, nəfis şəkildə tərtib olunaraq çap olunması işi baş tutdu. Bu prosesdən ilhamlanan Azərbaycan nəşriyyatları dünya ədəbiyyatının tanınmış əsərlərinin tərcüməsi işini bu gün də çox böyük ciddi-cəhdlə davam etdirirlər.

Bundan başqa Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin verdiyi 23 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında”; 29 may 2012-ci il tarixli “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi haqqında”; 09 aprel 2013-cü il tarixli “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında”; 17 iyul 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin elektron məkanda daha geniş istifadəsinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra tədbirlər haqqında” və 01 noyabr 2018-ci il tarixli “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərman və sərəncamları müasir Azərbaycan dilinə olan diqqət və qayğının bu gün də uğurla davam etdiyini bir daha əyani şəkildə sübut edir.

Bütün bunlardan başqa Ulu Öndərimiz özü də dil və ədəbiyyatla bağlı keçirilən iclaslarda çox böyük həvəslə iştirak və çıxışlar etmişlər. Onun bu icaslarda etdiyi hər bir çıxışı müasir Azərbaycan natiqlik sənətinin əsasını qoymuşdur (6). Onun müasir Azərbaycan dilinin qrammatik, leksik, sintaktik, semantik və fonetik qanunlarına ciddi əməl edən yüksək səviyyəli nitqlərini müasir Azərbaycan natiqliyinin təntənəsi hesab etmək olar. Yuxarıda qeyd edilənlərdən çıxış edərək çox böyük əminliklə Ümummilli Liderimiz cənab Heydər Əliyevi Müasir Azərbaycan dilinin banisi hesab etmək olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov N., Sərdarov V., Cəfərov A. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 216 s.
2. Əlibəyzaadə E. Azərbaycan dilinin tarixi. İki cildə. I c. Bakı: Tərcümə Mərkəzi, 2007, 660 s.
3. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.
4. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
5. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər ucun dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 686 s.
6. Zamanov N. Heydər Əliyev və Azərbaycan nitq mədəniyyəti (IV kitab). Bakı: Elm və təhsil, 2020, 544 s.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, Azərbaycan dili, dilçilik, tarixi inkişaf, müasir dövr, fərman.

Ключевые слова: Гейдар Алиев, азербайджанский язык, языкознание, историческое развитие, современная эпоха, декрет.

Key words: Heydar Aliyev, Azerbaijani language, linguistics, historical development, modern era, decree.

Xülasə

Məqalədə Heydər Əliyev və müasir Azərbaycan dilindən bəhs edilir. Azərbaycan dili çox qədimdir. Bu dil bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçmişdir. Hər bir mərhələnin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Müasir mərhələ isə Ümummilli liderimizin adı ilə bağlıdır. O dilimizə çox böyük qayğı göstərmişdir.

Summary

We speak about Heydar Aliyev and the modern Azerbaijanian language in this article. The Azerbaijanian language is very ancient. This language has several developmental stages. Each stage has its own characteristics. The modern period of our language is connected with our Nationwide Leader Mister Heydar Aliyev. He took great care to our language.

Резюме

В этой статье мы говорим о Гейдаре Алиеве и современном азербайджанском языке. Азербайджанский язык очень древний. Этот язык имеет несколько этапов развития. Каждый этап имеет свои особенности. Современный период нашего языка связан с нашим общенациональным лидером господином Гейдаром Алиевым. Он очень заботился о нашем языке.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

**İNGİLİS DİLİNDƏ FRAZEOLJİ VAHİD KOMPONENTLƏRİNİN MÜRƏKKƏB
ƏVƏZLƏNMƏSİ**

Dilin elmi cəhətdən tədqiq olunmasının və praktiki şəkildə öyrənilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır.

Dil çox mürəkkəb xüsusiyyətlərə, dərin və gizli sirlərə malikdir. Dilin bu gün bu cəhətləri öyrənilməsi dili insan həyatında fikrin ifadəsi üçün daha qüvvətli vasitəyə çevirir.

Dil əsrlər boyunca inkişaf etdikcə dildə müəyyən qanun-qaydalar yaranır. Leksikanın inkişaf yollarını əhatə edən qanun-qaydalar dilin sözyaradıcılığı adlanır.

O. D. Meşkov sözyaradıcılığının daşdığı iki mənanı göstərir:

- 1) sözün yaranması yolları;
- 2) dilçilik elminin bir sahəsi kimi.

Sözyaradıcılığın danışıq adətən dilin lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşdirilməsi nəzərdə tutulur.

Əlbəttə, yeni sözlərin yaranması sözyaradıcılığın başlıca funksiyalarından biridir. Bu funksiya N.M.Şanski tərəfindən belə təsvir olunur:

"Cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayan dil sözyaradıcılığı olmadan lüğət tərkibinə malik ola bilməz. Məhz bununla da dilin ümumi sistemində sözyaradıcılığın mənası müəyyənləşdirilir."

O. D. Meşkov və başqa dilçilər sözyaradıcılığın leksikologiyaya aid edilməsinə dair aşağıdakı fikirləri göstərirlər:

- 1) sözdüzəldici proses zamanı leksik vahid yaranır;
- 2) sözdüzəltmə dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi üsuludur.

Sözdüzəltmə, yaxud sözyaradıcılığı termini çoxmənalı sözdür.

Sözyaradıcılığı aşağıdakı mənaları ifadə edir:

1. Dildə yeni sözlərin yaranması prosesi və qaydası kimi;
2. Leksik vahidlərin yaranması prosesini öyrənən elm sahəsi.

Sözdüzəldici proses zamanı yeni leksik vahidlər yaranır. Lakin həqiqətdə leksik vahid yalnız sözdüzəldici sistemin bir vahidi və sözdüzəldici prosesin bir nəticəsi kimi yox, həm də tərkibinin bir hissəsi kimi leksikologiyanın predmetidir.

Sözyaradıcılığı dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsinin bir vasitəsi kimi izah olunur. Lakin bu, söz yaradıcılığının yalnız bir tərəfidir. Lakin sözdüzəltmənin funksiyası yalnız dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılmır.

Dilin müasir inkişafında sözdüzəltmə dilin qrammatik cəhətdən formalaşdırılması funksiyasını da özündə birləşdirir.

Həqiqətən də əgər biz ingilis dilindən bütün bu sözdüzəldici vasitələri silsək, ingilis dili "şikəst" bir dilə çevrilər. Belə bir dildə hətta sadə bir İngilis də "I milk cows" kimi sadə bir cümləni deyə bilməz.

Beləliklə, O. D. Meşkov sözyaradıcılığın çoxşaxəli xarakterizə olunduğunu göstərərək onun həm leksikologiya, həm də qrammatika ilə sıx bağlı olduğunu bildirir.

Ümumiyyətlə dil çox mürəkkəb bir anlayışdır. Dilə dair geniş məlumat və bilik əldə etmək sayəsində hər bir kəs ayrı-ayrı məsələləri daha dəqiq ifadə edə bilər. Dil cəmiyyətin varlığı, onun təşəkkülü və inkişafı üçün çox zəruri olan bir vasitədir. Dil fikrin ifadə aləti kimi təzahür etdiyinə görə beyinin fəaliyyəti olan təfəkkürlə sıx əlaqədədir. Dil ilə təfəkkür eyni vaxtda və eyni mənbədən yarandıqları üçün vəhdət təşkil edir. Lakin çox oxşar cəhətlərin olmasına baxmayaraq, dil ilə təfəkkür heç də eyniyət təşkil etmir.

Bunların hər birinin özünəməxsus fərqli cəhətləri vardır. Bu fikirlərin ən başlıcası odur ki, dil lüğəvi və qrammatik vahidlərdən istifadə edir. Lakin təfəkkür üçün əsas sözlər və cümlələr deyil, məfhumlar və hökmlərdir.

Leksika dilin digər bölmələrindən fərqli olaraq həmişə həssas olur. İctimai həyatda baş verən hadisələr yeni anlayışların meydana çıxmasına, yeni sözlərin, yeni tərkiblərin yaranmasına səbəb olur.

Dilin leksikası leksikologiyada öyrənilir. Leksikologiyada hər bir söz, tərkib dilin lüğəvi vahidi kimi aşağıdakı cəhətdən tədqiq olunur:

- 1) dilin sistemində mövqeyi, mahiyyəti aydınlaşdırılır;
- 2) mənşəyinə görə izah olunur;
- 3) həmin söz və tərkiblərin istifadə edilmə dairəsi və üslubi xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır.

İngilis dilinin sözyaradıcılığında frazeoloji vahidlərin oynadığı rolu müəyyən etmək, frazeoloji vahidlərin komponentlərini bir küll halında toplayıb yeni frazeoloji vahidlərin yaranmasında nə dərəcədə fəal olmalarını göstərmək, həm də onların semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq tədqiqatın məqsəd və vəzifələrinə aiddir. Tədqiqat zamanı frazeoloji vahid komponentlərinin mürəkkəb əvəzlənməsini araşdırmaq, onların sinonimlərlə, antonimlərlə əvəzlənməsini üzə çıxarmağa çalışmışıq. Frazeoloji vahid komponentlərinin mürəkkəb əvəzlənməsini tədqiq edib, onun müxtəlif yerli və xarici dilçilər tərəfindən araşdırmalarını təhlil etməyi, bədii ədəbiyyatda belə istifadə olunduğunu göstərməyi qarşımıza məqsəd qoymuşuq.

İşin nəzəri bazası onun ilk dəfə olaraq frazeoloji vahidlərin komponentlərini ingilis dilinin sözyaradıcılığında nə

⁸ Azərbaycan Dillər Universiteti Dosent

dərəcədə iştirak etdiyini, onun yeni frazeoloji vahidləri yaradıb-yaratmadığını, bir sözlə məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmasını, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. İşimizdə müqayisə və komponent metodlarından istifadə etmişik. Bu metodların köməyi ilə frazeoloji vahidlərin komponentlərinin müxtəlif yolla əvəzlənməsini müəyyənəlməyə çalışmışıq.

Tədqiqatçıların xeyli hissəsi dildə olan bütün və hər cür sabit birləşmələri deyil, onların müəyyən qismini frazeologiya adlandırır və bununla əlaqədar olaraq frazeologiyaya müvafiq tərif verirlər. Fredinant de Sossyur dildəki sabit ifadələri sərbəst söz birləşmələrindən belə fərqləndirir:

"Biz hər şeydən əvvəl, külli miqdarda ifadələrə rast gəlirik ki, bunları dilə aid etmək lazımdır. Bunlar dildə elə hazır nitq parçalarıdır ki, adətən, daxilindəki ayrı-ayrı mənalara malik olan sözləri dəyişmək mümkün olduğu halda bu məqbul sayılır. Bunların ənənəyə görə daşdığı məna, komponentlərinin bütövlükdəki mənasından və sintaktik quruluşundan asılıdır. Belə ifadələr düzəldilmir, bunlardan dildə hazır şəkildə istifadə edilir. Şaril Ballidə fransız dilində frazeologiyanın ənənəyə görə işlədilməsini qeyd edərək yazır:

Bir sıra sözlər başqa sözlərə nisbətən bir-biri ilə daha sıx bağlılığa meyl edir. Dildə sabitləşən birləşmə frazeoloji ifadə adlanır. Biz bunlardan nisbi müstəqilliyini saxlayan sözlərin iştirakı ilə düzənləri "frazeoloji qrup"; elementləri tamamilə bir-biri ilə əlaqədar olanları "frazeoloji bitişmə" adlandırırıq. Qeyd etmək lazımdır ki Ş. Balli "frazeoloji bitişmə" adı ilə nəzərdə tutduğu semantik qrupdan olan frazeoloji vahidlərin xarici cəhətinin xüsusiyyətindən bəhs edərkən bunlarda üç əlamətin olduğunu göstərir: 1) sözlərin ayrı yazılması, 2) onların müəyyən sabit sırada olması və komponentlər arasına başqa sözün daxil edilə bilməməsi və 3) komponentlərdən heç birinin başqa sözlə əvəz olunma bilməməsi. Lakin o, frazeoloji bitişmənin, xüsusilə frazeoloji qrupun komponentlərinin qismən başqa sözlə əvəz edilməsi hallarına yol verildiyini də göstərir. Bunlardan başqa, Ş. Balli "ara tip" adlı qrupu da qeyd edir və belə vahidlərə *decider - prendre une decision, s'engager - prendre un engagement* fel birləşmələrini misal göstərir. Frazeoloji bitişmə sözün potensial ekvivalentdir. Bu cəhətdən bunlar frazeoloji birikməyə yaxınlaşır, lakin öz məna quruluşlarının mürəkkəbliyini, komponentlərinin məna əlaqəsinin potensial şəkildə mövcud olması ilə frazeoloji birikmələrdən fərqlənir. Frazeoloji bitişmə xarici səs forması ilə sərbəst söz birləşməsinə uyğun gəlir. Frazeoloji birləşmədə sərbəst mənada olmayan sözlərin sinonimlərlə əvəz edilməsi mümkündür. V.V.Vinoqradovun bu bölgüsündə "frazeoloji birləşmə" adlandırılan qrup ilk baxışda Ş.Ballinin təsnifatındakı "frazeoloji qrup" və ya "adi birləşmələr"ə oxşayır. Lakin əslində bunlar bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki, V.V.Vinoqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyanların komponentlərindən biri ancaq məhdud sözlərə frazeoloji cəhətdən birləşmələrində ikinci komponentlər belə səciyyəyə malikdir. Ş. Ballinin təsnifatında isə özünün qeyd etdiyi kimi, "...birləşmə parçalandıqdan sonra sözlər öz mənalarını saxlayır; məsələn, "gravament malade", "refuser categoriquement" vahidlərində olduğu kimi. Lakin son illərdə bir sıra dillərin frazeologiyası ilə daha dərindən məşğul olan tədqiqatçılar müəyyənəlməmişlər ki, bu təsnifat özünü doğrultmur. N.N.Amosova V. V. Vinoqradovun bölgüsünü dərin təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır, belə ki, iki əvvəlki semantik qrup (frazeoloji birikmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalarının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənəlməmişdir halda, "frazeoloji birləşmələr" adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlər tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. N.N.Amosova yazır ki, V.V. Vinoqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrində frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən ayrılıqda formalaşması problemi, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərinin müəyyənəlməmişliyi kimi məsələlər nəzərə alınmışdır. Sonra, N.N.Amosova V.V. Vinoqradovun "...frazeoloji vahidə onun ümumi məzmununun müəyyənəlməsi üçün kiçik bir işarə belə olarsa, frazeoloji birikmə haqqında danışmaq olmaz" cümləsini xatırladaraq yazır ki, burada frazeoloji vahidlərin mənalarının dərk edilməsi haqqındakı fikir dil faktları ilə obyektiv şəkildə əsaslandırılmır. Belə ki, V.V. Vinoqradovun özü, tipində olanları frazeoloji birikmə hesab edir, halbuki bunların daxilində daşdıqları ümumi mənaya zəif də olsa işarə vardır. Daha sonra, N.N. Amosova qeyd edir ki, V.V.Vinoqradovun "frazeoloji bitişmənin mənası onun komponentlərinin mənası ilə bağlı deyildir" fikri inandırıcı deyil... Əgər nitq prosesində biz əvvəlcədən məlum olan idiomatik birləşmənin mənasını başa düşə bilirsək, deməli, burada həlledici onun komponentlərinin mənası ilə əlaqədar olaraq dərk edilməsi. A.I.Smirtitski öz dərslində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək, onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə, bunların arasındakı ortaqlı cəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, fərqli cəhət isə bunların formalaşmasından, yəni sözün tam şəkildə formalaşmasından, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin ayrılıqda formalaşmasından ibarətdir. A.I.Smirtitski öz tədqiqatında frazeoloji vahidlərin struktur tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarda işlənen tiplərini müəyyənəlməyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan sabit birləşmələri struktur cəhətdən "birzırvəli" yəni bir tam mənəli sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən əmələ gələnlər, "ikizırvəli" yəni iki tam mənəli sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən düzənlər, "çoxzırvəli" yəni ikidən çox tam mənəli sözün bir köməkçi sözlə birləşməsindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırır. Bundan başqa, o, ingilis dili frazeoloji vahidlərini üslubi cəhətdən də nəzərdən keçirərək iki qrupa ayırır:

- 1) üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirənlər;
- 2) xüsusi idiomlar.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeologiyanın tədqiqat obyektindən bəhs edən müəllifləri iki qrupa bölürlər:

- 1) ümumiyyətlə hər hansı bir dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını frazeologiya hesab edənlər;

2) dildə hazır şəkildə olan söz birləşmələrinin hamısını deyil, onlardan nitq və ya dil vahidlərinə ekvivalent olub, komponentlər mənə və quruluşca parçalanmayan qismini frazeologiya adlandıranlar. Dilçilikdə bunlardan birincisi "geniş mənada frazeologiya", ikincisi "dar mənada frazeologiya" adlandırılır. Rus dilçilərindən A.A.Bulaxovski frazeologiyaya hazır şəkildə işlədilən sitat materialı kimi baxaraq, ümumiyyətlə fikir mübadiləsi zamanı istifadə edilən sabit söz birləşmələrinin hamısını frazeologiyanın tədqiqat obyektinə hesab edib, ona belə tərif vermişdir:

"Frazeologiya, adətən, dildə mənə cəhətdən parçalanmayan, lakin işlək sitat materialı kimi möhkəmlənən atalar sözü, məsələlər, yazıçıların "qanadlı sözlər" şəklində düşmüş ifadələri və buna görə də müəyyən bütövlük təşkil edən söz birləşmələridir." A.İ.Yefimovun tərifində frazeologiyanın tədqiqat obyektinə daha da genişləndirilərək buraya idarə ştapları, istehsal-texniki ifadələr və s. daxil edilir. Rus dili lüğətində frazeologiyaya verilmiş tərifdə dildəki sabit birləşmələrin və ifadələrin məcmusu ilə yanaşı, ədəbi cərəyanlara, müəyyən dövrdəki ictimai təbəqələrə və ya quruplara məxsus üslubi ifadələr də frazeoloji vahid hesab edilir. H.M.Şanski "frazeoloji ifadə" adı ilə dildə iki və ya daha artıq çoxvurgulu sözdən ibarət mənaca tam, söz tərkibi və quruluşca sabit şəkildə işlənən vahidləri nəzərdə tutur. A.A.Reformatski, yuxarıdakı tədqiqatçıların qeyd etdiklərindən əlavə olaraq, dildəki "spesifik sözləri" də frazeoloji vahid hesab edir və əhalinin müxtəlif qrupunun nitqi üçün spesifik olan sözləri və söz birləşmələrini "frazeologiya" adlandırır. O, dərslərin sonrakı nəşrində bu meyarı dəyişdirərək, frazeologiyaya aşağıdakı tərifini verir:

"Əhalinin sinfi mənsubiyyətinə və ya ixtisasının əlamətinə, ədəbi cərəyanlara və ya ayrı-ayrı müəlliflərə məxsus spesifik söz və söz birləşmələrini frazeologiya adlandırmaq olar".

Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, cümlə formasında olan frazeoloji vahidlər yəni zərbi - məsələlər, atalar sözləri yalnız cümlələrlə eyniləşdirilə bilər.

Məsələn: East or West, home is best - Wherever you go, you feel better at home; The blind leading the blind - it is a situation in which a man who leads the others knows as little as they do.

Qeyd etdiyimiz kimi frazeoloji birləşmələr sabit dəyişməz söz birləşmələridir. Bu məqamda tədqiqatçıların çox böyük əksəriyyəti bir-biri ilə razılaşır. Elə sabitlik anlayışı F. D. Sösrün fikirlərində öz əksini tapmışdır, baxmayaraq ki, o özü bu termini işlətməmişdir. O qeyd edirdi ki: Dildə elə birləşmələr var ki, onlar hazır şəkildə dildə mövcud olur və onları dəyişmək elementlərini başqa sözlərlə əvəz etmək olmaz. "Bu fikri Sösrün ilə O. Yespersen də bölüşmüşdür. O öz əsərlərində dildə sərbəst və sabit söz birləşmələrinin mövcudluğu haqqında qeyd etmişdir. Bu iki dilçi tərəfindən irəli sürülən bu fikirlər o dövrdə yəni 20 - ci əsrin ortalarında frazeoloji birləşmələrin tədqiqat tarixində böyük bir addım olmuşdur.

Frazeoloji birləşmələr dildə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Funksiya dedikdə hər hansı bir elementin tərkib hissəsi olduğu strukturun fəaliyyətində oynadığı rol nəzərdə tutulur. Frazeomatik vahidlərin ən əsas funksiyası adlıq funksiyadır. Məsələn: brown - paper - capver. Ünsiyyət aktı zamanı bu tip birləşmələr işlədilən zaman ifadə üslubi çalar əldə etmək məqsədilə işlədilir. Məcəzi mənada işlədilən frazeologizmlər (idiomatizmlər və idiofrazeomatizmlər) üçün də adlıq funksiya mövcuddur. Lakin bu funksiya neytral olmur. İfadələr üslubi xarakter daşıyır. Bu funksiyaların hər ikisi bütün frazeoloji vahidlərə xas olan nominativ funksiyası üçün dilin leksik sistemindəki boşluqları doldurmaq (lazımdır) xarakteridir. Bu funksiya frazeoloji birləşmələrin çox böyük əksəriyyətinə xasdır, belə ki, onların çoxunun leksik sinonimləri yoxdur. S.Q.Qavein ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinə də uyğun gələn bir neçə funksiya müəyyən etmişdir:

1) Bədii - ekspressiv funksiya - to catch a strawe - ən son ümüdə əl atmaq, foriddən fruit - qadağan olunmuş meyvə (alma və ya buğda) və s.

2) Emosional ekspressiv funksiya - damn your eyes! - cəhənnəm olun!, go to the devil! - cəhənnəm olun.

3) Nitqin qısaldılması funksiyası. Məsələn: Atalar sözlərinin bir hissəsinin işlədilməsi: "Dont count your drickens before they are hatched" əvəzinə qısa şəkildə "Don't count your chickens" cümləsinin işlədilməsi. Hər iki halda eyni mənə ifadə olunur. - Cücəni payızda sayarlar.

Ümumiyyətlə, atalar sözləri bəzən qısaldılmalarda ümumi informasiyanın qısa, lakonik formada olunmasına çox böyük köməklik göstərirlər. Məsələn: Grosp all, lose all - "Artıq tamah baş yarar" atalar sözünü biz işlədərək kiminsə öz haqqından artıq şey istəməsinə, hər şeyə əl uzadıb, sahib olmaq istəməsinə və nəticədə hər şeyi itirməsini təsvir edə bilərik.

4) Stilistik funksiya neytral ifadə vasitəsilə müqayisədə xüsusi funksiyadır. Burada məqsəd söyləmin ümumi məntiqi məzmununu saxlayaraq üslubi effekt əldə etməkdir. Stilistik funksiya frazeologizmlərin konnotativ xüsusiyyətini nitqdə reallaşdırır. Frazeologizmlərin funksiyaları sırasına həmçinin kumulyativ direktiv, proqramatik mətn və kontekst əmələ gətirən funksiyalar da daxildir.

Kumulyativ funksiya, atalar sözləri üçün xarakterikdir. Onlar xalqın hamı tərəfindən qəbul edilən və nitqdə məsləhət, xəbərdarlıq kimi öz əksini tapan həyat təcrübəsinin ümumiləşdirilməsidir. Direktiv funksiya kumulyativ funksiya ilə sıx əlaqədədir. Direktiv funksiyası olan atalar sözlərinə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar: Cut your coat according to your cloth - Yorğanına bax, ayağını uzat, Strine while the i ron is hot - Dəmiri isti - isti döyərlər.

Bütün nəzərdən keçirilən hallarda istər üslubi, istərsə də struktur dəyişikliklər əvəzlənmə nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlərin ilkin prototiplərdən əlaqəsinin qırılmadığını göstərir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsinin üslubi funksiyaları çox rəngarəngdir.

Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzlənməsi nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidlərin təsir gücü artır,

onun ahəng tərzini dəyişir və bu da oxucuda və ya dinləyicidə dərin bir həyəcan yaradır. Frazeoloji vahidlərin komponentlərinin əvəzləməsində mühüm amillərdən biri də əvəzlənmə nəticəsində yaranmış frazeoloji vahidin ilkin kontekstə və ya onun bir hissəsinə olan münasibətin səciyyəsidir. Çünki bu münasibət səciyyəsi onun üslub istiqamətinin determinatoru kimi çıxış edir.

Frazeologizm və üslub aktualizatoru müştərək frazeostilistik konfigurasiya yaradır və bu çərçivə daxilində kommunikasiyanın məqsədindən asılı olaraq frazeoloji vahidlər dəyişdirilirlər.

Frazeoloji vahidlərin tam məcazi mənə kəsb etmiş komponentlərinin əvəzlənməsi yalnız o zaman mümkün olur ki, sözləyi onların həqiqi mənası yenidən canlanmış olsun. Bu da bir daha sübut edir ki, frazeoloji vahidlərin tərkibində olan leksemaldar öz leksik mənalarnı heç vaxt itirmirlər.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı, 1978.
2. Nəsiyeva Ə.H. Müxtəlif sistemli dillərdə somatik frazeoloji birləşmələr. Bakı, 2007
3. Nəsiyeva Ə.H. İngiliscə-azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı, 2006
4. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Ленинград, 1963
5. Арбекова Т.И. Лексикология английского языка, М., 1977
6. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка, М., 1959,
7. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка, М., 1986
8. Ginsburg R.S. Khidekel S.S., Knyazeva G.Y. Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. M., 1979
9. Həjiyeva A.H., Nəcəfli E.B. Cəfərov A.M., English phraseology, Baku. 2009
10. Rayevskaya N.M. English lexicology, Kiev 1979

Açar sözlər : Sözyaradıcılıq, frazeologiya, dilin lüğət tərkibi, frazeoloji vahid.

Ключевые слова: Словообразование, языкознание, словарный запас языка.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются история образования и лексические свойства фразеологизмов, используемых в английском языке. В статье также анализируются изменения значений слов путем замены компонентов фразеологических единиц и производится сравнение полученных новых единиц в современном английском языке.

SOMMARY

This article is devoted to the history of phraseological units and their lexical meanings used in the English language. In the article we tried to analyse the meaning of phraseological units by the way of changing the components of these units. Phraseological units are inseparable part of English lexicology.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

MODAL SÖZLƏRİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Dilçilikdə özünəxas xüsusiyyəti ilə diqqət çəkən köməkçi nitq hissələrindən biri də modal sözlərdir. Bu nitq hissəsinə aid olan sözlər müasir Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində ifadə etdikləri modallığa, işlənmə xüsusiyyətlərinə görə digər köməkçi nitq hissələrindən fərqlənir. Modal sözlər digər köməkçi nitq hissələrindən sonra araşdırılmağa başlanılmışdır. Ancaq bu kateqoriya ilə əlaqədar xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. Modal sözlər barədə türkologiyada, xüsusilə, Azərbaycan dilçiliyində hərtərəfli elmi araşdırmalar mövcuddur.

Azərbaycan dilçiliyində modal sözlər barəsində ilk dəfə A.Aslanov bəhs etmişdir. O, "Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər" adlı məqaləsində göstərmişdir ki, Azərbaycan dilinin sintaksisində ara söz kimi izah edilən sözlər haqqında morfolojiyada bəhs edilməmiş, onlar səhv olaraq müxtəlif nitq hissələri içərisində verilmişdir [1, s. 170]. Z.Əlizadə "Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər" adlı monoqrafiyasında dilçiliyimizdə modal sözlər barəsində daha geniş və ətraflı məlumatlar təqdim etmişdir.

Modal sözlərdən müasir Türkiyə dilçiliyində ayrıca bir nitq hissəsi olaraq bəhs edilmir. Bu bu qrupa aid bəzi sözlər isə əsasən bağlayıcıların içərisində verilir. "Müasir türk dilində köməkçi nitq hissələri" [8] adlı monoqrafiyasında R.Rüstəmov modal sözləri bir qədər ətraflı şəkildə araşdırmışdır.

Modal sözləri və onların köməkçi nitq hissələri içərisində mövqeyini öyrənmək üçün ilk olaraq modallıq kateqoriyasının nə olduğunu öyrənmək lazım gəlir. Modallıq fəlsəfi kateqoriyadır. O, dilçiliyə məntiq elmindən daxil olmuşdur. Bir sıra mütəxəssislər tərəfindən modallıq cümlədəki məzmunun gerçəkliyə münasibəti fonunda izah olunur. Müasir Azərbaycan və türk dillərində modallığın əsas qrammatik göstəriciləri kimi intonasiya, feilin şəkilləri, söz sırası və modal sözlər qeyd edilir.

Modallığın ifadə vasitələrindən biri və elə birincisi modal sözlərdir. Modal sözlər sintaktik müstəvidə, əsasən, ara söz funksiyasını yerinə yetirir, cümlənin məzmunu ilə həmahəng olur və modallığın yaranmasına xidmət göstərir. Modal sözlər danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv realığa münasibət bildirən sözlərdir [8, s. 382]. Dilçiliyimizdə modal sözlərin aşağıdakı fərqli xüsusiyyətləri göstərilir:

1. Obyektiv gerçəkliyə modal münasibət bildirir
2. Əksəri ilkin mənə izlərini saxlaya bilmişdir
3. Sintaksisdə ara söz funksiyası daşıyır
4. Digər köməkçi nitq hissələri ilə müqayisədə qrammatik əlaqədə iştirak etmir və s.

Modal sözlərin tərkibinə daxil edilən vahidlərin əksəriyyətinin nə dərəcədə bu kateqoriyaya aid olub-olmaması şübhəlidir. Məlum olduğu kimi, modal sözlər cümlədə ara söz funksiyasında işləyir. Unutmaq olmaz ki, cümlədə ara söz vəzifəsində işləyən hər sözü və ya söz birləşməsini modal söz hesab etmək olmaz. Bütün modal sözlər ara söz funksiyasını daşıyır. Lakin bütün ara sözlər modal söz deyil. Bu səbəbdən də bütün ara sözlərin cümlələrdə yaratdığı modallığı morfoloji göstərici kimi modal sözlərlə əlaqələndirmək doğru hesab olunmur. Əgər biz konkret hansısa bir nitq hissəsindən danışırıqsa, yadda saxlamalıyıq ki, o kateqoriyaya daxil olan sözlər məhz həmin qrupu xarakterizə edir. Ona görə də modal sözlər deyərək, yalnız müəyyən fonetik tərkibdən ibarət bir söz nəzərdə tutulmalıdır. Bu da o deməkdir ki, iki ayrı və yaxud eyni nitq hissəsinə məxsus sözlərin birləşib (məs: sözün düzü, elə bil, daha doğrusu) ara söz kimi işlənməsi onların heç də modal söz olması demək deyil. Məsələn, yaqın, əlbəttə morfemləri modal sözlərdir, cümlədə ara söz funksiyasını yerinə yetirirlər. Ancaq güman ki, sözsüz, deyəsən morfemləri ara söz kimi işlənsələr də, morfoloji mənsubiyyətlərinə görə isim, sifət və feilə uyğun gəlirlər.

Modal sözlər dilin inkişafının sonrakı dövrünün məhsuludur. Ona görə də həmin situasiyada işləyən sözlərdə yaranmış ikili xarakter - leksik-qrammatik xüsusiyyət də tam kompleksləşməmişdir. Bu səbəbdən də dilçiliyimizdə tez-tez əsas nitq hissələrinə aid edilən əksər sözlərin bu kateqoriya içərisində də təqdim edilməsi kimi məqamlara təsadüf edilir. Modal sözlərin tərkibi son dövrlərdə yerli-yersiz olaraq lüğəvi mənalı sözlər hesabına genişləndirilmişdir. Bu da nəticədə modal sözlərin xüsusiyyətlərinin köməkçi nitq hissələrinə aid edilən meyarlar çərçivəsindən kənara çıxmasına səbəb olmuşdur.

Modal sözləri inkişafının xarakterinə görə iki qrupa ayırmaq olar: 1) Sabitləşmiş modal sözlər; 2) qeyri-sabit modal sözlər.

I. Sabit modal sözlər. Bunların modal söz kimi inkişafı başa çatmış və heç bir nitq hissəsi ilə ortaq münasibəti yoxdur. Bu qrupa yaqın ki, bəlkə də, sanki, əlbəttə, əlbəttə ki və s. modal sözlər daxildir.

II. Qeyri-sabit modal sözlər. Bunların əksəriyyəti həm əsas nitq hissəsinə daxil olan sözlər, həm də modal sözlər kimi işləyir. Bu qrupa götürür, deyəsən, nəhayət, sözsüz, xülasə, şübhəsiz, birincisi və s. sözlər daxildir.

Müasir dilçilərin bəziləri modal sözlərin xüsusiyyətlərini göstərərək, onları nidalarla müqayisə edirlər. Bizcə, nidalarla modal sözləri xüsusi nitq hissəsi kimi bir qrupda təqdim etmək doğru deyildir. Birinci səbəb odur ki, dildə lüğəvi mənası olan və lüğəvi mənası olmayan sözlər var. Dilimizin əsasını lüğəvi mənalı sözlər təşkil edir. Lüğəvi mənası olmayan sözlər isə dilin yardımçı vasitələri olduğundan onları köməkçi sözlər adlandırırıq. İkincisi isə modal sözlərin nidalarla oxşarlığını qabartmaq modal sözlərin cümlədəki roluna diqqətsiz yanaşmaqdan irəli gəlir. C.Cəfərov yazır: "Modal sözlər nidalar kimi cümlənin əsas üzvləri ilə məzmunca bağlanır və cümlənin əsas əlamətlərindən birini təşkil edir və intonasiya baxımından cümlənin digər üzvlərindən ayrılır. Nidalar sintaktik

⁹ Bakı Dövlət Universiteti, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının baş müəllimi

cəhətdən emosional sözlər vəzifəsi daşdığı kimi, modal sözlər də ara söz vəzifəsində işləyir. Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə modal sözləri də xüsusi nitq hissələrinə aid etmək olar [3, s. 145]. Emosionallıq nidaların morfoloji xarakteridir. Ş.Hüseynov yazır ki, modal sözlərin qrammatik vəzifəsi təkcə morfoloji funksiya ilə məhdudlaşmır. O, qeyd edir ki, modal sözlər dilin sintaktik quruluşunda da müəyyən əhəmiyyət kəsb edir: bu sözlər həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bağlayan vasitə kimi çıxış edir və sintaktik quruluşun inkişafında bəzi konstruksiyaların transformasiyaya uğramasına səbəb olur [5, s. 59].

Müasir türk dilçiliyində modal sözlərə aid vahidlərin bağlayıcıların içərisində təqdim edilməsi onların qrammatik əlaqədəki roluna da düzgün diqqət yetirilməsindən irəli gəlir. Modal sözlər köməkçi nitq hissəsidir və onun qrammatik əlaqədəki rolunu inkar etmək doğru hesab olunmur.

Modal sözlər barəsində ilk geniş monoqrafiya müəllifi olan Z.Əlizadə öz əsərində ara sözlərlə modal sözlərin sərhədini dəqiq müəyyənləşdirə bilmir. Onun gəldiyi bəzi qənaətlər elmi cəhətdən özünü doğrultmur.

F.Zeynalov əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçidin modal sözlərdə özünü daha qabarıq göstərdiyini qeyd edirdi. Müəllif qeyd edir ki, modal sözlərin əksəriyyəti əsas nitq hissələrindən lüğəvi mənanın daralması, yəni sintaktik vəzifə ifadə etmək yolu ilə təcrid olunur. Modal sözlərin əsas nitq hissələrindən təcrid olunması yolu çox məhsuldar olub, bu gün də davam etməkdədir [14, s. 46].

Ş.Hüseynov modal sözlər istiqamətindəki qrammatikləşməni sözün sintaktik mövqeyinin onun məna yükünə təsiri aspektindən izah etməyə çalışır. Müəllif qrammatikləşmə prosesi gücləndikcə leksik məna zəiflədiyini və nəticədə modal sözün formalaşdığını qeyd edirdi. Tədqiqatçı bu yanaşma tərzinə müvafiq düzü, düzdü, doğrusu, işdir sözlərini nümunə kimi vermişdir. Modal sözlərdə qrammatikləşmə prosesi tarixi əhəmiyyət daşıyır. Biz leksik mənadan tam məhrum olub, yalnız köməkçi söz vəzifəsində qrammatik funksiyanın icraçısına çevrilən morfemləri modal söz hesab edirik. Məsələn: Görək ki, vaxtilə bu işlərdə özünüzə ona imkan yaratmışdınız. Dost arası düz gərəkdir. Birinci nümunədə “gərək” sözü modallıq yaratmağa xidmət edir. Cümlə üzvü vəzifəsində işlənmədiyindən ara söz funksiyası daşıyır. İkinci nümunədəki “gərək” sözü suala cavab verərək xəbər vəzifəsində çıxış etmişdir. Lakin hər iki halda bu morfem leksik mənasını saxlamış və morfoloji mənsubiyyətinə görə isimdir.

R.Rüstəmov türk dilindəki modal sözləri xüsusi leksik-qrammatik kateqoriya hesab edir və buraya aşağıdakı sözləri daxil edir: tabii, sahiden, zaten, işte, belki, galiba, olsun ki, genelliklə, meğər, sanasın ki, yukarı, sizce, birincisi və s. [11, s. 164].

F.Zeynalov isə müasir türk dilində aşağıdakı modal sözləri qeyd etmişdir: güya, muhakkak, hakikatan, mutlaka, belki, elbette, olmalı, turalım, doğrusu, sahiden, şüphəsiz, mümkün, ihtimal [14, s. 239].

Modal sözlərin araşdırılması istiqamətində mübahisə doğuran digər bir məqam onların ədatlarla qarışdırılmasıdır. Modal sözləri ayrıca bir nitq hissəsi kimi səciyyələndirməyən bir sıra dilçilər onu ədatların yarımqrupu kimi təqdim edirlər.

F.Zeynalov modal sözləri müstəqil nitq hissəsi kimi qəbul etməsə də, bu barədə yazır: “Modal sözləri ədat hesab etmək heç bir cəhətdən özünü doğrulda bilməz. Çünki ədatlar söz və cümlədə olan mənanı qüvvətləndirir, lakin modallıq münasibətini əks etdirə bilmir” [14, s. 28]. Müəllif ədatlardan bəhs edərkən onların bir növü kimi modal ədatları qeyd edir. O bura aşağıdakı sözləri daxil edir: qoy, qoyun, heç, görəsən, görək, hətta, hələ, belə, yalnız (Azərbaycan dili), amma, bile, hətta, hiç, haydı, yalnız, sade, evet, peki, hele, bari, bakalım və s. (Türk dili) [14, s. 180].

Modallığın ifadə vasitələri çoxdur, modal sözlər isə yalnız bu vasitələrdən biridir. Bu mənada, modal sözlərlə ədatları fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edə bilərik:

1) Modal sözlər ifadə olunan fikrə modal münasibəti ifadə edir. Ancaq ədatlar sözlərin və cümlələrin mənasını qüvvətləndirir.

2) Ədatlar modal sözlərdən fərqli olaraq, şəkildəşməyə meyillidir.

3) Modal sözlər cümlənin məzmununu ilə bağlı olduğundan, onun atılması bəzən cümlənin mənasına xələf gətirir.

4) Modal sözlərin cümlədə sintaktik vəzifəsi ara söz və söz-cümlədir. Ədatlar isə sintaksisdə də “ədat” adlandırılır, lakin söz-cümlə vəzifəsində çıxış edə bilirlər.

Bütün dediklərimizi yekunlaşdıraraq, modal sözlərin tarixən lüğəvi mənalı sözlərdən meydana gəlməsi qənaətinə gəlirik. Modal sözlər dilin müasir durumunda öz leksik mənasını itirmiş və heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Modal sözlər quruluşca sözə bərabər olan, obyektiv gerçəkliyin ayrı-ayrı cəhətlərini - zərurilik, ehtimal, mümkünlük və s. planda əks etdirərək, danışanın ona modal münasibətini bildirən söz qrupudur. Dilçiliyimizdə modal sözlər qrammatik mənası və ifadə etdikləri modal çalarlarına görə aşağıdakı məna növlərinə ayrılır:

1. Yəqinlik bildirən modal sözlər: əlbəttə, şübhəsiz, doğrudan da, həqiqətən və s. Bu modal sözlər fikrin gerçəkliyini, doğruluğunu qəti şəkildə təsdiq edir. Məsələn: Əlbəttə, Salmanda yalnız bu keyfiyyətlər olsaydı, şübhəsiz, heç bir qızı Şirzad kimi cəsur, qoçaq bir adamı qoyub onu seçməzdi [6, s. 171]; Həqiqətən, o cavana çox heyfəm gəlir [2, s. 114];

Qaçmalı, əlbəttə, uzaqlaşmalı,

Başqa cinayətlərə yaqlaşmalı [4, s. 68];

Qadın, doğrudan, səni çox sevər

Səndən yaaxşısını tapana qədər [10, s. 142].

2. Güman, ehtimal, şübhə bildirənlər: bəlkə, bəlkə də, yəqin, yəqin ki, ehtimal ki, güman ki, deyəsən və s. Bu

modal sözlər hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildirir. Məsələn:

İştə, təbiətə bu gün hökm edən bir sükunət
Dünyaları qəhr edərdi bəlkə bulsaydı fürsət [12, s. 70];
Yəqin qəzəblənib şeirimə sultan,

Yerimi göstərmək istəmiş mənə [13, s. 48]; Bəlkə də buna görə bunları keçirə də bilmədim [9, s. 72]; Lakin Rüfət Ədirməyə gələrsə, yəqin ki, Zöhrəni aparacaq [2, s. 172]; Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan?! [7, s. 11]; Ancaq, deyəsən, kənd cavanlarının çoxu qəzəbli idi [2, s. 39]; Ehtimal ki, onlar bu saat mənim əsir aparın məşinimin səsinə eşidir [9, s. 89]; Faytonçulara, ya hambalların birinə yanaşıb, yer xahiş edəcəkdə, güman ki, iyirmi-otuz manat versə, bir-iki günlüyə yer tapmaq çətin olmazdı [9, s. 248].

3. Bənzətmə, müqayisə bildirən modal sözlər: *elə bil*, *elə bil ki*, *sanki*, *guya ki* və s. Bu modal sözlər müqayisə çaları ifadə edir. Məsələn: Sanki dağa dönür sinəmdə ürək [12, s. 255]; *Elə bil* ay durur bulud dalında, *O ellər gözəli*, *o el yavrusu* [12, s. 46]; *Ona görə də sanki əli hər şeydən üzülüb, ələcsiz qalmışdı* [9, s. 82]; *Elə bil* başından bir qazan dağ su tökdülər [9, s. 236]; *Altmış illik ömrü onun elə bil ki, bir anmış* [13, s. 68]; *Elə bil ki, kiminsə onu oğurlayacağından ehtiyat edirdilər* [7, s. 326]; *Yolundan çəkilməyi sanki bir xəyal* [10, s. 24]; *Sanki hər cəhəldir bunun elmi* [10, s. 17]; *Guyabu məsələni burada ağırtmasaydın olmazdı* [6, s. 468].

4. Nəticə, sıra, ümumiləşdirmə bildirən modal sözlər: *ümumiyyətlə*, *beləliklə*, *xülasə*, *deməli*, *nəhayət* və s. Modal sözlərin bu növü söylənilən fikri ümumiləşdirmə, nəticə çıxarma kimi qrammatik mənalara malikdir. Məsələn: *Nəhayət*, qız sözünü bitirdi [9, s. 18]; *Xülasə*, baş *elə* qarışmışdı ki, *Qulamin Leyladan, Leylanın Qulamdan xəbəri* olmurdu [9, s. 63]; *Nəhayət*, əl çəkib mən İstanbulda ikən mənim yanıma gəldi [2, s. 110]; *Beləliklə*, *düz iki ay gözləmişdi* [7, s. 341]; *Deməli*, döyülsə də, ürəyi keçib huşsuz qalsa da, onu yoldan saxlamış, xatadan qurtarmışdı [7, s. 101]; *Ümumiyyətlə*, *indi o hardan və necə başlaması bilmirdi* [6, s. 261].

5. Mənbə və istinad bildirən modal sözlər: *məncə*, *səncə*, *deyilənə görə*, *fikrimizcə* və s. Modal sözlərin bu qrupu cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olan modalığı bildirən və söylənilən fikrin mənbəyini göstərən sözlərdir. Məsələn: *Deyilənə görə* o sakit, düşüncəli və mühakimələrdə aydınlığa meyl edən adam idi [6, s. 272]; *Məncə* bu Lal Hüseyndən yaxşı adam yoxdur [6, s. 612];

Hər kim bu dünyada gülərsə artıq,
Ondan uzaqlaşar məncə xoşbəxtlik [10, s. 93];

Deyilənə görə, buranı Qafqaz valisi böyük knyazdan öteri saxlayırlar [7, s. 345]; *Halbuki*, məncə, səbətlər bucağında yaşayıb hər çiçəkdən bir şəhd alan bir arı kimi olmaqdan böyük səadət yoxdur [2, s. 198].

Modal sözlərin mənacə bölgüsü şərti xarakter daşıyır. *Ona görə ki*, bir modal söz fikrin ifadəsindəki roluna müvafiq müxtəlif mənalara xidmət edə bilər. Bu səbəbdən də qeyd etdiyimiz bölgüyə mütləq yanaşmaq doğru hesab olunmur. Dilimizdə həqiqətən, adətən, əsasən, məsələn kimi ara söz vəzifəsində işlənən sözlər vardır. Bu sözlərin ayrılıqda leksik mənası olsa da, “ən” şəkilçisi bu sözlərə qoşulmaqla bu sözlərdəki leksik mənanı bir qədər daraldaraq qrammatikləşməyə meyilləndirir. Bu səbəbdən də bu sözlərə diferensial (yəni dildaxili proseslərin təsiri nəticəsində öz semantikasından uzaqlaşan və morfolofi pozisiyasını dəyişən) modal sözlər deyirik.

Beləliklə, modal sözlər dilimizin qrammatik sistemində əsaslı rol oynayır və modalıq kateqoriyasının təşkilində mühüm vəzifə daşıyır. Modal sözlərin sayı nisbətən az olsa da, bu onun bir nitq hissəsi kimi varlığını şübhə altına almır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I c. Bakı, Azərb. SSR EA, 1960, 336 s.
2. Cabbarlı C. Əsərləri. Dörd cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 360 s.
3. Cəfərov C., Abdullayev N. Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası. Bakı: ADPU, 2004, 176 s.
4. Hüseyin C. Əsərləri. Beş cildə. III c. Bakı: Lider, 2005, 304 s.
5. Hüseyinov Ş. Azərbaycan dilində qrammatik vahidlərin inkişafı. Bakı: Nurlan, 2003, 194 s.
6. İbrahimov M. Böyük dayağ romanı. <http://beylagan.cis.az/front/files/libraries/421/books/781037795.pdf>
7. İsmayıl Ş. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 204 s.
8. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. IX cild. Bakı: Nurlan, 2010
9. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
10. Nizami G. Leyli və Məcnun. Bakı, Lider, 2004, 288 s.
11. Rüstəmov R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: BDU, 1996, 220 s.
12. Səməd V. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 264 s.
13. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. II cild (Poemalar). Bakı: Öndər, 2004, 320 s.
14. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1971, 312 s.

Açar sözlər: modal sözlər, köməkçi nitq hissəsi, üslubi xüsusiyyət, sintaktik vəzifə, modalıq

Key words: modal words, auxiliary part of speech, stylistic feature, syntactic task, modality

Ключевые слова: модальные слова, вспомогательная часть речи, стилистический признак, синтаксическая задача, модальность

Xülasə

Məqalədə modal sözlərin xarakterik xüsusiyyətlərindən danışılır. Modal sözlər danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibət bildirən sözlərdir. Ayrı-ayrı dilçilərin bu barədə fikirlərinə münasibət bildirilir. Göstərilir ki, modal sözlər danışanın söylədiyi fikrə, obyektiv reallığa münasibət bildirən sözlərdir. Modal sözlər sintaksisdə ara söz funksiyasında işlənir, cümlənin məzmunu ilə həmahəng olur və modalığın yaranmasına xidmət göstərir. Modal

sözlər tarixən lüğəvi mənalı sözlərdən yaranıb. Modal sözlər dilin müasir durumunda öz leksik mənasını itirmiş və heç bir morfoloji dəyişikliyə məruz qalmamışdır. Modal sözlər quruluşca sözə bərabər olan, obyektiv gerçəkliyin ayrı-ayrı cəhətlərini əks etdirərək, danışanın ona modal münasibətini bildirən söz qrupudur. Dilçilikdə modal sözlər qrammatik mənası və ifadə etdikləri modal çalarlarına görə qruplaşdırılır. Modal sözlər dilin qrammatik sistemində əsaslı rol oynayır və modallıq kateqoriyasının təşkilində mühüm vəzifə daşıyır. Modal sözlərin sayı nisbətən az olsa da, bu onun bir nitq hissəsi kimi varlığını şübhə altına almır.

Characteristic features of modal words

Summary

The article talks about the characteristic features of modal words. Modal words are words that relate to the speaker's opinion and objective reality. Opinions of individual linguists on this matter are reported. It is shown that modal words are words that refer to the speaker's opinion and objective reality. Modal words are used in the function of interjections in the syntax, they harmonize with the content of the sentence and serve to create modality. Modal words are historically derived from words with lexical meaning. Modal words have lost their lexical meaning in the modern state of the language and have not undergone any morphological changes. Modal words are a group of words that are equivalent to a word in structure, reflect different aspects of objective reality, and express the speaker's modal attitude towards it. In linguistics, modal words are grouped according to their grammatical meaning and the modal shades they express. Modal words play a fundamental role in the grammatical system of the language and play an important role in the organization of the category of modality. Although the number of modal words is relatively small, this does not call into question its existence as a part of speech.

Характеристики модальных слов

Резюме

В статье рассказывается о характерных особенностях модальных слов. Модальные слова – это слова, которые относятся к мнению говорящего и к объективной реальности. Приводятся мнения отдельных лингвистов по этому вопросу. Показано, что модальные слова – это слова, которые относятся к мнению говорящего и к объективной реальности. Модальные слова используются в синтаксической функции междометий, гармонируют с содержанием предложения и служат для создания модальности. Модальные слова исторически произошли от слов с лексическим значением. Модальные слова в современном состоянии языка утратили свое лексическое значение и не претерпели никаких морфологических изменений. Модальные слова - это группа слов, эквивалентных слову по структуре, отражающих разные стороны объективной реальности и выражающих модальное отношение к ней говорящего. В лингвистике модальные слова группируются в соответствии с их грамматическим значением и модальными оттенками, которые они выражают. Модальные слова играют фундаментальную роль в грамматической системе языка и играют важную роль в организации категории модальности. Хотя количество модальных слов относительно невелико, это не ставит под сомнение их существование как части речи.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ЗАГАДКИ, ПОСТРОЕННЫЕ ПО МОДЕЛИ ПРОСТОГО ПРЕДЛОЖЕНИЯ
(на материале русского и азербайджанского языков)

Простых загадок не так уж много, и утверждение о том, что в загадках «в основном, использованы односоставные и двусоставные простые предложения» [3, с. 68] представляется излишне декларативным хотя бы потому, что удельный вес загадок, построенных по модели простых предложений, не столь значителен: – Красный пан в яму упал (свекла); Маленький, удаленький все дороги знает (посошок); Без рук, без ног лапшу крошит (мельница); 4) Чего всего больше на земле (песку). 5) Сидит Пахом на коне верхом (очки). Наблюдения над конкретным материалом загадок показывают, что однословных загадок нет – ни номинативных, ни генитивных, ни инфинитивных односоставных предложений мы здесь не находим. На отсутствие подобных конструкций, в том числе и слов-предложений (Да; Нет; Полноте!; Ладно и т.п.) в азербайджанском языке указывает и Г.И.Ахундова [3, с. 68-69]. Нет и двусловных загадок ни в том, ни в другом языке. Одной констатации данного факта недостаточно для квалификации конструкций с точки зрения синтаксической устроенности загадок. Рассмотрим приведенные загадки в этом русле. Так, структурная схема первой загадки (n+vf = Пан упал) ничем не отличается от ее речевой реализации, которая равна некоторому утверждению «Кто-то сделал что-то». Такой дихотомической основы явно недостаточно для онтологической сущности загадок, которые должны включать, как мы отметили в начале параграфа, зачин, (O nədir ki...? или Кто это такой? или их эквиваленты: постпозитивные тоже имеются в виду) + «рематическая» часть, основа загадки + ответная вербальная или невербальная реакция. Значит, наше утверждение о замкнутом цикле загадки получает еще одно доказательство: загадки изначально поликомпонентные единицы. Поэтому у них есть структуры минимальные (дальнейшее сокращение невозможно) «Красный пан в яму упал» и максимальные (см. примеры на прозаические строфы в предыдущей главе). Лексическое наполнение загадки требует наличия элементов «красный» и «в яму». Элемент «красный» – зацепка, он широкозначный – пане худощими не бывают, зрелые свекла красные, всегда, (когда созрели), кругленькие, объемные как зажиточные пане... Элемент «в яму» не однословный: слово «яма» в данном случае скрытно (неявно) означает «в темную яму» и поскольку в самом слове «яма» заключена и эта сема («темная»), она во избежание избыточного словоиспользования (светлых ям не бывает, тем более, когда речь идет о яме для свеклы) не употребляется. Для иллюстрации развития компонентного состава простых загадок яркими примерами могут служить те конструкции, которые редуцировались («спрессовались») до объема простых предложений, исходные формы были сложными или даже многокомпонентными: – Сидит Пахом на коне верхом = Сидит Пахом на коне верхом, книги читает, а грамоты не знает [4, с. 146].

Подобные параллельные конструкции демонстрируют общую тенденцию развития их структуры. Она идет лишь в сторону редуцированных процессов, в сторону элиминации некоторого количества признаков концепта-отгадки, которые мы выше назвали зацепками. В данном примере первой зацепкой является признак пространственной локализованности «верхом на коне» (имя Пахом, видимо, идет для рифмоудобства). Этого признака достаточно для понимания номинации – отгадки «очки» в простом варианте загадки. Видимо, для более примитивной аудитории применяется конструкция с несколькими зацепками «верхом на коне», «книги читает» (в значении «читать читает, а...»), «хотя грамоты не знает». Эта тенденция образования простых (остаточных) конструкций на базе более сложных является общей и для азербайджанского языка, когда редукируются подвергаются второстепенные признаки предмета отгадки. В качестве второстепенных (периферийных) следует указать на признаки, обозначающие не пространственно-временные свойства, а иные, как в предыдущем примере «читает; грамоты не знает». – *Bir quyuya iki deşikdən su tökülür* (qoyun südü sərnice sağılır) = *Dörd dəriş bir quyuya daş atır* (inək südü sərnice sağılır) = *Dörd gözlü bir bulaqdı / Suyu tamam düm ağdı* (inək yelini). Концепты-отгадки в этих загадках отличаются благодаря факту «количества сосков» в вымени овцы и коровы (1/2) и наличия/отсутствия процесса доения (2/3); более интересный пример для сравнения двух загадок, генетически связанных в вышесказанном смысле: *Köprü altda dörd barmaq* (inək yelini və əmcəklər) = *Körpüaltında dörd barmaq, hasil olur yağ-qaymaq* (həmin şey). Немало примеров в обоих языках на случаи «сгущения мысли» (по А.А.Потебне) до простых выражений в области не только двухкомпонентных сложных структур, но даже в области многокомпонентных конструкций. Что касается вопроса о группе загадок, выраженных простыми предложениями, то следует сказать также следующее.

Эти загадки в обоих языках представлены в основном конструкциями простыми распространенными. Для азербайджанского языка, как отмечает Г.И.Ахундова, односоставные безличные, номинативные не характерны [3, с. 68]. Для русского языка нехарактерными являются номинативные, инфинитивные и генитивные односоставные предложения (инфинитивные, генитивные предложения в азербайджанском языке не вычлениются [1, с. 188-189]. В группе двусоставных предложений особых специфических конструкций, свойственных только загадочным текстам, ни в русском, ни в азербайджанском языке нет. Это отмечается и Г.И.Ахундовой (относительно азербайджанского материала) и Т.Н.Молошной, разрабатывающей типоло-

¹⁰ Бакинский славянский университет. vafa@mail.ru

гию русско-болгарских загадочных структур.

Унифицированная картина наблюдается как в сфере выражения главных членов двусоставного предложения, так и в сфере второстепенных распространителей этих двусоставных структур. Оригинальных (в смысле формы и семантики) подлежащих – сказуемых «моделей» не наблюдается. Это, видимо, связано с тем, что при метафорической представленности членов предложения (как главных, так и второстепенных), особенно в случаях элиминации одного из них, другие члены предложения должны формально и семантически поддерживать это отсутствие и помогать его выявлению.

Поэтому-то в загадках выражены все основные формы подлежащего (нарицательные существительные, собственные имена, местоимения) и сказуемого (глагольные, именные). И данная картина вполне соотносительна в обоих языках. Что касается загадок, представляющих номинативные предложения (т.е. назывные единицы), то их наличие в русском и азербайджанском языках вызывает некоторые споры в теории и практике анализа. В загадках бесподлежащность как синтаксическая категория выступает, как нам думается, именно в этом ключе: подлежащее в них либо не нужно, либо вовсе не может быть введено. Так, например, в загадке «Войду в ельник, тряхну березник / И жарко, и жарко, и хочется» (париться в бане) глагол-сказуемое «войду» (а также «тряхну»), выполняя свою предикатную функцию, вовсе не нуждается в участии подлежащего «я». В данном случае следует отметить его не излишество, а ненужность: наличие подлежащего «я» в этом предложении (и подобных ему) переводит его временно значение общевременности в русло конкретного неактуального будущего времени: «Я войду тряхну...» Ср: “Bir zəmin var, ildə iki dəfəbiçəgəm” (qoyun yunu). Подлежащее в форме определенного (подразумеваемого) лица не употребляется и по другой причине; когда подлежащее эквивалентно предмету отгадки, т.е. когда предмет отгадки обозначает субъект действия, состояния или признака:

В лесах родился, пню поклонился,

В избе крестился, всех перебил:

Ребенка в люльке, старца в келье,

Царя в Москве, кроля в Литве [банный веник, 4, с. 96]

Подразумеваемое подлежащее «он» равнозначный субститут имени «банный веник». Ср:

– Tərs oğlu tərsdir,

– Tərs oğlu tərsəm,

Özünə ovandır,

Özümə ovandam,

или

Özgələrə tərsəm [motal, 2, с. 98].

Özgələrə tərsdir (motal).

Семантика определенно-личных предложений требует проверки и в другом плане: данные конструкции должны представлять не зачинные формы-тексты, а основной текст загадки:

– Gəlirdim bənddən, səs gəldi kənddən,

Ağzi sümükdən, saqqalı ətdən (xoruz).

“Gəlirdim bənddən” – одна из форм загадочного зачина, она в таких случаях представляет не концепт-денотат (отгадку), а персону загадывающего. Так что в таких случаях дифференциация определенности / неопределенности лица не имеет непосредственного отношения к основному тексту загадки: зачин ни в чем не помогает отгадчику синтезировать картину мира, эквивалентную предмету отгадки: Ср.:

– Шел я мимо Шарашина двора

Шарашины дети ошарашили меня (пчелы).

–Иду мимо Шарашина двора,

Шарашины ребята ошарашили меня (то же).

Наличие/отсутствие формы определенного лица в загадках в известной мере обусловлено фактором актуализации. Если подлежащее (или субъект в форме другого лица) актуализирована как рема высказывания, оно должно быть обязательно выражена. Элиминации (опущенного) подвергается лишь подлежащее, находящееся в составе темы:

Дует ветер– я не дую,

Дует он – не дую я,

Но тогда, когда я дую,

Ветер дует от меня (веер).

Так что утверждения о нехарактерности определенно-личных предложений (их моделей) для загадок не имеет достаточно твердой аналитической базы. Подобной базы, на наш взгляд, не имеет также признание/отсутствия односоставных определенно-личных предложений в системе односоставных конструкций азербайджанского языка. Целая группа азербайджанских загадок с конструктивным элементом “Bir (nəyimə) var...” (Bir daşım var...; Bir öküzüm var... и т.п.) иллюстрируют наши наблюдения. И рассматривать отсутствие формы “mənim” в качестве результата общего процесса элиминации представляется не совсем аргументированными [3, с. 84].

Более того, некоторые формы элиминации или редукции оказываются обусловленными семантико-структурной организацией сложных конструкций. В рассматриваемой нами системе односоставных моделей загадок значительное место занимают конструкции *неопределенно-личных предложений*.

Таким образом, безличные предложения проявляют не столь активное участие в структурировании русских загадок как предыдущие типы односоставных предложений. Но их участие в системе структурирования загадок в русском языке нельзя не принимать во внимание. Тем более, что они выступают в сфере загадок а) в своих семантико-структурных разновидностях, б) в форме самостоятельных конструкций, в) в качестве компонентов сложных структур. Все это говорит об их типизированном участии в формировании загадок, а также о языковой реальности безличных предложений отмеченных разновидностей.

Литература

1. Kazimov, Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, 2004. – 494 s.
2. Seyidov, N. Tapmacalar. – Bakı: Şərç-Qərb, – 2004. – 208 s.
3. Ахундова, Г.И. Лексические и синтаксические особенности азербайджанских народных загадок. Баку: ЭЛМ ве Техсил, 2014. – 196 с.
4. Митрофанова, В.В. Загадки. Ленинград: Наука, – 1968. – 254 с.

Açar sözlər: model, tapmaca, sadə cümlə, rus dili.

Ключевые слова: модель, загадка, простое предложение, русский язык.

Key words: model, riddle, simple sentence, Russian language.

Sadə cümlə modeli əsasında qurulmuş tapmacalar (rus və Azərbaycan dillərinin materialı əsasında)

Xülasə

Məqalə sadə cümlələrin modelləri əsasında qurulmuş tapmacaların öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Tədqiqat rus və Azərbaycan dillərinin materialları üzərində aparılıb. Şəxssiz cümlələr əvvəlki bir hissəli cümlələr kimi rus tapmacalarının quruluşunda o qədər də fəal iştirak etmir. Lakin onların rus dilində tapmacaların qurulması sistemində iştirakı nəzərə alınmamalıdır. Üstəlik, tapmacalar sahəsində çıxış etdikləri üçün A) semantik və struktur növlərində, B) müstəqil quruluşlar şəklində, C) kompleks strukturların komponentləri kimi. Bütün bunlar tapmacaların formalaşmasında onların tipləşdirilmiş iştirakından, həmçinin qeyd olunan növlərin şəxssiz təkliflərinin dil reallığından danışır.

Riddles based on the model of a simple sentence (based on the material of the Russian and Azerbaijani languages)

Summary

The article is devoted to the study of riddles based on models of simple sentences. The study was conducted on the material of the Russian and Azerbaijani languages. Impersonal sentences do not take as active a part in the structuring of Russian riddles as the previous types of one-part sentences. But their participation in the system of structuring riddles in the Russian language cannot be ignored. Moreover, they act in the sphere of riddles a) in their semantic and structural varieties, b) in the form of independent constructions, c) as components of complex structures. All this indicates their typed participation in the formation of riddles, as well as the linguistic reality of impersonal sentences of the marked varieties.

Rəyçi: prof. İlyas Həmidulla oğlu Həmidov

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ SUBSTANTİVLƏŞMƏNİN NÖVLƏRİ

Tarix boyu dünya dilləri müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmiş, dildaxili və dilxarici təsirlərə məruz qalaraq inkişaf etmişdir. Hər bir dilin zənginləşməsində iştirak edən proseslər dilin mövcudluğunu qoruduğu kimi, onda olan mühüm cəhətlərin də əsrlərlə yaşamasına səbəb olur. Məsələn, bu baxımdan Azərbaycan dili uzun illər müxtəlif təsirlərə məruz qalmasına baxmayaraq, öz xüsusiyyətlərini, zənginliyini qoruya bilməmişdir. Dilimizdəki ahəng qanunu bunun ən bariz nümunəsidir. Elə bu morfoloji dil hadisəsi kifayətdir ki, Azərbaycan dili özünü başqa dillərin təsirlərindən qoruyaraq əsas xüsusiyyətlərini uzun müddət yaşada bilsin.

Dildə baş verən hadisələrdən biri də keçid hadisəsidir. Dilçilik qarşısında duran ümumi vəzifələrdən biri də məhz keçid nəzəriyyəsinin yaratmaqdır. Nitq hissələrinin öyrənilməsinin birinci mərhələsində tədqiqatçılar transformasiyanın əsas faktlarını təsvir etməyə başlayırlar. Bu mərhələdə “keçid”, “diaxronik transformasiya”, “transpozisiya”, “konversiya” və s. terminlər arasındakı uyğunsuzluqlar ortaya çıxır. Bir çox dilçilər “keçid” hadisəsini şəkilçisiz sözdüzəltmə hesab etsələr də, bəzi elm adamları dildə olan bütün transpozisiya hallarını “keçid” termini adı altında öyrənirlər. Belə ki, onlar bir dil hadisəsindən digərinə keçidin həm şəkilçi vasitəsilə, həm də şəkilçisiz mümkün olduğunu qeyd edirlər.

A.A.Şahmatov sözün əsas hissəsinin hansı kateqoriyaya və ya hansı funksiya keçməsindən asılı olaraq keçid proseslərini substantivləşmə, adektivləşmə, verballaşma, adverbəlləşmə, pronominalizasiya kimi adlandırır [11, s. 37]. Eyni zamanda köməkçi nitq hissələrinə də keçidlər mümkündür.

Morfoloji və ya tam transpozisiyanın ifadə vasitələrindən biri olan konversiya hadisəsinin (dilçilikdə buna “sıfır derivasiya” da deyilir) də bir çox istiqamətləri mövcuddur. Konversiya hadisələri arasında substantivləşmə xüsusi yerə malikdir.

Müasir dilçilikdə substantivləşmə ilə bağlı fərqli yanaşmalar mövcuddur. Məhz morfoloji aspektdən substantivləşməyə bir növ transpozisiya kimi baxılır. Rus dilçiliyində transpozisiya sərhədlərini müəyyən etmək üçün iki yanaşma inkişaf etmişdir. Geniş mənada transpozisiya hadisələrinə linqvistik formanın istifadəsinin bütün halları, xüsusən də, zamanın köçürülməsi aiddir. İstər rus və ingilis dillərində, istərsə də ana dilimizdə keçmiş zaman və ya gələcək zaman mənasında indiki zamanın işlənməsi mümkündür. Hər üç dildən gətirilmiş nümunələrə nəzər salaq:

Иду я вчера по улице...

Завтра я еду в Тамбов.

The train leaves at 5 o'clock tomorrow.

She said her husband was coming in a week.

Dünən yanıma gəlir və deyir ki, ...

Sabah Şəkiyə gedirik.

A.V.Bandarko belə transpozisiyanı “standartdan kənara çıxma nəticəsində yaranan, kommunikativ vəziyyətdə söz formasının işlənməsi” kimi səciyyələndirir [6, s. 51]. Dar yanaşma isə transpozisiyanı sözün ya söz kökünün nitqin bir hissəsindən digərinə keçidi və ya digər nitq hissəsinin funksiyasında istifadəsi kimi başa düşməkdir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, substantivləşmə transpozisiya terminin dar mənasında ona aid edilir.

Sintaktik aspektdən yanaşdıqda isə substantivləşmə sintaktik funksiyanın əvəzlənməsi kimi izah olunur. Məsələn, substantiv sifətlər cümlədə təyin olmaqdan çıxaraq mübtədə və tamamlıq rolunda çıxış edirlər.

“Substantivləşmə - maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyayı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir.” [2, s. 112] Belə ki, isim olmayan nitq hissələrinin transpozisiya nəticəsində ismə çevrilməsi substantivləşmə adlanır. Müasir dilçilikdə bu dil hadisəsi həm sözyaratmanın bir üsulu kimi, həm də isim tərkibinin zənginləşməsi prosesi kimi tədqiq edilir. Sözyaratma prosesində substantivləşmə özünü qeyri-morfoloji hadisə kimi göstərir. İsmın tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edən substantivləşmə isə sırf morfoloji hadisə kimi araşdırılır.

Dilçilikdə substantivləşmə transpozisiya kimi geniş və dar mənalarda şərh oluna bilər. Canlı nitqdə təkcə ayrı-ayrı nitq hissələrinin sözləri deyil, həm də bir nitq vahidi kimi mübtədə funksiyasında cümlələrin və ya söz birləşmələrinin substantivləşməsi mümkündür. Bunu substantivləşmənin geniş mənada izahı kimi başa düşmək olar. Dar mənada isə substantivləşmə nitq hissələrinin öz əvvəlki mənalarını tam və ya qismən itirərək ismin bir sıra keyfiyyətlərini qazanması nəzərdə tutulur.

Müasir dilçilikdə müxtəlif nitq hissələrinin substantiv transpozisiyasından danışıldığı halda, əvəllər dilçilər sadəcə sifət və feli sifətlərin isimləşməsinə tədqiq etmişlər. Bir çox müəlliflərin fikrincə, substantivləşmə dilin qrammatik strukturunda keçidin ən çox görülən təzahür formalarından biridir [7, s.26].

Nitq hissələrini, xüsusən də isimlə bağlı problemləri araşdıran dilçilər nitq dissələri arasındakı qarşılıqlı keçid məsələlərini müxtəlif aspektlərdən şərh edirlər. Onların əksəriyyəti, məsələn, M.F.Lukin, V.Zernov, L.A.Teleqin keçid problemini araşdırarkən onu tam və natamam olmaqla iki növə ayırırlar.

Tam keçid dedikdə, keçiddən əvvəl sözə xas olan semantik, sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərin məcmusunun dəyişməsi, neytrallaşması və ya itirilməsi və nəticədə keçidi nitq hissəsinin leksik, qrammatik xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsi prosesi başa düşülür. Tam keçid diaxronik aspektdə baş verir, yəni, bir çox hallarda

¹¹ Azərbaycan Dillər Universiteti

konversiya, həmçinin keçidin bir növü olan substantivləşmədə də söz müəyyən müddət ərzində yeni keyfiyyət elementlərini orijinal nitq hissəsinin sözləri ilə tədricən yığılmasından əldə edir, nəticə etibarilə keçidə uğrayan dil vahidi tam şəkildə başqa bir nitq hissəsinə transpozisiya olunur. Substantivləşmə hadisəsində bu cür tam keçidə daimi substantivləşmə də deyilir. Məsələn, Qasım bəy Zakirin “Sədaqətli dostlar haqqında” əsərində çəkilən belə bir misraya nəzər salaq:

Bir tısağa, bir *kəsəyən*, bir qarğa
Yoldaş olmuş idi bundan sabıqa.

Misradakı “kəsəyən” sözü bir sözə xas olan əlaməti bildirdiyi kimi həm də tam isimləşdikdən sonra gəmiricilər dəstəsinə aid çölsiçanın adını ifadə etmək üçün isim kimi işlənməyə başlanır. Ana dilimizdə işlənən bir çox insan adları da (məs., *Igid, Gözəl, Qəhrəman, Azad, Güllər* və b.) diaxron baxımdan sifətlərin və ya feli sifətlərin daimi substantivləşməsinin nəticəsidir.

Azərbaycan dili üzərində aparılan tədqiqatlar dilimizdəki feillərin həm təsriflənməyən, həm də təsriflənən formalarının daimi substantivləşməyə məruz qaldığını göstərir. Belə ki, uzunmüddətli substantivləşmə nəticəsində bu qəbildən olan bir sıra feillər dilimizdəki insan, yer, adət-ənənə, oyun və s. adları kimi günümüzdə istifadə olunurlar. Məsələn, “*Gələsən-Görəsən*” *qalası, gizlənqaç, çal-oynasın, basabas, Allahverdi, Tapdıq, Yaşar, Quşqonmaz* və s.

İ.Balteiro qeyd edir ki, tam keçid zamanı verilmiş leksik vahidin funksional potensialının genişlənməsi baş verir və sözün çevrildiyi yeni söz sinfi üçün xarakterik olan morfoloji işarələrin semantik dəyişməsi müşayət olunur [5, s. 47]. Dildə tam keçid olduğu kimi qismən keçidlər də mümkündür. Bir çox müəlliflərə görə (Babaytseva 1967, Miriqin 1973, Bauder 1988) görə qismən keçid sözün sintaktik funksiyasının dəyişməsidir. Bu zaman söz yeni söz sinfinin yalnız bəzi xüsusiyyətlərini qəbul edir.

Substantivləşmə hadisəsinə sinxronik aspektdən yanaşıldıqda dildəki isimləşmənin müvəqqəti xarakter daşdığına şahidi oluruq. Məsələn, ingilis dilində belə bir cümləyə nəzər salaq:

Her *five-year-old* is at home.

Bu cümlədə qismən isimləşməni görə bilərik. Belə ki, “five-year-old” qismən isim funksiyasında işlənərək adətən isimlərin tutduğu mövqeni tutur.

Azərbaycan dilindən gətirilmiş belə bir nümunəyə baxaq:

Gözəllərin gözüsən, zülfüqarə birdənəsən.

Gözəl həyatını Vahid fənaya sərf etmə,

Səni zamanə yetirməz dübarə birdənəsən. [12]

Əliqə Vahidin “Birdənəsən” qəzəlindən götürülmüş misralara fikir versək görərik ki, “gözəllər”, “gözəllərin” sözləri qismən keçidə uğramış, isimləşərək cəm və hal şəkilçiləri qəbul etmişdir. Ancaq sonrakı misradakı “gözəl” sözü öz əvvəlki cəhətlərinə qayıdaraq sifət kimi işlənmişdir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, transpozisiyanın bir qolu olan konversiya zamanı tam keçid baş verdiyi halda, konversiyanın özünü daha çox göstərdiyi istiqamətlərdən olan, xüsusən də müasir dildə müşahidə olunan substantivləşmədə keçid müvəqqəti xarakter daşıyır; bu baxımdan da yeni dil vahidi yarada, bir nitq hissəsindən başqasına keçidi təmin edə bilər.

Transpozisiyanın digər növləri kimi substantivləşmə də funksional omonimlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Rus dilindən funksional omonimliyə aid belə bir nümunə çəkmək olar: *кровать больного ребёнка – кровать больноzo*. Bu onunla əlaqədardır ki, isimlərin yaranması heç bir maddi dəyişikliyə məruz qalmadan zahiri forma və qrammatik xüsusiyyətlərin qorunub saxlanması ilə baş verir [10, s. 3]. Nəticədə yaranan omonimlər leksik mənada fərqlənir; atributiv mənə subyektin mənasına çevrilir. Bundan əlavə morfoloji xüsusiyyətlər, məsələn, cins, hal və kəmiyyət kateqoriyaları müstəqil olur, cins kateqoriyası, bir qayda olaraq daimi xüsusiyyət kimi qalır, eyni zamanda qısa formalar və müqayisə dərəcələri yaratmaq qabiliyyəti itirilir. Substantivləşmə nəticəsində yaranan omonimlərin sintaktik funksiyalarındakı dəyişiklik isə özünü təyin rolunda çıxış edən sözün mübtədə və tamamlıq kimi işlənməsində göstərir.

Substantivləşmiş sözlər stilistik cəhətdən neytral xüsusiyyəti ilə xarakterizə olunur və onların istifadə dairəsi hər hansı bir üslubla məhdudlaşmır: həm danışq, həm də ədəbi və yazılı nitq üçün ümumdür. Bəzi dilçi alimlər hesab edirlər ki, ənənəvi olaraq substantivləşmə hadisəsi qrammatikada nəzərə alınsa da, bu, leksik prosesdir.

Substantivləşmə dil vahidinin özünün zahiri formasını dəyişmədən isim üçün səciyyəvi olan şəraitdə yenidən nəzərdən keçirilməsi kimi başa düşülür. Eyni zamanda substantivləşmiş dil vahidi ismin bir sıra morfoloji xüsusiyyətlərini götürür. Məsələn:

... and the duty of *the young* to fit themselves for it. (Voynich)

But are your *relatives* so very poor? (Bronte)

When *the young* are together it is wise for an old man to be with other old men. (Abraham)

Sonuncu cümlədəki “young” sözü isimləşmiş sifətdir, *the* artıqlı qəbul edərək isimə xas olan müəyyənlik kateqoriyasında işlənmişdir. Verilmiş nümunədəki “young” sözü çoxluq ifadə edir, yəni cavan insanlar mənasında işlənmişdir. Bu səbəbdən də fel müvafiq olaraq cəmdə işlənmişdir. İngilis dilində bu qəbildən olan sözlər (məs., *the old, the rich, the poor* və s.) zahiri formasını dəyişmədən tam substantivləşmiş sifətlərə aid edilir.

... the strangers might understant *English*. (Voynich)

Bu cümlədəki “English” sözü isə qismən substantivləşmiş sifətdir. Bunun səbəbi belə sözlərin ismin bütün xüsusiyyətlərini götürməməsi və sözlərin həm də funksional baxımdan sifət kimi işlənmə bilməsidir.

A.F. Rodionov da substantivləşməni tam və qismi olmaqla iki hissəyə bölmür. O, *the poor* (kasıblar), *the rich*

(varlılar), *the beautiful* (gözəlçə) kimi substantivləşmiş sifətlərin yeni söz yaradıb-yaratmadığı sualına cavab tapmağa çalışır. Dilçinin məsələyə yanaşması isə belədir ki, bu zaman bu sözlər həm qrammatik, həm də semantik xüsusiyyətlərinə görə ismə aid edilməlidir. Yəni nəticə etibarlı ilə yeni bir söz yaranır. Baxmayaraq ki, ingilis dilindəki bəzi xalis isimlər kimi (məs., *furniture, advice, weather* və s.) bu sözlərin də bəzi substantiv kateqoriyaları yoxdur. A.F.Rodionov haqlı olaraq qeyd edir ki, heç də bütün isimlər substantiv kateqoriyalarının hamısına eyni zamanda sahib olmur. Məs., *furniture, advice, weather, bread* və başqa isimlər həm kəmiyyət, həm də mənsubluq kateqoriyasından məhrumdur və qeyri müəyyənlik artıqlı ilə işləyə bilməzlər.

Müəllif bir tərəfdən *the poor, the rich* kimi substantivləşmiş sifətlərin qismən substantivləşmiş olduğunu qeyd etsə də, digər tərəfdən onlar yeni söz, isim kimi qəbul edir [8, s. 33-47].

Nəticədə, tam substantivləşmə dedikdə ismin kateqoriyalarının tam olması da böyük əksəriyyətinin mənimlənməsi, qismi substantivləşmə dedikdə isə isim xüsusiyyətlərinin qismən mənimlənməsi başa düşülür.

D.E.Rozental və M.A.Telenkova substantivləşmə terminini digər nitq hissələrinin isim kateqoriyasına keçməsi ilə izah edir və onun üç növünü fərqləndirirlər: tam, natamam və təsadüfi substantivləşmə.

Tam substantivləşmə nitq hissəsinin sifət kimi işlənmək qabiliyyətini itirərək isim kateqoriyalarına keçəlidir. Məs., ingilis dilindəki *sick* (xəstə) sözü ismin kəmiyyət və hal kateqoriyalarını götürdüyü kimi, artıqlı, yiyəlik əvəzlilikləri, saylar kimi təyinediciləri əldə edir, cümlənin mübtədasi və tamamlığı funksiyasında çıxış edə bilər. Bu zaman sifət dildə isimlə paralel olaraq onun omonimi kimi fəaliyyət göstərir.

Natamam substantivləşməyə isə ingilis dilindən “wounded” (yaralı) sözünü göstərmək olar. İngilis dilində qismən substantivləşmiş nitq hissələrinin cəm və yiyəlik formaları olmur. Onların substantivləşməsinə göstərən morfoloji xüsusiyyət müəyyənlik artıqlığının işlənməsidir. Bu qəbildən olan substantiv sözlər topluluq mənası ifadə edir.

Təsadüfi substantivləşməyə gəldikdə isə kontekstdən asılı olaraq müxtəlif nitq hissələrinin isimləşməsi başa düşülür. Məs., ingilis dilindəki *young and old* (gənc və yaşlı)

I.K.Sazanova substantivləşmənin tam və təsadüfi olmaqla iki növünü müəyyən edir. Substantivləşmə nəticəsində yaranmış isim müstəqil leksik vahidə çevrilərək lüğətə daxil ola bilirsə bu tam substantivləşmədir. Ancaq müəyyən vəziyyətdə və kontekstdə söz isim kimi işlənsə, bu, təsadüfi və ya şərti substantivləşmə adlanır [9, s. 545].

Azərbaycan dilində də tam, natamam və şərti substantivləşməyə aid kifayət qədər nümunələr vardır. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F. Ağayevanın “Dilçilik lüğəti” kitabında hər üç terminə izah verilir. Burada tam substantivləşmə dedikdə sifətin qəti olaraq ismə çevrilməsi (məs., toxucu, ölü, diri, subay, kor, keçəl və s.), natamam substantivləşmə dedikdə isə atılmış ismin asanlıqla bərpa olunduğu isimləşmə başa düşülür. Məs., Hər yetən gözələ gözəl demərəm. (M.P.Vaqif) Şərti substantivləşməyə isə kontekstdə uyğun olaraq sözün atılması ilə yaranan isimləşmədir [3, s. 510]. Məs., Ağlar nə istəyir bu qaralardan (S.Vurğun)

Müəyyən bir funksiyayı yerinə yetirmək üçün müvafiq substantivləşmə növü istifadə olunur. Dilçilər substantivləşdirmə funksiyalarını aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1) Sözdə qənaət prinsipini əsas tutaraq ismin sinonimini əldə etmək üçün dil vahidinin ismin leksik-qrammatik kateqoriyasına keçməsi, məs.:

...like the young lady of *before*... (London)

2) Müəyyən bir kontekstdə istifadə olunan dil vahidinin təkrarlanmasının qarşısını almaq üçün onun isimləşməsi, məs.:

Two English artists were sitting on the terrace; *one* sketching, the *other* lazily chatting (Voynich).

3) Danışq zamanı başqasının fikrini qısaltmaq üçün dil vahidinin substantivləşməsi, məs.:

...there was an unspoken ‘*but*’ in the back of your mind (Voynich).

4) Dil vahidinin özünün metalinqvistik bir varlıq kimi təsviri, məs.:

‘Found it’ the Mouse replied rather crossly: ‘of course you know what ‘*it*’ means. (Carroll)

Sadalandan bu nümunələrdən çıxış edərək dilçilər substantivləşmənin üç tipini qeyd edirlər: həqiqi substantivləşmə (dil vahidinin ismin leksik və qrammatik kateqoriyasına keçid funksiyası); kvazisubstantivləşmə (bir kəsin fikrinin ötürülməsində anafirik-epifirik funksiya) və metasubstantivləşmə (özünü vahid adlandırma funksiyası)

Birinci növ substantivləşməyə dil vahidinin müəllif tərəfindən müəyyən kontekstdə üslubi çalarlılıq yaratmaq üçün substantiv istifadə edilən təsadüfi substantivləşmə də daxildir. Dilçilər qeyd edir ki, adətən kontekstə bağlı olan təsadüfi sözlər ifadəlilik və müəyyən üslub effektinin yaradılması istəyi ilə istifadə olunur. Məs., I’d rather be any kind of anything than a *fool* (Voynich); Whether is it better, I ask, to be a slave in a *fool*’s paradise... (Bronte).

Dil vahidinin ism keçidinin son mərhələsi adı və ya tam substantivləşmədir. Adətən belə dil vahidi tək nitqə yox, həm də dilə aid olur, dilin lüğət tərkibində isim kimi sabitləşirlər. Məs., Perhaps, they reasoned, *the poor*, stringent lives they led in Maiden Sabs had worked in their favor, ... (Hosseini)

D.A.Qramova həqiqi substantivləşmənin üç mərhələdən ibarət olduğunu göstərir: təsadüfi, aralıq və tam substantivləşmə [7, s. 72]. Əgər dil vahidi isim mövqeyi tutaraq onun morfoloji göstəricilərini qəbul edərsə o, isim deyil, həqiqi və təsadüfi substantivləşmə üçün əsas ola bilər, sonra isə kvazisubstantivləşmə baş verir. Buraya nidaların, modal sözlərin, bağlayıcıların substantivləşməsinə aid etmək olar. Məs., Her *good-byes* made me unhappy.

Kvazisubstantivləşmənin iki tipini fərqləndirmək olar:

1) Konteks daxilində təkrarlanmamaq üçün olan ellipsis - bu zaman elliptik

olan isim bir qayda olaraq özündən əvvəlki cümlədə mövcuddur və ya asanlıqla bərpası mümkün olur. Sifətlər, saylar, işarə əvəzlilikləri bu qayda ilə substantivləşə bilər. Bu tip substantivləşmələr həqiqi substantivləşmə kimi özünü göstərə bilər. Məs., The first question is written on the paper, and what is the *second*?

2) Cümlənin ellipsisi- mahiyyətə ifadə edilməli olan fikirdən asılı olaraq hətta tək bir söz də substantiv ola bilər. Məs., Are you going to have the goodness to say but 'Yes', Arthur? (Voynich) Metasubstantivləşmə isə müəyyən bir dil vahidini təsvir etmək, izah etmək üçün ad bildirən sözün mövqə əvəzlənmişidir. Bu vahidlər isim mövqeyini tutmaqla onun leksik və qrammatik xüsusiyyətlərini qəbul edir, ancaq bu dil vahidləri yeni məna kəsb etmir. İsim mövqeyini tutan metasubstantiv vahidlər bütün qaydalara uyğun olaraq başqa sözlərlə birləşə bildiyi kimi, tək və cəm formalarında işlənir, müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik artıqlı götürərək say, sifət və sözlönlərinə uyğun olaraq müəyyən edilir. Məs., This is before *that* has already been discussed. İsmın mövqeyi metasubstantivləşmənin əsas xüsusiyyəti hesab edilir. Belə ki, konsepsiyanın ümumi substantiv ideyası metasubstantivləşməyə daxil edilir, bununla da onlar orijinal konsepsiyanı əsaslı ifadə etmiş olur. Nəticədə, substantivləşmənin mənasını ifadə edən bütün vasitələr arasında digər növ substantivlərlə yanaşı metasubstantivləşmə də müəyyən yer tutur.

Substantivləşmə ilə bağlı dilçilərin görüşlərini ümumiləşdirsək belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, substantivləşmə özü keçid prosesidir. Bəzi qrup dilçilər tərəfindən bu dil hadisəsi başqa nitq hissəsinə aid olan sözün ismə tam keçidi kimi izah olunsada, fikrimizcə, substantivləşmə müvəqqəti xarakter daşıyır, yəni o, keçid prosesində ara mövqeyə malikdir. Keçid nəticəsində yaranan söz tam isimləşmir, amma sözdə onun öz əvvəlki xüsusiyyətləri ilə paralel ismə xas olan müəyyən əlamətlər də əmələ gəlir. Bir sözlə transpozisiyanın bir parçası olan substantivləşmə bir dil vahidini başqasına qətiyyənlə çevirmir. Buradakı dəyişiklik zahiri xarakter daşıyır, yəni substantivləşməyə məruz qalan söz öz daxili məzmununu saxlamaqla funksional baxımdan müəyyən dəyişikliklərə məruz qalır. Belə bir nəticəyə gəlik ki, keçidin ara pilləsi olan substantivləşmə ismə tam keçid deyil.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. AzSSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyi, Azərb. Dövlət Ped. İn-tu, Bakı, API, 1983, - 95s
2. Kazımov Q.Ş. Müasir azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, "Elm və Təhsil", 2010, -400s.
3. M.Adilov, Z.Verdieva, F.Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti, "Elm və Təhsil", 2020, -656s.
4. Orucova, S. Dildə konversiya hadisəsi. Bakı: Elm və təhsil, 2018, - 168s.
5. Balteiro, I. The Dictionary of Conversion in English. Berlin: Peter Lang, 2007
6. Бондарко, А.В. К вопросу о «транспозиции» (Употребление прошедшего времени глагола в современном русском языке для обозначения абстрактного настоящего) // Учёные записки Ленинградского государственного педагогического института им. А.И. Герцена. – 1963. – Т. 248. – С. 51-60.
7. Громова, Д.А. Субстантивация разных видов языковых единиц. Её возможности и пределы (на материале английского языка): дис.канд. филол. наук: 10.02.04 / Д.А. Громова. – Санкт-Петербург, 1994. – 240 с.
8. Родионов, А.Ф. О соотношении конверсии и субстантивации в современном английском языке // В кн.: Некоторые вопросы теории и методики преподавания русского и иностранного языков. – Саратов, 1968. – С. 33-47.
9. Сазонова, И.К. Субстантивация // Русский язык. Энциклопедия / И.К. Сазонова. – М., 1979. – С. 544-545.
10. Хачирова, Е.М. Субстантивация глаголов и имен прилагательных в карачаево-балкарском языке: Автореферат дис. канд. филол. наук: 10.02.02. – Карачаевск, 2003. – 21 с.
11. Шахматов, А.А. Синтаксис русского языка / А.А. Шахматов. – Л., 1941. – 624 с.
12. <http://profilqa.blogspot.com/2017/05/liaga-vahid-birdnsn.html>

Açar sözlər: *substantivləşmə, keçid, transpozisiya, konversiya, nitq hissələri*

Ключевые слова: *субстантивация, переход, транспозиция, конверсия, части речи*

Key words: *substantivization, transition, transposition, conversion, parts of speech*

Xülasə

MÜASİR DİLÇİLİKDƏ SUBSTANTİVLƏŞMƏNİN NÖVLƏRİ

Müasir dövrümüzdə baş verən bir çox hadisələr əsas ünsiyyət vasitəsi olan dilə bu ya digər şəkildə təsir edir. Bu təsirlərin nəticəsi kimi dil inkişaf edir və onun bütün yaruslarında dəyişikliklər gedir. Bu dəyişikliklər də öz növbəsində ünsiyyətin daha rahat və əlverişli həyata keçməsinə təsir edir. Dildə baş verən proseslərin böyük əksəriyyəti nitq prosesi ilə bağlıdır. Dilçilikdə müşahidə olunan dil proseslərindən biri də məqalənin əsas tədqiqat obyektinə olan substantivləşmədir. Məqalədə transpozisiya, keçid və konversiya kimi dil hadisələri araşdırılır, konversiyanın bir növü olan substantivləşmədən, müxtəlif dilçilərin fərqli yanaşmalarından bəhs olunur. Eyni zamanda ismə aid olmayan sözün isim kimi işlənməsi prosesi olan substantivləşmənin xüsusiyyətləri və onun növləri ətraflı şərhlənir.

Резюме

ВИДЫ СУБСТАНТИВАЦИИ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Многие события, происходящие в наше время, так или иначе влияют на язык, являющийся основным средством общения. В результате этих воздействий язык развивается и изменяется во всех его слоях. Эти изменения, в свою очередь, сказываются на общении более удобно. Большинство процессов, происходящих в языке, связаны с речевым процессом. Одним из языковых процессов, наблюдаемых в лингвистике, является субстантивация, которая является основным объектом исследования статьи. В статье рассматриваются такие языковые явления, как транспозиция, переход и конверсия, субстантивация, являющаяся разновидностью конверсии, и обсуждаются разные подходы разных

лингвистов. При этом подробно разъясняются особенности субстантивации, представляющей собой процесс переработки неименного слова в качестве существительного, и ее виды.

Summary

TYPES OF SUBSTANTIVIZATION IN MODERN LINGUISTICS

The latest developments in our modern times affect the language, which is the main means of communication. As a result of these influences, the language develops and changes in all its layers. These changes, in turn, affect the process of communication. Most of the developments occurring in the language are related to the speech process. One of the language processes observed in linguistics is substantivization, which is the main research object of the article. The article examines language phenomena such as transposition, transition and conversion, substantivization as a type of conversion, and different approaches of different linguists. At the same time, the features of substantivization, which is the process of processing a non-nominal word as a noun, and its types are explained in detail.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

GƏLƏCƏKDƏ İNGİLİS DİLİNİN QLOBAL DİL KİMİ İSTİFADƏSİ

İngilis dili, dünyanın digər dilləri kimi, adi və ümumi dildir. Tarixən bu dildə bu gün Böyük Britaniya kimi tanınan Şimali Avropanın kiçik bir bölgəsində az sayda insan danışdı. Hətta dilin adadan yayıla bilməyəcəyi proqnozlaşdırılırdı. Riçard Malkaster 1582-ci ildə yazdığı yazıda qeyd edirdi: “Bizim ingilis dilimiz kiçikdir – o, bizim bu adamızdan uzağa uzanmır” (2, s.5). Qısacası ingilis dili adada əbədi qalacaqdı. Lakin ingilis dilinin genişlənməsi dünyanın hər tərəfinə sürətlə yayıldığı üçün Riçardın proqnozu doğru deyildi. Əslində bu dildən istifadə olunur. Dünyadakı bir çox dillər arasında birinci dil, ikinci dil, xarici dil və ya hətta beynəlxalq dil kimi geniş yayılmışdır. Crystal dünyada bir milyardan çox insanın ingilis dilində danışdığını, öyrəndiyini, öyrətdiyini və istifadə etdiyini iddia etdi (2, s.6). Digər dillərdən fərqli olaraq, Ammon, Baker, Qradol kimi bəzi alimlər ingilis dilinin “müstəsna” bir dil olduğuna qəti şəkildə inanırdı, çünki bu dil təhsil, məşğuliyyət və ünsiyyət üçün yüksək üstünlük təşkil edir və seçilir. Təhsildə, məsələn, dünyanın demək olar ki, bütün ölkələri ingilis dilini seçir. Bəzi ölkələr ingilis dilini ibtidai məktəblərdən, digərləri isə orta məktəblərdən tədris etməyə başlayır. Məcburi fənlərdən biri kimi, tələbələr orta və ya yuxarı orta məktəbləri keçmək üçün ingilis dilini öyrənməlidirlər. İngilis dili də universitetlərə qəbul imtahanlarında məcburi fənlərdən birinə çevrilir. Üstəlik, dünyanın əksər şirkətləri işçilərindən ingilis dilini bilmələrini və başa düşmələrini yüksək tələb edir. Yeni işçiləri işə götürərkən şirkətlərin reklamda tələblərindən biri ingilis dilində danışmaq və ya yazmaq bacarığıdır. Graddol həmçinin hesab edirdi ki, ingilis dili dünyada informasiya mübadiləsi və ya biznes əməliyyatları üçün qapı kimi istifadə olunur (4, s.3). Eynilə, Hammer ingilis dilinin indi qlobal miqyasda iqtisadi fəaliyyətlər üçün bir dil kimi istifadə olunduğuna qəti şəkildə inanırdı (5, s.13). Bundan əlavə, ingilis dili milli sərhədlər arasında ünsiyyət üçün bir dil kimi istifadə olunur. Ünsiyyət qurmaq üçün ingilis dilindən istifadə insanlara, xüsusən də dillər, mədəniyyətlər, həyat tərzləri və s. kimi müxtəlif mənşəyi olanları tanımağa, bir-birini başa düşməyə və hörmət etməyə kömək edə bilər. “İnsanlar bir-birlərindən qorxuqları üçün yola getmirlər. İnsanlar bir-birlərini tanımadıqları üçün bir-birlərindən qorxurlar. Onlar bir-birlərini düzgün ünsiyyət qurmadıqları üçün tanıyırlar” (1, s. 12). Bundan əlavə, Seidlhofer qeyd etmişdir ki, ingilis dili dünya dili, beynəlxalq dil və ya qlobal dil ünsiyyəti kimi fərdlər arasında anlaşılmazlıq və yanlış təfsirdən yüksək effektiv şəkildə qaça bilər (7, s.339).

Bununla belə, ingilis dilinin qlobal dil olub-olmaması məsələsi düşünülmüş, mübahisəli və uzun sürən mübahisələrə səbəb olub və hətta bütün dünya üzrə müəlliflər və alimlər arasında gərginliyə səbəb olub. Arqumentlər müəllifləri və alimləri iki əsas fərqli perspektivə ayırdı. Bəzi müəlliflər ingilis dilini mənfi terminlərlə etiketləmişlər, məsələn; a lingua frankensteinia, ingilis canavarı, linqvid; linqvistik imperalizm a lingua tyrannosaura və digər mənfi terminlər. Bu müəlliflər üçün bu neqativ terminlərdən ingilis dilinin qlobal dil kimi bütün dünyada kabusa çevrilməsi, xüsusən də dil müxtəlifliyi haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün istifadə edirlər. Bu müəlliflər, məsələn, güclü inanırdılar ki, ingilis dili artıq dünyada bir çox yerli dilləri öldürüb. Tsuda ingilis dilini ingilis hegemonluğu kimi etiketlədi (8, s. 47). Tsuda görə ingilis hegemonluğu ingilis dilinin üstünlüyünün dünyadakı digər dilləri, xüsusən də zəif və kiçik dilləri təhdid etdiyi və öldürdüyü bir vəziyyətdir. Əslində, bəzi dillər dünyanın hansısa yerində nəslə kəsilməkdə və ölüm dillərinə çevrilir. Başqa sözlə, ingilis dili populyarlaşır və buna görə də bütün dünyada daha çox insanı ingilis dilindən istifadə etməyə və danışmağa cəlb edir və təəssüf ki, öz doğma dil(lər)indən imtina edir. Üstəlik, Tsuda daha sonra davam etdiyi kimi, ingilis dilinin digər (yerli) dillər üzərində üstünlük təşkil etməsi “onun dilində danışanlar və bilməyənlər və yaza bilməyənlər arasında ayrı-seçkiliyə, ədalətsizliyə və bərabərsizliklərə” səbəb ola və yarada bilər. Məsələn, ayrı-seçkiliklərdən biri odur ki, insanlardan iş üçün müraciət edərkən çox yaxşı ingilis dili biliklərinə malik olmaları tələb olunur. Başqa sözlə, iş üçün müraciət etmək istəyən, lakin ingiliscə yaza və danışa bilməyənlərə qarşı ayrı-seçkilik etdi. Tsuda tərəfindən davam etdirilən başqa bir misal, dünyada demək olar ki, 86% insanların ingilis dilini xarici dil kimi öyrənməsidir. Bu insanlar ingilis dilində öz ana dillərindən daha çox səriştəyə malik olduqda daha prestijli mövqeyə sahib ola bilərlər. Əslində, ingilis dili qlobal miqyasda məktəblərdə məcburi fənlərdən birinə çevrilmək üçün tətbiq edilir. Üstəlik, görünən odur ki, bəzi ölkələr öz insanlarını ingilis dilini öyrənməyə davamlı olaraq dəstəkləyir və həvəsləndirir və müəyyən dərəcədə onları yerli sakinləri öyrənməkdən çəkindirir. Bunun əksinə olaraq, ingilis dili bütün dünyada insanları birləşdirən birləşdirici alət kimi qəbul edilir. Bu dil mədəniyyətdən, milliyyətdən, inancından və ölkələrindən asılı olmayaraq bütün dünyadakı insanları birləşdirir. Crystal ingilislərin böyük dünyanı kiçik bir kəndə çevirdiyinə inanırdı. Qısacası, ingilis dili qlobal bir dil olaraq bütün dünyadakı insanları ünsiyyət baxımından birləşdirdi. Məsələn, Hindistan, Seneqal, Portuqaliya və İspaniyadakı insanlar ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dili vasitəsilə normalar, dəyərlər və inanclar kimi mədəni anlayışları paylaşa bilərlər. Bu yolla, ən azı bütün dünyada insanlar arasında mədəni anlaşılmazlıqları azalda və minimuma endirə bilər. Bundan əlavə, ingilis dili ünsiyyət qurmaq və fərqləri həll etmək üçün körpü kimi görünür, məsələn. qlobal miqyasda ölkələr üzrə siyasət və münacişələr. Bir bölgədəki ölkələr arasında fikir ayrılıqları və münacişələr bəzən müharibələrə səbəb ola bilər. Bununla belə, bu münacişələrin qarşısını əsasən ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dili vasitəsilə vasitəçilik və danışqlarla almaq olar. *Global miqyasda ingilis dili tədris materiallarından istifadənin müxtəlifliyi.* hər şeydən əvvəl xarici ölkələrdə ingilis dili tədris materiallarının istifadəsi ingilis dilinin ana dili olduğu ölkələrdən fərqli olacaq. Graddol kimi bəzi nəzəriyyəçilər iddia edirdilər ki, bəzi qeyri-doğma ölkələrin tədris metodları, kurikulumlar və

¹² Azərbaycan Universitetinin doktorantı

materiallar kimi öz ingilis dili resurslarını yaratmaq və inkişaf etdirmək ehtimalı var (4, s.57). İngilis dilinin tədrisi və öyrənilməsi resursları ingilis dili qaydalarına və biliklərinə uyğun olaraq, lakin yerli mədəniyyət fonuna əsaslanaraq tərtib edilir və inkişaf etdirilir. Başqa sözlə, Graddol-un daha sonra iddia etdiyi kimi, ana dili olmayanların müəlliflərinin ingilis dili materiallarını tərtib etmək və inkişaf etdirmək qabiliyyətinə güclü inanırlar, çünki onlar öz ölkələrinin sosial kontekstini bilir və yaxşı başa düşürlər. Graddol-un iddiasını dəstəkləmək üçün burada irəli sürülən arqument Phan ilə eynidir ki, ingilis dilinin doğma müəllimləri və ya ekspertləri tərəfindən hazırlanmış və işlənilmiş ingilis dili tədrisi öyrənmə resursları doğma ingilis ölkələri üçün çox uyğun ola bilər, lakin deyil. Məsələn, hamburger, hotdog və pizza kimi yeməklər üçün sözlərin öyrədilməsi və öyrənilməsi qərb ölkələrindəki məktəblər üçün daha uyğun ola bilər, məsələn. Britaniya, Kanada və ya Avstraliya, lakin İndoneziyada deyil. Bu cür qidalarda adətən İndoneziya xalqı tərəfindən tapılmır və ya istehlak edilmir. Eynilə, becak, bemo, andong və s. kimi yerli və ənənəvi nəqliyyat haqqında ingilis dilini öyrətmək Avstraliyadan daha çox İndoneziyada mədəni baxımdan daha uyğundur. Beləliklə, ingilis dilinin tədris olunduğu qeyri-doğma ölkələrin sosial və mədəni yerli kontekstini nəzərə almaq vacibdir. İnsanlar ingilis dilini öyrənməyə və ya öyrətdikdə, mədəni olaraq ingilis dilinin doğma dillərində danışanlara bənzəmək məcburiyyətində deyillər. İngilis dilini öyrətmək və öyrənməkdə əsas məqsəd ingilis dilini ana dili və ya qeyri-ana dili kimi istifadə etməsindən asılı olmayaraq bütün dünyada digər insanlarla əlaqə yaratmaq, ünsiyyət qurmaq və paylaşmaqdır. Bəzi hallarda, ingilis dilindən qeyri-ana dil kimi istifadə edilənlər tərəfindən mədəni yerli ingilis dili tədris materiallarının yaradılması ideyası, çox güman ki, ingilis dilini yerli olmayan öyrənlər üçün faydalı ola bilər. Bununla belə, hesab olunur ki, yerli mədəniyyətlərlə əlaqəli ingilis dili tədris materiallarının hazırlanması və yaradılması kifayət deyil.

Strevensin daha sonra qeyd etdiyi kimi, ana dili danışanlara yanaşma və metodologiyanın düzgün və sistematik şəkildə tərtib edilib-edilmədiyini qiymətləndirmək və qiymətləndirmək üçün hələ də ehtiyac var. Həm də hesab olunur ki, ana dili danışanlar ingilis dili materiallarının dizaynında və hazırlanmasında öz həmkarlarına istiqamət verə və kömək edə bilərlər. Buna görə də Thao (1991) Kam sitat gətirdiyi kimi məntiqli bir həll təklif etdi ki, keyfiyyətli ingilis dili dərsləri hazırlayan anadillilər və yerli mədəni kontekstləri başa düşən qeyri-anadillər arasında əməkdaşlığı nəzərə almaq lazımdır (6, s.465). Qətiyyətli inanılır ki, bu cür əməkdaşlıq hər iki tərəfə qlobal səviyyədə ingilis dilinin tədrisi və öyrənilməsinin, eləcə də dərslərin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına, artırılmasına və inkişafına kömək edir. Əslində, bu əməkdaşlıq Çin, Hindistan, Afrika, Koreya və digər ölkələr kimi dünyanın hər yerində həyata keçirilib və həyata keçirilib. Məsələn, Çində bəzi böyük şəhərlər var, məsələn. Şanxay və Quanjou artıq ingilis dili dərslərini qəbul edib və yerli nəşriyyatlar tərəfindən nəşr olunan Çin mədəniyyətinə uyğunlaşdırıblar. Başqa sözlə, dərslər ingilis dilində, lakin yerli kontekstdə yazılır, hazırlanır və nəşr olunur. Eynilə, Birləşmiş Ştatlar, Böyük Britaniya, Kanada və Avstraliya kimi bəzi İngilis ölkələri dünyanın əksər qeyri-İngilis ölkələrində İngilis institutları yaradır. Məsələn, Avstraliya İndoneziyada İngilis institutu yaradır, məsələn. IALF, İndoneziya Avstraliya Dil Fondu (9). Bu qurumun məqsədləri öyrənlər üçün ingilis dili bacarıqlarını hazırlamaq, təkmilləşdirmək və artırmaq, həmçinin İndoneziyada ingilis dili müəllimləri üçün dil tədrisi metodologiyasını hazırlamaqdır. Proqramlardan biri odur ki, ingilis dili müəllimlərini öyrətmək üçün əsasən ana dili olan təlimçilər və ya müəllimlər İndoneziyanın hər yerinə səfər edirlər. Buna görə də, ana dili olmayanlar öz ingilis dili materiallarını yarada və inkişaf etdirə bilsələr də, yenə də ana dili danışanların əməkdaşlığına və köməyinə ehtiyac duyurlar.

Qlobal dil kimi ingilis dilinin daha az üstünlük təşkil etməsi. İkincisi, qlobal dil kimi ingilis dilinin dünyada daha az dominant olması ehtimalı var. Graddol qeyd etdi ki, ispan, ərəb, mandarin və rus kimi bəzi əsas dillər sürətlə yüksəlir və daha çox üstünlük təşkil edir (4, s.8). İddiasını dəstəkləmək üçün o, regional bir dil olaraq Mandarin dilinin Honq-Konq, Şanxay və Cənub-Şərqi Asiyada xarici Çin bölgələrində iqtisadi ünsiyyət üçün Böyük Çinin lingua franca kimi daha vacib olduğunu vurğulayır. Sinqapur, İndoneziya, Malayziya. Eynilə, digər əsas dillərin hökmranlığını bəzi bölgələrdə də görmək olar, məsələn. Cənubi Amerikada ispan dilinin, Mərkəzi və Şimali Asiyada rus dilinin, həmçinin Orta Şərqdə və bəzi İslam ölkələrində ərəb dilinin mövqeyi. Nümunələrdən biri budur ki, bəzi İslam ölkələri müqəddəs kitab Qurani oxumaq və öyrənmək üçün ərəb dilindən istifadə edirlər. Həmçinin, CNN, BBC, MTV və s. kimi bəzi beynəlxalq mediada ingilis dili üstünlük təşkil etməyəcək. Bu medialar təkcə ingilis dilində xəbərlər deyil, həm də İspaniya, ərəb, mandarin və s. kimi digər əsas dominant dillərdir. Başqa sözlə, Bu beynəlxalq mediaların dünyada çoxlu sayda tamaşaçı cəlb etmək üçün müxtəlif dillərdə yayımlandığına inanılır.

Bu medialar, daha sonra McPhail'in iddia etdiyi kimi, böyük bazar payları və daha çox pul əldə etmək üçün bu mediaların istifadə etdikləri dillə yerli izləyicilərə çatması lazım olduğunu və buna inandığını başa düşürlər. Bir sözlə, ingilis dili daha az tələb olunur. Nəticə etibarilə, ingilis dilinin gələcəkdə daha az dominant olması ehtimalı olduğundan, onu bütün dünyada nəsliləşməkdə olan və ölmüş kiçik azlıq dillərinin əsas və ya birbaşa səbəbi kimi ittiham etmək olmaz (8, s.49). Çin, Ərəb, Bahasa İndoneziya və İspan kimi əsas dillərdən bəziləri də öz ölkələrində nəsliləşməkdə olan və ya ölmüş azlıq dilləri üçün məsuliyyət daşımalıdır. Bu əsas dillər dünyadakı bəzi azlıq dillərinin varlığını davamlı olaraq təhdid edir. Harmer bəzi And dillərinin ispan tərəfindən davamlı olaraq necə təhdid edildiyini misal gətirir (5, s.16). Eynilə, Florey iddia etdi ki, İndoneziyada bəzi yerli azlıq dilləri ciddi təhlükə altındadır və bəziləri Bahasa İndoneziyasına görə ölüm dillərinə çevrilir (3, s.4). Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qlobal dil kimi ingilis dili daha az üstünlük təşkil edir, çünki bəzi əsas dillər məsələn. Çin, İspaniya və Mandarin bəzi bölgələrdə sürətlə genişlənir.

İngilis forma(lar)ının yeni və müxtəlifliyi. Üçüncüsü, yeni mühitə gəldikdə ingilis dili müxtəlif olacaq. İngilis

dilinin yerli formalarda mənimsənilməsinin daha çox müxtəlif ingilis dilini meydana gətirdiyi və ya ingilislər adlandırıldığı qəti şəkildə iddia edilir (4, s.12-13). “İngilis dili” termini Tsuda sitat gətirildiyi kimi ingilis və yerli dilin “funksional müxtəliflik” kimi tanınması lazım olan kulturasiya və variyasiyaya aiddir (8, s.48). Başqa sözlə, dünya miqyasında bir sıra ingilis sortlarının inkişafı, böyüməsi və yetişməsi məsələ. Sinqapur, Afrika, Hindistan ingilis dilinin müxtəlifliyini əks etdirə bilər. Crystal qeyd etdi: “İngilis dili Qərbi Afrika, Sinqapur, Hindistan və ya Cənubi Afrika kimi yerlərdə istifadə olunduğu zaman yeni lüğət yarada biləcək mədəni sahələr və zirvələr bu dilə uyğunlaşır. O, sözünə davam edərək dedi: “Dil öyrənmək dərhal dildə hüquq sahibi olmaq deməkdir. İstədiyiniz kimi ona əlavə edə, dəyişdirə, onunla oynaya, içində yarada və onun bəzi hissələrinə məhəl qoymayacaqsınız. Və ingilis dilinin gələcək kursuna onu ana dili kimi danışanların olduğu kimi ikinci və ya xarici dil kimi danışanların da təsiri altında olacağı ehtimalı var” (2, s.6). Başqa sözlə, yeni mühitlərin danışanları və mədəni konteksti əsasən ingilis dilinin müxtəlifliyinə təsir edəcək. Eynilə, Mestri hesab edirdi ki, ənənəvi olaraq ana dili danışanların orijinal dili ilə əlaqələndirilməyən mədəni kontekstdə müxtəlif çeşidlərə malik qeyri-anadillər tərəfindən ingilis dilindən artan istifadə var. Üstəlik, dinamik və çevik dil kimi ingilis dili yeni yerlərdə asanlıqla uyğunlaşa bilər, məsələn, yeni lüğət yarada bilər. Məsələn, Cənubi Afrika Sunday Times “Diplomatik İndabalar nadir hallarda istehsal edir...” indaba Nquni qəbilə dilində ilk olaraq qəbilə konfransı mənasını verən sözdür, lakin siyasi qruplar arasında hər hansı bir konfrans mənasını vermək üçün genişləndirilmişdir. Eynilə, Nigeriyada ingilis dilinin Nigeriya dilinə təsirini doti (çirkli), loya (vəkil), telo (taylor), palo (salon) və başqaları kimi bir sıra sözlərdə izləmək olar. İngilis dili də digər dilləri ingilis dilinə uyğunlaşdırır və ya qəbul edir. Məsələn, bumeranq, dinqo, kenquru, koala kimi aborijen sözlər və başqa sözlər indi ingilis dilində geniş yayılmışdır. Eynilə, squash, tomahawk, totem kimi bəzi hind sözləri və digər hind sözləri də ingilis dilində geniş yayılmışdır.

Nəhayət, qlobal bir dil olaraq ingilis dili bəzi böyük dəyişikliklərə səbəb oldu. İngilis dilinin yeni mühitə gəldikdə özünü dəyişdirəcəyi iddia edilir. İngilis dili də digər dillərdən bəzi çətinliklərlə üzləşəcək, məsələn. Mandarin, Ərəb, İspaniya. İngilis dilinin istifadəsi və danışanları da orijinaldan əhəmiyyətli dərəcədə fərqli olacaq. Əslində, dünyada bir çox ingilis çeşidi olacaq. Üstəlik, ingilis dilində danışanların sayı hətta doğma dildə danışanlardan da çox ola bilər. Gələcəkdə İngilis dilinin qlobal bir dil olaraq qalacağına inanılır, lakin fərqli perspektiv və ingilis dili növləri ilə. Beləliklə, insanlar ingilis dilini mənfi cəhətlər gətirəcək bir dil kimi deyil, dəyişəcək bir dil kimi görməlidirlər. İnsanlar bunu həyatlarını yaxşılaşdırmaq üçün bir fürsət kimi görməlidirlər. Başqa bir şey, insanlar ingilis dili kimi öz yerli dillərində danışmaq və təbliğatdan da istifadə etməlidirlər. Beləliklə, o, təkcə dünyada bu yerli dilləri qoruyub saxlamır, həm də gələcəkdə bu dilləri gələcək nəsillərə miras qoyur.

ƏDƏBİYYAT

1. Adler, R. və Rodman, G. İnsan ünsiyyətini başa düşmək (4-cü). Fort dəyəri: Holt, Rinehart və Winston. 1991.
2. Kristal, David. İngilis dilinin dünya dili kimi gələcəyi. Konkord, 4-7 yanvar 2000.
3. Florey, Marqaret. Avstroneziyanın nəslə kəsilməkdə olan dilləri. 2010. Alındı: <http://books.google.com.au/books?id=eNF4FxSd-LgC&pg>
4. Graddol, D. İngilis dilinin gələcəyi. <http://www.britishcouncil.org/English/pdf/future.pdf> saytıdan alındı
5. Hamer, Ceremi. İngilis dilinin tədrisi təcrübəsi. Kembriç, Böyük Britaniya: Pearson Longman, 2007.
6. Kam, W.H. RELC-nin Cənub-Şərqi Asiyada ELT-də Rolu (1968-2002): Mərkəz və Periferiya arasında vasitəçilik. Kam, W. Ho və Wong, Ruth.
7. Seidlhofer, B. ELT-də əsas anlayışlar. İngilis dili lingua franca kimi. ELT Journal, 2005, 59(4), 339–341. doi:10.1093/elt/cci064
8. Tsuda, Y. İngilis Hegemonluğu və İngilis Bölgüsü. Çin Media Araşdırması, 2008, 4(1), 47-55.
9. <http://www.ialf.edu/>

Açar sözlər: ingilis dili, qlobal miqyas, ünsiyyət, tədris materialları

Ключевые слова: английский язык, глобальный масштаб, общение, учебные материалы

Keywords: English language, global scale, communication, teaching materials

БУДУЩЕЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК МИРОВОГО ЯЗЫКА

Резюме

Утверждается, что как глобальный язык английский имеет некоторые преимущества для людей во всем мире. Одним из преимуществ является то, что английский язык используется как средство общения, расширения прав и возможностей и объединения людей в глобальном сообществе. Другими словами, английский язык играет очень важную роль в объединении всех людей в мире, независимо от их национальности, культурного происхождения или расы. Однако некоторые ученые считают английский язык потенциальной угрозой языковому разнообразию в мире. Эти ученые твердо верили, что доминирующее и мощное использование английского языка в мировом сообществе разрушило и убило большинство языков мира. Английский несет ответственность за утрату и смерть родных языков тысяч меньшинств по всему миру.

THE FUTURE OF ENGLISH AS A GLOBAL LANGUAGE

Summary

As a global language, English is claimed to have some advantages for people around the world. One advantage is that English is used as a means of communication, empowerment and unification of people in a global community. In other words, the English language plays a very important role in uniting all people in the world, regardless of their nationality, cultural background or race. However, for some scholars, English is seen as a potential threat to linguistic diversity in the world. These scholars strongly believed that the dominant and powerful use of English in the global community had destroyed and killed most of the world's languages. English is responsible for the loss and death of the native languages of thousands of minorities around the world.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

ÇOXMƏNALI SÖZLƏRİN, EMOTİVLƏRİN DİALOQLARDA İŞLƏDİLMƏSİ

Dialoji nitqin semantikasi leksik vahidlərin semantikasından fərqlənir. Burada semantika anlayışı başqa şəkildə təyin olunur. Dialoqda semantika sözün, ifadənin və ya qrammatik formanın mənasından genişdir. Dialoqun semantikasi onun ayrı-ayrı replikalarının məzmunu, bu replikaların ümumi mövzuya münasibəti, dialoq iştirakçılarının, rolunu (danışan-dinləyən-danışan) dəyişməsinin ümumi məzmununa təsiri, dialoqun pragmatikası, dialoqda intonasiya, məntiqi vurğunun məzmununa təsiri kimi məsələləri əhatə edir. Ona görə də dialoji nitqdə hər bir replika dialoqun ümumi gedişindən asılı olaraq təşkilədicilərinin semantikasından fərqli məzmun, məna ala bilər. Semantika da işarənin hansı mənələrə malik olmasını öyrənir, konkret bir məqamda işarənin hansı mənədə işlənməsini araşdırır. Məs., /baş/ (ağacın, dağın, insanın) və s. anlamlarında işləyə bilər. Deməli, təsviri sintaksis və semantika dilçiliyə, formal sintaksis və formal semantika məntiqə aiddir.

Sözlərin semantikasi termin olaraq polisemiya adlanır. Mənşəcə yunan sözü olub poly – çox, sema isə işarə deməkdir. Sözlərin çoxmənalılığı dili zənginləşdirir, sözün geniş və şəraitdən məkandan asılı olaraq müxtəlif anlamda olmasına riyət edir. Buna görə də çoxmənalı sözlər bir biri ilə əlaqəli olaraq eyni konsepsiyanı bölüşüb xüsusi təbiiqlərdə fərqlənir. Sözlərin çoxmənalılığı danışq zamanı əsas sözün ilk mənasından əmələ gələrək onun yeni aspektdə işlədilərək yeni məna çalarlığı deməkdir. Sözlər geniş və ya məhdud mənədə işlədilməsindən asılı olaraq çox və ya az mənalı sözlər formasında olur, yəni çoxmənalılığında geniş və dar forması mövcuddur.

Dilimizdəki çoxmənalı sözlərin bir sıra xüsusiyyətləri var. Yəni söz nitqdə işlədilərək əsas mənasından uzaqlaşaraq yeni məna kəsb edir; bu çoxmənalılıq mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsini təmin edir; çoxmənalı sözlərin vasitəsilə dilimizdə idiomların, hikmətli sözlərin, atalar sözlərinin yaranmasına təsir edir. Çoxmənalı sözlərə dilimizin, demək olar ki, bütün əsas nitq hissələrində təsadüf edilir. Bunların içərisində kəmiyyət etibarilə isimlər və feillər çoxluq təşkil edir. Bu cəhətdən ikinci yeri sifətlər, üçüncü yeri isə başqa nitq hissələri tutur. Sözlərin çoxmənalılığı dedikdə dilimizdə işlənən sözlərin mənələri anlaşılır. Bu göstərici cümləyə aid edilmir. Çoxmənalı sözlərin mənası bərabər olmur. Onlar işlənmə yerinə görə, fikir dəyişkənliyinə görə müxtəlif qruplara bölünürlər. Bunlardan biri də əşyanın və ya canlının obyektiv halına görə həqiqi məna və məcazi məna. Sözlərin həqiqi mənası dedikdə onların tək-cə adı deyil ətrafda olan canlı və cansızların arasında olan münasibətlərdə nəzərdə tutulur. Məcəzi mənədə olan sözlər isə yaradıcı sözlər olub, işlədilərək sözün çoxmənalılığını, digər sözlərə bənzədilməklə mənanın gücləndirilməsi ilə əmələ gəlir. Bu xüsusiyyət müxtəlif dillərdə formaca, yazılışca müxtəlif olsada sözün çoxmənalılığını yaratdığını görə eyni funksiya daşıyır.

İstər azərbaycan istərsə də ingilis dilində çoxmənalı sözlər çoxdur. Bu sözlərin sayı, onların mənasının araşdırılması üçün hər iki dildə müxtəlif müəlliflər tərəfindən çoxlu sayda lüğətlər tərtib edilmişdir. Bu lüğətlərdə ilk sözün həqiqi mənası, sonra isə işlənmə və mövzu dairəsinə görə digər mənələri verilir və nümunələr təsdiqlənir. Məsələn:

Dish (noun): qab deməkdir. Cümlədə cümlənin mənasına görə isə qabdan, boş-qabdan əlavə xörək; bişmiş; hətta bəzi hallarda bulud mənasında verir. Sifət kimi: qabarıqlıq.

Wing (noun): quşun qanadı, çoxmərtəbəli binanın bir hissəsi; siyasi partiya və ya digər təşkilat daxilində müəyyən fikirlərə malik olan və ya müəyyən funksiyaya malik qrup.

Paper (noun): kağız; qəzet; məqalə; yazılı məruzə. Fel kimi: bükmək.

Head (noun): baş (insan bədəninin bir hissəsi) hansısa çansız əşyanın yuxarı və ön hissəsi; Fel: rəhbər, rəis;

Bank (noun) maliyyə qrupu; çay kənarı; maddə (yığın, kütlə);

Bu tip sözlərin istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə istifadəsi dili, söz bazasını zənginləşdirir və fikri dana aydın şəkildə ifadə edilməsinə şərait yaradır.

Nitqimizdə, gündəlik danışq və dialoqlarımızda çoxmənalı sözlər kimi emotivlərin də rolu böyükdür. Fikrin, münasibətin ifadə olunmasında emotivlik xüsusi dəyər kəsb edir. Bu səbəbdən də fikrin, münasibətin çatdırılması zamanı dil materiallarında metaforalaşma daha çox nəzərə çarpır.

Emotivlər haqqında bir çox dünya alimlərinin müxtəlif fikirləri vardır. Emotiv leksikanın iki sinfi fərqləndirilir. Emotiv leksikaya emosiya ilə bağlı anlayışları bildirən sözlər daxildir. Eyni zamanda, bu leksikaya emosional çalarlı sözlər də aid edilir. V. I. Şaxovskiyə görə, emotivlər emosiyaları bildirən sözlər, ekspressiv sözlərdir. «Emotiv leksikada emosiyaların semantik kateqoriyalaşması baş verir. Emotiv leksika dilin emosionallığı ifadə vasitələrinin leksik fondunu formalaşdırır»

L. Q. Babenko da emosiyaların adlarını bildirən sözləri emotivlər sayır. Bununla yanaşı, müəllif həmin qrupa emosional çalarlı sözləri də əlavə edir. L. Q. Babenkoya görə emotiv məna tərkibində hansısa şəkildə emosional mahiyyət olan mənədir. Emo-sional semlər sözün leksik mənası ilə tam üst-üstə düşə bilər (nidalar), konnotativ (ekspressivlər) və ya mənanın məntiqi-predmet hissəsi ola bilər (emotiv nominativlər).

Dialoqlarda hər bir iştirakçının emosional vəziyyəti haqqında informasiya mübadilə olunur və dialoqun bu və ya digər iştirakçısının emosional vəziyyəti haqqında məlumat adresatın nitqində daha çox yer alır. Ona görə də emotiv leksikanın dialoji nitq üzrə təhlilində referensiya oblasti adresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat daşıyan nitq aktları olur. Belə növ ifadə və hökmlərin formal əlaməti onlarda adresatın emosional vəziyyətini bildirən sözlərin varlığıdır. Dialoqda emosional vəziyyəti ifadə edən dil vasitələrinin işlənməsi diktorlar arasında qarşılıqlı münasibəti tənzimləməyə xidmət edir. Bu zaman hökm və ifadələr, eyni zamanda, verbal dialoqun təşkilədicisi kimi çıxış edirlər.

Emotivlərin tərkibi qəzəb, qorxu, sevinc, məhəbbət, kədər, təəccüb, təəssüf və bir çox hissə həcən ifadə edən

sözlərdən ibarətdir. Gəlin bu hissələri ifadə edən bir neçə nümunəyə nəzər yetirək. Bu nümunələr müxtəlifdillli sistemlərdə xarakterizə olunur və daha məhsuldar emotivlərdir:

İngilis dilində:

Anger

Disgust: Contempt, disgust, revulsion

Envy: Envy, jealousy

Exasperation: Exasperation, frustration

Irritation: Aggravation, agitation, annoyance, grouchiness, grumpiness, irritation

Rage: Anger, bitterness, dislike, ferocity, fury, hate, hostility, loathing, outrage, rage, resentment, scorn, spite, vengefulness, wrath

Torment: Torment.

Azərbaycan dilində:

Qəzəb; hirs.

Nifrət: nifrət, ikrah,

Paxıllıq: paxıllıq,

Qıcıqlanma: qıcıqlanma, məyusluq.

Qıcıqlanma: qıcıqlanma, həyəcan.

Qəzəb: qəzəb, kin, düşmənçilik, vəhşilik, nifrət, ikrah, nifrət, intiqam, qəzəb.

Əzab: Əzab

İngilis dilində:

Fear

Horror: Alarm, fear, fright, horror, hysteria, mortification, panic, shock, terror

Nervousness: Anxiety, apprehension, distress, dread, nervousness, tenseness, uneasiness, worry

Joy

Cheerfulness: Amusement, bliss, cheerfulness, delight, ecstasy, elation, enjoyment, euphoria, gaiety, gladness, glee, happiness, jolliness, joviality, joy, jubilation, satisfaction

Contentment: Contentment, pleasure

Enthrallment: Enthrallment, rapture

Optimism: Eagerness, hope, optimism

Pride: Pride, triumph

Zest: Enthusiasm, excitement, exhilaration, thrill, zeal, zest

Azərbaycan dilində

Qorxu

Dəhşət: qorxu, dəhşət, isteriya, alçaldılma, çaxnaşma, şok, dəhşət.

Əsəbilik: qorxu, narahatlıq, əsəbilik, gərginlik, narahatlıq,

Sevinc

Şənlik: şənlik, şadlıq, ləzzət, vəcd, həzz, eyforiya, coşqunluq, sevinc, xoşbəxtlik, məmmunluq.

Məmmuniyyət: məmmunluq, ləzzət

Əsarət: Əsarət, ləzzət

Optimizm: qeyrət, ümid, nikbinlik

Qürur: Qürur, zəfər

Zövq: həvəs, həyəcan, şövq.

İngilis dilində:

Love

Affection: Adoration, affection, attraction, caring, compassion, fondness, liking, love, sentimentality, tenderness

Longing: Longing

Lust: Arousal, desire, infatuation, lust, passion

Sadness

Disappointment: Disappointment, dismay, displeasure

Neglect: Alienation, defeat, dejection, embarrassment, homesickness, humiliation, insecurity, isolation, insult, loneliness, neglect, rejection

Sadness: Depression, despair, gloom, glumness, grief, hopelessness, melancholy, misery, sadness, sorrow, unhappiness, woe

Shame: Guilt, regret, remorse, shame

Suffering: Agony, anguish, hurt, suffering

Sympathy: Pity, sympathy

Surprise: Amazement, astonishment, surprise

Azərbaycan dilində:

Sevgi

Bağlılıq: pərəstiş, məhəbbət, cazibə, qayğıkeşlik, şəfqət, incəlik, rəğbət, sevgi, sentimentallıq,

həsrət: həsrət

Şəhvət: Həyəcan, arzu, aşıqlıq, şəhvət, ehtiras

Kədər

Məyusluq: məyusluq, narahatlıq, narazılıq.

Ehtiyatsızlıq: Özgələşmə, məğlubiyət, ruhdan düşmə, utanma, ev həsrəti, alçaldılma, təcrid, tək-lik, laqeydlilik, rədd edilmə.

Kədər: Depressiya, ümitsizlik, ümitsizlik, ümitsizlik, kədər, ümitsizlik, melanxoliya, bədbəxtlik, kədər, kədər, bədbəxtlik, kədər

Xəcalət: təqsir, peşmançılıq, peşmançılıq, rüsvayçılıq

Əzab: izzirab, izzirab, dərd, izzirab

rəğbət: yazıq, rəğbət

Təəcüb: heyrat, təəcüb.

Emotivlər isim, sifət, zərf tərkibli olduqları kimi, onlar nitqdə fel funksiyasında daşıyır. Məsələn: Əsəb sözündən- əsəbiləşdirmək; qəzəbləndirmək, kədər sözündən – kədərləndirmək, qanın qaraltmaq; qorxu – sözündən: qorxutmaq, ürəyin salmaq, hürkütmək və s. kimi söz və ifadələr nitqimizi rəngarəng və zəngin edir. Dilimizdə olan emotivlərdən bəhs edərkən nidaları da vurğulamalıyıq.

Nidalar emosional vəziyyətin əsas ifadə vasitələridir. Onlar dildə müxtəlif forma, vəziyyət və şəkildə olurlar. Hər bir emosional nitqin özünəməxsus nidaları vardır. Bəzən nidaların istifadəsində onların leksik mənalının olmaması ifadə olunur.

Bir sıra tədqiqatçılar isə nidaların dilin köməkçi sözlərin aidliyini və nidaların dilin leksik tərkibinə daxil olan sözlər olmasını əsas götürür, onları emotivlər sırasına daxil edirlər. Lakin nidalar yalnız hiss və həyəcanı bildirmir. F.Əhmədov göstərir ki, «nidalar da digər sözlər kimi, semantik cəhətdən təkmənalılıq və çoxmənalılıq xüsusiyyətinə malikdir. Buna görə də bir sıra hallarda nidaların müxtəlif hisləri bildirməsini dəqiqləşdirmək üçün mətn və intonasiya köməkçi rol oynayır. Azərbaycan dilində nidalar leksik-semantik cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır: 1) emosional nidalar; 2) əmr və müraciət bildirən nidalar; 3) adət və qaydalarla bağlı olan nidalar».

Nidalar haqqında Ruxsarə Abbasəliyeva qələmə aldığı «Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri» adlı kitabında hər tərəfli fikirlər irəli sürmüşdür. "Dialogi nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn, əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək və s. Bu vasitələri nitq müşaiyət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır. Nidalar daha çox danışq dilində işlənir. Bununla belə, onlar həm şəraitlə, həm də əsas hökmlə birbaşa bağlıdır. Nidalar onları səsləndirən şəxsin daxili vəziyyətini ifadə edir. Yazıda bu vəziyyəti başa düşmək çətinidir. Eyni bir nida müxtəlif şəraitlərdə bir-birinə zidd olan emosiyaları göstərə bilər. Çoxmənalı sözlərdə belə xüsusiyyət yoxdur. Məsələn, ingilis dilində ooh həm ağrını, həm məmnunluğu, ləzzəti ifadə edir."

Beləliklə, bütün bu tədqiqatları nəzərə alsaq görəyik ki çoxmənalı sözlərin və emotivlərin araşdırılması dilimizi zənginləşməsində əsas yer tutur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Veysəlli F. Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Semantika və pragmatika. "Studia Philologica", II c. Bakı, 2005, 255 s.
2. Балли Ш. Язык и жизнь. Москва: Наука, 2003, 165 с
3. Шаховский В.И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, 208 с.
4. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та. 1989, 184 с
5. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоции в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал ун-та. 1989, 67с.
6. Adilov M. I. Nida // Mütəsir Azərbaycan dilində. II c. Bakı: Elm, 1980, s. 475-487.
7. Ağayeva F.M. Azərbaycan dilində fraza-nidaların başlıca xüsusiyyətləri // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1975, № 2, s.72-75.
8. Hacıyev K.B. Azərbaycan dilində nidaların təsnifi // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1979, № 5, s. 27-31.

USE OF MULTIPLE MEANING WORDS, EMOTIONS IN DIALOGUES

SUMMARY

The article which named "Using polysemous words and emotives in dialogues" talks about polysemous words and emotives, that enrich our language and speech. The article exploring the mutual characteristics of polysemous words and emotives in Azerbaijani and English languages. As we know, the lexicology of words take an important place in both written and oral speech. It was given different examples about this.

The term semantics of words is called polysemy, originating from the Greek word "poly" - many, and "seme" means sign. The polysemantic words enriches the language, provides a wide and different meaning of the word, depending on the conditions and place. That is why, polysemantic words have the same concept in relation to each other and differ in specific applications.

The semantics of dialogical speech differs from the semantics of lexical units. Here the concept of semantics is defined differently. Semantics is wider, than the meaning of a word, phrase, or grammatical form in dialogue. The semantics of dialogue involves the content of its individual replicas, the connection of these replicas to the general theme, the influence of the change in the roles of the participants in the dialogue (speaker-listener-speaker) on the overall content, the pragmatics of the dialogue, intonation in dialogue, influence of logical accents on the content.

And, each replica can acquire a different content and meaning from the semantics of its components, depending on the general course of the dialogue in dialogical speech. Semantics also explored, which meanings a sign has, explores

the meaning of a sign at a particular moment. For example, /head / (tree, mountain, person), etc. can be used in your values.

The polysemy of words means, that they are formed from the first meaning of the main word and are used in a new aspect, giving it a new meaning. Depending on, that words are used in more or less meaning, they have more or less significant words, which are a wide or narrow forms in polysemy. Polysyllabic words have a number of features in our language. Using words in a speech acquires a new meaning, moving away from its main meaning; this ambiguity provides the formation of complex words, through polysemantic words it influences the creation of idioms, wise words and proverbs in our language. References to various sources and citations were used in the article.

Key words: семантика, выражение, реплика, содержание, значение, концепт, отношение, устная речь, лингвистика.

Использование многозначных слов, эмоций в диалогах

РЕЗЮМЕ

В статье «Использование многозначных слов и эмотивов в диалогах» говорится о многозначных словах и эмотивах, обогащающих наш язык и речь. В статье исследуются взаимные характеристики многозначных слов и эмотивов в азербайджанском и английском языках. Как известно, лексикология слов занимает важное место как в письменной, так и в устной речи. Приводились разные примеры по этому поводу.

Термин семантика слов называется полисемией, происходящей от греческого слова «поли» — много, а «семэ» — признак. Многозначность слов обогащает язык, обеспечивает широкое и различное значение слова в зависимости от условий и места. Вот почему многозначные слова имеют одинаковое понятие по отношению друг к другу и различаются в конкретных приложениях. Семантика диалогической речи отличается от семантики лексических единиц. Здесь понятие семантики определяется иначе.

Семантика шире, чем значение слова, словосочетания или грамматической формы в диалоге, Семантика диалога включает в себя содержание его отдельных реплик, связь этих реплик с общей темой, влияние смены ролей собеседников. участников диалога (говорящий-слушающий-говорящий) на общее содержание, прагматика диалога, интонация в диалоге, влияние логических акцентов на содержание. Причем, каждая реплика может приобретать разное содержание и значение от семантики ее компонентов в зависимости от общего хода диалога в диалогической речи. Также исследуется семантика, какие значения имеет знак, исследуется значение знака в конкретный момент. Например, в ваших значениях можно использовать /head/ (дерево, гора, человек) и т.д.

Многозначность слов означает, что они образованы от первого значения основного слова и употребляются в новом аспекте, придавая ему новое значение. В зависимости от того, употребляются слова в широком или ограниченном значении, бывают более или менее значимые слова, в полисемии они бывает широкая или краткое форма.

Многосложные слова имеют ряд особенностей в нашем языке.

Использование слов в речи приобретает новый смысл, отдаляясь от своего основного смысла; эта многозначность обеспечивает образование сложных слов, через многозначные слова влияет на создание идиом, мудрых слов и пословиц в нашем языке. В статье использованы ссылки на различные источники и цитаты.

Ключевые слова: semantics, expression, replica, content, meaning, concept, relation, oral speech, linguistics.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Şükürlü Savad Teyyub qızı
“ƏXLAQ” KONSEPTİNİN AZƏRBAYCAN VƏ RUS PAREMIOLOJİ
VAHİDLƏRİNDƏ ƏKS OLUNMASI

Tədqiqat obyektini «*əxlaq*» konseptidir, predmeti isə bu konsepti əks etdirən atalar sözləri və zərbi-məsəllərdir. «*Əxlaq*» konseptinin tədqiqatının aktuallığı onunla bağlıdır ki, mədəni və sivilizasiya dəyərlərinin qorunması və ya dağıdılması müasir insanın əqidəsindən asılıdır. Azərbaycan və rus dillərinin atalar sözlərinin milli xarakterini xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaq, dildə əks olunan dünya haqqında təsəvvürləri göstərmək vəzifəsi qoyan koqnitiv təhlil, şübhəsiz ki, dilçilikdə maraqlıdır. «*Əxlaq*» konsepti teleonomik konseptlərə, yəni ali mənəvi dəyərləri, əxlaqi ideali ifadə edən universal konseptlərə aiddir, insanın bu əxlaqi ideala olan meyli onun həyatına mənəvi bəraət qazandırır, onun uğrunda yaşamağa dəyər olan ideal yaradır. Biz belə fikirdəyik ki, **konsept** mental vahiddir, şüurun elementidir. İnsan şüuru real dünya və dil arasında vasitəçidir. Şüur ona daxil olan mədəni informasiyanı emal edir, sistemləşdirir. «Mənəviyyət» və ya «əxlaq» konsepti adətən ictimai şüurda təsviri-qiymətləndirmə xarakteri daşıyan mənəvi prinsiplərlə əlaqələndirilir. «Bu prinsiplər mənəvi həyat sahəsinin təsvirini ehtiva edir və müəyyən davranış normalarını müəyyənləşdirir, məlum dəyərlərin və idealların həyata keçirilməsini tələb edir» [7, 223].

Bir çox hallarda mənəvi prinsiplər dini tələblərə gedib çıxır: məsələn, «*oğurluq etmə*», «*qeybət etmə*», «*yalan danışma*», «*не убуи*», «*не лги*», «*не кради*». «*Əxlaq*» sözünün aşağıdakı sinonim cərgəsi var: *etika, tənəviyyət, tərbiyyə* [2, s.118-119]. «*Нравственность*» sözü oxşar sinonim cərgəsinə malikdir: «1) *мораль, моральный кодекс, 2) этика, этические нормы, 3) наставление*» [4, 184]. Gördüyümüz kimi, fərq «*наставление*» sözünün rus dilinin sinonimlər sırasına daxil edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan dilində «*наставление*» sözünə 1. *öyrətmə, öyüd vermə, nəsihət vermə*; 2. *öyüd, nəsihət* sözləri uyğun gəlir. Onların hamısı müəyyən dərəcədə «*tərbiyyə*» sözünün tərifinə daxildir. Beləliklə, «*əxlaq*» konseptinin sinonim sözlərlə ifadəsi baxımından Azərbaycan və rus dilləri bir-birinə bənzərdir. Paremioloji vahidlər xalq tərəfindən işlənilib hazırlanmış fikirlərin məcmusunu əks etdirir, xalqın tarixi inkişafının parlaq sübutudur, əhəmiyyətli mental dəyərləri aşkar etməyə imkan verir. Atalar sözlərində ifadə olunan təsəvvürlər bir növ baxış sisteminə, "dünyanın mənzərəsi" nə daxil olur. Dünyanın mənzərəsi adı altında dil vahidlərində (atalar sözlərində) əks olunan və xalqın dünyaya intellektual, emosional-dəyər münasibətini əks etdirən əlamətlər başa düşülür. Nəzərdən keçirilən konsept müsbət və mənfi qiymətləndirməni bildirən atalar sözləri ilə də ifadə olunur. «*Əxlaq*» konsepti bu kimi semantik mikrosahələr əsasında təhlil edilə bilər: *xeşirxahlıq, dostluq, həqiqət, ədalət, çalışqanlıq, sevgi, pislik, yamanlıq, aldatma, xəyanət, yalan, işsizlik, qorxaqlıq* (добро, дружба, истина/правда, трудолюбие, любовь, зло, обман, предательство, ложь, безделье, трусость). Onlardan *dostluq, insan münasibətləri və sevgi* (дружба, человеческие отношения и любовь) sahələrinin müsbət qiymətləndirmə mənası var; *yalan, xəyanət, oğurluq* (ложь, обман, воровство), həm də *işsizlik, loğçalıq, şöhrətpərəstlik və qorxaqlıq* (безделье, хвастовство, тщеславие и трусость) kimi mənfi mənəvi keyfiyyətləri bildirən sahələr mənfi qiymətləndirməyə malikdirlər. Azərbaycan və rus dünya dil mənzərələrində atalar sözlərinin əksəriyyəti insanın mənəvi mahiyyətinə - «*xeşirxahlıq*», «*yamanlıq*», «*şərəf*», «*vicdan*» kimi anlayışların axtarışı və tərifinə yönəldilmişdir. «*Əxlaq*» konseptini *xeşirxahlıq və dostluq* (добро və дружба) mikrosahələrini bildirən paremioloji vahidlər əsasında təhlil edərkən.

Xeşirxahlıq // **Добро**: *Xeşir de, xeşir taparsan* [3, s.298]. //1. *Говоря зло, на добро не надейся* [10, 85]; 2. *Делай добро, будешь сам без беды* [10, 59].

Xeşir-dua ilə yarıpız ye, xeşir-duasız buğda çörəyi yemə [3, s.298]. // *Благословенный баран лучше неблаго-словенного быка* [5, 544]. *Xeşir ilə şər qardaşdır* [3, s.299]. //1. *Горе и радость ходят вместе* [9, 44]; 2. *Счастья с бессчастьем в одних санях ездят (двор об двор живут)* [8, 19]. *Xeşirsöyləməzə dedilər* – “*Xeşir söylə, gedim gəlir sənə don tikdirərəm. Dedi* – “*Əvvəl tikdir, bəlkə getdin, gəlmədin*” [3, s.299]. // *От лихого не добьешься (не услышишь) доброго слова* [9, 101].

Azərbaycan paremioloji vahidlərinin bəzi nümunələrində *xeşir* və *şər* müqayisəsinə rast gəlinir, amma rus dilinin müvafiq atalar məsəllərində isə günün yalnız müəyyən vaxtları müqayisə edilir, yəni belə nümunələr bir-birinə tam uyğun gəlmir: *Gecənin xeşirindən gündüzün şəri yaxşıdır* [3, 259] – Hürü:- *Xahiş edirəm gedin, qoyun gecəni yataq. Sübh açılar, danışarıq. Axı, atalar da deyib: “Gecənin xeşirindən gündüzün şəri yaxşıdır”*. (Mirzə İbrahimov, Pərvanə, Birinci kitab - birinci hissə, yeddinci fəsil, səh. 169). //1. *Утро вечера мудренее – трава соломы зеленее* [5, 182]; 2. *Утро мудро* [11, 314].

Aşağıdakı misalda da uyğunsuzluqla qarşılaşırıq (baxmayaraq ki, lüğətdə onlar ekvivalent kimi göstərilir). Azərbaycan nümunələrində nəyin *haram* olduğu dəqiq göstərilir, lakin rus dilində olan müvafiq zərbi-məsəllərdə bu bəradə heç bir söhbət yoxdur:

Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır [3, 413]. A kişi, mən imanım, döyməkdən deyil. *Mal yiyəsinə oxşamasa haramdır*. Ot kökünün üstündə bitər. Atası gedən yolu oğul da gedəcək. Ata qumarbaz oldu, oğul da qumarbaz olar. (Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev. Dağılan tifaq. //1. *Кто от кого, тот и в того* [8, 86]. 2. *Родила молодца, такого же, как отца* [8, 86]. *Уродил Ефим Мотыку на одну колодку* [8, 86].

Dostluq, insan münasibətlərini bildirən mikrosahəni nəzərdən keçirək: Azərbaycan dilinin paremioloji lüğətində bu sahəyə aid 30-dan çox vahid qeydə alınmış (sırf *dost* sözündən ibarət olan), bu mikrosahəyə aid rus paremioloji vahidlər isə iki dəfə çoxdur. Misalların çoxluğu sübut edir ki, Azərbaycan və rus mentalitetlərində dostluq istənilən insan həyatında böyük dəyər kimi təsəvvür olunur. *Dost dostun eybini üzünə deyər* [3, s.198]. 1. *He mom*

друз, кто медом мажет, а тот, кто правду в глаза скажет [10, 64]. 2. Не люби друга потаковца, люби встречника [5, 776]. *Dost-düşmən qara gündə bəlli olar//Dost dar gündə tanınar* [3, s.198]. Черный день придет – приятели откинутся [5, 777]. *Dost gəlişi bayram olar* [3, s.198]. 1. Не приесться хороший кусок, не прискутит хороший дружок [10, 64]. *Dost ilə uş, iç, alış-veriş eləmə* [3, s.199]. Дружба дружбой, а табачок – врозь [10, 65]. Дружба - дело святое, а торги – дело другое [13, s. 272]. *Dost məni ansın bir çürük qoz ilə* [3, s.199]. 1. Не дорог подарок, дорога любовь [5, 774]. 2. Не дорога гостьба, дорога дружба [5, 774]. Был я у друга, тил я воду слаще меду [5, 774].

Dost məni yad eyləsin bir gülüşə nar ilə [3, s.199]. 1. Пиво не диво, и мед не хвала, а всему голова, что дружба дорога [5, 774]. *Dost min isə azdır, düşmən bir isə - çoxdur* [3, s.199]. 1. Один враг делает больше зла, чем сто друзей – добра [10, 40]. *Dost min olar, candan uşan – bir* [3, s.199]. И много друзей, да нет дружка [10, 64]. Дружба не служба, а кому дружить – на того служить [5, 777]. *Dost yolunda boran olar, qar olar* [3, s.199]. Дружбу водить, так себя не цадить [10, 65]. Для милого друга не искать досуга [9, 217]. *Dost yolunda əzabkeşin el içində üzü ağ olar* [3, s.199]. 1. Большие той любви не бывает, как друг за друга умирает [5, 775]. *Dosta borca pul vermə - hər ikisi əldən gedər* [3, s.199]. 1. Друга не теряй – займы не давай [9, 50]. 2. Не давай займы – потеряешь друга, а давай – потеряешь и деньги и друга [10, 61]. *Dosta dost, düşməni düşməni kimi bax* [3, s.199]. Врагу не кланяйся, для друга жизни не жалея [10, 64]. *Dostam sənənlə, pulun qurtaracağam!* [3, s.200]. 1. Скатерть со стола и дружба сплыла [5, 777]. 2. Много друзей, коли денежки есть [5, 777]. 3. Хлеба нет – друзей и не бывало [5, 777].

Dostdan da sirrini saxla //Sirrini vermə dostuna, dostunda bir dostu var [3, s.200]. 1. Один - тайна, два - полтайны, три – нет тайны [9, 100]. *Dostdan özünü qoru, düşmənlə hesablaşmağa nə var?//Allah, məni dostlardan saxla, düşmənlərimlə özüm bacaram...* [3, s.200]. 1. Избави меня, боже, от плохих друзей, а от врагов я сам избавлюсь [11, 119]. *Dostla su iç, düşmənlə bal uşməyə oturma* [3, s.200]. 1. С другом и воду выпейшь лучше меду [10, 65]. 2. У друга тить воду лучше неприятельского меду [5, 774]. *Dostluq dişlikdədir* [3, s.200]. 1. Дружба правдой крепка [12, 118]. *Dostluq həmişə qalib gəlir* [3, s.200]. Птицы сильны крыльями, а люди – дружбой [10, 65]. Друг за друга держатся – ничего не боятся [11, 85]. *Dostluqla tutur, düşmənlə uşir* [3, s.200]. 1. Называется другом, а обирает кругом [5, 774]. *Dostsuz insan – qanadsız quş* [3, s.200]. 1. Человека без друзей, что дерево без корней [10, 65]. *Dostun uşsa – axtar, tapdın – qoru* [3, s.201]. 1. Нет друга, так ищи: а нашел, так береги [5, 775]. 2. Друга ищи, а найдеши – береги [11, 85]. *Dostunu mənə göstər, sən kim olduğumu deyim* [3, s.201]. 1. Скажи кто твой друг, и я скажу, кто ты [11, 68]. *Dostunun dostu sən də dostundur* [3, s.201]. Друг моего друга – мой друг (aforizm). *Dostluğun insanların həyat tərzi ilə sıx bağlılığı haqqında fikir rus şüuru üçün təyinedicidir. Rus atalar sözləri bunu aydın göstərir: Когову дружбу заведешь, такову и жизнь поведешь* [6, 172-173]. *Dostluq anlayışının həqiqətlə, şəx və etibarla bir-birinə qarışması da maraqlıdır. Beləliklə, söz təriflərinin, sinonim sırası və atalar sözlərinin təhlili göstərir ki, Azərbaycan və rus dillərində «əxlaq» konsepti, ilk növbədə, üç seməmlə təqdim edilmişdir ki, onların əsasında bu konsept təsvir edilir: 1) etika, 2) tənəbiyyət, 3) tərbiyyə; rus variantında 1) мораль, моральный кодекс, 2) этика, этические нормы, 3) наставление.*

İkincisi, «əxlaq» konsepti Azərbaycan və rus xalqlarının ümumi və əsas mənəvi prinsiplərini əks etdirir - a) insan münasibətləri ilə bağlı və müsbət qiymətləndirməni bildiren mikrosahələri: *dostluq, sevgi/družba, любовь*; və keyfiyyətlərlə: *həqiqət, zəhmətsevərlik/честина, трудолюбие*; b) *yalan, aldatma, oğurluq/ложь, обман, воровство* ilə bağlı mənfi qiymətləndirmə, həm də *işsizlik, lovğalıq, şöhrətpərəstlik, qorxaqlıq/ безделье, хвастовство, тщеславие, трусость* kimi mənfi mənəvi keyfiyyətləri bildiren mikrosahələri.

Beləliklə, Azərbaycan və rus dillərində atalar sözləri və məsəllər vasitəsilə verballaşan «əxlaq» konsepti Azərbaycan və rus dil mədəniyyətlərinin konseptosferində əxlaqi-etik kompleksin xüsusi əhəmiyyətini əks etdirir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə]. Bakı, – 1 c. – 2006. – 744 s.
2. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 424 s.
3. Həmidov İ.N. Azərbaycanca-rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı, 2004, - 586s.
4. Александрова, З. Е. Словарь синонимов русского языка: практический справочник: ок. 11000 синоним. рядов / З.Е.Александрова. М., 1989. - 495 с.
5. Даль В.И. Пословицы русского народа. М., 1957, - 991с.
6. Даль, В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1989.
7. Ивин, А. А. Аксиология: научное издание. М., 2006. - 390 с.
8. Князев, В.В. Книга пословиц. Выборка из пословичной энциклопедии. Изд. Красная газета. Ленинград, 1930. 132с.
9. Народные пословицы и поговорки. М., 1961, 326с.
10. Русские народные пословицы и поговорки. М., 1965, - 360 с.
11. Русские пословицы и поговорки. М., 1988, 480с.
12. Русские пословицы и поговорки. М.: Наука, 1969, - 444 с.
13. Таирбеков Б.Г., Гусейнзаде А.К. Краткий русско-азербайджанский и азербайджанско-русский словарь паремий. Баку, 1983, 405с.

Açar sözlər: əxlaq konsepti, atalar sözləri, müsbət səciyyəsi, xeyir və dostluq.

Ключевые слова: концепт нравственность, пословицы, положительные характеристики, добро и дружба.

Keywords: concept of morality, proverbs, positive characteristic, blessing and friendship.

**ОТРАЖЕНИЕ КОНЦЕПТА «МОРАЛЬ» В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И РУССКОЙ
ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦАХ**

Резюме

Объектом исследования является понятие «мораль», а предметом - пословицы и поговорки, отражающие это понятие. Понятие «мораль» относится к телеономическим понятиям, то есть универсальным понятиям, выражающим высшие духовные ценности, моральный идеал, стремление человека к этому нравственному идеалу. Понятие «мораль» отражает общие и основные духовные принципы азербайджанского и русского народов - положительную оценку человеческих отношений: дружба, любовь; а также их качества: порядочность, трудолюбие. Понятие «мораль» отражает особое значение морально-этического комплекса в концептосфере азербайджанской и русской языковых культур.

**REFLECTION OF THE CONCEPT OF "MORALITY" IN AZERBAIJANI AND RUSSIAN
PAREMIOLOGICAL UNITS**

Summary

The object of the study is the concept of «Morality», the subject is proverbs and sayings that reflect this concept. The concept of «Morality» refers to teleonomic concepts, that is, to universal concepts that express the highest spiritual values, a moral ideal, a person's desire for this moral ideal creates the moral justification of his life, an ideal worth living for. The concept of «morality» reflects the general and basic moral principles of the Azerbaijani and Russian peoples - with a positive assessment related to human relations: friendship, love; as well as qualities: truth, diligence. The concept of «morality» is of particular importance of the moral and ethical complex in the conceptual sphere of Azerbaijani and Russian linguistic cultures.

Rəyçi: dos. Xəlidə Babəsova

İNGLİS DİLİNDƏ FEİLİ SİFƏT, ONUN CÜMLƏDƏ FUNKSİYALARI VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ VARIANTLARI

İnglis dilinin tədrisinin aktual, maraqlı və eyni zamanda tələbələr üçün çətin problemlərdən biri də feli sifət və feli sifət tərkibləridir. Həm inglis, həm də Azərbaycan dillərində feli sifət felin şəxssiz formalarından biridir. Feli sifət (The participle) cümlədə hər hansı bir cümlə üzvü funksiyasında həm tək, həm də tərkib daxilində işlənir. İnglis dilində 2 növ feli sifət var:

1) İndiki zaman feli sifəti (Present Participle, yaxud Participle One)

2) Keçmiş zaman feli sifəti (Past Participle, yaxud Participle Two)

Present Participle məsdərdən “to” hissəciyinin atılması və felin sonuna “-ing” sonluğunun əlavəsi ilə düzəlik. Bu zaman aşağıdakı orfoqrafik dəyişikliklər baş verir:

1) Fel tələffüz olunmayan “e” hərfi ilə qurtarıbsa, “-ing” qarşısında “e” hərfi düşür:

to take — taking; to close — closing; to write- writing; to live- living və s.

2) Felin kökündəki sait qısalığını saxlamaq üçün son samit qoşalaşır:

to sit — sitting; to put — putting; to run- running; to cut- cutting və s.

3) Felin kökündəki “ie” hərf birləşməsi “y” hərfinə dəyişir:

to lie — lying; to die — dying; tie-tying. [1, s. 83]

İndiki zaman feli sifəti cümlədə aşağıdakı cümlə üzvləri funksiyasında işləyə bilər [2, s. 248-250]:

I. Təyin:

Present Participle və ya Participle One təyin funksiyasında işləyərkən Azərbaycan dilinə -an, -ən, -yan, -yən, feli sifət şəkilçiləri ilə tərcümə olur.

The dancing girl is my sister. — Oynayan qız mənim bacımdır.

Əgər feli sifətin izahedici sözü varsa, yəni artıq bir sözdən ibarət deyil, tərkib halında işlənsə onda o təyin etdiyi cümlə üzvündən (mübtəda və tamamlıq) sonra gəlir. Azərbaycan dilində belə hal mövcud deyil [3, s. 256-258]. Dilimizdəki feli sifət və feli sifət tərkibləri həmişə təyin etdikləri cümlə üzvünün qarşısında gəlirlər. Feli sifət tərkibi İngilis dilində Təyin budaq cümlələri ilə sinonimik cərgə yaradırlar və Azərbaycan dilinə feli sifət düzəldən -an, -ən, -yan, -yən şəkilçilərinin köməyi ilə tərcümə olunurlar. Məsələn:

The girl dancing in the hall is my sister. = The girl who is dancing in the hall is my sister. — Zalda rəqs edən qız mənim bacımdır.

II. Feli sifət zaman zərfliyi funksiyasında:

Zaman zərfliyi funksiyasında feli sifət Azərbaycan dilinə “-arkən, -ərkən, -yarkən, -yərkən” və “-anda, -əndə, -yandə, -yəndə” feli bağlama şəkilçiləri ilə tərcümə olunur və ingilis dilində zaman budaq cümləsi ilə sinonimik cərgə yaradır:

Travelling in this country, he saw lot of interesting places. = While he was travelling in this country, he saw a lot of interesting places. — Bu ölkədə səyahət edərkən (edən) o çoxlu maraqlı yerlər gördü.

Zaman zərfliyi funksiyasında feli sifətin qarşısına “when” və “while” bağlayıcı zərfləri işləyə bilər. Əgər söhbət adət halını almış, tez-tez olan hərəkətdən gedirsə “when”, konkret bir hərəkətdən gedirsə “while” işləyir [4, s.279-285].

When doing your homework, first revise the grammar rules. = When you do your homework, first revise the grammar rules. — Ev tapşırığını edərkən, öncə qrammatik qaydaları təkrar et.

While copying out the text, my friend rang me up. = While I was copying out the text, my friend rang me up. — Mətni köçürərkən dostum mənə zəng etdi.

“to be” felinin feli sifət forması “being” zaman zərfliyi funksiyasında işlənmir. Belə hallarda “when” və “while” bağlayıcı zərfləri ilə başlanan zaman budaq cümləsi işlənilir.

When they were in the country they often went for a walk in the forest. — Onlar kənddə olanda tez-tez meşəyə gəzməyə gedərdilər.

III. Feli sifət səbəb zərfliyi funksiyasında:

İndiki zaman feli sifəti ingilis dilində səbəb zərfliyi funksiyasında işləyir və həm cümlənin əvvəlində, həm də sonunda gəlir [5, s.145]. Səbəb zərfliyi funksiyasında feli sifət ingilis dilində səbəb zərfliyi budaq cümlələri ilə sinonimik cərgə yaradır, yəni bu tip budaq cümlələrə sinonim olur. Bu funksiyada indiki zaman feili sifəti Azərbaycan dilinə “görə”, “üçün” sözlərinin köməyi ilə tərcümə olunur:

I am going to London, having friends there. = I am going to London as I have friends there=I am going to London because I have friends there. — Londonda dostlarım olduğuna görə mən ora gedəcəyəm.

Knowing the subject well, the student passed the exam successfully. — Fənni yaxşı bildiyinə görə tələbə imtahanı uğurla verdi.

Səbəb zərfliyi funksiyasında feli sifət inkar formada işləyə bilər:

Not knowing the subject well, the student failed during the exam. — Fənni yaxşı bilmədiyinə görə tələbə imtahandan kəsildi.

“to be” felinin feli sifət forması “being” səbəb zərfliyi funksiyasında işləyə bilər:

¹³ Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Being very busy, she couldn't notice us. — Bərk məşğul olduğuna görə, o bizi görmədi.

IV. Feli sifət tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında:

Tərz-i-hərəkət zərfliyi funksiyasında feli sifət əksər hallarda cümlənin sonunda, bəzən isə cümlənin əvvəlində də gəlir:

So thanking, she come into the room. — Beləliklə fikirləşərək o otağa girdi.

The old man sat in the armchair, smoking a cigarette. — Qoca kişi siqaret çəkərək kreslodə oturmuşdu.

Keçmiş zaman feli sifəti The Past Participle və ya Participle Two qaydalı fellərin sonuna “-ed” sonluğunu artırmaqla düzəlir. Qaydasız fellərin keçmiş zaman feli sifət forması müxtəlif yollarla düzəlir:

To help – helped

To write – written

Keçmiş zaman feli sifəti çox zaman Azərbaycan dilinə məchul növdə və -miş, -miş, -muş, -müş feli sifət şəkilçisi ilə tərcümə olunur.

I. Keçmiş zaman feli sifəti təyin funksiyasında:

The written letter is on the table. — Yazılmış məktub stolun üstündədir.

Əgər hərəkətin icraçısını göstərmək lazımdırsa onda “by” sözlündən istifadə olunur və bu halda feli sifət təyin etdiyi cümlə üzvündən sonra gəlir və -diği, -diyi, -duğu, -düyü feli sifət şəkilçiləri ilə də tərcümə olunur və ingilis dilində təyin budaq cümlələri ilə sinonimlik təşkil edir. Məsələn:

The letter written by her is on the table. = The letter which was written by her is on the table.

1) Onun tərəfindən yazılmış məktub stolun üstündədir.

2) Onun yazdığı məktub stolun üstündədir.

Tədqiqatçı R. Sadiqov da belə cümlələrin Azərbaycan dilində tərcüməsi haqqında yazır: “Bu semantik çalar Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi ilə təzahür oluna bilər.” [6, s.85]

II. Keçmiş zaman feli sifəti predikativ (xəbərin ad hissəsi) funksiyasında və Azərbaycan dilinə sifət kimi tərcümə olunur:

The plate is broken. — Boşqab sınıqdır.

The flower is faded. — Gül solmuşdu.

III. Keçmiş zaman feli sifəti zaman zərfliyi funksiyasında ingilis dilində zaman budaq cümləsi ilə sinonimik cərgə yaradır və budaq cümlənin xəbəri felin məchul növündə olur. Həm budaq cümlə, həm də feli sifət tərkibi olan hər iki cümlə Azərbaycan dilinə feli bağlama tərkibi kimi tərcümə olunur:

When asked about it he didn't say a word. = When he was asked about it he didn't say a word. = — Ondan bu haqda soruşanda, o bir söz də demədi.

IV. Keçmiş zaman feli sifəti-Past Participle müqayisə zərfliyi funksiyasında “as”, “as though”, “as if” bağlayıcıları ilə işlənir:

Yesterday the children worked as ordered. — Dünən uşaqlar onlara əmr edilmiş kimi işləyirdilər.

V. Keçmiş zaman feli sifəti- Past Participle güzəşt zərfliyi funksiyasında “though” bağlayıcısı ilə işlənir:

They left the room calmly, though displeased. — Baxmayaraq narazı qalmışdılar, onlar otağı sakit tərk etdilər.

VI. İngilis dilində feli sifətin yaratdığı bir sıra tərkiblər özlərinin strukturu, komponentlərinin tərkibi və tərcüməsi baxımında maraqlı doğurur. Məsələn, tamamlıq-feli sifət tərkibi (The Objective participle construction). Tamamlıq-feli sifət tərkibi to have, to get, və görmə- eşitmə feilləri olan to see, to observe, to watch, to notice, to hear, to feel, to find feillərindən işlənir və Azərbaycan dilinə feli sifət tərkibi, məsdər tərkibi, tamamlıq budaq cümlələri kimi tərcümə oluna bilərlər [7, s.239-243]. Məsələn:

I saw them crossing the road. - Mən onları küçəni keçən gördüm; Mən onların küçəni keçməyini gördüm; Mən gördüm ki, onlar küçəni keçirlər.

İngilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifətlərinin sintaktik funksiyalarının və onlarla sinonimik cərgəni paylaşan cümlələrin araşdırılması, təhlili onların tərcümə özəlliklərinin, özünəməxsusluqlarını müəyyənləşdirməyə kömək edir. İngilis dilində indiki və keçmiş zaman feli sifətlərinin cümlədə işlənmə funksiyalarının və onların Azərbaycan dilinə tərcümə variantlarının nəzərdən keçirilməsi, tələbələrə, tərcümə prosesində kömək olacağı zərurətindən irəli gəlmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əsədova M.N. İngilis dilini öyrənmə kursu. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
2. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
3. Krylova I.P., Gordon E.M. A Grammar of Present-day English. Practical Course. Moscow: “Book house” “University”, 1999.
4. Качалова К.Н., Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка с упражнениями и ключами. Москва: «ИОНБЕС», 2007.
5. Кобрина Н. А., Корнеева Е. А., Оссовская М. И., Гузеева К. А. «Грамматика английского языка», С.-Петербург: «Союз», 1999.
6. Sadiqov R. Müxtəlif sistemli dillərdə obyektiv və qrammatik zaman əlaqələri. Bakı: Nurlan, 2004.
7. Thomson A.J., Martinet A.V. A Practical English Grammar. Oxford University Press, 1986.

Açar sözlər: feili sifət, indiki zaman feili sifəti, keçmiş zaman feili sifəti, təyin, zərflilik.

Keywords: verb adjective, present participle, past participle, the attribute, the adverbial modifier.

Ключевые слова: причастие, причастие настоящего времени, причастие прошедшего времени, определение, обстоятельство.

İnglis dilində feli sifət, onun cümlədə funksiyaları və Azərbaycan dilinə tərcümə variantları**Xülasə**

Bu məqalədə inglis dilində feli sifət, onun cümlədə funksiyaları müəyyənləşdirilir. İngilis dilində olan feli sifətin iki növü - indiki və keçmiş zaman feli sifətlərinin yaranma yollarına nəzər yetirilir. Onların cümlədə dşığı sintaktik funksiyalar öyrənilir. İndiki və keçmiş zaman feli sifətlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə variantları araşdırılır. Müəyyənləşdirilir ki, indiki zaman feli sifətinin ingilis dilində olan sintaktik funksiyaları daha çoxşaxəlidir. İndiki zaman feli sifətləri cümlə üzvü kimi mürəkkəb tamamlıq, təyin, zaman, səbəb, təzi-hərəkət zərfliyi kimi funksiyalarda çıxış edir. Keçmiş zaman feli sifətləri ingilis dilində təyin və predikativ funksiyalarında işlənir. Feli sifətlər ingilis dilində rəngarəng tərcümə variantları ilə diqqəti cəlb edirlər. Azərbaycan dilinə tərcümə variantlarında feli sifət şəkilçiləri ilə transformasiya üstünlük təşkil edir. Səbəb və təzi- hərəkət zərfliyi funksiyasında fərqlilik diqqəti cəlb edir.

The participle in the English language, its functions in the sentence and their translation forms into Azerbaijani language**Summary**

In this article, the participle in the English language and its functions in the sentence are defined. Two types of the participles in the English language - the present and the past tense - are considered. Their syntactic functions in the sentence are studied. Translation options of present and past participles into the Azerbaijani language are studied. It is determined that the syntactic functions of the present participle in English are more diverse. The present participles act as part of a sentence in functions such as complex completeness, determination, time, cause, manner-action adverbials. The past tense participles are used in the English language as attribute and predicative functions. The participles attract attention in English with a variety of translation options. Transformation with the participle forming suffixes prevails in the translation versions into the Azerbaijani language. The difference in the function of cause and manner-adverb of action attracts attention.

Причастие в английском языке, его функции в предложении и формы их перевода на азербайджанский язык**Резюме**

В данной статье определяется причастие в английском языке и его функции в предложении. Рассмотрены два типа причастий в английском языке - настоящего и прошедшего времени. Изучаются их синтаксические функции в предложении. Изучаются варианты перевода причастий настоящего и прошедшего времени на азербайджанский язык. Определено, что синтаксические функции настоящего причастия в английском языке более разнообразны. Причастия настоящего времени выступают в составе предложения в таких функциях, как сложная завершенность, детерминация, время, причина, наречия образа-действия. Причастия прошедшего времени используются в английском языке как атрибутивные и предикативные функции. Причастия привлекают внимание в английском языке разнообразием вариантов перевода. В вариантах перевода на азербайджанский язык преобладает трансформация с причастиеобразующими суффиксами. Обращает на себя внимание различие функции причины и способа-наречия действия.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Quliyeva Fazilə Fazil qızı, Əsgərova Münəvvər Ehtibar qızı¹⁴
XƏBƏR DISKURSUNDA BAŞLIQ KOMPLEKSİNİN QURULUŞU

1. **Müasir cəmiyyətdə informasiya rejimi və informasiya həyat tərzii.** Yeni texnologiyalar dünyasında insan qısa bir zamanda informasiya mühitində hərəkət etməyə və hadisələr haqqında məlumat əldə etməyə ehtiyac hiss edir. Kütləvi informasiya vasitələri hazırda diskursun əsas məqsədinə nail olmağa imkan verən elektron rabitə kanallarına yönəlib. KİV-lərin əsas məqsədi informasiyanı dinləyicilərə çatdırmaqdır. Bu məqsədlə ən yüksək interaktivliyə və səmərəliliyə malik olan İnternetdən geniş istifadə olunur. Aparılan sorğulara əsasən insanların çoxu ilk növbədə İnternetdən, sonra isə televiziya və qəzetlərdən məlumat alır. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, İnternetdə olan informasiya öz aktuallığı, obyektivliyi və həqiqətə uyğunluğu ilə seçilməlidir.

Bildiyimiz kimi xəbərlər media diskursunun əsas komponentini təşkil edir. Xəbər mətnləri sosial, siyasi və mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Xəbər mətnləri dünyanın informasiya mənzərəsini formalaşdırmağa və hadisənin obrazını qurmağa kömək edir. Xəbərlər həmçinin böyük kütlələrə təsir edir və onlarda mənfi və müsbət rəy formalaşdırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, xəbər mətnlərinin əsas funksiyası - məlumatlandırıcı funksiyadır. Xəbər diskursu kütləvi media diskursun ən vacib komponentidir və xəbər yayımı sahəsində fəaliyyət göstərən, istehsalı, yayılması və qavranılması ilə əlaqəli bütün linqvistik və ekstralingvistik xüsusiyyətlərin vəhdətində götürülmüş mətnlər toplusudur.

2. **Xəbər anonsu media diskursun nitq janrı kimi və onun struktur və semantik xüsusiyyətləri** M.N.Kojina qeyd edir ki, İnternet-ünsiyyət publisistik stilin xüsusiyyətləri olan ekspressiya və standartı, sosial qiymətləndirmə və ünvanlamamı özündə birləşdirir və effektiv ünsiyyət yolları, texnika və vasitələri inkişaf etdirməyə kömək edir.[5s. 385].

Müxtəlif ünsiyyət sahələrini əks etdirən İnternet dilinin janrları İnternetdə e-mail, forumlar, şəxsi saytlar, konfranslar və s. kimi növlərlə təmsil olunur. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xəbər anonsu müasir jurnalistikada ən çox yayılmış və auditoriya tərəfindən ən çox tələb olunan media diskursun janrı növüdür. Xəbər anonsu media diskursunun bir növü olaraq M. A. Kovalçukova tərəfindən nəzərdən keçirilmişdi. Məqsəd internet diskursunda xəbər anonsunun janr orijinallığını müəyyən etmək və onu təmin edən ekstralingvistik (dildənkənar) faktorları müəyyən etməkdir. Ekstralingvistik faktorlar xəbər anonslarını daha populyar edərək, xəbərlərin İnternetdə linqvistik xüsusiyyətlərini müəyyən edir: muxtariyyət, operativlilik, konsentrasiya və hadisə təqdimatının müxtəlifliyi. Beləliklə, müəllif qeyd edir ki, xəbər anonsunun məzmunu aktuallıq prinsipinə əsaslanır. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, xəbər anonslarının əsas funksiyası informativ və təsiredici funksiyalardır. Anonslarda adətən tam ikihissəli cümlələrdən, natamam cümlələrdən və mətnin teleqraf prinsipinə əsasən quruluşundan geniş istifadə olunur.[4, s.20-25].

Əksər dilçi alimlər düşünürlər ki, xəbər anonsunun həm informasiya, həm də təsiredici funksiyaları leksik vasitələrin köməyi ilə həyata keçirilir. Anonslarda geniş şəkildə metafora, metonimiya, trop, jarqon və kitab lüğətindən istifadə olunur. Məhz leksik vahidlər emosional-ekspressiv çalarların və denotativ-siqnifikativ əlaqələrin formalaşdırılmasına şərait yaradır və insanlara mövcud məlumatı qavramağa kömək edir. Bununla belə, kommunikativ funksiyanın həyata keçirilməsində internet diskursunun başlıq komplekslərində istifadə olunan sintaktik vasitələrin rolunu da azaltmaq olmaz.

L. A. Şirobokova qəzet başlıqlarında məsdərli sintaktik konstruksiyaları nəzərdən keçirir [8, 1-4], xüsusən şəxssiz cümlələrdə müstəqil və asılı məsdərli konstruksiyaları təsvir edir.

M. Y. Dotsenko qeyd edir ki, qəzet başlıqlarında əsasən birhissəli və ikihissəli qeyri-müəyyən şəxsi cümlələrdən aktiv istifadə olunur. Qeyri-müəyyən şəxsi cümlələr əsasən sosial fəaliyyət sahəsində və hüquq sferasında geniş istifadə olunur. Buna səbəb oxucuya hərəkəti icra edən şəxsdən çox, hərəkətin məhz özünün maraqlı kəsb etməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif növ sintaktik əlaqəyə malik mürəkkəb cümlələrə də həmçinin qəzet başlıqlarında rast gəlmək olar. [3,s.17].

A. A. Lyutaya qəzet başlıqlarının struktur və semantik xüsusiyyətlərini təhlil edərək, istifadə olunan konstruksiyaları təsvir edir. O qeyd edir ki, başlıqlarda adətən standart struktur sxemlərdən istifadə olunur (aktiv və məchul növdə olan ikihissəli, birhissəli nominativ, məsdərli, qeyri-şəxsi və s. cümlələrdən). Həmçinin başlıqlarda ifadəli konstruksiyalara və elipsisə xüsusi önəm verilir. [7, s.20].

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, qəzet başlıqlarından fərqli olaraq, xəbər başlıqlarında "əşya - əlamət- keyfiyyət" modelindən istifadə olunmur. Beləliklə, qəzet başlığı ilə xəbər başlığı arasındakı fərq göz qabağındadır: həcm, ifadə və praqmatika.

3. **Xəbər anonslarının struktur xüsusiyyətləri.** Biz müxtəlif axtarış sistemlərini nəzərdən keçirsək görə bilərik ki, bu sistemlərin iş alqoritmində insan müdaxiləsi mümmün deyil. Quskova qeyd edir ki, xəbər anonsu texniki baxımdan bir link olaraq qəbul edilir. [2,s.8];

A. V. Kolesniçenko başlığın iki ən vacib funksiyalarını qeyd edir: məlumatlandırıcı (mətnin nə haqqında olduğunu söyləmək üçün) və əlaqə yaradıcı (mətni oxumağa vadar etmək üçün). [6,s. 48]. O həmçinin haqlı olaraq

¹⁴ Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

yazır: “Xəbərler bir anti-tarixdir. Biz xronologiyamı pozub hekayəni ən vacib olandan başlayırıq və sonra isə məlumatları əhəmiyyətinə görə azalan ardıcılıqla düzürük” [6, s. 29].

Axtarış sistemlərində başlıqların üç növü olur: başlıq-xəbər, başlıq-mesaj, başlıq-xronika.

(1) Artıq qeyd edildiyi kimi, xəbər başlıqlarında ən çox ikihissəli tam cümlələrdən istifadə olunur.

WikiLeaks Klintonun seçki kampaniyasının rəhbərinin məktublarını dərc edib.

(2) İkihissəli cümlələrdən əlavə sadə təkhissəli qeyri-müəyyən cümlələrdən də geniş istifadə olunur. Bu cür cümlələrdə hərəkəti icra edən heç bir əhəmiyyət kəsb etmir və ya bəzi subyektiv səbəblərə görə hərəkəti icra edən şəxs haqqında məlumat verilmir. Bu cür məlumatları sintaktik evfemizmlər hesab etmək olar.

Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Consonun “ən güclü silah”la bağlı açıqlamasına zarafatla cavab verib.

Artıq qeyd etmişdik ki, xəbər başlıqlarında həmçinin məchul növdə olan cümlələrdən də geniş istifadə olunur.

İtaliyada referendumda səslərin 95%-i hesablandı: vətəndaşların 60% "əlehina".

(3) Bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin iki modeli mövcuddur. Birinci model:

NYT: Con Kerri Başar Əsadin Suriyadakı seçkilərdə iştirakına icazə verir.

KİV: Latviya Belarusla sərhəddə hasar çəkəcək.

Gördüyümüz kimi bu modelin bütün cümlələri iki predikativ hissədən ibarətdir. Birinci hissə natamam cümlədən ibarətdir. Burada mübtədə var, ancaq tamamlıq yoxdur. Bu cür cümlələrdə mübtədə rolunda şəxs və ya informasiya agentliyi çıxış edə bilər. Cümlədəki şəxs xüsusi adla ifadə olunur. Bu şəxs geniş auditoriyada tanınır və onun vəzifəsi, rütbəsi və sosial statusu hər kəsə məlumdur. Belə hallarda predikat adətən keçmiş zamanda olan fel ilə ifadə oluna bilər (bəyan etdi, məlumat verdi və s.). Ancaq informasiya agentliklərinin adlarından sonra predikat indiki zaman felilə ifadə olunur. (KİV məlumat verir, AZƏRTAC məlumatlandırır). Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən xəbərin mənbəsini müəyyən etmək lazımdır, çünki o həmişə mövcuddur. Həmçinin sorğunun kim tərəfindən və nə vaxt aparıldığını bilmək də çox vacibdir.

Mürəkkəb cümlənin ikinci hissəsi adətən tam iki hissəli və yatam bir hissəli qeyri-müəyyən şəxsi cümlədən ibarət olur. Məsələn, KİV: “**Hökumət** avtomobillərdə “qara qutu”ların quraşdırılmasını **təsdiqlədi**”.

Bağlayıcısız mürəkkəb cümlənin ikinci modelində inversiya müşahidə oluna bilər. Məsələn, “Tokio ABŞ-ın Kuril adalarının cənubunda hərbi bazalarının gələcəkdə mövcud olmasını istisna etmir” - KİV

“NATO qüvvələri danızda döyüşmək bacarığını itirib” Stoltenberq bildirdi.

Bu modeldəki birinci cümlə tamdır və məlumatı ifadə edir, ikincisi isə həm tam, həm də natamam ola bilər.

(4) Xəbər başlıqlarında həmçinin aktiv şəkildə tabeli mürəkkəb cümlələrdən istifadə olunur.

Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyi ABŞ-ın Suriya üzərində “özünün” səmasının olmadığını bildirib.

(5) Kommunikativ modallığın bir neçə növü müəyyən edilmişdir. Bunlardan ən çox yayılmışı real obyektiv modallıqdır və tam ikihissəli cümlələrlə ifadə oluna bilər.

Ölən şotlandiyalı boksçunun son döyüşü videoya düşüb.

Bəzən isə istifadə olunan cümlələr qeyri-real modallığa malik ola bilər. Bu cür cümlələr əmr, təklif, məsləhət və ya vəd ifadə edə bilər.

Beləliklə, apardığımız araşdırmalar göstərdi ki, axtarış sistemlərində ən çox ikihissəli sadə cümlələrdən istifadə olunur. Məchul növdə olan cümlələrdən çox az istifadə olunur, çünki oxucu məchul növdə olan cümləni çox çətinliklə anlayır. Xəbər başlıqlarında həmçinin bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən də geniş şəkildə istifadə olunur. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, nəzərdən keçirilən sintaktik vasitələr xəbər janrının kriteriyalarını pozmadan optimal kommunikativ mühitin formalaşmasına kömək edir. Sintaktik vasitələr leksik vasitələrlə birlikdə publisistik üslubun janr formasına xas olan - informativ və təsiredici funksiyamı yerinə yetirməyə kömək edir. Ancaq qəzet başlıqlarını xəbər anonsları ilə müqayisə etsək sonuncunun spesifikliyini görə bilərik. Xəbər anonslarında daha az ifadəlilik olur, elipsisdən istifadə olunmur, intonasiya vacib rol oynayır, sualsız cümlələrdən geniş istifadə olunur. Bütün bunlar xəbər anonsunun media diskursunun müstəqil bir janr kimi mövcudluğunu təsdiqləyir və nəticədə onun təkcə sinxron deyil, həm də diaxron aspektlərdə öyrənilməsinə zəruri edir.

Ədəbiyyat

1. ВЦИОМ: «Онлайн и офлайн: откуда получают информацию россияне» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.radiportal.ru/node/47985?language=en>.
2. Гуськова С. В. Заголовочный комплекс СМИ / С. В. Гуськова. — Москва : Флинта, Наука, 2017. — 110 с.
3. Доценко М. Ю. Синтаксис газетного заголовка : структура, семантика, прогнозирование смыслового развития текста: автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / М. Ю. Доценко. — Санкт-Петербургский государственный университет, 2009. — 17 с.
4. Ковальчукова М. А. Новостной анонс в сети Интернет как речевой жанр дискурса СМИ : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.19 / М. А. Ковальчукова. — Ижевск, 2009. — 25 с.
5. Кожина М. Н. Стилистика русского языка / М. Н. Кожина, Л. Р. Дускаева, В. А. Салимовский и др. — Москва : Флинта, 2008. — 463 с.
6. Колесниченко А. В. Настольная книга журналиста / А. В. Колесниченко. — Москва : Аспект Пресс, 2018. — 400 с. 85 [СС ВУ 4.0] [НАУЧНЫЙ ДИАЛОГ. 2019. № 6]
7. Лютая А. А. Современный газетный заголовок: структура, семантика, прагматика : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.01 / А. А. Лютая. — Волгоград, 2008. — 20 с.
8. Широкова Л. А. Синтаксические конструкции с инфинитивом в газетных заголовках : структурно-семантический и функционально-прагматический аспекты : автореферат диссертации ... кандидата филологических наук : 10.02.19 / Л. А. Широкова. — Ростов-на-Дону, 2011. — 19 с.

Açar sözlər: başlıq, başlıq kompleksi, xəbər anonsu, məlumat, kütləvi informasiya vasitələri, cümlə strukturu.

Ключевые слова: заголовок, заголовочный комплекс, новостной анонс, сообщение, средства массовой информации, структура предложения.

Key words: header, headline complex, news announcement, message, mass media, sentence structure.

STRUCTURE OF HEADLINE COMPLEX IN NEWS MEDIA DISCOURSE SUMMARY

The headlines constructions of the news announcement in mass media discourse are analyzed in this paper. The purpose of the study is to identify the specifics of syntactic language resources used in the news announcement: from structural, formal description of the method of information representation to the means of expression of the modal and communicative component of statements. It is necessary to consider not separate lexical means which, undoubtedly, are dominating in realization of informative function, but constructions from the point of interaction in them lexical and syntactic language levels. The observations show that simple two-member complete sentences of the active voice are the most active in the news announcement, among the one-member sentences — indefinite-personal, as well as complex conjunctionless and complex sentences with expository semantic relations are active. It is proved that used syntactic means do not violate such criteria of news genres as capacity, conciseness, relevance, factology, compliance with the actual interests of the target audience, and contribute to formation of an optimal communicative environment.

СТРУКТУРА ЗАГОЛОВОЧНОГО КОМПЛЕКСА В НОВОСТНОМ ДИСКУРСЕ СМІ РЕЗЮМЕ

В статье анализируются конструкции заголовочных комплексов новостного анонса в дискурсе средств массовой информации. Цель исследования состоит в выявлении специфики используемых в новостном анонсе синтаксических языковых ресурсов: от структурного, формального описания способа репрезентации информации до средств выражения модальной и коммуникативной составляющей высказываний. В исследовании заголовочного комплекса необходимо рассматривать не отдельные лексические средства, которые, несомненно, являются доминирующими в реализации информативной функции, а конструкции с точки зрения взаимодействия в них лексического и синтаксического языковых уровней. Наблюдения показывают, что наиболее активно в новостном анонсе функционируют простые двусоставные полные предложения активного залога, среди односоставных — неопределенно-личные, а также сложные бессоюзные и сложноподчиненные предложения с изъяснительными смысловыми отношениями. Доказывается, что используемые синтаксические средства не нарушают таких критериев новостных жанров, как емкость, лаконичность, релевантность, фактологичность, соответствие актуальным интересам целевой аудитории, и способствуют формированию оптимальной коммуникативной среды.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

METONYMY AS A WAY OF TRANSPOSING MEANING
IN OIL AND GAS TERMINOLOGY

I. Introduction. The oil and gas industry is a key industry in the global economy and English plays an important role in communication in this area. In the process of communication in the oil and gas industry, specialized terms and vocabulary are widely used, which form the basis of oil and gas terminology. In this article, we will focus on the study of metonymy in English oil and gas terminology and its influence on the formation of specialized vocabulary. Metonymy is known to be the most creative way to enrich the language, a manifestation of language economy. Even in ancient traditions, metonymy was studied as a stylistic means and artistic device, as well as a historical-semantic process and a way of synchronous organization of vocabulary on the material of different languages. However, contrastive studies of metonymy are few in number, despite significant achievements in the field of semantics, lexicology and stylistics of certain languages, which in particular study the phenomena of secondary nomination and figurative meaning of words. Metonymy is usually defined as the transfer of names to objects of a different type due to the links existing between them, connected by space, time, and causal factors. One and the same word can mean a part and a whole, an object and its content, the location or production of an object, an action and its result, the creator and the thing created by him, and so on, while developing the meaning through metonymy.

II. Results and Discussion. Metonymy is a stylistic figure of speech based on the transfer of the meaning of a word or expression based on a contextual or semantic connection between them. In metonymy, one term or expression is replaced by another on the basis of similarity, contact or association between them. As you know, metonymy, which comes from the Greek word "metonymy", means "renaming", is the most creative way to enrich the language. This is a manifestation of language economy, as well as semiotic patterns that manifest themselves in the transfer of definitions of one component of an event to another, the names of a class of objects to objects of this class, designations of a part to a whole and a whole to a part by adjacency under certain conditions [1, p. 104]. Even in ancient traditions, metonymy was studied as a stylistic means and artistic device, as well as a historical-semantic process and a way of synchronous organization of vocabulary on the material of different languages. However, contrasting studies of metonymy are few in number, despite significant achievements in the field of semantics, lexicology and stylistics of certain languages, which in particular study the phenomena of secondary nomination and figurative meaning of words. Outwardly, it seems that metonymy is one of the most studied issues of modern linguistics. However, this is not entirely true. To date, there are very few monographic works devoted to the study of metonymy in the English language [4, p.264]. Metonymy is usually defined as the transfer of names to objects of a different type due to the links existing between them, connected by space, time, and causal factors. One and the same word can mean a part and a whole, an object and its content, the location or production of an object, an action and its result, the creator and the thing created by him, and so on, while developing the meaning through metonymy. Studies of semantic changes occurring in the vocabulary support the idea that the individual components of the semantic structure of a word can be identified and combined into the overall lexical meaning of the word. From this point of view, the study of the concept of metonymy, which is the movement of the speaker's attention from one object to another, present in that situation, is of interest. This happens when many different lexico-semantic elements are combined into the semantic structure of the same term. The opposition between metonymy and metaphor continues to be controversial. Metaphor and metonymy are both figures of speech that add depth and richness to language, including in the context of English oil and gas terminology. Although they are similar in some ways, they differ in their mechanisms and the types of associations they create. Let's explore the differences between metaphor and metonymy, along with examples from the oil and gas industry: 1. Metaphor is a figure of speech that involves drawing a comparison between two unrelated concepts or ideas to enhance understanding or create a vivid image. It often uses figurative language to make the comparison more expressive. In the realm of oil and gas terminology, metaphors can be used to illustrate certain characteristics or aspects of the industry. For example: "The offshore rig is *a towering giant* in the sea." This metaphor compares an offshore rig to a towering giant, emphasizing its massive size, strength, and dominance in the marine environment. "The pipeline is *the artery* of the industry." Here, the pipeline is metaphorically referred to as an artery, highlighting its crucial role in transporting oil or gas throughout the industry, just as arteries transport blood throughout the body.

2. Metonymy: Metonymy is a figure of speech where a word or phrase is substituted with another term that is closely associated or linked to it. It relies on contextual or conceptual relationships to convey meaning. In the context of oil and gas terminology, metonymy can be used to refer to specific elements, processes, or aspects of the industry. For example: "The market reacted to *OPEC's decision*." In this example, "OPEC" is used as a metonymy for the Organization of the Petroleum Exporting Countries, representing the collective actions and decisions of the member countries that impact the oil market. "The company hired new *rigs*." Here, "rigs" is used as a metonymy for drilling rigs, representing the equipment used for drilling oil or gas wells. The key distinction between metaphor and metonymy lies in their mechanisms. Metaphor involves the explicit comparison of two unrelated concepts, whereas metonymy relies on the substitution of closely associated terms. Metaphor creates a symbolic relationship between the

¹⁵ Azerbaijan State Oil and Industry University

compared elements, while metonymy relies on the contextual or conceptual connection between the substituted term and what it represents [3, p.171]. In summary, metaphor and metonymy are both employed in English oil and gas terminology to enhance understanding and convey meaning in creative ways. Metaphor draws explicit comparisons to create vivid images, while metonymy substitutes closely associated terms to represent specific elements or aspects of the industry. By utilizing these figures of speech, the language of oil and gas becomes more evocative and nuanced.

There are several types of metonymy: 1. Metonymy based on contextual connection: between terms in a specific context or situation. One term is replaced by another because they are closely related or usually occur together. For example: *crude oil* can be used to refer to petroleum products in general, such as “oil prices” (neft qiymətləri, oil prices); *gasoline* (gasoline) can be used metonymically to refer to cars or vehicles that use this type of fuel. *Liquefied Natural Gas* can be abbreviated as *LNG* and used metonymically to refer to all infrastructure, including terminals, ships and pipelines, associated with the liquefaction and transportation of natural gas; *black gold* (qara qızıl, black gold) is used metonymically for oil. 2. Metonymy based on spatial relationships. A term denoting the location or part of an object is used to refer to the entire object. For example: *the Gulf* (Gulf) can be used to refer to the Persian Gulf, which is an important region for oil and gas production; *The North Sea* can be used metonymically to refer to the oil and gas fields located in this region; *offshore* (advanced) can be used metonymically to refer to all activities related to the development and production of oil and gas in the offshore zone. 3. Metonymy based on part and whole: when a term denoting a part of an object is used to refer to the whole object. For example: *rig* (qurğu, drilling rig) can be used to refer to the entire complex system, including not only the drilling rig itself, but also other equipment used in drilling; *drill bit* (drill) can be used metonymically to refer to the entire drilling process, including the drill itself, the drilling rig, and other components; *wellhead* can be used metonymically to refer to the entire well and associated systems and equipment. 4. Cause and effect metonymy: A cause or effect term is used to denote the effect or result of that cause. For example: *production-* (istehsal, production) can be used to refer to the whole complex of processes associated with the extraction and processing of oil and gas; *exploration-* (exploration) can be used metonymically to refer to the whole complex of processes associated with the exploration and search for oil and gas fields; *refinery-* (refinery) can be used metonymically to refer to the entire oil refining industry and the processes involved in refining oil into various products. Metonymic transfer is one of the important ways of semantic formation of terms. Special vocabulary includes the phenomenon of metonymy, especially in technical terminology: “in addition to metaphorical terminology, metonymic transfer is also inherent, when the names of one object are transferred to another, which is related to it” [6, p.178]. This is a special kind of transfer of the meaning of a word or expression, in which one term is replaced by another based on the connection or association between them. In English oil and gas terminology, metonymic transfer is used to designate one object, phenomenon or process through another, which is associated or associated with it. Examples of metonymic transfer in oil and gas terminology will help to better understand this concept: *The Crown* (crown) – in oil and gas terminology, it is metonymically used to refer to the monarchy or government that controls oil and gas resources and the industry. The term “crown” shifts its meaning to indicate power and control in the oil and gas industry. *Big Oil* (large oil company) – Metonymically refers to large oil companies such as ExxonMobil, Chevron, BP and others. The term “Big Oil” transfers its meaning from specific companies to the entire sector of the big oil industry; *drilling* (drilling) – metonymically can be used to refer to the entire complex of oil and gas production, including not only the drilling process, but also related operations and technologies; *oilfield* (oil field) – metonymically can be used to refer to the entire region where oil and gas fields are located, as well as related infrastructure and operations; *downstream* (further processing) – metonymically means not only the process of oil and gas refining, but also all subsequent activities, including transportation, sales and service to end consumers; *production* (production) – this term can be used metonymically to refer to the whole complex of processes associated with the extraction, processing and presentation of oil and gas on the market; *transportation* (transportation) – this term can be used metonymically to refer to the whole complex of operations related to the transportation of oil and gas, including pipelines, tankers, rail and road transport. In the process of studying metonymic transfer, we identified 631 terms (or 10.7%).

1. Action is the most common type of metonymy (195 units or 3.3%). This is because many of the terms and expressions used in this industry are associated with various processes, operations and activities. Such metonymy includes the following: action is the object of action, action is the result of action, action is the sphere of action, and action is the means of influence. Here are some examples: *cracking-* 1) processing (action), 2) motor fuel (result of action); *admixture* – 1) mixing (action), 2) admixture, additive (object of action); *fritting* – 1) sintering (action), 2) fusion / metal obtained by sintering (the result of the action); *solution* – 1) dissolution (action), 2) solution (result of action); *insulation* – 1) insulation (action), 2) insulating material (result of action); *recycle* – 1) recycling, recycle (action), 2) recycle product (result of action); *melting* – 1) melting (action), 2) melting (result of action); *spray-coating-* 1) spray coating (action), 2) spray coating (result of action); *depression* – 1) decrease (action); 2) zone of low pressure (scope); *overflow* – 1) overflowing over the edge (action), 2) throughput (drain) pipe (means of action); *flashing* – 1) flash evaporation (action), 2) flash – flash point (means of action).

2. In oil and gas terminology, another type of metonymy is used (118 units, or 2.1%), in which the names of equipment, mechanical structures and their parts are translated into the names of substances. For example, *runback* – 1) return pipe (part of the structure), 2) condensate (substance); *bottom* – 1) bottom, lower part of the distillation column (part of the structure), 2) sediment (substance); *polymerizer* – 1) polymerization unit (mechanical structure),

2) polymerization catalyst (substance).

3. The study of the process of metonymy in English oil and gas terminology also showed that the name can be transferred from the mechanical structures of equipment (114 units (1.9%)). For example: *blowout preventers* - 1) special anti-blowout fittings (mechanical design), 2) anti-blowout equipment (part of the design); *mud pump* - 1) mud pump (mechanical structure), 2) mud pumping equipment (part of the structure); *scrubber* - 1) scrubber, gas cleaning (mechanical design), 2) scraper (part of the design); *pressure unit* - 1) pressure unit (mechanical structure), 2) pressure indicator sensor (part of the structure).

4. In English oil and gas terminology, there are cases of metonymy when the name of a characteristic of a substance or equipment gives the name of the unit of measurement of this characteristic (78 units (1.3%)). For example, *barrel* - 1) barrel (type of container); 2) oil barrel (unit); *viscosity* - 1) viscosity (substance characteristic), 2) viscosity coefficient (unit).

5. There are 49 units (1%) of cases of metonymy, when the name of an element or chemical compound gives the name of a substance. For example: *carbon* - 1) carbon, C (chemical compound), 2) carbon (substance); *paraffin* - 1) alkane, C_nH_{2n+2} (chemical compound), 2) paraffin (petroleum); *benzene* - 1) benzene, C_6H_6 (chemical compound), 2) crude benzene (substance).

6. In the course of studying the phenomena of metonymy, cases were also found (45 units (0.8%)), when sections of science arise due to the name of the object of study of a particular science or research method. For example: *Geology* - the scientific study of the origin, history, structure, and composition of the earth. *Astrophysics* - is a branch of science that combines the fields of astronomy and physics; it focuses on the study of celestial objects and phenomena in the universe, using the principles and methods of physics to understand their nature and behavior. *Petrography* - is a branch of geology that focuses on the detailed description, classification, and analysis of rocks.

7. In oil and gas terminology, another type of metonymy is used (32 units, or 0.3%), in which the name of the author of the invention is translated into the names of substances. For example: Rudolf Christian Carl Diesel was a German engineer who invented the diesel engine in 1897. In the terminology of the oil industry, there is a lexical unit - *diesel* (diesel fuel or diesel); Leo Heinrich Hendrik Bakeland - American chemist and inventor in 1909 invented the first inexpensive and non-combustible plastic of universal application - *bakelite* (bakelite). It was one of the first synthetic polymers and was widely used in various fields.

III. Conclusion. In highly specialized lexical units, in particular in the terminology of the oil and gas industry, metonyms are transferred mainly as follows: from the container to its contents, from action to result, from organization to team of employees, from whole to part / from part to whole, on behalf of the author of the invention to the invention itself. Metonymy, being a semantic derivation, serves as a source of replenishment of the English terminological system associated with oil. The potential of the conceptual space of the term system, as well as the spatial, temporal and causal contiguity of concepts serve as motivators for this method of term formation. This article analyzed the role of metonymy in English oil and gas terminology. The results of the study showed that metonymy plays an important role in the formation of specialized vocabulary and terminology in the oil and gas industry. The main types of metonymy, such as location, material, and part based metonymy, are widely used to identify objects, establish relationships, and create images and associations in the oil and gas industry. Further research in this area will allow a more complete understanding of the mechanisms of formation and use of specialized vocabulary and terminology in oil and gas terminology.

References:

1. Tatarinov V.A. General terminology: encyclopedic dictionary / Russian Terminological Society RossTerm. - M.: Moscow Lyceum, 2006. - 528 p.
2. Gorohova N. V. The problem of metonymy in the English terminology of pipeline transport. Bulletin of the Altai State University. 2-1(82). 2014. P.151-155 // <https://doi.org/10.14258/izvasu> (2014) 2.1-28.
3. Kloster A. M. Cognitive approach to the study of interbranch terminology // Omsk Scientific Bulletin, Omsk: Omsk State Technical University, № 4 (111), 2012. P. 171-174 [Electronic resource]: <https://cyberleninka.ru/article/n/kognitivnyy-podhod-k-izuchenyumezhotraslevoy-terminosistemy> (date of access: 11/04/2020).
4. Boldyrev N. N. Theoretical foundations and methodological principles of cognitive language research // Bulletin of the Chelyabinsk State University. 2013. No. 24 (315). Pp. 7-13 /<https://glossary.slb.com/>
5. Grinev-Grinevich S.V., 2008. Term maintenance: Manual for students of higher education institutions. Moscow: Prod. Academy center, 304 p.
6. V.M. Leichik, Terminology. Subject, methods, structure. Moscow: "Librocom", 256 p. (2009)

Keywords: metonymy, *terminology, English, transposition, term, oil.*

Açar sözlər: metonimiya, *terminologiya, ingilis dili, köçürülmə, termin, neft.*

Ключевые слова: *терминология, английский язык, передача, термин, нефть.*

Метонимия как средство транспозиции смысла в нефтегазовой терминологии

Резюме

Данная статья посвящена исследованию явления метонимии в контексте нефтегазовой терминологии английского языка. Метонимия является важным лингвистическим механизмом, который играет существенную роль в формировании специализированной лексики и терминологии, используемой в нефтегазовой промышленности. Цель данного исследования – выявить основные типы метонимии, их функции и применение в нефтегазовой терминологии английского языка. Для достижения данной цели проведен анализ специализированных текстов и терминологических словарей, а также использованы соответствующие лингвистические

Metonimiya neft və qaz terminologiyasında məna transpozisiya vasitəsi kimi
Xülasə

Bu məqalə ingilis dilinin neft və qaz terminologiyası kontekstində metonimiya ifadə üsulunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Metonimiya neft-qaz sənayesində istifadə olunan xüsusi lüğət və terminologiyanın formalaşmasında mühüm rol oynayan mühüm dil mexanizmidir. Bu tədqiqatın məqsədi metonimiyanın əsas növlərini, onların funksiyalarını və ingilis dilinin neft-qaz terminologiyasında tətbiqini müəyyən etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ixtisaslaşdırılmış mətnlərin və terminoloji lüğətlərin təhlili aparılıb, müvafiq linqvistik metod və nəzəriyyələrdən istifadə olunub.

Rəyçi: prof. S.A.Məhərrəmov

ETİMOLOJİ METOD VƏ ONUN TOPONİMİKADA TARİXİ (Nümunələr M.Kalankatukiunun “Alban tarixi” əsərindəndir)

Etimologiya – sözün mənşəyi və tarixi haqqında elm olmaqla, tarixi dilçiliyin mühüm, vacib və maraqlı sahələrindən biri sayılır. İctimai şüurun məhsulu olan və nitqimizi təşkil edən sözlər tarixi inkişaf prosesində obyektiv varlığı əks etdirir. Sözün tarixi xalqın tarixi ilə sıx bağlı olduğundan tarixi və etnoqenetik sualları cavablandırmaqdan ötrü etimoloji tədqiqatlar çox vacibdir.

Uzun illər etimologiya toponimikanın əsas problemlərindən olmuş və bu problem hələ də öz həllini tapmamışdır. İlk növbədə onun bir problem kimi vacibliyini qeyd etmək lazımdır. Müqayisəli-tarixi metod yaranmazdan əvvəl, coğrafi adların etimologiyası, bütövlükdə, kifayət qədər asan və uyğun görünür və etimoloji axtarışlar bu formada aparılırdı.

V.K.Trediakovskinin sadə fantaziyalarını buna nümunə olaraq təqdim etmək olar. Məsələn, Norveç xəritənin yuxarı hissəsində olduğu üçün Navrexliya (navexu), İtaliya uzaqdakı Udaliyadır (udalennaya) və s. kimi fikirləri ilə etimologiyanın inkişafını və digər elmlərlə əlaqəsini görmür və onu bir elm kimi bəsitləşdirirdi. V.K Trediakovskinin coğrafi adların etimologiya ilə əlaqəsinin zəif olması və yaxud da heç olmaması haqqında mülahizələri elmdə çox suallar doğurmuşdu (13, 169).

Məsələ burasındadır ki, o dövrdə etimologiyanı qurmaq və yoxlamaq üçün heç bir meyar yox idi və tədqiqatçının malik ola biləcəyi ən yaxşı vasitə onun intuisiyası olurdu. Buna görə düzgün etimologiyalar yalnız təsadüfən meydana çıxır onları əsaslandırmaq və sübut etmək mümkün olmurdu. Nadir hallarda əldə edilən şərhin ideal nəticəsi xalq etimologiyasına əsaslanırdı. XIX və XX əsrin əvvəlləri toponimikada etimoloji metodun inkişafı çox mühüm dövrü təşkil edir. Bu dövrün ən mühüm nailiyyəti komparativ, yəni müqayisəli tədqiqatlarla işlənmiş fonetik uyğunluq prinsipinin tətbiqi olur və bu prinsip toponimik etimologiyanın əsas meyarına çevrilir. Etimologiyada tarixi meyarı tarixi ehtimal kimi yəni həqiqətə uyğun formada qəbul etsək müəyyən bir ərazinin toponimikasını orada yaşayan xalqların dili ilə təhlil olunması deməkdir. Coğrafi meyar isə etimologiyada coğrafi ehtimal kimi, yəni ərazinin coğrafi şəraitin həqiqətə uyğun formada öyrənilməsi, coğrafi baxımdan obyektin öyrənilməsində adın izahı və təhlili deməkdir. Bütün bunlar toponimik etimologiyanın inkişafında səmərəli şəkildə əksini tapmışdır. Onlar bu gün də öz aktuallığını tam saxlayır, ayrı-ayrı adların izahı- müzakirəsi, bir çox adların ətrafında gedən mübahisələr toponimlərin şərhinin mürəkkəbliyini və çətinliyini göstərir.

Toponimik etimologiyaya yeni baxış N.Y.Marr və onun bəzi ardıcılıqları tərəfindən müəyyən edilmişdir. Coğrafi adların mənşəyinin təhlili nöqtəyi-nəzərindən “yeni dil doktrinası”nı, yəni yeni dil təlimini bir növ sistemli yanaşma cəhdi kimi qiymətləndirmək olar. Eyni zamanda, fonetik uyğunluqların dəyişməzliyi, eləcə də müqayisəli tarixi ənənəyə görə meydana çıxan digər meyarların unudulması uğursuzluqla nəticələndi. Ən mühüm iki başlanğıc – fonetik və linqvistik qanunauyğunluqlar toponimikada birləşdirildi. Beləliklə, toponimik etimologiya öz inkişafının yeni dövrünə qədəm qoydu. Ayrı-ayrı toponimlərin deyil, toponimiyanın öyrənilməsi, qədim yunan fəlsəfəsindən yaranan atomizmi tədricən əvəz edən ardıcılıq, XIX əsrdə inkişaf etmiş coğrafi adların etimologizasiyasına daha iki – sözdüzəldici və semantik meyarlar əlavə olundu. Bütöv toponimik təbəqələrin tədqiqi xüsusən də areal toponimlərinin kökündən onun tərtibatına – ilk növbədə şəkilçilərə yönəltdi. Bu, etimoloji problemi aradan qaldırmadı, əksinə etimoloji problemlər daha da yaxınlaşdırdı. Bu coğrafi adın etimologiyasını başa düşməyə, aydınlaşdırmağa imkan yaratdı. Adın mənşəyini məlum tarixini nəzərə alsaq, onun semantikasını birmənalı olaraq izah etmək və əksinə, izah olunmuş semantikaya görə toponimin mənşəyini müəyyənəlmək prinsipinə mümkündür. E.M.Murzaev, V.A.Nikonov Qiyasəddin Qeybullayev, Həsən Mirzəyev, Budaq Budaqov, İbrahim Bayramov və digər sovet toponimistlərinin əsərləri coğrafi adların elmi coğrafiyaşünaslıq metodlarını inkişaf etdirməyə davam edir, etimologiya meyarlarını aydınlaşdırır, əlavə yeni meyarlar cəlb edir Bütün bu meyarların konkret bir ada münasibətdə tətbiqi çox vaxt hələ də birmənalı şəkildə həllini təmin etmir. Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi Həsən Mirzəyevin 540 səhifəlik “Azərbaycan toponimləri və şivə sözləri” kitabının 260-dan çox səhifəsi Dərələyəz mahalının toponimlərinə həsr olunmuşdur. Həsən Mirzəyev Dərələyəz toponimlərinin hər birini ayrı-ayrılıqda xalqımızın dili, tarixi, təfəkkürü, məişəti, adət-ənənəsi, etnoqrafiyası ilə bağlılığını əldə əsas götürərək təhlil etməsi inkaredilməz etimoloji və linqvistik faktlarla erməni cızma-qaralarına tutarlı cavab vermişdir. İbrahim Bayramovun “Oərbi Azərbaycan toponimlərinin tərkibində işlənən söz və coğrafi terminlər lüğəti”, “Oərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri”, “Oərbi Azərbaycanın toponimlər sistemi” və s. əsərləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əsərdə Qərbi Azərbaycanda olan toponimlərin mənşəyi, etimologiyası haqqında məlumat verilir. Budaq Budaqov Azərbaycanda və dünya miqyasında tanınmış coğrafiyaçı alimdir. O, müasir coğrafiyamızın geomorfologiya, landşaftşünaslıq və toponimika elmi məktəbinin banilərindəndir. Toponimiya termini (yunan dilindən

¹⁶ Bakı Slavyan Universiteti

topos - yer və onoma - ad) coğrafi adları araşdıran tətbiqi elmi bir sahədir. Onların mənşəyini, mənasını, zamanla dəyişməsinə, müasir səsinə və yazısını araşdırır. Toponimik tədqiqat apararkən tarix, coğrafiya, dilçilik kimi elmlərin bilinməsi tələb olunur. Toponimiya elminin tədqiqat obyektləri toponimlərdir. Toponimiya müəyyən bir ərazidə və bu əraziyə xas olan coğrafi adların məcmusudur. V.A.Juçkeviç coğrafi adlardan və onu tədqiq edən elm sahəsindən danışarkən göstərir ki, adların lingvistik planda tədqiqi statistik məlumatlar, coğrafi və tarixi analizlərlə tamamlanmalıdır. [6,12]. V.A.Nikonovun, maraqlı fikri bizi daim düşündürür: “Coğrafi adlar da sözdür, buna görə də bütün sözlər fiziki coğrafiyaya yox, dil qanunlarına tabedir. Toponimika özü üçün xüsusi vasitələr icad etmir, dildə mövcud olan vasitələrdən istifadə edir” [11, s. 66]. Yenə həmin mənbə: V.A.Nikonov qeyd edir ki, onomastik vahidlər onları yaradanların dili haqqında böyük məlumat daşıyır. Adların müəyyən yerə aidliyi isə həmin ərazidə yayılmış qədim dili bərpa etmək, yayılma ərazisinin hüdudlarını müəyyənləşdirmək imkanı verir [11,11]. T.I.Hacıyev və K.N.Vəliyev “Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi” kitabında onomastikaya belə bir tərif vermişlər: “...insan adlarının yaratdığı təbəqələr xalqın tarixi inkişafının mərhələlərinə uyğundur.” [5,64] Məlumdur ki, ad anlayışı ifadəsinin kökləri çox qədim zamanlara təsadüf edir. A.V.Superanskaya yazmışdır: “Xüsusi adlar lingvistik kateqoriyalara daxil olan bütün sözlər kimi eyni elementlərdən təşkil olunsada, cəmiyyətdə fərqli xidmət edir.” [12,7]. Müasir dövrümüzdə toponimiyanın tədqiqatına olan maraq leksikasının onomastika şöbəsinin spesifik xüsusiyyətlərlə izah olunur. Xalqın düşüncəsini, möhtəşəm mədəniyyətini əsrlər boyu özündə cəm edən toponimiya, etnosların tarixi mənşəyi problemlərini bir güzgü kimi əks etdirir və bu problemin həllində mühüm rol oynayır. Başlanğıcda ölkəşünaslıqdan qaynaqlanmış toponimiya ilə bir elm kimi etimologiya məşğul olurdu. Bu sahəni elm kimi təsdiqləyən müəyyən ərazidə yayılmış toponimlərin xüsusiyyətləri və onların qrammatik semantik funksiyaları olmuşdur. Əgər dilçilik mövqeyindən yanaşsaq, təmiz toponimik “zona” yoxdur. Tarixi inkişaf prosesində bir toponimik dalğanın üzərini digər toponimik dalğanın örtməsi nəticəsində müəyyən toponimik qatların əmələ gəlməsi elmə məlumdur. Bu prosesdə yaranmış yeni adlar toponimik sistemə daxil olur. Bu zaman əsas məsələ yeni antroponimlərin, toponimlərin özündən əvvəl işlənənlərdən nə dərəcədə fərqlənməsidir. Alınma dilin (yəni dalğanın gətirdiyi hər hansı dil öz qrammatik xüsusiyyətləri ilə birgə) mənimsənilməsi ilə əvvəlki dilin qatlarında olan toponimlər və ya antroponimlər ümumilikdə desək onomastik qat kimi birdəfəlik itmir. Toponim yeni dil sistemə adət edərək fəaliyyət göstərir və yaşayır. Sivilizasiya dəyişir, bununla bağlı etnos itir, qədim mədəniyyət unudulur. Lakin fonetik təhrifə məruz qalmış toponimlər fonetik şəklini dəyişərək də yaşaya bilir. Belə qədim və məşhur yer adlarından olan Balasakan və Çola toponimlərinin etimoloji –lingvistik təhlilini təqdim etmək istəyirik.

Balasakan – “Həmin meşəlikdən hücumda olan ermənilərin qarşısına Balasakan çarının oğulları çıxdılar” [7,s.39] Balasakanın adı ilk dəfə III əsrdə çəkilir. Tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu toponim türkcə pala, düzən, çöl sözündən və sak etnonimindəndir [10s.385] Mahmud Kaşğarının tərtib etdiyi xəritədən anlaşılır ki, türk hökmdarlarının oturduqları mərkəz Balasağun şəhəridir və bu dəyişdirilmiş adlardandır. Doğu Türkünstanın qədim şəhərlərindən, mühüm mərkəzlərindən biri olan Balasağun İsık gölün quzeyində, Çu çayının sağ tərəfində idi. Sonradan qara xitaylar tərəfdən “gözəl şəhər” anlamında olan Günbalıka çevrildi. Çin və ərəb coğrafiyaşünaslarının verdiyi məlumatlara görə, indi həmin şəhərin yerində Tokmak şəhəri salınmışdır. Balasağun İlig Xanlara (doğu xaqanlığa) paytaxt da olmuşdur. Bir zamanlar bu şəhərdə “Balasağun Xanlığı” qurulmuş, bu xanlıq qara xitayların o tərəfə gəlişlərinə qədər yaşaya bilmişdi. Qara xitaylar Balasağunu alaraq özlərinə mərkəz etmiş, 1215-ci ildə isə monqolların istilası nəticəsində dağılmışdır. Hazırda şəhərin xarabalıqları qalmaqdadır. “Divan”da Balasağun şəhərinin Əfrasiyabın oğlu tərəfindən tikildiyi bildirilmişdir [8,s.90]. “Türk dillərinin müqayisəli lüğəti”nə görə, Balasağun sözündəki bal morfemi “gil” mənasında qəbul edilməlidir. Q.Dörfer və N.N.Poppe monqol dilindəki leksik mənası “şəhər” olan balaskasun/ balgasun/ balka-sun sözləri ilə qədim türk dillərində balaka (balk) balıq sözləri arasında fonetik oxşarlığı qeyd etmişlər. Q.Dörferin bu sözün “gil” anlamı olduğunu, daha dəqiq desək, “gil divar”, “gil divarla dövrələnmiş yer” anlamı ifadənin tarixi inkişaf yolu keçərək “şəhər” mənasına çevrildiyini qeyd etmişdir [9,s.59]. “Qədim türk lüğəti”ndə isə Balasağun coğrafi obyekt, şəhər adı kimi verilmişdir. Bala morfeminin isə I mənası heyvan balası, quş balası, yəni balaquş II mənası əsasən “nökar”, “köməkçi” anlamında göstərilmişdir [2,s.80]. Sözün II komponentinə sağun morfeminə gəldikdə isə I mənada karlıklarda “fəxri ad”; II mənada xüsusi ad kimi verilmişdir – “Atasağun”. Deməli, müxtəlif mənalı sözləri nəzərdən keçirərək belə qənaətə gəlirik ki, Balasağun “gil divarla hasarlanmış kiçik şəhər” anlamını verən toponimdir. Məlumdur ki, Albaniya ərazisində qeydə alınmış toponimlərin əksəriyyəti türk mənşəlidir. Araşdırdığımız toponimlərin tarixi inkişaf prosesində bir toponimik dalğanın üzərini digər toponimik dalğanın örtməsi nəticəsində müəyyən toponimik qatların əmələ gəlməsi, sərhədlərin dəyişməsi nəticəsində, dünyada və ölkədaxili siyasi hadisələri nəzərə alaraq, belə qənaətə gəlirik ki, toponimlərin sonrakı həyatını izləyərək müxtəlif adlara rast gəlirik. Bu prosesdə yaranmış yeni adlar toponimik sistemə daxil olur. Bu zaman əsas məsələ yeni antroponimlərin, toponimlərin özündən əvvəl işlənənlərdən nə dərəcədə fərqlənməsidir.

Çola – “Dərbənd yaxınlığında olan Çola” [7, s.41]. “Uxtanesdə Çola Dərbənddir”. Çola (Çoqa) Rubas çayının və Bilicinin yanında olan Torpaqqala adlanan xarabalığın yerində idi. “Ço-qa yaxud Jola

hər fən at yeri, yaxud atlı adamların, yaxud hunların yaşadığı yer deməkdir. Hazırda yerli şivələrdə ata çə və yaxud çu” deyilir [3 s.36] Çol/Çul toponimi qədim türk mənşəli cul tayfasının adıdır və indi də Azərbaycanda Çullu adlı kəndlərimiz var [1,s.29] Mənbədə Çola keçidi toponiminə rast gəlirik: “Bundan sonra şahın sarayına xəbər çatdı ki, saysız-hesabsız xəzər qoşunları Çola keçidini aşaraq bizim ölkəyə daxil olublar” [7, s.29] Mənbənin “Qeydlər və şərhlər” bölməsində verilən məlumata görə Çola keçidi Dərbənd keçididir [7, s. 211] Çola qapısı və Çola darvazası – “Onlar qəflətən Çola qapısından keçir və şəhərin keşikçiləri və İran şahının keçidin ətrafına yerləşdirdiyi başqa qoşunlara əhəmiyyət vermədən qartallar kimi başı aşağı hücum edərək Kür çayı tərəfə yönəldilər” [7,s. 96] “Onlar bir neçə gündən sonra Dərbənd yaxınlığında olan Çola darvazasına çatdılar” [7,s.155] Hər iki nümunədən bəlli olur ki, Çola darvazası, yaxud qapısı Çola şəhərini qoruyan qala divarlarına bərkidilmiş (adından məlum olduğu kimi) möhkəm qapılardır. Xalqın dilində belə bir deyim var: “Dəmir qapı Dərbənddə” Güman edirik ki, bu qapılar həqiqətən möhkəm olduğundan simvolik xarakter daşıyır. Mənbənin toponimlər sistemində etimoloji-lingvistik vöndən baxılırsa, türk təfəkkürünün süzgəcindən keçmiş adlarda dərin fəlsəfi - psixoloji məna ilə yanaşı emosionallıq, ekspressivlik, ahəngdarlıq və poetikliyin qaynağı qarışmış şəkildə olduğu aydınlaşacaqdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Древнетюркский словарь // Ленинград: Наука, 1969, 677 с.
2. Əhmədov T.M. El-obamızın adları. Bakı: Gənclik, 1984, 128s.
3. Gerhard Doerfer "Türkische Lehnwörter im Tadschikischen" Wiesbaden Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXVII, 3
4. Hacıyev T.I. Vəliyev K.N "Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi"
5. Жучкевич В. А. Общая топонимика, Минск, 1968, 227 с
6. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Bakı: Elm, 1993, 269 s.
7. Kaşğari M. Divanü Lüğat-it-Türk. Bakı: Ozan, 2006, IV cild, 760 s
8. Ларс Йохансон. Некролог: Герхард Дёрфер (1920–2003) // Тюркские языки, 2004, Том: 8, № 1
9. Март Н.Я. Избранные работы, Этно-глотогония Восточной Европы, т. 5, М-Л, ГСЭИ, 1935, 689 с.
10. Никонов В. А. Введение в топонимику. Москва, 2001, 184 с.
11. Суперанская А.В. Имена собственные в чужой языковой среде // Топономастика и транскрипция. М.: Наука, 1964. С. 35-64.
12. Севастьянов Олег. Первый поэт России. К 300-летию поэта В.К.Тредиаковского журнал «Слово» № 3'03, 2003

Açar sözlər: etimologiya, etimoloji metod, mənşə, təhlillər.

Ключевые слова: этимология, этимологический метод, происхождение анализы.

Key-words: etymology, etymological method, origin analyses.

Резюме

В истории тюркских народов произведение Мусы Каланкатуклу «История Албан» занимает особое место. В книге «История албан» есть много топонимов тюркского происхождения. Главная цель нашей статьи – сделать этимологическо-лингвистический анализ топонимов, Баласагун и Чола, а также выяснить их происхождение.

Summary

Musa Kalankatuklu's work "The History of the Albans" occupies a special place in the history of the Turkic peoples. In the book "The History of the Albans" there are many toponyms of Turkic origin. The main purpose of our article is to make an etymological and linguistic analysis of toponyms, Balasagun and Chola, as well as to find out their origin

Rəyçi: dos. X.Ə.Babaşova

MƏKAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN KONSEPTUALLAŞDIRILMASI VƏ YENİDƏN KONSEPTUALLAŞDIRILMASINDA “KONTEYNER” SXEMİ

Məkan fəlsəfə və təbiətşünaslığın fundamental anlayışı sayılır. Uzun əsrlər boyunca “məkan” anlayışı ilə yalnız filosoflar maraqlanmış və “məkan” bir fəlsəfi kateqoriya kimi öyrənilmişdir. Son illər koqnitiv dilçiliyin inkişafı ilə əlaqədar dildə dil və məkan anlayışları geniş prizmada öyrənilməyə başlamışdır. Dünyadakı müxtəlif xalqların dil xəritəsində məkan anlayışı müxtəlif konseptlərlə müəyyənləşir. İnsanın aid olduğu etnos, etnik birlik, tayfa, qəbilə, xalq, coğrafi mühit onun məkanı şəklində konseptuallaşır. Z. Əliyeva yazır: Xalis məkanı nə duymaq, nə də təsəvvür etmək olmaz. O, bu cür təyinlərdən məhrum olan xalis fikirdir”, “...daha yaxşı yaşamaq uğrunda mübarizənin gedişində insani real aləmin mürəkkəbliyindən, rəngarəngliyindən, ona real hadisə və proseslərdən baş çıxarmaq imkanı verən anlayışlar sistemində məkan anlayışı və ona yaxın olan “gerçəklik”, “reallıq” məqamları xüsusi yer tutur” [1, s.123].

Məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılmasında bütün dillərdə ərazinin müəyyənləşdirilməsinə əsaslanan konteyner sxemindən istifadə olunur. S.Y. Boqdanova məkan münasibətlərinin konseptuallaşmasında bu sxemdən istifadənin vacibliyini öz məqaləsində vurğulamışdır [9,12].

Konseptuallaşdırma bizim tərəfimizdən bir obyektin ümumi ideyasının nisbətən sadəkonseptlərin, bu tərkiblər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və obyekt haqqında təsəvvürün formalaşmasında hər bir komponentin əhəmiyyət dərəcəsinin müəyyən edilməsindən ibarət olan biliklərin strukturlaşdırılması prosesi kimi başa düşülür. Ə. Rəcəbli konseptuallaşdırmaya belə tərif verir: “Konseptuallaşdırma- bu, şüurda konseptlərin yaranması və formalaşması, konseptlərin yaranmasına aparan yeni informasiyanın dərk olunması prosesidir” [7, 56]. Linqvistik materialın koqnitiv dilçilik baxımdan təhlili zamanı biliyin yenidən qurulması prosesini ifadə edən yeni bir terminin – yenidən konseptuallaşdırmanın tətbiqinə zəruriyyət yarandı. Bu hadisə xüsusi bir şəkildə qeyd edilməsə də, dilçilər tərəfindən artıq dildə tətbiq edilmişdir. Beləliklə, onun təyin edilməsi üçün xüsusi bir termin təqdim etmədən, elm adamları məkan elementlərinin mənə dəyərlərinin ideallardan iki növ sapmasını göstərir: a) adətən polisemiyanın (çoxmənalılıq) inkişafına səbəb olan şərti, kontraktiv sapma (kənarlaşma), b) fərziyyənin praqmatik prosesindən irəli gələn sapma [2,34]; N.N. Boldirev qeyd edir: “Əgər prinsipial olaraq yeni xüsusiyyətlər əlavə olunarsa və onlar müstəqil konseptlər statusu əldə edərlərsə, konseptlər dildə ikinci dərəcəli təmsilçilik əldə edə bilirlər” [10, 42]. Yeni terminlə bağlı aşağıdakıları demək olar: konsept sözün mənası ilə dildə sabitləşir; zaman keçdikcə prinsipial olaraq yeni xüsusiyyətlər qazanır və fərqli olur (genişlənir), təsbit edildiyi sözün mənası da genişlənir və dəyişir; konseptin genişlənməsi ilə ya sözün mənası genişlənir, ya da onun əsasında müstəqil konsept yaranır və başqa bir söz meydana çıxır.

Məkan əlaqələrinin yenidən konseptuallaşdırılması sxematik şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər: öncə məkan münasibətləri konseptuallaşdırıldı (“şaqlı”, “üfüqi” və s. kimi), sonra onların əsasında törəmə konseptlər (“müərrəd sferada şaqlı”, “müərrəd sferada üfüqi” və s.) formalaşdı, nəticədə, dildə konseptlərin ikinci dərəcəli təmsili mümkün olmuşdur. Dildə KONTEYNER sxemini təmsil edən ingilis fraza feillərində məkan münasibətlərinin yenidən konseptuallaşdırılması prosesinin necə əks olunduğunu izləyək.

Rus dilçiliyində KONTEYNER sxemi E.S. Kubryakova, E.E. Qolubkov, E.V. Raxilina və başqaları tərəfindən öyrənilmişdir. Xüsusən də, bu sxemdən nümunə kimi istifadə edərək, E.S. Kubryakova koqnitiv elmin əvvəlcədən müəyyən edilmiş metodunun hər hansı təhlil edilən hadisəni izah etmək üçün praktikada necə işlədiyini nümayiş etdirdi [5,476].

Konteyner anlayışı çox zaman özünü aydın və nadir hallarda müəyyən edilən kimi istifadə olunur, bununla belə, onun arxasında sadə bilik strukturu var. J.Lakoffun verdiyi tərifə görə, KONTEYNER sxemi daxili xaricdən ayıran sərhəddən ibarətdir [6,271]. Beləliklə, sxemin ayrı-ayrı elementləri daxili və xarici sərhəd anlayışlarıdır. Gördüyümüz kimi, bu sxemlə əlaqədar olaraq problemin “statik” və “dinamik” tərəfini (daxili, xaricə) nəzərdən keçirmək olar.

Statistik aspektdən KONTEYNER sxeminin məğzi “kainatın yalnız özündə, öz daxilində bir şeyə sahib olmaq (saxlamaq və ya ehtiva etmək) qabiliyyətinin sxematik və son dərəcə sadələşdirilmiş təsviridir” və sxemin iki ontoloji kateqoriyadan “yer və ya məkan” və “obyekt”dən asılılığının təzahürü E. S. Kubryakova tərəfindən ətraflı təsvir edilmişdir [5, 475-491].

Linqvistik məlumatların təhlilindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bir obyektin digərində mövcudluq münasibətlərinin daxilolma əlaqəsi kimi dərk edilməsi universal xarakter daşıyır və müxtəlif yollarla ifadə edilə bilər ki, bunların arasında, ilk növbədə, ingilis dilində “in”-ə uyğun gələn ön sözlər və zərflərdir. Bu üsulla yanaşı, KONTEYNER sxemi xüsusi affikslər, xüsusi feil qrupları, mənsubiyyət ifadə edən konstruksiyalarla ifadə edilə bilər [8,79] və s. Ümumiyyətlə, E.S. Kubryakova “KONTEYNER sxeminin dilin müxtəlif formalarında obyektivləşdirilməsinin müstəsna rolunu və hətta onun dünya haqqında düşüncə tərzinə təsirini” inandırıcı şəkildə sübut edir [5,489].

Sxemin dinamik aspektinə bir çox əsərlər həsr edilmişdir, bunların arasında E.E.Qolubkovanın namizədlik dissertasiyasını qeyd etmək olar; burada “in” hissəciyi obyektin danışanın bildiyi və ya şəraitin nəzərdə tutduğu

¹⁷ Bakı Slayyan Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. <nigar_79@hotmail.com>

məhdud bir məkana yerdəyişməsi hadisəsinin baş verdiyi vəziyyəti təsvir etməyə xidmət edir. Bu cür nüfuz yönləndirilmiş xarakter daşıya bilər və ya situasiyanın həm məkən, həm də faza xüsusiyyətlərini təsvir edən metaforik köçürmələrə məruz qala bilər [11,16]. Alimlər sxemin digər elementinə - sərhəd məsələsinə də dəfələrlə toxunmuşlar. Biz həm də sxemin üçüncü elementinə - xaricə / xaricdən anlayışına diqqət yetirməliyik. İngilis fraza feil sistemində “out” postpozisiyasından istifadənin konseptual əsaslarını təhlil edərkən məhz bu xüsusi elementin nəzərə alınması lazımdır. KONTEYNER sxemi çərçivəsində müxalif münasibətlərinin təqdimatı 1983-cü ildə S.Lindner tərəfindən tətbiq edilib. Müəllif “out”u “on” kimi sadə lokal əlaqə ilə müqayisə etməklə geniş lokal əlaqə kimi təsvir edir (*the cup is on the table* ifadəsində “stəkan masanın üstündədir”). S. Lindner həmçinin qeyd edir ki, “IN və OUT variantları fiziki sahədə və bəzi digər (lakin hamısında deyil) mücərrəd sahələrdə konfigurasiyaların tərs ardıcılığı kimi bir-birinə zidd ola bilərlər [12, 71] ki, burada məkən elementlərinin əksər ziddiyyətlərinə xas olan asimetriya (uyğunsuzluq) özünü göstərir.

Deməli, KONTEYNER sxemi frazeoloji feillər sistemində dilin üçölçülü fəzasında “tutma” ölçüsünə aid olan “in” və “out” müxalif postpozisiyalar ilə təmsil olunur [4,91]. Sərhəddən başqa, fikrimizcə, sxemdə iki məqam çox vacibdir: - xarici və ya daxili: a) daxildə olanın nə dərəcədə müəyyən olması və b) xaricdə olanın nə qədər mücərrəd olması.

a) bəndinə görə, məhdud obyektlər, istər insan, istər daş və ya torpaq olsun, ölçülərə malikdir, buna görə də onları əmələ gətirən və ya ehtiva edən maddənin miqdarı ilə xarakterizə edilə bilər: *There's a lot of land in Kansas* (məsələn, J. Lakoff, M. Consondan götürülmüşdür). Beləliklə, ərazinin delimitasiyası (ayırmaq, aralarına hədd qoymaq) kəmiyyət xarakteristikası aktıdır. Ölçülə bilən və təsvir edilə bilən bir şeyin ingilis dilində “in” konseptinin fraza feildə postpozisiya kimi istifadəsinə nisbətən məkən bildirən ismi birləşmələrdə (*in Kansas* -Kanzasda) ön söz kimi üstünlüyü kifayət qədər konkret təqdim edilir.

b) bəndində vurğulanır ki, kəmiyyət hesabının mümkünsüzlüyü səbəbindən kənarında olanın sonsuzluğu, qeyri-məhdudluğu və nəticədə mücərrədliyi və qeyri-müəyyənliyi bu koqnitiv sahədən həm konkret, həm də mücərrəd digər mürəkkəb sahələrə metaforik köçürmələrə imkan verir. Aydınır ki, buna görə də, bu məkən əlaqəsini təmsil edən “out” dilçilərin əksəriyyəti tərəfindən ən ümumi kimi tanınır.

Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, “out” postpozisiyası hərəkəti konteynerdən xaricə, lakin “sonsuzluğa” deyil, “konteyner” üçün götürülmüş başqa bir məhdud məkana indeksləşdirir. Bu zaman situasiyanın təmsil olunmasında hər iki zidd tərəf (*out* və *in / into*) iştirak edir. Mahiyyətin bir “konteynerdən” digərinə “axması” nümunələri, fikrimizcə, dildə fəzaların davamlılığını, bağlılığını əks etdirməyin mümkünlüyünə dəlalət edir. Əlaqəlilik (məkanın boşluqların olmaması və sahələrdə maddi təsirlərin yayılmasında qısamüddətli fəaliyyətin pozulması), zamanla və materiyanın hərəkəti ilə qırılmaz əlaqə ilə yanaşı, maddi sistemlərdə struktur əlaqələri və inkişaf proseslərindən asılılıq, genişlənmə, nisbi kəsilməzlik və üçölçülülük elmi mənada məkənin ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biridir [3,155].

I.M.Kobozevanın fikrincə, məkənin elmi konsepsiyasını səciyyələndirən əlaqə, davamlılıq anlayışları kifayət qədər boşluqlar olan adi məkən təsvirlərində öz əksini tapmır, qeyd olunan obyektlər arasındakı boşluqlar isə naməlum qalır. Materialdan belə görünür ki, ingilis dilində keçidi təsvir edərkən obyekt bir “konteynerdən” digərinə düşə bilər və bununla da dildə əks olunan məkənin bağlılığını nümayiş etdirir, məsələn, “*Out of the frying pan into the fire*” (yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük – mənasında). Frazə feil sistemində linqvistik formada təqdim olunan məkənlərin “əlaqəliliyi” bir qapalı məkəndən digərinə “out” frazeoloji feilin “*comeout*” postpozisiyonu və “*into*” yönləndirici ön sözünün birləşməsi ilə ifadə olunur.

(1) *With a violent push he shoved David out into the pressroom (Michener);*

(2) *Carefully we turned the net out into the enamel basket (Murray);*

(3) *Having emptied out the water jar in the sink, she refilled it (Le Carré).*

3-cü misalda “*empty out*” fraza feilinin istifadəsi KONTEYNER sxemində məkən münasibətlərinin ikiqat işarələnməsinə dəlalət edir, çünki belə kontekstdə postpozisiyasız “*empty*” feilinin özü semantik komponenti “boş” ehtiva edir (müqayisə et: Robert emptied a finger or two of Scotch into his glass and drained it in one gulp (Korda)). “Konteyner” bildirən “*street*”, “*highway*” isimləri bir “konteyner”dən digərinə keçidi bildirən “out” postpozisiyası ilə frazeoloji cümlələrdə geniş istifadə edilir:

(4) *But instead of sobbing and kicking the wall, he grabbed his coat and ran out into the street (Michener);*

(5) *The population, surprised by the weather, hurried out into the streets (Bradbury);*

(6) *He dashed out into the highway leading past Dedham (Michener).*

Oriyentasiya sxemləri mürəkkəb və mücərrəd hadisələri ifadə etmək üçün struktur elementləri kimi çıxış edə bilər. Əsas oriyentasiya sxemlərindən biri - KONTEYNER frazeoloji feillər sistemində aşağıdakı aspektlərdə öz əksini tapır: fraza feillər daxili xaricdən ayıran sərhədi xarakterizə edir (sxemin əsas elementi), indeks komponentlərinin qarşılıqlı əlaqəsi baxımından sərhədi keçmə istiqamətinin və müşahidəçinin mövqeyinin göstəricisini ehtiva edir, məkən mənalarının yenidən nəzərdən keçirilməsinə əsaslanan və məkən postpozisiyalarının qruplaşmalarının formalaşmasına səbəb olan metaforik köçürmələri əks etdirir.

Konseptuallaşdırmadan yenidən konseptuallaşmaya keçidin baş vermə ardıcılığı sxematik olaraq aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

a) məkən münasibətləri konseptuallaşdırılır; b) məna məkən konseptləri ilə müqayisə və qarşılaşdırılma əsasında konseptuallaşdırılır; c) müqayisə və qarşılaşdırılma mümkün olmadıqda, yenidən konseptuallaşma

nəticəsində yaranan və dil vahidlərinin qruplaşmalarını təşkil edən metaforaların genişlənməsi nəzərdən keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva Z. Dil sisteminin konseptuallaşması və kateqoriyalaşma problemləri. Bakı, Zərdabi nəşr, 2022
2. Herskovits A. Language and spatial cognition. – Cambridge, 1986.
3. Кобозева И.М. Грамматика описания пространства // Логический анализ языка. Языки пространств. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С.152-162.
4. Кравченко А.В. Язык и восприятие. – Иркутск: Изд-во Иркутского ун-та, 1996.
5. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира / Рос. академия наук. Ин-т языкознания. – М.: Языки славянской культуры, 2004.
6. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar: Theoretical Prerequisites. – Stanford, C.A.: Stanford UP, 1987.
7. Rəcəbli Ə. Koqnitiv dilçilik Bakı: Elm və təhsli, 2021.
8. Баранова К.М. Разноструктурные средства описания однотипных ситуаций в современном английском языке (на материале конструкций, выражающих идею притягательности): Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1998.
9. Богданова С.Ю. Концептуализация и реконцептуализация пространственных отношений (схема «КОНТЕЙНЕР») <https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptualizatsiya-i-rekontseptualizatsiya-prostranstvennyh-otnosheniy-shema-konteyner>
10. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика (курс лекций по английской филологии). – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000.
11. Голубкова Е.Е. Глагольные комплексы типа come in, put away в современном английском языке: семантика и функционирование: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1990
12. Линднер С. То, что движется вверх (up), не обязательно может следовать вниз (down): сопоставление in и out // Исследования по семантике предлогов: Сб. ст. – М.: Русские словари, 2000. – С.55-82.

Хülasə:

Hərəkət və dəyişiklik ideyası ingilis fraza fellər sistemində ifadə olunan əsas fikirdir. Hərəkət məkanda baş verdiyi üçün dil insana bu prosesi müəyyən dil vahidlərindən istifadə edərək təsvir etməyə imkan verən, çox vaxt mənbə-yol-məqsəd, hissə-bütöv, konteyner kimi stereotipik oriyentasiya sxemlərini təmsil edən bir koordinat sistemində malikdir.

Məqalə KONTEYNER oriyentasiya sxemi çərçivəsində məkan münasibətlərinin konseptuallaşdırılması və yenidən konseptuallaşdırılması proseslərinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. "Yenidən konseptuallaşdırma" termini məkan münasibətləri haqqında biliklərin restrukturlaşma (yenidən qurulması) prosesinə istinad etmək üçün tətbiq olunur. KONTEYNER sxeminin informasiyanın emalı proseslərində iştirakı məkan yönümlü postpozisiyalarla fraza feillər sistemində təmsil olunan yeni koqnitiv sahələrin məkan təsviri üçün imkanlar açır.

Açar sözlər: *konteyner, məkan, konsept, konseptallaşma, yenidən, konseptuallaşma.*

СХЕМА КОНТЕЙНЕРА В КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ И РЕКОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ

Резюме:

Идея движения и изменения является основной идеей, выраженной в системе английских фразовых глаголов. Поскольку движение происходит в пространстве, язык имеет систему координат, позволяющую описывать этот процесс с помощью определенных языковых единиц, часто представляющих стереотипные схемы ориентации, такие как источник-путь-цель, часть-целое, вместилище.

Статья посвящена изучению процессов концептуализации и реконцептуализации пространственных отношений в рамках схемы ориентации КОНТЕЙНЕР. Термин «реконцептуализация» применяется для обозначения процесса реструктуризации (перестройки) знаний о пространственных отношениях. Участие схемы КОНТЕЙНЕР в процессах обработки информации открывает возможности для пространственного описания новых когнитивных областей, представленных в системе фразовых глаголов с пространственно ориентированными послелогоми.

Ключевые слова: *контейнер, пространство, концепт, концептуализация, ре, концептуализация.*

CONTAINER SCHEME IN THE CONCEPTUALIZATION AND RECONCEPTUALIZATION OF SPATIAL RELATIONS

Summary:

The idea of movement and change is the main idea expressed in the system of English phrasal verbs. Since movement takes place in space, language has a coordinate system that allows this process to be described using certain language units, often representing stereotypical orientation schemes, such as source-path-goal, part-whole, receptacle.

The article is devoted to the study of the processes of conceptualization and reconceptualization of spatial relations within the framework of the CONTAINER orientation scheme. The term "reconceptualization" is used to refer to the process of restructuring (restructuring) knowledge about spatial relationships.

Участие схемы КОНТЕЙНЕР в процессах обработки информации открывает возможности для пространственного описания новых когнитивных областей, представленных в системе фразовых глаголов с пространственно ориентированными послелогоми.

Ключевые слова: *контейнер, пространство, концепт, концептуализация, ре, концептуализация.*

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

UOT 81-116

ГЕНДЕРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ В ПАРЕМИОЛОГИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА:
СОЦИАЛЬНЫЙ СТАТУС МУЖЧИН И ЖЕНЩИН

Введение: Анализ гендерных различий в паремиологии может помочь проследить изменения в социальном статусе мужчин и женщин в течение времени. Отражение этих изменений в языке может указывать на эволюцию гендерных ролей и динамику равенства полов.

Таким образом, исследование гендерных различий в паремиологии английского языка позволяет нам лучше понять социальный статус мужчин и женщин, а также выявить культурные и социальные феномены, связанные с гендерными ролями.

Исследования гендерных различий в паремиологии английского языка, относящиеся к социальному статусу мужчин и женщин, могут быть разнообразными и включать различные аспекты. Вот несколько возможных направлений исследований в этой области:

- *Изучение паремий, связанных с социальным статусом мужчин и женщин:* исследования могут анализировать наличие и распространение паремий, относящихся к гендерным различиям в социальном статусе. Например, исследования могут исследовать наличие паремий, связанных с ролевыми ожиданиями для мужчин и женщин, или паремий, выражающих социальные стереотипы.
- *Анализ изменений в паремиологии с течением времени:* исследования могут рассматривать, как социальный статус мужчин и женщин отражается в паремиологии английского языка со временем. Исследования могут сравнивать паремии, используемые в прошлом и настоящем, чтобы выявить изменения в отношении гендерных ролей и социального статуса.
- *Исследование использования паремий в различных контекстах:* исследования могут рассматривать, как паремии, связанные с социальным статусом, используются в различных контекстах, таких как политика, бизнес или семья. Может быть проведен анализ того, какие паремии чаще используются для описания мужчин или женщин в разных сферах жизни.
- *Кросскультурные исследования:* исследования могут сравнивать использование паремий, связанных с социальным статусом мужчин и женщин, в разных культурах и языках. Такие исследования могут выявить общие тенденции или различия в том, как гендерные роли и социальный статус отражаются в паремиологии различных языков.

В целом, исследования гендерных различий в паремиологии английского языка могут помочь лучше понять, как язык и культурные стереотипы связаны с социальным статусом мужчин и женщин.

1. Социальные возможности и ограничений женщин

В английских пословицах о социальных возможностях и ограничениях женщин часто можно обнаружить определенные гендерные аспекты и стереотипы. Некоторые из них отражают социокультурные представления о ролях и положении женщин в обществе. Однако стоит отметить, что пословицы являются краткими и обобщающими высказываниями, которые не всегда отражают полную картину и разнообразие реальности [2, 52-53]. Ниже приведены некоторые английские пословицы, связанные с социальными возможностями и ограничениями женщин (Таблица 1).

Социальные возможности и ограничений женщин [6]

Таблица 1.

Социальные возможности	Социальные ограничений
- <i>Three women and a goose make a market.</i> - Три женщины и гусь будет рынок.	- <i>The only golden thing that some women dislike is silence.</i> / Единственное золото, которое некоторые женщины не любят, - это молчание.
- <i>Women will have the last word.</i> - У женщин будет последнее слово.	- <i>Silence is golden.</i> / Молчание - золото.
- He that will thrive must first ask his wife. - Кто хочет преуспеть, должен спросить у жены.	- <i>Women in state affairs are like monkeys in glass-houses</i> - Женщины в государственных делах подобны обезьянам в оранжерее.
- <i>Women are in churches, saints; abroad – angels; at home – devils</i> - Женщины в церкви – святые, вне дома – ангелы, дома – дьяволицы.	- <i>A woman, a cat and a chimney should never leave the house</i> - Женщина, кошка и дымовая труба никогда не должны покидать дом.
- <i>Swine, women, and bees cannot be turned</i> - Свиньями, женщинами и пчелами нельзя управлять.	- <i>A woman, a dog, and a walnut tree, the more you beat them the better they be</i> - Чем больше ты бьешь женщину, собаку и ореховое дерево, тем лучше они становятся.
- <i>Dally not with woman or money</i> - Не играй с женщинами и деньгами.	- <i>A young wife should be but a shadow and echo in the house</i> - Молодая жена должна быть лишь тенью и эхом в доме.
- <i>A man cannot thrive except his wife let him.</i> Мужчина не может процветать, если ему не	

¹⁸ Заведующий кафедрой иностранных языков БСУ, доцент, доктор философии по филологическим наукам e-mail: gunasha79@mail.ru

<p>позволит жена. - <i>The cunning wife makes her husband her apron.</i> Хитрая жена делает своему мужу фартук <i>Man is the head but woman turns it.</i> - Мужчина -это голова, но женщина поворачивает ее. <i>Fools and little dogs are ladies' play fellows.</i> - Дураки и маленькие собачки - это дамские игрушки. <i>A woman's advice is no great thing, but he who w on't take it is a fool.</i> - Совет женщины-не такая уж великая вещь, но тот, кто его не принимает, - дурак.</p>	<p><i>Home is the girl's prison and the woman's workhou se.</i> - Дом-это тюрьма для девочки и работный дом для женщины. <i>Women live like Bats or Owls, labor like Beasts an d die like Worms.</i> - Женщины живут как летучие мышь или совы, трудятся как звери и умирают как черви. <i>The foot on the cradle, the hand on the distaff is a sign of a good housewife.</i> Нога на колыбели, рука на прялке - это признак хорошей хозяйки.</p>
---	--

Английские пословицы содержат представления о социальных возможностях и ограничениях мужчин и женщин. Гендерный анализ английской пословицы "*Three women and a goose make a market*" (Три женщины и гусь будет рынок) может основываться на традиционной роли женщин в обществе, которая выражается через использование гуся и рынка в качестве символов. Слово "гусь" (*goose*) в этой пословице может указывать на отсутствие у множества женщин возможности и навыков для ведения бизнеса или участия в торговле. Оно может отражать представление о женщинах как ограниченных или несостоятельных в сфере экономики и коммерции. В то же время, слово "рынок" (*market*) может быть ассоциировано с местом, где происходят торговля и обмен, что может указывать на значимость участия женщин в экономике и социальной активности. Традиционное толкование этой пословицы предполагает, что в случае, если три женщины займутся бизнесом или торговлей, то они смогут создать процветающий рынок.

Английская пословица "*He that will thrive must first ask his wife*" (Кто хочет преуспеть, должен спросить у своей жены) представляет собой выражение, которое можно проанализировать с гендерной точки зрения. Сначала следует отметить, что пословица имеет исторический контекст и отражает стереотипные гендерные роли и ожидания, распространенные в прошлом. Поскольку она основана на представлении о том, что жены являются экспертами в домашних вопросах и управлении семьей, она подразумевает, что успешность и мудрость внутри семьи зависят от женского опыта. С гендерной точки зрения эта пословица может рассматриваться как отражение традиционной гендерной роли женщины как домашней хранительницы и эксперта в семейных вопросах. Она подразумевает, что мужчина должен полагаться на свою жену для достижения успеха, поскольку она обладает знаниями и опытом, которые могут быть полезными в контексте семьи и быта. Однако в современном обществе такая пословица может восприниматься как устаревшая и пропагандирующая гендерные стереотипы.

Английская пословица "*A man cannot thrive except his wife let him*" (Мужчина не может процветать, если ему не позволит жена) или "*A woman's advice is no great thing, but he who won't take it is a fool*" (Совет женщины-не такая уж великая вещь, но тот, кто его не принимает - дурак) подразумевают, что успех и благополучие мужчины зависят от разрешения или поддержки его жены. Пословица отражает традиционные гендерные роли, где мужчина считается провайдером, а женщина - опорой или поддержкой. Она подразумевает, что мужчина должен полагаться на свою жену для достижения успеха, а его преуспевание невозможно без ее участия. Это поддерживает стереотип, согласно которому женщина должна подчиняться и удовлетворять потребности мужчины. Пословица выражает идею о зависимости мужчины от женщины для достижения своих целей. Она предполагает, что мужчина не способен самостоятельно обеспечить свое процветание и нуждается в разрешении или содействии со стороны жены. Это может поддерживать и укреплять существующие неравенства в отношениях между полами [7, 89].

Гендерный анализ английской пословицы "*Women will have the last word*" (У женщин будет последнее слово) позволяет рассмотреть ее с точки зрения социальных и культурных норм, связанных с гендерными ролями и равенством полов. Изначально пословица отражает идею, что женщины, несмотря на традиционные ожидания, могут иметь важное и влиятельное мнение в семейных или общественных делах. Она представляет женщину в роли, где она может высказать свою точку зрения и оставить последнее слово в принимаемых решениях. Однако, с точки зрения гендерной проблематики, эта пословица может вызывать вопросы о неравенстве полов и стереотипах. В контексте современного равенства полов некоторые люди могут видеть в этой пословице намек на то, что женщина должна заслужить право на высказывание своего мнения или что ее мнение не так ценно, как мнение мужчины.

Пословица "*Swine, women, and bees cannot be turned*" (Свиньями, женщинами и пчелами нельзя управлять) содержит несколько интересных аспектов, которые можно проанализировать с точки зрения гендера. В пословице содержится утверждение, что нельзя управлять женщинами. Это отражает стереотип, который связывает женщин с отсутствием способности к управлению или контролю. Подобные утверждения могут вносить негативный вклад в представление о женщинах и их способностях. Кроме того, пословица подразумевает, что управление женщинами является проблемой, что может быть связано с сексизмом. В отличие от женщин, пословица упоминает животных (свиней и пчел), не привязывая их к

определенному полу. Однако, использование животных в данной контексте может быть интерпретировано как использование метафор, ассоциирующихся с определенными стереотипами и представлениями. Например, свиньи могут быть связаны с непослушностью или грубостью, а пчелы – с организованностью и коллективизмом. Гендерный анализ данной пословицы показывает, что она содержит стереотипные представления о женщинах и их способностях, связывая их с отсутствием управляемости. Однако, использование животных (свиней и пчел) не является явно гендеризованным, хотя могут быть связаны с определенными метафорами и представлениями.

"*Dally not with woman or money*" (Не играй с женщинами и деньгами) пословица подразумевает, что женщины и деньги считаются некими непредсказуемыми или опасными элементами, с которыми не стоит связываться. Это может отражать стереотипы о женщинах как о "загадочных" или "хитрых" существах, способных использовать свой пол и привлекательность для достижения личных интересов. Пословица подразумевает, что мужчины должны беречь себя от женщин и денег, как от потенциальных источников проблем или несчастий. Это может отражать патриархальные представления о мужчине в роли защитника или охранителя, который должен быть бдительным и осторожным в отношениях с женщинами и управлении финансами. Пословица грубо упрощает сложные аспекты человеческих взаимодействий, сводя их к двум ключевым элементам: женщинам и деньгам. Это может приводить к заблуждениям или недостаточному пониманию богатства и многообразия отношений, которые могут возникнуть между людьми.

"*Man is the head but woman turns it*" (Мужчина - это голова, но женщина поворачивает ее) - эта пословица подразумевает, что мужчина является главой семьи, который принимает решения, а женщина выполняет его указания. Она утверждает, что мужчина обладает интеллектом и рациональностью, в то время как женщина отвечает за воплощение и осуществление его идей. Такое разделение ролей может быть связано с традиционными представлениями о мужчинах как лидерах и женщинах как исполнительницах [5, 45].

"*The cunning wife makes her husband her apron*" (Хитрая жена делает своему мужу фартук) - эта пословица предполагает, что жены используют хитрость и манипуляции, чтобы контролировать своих мужей. Фартук, как символ домашней работы, относится к традиционным ролям женщины в качестве домохозяйки, которая заботится о доме и семье. Такое представление может подразумевать, что женщины используют коварство для достижения своих целей в семейной сфере [4, 66].

"*Fools and little dogs are ladies' play fellows*" (Дураки и маленькие собачки - это дамские игрушки) - эта пословица может быть расценена как унижающая и пренебрежительная к женщинам. Она сравнивает женщин с "дураками" и "маленькими собачками", что намекает на то, что они слабые, незначительные и несерьезные. Такая аналогия может продолжать стереотипизацию женщин как менее интеллектуально развитых и способных, чем мужчины.

"*Women are in churches, saints; abroad – angels; at home – devils*" (Женщины в церкви – святые, вне дома – ангелы, дома – дьяволицы) пословица представляет устаревшее представление о роли женщины в обществе, и она не отражает современные представления и нормы. "Женщины в церкви – святые" (*Women are in churches, saints*) - эта фраза предполагает, что женщины во время богослужения в церкви ведут себя благочестиво и свято. В такой интерпретации пословица прославляет женщину как носителя моральных и религиозных ценностей. Однако, это также может быть связано с ожиданием, что женщины должны быть пассивными и подчиненными в религиозной среде. "Вне дома – ангелы" (*abroad – angels*) - эта часть пословицы представляет женщин в благопристойном свете, когда они находятся в общественных местах или вне своего дома. Она подразумевает, что женщины должны проявлять идеальные манеры и вести себя достойно перед окружающими. "Дома – дьяволицы" (*at home – devils*) - эта фраза подразумевает, что женщины, находясь в своем собственном доме, могут проявлять отрицательные качества или злонамеренное поведение. Она возможно отражает представление, что женщина в семейной среде может быть хитрой или властной. В целом, эта пословица описывает женщин в трех различных контекстах и навязывает им ожидания и ролевые стереотипы. Она представляет женщину как святое существо в церкви, безупречного ангела в обществе, но как дьяволицу внутри дома. Однако следует отметить, что эти представления узкомыслящи и не учитывают индивидуальность и разнообразие женщин, а также изменения в социальных ролях и стереотипах со временем [1, 88].

Есть также английские пословицы, в которых грубо нарушаются социальные права женщин. Анализ гендерных аспектов данных пословиц может быть осуществлен следующим образом:

"*The only golden thing that some women dislike is silence*" (Единственное золото, которое некоторые женщины не любят, - это молчание) и "*Silence is golden*" (Молчание - золото) - эти пословицы могут быть восприняты как сексистская, подразумевая, что женщины не ценят молчание и склонны к излишнему говорению. Она предполагает, что молчание, вероятно, более ценно, чем слова женщин.

"*Women in state affairs are like monkeys in glass-houses*" (Женщины в государственных делах подобны обезьянам в оранжерее) - эта пословица негативно относится к участию женщин в политике или управлении государственными делами. Сравнение с обезьяной в оранжерее может подразумевать, что женщины не приспособлены или не достаточно разумны для участия в таких делах.

"A woman, a cat and a chimney should never leave the house" (Женщина, кошка и дымовая труба никогда не должны покидать дом) - эта пословица представляет женщину вместе с кошкой и дымовой трубой в качестве неотъемлемых частей домашнего окружения. Она подразумевает, что женщина должна быть привязана к дому и не должна выходить за его пределы.

"A woman, a dog, and a walnut tree, the more you beat them the better they be" (Чем больше ты бьешь женщину, собаку и ореховое дерево, тем лучше они становятся) - эта пословица пропагандирует насилие и женоненавистничество.

"A young wife should be but a shadow and echo in the house" (Молодая жена должна быть лишь тенью и эхом в доме) выражает представление о том, что жена должна быть незаметной и подчиненной мужу, не имеющей своего мнения или активного участия в семейных делах. Это отражает гендерный стереотип о подчиненной роли женщины в браке.

"Home is the girl's prison and the woman's workhouse" (Дом - это тюрьма для девочки и рабочий дом для женщины) представляет дом как место, где женщина ограничена и лишена свободы, а также обязана выполнять домашние обязанности. Это утверждение подчеркивает восприятие женщин как неких "заключенных" домашней сферы, ограниченных своими обязанностями.

"Women live like Bats or Owls, labor like Beasts and die like Worms" (Женщины живут как летучие мыши или совы, трудятся как звери и умирают как черви) негативно описывает женщин, связывая их с недостойными жизненными формами и описывая их труд как бесчеловечный и безвозмездный. Это создает образ женщин как беспомощных и неполноценных существ, чьи усилия и жертвы недооцениваются [1, 66].

В целом, данные пословицы содержат сексистские представления о женщинах, что негативно сказывается на их образе и роли в обществе. Они поддерживают стереотипы о женщинах как менее ценных, менее способных и подчиненных субъектов. В современном обществе стремятся к равноправию и уважению к правам и достоинству каждого индивида, поэтому подобные представления и высказывания вызывают критику и не поддерживаются широким кругом людей.

Литература

1. Kerschen L. American Proverbs About Women: A Reference Guide. Westport: Greenwood Press, 1998. 200 p.
2. Kochman-Haladyj B. On How Proverbs and Quotations Aid in Stereotyping (of a Woman) // Galicia Studies in Language: Historical Semantics Brought to the Fore / ed. by B. Kopecka, M. Pikor-Niedzialek, A. Uberman. Chelm: Wydawnictwo TAWA, 2012. P. 49-62.
3. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах. СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского ун-та, 2006. 280 с.
4. Котий Г.А., Тюленев С.В. Английские афоризмы и пословицы. - М.: Астрель, 2012. - 190 с.
5. Кусковская С.Ф. Сборник английских пословиц и поговорок. - М.: Выш. шк., 1987. - 253 с.
6. Мюррей Ю.В. Большая книга русских пословиц и поговорок и их английских аналогов = The Big Book of Russian Proverbs and Sayings with their English Equivalents. - М.: АСТ; СПб.: Сова, 2008. - 252 с.
7. Сташкова М.А. Функционирование пословиц и антипословиц с гендерным компонентом в современном английском языке: дис. ... канд. филол. наук. М., 2015. 231 с.

РЕЗЮМЕ

Исследование гендерных различий в паремиологии английского языка, особенно в отношении социального статуса мужчин и женщин, остается актуальным и важным. Паремиология, или изучение поговорок и пословиц, является значимой областью исследования в лингвистике и культурологии, поскольку она отражает культурные, социальные и идентификационные аспекты общества. Гендерные различия в паремиологии могут иметь большое значение при анализе стереотипов и предрассудков, связанных с гендерными ролями. Они могут помочь понять, какие идеи, ценности и ожидания связаны с мужчинами и женщинами в англоязычной культуре. Исследование паремий, которые относятся к мужчинам или женщинам, может раскрыть доминирующие стереотипы и социокультурные нормы, которые формируются в обществе.

Ключевые слова: паремиология английского языка, гендер, культура, мужчина, женщина.

İNGİLİS DİLİNİN PAREMIOLOJİYASINDA GENDER FƏRQLƏRİ: KİŞİ VƏ QADINLARIN SOSIAL STATUSU XÜLASƏ

İngilis dilinin paremiologiyasında gender fərqlərinin, xüsusən də kişi və qadınların sosial statusu ilə bağlı öyrənilməsi aktual və vacib olaraq qalır. Paremiologiya və ya məsələlərin və atalar sözlərinin tədqiqi dilçilik və mədəniyyətşünaslıqda əhəmiyyətli bir araşdırma sahəsidir, çünki o, cəmiyyətin mədəni, sosial və kimlik aspektlərini əks etdirir. Paremiologiyada gender fərqləri gender rolları ilə bağlı stereotiplərin və qərəzlərin təhlilində böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər. Onlar ingilis mədəniyyətində kişi və qadınların hansı ideyalara, dəyərlərə və gözləntilərə bağlı olduğunu anlamağa kömək edə bilər. Kişi və ya qadına aid olan atalar sözlərini öyrənmək, cəmiyyətdə formalaşan dominant stereotiplərini, sosial-mədəni normaları üzə çıxara bilər.

Açar sözlər: ingilis dilinin paremiologiyası, gender, mədəniyyət, kişi, qadın.

**GENDER DIFFERENCES IN ENGLISH PAREMIOLOGY:
THE SOCIAL STATUS OF MEN AND WOMEN
SUMMARY**

The study of gender differences in English paremiology, especially in relation to the social status of men and women, remains relevant and important. Paremiology, or the study of proverbs and proverbs, is a significant area of study in linguistics and cultural studies because it reflects cultural, social and identity aspects of society. Gender differences in paremiology can be important in analysing stereotypes and prejudices related to gender roles. They can help to understand the ideas, values and expectations associated with men and women in English-speaking culture. The study of paremi that refer to men or women can reveal the dominant stereotypes and socio-cultural norms that are formed in society.

Key words: English paremiology, gender, culture, man, woman.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Гюнель Гусейнова¹⁹ЛИНГВОКРЕАТИВНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ ЗООНИМОВ В СОСТАВЕ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

При прослеживании связи языка и культуры весьма актуальным представляется анализ зоонимов, характеризующихся лексико-семантической многогранностью. При этом изучение различных аспектов лексики фауны как особой единицы дискурса, относящейся к компоненту, в котором особенно ярко проявляются национально-культурная обусловленность ее семантики, представляет особый интерес. Знакомство с научной литературой показывает, что, несмотря на широту и определенную универсальность зоонимической лексики, используемой для описания человека, исследования в этой области часто носят специализированный и ограниченный характер.

Данная статья посвящена исследованию лингвокреативного потенциала зоонимов, занимающих особое место в русской языковой картине мира. Объект исследования – устойчивые сочетания русского языка, представляющие макросферу «зооним». Предмет исследования – национальная специфика русских фразеологизмов группы «дикие животные».

Цель исследования – представление в лингвистическом аспекте моделей фразеологизмов, бытующих в русской языковой картине мира, а также контрастивное описание номинаций «диких животных», отражающих воззрения, традиции, обычаи русского народа в ее национальном своеобразии.

В ходе исследования нами изучены труды следующих лингвистов:

1. Мокиенко В.М. «Фразеология русского языка». В ней автор основательно рассматривает различные типы фразеологизмов и зоонимов. Книга включает в себя как классические фразеологизмы, так и новые выражения, содержащиеся в своей основе зоонимы.

2. Шведова И.А. «Фразеология современного русского языка». В данной работе автор описывает различные типы фразеологизмов и зоонимов. Книга содержит описания особенностей использования зоонимов в фразеологических выражениях.

3. Рыбакова Н.А. "Фразеологизмы с зоонимами в русском языке". Автор исследует фразеологические выражения, содержащие зоонимы, и определяет их семантическую структуру и функции. В рамках настоящего исследования рассматриваются два взаимосвязанных аспекта изучения зоонимов в составе фразеологизмов: лингвокультурологический и собственно лингвистический. В данной статье систематизируются и анализируются фразеологизмы, в состав которых входят зоонимы – названия диких животных: медведь, волк, лиса

1. Медведь – символ силы и мощи, но также может быть опасным для человека. В книге "Мифы и легенды народов мира" Корсун Н.А. указывает на то, что медведь был одним из самых почитаемых зверей в древних культурах [3, с. 73]. У славян медведь считался общеплеменным тотемом, а также выступал покровителем воинов. Однако, многие фразеологизмы не соответствуют древней славянской интерпретации. Нам известно 8 фразеологических единиц с зоонимом **медведь**: *медведь на ухо наступил*, *медведь ухо отдал*, *медвежья болезнь*, *давать медведя*, *медвежья услуга*, *делить шкуру неубитого медведя*, *медвежий угол*, *давить медведя*. Подробно рассмотрим некоторые из них:

- *Медвежья услуга* – «непрошенная помощь, приносящая вред» [6, с. 285]. Имеется в виду, что, действуя из благих намерений, человек пытается помочь другому, но делает это крайне неумело и неуклюже, создавая помехи и усугубляя ситуацию. Смысл фразеологизма восходит к басне И.А.Крылова «Пустынник и медведь». Однажды в пустыне один из пустынников заснул. Заботясь о нем, медведь отгонял от него мух. Насекомое садится на нос пустыннику, после чего медведь убил муху бульжником, тем самым причинил вред своему другу. Этот фразеологизм имеет отрицательную коннотацию, так как оказанная помощь была неэффективной.

- *Медведь на ухо наступил/Медведь ухо отдал* – «кто-либо совсем лишен музыкального слуха» [5, с. 209]. Еще с древнейших времен на самых ранних стадиях культуры состязания были игрой, развлечением, забавой. Игра, как и состязательность, появляется раньше культуры, поскольку свойственна уже животным. «Для средневекового человека природа была великим резервуаром символов» [2, с. 53]

Происхождение данного фразеологизма берет начало в Древней Руси, где устраивались праздничные «базарные забавы». Устраивались зрелищные развлечения, одним из которых была *медвежья борьба* – состязание человека и животного. Уступая животным в силе, ловкости и скорости, человек мог выжить только за счет своего интеллектуального преимущества. Но зачастую такие сражения заканчивались плохими последствиями, например, возникали проблемы со слухом. Следует отметить аналогичный фразеологизм, в составе которого в качестве основного компонента устойчивого сочетания выступает другой зооним – «слон» (*слон на ухо наступил*).

Параллельной формой употребления идиомы «*медведь на ухо наступил*» является просторечное устойчивое сочетание *медведь ухо отдал*, использующееся для выражения ироничности и характеризующееся большей сниженностью.

¹⁹ Магистрант Бакинского Государственного университета

• *Медвежий угол* – «глухое малонаселенное место» [4, с. 210]. При рассмотрении этимологической основы фразеологизма нами выявлены несколько различных значений.

Во-первых, как было отмечено выше, медведь у древних славян считался священным животным. Существует документ «Сказание о построении града Ярославля», где говорится о том, что рядом с речкой находилось поселение, которое называлось *Медвежий угол*.

Во-вторых, употребление данного выражения стало широко известно после публикации рассказа русского писателя-этнографа Мельникова-Печерского П.И. «Медвежий угол». В этом рассказе автор повествует о жизни маленького и глухого городка с таким же названием.

В-третьих, Камчатку часто называют "Медвежьим углом", имея в виду как удаленность полуострова, так и высокую популяцию медведей. Термины "волчий угол", а также лексемы "глухомань" и "трусоба" часто используются как синонимы данного выражения. В настоящее время термин "медвежий рог" также используется для обозначения небольших городов.

Известно, что медведи — типичные индивидуалисты, поэтому невозможно себе представить «медвежью стаю». Как правило, животные предпочитают одиночество и очень рьяно относятся к своей собственности, какой является территория обитания. Таким образом, появление фразеологизма «медвежий угол» связано с естественными повадками животного, которые нашли отражение в народно-культурном слое русского языка.

2. Волк. С давних времен образ волка вызывал двоякие чувства у славян: с одной стороны, он интерпретировался как хищный и опасный демон, возникший из мира мертвых, с другой же стороны, его тесно связывали с солнечными божествами и считали мудрым и верным спутником. Воины часто использовали образ волка в своих оберегах, так как он олицетворял качества борца и защитника, а также высокую нравственность и преданность.

В славянских традициях волк является мифическим символом, а мертвые появляются в виде волков. В русских сказках волк может привести главного героя в другое царство, связанное с подземными сокровищами. В ходе исследования нами выявлено 16 фразеологических единиц с зоонимом *волк* (*старый волк, морской волк, обстрелянный волк, травленный волк, хоть волком вой, волком выть, волчий билет, волчий паспорт, волк в овечьей шкуре, волчий закон, волчий аппетит, смотреть волком, волчье логово, волчья яма, волк тебя/Вас ешь, Тамбовский волк тебе товарищ*). Рассмотрим следующие фразеологизмы:

• *Старый волк* – «бывалый, опытный человек, умеющий переносить невзгоды, неудачи» [6, с. 327]. Образ волка можно интерпретировать как человека с большим опытом, много повидавшего на своем веку и умудренного опытом. Во фразеологизме отражен культурная характеристика славян, где волк издавна символизировал мудрость, которая в дальнейшем стала олицетворять одну из черт характера человека.

• *Волчий аппетит* – «беспредельная алчность, жадность» [5, с. 286]. Говоря о происхождении данного фразеологизма, можно отметить, что существует легенда о том, что сельские жители были хорошо знакомы с поведением некоторых животных, в особенности хищных волков, которые во время голода рвали пищу зубами и проглатывали ее, не жуя.

• *Волк в овечьей шкуре* – «злой, свирепый человек, притворяющийся кротким и безобидным, опасный лицемер» [7, с. 176]. Данное выражение возникло из Евангелия: «Берегитесь лжепророков, которые приходят к вам в овечьей одежде, а внутри суть волки хищные». Устойчивое сочетание употребляется по отношению к лицемерным людям, которые, притворяясь добрыми людьми, скрывали коварные замыслы. Опасная натура волка отразилась в смысловой нагрузке фразеологизма.

• *Волчий билет* – «документ, закрывавший доступ на государственную службу, в учебное заведение и т.п.» [6, с. 95]. Возникновение данного фразеологизма трактуется следующим образом: раньше человеку, который получал такой документ, не было дозволено жить на одном месте больше 3 дней, поэтому ему приходилось часто мотаться, подобно волку. На сегодняшний день, данный фразеологизм употребляется для отрицательной оценки чьей-либо работы.

Культурное значение "хитрости, коварства" волка может быть универсально признано во многих культурных пространствах. Конфликт между волками и овцами широко использовался в качестве метафорической основы для культурных обозначений (символов) как в христианской письменной культуре, так и в славянской народной культуре.

3. Лиса. С давних времен у славян лиса- олицетворение хитрости и острого ума, яркий женский образ в животном мире, а также богиня судьбы и урожая. Славяне связывали её сразу с двумя стихиями природы: землёй и огнём (в связи с рыжим окрасом). Иногда лисиц изображают лежащими на земле с открытыми ртами, притворяющимися мертвыми, чтобы заманить добычу. Лиса- хищник, который охотится ночью и которого трудно поймать. Она признана в христианстве как аналогия уловок дьявола. Существуют такие фразеологические сочетания с зоонимом лиса, как *Лиса Патрикеевна, Лиса-Алиса, старая лиса, хитрый как лиса, лисий хвост, прикидываться лисой, пустить лису в курятник, лисья нора*.

• *Лиса Патрикеевна* – «человек пронырливый, двуличный» [6, с. 63]. Истоки происхождения восходят к русскому фольклору. С давних времен на Руси лиса обозначала хитрость, «Патрикеевна» же возникла от имени Патрикеева – литовский князь, который ловко и хитро затеял вражду между новгородцами. Такие

черты лисы, как хитрость и острый ум, которые присущи данному животному с давних времен, нашли свое отображение в указанном фразеологизме.

• *Лиса Алиса.* Данный фразеологизм используют для описания очень хитрого человека [6, с.58]. Его возникновение связано со сказкой Толстого А.Н. «Золотой ключик, или Приключения Буратино». Лиса Алиса является отрицательным персонажем сказки, как и значение фразеологизма.

• *Прикидываться лисой* – «ласкаться с корыстной целью, льстить» [6, с. 65]. Как и другие фразеологизмы с компонентом лиса, он носит негативную коннотацию, связанную с хитростью и извлечением собственной выгоды.

Таким образом, рассмотрев вышеизложенный материал, следует отметить, что для славян лиса – яркая женская фигура в животном мире, спутница и воплощение Макоши, богини удачи и урожая. Славяне уважали лису за ее хитрость, ум и находчивость и ласково называли ее "кумой" или "сестрицей". Русский образ лисы объясняется характерной для этого животного хитростью и умением замечать следы, что отразилось во фразеологическом составе русского языка. Фразеологическое представление семантического поля «дикие животные» демонстрирует, наряду с понятийной, образную, метафорическую и символическую манифестации и является антропоцентрической характеристикой. Вышеприведенные примеры показывают, как символическое значение фразеологизмов, содержащих зоонимы, построены на переносном значении структурных компонентов. Фразеологизмы с компонентом «дикие животные» характеризуются повышенной эмоциональностью и образностью, основанной на оценочном восприятии явлений и фактов окружающей действительности (положительном или отрицательном): психические и физические свойства, наличие или отсутствие интеллекта, навыки и умения субъекта.

Литература

1. Астрель М., Федоров А.И. Фразеологический словарь русского языка. М., 2008, – 828 с.
2. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. 2-е издание. М., 1984 – 350 с.
3. Корсун Н.А. Мифы и легенды народов мира. М., 2008, - 292 с.
4. Михельсон М.И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и изысканий. Т.Т. 1-2. Ходячие и меткие слова. Сборник русских иностранных цитат, пословиц, поговорок, пословичных выражений и отдельных слов. СПб, 1896-1912.
5. Телия Е.Н. Большой фразеологический словарь русского языка. М., 2006.
6. Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. М., 2008.

Ключевые слова: зоонимы, фразеологизмы, русский язык, дикие животные, медведь, волк, лиса,

Key words: zoonyms, phraseological units, the Russian language, wild animals, bear, wolf, fox, semantic field

Açar sözlər: zoonimlər, frazeologizmlər, rus dili, vəhşi heyvanlar, ayı, semantik sahə.

Xülasə

Məqalədə rus dilində tərkibində vəhşi heyvan adları – ayı, canavar, tülkü olan frazeologizmlər sistemləşdirilir və təhlil edilir, onların mənşəyi izah edilir, “vəhşi heyvan” nominasiyasının kontrastiv təsviri verilir, rus xalqının milli özünəməxsusluğu, adət və ənənələri bunların təsviri vasitəsilə işıqlandırılır. Mövzunun aktuallığı onunla izah edilir ki, zoonimlər hər bir dilin leksikasının mühüm hissəsini təşkil edir, çox zaman mənsub olduqları mədəniyyətin rəmzinə çevrilir. Öz növbəsində, tərkibində zoonimlər olan frazeologizmlər leksikanın kifayət qədər böyük bir layıdır. Məqalədə araşdırılan zoonim komponentlər nəzərdən keçirilən vahidlərin frazeoloji mənalının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Araşdırılan hər bir zoonim frazeologizmin əsas komponenti kimi onun formasını təşkil edir. Bu komponent frazeologizm yaratmaq üçün geniş potensiala malikdir və tez-tez işlənməsi ilə səciyyəlidir. Bu öz rəmzi xarakteri əsasında ümumi frazeoloji mənanı dərk etməyə imkan verir və araşdırılan frazeologizmlərin antropomorfizminin semantik özünə məxsusluğunu şərtləndirir. Tərkibində “ayı, canavar, tülkü” olan frazeologizmlərdə heyvan adları insanın xarakterini açmaq, onun bu və ya digər keyfiyyətlərini, zahiri cizgilərini, xarakterini, əqli imkanlarını göstərmək üçün istifadə edilir. Qeyd edilir ki, tərkibində vəhşi heyvan adları olan frazeologizmlər yüksək emosionallığı və obrazlılığı ilə seçilir.

Summary

This article deals with systematization and analysis of the phraseological units in the Russian language the components of which are the names of wild animals - bear, wolf, fox; their origin is explained, a contrastive description of the nominations of "wild animals" is given reflecting the views, traditions, customs of the Russian people in their national identity. Such a study is relevant, because zoonyms are an important part of the vocabulary of any language often acting as symbols of the cultures to which they belong. In turn, phraseological units containing zoonyms represent a fairly large layer of vocabulary. The components- zoonyms studied in the article play a decisive role in the formation of the phraseological meaning of the considered units. Each of the analyzed zoonyms is included in the internal form of a phraseological unit as the main component. This component has a wide potential for the formation of phraseological units and is characterized by the frequency of use. This component has a wide potential for the formation of phraseological units and is characterized by the frequency of use.

It allows you to understand the general phraseological meaning based on its symbolic nature and determines the semantic originality of the studied phraseological units which consists in their anthropomorphism. In phraseological units with the components "bear, wolf, fox" the names of animals are used to characterize a person, to designate certain qualities, features of appearance, character, mental abilities. It is noted that phraseological units with the component "wild animals" are characterized by increased emotionality and figurativeness.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva

АНТРОПОНИМЫ КАК КОМПОНЕНТЫ ЯЗЫКОВОГО ПРОСТРАНСТВА В ПОВЕСТИ
М.А.БУЛГАКОВА «СОБАЧЬЕ СЕРДЦЕ»

Современная лингвистика часто указывает на необходимость и обоснованность изучения антропонимической лексики литературных произведений. Анализ этой лексики приводит к пониманию идей, положенных в основу произведения, и индивидуальных особенностей творчества автора.

Идея настоящего литературного произведения не может быть слишком узкой, именно поэтому и художественная семантика ономастических единиц оказывается глубокой и сложной. Это признавали даже художники, всегда стремящиеся к конкретизации, «строгие натуралисты», как например, Э.Золя: «Имя в произведении становится в наших глазах как бы ... душой персонажа... Нередко даже в сочетании слогов мы видим весь характер человека» [8, с. 34-35].

Ономастические проблемы в современной науке решаются достаточно широко и разнообразно. Например, стилистические функции онимов в художественном тексте исследовали Л.Е.Белей, Ю.А.Карпенко; соотносительность ономастикона поэтического и реального, систему поэтической ономастики и её значение в художественном произведении – С.И.Зинин; эстетическую ценность имени собственного в пространстве художественного текста – Н.В.Виноградова, В.Н.Михайлов; поэтику имён собственных – В.М.Калинкин; способы, приёмы создания и подачи антропонимов – Э.Б.Магазаник и В.А.Никонов; процессы номинации – Е.С.Отин, А.В.Суперанская, Н.Н.Фролов; имя как социальный знак – В.А.Никонов и т. д.

По мнению М.В.Горбаневского, «имена и названия являются обязательными элементами формы произведений, средствами создания художественного образа, несут сильную смысловую нагрузку, подчеркивают способность иметь скрытый ассоциативный фон и особый звуковой образ». Название может «отражать исторический период и иметь социальный характер» [3, с. 89].

Творчество М.А. Булгакова вызвало колоссальный интерес не только со стороны читающей публики – оно стало объектом пристального внимания самого широкого круга отечественных и зарубежных исследователей: филологов, историков, философов, искусствоведов, театроведов и др. Стремительно и плодотворно развиваясь, булгаковедение за несколько десятилетий своего существования завоевало позиции одного из важнейших направлений мировой литературной науки.

При жизни М.А.Булгакова повесть «Собачье сердце» не издавалась. Автор лишь готовил ее к изданию, пытаясь преодолеть (и безуспешно) критическое отношение к ней цензуры. На сегодняшний день опубликованы все три варианта текста «Собачьего сердца», но среди булгаковедов нет единого мнения, какой из них наиболее полно отражает последнюю творческую волю автора.

Цель настоящей статьи - исследование личных имен собственных в повести М.А.Булгакова «Собачье сердце» в лингвистическом и культурологическом аспектах.

Как известно, в художественном произведении онимы играют особую роль: по словам Ю.А.Карпенко, литературную ономастику «можно определить, как субъективное отражение объективного, как осуществляемую писателем "игру" общеязыковыми ономастическими нормами» [4, с. 3]. Собственные имена позволяют «привязывать действительность, изображенную в произведении художественной литературы, к объективно существующему пространственно-временному континууму» [2, с. 15].

Е.Ф.Косиченко, отмечая, что авторское произведение «представляет собой продукт творческой активности автора и одновременно несет отпечаток социокультурных условий его жизни», а «глубина понимания авторского замысла зависит от способности читателя учитывать оба фактора в процессе интерпретации», подчеркивает важность обращения исследователей к роли онимов в художественном тексте - именно в условиях антропоцентрического подхода к языку [6, с. 94].

В художественных произведениях М.А.Булгакова представлена богатая палитра русских имен собственных. Его произведения относятся к первой половине XX в., поэтому некоторые ономастические единицы в современном употреблении неактивны.

Как показывает лингвистический анализ произведения «Собачье сердце», выявленные нами антропонимы можно разделить по принципу отражения в художественном контексте национальной самобытности.

Произведение писателя – это результат не только его творческой деятельности, но и окружающей социальной среды. Мысль о том, что произведение – это и еще и след культурных условий, не нова, и что глубина понимания идей автора напрямую зависит от способности читателя учитывать оба элемента в процессе интерпретации. Однако мы полагаем, что освещение роли антропонимов в художественных текстах является актуальной проблемой, требующей дальнейшей разработки в контексте антропоцентрического подхода к языку. Рассмотрим конкретные примеры:

1. Персонаж «**Филипп Филиппович Преображенский**» является ключевой фигурой в повести «Собачье Сердце». Происхождение имени *Филипп* связывают с древнегреческим «Φίλιππος», что в переводе

²⁰ Магистрант Бакинского Государственного университета

с греческого означает «любящий лошадей». По мнению А.В.Суперанской, имя переводится не только как «любящий лошадей», но и как «увлекающийся верховой ездой» [9].

Кроме того, фамилия профессора, как пишет Н.Ю.Коньшева, отсылает нас к русскому православному празднику Преображения Господа Бога и Спаса нашего Иисуса Христа [5, с. 176]. А также, восстанавливая биографию героя из отдельных деталей, имеющихся в произведении, можно обратить внимание на то, что отцом Филиппа Филипповича, по его словам, является именно «кафедральный протоирей»: «*Отец — кафедральный протоирей*». Так что неслучайно профессор, живущий к тому же на Пречистенке, получил у Шарика статус некоего божества. Невольно возникает связь между фамилией профессора и его почти божественным назначением демиурга, творящего нового человека.

Характер Преображенного определяется такими чертами, как заботливость, поддержка и сопереживание. Обладая даром настоящего целителя, Преображенный отличается способностью решать любые проблемы как в эмоциональной, так и в физической сферах, помогая другим с помощью своих простых, но в то же время мягких советов и идей.

В повести «Собаке сердце» Профессор Преображенный - преобразует людей, возвращает им силы и здоровье и даже собаку преобразует в человека, но опыт его, конечно, оказывается неудачным: «*Вот, доктор, что получается, когда исследователь, вместо того, чтобы идти ошупью и параллельно с природой, форсирует вопрос и приподымает завесу! На, получиай Шарикова и ешь его с кашей... я, Филипп Преображенный, ничего труднее не делал в своей жизни. Можно, конечно, привить гипофиз Спинозы или еще какого-нибудь такого лешего и соорудить из собаки чрезвычайно высоко стоящего. Но на какого дьявола, спрашивается. Объясните мне, пожалуйста, зачем нужно искусственно фабриковать Спиноз, когда любая баба может его родить когда угодно... человечество само заботится об этом и в эволюционном порядке каждый год, упорно выделяя из массы всякой мрази, создает десятками выдающихся гениев, украшающих земной шар*» [1, гл. 8, с. 56]

Таким образом, фамилию Преображенного, с ее яркой внутренней формой, следует признать крайне неудачной: преобразать - 'придать иной образ, вид, совершенно изменить кого-, что-л.' [7]. Преобразать — значит изменять мир творчески, улучшать. Профессор Преображенный, работая над проблемой омоложения, в результате эксперимента получает неожиданный результат – полное преобразование, очеловечивание животного.

2. Иван Арнольдович Борменталь. Имя героя происходит от древнееврейского имени «Йоханан», что означает «Яхве (Бог) явит милость» [9]. Стр В трудные послереволюционные годы, когда он был буквально выброшен на улицу новой властью и голодом, «Бог привел его» к профессору Преображенскому, и Борменталь нашел в нем наставника и друга. По некоторым данным, возможно доктор Борменталь происходил из иностранной семьи, обосновавшейся в России). Арнольд (от немецкого *arn* «орел», *wald* «сила, мощь») означает «сила орла». Он был гордым, уверенным и смелым. Именно этот врач предпринял решительные действия против высокомерного Шарикова и вызвался быть руководителем второй операции.

Фамилия «Борменталь» состоит из двух довольно однородных частей (с медицинскими, химическими и фармакологическими ассоциациями: химический элемент «бор» и «менталь», который является словесным сочетанием фармацевтического элемента «ментол»). В некоторых источниках отмечается, что вторая часть фамилии «менталь» указывает на душевные («психические») качества врача [11]. В этом случае первая часть фамилии («бор») означает что-то вроде «стальное сверло с острым маленьким пистолетом, применяемое в стоматологии». Получается, что это полностью «медицинская» фамилия, указывающая на профессию одного из главных героев.

3. Полиграф Полиграфович Шариков. Имя связано с именем-неологизмом *Полиграф*. Известно, что до революции имена давались по святцам (т.е. по списку, включающему в себя поименный перечень святых, чтимых Православной Церковью, составленный по порядку месяцев и дней их чествования). Антропоним же, придуманный Булгаковым, происходит от греческого (*πολύ*) — «много» + (*γράφω*) - «запись», т.е. от имени *Полиграф*. После революции 1917 года, когда Церковь была отделена от государства, эта традиция больше не соблюдалась: в 1920-е годы были изданы специальные календари с новыми «советскими» именами («Идея», «Ревмира» («Мировая революция»), «Мартин», «Трактор» и др.). Среди имен было и женское имя Полиграфа. Булгаков знал о существовании таких календарей и по этой причине автор мог обратить внимание на женское имя «Полиграфа» и использовать его мужской вариант [10].

Вероятнее всего, фамилия *Шариков* относится к наименованиям, образованным от названий предметов, в данном случае *шара*, то есть округлого тела. Трактовка этой фамилии может быть разной. Так, фамилия *Шариков* могла характеризовать человека полного, округлого. Фамилия *персонажа* имеет «прозвищную» природу (доброе и умное пса, над которым был проведен эксперимент, звали Шарик).

4. Клим Григорьевич Чугункин. Имя Клим – краткая форма имени Климент, которое произошло от римского когномена (личного или родового прозвища) «*clément*», что переводится как «милосердный», «гуманный», «мягкий» [9].

Фамилия *Чугункин* происходит от прозвища предка *Чугун*. В Древней Руси *Чугуном*, как правило, называли продавца чугунной посуды: котелков, сковород и пр. Эти торговцы ходили по селам и по сходной цене продавали крестьянам свой товар. В произведении «Собаке сердце» прообразом Чугункина стал Ста-

лин, так как у обеих фамилии связаны с металлом (в отличие от стали, чугун наименее благородный металл) [10].

5. Швондер – персонаж, у которого нет ни имени, ни отчества. Можно предположить, что М.А.Булгаков намеренно наделяет этого персонажа такой неблагозвучной фамилией, чтобы показать своё негативное отношение к человеку «нового времени».

Есть и «лингвистическое» объяснение: в «Словаре синонимов» В.Н.Тришина (2013) синонимами к слову «швондер» указаны «бюрократ», «чиншша». А именно бюрократизм является отличительной чертой этого довольно неприятного персонажа. Швондеру принадлежит высказывание: «документ – самая важная вещь на свете». Любопытно, как забытое малопотребительное слово благодаря использованию в качестве фамилии героя в произведении М.А.Булгакова вновь обрело жизнь: фамилия «Швондер» стала нарицательной, и, следовательно, слово столь прихотливым образом было возвращено в активный словарный состав языка.

6. Зинаида Прокофьевна Бунина. Имя *Зинаида* имеет несколько версий происхождения. По самой распространённой версии, имя *Зинаида* образовано от имени «Зенаис», которое переводят как «из рода Зевса, Зевсова», «принадлежащая Зевсу». В Древней Греции это имя было мужским, но в настоящее время стало женским. С латинского имя Зинаида переводится как «заботливая» [9].

Фамилия *Бунина* происходит или от идишского мужского имени Буним, (русская форма) или от женского имени Бона или Боня, которое произошло от итальянского «buona», что означает «хорошая» [10].

Таким образом, антропоморфы в повести «Собачье сердце» выражаются соответствии с определёнными М.А.Булгакова внешними или внутренними характеристиками персонажа, что иногда расширяет семантические границы.

В антропонимике изучаемого произведения на первый план выдвигается денотативное значение, соотносённое со специально выделяемым, единичным образом героя. Как нами отмечалось выше, выраженной чертой многих имен собственных является не только яркое отражение определенных черт, например, внешности или характера героя произведения, но и раскрытие какой-либо общей идеи, носителем которой являются персонажи произведения.

Все вышесказанное показывает многофункциональность (номинативная, характеризующая, идеологическая функции) и важность антропонимов в создании и восприятии литературного образа, выявляет глубоко индивидуальный характер использования ономастических единиц, способность писателя посредством имен собственных изображать глубинные пласты, нюансы душевных переживаний своих героев.

Список использованной литературы

1. Булгаков М.А. Собачье сердце. Издательство · АСТ, Серия · Эксклюзивная классика, 2019, 352 с. [интернет-ресурс]: https://www.booksite.ru/fulltext/bul/gak/ov/bulgakov_m/sobachie_serdce/4.htm#:~:text=%D0%92%D0%BE%D1%82%2C%20%D0%B4%D0%BE%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%2C%20%D1%87%D1%82%D0%BE%20%D0%BF%D0%BE%2D.%2D%20%D0%A0%D1%8F%D0%B2%D0%BA%D0%BD%D1%83%D0%BB%20%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BF%20%D0%A4%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.
2. Белозерова Е.А. Функционирование имен собственных в художественном тексте и дискурсе: на материале современной британской литературы: дис. ... канд. Филол. Наук. М., 2008. 208 с. 15
3. Горбаневский М.В. Ономастика в художественной литературе: Филологические этюды / М.В. Горбаневский. – Москва: Российский университет дружбы народов (РУДН), 1988. – 88 с.
4. Карпенко Ю.А. Специфика ономастики // Русская ономастика: сборник научных трудов / отв. Ред. Ю.А. Карпенко. Одесса, 1984. С. 3-16
5. Коньшева Н.Ю. Ономастика в повестях М.Булгакова «Собачье Сердце» и «Роковые яйца» // Уральский филологический вестник. 2015. № 5. С. 174-181
6. Косиченко Е.Ф. Особенности функционирования культурно значимых антропонимов в художественном тексте // Вестник Московского государственного лингвистического университета. 2013. № 678. С. 94-103
7. Малый академический словарь. <https://gufo.me/dict/mas>
8. Письмо Э.Золя де Сиону (29 января 1882 г.) // Лит. Учеба. — 1940. - № 8-9. — с. 34 – 35
9. Словарь личных имен // URL: <https://rus-personal-names.slovaronline.com>
10. Соколов Б.В. Булгаковская энциклопедия / Б.В.Соколов. – М.: Локид; Миф, 1997, 593 с.
11. Этимологический словарь (сост. М.Р.Фасмер, 1964-1973) // URL: <http://rus-yaz.niv.ru/doc/etymological-dictionary/index.htm>
12. <https://xn----7sbb5adkndelcb0dyd.xn--p1ai/%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B3%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%B2.html>

Ключевые слова: антропонимы, Михаил Афанасьевич Булгаков, «Собачье сердце», языковое пространство, имя, фамилия, семантика

Key words: anthroponyms, Mikhail Afanasyevich Bulgakov, «A Dog's Heart», language space, name, surname, semantics

Açar sözlər: Mixail Afanasyeviç Bulqakov, “İt ürəyi”, dil məkanı, ad, soyad, semantika.

Xülasə

M.A.Bulqakovun “İt ürəyi” povestində antropnimlər dil məkanının komponentləri kimi

Məqalədə M.A.Bulqakovun “İt ürəyi” povestində işlədilmiş – Filip Filipovic Preobrajenski, İvan Arnoldoviç Bormental, Poliqrav Poliqravoviç Sarikov, Klim Oriqorveviç Cuqunkin, Svonder (onun nə soyadı, nə də atasının adı var), Zinaida Prokofjevna Bunina kimi antropnimlər sistemləşdirilir və təhlil edilir. Müxtəlif alimlərin onomastika problemləri ilə bağlı elmi konsepsiya və baxışlarının qısa icmalı verilir. Xüsusi qeyd edilir ki, M.A.Bulqakovun bədii əsərlərində rus səxs adlarının zəngin palitrası təqdim olunur.

Aparığımız araşdırma göstərir ki, “İt ürəyi” povestində işlədilmiş antropnimlər surətlərin müəyyən daxili və ya zahiri xarakteristikalarına uyğun gəlir və bu, bəzən onların semantik həddlərini genişləndirir. Beləliklə, M.A.Bulqakovun “İt ürəyi” əsərinin antropnimikasında qəhrəmanın xüsusi qabardılmış xüsusiyyətinə uyğun gələn denotativ mənə ön plana çıxır. M.A.Bulqakovun əsərində bir çox xüsusi adlar obrazın yalnız müəyyən cəhətləri, məsələn qəhrəmanın zahiri görkəmi və ya xarakterini deyil, həmçinin obrazın daşıyıcısı olduğu hər hansı bir ideyanın da açılmasına xidmət edir.

Summary

The article systematizes and analyzes the anthroponyms in M.A.Bulgakov's story "A Dog's Heart": Philip Filippovich Preobrazhensky, Ivan Arnoldovich Bormental, Polygraph Poligraphovich Sharikov, Klim Grigorvovich Chugunkin, Shvonder (the character who has neither name nor patronymic), Zinaida Prokofievna Bunina. A brief overview of scientific concepts and views of various scientists on the onomastic problems is given. It is emphasized that there is a rich palette of Russian proper names in the works by M.A.Bulgakov. Our study shows that the anthroponyms in the story "A Dog's Heart" correspond to certain external or internal characteristics of the personages which sometimes expands their semantic boundaries. Thus, in the anthroponymics of M.A.Bulgakov's story "A Dog's Heart" the denotative meaning correlated with a specially allocated, single image of the hero is brought to the fore. The explicit feature of many proper names in M.A.Bulgakov's works is not only reflection of certain traits, such as the appearance or character of the hero but also the disclosure of any general idea, the bearer of which are the characters in the work.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

АКТУАЛИЗАЦИЯ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АРАБСКОМ В СВЕТЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ И ФОНЕТИЧЕСКИХ НАБЛЮДЕНИЙ

Наиболее существенным фактором, тормозящим или стимулирующим зарождение и развитие лингвистических направлений, будь то в Европе или на Востоке, всегда были и остаются исторические условия, способствующие тем или иным мировоззрениям ученых, которые складываются веками и являются солидной базой для имеющихся исследований. Поэтапное развитие и распространение средневековой арабской грамматической мысли, принимая во внимание определенные установившиеся факторы, заслуживает пристального внимания и исторической оценки с учетом собранных на данном этапе фактов.

Расширение арабского литературного языка за счет иноязычного лексического пластанаблодалось в течение всех периодов существования и развития арабского языка. Наблюдались изменения в предметно-понятийномаспекте заимствованной лексики, в источниках заимствований, в характере и условиях взаимодействия арабского языка с другими языками. Наряду с данными факторами также наблюдается активный характер степени ассимиляции иностранных заимствований, а также характер самого отношения носителей языка к заимствованиям. Современными исследователями отмечается что данное положение определяло «закономерность и интенсивность пополнения литературного словаря заимствованиями». Пополнение иностранными заимствованиями продолжается и на данном этапе развития арабского языка в тех или иных областях развития арабского общества.

В арабском языке с его преемственной традицией отложено значительное количество иноязычной по происхождению лексики, и арабский язык справедливо считается самым богатым по иноязычному элементу семитским языком.

Пополнение арабского литературного языка иноязычной лексикой с разной степенью интенсивности происходило на протяжении всей обозримой истории его существования. Менялся в массе своей предметно-понятийный круг заимствованной лексики, также менялись последовательно и сами источники заимствований, характер и условия контактирования, обозначалась степень ассимиляции заимствованных слов, и менялось, наконец, само отношение носителей языка к заимствованию, что определяло неизбежность и интенсивность пополнения литературного языка заимствованиями. Противопоставление заимствований, особенно полностью усвоенной и регулярно воспроизводимой на протяжении многих веков, лексики арабским словам является результатом исторического взгляда на лексический состав языка и представляет интерес в основном с этимологической и культурно-исторической точек зрения, так как сами по себе заимствованные слова не всегда выделяются на фоне исконной лексики.

В данной статье термин “заимствование” трактуется в узком классическом понимании этого слова. Он рассматривается как перемещение иноязычных лексических основ в арабский язык, выражающееся либо в появлении слов без морфологической субституции, либо же в создании слов с частичной морфологической субституцией, которые представляют собой сращение иноязычной основы с арабским словообразовательным аффиксом. Перемещение иноязычных материальных структур в арабский язык, ставшее причиной конкретных количественных сдвигов в инвентаре лексических морфем языка и вызывавшее видимые последствия на семантическом уровне, вело к обогащению арабского корнеслова.

Свидетельством обостренного внимания древних арабов к формам заимствуемых слов являются случаи так называемой морфологической ассоциации, когда иностранное слово по своей морфологической форме напоминает существующий морфологический тип, который нормально, без изменений, в язык быть принят не может. В определенных случаях заимствованная лексическая структура идентифицировалась не с формой единственного числа слова, а с формой множественного, и форма единственного числа в арабском по аналогии выводилась из формы мнимого множественного, примером чему служат многие слова в арабском языке, восходящие по своему происхождению к греческому языку.

Аналогичным образом в процессе заимствования и ассимиляции слов начальные слоги [ал], [ан], [ар] и их аналоги ошибочно воспринимались в качестве артикля [ал], который и вычитался из заимствованной основы. Практически большая часть заимствованных слов подвергалась изменениям, и подобное «изменение было чаще, чем его отсутствие».

В результате ассимиляции или арабизации иноязычного слова на него распространяются все положения арабской грамматики: оно имеет, за некоторыми исключениями, флективные окончания по полной парадигме, употребляется с артиклем [ал] и без него, образует формы двойственного и множественного чисел, относится к мужскому или женскому грамматическому роду, может давать производные, образует синтаксическую конструкцию “идафа”.

Традиционно определяется лексическое заимствование (термин “аль-му’ар-раб” или реже “аль-му’раб”), как «то, что использовали арабы из значащих слов, созданных в других языках». В этом кратком определении заимствований разделяется точка зрения Сибавейхи и его последователей, для которых единственным критерием “ат-та’риба”, т.е. “арабизации” иностранного слова было его употребление в языке: с этой точки зрения хорошо, если заимствования построены по арабским моделям, однако такое условие было

²¹ BDU .dos.

вовсе не обязательно. Поэтому формальное освоение иностранного имени у Сибавейхи сводилось к двум элементарным процессам, оснащению его арабскими словообразовательными флексиями и возможности употребления его с артиклем [ал].

Известный лексикограф аль-Джаухари отмечал в труде «ас-Сихах», что «арабизация слов иностранного происхождения - это употребление их арабами в своем языке в результате придания им арабской формы, когда читают и пишут их с полными окончаниями, осуществляют их грамматический разбор». Он делит заимствованную лексику на два разряда - на слова арабизованные или арабизированные, и иностранные. Термином “аль-му’арраб” - “арабизованное”, обозначались ассимилированные слова, приведенные к арабским моделям. Другим термином, “ад-дахил” - “чужое, вошедшее в язык”, обозначались заимствованные слова, не подвергшиеся процессу морфологической ассимиляции и сохранившие в неизменном виде свою протоформу. Подобные заимствования назывались также “калимата’джамийа” - “иностранные слова”. Эта классификация реализована в арабских толковых словарях, в том числе современных, в виде соответствующих помет.

Основным требованием формальной ассимиляции слова считалось: ненарушение звукового состава усваиваемого слова, т.е. передача иноязычного слова при помощи звуков арабского языка, иначе говоря, фонематическая субституция и соответствие правилу словообразовательной аналогии, т.е. подведение чужого слова под арабские модели.

Арабская грамматическая традиция, в лице выдающихся Ас-Суйути и Абу Хайяна, выделяет три разряда заимствованных слов:

Слова, измененные арабами и, приравненные к арабским моделям, которые следует рассматривать как «свои» слова, напр., ‘драхма - единица веса; дирхем – серебряная монета, равная в Ираке и Кувейте 100 фельсам’ и, употребляющееся в том же значении. На рассматриваемых ими многочисленных словах хорошо прослеживается изменение лексических значений слова на различных этапах развития языка.

Слова, частично измененные арабами (эти изменения заслуживают отдельной научной работы), но не приравненные к арабским моделям, причем те же авторы указывают на принадлежность некоторых слов из них к категории “ар-ради” (“скверных” слов).

Слова, оставленные без изменения, как ‘уст. Восток, название мелодии в иранской классической музыке, Хорасан - провинция на северо-востоке Ирана’; ‘бот. куркума, куркумовый или желтый корень, желтый имбирь’ и ‘флакон для духов, бутылка, архит. шпиль’ (ранее слово имело значение ‘рахат-лукум’. В персидском языке [гомгомэ] – это ‘фляга, термос’, а значение следующего слова не представлено в современных персидских словарях.

Однако, даже вполне освоенным иностранным словам были свойственны некоторые объективные остаточные признаки их иноязычного происхождения. Первым среди них считается неполное морфологическое освоение слова, когда морфологический тип не соответствует существующим арабским моделям, когда наблюдается «отклонение слова от форм, парадигм, словообразовательных штампов, присущих лексике арабского языка»

Следующим главным признаком является неполное фонетическое освоение слова, а именно наличие звукосочетаний, противопоказанных фонетической системе арабского языка, в звуковых структурах некоторых слов. Отмечается, в частности, что исконноарабские слова с четырех- или пятибуквенным корнем содержат один из плавных согласных [р], [л], [м], [н], [ф], [б], а иначе, рассматриваемые слова являются иностранными словами. Замечено, что в исконно арабских словах почти не сталкиваются согласные [ġ] и [г], и поэтому некоторые слова, употребляющиеся в значениях ‘ист. катапульта’, ‘лепешка’, ‘обувь’, ‘будка, киоск, беседка’, ‘бот. чашечка’, ‘странствующий, бродячий, путешественник, турист’, ‘лещинные орехи’, «шум, стук дверей» являются заимствованными.

Иноязычность слов характеризуется также стечением [с] и [ġ], как например, в некоторых словах в значениях ‘скипетр, булава, жезл, клюшка, палка для игры в конное поло’, ‘мин. гипс’, ‘удар железом об железо’. По наблюдениям Ибн Дурейда, в арабском языке имеется не более пяти, шести слов с названными сочетаниями согласных, слов исконно арабского происхождения. Также наблюдается, что в арабских словах согласный [р] не следует за [н] без наличия гласной, следовательно, подобные слова не арабского происхождения; [с] не следует после [л], напротив, «согласная [с] в языке арабов предшествует согласной [л]». Почти не присуще арабским словам и наличие чередующихся [д] и [з], особенно на конце слова. Так, аль-Батлайуси отмечает в «Шарху-л-фасих» редко встречающееся в исконных арабских словах предшествование [д] согласной [з], как например, в словах, имеющее персидское происхождение.

Наблюдались расхождения мнений относительно происхождения определенных слов в значении ‘сторож’. Одни считали, что это - заимствования, другие полагали, что в словах имеется замена [з] - [т], впрочем, как и в самой паре однокорневых с ними глаголов, причиной чего является близость лексических значений этих глаголов - ‘смотреть, наблюдать, сторожить, охранять’. В персидском языке также имеют место оба этих слова. Однако, авторитетные исследователи считают, что это - два совершенно самостоятельных корня, и образованные от них масдары являются независимыми друг от друга исконно арабскими лексическими единицами. В современном арабском литературном языке слова представлены в следующих значениях: ‘сторож, караульный’, ‘наблюдающий, заведующий, зритель, смотритель, инспектор,

начальник, ист. министр, глаз, око' и 'полевой бинокль'.

Обращает на себя внимание позиция различных языковедов относительно показателей заимствования слов. Так, по наблюдениям аль-Фараби, Ибн Дурейда и аль-Азхари, последовательность расположения согласных [ǧ]-[r], [ǧ]-[c], [ǧ]-[t], а также сочетание [ǧ]-[t] с плавными согласными не допускается в пределах слова, если оно имеет арабское происхождение, как, напр., в слове в значении 'идол, истукан, предмет языческого поклонения'. «Данное расположение согласных нежелательно в арабской лексике».

Одним из замечательных трудов, четко освещающих названные вопросы, считается «аль-Му'раб» Абу Мансура аль-Джавалиги. Эта работа, по мнению исследователей, точна и лаконична, она содержит ценную научную информацию. В процессе фонематической субституции классические арабы, как пишет аль-Джавалиги, «заменяют буквы, не представленные в арабском алфавите, на близкие, а иногда, и на далекие по месту артикуляции. Такая замена необходима, чтобы не вводить в речь звуки, не свойственные арабской фонетике», и тем самым облегчить произношение. Как правило, процесс фонематической субституции арабские филологи в прошлом, многие из которых были персами, демонстрировали на заимствованиях из персидского языка. В процессе освоения персидских слов персидский [r] заменялся на арабский [ǧ]: или на арабский [r], а также и на арабский [k], причем в арабском языке как правило употребляются оба лексических варианта. Персидскому [p] соответствует арабский [b], а иногда [f], и поэтому слово, значение которого представлено в персидском языке как "2-й компонент сложных слов при именах собственных и титулах, со значением сын, напр сын шаха, принц, и.с. Шахпур", в арабском языке обрело форму с согласной ф. Как отмечает Ибн Фарис, естественно, что слово не арабского происхождения, но оно вошло в арабский язык именно в такой исходной форме, и носители языка вынуждены были заменить его благозвучным вариантом. В то же время, со слов Ибн Сины, некоторые арабы пытались в заимствованиях из персидского произносить согласные [p], [t], [v], не известные арабской фонетической системе. Аль-Джавалиги пишет в труде «аль-Му'раб» по этому вопросу следующее: «Арабы заменяют в дальнейшем место артикуляции, так передают слово потомкам, которые в свою очередь расширяют или сужают степень его употребления».

В наблюдениях, в качестве примера, представителей египетской грамматической школы отмечается, что по подсчетам исследователей, десять согласных выполняют функцию замены в заимствованных арабских словах: пять из них участвуют в последовательной замене: [k], [ǧ], [r], [b], [f], а пять других согласных - в непоследовательной: [c], [š], [ʿ], [l], [z]. Последовательная замена наблюдается во многих словах арабского литературного языка. Случаи же непоследовательной замены согласных, по мнению языковедов, относительно редки в арабском литературном языке.

Существовали и противоречивые мнения. Так, Абу Хатим считал, что арабское слово лишь в значении 'большой глиняный кувшин' является заимствованием, в котором произошла замена [x] - [h], а его исходная форма отличается. В свою очередь Ас-Суйути не согласен с данным подходом, считая это слово исконно арабским (135, с.274).

По наблюдениям известного лингвиста Абу Убейды, изложенным в «Гарибу-л-мусаннаф», арабы заменяли во многих заимствованиях [š] на [c], как например в словах, имеющих значения 'Нишапур', 'пустыня'. В основном, это заимствованные из еврейского языка слова, в которых согласный [š] заменялся на [c]. Многочисленные исследования арабских лингвистов подтверждают присущее словам чередование [š] - [l]; а последовательность согласных [l] - [š] наблюдается чаще в заимствованных словах. Эта закономерность прослеживается ими на многочисленных примерах, предоставленных в их авторитетных трудах.

Что касается единичных заимствований, то суть здесь не в том, что они употреблялись лишь единицами носителей языка. Основное наблюдение - в них отсутствуют «условия последовательности», в результате чего существовали расхождения во мнениях среди арабов по поводу их истинных лексических значений.

Разногласия по поводу заимствований носили большей частью лексический характер. Поднимался вопрос об уместности замены заимствованных слов на соответствующие синонимы, которыми так изобилует арабский язык. Эти разногласия создавали определенные сложности для изучения заимствованных слов. Именно эти сложности и имел в виду арабский лингвист ар-Рази, когда писал: «Путь исследования заимствований лежит через изучение последовательных и единичных заимствований, и на этом пути ученые сталкиваются со многими трудностями».

Однако, постепенно, с течением времени, у исследователей вырабатывались общие положения относительно изучения данной категории слов. В результате они приходили к определенным общим выводам.

Обращает на себя внимание ряд заимствованных слов в арабском языке, не претерпевших особо выраженных изменений. Среди них имеются не только имена нарицательные, употребляющихся в значениях 'блеск меча, меч', 'узда, уздечка', 'шелк', 'лапа, ступня', 'лощенная бумага, папирус, пергамент, документ', 'ряд, строй', 'виноградный сок', 'бирюза', но и имена собственные, имена людей (некоторых пророков), например, 'Исхак, Исаак', 'Якуб, Яков, библия. Иаков', 'коран. Худ', 'Салех', 'Рустам', а также некоторые географические названия, такие как 'г.Марва', 'г.Самарканд', 'г.Керман', 'область Хорасан', 'г.Балх'.

Что касается изменений, которым подвергались заимствованные слова в арабском языке, то среди них выделяются последовательные изменения в их конструкциях, соответствующие законам арабского словообразования, вплоть до образования правильного и ломанного множественного числа, а также имени

уменьшительного по определенным формам, и редкие, непоследовательные изменения, трудно поддающиеся объяснениям, где имеются несоответствующие арабскому словообразованию конструкции, особенно, если речь идет о четырех, пяти, шестисогласных корнях слов. Простейшими изменениями являются такие, как удаление долгой гласной [a], как напр., в слове в значении 'шахиншах - титул шаха Ирана, букв. царь царей', имевшем исходным вариантом персидское слово (в современном персидском языке - [шаһаншаһ]); отметим, что в арабском варианте слова из этого заимствования были удалены две долгие гласные [a].

Многие заимствованные имена собственные в арабском языке обрели посредством аналогии формы двойственного числа соответственно в именительном, в родительном и винительном падежах, а также правильного множественного числа. В арабском языке имеются слова, представленные в различных вариантах ввиду их заимствования из двух или более языков, например, слова в значении 'и.с. м. Гавриил'.

Таким образом, в арабских заимствованиях наблюдались различные вышеназванные изменения, и эти слова нашли место в арабской лексике в неизменной или измененной форме, или представлены в двух вариантах сразу.

Высшим критерием для оценки заимствованного слова как арабского считалась его способность образовывать производные формы по аналогии. «Об этом слове, судя по его употреблению и по флектированию, можно почти определенно сказать, что оно исконно арабское, а не заимствованное, если бы не иное суждение».

Исходя из этого, подчеркивалось, что функция слова не определяется тем, является ли оно исконно арабским или же арабизованным. Так, арабский языковед аль-Азхари констатировал, что «имя может быть иноязычным по происхождению, арабы его арабизуют и оно становится арабским».

Известно, что пристальное внимание уделялось лексикологами словам, имеющим место в Коране. Некоторые из заимствований, встречающихся в Коране, считались арабизованными, перешедшими в язык из еврейского или ассирийского языков. Многие доказывали их исконную принадлежность к арабским корням. Существовали сомнения относительно происхождения определенных слов, чаще других встречающихся в Коране и Сунне. Исследователи считали их последовательными заимствованиями. Исследователями выделяются среди них слова, употреблявшиеся в период поклонения евреям Божеству, и перешедшие в арабский язык. Они встречаются в Коране и «используются арабами для истинного поклонения». Согласно им, «многие слова обретают истинный смысл лишь в соответствующем контексте, и не стоит пренебрегать таким важным критерием; неведение об их последовательном соответствии нормам синтаксиса и морфологии – часто встречающаяся ошибка исследователей».

По мнению некоторых исследователей, «в Коране нет ничего неарабского. Хотя многие утверждают, что в Коране много слов греческого, коптского и набатейского происхождения. Следует обратить внимание на изречение из Корана, означающее «И создал Он для нас его в виде арабского Корана, на ясном арабском языке».

Считается, что большинство заимствований в классический период развития и становления арабского языка перешло в язык из персидского, ассирийского языков и иврита. Некоторые, единичные заимствования, - из других языков. Последних – относительно меньшее количество и по причине большого несоответствия в арабском литературном языке нормам синтаксического и морфологического уровня.

Обращают на себя внимание примеры последовательных заимствований, редко встречающихся в Коране. Это некоторые названия дней, месяцев, времен года и некоторые другие слова. У Аль-Ахталя имеется следующий пример: слово, имеющее индийское происхождение, встречающееся в Коране, в индийском языке означает 'мера веса, равная семидесяти ардебам (египетская мера сыпучих тел)', в арабском же языке оно имеет значения 'амбра, амбар, склад'. Таким образом, данное заимствование, перешедшее в арабский язык, приобрело иное значение. Вопрос состоит в том, что заимствование ли это на самом деле. Многие рассматривали его не иначе, как слово, заимствованное из индийского языка в арабский, частично сохранившее свое значение. А некоторые отрицали его переход из индийского языка, считая, что оно является исконно арабским словом. Согласно наблюдениям арабских филологов, в литературном арабском языке имеется большое количество подобных слов.

Интересным фактом является, что Аль-Джавалиги, рассматривая два противоположных мнения о существовании иноязычных слов в Коране, отмечал, что правы и те, кто говорит, что подобные слова являются заимствованными, и те, кто утверждает, что они арабские, ибо «эти слова по основе своей неарабские. Речь идет об основе. Затем они попадают в арабский язык и усваиваются речью арабов, и таким образом становятся арабскими в результате арабизации. Они арабские по употреблению, иностранные по основе». Как и по многим другим вопросам, уходящим корнями в историю, полемика по поводу того, является ли то или иное слово заимствованным, или исконно арабским, существовала на протяжении определенного периода.

Заимствования в арабском литературном языке, включение в него иноязычной лексики шло на протяжении всей истории его существования. Менялись предметно-понятийный круг заимствованной лексики, источники заимствований, характер и условия контактирования языков, степень ассимиляции заимствованных слов и само отношение носителей языка к заимствованию, что определяло закономерность и интенсивность пополнения литературного словаря заимствованиями.

Использованная литература

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М., 1984
2. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975
3. Будагов Р.А. История слов в истории общества. Л, 1971
4. Гилева Е.С. К вопросу заимствований в современном арабском литературном языке экономической сферы. 2015.
5. Головин Б.П. Введение в языковедение. М., 2003
6. Джалаладдин ас-Суйути. Ал-Музхир фи улуми-л-луга ваанваиха. Каир, 1983 (на арабском языке).
7. Кацнельсон С.Д. Содержание слова, значение и обозначение. М.-Л.: «Наука»
8. Киселева Л.Н. Очерки по лексикологии языка, М., Наука, 1973.
9. Халидов Б.З. Арабские заимствования в современном литературном языке пушту, АКД, Ташкент, 1951.
10. <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-zaimstvovaniy-v-sovremennom-arabskom-literaturnom-yazyke-ekonomicheskoy-sfery>.

РЕЗЮМЕ

Данная статья посвящена изучению проблематики заимствования иноязычной лексики. Расширение арабского литературного языка за счет иноязычного лексического пластана наблюдалось в течение всех периодов существования и развития арабского языка, в предметно-понятийном аспекте заимствованной лексики, в источниках заимствований, в характере и условиях взаимодействия арабского языка с другими языками. Наряду с данными факторами также наблюдается активный характер степени ассимиляции иностранных заимствований, а также характер самого отношения носителей языка к заимствованиям, что определяет закономерность и интенсивность пополнения литературного словаря заимствованиями. Изменение предметно-понятийного круга заимствованной лексики, источников заимствований, характера контактирования, степени ассимиляции заимствованных слов, определяло неизбежность и интенсивность пополнения литературного языка заимствованиями. В статье учитывается и тип языков, с которыми контактировал арабский: язык, принадлежащий той же языковой семье, обладающий генетической, структурной общностью, или язык другой языковой семьи, иной морфологической и фонетической структуры, рассматривается позиция классических арабских филологов относительно процесса освоения и приспособления заимствований в арабской фонетике и морфологии.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

DİLDƏ QƏNAƏT PRİNSİPİNİN MƏTNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Dilçilik elminin müasir dövrdəki mərhələsi dili ünsiyyət vasitəsi olaraq, ünsiyyət prosesinin özündə öyrənməyə marağın genişlənməsi ilə səciyyələnir. Ünsiyyət prosesi informasiyanın mübadiləsini nəzərdə tutur. Mübadilə ən azı iki tərəfi tələb edir. Yəni informasiya müəyyən məqsədlə bir tərəfdən digərinə ötürülür. Şifahi nitqdə “danışan – danışanın nitq aktı – dinləyən”, yazılı nitqdə isə “yazan – yazılmış mətn – oxuyan” arasında informasiya hərəkəti baş verir. Bu hərəkət birtərəfli ola bilər. Danışan danışır və bu danışığa dinləyən reaksiya vermir. Daha doğrusu, danışanla dinləyənin arasında birbaşa əlaqə yoxdursa, birinci tərəf ötürdüyü informasiya ilə ikinci tərəfə təsir göstərir, ancaq dinləyənin danışana təsiri olmur. Məsələn, radioda səslənən nitqə dinləyicinin reaksiyası bəlli deyildir. Yazılı nitqdə müəllifin yazdığı əsər haqqında oxucunun fikri olmadıqda, informasiya mübadiləsi birtərəflidir. Qeyd olunanlar ünsiyyət prosesinin iştirakçıları və onlar arasında əlaqələrin bəzi cəhətləri ilə bağlıdır. Ünsiyyət prosesi üçün informasiya formalaşdırılmalıdır. Bu informasiya dil vasitələri ilə yaradılır. Belə olan halda dilin informasiya daşıyan vasitələri müəyyənləşdirilməlidir.

Mətn vahidləri paradigmasına sosial, psixoloji, etnoqrafik və kinetik məqamları daxil etdikdə, təhlil çətinləşir. Qeyd olunan istiqamətdə tədqiqatda ayrıca subyektin hökmü deyil, adresant və adresatın bir-birinə nitq təsiri öyrənilir. Bu mənada mətn ekstralingvistik, pragmatik, sosiokulturoloji, psixoloji və digər amilləri olan mətndir.

Mətni əmələ gətirən kommunikativ hadisə müəyyən biliklərlə, həmçinin mətnyaratmanın və onu qavramanın konkret modelləri ilə bağlı olur.

Mətn üzvlənir və ya hissələrinə parçalanır. Onun bölmələri, fəsil və paraqrafları, epizodları və ya fraqmentləri, mürəkkəb sintaktik bütövləri, yaxud abzasları vardır. Mətnin təşkili və tamlanması prosesi aktual üzvlənmənin köməyi ilə gedir. Söyləmlərin aktual üzvlənməsi onları ya tema, ya da rema xətti ilə bir-birinə bağlayır. Bu bağlılıq mürəkkəb sintaktik bütövün formalaşmasına kimi davam edir və bundan sonra növbəti mürəkkəb sintaktik bütövün təşkili baş verir. Mətnin ümumi mənə genişlənməsi onun vahidlərinin bir-biri ilə əlaqəsi fonunda davam edir. Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnməsi ardıcılığından təşkil olunur. Bu ardıcılıqda ilkin birinci olan vardır və mətn faktiki, vizual olaraq oradan başlanır. Mətni yaradan cümlələr ardıcılığının birincisi informasiyanı daxil edən ilkin vahiddir.

Məlumdur ki, informasiya eksplisit və implisit formalarda ötürülə bilər. Eksplisitlik informasiyanın daha aşkar, daha aydın şəkildə verilməsidirsə, implisitlik onun gizli və qeyri-aşkar ötürülməsidir. İmplicitlik informasiyanın aşkara çıxarılması üçün kontekst və köhnə informasiya ilə yeninin qarşılaşdırılması əsasdır.

Mətnlə tanışlıq prosesində, yaxud informasiyanın tədricən daxil edilməsi ilə baş verən mətnyaratma prosesində resipiyentə müəyyən informasiyalar çatdırılır. Həmin informasiyalar ünsiyyətin iştirakçıları üçün məlum olur. Verilmiş informasiyanın izafi təkrarına yol verməmək üçün məlum informasiya, yaxud köhnə informasiya mətndə implisit şəkildə ifadəsini tapır. Bu zaman köhnə informasiyanın təkrar edilməsinə ehtiyac olmur. Çox zaman bu informasiya asanlıqla bərpa olunur.

İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir. Ayrılıqda götürülmüş hər bir söz informasiya daşıyır. Sözlərin yanaşı düzülməsi bu informasiyanın həcmi artırır. Lakin informasiya həcmi necə artmasını da fərqləndirmək lazım gəlir.

Məlumdur ki, kommunikasiya prosesində qəbul edilmiş informasiya müəyyən müddətdən sonra unudula bilər. Bu, informasiyanın zərurilik dərəcəsindən asılıdır. İnsan ona lazım olan informasiyanı daha yaxşı yadda saxlamaq istəyir. İkinci dərəcəli olan informasiyalar mətnyaratma prosesində iştirak etdikdən sonra mətndən çıxarılır. Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətndə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın mətndə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün “qənaət-izafilik” amilləri fərqlidir. Mətndə informasiyanın izafiliyi çox olmamalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir.

Dildə qənaət prinsipinin mövcudluğu müəyyən səbəblərlə bağlıdır. B.A.Serebrennikov qənaəti nitqin yaranması və qavranması prosesinin sadələşdirilməsi, danışanın izafi gərginliyi azaltması, nitqdə adresatın təkrar olunan izafi informasiya ilə yüklənməsi kimi təqdim edir. Dildə qənaət prinsipi özünü mühafizə instinktinin bir konkret təzahür formasıdır [4, s. 27].

A.Kexler ellipsisdən istifadəni qənaətlə, cümlənin izafi yüklənməsinin qarşısını almaqla bağlayır. O, nitqdə ellipsis təbiiqinin üç münasibət motivindən asılı olduğunu göstərir. Həmin münasibətləri A.Kexler belə təyin edir: 1) səbəb-nəticə münasibəti; 2) yaxın kontekstlər arasındakı münasibət; 3) oxşar münasibət [5, s. 537].

Ellipsis dildə qənaət prinsipi ilə bağlı hadisədir. Lakin onun meydana gəlməsi yalnız qənaət prinsipindən irəli gəlmir. Nitq prosesində, xüsusən şifahi nitq prosesində adresata məlum olan köhnə məlumatın təkrarlanması, ünsiyyət prosesinin sürətləndirilməsi, eləcə də yüksək ekspressiyaya yaratmamaq məqsədi ilə müəyyən cümlə üzvlərinin buraxılması hadisəsi baş verir. Cümlə üzvlərinin buraxılması onun tələb edilən mövqedə özünü göstərməsini gerçəkləşdirmir. Buraxılmış üzvlərin sintaktik mövqeyi aşkar olur və bu mövqedə hansı üzvlərin olması da ümumi kontekstdən aydınlaşır. Ellipsis cümlə quruluşu vasitəsi ilə bərpa oluna bilər. Yəni buraxılmış üzvlərin təyin etmək mümkündür.

²² ADU-nun dissertantı e-mail: kh.isayeva@gmail.com

Real canlı dialoqda interaksional quruluş konfigurasiyası müxtəlif ola bilər. Məsələn, arqumentləşdirilmiş dialoq interaktiv quruluşuna görə qarşıdurma seriyasına malik olur. İnteraksional gedişlər etməklə tərəflər öz nöqteyi-nəzərlərini qorumağa çalışır, arqument və əks arqument irəli sürməklə əks tərəfi inandırmağa çalışırlar. Dialoji nitqin bu zəmində davamı, fikrin arqumentləşdirilməsi, informasiyanın tez ötürülməsi, adresant roluna keçmək istəyi kimi məsələlər dialoqda dil və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə fikri daha tez çatdırmaq tələbini ortaya qoyur. Bu isə dialoji nitqdə müəyyən dil vasitələrinin buraxılmasına, onların ellipsisə uğramasına zəmin yaradır.

Elliptik konstruksiyaların başlıca işlənmə sahəsi dialoqlardır. Dialoqda cümlənin bir hissəsi buraxılır. Həmin hissə ya əvvəlki müsahibin replikasından aydınlaşır, ya da kifayət qədər əhəmiyyət daşımadığından buraxılır.

İ.F.Vardul ellipsis anlayışını şərh edərkən suppresiya terminindən istifadə edir. O göstərir ki, dil vahidinin ellipsisə uğratmaq onu işlətməmək deyil, ondan istifadə etməklə mənasını suppresiya ilə ifadə etməkdir [3, s. 303].

Mətn strukturlarından birinin artırılıb azaldılması nəticəsində mətndə semantik qənaət və ya izafilik hadisəsi baş verir. İnformasiyanın mətndə müxtəlif üsullarla ifadə olunması mümkündür. İnformasiya qənaətli və ya izafi ola bildiyindən müəllifin məqsədi və oxucunun qavraması anlayışları üzə çıxır. Ayrı-ayrı oxucular üçün “qənaət-izafilik” amilləri fərqlidir. Mətndə informasiyanın izafiliyi çox olmalıdır. Eyni zamanda, onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya izafiliyi olmadan mətnin qavranması çətinlik törədir. İnformasiyanın izafiliyi məsələsinə müxtəlif aspektlərdən yanaşmaq lazım gəlir. Bəzən mətndə əvvəl verilmiş informasiya təkrarlanır. Bu informasiyanın izafiliyinin bir formasıdır. Yəni əvvəl verilmiş informasiya yenidən mətnə daxil edildikdə bu, köhnə informasiya olur. Bu informasiya adresata bəlli olan informasiyadır. Belə olan təqdirdə, izafi informasiyanın təkrar verilməsi səbəblərini də nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bir halda müəllif, adresant ötürdüyü informasiyanı unudur və onu təkrar mətnə daxil edir. Digər halda adresant adresata bəlli olan informasiyanı xatırladır və onu adresatın yadına salır. Belə hal informasiyanın kommunikativ prosesin bir-birindən çox fərqli zaman fasillərindən sonra təkrarlanması ilə üzə çıxır. Lakin bəzən adresant informasiyanın tez-tez təkrarlamaqla bütün diqqəti ona yönəltmək istəyir.

İnformasiyanın izafiliyi və onun qapalı yığcam şəkildə olması bütöv mətn səviyyəsində aşkarlanır. Lakin informasiyanın qeyd olunan şəkildə yerləşməsi mətnin ayrıca ifadələrinə, fraqmentlərinə aid olduqda araşdırma minimal vahid səviyyəsində aparılır. Mətn yaradılarkən onun söz tərkibinin söz miqdarının azaldılmasına cəhd göstərilir. Lakin bu azaltma elə şəkildə aparılmalıdır ki, zəruri informasiya itkisinə yol verilməsin.

Eksplicit və implicit şəkildə verilən informasiyalar bir-biri ilə cəmlənərək ümumi informativliyi artırır. Beləliklə, aydın olur ki, mətnin informativliyi onun məqsədlə üzvü şəkildə bağlanır. İzahlı lüğət məqaləsində informativlik izahlanan sözün daha yığcam şəkildə açılmasına xidmət etdiyindən burada istifadə olunan sözlərin miqdarı azaldılır. Nəticədə yalnız əsas məqsədə xidmət edən informativlik əldə edilir. Belə mətnlərdə izafi informasiya diqqəti yayındırır.

İmplicit şəkildə verilən informasiya zaman, məkan, əvvəl təsvir olunmuş şəraitlə daha çox bağlı olur. İnformasiya ötürücüsünün yoxluğu, sıfır üzvlü linqvistik dəyərlik resipiyent tərəfindən bərpa edilir. Bu bərpaetmə susma (on default) rejiminə uyğun gəlir.

Kommunikasiya aktında ötürülən və ya qəbul edilən məlumatın informativliyi prosesin gerçəkləşmə səviyyəsinin əsas göstəricisidir. Kommunikativ funksiyanın vasitəsi olan dilin köməyi ilə ötürülən informasiyanın həcmi çox olduqca kommunikativ aktın səmərəliliyi artır. Lakin bu o demək deyildir ki, kommunikasiya prosesində izafi informasiya ötürülsün. İzafi informasiya kommunikasiyanın neqativ göstəricisidir. Adresant adresatla müəyyən referentlə bağlı əlaqəyə girir və bu zaman kod kimi dildən istifadə edir.

Dilçilikdə sıfır işarəsi problemini müxtəlif alimlər tədqiq etmişlər. Boduen de Kurtene yazır: *“Biz müəyyən tələffüz – eşitmə tutumlarından ibarət morfezlərdən savayı “sıfır” yəni hər hansı bir tələffüz – eşitmə tərkibindən məhrum olmuş, lakin bununla belə qismən və ya çox dərəcədə müəyyən semasioloji və morfoloji təsəvvürlərlə əlaqələndirilən morfezləri də qəbul etməliyəm”* [1, s. 119].

Ş.Balli qrammatik dəyərli sıfır işarə ilə ellipsisi fərqləndirir. O, ellipsisi kontekstdə mütləq mövcud olan və ya situasiya ilə mövcudluğu göstərilən elementlərin təkrarı və antisipasiyası adlandırır. *“Biz ellipsisi anaforik və deyktik elementlərin verdiyi təsəvvür kimi başa düşürük”* [2, s. 175].

Elliptik cümlədə sıfır variantı ilə ifadəsini tapan söz və ya sözlərin eksplikasiyasının iki forması vardır: sintaqmatik bərpa olunan; paradiqmatik bərpa olunan. Əgər sıfır variantı ilə ifadə olunan söz və ya sözlər özlərinin səslənən variantlarında kontekstə-əvvəlki və ya sonrakı kontekstə görə bərpa olunursa, onda belə elliptik konstruksiya sintaqmatik bərpa olunan konstruksiyadır. Əgər bərpa mövcud kontekst əsasında deyil, dildə olan digər analoji konstruksiyalar üzrə bərpa edilirsə, onda belə elliptik konstruksiyalar paradiqmatik bərpa olunan konstruksiyalar adlanır.

Ellipsis zamanı dəyərə malik vahid istifadə olunmursa da, bu vahidin daxil edə biləcəyi informasiya ümumi məzmununda öz yerini alır. Bəzi hallarda linqvistik nöqteyi-nəzərdən dəyərə malik vahidin yoxluğu hiss olunmur. Cümlələrin işlənmə ardıcılığı buraxılmış vahidin olduğunu göstərmir. Lakin ümumi məzmun belə bir vahidin olduğunu gerçəkləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Boduen de Kurtene, İ.A. Ümumi dilçilik üzrə əsərlər. Tərcümə / İ.A.Boduen de Kurtene. – Bakı: Prestij çap evi, – 2014. – 335 s.
2. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. / Ш.Балли. – Москва: Изд. иностр. лит., – 1955. – 413 с.
3. Вардуль, И.Ф. Основы описательной лингвистики. / И.Ф.Вардуль. – Москва: Наука, – 1977. – 351 с.
4. Серебренников, Б.А. Вероятностные обоснования в компаративистике. / Б.А.Серебренников. – Москва, – 1974. – 351 с.
5. Kehler, A. Coherence and the Resolution of Ellipsis // Linguistics and Philosophy, – 2000. No 23(6), – p. 533-575

Açar sözlər: mətn, qənaət prinsipi, dil, informasiya, izafilik

Key words: text, economy principle, language, information, surplus

Ключевые слова: текст, язык, принцип экономии, информация, избыток

The role of economy of language principle in the text development

Summary

The communication process involves the exchange of information. It is known that information can be transmitted in explicit and implicit forms. As a result of increasing or decreasing one of the text structures, a phenomenon of semantic economy or surplus occurs in the text. For individual readers, the "economy-surplus" factors are different. There should not be too much information in the text. At the same time, it should be noted that understanding the text without an excess of information is difficult. For this reason, it is necessary to approach the issue of information surplus (excess) from different aspects.

Роль принципа экономии в языке в развитии текста

Резюме

Коммуникативный процесс предполагает обмен информацией. Известно, что информация может передаваться в имплицитной и эксплицитной формах. В результате увеличения или уменьшения одной из структур текста в тексте возникает явление смысловой экономии или избыточности. Для отдельных читателей факторы «экономия-избыток» разные. В тексте не должно быть слишком много информации. В то же время следует отметить, что понимание текста без избытка информации затруднено. По этой причине необходимо подходить к вопросу избыточности информации с разных сторон.

Rəyçi: fil.e.d., prof. Ə.Ə.Abdullayev

Nurlana Qənbərova Eldəniz q²³
MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜSBƏT EMOSİYALARI
İFADƏ EDƏN NİTQ FEİLLƏRİ

Ümumi semantikasından və hansı məzmunu əks etdirməsindən asılı olmadan feillər ünsiyyət prosesində dil vahidi rolunu oynayır və bu vahidlər arasında nitq prosesini xarakterizə edən və dilçilik ədəbiyyatında nitq feilləri adlı leksik-semantik qrupda cəmləşən və təfəkkür prosesi ilə bağlı olan hərəkətləri ifadə edən nitq feilləri öz səciyyəvi xüsusiyyətləri və müxtəlif mənə çalarları ilə və ən əsası ekspressivliyin ifadəsinə görə ən zəngin qrup olmasıyla digər feil qruplarından fərqlənir və nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük əhəmiyyətə malik olub, tez-tez istifadə olunurlar. Nitq insanın daxili aləmiylə əlaqəli olub onun emosional vəziyyətinin, davranışının, ətrafındakı digər insanlara və ya ətraf mühitə olan münasibətinin ifadə olunmasının yollarından ən əsasıdır [1, s.16]. Nitq prosesinin tərkib hissəsi olan “danışmaq” nitq feilləri vasitəsilə gerçəkləşir. Nitq feilləri nitqi müxtəlif aspektlərdən xarakterizə edir, onlardan bəziləri nitqin xarakterini və ya tərzini səciyyələndirdiyi halda, böyük bir hissəsi isə söyləmin formasını göstərir və nitqin obyektini adlandırır.

İnsanlar idrak prosesi vasitəsilə ətraf aləmi öz beynində əks etdirir, hiss və emosiyaların köməyiylə isə onlara münasibətini bildirir. Deməli, insanın hissləri şüurla əlaqəli psixi fakt olan münasibəti ilə əlaqəlidir. N.Volfson və digərləri yazırlar ki, hisslər insanın dərk etdiyi cisim və hadisələrə, başqa adamlara, həmçinin özünün rəftar və davranışına, fikir və arzusuna bəslədiyi münasibəti ifadə edən psixi prosesdir. Hisslərin kommunikativ funksiyası insanın keçirdiyi hisslərin onun mimikasında, səsində, nitqində və s. özünü büruzə verərək qarşı tərəf üçün informasiya mənbəyi rolunu oynamasıdır. Bu funksiya isə adətən nitq feillərinin köməyi ilə yerinə yetirilir, çünki nitq feilləri vasitəsilə insanlar ətraf aləmə olan münasibətlərini ifadə edirlər. İstər müsbət emosiyalar, istərsə də mənfi hisslər insan nitqində öz əksini tapır. [2, s.391].

Nitq feilləri bəzi dilçilik ədəbiyyatında deklarativ feil də adlandırılır. Onlar danışq prosesini müxtəlif cəhətlərdən ifadə edir. Nitq aktının həm müsbət, həm də mənfi çalarını dinləyənlə bildirməkdə nitq feillərinin rolu əvəzsizdir. İnsanlar nitq prosesi zamanı kimdənsə razı qaldığını göstərmək üçün onu tərif edərək ona olan rəğbətini göstərə bilər, məmnun olmadığı hər hansı bir situasiyada öz şikayətini dilə gətirə bilər və ya kimisə müəyyən bir işi görməyə yola gətirmək üçün vədlər verə bilər. Bütün bu sadələşdirmiş proseslər dildə nitq feillərinin köməyi olmadan həyata keçirilə bilməz, çünki nitq feilləri müxtəlif situasiyalarda danışanın keçirdiyi hissləri, onların emosiyalarını öz semantikalarında əks etdirə bilirlər. Nitq və təfəkkür anlayışlarının bir-biriyə əlaqəli olması səbəbiylə insanların öz ətraflarında cərəyan edən hadisələrə verdiyi psixoloji reaksiyalar onların nitqində öz adekvat əksini tapır və beləliklə də nitq aktı rəğbət, sevinc və ya təşəkkür bildirməklə yanaşı, həm də narazılıq və ya şikayəti də əks etdirir. Məsələn, /to praise/ (tərifləmək), /to thank/ (təşəkkür etmək), /to congratulate/ (təbrik etmək), /to glorify/ (tərənnüm etmək), /to applaud/ (bəyənmək, alqışlamaq), /to acknowledge/ (təşəkkür etmək), /to exalt/ (tərifləmək) feilləri nitqin müsbət tərəfini ifadə edir.

P.Aceves yazır ki, müsbət emosiya ifadə edən nitq feillərinin semantikasi, praqmatikasi asan müəyyən olunmur. Bu feillərin işlədilməsinin şərtləri vardır, məsələn, həmin feilin hansı halda, kimə münasibətdə və nə zaman işlədilməsinə mütləq bilmək lazımdır. Bu zaman danışanla dinləyənin qarşılıqlı şəkildə bir-birlərini başa düşmələri vacibdir [3, s.11]. H.Chung-Hye müsbət emosiya ifadə edən nitq feilləri barədə yazır: “Bu feillər danışan və dinləyən tərəfindən müsbət qiymətləndirilən “yaxşılığa” (sahiblik hissi, müsbət xüsusiyyətlər, bacarıq, qabiliyyət və s.) görə, müraciət edilən şəxsə açıq və ya dolayısı ilə qiymət verən nitq hərəkətlərini”ni ehtiva edir [4, s.18]. C.Manes müsbət emosiya ifadə edən nitq feillərini başqasının işinə, görünüşünə və ya zövqünə rəğbət və ya heyranlıq ifadəsi üzərində mühakimə, xarakterinə görə mədəni dəyərləri əks etdirən və ifadə edən nitq hərəkətləri kimi müəyyən edir [5, s.82]. C.Holmes müsbət emosiya ifadə edən nitq feillərinin 3 funksiyasını təklif edir [6]: 1) bəyənmə əks etdirən nitq feilləri; bu cür situasiyalarda işlədilən müsbət emosiya ifadə edən nitq feilləri insanlar arasında həmrəyliyi artırmağa xidmət edir; Məsələn: How nice you looked that day! (O gün necə də gözəl görünürdün!)

2) üz təhdid edən hərəkətdən əvvəl müsbət nəzakət strategiyalarını ifadə edən feillər; bu feilləri, yəni iltifat feillərini çox gərgin vəziyyətdə nəyisə əldə etmək üçün istifadə etmək olar; nə istədiyinizi soruşmadan əvvəl bir iltifat istifadə olunur; Məsələn: Doesn't my hair look wonderful!? (Yəni saçım gözəl görünürmü?)

By the way, could I borrow your French book? (Yeri gəlmişkən, fransızca kitabınızı götürə bilərəmmi?)

3) bu feillərin işlədildiyi situasiyalarda təhdidedicilik ola bilər, çünki onlar danışanın dinləyənin fikrinə müdaxilə istəyini göstərir. Nəticədə, iltifat sorğu şəklini ala bilər [6, s. 445]. Məsələn: Can I borrow your wonderful English book? (Gözəl ingiliscə kitabınızı borc ala bilərəmmi?)

/To praise/ feili müasir ingilis dilində müsbət emosiyalar ifadə edən nitq feillərindən ən çox işlənmə tezliyinə malik olanlardan biridir. Nitq prosesi zamanı müəyyən bir şəxsi və ya onun hər hansı bir müsbət xüsusiyyətini, etdiyi əməli bəyənilib, onun haqqında müsbət fikir ifadə edərək işlədilir. /To praise/ feilin əsas mənası kimisə və ya insanların hər hansı bir xüsusiyyətini “tərifləmək, mədh etmək”dir. Müasir ingilis dilində kimisə yüksək qiymətləndirib tərif etmək mənasını ifadə edən çox sayda feillər mövcuddur və bu da nitqin daha rəngarəng olmasına, təkrarçılıqdan uzaq olmağa kömək edir. /To praise/ feili ilə yaxın mənalı ifadə edən sinonimlərinə /to praise/, /to

²³ Bakı Slayvan Universiteti . doktorant.nurlana.guliyeva1986@gmail.com. 050 686 86 62

acclaim/, /to commend/, /to extol/, /to laud/, /to exalt/, /to magnify/, /to dignify/ və s. feilləri nümunə göstərə bilərik. Biz ətrafımızdakı insanlara, hadisələrə olan xoş hisslərimizi sözlü şəkildə dilə gətirdiyimiz kimi, həm də bizi qane etməyən, xoş hisslər yaratmayan situasiyalarda da öz hisslərimizi sözlərlə büruzə veririk. Bu zaman dildə xoş olmayan (mənfə) hisslərimizi ifadə edən nitq feillərindən istifadə edilir və belə feillər də /to praise/ feilinin antonimləri hesab olunur. Beləliklə, onun antonimlərinə /to censure/, /to criticise/, /to disregard/, /to disrespect/, /to condemn/, /to carp/ və bir çox “tənqid etmək” mənasında işlənən nitq feillərini göstərə bilərik.

Bir çox ingilis dili lüğətlərində bu feilin aşağıdakı mənalının olduğu göstərilir [7, s. 1117; 8, s. 695 ; 9; 10; 11]:

1) tərifləmək, mədh etmək; /to praise to the skies/ (tərifləmək, göylərə qaldırmaq); Məsələn: /The girl's relatives praised her generosity and kindness// (Qızın qohumları onun əliaçıqlığını və mərhəmətini mədh etdilər). Are you trying to please me by praising my brother? (Qardaşımı tərifləyərək məni məmnun etməyə çalışırsan?) [12, s. 190] /I will praise your brother all day, if that will help me// (Əgər mənə kömək edəcəksə bütün gün sənə qardaşımı tərifləyərəm) [12, s. 156].

/To praise/ feili kiminsə müəyyən bir xüsusiyyətini mədh etmək mənasını əks etdirərkən /for/ sözlünü ilə işlədilir. Məsələn: /They think the little boy should be praised for his honesty// (Onlar düşünür ki, balaca oğlan dürüstlüyünə görə təriflənməlidir). /The doctor was highly praised for her research on heartdisease// (Həkim ürək xəstəliyi ilə bağlı tədqiqatına görə tərifləndi).

2) qaldırmaq, yüksəltmək; yüksək qiymətləndirmək; Nümunələrə baxaq: /Teachers also praised the good behaviour of the pupils and their enthusiasm for learning// (Müəllimlər də şagirdlərin öyrənmək həvəsini və yaxşı davranışlarını yüksək qiymətləndirdilər). /The facility has been widely praised for its work// (Avadanlıq işinə görə yüksək qiymətləndirildi).

3) şükr etmək; Nümunələrə baxaq: /When they start their prayer, you may say a little prayer praising God// (Onlara dua etməyə başlayarkən, sən də Allaha şükr edərək dua edə bilərsən). /The old man exclaimed, when he burst out of the smoke; “God be praised that I have found; but follow – there’s no time for talking”// (Yaşlı kişi tüstüdən çıxanda qışqırdı: “Şükür Allaha tapmışam; Ancaq izləyin – söhbət etməyə vaxtımız yoxdur”) [13, s.172]. /Praise himself when his whole soul and body should unite to praise his Maker// (Onun bütün ruhu və bədəni Yaradana şükür etmək üçün birləşəndə onun özünü mədh edin) [13, s. 78].

/To thank/ feili də müsbət hisslər ifadə edən nitq feillərindən biri olub, danışıq prosesində kiməsə müəyyən bir köməyə, xoş əmələ görə minnətdarlığımızı ifadə edərkən işlədilir və /to acknowledge/, /to be obliged/, /to be grateful to/, /to express one's gratitude/ və s. feil və ya birləşmələrlə sinonim olur. Onun semantikasının əsasını “kiməsə təşəkkür etmək, razılıq ifadə etmək” təşkil edir. Müasir ingilis dili lüğətlərində /to thank/ feilinin aşağıdakı mənalı göstərilir [7, s. 1422; 8, s. 935 ; 9; 10; 11]:

1) təşəkkür etmək, minnətdarlığımı bildirmək; /to thank sincerely/ (səmimi qəlbədən təşəkkür etmək); Nümunələrə baxaq: /I must speak to him if possible, just to thank him// (Mümkündürsə əgər, sadəcə ona təşəkkür etmək üçün onunla danışmalıyam)

/I can't marry you, and you will thank me for saying so some day// (Mən sənənlə evlənmə bilmərəm, belə dediyim üçün bir gün mənə təşəkkür edəcəksən)

/She thanked him (with tears); she thanked Lady Janet// (O, ona göz yaşları ilə təşəkkür etdi; O, Cenet xanıma təşəkkür etdi) [14, s. 35].

/I hasten to thank you, dear Miss Roseberry, for your last kind letter, received by yesterday's mail from Canada// (Əzizim Rozberi, mən sizin dünən Kanadadan alınmış sonuncu xoş məktubunuza görə təşəkkür etməyə tələsirəm) [14, s. 36].

Sir,' said Mr Tappertit with a low bow, 'I thank you for this condescension, and am glad to see you. – Mister Tasrpetit təzim edərək dedi: “Sizi görməyimə şadam, lütfkarlığınıza görə sizə təşəkkür edirəm.

2) razılıq etmək; şükr etmək; Məsələn: /But thank God there is a new life to begin for both of us// (Şükür Allaha hər ikimiz üçün yeni bir həyat başlayır).

3) günahlandırmaq; məsul hesab etmək; Məsələn: /He has his creditors to thank for his bankruptcy// (O, iflasına görə borclularını günəhləndirir).

/To thank/ feili nitq prosesində bir çox birləşmələrin tərkibində işləyərkən əsas semantikasından əlavə müxtəlif mənə çalarlarını da ifadə edə bilər; /thank God/thank goodness (or God or heavens)/ (Şükür Allaha (mənəvi rahatlıq ifadə edir)); Məsələn: /Thank goodness no one was badly injured// (Sükür Allaha heç kim pis xəsarət almadı).

/To thank one's lucky stars/ (taleyindən razı olmaq); Məsələn: /You certainly thank your lucky stars for what you've got when you see the kind of poverty a lot of people live in// (Çox insanların yaşadığı kasıbçılığın görəndə sahib olduqların üçün taleyindən razı olmalısən).

/I will thank you to do something// (Bir şey etmək üçün sizə təşəkkür edəcəyəm).

H.M. Velman və digərləri yazırlar ki, bu feillər danışıq prosesində nəyisə həmsöhbətimizdən istehza ilə xahiş edərkən və ya tənbeh edəcəsinə tələb edərkən istifadə edilir [15, s.655]. Məsələn: /I'll thank you to mind your own business// (Mən səndən öz işinlə məşğul olmağın xahiş edirəm). /won't thank you for doing sth./ (nədənsə məmnun olmadığını ifadə edir); Məsələn: /She won't thank you for telling everyone her age// (Onun yaşını hər kəsə deməyindən, o məmnun olmayacaqdır).

/To congratulate/ feili müsbət emosiya əks etdirən nitq feillərindən biridir və müasir ingilis dilində ünsiyyət

prosesi zamanı kimisə hər hansı bir uğuruna görə xoş arzularla tərif edib təbrik edərkən işlədilir. /To congratulate/ feili nin əsas ifadə etdiyi məna “təbrik edib gözyaşdınlığı vermək”dir. O, dildə /to felicitate/, /to applaud/, /to give bouquet/, /to give regards/, /to laud/ və s. feil və birləşmələrlə sinonim kimi işlədilə bilər. Bu feilin lüğətlərdə əsas mənası belə göstərilir [7, s. 318; 8, s. 180 ; 9; 10; 11]:

1. Təbrik etmək; gözyaşdınlığı vermək; /to congratulate smb. on/upon/ (kimisə nəyəsə görə təbrik etmək). Nümunələrə baxaq: /Allow me to congratulate you on having so respectable and well-judging a friend// (Qoy səni belə bir hörmətli və yaxşı mühakimə edən dostun olduğuna görə təbrik edim).

/We may congratulate each other on the chance of leaving this horrible place// (Bu bərbad yeri tərk etmək şansımıza görə bir-birimizi təbrik edə bilərik).

/After addressing her with his usual politeness, he turned to his daughter and said, “Well, Eleanor, may I congratulate you on being successful in your application to your fair friend?” (O, həmişəki nəzakəti ilə ona müraciət edəndən sonra qızı tərəfə döndü və dedi, “Yaxşı, Elanor, mən səni sadıq dostuna olan diqqətinə görə təbrik edə bilərəm?”).

/To congratulate oneself/ (fəxr etmək; özünü ağıllı və şanslı hesab etmək); Nümunələrə baxaq: /She congratulated herself on her powers of deduction// (O, öz nəticə çıxarma gücüylə fəxr etdi).

/To exalt/ feili də müasir ingilis dilində kimdənsə razılıq edərkən, onun haqqında xoş hissələrini ifadə edib tərif edərkən işlədilən sadə və qaydalı nitq feillərindəndir. Nitq feili kimi onun əsas ifadə etdiyi məna “tərifləmək, mədh etmək” olsa da, müxtəlif kontekstlərdə başqa mənaları da ifadə edə bilər. Nitq feili kimi işlənərkən digər razılıq bildirib tərif etmək mənasını bildirən nitq feilləri ilə sinonim olur: /to praise/, /to extol/, /to laud/, /to glorify/ və s. /To exalt/ feilinin müxtəlif situasiyalarda ifadə etdiyi mənalar aşağıdakılardır: [7, s. 527; 8, s. 304 ; 9; 10; 11]:

1. Tərifləmək tərifini göylərə qaldırmaq, mədh etmək; Məsələn: /This books exalts her as a genius// (Bu kitab onu dahi kimi mədh edir).

2. Yüksəltmək, artırmaq (vəzifə, rütbə, dərəcə və s.)

/The king exalted the poor shepherd to the rank of grand vizier// (Kral kasıb çobanı vəzir baş vəzir vəzifəsinə yüksəltdi).

/Those sentiments exalt me above all merely personal considerations// (O duyğular məni sadəcə bütün şəxsi düşüncələrimin üzərinə qaldırır).

3. Heyran etmək, həyəcanlandırmaq, coşdurmaq, həvəsləndirmək; Məsələn: /This kind of music exalts the human spirit// (Bu cür mahnı insanın ruhunu coşdurur).

4. Gücləndirmək(təsiri), mübaliğə etmək; Məsələn: /As for me, these colors exalt each other// (Məncə bu rənglər bir birinin təsirini daha da gücləndirir).

5. Təsəvvür oymaq; Məsələn:

/To glorify/ feili morfoloji quruluşuna görə düzəltmə, qaydalı feildir. Hər hansı bir şəxsədən və ya hadisədən danışarkən, onu mədh edib müsbət cəhətlərini vurğulayarkən /to glorify/ feili nitq feili kimi işlənir. Onun ifadə etdiyi mənalar istifadə olunduğu kontekstdən asılı olaraq dəyişir və bu səbəbə görə də çox sayda feillərlə sinonimlik təşkil edə bilər. Onun sinonimlərinə aşağıdakı feilləri misal göstərə bilərik: /to praise/, /to extol/, /to exalt/, /to dignify/, /to promote/, /to elevate/, /to acclaim/, /to honor/ və s. /To glorify/ feilinin ifadə etdiyi mənalar isə lüğətlərdə belə əks olunur: [7, s. 109]

1. Tərifini göylərə qaldırmaq; tərənnüm etmək, vəsf etmək; /to glorify common life/ (sadə həyatı tərənnüm etmək); Nümunələrə baxaq: /They shouldn't glorify the wars in the films that they make// (Onlar çəkdiqləri filmlərdə müharibəni tərənnüm etməməlidirlər). /The actor was glorified in the papers for his new film// (Qəzetlərdə yeni filminə görə aktyorun tərifi göylərə qaldırıldı). /People glorify all sorts of bravery except the bravery they might show on behalf of their nearest neighbors// (İnsanlar qonşularının əvəzindən göstərdikləri cəsarət istisna olmaqla istənilən növ cəsurluğu tərifləyirlər).

2. Şöhrət gətirmək, şöhrətləndirmək; Nümunələrə baxaq: /A statue was erected to glorify our national heroes in the heart of the city// (Milli qəhrəmanlarımızı şöhrətləndirmək üçün şəhərin mərkəzində abidə ucaldıldı). /People come here from all parts of the world, and glorify this masterpiece// (Dünyanın hər yerindən buraya insanlar gəlir və bu şah əsəri tərənnüm edir)

/And yet the magazine short stories seemed intent on glorifying the Mr.// (Ancaq jurnaldakı qısa hekayələr cənabı şöhrətləndirməyə niyyətli görünürdü) [16, s.127].

3. Şişirtmək; böyütmək; Məsələn: /The minister glorified in stating that it was a political strike// (Nazir şişirdərək bunun siyasi tətıl olduğunu dedi).

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva, N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür feilləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. /N.Ç.Vəliyeva. – Bakı: ADİU, – 1999. – 104 s.
2. Wolfson, N. The bulge: a theory of speech behavior and social distance. /In Fine, J. (ed) Second Language Discourse: A Textbook of Current Research/ – Norwood, NJ: Ablex, – 1988. – p. 17-34
3. Aceves, P. A Comparative Study of the Use of “Compliments” by Native Speakers of American English and Native Speakers of Mexican Spanish. / P.Aceves. – Puebla: Universidad de las Americas, – 1996. – p.3-372
4. Chung-Hye, H. A comparative study of compliment responses: Korean females in Korea interactions and in English interactions // Working Papers in Educational Linguistics, – 1992. No 8 (2), –p.17-31.
5. Manes, J. Compliments: A mirror of cultural values. /In N. Wolfson and E. Judd (Eds.), Sociolinguistics and Language Acquisition/ J.Manes. – Rowley, MA: Newbury House, – 1983. – p.82-95

6. Holmes, J. Paying compliments: Positive politeness strategy // Journal of Pragmatics, – 1988. No 12 (3), – p.445–465.
7. O.I. Musayev, P.O.Musayev, M.M.Nurəddinov, M.I.Paşayeva, N.Q.Səfərov, T.İ.Əliyev, V.S.Ərəbov, N.Ə.Nəbiyeva İngiliscə-Azərbaycanca lügət, “Qismət”, Bakı, 2003, 1696 səh.
8. V.S.Ərəbov, L.M.Stileymanova, Ş.B.Məmmədova, İ.Z.Əliyeva, A.N.Yusifova, English-Azerbaijani dictionary for all.Bakı, “KM”mətbəəsi, 2012, 1360 səh
9. <https://en.oxforddictionaries.com/>
10. <https://dictionary.cambridge.org/>
11. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english>
12. Henry, J. The American. /J.Henry. – USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2016. – 210 p
13. Fenimore, C.J. The Pioneers. /C.J.Fenimore. – London: Penguin Classics, – 2009. – 272 p
14. Wilkie, C. The New Magdalen. /C.Wilkie. – Oxford: Oxford University Press, – 2020. – 212 p.
15. Wellman, H.M., David C., Julianne W. Meta- analysis of theory- of- mind development: the truth about false belief// Child development, – 2001. No 72, – p. 655-684
16. London, J. Martin Eden. /J.London. – USA: CreateSpace Independent Publishing Platform, – 2010. – 297 p.

Açar sözlər: emosiya, semantik xüsusiyyətlər, nitq prosesi, nitq feilləri, məna, rəğbət,

Keywords: emotion, semantic features, speech process, speech verbs, meaning, sympathy,

Ключевые слова: эмоция, смысловая особенность, речевой процесс, глаголы речи, значение, сочувствие

Müasir ingilis dilində müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri

Xülasə

Məqalə başqasının işinə, görünüşünə və ya zövqünə rəğbət və ya heyranlıq ifadə edən, xarakterinə görə mədəni dəyərləri əks etdirən və müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feillərinin semantik xüsusiyyətlərinə həsr olunur. Müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feilləri dialoqlarda geniş istifadə dairəsinə malikdir. Bu da onların tədqiq edil məsini vacib edir. Məqalədə müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feillərinin struktur-semantik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirilir, onların məna rəngarəngliyi, müəyyən bir kontekstdə işlədildikdə ifadə etdiyi məna çalarlarının müxtəlifliyi aydın göstərilir. Onların ifadə etdikləri bu məzmun zənginliyini daha aydın göstərmək üçün eyni leksik semaya malik olsalar da, hər bir feilin semantikasi ayrı ayrılıqda daha dəqiqliklə tədqiq edilir. Onların sinonimləri və antonimləri müəyyən olunur. Həmçinin bədi ədəbiyyatda bu feillərin istifadəsinə nəzər salınaraq nümunələr verilir. Beləliklə, müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feillərinin nitqi xarakterizə etmək baxımından dildə çox böyük rolu olması qənaətinə gəlinir. Müsbət emosiyaları ifadə edən nitq feillərinin semantikasının belə geniş şəkildə açılması bu işin elmi yeniliyinin göstəricisidir.

Speech verbs expressing positive emotions in Modern English

Summary

The article is devoted to the semantic features of the speech verbs that express sympathy or admiration for someone else's work, appearance or taste, reflect cultural values and express positive emotions. The verbs expressing positive emotions are widely used in dialogues. Therefore, studying these verbs is of great importance. The article examines the structural-semantic features of the speech verbs expressing positive emotions, their meanings and the variety of shades of meanings that they express in a certain context. Though they have more or less the same lexical meaning, a thorough and precise semantic analysis of each verb is given separately. Their synonyms and antonyms are defined. It also looks at how these verbs are used in fiction and a great many examples are given. Thus, it is concluded that speech verbs expressing positive emotions have a very big role in language in terms of characterizing speech. Such a wide analysis of the semantics of speech verbs expressing positive emotions, which is a subgroup of speech verbs, is an indicator of the scientific novelty of this work.

Глаголы речи, выражающие положительные эмоции в современном английском языке

Резюме

Статья посвящена смысловым особенностям глаголов речи, которые выражают симпатию или восхищение трудом, внешним видом или вкусом другого человека, отражают культурные ценности по своему характеру и выражают положительные эмоции. Глаголы речи, выражающие положительные эмоции, имеют широкую сферу употребления в диалогах. В этом заключается актуальность их изучение. В статье рассматриваются структурно-семантические особенности глаголов речи, выражающих положительные эмоции, наглядно показана их многообразие значений, различные оттенки значения, которые они выражают при употреблении в определенном контексте. Хотя они имеют одинаковую лексическую сему, чтобы ярче показать богатство выражаемого ими содержания, семантика каждого глагола изучается более точно в отдельности. Определяются их синонимы и антонимы. Также приведены примеры использования этих глаголов в художественной литературе. Таким образом, делается вывод, что глаголы речи, выражающие положительные эмоции, играют очень большую роль в языке с точки зрения характеристики речи. Такое глубокое исследование семантики глаголов речи, выражающих положительные эмоции, является показателем научной новизны данной работы.

RƏYÇİ: prof. N.Vəliyeva

“SİYASİ KORREKTƏLİK” ƏSASLI EVFEMİSTİK TERMİNLƏRİN VƏ ONLARIN KALKALARININ YARANMA SƏBƏB VƏ ŞƏRAİTİNƏ DAİR

(Colored → Negro → Black → Afro-Amerikan terminlərinin nümunəsində)

Məlumdur ki, evfemikləşmə özlüyündə mənənin yumşaldılması və ya gizlədilməsini əks etdirən elə bir dil mexanizmini ehtiva edir ki, bu *zaman dil cəmiyyət tələblərinin qarşılığında*, yəni *ümumi tendensiyaya uyğun olaraq, siyasi korrektdliyi* izləmiş olur. Bununla da evfemizmlər həm mənənin yumşaldılmasına, həm də bəzi hallarda hətta bildirilən nöqteyi-nəzərin “maskalanması”na xidmət edə bilirlər. (kursiv bizimdir. – Ə.H.) [10; 3]. Siyasi korrektdlik” və “evfemizm” anlayışlarının korrelyasiyasını izləmiş N.B.Rubininin da qeyd etdiyi kimi, məhz bu xüsusiyyətinə görə, “siyasi korrektdliyi” dilçilik ədəbiyyatlarında həm də “lingvistik kosmetika” olaraq da adlandırılır. Məsələn, **invalid** “əlil” — **handicapped** “fiziki və ya əqli çatışmamazlığı olan” — **disabled** “əmək qabiliyyətindən məhrum” — **differently-abled** “fərqli imkanlara malik” — **physically challenged** “fiziki imkanları məhdud olan” terminlərinin nümunələrində dilçi, ingilis dilinin fərqli zaman kəsiklərinə aid evfemikləşmə mərhələlərini misal göstərmişdir. Məsələn: **poor** “kasıb” — **disadvantaged** “imkanlardan məhrum, imkanları məhdud” — **economically disadvantaged** “iqtisadi cəhətdən qorumasız, təminatlı olmayan” və ya **poorness** “kasıblıq” — **low income** “aşağı gəlir” korrelyasiyaların təmsalında biz, terminoloji evfemizmlərin “fəaliyyət prinsiplərini” izləmiş oluruq [12: 37-41]. O da məlumdur ki, bir neçə onillik öncədən *zənci, sikəst, voxsul* və s. ifadələrin işlədilməsi əxlaqi-etik normalardan kənara çıxmaq kimi dəyərləndirilmədiyi halda, hal-hazırda onları əvəzlənmiş olan müasir siyasi korrektdlik terminləri: *afro-amerikan, fiziki imkanları məhdud, aztəminatlı* və s. terminlər dil norması sayılır.

Müasir Oərb cəmiyyətlərində siyasi korrektdlik terminlərinin daha öncəki alternativləri ilə əvəzlənməsi yaxşı halda ictimai qınağa tus gələ bilər, pis halda isə bu kimi hallar bərdə hüququ-inzibati cəza mexanizmləri ilə tədbirlər görülmə bilər. Məhz bu səbəbdəndir ki, Y.V.Slyaxtinanın da qeyd etdiyi kimi, Oərb toplumlarında “siyasi korrektdlik” termini bəzi hallarda hətta peyorativ konnotasiya qazanmış, bu istiqamətdə ifrata varılmasının *komik aspektləri güllüş hədəfinə çevrilmişdir*. Bununla belə dilçi, inkişaf etmiş Oərb toplumlarında “yüksək səviyyəli təhsil almağı hədəfləyən, yaxşı iş imkanlarına ümid bəsləyən və ölkəsinin əsl vətəndaşı sayılmaq istəyən istənilən şəxsin” siyasi korrektdliyi izləməsinin labüd olduğunu da vurğulamışdır [13].

Tolerantlıq ideyalarının təənnümü, multikultural toplum dəyərlərinin hüquqi-normativ aktlara sirayət etməsi kimi müsbət tendensiyalar, sözsüz ki, təqdirəlayiq haldır. Lakin bəzən ifrat liberalizmə yol açan durumlar da müşahidə olunur ki, bu da insanlar arasındakı real və obyektiv olan irqi, dini, cinsi fərqlərin bir növ “gör-məməzlikdən” gəlinməsi kimi dəyərləndirilə bilər. Siyasi korrektdliyin təbiət və sosial iyerarxiya haqqında ənənəvi akademik bilikləri inkar etməsi bəzən elə həddə çatır ki, ümumiyyətlə elmi sistemləşdirmə və taksonomiyani demək olar ki, mümkünəzdir. Məsələn, N.V.Kuznetsova 2012-2017-ci illərdə Fransa Prezidenti olmuş Fransua Ollandın, ümumiyyətlə “ irq”, “ irqi fərqləndirmə”, “ irqlərə görə bölgü” kimi elmi anlayışlardan imtina təklifini şərh edərkən bunu, “tamamilə volyuntirəz, özbaşına” addım olduğunu vurğulamış və əsas məqsədin Afrika və ərəb mənşəli Fransa vətəndaşlarının öz tərəfinə çəkmək intensiyası ilə izah etmişdir [7; 12].

Dil daşıyıcısı olan toplumun bu və ya digər təbiət və ya cəmiyyət hadisəsinə münasibətinin dəyişməsi evfemizmlərlə bağlı situasiyada da təsirsiz ötürmədir. N.M.Potapovanın da haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, dil dinamik inkişaf etdiyi kimi, onun vahidlərinin, o cümlədən evfemizmlərin dəyişib inkişaf etməsi və zamanla əvəzlənməsi labüd bir prosesdir [11]. Yəni, əslində evfemikləşmə bilavasitə cəmiyyət sifarişi ilə gerçələşən bir proses olduğundan, cəmiyyət dəyişikliklərini həssaslıqla əks etdirir və bunu müvafiq nominasiya vahidlərinin yenilənməsi ilə ortaya qoyur. Belə ki, **Negro** → **black** → **African-American** tipli evfemistik keçidlərin izlənilməsi evfemizmin özünün müəyyən dövr tələbləri qarşılığında yeni evfemizmə ehtiyac duyduğunu ortaya qoyur. Belə ki, **Negro** “**zəngi**” termini **black** “**qara**” termini ilə əvəzləndiyi vaxtlarda bu evfemizm kifayət qədər liberal, tolerant termin kimi qəbul edilirdi. Belə ki, söhbət afro-amerikan vətəndaşların bütün digər ABŞ vətəndaşları ilə eyni təhsil hüquqlarının bərdərar olması üçün mübarizə dövründən gedir.

Məlum olduğuna görə, ümumi adı “Cimmi Krou qanunları” kimi tanınan qanunlar silsiləsinə görə, 1890-1964 illərdə ABŞ-ın afroamerikan vətəndaşları ciddi seqreqasiyaya məruz qalırdılar [9]. Qaradərili əhali ağdərili vətəndaşlarla eyni universitetlərdə təhsil almaq hüququna, bəzi sosial ortamlarda birgə fəaliyyət göstərmələrinə qəti qadağa qoyulurdu. Qaradərili əhali üçün ictimai nəqliyyatlarda ayrıca yer ayrılırdı və onlar ağdərili vətəndaşlar üçün nəzərdə tutulmuş yerlərə əyləşə bilməzdilər. Məlumdur ki, Martin Lyuter Kinqin başlatdığı vətəndaş itaətsizliyi hərəkatının ilk “tətik nöqtəsi” məhz, ictimai nəqliyyatdakı seqreqasiyalarla bağlı idi. Belə ki, 1 dekabr 1955-ci ildə avtobusdakı ağdərili üçün ayrılmış yerdə əyləşdiyinə görə polis məntəqəsinə aparılan Roza Perkeyə qarşı hüquqi-inzibati tədbirlər Alabama Ştatını ayağa qaldırmış və tez bir zamanda etirazlar digər ABŞ ştatlarına da sıçramışdır [6].

Bu gün ingilis ədəbi dilinin normaları tərəfindən kənarlaşdırılmış **Negro** termini, eləcə də bu terminin dilimizdəki qarşılığı olan **zənci** sözü o dövr üçün, yəni, XIX əsrin sonlarından – XX əsrin 60-cı illərində tamamilə normativ leksika kimi səciyyələndirildi. Halbuki, müasir ABŞ və ingilisdilli toplumda artıq bu ifadə peyorativ statusu qazanmışdır və onun istifadəsi cinayət təqibinə qədər yol açə bilən insidentlər yarada bilər. Terminoloji seçim məsələlərinə qarşı cəmiyyətin həssaslığının gösrəricisi kimi onu qeyd etmək kifayətdir ki, Dünya detektiv

²⁴ AzMİU, baş müəllim, efasaneheziveva@mail.ru

ədəbiyyatının ən parlaq nümayəndlərindən sayılan – Aqata Kristinin “10 zənci” (Ten Little Niggers “On balaca zənci”) əsəri yetərincə siyasi korrektliklə seçilmədiyi üçün dəyişdirilmişdir. Əvvəlcə kitabın adındakı “zənci” termini “hindu” istialı ilə əvəzlənmişdir (Ten Little Indians “On balaca hindu”). Bir müddət “Ten Little Soldiers” (On balaca əsgər) adı altında çap edildikdən sonra əsər öz yeni adına (And Then There Were None “Və sonra heç kəs olmadı”) “qovuşmuşdu” [17].

Siyasi korrektlik tələblərinin qarşılığında mənbə dildə **Negro** “zənci” terminin bir çox mövqelərdə digər analoqları ilə əvəzlənmişdir. Bununla belə, Azərbaycan ədəbi dilində hələ də bu termindən istifadə halları mövcuddur. *ABŞ-də səhv ünvana gedən zənci yeniyetmə ev sahibi tərəfindən güllələnib... Qarıya çıxan ev sahibi qarşısında zəncini görünə silaha əl atıb və yeniyetməyə 2 dəfə atəş açıb* [1].

Elmi üslubda və rəsmi-karğuzarlıq üslublarında **zənci** termininin yalnız müəyyən istisna hallarında işlədildiyini və bu zaman, əsas etibarilə, ABŞ toplumunu nümayəndələrindən deyil, daha çox bir irqin – neqroid irqinin nümayəndələrindən bəhs edildiyini təsbit etmək olar.

Karib dənizi adalarında, Venesuela, Braziliya və Qananın etnik tarixində Avropalı mühacirlərin, habelə hindularla yanaşı Afrika mənşəli zəncilərin böyük rolu olmuşdur... Zəncilər isə, əsasən, ABŞ-da məskunlaşmışdır. Burada zəncilərin sayı təqribən 29 milyondur [4; 23, 44].

Rəsmi məlumatlarda, habelə dövlət nümayəndələrinin çıxışlarında və ya rəsmi dövlət oqanlarını təmsil edən KİV-lərdə, demək olar ki, bir qayda olaraq, **zənci** terminin **black**, **Afro-American** terminlərinin **kalkaları** ilə əvəzləndiyinin şahidi oluruq. Məsələn: *Afro-amerikalıların tarixi Fevral ayının təqdimatı keçirilib* [2].

Negro → **black** keçidinə qayıdaraq əlavə edək ki, ABŞ-ın afroamerikan toplumunun seqreqasiyaya uğradığı və öz hüquqları uğurunda mübarizəyə atıldığı bir dövrdə **Negro** termininin **black** termini ilə əvəzlənməsi yetərincə ciddi “siyasi korrektlik” addımı idi. Lakin zamanla həmin evfemistik əvəzlənmənin (**black** terminin) özü də “siyasi korrektliyə” məruz qaldı. Belə ki, afroamerikan əhali onların dəri rənginə görə fərqləndirilməsinin insan ləyaqətinin təhqir edilməsi nyuansını ön plana aldı: əslində **black** sözünün də etimoloji cəhətdən **Negro** termini kimi koloristik differensiasiyaya əsaslanması bu yanaşmanı aktivləşdirdi.

"Siyasi korrektlik" terminin öz müasir anlamında XX əsrin 70-ci illərində siyasi və məişət leksikonuna daxil olduğunu vurğulayan Coel Bleyfus (Joel Bleifuss) qəbildən ilk yeni terminlər sırasında **black** "qara" ("*qaradərili*" anlamında - Ə.H.) [15]. Başqa sözlə tədqiqatçı, “siyasi korrektlik” terminologiyasının əsl mənada formalaşması tarixində **Negro** → **black** keçidinin müstəsna əhəmiyyətini etiraf etmişdi. **Black** “qara” termininin variantı kimi **Black-American** “qara amerikalı” terminindən də istifadə edilir.

Blacks, Black-Americans, African-Americans, and Afro-Americans are terms that are frequently used in magazines, newspapers, and across the internet when referencing black people. (Qaradərili, Qara-Amerikalılar, Afro-Amerikalılar və Afro-Amerikalılar qaradərili insanlara istinad edərkən jurnallarda, qəzetlərdə və internetdə tez-tez istifadə olunan terminlərdir) [19].

Müasir Azərbaycan dilində terminin bu variantının kalkası daha aşağı işlənmə tezliyi nümayiş etdirir: *1961-ci ildə Con F.Kennedi Prezident olanda çox sayda qara amerikalı, xüsusən Cənubda yaşayanlar açıq seqreqasiya ilə iizləməkdə davam edirdilər. Qara amerikalılar yeni prezidentdən çox şey gözləyirdilər, seçkidə ona dəstək vermişdilər, bir sıra mühüm ştatlarda onun qələbəsini təmin etmişdilər*[20].

Müasir ABŞ ingiliscəsində artıq **black** termini öz mövqələrini **Africa-American** termini ilə yanaşı, onun lakonik forması olan **Afro-American** variantı işlədilməkdədir.

When the National Afro-American Museum and Cultural Center (NAAMCC) opened its doors in 1988, it was in the vanguard by being one of the first national museums dedicated to African American history. (Milli Afrika Amerika Muzeyi və Mədəniyyət Mərkəzi (NAAMCC) 1988-ci ildə qapılarını açanda, Afrika Amerika tarixinə həsr olunmuş ilk milli muzeylərdən birinə çevrilərək ön planda idi) [16]

Müasir internet axtarış sistemlərinə verilən sorğular əsasında əminliklə onu demək olar ki, dilimizdə **afro-amerikan**, **afrikan amerikan** terminlərinin işləkliyi **qara və qaradərili** terminoji paralelliyindən dəfələrlə üstündür.

O da maraqlıdır ki, müasir ABŞ toplumunda ara-sıra səsləndirilən etirazlar otuz ilə yaxın işlənmə tarixinə malik olan Afro-American terminin dayanıqlı olacağına əminlik yaratmışdır. Belə ki, bəzi afroamerikan fəalları *“Mən afro-amerikan adlandırmayın. Mən “qarayam”* – xarakterli hərəkət başlatmışlar (bu barədə daha ətraflı bax: [14]. Bu terminə etiraz edən özlərinin Afrikadan köçmə vətəndaşlar olmadıqlarını və “Qara qitə” ilə əlaqələndirilərək adlandırılmalarını istəmədiklərini önə sürürlər. Əgər Azərbaycan dilindəki müvafiq qrup terminlərin mənbə dildəki evfemizmlərə əsaslandığından çıxış etsək, ehtimal ki, yaxın illərdə dilimizdəki kalkaların təkrar dəyişməsinə izləmiş olacağıq.

Maraqlıdır ki, Azərbaycan dilində işlədilən bəzi pleonastik ifadə formalarına təsadüf edilir. Məsələn: *Bəs görəsən, qara dərili bir afro-amerikan necə oldu ki, bu qədər uğur qazana bildi? Özü də prezident kimi...* [22]. Ehtimal ki, belə dəqiqləşdirici terminoloji “təhcizat”a yol vermiş müəlliflər də, Afrika qitəsinə şəxslərin hamısının zənci irqinə məxsus olmayacağı gerçəkliyinə istinad edirlər.

Yekun olaraq onu qeyd edək ki, artıq Azərbaycan terminoloji sistemindən “zənci mədəniyyəti”, “zənci folkloru”, “zənci musiqisi” kimi termin birləşmələri demək olar ki, sıxışdırılıb çıxarılmışdır.

Bu terminin afro-amerikanların ləyaqətinə təhqir kimi qiymətləndirildiyinə duyarlı yaşayan Azərbaycan ziyahları mənimsənilmiş digər kalkalardan (*qara, qaradərili, Afro-Amerikan, Afrikan Amerikan*) istifadəyə üstünlük

verirlər. Bu məqamda V.M.Leyçikin beynəlxalq terminoloji sistemdə termin variantlılığı ilə bağlı durumla əlaqədar dəyərləndirməsini xatırlatmaq yerinə düşərdi. Belə ki, dilçi “son dövrlərdə terminoloji unifikasiya üçün seçilən terminlərə irəli sürülən tələblərin daha az ciddiliklə seçildiyini və bu səbəbdən də, yetərinə semantik və formal variantların (yəni, terminoloji sinonimlərin, morfo- və fonovariantların) istifadə edilməsinin, bir növ, “qanunlaşdığını” vurğulamışdı [8; 209].

XIX əsrdə Afrikalı-Amerikalı musiqiçilərin çoxu yalnız blyuz oynayırdı, bəziləri də klassik musiqi ifa edir və Avropa harmoniyasını öyrənirdi [5]; İndi Amerikanın ağ gəncləri afrikan amerikalının pop mədəniyyətinə baş əyirlər [3].

Sözsüz ki, belə həssas yanaşmada həm Azərbaycan xalqının genetik kodunda başqa xalqlara, mədəniyyətlərə hörmət əsaslı davranış modelinin kodlaşması və eləcə də ölkəmizdə aparılan multikulturalizm ideoloji bazalı siyasət həlledici rol oynamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Günahsız zənci güllələni: [Elektron resurs]/ 19.04.2023. URL:<https://sherg.az/hadise/224953>
2. Afro-amerikalıların tarixi Fevral ayının təqdimatı keçirilib: [Elektron resurs] / – Fevral 27, 2018. URL:<https://modern.az/az/news/158440/afro-amerikalilarin-tarixi-fevral-ayinin-taqdimati-keccedilirilib>
3. Həsənov, M. Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq və mədəni dəyərlərin təbliğində oynadığı rol: [Elektron resurs]/ Dövlət idarəçiliyi. – № 2. –s. 223-232 URL:https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jm2016_641.htm
4. Quliyeva N.M. “Etnoqrafiya və Etnologiya” (dərs vəsaiti), Bakı:ADPU nəşriyyatı, 2009, 157 səh.
5. Lopez, C. 30 ən görkəmli və populyar musiqi növü: [Elektron resurs]/ Warbletoncouncil. – 19 İyul, 2021. URL:<https://az.warbletoncouncil.org/tipos-de-musica-763#menu-4>
6. Буланов К. Мартин Лютер Кинг: история борьбы <http://www.tvc.ru/news/show/id/59286>
7. Кузнецова Н.В. Феномен политкорректности и основания его формирования в современном политическом дискурсе., автореферат диссер... канд.филол.наук., Улан-Удэ – 2017, 23 с.
8. Лейчик В.М. - Терминоведение. Предмет, методы, структура. Терминоведение. Предмет, методы, структура, Изд. 2-е, испр. и доп., М. : КомКнига, 2006., 256 с.
9. Нитобург Э. США: цветной барьер в прошлом и настоящем // Новая и новейшая история, № 2, 199 <http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/HISTORY/NITOBURG.HTM>
10. Порохничкая Л.В. Концептуальные основания эвфемии в языке (на материале английского, немецкого, французского, испанского и итальянского языков): автореф. дис. ... д-ра филол. наук. М., 2014. 47 с.
11. Потапова Н.М. Эвфемизмы в языке и речи :на материале англоязычного делового дискурса, диссер... канд.филол.наук., Москва, 2008, 165 с. <http://www.dissercat.com/content/evfemizmy-v-yazyke-i-rechi-na-materiale-angloyazychnogo-delovogo-diskursa>
12. Рубина Н.Б. «Эвфемизм» и «политическая корректность» в современном английском языке // Вестник РУДН, серия Лингвистика, 2011, № 4, с.37-41, <http://journals.rudn.ru/linguistics/article/viewFile/9787/9238>
13. Шляхтина Е. В. Языковой аспект политкорректности в англоязычной и русской культурах, диссер... канд. филол. наук, Ярославль, 2009, 213 с. <http://www.dissercat.com/content/yazykovoi-aspekt-politkorrektnosti-v-angloyazychnoi-i-russkoi-kulturakh>
14. Don't Call Me African-American <https://newafricanmagazine.com/regions/diaspora/dont-call-me-african-american/>
15. Joel Bleifuss. A Politically Correct Lexicon. Your ‘how-to’ guide to avoid offending anyone // In These Times, February 21, 2007. http://inthesetimes.com/article/3027/a_politically_correct_lexicon
16. Powell, L. Rhythm of Revolution’ kicks off museum reopening Saturday: [Electronic resource] / – May 11, 2021.
17. Sadie Stein. Mystery // The Paris Review, February 5, 201 <https://www.theparisreview.org/blog/2016/02/05/mystery/>
18. URL: <https://www.dayton.com/what-to-do/national-afro-american-museum-and-cultural-center-reopens-with-new-exhibit/OVONH7CP6WRH6BF3L64IRZGFCOY/>

MƏNBƏLƏR:

19. <https://blackthen.com/black-african-american-afro-american-black-american/>
20. <http://www.anl.az/down/meqale/525/2014/avqust/388316.htm>
21. <http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebbesi/2016/iyul/501044.htm>
22. <https://azvision.az/news/103846/abs-in-butun-prezidentleri-bir-nesilendir-dosye.html>

Ключевые слова: «политическая корректность», термины, калька, цветной , →негр→чёрный→афроамериканец

Key words: political correctness, Colored→ Negro→black→Afro-Amerikan

О факторах и условиях образования эвфемистических терминов «политкорректности» (на основе примеров: *Colored* → *Negro* → *Black* → *Afro-Amerikan*)

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются термины политкорректности. В рамках исследования рассматривается терминологический переход: **Colored** → **Negro** → **Black** → **Afro-Amerikan**. Известно, что начиная с 60-ых годов XX века, в связи с появлением тенденции «политкорректности», в американском варианте английского языка произошли замены терминов. Данная тенденция оставила свой след в деле номинации афроамериканского населения.

Известно, что во времени рабства в южных штатах США афроамериканское население называли **colored**. Далее этот термин был заменен термином Negro. В 60-ые годы XX века произошла еще одна замена **Negro** → **Black**. После обращения Дж. Джексона в 1988-ом году и этот термин был заменён терминами: African-American, Afro-American. Наши исследования дали возможность установить факт использования калек всех этих терминов в литературном азербайджанском языке. Также установлено что, эти термины демонстрируют разные уровни функциональности и частоты использования. Можно с уверенностью сказать что, в последние годы для различных стилей литературного азербайджанского языка характерно использование вариантов кальки термина Afro-American.

**On the factors and conditions for the formation of euphemistic terms "political correctness"
(based on examples: Colored → Negro → Black → Afro-American)**

SUMMARY

The article explores the terms of political correctness. The study considers the terminological transition: Colored → Negro → Black → Afro-American. It is known that since the 60s of the XX century, in connection with the emergence of the trend of "political correctness", in the American version of the English language there have been replacements of terms. This trend has left its mark on the nomination of the African American population.

It is known that during the time of slavery in the southern states of the United States, the African American population was called colored. Further, this term was replaced by the term Negro. In the 60s of the XX century, there was another replacement Negro → Black. After the appeal of J. Jackson in 1988, this term was also replaced by the terms: African-American, Afro-American. Our research made it possible to establish the fact of the use of variants of all these terms in the literary Azerbaijani language. It has also been found that these terms demonstrate different levels of functionality and frequency of use. It can be said with confidence that, in recent years, various styles of the literary Azerbaijani language have been characterized by the use of calque variants of the term Afro-American.

Rəyçi: dos. A.C.Məmmədova

Rübabə Ötərxan qızı Musayeva²⁵, Rəsmiyə Hafiz qızı Babayeva²⁶
 MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN FUNKSIYA
 ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Məqələdə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən münasib vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzəgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deymlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deymlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək kəzimidir ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi mənacə və ya strukturca dəyişdirilərk dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayırlar. Hər dövr, hər nəsəl üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənavi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onları kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar. Həmçinin, təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai şüurun forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığın olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müraciət etmək daha əlverişli sayılır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Əsas hissə. Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsil mənasına əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalılarına görə qruplaşdırırlar. Məlum olduğu kimi, idiomların mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbiət hadisələrinə aid ola bilər.

N.N.Amosova qeyd edir: "Frazeoloji vahidlərin təsnifinə kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazemlərə və idiomlara bölmür. O göstərir ki, frazemlər ikilidir, tərkib hissələrindən birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənəddici kontekst rolunda çıxış edir. Məsələn, *small hours*, *small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyər, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur. Məs, *in the nick of time* (*dəqiq vaxtda*). N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətdəki funksiyaları dörd sinfə bölmək olar. (1, s. 8-10).

Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run*, *draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: *at large* (azadlıqda, ipdən açılmış); *in hand* (tabelikdə); *in the soup* (çətin vəziyyətdə); *in the altogether* (cılpaq, tamamilə açıq-aydın); *on the rocks* (çətin vəziyyətdə); *at a time* (o dəqiqə); *to go on* (davam etmək); *to look for* (axtarmaq) və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir (as) *large as life* - canlı kimi; (as) *red as a turkey-cock* - xoruz kimi qırmızı; *see how the cat jumps* - işlər necə olur; (as) *good as ever* - daha yaxşı; *too clever by half* - daha çox ağıllanmaq; (as) *many as* - daha çox; *as dead as a duck* - cansız (həyat izi olmayan); *as dark as when* - əvvəlki kimi qaranlıq; *as much as possible* - mümkün olan qədər; *as good as she* - onun kimi mehriban; *as better than* - daha yaxşı və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə etdirir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçı alim H.Bayramov belə konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırır. Hüseyn Bayramov onları frazeoloji cümlələr predikativ quruluşlu vahidlər, frazeologizmlər və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırır (3, s. 14-67). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H.Bayramov və A.Kununin yanaşmaları daha məqsədəuyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasiya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar; Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə

²⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisadiyat Universiteti "Xarici dillər" kafedrasının baş müəllimi

²⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisadiyat Universiteti "Xarici dillər" kafedrasının müəllimi

cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilir. Məsələn, Azərbaycan dilində: xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənim heç də xoşuma gəlmirdi (M.S.Ordubadi).

Mən gülümsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S.Ordubadi).

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry. - Mən hər yoldan ötən deyiləm.

But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p. III Ch. XI p. 237).

Və ya unless I'm a Dutchman - lənətə gəlirəm ki (işdir olmasa onda...).

It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p. III Ch. VIII).

3. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır.

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

R ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün III şəxsin təkində işlədilir. Buna misal olaraq, xüsusilə şifahi nitqdə olan: Kimin ağzı nədi? Kimə nə borcudur?; Kimin nə işinə qalıb; Kimin nə dərdinə; Hansı yuvanın quşusan və s.

Kərbalayı Heydər zor adam idi.

Naçalnikin ağzı nədir, onun sözünə baxmasın (Qaçaq Nəbi dastanı).

Hacı Baxşəli - Kefim nə istər yazdırram, kefim istəməz yazdırıram. Sənə nə borcudur!

İngilis dilində:

(then) what is the mystery of secret? - nə isə gizli bir şey var?

"You're a relation - by blood as well as marriage, aren't you?" "Yes" "Then what's the skeleton? I'll certainly come. Only - she has so many friends (The White Monkey p. II Ch. III).

The kettle and the pot - Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtarırsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. "The kettle and the pot" - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p. III Ch VII).

4. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) - belə-belə işlər, işə bir bax; that's the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! - Sən Allah; Good God - İlahi; The Holy Ghost - Müqəddəs Ruh; Great Scott - Rəhm edin! My hat - Mərhəmətli Tanrı, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! - Rəhm et Allahım! My gum! - Mənim Tanrım! İlahi, mənim Allahım.

"I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! said Michael, astanished - at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p. III Ch. XIII).

On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer but he fazed about him, and seemed to say: My, hat! (Mərhəmətli Tanrı) (The Silver Spoon p. II Ch VIII).

"Not a bit; jolly good short. The vice of our lot is, they say it pretty well. But they have nothing to say. They won't date". Won't they? My gum! (Mənim Allahım!) (The White Monkey p. I Ch. II).

"By heaven! Those people, I'll - ! Well, that ends it!

Marjorie, I shall send our engagement to the papers tomorrow" (Tək Allah) (The Silver Spoon p. II Ch. XI).

Sir James Foskisson moved in his chair, and the pupils of his light - blue eyes became as pin-points. He nodded almost imperceptibly three times, precisely as if he had seen the Holy Ghost! (Müqəddəs Ruh) (The Silver Spoon p. III Ch. I).

Swain came last. On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer; but he gazed about him, and seemed to say; "My hat!" (Mərhəmətli Tanrı. İlahi) (The Silver Spoon p. II Ch. VII).

Azərbaycan dilində də bu qəbildən olan cümlələr adətən təəccüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn: Əşi qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata!

Eh! Kim kimədir! ("Kirpi" jurnalı).

Məşhur dilçi alimlər tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlirlər. Məsələn, A.Kunin nominativ mənə kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid kimi sözləri nəzərdə tutur (3, s. 16). Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəccüb, razılıq və ya

narazılıq bildirir. Məsələn, Əşi, qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata! (LŞulı)Eh! Kim kimədir! Onun işindən şeytan baş açmaz ("Kirpi" jurnalı). Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. "Məşhur dilşünas Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan dilinin üslubiyatı" adlı kitabında qeyd edir: "Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır" (4 s. 59-62).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, сәh: 8-10.
2. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B, 1978, s. 14-67
3. Кунин А. «Фразеология современного Англизыка» М., 1987, с. 16
4. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962. sәh: 59-62.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговор.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin funksional təsnifatı və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin funksional təsnifatından bəhs edilir. Frazeoloji vahidlər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrində insanların fikirlərinin qısa, əhatəli və mənalı ifadəsidir. Onlar bədii və adi nitq ideyasını əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən uyğun vasitədir. Atalar sözləri və deyimlər yığcam, obrazlı, dərin və tutarlı ifadələrdir ki, əsrlərdən keçmiş insanların müdrikiyinin daşıyıcısı olmuşlar. Onlar xalqın milli ruhunu təmsil edirlər. Məna dərinliyi, forma tamlığı - belə ifadələrin əsas xüsusiyyəti. Xalq söhbətlərində ünsiyyət söz və anlayışları geniş yayılmışdır.

Функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках и их лексико-семантические свойства

Резюме

В статье рассматривается функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках. Фразеологических единиц, и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах.

Funcstional classification of phraseological units in English and their correspondence in the Azerbaijani language

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.

Rəyçi: prof. Tamilla Hüseynova

İNGİLİS DİLİNİN KANADA VARIANTINDA LEKSİK-SEMANTİK VƏ FONETİK DƏYİŞİKLİKLƏR

Giriş. Fransız dili ilə yanaşı Kanadanın rəsmi dili olan ingilis dili əzəldən mürəkkəb bir hadisə idi. Frankokanadalılardan fərqli olaraq, ingilisdilli ABŞ-la daimi hərtərəfli kontaktda və irimiqrasiya axını ilə təmasda formalaşmışdı. Anqlokanada millətinin əsası 19 əsrdə ABŞ-a miqrasiya etmiş “loyalistlər” oldular. Onlar Şimali Amerikanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə Britaniya ordusuna sadiq qalmış Kanadanın azad ərazilərində məskunlaşdılar. Bəzi mütəxəsislərin fikrincə, Kanadada ingilis dilinin təşəkkül tapıb qüvvəyə minməsində onların rolu birinci dərəcəli olub. Elə həmin dövrdə müxtəlif Britaniya dialektlərində danışan İngiltərə, İrlandiya, Şotlandiyadan olan immiqrantların sayı artır ki, bu da Kanada variantında öz əksini tapır. Beləliklə, iki müxtəlif immiqrasiya axınının qarışması nəticəsində Kanadalıların danışdığı dilinə ingilis dilinin müxtəlif dialektlərindən – loyalistlər, digər tərəfdən əsasən ABŞ-ın Kanada ilə həmsərhəd olan şimal rayonlarının gətirdikləri sözlər daxil olur. Kanadanın sonrakı inkişaf tarixi göstərir ki, 1867-ci ildə Kanadanın Böyük Britaniyanın dominyonu olaraq qalmasına baxmayaraq, o ilk növbədə ABŞ-ın siyasi və iqtisadi təsiri altında idi. Ərazi məskunlaşmasının xüsusiyyətlərini, eləcə də siyasi, iqtisadi, sosial – mədəni xarakterli faktorları nəzərə alaraq, praktiki olaraq Kanadanı tədqiq edən bütün alimlər eyni fikirdədilər ki, öz fonetika, leksika və orfoqrafiyasına görə ingilis dilinin Kanada variantı Britaniya Oksford və Amerika variantı arasında aralıq mövqə tutur. Lakin əsasən **General America** adlanan tələffüz tipi üstünlük təşkil edir. İngilis dilinin Kanada variantının yayım ərazisinin dəqiq diferensiyaya malik olmayan, variantların özəlliklərinin qovuşma ərazisi elan edilir.

Əsas hissə. Kanada əhalisinin danışdığı ingilis dili, öz normaları olan bir variantdır. Kanada ingilis dilinin vokalizim sistemini nəzərdən keçirərək fonetik cəhətlərin üç qrupunu ayırd edək:

- 1) Amerika inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər;
- 2) İngilis inkişaf tendensiyasına uyğun olan fonetik cəhətlər;
- 3) Standartın ikili inkişafını əks etdirən fonetik cəhətlər.

Amerika dil variantında [œ] saitinin ingilis dil variantında isə [a] saitinin işlətdiyi **class, dance, bath**, kimi sözlərdə kanada tələffüzü üçün Amerika tendensiyası daha xarakterik olur. Avisin fikrincə, məhz bu kanadalıların nitqinə tipik “amerika” çalarını verir. Yalnız yüksək təhsil səviyyəsinə malik **aunt və drama** isimləri adətən [a] tələffüz olunur. **Tomato** ismi amerika [ei] vurğusu ilə tələffüz olunur və bu zaman ingilis [a:] nadir hallarda rast gəlinir.

Keçmiş zamanın **shone** feil forması bir çox kanadalılar tərəfindən [o:] ilə tələffüz olunur və bu da amerika [ou:] tələffüzü ilə ziddiyyət təşkil edir. Kanada da “z” hərfi ingiliscə [zed], amerikanca isə [zi:] adlanır. Kanada tələffüzündə **been** formasına [i:] saiti, Amerika tələffüzündə də [i:] saiti malikdir.

Again zərfində ingilis normasına oxşar şəkildə diftonq [ei] vurğusu altında tələffüz olunduğu halda, ABŞ-da bu adətən [e:] altında tələffüz edilir.

Produce ismində kanadalıların eksəriyyəti həmçinin [o:] ilə tələffüzə imkan verir, halbuki ABŞ-da onu [ou:] kimi tələffüz edirlər. **Vase** sözü amerikanca [veiz] kimi, Kanadaca [va:z] kimi tələffüz olunur. Amerika variantında olan anti-, semi-, multi-prefikslerini [ai] kimi tələffüz edirlər və kanadalıların eksəriyyəti onu ingiliscə [i:] ilə tələffüz edirlər. Sözlərin ikili tələffüzü: **leisure** [l ezə] v [li:ze] kimi tələffüz olunur və **neither** isə [i:] saiti və ya [ai] kimi tələffüz olunaraq kanadalılar arasında təcrübədən keçir, hərəçənd ki, birinci halda çoxları [e] ingilis formasına üstünlük verirlər. Kanadalılar eynilə amerikalılar kimi [r] sözün sonunda **və car, cart** kimi amerikanca cingiltili tələffüzü Kanada da daha çox yayılmışdır və buna görə də, **bleating** (qanı buraxmaq) — **bleeding** (qanaxma), **butter** — **budder** kimi cütlər demək olar ki, omofonlu ola bilər. Lakin kanadalıların təxminən yarısı bu cür cütlərdə müxtəlif səsləri tələffüz edirlər. Kanada variantının aksentli, strukturu aydın Amerika çalarına malikdir, çünki, **diction'nary ordi'nary obli'gatory refor'matory** kimi çox mürəkkəb sözlərin Kanada variantında adətən şəkildə saniyəlik vurğusu müşahidə olunduğu halda ingiliscə tələffüzdə vurğu bu sözlərin kökünə düşür və hecalar söz quruluşunu əhəmiyyətli şəkildə sadələşdirərək birləşir.

İngilis və amerika tələffüz variantının nüfuzu məsələsinin öyrənilməsinə həsr olunan sosiolinqvistik tədqiqatların məlumatlarına istinad edərək **news, dew** tələffüzü kimi sözlərə **alvayar** samitdən sonra amerika [u:] tələffüzünün ingilis [ju] tələffüzünə cavab verdiyini qeyd etmək mümkündür. Bu zaman ingilis norması kanada da böyük nüfuzə malik olur və burada suit sözü istisna olunur, beləki, onun suallara cavab şəklində olan 83% informatlarını [u] kimi tələffüz edirlər. Avisin qeyd etdiyi kimi, bu sözlərin **mofonq** ilə tələffüzü daha çox daha aşağı mədəni səviyyəli danışanlarda müşahidə olunurdu bu zaman nüfuz [ju] **moon, noon, too** kimi sözlərin tələffüzünə şamil olunmasının nəticəsi olurdu. **Ontariade duke [duk] news [nuz]**, kimi tələffüzlər bir çox daşıyıcılar tərəfindən “gözəl olmayan hal” (inteleqant) kimi qiymətləndirilir.

Dilin bu və ya digər milli variantlarının linqvistik özəlliklərinin öyrənilməsi onun digər variantlarla hansı sinxron nisbətdə olması sualın cavab ilə yanaşı, onun fərqliliyinin necə formalaşması, divergensiyasının hansı səviyyəsinə çatması, onu özəlləşdirən həmin differensiya proseslərinin inkişaf tempinin necə olması suallarına cavab verməlidir. Burada Kanada üçün xarakterik olan 10600 leksik vahid toplanmışdır ki, onların bir qismi leksik

²⁷ Azərbaycan Tibb Universitet. “Xarici Dillər” kafedrasının baş müəllimi

variantdır. Leksik kanadizmlərin müəyyən qrupunu nəzərdən qoysaq, yerdə qalan 9153 vahid yaranma dövrünə görə aşağıdakı kimi paylanıla bilər XVII əsr -26[0,3%], XVII əsr – 142[1,5%], XVII əsr – 1124[12, 3%], XIX əsr – 3340 [36,5%], 1900-1965-ci illər 4521 [49, 4%].

XVI əsr. İngilis dilin kanadalıların Kanadada ilk məskunlaşma dövrüdür, lakin onlar bura əsrin son illərində xeyli çox dərəcədə gəlməyə başladılar (ingilislərin Kanadada ilk rəsmi torpağı 1852-cü ildə **Nyufaundlend adası** oldu). Yəni həyat şəraiti dilin dəyişmiş gerçəkliyə uyğunlaşmasını tələb edirdi, buna görə də dildəki ilk innovasiyalar, çox olmasa da artıq bu dövrdə qeyd olunur. XV əsrin 26 kanadizmindən 10-u dillərdən alınma idi: aborijen eskimoslardan **kayak – komiak**, dəri eskimos qayıqı, **tupek** – dəridən olan yay alacağı, atığı – dəridən tikilən xəz tərəfi içəri olan alt köynəyi], **caribou** – maral – karibu fransız dilindən – daha ilkin Kanada immiqrasiyalı [cahce-xüsusi ərzaq, xəz və digər əmtəə ambarı **buff** – Kvebek əyalətinin 48 və 51 dərəcə arası şimal eninə müvafiq gələn hissəsi] və s. İngilis mənşəli vahidlər arasında - mənalı xüsusişdirən sözlər, məsələn **sled** Bİ (xizək) – Kİ (it nartası), **rat** Bİ (siçovul) – Kİ (ondarta). bəzi kanadizmlər ümumingilis dilində başqa cür adlandırılan obyektəri işarə etmək üçündür, məsələn Bİ – **aok – Kİ penguin, Bİ – float, buoy – Kİ floater**, Bİ blackcock, black grouse – Kİ partidge. Digər hallarda adlar nominativ xarakterli dayanıqlı söz birləşmələri şəklində yaradılır, məsələn: black fox (şimali Amerika qırmızı tülküsinin nadir rast gəlinən qara rəngli növü), **cat of mountain** (vaşaq), Eskimo dog (eskimosların qoşquda işlədikləri Canis familiaris borealis it cinsi), sea unicorn (zool) narval və s.

XVII əsrdə kanadizmlər arasında qədim ingilis vahidlərinin semantik şəkildəyişməsi olan bir neçə feil yaranmışdır: məsələn, ingilis feillərinin Kanada **mənasi track** – uzun qamçı ilə qayıq və ya barja dartmaq, **shoot** – qayıqda (sal üzərində) çayın üzərində iti axan yeri ilə üzmək, raft – sal üstündə üzmək, pitch – bir dayanacaq yerindən digərinə getmək, **trade** – xəzi başqa əmtəə növlərinə dəyişmək, rind – ağacı qabığından təmizləmək və **pack** – xəzləri göndərmək üçün aylara presləyib yığmaq. Kanadizmlər arasında bir neçə sifət də qeyd olunmuşdur: **rotten** – köhnə, məsaməli, buz, **staget** - ən pis (keyfiyyətinə görə) və s. Bir sözlü kanadizmlər əvvəldə flora və fauna, geyim əşyaları, yerdəyişmə vasitələri, **relyef** və coğrafi mühit xüsusiyyətləri, **kulinariya** terminləri, tikililərin adları və s. Tematik qrupların sırasını artırmışdır. Eyni zamanda kanadizmlərin cəmləşdiyi yeni sferalar yarandı. Peşə adları: xəzli heyvan ovçusu, **Northman** – qışlamağa gedən ovçu, **sealer** – suiti ovçusu, **trader** xəz alverçisi;

a) Vəzifə şəxslərinin adları; agent – hinduların işi üzrə dövlət məmuru, **governor** – fabrixa rəisi, **master** – xəz kompaniyasının böyük qulluqçusu;

b) Buz və qar növləri: barricade – çay sahilində buz yığını, candles – buz səthinin əriməsindən əmələ gələn buz sütuncuqları, crust – xarlanmış qar, yam – çayın eni boyu buz yığını, pan – üzən buz parçası;

c) Sakinlərin yaşayış yerlərinə və ya mənşəyinə görə adlandırılması: **Mountauneer** – Şərqi Kvebekdən və ya Labradordan olan hindular, French – frankokanadalılar, **settler** – yeni köçmüş və s.

Ovçu təsərrüfatının inkişafı aşağıda göstərilən kanadizmlərdə, məsələn, ovçu əslahələrinin adlarında əks olunub: collar, deadfall, hap, slip, stopper.

XIX əsr boyu meydana gələn İngilis mənşəli kanadizmlər ilin əsas leksik artım kütləsini – 2941 vahid (88.8%) təşkil etmişdi. Onlardan 1200 söz, çox vaxt ilkin mənası kənarlaşdırılan sözlərdir: snow – gec yetişən alma növü, packer – yükdaşıyan, **bag** - pellikan üçün dəri kisə, **rye** – çovdar viskisi, **dust** – qızıl qum, **leader** – qoşquda başçı it. Onlar mövcud tematik qruplar genişləndirməkdədir. Məsələn fanonanı işarə edən sözlər qrupuna 32 vahid, flora – 17, yerdəyişmə vasitələri – 22, tikililər – 15, əmək alətləri - 15 və s. Bu dövrdə kanadizmlərlə zənginləşməyənehtiyacı olan yeni tematik qruplar yarandı.

a) Fəaliyyət növlərinin adları (20 vahid: **bronco – brusting** - vəhşi atın təlimi, fur – hunting – xəzli heyvanların tələ ilə tutulması, portaging – yükün bir çaydan digərinə daşınması);

b) Siyasi terminlər: **Confederation** – yeddi əyalətin Kanada dominant kimi birləşdirilməsi, confederate, Confederationist - konfederasiya tərəfdarı;

c) İdman (10 vahid); **rugby, puck, hockeyist, defenseman**: Maarif sahəsinə aid olan terminlər: collegiate – orta məktəb növü, trustee – məktəb şurasının üzvü;

d) Qızılaxtarma: **colour** – suxurda qızıl izləri, dust - qızıl qum, **gold hunter** – qızıl axtaran, wasing – bir Yuma ərzində olunmuş qızılın miqdarı, pay grave – tərkibində qızıl olan qraviy, Klondir stampeder – Klondaykda qızıl həyəcanının iştirakçısı və s.

Vəzifəli şəxs adları qrupu zənginləşdirdi: (14 vahid): road master – yol təsərrüfatına görə məhsul olan bələdiyyə üzvü, bencher – seçkili məhkəmə icraçısı, reeve – kənd burqomistiri, warden – tikinti üçün torpaqların ayrılması ilə məşğul olan kompaniya qulluqçusu.

XIX əsrdə 1734 nominativ mənalı dayanıqlı söz birləşmələri yaranmışdır. Tematik olaraq onlar bir sözlü kanadizmlərin aid olduqları qruplara bölünmüşlər. Beləliklə, Kanada flora nümayəndələrinin – 54, faunanın – 50, geyim əşyalarının - 15 və s. Aid olduqları qruplara daxil olmuşlar. Ölkədə yol tikintisinin genişlənməsi ilə əlaqədar bu sahədə bir sıra yerli terminlər əmələ gəlir: bush road, cross road, corduroy road, road camp, road garder, railway town, railway village.

Kanada dil inkişafının bu dövrdə xarakter cəhəti idman lüğətinin kəskin genişlənməsi olub (67 yeni kanadizm), həmçinin slenqlərdən alınmaların güclənməsi (128 vahid). Bu dövrün profesional kanadizmləri 184 vahid təşkil edir

Semantik mənada yeni dövrün kanadizmləri xüsusilə rəngarəngdir. onlar ifadə edir:

a) əmək alətləri və vasitələrinin adları: **swede saw** “mişar növü”;

b) Mexanizm və maşınların adları; c) Peşələrin adları; d) Məşğuliyyət adları;

Nəticə. Kanada qramatikasının Britaniya qramatikasından yeganə əhəmiyyətli fərqi Past Perfect Continuous zamanının istifadədən praktiki olaraq tamamilə çıxmasıdır. Onun yerinə Past Perfect Simple tutur. Beləliklə, ingilis dilinin Şimali Amerika arealına daxil olan ingilis dilinin Kanada variantı ilkin kütləvi köçmələr zamanı ingilislər, şotlandiyalılar, irlandiyalılar tərəfindən gətirilən XVIII əsr Böyük Britaniya ingilis dilinin əsasında inkişaf etmişdir.

Bu gün Kanadanın ingiliscəsi Britaniya (oksford) və amerika ingiliscələri arasında xüsusi aralıq yer tutur. Lakin bu tədqiqatın nəticəsində ingilis dilinin Kanada variantı Amerika variantı ilə böyük oxşarlığını aşkar etmək mümkündür. Eyni zamanda Britaniya tələffüz variantını Kanadada daha nüfuzlu variant kimi qiymətləndirildiyini də qeyd etmək zəruridir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, ingilis dilinin Kanada variantının inkişafının tarixi xüsusiyyətləri və coğrafi vəziyyəti sonralar amerika ingiliscəsinin Kanada variantına təsirinin əhəmiyyətli olacağına güman etmək hüququ verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бруннер К. История английского языка. М., 1956
2. Avis W.S The English language in Canada (Current trends in linguistics)
3. Англо – русский лингвострановедческий словарь- Американа
4. Mencken H.L the American language An inquiry into the development of English in the United states. New York, 1937

Açar sözlər: Kanada variantı, leksik-semantik, İngilis dili, yeni sözlər, fonetika

Ключевые слова: канадский вариант, лексико-семантика, английский язык, новые слова, фонетика.

Key words: Canadian version, lexical-semantics, English language, new words, phonetics.

Summary

As a result of the research, it is possible to discover the great similarity between the Canadian version of the English language and the American version. At the same time, it is necessary to note that the British pronunciation variant is considered more authoritative in Canada. However, despite all this, the historical characteristics and geographical location of the development of the Canadian version of the English language give the right to assume that later the influence of American English on the Canadian version will be significant.

Резюме

В результате исследования можно обнаружить большое сходство между канадской версией английского языка и американской версией. В то же время необходимо отметить, что британский вариант произношения считается в Канаде более авторитетным. Однако, несмотря на все это, исторические особенности и географическое положение развития канадской версии английского языка дают право предположить, что в дальнейшем влияние американского варианта английского языка на канадскую версию будет значительным.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov

İNGİLİS DİLİNİN TOPONİMİKASI VƏ ONUN ÜSLUBİ ƏLAMƏTLƏRİ

Giriş. Böyük Britaniya coğrafi adlarını nəzərdən keçirdikdə, onların əksəriyyətinin mənalının müasir dil daşıyıcıları tərəfindən anlaşılmadığı məlum olur. Bunun əsas səbəbi bu ərazidəki toponimlərin qədim dövrlərə aid olması və sonrakı əsrlərdə səhv tələffüz nəticəsində səhv yazıya alınması, toponimlərin tərkibində əksəriyyət qədim ingilis söz və şəkilçilərinin olması və sairidir. Buna görə də semantik təhlil zamanı coğrafi adın ümumi semantik mənası məhz onu təşkil edən ayrı-ayrı elementlərin semantik analizi əsasında müəyyənləşdirilir. Bu zaman ingilis toponimik adlarının məxsusi xüsusiyyəti olan coğrafi terminlərin aşkara çıxarılması və toponimlərin digər törəmə yollarının müəyyənləşdirilməsi əsas istiqamət təşkil edir. Bəs onda ingilis toponimlərində ən çox rast gəlinən hansı leksemlərdir? Bu suala cavab vermək üçün toponimik adların elə elementlərini seçmək lazımdır ki, onlar dilin müasir leksik tərkibi ilə müəyyən qədər səsəlsin.

Əsas hissə. İngilis dili ölkələrin toponimlərinin tərkibində elə elementlər vardır ki, (*məsələn, garden, park, village, farm, River, Valley, falls, haven, pool, wood, hill, pard və s.*), onlar ümumi xarakter daşıyır və həm İngiltərə, həm ABŞ, həm də Avstraliya toponimikasında məhdudiyyətsiz istifadə olunur. Bununla yanaşı elə terminlər vardır ki, onlar yerli xarakter daşıyır və əsasən müəyyən bir ərazidə mikrosistemdə yayılmış olur.

Bəzən oxşar obyektlər müxtəlif leksemlərlə işarələnir. Bəzən isə əksinə, eyni bir leksem müxtəlif coğrafi obyektlərin adlandırılmasında istifadə olunur. Ona görə də, hansı terminlərin daha geniş yayıldığı və toponimlərin yaranmasında hansı tip leksemlərin aparıcı rol oynadığı təyin edilməlidir.

Beləliklə, ingilis toponimik adlarının formalaşmasında aşağıdakı vasitələr iştirak edir:

1) Relyef terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər. Relyef terminləri ingilis toponimik adlarının yaradılmasında ən çox istifadə edilən elementlərdir:

knoll – təpəciqnose – burun; steel – dialekt sözü, dağ silsiləsi
down – meşə örtüyü olmayan yüksəliş; hurst – meşə örtüklü təpə
meadow – tarla, çəmən, torpaq sahəsi; hide – tarixizm, torpaq payı

A.Mawer “Problems of place-name study” əsərində qeyd edir: “Burada mənfi relyef terminlərinə rast gəlmək mümkündür ki, onlardan da aşağıdakı üçü daha geniş yayılıb: *comb – dərər, çuxur*. Ölkənin daha çox cənub hissəsində yayılmışdır, bu da onun coğrafi adlar sisteminə daha sonrakı dövrlərdə daxil olduğuna işarədir” (1, s. 156-162).

Belə ki, ölkənin cənub hissəsi şərq hissəsindən xeyli sonra məskunlaşmışdır: *gullet – dialektizm, yarğan, qobu hole – çala, oyuq*.

2) Landsaft terminlərindən istifadə nəticəsində yaranmış toponimlər. Landsaft terminlərindən ən geniş yayılanı ovalıq və bataqlıq əraziləri işarə edən vahidlərdir:

heath – xam yer, bataqlıq yer; marsh – alçaq bataqlıq ərazi, çeyillik
mere – dialektizm, bataqlıq, postizm, göl, gölməçə, rond – dialektizm, bataqlıq

3) Hidroqrafik i terminlərin iştirakı ilə yaranan toponimlər: *Buraya aşağıdakı terminlər aiddir: bath – hamam, su müalicəxanası; brook – kiçik çay*

fleet – dialektizm, kiçik axın körfəz; hatch – bənd, dəhnə
haugh – şotland sözüdür, su ilə gətirilmiş torpaq (çay vadisində) mənasını verir

4) yol, tikili və bu növ terminlərdən istifadə ilə yaranan toponimlər: *bow – tağ, qövs şəkilində tikili. Məs., Bow şəhərinə bu ad Ueo çayı üzərində yerləşən tağlı körpüyə əsasən verilib; scale – dialektizm, müvəqqəti tikili street – küçə. Kent, Hereford, Somersedəki Street adını daşıyan yaşayış*

məntəqələri Roma yollarının üstündə tikilib: thorp – tarixizm, kənd
wall – divar. Məsələn, Nortumburlenddəki Walle şəhəri Roma səddinin yanında yerləşmişdir.

5) İqtisadi coğrafi terminlər. Əhalinin kənd təsərrüfatı və sənaye fəaliyyətini əks etdirir: *cote – mal-qara üçün ağıl toyuq – cücə hini; floor – xırman; rope – kəndir. Bu tarixi termin görüş və ya digər xüsusi işlər üçün nəzərdə tutulur, kəndirlə sərhədlənmiş torpaq sahəsinə aid edilirdi;*

Alt - duz. Əvvəllər duz istehsal edən ərazilərdə işlədilmiş, sonra isə digər coğrafi ərazilərdə tətbiq edilməyə başlamışdır;

stock – mal-qara. Heyvandarlıq və südcülük fermasına işarə məqsədi ilə işlədil-miş və geniş yayılmışdır. Bu terminin yaranma tarixi mənbələrdə VI-VII əsrin əvvəlləri kimi göstərilir, belə ki, bu dövrdə kənd təsərrüfatında genişlənmə ilə əlaqədar olaraq əsas yaşayış məskənlərindən asılı olan ucqar ferma yaranırdı;

6) Etnonomlardan təşəkkül tapmış toponimlər. Burada əsasən qəbilə, tayfa, nəsil, etnik qrup, xalq və millət adlarından törənən coğrafi adlar aiddir. Etnonimlər ya həmin xalq tərəfindən əsas qoyulmuş, ya da məskunlaşdırılmış ərazilərin adlandırılmasında iştirak edir. Bəzən ərazi əvvəlcədən məskunlaşdırılmış olur, lakin sonradan ora köçən tayfanın yerli əhalidən fərqlənməsi ərazidə məskunlaşmış etnik qrupun adı ilə adlandırılan yaşayış məntəqələrinin meydana gəlməsinə səbəb olur.

Bir çox ölkələrin adları məhz etnonimlərdən götürülmüşdür. *Məsələn, İspaniya, Fransa, İsveç, Yaponiya və o cümlədən, İngiltərə. England* toponimi

²⁸ Azərbaycan Texniki Universiteti, “Xarici dillər” ikafedrasının baş müəllimləri

V-VI əsrlərdə əraziyə köçmüş german tayfalarından olan anqların adı ilə bağlıdır və “anqlar torpağı” deməkdir.

7) Antroponimlər əsasında formalaşmış toponimlər. Şəxs adı, familiya, təxəllüs, ləqəb və sairədən yaranan coğrafi adlar bütün dünya ölkələrində mövcuddur. Əsasən ABŞ və Kanadada geniş yayılmışdır. Bu cür toponimlər, əksər hallarda, ya ərazidə yaşamış məşhur şəxsin adı ilə bağlı olur və ya ərazidə tikinti aparmış şəxsin ismindən başlanğıc götürürdülər. Məsələn, Londonun öz mağazalarına görə məşhur olan Bond Street küçəsi XVII əsrdə küçədə aparılan tikinti işlərinə başçılıq etmiş Tomas Bondun adını daşıyır.

8) Fitonimlər, yəni bitki və ağac adlarından meydana gələn toponimlər. Əsasən ərazinin florasını əks etdirir. Bu qrupa daxil olan məhsuldar elementlər aşağıdakılardır:

broom – nəfəsotu; elm – qarağac; ash – göriş, vən heather – söpörgə kolu

oak – palıd; thorn – çaqqal gavalısı kolu, tikan

Məsələn, **Octon** toponiminə Britaniyanın bir sıra ərazilərində rast gəlmək müm-kündür. O, qədim ingilis dilində “oak” (palıd) və “tun” (ferma, yaşayış məskəni) sözlərinin birləşməsində əmələ gəlmişdir.

9) Zoonimlər, yəni heyvan və quş adlarından yaranmış toponimlər. Məsələn, *Deerton, Eagle, Falcon, Way, Hawkswhly* və s.

10) Metaforik əsaslı toponimlər. Buraya ən çox anatomik və təsərrüfatla bağlı metaforalar daxildir. Aşağıdakılar bu silsiləyə daxil olan ən aktiv elementlərdir: *mouth – ağız → çay mənsəbi; back – arxa → təpə çılığichine – omurğa → dağ silsiləsi; comb – daraq → təpə çılığigable – fronton, taxtapuş, qatı → sivriüclu zirvə*

11) Rəsmi adlar. Əlbəttə ki, toponimlərin əksəriyyəti xalq tərəfindən yazılsa da, onlar rəsmi orqanlar tərəfindən yazıya alındıqda müəyyən dəyişikliyə uğrayır.

Lakin bundan əlavə elə yerlər vardır ki, onlara ad məhz rəsmi orqanların əmri ilə verilmişdir. Bu zaman obyekt ya adlandırılmamış olur, ya da ümumiyyətlə mövcud olmamışdır. Bəzən isə mövcud adlar dövlət orqanları tərəfindən dəyişdirilir. Bu za-man hətta köhnə və yeni ad yanaşı ömür sürə bilər.

Rəsmi adlar son dəyişiklikləri əhatə etdiyi üçün onların mənası semantik cəhətdən daha çox anlaşıqlıdır. Ancaq rəsmi adların da öz maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Məsələn, London ilə Edinburq arasındakı Böyük Şimal Yolu (Great North Road) magistralinin rəsmi adı Al [eɪˈwʌn] – dır.

12) Memorial əsaslı adlar. Məşhur insanların adlarını əbədiləşdirmək üçün müxtəlif coğrafi obyektlərə verilir. Məsələn, XVII əsrdən başlayaraq Londonda kü-çə adları kral ailəsinin üzvlərinin şərəfinə adlandırılmağa başladı: Queen Street (1666), King William Street (1829), King Edward Street (1853) və s.

On – on beş əsr bundan əvvəl formalaşmaqla ingilis coğrafi adları dilin qədim vəziyyətini təsbit edir, buna görə də müasir səviyyədə coğrafi adın tərkibində fərqləndirilə bilən elementlər bu və ya digər spesifik funksiya daşıyır. Burada ədəbi dil qatına daxil olan sözlərdən əlavə dialektizmlərə də rast gəlmək olur (toft, steel, thwaite mere və s.). Alınmalar da diqqəti cəlb edir (*məsələn, şotland sözləri hough, heck*). Elə elementlərə rast gəlinir ki, müasir dövrdə onlar yalnız elm və texnika terminləridir (*arxıt, gable; coğr, tarixi, hide, thorp*). Bəzən elə sözlərdən istifadə olunur ki, onlar müasir dildə neytral xarakter daşımur, məsələn, *emosional rəngə malik olur (şair, holt – meşəlik) və ya arxaizm hesab edilir (hook – sərt çay dirsəyi) və s.*

A.H.Smith bu haqda yazır: “Ümumiyyətlə, toponimlərə geniş planda yanaşdıqda, toponimikanın müasir vəziyyətinin təsviri bir sıra problemlərlə bağlıdır ki, onların həlli coğrafi adların tarixinə nəzər salmadan mümkün deyil; ancaq bu yolla nə üçün bu və ya digər modelin məhsuldar olduğu, hansı elementlərin mühafizə olunub müasir dövrə ötürüldüyü və s. araşdırıla bilər. Burada bu və ya digər toponimin hansı dövrdə meydana gəlməsini aşkar etmək mühüm rol oynayır. Belə ki, müxtəlif dövrlərdə obyektlərin adlandırılması üçün onun ayrı-ayrı cəhətləri nəzərə alınmış və ya eyni cəhətlər müxtəlif dil vahidləri ilə ifadə edilmişdir (2, s. 233).

Coğrafi adın obyektin xüsusiyyətləri ilə şərtlənməsi fikri özünü onda doğruldur ki, obyektə xarakterizə edən çoxsaylı cəhətlərdən elə biri seçilir ki, bu həmin döv-rün insanları üçün əsas cəhət hesab edilir.

Mürəkkəb xarakterli obyekt-ad əlaqəsinin açılması üçün, əksər hallarda ekstralinqvistik faktları nəzərə almaq tələb olunur. Məsələn, **Penkrige** toponimi (*kelt dilində “təpə zirvəsi” deməkdir*) b.e.ə. I əsrdən məlumdur və əvvəlcə o, yüksəklikdə yerləşmiş Roma istehkamına aid edilmişdir. X əsrdə bu adla yaxınlıqdakı çayı adlandırmağa başladılar (müasir Penk çayı), sonradan isə çay kənarında salınmış kəndə bu ad verildi. Nəticədə mənası “təpə zirvəsi” olan ad alçaq düzənlikdə yerləşmiş kəndi işarə edən toponimə çevrilmişdir.

Qədim ingilis toponimləri insanın təbiətdən asılılığına işarə verir. Çünki o zamanlar insanlar yaşayış məskənlərini meşə, çay və göllərin ətrafında salırdılar. Ona görə də qədim toponimlər arasında obyektləri ifadə edən terminlər əksəriyyət təşkil edir. *Məsələn, Lew – təpə, Lea – bulaq, thatto – çeşmə.* Bu adlar ellipslər təşkil edir, çünki əvvəllər onlarla birlikdə işlədilmiş kənd, məskən kimi sözlər sonradan ixtisar edilmişdir.

Sonrakı etapa insanların fəaliyyəti ilə bağlı olan coğrafi adlar daxildir. *Məsələn, Keswick (pendir istehsalatı ilə məşğul olan yer), Lambeth (quzu yüklənən liman), Orsett (bataqlıq filizi çıxarılan çala), Rotherwars (heyvandarlıq ferması).* İnsan adlara xüsusi mülkiyyətçiliyin yaranmasının nəticəsi kimi öz yeni dünyagörüşünü köçürür: Lambrook (kiçik sərhəd çayı), Landmouth (sərhəd torpaq sahəsi). Buraya, o cümlədən, nəsil və qəbilə adları ilə bağlı toponimlər aiddir. *Məsələn, Metting-ham, (Metlər nəslindən olanların kəndi).*

Növbəti mərhələdə toponimlərdə şəxs adları peyda olur. *Məsələn, Haxey (Hark adlı şəxsə məxsus ada), Hawsker (Hauk adlı şəxsə məxsus sahə).* Bu silsilədən olan adlar feodalizm dövrünə aiddir. Bir müddət sonra isə ərazinin kiminsə şərəfinə memorial olaraq adlandırılması başlayır (3, s. 212-234).

Orta əsrlərdə qədim adlandırma xüsusiyyətləri saxlanılmışdı. Onlardan bəziləri aşağıda verilir: Hatfield (*qədim ingilis dilində* [haetfeld] *süpörgə kolu sahəsi*) - VIII əsrə aiddir; Bracknell (*xüsusi isim + tala*) - X əsrə aiddir; Harlow (Görüş ye-ri), Hemel Hempstead (*xüsusi isim + ev, ferma*), Aycliffe (*palid meşəsi*) – XI əsrə aiddir. Corby (*xüsusi isim + ferma*) – XII əsr; Crawley (*qarğa təpəsi*) - XIII əsr nü-münəsidir. Yeni dövrdə yaranan adlar semantik cəhətdən daha asan təhlil edilə bilər. Onlarda müasir dilin vahidləri üstünlük təşkil edir. Burada yeni yaranan qrafiqların adlandırılması maraqlıdır. Yeni qrafiqlara ad verilməkdən köçürmədən (metonomiyadan) istifadə olunub. Bu zaman mövcud hidronimlərdən (*Tyne, Wear, Avon çayları* → *Tyne, Wear və Avon qrafiqları*) və **oykonimlərdən** (*Cleveland şəhəri* → *Cleveland qrafiqlığı*) istifadə edilib. Əksər hallarda toponimin qədim forması qismən dəyişikliyə uğrayır. Məsələn, Cumbria qrafiqlığının adı Cumberland toponimindən götürülüb (*the land of Cambrias - britlər ölkəsi*); Salop-Shropshire topo-nimindən (*XI əsrdə Scrobbsbyrigs sözü Salopes cira şəklini alır, sonra da Salop kimi ixtisar edilir*) yaranıb.

K.Cameron qeyd edir: “Yeni dövrdə təyini sintaqmalardan istifadə etməklə daha çox söz birləşməsi şəklində toponimlər yaranır; East və West Sussex, West Midlands, Greater London. O cümlədən, **-side** elementindən istifadə edilməyə başlayır: Humber-side, Merseyside” (4, s. 43-57).

Həmçinin, ümumi isimlər “the” artiklinin köməyi ilə xüsusi ismə keçir. Məsələn, Londonun bir neçə küçəsinin adına nəzər yetirək: *The Ring* (üzük), *The Grove* (ağ-aclıq), *The Cut* (kəsili), *The Grance* (tikildirdən olan ferma), *The Highway* (böyük yol) və s.

Orta əsrlərdə ikinci tərəfi street – küçə, Lane – döngə, Cross – yol ayrıcı, Rise - yoxuş, Garden – bağ, Market – bazar, Close – dalan elementlərindən ibarət xeyli sayda toponimlər meydana gəldi: Mor Street, Broad Street, Long Lane, Lime Close və s.

Nəticə. Toponimlərin semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən diqqəti cəlb edən daha bir maraqlı cəhət toponimin mövcud olduğu dövr ərzində bir neçə dəfə həm fonetik, həm də orfoqrafik dəyişikliklərə məruz qalmaqla ilkin mənasından tamamilə uzaqlaşmaq xüsusiyyətidir. Məsələn, **York** toponimi. Bu şəhərin ilkin adı tarixi mənbələrdə **Eboracum** (*boar – dwelling – qaban məskəni*) kimi göstərilir. Sonradan romalıların işğalı nəticəsində şəhərin adı latın dilinə uyğunlaşdırılır. Eboracum Anqlar VII – VIII əsrlərdə şəhərin idarə edilməsini ələ keçirdikdən sonra adın son elementi **wic** (*qəsəbə, kənd*)sözü ilə əvəz edilir və həm ad həm fonem, həm də morfeim dəyişikliyinə uğrayır. Eoforwic IX əsrdə skandinavların hücumu nəticəsində şəhərin adı onların dilinə uyğunlaşdırılır: **lorwic** və nəticədə XIII əsrdə **York** meydana çıxır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mawer A. “Problems of place-name study”. London, 1969, p. 156-162
2. Smith A.H. “English place-names Elements”. London, 1956, p. 233.
3. Nikonov V.A. “Введение в топонимику”. Москва, 1965, стр: 212-234
4. Cameron K. “English place-names”. London, 1961. p. 43-57

Açar sözlər: toponim, landşaft, etnonim, fitonim, zoonim, sintaqma, antroponimlər, metaforik

Key words: place- relief, landshaf, etnonim, fitonim, zoonim, syntagma, metaphorical, antroponims

Ключевые слова: топоним, ландшафт, этноним, фитоним, зооним, синтагма, антропонимы, метафоричность

Oponyms of the english language and its style characteristics

Summary

In considering the geographical names in the United Kingdom, most of them by carriers misunderstanding modern language becomes clear meanings. The main reason for this is that the ancient history of the area and the subsequent centuries the wrong pronunciation of names as a result of recording errors, the majority of the oldest names in the structure of English words and suffixes and so. Therefore, the semantic meaning of semantic analysis of the geographical name of the individual elements that comprise it are determined based on semantic analysis.

Топонимика английского языка и ее стиливые признаки

Резюме

При рассмотрении географических названий в Соединенном Королевстве, большинство из них переводчиками понимание языка становится ясно значение. Особой причиной этого является то, что древняя история этого района и в последующие века неправильного произношения имен в результате ошибок записи, большинство из старейших имен в структуре английских слов и суффиксов и т.д.. Таким образом, семантического анализа географического названия отдельных элементов, составляющих его определяются на основе семантического анализа.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Rəfiq Cəfərov

İNGİLİS DİLİNDƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYANIN FORMALAŞMASI VƏ ONUN CÜMLƏDƏ DİSKURSİV, SOSİOLİNGVİSTİK, STRATEJİ RÖLÜ

Giriş. Məlum olduğu kimi, kommunikativ kompetensiya aşağıdakı əsas komponentlərdən ibarətdir: *qrammatik kompetensiya, diskursiv kompetensiya, sosiolingvistik kompetensiya, strateji kompetensiya*. Qrammatik kompetensiya dilin lüğət tərkibi, sintaksis, morfoloji, fonologiya ilə əlaqədar olduğu halda, diskursiv kompetensiya nitqin səlisliyi, nətiqlik məharəti, sosiolingvistik kompetensiya ritorika, bədii ifadələr, dialekt, üslub xüsusiyyətləri, sosiomədəni səriştə, strateji kompetensiya isə nitqin sərbəstliyi və təbiiliyi ilə əlaqələndirilir (canale and swain). Avropa Şurasının nəzdində Müasir Dillərin Tədrisi Mərkəzinin eksperti, tanınmış dilçi-alim Van Ek tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyanın 6 komponenti göstərilir. Belə ki, qrammatik (lingvistik), diskursiv, sosiolingvistik və strateji kompetensiyalardan ibarət olduğu halda siyahıya sosial və sosiomədəni kompetensiyalar əlavə edilir. “Kommunikativ kompetensiya” terminini “kommunikativ dil qabiliyyəti” termini ilə əvəz edən Bachman and Palmer onun 3 komponentdən ibarət olduğunu deyirlər: dil kompetensiyası, strateji kompetensiya və onları idarə edən psixoloji mexanizmlər. 2001-ci ildə Avropa Şurası tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatda kommunikativ kompetensiyasının aşağıdakı 3 komponenti təqdim edilir: sosiolingvistik, lingvistik və praqmatik. Bununla bərabər, praqmatik . kompetensiyaları səciyyələndirən xüsusiyyətləri müəyyənləşdirərkən, onların dil istifadəçilərinin nitqi idarə edən prinsiplər haqqında məlumatlı olduqlarını müəyyənləşdirərkən, aşağıdakı əsas prinsipləri göstərilir: nitqin təşkil edilməsi (diskursiv kompetensiya); kommunikativ funksiyaların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi; nitq prosesinin ardıcılığının təmin edilməsi, nitqin struktur cəhətdən təşkil edilməsi.

J.Asher yazır: “Beləliklə, kompetensiyaya dil öyrənənlərin və dil istifadəçilərinin cümlələri ardıcıl şəkildə təşkil etməklə nitq prosesinin səlisliyini təmin etmək qabiliyyəti və bununla əlaqəli olan müvafiq bilikləri nəzərdə tutur. Belə ki, diskursiv kompetensiya dil öyrənənlər və dil istifadəçiləri aşağıdakı bilik və bacarıqlara yiyələnmişdirlər: nitq prosesini struktur cəhətdən düzgün təşkil etmək və idarə etmək qabiliyyəti; nitqin mövzusunun müəyyənləşdirmək, nitq prosesini müəyyən mövzu ətrafında təşkil etmək qabiliyyəti; nitqin səlisliyi və təbiilivini təmin etmək, məntiqi ardıcılığın təmin etmək qabiliyyəti; nitqin stilistik adekvatlığını təmin etmək qabiliyyəti; nitqin ritorik cəhətdən səmərəliliyini təmin etmək qabiliyyəti; nitq prosesində birgə fəaliyyət prinsipinə riayət etmək bacarığı. Beləliklə, diskursiv kompetensiya müvafiq olan səlislik, məntiqlik, rabitəliliyə riayət etməklə təşkil edilmiş və cümlədən uzun olan hekayə, danışiq, məktub və s. bu kimi nitq formalarını anlamaq və yaratmaq kimi müəyyən edilə bilər” (1, s. 123).

Mətdə olan hər hansı element və onun şərhli üçün əhəmiyyətli olan digər elementin arasında olan semantik əlaqələrə koeziya deyilir. Problemi araşdıran tədqiqatçılar koeziyanın tərifini verərkən nitq prosesində ayrı-ayrı cümlələrin mənalarnı birləşdirən əlaqələri nəzərdə tuturlar. Məsələn, 1. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. One is to become a criminal, the other is to become a boxer. Dad chose boxing. 2. They say there are only two ways out of the East End, the poor part of London. He never treated me any differently from my brother. I looked around the sitting room of the comfortable home. Burada əsas məqsəd ardıcıl şəkildə təqdim edilmiş cümlələrin hansılarnın mətn təşkil etdiyini, hansılarnın isə cümlə yığını olduğunu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Belə ki, birinci halda cümlələr məna baxımından bir-birini tamamlayın, burada mətnə xas olan məna bütövlüyü və məntiqlilik müşahidə edilir. İkinci halda cümlələr arasında heç bir əlaqəlilik olmadığı üçün, onlar cümlə yığını kimi qiymətləndirilməsi və qəbul edilməlidir. Beləliklə, diskursiv kompetensiya tələbələrə ayrı-ayrı cümlələrin nitq prosesində əlaqələndirilmiş şəkildə ifadə etmək qabiliyyətinin aşılmasını nəzərdə tutur.

Əsas hissə. Tanınmış alim Henry Widdowson özünün “Teaching Language as Communication” əsərində diskursiv kompetensiyanın tələbələrə aşılmasını kommunikativ dil təlimində olan əsas məsələlərdən biri kimi qiymətləndirir. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənən tələbələrə diskursiv kompetensiyanın aşılması yollarından danışarkən, Henry Widdowson bu istiqamətdə işin xarici dil tədrisinin ilkin pilləsindən başlayaraq məqsədyönlü, ardıcıl, mərhələli şəkildə aparılmasını tövsiyə edir. Tahsilini pilləsindən və xarici dilin tədrisi mərhələsindən asılı olaraq kompetensiyanın aşılmasına yönəldilmiş fəaliyyət təşkil edilməli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir. Belə ki, tələbələr verilən mətni oxumalı, sonra isə oxuduqları mətn əsasında özləri mətn yaratmalıdırlar. Lakin, oxu üçün təqdim edilmiş mətnlə tamşlıqları sonra tələbələrdən bir sıra tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsi tələb edilir. Diskursiv kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, burada həm dil, həm şərti-kommunikativ, həm də kommunikativ çalışmaların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulur. Dil çalışmalarının tələbələrə dil materiallarının istifadə edilməsi prosesində düzgünlüyün təmin edilməsi olduğu halda, şərti-kommunikativ və kommunikativ tapşırıq və çalışmaların yerinə yetirilməsində əsas məqsəd tələbələrə nitqin səlisliyi, məntiqliyi, rabitəliliyini təmin etmək qabiliyyəti aşılamaqdır. Digər hallarda olduğu kimi, ixtisas dilində diskursiv kompetensiyanın aşılması üçün istifadə edilən materiallar xarici dil tədrisinin mərhələsindən asılı olmayaraq autentik olmalı, təlim materiallarının seçilməsində tələbələrin maraqları, tələbat və ehtiyacları nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatçılara görə, diskursiv kompetensiyanın aşılması prosesinin səmərəliliyini təmin edən amillərdən biri də bu istiqamətdə aparılan işin asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə doğru prinsipinə riayət edilməsidir. Kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi yönündə aparılan işi şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: reseptiv,

²⁹ Azərbaycan Texniki Universiteti, “Xarici dillər” kafedrası Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

reproduktiv, produktiv (yaradıcı) mərhələ. Reseptiv mərhələdə yerinə yetirilən tapşırıq və çalışmalar oxu və eşidib-anlama üçün nəzərdə tutulmuş autentik mətnlərin tələbələrə təqdim edilməsini nəzərdə tutur. Bu mərhələdə tələbələr dildəyiçicilərinin danışıq mətnlərini necə qurduqları ilə tanış olur və onları müəyyən dərəcədə təqlid etməyə, nitqlərini dildəyiçicilərinin nitqlərinə bənzətməyə çalışırlar. Reprodaktiv mərhələdə tələbələr onlara təqdim edilmiş autentik mətnlərdən baza kimi istifadə edərək, mətndə olan leksik vahidlərdən və qrammatik strukturlardan istifadə edərək, eləcə də baza mətninin üslubi xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla mətnin məzmununu söylənir, mətnə dair özlərinin fikir və ideyalarını söyləmişlər. Produktiv (varadıcı) mərhələdə tələbələr baza mətnindən uzaqlaşaraq, özlərinin danışıq mətnlərini yaradırlar (2, s. 156).

Deduktiv yanaşma çərçivəsində yeni qrammatik materialın tədrisini üç əsas mərhələyə bölmək olar:

1. Yeni qrammatik materialın izah edilməsi.

Bu mərhələdə müəllim tələbələr üçün yeni olan qrammatik konstruksiyaya aid bir sıra mısallar yazır, onların istifadə hallarını izah edir, sual və inkar formalarının əmələ gəlməsini, qısa cavab nümunələrini və s. qeyd edir.

2. Yeni qrammatik materialın işlənilməsi.

Bu mərhələdə tələbələr bir sıra çətin olmayan tapşırıqlar yerinə yetirirlər və bu tapşırıqlar dərhal bütün qrup tərəfindən yoxlanılır. Bu mərhələdə müəllimin yeni qrammatik materialın tələbələr tərəfindən mənimsənilməsinə nəzarət etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

3. Yeni qrammatik materiala aid produktiv çalışmalar.

Bu çalışmalara dialoqların düzəldilməsi, müxtəlif mövzuların müzakirə edilməsi, şəkillərdə olan oxşar və fərqli cəhətlərin tapılması və s. bu kimi tapşırıqlar daxildir.

D.P.Asubel "Educational Psychology: A cognitive view" adlı kitabında qeyd edir ki, "İnduktiv yanaşma – qrammatikanın modellərə əsasən tədris olunması deməkdir. Bu yanaşmada müəllimin gətirdiyi bir sıra nümunələrdən çıxış edərək qaydanı tələbələr misallar əsasında çıxarırlar. Bu üsul tələbələrdə məntiqi təkəkkürü inkişaf etdirir, dil üzərində onların müstəqil və fəal çalışmalarına şərait yaradır. Tələbə düşünür, təhlil edərək qrammatik formaları tapır, onun mənasını müəyyən edir və ümumiləşdirir. Bu zaman qrammatik material tələbə tərəfindən şüurlu halda mənimsənilir. İnduktiv üsulun bir üstünlüyü də odur ki, bu üsul tələbəyə qrammatik materialın möhkəm aşılmasını təmin edir. İnduktiv yanaşmanın əsas üstünlükləri kimi lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə, sabit söz birləşmələrini, danışıq leksikasını istifadə etmək bacarığının və sifahi nitqin başa düşülməsi vərdislərinin inkişafına və s. şərait yaradan, tələbələrə sərbəstliyin təqdim edilməsini və canlı danışıq nitqindən qrammatik qaydaları çıxartmaq üçün imkan verilməsini qeyd etmək olar" (3, s. 733).

Qrammatikanın öyrənilməsində istifadə olunan induktiv yanaşma və bu yanaşmada istifadə olunan üsullarla tanış olaq. İnduktiv yanaşmada iki üsuldan istifadə olunur: struktur və kommunikativ üsul. Struktur üsulda qrammatik materialın tədrisi mərhələləri bunlardır: nitq nümunələrinin dinlənilməsi, nümunələrin xor şəklində və ya fərdi olaraq tələffüz edilməsi, qrammatik strukturların istifadəsi ilə sual-cavab çalışmalarının yerinə yetirilməsi. Kommunikativ üsulda qrammatik materialın tədrisi mərhələləri bunlardır:

1. konkret nitq şəraitində mənimsəmə materialının dinlənilməsi.

2. nitq misallarının iştirakı ilə nitq imitasiyası mexaniki təkrarı aradan qaldırır.

3. oxşar mənalı ifadələrin vahid hekayədə qruplaşdırılması.

4. nitq nümunələrinin avtomatlaşdırılması üçün müxtəlif oyunların istifadəsi.

5. ünsiyyətdə hazır nümunələrdən istifadə.

Nəticə. İngilis dilinin tədrisində apardığım uzun müşahidələrdən mən belə bir qənaətə gəlmişəm ki, ingilis dilinin təlimi qarşısında qoyulan praktik məqsədə nail olmaq üçün qrammatik qaydaları tələbələrə şüurlu və mükəmməl mənimsətmək lazımdır. V.F.Allen yazır: "Tələbə qrammatik qaydaları şüurlu öyrənmədikdə, onu tez unudur. Qrammatik materialı şüurlu öyrətmək üçün onu misallarla izah etmək lazımdır. Tələbənin verilən qaydanı başa düşüb-düşməməsini yoxlamaq üçün ondan öyrəndiyi qaydaya aid testlər, müxtəlif tapşırıqlar verib həmin materialı tələbənin nə dərəcədə mənimsəməsini üzə çıxartmaq lazımdır. Bu zaman tələbənin təkəkkürü hərəkətdə olur, o düşünür" (4, s. 17).

Tələbəni düşündürmək, onu fikir söyləməyə təhrik etmək indi metodikada əsas prinsiplərdən biri sayılır. Müasir təlim metodları tələbənin oxuduğundan nəticə çıxartmasını, oxuduğu haqqında fikir söyləməsini tələb edir. Məsələn: mən Present Continuous zamanını tələbələrə tədris edərkən tələbələrlə belə bir oyun aparıram. Mən onlardan dərstdə müəyyən hərəkət etmələrini xahiş edirəm. Məsələn: tələbələrdən biri gülür, digəri kitab oxuyur, üçüncü tələbə nəse yazır, dördüncü tələbə isə danışır və s. Sonra isə mən tələbələrdən bu sualları soruşuram:

Who is smiling? Who is reading a book? Who is writing? Who is speaking?

Beləliklə, mən dərstdə çalışıram ki, tələbələr qrammatik qaydaları verilmiş misallar əsasında dərk edib mənimsəsinlər. Bəzi müəllimlər qrammatik qaydaya həddindən çox vaxt sərf edir və dilin başqa aspektlərini unudurlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Asher, J. (1977). Learning another language through actions: The complete teacher's guide. Los Gatos, CA: Sky Oaks Publications.p.123.
2. Alchulei A.S. Teaching achievement niulivaiiüü \ A.S.Alchulei, D.Tauui, J.Me Intire. Middletown, Conn, 1970.p.156.
3. Asubel D.P.Educational Psychology: A cognitive view. New York: Holt, Rinehart and Winston, 1968, 733 p.
4. Allen V.F.Trends in the Teaching of English \ TESL, Reporter 6, Summer 1973, JV4, p.17.

Açar sözlər: kommunikasiya, şifahi nitq, kontekst, inkişaf, termin, İngilis dili.

Key words: communication, oral, speech, context, development, term, L'Anglais

Ключевые слова: коммуникация, устный речь, контекст, развитие, термин, Английский язык.

**Formation of communicative competence in english languag and its discursive, sociolinguistic ,
strategic role in the sentence**

Summary

The article deals with the main principals of competence. Today the main goal of teaching and learning foregin languages in the global world is developing language leams' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach of teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make the process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication language teaching&learning.

**Формирование коммуникативной компетенции в английском языке и его дискурсивная, социолин-
гвистическая, стратегическая роль в предложении**

Резюме

В данной статье рассматриваются к вопросу о коммуникативных компетенции. Здесь говорится о необходимости внесения радикальных изменений в существующую систему обучения устной речи на иностранном языке. Процесс английскому языку в целом и процесс обучения должен базироваться на коммуникативно - функциональном принципе. Обучением устной речи должно носить целенаправленный, системный, поэтапный характер, что будет соействовать повышению эффективности данного процесса.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, dosent Yusif Süleymanov

NİTQ SİTUASIYASININ LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ünsiyyət informasiyanın fərdlərarası mübadiləsi və onun iki və ikidən çox şəxs, daha dəqiq desək, bu ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin necə qavraması prosesidir. Bu başlanıb davam edən və son nəticədə bitən, tamamlanan prosesdir. Qeyd olunan baxımdan kommunikasiya üçfazlı olub başlanğıc, yaxud giriş, əsas və bitmə fazaları olan hadisə kimi təzahür edir. Belə hadisələr müxtəlif forma və şəkillərə malik olub bir-birindən fərqlənir. Onların diferensasiyası ayrı-ayrı meyarlar üzrə gedir. Hər bir kommunikasiya prosesi konkret nitq situasiyası ilə seçilir və kommunikasiyanın gedişində nitq situasiyasının dəyişməsi mümkündür. Dəyişmə həm ekstralingvistik, həm intralingvistik amillərin təsirinin nəticəsi kimi üzə çıxır. Məsələn, ünsiyyət prosesinə yeni bir şəxsin qoşulması, ünsiyyət məkanının yenilənməsi, ünsiyyət prosesində tərəflər arasında konfliktin yaranması və s. nitq situasiyasında dəyişmə yaradır. Sadalananlardan birinci ikisi ekstralingvistik amillərlə, üçüncüsü isə lingvistik amillərlə bağlı nitq situasiyasının dəyişməsini səciyyələndirir. Üçüncü şəxsin gəlişi əvvəl ünsiyyətdə olan iki şəxsin söhbətindən, danışq mövzusunun, onların nitq aktından heç bir əlaqəyə malik deyil, ancaq onun gəlib ünsiyyət, kommunikasiya prosesinə qoşulması ilə kommunikanların sayında artım baş verir. Üçüncü şəxsin gəlişi digər iki şəxs arasındakı kommunikasiya mövzusunun dəyişməsi, ünsiyyətdə olanların öz nitq aktlarını üçüncü şəxslə əlaqədar tənzimləməsi və s. halları doğurur.

- Gecə saat on birdə kolxozun iclası qurtardı. Kolxoz sədri:

-Ay Qızbəs!

- Hey.

- Bizdə azarlı var, apar bu yoldaşı bu gece sizdə rahat olsun.

- Niyə aparmıram! Gözümün üstə yeri var. Buyur gedək, yoldaş. Getdik [1, s.408].

Bu parça poliloji nitqi əhatə edir. Kolxoz iclası bu poliloqdan əvvəlki hadisədir və təhlilə cəlb edilmiş mətn parçasında onun haqqında məlumat müəllif nitqi vasitəsilə verilmişdir. Məlumat ümumi informasiyadır. Ancaq həmin informasiya iclasda kolxoz sədrinin, Qızbəs adlanan adamın və azarlanmış, xəstələnmiş üçüncü şəxsin iştirak etməsini aşkara çıxarır. Fon biliklərindən aydın olur ki, xəstələnmiş üçüncü şəxs yerli adam deyildir. Çünki kolxoz sədrinin nitq aktında Qızbəsdən həmin şəxsi evinə aparması tələbi irəli sürülür. Sədrin nitq aktı imperativ, təhrik nitq aktıdır, burada aparmaq feilinin əmr şəkli formasından istifadə olunmuşdur. Sədrin Qızbəse müraciət forması (Ay Qızbəs) və Qızbəsin cavabı (Hey) Sədr-Qızbəs ünsiyyətinin qeyri-rəsmi tonda getməsini təsdiq edir. Təhrik sədrin statusca böyük olmasına işarə edir. Kommunikasiya prosesinin üç iştirakçısı - sədr, Qızbəs və üçüncü şəxs vardır. Ünsiyyət də poliloq şəklində gedir. Üçüncü şəxs poliloqun passiv iştirakçısıdır. Mətn parçasındakı sonuncu – getdik cümləsi üçüncü şəxsin daxili nitqi və ya müəllif nitqidir. Hekayədə müəllif, nəqlədən funksiyasını bu üçüncü şəxs yerinə tutur. Qızbəsin nitqini birinci cümləsi (Niyə aparmıram!) sədrə, ikinci cümləsi sədr və qonağa (Gözümün üstə yeri var), üçüncü cümləsi (Buyur gedək, yoldaş) yalnız qonağa ünvanlanmışdır. İkinci cümlənin qonağa ünvanlanması implisit formadadır və belə qonağa gəlməyə qonağın həmin nitq aktını eşitməsi ilə bağlıdır. Şəxslərarası və ya fərdlərarası kommunikasiya müəyyən sayda şəxs arasında nitq və qeyri-nitqlə gedən və kommunikasiyada iştirak edənlərin bir-birinə psixoloji təsiri ilə reallaşan, onların arasında müəyyən münasibətlər formalaşdırın prosesdir. Ünsiyyətin təhlilinin əsas struktur vahidi iştirak edən deyildir. Burada vacib element iştirakçılar arasındakı qarşılıqlı əlaqə və qarşılıqlı təsirdir. Kommunikasiya zamanı iştirakçılar bir-birinin davranışına, xüsusən nitq davranışına nitq aktları vasitəsilə təsir göstərirlər. Onların nitq aktları arasında qarşılıqlı asılılıq hökm sürür.

Kommunikasiyanın məqsədi onun funksiyalarını təyin edir. Kommunikasiyanın aşağıdakı əsas funksiyaları vardır: 1) əlaqə funksiyası; 2) məlumat funksiyası; 3) təhrik funksiyası; 4) əlaqələndirmə funksiyası; 5) qarşılıqlı anlaşma funksiyası; 6) emotiv funksiya; 7) münasibətlərin qurulması funksiyası; 8) təsir funksiyası [5, s.5-6]. Qeyd olunan funksiyalardan hər birinin nitq situasiyası ilə lingvistik səviyyədə əlaqələnməsi müşahidə olunur. Onlardan bəziləri sırf lingvistik aspektlidir və nitq situasiyasının dil amillərini təyin etməyə imkan verir. N.Məmmədli kommunikasiyanın funksiyalarına interaktivliyi - insanlar arasında qarşılıqlı fəaliyyətin təşkilini, müxtəlif təsir formalarını -inandırma, əmr, xahiş, tələqdən istifadə etməklə məqsədin razılaşdırılmasını, vəzifələrin bölüşdürülməsini, həmsöhbətin əhval-ruhiyyəsinə, inamına, davranışına təsir göstərilməsini və perspektivliyi aid etmişdir [Məmmədli 2021, s.6-7]. Əlaqə funksiyası kommunikasiya iştirakçılarının nitq aktlarını bir-birinə ünvanlaması ilə bağlıdır. Nitq materialında əlaqə funksiyasının ilkin yaradıcı və göstəricisi elementləri kommunikasiyanın birinci, yəni başlanğıc fazasında üzə çıxır.

Yuxarıda verilmiş nümunədə kommunikanlar arasında, konkret olaraq Qızbəslə qonaq arasında əlaqənin formalaşmasına təsir göstərən lingvistik amillər Qızbəsin “Gözüm üstə yeri var. Buyurun gedək, yoldaş” nitq qaktıdır. Birinci cümlə əlaqə üçün uğurlu zəmin yaradırsa, ikinci cümlə əlaqəni bir qədər rəsmiləşdirir. Rəsmiləşmə nitq aktındakı “yoldaş” xitabından irəli gəlir.

- Əyləş, - dedi, - qadan alım, yəqin ki, bərk üşütməsən [1, s.409].

Eyni hekayədən götürülmüş bu nitq aktı da Qızbəse aiddir. Qeyd edilən nitq aktı canlandırılarda nitq situasiyası artıq dəyişmişdir. Qızbəs qonağı ilə iclas yerindən çıxıb evə gəlmişdir. Kommunikativ məkan bu halda Qızbəsin

³⁰ Bakı Dövlət Universiteti

evidir və yeni nitq situasiyasında ev sahibinin nəvəsi də iştirak edir. Qızbəsin nitq aktı əlaqəni rəsmi məcrasından çıxarır, ilıq, xoşagələn mühitə keçirir. “Əyləş” imperativi münasibətləri gərginləşdirmir, əksinə, yaxşılaşdırır. Qızbəsin qonağına II şəxsin təkində müraciət edir.

Nitq situasiyalarının elə formaları vardır ki, onların birinci fazası etiket qaydalarına aid olan replikalarla başlanır.

- Xoş gəlibsən, Qurban əmi, səfa gətiribsən bizim bu başibəlalı kəndə!

-Yanı gəlməyə bilərdimmi, a cavanşir!.. [2, s. 273]. Xoş gəlibsən, ..., səfa gətiribsən etiket qəlibidir və gələn adamın yaxşı qarşılanmasını təsdiq edir. Bu qəlib çox zaman ikinci tərəfin (səfa gətirmisən) buraxılması ilə istifadə olunur. Hər iki tərəfin işlədilməsi təsir gücünü artırır kommunikanter arasında mehriban əlaqəni gücləndirir.

Kommunikasiyada danışan bir sıra əsas məqsəddən birisini güdür: 1) digər kommunikanterin fikrini müdafiə etmək, onunla razılaşımaq (mövzunu inkişaf etdirmək, fikri aydınlaşdırmaq, təsdiq etmək və ya genişləndirmək və s.); 2) etiraz etmək, razılaşımaq, minkar etmək; 3) fəaliyyətə təhrik etmək, fikir yaratmaq. Qeyd edilən məqsədlərdən birincisi nitq situasiyasını dəyişdirmir İkinci və üçüncü məqsəd kommunikanter arasında münasibətləri gərginləşdirir və bəzən konflikt situasiyası əmələ gətirir. Konflikt situasiyasının əmələ gəlməsi nitq şəraitinin dəyişməsinə göstərən amillərdən biridir. Ünsiyyət prosesində tərəflərin münasibətli vəziyyətdə gəlməsi onların nitq aktlarından birbaşa asılılığa malikdir. Nitq situasiyasının linqvistik amillərinin əsas hissəsini tərəflər arasında münasibətlərə xələl gətirən nitq aktlarından istifadə olunmasıdır. Danışan nitqində tabular, invektivlər işlətməməyə çalışmalıdır. Bu cür leksik vahidlər həm qəbul edilmiş sosial normaları, həm də etiket qaydalarını pozur.

Kommunikasiya adamların fəaliyyət zamanı nitq vasitəsilə qarşılıqlı əlaqə yaratdıqları və öz nitqləri ilə bir-birlərinə müəyyən təsir göstərdikləri prosesdir. Ünsiyyət insanın cəmiyyətdəki həyatının spesifik zəruri və vacib şərtidir. Kommunikasiyanın əsasını problemlə şərait təşkil edir. Bu şərait insanın ünsiyyətə ehtiyacının üzə çıxmasıdır. Kommunikasiya psixoloji baxımdan həmişə konkret kommunikatv vəzifəni yerinə yetirmək üçün gerçəkləşir. Ünsiyyət ikitərəfli proses olduğuna görə, onun həyata keçirilməsi zamanı həm də perseptiv vəzifəni – nitqin qavranması vəzifəsinin də həllini nəzərdə tutur. Kommunikasiyanın yaranmış şəraitə ekvivalentliyi, yaxud adekvatlığı ünsiyyət iştirakçılarından fon bilikləri də tələb edir. Ünsiyyət zamanı haqqında informasiya mübadiləsi aparılan hadisə haqqında biliklərə əsaslanmaq ehtiyacı yaranır.

Kommunikantların bir-birinə nitq təsirləri bilavasitə onların nitq aktlarında işlənən leksik vahidlərin mənalarda, danışmada i.lətdikləri cümlələrin məzmunundan, bu məna və məzmunun psixoloji təsirindən irəli gəlir. Psixoloji təsir bir tərəfin nitq aktının ikinci tərəfin necə başa düşməsi və necə qiymətləndirməsi ilə bağlılığa malikdir. Burada kommunikanterin psixoloji durumları, emosional və ekspressiv vəziyyətləri də qarşılıqlı təsir prosesində xüsusi önəm daşıyır. Emosional vəziyyətin gərginliyi Nitq aktında işlədilən leksik vahidlərin seçimində, cümlənin düzgün qurulmasında neqativ rol oynayır. Bu isə ünsiyyətdə iştirak edən, adresat rolunu oynayan kommunikanterin adresantın ona olan münasibətini lazımı səviyyədə qiymətləndirməsinə mane olur. Nəticədə kommunikasiyanın uğursuz başa çatması hadisəsi baş verir. Ünsiyyət prosesində insan kollektivin tələbinə uyğun olaraq nitqdə dilin elə elementləri seçilir ki, onlar hamıya xidmət edir, bunlar dil faktlarını təşkil edir. Nitqin formalaşmasında ayrı-ayrı adamların rolu çox azdır, çünki nitq dil vahidlərindən təşkil olunur, dil isə həmişə ümumxalq səciyyəlidir. Nitq situasiyası kommunikasiyaya girən şəxslər arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirmir, əksinə, münasibətlər nitq situasiyasını tənzimləyir. Əgər ünsiyyət iştirakçıları arasında yaxşı münasibət vardırsa, belə münasibətləri korlaya biləcək hadisə baş vermirsə, danışmaq zamanı kommunikanter bir-birinə olan münasibəti qorumağa onu daha da yaxşılaşdırmağa çalışırlar.

Əvvəl qoca dənizçi ilə bir qayıqda ova çıxan uşaq indi başqa balıqçı ilə ova çıxır. Onun atası ovdan 84 gün ardarda əliboş qayıdan balıqçının tamamilə qocaldığını və əlindən heç nə gəlmədiyini düşünüb uşağı başqa qayığa keçirmişdir. Ancaq uşaq qocaya bağlıdır, onu yaxşı balıqçı hesab edir, uğursuzluğu təsadüf və bəxtin gətirməməsi kimi dəyərləndirir. Eyni zamanda atasının onun yerini dəyişməsinə görə əzab çəkir, utanır, bunun səbəbkarının atasının olmasını qoca balıqçının da bilməsini istəyir.

- It was papa made me leave. I am a boy and I must obey him.

-I know,- the old man said. -It is quite normal[3].

Uşaq başqa qayıqda işləsə də imkan tapdıqca qocanın yanında olur, ona kömək edir. Hətta 84 gündə balıq tuta bilməyən və pul qazana bilməyən qoca yemək belə gətirir, ona yemək almağa çalışır. O, qocanı ən yaxşı balıqçı hesab edir.

- And the best fisherman is you.

- No. I know others better.

-Que Va,- the boy said. -There are many good fishermen and some great ones. But there is only you.

-Thank you. You make me happy. I hope no fish will come along so great that he will prove us wrong.

-There is no such fish if you are still strong as you say.

- I may not be as strong as I think, -the old man said. -But I know many tricks and I have resolution [3].

Dialoqda uşağın dediyi xoş sözlər qoca balıqçının əhvalına yaxşı təsir edir, onu ruhlandırır (Thank you. You make me happy.). O, bacarıqlarının tükənmədiyinə inanır, yaxşı ov edəcəyi günün uzaqda olmadığını düşünür. Bu dialoqda nitq situasiyası ünsiyyət prosesində dəyişmiş, kommunikanter arasındakı dostluq münasibətlərinin daha da möhkəmlənməsinə kömək edir. Dialoji bərabərhuquqlu ünsiyyətdə kommunikanterlardan heç biri dominant deyillər. Onların arasındakı kommunikasiya bərabərhuquqlu subyekt-subyekt ünsiyyətidir. Belə ünsiyyətin əsas qaydası

müsaibə özünün mövqeyi olan şəxs kimi qəbul etməkdir. Kommunikantlar arasındakı yaş fərqi nitq situasiyasının ekstralingvistik amili sayılır və çox zaman bu fərq yaşlı tərəfin dominantlığı ələ keçirməsinə imkan yaradır. Yuxarıdakı dialoqda isə qoca belə bir dominantlığı və onunla birgə kommunikativ təşəbbüsü ələ keçirməyə çalışmır, əksinə, bu təşəbbüsün uşağa qalmasına çalışır. Nitq situasiyasının lingvistik amillərini ünsiyyətdə iştirak edənlərin nitq aktlarında istifadə olunan söz və ifadələri, cümlə tipləri təşkil edir. Təsdiq və inkar formalarından düzgün istifadə etmək, qarşı tərəfin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq lingvistik amillərin nitq situasiyasını tənzimləməsinə kömək edir. Nitq situasiyası ünsiyyət iştirakçılarının səmimiyyətini tələb edir. Q. Qrays bunu kooperasiya prinsipi ilə izah etmiş, Onun kooperasiya (əməkdaşlıq) prinsipi dörd maksimumdan ibarətdir: 1) məlumatın tamlıq maksimumu; 2) məlumatın keyfiyyəti maksimumu; 3) relevantlıq maksimumu; 4) davranış və ya özünü aparmaq manerası. Müəllifin irəli sürdüyü bu prinsiplər sonradan ünsiyyətdə hörmət prinsipinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu prinsip altı maksimumdan ibarətdir: 1) özünün fəaliyyət sərhədini tanıma; 2) nəzakət; 3) bəyənmə; 4) təvazökarlıq; 5) razılışma; 6) xoş münasibət [4].

Yuxarıda verilmiş nümunədə nitq situasiyası bərabər hüquqlu kommunikaantlar arasında gedir. Əslində burada iki ekstralingvistik amil vardır ki, onlar müvafiq nitq situasiyasını dəyişə bilər. Ünsiyyət qoca ilə uşaq arasında gedir. Qoca real vəziyyətdə uğursuz balıqçıdır, o, artıq 84 gündür ki, heç nə ovlaya bilmir. Vaxtı ilə onun qayışında yanında işləyən uşağı atası ondan ayırmış, başqa bir balıqçının yanına işə qoymuşdur. Şəraitin dəyişməsi uşağa gündəlik nəşə qazanmağa imkan verir. Onun az da olsa öz pulu vardır. Ancaq qoca balıqçının heç nəyi yoxdur. Qeyd olunan ekstralingvistik amillər nitq situasiyasını dəyişə bilər. Lakin qoca yaş amilindən, uşaq uğurluluq amilindən və əldə etdiyi imkanlardan istifadə etmir. Nəticədə onların arasında bərabər hüquqlu subyekt-subyekt tipli ünsiyyət reallaşır. Bu ünsiyyətə aid müxtəlif diskursları nəzərdən keçirdikdə istər Q. Qraysın, istərsə də C. Liçin maksimalarına müvafiq gəlməsi müşahidə edilir.

Ədəbiyyat

1. Əfəndiyev, İ. Qızbəs xala/İ. Əfəndiyev// Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III c. – Bakı: Şərq-Qərb, 2006. – C.409-413
2. Hüseynov, İ. Seçilmiş əsərləri. II c./İ. Hüseynov. – Bakı: Azərnaşr, 1988. – 368 s.
3. Hemmingway E. The Old Man and the Sea// https://la.utexas.edu/users/jmciver/Honors/Fiction202013/Hemmingway_The_Old_Man_and_the_Sea_1952.pdf
4. Leech G. Principles of Pragmatics. – London: Longman, 1983. – 250 p.
5. Куницына, В.Н., Казаринова, Н.В., Погольша, В.М. Межличностное общение.– СПб.: Питер, 2001. – 544 с

Açar sözlər: nitq situasiyası, ünsiyyət, informasiya, dil, kommunikasiya, ekstralingvistik amillər.

Ключевые слова: речевая ситуация, коммуникация, информация, язык, коммуникация, экстралингвистические факторы.

Keywords: speech situation, communication, information, language, communication, extra-linguistic factors.

Лингвистические особенности речевой ситуации

Резюме

К основной части языковых факторов речевых условий относят формы и виды речи, используемые участниками процесса общения в устной речи в устной, а в письменной-в письменной. Лексические средства, используемые в речевых актах участников общения, особенности эмоциональности и выразительности речи, языковые единицы и элементы, к которым относятся вопросительные, трансперсональные, восклицательные предложения, являются языковыми факторами, сопровождающими речевую ситуацию. Среди языковых факторов речевой ситуации выделяют лексико-грамматические средства. Ругань, аплодисменты, ругательства, табуированные слова, повышение тона голоса и т. д. это часть языковых факторов.

Linguistic features of a speech situation

Summary

The main part of the language factors of speech conditions include the forms and types of speech used by participants in the communication process in oral speech, and in writing-in writing. Lexical means used in speech acts of communication participants, features of emotionality and expressiveness of speech, language units and elements, which include interrogative, transpersonal, exclamation sentences, are language factors accompanying the speech situation. Among the linguistic factors of the speech situation, lexical and grammatical means are distinguished. Swearing, applause, swearing, taboo words, raising the tone of voice, etc. are part of the language factors.

Rəyçi: prof. Ə.Ə.Rəcəbli

İNGİLİS DİLİNİN AMERİKAN VARIANTINDA NƏZƏRƏ ÇARPAN FONETİK UYĞUNSUZLUQLAR VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜXTƏLİF İFADƏ ÜSULLARI

Giriş. Məqalədə Amerikanizm anlamından, onun dünya səhnəsinə gəlişindən, bundan əlavə ingilis dilinin Britaniya adalarından müstəmləkələrə və yeni dünyaya keçidindən ətraflı şəkildə bəhs olunacaq. Belə ki, Britaniya və Amerika ingilis ləhcələri arasındakı fərqlərə, əsasən lügət, qrammatika və tələffüz aspektlərində rast gəlmək olar. Təbii ingilis dilində danışan (native speakers) dünya əhalisinin təxminən üçdə iki hissəsi Amerika Birləşmiş Ştatlarında yaşayır. Məhz buna görə də, “İngilis dili”, ABŞ-da ən geniş yayılan və istifadə olunan əsas ünsiyyət dilidir.

Amerika ingiliscəsi (American English) siyasi Amerika tarixinin ən mühüm tərkib hissəsidir. Belə ki, Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinin variantı “Amerika ingilis dilisi” adlanır. “Variant və müxtəliflik” termini bir sıra səbəblərə görə daha münasib hesab olunur. ABŞ-da danışılan bu dilin etimoloji nöqtəyindən regional variantlıq hesab olunmasına baxmayaraq, heç bir vəchlə dialect adlandırılma bilməz, çünki bu dil “Standard Amerika dili” adlandırılan ədəbi normalara uyğun formaya malikdir.

“English (United States) at Ethnologue” adlı topluda qeyd edilir ki, “Beləliklə, verilmiş tərifə müvafiq olaraq bildirmək olar ki, dialektlər, əsasən, ədəbi formaya malik deyil və Amerika ingilis dilinin (American English) ədəbi normalara uyğun formaya malik olduğu faktorunu nəzərə alaraq, əminliklə onun dialect olmadığı fikrini təsdiq edə bilərik” (1, s. 29-34).

“Amerikanizm anlamı” - Amerika Birləşmiş Ştatlarında danışılan ingilis dilinə xas xüsusiyyətləri özündə cəmləşdirən söz və ya sabit söz birləşməsi kimi müəyyən oluna bilər. Amerika xalqının ingilis dilinə olan ilk və ən böyük töhfəsi Şimali Amerika heyvanlarını və bitkilərini adlandırmaq ehtiyacında özünü biruzə verdi. Müxtəlif illərdə 1608 və 1612-ci illərdə, ingilis dilindən alınmış “corn” (taxıl) və “catfish” (dəniz pişiyi) kimi yeni sözlər və 1609, 1613-cü illərdə alınmış “raccoon” (yenot) və “moose” (Amerika siğmı) kimi digər sözlər Hindlilər tərəfindən danışılan dillərdən alınaraq, dilin lügət tərkibinə keçmişdir.

Əsas hissə. Amerika variantı Standart İngilis dilindən (Standart English) tələffüzdə, bir sıra cüzi qrammatik xüsusiyyətlərdə və ən başlıcası lügət tərkibində fərqlənir. Dilin tarixini araşdırılan zaman, diqqəti cəlb edən ən mühüm faktorlardan biri Amerikan ingilis dilinin (American English) meydana çıxmasının ilk koloniyaların yarandığı dövrə, əsasən, 17-ci əsrə təsadüf etməsidir. Koloniyalar inkişaf etdikcə, ABŞ-da danışılan ingilis dilinin inkişafı prosesini daha da sürətləndirirdi. Bu təsir özünü bir sıra əlamətdar hadisələrdə biruzə verdi. Belə ki, 1621-ci ildə “Şükranlıq bayramı” (Thanksgiving Day) ABŞ-da və həmçinin, Belə ki, bir zamanlar Şotland-İrland istifadəsində olan əksər nümunələr günü bu gün də öz üstünlüyünü qoruyub saxlamaqdadır. Məsələn: cabin – daxma, koma, kabinə, kayut” deməkdir.

Mənbələrdə qeyd edilir ki, “Amerikanizm” sözünün ilk istifadəsi olan “Müstəqillik” sözü haqqında Withperspoon qeyd edirdi ki, o, eyni təbəqədən olan eyni mənəbə sahib insanların nitqində mütəmadi olaraq qrammatik səhvlərə yol verilməsi, vulqarizmlərdən istifadə hallarına rast gəlirdi. Withperspoon Amerikada gündəlik nitqdə müəyyən qədər vulqar ifadələrdən istifadə hallarını müşahidə etməsinə baxmayaraq, ovulqarizmin Amerikada Böyük Britaniyaya nisbətən daha geniş vüsət almasından bəhs etməmişdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, terminlərin və idiomatik ifadələrinin İngilis dilinin Amerika variantında istifadə xüsusiyyətləri bir qədər fərqliliklə müşayiət olunur, lakin bu onların dildə düzgün işlənmədiklərinə istinad etmir, bu hal yalnızca onların Amerikanın inkişafının bəhrəsi olduğuna işarə edir (2, s. 112-145).

“Amerikanizm” sözü, tamamilə, əmələ gəlmə və əhəmiyyət baxımından “Scotticism” sözünə oxşardır. Hələ 18-ci əsrə qədər Britaniya və Amerika ingilis dilisi demək olar ki, heç bir fərqlilik nümayiş etdirmədən, bir-birilə qırılmaz surətdə vəhdət təşkil edirdilər. 1700-cü ildə bir sıra İngilis xalqlarının Amerikaya immiqrasiyası istifadə olunan dili büsbütün dəyişdirdi. Lap əvvəllərdə də olduğu kimi, Amerika həyatının kosmopolit təbiətinin dil və xüsusilə lügət üzərindəki təsiri özünü açıq-əşkar biruzə verirdi. Baxmayaraq, Amerika və Britaniya ingilis dilləri bir-birilə qarşılıqlı surətdə vəhdətdədir, lakin ünsiyyət zamanı kifayət qədər anlaşılmaqlığa və səhvə gətirib çıxaran hallara da rast gəlmək mümkündür. George Bernard qeyd edirdi: “Britaniyalılar və Amerikalılar, əsasən, ümumi bir dil vasitəsilə bir-birlərindən ayrılırlar”.

Amerika ingiliscəsinin yaranma tarixi necədir? Bu tarix hansı köklərə və mənbələrə əsaslanır? “Amerika Dilçiliyi” nə keçidi şərtləndirən əsas əlamətlərdən bir ilk şəhərciklərin yaranması idi, belə ki, Amerika dialektinin əksər toxumları və bir sıra regional formalar elə ilk yaşayış məntəqələrinin yaranması ilə bağlı idi. Böyük Britaniyada ilk şəhərciklər Bostonda, 17-ci əsrin əvvəllərində Bay Kaloniyasında, 18-ci əsrin əvvəllərində Londonda, Connecticutda salınmışdır.

Dilçi onu da bildirmişdir ki, digər etnosların adlarının təkrar nominasiya vahidi kimi dəyərləndirməsi Qərb sosiolingvistikasında 1944-cü ildə A.A.Robak tərəfindən təklif edilən *etnofotizm (ethnophaulism)* və E.Eriksonun irəli sürdüyü *ektronim (ecthronym)* terminləri altında nəzərdən keçirilir (2, s. 123-128). İngilis dilinin amerikan variantının frazeoloji sistemində qarışdırıldığımız etnonim komponentlər də bir çox halda ilkin nominasiya vahidi kimi deyil, müəyyən stereotip və öngörüşlərdən qaynaqlanaraq meydana çıxmış obrazlar sistemini” kimi “fəəlyyyət göstərir.

³¹ Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası “İngilis dili” kafedrasının baş müəllimi shafizadeirade@gmail.com

Yəni bu frazeoloji sistemdə yer alan *Dutch, Irish, Indian* və s. bu kimi komponentlər əksər hallarda formalaşmış obrazlar sisteminin təzahürüdür. Müqayisə üçün deyək ki, “*küçə uşağı, veyil, küçədə qalmış*” mənalarını əks etdirən *the arab of the gutter* frazeologizmindəki *arabian* leksik vahidi etnofolizm kimi meydana çıxdığı halda, “*Feniks*”, “*Simurq quşu*” anlamını ifadə edən *The arabian bird* frazeologizmin də eyni etnonimin neytral mənə tutumuna malik olduğunu görürük.

Onu da qeyd edək ki, ekspessiv etnonimləri araşdırmış A.i.Qriçenkonun da bildirdiyi kimi, *etnofolizmlər* bir çox halda “etnik, irqi və konfessional dözümlü- süzlüyün və ya digər xalqlara qarşı mənfi çalarlı öngörünün verbal simvolu və ştampları” kimi dəyərləndirilməkdədir.

Bununla belə təəssüflə mövcud realığı etiraf etmək lazımdır ki, Y.Dovqopoliyin da tam haqli olaraq qeyd etdiyi kimi, “digər etnoslara emosional-ekspressiv qiymətləndirməli ləqəblərin verilməsi ənənəsi istisnasız olaraq bütün dillərə xas olan bir universal xüsusiyyətdir”. İngilis dilinin ABŞ variantında yer alan etnonim komponentli frazeoloji vahidlər arasında etnofolizm mövqeyində çıxış edən DUTCH leksik vahidin iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlər xüsusilə diqqət cəlb edir.

Məlumdur ki, *double Dutch* “mənasız, boş söhbət, çərənçilik”, *Dutch comfort* “zəif təsəlli”, *The Dutch have taken Holland!* “Amerikanı kəşf elədi” (kinayə ilə) (hərəkət: *Holland Niderlandı kəşf elədi!*), *old Dutch* “həyat yoldaşı (qadın), qarı”, *to talk like a Dutch uncle* - “ata kimi öyüd nəsihət vermək, tənbehələmək” (hərəkət: *Holland əmi kimi danışmaq*) *Dutch bargain*

1) “içki ilə müşayət edilən sövdələşmə (iqtisadi saziş)” (hərəkət: *Holland razılaşması, Hollandsayağı sövdələşmə*)

2) “ancaq bir tərəf üçün sərfəli olan iqtisadi saziş, sövdələşmə”, *Dutch wife* “yüngül həyat tərzini keçirən qadın, əxlaqsız”, *Dutch auction* “qiymətin artırılmasına deyil salınmasına əsaslanan auksion” *I’m a Dutchman if- Lənət olsun mənə, əgər ki mən...*” (hərəkət: *Holland olum, əgər mən...*), *Dutch blessing* “danlaq”, *Dutch answer* (Sualın konkret cavab əvəzinə mənasız replika ilə cavablandırılması)

Məs: What are your plans for tonight? “I plan to breathe.” “Well that’s a useless Dutch answer!” ifadələri ümumingilis xarakteri kəsb edir.

Amerikan variantında yüksək işlənmə tezliyi ilə seçilən frazeologizmlər arasında metaforik anlamda “sui-qəsd”, “suisid” anlamını ifadə edən *the Dutch act* “*Holland hərəkəti*”, *the Dutch cure* “*Holland müalicəsi (əlaçı)*”, *the Dutch way* “*Holland yolu*” frazeoloji vahidlərini də qeyd edirlər.

Lakin “çətin, xoşagəlməyən vəziyyətə düşmək, gözümlə-çıxdıya məruz qalmaq” anlamını *in Dutch* frazeoloji vahidi A.V.Kunin bildirdiyinə görə, ilkin olaraq, ABŞ linqvokultural mühitində formalaşmışdır. Məs.: *The boy who broke that the window was in Dutch with his father.*

Məlumdur ki, hollandlar müasir ABŞ əhalisinin yalnız 1,5 faizini (təxminən 4,5 milyon əhali) təşkil etsələr də, “Yeni Qitə”ni “ram edən” köçmənlər arasında bu etnosun nümayəndələrinin say nisbəti dəfələrlə artıq idi. Belə ki, tarixi sənədlər ABŞ-in ilk kolonialistləri arasında ingilis, irland, alman kolonialistləri ilə yanaşı Holland əsilli köçmənlərin də çoxsaylılığı ilə seçildiyini ortaya qoyur.

ABŞ-in sürətli tempdə industriallaşması XIX əsrin əvvəllərinə qədər anklav şəraitində mövcud olan şotland, uels icmaları kimi, Holland icmasının da dağılıraq ölkəyə coğrafiyası boyunca yayılmasına səbəb olmuşdur. Lakin həmin icma fərdlərinin polietnik və multikultural Amerika cəmiyyətində, bir növ, assimilyasiyaya uğrayaraq aparıcı mövqelərdən çıxarılmasına baxmayaraq, qəlibləşmiş stereotiplər eyni etnonim komponentinə malik frazeologizmin meydana gəlməsini qaçınılmaz etmişdir.

Maraqlıdır ki, bu etnosun Amerika cəmiyyətindəki faiz nisbatının azalmasına baxmayaraq, bu fakt ingilis dilinin ABŞ variantında DUTCH komponentli ifadələrin azalmasına rəvac verməmişdir. T.I.Skoroboqatova və T.A.Şkuratova ingilis dilində DUTCH komponentli frazeoloji vahidlərin digər etnonim komponentli frazeologizmlərdən sayca üstün olduğunu və aşkar ifadə tapan mənfi konnotasiya ilə seçildiyini ön sürmüşlər.

Dilçilər belə vəziyyətin ingilis-Holland müharibələri ilə əlaqədar olaraq meydana gəldiyini və hətta, həmin zaman tarixində istənilən neqativ hadisə və ya əşyanın DUTCH sifəti ilə müşayət edildiyini qeyd etmişlər DUTCH komponentli frazeoloji vahidlərin çoxsaylılığı və mütləq əksəriyyətində qəti neqativ semantika əks etdirməsi faktı müqayisəli araşdırma aparmış bir çox dilçilərdə “qaraçı” etnofolizmi ilə paralelliyə sövq etmişdir.

Belə ki, rus ya fransız dillərinin frazeoloji sistemləri ilə müqayisədən çıxış edən V.A.Melnuçuk French, Turk etnonim komponentlərinin də mənfi çalar ifadə edə bildiyi halda, onların neqativlik assosiasiyası DUTCH etnofolizmindən geri qaldığını, sonuncunun məhz, “qaraçı” etnofolizmi ilə bərabər tutula bildiyini xüsusilə vurğulamışdır. Xatırladaq ki, ingilis və Holland cəmiyyətlərinin maünasibətləri 1781-1784-cü illərdə baş vermiş müharibələrə zəminində özünün ən pik gərginlik nöqtəsinə çatmışdır.

Konkret olaraq, P.Duqlas U.Şekspirin 1597-ci ildə qələmə aldığı “Merry Wives of Windsor” pyesində, “*And in the height of this bath, when I was more than half stewed in grease, like a Dutch dish, to be thrown into the Thames...*” (W. Shakespeare “The Merry Wives of Windsor”). Habelə 1596-cı ildə anonim müəllif tərəfindən yazılmış “III Edvard” tarixi pyesində də analoji münasibətin ifadə tapdığını qeyd edir.

Lakin ən maraqlı məqam ondan ibarətdir ki, həmin tarixi hadisələrin üzərindən əsrlər ötməsinə baxmayaraq, ingilis dilinin ABŞ variantında hələ də DUTCH komponentli yeni-yeni ifadələr meydana gəlməkdə davam etmişdir. Onu da qeyd edək ki, Dutch treat ifadəsinin ilkin olaraq, məhz, amerikanizm kimi meydana gəlməsi fikrinə A.V.Kunin lüğətində də rast gəlmək olar

Dutch Treat: The Netherlands Sinks Spain In World Cup

A Dutch treat: randomized controlled experimentation and the case of heroin- maintenance in the Netherlands “Dutch Treats: The Lessons the U.S. Can Learn From How the Netherlands Protects Lesbians and Gays”.

Yeni qitədə maskunlaşmış ingilisdilli əhalinin Hollandlara qarşı öngörüşünün altşıur səviyyəsinə keçməsinə dolayısı ilə o də təstiqləyə bilər ki... də qeyd etdiyi kimi Amerikan variantının leksik-semantik və frazeoloji sistemindəki DUTGH etnonimi bir çox halda elə sözlər var ki, onların mənaları Atlantik okeanının hər iki tərəfində yaşayanlar üçün tanışdır. Buna baxmayaraq, elə sözlər də məlumdur ki, onların mənaları hər iki variantda eyni deyildir.

Amerikan ingiliscəsinin lüğət fonduna yeni leksik elementlərin daxil olması prosesi müstəmləkəçilərin əsil Amerika dillərindən çoxlu sayda mənşəyi məlum olmayan flora, fauna və topoqrafiya sahələrinə məxsus sözləri mənimsəmələri ilə başladı. Belə sözlərə misal olaraq, “opossum” (opossum-kisəli heyvanlar növünə aiddir), “raccoon” (yenot), “squash” (bu söz əsasən, “kudu, balqabaq” mənasında işlədilir) və “moose” (Amerika sığıcı) göstərmək olar.

Üç əsrdən daha çox bir müddətdə Amerika lüğət tərkibi Britaniya (İngilis) lüğət fondundan tam və ya qismən asılı olaraq inkişaf etmiş və yaranmış yeni mühitin də bu lüğət fondunun inkişafına böyük təsiri olmuşdur. Çünki bu sözlərin yerli hinduların dilindən götürüldüyü güman edilirdi. Lakin “amerikanizm”ə daxil olan bütün sözləri Amerikanın yerli əhalisi hinduların dilindən hazır şəkildə götürüldüyünü demək də düzgün olmazdı. **Bailey, Ricard yazırlar:** “Elə sözlər var ki, onlar amerikan həyat tərzini və əşyanı adlandırmaq üçün verilən terminlərdir. Məsələn, hamıya tanış olan “telephone” (telefon), “photograph” (fotoqraf) və s. bəzi başqa sözlərin köklərinin “amerikanizm” olduğu bəllidir. Məsələn, “to lunch” (cəzalandırmaq), “jazz” (caz) və s. Bəzən isə yaranmış söz hamı tərəfindən qəbul edilərək, başa düşüldükdən sonra adıləşir. Məsələn, “hue və hue and cry” (hay-küy) sözlərindəki “hue” (rəng) sözünün mənası artıq “hue və cry” sözündəki “hay-küy” mənasını vermir. Yaxud “meat” (ət) sözü “One man`s meat is another man`s posion” atalar sözündə “sweet meat” (yemək) mənasında, yəni “birinin cərəyi-əti o biri üçün zəhərdir” – mənasında işlənir (3, s. 13-42).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. English (United States) at Ethnologue (18th ed., 2015). p. 29-34.
2. "Unified English Braille (UEB)". Braille Authority of North America (BANA). november 2016. Retrieved 2 January 2017. p. 112-145.
3. Bailey, Richard W. (2012). Speaking American: A History of English in the United States 20th-21st century usage in different cities. p.13-42.

Açar sözlər: amerikanizm, ingilis dili, forma, ədəbi norma, lüğət

Key words: Americanism, English language, form, literary norm vocabulary.

Ключевые слова: американизм, Английский язык, форма, литературная норма словарный запас.

Summary

Over three centuries, the American vocabulary has evolved entirely or partially from the British (English) word stock and has created a great impact on the development of this word stock.

It was supposed that most words were taken from the native Hindu language. But all the words included in “Americanism” would not be right to say to have been taken out of the Indian language. There are words that these are the terms used to call the American lifestyle and items.

Резюме

Более трех веков американский словарь полностью или частично эволюционировал от английского (английского) словарного запаса и оказал большое влияние на развитие этого слова.

Предполагалось, что большинство слов было взято из родного индусского языка. Но все слова, включенные в «американизм», не были бы прав, если бы они были выведены из индийского языка. Есть слова, что это термины, используемые для обозначения американского образа жизни.

Rəyçi: dosent Nuriyyə Rzayeva

Мусаева Н.М.

ОБ АРАБСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЯХ В ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ ПЕРСИДСКОГО ЯЗЫКА

Исследование лексики в различных аспектах, в том числе с точки зрения взаимоотношения с языками, представляющими в определенном отношении иную не только структурно-типологическую, но и социально-культурную организацию, естественно, имеет определенную ценность для языкознания.

Лексика иноязычного происхождения встречается в любом языке, поскольку языков, которые на протяжении своего исторического развития не вступали бы в контакты с иными родственными и неродственными языками не существует.

Как известно, арабские заимствования составляют неотъемлемую часть словарного состава современного персидского языка.

Благодаря арабским заимствованиям лексика персидского языка получила благоприятную возможность выражать целый ряд необходимых понятий и явлений окружающей нас действительности.

Исследование роли арабизмов в словообразовании персидского языка позволило поставить и разрешить в определенной степени не только конкретные вопросы, связанные со структурно-семантическим языковым типом, но и рассмотреть общие вопросы, как заимствований, так и словообразования.

Исследование языкового материала дает основание утверждать, что в персидском языке арабские заимствования с точки зрения их грамматической природы – это, прежде всего, существительные, прилагательные, масдары, причастия, служебные слова или частицы, изафетные сочетания, описательные сочетания и глаголы.

Необходимо отметить, что многочисленный пласт лексики арабского происхождения в персидском языке образован по моделям арабского языка.

В данной статье, мы рассмотрим сложные глаголы, образованные по модели «имя + служебный (или вспомогательный) глагол», именной компонент которых имеет предлог, на материале поэмы Низами Гянджеви «Махзан-уль-эсрар». И если учесть, что арабские масдары и причастия отличаются своей полисемантической природой, то можно сказать, что на этой почве они становятся весьма подходящими и, даже необходимыми факторами образования сложных глаголов на персидской словообразовательной основе. В процессе связи двух языков персидский находит в арабских масдарах и причастиях тот подходящий материал, который был крайне необходим ему для восполнения «пробела», существующего в его лексическом составе на конкретном отрезке исторического развития и совершенствования. Думаем, что не ошибемся, если скажем, что именно данная внутриллингвистическая ситуация послужила решающим фактором столь широкого и, можно сказать, беспрепятственного проникновения арабских имен в персидский язык.

Следует отметить, что в персидском языке определенную группу сложных глаголов составляют те, именная часть которых имеет предлог. В современном персидском языке в образовании сложного глагола участвуют предлоги بر، در، به، از، обычно выражающие пространственные и временные отношения.

В составе сложных глаголов наиболее часто употребляются предлоги به، از، предлог در имеет более ограниченное использование. Наименьшее количество сложных глаголов встречается с предлогом بر.

В исследуемой нами поэме «Махзан-уль-эсрар» Низами Гянджеви в составе сложных глаголов, именная часть которых выражена арабским заимствованным словом, встречается употребление в основном предлога به.

بحمايت رسيدن - искать защиту:

در حرم دين بحمايت گريز

«Ты ищи защиту у храма / букв, убегай под защиту храма / верь».

В современном персидском языке данный сложный глагол не употребляется. Передача понятия «искать защиту» при помощи этой аналитической глагольной конструкции является результатом индивидуального стиля поэта.

به عنوان رسيدن - завершаться:

شكر كه اين نامه بعنوان رسيد

«Слава /Богу/, что книга завершилась».

В настоящее время глагольное сочетание به عنوان رسيدن имеет значение «быть доставленным по адресу (или адресату)».

Между тем в современном персидском языке этот сложный глагол вряд ли можно встретить в значении «завершаться».

به رعيت كردن - соблюдать:

شاه كه ترتيب ولايت كند حكم رعيت بر عايت كند

«Шах, наводящий порядок в стране, должен властвовать, соблюдать интересы подданных».

В современном персидском языке данный сложный глагол в значении «соблюдать» употребляется без предлога به, т.е. сейчас он не имеет в своем составе предлога به, относящегося к номинативной части, выраженной арабским заимствованным словом رعيت.

به سعادت كشيدين - завершаться счастьем:

هر كه يقينش به ارادت كشد خاتم كارش بسعادت كشد

«У того, кого уверенность влечет силою привязанности, его дело завершиться счастьем».

Вряд ли можно сомневаться в том, что в данном примере сложный глагол بسعدت کشیدن в значении «завершиться счастьем» носит индивидуально-стилистический характер.

به غایت رسیدن - достигать крайней точки предела:

چون نظر عقل به غایت رسید دولت شادی بنهایت رسید

«Когда взоры разума достигли крайней точки, наступил конец царству радости».

بنهایت رسیدن - заканчиваться, наступить /концу/:

چون نظر عقل بغایت رسید

«Когда взоры разума достигли крайней точки».

بغیبت شمردن - считать за благо:

صحبت خاکی بغیبت شمرد

«/Он/ общество /этого/ прахоподобного считал за благо».

В современном персидском языке данная аналитическая глагольная конструкция существует без предлога به в значении «пользоваться, не упускать» и требует употребления управляемого имени с послелогом را. Употребление же данного глагольного сочетания с предлогом به, по видимому, носит стилистический характер.

Хотелось бы отметить, что случаи употребления арабских имен с предлогом в составе персидского сложного глагола – результат процесса лексико-синтаксической адаптации арабских заимствований в персидской языковой среде.

Анализ фактов показывает, что в выборе того или иного предлога, относящегося к номинативной части сложного глагола, первоначально, т.е. до завершения процесса лексикализации того или иного глагольного сочетания, значительная роль отдана лексическому значению компонирующего глагола. В этом легко убедиться, если обратить внимание на лексическую семантику компонирующих глаголов в приведенных выше примерах.

Так, глагол رسیدن и کشیدن, как известно, обозначают действие, направленное к какому-либо объекту, и поэтому оба они требуют употребления этого объекта с предлогом, указывающим направление, каковым и является به. Однако, почти все перечисленные выше глаголы (за исключением رسیدن بغایت и رسیدن بمنزل) подверглись полному переосмыслению и в них предлог به утратил свое значение.

В глагольных сочетаниях رسیدن بغایت и رسیدن بمنزل заметна роль глагола رسیدن в употреблении غایت и منزل с предлогом به, поскольку данные сочетания пока еще не превратились в устойчивые сочетания.

Анализ фактов, в рамках данного конкретного исследования, позволяют с достаточной уверенностью констатировать, что арабские заимствованные слова играют существенную роль в возобновлении и активизации тех соответственно персидских моделей глагольных и именных словосочетаний, которые существовали в персидском языке. Подтверждением этому может служить тот факт, что арабские заимствования в персидском с той или иной активностью участвуют, можно сказать, во всех структурных типах глагольных и именных синтаксических конструкциях.

Одной из таковых является рамочная конструкция, имеющая место в составе сложных глаголов при их функционировании в поэме «Махзал-уль-эсрар».

Как известно, рамочной конструкцией называют те случаи употребления сложных глаголов, когда между номинативным и вербальным компонентами этих глаголов вклиниваются одно или несколько слов, не являющихся их постоянными членами.

Как показывает анализ фактов, в исследуемой поэме при употреблении сложного глагола в рамочной конструкции, все его члены в той или иной мере влияют на создание и формирование его контекстуального значения. В чем заключается роль арабского заимствованного слова, представляющего собой номинативный компонент, один из ведущих членов сложного глагола при рамочной конструкции?

Оно, по своим субстантивным качествам в составе сложного глагола, создает благоприятную почву для образования изафетнойцепи из контекстуально требуемого количества лексико-морфологических единиц, и тем самым способствует обозначению необходимого для контекста смыслового оттенка.

Здесь, в отличие от нерамочной конструкции, благодаря лексико-синтаксической компактности составных частей, создается такая тесная семантическая взаимозависимость и контекстуально смысловая целостность, что изъятие даже одного из членов именованного словосочетания в составе сложного глагола приводит к изменению или искажению контекстуального значения всего сложного глагола.

Хотелось бы так же отметить, что употребление сложных глаголов рамочной конструкции в поэме «Махзан-уль-эсрар» в преобладающих случаях носит сугубо индивидуально-стилистический характер.

Проведенное нами сопоставление структурно-семантических свойств, представленных в «Махзан-уль-эсрар» сложных глаголов, с таковыми в современном персидском языке, показывает, что сложные глаголы, присутствующие в поэме в рамочной конструкции, значительно отличаются от таковых в современном персидском языке, как в структурном, так и в семантическом плане.

Литература:

1. Бородина М.А. Влияние иноязычных систем на развитие языка: «Вопросы социальной лингвистики». Л., 1969.
2. Пейсиков Л.С. Лексикология современного персидского языка. М., 1975.

Резюме

Употребление арабских имен с предлогом в составе персидского сложного глагола результат процесса лексико-синтаксической адаптации арабских заимствований в персидской языковой среде. В составе сложных глаголов, вместе с именной частью, употребляются в основном те предлоги, которые выражают главным образом пространственные отношения.

Анализ фактов, проведенных в рамках данного исследования, позволяет констатировать, что арабские заимствованные слова играют существенную роль в возобновлении и активизации тех собственно персидских моделей глагольных и именных словосочетаний, которые существовали в персидском языке.

Summary

The use of Arabic names with a preposition as part of a Persian compound verb is the result of the process of lexic-syntactic adaptation of Arabic loanwords in the Persian language. As part of complex verbs, together with the nominal part, mainly those prepositions are used that express spatial relations.

An analysis of the facts carried out within the framework of this study allows us to state that Arabic loanwords play a significant role in the renewal and activation of those actually Persian models of verbal and noun phrases that existed in the Persian language.

RƏYÇİ: dos. N. Əfəndiyeva

**İradə Aqil qızı Məhərrəmovanın³²
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN
LEKSİK TƏRKİBİ**

Giriş. Müasir dilçilikdə hər zaman yeni istiqamətlər və sahələr meydana çıxmaqdadır. Dilçilik elminin, habelə onomastikanın vacib istiqamətlərindən biri də onomastikadır. Onomastikanın formalaşması XX əsrin 60-cı illərinə aid edilir. Bu zamandan başlayaraq onomastik leksika müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunmuşdur. Onomastik vahidlər ənənəvi dilçiliyə əsaslanmaqla və yeni elmi istiqamətlər nəzərə alınmaqla araşdırmaya cəlb olunur. Hər bir dildə toponimlər və antroponimlər daha çox araşdırılır, ancaq digər onomastik vahidlər daha geniş tədqiqata cəlb olunmamışdır. Əslində onomastik vahidlərin öyrənilməsi və tədqiqata cəlb olunması çox çətin məsələdir. Yeni adların verilməsi, əvvəlki adların yenidən dəyişilməsi əslində mürəkkəb məsələdir. Burada əsas məsələ onomastik vahidlərin düzgün yazılışı, tələffüzü, onun müxtəlif xarici dillərə ötürülməsi, termin kimi onların dəqiqləşdirilməsi mürəkkəb prosesdir və ciddi elmi hazırlıq tələb edir. Bu prosesi ona görə mürəkkəb hesab edirik ki, onomastik tədqiqatlar bir neçə elm sahəsini bir-biri ilə birləşdirir. Bura sosiologiya, tarix, ədəbiyyat, coğrafiya və s. kimi elm sahələrini aid edilir.

Onomastik vahidlərin leksik tərkibi

Öncədən də qeyd etdik ki, onomastika elminin formalaşması XX əsrin 60-cı illərinə aid edilir. Bu illərdə tədqiqata cəlb edilən əsas onomastik vahidlər antroponimlər idi. Burada xatırlatmaq yerinə düşər ki, onomastik vahidlər dedikdə antroponimlər, toponimlər, etnonimlər, hidronimlər və s. nəzərdə tutulur və onların hər birinin leksik tərkibi fərqlidir.

Antroponimlər insan cəmiyyətinin formalaşmağa başladığı gündən, yəni insanların ünsiyyətə ilk başladığı vaxtdan kommunikasiya ehtiyacını ödəmək üçün yaranmışdır. İnsan cəmiyyətinin yaranması və sürətli inkişafı ilə bağlı olaraq antroponimlərə də tələbat yaranmışdır. *“Azərbaycan antroponimlərinin tədqiqi tarixindən bəhs edərək Abbasqulu ağa Bakıxanov ilk azərbaycanlı alim kimi diqqətimizi cəlb edir. A.Bakıxanovun 1841-ci ildə yazdığı “Gülüستانی-İrəm” əsəri antroponimlərin tədqiqi tarixində böyük əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə Şirvanşahların ləqəbləri, nəşəbləri, görkəmli tarixi şəxslərin tərcümeyi-halları, onların təxəllüsləri və titulları haqqında məlumatlar da verilmişdir. Azərbaycanın bir çox tarixi şəxsiyyətləri – hökmdarlar, şahlar, fəhmlər, yazıçılar, şairlər və s. xalq arasında öz ləqəbləri, titulları, təxəllüsləri ilə tanınmışdır. A.Bakıxanovun “Gülüستانی-İrəm” əsərində müxtəlif tarixi antroponimlər, onların verilməsi barəsində maraqlı nümunələr qeyd olunmuşdur. Əsərdə tarixi şəxsiyyətlərin həm adları, həm titulları, həm nisbələri, həm də ləqəbləri verilmişdir”* [1, s. 9-10]. Deməli, antroponimlərin ilk tədqiqatçısı A.Bakıxanov onlarla bağlı bir çox məsələlərə diqqət çəkmiş, titul, nisbə və ləqəbləri tədqiqata cəlb etmişdir.

Antroponimləri araşdırarkən əsas diqqət çəkən məsələ şəxs adları ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, antroponimlərin leksik tərkibinə ləqəblər, təxəllüslər, şəxs adları və soyadlar daxil edilir.

“Əsl şəxs adları əsas adlar qrupuna daxil olub, insana doğulduğu vaxtdan etibarən verilir, həmin dövrdə də rəsmiləşdirilir. Yer üzündə dinindən, irqindən asılı olmayaraq hamının əsl adı var, adsız insan yoxdur. Əgər şəxs adları təkrar işlənməyəydi, o zaman dünya əhalisinin sayı qədər şəxs adı mövcud olardı. Əsl şəxs adları şərti xarakter daşıyır. Hər kəs öz adı ilə bütünlükdə cəmiyyət üzvləri arasında tanınır. Ad insanı tanıdır, adla insan vəhdətləşir, birləşir: ad insana, insan adla bağlanır. İnsanın qüvvəsi, qüdrəti ilə ad güc alır. Ona görə də adla insan bir-birinə layiq olmalıdır” [2, s. 112]. Şəxs adları insanlara doğulduğu andan verilir və onlar ömürlərinin sonuna kimi həmin adları daşıyırlar. Hər insanın özünə məxsus adı vardır və demək olar ki, adsız insan yoxdur. Yer üzündə çoxlu adlar vardır və bəzi adlar zamanla təkrarlanır və eyni ad müxtəlif insanlara qoyula bilər. Adlar kişi və qadın adları olmaqla iki böyük qrupa bölünür. Ancaq dilimizdə ortaqlıq təşkil edən adlar da vardır.

Qeyd edək ki, dilimizdə adlar mənşəyinə görə dini, mövhum, bitki, heyvan bəzən zamanın tələbinə uyğun ola bilər. Adətən, VII əsrdən qabaq şəxs adları daha çox türk mənşəli olmuşdur. *“Ad mədəniyyəti xalqlar, millətlər arasında hər şeydən tez diqqəti cəlb edir. Müxtəlif xalqların nümayəndələrinin bir-biri ilə tanışlığı ilk olaraq adla başlanır. Zəngin ümumtürk antroponimik xəzinəsinin tərkibi müxtəlif cəhətdən son dərəcə rəngarəndir. Tarixilik baxımından türk antroponimlərinin tərkibi qədim və müasir adlar təşkil edir. İndiki dövrün tələbləri əsasında yaranmış adlarla yanaşı uzaq qərinalərdə təşəkkül tapıb nəsilən-nəslə keçərək bu günə qədər gəlib çatan qədim və hətta ən qədim adlar müasir türk xalqlarının antroponimik ehtiyacını yüksək mədəni səviyyədə ödəməkdədir”* [3, s. 4].

Ərəb mənşəli adlar isə dilimizə VII əsrdən ərəb işğalı ilə əlaqədar olaraq daxil olmuşdur. Ərəb işğalı ilə əlaqədar dilimizə daxil olan adların böyük qismi dini adlar idi. Məsələn, Rəsul, Əli, Məhəmməd, Ömər və s. kimi adlar ərəb mənşəlidir.

XX əsrdən başlayaraq Sovet rejiminin qurulması ilə bağlı olaraq dilimizdə rus mənşəli adlar daxil olmağa başladı. Ancaq yenə də dilimizdə ərəb və fars mənşəli adlar üstünlük təşkil etməkdədir. *“Müasir Azərbaycan antroponimikasında rus və Qərbi Avropa mənşəli əsl adlara da təsadüf olunur. Lakin ərəb və fars mənşəli adlara nisbətən onların sayı çox azdır. Hər bir ad ad kateqoriyası həm ayrılıqda, həm də müvafiq birləşmələr şəklində şəxsi adlandırılmaya xidmət etsə də, ad sırasında tutduğu yerə və funksiyalarına yerə müəyyən spesifik xüsusiyyətlərə malikdir”* [3, s. 6]. Məsələn, Ruslan, Melisa, Mark və s.

³² BDU-nun Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti kafedrasının müəllimi iradamaharramova@gmail.com

Antroponimik sistemə daxil olan leksik vahidlərdən biri də soyadlardır. Soyadlar dilimizdə həm milli şəkilçilərin, həm də alınma şəkilçilərin köməyi ilə yaranır. Bəzi soyadların sonuna müstəqillik qazandıqdan sonra -li⁴ şəkilçisi əlavə olunmağa başlandı, çünki buna qədər daha çox rus mənşəli, ov-ova, ev-eva şəkilçilərindən istifadə olunurdu. Bu proses indi də davam etməkdədir. Məsələn, bəzən ailədə ata və ananın soyadı Həsənov, Həsənova, Bayramov, Bayramova və s. kimi rus mənşəli şəkilçilərlə işlənsə də, onlar övladlarına Həsənlı, Bayramlı kimi milli şəkilçilərin köməyi ilə yaranan soyadlar verilir. Bəzən -zadə şəkilçisinin köməyi ilə də yaranan soyadlara da rast gəlinir. Məsələn, Əlizadə, Ələkbərzadə, Məmmədzadə və s.

Antroponimlərin qruplarından biri də titul və ləqəblər təşkil edir.

“Antroponimlərin digər qrupunu titul və ləqəblər təşkil edir. Nitqdə onlar əsl adlarla birlikdə işləmə bildiyi üçün onları şəxs adlarından ayıraraq ayrılıqda tədqiq etmək çox çətindir” [3, s. 7]. Məsələn, Lal Hüseyn, Keçəl Əhməd, Sarı Abdulla və s. Ancaq ləqəblər və təxəllüslər bir-birindən fərqlənir. Bəzən onları eyniləşdirsələr də ləqəb və təxəllüslər fərqli anlayışlardır. “Ləqəblə təxəllüsün bir-birindən fərqli cəhətləri vardır. Belə ki, ləqəblər rəsmi adlar deyil, təxəllüslər isə avtonimlərlə, yəni təxəllüslə yazan şəxsin adı ilə yanaşı, eyni hüquqda rəsmiləşdirilir və işlək xarakter alır. Ləqəblər adamlara xalq tərəfindən verilir. Təxəllüsü isə şəxsin özü seçir. Ləqəblər adamlara zahiri görünüşü, peşəsi, fiziki qüsuru, xasiyyəti ilə əlaqədar verilir. Təxəllüslər, müstəqil mənalı asi sözlərdən götürülür, çox vaxt məcazi mənə ifadə edir. Təxəllüslər görkəmli şəxsiyyətlərə, ləqəblər isə şəxsiyyətindən asılı olmayaraq hər bir adama verilə bilər” [3, s. 27-28]. Görkəmli şəirlərdən Sabir, Şaiq, Füzuli, Müşfiq, Nizami və s. kimi təxəllüslər hal-hazırda müstəqil ad kimi işlədilməkdədir. Onlar daha çox rəsmi xarakter daşıyır və öz adları ilə bərabər dilimizdə istifadə olunur. Ləqəbləri isə insanlara kimsə verir. Ləqəblər çox zaman peşə və sənətə, xarici görünüşə, fiziki xüsusiyyətlərə görə verilir. Məsələn, Çəpgöz Əhməd, Çolaq Rasim, Usta Rüstəm və s.

Öncədən də qeyd etdiyimiz kimi onomastik vahidlərin digər qrupu **toponimlər** hesab olunur. Onomastik vahidlərin hər biri tarixi xüsusiyyətlərinə görə seçildiyi kimi toponimlər də tarixilik baxımından fərqlənir. Toponimlərin bu cəhətinə diqqət yetirən Y.Cəfərov qeyd edir ki, “Yunan dilində “yer”, “məskən adı” (topos – yer, onoma - ad) mənası verən toponim bir coğrafi digərindən fərqləndirən dil işarəsidir. Toponimlərin ümumi məcmuuyu toponimiya, bu dil işarələrini öyrənən elm sahəsi isə toponimika adlanır. Toponimlər böyük ideoloji tarixi əhəmiyyətə malikdir. Çünki ayrı-ayrı coğrafi adlar dilin qayda-qanunlarını, konkret xalqın, həmçinin onun törənməsində, formalaşmasında iştirak etmiş müxtəlif tayfa və etnik qrupların həyatı keçmişini, eləcə də digər ictimai-siyasi amilləri özündə əks etdirir” [4, s. 25]. Deməli, toponimlər hər bir xalqın formalaşmasında, inkişafında onunla bərabər şəkildə yaranan vahidlərdir. İşğal dönməsində işğalçı qüvvələr hər zaman çalışırlar ki, yerli xalqın toponimlərində dəyişiklik etsinlər. Belə ki, zamanında Gəncə şəhərinin adı Yelizavetpol, Kirovabad, Beyləqan rayonunun adı Jdanov, Şəmkir rayonunun adı Şamxor, Qəbələ rayonunun adı Qutqaşın, Oğuz rayonunun adı isə Vartaşen adlandırılmışdır. Keçmiş “Dağlıq Qarabağ” zonası erməni işağlı altında olduğu zaman Şuşa şəhəri – Şuşi, Xankəndi – Stepanakert və s. kimi adlar dəyişdirilmişdir. Bundan başqa Basarkeçər – Vardanes, Mehri – Meqri, Qafan – Kapan, Bazarçay – Vorotan, Nüvədi – Nmadzor, Quruçay – Qladzor və s. kimi dəyişdirilmişdir.

Toponimlərə ölkə, qəsəbə, şəhər, kənd, məhəllə, küçə, dərə, təpə və s. kimi leksik vahidləri daxil edə bilərik. Məsələn, Türkiyə, Rusiya, Özbəkistan, Polşa, İtaliya və s.

Toponomik vahidlərin böyük bir qismini oykonimlər təşkil edir. “Toponimlərin ən geniş sahələrindən birini oykonimlər təşkil edir. Oykonimlər yaşayış məntəqələrinin xüsusi adları deməkdir. Oykonim yunanca “oyks yurd, məskən, yaşayış, məntəqəsi” və “onim-ad” sözlərin birləşməsindən düzəlmişdir. Oykonimlərin meydana gəlməsi tarixinin qanunauyğunluqlarını, inkişafını, fəaliyyət prosesini və onların leksik-semantik, qrammatik xasiyyətlərini öyrənən bilik sahəsinə oykonimika deyildikdə mövcud olan oykonimlərin məcmusu oykonimiya adlanır” [6, s. 60]. Oykonimlər özləri də müəyyən qruplara bölünür. “Astionimlər. “Asitonim” şəhər adı deməkdir. Astionimlərin məcmusu asitoponimiya adlanır. Onomastikada astionimlə sinonim olan “polisonim» terminindən də istifadə olunur. Bu termin yunanca “polis-şəhər” və “onim-ad” sözlərindən düzəlmiş və “şəhər adı” mənasını bildirir” [6, s. 60]. Məsələn, şəhər adları – Bakı, Mingəçevir, Lənkəran, Şəki, İstanbul və s.

“Komonim” müasir dövrdə kənd və qəsəbələrin xüsusi adı deməkdir və əslində yunanca kənd, qəsəbə, oba, binə və s. anlamındadır. Komonimlərin məcmusu koknimiya adlanır” [6, s. 62]. Məsələn, Qəsəbə adları – Maşağa, Ramana, Vəndam, Türkan və s. Kənd adları – Nardaran, Kiş, Şin, Nüvədi, Ağbulaq və s.

Onomastik vahidlərin digər bir qismi **hidronimlər** təşkil edir. Hidronimlər su hövzələrinin adlarıdır. “Dilçilik elmində su obyektlərinin, yaxud su mənbələrinin adlarını bildirən xüsusi sözlər hidronim, ondan bəhs edən onomalogiyanın yarımşöbəsi hidronimiya adlanır. Bu termin yunan dilindəki hudos (su) və onoma (ad) sözlərindən ibarətdir” [5, s. 38]. Hidronimlər dedikdə buraya okean, dəniz, çay, göl, kanal adları daxildir.

Okean adları – Sakit, Atlantik, Hind, Şimal Buzlu.

Dəniz adları – Xəzər dənizi, Ağ dəniz, Qırmızı dəniz, Aralıq dənizi, Sarı dəniz və s.

Çay adları – Kür, Araz, Alazan, Dəmiraparan, Kiş, Şin, Pirsaat və s.

Göl adları – Göy-göl, Maral, Acınohur, Batabat, Ceyrangöl, Qanlıgöl və s.

Qeyd edək ki, hidronimlərin yanında hər zaman okean, dəniz, çay, göl, kanal, şalələ kimi sözlər hidronimlərlə bərabər işlənir.

“Lakin hidronimlərin birinci tərəfini təşkil edən leksik vahidlər daha müxtəlifdir. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci tərəfi təşkil edən sözlər şəxs (antroponim), tayfa, qəbilə, dağ, yaşayış məntəqəsi, bitki, heyvan və s. adlarından, habelə suyun rəng çalarını bildirən sözlərdən ibarət olur. Ona görə də dilin lüğət tərkibində hidronimik leksika

mühüm yer tutur. Onomalogiyada hidronimlərin tədqiqinin zəruriliyi də bununla izah olunur" [5, s. 38-39]. Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, bəzən antroponimlər və hidronimlər bir-biri ilə birləşə bilər. Məsələn, Xəzər həm hidronim, həm də antroponim kimi işlənir. Bəzən isə hidronimlər toponimlərlə də birləşə bilər. Məsələn, Kiş və Şin Şəki şəhərinin çaylarından birinin adıdır, o cümlədən də kənd adları kimi işlənilməkdədir.

Hidronimlərin öyrənilməsi zamanı aydın olur ki, onlar fonetik, leksik, eləcə də qrammatik xüsusiyyətlərinə görə digər onomastik vahidlərdən fərqlənir. Görkəmli dilçi alim A. Qurbanov hidronimlərin bu xüsusiyyətlərə diqqət yetirərkən yazır ki, *"Su obyektlərinin təbii xüsusiyyətlərinə görə axarlı (çay, ərxi, kanal, şalabə) və axarsız (göl, dəniz, bulaq, axmaz, nohur və s.) olması hidronimlərin toponimlərdən fərqli fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətlər kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Bu həm də ona görədir ki, hidronimlər dəyişmir, yaxud az dəyişir və başqa sözlərlə əvəz olunmur, uzun bir tarixi dövr ərzində sabit qalır. Bunu suyun rəng çalarlarını, isti-soyuqluğunu, keyfiyyətini (dadını) bildirən hidronimlərə daha çox aid etmək olar. Həm də qeyd olunmalıdır ki, axarlı və axarsız su obyektlərinin adlandırma səbəbləri və amilləri də müxtəlifdir"* [5, s. 39].

Zoonimlər onomastik vahidlər sisteminə daxildir. *"Zoonim – yunan sözüdür, yunanca "zoo heyvan, heyvanlar aləmi" və "onim" sözlərindən düzəlmişdir. Bu termin onomastikada "heyvan və quşların xüsusi və ümumi adı" mənasında işlənir. Zoonimlərin məcmusu isə zoonimiya adlanır. Zoonimika – onomastikanın müstəqil bir şöbəsi olub, bütünlükdə heyvan və quşların ümumi və xüsusi adlarının meydana gəlməsi, funksiyası, leksik-semantik mənası, qrammatik xüsusiyyətlərini öyrənir"* [6, s. 79]. İnsanlar heyvanlara ad verməklə onları bir-birindən fərqləndirmiş, bununla da onlarla ünsiyyət qurmağa çalışmışdır. Doğrudur, heyvanlar danışa bilmir, amma insanlar müəyyən yollarla ünsiyyət qurmağa çalışırlar. M. Adilov, A. Paşayev bu məsələdən bəhs edərkən yazırlar ki, *"İnsanlar heyvanlara ad verməklə həm onları bir-birindən fərqləndirir, həm də o, heyvanlarla danışa bilməsə də, bir növ özi ilə onlar arasında müəyyən ünsiyyət yaradır. Heyvanlar hətta xüsusi adı olan ev quşları, ahliləşdirilmiş vəhşi və çöl quşları adları ilə çağırılanda, onlar çağırılan yerə gəlir, sahiblərinin səsini tanıyır, müxtəlif təqlidi sözləri "başa düşürlər". Biz "cib, cib" deməklə cücələri, "düd, düd" yaxud "dən, dən" deməklə toyuqları yeməyə çağırır, "kiş, kiş" deməklə onları qova bilirlik "Piş, piş" deyəndə pişik bizə yaxınlaşır, bərkəndə "şşqq, pişt" deyəndə isə onlar bizdən uzaqlaşır. Rus ailələrində saxlanan pişiklər isə "pis, piş"i başa düşür, çünki onlar "kis, kis"ə alışmışlar"* [6, s. 81]. Zoonimlər at, inək, it, qoyun, keçi və s. kimi heyvanlara verilən adlardır. Qırat, Dürat, Boz at, Alabaş, Toplan, Mərcan, Bozdar, Gümüş və s.

Dildə zoonimlər zənginliyi ilə seçilir. Onlar quruluş baxımından sadə, düzəltmə və mürəkkəb olur.

1) *Sadə zoonimlər. Bunlar da müxtəlif nitq hissələrindən düzəlir: Meymun – Çita, Ceko // Cırdan; şir – Şərif, Tanqo; it – Gümüş, Bənək; at – Meymun, Sərtib; inək – Maral, Sandıq; pişik – Məstan, Xorxor və s.*

2) *Düzəltmə zoonimlər: it – Xalli, Boğar, Çapıq, Qorxmaz; at – Alaca, Cəlali, Buruq; qoyun və keçi – Qotazlı, Zığlı, Şaqqalı və s.*

3) *Mürəkkəb zoonimlər. Mürəkkəb zoonimlərin komponentləri də çox rəngarəngdir və onlar əsasən birinci növ təyini söz birləşməsi formasında olur: pələng – Ağbilək; it – Alabaş, Qurdbasar; at – Kəhərnışan, Ərəbat, Qızılgül, Qəmərnişan; inək – Şahnəzər, Qaragöz, Sarıqız"* [6, s. 96-97].

Nəticə. Deməli, onomastik vahidlər dildə ünsiyyət prosesini təmin etmək üçün istifadə olunan mühüm leksik vahidlərdən hesab olunur. Onomastik vahidlər hər bir xalqın təfəkkürünün məhsulu olmaqla yanaşı, onun həm maddi, həm də mənəvi həyatını təmin edən mühüm vasitələrdən hesab olunur. Onomastik leksika hər bir dilin leksik sisteminə mühüm laylardan hesab olunur. Onomastik sistemdə antroponimlər mühüm rol oynayır, onlar hər bir dil daşıyıcısının sosial və linqvistik cəhətlərini özündə birləşdirir. Əslində onomastik vahidlərlərin böyük əksəriyyəti xalq yaradıcılığına şamil edilir, dil sisteminə yer tutur, hamı tərəfindən qəbul edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məlikova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı: Memar-Nəşriyyat-Poliqrafiya, 2008, 302 s.
2. Seyidov, Y. Sözlük qüdrəti, Bakı: Yazıçı, 1983, 282 s.
3. Xudiyev, N. Azərbaycan antroponimlərinin təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 282 s.
4. Cəfərov, Y. Azərbaycan toponimiyası müstəqillik dövründə. Bakı Universiteti Xəbərləri, № 2, s. 25-32.
5. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. I cild (2 cildə). Bakı, 2019. 280 s.
6. M. Adilov, A. Paşayev. Azərbaycan onomastikası, dərslər vəsaiti (qısa öçerklər) Bakı: Elm, 2019, – 104 s.

Açar sözlər: onomastika, onomastik vahidlər, antroponimlər, hidronimlər, zoonimlər, toponimlər

Key words: onomastics, onomastic units, anthroponyms, hydronyms, zoonyms, toponyms

Ключевые слова: ономастика, ономастические единицы, антропонимы, гидронимы, зоонимы, топонимы.

Лексический состав ономастических единиц Азербайджанского языка

Резюме

Люди склонны все время общаться с тем, кто их окружает. Когда они общаются, они называют существ вокруг себя. По этой причине они дают имена как себе, так и окружающим их людям. Такие особые имена, данные людям, – это особые имена, которые используются как для общения с ними, так и с окружающими их людьми, чтобы отличить их друг от друга. Имена людей не только различают каждого человека, но и отражают разные периоды истории. Изменения, происходящие в обществе, в образе жизни людей, не обошли стороной и антропонимы. Топонимы в настоящее время имеют большое историческое, географическое, а также лингвистическое значение. Изучая топонимы с точки зрения истории, географии, а

также лингвистики, становится легче уточнить, какие они являются продуктом творчества какого народа. Гидронимы, которые считаются ономастическими единицами, - это названия водоемов. Сюда входят названия рек, озер, морей, океанов, каналов. Зоонимы также считаются ономастическими единицами. Лексический состав этих ономастических единиц включает собаку, лошадь, корову, овцу, козу и т. д. подразумеваются имена, данные животным, такие как. В целом изучение ономастических единиц, изучение их лексического состава имеет важное значение для науки языкознания. Изучение ономастической лексики имеет неоценимое значение не только для лингвистической науки, но и для истории, географии, социологии и других наук.

Lexical composition of onomastic units in the Azerbaijani language

Summary

People tend to communicate with those around them all the time. When they communicate, they name the beings around them. This is why they give names to both themselves and the people around them. Such proper names given to people are proper names that are used both to conduct a conversation with them and with the people around them, to distinguish it. Personal names not only distinguish each person, but also reflect different periods of history. Changes in society and the way people live do not go unnoticed by anthroponyms. Toponyms are currently of great importance from a historical, geographical, as well as linguistic point of view. When studying toponyms from a historical, geographical, as well as linguistic point of view, it becomes easier to clarify which people they are a product of creativity. Hydronyms considered from onomastic units are the names of water bodies. It includes the names of rivers, lakes, seas, oceans, channels. Zoonyms are also considered from onomastic units. The lexical composition of these onomastic units includes dogs, horses, cows, sheep, goats, etc. as the names given to animals are meant. In general, the study of onomastic units, the study of its lexical composition is of paramount importance for Linguistic Science. The study of onomastic lexicon is of invaluable importance not only for linguistic science, but also for history, geography, sociology and other sciences.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Sevinc Ağadin qızı Bağirova, Şövkət Mustafa qızı Mustafayeva³³
**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TABELİ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRİN
 MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ**

Giriş. İngilis dilində olduğu kimi Azərbaycan dilində də tabeli mürəkkəb cümlələrin istifadə arealı kifayət qədər genişdir və ingilis dili tabeli mürəkkəb cümlələrin sturukturunda olduğu kimi dilimizdə də bu cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələrdən biri müstəqil, digəri isə ondan asılı olur.

İngilis və Azərbaycan dillərində qarşılıqlı tərcümənin geniş vüsət aldığı üçün bu dillərdə olan mürəkkəb cümlələrin birindən digərində təcümə məsələsi olduqca mürəkkəb bir prosesdir. Məhz bu məqalənin aktualığı da bundadır.

Hər iki dildə budaq cümlələrin növlərinin tipoloji tədqiqatını və tərcümə məsələlərini öyrənməkdən ötrü onların cümlə daxilindəki yerinə, tələb etdikləri suala və bağlayıcılara diqqət etmək zəruridir.

Əsas hissə. İngilis dilində budaq cümlə baş cümləyə aşağıdakı vasitələrlə bağlanır: 1. Tabelilik əlaqəsi bildiren bağlayıcılarla, bağlayıcı və nisbi əvəzlilik və ya zərflərlə. Məsələn: I had no idea where he was going. 2. İngilis dilində mürəkkəb cümlələrdə istər tabeli və ya istərsə də tabesizlik əlaqəsi olan cümlələrdə, cümlələr arasında əlaqə üçün intonasiyadan istifadə olunur. Yəni, əsindetik bağlayıcılıq prinsipindən istifadə olunur. Məsələn:

He says he will come next week.

Əlövsət Abdullayev “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” (1974) adlı əsərində yazır: “Azərbaycan dilində də demək olar ki, mürəkkəb cümlələr daxilində əlaqəlilik prinsipi ingilis dilində olduğu kimi baş verir. Azərbaycan dilində baş və budaq cümlələrin bir-birilə bağlanması prinsipləri və yolları aşağıdakı kimidir:

1. Sintetik yolla, yəni budaq cümlə baş cümləyə yalnız intonasiya ilə bağlanır:

Adam var, heç nəyi bəyəndirmək olmur. Mən bilirəm o niyə bizə gəlmir.

2. Analitik yolla, budaq cümlə baş cümləyə ya bağlayıcı, yada bağlayıcı söz və yaxud da ədat vasitəsilə bağlanır:

Lakin ona gül kimi aydın idi ki, bu duyğu da ötəri idi.

3. Azərbaycan dili İngilis dilindən fərqli olaraq sintetik dillər qrupuna aid olduğu üçün Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlələrin elementləri bir-birilə münasibətdə olmasının özünə xas cəhəti sintetik üsullu olmasıdır. Yəni budaq cümlə baş cümlədən intonasiyanın müşayiəti ilə, -sa, -sə və -mı, -mu, -mü şəkilçilərinin iştirakı ilə bağlanır:

Bir gün azdırza, iki gün qal. Yağış yağsa, məhsul bol olar.

4. Azərbaycan dilində bağlayıcılıq funksiyasının digər bir üsulu isə analitik və sintetik yolla, yəni baş cümlə və budaq cümləyə həm bağlayıcı, həm də -sa, -sə şəkilçisi ilə bağlanır. Məsələn: Əgər bilmək istəyirsənsə, açığı hinduların işinə qarışmağımızın xeyri olmayacaq” (1, s. 12).

İngilis dilində Azərbaycan dilinə və ya geriye tərcümədə çətinliyə səbəb olan tabeli mürəkkəb cümlələri düzgün tərcümə etmək və ya qarşılığını vermək üçün onların tərkibindəki baş və budaq cümlələri tapmaq və budaq cümlənin növünü müəyyən etmək mütləq lazımdır.

Oruc Musayev “İngilis dilinin qrammatikası” (1986) adlı kitabında qeyd edir ki, “Tabeli cümlə tərkibində mübtədə funksiyası daşıyan budaq cümləyə mübtədə budaq cümləsi deyilir. İngilis dilində mübtədə budaq cümləsi baş cümləyə bağlayıcı, bağlayıcı əvəzlilik, bağlayıcı zərflər vasitəsilə bağlandığı halda Azərbaycan dilində bu vəzifə sintetik metodun vasitəsilə həyata keçilir: That they were, in truth, sisters was clear from the facial resemblance between them” (2, s. 231).

Nümunədən göründüyü kimi ingilis dilində mübtədə budaq cümləsində “that” bağlayıcısı işləndiyi halda tərcümədə onun yerini intonasiya tutmuşdur.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümlələrində bağlayıcı əvəzlilikləri verilməməsinin səbəbi dilimizdə mürəkkəb cümlə konstruksiyasında kifayət qədər inkişaf etməməsi ilə bağlıdır. Məsələn:

Why he went to the south is not clear to us. Onun niyə cənuba getməyi bizə məlum deyil. Göründüyü kimi, “why” bağlayıcı əvəzliyi dilimizdə tərcümədə “bağlayıcı” kimi nəzərə alınmamışdır. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, tərcümə zamanı bağlayıcı zərflərdən imtina prinsipinə bütün hallarda riayət etmək olmaz. Əgər sonuncu nümunədə biz bağlayıcı əvəzliyi atmış olsaq, onda cümlənin qrammatik mənası pozulmuş olar.

Martin Hewings “Advanced grammar in use” adlı əsərində bu haqda qeyd edir ki, “İngilis dilində mübtədə budaq cümlələrinin özünəməxsus və dilimizdən fərqli olaraq, bir özəl cəhəti də vardır. Bu da, budaq cümlə baş cümlədən sonar gəldiyi halda, baş cümlənin formal “it” əvəzliyi ilə başlamışdır:

It was strange that she hadn't come to us. Onun bizə gəlməməyi qəribə idi” (3, s. 45).

Azərbaycan dilində formal əvəzlilik anlayışı yoxdur və cümlə anlayışı dediki dilimizdə iki əsas üzvü, mübtədə və xəbər olan bir forma başa düşülür. Azərbaycan dilində formal əvəzliyi əvəz etmək üçün adətən budaq cümlənin mübtədasından istifadə olunur. Məsələn, qeyd olunmuş nümunədəki, “onun bizə gəlməməyi” budaq cümlə baş cümlənin mübtədasını Azərbaycan dilinə tərcümədə əvəzlənmişdir.

Azərbaycan dilində mübtədə budaq cümləsi bir çox hallarda baş cümlədən sonra, bəzi hallarda isə baş cümlədən əvvəl gəlir. Baş və budaq cümləni bir-birinə “ki” bağlayıcısı bağlayır. Budaq cümlədən əvvəl gəldikdə “kim”, “kim ki” bağlayıcı sözlərlə adətən baş cümləyə bağlanır:

³³ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktorları, baş müəllimlər

Ürəyimdən keçir ki, buralardan doğma yurduma köç edim.

Mübtədə budaq cümləsi bəzən intonasiya ilə də baş cümləyə bağlana bilər: İki ildir, xaricə köçüblər. Kim tələsir, o gəlsin.

İngilis dilində predikativ budaq cümləsi baş cümləyə

1) that, if, whether, as if bağlayıcıları,

2) who, what, which bağlayıcı əvəzlilikləri,

3) when, where, how, why bağlayıcı zərfləri ilə bağlanır: The trouble is that I have lost his address. Məsələ ondadır ki, mən onun ünvanını itirmişəm.

Azərbaycan dilində xəbər budaq cümləsi əsasən ba cümlədən sonra gəlir və ona “ki” bağlayıcısı ilə bağlanır. Baş cümlənin xəbəri daha çox odu, budur, elədir, belədir, o idi, bu oldu, o oldu və s. sözlərlə ifadə olunur:

İstədiyim odur ki, sən bir vəzifə sahibi olasan.

Göründüyü kimi istər ingilis və istərsədə azərbaycan dilinin predikativ budaqlı tabeli mürəkkəb cümlələrin konstruksiyası arasında oxşarlıq vardır. Yəni, baş və budaq cümlələri sıralaması eynidir. Yalnız üslubi çalarlara xidmət edən tabeli predikativ mürəkkəb cümlələrdə bu sıralama dəyişə bilər.

Eynilik və bənzərlik olduğu üçün predikativ budaq cümlələri tabeli mürəkkəb cümlələri azərbaycan dilindən ingilis dilinə və əksinə tərcümə etməkdə o qədər də çətinlik yaranmır.

E.M.Qordon “A grammar of present day English” kitabında qeyd edir: “Tamamlıq budaq cümləsi mürəkkəb cümlə tərkibində tamamlıq funksiyası daşıyan budaq cümləyə tamamlıq budaq cümləsi deyilir. Tamamlıq budaq cümləsi baş cümlənin fellə ifadə olunmuş xəbərini tamamlayır:

I don't know what you are talking about. Mən bilmirəm, sən nədən danışsan.

Tamamlıq budaq cümləsi bəzən felin şəxsi formasına və ya sifətə aid ola bilər. Onların mənasını tamamlayır.

I would like to see where you live, Jane. Mən sənin yaşadığın yeri görmək istərdim, Ceyn. Verilən nümunələrdən göründüyü kimi azərbaycan dilində tərcümə zamanı budaq baş cümlənin mübtədasi ilə xəbərinin arasında verilmişdir. Bu da dillər arasında olan müxtəlifliyin təəcəssümüdür.

İngilis dilində tamamlıq budaq cümləsi baş cümləyə bağlanır;

1) bağlayıcılarla that, whether, if, lest.

2) bağlayıcı əvəzliliklərlə: who, what, which.

3) bağlayıcı zərflərlə: when, where, how, why bağlayıcıları ilə bağladığı halda azərbaycan dilində bu funksiyanı “ki”, “kim ki”, “kimə” və intonasiya yerinə yetirir. Məsələn: **I felt certain now that I had seen him somewhere.** Mən əmin oldum ki, onu hardasa görmüşəm. Budaq cümlə baş cümlənin daxilində verildikdə isə azərbaycan dilində heç bir bağlayıcıdan istifadə olunmur:

I wonder if he likes his job? Görəsən, o işini bəyənir?

Tamamlıq budaq cümləsi ingilis dilində də azərbaycan dilində olduğu kimi baş cümləyə heç bir vasitə olmadan ancaq yanaşma üsulu ilə də bağlana bilər:

I am afraid I trouble you too much. Qorxuram, mən sizi çox narahat edirəm” (4, s. 176).

İngilis dili təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə ilə azərbaycan dilində olan təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlənin strukturu arasında müəyyən differensiallar mövcuddur. Strukturoloji differensiallıq olmasına rəğmən, funksionallıq nöqtəyi-nəzərdən təyini budaq cümlələr istər ingilis dilində və istərsədə Azərbaycan dilində eyni xüsusiyyətə malikdirlər. Hər iki dildə təyin budaq cümləsi baş cümlədə isimlə, yaxud əvəzliliklə ifadə edilmiş hər hansı bir üzvə aid olur, onu təyin edir:

This is the house where I live. Bu ev mənim yaşadığım evdir.

Nəticə. Beləliklə, ingilis və azərbaycan dilləri müxtəlif dil ailələrinə mənsub olsalar da, hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlələr mövcuddur. Bu baxımdan, ingilis və azərbaycan dillərində oxşar və fərqli xüsusiyyətlər aşkara çıxır:

1. Hər iki dildə tabeli mürəkkəb cümlə beş növdə qruplaşdırılır.

2. Müqayisə olunan dillərdə budaq cümlənin növündən asılı olaraq budaq cümlə ya baş cümlədən əvvəl, ya da ondan sonra gələ bilər.

3. İngilis dilində tamamlıq, təyin, şərt budaq cümlələri baş cümləyə bağlayıcısız da birləşirlər. Azərbaycan dilində də bağlayıcısız birləşə bilən budaq cümlələr mövcuddur, lakin bu sıraya tamamlıq, təyin və şərt budaq cümlələrindən başqa mübtədə budaq cümləsi də daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, 1974, s. 12

2. Oruc Musayev. “İngilis dilinin qrammatikası”. Bakı: Maarif, 1986. s. 231.

3. Martin Hewings. “Advanced grammar in use”. London: Cambridge univ. p. 45

4. Qordon E.M. “A grammar of present day English”, Moskva, 1980, p. 176.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, İngilis dili, mürəkkəb cümlə, müqayisəli təhlil, termin.

Key words: Azerbaijani language, English language, complex sentence, comparative analysis, term

Ключевые слова: азербайджанский язык, английский язык, сложное предложение, сопоставительный анализ, термин.

İngilis və Azərbaycan dillərində tabeli mürəkkəb cümlələrin müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində mürəkkəb cümlələrdən bəhs edilir. Bu dillərdə mürəkkəb cümlələrin qurulmasına uyğun olaraq qırılırlar. Məqalədə mürəkkəb cümlələrin müxtəlif 11 oxşar xüsusiyyəti təhlil edilir. osch-sm from the key issuance and life hosts for the study for this sentences in English language is what the translation methods are translate on Azərbaycan dilinə tərcümə edilir.

A comparative study of complex plellations in english and Azerbaijanian languages

Summary

The article deals with the complex sentences of the English and Azerbaijani languages. They are compared in accordance to the structures of the complex sentences. The similiar and different features among the complex sentences are analyzed in the article. One of the key issue an dtopicality to study the compund clauses in the english langue is that to team the methods and days to translate them into the azerbaijan language. The article proposes some models and forms to the people who are involved in the translation and interpretation process.

Сравнительное изучение сложных пждложвний в англнском и Азербайджанском языках

Резюме

В статье обсуждается слажные предщъжения на английском и азербайджансоком языках. Они срваниваются в соответствии с конструкториями сложньж предложений в ,этих языках. Разные 11 пэхожие особенности сложных предложений анализируются в статье. ош-шм из ключевых выдаче и жизнь хосты для изучения сиожхъых предложат-щ в английском зыке являются то, что дж методы перевода,, чтобы перевести их на Азербайджанскэм языке.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İRANDA TÜRKOLÖGİYANIN ÜMUMİ VƏZİYYƏTİ

Giriş. İran adlı ölkə tarixən də, hazırda da türklərin, xüsusilə azərbaycanlıların say etibarilə ən çox olduğu bir məmləkətdir. Burada müəyyən dövrə qədər (1925) hakimiyyət türk tayfalarına mənsub olmuşdur. Başqa sözlə, “İran, 1925-ci ilə qədər Böyük Səlcuklu, Səfəvi, Qacar, Əfşar, Qızılbaş, Türkmən və Azərbaycan türkləri dövlətləri və xanədanları tərəfindən idarə edilmişdir” (9). Buna uyğun olaraq “məlum vaxta qədər türklərə və türk dilinə (Azərbaycan dilinə) baskıdan söhbət gedə bilməz” kimi bir fikir səsləndirə bilsək də, əslində belə deyildi. Ona görə ki, min ildən artıq türklər hakimiyyət başında olmaqlarına baxmayaraq, hakim dil fars dili olmuşdur. Elə buna görə də türk dili məişət, ev və folklor dili olaraq öz varlığını qorusa da, ədəbi dil – yazılı dil səviyyəsinə yüksəlməmişdir. Qeyd edək ki, türklərə və onların dilinə müəyyən təzyiqlər özünü göstərsə də, mövcud ərazilərdə yaşayan türklər özlərini türk, dillərini isə türk dili və ya Azərbaycan dili adlandırmakdadırlar. Göründüyü kimi, bu dövərdə fars dili hakim dil olduğu üçün onun türk dilinə təsiri təbii bir proses formasında özünü göstərmiş, yəni dövlət səviyyəsində bütün işlər farsca olduğu üçün türk dili bu proseslərdən kənar qalaraq danışıq dili səviyyəsində yaşamışdır.

Lakin 1924-cü ildə fars kökənli sülalə olan pəhləvilər hakimiyyəti ələ keçirəndən sonra türk dilinə qarşı məkirli fikirlər də açıq-aydın görünməyə başladı. Məhz elə bu vaxtdan da farslaşdırma siyasəti yürüdülmüş və türklərin, onların dillərinin assimilyasiyasına məqsədli şəkildə başlanılmışdır.

Əsas hissə. Məlum olduğu kimi, türklər tarixən bir ucu Çin, bir ucu Avropanın içrilərinə gedib çıxan ərazilər və şimalda Sibirdən cənubda Hindistana və Şimali Afrikaya kimi geniş ərazilərdə məskunlaşmışlar. Özü də təkcə məskunlaşmaqla kifəylənməmişlər, müəyyən zamanlarda öz imperiyalarını yaratmışlar. Deməli, türklərin cəsurluğu, mübarizliyi, mühüm dövlətlər yaratması digər xalqlar tərəfindən həmişə qısqançlıqla qarşılanmış, onlara qibtə olunmuşdur. Buna görə də hər zaman onlara, onların mədəniyyətinə, dilinə, ənənəsinə maraq olmuşdur. Dünyanın, demək olar, əksər ölkələrində türklərin tarixini, mədəniyyətini, dilini öyrənən mərkəzlər fəaliyyət göstərmiş və hazırda da bu proses davam etməkdədir. İran da belə dövlətlərdən biridir. Amma bu dövlətdəki maraq digərlərindən fərqlənir. Ona görə ki burada tarixən türklər olmuş və hətta uzun müddət dövlət də türklərə məxsus olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, XX əsrin əvvəllərində burada dövlət fars əsillilərin əlinə keçmiş və bununla da türklərin özləri, mədəniyyətləri, dilləri baskı altında qalmış, assimilyasiya təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Yəni Pəhləvilər hakimiyyəti ələ alandan sonra türkləri özlərinə təhlükə hesab etmişlər, bunun üçün də bacardıqları qədər onları öz dillərindən və ənənələrindən uzaqlaşdırmağa çalışmışlar. Hətta dövlət siyasəti elə idi ki, farslaşmaya daha çox üstünlük verdiklərindən İslam dinini, ümumiyyətlə, dini ənənələri kölgədə saxlayırdılar. N.İsmayılova yazır: “Xiyabani hərəkatı yatırıldıqdan sonra Rza xan Pəhləvi dövründə Azərbaycanda ana dilində mətbuatın və ədəbiyyatın nəşri qadağan olundu. Həmin dövr bütün İranda, xüsusi ilə Azərbaycanda irticanın demokratik qüvvələrə, o cümlədən mədəniyyət və ədəbiyyat xadimlərinə qarşı hücumu keçirdiyi bir dövr idi. Bu illərdə nəinki Azərbaycan dilində yaranan mətbuat orqanlarının, hətta fars dilli ədəbiyyatın da mütərəqqi fikirli nümayəndələrinin yaradıcılığının qarşısı alınır” (5, s. 6). Bu qeydlər də həmin dövə aid mövcud vəziyyəti olduğu kimi təsvir etməzdə canlandırır.

İranda yaşayan türklər – azərbaycanlılar şah rejiminin baskısından qurtulmaq üçün türkcə bədii, elmi əsərlər yazıb nəşr etmək istəsələr də, mənfur rejim də çox gözəl bilirdi ki, milli şüurun artmasında ədəbiyyatın çox böyük rolu var. Bu niyyətlə də türkcə əsərlərin yazılaraq çap olunmasını əngəlləyir və ya icazə vermirdilər. Buna görə də İran İslam Respublikası (1979) yaranana qədər nəşr olunan əsərlər arasında türkcə yazılıb, nəşr olunan əsərlərin sayı çox azdır. Bunlar da daha çox şeir və folklor nümunələrinə həsr edilmiş kitablardır. Türk dilinin rəsmi dil kimi qadağan edildiyi bu dövərdə az sayda olan əsərlərin sırasında M.Şəhriyarın anasının xahişi ilə doğma dilində yazdığı “Heydərbabaya salam” poeması ilə sanki ölməkdə olan ruh bir az dirilmiş oldu. Qısa zamanda yayılaraq oxundu, sevildi və müəllifinə şöhrət gətirdi. Bununla da türk xalqına məxsus ədəbiyyatda və dilə münasibətdə, özünəqayıdışda bir dönüş baş vermiş oldu.

Göründüyü kimi, türklərin yayıldığı areallarda onların dili də geniş yayılmış və hətta həmin regionlarda aparıcı dil kimi də çıxış etmişdir. Məsələn, müəyyən yüzillərdə Azərbaycan dili Qafqazda ümumənisiyyət dili rolunda olmuşdur.

Qeyd olunduğu kimi, indiki İranın bəlli ərazilərində xeyli sayda türk toplumları yaşamaqdadır. Onlara başda azərbaycanlılar olmaqla türkmənləri, qaşqayları, Xorasan türklərini, xalacqları, sunqurları, əbiverdiləri, özbəkləri və s. aid edə bilərik. Burada yaşayan türklərin mənəvi paytaxtı isə Təbriz şəhəridir. Bu şəhər İran türklərinin, xüsusilə Azərbaycanlıların sıx yerləşdiyi, bu və ya digər formalarda təşkilatlandığı ideoloji bir mərkəzdir. Haqlı olaraq göstərilir ki, “Təbriz İran türklüyünün mədəni və siyasi mərkəzidir. Türkmən səhra bölgəsində yaşayan türkmənlər, İranda “türklüklərini” ən çox qoruyan toplum olaraq bilinməkdədirlər. İrandakı türk dilləri üzərində araşdırmalar aparən türkoloq Gerhard Dörfer İrani türk dili açısından belə dəyərləndirmişdir: İran günün birində eyni hüquqa sahib olacaq dilləri və mədəniyyətləri ilə Şərqi İsviçərəsi vəziyyətində olacaq, deməli, o zaman oradakı millətləri bütün yönləri ilə yaxşıca araşdırmanın vaxtı gəlmiş olacaqdır. Beləcə, filoloji elm və türkologiya bugündən təxmin edilməyəcək bir ölçüdə zənginləşəcəkdir” (9). Qərblə araşdırmaçının bu formada fikir ifadə etməsi, təbii ki, heç də təsadüfi deyildir. Hətta Cənubi Azərbaycanda türk dialektlərini mövzu olaraq ilk dəfə araşdıran qərb alimləri olmuşdur. Belə ki, K.Foy 1903-1904-cü illərdə Təbriz dialekti ilə bağlı məqalələr yazmış, araşdırmalarında Urmiya

³⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Dövlət Universiteti

bölgəsi dialektlərinə də yer vermiş və hətta Ərzurum dialektinin Azərbaycan dilinin dialekti kimi dəyərləndirmək lazım olduğunu bildirmişdir. Bu işlərdə ona əslən Təbrizli olan və Berlində yaşayan bir türk kömək etmişdir. Bundan başqa, H.Ritter Təbriz dialektinin materiallarına aid mətnləri alman dilinə tərcümə edib və çap etdirmişdir (1921). H.S.Szapszal öz əsərində Cənubi Azərbaycan dialektlərinin dil xüsusiyyətlərini təqdim etmişdir (1935). T.Kovalski əsərində aynalı dialektləri ilə bağlı məlumatlar vermiş (1937), V.Monteil isə məqaləsində Zəncan dialektinə məxsus materialları təhlil etmişdir (1956), hətta məqaləsində o, fars və Azərbaycan dillərinin əlaqələrindən, xüsusilə də fars dilinin Azərbaycan dilinə təsirindən danışmışdır. Ə.Cəfəroğlu və G.Dörferin birgə yazdıqları məqalədə Cənubi və Şimali Azərbaycan dialektlərinin özəllikləri tədqiq olunmuş və onların müqayisəli təhlili verilmişdir (1959) və s. (ətraflı bax: 1, s. 26-27). Müəlliflər həmçinin qeyd edir ki, Türkiyədə Cənubi Azərbaycan türkcəsinə aid dil materialları üzərində tədqiqat aparan M.Ergin olmuşdur. Onun "Azəri türkcəsi" (1971) adı ilə çap etdirdiyi əsərində M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poemasını əsas götürdüyü üçün bu əsəri Təbriz dialektinin qrammatikası da hesab etmək olar. Cənubi Azərbaycan dialektləri ilə bağlı Türkiyə universitetlərində ilk araşdırma isə K.M.Gece tərəfindən hazırlanan (1985) dissertasiya işidir (1, s. 28).

Qeyd edək ki, Şimali Azərbaycanda, demək olar ki, bütün dialekt və şivələr araşdırılmış, hətta dialektoloji atlas (1990) da tərtib olunmuşdur. Təəssüf hissi ilə deyə bilərik ki, Cənubi Azərbaycan dialektləri ilə bağlı araşdırmalar isə demək olar ki, yoxdur. Yalnız XX əsrin sonu XXI əsrin əvvəllərində Məhərrəm Məmmədlinin Cənubi Azərbaycan dialektlərinə, xüsusilə də Təbriz dialektinə həsr edilən tədqiqatları oxucuların istifadəsindədir.

Fahri Temizyürek və Emrah Boylu C.Heyətın əsərinə əsaslanaraq qeyd edirlər ki, "Bu repressiv dövrdə müxtəlif çətinliklərlə nəşr olunan türkologiyaya aid kitabların əksəriyyəti şeir və xalq ədəbiyyatı nümunələrindən ibarətdir. 1943-cü ildə A.Müctahidin 2500 türk deyimi və atalar sözlərindən ibarət əsəri nəşr olundu. 1953-cü ildə Əli Təbrizli "Dastan-i Əsli və Kərəm" kitabını, daha sonra "Şah İsmayıl" adlı tarixi romanını nəşr etdirdi. 1960-cı ildə və sonrakı illərdə "Şahnamə"nin türkmən dilinə tərcüməsi, "Muxtarnamə", "İskəndərnamə" və "Rüstəmnamə" əsərləri türk dilində yayımlandı. H.M.Savalan 1962 və 1964-cü illərdə "Tərənəha-ye Torqi" (Türk mahnıları) adlı iki cildlik xalq mahnıları kitabını nəşr etdirdi. M.A.Ferzanehin 1963-cü ildə Bayatlılar kitabını və 1964-cü ildə "Mebani-ye Destur-e Zəban-e Azərbaycani" əsərini nəşr etdilər. Bunlardan başqa Selamullah Cavidin "Azərbaycan folklorundan örnəklər" əsərinin I cildi 1965-ci ildə, II cildi isə 1979-cu ildə, Səməd Behrəngi və Bəhrüz Dehqanın birgə topladıqları "Azərbaycan folkloru", "Azərbaycan məsəlləri", "Pare Pare" əsərləri 1966-cı ildə, Peymayı və Firuz Heyətın "Farsca-türkcə", "Türkcə-farsca" lüğətləri 1967-ci ildə, H.Sadikin "Vəqif məcmuəsi", "Aşıqlar", "Azərbaycan şairlərinin şeirlərindən örnəklər", "Sayalar", "M.F.Axundzadənin fəlsəfi məqalələri" adlı əsərləri 1968-1978-ci illərdə nəşr olundu. Dil haqqında yazılmış əsərlərə isə S.Cavidin 1964-cü ildə nəşr etdirdiyi "Hodamuz-i Zəban-i Azərbaycanî ve Farsi" (Azərbaycan və fars dillərində özünütəhsil üzrə bələdçi) əsərini aid etmək olar (4, s. 98).

"İranda türk dilləri ilə bağlı araşdırmalara ilk dəfə sistemli olaraq, Göttingendəki Türkoloji və Orta Asiya Bilgisi Seminarının üzvləri tərəfindən başlanılmışdır. G.Dörfer və onun tələbələri 1968-1973-cü illərdə bu ölkəyə elmi araşdırma məqsədi ilə gəlmişlər. Xüsusilə xalac və Xorasan türkcəsi ilə bağlı ciddi tədqiqatlar aparmışlar. Dörferlə bərabər, S.Tezcan, V.Hesche, S.Fazsy, M.F.Bozkurt və S.Tulu kimi alimlər də var idi. Bu alimlər Xalac türkcəsini kəşf edərək türkolojiyə yeni üfüqlər açmış, Xorasan, Qaşqay və Xalac dil materialları üzərində işləyərək İranda türk dilləri ilə bağlı bir sıra tədqiqatlar təqdim etmişlər" (1, s. 24).

İran İslam Respublikası dönməndə İranda türk dili və türklərin vəziyyəti. Bu dövrə nəzər salsaq, görərik ki, nələrdə pəhləvilər zamanından fərqli olaraq yumşalma oldu, lakin bu dövrün də özünəməxsus problemləri diqqət çəkir. Təbii ki, türkləri öz kökündən uzaqlaşdırmaq: dillərində təhsil almaq və mədəniyyətlərini yaşatmaqdan məhrum etmə kimi məsələlər bu və ya digər formalarda bu gün də davam edir.

Bu dövrdə bir çox lüğətlər işıq üzü gördü. Belə ki, 1982-ci ildə M.Pifun çap etdirdiyi 30 min sözü əhatə edən "Azərbaycanca-farsca lüğət" və Behzad Behzadinin eyni adda 1989-cu ildə nəşr etdirdiyi 50 min sözdən ibarət lüğət və s. qeyd etmək olar.

İranda rəsmi olaraq türk dilinin öyrədilməsi 1993-cü ildə Türkiyənin Tehrandakı Səfirliyinin yaratdığı Türkcə Öyrətim Mərkəzi tərəfindən həyata keçirilməyə başladı. Bu işi yerinə yetirmək üçün Türkiyənin Milli Təhsil Nazirliyi mütəxəsisləri həmin mərkəzə göndərdi. Bundan başqa, Türkiyə və İran universitetləri arasında qurulan elmi əlaqələr nəticəsində İranın bəzi universitetlərində (məsələn, Allame-i Tabatabai universitetində) Türk dili və ədəbiyyatı bölümü fəaliyyət göstərirdi. Son dövrlər isə bu sahədə Yunus Emre İnstitutu türk dilini öyrətmə missiyasını davam və inkişaf etdirir. Qeyd edək ki, türk dilinin öyrədilməsi işində rəsmi qurumlarla yanaşı, özəl qurumlar da fəaliyyət göstərməkdədir. Bunlara Ava, Matrix, Milad və s. kimi qurumları göstərmək olar. Onlar digər dillərlə bərabər, türk dilini də tədris edib, hər il onlarla insana türk dilini öyrədirlər.

İndi isə İranda yaşayan türklər barədə məlumatlara qısa da olsa, nəzər salaq:

Qaşqay, sunqur və əbiverdilər. Qaşqaylar İran ərazisində yaşayan türk toplumlarından biridir. Onların ümumi sayı təqribən 1.5 mln civarındadır. Qaşqayların da dili cənubda Azərbaycan dilinin taleyini yaşadığı üçün onların da yazılı ədəbi dili hələ də formalaşmamışdır. 1997-ci ildə M.Çelik adlı türk tədqiqatçı Qaşqay türkcəsinə həsr olunmuş dissertasiya yazmış, 2014-cü ildə də onlara daha başqa bir əsər həsr etmişdir. Bundan başqa, 2004-cü ildə Y.Kurbayaşın Qaşqay türkcəsinin leksikasına həsr etdiyi məqalə də mövcuddur. 2007-ci ildə isə S.Dolatxan qaşqaylardan toplanan folklor mətnlərini morfoloji baxımdan tədqiqata cəlb etmişdir (1, s. 62).

Bəzi hallarda qaşqay türkcəsini Azərbaycan dilinin bir dialekti kimi dəyərləndirmək meyilləri də olmuşdur. Bunu onların tarixi kökünün eyni olması ilə də əlaqələndirənlər var. X.Babayeva bu xüsusda yazır: "Aparığımız

nəticələrdən aydın olur ki, türk oğuz qövminin bir parçası olan və hazırda böyük əksəriyyəti İranda məskunlaşan qaşqaylar Azərbaycan türkləri ilə eyni soykökə sahibdirlər. Bunu isbat edən mənbələr qaşqayların qədim oğuz türk qövmü olduğunu və türk dövlət quruculuğunda mühüm rol oynadığını isbat edir. Bununla yanaşı, onların, əsasən, Azərbaycan türklərinin yaşadığı Ərdəbil bölgəsindən tarixi səbəblərə görə Fars bölgəsinə yerləşdirildiyi göstərilir. Lakin bütün bunlara rəğmən onlar bu gün də öz dilinə və mədəniyyətinə sahib çıxmağa davam edir” (6).

“Qaşqaylar qorxmaz və vətənsəvər insanlardır. Birinci Dünya müharibəsində ingilislərlə savaşa qatılaraq “Təngistan³⁷” qəhrəmanlıq dastanını yaratdılar” (3, s. 35). “Qaşqay ləhcəsi Azərbaycan türkcəsinin bir qolu olmasına baxmayaraq, həm xalis oğuzca, həm də Anadolu ləhcəsinə olduqca yaxındır. Məsələn: Anadolu ləhcəsində torpaq yerinə “topraq”; irəli yerinə, “iləri” tələffüz edilir və ya qırpaqca bir kəlmə olan yaxşı yerinə “yey” deyilir” (3, s. 37).

Sunqur türkcəsi İranın qərb sərhədlərinə yaxın yerləşən Kırmanşah şəhərinin şimal-şərq hissəsində Sunqur şəhərində danışılır. Sunqur türkləri monqollar dönəmində bu ərazidə yerləşmiş, burada onların dilləri fars dilinin təsirinə məruz qalmış və tam assimilyasiya olma təhlükəsi ilə üzləşmişdir. Sunqur türkcəsi “Azərbaycan və Aynalı türkcəsi arasında qalan və Azərbaycan dilinin bir dialekti hesab edilə biləcək dərəcədə oxşarlığı olan Sunqur türkcəsi ilə bağlı G.Dörfer və C.Heyət birgə məqalə (1977) yazmışlar. A.Atıcı tərəfindən isə dissertasiya (2013) yazılmışdır”

B.A.Gökdağ qeyd edir ki, “Qaşqay türkləri ilə iç-içə yaşayan **Əbiverdilər**in sayı 40 min nəfər civarındadır. O.N.Tuna tək bir nətiqin dilindən bu dialektin özünəməxsus xüsusiyyətlərini və Qaşqay türkcəsindən fərqli cəhətlərini tədqiq edib (1987) öyrənmişdir” (1, s. 63).

Xorasan türkləri və onların dili. Xorasan türkləri indiki İran İslam Respublikasının şimal-şərqində Xorasan əyalətində məskunlaşmışlar və təqribən 2 mln nəfərdən ibarət bir toplumdur. Onlara məxsus olan Xorasan türkcəsi Oğuz qrupuna daxildir, Azərbaycan və türkmən dilləri ilə bir sırada dayana bilən bir dildir. B.A.Gökdağ yazır: “Dörferə görə Xorasan türkcəsi əslində XIV əsrdə anadoluda bir ədəbi dil olaraq mövcud idi. İndi isə sadəcə Xorasadakı türk şivələrində yaşamaqdadır” (1, s. 119). S.Tulu Xorasan türkcəsi ilə bağlı dissertasiya (2005) yazmış, Dörfer isə Hesçə ilə birgə iki əsər yazmışdır.

Türkmən türkcəsi. İranda Türkmənsəhra adlandırılan və Gülistanla Şimali Xorasan əyalətləri aralığında geniş bir ərazidə 2 mln civarında türkmən türkü yaşamaqdadır. Bu ərazidə yaşayan türkmənlər sünni məzhəbindədirlər. Onlar da digər türklərin yaşadığı taleyi yaşasa da, Türkmənistanda mövcud olan yazılı ədəbi dili özlərinin hesab etmişlər, lakin şifahi danışıda fərqli dialektlər mövcuddur.

Qeyd edək ki, İran konstitusiyasının 15-ci maddəsində “İran vətəndaşları ana dilində təhsil almaq hüququna malikdir” şəklində qeyd olunsa da, ermənilərə şamil edilir, amma türk toplumlarına aid edilmir. Buna görə də türk soylular öz ana dilində təhsil almaqdan, ana dilində kitab çap etdirməkdən məhrum edirlər. Bir sözlə, İran türkmənləri üçün nə dövlət tərəfindən, nə də öz vəsaitləri hesabına qurulan bir dil öyrətmə kursu və ya mərkəzi mövcud deyildir.

İranda yaşayan türkmənlərin dilləri də az öyrənilmişdir. Yenə Dörfer və Hesçə Günbəd bölgəsindən toplanan dil materialları üzərində tədqiqat apararaq çap etmişlər (1998). Bir də Z.Yıldırım (2008) və M.Ceylanın bu dilin bəzi məsələlərinə həsr etdikləri dissertasiyaları qeyd etmək olar (1, s. 148).

Xalac türkcəsi. Tehranın cənub qərbində Save, Qum, Eraq və Təfriş ərazilərini əhatə edən Xalacistan bölgəsində məskunlaşan xalac türkləri özünəməxsusluqlarını qoruyub saxlamışlar, lakin digər ərazilərdə: Əfqanıstan, Pakistan və Hindistanda yaşayanlar isə qaynayıb qarışaraq assimilyasiya olmuşlar. Əfqanıstanda yaşayanlar sünnidirlər.

Xalacistan ərazisində xalaclar 57 kənddə məskunlaşıb və 30 min nəfərdən çoxdur.

Xalac türkcəsi Texlab və Herrab dialekti olaraq iki dialektə ayrılır.

Xalac türkcəsi yox olma təhlükəsindədir. “Xalac türkcəsi, digər bir çox türk ləhcəsi (Karay, Tuva, Şor, Altay və s.) təhlükədə olan dillər arasındadır. Gənc nəslin bilmədiyi, yaşlı nəslin danışdığı bu dildə (*Xalac türkcəsində - R.B.*) bu zamana qədər hər hansı bir yazılı əsərin olmaması Xalac türkcəsini getdikcə gerilətməkdədir” (1, s. 185).

Qeyd edək ki, F.Zeynalov Xalac türkcəsini Azərbaycan dilinin bir qolu hesab edir və bu dilin arqularla əlaqəsini qəbul etmir. “M.Kaşğarlı Xalac türklərini Arqu adlandırır” (1, s. 186). “Xalac dilinin materiallarını elm aləminə tanıdan V.Minorsky olmuş; ancaq o, xalac türkcəsini Azərbaycan türkcəsinin bir dialekti olaraq görmüşdür” (1, s. 187). Bu qeyddən sonra B.A.Gökdağ yazır ki, “Xalac türkcəsinin gerçək anlamda elmi kəşfi G.Dörfer, V.Hesçə və S.Tezcan tərəfindən olmuşdur. 1968-ci ildə Xalacın yaşadığı bölgələrdə araşdırmalar aparən heyət daha sonra topladıqları materiallar üzərində işləyərək çap etmişlər. Xalac türkcəsinə aid materiallar, qrammatika, lügət, folklor mətnləri kitab olaraq Dörfer və onun yetirmələrinin adı ilə bağlıdır. Xalac türkcəsi ilə bağlı indiyə qədər 5 kitab və 36 məqalə yazan Dörfer və onun heyətinin Xalac türkləri və türkcəsi ilə əlaqəli ilk kitabı “Khalaj materials” adı ilə İndiana universitetinin nəşriyyatında çap edilmişdir (1971), Xalaccanın söz varlığını və dialekt atlasını özündə cəmləşdirən əsəri isə 1987-ci ildə nəşr edilmişdir” (1, s. 187).

“İranda yaşayan türklərin standart yazılı dilləri mövcud deyildir. Ərəb əlifbası ilə yazılmış kitab və dərgilərdə məhəlli danışılara daha çox rast gəlinməkdədir. İranda Azərbaycan və Türkmən türkcələrində yazılan az da olsa, kitab və dərgi vardır. Qaşqay və Xorasan türklərinə dair bir az kitab da gözə çarpar. Xalac türklərinin isə yazılı ədəbiyyatı yoxdur” (1, s. 188).

Bir az da İranda türkoloji fəaliyyəti ilə diqqət çəkən alimlərdən bəhs edək:

Cavad Heyət. Cavad Heyət böyük bir alimdir, onun türkologiyaya aid 300-ə yaxın elmi əsər və ya məqaləsi mövcuddur. Bunlara “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə bir baxış” iki cildə, “Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı”,

“Türklərin tarix və ədəbiyyatına bir baxış”, “Ədəbiyyatşünaslıq”, “İki dilin müqayisəsi”, “Türk dili və ləhcələrinin tarixi” iki cilddə və s. əsərlər aiddir.

“Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I kitab” (2) onun türkoloji fəaliyyətinin ən dəyərli nümunəsidir. O bu kitabda qədim və zəngin tarixə malik türk dillərinin inkişaf mərhələlərini geniş şəkildə araşdırıb. Müəllif müxtəlif qaynaqlara istinad etməklə, lap qədimdən başlayaraq, müasir dövrə kimi türk dillərinin inkişaf prosesini izləmiş, keçdiyi inkişaf mərhələlərini konkret faktlar əsasında təhlil etmişdir. Əsərdə dil faktlarının təhlilində türk xalqlarının müştərək dil abidələrindən götürülmüş nümunələrdən geniş istifadə olunmuşdur. Türk dillərinin ən qədim monumental yazılı abidələri olan Orxon-Yenisey daş kitabələri, “Divani-lügət-it-türk”, “Qutadqu bilik”, “Dastani-Əhməd Hərami” və b. dil faktları baxımından araşdırmaya cəlb edilmişdir. Müəllif türk dillərinin təsnifatına, quruluş xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Böyük və gərgin zəhmət hesabına ərsəyə gətirilmiş əsərdə türk dilləri vahid bir dil qrupu kimi tədqiq olunmaqla yanaşı, türk dillərinin dialektləri də geniş şəkildə araşdırılmışdır. Türk dillərinin dialektlərinin leksik, fonetik, morfoloji və qrammatik xüsusiyyətləri diqqətçəkən bir səviyyədə tədqiq edilmişdir.

Cavad Heyətın “Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II kitab” (3) əsərində və ya “Müasir türk dilləri və ləhcələri. Onların sinifləndirilməsi” kitabında XIX əsrdən etibarən Vilhelm Radlov, N.A.Baskakov, F.Zeynalov, Rəşid Rəhməti Arat və digər tədqiqatçı alimlər tərəfindən işlənilmiş türk dillərinin sinifləndirmələri təkmilləşdirilmiş, etnik, coğrafi, tarixi xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq daha mükəmməl və əhatəli şəkildə oxucuya təqdim olunmuşdur.

Cavad Heyət İranda nəşr olunan “Varlıq” jurnalının 19-cu ildönümü münasibətilə yazdığı məqalədə türk dilinə və türklərə qarşı olan münasibəti belə dəyərləndirir: “Pəhləvi rejimi dönəmində qadağan olunan, tarixi kökü inkar edilən dildə belə bir jurnal yayımlamaq heç də asan iş deyildi”.

Mirzə Həsən Rüşdiyyə. Soy etibarilə Azərbaycanlı olan Mirzə Həsən Rüşdiyyə S.C.Pişəverinin də qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan millətinin fəxr edəcəyi ən parlaq və tarixi simalardandır” (10). Onun maarif sahəsində gördüyü işlər; oğlan və qızlar üçün açdığı yeni üsullu Rüşdiyyə məktəbləri şanlı bir tarixi hadisədir. Yəni o, 1888-ci ildə Təbrizdə yeni tipli məktəb təşkil etmiş, Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq əlifbanı yeni sövti üsul ilə türk dili əsasında tədris etməyə başlamış, ana dilində çoxlu dərslilər yazmışdır. Bir sözlə mənsub olduğu xalqın maariflənməsi üçün işlər görmüşdür. Lakin təəssüf ki, onun da dövründə mürtəce qüvvələr onun belə mütərəqqi işlərinə hər vaxtlə mane olmağa çalışmışdılar. Hətta 1926-cı ildə məktəblərdə türk dilində tədris qadağan edilmişdir. Hakim dairələr Təbriz Universitetində Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, sosial-siyasi vəziyyəti və s. ilə əlaqəli məsələlərin öyrənilməsinə maneçilik törətmişdir. II dünya müharibəsindən bugünə kimi bütün İran maarif və mədəniyyəti sahəsindəki diqqətəlayiq və yaddaqalan ən mühüm və demokratik işlər Azərbaycan Milli hökumətinə məxsusdur. Belə ki, bu dövrdə onlarca universitet və institut yaradılmışdır. Türk dilində 50-yə yaxın müxtəlif adda qəzet və jurnal, dərslilər, bədii-ədəbiyyat nəşr edilmiş, kino-teatrlar tikilmiş, radio stansiyası və radio xəbərləri komitəsi yaradılmış, milli qəhrəmanlara: Səttar xana, Bağır xana, Xiyabaniyə heykəllər ucadılmışdır. Təbriz Universiteti kitabxanası, Milli Kitabxana və “Təbiyyət kitabxanası” Cənubi Azərbaycanın ən böyük kitabxanalarıdır (8).

Məhəmmədli Fərzanə. Məhəmmədli Fərzanə 1923-cü ildə Təbrizin Çayqırağı məhəlləsində anadan olub. Atası Təbrizin köklü nəslindən, anası isə Qaradağda yaşayan Çobanilər tayfasından olub. İlk təhsilini məhəllə məktəbində və mədrəsədə fars dilində alıb. Təbriz Universitetindəki pedaqoji kurslarda təhsilini fars dilində davam etdirib. Professor Məhəmmədli Fərzanə 2006-cı il yanvarın 17-də İsvəcədə vəfat edib. O öz vəsiyyətinə uyğun Təbriz şəhərində dəfn olunub. Nəşr olunmuş kitabları və məqalələri diqqət çəkir: “Bayatılar”, “Dədəmin kitabı”, “Təmsillər və məsəllər”, “Azərbaycan el sözləri”, “Azərbaycan el mahnıları”, “Azərbaycan uşaq folkloru”, “Molla Nəsrəddin lətifələri”, “Azərbaycan aşıqları antologiyası”, “Mirzə Baqir Hacizadədən çap olunmuş xatirələr”, “Ana dilimiz və milli varlığımız haqqında xatirələr”, fars dilinə tərcümələri və xeyli sayda farsca yazdığı: “Zəbani dəstur zəbane Azərbaycan”, “Şəhriyar və Heydər Baba” “Azərbaycan dilinin qrammatikası”, “Fərhəngə Loğate Azərbaycan” və əsərləri göstərmək olar (11).

Son olaraq bir məsələni də qeyd edək ki, türkoloq və Toronto Universitetinin müəllimi Lalə Cavanşir Amerikanın Səsinə müsahibəsində İran Azərbaycanında türk dili və ədəbiyyatının hazırkı vəziyyətini dəyərləndirib. L.Cavanşir İranda türk dilinin kritik vəziyyətdə olduğunu önə çəkir. “İran Azərbaycanında türkcə ilə bağlı ciddi problemlər zəttən var. Dilin yasaq olması və bu dildə təhsilin olmaması özü-özlüyündə bir çox problemin təməli olub. Buna əlavə olaraq, siyasi sistemin büdcə ayıraraq yaratdığı problemlərə biz də son zamanlarda bir şeylər qatmağa başlamışıq. Bu problemlər gətirib dili kritik bir vəziyyətə çıxarıb. Bu səbəblə bu məsələyə diqqət yetirmək, bu məsələnin üzərinə düşünmək çox əhəmiyyətlidir”. Lalə Cavanşir deyir ki biz dilimizi duyğu dili halına gətirmişik. Bu dildə qəzəblənirik, bu dildə sevirik, bu dildə bayatı deyirik, söyüş veririk, sevgi sözləri paylaşırıq. Amma artıq bu dildə düşünmürük. Artıq bütün ciddi məsələlərimizi başqa dildə, fars dilində dilə gətiririk.

O, İran Azərbaycanında türk dilinin funksiyasının duyğuları ifadə etməklə məhdudlaşdığını ifadə edir. “Biz həmişə deyirik ki, dil kimliyimizin təməlidir. Dil varlığımızın evidir. Bunun nə anlama gəldiyinin fərqi deyirmi? Dil sadəcə dil deyil. Dil sadəcə bir ünsiyyət vasitəsi deyil. Bizim bütün kimliyimiz, varlığımız türkcəyə bağlıdır. Bizim dilimiz aradan gedərsə, heç bir mübarizəmiz, istər azadlıq üçün mübarizə, istər ədalət üçün mübarizəmiz, artıq mərkəzdəki mübarizədən o qədər də fərqlənməyəcək. Bizi biz edən dilimizdir. Bu mübarizəni dilimiz üzərindən aparmaqdır. Biz bu dildə düşünməsək, bu dildə problemlərimizi dilə gətirə bilməsək, iqtisadiyatımızı, siyasətimizi, ədəbiyyatımızı, çevrə məsələlərimizi və köç məsələsini danışa bilməsək, artıq bu dilin varlığı yoxdur” (7).

Nəticə. Bir sözlə məqalədə indiki İran ərazisində tarixən məskunlaşan tük xalqları və onların milli kimliyinin göstəricisi olan dillərinin mövcud vəziyyətindən bəhs edilir. Türklərin, xüsusilə çoxluq təşkil edən azərbaycanlıların

tarixi taleyi haqqındakı fikirlər sistemləşdirilir. Onların dilinə, ədəbiyyatına və digər mədəni irs nümunələrinə qoyulan qadağalar müvafiq olaraq təqdim edilir, münasibət bildirilir. Bütövlükdə İranda türkologiyasının tarixi, mövcud vəziyyəti və gələcək perspektivləri ümumi olaraq nəzərdən keçirilir. Bəzi türk toplumları və türkoloji fəaliyyətlə məşğul olan alimlərlə bağlı məlumat verilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan. İran'da türklər və türkçə. Ankara: Akçağ, 2016, 396 s.
2. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. I k. Bakı: Təhsil, 2011, 352 s.
3. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. II k. Bakı: Təhsil, 2011, 176 s.
4. Fahri Temizyürek, Emrah Boylu. İran'da türkçenin dününü və bugünü // Hacettepe Üniversitesi Yabancı Dil Olarak Türkçe Araştırmaları Dergisi, 2015 Kış (2), s. 95-106 <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/493525>
5. İsmayilova N. "Varlıq" jurnalı və Azərbaycan ədəbiyyatı (1979-1995-ci illər). Bakı: Nurlan, 2009, 136 s. https://turuz.com/storage/2011-her_konu/1057-Varliq_Jumali_Ve_Azerbaycan_Edebiyatı-1979-1995-Nezaket_Ismayilova-Baki-2009-144s.pdf (22.02.2023)

Internet resursları

6. Babayeva X.Q. İran qaşqayları və Azərbaycan türklərinin ortaq dili və tarixinə ümumi baxış // file:///C:/Users/User/Downloads/1672849411_elmi_tedqiqat-full-21-23.pdf (03.03.2023)
7. <https://www.amerikaninsesi.org/a/lala-javanshir-in-iran-turkish-is-just-a-language-of-emotions-we-no-longer-think-in-it/6540430.html> (03.03.2023)
8. https://az.wikipedia.org/wiki/C%C9%99nubi_Az%C9%99rbaycan (15.03.2023)
9. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0ran_T%C3%BCrkleri (15.03.2023)
10. https://az.wikipedia.org/wiki/H%C9%99s%C9%99n_R%C3%BC%C5%9Fdiyy%C9%99 (06.09.2023)
11. https://az.wikipedia.org/wiki/M%C9%99h%C9%99mm%C9%99d%C9%99li_F%C9%99rzan%C9%99 (06.09.2023)

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, türk xalqları, İran türkologiyası, türk və Azərbaycan dillərinə münasibət

Key words: South Azerbaijan, Turkic peoples, Iranian Turkology, attitude towards Turkish and Azerbaijani languages

Ключевые слова: Южный Азербайджан, тюркские народы, иранская тюркология, отношение к турецкому и азербайджанскому языкам

The general situation of turkology in Iran

Summary

The article is devoted to the subject of Turks and Turkology in Iran. Iran has historically been the territory where Turkic communities settled. Even the Turks ruled this area for a long time. A number of Turkic peoples lived and are still living in the historical lands of Azerbaijan, which are now known as the territory of the Iranian state, and even in the historical territories of Iran itself. Among them are Khalaks, Turkmens, Qashgais, Khorasan Turks, Sungurs, Uzbeks, Azerbaijanis, etc. such Turkish societies can be shown. Azerbaijanis are the majority among them.

Since the Turkish dynasties were in power here until 1925, it can be said that there was no serious problem for the Turks and their language, literature and culture, but the policies carried out by the Pahlavis who came to power at that time, and their national belongings, kept everything under threat. Thus, Panfarists became active and did things aimed at making Turkish communities forget their language, literature, culture and traditions. Thankfully, all such threats did not completely separate the Turks from their roots, and even today (even if they are subjected to political persecution) they are able to confirm their identity. Of course, these were made possible thanks to national-minded intellectuals and thinkers from among the people. Such issues are presented in the article.

Общее состояние тюркологии в Иране

Резюме

Статья посвящена теме тюрков и тюркологии в Иране. Иран исторически был территорией, где селились тюркские общины. Даже турки долгое время правили этой территорией. Ряд тюркских народов жил и продолжает жить на исторических землях Азербайджана, которые сейчас известны как территория Иранского государства, и даже на исторических территориях самого Ирана. Среди них халаки, туркмены, кашгайцы, хорасанские тюрки, сунгуры, узбеки, азербайджанцы и др. такие турецкие общества можно показать. Азербайджанцы составляют среди них большинство.

Поскольку турецкие династии находились здесь у власти до 1925 года, можно сказать, что для турок и их языка, литературы и культуры не было серьезных проблем, но политика, проводимая пришедшими к власти в то время пехлеви, и их национальное достояние держали все под угрозой. Таким образом, панфарцисты активизировались и предпринимали действия, направленные на то, чтобы заставить турецкие общины забыть свой язык, литературу, культуру и традиции. К счастью, все подобные угрозы не полностью оторвали турок от их корней, и даже сегодня (даже если они подвергаются политическим преследованиям) они могут подтвердить свою идентичность. Конечно, это стало возможным благодаря национально мыслящим интеллектуалам и мыслителям из народа. Такие вопросы представлены в статье.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Musayeva Kəmalə Rəşid qızı³⁵
AND ƏDATLARI (حروف القسم)

And içmək müqəddəs varlıqların, vaxud ən istəkli bir şəxsin adını çəkməklə dediyinin həqiqiliyinə inandırmaqdır. And - türk və moğol xalq mədəniyyətində və inancında əhd, söz vermə deməkdir. Bu söz monqol mənşəlidir və “an” kökündən törəmişdir. Söz vermə, müqavilə mənalarnı ehtiva edib. Qədim altaycada, Anta, Tunguz və Mançu dillərində də “anda” formasıyla iştirak etmişdir (11).

Ərəblər arasında and içmək çox geniş yayılmışdır. Şeirərinə nəzər saldıqda, ərəblərin mübaliğə və ya satıra üçün, kimisə tərifiyləndə və ya tənqid edəndə sözü gücləndirmək məqsədilə and sözlərindən geniş istifadə etdiklərini görmək olar. Təkcə ərəblər deyil, digər xalqlar da həyatda onlar üçün dəyərli olan müəyyən yerlərə (Kəbə) və ya cəmiyyətdə xüsusi yeri olan müxtəlif əşyalara (qılınc, müqəddəs dağ və s.) and içmişlər.

Quran nazil olana qədər ərəblər arasında and içmə o qədər geniş yayılmışdı ki, Quranda bu ənənə davam etmişdir. Quranda Allaha, peyğəmbərlərə, möminlərə, kafirlər və münafıqlərə dair andlar vardır. Burada xüsusilə ərəblərin və ümumilikdə bəşəriyyətin diqqətini cəlb etmək üçün Uca Allahın öz adından andlar yer almışdır. Andların əsas məqsədi xəbərin doğruluğunu gücləndirməkdir. Allah Təala Quranda Özünə, peyğəmbərlərə, vəhdətə, axirətə, zamana (əsasən sübhün çalarları), təbiətdəki müxtəlif əşyalara və s. and içərək insanlara müxtəlif mesajlar verir (9, 2). Ümumiyyətlə, Allahın and içdiyi mövzuları yeddi yerə bölürlər: 1) Tövhid; 2) Quranın haqq olması; 3) Peyğəmbərin haqq olması; 4) Vədin haqq olması; 5) Vəd verənin haqq olması; 6) Cəzanın haqq olması; 7) İnsanın bəzi halları (8).

Quranda Allaha andlar açıq və gizli olaraq iki yerə ayrılır. Açıq andlar daha çox Məkkə dövrünə aiddir. Bunun səbəbi Məkkə dövründə iman məsələlərinin ön plana çıxmasıdır. Mədinə dövründə əsasən qapalı andlara rast gəlinir.

Hz. Məhəmməd (s.ə.s) səhabələrinə İslam dinini izah edərkən tez-tez and sözlərindən istifadə edirdi. O, and sözünə istinad edərək danışdığı mövzunun əhəmiyyətinə diqqət çəkmək istəyərək, vəziyyətdən asılı olaraq çox fərqli and sözlərindən istifadə etmişdir (2). Hz. Məhəmmədin müxtəlif andlardan istifadə etdiyi hədislər çoxluq təşkil edir:

وَالَّذِي نَفْسِي بِيَدِهِ

Nəfsim əlində olana and içirəm.

لَعَمْرُ اللَّهِ

Allahın varlığının davamlılığına and verirəm.

لَا وَمُصْرَفِ الْقُلُوبِ

Xeyr, qəlbləri idarə edənə and verirəm.

لَا وَمَقَلْبِ الْقُلُوبِ

Xeyr, qəlbləri ovundurana and verirəm.

Qədim ərəblər daha çox tanrılarına (Manat, Uzza, Lat), Kəbəyə, qəbirlərin üzərinə, qurbanın və ya qurbanlıq heyvanın sahibinə və s. and içərdilər. Bəzən şərti and içirdilər. Bu cür and daha çox intiqam andı kimi qəbul edilməlidir. Məsələn, İmrul-Qeys intiqamını almamışdan əvvəl belə and içdi: “Mən nə ət yeyəcəm, nə şərab içəcəyəm, nə ətirdən istifadə edəcəyəm, nə də qadına yaxınlaşacağam” (1, 375).

Sözə əməl etməklə and daxil olan vəddən xilas olmaq olar. Əgər kiməsə vəd verilmişdirsə, o şəxs and içən şəxsi məsuliyyətdən azad edə bilər. Hətta özünə and içən şəxs də bəzi ciddi səbəblərə görə andını poza bilər. İctimaiyyət qarşısında belə açıqlama verərkən paltarın bəzi yerləri cırılırdı. Bədəvilər qurban kəsməklə də anddan azad olurdular (4, 377).

Ərəb ədəbi dilində üç and ədatı vardır: ب، و، ت. Məs.:

Vallah, Allaha and olsun! بالله، تالله، والله

Bu ədatlar əvvəlinə artırıldığı ismi yiyəlik hal vasitəsi ilə idarə edirlər (10).

و ədatı (وَ أَوْ الْقَسْمِ):

الله! Allaha and olsun, Allaha and içirəm ki!

والشمس وضحيها! And olsun günəşə və işığına (“Şəms” surəsinin 1-ci ayəsi)!

وحياتك Sənin həyatına and olsun ki!

ب ədatı (بِ أَيْ الْقَسْمِ):

بالقرآن! Qurana and içirəm ki, Quran haqqı!

بالله! Allaha and olsun, Allaha and içirəm ki!

ت ədatı (تَاءُ الْقَسْمِ) yalnız Allahın adına and içərkən istifadə olunur:

تالله! Allaha and olsun, Allaha and içirəm ki!

تالله! Allaha and içirəm ki, fərzləri yerinə yetirəcəyəm!

قَالُوا تالله لقد أتراك الله علينا.

Onlar: “Allaha and olsun ki, Allah səni bizdən üstün etmişdir..” – dedilər.. (“Yusif” surəsinin 91-ci ayəsi)”

Hani Gorc Tabri beş and ədatının olduğunu bildirmişdir: ب، ت، ل، و، من، (8, 318).

Muzaffər Kedikoğlu İbn Yais, Zəməşşəri və Süyutiyyə istinad edərək, bəzi əsərlərdə و ədatının əvəzinə م، أ، ها، ədatlarının işləndiyini qeyd etmişdir (9, 22):

ها الله لأقومن. Allaha and olsun ki, qalxacağam.

³⁵ Bakı Dövlət Universiteti, Şərqişnashq fakültəsi

Allaha and olsun ki, edəcəyəm. اللَّهُ لَا فَعْلَنَ
Allaha and olsun ki, edəcəyəm. أَيُّ اللَّهِ لَا فَعْلَنَ
Allaha and olsun ki, edəcəyəm. مُلَّهُ لَا فَعْلَنَ

Allaha and olsun ki, Əli günlər boyu qalacaq. اللَّهُ يَبْقَى عَلَيَّ عَلَى اللَّأَيَّامِ
and ədatı yalnız “رَبِّ” sözündən əvvəl gəlir. Məs.:

Rabbimə and olsun ki, belə edəcəyəm. مِنْ رَبِّي لِأَفْعَلَنَّ كَذَا

Andı xatırladan müxtəlif ədatlar da vardır. Bu ədatlar tam olaraq and ədatları olmasa da, sözə əlavə etdiyi vurğu (gücləndirici, qüvvətləndirici) sayəsində sözün daha intonasivəli deyilməsinə və dinləyicinin diqqətini cəlb edən tərzdə ifadə olunmasına səbəb olur. Bunlara *أَنَّ*, *إِنَّ*, *بِ*, *مِنْ*, *أَمَّا*, *لَ*, *لَا*, *لَقَدْ*, *فَدَسْ*, *أَمَّا*, *لَ*, *إِنَّ*, *أَنَّ* (təkid nunu, xəbər şəkilçisi və s. aiddir. *تَبَّتْ يَدَا أَبِي لَهَبٍ وَتَبَّ مَا أَغَىٰ عَنهُ مَالَهُ وَمَا نَسَبَ سَيِّصَلْنَارَ أَدَاتَ لَهَبٍ..*

Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, qurudu da! (Və ya: Əbu Ləhəbin əlləri qurusun, o ölsün!) (Qiyamət günü) ona nə mal-dövləti fayda verəcək, nə də qazandığı (və ya: oğul-uşağı). O, alovlu atəşə girəcəkdir (“Əl-Məsəd” surəsinin 1-ci, 2-ci və 3-cü ayələri).

نَلَكُمْ خَيْرَ لَكُمْ... bu sizin üçün nə qədər xeyirlidir...

And feilləri də iki yerə ayrılır: əsl and feilləri və məcazi and feilləri. Əsl and feillərinə *يَمِّنُ* və *قَسَمَ* feilləri, məcazi and feillərinə isə əsasən *شَهِدَ*, *عَلِمَ*, *بَشَّرَ*, *سَأَلَ*, *تَأْتَىٰ*, *عَمَرَ*, *صَدَّقَ*, *كَتَبَ*, *ظَنَّ*, *صَمَطَ*, *وَعَدَ*, *نَدَرَ* və s. kimi feilləri misal göstərə bilərik. Məs.:

يَحْلِفُونَ بِاللَّهِ مَا قَالُوا وَلَقَدْ قَالُوا كَلِمَةَ الْكُفْرِ .

(Münafıqlar) Allaha and içirlər ki, (Peyğəmbər haqqında nalayiq sözlər) deməyiblər. (And olsun ki) onlar küfr sözünü demiş... (“Tövbə” surəsinin 74-cü ayəsi).

أَشْهَدُ بِاللَّهِ إِنَّ زَيْدًا لَمُنْطَلِقٌ . Allah şahidim olsun ki, Zeyd başladı.

And cümləsi üç hissədən ibarət olur (10, 16):

- 1) And ədatı - *بِ*, *و*, *ت*.
- 2) And içilən obyekt (muqşəmun iləyihi) - Adətən Allah sözündən və ya Allah sözünü əvəz edən kəlimələrdən ibarət olur.
- 3) And ədatı qoşulmuş isimdən sonra işlənən sözə andın cavabı (cəvabul-qasəm) və ya cavab cümləsi deyilir. O ya ismi cümlə, ya da feili cümlə ilə ifadə olunur. Cavab cümləsi aşağıdakı kimi işlənir:

a. Andın cavabı müsbət ismi cümlə olarsa, əvvəlinə mənanı qüvvətləndirmək üçün *إِنَّ* və ya *لَ* artırılır. Məs.:

وَالضُّحَىٰ ... وَالْآخِرَةُ خَيْرٌ لَّكَ مِنَ الْأُولَىٰ

And olsun səhərə. Şübhəsiz ki, axirət sənin üçün dünyadan daha xeyirlidir! (“Duha” surəsinin 1-ci və 4-cü ayələri).
وَاللَّهُ إِنَّ فَاعِلَ الْخَيْرِ مَحْبُوبٌ

Allaha and olsun ki, xeyir iş görənlər sevilir.

b. Anda cavab cümləsi feili cümlə olarsa, əvvəlinə mənanı qüvvətləndirmək üçün *لَقَدْ* artırılır. Məs.:

وَالَّذِينَ وَالرَّيْبُونَ ... لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ!

And olsun əncirə və zeytuna... Biz insanı ən gözəl biçimdə yaratdıq! (“Tin” surəsinin 1-ci və 4-cü ayələri).
تَاللَّهِ لَقَدْ أَطَعْتُ أَمْرًا .

Allaha and olsun ki, əmrinə itaət etdim.

c. Cavab cümləsi inkar mənada olarsa, istər ismi cümlədə, istərsə də, feili cümlədə olsun, cümlənin əvvəlinə heç bir ədat artırılmır (9). Məs.:

وَاللَّهُ مَا يَضِيعُ مَجْهُودًا .

Allaha and olsun ki, cəhdlərin boşa getməyəcək.

d. And olan cümlə müsbətdirsə və indiki zamanda olan feil ilə başlayırsa, feilin əvvəlinə *لَ* təsdiq ədatı, sonuna təkid nunu artırılır. Məs.:

وَاللَّهُ لَنَفَعَنَّ الْخَيْرَ! Allaha and içirəm ki, biz mütləq yaxşılıq edəcəyik.

e. Cavab cümləsinin feili *ليس* feilindən savayı başqa bir natamam təsrifli feil olarsa, cavab cümləsinin əvvəlinə *لَ* artırılır. Məs.:

وَاللَّهُ لَعَسَىٰ التَّوْفِيقُ يُصِغِبُ لِلْمُخْلِصِ .

Allaha and olsun ki, müvəffəqiyyət səmimi olan şəxsi çətinə salır.

f. And və şərti cümlə eyni bir cümlə şəklində işlənərsə, cavab cümləsi əvvəl gəlir. Məs.:

وَاللَّهُ إِنْ قَامَ زَيْدٌ لَيَقُومَنَّ عَمْرٌو

Allaha and olsun ki, Zeyd qalxsa Amr da qalxacaq.

g. Bütün təsiri feillər and cümləsində and mənasını verə bilər. Məs.:

عَلِمْتُ لَيَقُومَنَّ زَيْدٌ .

Allaha and olsun (əminəm ki; bildim ki) ki, Zeyd qalxacaq.

And cümləsi iki cür olur: açıq and cümləsi və qapalı and cümləsi. Andın açıq şəkildə deyildiyi cümlələrdə ya and ədatı, ya and feili, ya da hər ikisi işlənir (6, 32-33). Məs.:

وَالسَّمَاءَ دَاتَ الْخُبْرِكَ إِنَّكُمْ لَمَي قَوْلٍ مُّخْتَلَفٍ .

(Cürbəcür ulduz) yolları olan göyə and olsun ki. (Ey müsriklər!) Sizin (Quran və Muhəmməd əleyhissəlam barəsində) sözləriniz müxtəlifdir (bəziniz Qurana şəer, Peyğəmbərə şair, bəziniz də Qurana kahinlik əsəri, Peyğəmbərə kahin deyirsiniz). (“Zəriyə” surəsinin 7-8-ci ayələri)

And olsun ki, səni unutmayaçağam.
وَأَقْسِمُوا بِاللَّهِ جَهْدَ أَيْمَانِهِمْ لَئِن جَاءَتْهُمْ آيَةٌ لَيُؤْمِنُنَّ بِهَا.

(Məkkə müşrikləri) Allaha ürəkdən and içdilər ki, əgər onlara bir ayə gəlsə, ona mütləq inanacaqlar (“Ənam” surəsinin 109-cu ayəsi).

Qapalı and cümləsində and ədatı və ya feili ixtisara düşür və yalnız cavab cümləsi qalır. Cümlənin bəzi xüsusiyyətlərinə görə, and cümləsi olduğunu başa düşmək olur. Yəni and cavabında bəzi ədatlar və feilləri olmasa belə, bu cümlənin and cümləsi olduğunu anlamaq olar. Sözü gedən ədatların sayı kifayət qədər çoxdur. Amma biz “و” hərfini göstərə bilərəm ki, o mütləq cümlədə andın varlığına dəlalət edir. O çox vaxt فə ədatı ilə, təkid nunu ilə və ya şərt ədatı ilə birləşir (4,100-102). Məs.:

لَقَدْ رَضِيَ اللَّهُ عَنِ الْمُؤْمِنِينَ.

(Ya Peyğəmbər!) And olsun ki, ... Allah möminlərdən razı oldu (“Fəth” surəsinin 18-ci ayəsi).

وَلَتَبْلُوَنَكُمْ حَتَّىٰ نَعْلَمَ الْمُجَاهِدِينَ مِنكُمْ وَالصَّابِرِينَ وَتَبْلُوَ أَخْبَارَهُم.

(Ey möminlər!) And olsun ki, Biz içərinizdəki mücahidləri və (əziyyətlərə) səbr edənləri ayırd edib bilmək (ümmətə məlum etmək) üçün sizi imtahana cəkəcək və sizə dair xəbərləri (əməllərinizi) də voxlavacağıq. (Elə edəcəyik ki, Allahın sizin bərənizdə əzəldən bildikləri – kimin həqiqi, kimin yalançı mömin olduğu zahirə çıxıb Onun bütün bəndələrinə bəlli olsun!) (“Məhəmməd” surəsinin 31-ci ayəsi).

لَئِن لَّمْ يَنْتَهُوا لَنَرُجْمَنَّكُمْ.

Həqiqətən, əgər (Allahın elçiləri olmaq iddianızdan) əl çəkməsəniz, sizi mütləq daşqalaq edəcəyik (“Yasin” surəsinin 18-ci ayəsi).

Ədəbiyyat siyahısı

Türk dilində

1. Cohs Pedersen. İslam Ansiklopedisi, VIII/375.
2. Deniz Karakurt. Türk Efsane Sözlüyü, Türkiye, 2011. (OTRS: CC BY-SA 3.0)
3. İslam Ansiklopedisi, “Yemin maddesi”, İstanbul, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1986. VI-VII.
4. Turan Abdülbaki, Kur’ân- Kerim’de Yeminler, Selçuk Ü.I.F. Dergisi, II, Sayı: II, Konya, 1987, s. 98-114.
5. Yılmaz, Ejder, (Medeni Yargılama Hukukunda) Yemin, Yetkin Yayınları, Ankara, 1989, 214 s.

Ərəb dilində

6. كلظم فتحى الراوى. اساليب القسم فى اللغة العربية. دار الدعوة للطبع والنشر والتوزيع، بغداد، 1977، ص566
7. الخليل معجم مصطلحات النحو العربي، جورج منترى عبد المسيح وهانى جورج تاليرى، مكتبة لبنان، بيروت، ط1، 1990م، ص391.

İnternet resursları:

8. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1663304>
9. <http://acikerisimsarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/8410/190579.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
10. <https://fasiharapca.com/arpca-and-yemin-harfleri/888>
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/And>

Açar sözlər: ərəb dili, ədat, and, Quran, hədis, feil

Ключевые слова: арабский язык, частица, клятва, Коран, хадис, глагол

Key words: Arabic language, particle, oath, Koran, hadith, verb

SUMMARY

Particles of oath

To take an oath is to convince the authenticity of what one says by naming the holy beings or the most willing person. Oath is very common among Arabs. In the Qur'an there are oaths about God, prophets, believers, infidels and hypocrites. In general, they divide the topics that God swears by into seven parts: 1) Monotheism; 2) that the Qur'an is true; 3) Prophet's rightness; 4) The promise is true; 5) That the promiser is right; 6) That the punishment is right; 7) Some cases of man. In the Qur'an, oaths to God are given openly and secretly. Open oaths are more common in the Meccan period. Prophet Muhammad often used swear words when explaining Islam to his companions. The ancient Arabs mostly swore their gods (Manat, Uzza, Lat), the Kaaba, on graves, the owner of the sacrificial animal or sacrificial animal, etc. There are three particles of oath in the literary Arabic language: ب, و, ت. Some scholars have also mentioned the particles as اي, ها, ا, م, ل, من. Verbs of oath are divided into two types: real and metaphorical. Real oath verbs include قَسَمَ and حَلَفَ verbs, and metaphorical oath verbs are mainly عَمَرَ, نَدَى, سَمِعَ, وَعَدَ, نَذَرَ, شَهِدَ, عَلِمَ, نَشَدَ, سَالَى, عَدِمَ, تَنَذَرَ, عَمَرَ. The oath sentence consists of three parts: the subject of the oath, the object of the oath (muqşamun ilehi), the word used after the noun to which the oath is attached is called the answer to the oath (javabul-qasam) or the answer sentence.

РЕЗЮМЕ

Частицы клятвы

Принести клятву — значит убедить в подлинности того, что говоришь, назвав святых существ или самого желающего человека. Клятва очень распространена среди арабов. В Коране есть клятвы о Боге, пророках, верующих, неверных и лицемерах. В целом темы, которыми клянется Бог, делятся на семь частей: 1) Единобожие; 2) что Коран истинен; 3) правда Пророка; 4) Обещание верно; 5) Что обещающий прав; 6) Что наказание справедливо; 7) Некоторые случаи человека. В Коране клятвы Богу даются открыто и тайно. Открытые клятвы более распространены в период Мекка. Пророк Мухаммед (мир ему и благословение Аллаха) часто использовал клятву, объясняя ислам своим сподвижникам. Древние арабы в основном поклоня-

лись своим богам (Манату, Уззе, Лату), Каабе, на могилах, хозяину жертвы или жертвенного животного и т. д. В литературном арабском языке три частицы клятвы: **ب, و, ت**. Некоторые ученые также упоминали частицы **اي, ها, ا, من**. Глаголы клятвы делятся на два типа: настоящие и переносные. Настоящими являются **شَهِدَ, عَلِمَ, نَشَدَ, سَالَ, عَدِمَ, تَأَذَّنَ, عَمَرَ, صَدَقَ, كَتَبَ, إِذَّ, صَمَطَ**, а переносными являются в основном **حَلَفَ, بَيَّنَّ, قَسَمَ** и т. д. Клятвенное предложение состоит из трех частей: частицы клятвы, предмет клятвы (мугсамун илейхи), слово, употребляемое после существительного, к которому присоединяется клятва, называется ответом на клятву (джавабул-касам) или ответное предложение.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

DISCOURSE AND ON THE PROBLEMS OF DISTINCTIVE
APPROACH TO ITS STRUCTURE

Beginning with the last quarter of the XX century the notion of discourse was not used only in linguistics but we may say that it was also widely used in all the fields of science. Nevertheless, as a scientific concept it is mainly included into the field of investigation of linguistics. Despite the investigation of discourse by the theoretical linguistics and alongside this investigation of the problem by computer linguistics, and by the artificial theory of intellect, psychology, philosophy, sociology, logics, anthropology, ethnology, literature study, semiotics, history-study, world study, law study, pedagogy, translation theory and other fields of sciences there is not a unique determination and its explanation in the modern linguistics yet, and its status among the subjects has not been completely determined. Taking into consideration such a wide interest of so many fields of sciences to discourse and its interpretation from different angles and by different aspects, we have to first of all determine our approach to this problem and within the frame of linguistic approach we have to throw light upon the military discourse.

In order to manage doing this we'd like first of all to begin considering existing concepts on discourse, interpret its similar and distinctive features and determine our ground on which we choose our method of investigation.

It is worth mentioning that in spite of the fact that in a number of cases discourse is used as in synonymic meaning to discussion it is not the right word for discussion. It is possible to consider them as synonyms only in some instances and in certain situations and each time stressing the fact that under the phenomenon of discussion irrespective of grade of regulation and level of communicability, if any human intercourse is understood in any form, discourse in this respect has a narrow concept, it demands obeying the discussion to certain rules, so to say, it is becoming a layer in the language. To clarify the problem, we should mention that rules in discourse can be very different, they can be intended for a certain social group, but discussion in itself is far from being so limited and can't be a linguistic layer.

On the other hand, equalizing discourse with a text is also a subject to consider. Professor A. Mammadov points out that "in comparison a text with a discourse we can accept discourse as an "acting" piece of speech. He accepts a certain meaning in context. This context is expressed by the sender of the information for certain purposes, in concrete condition and in concrete meaning. Discourse is a related piece of speech, but if we compare it with analogical points of the text understanding the term of discourse in this way does not explain its distinctions from the text" [1, p. 58].

A text, not depending on the volume of the text if it is readable and can be written, discourse can't be limited in these boundaries, since during the analysis of the discourse we don't mean only what has already been said, at the same time it deals with what has not been mentioned. Besides in spite of the fact that some people as a whole may influence on discourse, it is not related with one person only. Discourse is a notion being above the individual person.

In the modern science of linguistics if we try to explain all the approaches of scholars related with discourse, we shall see how many and varied they are. We may discriminate the following views associated with discourse:

1. When we say a discourse, a text is meant from the most different aspects. The defect in this approach is in the uncertainty, in non-exactness of the concept of a text itself. Thus, as to the Russian specialist O.I. Moskalskaya "a text consisting of one or more sentences is an utterance expressing the thought of the speaker", on the other hand a text is a play, novel, newspaper article, an article in a journal, scientific monograph, documents of different types and works of speech [12, p. 12]. As it is seen from this narrative in the form of a text, the whole text, its chapters, paragraphs may be taken as well, when we discriminate a work of speech we deal not with its volume, but with the quality of the text which it contains. Such an approach of the specialist in the widest sense of the word and in the narrow sense makes it possible to discriminate the concepts of a text: 1) a text is a whole work of speech - this is also called macrotext and 2) a text is a larger combination than an expression (IBB) - this can be called microtext.

From the cognitive viewpoint and from the language point of view between the concept of the text and discourse there is cause and aim relations: a text is created within the discourse and is its constituent part. A text is understood mainly as a statistic object, as the result of language activity, but "discourse" stresses the character taking place at the dynamic time of the intercourse. As professor F. Veysally points out "While learning the activity of the brain in the creation of a discourse, while learning its cognitive background this approach throws light on the psychological and a little more neurophysiologic points" [2, p. 11].

2. *Discourse is a connected speech.* Despite the often usage of the notion of discourse this concept has not been completely discovered. This notion for the first time in linguistic literature appeared in 1952 by the American scholar Zelig Harris in his article called "discourse analysis". If we take into consideration his article on the determination of a composition which is larger than the utterance, we may come to the conclusion that there had been a concrete approach to the problem of discourse at the very time. As to Harris a discourse is the part of a text which is larger than a sentence [18].

It is interesting to know that a little after Harris the French scientist Emili Benvenist applied to this notion too

³⁶ AUL, senior teacher of the department of Linguoculturology, ph.d. e-mail: a.mammadzada87@gmail.com

and valued it as “a speech belonging to the speaker”. speaker. As to Benevist narration is the expression of the speaker [18].

This shows that distinctive approach to the concept of discourse existed since the ancient times, since the time this concept entered the linguistic science.

3. *Discourse being different from the text in the formal grammatical structure is an actualized text.* This approach was founded by T.A. van Deyk. In his work “On the determination of the discourse” he explained the fact of having no exact determination of the discourse like this. “Like language, society, ideology concepts the notion of discourse is not clear at all. We know that the most dim and difficult concepts to determine become most popular” [19] Van Deyk from different angles considers the discourse as a concrete speech, type of speech, genre, as social function and in fact in this determination there is something more striking. After his approach from all these positions there arises such a thought: discourse is a text existing in the context. It is possible to put a boundary between the text and the context, in the discourse their unity acts together and it is impossible to put this boundary between them. Even if the context of a written text is not clear for the person who reads it this is impossible to understand it completely. In this instance too the completeness of the discourse, the unity of the text and discourse should be taken into consideration. Namely, discourse +text + context (here the unities of verbal and non-verbal, linguistic and extralinguistic elements are intended).

Van Deyk considered that concept of discourse both in the broader and narrower sense. Under the broader consideration of the concept of discourse he considered some existing communicative acts in the process of intercourse between the speaker and listener within the context of certain time, place and situation. This communicative act may be of both verbal and non-verbal, oral or written parts of communication. The most ordinary example can be set as talks of friends, reading of newspaper or journal articles, talks in the street and elsewhere. But in the narrow sense this is text and speech. Here discourse states the complete product of communicative action, its written or oral result is expressed by the receiver. It can be said most generally that discourse is the mature product of a communicative action.

4. *Discourse is a coherent text.* “Discourse is the systematization of such narratives that this time each being Si ($2^{1^{\wedge}p}$). The semantic interpretation of the utterances depends on the interpretation of the narratives of Si systematization. This means that the adequate interpretation of the utterance taking part in the discourse demands the knowledge on the previous context. Approach to the discourse like this belong both to conversational discourse and literary or scientific texts. I. Bellert considering discourse from different viewpoints finally comes to such a conclusion: "A separately taken narrative can be interpreted only within a complete text and by the help of our knowledge on the world" [8, p. 207]. This means highlighting context and our linguo-cultural knowledge.

5. *Discourse is the resulting process of mutual relations in the socio-cultural context.* The main representative of this direction is American scholar K.L. Payk. He attempted to work out universal taxonomy of human conduct. As to him the central units of the language centres are minimal formal elements known as tagmems and determined as correlates of syntagmatic functionally loaded paradigmatic fulfillments. They oppose minimal concrete tagms in the analysis of realization of grammatical elements. Syntagmems are discriminated as the unification of tagmems. Words, word combinations, complex of sentences, paragraph, and hierarchic stages represented in the discourse are discriminated [20].

6. *Discourse is connected systematization of speech acts.* It is clear that the receiver of the narration, listener (reader) must possess some level of preparation. Namely, the one having not sufficient enough word-stock can not understand the narrator. Accumulation of such knowledges, their formulation in itself is “the process of very complicated, many-sided processing of the experiment included from outside” [14]. Initial informations are received by a human-being as different signals, they are understood after having been compared with the acquired knowledges in the human conscience and concrete information is formulated in his/her conscience. Depending on the level of knowledges, on its completion it is possible to admit his/her views as acceptable as adequate to what has been mentioned. At the same time creation of different viewpoints on one and the same phenomenon by different people can also be explained by the level of their initial knowledge on the phenomenon which is different in itself.

7. *Discourse is the unity of both in the form of speech and substance and in the form of text which is realized in written form.* It is worth mentioning in the everyday intercourse argumentative communication acts in the purest form. Besides, the types of speech communication in very rare cases are met in pure forms; they combine the elements of other communicative types to themselves. In this case we deal with phenomenon of interdiscursiveness. During this event “rototypical elements being organically characteristic for one type of discourse join the other discourse” [16, pp. 11-22]. Cognitive model of one type of discourse impacts on the other type of discourse. For example, convincing or argued communication often is accompanied by the enumeration of the facts and events. The most convincing example to the information communication we can show lecture, speech made before the mass of people, dispatching news on radio and TV. In these means of information, concrete information, information on occurrences is given and also the given information is rendered by similar facts or argued by extralinguistic elements.

8. *In Philosophy discourse is a consideration to reveal the truth* [21]. Generalizing all these views, looks, it is possible to show just three approaches to discourse, conditioned by the attempts of concrete authors and by different national traditions. But it should be again mentioned that it is impossible to consider any of these viewpoints

as complete and sufficient enough, since it lacks a determination of discourse covering all the cases of usage, and most probably it is generally impossible to determine. Nevertheless, generalizing all above-mentioned viewpoints and most different approaches to the problem we can consider the concept of discourse and sphere of its usage and its meanings in three groups.

The first group includes the linguistic usage of the term, about which we have come across for the first time in the article written by Z.Harris published in 1952. Intensive use of this term happened to be after 20 years after this, in the 70s of the XX century. It is true that in linguistics itself, the usage of concept of discourse is too worried. Moreover, behind this variety of views stand traditional speech, text and specification of the concept of dialogue and features of its development. Discourse being in the communicative situation and for this reason in comparison with the speech activity of an individual is more clearly understood is the speech having social contents. And this is done to discriminate the traditional fancy of text's being a static structure of the concept of discourse. Understanding the notion of discourse and its explanation mainly is basically characteristics of English-speaking scientific interpretation.

The second group includes the wide usage of the concept of discourse in the publicism going beyond the scientific sphere. This approach begins with French structuralists and poststructuralists and first of all with Mitchel Fuko. Such usage of the notion includes traditional style (literary style, national style, etc.) and individual language (individual style) and its specification of "Discourse" understood as such, describes the narrative style of the speaker and is obligatorily used as "whose" discourse and "what kind of discourse". This is associated with the fact that the investigators are not interested in the discourse as a whole, but in the concrete type of discourse emerging from wide spectre of set of discourses. Among these parameters we may indicate purely distinctive language features, stylistic self-belonging features including convincing systems, ways of considerations and their specifications. In this approach discourse is the unit of stylistic discourse with its ideology. Even it is supposed that the way of speaking, conditions the sphere of investigation of discourse and social institutes fitting to it. Such an approach undoubtedly is a great deal sociological. In fact, the expressions as "whose" discourse and "what kind of discourse" may be understood as a hint to communicative self-belongingness of the subject of social actions. Besides, this subject may be a concrete person, group and even an abstract subject (for example a religious discourse).

The third meaning of the usage of the discourse though being nearer to the second has possessed some specific features. This orientation is linked with the name of German philosopher and sociologist Y.Habermas. "Discourse" in the third meaning is considered to be an ideal type keeping away from the social reality of the communication, from traditions, authority, communicative adolescence, aimed at criticism of the viewpoints and actions of the participants of the communication and substantiating this critic discussion [22].

All types of communication agree with non-verbal communications (intonation, gestures, mimics, other movements regulating the communication). The expression of non-verbal plan is represented with phonation, kinesis and proxemics. [11, pp. 44-51].

When we say phonation the power of voice, its height, and timbre, rhythm of the speech, tone, height of diction and other aspects of intonation are understood. Phonetics means takes part in the formulation of directing the narration, help to discriminate its main informational point, states the emotional state of the narrator, specifies the type of speech act of the narrator.

Kinesis includes the expression of face, mimics, gestures, visual communications (movements of eyes, looks). In a number of cases these means may bear more information than the verbal load. Kinesis means may be deictic and of contacted-regulative features. For example, at the beginning of the talk eye-to-eye looks indicate the creation of mutual contact. By fixed looks participation in the exchange of communicative information is regulated. Looks may state amusement, jealousy, pleading, doubt, hatred, etc. Movement of head may also bring additional colouring of meaning of the narrator.

When we say proxemics we usually understand "space between the communicators during different types of communication, their vector directions, tactile communications (touching on the shoulder of the addressee, etc.)" [4, p. 25]. For example, in Asia the distance between the speakers is larger than those of Europeans and this derives neither from coolness nor feeling of indifference of those who communicate. Among the people from Asia the means of communication is not regulated by hand-shakes. It becomes clear by different forms of bows and it is clear that for that, relatively a large distance is needed. Generally, like most occurrences taught by paralinguistics, back lingual phonation means as language means, namely can be described as in the unity of the plan of content and expression. This shows that a language communication process both verbal and non-verbal means are used, it is true that the first ones can be valued as main means, but the second ones as something additional compensating ones. As to V.V.Bogdanov the functions of non-verbal components as to their nature are very pragmatic [5, pp. 18-25].

Non-verbal communication fields include silent acts (harshness of communicative importance) and actional components (actions accompanying the speeches of the communicants). Communicative meanings of the act of harshness are not the same for all the peoples. For example, it is mentioned that in Japan "harshness" becomes the most supreme means of communication [5, pp. 18-25]. Cases of pausing in the act of narration lately have turned to a problem of investigation. This is conditioned by the intensification and establishment of still closer ties among the peoples in the period of globalization which is going on in the world. Thus, non-verbal means and concretely the act of harshness unless is correctly valued, may cause misunderstanding among the parties, even may bring to the breach of the narration. German linguists having got into failure in the negotiations to learn non-verbal features of

communication. Thus, during their talks with the representatives of Finland German side value pause either positive or negative feature, but investigations discovered quite other reasons of pausing [6, pp. 13-17].

In the linguistics investigations of the last years the concept of "communication" includes "meaningful everyday conducts, joining the general communicative process, influencing on the conduct and communications" [15, p. 95]. The communicative conduct of the individuals includes the rules of intercourse of other linguocultural unities realized in the communication and traditions. They usually possess exemplary national colourings.

This verbal communication - meaningful gestures, mimics, and everyday conduct must be "translated", because in most cases they are of national colourings, and sometimes the representatives of other peoples are not intelligible at all. Of course, when we say "translation" we don't mean to say in other languages what we have got to say. By saying "translation" we mean too easier the whole of non-verbal components for those who are not native speakers of the language. There are such rules of conduct, and gestures, without which it is impossible for the communicants to understand each other. For example, for Azerbaijanians and for some other peoples shaking head means refusal (no) this for Bulgarian people means affirmation (yes). German having finished his lectures at the end of the lesson or workshop, by touching his finger on the table expresses his/her thankfulness. At the end of the concert in the west if an actor or an actress is met with whistles, this means approval, the highest mark, but in Azerbaijan this action states indignation, dissatisfaction. If in a country people immediately look at the presents to see how fine they are is considered a shame while in other countries this act is immediately carried out by the people to express their thankfulness to those who have brought those gifts. These examples are too many. This shows how important these factors are in translation of some information into other languages. Without knowing communicative rules of conduct it impossible to establish complete intercourse. A person, knowing the language perfectly well has the possibility to understand covert meanings of the words or sentences, but those who don't know the language well enough will understand only the literary meanings of what have been uttered, and can't get into the communication properly. One example: the play of Seyfaddin Dagli called "Absətəlini avsayt öldürdü" (Offside killed Absətəli) begins with a sentence like this: "It was one of the windy days which was a rare occasion in Baku". The people living in Baku immediately understand a tender humour hidden in this sentence, because for them Baku is known as the "city of winds". A language speaker, who only knows the language but does not know linguo-cultural information understands that information exactly as to the bookish meaning and really things that there are seldom windy days in Baku.

We can generalize all above-mentioned like this: communication includes into its structure verbal, non-verbal, silencial intercourse and meaningful everyday conduct. The widely-spread type of the communication is the everyday happening, mindful, argumentative, expressive social ceremonies which as a whole possess national colouring and in each concrete case, bear the features of this or that social group, layer etc.; namely may be valued as institutional discourse. "In the tactic level we may also mark ironical communication" [9]. These discourses are based on metaphors and their main features are reading differently, and different ways of understanding. It is because in the philological hermeneutics taking signs is considered as "reflex awakening" [7, 10]. Besides this, advertisements are also discriminated as typical forms of discourse and, their being used in a certain socio-cultural context is taken as a basis. Doubtless, we can agree with this in a certain meaning. The stylistics of advertisement, more closely participation of verbal and non-verbal components in them, and colourfulness of the advertisement gives ground to this. While viewing discourse in mass-media these features are more clearly seen. "The advertisement discourse is established as a permanent communication between the sender of the information and the receiver. Those who send the advertisement information do not consider speech and communication norms as important for this kind of discourse, they try to lessen the social distance on the account of distinctive methods for the communication" [13, p. 42].

The character of speech strategy together with the speech narrations having priority, determines the type of discourse (directive, interrogative, conjunctive, reflexive, expositive, etc.). In this case one of the components of the impact of the narration is persuasion and its being more or less effectiveness, finds its reflection in the answer of the receiver. This reaction may be verbal and non-verbal. It should be taken into consideration that the enumerated types of discourse are realized mainly in the dialogical discourse. Taking discourse as a unit something above text makes it possible to discriminate dialogical discourses. The difference between monological and dialogical narratives are not only in the communication, in how a communication takes place, but is also in the motivation of communication process and in the establishment of the structure. Many of the linguists consider dialogical discourse as the effect of two or more communicants. Alongside the narration representation, a number of extralinguistic factors (communicative purpose of the participants, existence of general ground of knowledge existence of general global theme, etc.) are included into the dialogical discourse. These factors are united in the systematization of speech, necessary for the actualization of certain conduct strategies and to realize the intentions of speaking on the actions of the narration. They are directly associated with semantic choice, because this makes it possible adequately to realize the problems standing before the communicants. Besides this, dialogue envisages exchange of roles among the participants of the dialogue, truly speaking the role of the speaker is transferred - the role of communicative speaker (the conductor of the speaker, the "initiator" of the speaker) in turn passes from one participant of the speaker to the other.

One more feature of the discourse is associated with the variety of the means of expressions. Thus, in its

establishment alongside the language means (normative, morphological, synthetic etc.) also phonation (change of quality of sounds), mimics, gestures, looks, the state of intercourse, also word context of the same communicative act and its situation take parts. As to B. Textmayer, dialogue is the main direct communicative phenomenon and as a result of this partners in the verbal form, by the help of exchange of roles under a concrete social-historic condition attain a certain purpose of activity [17, p. 43].

The views which we mentioned on dialogical discourse above shows how varied and colourful they are. T. V. Anisimova who calls dialogue as "the form of intercourse created by speaking of the participants in turn stresses the fact that it is impossible to determine the scenery of the narrative beforehand" [3, p. 31]. So, when we say discourse, we understand two components in it: text, dynamic language process of social context. Social context of the discourse influences on the constituent part of the discourse and on the stylistics of the discourse. When we speak of the military discourse, we note that it finds its reflexion in the frame of oral intercourse of army system, sketches. of oral speech (exactness, clarity, logically) in the severe structure of the texts of military documentations, in the logical systematization of military orders, in the instructions for the personal staff, in conveying the aims exactly. Taking all above-mentioned into consideration, acting from usage of discourse in most different fields and in most different meanings we may say, discourse in a larger context (social, historic, cultural, psycholinguistics) is a text.

Discourse has micro and macro structure. The macrostructure of the text is the division of the text in a larger part. For example, it is a division of a story into episodes, newspaper articles into paragraphs, oral dialogue into groups consisting of small promptings. Among the fragments of the discourse (relatively larger pauses in oral intercourse) graphical distinctions (in written texts) are observed with marked boundaries. Among the larger fragments of the discourse, theme, event, time, place is observed in unity. Different from macro-structure the micro-structure of the discourse there are the possible minimal constituent parts belonging to the level of discourse. In most of modern approaches predications in the form of units and clauses are visible [11, pp. 44-51]. So, discourse can be considered as the systematic unification of a number of clauses. In the psycholinguistic experiments on the animation of the verbal information received earlier, it becomes clear that division of information as to the distribution of its clauses is relatively unchangeable, but union of clauses in complex sentences is very changeable. That's why the concept of a sentence is less important than the concept of clause for the discourse structure.

It is obviously seen from the numerated distinctive viewpoints that one of the major problems in its study is the problem of characterization, namely in order to clarify the concept of discourse it is important to determine their self-belonging features and their types. In this field the most important form of limitation of information associated with sending the information is confrontation of written and oral regimes. The difference in sending the information by the information channel has important influence on the oral and written communication processes. Thus, sending the information by the oral type of intercourse and its understanding at the same time takes place by the synchronized form which is absent in the written form. As a result of this in the process of sending the information orally, the division of the speech into intonation units takes place. In sending the information in the written form opposite process takes place - predications are integrated in the complex sentences and in other syntactic constructions.

The second main difference is the presence of contact in the time and place between the narrator and the addressee. In the written form of information such a contact is absent and accordingly keeping away from the information by the side of sender and the addressee takes place. Undoubtedly when speaking of these two types of sending the information it is necessary to speak about electron transmission means of sending the information which is lately used. It uses the graphic registration of the information. On the other hand, it is distinguished by momentary sending the information and by its being informal way of sending the information. Of course, official sites of state offices and military organizations are not intended here. Military discourse resources formulate new order of information and this order at a certain degree serves to propagate army service and widens the possibilities of using the units of military discourse in other types of discourses.

LITERATURE

1. Anisimova T.V. Typology of Genres of Business speech (rhetoric aspect). Abstract for the support of dissertation for the doctor of philological sciences Kuban State University - Krasnodar, 2000, 46 pages.
2. Aristov S.A. Non-verbal components of communication //Tverskoy lingvisticheskiy meridian: collection of scientific works /Tver State Univeruty-Tver, 1998, issue 1, pp. 23-30.
3. Bellert I. On one condition of text correlation /Novoye v zarubejnoj lingvistike, issue VIII, M., 1978, pp. 171-207.
4. Bogdanov V.V. Functions of verbal and non-verbal components in speech communication, Kalinin State University- Kalinin, 1987, pp.; 18-25.
5. Bogin O.I. Substantial side of understanding a text. Tver, Tver publishing House 1993, 137 pages.
6. Bondarenko V.N. On adequacy of translation of modal meanings from German into the Russian language and vise-versa // Inostranniye Yaziki v shkole - 1981. N26, p. 13-17.
7. Cheryavskaya V.E. Discourse as object of linguistic study /Text and discourse. Problems of economic discourse. Spb, 2001, pp. 11-22.
8. Grigoryeva V.S. Discourse as an element of communicative process. Paralinguistic and cognitive aspects. Tambov, Tambov Publishing House of State University, 2007, p. 288 pages. Discourse // Nomination and discourse: materials of international scientific conference, Minsk, 2006, pp. 41-44.
9. Kolshanskiy G.V. On linguistic mechanism of creation of a text // Voprosi Yazikoznaniya, N23. 1983, pp. 44-51.
10. Kryukova N.F. Means of methaphorization and understanding the text: monograph I Kalinin, Kalinin Publishing House of State University, 1999, 128 p.
11. Mammadov A. Modern problems of linguistics, Baku: ADU, 2008, 91 p.
12. Moskalskaya O.I. "Grammar of the text", Moscow: Visshaya shkola, 1981, 183 p.
13. Ovchinnikova LG. The value of speech mistakes in the advertisement
14. Stemin I.A. Communicative conduct as the subject of description // collection of works, Tver State University, Tver, 1998, pp. 93-98.
15. Suslov LO. History of linguistics textbook for students of senior courses and post-graduates, Resources electronic: <http://www.englpspace.com/dl/details/susov/shtml>.

16. Techmeier B. Normen (Regeln) interaktionalen Handelns - ein wichtiges Erkenntnisziel der Kommunikationsforschung//Sprache und Pragmatik.- Lunder Symposium, 1986. - pp. 41-46.
17. Veysalli F. Introduction to the Analysis of Discourse, Baku: Tahsil, 2010, 140 p.
18. <http://teneta.rinet.ru/rus/me/milevskat-discourseandtextdfn.htm>
19. http://www.nsu.ru/psych/intemet/bits/vandi_ik2.htm
20. http://www.vitaeauct.narod.ru/Ol1/vrb/bk_0001/0907.htm
21. <http://www.engospace.com/dl/details/susov.shtml>.
22. <http://vazykoznanie.ru/content/view/60/249/>

Key words: discourse, text, cognitive, verbal communication

Açar sözlər: diskurs, mətn, koqnitiv, verbal ünsiyyət

Ключевые слова: дискурс, текст, когнитивный, вербальная коммуникация

Diskurs və onun strukturuna distinktiv yanaşmanın problemlərinə dair

Xülasə

Məlum olduğu kimi, diskurs linqvistikanın ən aktual mövzularından biridir. Dilçilikdə diskursun tərifinə dair müxtəlif yanaşmalar vardır. Məqələmizdə qarşıya qoyduğumuz məqsəd bu yanaşmaları sistemli şəkildə araşdırmaq və distinktiv yanaşmanın sayəsində diskurs və onun strukturunu təyin etməyə nail olmaqdır.

О проблемах различительного подхода к дискурсу и его структуре

Резюме

Как известно, дискурс является одной из наиболее актуальных тем в лингвистике. В лингвистике существуют разные подходы к определению дискурса. Цель нашей статьи — систематически рассмотреть эти подходы и благодаря своеобразному подходу определить дискурс и его структуру.

Rəyçi: fil.f.d.d. E.Putayeva

Suqra Teymur qızı Rəhmanova³⁷
FƏRHAD ZEYNALOV MÜASİR AZƏRBAYCAN
TÜRKOLOGİYASININ BANİSİ KİMİ

Türklərin çox qədim və zəngin tarixi keçmişləri vardır. Mövcud olduğu bütün dövrlər ərzində Avropa, Asiya və Afrika qitələrində böyük ərazilərə yayılan və yayıldıqları ərazilərdə də əksər vaxtlarda hegemon hakim qüvvəyə çevrilən türklər haqqında ilk məlumatlara hələ bizim eradan əvvələ aid tarixi mənbələrdə rast gəlinə də, bir elm kimi türkologiya nisbətən sonrakı dövrlərdə XVIII sonları, XIX əsrin əvvəllərində köməkçi bir elm sahəsi - şərqşünaslığın bir qolu kimi yaranmışdır.

Türklər haqqında ilk məlumatlara qədim Şərq mənbələrində rast gəlinə də bir elm kimi türkologiya Qərbdə, daha doğrusu Avropada təşəkkül tapmışdır. Türkologiya elminin ən güclü təşəkkül tapdığı Almaniya, Rusiya, Danimarka, Fransa, ABŞ və s. kimi Qərb ölkələrində bu elmin bütün nəzəri əsasları işlənib hazırlanmış, qədim türk və türkdilli ədəbi-bədii və tarixi-elmi yazıların oxunması və elmi tədqiqata cəlb olunması təmin edilmişdir (2, s. 81-125.).

Elmi ədəbiyyatda türklər haqqında mövcud olan tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə aparılmışdır. Bunlardan birinci istiqaməti düşmən dövlət və xalqların türklər haqqında düşmən mövqeyində və qərəzçiliklə yazılan, türklərin tarixi, mədəniyyəti və dilini təhrif edilmiş formada təqdim edən yazılar təşkil edir. İkinci istiqaməti isə türklər haqqında qərəzsiz, obyektivcəsinə, tarixi reallıqlara əsaslanan elmi-tarixi və ədəbi mənbələr təşkil edir.

Digər yazılı mənbələr və aradırmalar isə elmdə və mədəniyyətdə düzgünlük və obyektivliyə üstünlük verən və əsl tarixi faktları qələmə almaq istəyən, bir sözlər özünə hörmət edən alim və tədqiqatçılar tərəfindən qələmə alınmışdır. Çünki tarixən türklərin tərəfkeşliklə yazılan və şişirdilmiş təriflərə əsaslanan yazılara heç bir ehtiyacı olmamışdır. Onlar haqqında hər hansı bir yazı yazarkən sadəcə obyektiv olmaq kifayətdir. Türk xalqları ən qədim dövrlərdən zəngin şifahi və yazılı ədəbiyyata malik olmuşlar. Türk xalqları minlərlə bayatı, nağıl, dastan və s. yaratmışlar. Göy türklərin “Ergenekon dastanı”, qırğız türklərinin “Manas dastanı”, oğuzların “Dədə Qorqud dastanı” bəşər tarixində öz xüsusiyyətlərinə görə misilsiz bədii təfəkkür nümunələridir. Qədim və müasir türk təfəkkürünün məhsulu olan minlərcə yazılı bədii sənət əsərləri dünya ədəbiyyatı və mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olub onun zənginləşməsində xüsusi rola malikdir. Bu nailiyyətlər milli türk dilləri əsasında əldə edilmişdir. Milli türk dillərinin bir çoxu öz mədəni, ədəbi formasını hələ uzaq keçmişdə yaratmışdır ki, bu da ümumtürk mədəniyyətinin inkişafına müsbət təsirini göstərmişdir. Hazırda ümumtürk mədəniyyəti tarixinin öyrənilməsi elm üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə yazılan yazıların bir qismini əcnəbi alimlərin, digər qismini isə türk və Azərbaycan mənşəli alim və yazıçıların yazıları təşkil edir. Sevindirici haldır ki, son dövrlər bu istiqamətdə qələmə alınan əsərlər yüksələn xətt üzrə artmağa davam edir.

Çünki Azərbaycan dili milli etnik mənsubiyyət ədəbi dil normaları baxımından ümumtürk ailəsinin bir qolunu təşkil edir. Bu dil özünün zəngin fikir çalarları və yüksək ədəbi-bədii və elmi-nəzəri ifadə imkanlarına malik bir dildir. Bu dil uzun bir tarixi dövr ərzində geniş təkmilləşmə, zənginləşmə və xələkiləşmə yolu keçmişdir. Azərbaycan dili leksikasının əsasını türk mənşəli sözlər təşkil edir. Lakin bununla bərabər burada alınma sözlər də mövcuddur. Buraya, əsasən, ərəb və fars, həmçinin rus və Avropa dillərinə aid sözlər daxildir.

Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunda nitq hissələrinin yeri, hal, kəmiyyət, mənsubiyyət kateqoriyaları, sifət dərəcələri, say və zərflərin yaranma yolları, feilin zəngin kateqoriyaya malik olması və s. başqa türk dillərindən müəyyən dərəcədə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bu dilin sintaktik quruluşunda özünü göstərən söz birləşmələri, ifadə və ibarələr, cümlə üzvlərinin sıralanması, əlaqə və uzlaşmalar, çoxkomponentli cümlələr onun xarakterik xüsusiyyətlərindən hesab olunur. Bu haqda hələ XIX əsr mənbələrində geniş məlumatlar verilmişdir. Çünki o dövrdə də Azərbaycan dili dünyanın zəngin dillərindən biri kimi Qafqazın müxtəlif millətləri arasında başlıca ünsiyyət vasitəsi olaraq geniş yayılmışdı. O dövr mənbələrindən birində qeyd edilirdi ki, “... Mən bir çox dağlar aşdım... azərbaycanca öyrənməyə başladım. Həmin dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dilinin Avropada olduğu qədər zəruri bir dildir”. Alman şairi F.Bodenştedt qeyd edirdi ki, “Qafqazda yaşayan camaatla ünsiyyətdə olmaq üçün Azərbaycan dilini bilmək kifayət edərdi” (1, s. 93-96).

Bu baxımdan Azərbaycanda türkçülük türk ideologiyasına əsaslanan bir sıra fikirlərə hələ XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən rast gəlinə də bir elm kimi türkologiya elminin əsası yalnız XX əsrin II yarısında, daha doğrusu 1969-cu ildə bilavasitə görkəmli dilçi alim, professor Fərhad Zeynalov tərəfindən qoyulmuşdur.

28 iyun 1929-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad şəhərində qulluqçu ailəsində dünyaya göz açan müasir Azərbaycan türkologiya elminin banisi, dünya əhəmiyyətli türkoloq alim, professor Fərhad Ramazan oğlu Zeynalov hələ erkən yaşlarından valideynlərini itirmiş, özündən kiçik bacı və qardaşlarını saxlamağa məcbur olmuşdur. O, 1947-ci ildə Orta məktəbi bitirərək Bakı Dövlət Universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olmuş, lakin ailə vəziyyətilə əlaqədar təhsilini yarımçıq qoyaraq Ordubad şəhər mədəniyyət evinin direktoru vəzifəsində çalışmalı olmuşdur.

Bir il sonra, 1948-ci ildə isə Bakı Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş və 1953-cü ildə həmin fakültəni Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, məntiq və psixologiya ixtisası üzrə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1953-1956-cı illərdə isə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin aspiranturasında təhsil almış və 1957-ci ildə məşhur rus türkoloq alimi N.A.Baskakovun bilavasitə rəhbərliyi altında “Nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri

³⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, “Türkojoloji araşdırmalar” ETL-in elmi işçisi

(adlar)” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. 1966-cı ildə isə “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri” mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edərək iki il sonra, yəni 1968-ci ildə professor elmi adını almışdır. 1957-ci ildən Bakı Dövlət Universitetinin “Ümumi dilçilik” kafedrasında pedoqoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Zeynalov 1969-cu ildə Universitetin Filologiya fakültəsinin tərkibində müstəqil “Türkologiya” kafedrasının əsasını qoyaraq müasir Azərbaycan türkologiyasının bir elm kimi əsas inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Bu kafedrada tədris olunan bir çox fənlərin – “Türkologiyaya giriş”, “Qədim türk yazılı abidələri”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” proqramlarını, dərslik və dərs vəsaitlərini də hazırlayıb nəşr etdirir. Görkəmli alim həm də türkologiya elmi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik bir sıra elmi-nəzəri problemlərin həlli yollarının tapılması və elmi ictimaiyyətə təqdim olunması işində Moskva və Leninqradda yaşayan dövrünün məşhur türkoloqlarını həmişə qabaqlamışdır. Təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, professor Fərhad Zeynalovun 1974-1975-ci illərdə çap etdirdiyi iki cildlik “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” əsəri nəşr olunduqdan sonra 1977-ci ildə A.M.Şərbakin, 1979-cu ildə isə B.A.Serebrennikov və H.Z.Hacıyevanın eyni adlı əsərləri nəşr olunmuşdur.

“Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası” hazırlanarkən türkologiya sahəsində aparılan tədqiqatlardan, ayrı-ayrı türk dillərinə aid yazılmış qrammatikalardan geniş istifadə olunmuşdur. Kitab, əsasən, sinxron planda - türk dillərinin müasir vəziyyətini əks etdirmək aspektində işlənsə də, yeri gəldikcə keçmiş də nəzər salınmış, qısa da olsa, diaxron planda müqayisələr verilmişdir. Kitab daha çox oğuz qrupu dillərinin materiallarına əsaslanarsa da, digər türk dillərinin (qırçaq, bulqar, karluq və s.) faktları da (daha çox fərqli cəhətlər) müqayisədən kənar qalmamış, yeri gəldikcə onlardan da istifadə olunmuşdur.

Professor F.Zeynalov özünə qədər türkologiyada mövcud olan türk dillərinin müxtəlif prinsiplər (coğrafi, tarixi, morfoloji və s.) əsasında aparılmış 50-dan artıq elmi-nəzəri təsnifatları ciddi şəkildə tədqiq və təhlil edərək, onların mənfi və müsbət cəhətlərini müəyyənləşdirmiş və türk dillərinin yeni təsnifini verə bilmişdir. O, özünün də qeyd etdiyi kimi, “türk dillərinin keçdiyi inkişaf mərhələlərini, tayfa və tayfa birliklərinin uzun illərdən bəri qazandıqları ümumi fonetik, leksik-qrammatik əlamətləri” nəzərə alaraq onları 7 yerə bölmüşdür: 1. Oğuz qrupu – Azərbaycan, türk, türkmən, qağauz və Kırım tatar dilləri. 2. Bulqar qrupu – tatar, başqırd, qumuq, qaraçay-balkar, karaim dilləri. 3. Qırçaq qrupu – qazax, qaraqalpaq, qırğız, Altay, noqay dilləri. 4. Karluq-uyğur qrupu – özbək, yeni uyğur, sarı uyğur, salar dilləri. 5. Uyğur-oğuz qrupu – tuva, qaraqas, xakas, kamasın, şor, tobal, kuyerik, barabin dilləri. 6. Çuvaş dili. 7. Yakut dili. (5, s. 69.).

Məhz bu görkəmli alimin elmi tədqiqatları türk dillərinin qrammatik quruluşunda əsas nitq hissələri ilə köməkçi nitq hissələri arasında keçid xarakterli söz qruplarını köməkçi adlar, bağlayıcı sözlər və modal sözlər olmaqla ayırmağa imkan verdi. O sübuta yetirdi ki, köməkçi adlar qoşmaların, bağlayıcı sözlər bağlayıcıların, modal sözlər isə ədatların funksiyasını yerinə yetirir və köməkçi nitq hissələrini bu qrup sözlərlə qarışdırmaq, eləcə də köməkçi nitq hissələrinin sayını bu sözlərin hesabına artırmaq elmilikdən kənar hal hesab olunmalıdır. Onun apardığı elmi araşdırmalar vasitəsilə əldə olunan nəticələr nəinki Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyası, eləcə də ümumi dilçiliyi zənginləşdirirdi. Onun bu elmi tədqiqatlarından sonra Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada əsas və köməkçi nitq hissələri arasındakı sərhəd müəyyənləşdirildi, köməkçi nitq hissələrinə aid olunan bir çox sözlər bu qrup sözlərdən təcrid edildi, nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri elmi baza üzərində bərqərar olmuşdur.

Bundan başqa professor Fərhad Zeynalov türk dillərində analitik feil formaları, o cümlədən mürəkkəb feil problemi ilə bağlı 1977-ci ildə yazdığı “Müasir türk dillərində analitik yolla yaranan feil formaları” və 1983-cü ildə yazdığı “Türk dillərində mürəkkəb feil problemi” adlı elmi araşdırmalarında analitik feil formaları, feilin perifrastik forması və mürəkkəb feillərin bir-birinə qarışdırıldığını göstərən müəllif bu formalar arasındakı fərqləri araşdıraraq üzə çıxarmış, türk dillərində mürəkkəb feil probleminə aydınlıq gətirmişdir. Onun bu elmi araşdırmalarına qədər Azərbaycan dilində on mindən çox mürəkkəb feilin mövcud olduğu iddia olunduğuna baxmayaraq professor Fərhad Zeynalov dilimizdə yalnız iyirmi beşə qədər feilin olduğunu dərin elmi əsaslarla sübut edərək göstərdi ki, mürəkkəb feil adı altında götürülən söz qrupları əslində frazeoloji ifadələr, analitik feil formaları, feilin perifrastik formalarına aid söz və ifadələrdir.

Professor F.Zeynalov müasir türk dillərinin qrammatik quruluşu ilə yanaşı, türk dillərinin bir sıra tarixi problemləri ilə məşğul olmuş, qədim və orta əsrlər türk yazılı abidələrinin tədqiqinə xeyli əmək sərf etmişdir. Onun “Qədim türk yazılı abidələri” kitabı, eləcə də indiyə qədər çap olunmamış, görkəmli dilçi alim C.İ.Cəfərovla birgə yazdığı “Türk dillərinin yazılı abidələri” adlı iri həcmli əsər bu dediklərimizə əyani sübutdur. Bu əsərdə professor F.Zeynalovun Orxon-Yenisey abidələrinin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi fəsil xüsusilə seçilir. Onun təkcə kitablarında deyil, eləcə də məqalələrində türk dilləri tarixinin bir sıra əhəmiyyətli məsələləri ətraflı araşdırılmışdır. Bu baxımdan görkəmli alimin “Mahmud Kaşğari və onun “Divani-lügət-it-türk” əsəri”, “Kitabi-Dədə Qorqud” və dünya şərqşünaslığı”, “Dastani-Əhməd Hərami ən qədim Azərbaycan abidəsidir” kimi çoxsaylı elmi-nəzəri məqalələrini nümunə göstərmək olar.

Görkəmli alimin yaradıcılığında türk dillərinin tarixi məsələlərinin araşdırılması xüsusi yer tutur. Bu baxımdan onun oğuz-səlcuq abidələrinə, eləcə də bu abidələrin qrammatik quruluşuna həsr etdiyi əsərləri araşdırmanın dərinliyi ilə seçilir. Görkəmli alimin “Oğuz-Səlcuq abidələri və Azərbaycan dili”, Şeyyad Həməzinin. “Yusif və Züleyxa” əsəri, “Dastani-Əhməd Hərami ən qədim Azərbaycan abidəsidir”, “Oğuz-səlcuq abidələrində feilin analitik formaları” kimi dərin elmi-nəzəri məzmunlu onun türk dillərinin tarixi, eləcə də türk dillərinin tarixi qrammatikası problemlərinə çox ciddi yanaşmasının göstəricisidir.

Yazıçı özünün 1980-ci ildə qələmə aldığı “Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü” əsərində qeyd edirdi

ki, “Əlbəttə, Mahmud Kaşğarının “Divanı”ı hər şeydən əvvəl, mükəmməl bir lüğətdir. 900 illik bir tarixə malik olan bu əsər elə lüğət kimi də misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu əsər türk dillərinin dil tarixi üçün əvəzsiz bir xəzinədir. Mahmud Kaşğari zəmanəsinə görə yüksək təhsil görmüş, ərəb və fars filologiyasına yiyələnmiş bir alim idi. “Divan”da ara-sıra verilən məlumatlardan aydın olur ki, Mahmud Kaşğari yüksək rütbəli zadəgan nəslinə mənsub olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Divan” əsasən lüğət səciyyəsi daşıyır. “Divan”da verilən kök sözlər, heç şübhəsiz, XI əsr Orta Asiya ədəbi dilinin – “Xaqaniyyə” ədəbi dilinin nümunələridir. Mahmud Kaşğari bu sözlərin başqa türk ləhcələrində olan formalarını, əsasən fonetik cəhətdən fərqlənən formalarını da göstərmiş, onları müqayisə edərək ümumiləşdirmələr aparmağa çalışmışdır. Nəticə etibarilə o, qarşısına məqsəd qoymasa da, türk dillərinin leksik-fonetik və qrammatik quruluşunu systemsiz də olsa əhatə edən sanballı bir müqayisəli qrammatika yaratmağa nail olmuşdur. Məhz elə bu xüsusiyyətlərinə görə Mahmud Kaşğarini dövrünün Radlovu, türk dillərinin müqayisəli öyrənilməsi işinin pioneri adlandırmışlar” (3, s. 18-27)

Bundan başqa professor Fərhad Zeynalov qədim türk yazılı abidələrinin nəşri ilə də məşğul olmuş, uzun müddət BDU nəşriyyatının sədri vəzifəsində də çalışmışdır. O, professor Samət Əlizadə ilə birlikdə “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı abidəsini nəşrə hazırlasa da bu kitab yalnız onun ölümündən dörd il sonra, 1988-ci ildə işıq üzünə görmüşdür. O, həmçinin türkologiya sahəsində keçirilən bir sıra əksər beynəlxalq əhəmiyyətli elmi-nəzəri konfranslar da da yaxından iştirak edərək bu konfranslarda dərin elmi məzmunlu məruzələr etmişdir. O, dövrünün həm SSR əhəmiyyətli, həm də dünyanın digər əcnəbi ölkələrində yaşayan görkəmli türkoqoloqlar kimi geniş əlaqələr yaratmış və onlarla türkologiya elminin müxtəlif sahələrinə dair ciddi elmi müzakirələr və polemikalar aparmışdır.

Professor F.Zeynalovun elmi irsinin nəzərdən keçirilməsi bu böyük türkoqoloqun çoxşaxəli elmi yaradıcılığa malik olduğunu aydın göstərir. Onun elmi yaradıcılığında türkologiyanın çeşidli problemlərinin; müəssisə edilmiş, türkoloji elmdə mübahisəli görünən bir çox məsələlərə münasibət bildirilmiş, həmin problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Bu problemlər türkoloji elmin əsas və həlli vacib problemləri idi. Demək istəyirəm ki, professor F.Zeynalov türkologiyada kiçik problemlərlə deyil, bu elmin inkişafına təkan verə biləcək problemlərlə məşğul olmuşdur. Bunların içərisində türkologiyanın ümumi nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Görkəmli alim istər kitablarında, istərsə də məqalələrində türk dillərinin tarixi, təsnifi, türk xalqlarının qədim dil əlaqələri kimi problemləri araşdırmış, həmin problemlərin həlli yollarını göstərmişdir (4, s. 4).

Professor Fərhad Zeynalovun Azərbaycan türkologiyası sahəsində qoyduğu əsas və fundamental elmi ənənələr bu gün də vaxtilə onun təsis etdiyi Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrası tərəfindən uğurla davam və inkişaf etdirilməkdədir. Onun elmi araşdırmaları həm öz dövrünün, həm də müasir dövrümüzün türkologiya sahəsində elmi tədqiqatlar aparan neçə-neçə gənc alimlərinin elmi tədqiqatlarına bu gün də uğurla yol göstərməkdədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov Afad. Türkoloji dilçilik. Bakı: AMEA, 2019, 488 s.
2. Lars Johanson & Éva Ágnes Csató. The Turkic Languages. London, New York, “Routledge”, 1998, 512 p.
3. Zeynalov F.R. Qədim türk yazılı abidələri: Orta türk dövrü. Bakı: ADU, 1980, 113 s.
4. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (fonetika, leksika, morfologiya). Bakı, “MBM” nəşriyyatı, 2008. 354 s.
5. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları: ali məktəblərin filoloji fakültələrinin tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1981, 343 s.

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, türkologiya, türkdilli xalqlar, milli əlifba, elmi tədqiqat

Ключевые слова: Фархад Зейналов, тюркология, тюркоязычные народы, национальный алфавит, научные исследования

Key words: Farhad Zeynalov, Turkology, Turkic-speaking peoples, national alphabet, scientific research

Fərhad Zeynalov müasir Azərbaycan türkologiyasının banisi kimi

Xülasə

Məqalədə professor Fərhad Zeynalovun türkologiya sahəsindəki elmi fəaliyyəti araşdırılır. Fərhad Zeynalov böyük Azərbaycan türkoqoloqudur. O, ölkəmizdə türkologiyanın əsasını qoymuşdur. Azərbaycan türkologiyası hal-hazırda çox yüksək inkişaf etmişdir. Fərhad Zeynalovun türkoloji araşdırmaları müasir Azərbaycan türkologiyasının fundamental əsasını təşkil edir.

Фархад Зейналов как основоположник современной азербайджанской тюркологии

Резюме

В статье исследуется научная деятельность профессора Фархада Зейналова в области тюркологии. Фархад Зейналов – великий азербайджанский тюрколог. Он заложил основы тюркологии в нашей стране. Азербайджанская тюркология в настоящее время очень развита. Тюркологические исследования Фархада Зейналова составляют фундаментальную основу современной азербайджанской тюркологии.

Farhad Zeynalov as the founder of the modern Azerbaijanian Turkology

Summary

Professor Farhad Zeynalov's scientific activity in the field of the turkology is investigated in this article. Farhad Zeynalov is a great Azerbaijanian turkologist. He laid the foundation of turkology in our country. Azerbaijanian turkology is very highly developed at present. Farhad Zeynalov's turkological researches form the fundamental basis of modern Azerbaijanian turkology.

Rəyçi: dos,S.Abbasova

ALMAN DİLİNİN SİNTAKSİSİ: CÜMLƏ NÖVLƏRİ VƏ CÜMLƏ
ÜZVLƏRİ HAQQINDA

Qrammatikanın bir bəhsi olan sintaksisdə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri olan sadə, nəqli, sual və əmr cümlələrindən bəhs olunur. Alman dilində cümlələrin aşağıdakı xüsusiyyətləri var:

1. Alman dilində bir qayda olaraq cümlədə hər iki baş üzv işlənir. Mübtəda və xəbər Azərbaycan dilində bu mütləq deyil. Məs: Ich schreibe (alman dili) Yazıram (azərb. dili) yəni mübtədanın işlənməsi vacib deyil.
2. Alman dilində xəbər feillə ifadə olunur. Hətta ismi xəbərin kopula hissəsi köməkçi feil olur. Wir schreiben (feil schreiben); Er ist Lehrer (sein – köməkçi feil)
3. Alman dilində cümlənin növündən asılı olaraq xəbərin yeri dəyişir: Sadə nəqli cümlə: Du sagst alles richtig. (ikinci yerdə); Sual cümləsi: Sagst Du alles richtig? (birinci yerdə); Wohin gehst du? – (ikinci yerdə) Sual sözlü sual cümləsi.
4. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq alman dilində cümlədə yalnız bir inkar işlənir. Ich habe dieses Mädchen nie gesehen - Mən bu qızı heç vaxt görməmişəm. Bütün bu xüsusiyyətlər mürəkkəb cümlə növlərində özünü göstərir.

Sintaksis sadə (nəqli, sual, əmr və s.) mürəkkəb cümlələrdən bəhs edir. Həmçinin şəxslı, şəxssiz cümlələr – persönliche, unpersönliche sätze və qeyri-müəyyən şəxslı cümlələr – unbestimmte persönliche sätze.

Baş və budaq cümlələr – Hauptsätze - Glieder sätze. – təsdiq və inkar cümlələri – und neqative sätze.

Sadə nəqli cümlədə söz sırası (Die Fortfolge im ein fachen Aussagesatz)

Sadə nəqli cümlədə 2 cür söz sırası vardır.

1. Düzgün söz sırası (Die gerade Wortfolge)
2. Əks söz sırası (Die ungerade Wortfolge)

Düzgün söz sıralı nəqli cümlələrdə birinci yerdə mübtəda ikinci yerdə xəbər və sonra ikinci dərəcəli üzvlər gəlir. Alla schreibt gut.

Əks söz sıralı nəqli cümlələrdə birinci yerdə ikinci dərəcəli üzv, ikinci yerdə xəbər və sonra başqa üzvlər gəlir. Məs: Heute antwortet er gut.

Sual cümlələrində söz sırası (Wortfolge im Fragesatz)

Alman dilində sual cümlələri Azərbaycan dilində olduğu kimi 2 cür olur.

1. Sual sözlü sual cümlələri – Fragesätze mit dem Fragewort

Sual sözsüz sual cümləsi: - Fragesätze ohne Fragewort.

Sual sözlü sual cümləsində birinci yerdə sual sözü sonra isə mübtəda və başqa üzvlər gəlir. məs: wann gehst du?

Bu cümlələrdə intonasiya nəqli cümlələrdə olduğu kimidir: məs: Wohin gehst du heute?

Sual sözsüz sual cümlələrində birinci yerdə xəbər, ikinci yerdə xəbər, sonra başqa üzvlər gəlir. Sual sözsüz cümlələrin sonunda intonasiya Azərbaycan dilində olduğu kimi yüksəlir. Məs: kommt er morgen ins Institut?

Sual sözlü sual cümlələrində xəbərin dəyişən hissəsi ikinci yerdə dəyişməyən hissə isə cümlənin sonunda durur. Warum gehst du heute nicht? – Sən bu gün niyə getmirsən?

Əgər xəbər mürəkkəb zaman formaları ilə ifadə olunursa bu zaman birinci yerdə sual sözü, ikinci yerdə xəbərin dəyişən hissəsi, sonra mübtəda, ikinci dərəcəli üzvlər, sonra isə xəbərin dəyişməyən hissəsi durur. Wie hast du das gemacht?

İntonasiya sadə nəqli cümlələrdə olduğu kimidir.

2. Sual sözsüz sual cümlələrində isə xəbər birinci yerdə durur, cümlənin sonunda ton yüksəlir: Arbeitst du in der Schule?; Sən məktəbdəmi işləyirsən?; Hast du diesen Mantel gesehen?; Bu paltonu görmüsənmi? Əmr cümlələri -Die Befehlsätze

Əmr cümlələrində xəbər və ya xəbərin dəyişən hissəsi həmişə birinci yerdə, xəbərin dəyişməyən hissəsi isə cümlənin sonunda durur.

Məs: Schreiben Sie den Aufsatz richtig! İnşanı düz yazın!

Əgər cümlədə ayrılan ön şəkilçili feil işlənsə, ayrılan önşəkilçi ayrılaraq cümlənin sonunda durur. məs: Machen Sie die Für auf!

Alman dilində əmrin (İmperativin) dörd forması vardır:

1. İkinci şəxsin təkində düzələn əmr forması
2. İkinci şəxsin cəmində düzələn əmr forması
3. Birinci şəxsin cəmində düzələn əmr forması
4. Əmrin nəzakət forması.

Məs: kommst – komme →şəxs əvəzliyi və şəxs sonluğu atılır.

du schreibst – schreibe!

Bəzi feillərdə kökə e şəkilçisi əlavə olunur. İkinci və üçüncü şəxsin təkində kökündəki e saitini i-yə

³⁸ BDU, Alman və fransız dilləri kafedrası

çevirən feillər İmperativdə e – şəkilçisi qəbul etmirlər.

e - şəkilçisi qəbul etmirlər.

(sən götürürsən)

du nimmst - nimmst (götür)

Du siehst dich!

du gibst (sən verirən) gib! (ver)

İndiki zamanda ikinci və üçüncü şəxsin təkində umlaut qəbul edən feillər İmperativdə umlaut qəbul etmir və onların e şəkilçisi qəbul etməsi məcburi deyildir.

du fährst – (sən yola düşürsən), fahre – (yola düş)

du läufst – (sən qaçırsan) laufe (qaç)

Kökü d, t və yaxud özündən əvvəl hər hansı samit gə, m, n samitləri ilə qurtaran feillər İmperativdə mütləq “e” şəkilçisi qəbul edirlər.

Məs: du badest – (sən çimirsən) bade (çim)

du arbeitest (sən işləyirsən) arbeite – işlə.

- İkinci şəxsin cəmində əmr forması düzəltmək üçün yalnız şəxs əvəzliyini atmaq lazımdır.

Ihr geht - (siz gedirsiniz), geht! - gedin!

Ihr arbeitet (işləyirsiniz), arbeitet! (işlə!) arbeitet!

Əmrin nəzakət forması Präsens-də müraciətin nəzakət formasına uyğun gəlir, lakin İmperativ-də Sie əvəzliyi feildən sonra işlədilir.

məs: Sie schreiben – Siz yazırsız (müraciətin nəzakət forması)

Schreiben Sie – yazın (əmrin nəzakət forması).

- Birinci şəxsin cəmində İmperativ düzəltmək üçün şəxs əvəzliyini feildən sonra işlətmək lazımdır.

Azərbaycan dilinə tərcümədə “gəlin” sözü də artırmaq olar.

wir schreiben – (biz yazırıq) I şəxs cəm

Schreiben wir (gəlin) yazaq!

wir gehen – Biz gedirik (I şəxs cəm)

Gehen wir – (gəlin) gedək!

Köməkçi feillərin İmperativ (əmr) forması aşağıdakı şəkildə düzəlir.

sein:sei!, seid! Seien Sie, seien wir!

məs: sei vorsichtig – ehtiyatlı ol!

Seid vorsichtig! – ehtiyatlı olun! (II şəxsin cəmi)

Seien sie vorsichtig – ehtiyatlı olun! (nəzakət forması)

Seien wir vorsichtig! – ehtiyatlı olaq!

“werden” köməkçi feil İmperativ də, bir qayda olaraq, “sein” köməkçi feili ilə əvəz olunur.

Ayrılan önşəkilçili düzəltmə feillər İmperativ-də belə düzəlir: ön şəkilçi Präsens və İmperativdə olduğu kimi feildə ayrılır.

Məsələn: einladen (dəvət etmək): lade ein! (dəvət et!) ladet ein (dəvət edin)

Laden Sie ein (dəvət edin) nəzakət forması.

Laden wir ein! – (dəvət edək)

Qayıdış feillərin İmperativini düzəldərkən sich qayıdış əvəzliyi və Akkusativ (təsirlik hal) halında onu əvəz edən əvəzliliklər feildən sonra, nəzakət formasında və birinci şəxsin cəmində isə Sie və wir əvəzliliklərindən sonra durur. Məsələn: Erinnere dich an deine Freunde! – Dostlarını xatırla. Erinnern wir uns an unsere Freunde – gəlin dostlarımızı xatırlayaq!

Erinnern Sie sich an ihre Freunde! – dostlarımızı xatırlayın!

İmperativdə feillə ifadə olunmuş xəbər cümlənin birinci yerində durur.

Danışq zamanı əmri yumşaltmaq xatirinə feildən sonra “mal” hissəciyi işlətmək olar.

Məsələn: Er holt euch mal in diesem otel! - Bu oteldə dincəlin bir.

Cümlənin baş üzvləri (Die Hauptglieder des Satzes)

Alman dilində cümlənin mübtədası wer? (kim?) was? (nə?) suallarına cavab verir və müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

1. İsimlə: Die Schüler (isim) gehen in den Park - Şagirdlər parka gedir.

2. Əvəzliliklə: Sie – wer machten Fehler?

3. Sayla: zehn +yehn ist zwanzig - zweimal zwei ist vier

4. Məsdərlə: weinen ist nicht gut – Ağlamaq yaxşı deyil.

- Qeyri-müəyyən əvəzlilik man mübtədə kimi. Alman dilində mübtədə qeyri-müəyyən əvəzlilik olan man - la da ifadə olunur. Azərbaycan dilinə “man” mübtədəli cümlələr qeyri-müəyyən şəxslili, təktərkibli cümlələr kimi tərcümə olunur: Man sagt – deyirlər; Man tanzt – rəqs edirlər; Man Spricht – danışırlar.

Qeyri-müəyyən şəxslili cümlələrdə xəbər 3-cü şəxsin təkində durur.

“es” səssiz əvəzliyi mübtədə kimi: Es klopft – qapı döyülür; Es ist + kalt – soyuqdur; Es schneit – qar yağır; Es ist sonnig – günəşlidir.

Bu cümlələrə şəxssiz cümlələr deyilir

Xəbər (Das Brädikat). Alman dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi xəbər sadə və mürəkkəb olur.

Das einfache Prädikat – sadə xəbər

Das zusammengesetzte Prädikativ – mürəkkəb xəbər

Sadə xəbər həmişə feillə ifadə olunur.

Die Männer arbeiten viel – kişilər çox işləyirlər.

Die Frauen singen – qadınlar (mahnı oxuyurlar).

Mürəkkəb xəbər isə həm mürəkkəb feli xəbərlə (Verbales Prädikat, həm də mürəkkəb ismi xəbərlə ifadə olunur). (Nominales Prädikat)

Plötzlich begann er zu weinen – Birdən o ağlamağa başladı.

kannst du Deutsch sprechen? - Sən almanca danışa bilirsənmi?

begann zu weinen, kannst sprechen mürəkkəb feli xəbərlərdir.

Der Apfel ist süß - alma şirindir.

Das Zimmer ist groß – otaq böyükdür.

Ist süß- ist groß bunlar ismi xəbərdirlər.

İsmi xəbər iki hissədən ibarət olur.

Kopula və Prädikativ, kopula ismi xəbərin dəyişən hissəsidir. Prädikativ isə dəyişmir. Prädikativ müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Das Kind ist klug – (sifətlə)

Uşaq ağıllıdır

Sie sind Arbeiter (isimlə) – onlar fəhlədirilər.

Dieser Mantel ist dein (əvəzliliklə)

Bu palto sənindir.

Dreimal drei nacht neun (sayla)

Xəbər həm də sabit söz birləşmələri ilə ifadə olunur.

Wir nehmen von der Lehrerin Abschild

Biz müəllimlə xudahafizləşirik.

Wir machten uns früh am Morgen auf den weg:

Biz səhər tezdən yola düşdük.

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri - Die Nebenglieder des Satzes

Tamamlıq (das obyek). Tamamlıq xəbərlə sıx bağlı olub onu mənaca tamamlayır. Elə feillər var ki, onlar tamamlıqsız işlənir. Ich erwarte den Dozent – Mən dosenti gözləyirəm; Ich liebe dieses Kind – Mən bu uşağı sevirəm

Feillə ifadə olunmuş xəbər həm tamamlıqla, həm də tamamlıqsız işləyə bilər: Ich schreibe - mən yazıram; Ich schreibe einen Brief – mən bir məktub yazıram; Wir lesen – Biz oxuyuruq; Wir lesen diesen Roman.

Azərbaycan dilində olduğu kimi alman dilində də tamamlığın iki növü var.

1. Vasitəsiz tamamlıq (das Kasusobjekt). Ya Dativ ya da Akkusativ halında söz önüsüz işləyən tamamlığa vasitəsiz tamamlıq deyilir.

Das Kind besucht den Kindergarten - Uşaq bağçaya gedir (baş çəkir).

Er dankt dem Lehrer – o müəllimə təşəkkür edir – O müəllimə təşəkkür edir.

2. Vasitəli tamamlıq (das persönliche objekt). Dativ Akkusativ bəzən də Genitiv halında sözdən il işləyən tamamlıq vasitəli tamamlıqdır. Er sorgt für seinen Sohn - O oğlunun qayğısına qalır.

Tamamlıq müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

Tamamlığın hansı halda durması feilin idarəsindən asılıdır. Alman dilində feilin idarəsi Azərbaycan dilinə uyğun gəlir.

Er dankt dem Lehrer (Dativ) - O, müəllimə təşəkkür edir (yönlük hal)

Ich besuche die Schule (Akk) - Mən məktəbə gedirəm (yönlük hal)

Er ruft seinen Freund an (Akk) - O dostuna zəng edir. (yönlük hal).

Alman dilində elə feillər vardır ki, özlərindən sonra 2 tamamlıq, həm Dativ, həm Akkusativ halında işləyən tamamlıq tələb edirlər.

Die Mutter gibt ihrer Schwester (Dat) einen Roman, (Akk) ana-bacısına bir roman verir

Der Vater erzählt seinem Kind (Dat) - İnteressante Märchen (Akk) - Ata uşağına maraqlı nağıllar danışır.

Əgər cümlədə işləyən tamamlıq əvəzliliklə ifadə olunursa əvvəl Akkusativ halında olan tamamlıq sonra isə Dativ halında işləyən tamamlıq işlənir.

Ich gebe ihm ein Heft (Akk. Dat.)

Zərflik (Das Adverbiale). Alman dilində zərfliyin növləri bunlardır: 1. Yer zərfliyi (das Adverbiale des Ortes); 2. Zaman zərfliyi (das Adverbiale der Zeit); 3. Tərzi-hərəkət zərfliyi (das Adverbiale der Art und Weise); 4. Səbəb zərfliyi (das Adverbiale des Grundes); 5. Məqsəd zərfliyi (das Adverbiale des Zieles)

1. Yer zərfliyi

Hier liegen viele Bücher (wo?) - Burada çoxlu kitablar vardır

Yer zərfləkləri wo?, wohin? woher? harada? haraya? haradan? suallara cavab verir.

2. Zaman zərfləkləri

Morgen kommt meine Großmutter (wann?) Sabah nənəm gəlir. nə vaxt – wann?, nə vaxtdan – seit wann?, nə müddətə - wie lange? Suallarına cavab verir.

3. Tərzi-hərəkət zərfləkləri necə?- wie?, nə tərzdə? – Auf welche?, weise?

Er erklärte die Regel ausführlich. - O qaydanı ətraflı danışdı.

4. Səbəb zərfləkləri warum? – nə üçün?, aus welchem Grunde? suallarına cavab verir. Sie sang vor Freunde - O sevincdən mahni oxuyurdu.

5. Məqsəd zərfləkləri wo zu? – nə üçün?; zu welchem

zweck – nə məqsədlə? suallarına cavab verir. Ich brauche einen roman um zu lesen- Mənə oxumaq üçün bir roman lazımdır. Təyin (Das Attribut). Təyin aid olduğu ismin qarşısında durub, onunla cinsə, hala və kəmiyyətə görə uzlaşır.

Təyin, welcher?, welches?, welche?, pl-welche? – hansı? was für ein? was für eine? Wwas für ein? was für eines? – necə?, nə cür? Suallarına cavab verir. (der die, das) wievielde? neçənci? wessen? - kimin? wieviel? – neçə ədəd suallarına cavab verir. Təyin müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Михайлова О.Э., Wendelbs E.U. Грамматика немецкого языка.

2. Hüseynov Ə.A. Deutsch (universitetlərin ixtisası xarici dil olmayan fakültələri üçün dərslik). Bakı, 2006

3. Anna Buscha, Szilivia Szifa. Begegnungen. Leipzig, 2013

4. Seyidov Y. Azərbaycan dili. Bakı, 2010

Ключевые слова: простое предложение, вопросительные предложения, части речи, главные предложения, порядок слов, местоимение

Key words: simple sentence, interrogative sentences, parts of speech, main clauses, word order, pronoun

Summary

The word order in simple affirmative, interrogative and imperative sentences. Part of speech expressing subject and predicative. The kinds of subordinative clauses

Резюме

Порядок слов в простых утвердительных, вопросительных и повелительных предложениях. Часть речи выражающая подлежащее и сказуемое. Виды придаточных предложений.

Rəyçi: dos.F.B.Ваğirova

PHONETIC-GRAPHIC EXPRESSION OF NAMES OF ARABIC ORIGIN IN THE LITERARY LANGUAGE OF AZERBAIJAN

One of the main sources for the enrichment of the vocabulary of any literary language is the dialect and dialects of that language. No matter how rich and developed the literary language is, it still cannot survive without the help of dialects and dialects.

The orthographic rules for the spelling of common words, which are systematically repeated in the language, sometimes have an effect on the spelling of specific names, and can improve their spelling based on the relevant rules. The pronunciation of common nouns (rules of orthography) also affects the pronunciation of personal names. However, this degree of influence occurs in different forms in personal names of different sources, that is, the degree of influence manifests itself in a slight, imperceptible way in anthroponymic units formed on the basis of the vocabulary of the native language. This mainly applies to the spelling and pronunciation of surnames.

All personal names taken from the Arabic language have now adapted to the rules of orthography and have taken a firm place in Azerbaijani anthroponymy as *full-fledged citizens*, and have become among the names that are often used in oral and written speech. But there are cases of using and promoting those names in their original form in the press pages. Attempts to return simple, almost nationalized personal names (such as Əhməd, Əli, Vəli, Əsmər, etc.) to their previous forms, obeying the spelling rules of our language and conforming to the norms of orthography, are an impossible task and have a negative impact on Azerbaijani anthroponymy. can show. At the same time, especially in religious newspapers published in Azerbaijan in recent years or press materials with religious content, the rewriting of our nationalized Arab names from Ələkbər, Ələsgər, Əlövsət to Əli Əkbər, Əliövsət // Əli Övsət should be considered as a gross mistake.

Objective variation of personal names is common in the new language environment. This is a result of the activity of the national language as a kind of folk creativity. That is, no person's name (whether it is the initial form of the name or a variant of any name) that conforms to the norms of Azerbaijani orthography should be given up, and the anthroponymy of Azerbaijan should be allowed to be further enriched due to such names. Such anthroponyms should only be considered Arabic names of origin. These are personal names that have been fully Azerbaijaniized in terms of sound composition and pronunciation, and have gained full rights in Azerbaijani anthroponymy.

Personal names have not been studied in detail in Azerbaijani philology, and their spelling has not been developed. The spelling rules of the Azerbaijani language, approved in 1958, contain articles on the spelling of personal names (§51, article 10, 11, 12; §52, article 9. 10). However, not all of the instructions mentioned here are followed in the modern press and literature. For example, the note on article 10 of paragraph 51 in the "Rules" states: "If two vowels come together in compound nouns denoting human names, the last vowel of the first word is dropped. For example, Əliəkbər=Ələkbər, Əliəsgər=Ələsgər, Mirzəəli=Mirzəli, etc. However, in the modern press, Ağaəli, Əliosman, Əliağa, İsmiəli, Rzaəli, Hacıəğa, Əliəsgər, etc. It is also common to write two vowels in the manner shown in hundreds of complex personal names such as

According to the spelling rules approved in 1940, "words ending in z and s are pronounced with *s in proper nouns* (Alma s, Tovu s), and z in common nouns. (alma z, tovu z) was written". Therefore, in the Azerbaijani anthroponymy, "corrections" of *Almazov* -type surnames in the *Almasov form* sometimes occur [14, p. 56].

Historically, anthroponymic units have been associated with common names, so their spelling sometimes coincides with the spelling of the corresponding common names. For example:

Cavanşir (cavan-şir), Şahpələng (şah-pələng), Əmirxan (əmir-xan), Aybəniz (ay-bəniz), Maral (maral), Ceyran (ceyran), etc.

Often, the spelling of personal names is not the same as the spelling of the corresponding common names, but differs from them. This is due to various reasons:

- a) influence of local dialects and dialects on anthroponymic units;
- b) using different graphic signs to indicate the same sound;
- c) the emergence of individual requests and requests to write names, or to change and improve them;
- ç) simply making mistakes by those who wrote the birth certificate, etc.

All these are factors that create orthographic variation. For example, different variants of the same name, such as *Polad*, *Polat*, *Pulad*, *Pulat*, formed from the word "steel" in the Azerbaijani language, are used.

Since anthroponymic units are closely related to legal norms, for identification purposes (passport, identity card and other registered documents), one of the above names is linguistically a name, and the rest are its variants, and from a legal point of view, each of these names is an independent person's name.

Orthographic variation is manifested in both national and personal names.

The Arabic alphabet has historically led to the proliferation of spelling variants of personal names. In the 19th-20th century works written in the Arabic alphabet in the Azerbaijani language, in order to prevent the multivariate reading of personal names, these names (and in general, all proper names) were written in two ways - both with the Arabic alphabet and with Latin letters in brackets next to it.

³⁹ Bakı Dövlət Universitetinin doktorantu. ibrahimfathallah459@gmail.com

In the years when the writing of Azerbaijan was compiled and developed on the basis of the Latin alphabet, the orthographic variants of personal names began to multiply. These are now considered "archaic orthographic variants". Below, it is enough to show the spelling variants of the respective names in the 30s and the pronunciation in parentheses:

Gözəl – Qözəl (Qəzəl),
 Yaxşı – Yaqsı (Yakşı),
 Almaz – Almas (Almas),
 Aslan – Əslan (Əslan),
 Qulam – Ğulam (Ğulam),
 Rzaqulu – Riza Qulu (Riza Qulu),
 Murtuza – Murtəza (Mürtəza),
 Gülnisə – Gülnisa (Gülnisa),
 Əfqan – Əfqan (Əfqan) etc.

In general, phonetic variation in anthroponymy is the result of a long historical development process. The more this historical period becomes childish from us, or rather, if it goes towards ancient times, the less chance is there of variation of personal names; the closer it is to the modern era, the more variation is observed [23, p. 3].

Vav often means the sound v, and in some cases the diphthong (oy), in some cases it is pronounced as o. In addition, this letter represents the v sound before vowels and often at the end of words.

In derived names, the grapheme *vav* comes before a consonant in the middle of a word and its movement is *silent*, i.e. a consonant without a vowel, it means the consonant v. For example:

Mövlud, Seyda, Şövkət, Dövlət, Əlövsət, etc.

In such cases, the diphthongs ou/au are formed in the Arabic pronunciation when the consonant before the letter *vav* is adopted:

au: Daulət), ou: Əliousət.

According to the rules of orthography and spelling of the modern literary language of Azerbaijan, this sound combination is written and pronounced as ov and ov. However, in Azerbaijani dialects and dialects, the consonant *v* is dropped in names of this type and in general words, and he it is pronounced quantitatively long as a vowel.

the vav consonant in the middle of the word can be read as a long y, ü, o, ü with the Arabic spelling without movement:

For example:

Seyda – Sö:da, Dövlət – Dö:lät, Tövfik – Tö:fiq.

Ya is pronounced as i when it comes after alif and a number of other letters. In addition, depending on the position of the word and other features, it is read as i, y, and a.

When the consonant movement before the letter *Ya* is a comma, it serves to indicate the consonant i: Qədir, Bəşir, Cəmil, Fərid, Ziba, etc.

of y when the movement of the consonant before the letter *is fatha* or when the consonant is *silent*. At this time, the ey consonant appears:

Seyran, Zeynəb, Qeys, Hüseyin, Üzeyr, Heydər, etc.

ey is used at the end of the word, according to the phonetic structure of the Azerbaijani language, sometimes the additional vowel i is added after the letter y:

Hüseyin – Hüseyin, Üzeyr – Üzeyir, etc.

Sometimes in the same name it means both the long i vowel and the ey consonant. On the one hand, this can be attributed to the rejection of gestures in Arabic writing, on the other hand, it can also be explained as a dialect feature. For example:

Şixəli //Şixəli – Şeyxəli, Məlikə – Məleykə, etc.

Sometimes in Arabic spelling vowels are known even without movement (because the known vowels are long vowels), the difference in the spelling and pronunciation of a number of personal names of Arabic origin in Azerbaijani is noticeable. It's more about being numb to the tune. For example:

Hətəm – Hətəm,
 Tutı – Tutu,
 Qumri – Qumru,
 Tuba // Tubi // Tubu,
 Rəhilə – Rəhilə,
 Aşur – Aşır,
 Nisə – Nisə,
 Yasəmin – Yasəmən and others.

Failure to record movements in writing has led to changes in vowels:

Zülfəqar – Zülfiqar // Zülfiqar // Zülfiqar,
 Mürtəza – Murtuza // Murtuz,
 Yusif – Yusuf,
 Yunis – Yunus,

Zəlixə – Züleyxa,
Fidai – Fedai // Fədayi,
Mühərrəm – Məhərrəm,
Mühəmməd – Məhəmməd,
Mühyiəddin // Mühyiddin – Məhyəddin,
Daud – Davud // David,
Tayyib – Teyyub,
Rəbabə – Rübabə,
Müzahir – Məzahir,
Hatim // Hatəm // Hətəm etc.

In the Azerbaijani language, both consonants *p* and *b* belong to the group of modal consonants, and *f* and *v* belong to the group of modal consonants. Professor A. Demirchizade writes: "These sounds are interchangeable in almost all our dialects. In particular, *v* and *f* sounds are used instead of *p* and *b* sounds. However, it should be noted that this phonetic phenomenon occurs mostly in the Western and partly in the dialects and dialects of the Northern group. For example :

b-v: Mətləb – Mətləv, Zəbitə – Zəvtə, İbrahim – İvrəhim; Rəbil – Ravil;
b-p: Sübhən – Süpən, Turab – Turap, Əkbər – Əkpər;
p-b: Talib – Talıp;
f-v: Zülfəli // Zülfalı – Zülyalı;
v-f: Əlövsət – Əlöfsət;
f-b-p: Yusif // Yusuf – Yusub – Yusup;
b-v-f: Qəndəb - Qəndəv // Qəndəf.

Apparently, many anthroponyms of Arabic origin did not enter the Azerbaijani language in the same way as in the original language.

Literature

1. A short dictionary of Arabic and Persian words used in the Azerbaijani language. Baku, Book Club, 2006, 300 p.
2. A short dictionary of Arabic and Persian words used in the Azerbaijani language. Baku, Book Club, 2007, 321 p.
3. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language (in 4 volumes). c. Baku, East-West, 2006, 744 p.
4. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language (in 4 volumes). II c. Baku, East-West, 2006, 792 p.
5. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language (in 4 volumes). III c. Baku, East-West, 2006, 672 p.
6. Explanatory dictionary of the Azerbaijani language (in 4 volumes). IV c. Baku, East-West, 2006, 712 p.
7. History of Azerbaijani literary language (2 parts), Baku, Elm, 2012, 392 p.
8. Bunyadov ZB. Azerbaijan in the 7th-10th centuries. Baku, East-West, 2007, 424 p.
9. Al-Abbasi XN, Al-Abbasi NX. Semantic dictionary of Arabic loanwords in the Azerbaijani language. Baku, N print studio, 2015, 348 p.
10. Al-Abbasi XN. Semantic changes of Arabicisms in Azerbaijani literary language. Baku, Baku University, 2003, 195 p.
11. Al-Abbasi XN. Lexical-grammatical of words of Arabic origin in the Azerbaijani language features. Baku: Elm, 1983. 206 p.
12. Alibeyzade E. History of Azerbaijani language (in 2 volumes), I volume. Azerbaijan Translation Center, Baku, 2007, 660 p.
13. Arabic-Azerbaijani dictionary. Baku, East-West, 2007, 440 p.
14. Hajiyev T.I. History of Azerbaijani literary language (2 parts), Baku, Elm, 2012, 476 p.
15. Hasanov H. Lexicon of modern Azerbaijani language. Baku: Maarif. 1988. 300 p.
16. Dictionary of Arabic and Persian words used in classical Azerbaijani literature. Baku, East-West, 2005, 416 p.
17. Rahimzadeh D. Some phonetics of borrowed words of Arabic origin in Oghuz languages features. "Turkologiya" journal. 2015. No. 4. p. 28-34
18. Verdiyeva GV. Arabic infinitives in word creation of the Persian language role. Baku, Elm, 2017. 102 p.
19. Valikhani NM. Arab Caliphate and Azerbaijan. Baku, 1993, 240 p.
20. p 984, Lebanon-Beirut, 946. المنجد في اللغة. دار المشرك (المتنالية الكتلونية) . ب. ب.
21. Baranov H.K. Arabic-Russian dictionary. Москва, Русский язык, 1985, 944 p.
22. Ivanov S.I. Arabisms in the Turkish language. L., 1973. 231 p.
23. Dmitriev N.K. Строй турецких языков. М., 1962. 344 p.
24. Sharbatov G.Sh. Arabic-Russian dictionary. Moscow, Русский язык, 1981, 1076 p.

Açar sözlər: ərəb mənşəli, Dialekt leksikası, orfoepiya qaydaları, şəxs adları, lüğət tərkibi, alınmalar

Key words: Arabic origin, Dialect lexicon, spelling rules, personal names, vocabulary, borrowings

Ключевые слова: Арабское происхождение, Диалектная лексика, правила правописания, личные имена, лексика, заимствования

Azərbaycan ədəbi dilində ərəb mənşəli adların fonetik-qrafik ifadəsi

Xülasə

Dialekt leksikası ədəbi dilə daxil olduqdan sonra əvvəlki sərbəstlikdən məhrum olur, ədəbi dilin ciddi və sabit normalarına uyğunlaşdırılır. Ümumi dialekt leksikasından fərqli olaraq, şəxs adı kimi işlənən sözlər isə öz sərbəstliyini yenə də saxlamaqda davam edir. Başqa sözlə, ədəbi dilin fonetik, morfoloji və sintaktik qanunlarına çox güclü müqavimət göstərir. Həm də ekstralingvistik hadisə olan şəxs adları heç də həmişə dildaxili qanunlara tabe olmur. Elə buna görədir ki, Azərbaycan dilində ümumi sözlər əsasında meydana çıxan şəxs adları müxtəlif fonetik tərkiblərdə özünü göstərir və bununla əlaqədar olaraq, fonetik variantların sayı artır.

**Фонетико-графическое выражение имен арабского происхождения в литературном языке
Азербайджана.
Резюме**

После того как диалектная лексика входит в литературный язык, она теряет прежнюю свободу и приспосабливается к строгим и устойчивым нормам литературного языка. В отличие от общей диалектной лексики, слова, используемые как личные имена, продолжают сохранять свою свободу. Иными словами, оно решительно сопротивляется фонетическим, морфологическим и синтаксическим законам литературного языка. Кроме того, личные имена, являющиеся экстралингвистическими явлениями, не всегда подчиняются внутриязыковым законам. Это связано с тем, что личные имена, возникающие на основе общих слов в азербайджанском языке, встречаются в разных фонетических составах, и в связи с этим увеличивается количество фонетических вариантов.

Rəyçi: dos. N.Əfəndiyeva

NIZAMI GƏNCƏVİNİN “XOSROV VƏ ŞİRİN” ƏSƏRİNDƏ
SUBSTANTİVLƏŞMİŞ NİTQ HİSSƏLƏRİ

Giriş: Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin zəngin irsi təkcə Azərbaycanın deyil, dünya ədəbiyyatı və mədəniyyətinin zənginləşməsinə misilsiz töhfələrini vermişdir. Onun dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi “Xəmsə”si dahi sənətkar qələmi ilə fenomenal bədii- fəlsəfi fikirlərin vəhdətini özündə əks etdirir. Mirzə Fətəli Axundov haqlı olaraq Nizami və ona bənzər şairləri peyqəmbərlərlə eyni səviyyədə tutaraq qeyd etmişdir ki, “göylərdə sıraya düzülənvaxt öndə peyqəmbərlər, sonra şairlər dayanacaq. [Axundov, 1961, s.221] Əsrlər boyu Nizaminin əsərləri görkəmli şərqşünas alimlərin tətqiqat obyektinə olmuş və elmi araşdırmaların aparılmasında mühür yer tutmuşdur. Nizaminin “Xəmsə”si klassik fars dilinin lüğət tərkibi, qrammatik quruluşu, leksikologiyasının geniş araşdırılması üçün dəyərli mənbədir. Təqdim etdiyimiz məqalədə Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” poemasında substantivləşmiş nitq hissələri mövzusu araşdırılmışdır.

Bildiyimiz kimi, dildə daima təkmilləşmə, inkişaf və zənginləşmə istiqamətində proseslər gedir və bu proseslər dilin mövcudluğunu qoruyur, inkişafını təmin edir. Dillərin lüğət ehtiyatının zənginləşməsi prosesi əsas etibarilə iki istiqamətdə baş verir: dilin öz daxili imkanları və qeyri-daxili imkanlar. Digər dillərdə olduğu kimi, fars ədəbi dilində də lüğət ehtiyatının zənginləşməsində qeyd edilən istiqamətlərdən xüsusən birincisi diqqəti cəlb edir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində və onun inkişafında fəaliyyət göstərən daxili imkanlar, əsas etibarilə morfoloji-sintaktik, leksik-sintaktik və leksik-semantik vasitələrlə söz yaranmasından ibarətdir. Dildə baş verən hadisələrdən biri konversiya, başqa sözlə keçid prosesidir ki, bu prosesdə başqa nitq hissəsi öz xüsusiyyətlərini saxlamaqla başqa bir nitq hissəsinin də xüsusiyyətlərini də qazanmış olur. Demək, konversiya bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsinə keçməsi prosesidir.

Konversiya hadisələri içərisində substantivləşmə xüsusi zənginliyə və keyfiyyətlərə malikdir. “Substantivləşmə - maddi varlığa, materiyaya xas olan əlamətin, keyfiyyətin dildə maddi varlığı, materiyayı əvəz etməsi hadisəsinə deyilir”. (2, s.112) Substantivləşmə geniş anlayışdır və özünü köməkçi nitq hissələrində də göstərir. Substantivləşmə fars dilinin söz yaradıcılığında əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Qeyd etmək lazımdır ki, substantivləşmə leksik-qrammatik proses olub, digər nitq hissələrinin isimləşməsi prosesidir ki, bu proses transpozisiya adlanır. Bu nitq hissələri sifət, feili bağlama, feil əsası, feili sifətlər, sıra sayları, zərf, feilin məsdər forması ola bilər. Substantivləşmə prosesi qədim və daima inkişaf edən bir prosesdir. Bu prosesin mahiyyətini sözün formaca dəyişməsindən daha çox, onun müvafiq substansiya məxsus əlamətləri qəbul etməsi müəyyən edir. İsimləşmiş nitq hissələri ismə aid olan bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Semantika baxımından substantivləşmiş sözlər qrammatik mənə kimi adı ifadə edir.

Nitq hissələrinin substantivləşməsinin ümumi bir şərti yoxdur, çünki hər söz kateqoriyasının özünə aid xüsusiyyətləri olduğu kimi, substantivləşmə şərtləri də fərqlənir. Substantivləşmə son dərəcə mürəkkəb leksik-qrammatik hadisə olub təkcə hər hansı bir şərtə bağlı şəkildə baş vermir. O, leksik-morfoloji və sintaktik şərtlərin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi şəraitində baş verir. Fars dilində substantivləşmə prosesi bir sıra leksik-qrammatik şərtlərin kompleks şəkildə yerinə yetirilməsi şəraitində baş verə bilər. Substantivləşmədə sifət və feillərin daha məhsuldar olduğunu müşahidə edirik. Araşdırma mövzusunda o qənaətə gəlirik ki, nitq hissələri arasında leksik-qrammatik əlaqələr mövcud olur və bu əlaqələr vasitəsilə sözlər söz yaradıcılığının morfoloji-sintaktik üsulu ilə yeni ümumi kateqoriyalı mənalar əldə edir, qrammatik omonimlərin yaranmasına səbəb olur.

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində çoxlu sayda substantivləşmiş nitq hissələrinə rast gəlmək olar. Bu nitq hissələri sifətlər, feili sifətlər, saylar və bəzi hallarda zərflərdir. Bəzi sifətlər əsərdə ismi əvəz edə bilər, yəni onların əvəzinə işlənir. İsimləşmiş sifətlər ismin suallarına cavab verir və isimlərə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Substantivləşmiş sifətlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç hissəyə ayrılır. Sadə sifətlər də fars və ərəb mənşəli olmasına görə iki hissəyə ayırmaq olar. Sadə sifətlərin substantivləşməsinə aşağıdakı misallarda rast gəlmək olar:

چو خسرو گفت بسیاری در این باب

بزرگان ریختند از دیدگان آب

Xosrov bu babda çox şey dedi

Böyükklər gözlərindən yaş axıtıdılar

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۸)

ستیزه با **بزرگان** به توان برد

که از همدستی خردان شوی خررد

Böyükklərlə döyüşə bilərsən

Çünki müdriklərlə ortaqlıqdan müdrik olarsan

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۸)

از **نزدیکان** خود با محرمی چند

نشست و زد در این معنی نمی چند

Öz yaxın bir neçə məhrəmi ilə

⁴⁰ BDU, Orta Şərq dilləri kafedrası Baka, AzərbaycanE-mail: Leyla200910@MAIL.RU

Oturdu və bu mövzuda danışdı

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۴)

پس از نام خدا و نام پلکان

بر آورده حدیث در پلکان

Allahın və pakların (müqəddəslərin) adından sonra

Dərdlilərin hədisləri gəldi

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۶۱)

“Xosrov və Şirin” əsərində “böyük” sifətinin ismin yerində işlənməsinə çox təsadüf edirik. Bu beytdə “بزرگان”, müqəddəslər “mənasında substantivləşməsinin şahidi oluruq. Məlum olduğu kimi fars dilində “بزرگ” və “کوچک” sözlərinin “کلان” və “خرد” kimi sinonimləri də vardır ki, beytlərdə həmin sifətlər isimləşməsinin şahidi oluruq:

که شاهای بیش از اینم رنج منمای

بزرگی کن به خردان بر ببخشای

Ki ey şah bundan artıq əziyyət etmə

Böyüklük et kiçikləri bağışla

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۶)

Aşağıdakı beytlərdə “سیاه”, “سیه” sifətlərinin substantivləşməsinin şahidi oluruq:

سیه مویی جوان را غم زدايد

که در چشم سیاهان غم نيايد

Qara saçlı gənci kədərləndirin ki

Qara dərilili insanların gözündə qəm olmasın

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۵)

Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində “cəsur” (دلیر), (زیرک) sözlərinin isim kimi işlənməsinə rast gəlirik. Bəzi misallarda sifətlərin cəmlənərək kim sualına cavab verdiyinin şahidi oluruq. Fikrimizi çatdırmaq üçün aşağıdakı beytlərə yetirik. Amma birinci növbədə bu sözlərin həqiqətən sifət olduğunu göstərmək üçün onun isimlə işlənən variantının da veririk:

به سر پنجه چو شیران دلیر است

بدین شیر افکنی یارب چه شیر است؟

Pəncəsinə görə cəsur şirlər kimidir

Belə şiri atmaqımı olar yarəb ?

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۸)

Bu beytdə “دلیر” sözü ilə işlənmişdir. Aşağıdakı beytdə isə “دلیر” sözü cəm şəkilçisi qəbul edərək substantivləşmişdir.

بر آن تخت مبارک شد چو شیران

مبارک باد گفتندش دلیران

Elə ki şirlər taxta oturdular

Cəsurlar mübarək olsun dedilər

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۴)

Aşağıda verilmiş beytlərdə “نیک و بد” “yaxşı və pis” sifət olduğu halda substantivləşərək isim mənasında işlənmişdir. Ümumiyyətlə əsərdə bu birləşməyə çox rast gəlinir :

به هر نیک و بدی کاندز میانه است

کرم بر توست و اندیگر بهانه است

Hər şey yaxşılıq və pisliliyin arasındadır

Mərhəmət etmək sənlikdir, qalanı bəhanədir

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴)

نظر در جستنیهای نهان کرد

حساب نیک و بد های جهان کرد

Qeyb olmuşlara nəzər saldı

Dünyanın yaxşı və pisliliklərinə hesab çəkdi

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۴)

Birinci beytdə “نیک – bəd” birləşməsi ismin yönlük hal şəkilçisini, ikinci beytdə isə cəm şəkilçisini qəbul edərək isimləşmişdir.

Əsərdə düzəltmə sifətlərin də substantivləşməsinin şahidi oluruq. Bu düzəltmə sifətlər “نا na”, “ه e”, “بی bi”, “ی i”, “ناک nak”, “مند mənd” və s. kimi şəkilçilərin köməyi ilə yaranmışdır. Bunlardan “ناپاک - napak”, “وحشی - vəhşi”, “ترسناک - tərnsak”, “هوشمند - huşmənd” və s. kimi sözləri misal gətirmək olar:

خرمندان چنین دادند پاسخ

که ای دولت به دیدار تو فرخ

Müdrüklər belə cavab verdilər ki,

Ey hökmdar sənə görə görüş gözəldir

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۶)

همه شب با خرمندان نخفتی

حکایت باز پرسیدی و گفتی

Bütün gecəni müdrilər yatmadılar

Hadisəni yenidən soruşub danışdılar

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۷)

Əsərdə çoxlu sayda mürəkkəb sifətlərin də substantivləşməsi ilə rastlaşırıq. Burada mürəkkəb sifətlərin düzəlməsi qaydası da müxtəlifdir. "Xosrov və Şirin" əsərində mürəkkəb sifətlərin aşağıdakı quruluş modellərinə rast gəldik: "sifət+ isim", "isim+isim", "isim+feil kökü", "sifət+ feil kökü", "isim+ feili sifət", "sifət+feili sifət", "feili sifət + isim". Məsələn; sifət+isim modeli üzrə "نیک بخت", "زشت روی", "چیره نست", "نرم گردان" və s., isim+ feil kökü modeli üzrə "سرکش", "نام آور", "گردن کش", "sifət+feil kökü modeli üzrə "بد خواه", "خوش بین", "isim və ya sifət +feili sifət modeli üzrə "نورسته", "جهان دیده", "عم آلوده" və digər modellərdən istifadə edilmişdir:

بهاری تازه چون گل بر درختان

سزاوار کنار نیک بختان

Təzə baharda ağacların üstündəki gül kimi

Gözləbəxtlilərə layiq idi

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۰)

گاهی خوردن می چون خون بدخواه

گاهی تکیه زدن بر مسند ماه

Bəzən bədxahların qanını mey kimi içmək

Bəzən ayın ərşinə sığınmaq

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۴)

چنین گوید جهان دیده سخن گوی

گه چون می شد در آن صحرا جهان جوی

Müdrük dünya görmüş belə deyir

Bəzən o səhrada dünya axtarışında olub

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۳۵)

Verilmiş beytlərdə "جهان دیده", "بدخواه", "نیک بخت" mürəkkəb sifətlərin substantivləşdiyini görürük.

Bu əsərdə sifətlər kimi, feili sifətlərin də substantivləşməsinə rast gəlirik. İsimləşmiş feili sifətlər ismin xüsusiyyətlərini daşıyır: hallanır, cəmlənir, mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edir, bəzi qoşmalarla da işlənir. Bildiyimiz kimi fars dilində keçmiş zaman feili "sifəti feil əsası+ "şəkilçisi", indiki zaman feili sifəti "feil kökü+ "ndə" "şəkilçisi, "feil kökü+ "n" "şəkilçisi, "feil kökü+ "a" "şəkilçisi, gələcək zaman feili sifəti isə "feil məsdəri+ "y" (ya-ye ləyağəti) vasitəsilə əmələ gəlir. Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi feili sifətlər heç bir şəraitdə substantivləşə bilmirlər. Belə feili sifətlərə çox hallarda "n" "şəkilçili feili sifətləri göstərmək olar. Substantivləşə bilən feili sifətlərin böyük faizi ictimai cəhətdən aktivə -insana aid olduğunun şahidi oluruq. Əsərdə substantivləşmiş keçmiş zaman feili sifətləri kimi "پژوهنده", "جوینده", "شتابنده" və digər sözləri misal gətirmək olar

به نالیدن مکن بر مرده بیداد

که مرده صابری خواهد نه فریاد

Ölən adama görə nalə çəkmə

Ölən fəryad deyil, səbr istər

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۶۲)

اسیری را به وعده شاد می کن

مبارک مرده ای آزاد می کن

Bir əsiri vədəsində şad et

Mübarək bir ölünü azad et

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۱)

چو بخشاینده و بخشنده ی جود

نخستین مایه هارا کرد موجود

Çünkü səxavətli bağışlayan və bəxş edən

İlkin olaraq mayeni yaratdı

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۲)

ز مرده هر کسی افسانه راند

نمرده راز مرده کس نداند

Ölmüşdən hər kəs əfsanə deyir

Ölməyən ölünün sirrinin sirrini bilmir

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۰۷)

خبر ده کاولین جنبش چه چیز است

که این دانش بر دانا عزیز است

Xəbər ver ilk hərəkət nədir

Ki bu elm ağıllı adama əzizdir

[3] (نظامی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۹۳)

بسا بینا که از زر کور گردد
بس آهن کو به زر زور گردد

O qədər görən var ki, qızıldan kor olar
Kifayət qədər dəmir qızılı möhkəm edər
(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۵۶]

چنین گفتند دانایان هشیار
که نیک و بد به مرگ آید پدیدار

Ağıllı insanlar belə dedilər
Ki yaxşı və pislər də ölümə düşər olurlar
(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۴۶]

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində qısa feili sifətlərin isimləşməsi hadisəsi də müşahidə edirik. Qısaltdılmış feili sifətlər çox hallarda peşə, sənət, məkan, alət anlayışları bildirən isimlərə çevrilirlər.

صبارا بود در پایین اورنگ
ز تیغ تنگ چشمان رهگنر تنگ

Səmanın altında açılan sabah idi
Ülgüc kimi yolçunun gözləri qıyılmışdı
(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۷۹]

Bu beytdəki “rehgner” sözü isimləşmiş qısa feili sifəti ifadə edir.

Fars dilində konversiya yolu ilə feillərdən əhəmiyyətli sayda isimlər yaranır. Bildiyimiz kimi, konversiya sözün bir nitq hissəsindən digərinə xarici quruluşunda heç bir dəyişikliyə uğramadan keçən sözdüzəlmə üsuludur. Məs: درآمد (feilinin əsası) – şühudi keçmiş zamanda üçüncü şəxsin təkində “girdi” mənəsində və “gəlir, qazanc” mənəsində, گزشت (feilinin əsası) – “keçdi” və “güzəşt” mənəsində, سوختن (feilin əsası) – “yandı” və “yanacaq” mənəsində, شکست (feilinin əsası) – “sınmaq” və “məğlubiyyət” mənəsində və s.

Miqdar sayları əşya adı bildirən sözlə işlənmədikdə bir növ miqdar adlarını bildirir. Semantikasında substantivlik – konkret əşya mənası aydın dərk olunmasa da, abstrakt mənə güclü olsa da, cümlədə adlıq halda mübtədə vəzifəsində işlənir. Məs: Beş üçdən çoxdur. Bir ikidən azdır. Saylar konkret əşya adlarının buraxılması ilə substantivləşdikdə onların mənasında əşyavilik asan dərk olunur. Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində substantivləşmiş saylar da çoxdur. Xüsusilə “bir”, “biri”, “birincisi” sözlərinə çox rast gəlirik. Sıra sayları adətən konkret əşya bildirən sözlərə bağlı olduğu üçün substantivləşdikdə əşya məzmunu daha aydın dərk olunur. Onlardan bir neçəsini qeyd etmək məqsəduyğun sayıla bilər:

یکی را داد بخشش تارساند
یکی را کرد ممسک تاستاند

Birinə bəxşiş verdi ki, çatdırırsın
Birini xəsis etdi ki, durdursun

(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۲]

Sıra sayları adətən konkret əşya bildirən sözlərlə bağlı olduğu üçün substantivləşdikdə əşya məzmununu daha aydın dərk olunur. Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində sıra sayları da substantivləşmişdir. Həmin nümunələri aşağıdakı nümunədə müşahidə edirik:

شراب و عاشقی همدست گشته
شهنشه زین نومی سر مست گشته

Şərab və aşiq yanyana gəldi
Şah bunların hər ikisindən məst oldu

(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۳۸]

Əsərdə diqqəti cəlb edən maraqlı məqamlardan biri də sayın zərf yerində işlənməsidir. Əlbəttə, belə nümunələrin sayı əsərdə çox olmasa da mövcuddur.

نفس یک یکبه شادی می شمارد
جهان خوش خوش به بازی می گذارد

Nəfəs bir-bir şad olanları sayır

Dünya xoş xoş oyunla keçib gedir

(3)[نظمی، خمسه، خسرو و شیرین، بخش ۱۸]

Xülasə:

Nizaminin “Xosrov və Şirin” poemasında substantivləşmə hadisəsinin şahidi olduq. Nitq Bütün bunlara əsasən deyərək bilərik ki, Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində çoxlu sayda sifətlər, feili-sifətlər və sayların substantivləşməsinə rast gəlirik. Bunlar şairin böyük məharətindən xəbər verir. Bəzi sifətlər əsərdə ismi əvəz edə bilər, yəni onların əvəzinə işlənir. İsimləşmiş sifətlər ismin suallarına cavab verir və isimlərə məxsus cəm, hal, mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir. Substantivləşmiş sifətlər sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç hissəyə ayrılır. Sadə sifətlər də fars və ərəb mənşəli olmasına görə iki hissəyə ayırmaq olar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Axundov M.F. Seçilmiş əsərləri, 2-c cild, Bakı, 1961

2.Kazimov Q.Ş.Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə, Bakı, 1972, 358 səhifə

3. www.ganjoor.ir «خسرو و شیرین» نظامی گنجوی

4. <http://www.qkazimov.gen.az/arkiv/25.htm>

5. <http://obastan.com.az/dict/exp/by/letter/SU>

РЕЗЮМЕ

В произведении Низами Гянджеви «Хосров и Ширин» встречается много субстантивированных частей речи. К ним относятся прилагательные, причастия, числительные. Для проведения систематических исследований мы исследовали прилагательные в трёх направлениях, разделив их на простые, производные и сложные. А причастия разделили на причастия прошедшего и настоящего времени. В данной статье приведены примеры куплетов, использующихся в связи с субстантивизацией количественных и порядковых числительных. Интересным фактом является то, что количественные числительные также могут использоваться вместо наречия, помимо существительного.

Ключевые слова : персидский язык , субстантивизация, прилагательное, причастие, числительное

Summary

There are many substantivized parts of speech in the work of Nizami Ganjavi called “Xosrov and Shirin“. These are adjectives, participles, numerals. To conduct systematic studies, we investigated the adjectives in three directions, dividing them into simple, derivate and complex ones. However participles were divided into the past and the present participle. This article provides examples of verses that are used in connection with substantivization of quantitative and ordinal numbers. An interesting fact is that the cardinal numbers can also be used instead of adverbs, in addition and ordinal numbers. An interesting fact is that the cardinal numbers can also be used instead of adverbs, in addition and ordinal numbers. An interesting fact is that the cardinal numbers can also be used instead of adverbs, in addition to the nouns.

Keywords : Persian language , substantivization, adjective, participle, numeral

RƏYÇİ: dos. Ə. Məmmədova

DEKONSTRUKSIYA – FON BİLİKLƏRİNİN REALLAŞMASININ ƏN MÜRƏKKƏB ÜSULLARINDAN BİRİ KİMİ

Giriş. Təqdim olunan məqalə çərçivəsində fon biliklərinin verballaşma formatlarından biri kimi dekonstruksiya araşdırılır. Məlum olur ki, bir çox hallarda bu mətn permutasiyası vasitəsindən istifadə edən yazarlar məhz, öz oxucu auditoriyasının müəyyən istiqamətdəki fon biliklərinin mövcudluğuna əsaslanırlar. Əks halda yazar – mətn – oxucu ünsiyyəti formatında semiozisin reallaşması mümkünsüz olardı. Məqalə çərçivəsində Britaniya yazıçısı, detektiv kraliçası Aqata Kristinin “Heraklın qəhrəmanlıqları” əsərinə, habelə Azərbaycan yazıçısı Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazma” romanına istinadən təhlillər aparılır. Məlum olur ki, birinci halda müəllif (A.Kristi) yunan mifologiyasına müraciət ediyi halda, ikinci halda müəllif (K.Abdulla) milli folklor irsinə istinad etmişdir.

Əsas hissə. İlk olaraq, onu qeyd edək ki, dekonstruksiya anlayışı daha çox ədəbiyyat və fəlsəfə ilə əlaqələndirilsə də, müasir tədqiqatlar onun dilçiliklə də sıx bağlı olduğunu ortaya çıxarır. Hətta təhlilçilər J.Derridanın özünün dekonstruksiya nəzəriyyəsinin ərsəyə gətirilməsi prosesində bir sıra dilçilərin, o cümlədən, F.de Sössürün təsir dairəsində olduğunu önə sürmüşlər [14]. Bədi diskursda fon biliklərinin reallaşma mexanizmləri sırasında dekonstruksiya texnikasının xüsusi rol oynaması faktı bir sıra tədqiqatlarda etiraf edilməkdədir [13, s.321-325]; [20, s.153-161]. Məlumdur ki, dekonstruksiya istilahı M.Haydegger tərəfindən təklif edilsə də, elmi terminologiya dövryyəsinə isə J.Lakan tərəfindən gətirilsə də, onun elmi əsaslandırması poststrukturalizmin ən görkəmli nümayəndələrindən sayılan J.Derrida dühasının məhsuludur [15]. Bütün dünyanın mətnlərdən ibarət olduğunu və mətn törədici prosesinin nəhayətsiz olduğunu önə sürən J.Derridaya görə, mətn hər hansı bir fenomenin representasiyası kimi, digər representasiyalar sisteminə müraciəti, referensiyanı şərtləndirir və nəticədə interpretasiyalar, fərqli yozumlar, representasiyalar sisteminin külliyyatı ortaya çıxır [16, s.313-316].

Dekonstruksiya nəzəriyyəsinə görə yeni anlayışlar mətnin yazılış prosesində deyil, məhz, onun oxunuşunda, yəni bilvasitə hər bir oxucunun fərdi interpretasiyası şəraitində mümkün olur [18]. Bu zaman isə “fəaliyyət dairəsinə” fon bilikləri qoşulur: istənilən mətn interpretasiyasında fon bilikləri və şəxsi təcrübə (digər adı ilə individual-qazanılmış fon bilikləri) həlledici rol oynayır (mətnin interpretasiyası prosesinin fon bilikləri ilə şərtlənməsi məqalı ilə bağlı daha ətraflı: [11, s.102-107]).

Ənənəvi metafizika nöqteyi nəzərindən mətn müəllifi, metaforik anlamda, Tanrıya bərabər tutulur və o (müəllif) yaratdığı mətni oxuculara (interpretatorlara) təqdim etməklə “əsl olanı” “öz qullarına ...istifadəyə təqdim etmiş olur” (metaforalar J.Derridaya məxsusdur – S.M.). Bu, ondan qaynaqlanır ki, J.Derridaya görə, mətnlər yetərincə radikal differensiallaşmalar üçün, mənə fərqləndirmələrinin ortaya çıxardığı sonsuz törədici prosesini üçün daim açıqdırlar. J. Derrida bunu, məhz, interpretasiya gerçəkliyinin daima var olması faktı ilə əlaqələndirir [12, c.257-258]. Interpretasiyanın isə bilvasitə fon biliklərinin təsir dairəsində gerçəkləşməsi isə, artıq qeyd edildiyi kimi, inkarolunmaz reallıqdır (mənanın re-verballaşmasının fon biliklərindən asılılığı ilə bağlı daha ətraflı bax: [19, c.670-675]).

Bütün bunlar isə, P.D.İvlevanın da vurğuladığı kimi, mətnlə bağlı müəyyən “həlləilməz” çətinliklərin, başqa sözlə desək, məntiqi dalanların, məntiqi çıxmazların yaranmasına yol açır. Belə ki, ilkin olaraq, mətnə bir anlam yüklənilşdiyi halda, “nəticədə” – məndə və ona qazandırılan anlamda fərqli ideya ilə qarşılaşmaq mümkün olur. [17, c.4-6]. Məhz, bu “çıxmazlar” J.Derridanın kifayət qədər ifrat mövqeyin səsləndirilməsinə təşviq edir: poststrukturalist filosof, ümumiyyətlə, heç bir mətnin daimi anlamının, ideyasının olmadığını iddia edir.

Dekonstruksiya nəzəriyyəsi poststrukturalistlər tərəfində irəli sürülsə də və hal-hazırda postmodern təhkiyənin əsas ifadə aparatı sırasında işləklilik nümayiş etdirməkdə ols da, təbii ki, bu heç də o anlama gəlmir ki, daha öncələr bu üsuldan bədi mətn törədici vasitə kimi yararlanılmamışdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, A.Kristi öz yaradıcılığında folklor irsindən, mifologiyadan hazır mətnlərin dekonstruksiya formatlı yeni interpretasiyasının təklif etməklə öz oxucusunun fon biliklərini, mədəni kodlarını aktuallaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Onun belə formatlı yaradıcılıq nümunələri sırasında “Heraklın qəhrəmanlıqları” adlı novellara məcmuasına daxil olan əsərlərini qeyd etmək olar. “Heraklın qəhrəmanlıqları” adlı əsərində adından da göründüyü kimi, yunan mifologiyasındakı Herakl haqqındakı əfsanəyə allyuziya əsasnda meydana gəlməklə kifayətlənməyərək, 12 qəhrəmanlıqla bağlı süjet elementinin XX əsr reallığındakı detektiv əsərin reallığı müstəvisində təkrarən aktuallaşdırmışdır.

A.Kristi novellalar toplusunun adında fon biliyinə xitabla kifayətlənməyərək, oxucusunu yönləndirmək və yunan mifologiyasındakı Heraklın, məhz, hansı qəhrəmanlığı ilə bağlı əsərin dekonstruksiyasına yer verdiyinə “eyham” vurmaq (oxu: allyuziya) məqsədilə ayrı-ayrı novella başlıqlarında da ya tam iqtibasa yer vermiş, ya da dekonstruksiya mahiyyətli mətn permutasiyalarına yol vermişdir. Məsələn, Heraklın IX qəhrəmanlıq “İppolitinin kəməri” adlandırıldığı kimi, eynilə A.Kristinin əsərinin IX novellası da “İppolitinin kəməri” adlanırdı və sonucunu da süjet paralelliklərinə yer verilmişdir (bax: müqayisə üçün bax: [3]; [10]).

Bənzər dekonstruksiya elementlərini K.Abdullanın postmodern romanı “Yarımqıç əlyazmalar”ın timsalında izləyə bilərik. Tənqidçilər tərəfindən parlaq dekonstruktivlik örnəyi [7]; [8]; [9] sayılan bu əsər Azərbaycan dil kimliyi daşıyıcıları üçün ən vacib presedent mətnlərdən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının mətnlərinin dekonstruksiyası əsasında qələmə alınmışdır. Müəllif milli mədəni kodlarına xitab etməklə oxucusunun fon biliyini

⁴¹ ADU-nun əyani doktorantı. musavi.samira@mail.ru

aktuallaşdırır və bu zaman present onimlərdən, arxaikləşmiş leksikadan istifadə etməklə yanaşı müəyyən süjet paralelliyinə yol verir və alternativ mətn variantını ərsəyə gətirməklə mətn interpretasiyasının fərdi variantını təklif edir. Yazar bəzi oxucularının müvafiq fon biliyindən məhrum ola biləcəyini ehtimal edərək özü bu məqam haqqında romanın önsözlərin birində məlumat verir: “*Yəqin, dərk etdiniz ki, mən qədim Azərbaycan dastanı “Kitabi-Dədə Qorqud”* [1]. Müqayisə üçün qeyd edək ki, A.Kristi də novellalar məcmusunun giriş hissəsində əsas personajı Erkül Puaronun “dili ilə” cinayət hadisələrinin gedişatının ciddi təftiş edildiyini və bilvasitə yunan mifologiyasındakı 12 qəhrəmanlığın süjet xəttinə uyğun “seçildiyini” etiraf etmişdir [3].

K.Abdullanın “Yarımqıç əlyazmalar” əsərində müəllif intensiyasını açıqlayan implisit informasiya bilavasitə fon biliklərinə malik olan auditoriya üçün “hesablanaraq” qələmə alınmışdır. Milli mədəniyyətə dair fon biliyinə malik olmayan oxucu, o cümlədən xarici oxucu (əsrin çox sayda tərcüməsinin mövcudluğundan çıxış etsək) həmin dərinliyə varıb implikaturadakı mesajı deşifrə etməyə qadir olmayacaqdır. Yəni, onun üçün bu bədii mətn maraqlı kolliziyaları ilə cəlbedici olan gözəl sənət əsəri təəssüratı bağışlasa da, *müəllif – oxucu – mətn* labirintlərinin dolanbaclarında gizlədilmiş informasiya tam mənası ilə açıqlanmayacaqdır. Daha dəqiq desək, bunun üçün əlavə şərh və izahat tələb olunur ki, yalnız bu halda fon biliklərinin ekstrapolyasiyası implikaturanın deşifrəsi gerçəkləşə bilər. Həmin ilmə-ilmə “tikilmiş”, daha dəqiq desək, müasir mətnə arxaikləşdirmə, “köhnələndirmə” effekti qazandırmayı hədəfləyən fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik və frazeoloji elementlərdən bəzilərinə nəzər salaıq.

Xatun, xatundur ər yigidin işinə qarışamaz [4, s.42]. Göründüyü kimi, burada müasir Azərbaycan dilində igid variantında işlək olan leksik vahidin arxaik variantına – y samit səsin protezalı istifadəsinin yer aldığı varianta müraciət edilir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının orijinal mətnində igid sözünün məhz yigid variantından istifadə edilir: *Sağdır-əsəndir yigitlərim qırdırmadım* [4, s.106]; *Ala gözli üç yüz yigidin mana vergil...* [4, s.107]. O da maraqlıdır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində y səsinin anlaut mövqeyinə artımı ilə səciyyəvi olan leksik variantlara geniş şəkildə təsadüf edilir. Nümunələrdə *yüz (> üz); yuca (> uca)* sözlərin işlənmə faktına diqqət edək: *Alca qanın yer yüzinə dökün* [4, s.106]; *Qarşu yatan dağın yığılmış idi yucaldı, axır!* [4, s.111].

Xatırladaq ki, proteza adı altında fərqləndirilən bu fonetik hadisə zamanı sözün əvvəlindəki sait səsin əvvəlində samit səs artırılı bilər [6, s.117-122]. Onu da qeyd edək ki, söz əvvəlində y səsinin artımının müasir Azərbaycan dialektləri üçün hələ də aktual olmağa davam etdiyini vurğulayan dilçilər bu fonetik hadisənin hələ XI əsrdə mövcud olan əlyazmalarda öz təsdiqini tapdığını, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının yazıya alındığı dövrdən etibarən XVIII əsr ədəbi dilimiz üçün çox yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyini bildirmişlər [5, s.87]. Başqa sözlə desək, K.Abdulla öz müasir bədii mətnin “köhnələndirilməsi” üçün bu fonetik hadisəyə müraciət etməsi heç də təsadüfi sayıla bilməz.

Nəticə. Yekun olaraq bildirmək istərdik ki, bədii diskursda fon biliklərinin ən maraqlı, maraqlı olduğu qədər də qəliz reallaşma formatı kimi dekonstruksiyanı qeyd etmək olar. Fon biliklərinin ortaqlığının olmaması şəraitində və ya ən azından, kənar mədəniyyət daşıyıcısı kimi sonradan mənimsənilən fon biliklərinin qeyri-mövcudluğu şəraitində dekonstruksiya formatında reallaşmış mətnin implisit mənasının tam və dolğun anlaşılması mümkünsüzdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Yarımqıç əlyazma. Yenidən işlənmiş ikinci nəşr. - Bakı: Mütərcim, 2012, - 288 s.
2. Christie A. The Labours of Hercules <https://ia902808.us.archive.org/22/items/ac260220/The%20Labours%20of%20Hercules%20%28Poirot%20stories%29.pdf>
3. Christie A. The Labours of Hercules <https://ia902808.us.archive.org/22/items/ac260220/The%20Labours%20of%20Hercules%20%28Poirot%20stories%29.pdf>
4. Kitabi – Dədə Qorqud (tərtib, transkripsiya, sadələşmiş mətn variantı və müqəddimə S.Əlizadə və F.Zeynalov) Bakı: Yazıçı, 1988
5. Məmmədli, M. Ə. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, “Zərdabi Nəşr” MMC, 2019, 352 s.
6. Musayeva T. Azərbaycan dilində fonoloji səviyyədə artıqlıq prosesi // Filologiya məsələləri, № 4 2019, s.117-122 [http://anl.az/down/meqale/filologiya_meseleleri/2019/04/60\(meqale\).pdf](http://anl.az/down/meqale/filologiya_meseleleri/2019/04/60(meqale).pdf)
7. Nərgis. Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa I yazı <http://www.anl.az/down/meqale/edebiyat/2019/iyul/666407.htm>
8. Nərgis. Kamal Abdulla: Postmodernizmdən milli özünəməxsusluğa II yazı <https://edebiyatqazeti.az/news/diger/4232-kamal-abdulla-postmodernizmden-milli-ozunemexsusluga>
9. Statkiyevič M. Kamal Abdullanın “Yarımqıç əlyazması”ndan yarımqıç əlyazmaya doğru: yazı eposa qarşı // 525-ci qəzet, 30 sentyabr, 2012, <https://525.az/news/753-kamal-abdullanin-yarimciq-elyazmasindan-yarimciq-elyazmaya-dogru-yazi-eposa-qarsi>
10. The Labors of Hercules <http://www.perseus.tufts.edu/Herakles/labors.html>
11. Бойко, Л.Б., Горшкова, К.А., Шевченко, Н.Г. Фоновые знания и проблемы обучения интерпретации текста // Мова: класичне – модерне – постмодерне, 1995, Вип. 1-2., С.102-107 <http://liber.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/17154/1/102-106.pdf>
12. Вдовина А.В. Этика деконструкции особая стратегия интерпретации // Научные ведомости. Серия Философия. Социология. Право. 2011. № 20 (115), Выпуск 18, с. 254-258. <https://core.ac.uk/download/pdf/151225338.pdf>
13. Горжжая А. А., Маринина Г. И. Пространственно-структурированная модель в анализе комического: когнитивно-дискурсивный аспект // Филологические науки. Вопросы теории и практики, 2018, №11(89), с. 321-325, <https://cyberleninka.ru/article/n/prostranstvenno-strukturirovannaya-model-v-analize-komicheskogo-kognitivno-diskursivnyy-aspekt>
14. Деконструкция <https://hmong.ru/wiki/Deconstructionist>
15. Деконструкция // Философия: Энциклопедический словарь. — М.: Гардарики. Под редакцией А.А. Ивина. 2004. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/308/%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%9E%D0%9D%D0%A1%D0%A2%D0%A0%D0%A3%D0%9A%D0%A6%D0%98%D0%AF
16. Деррида Ж. О грамматологии. М., 2000. Пер. с франц., вступит ст. и комм. Н.С. Автономовой. М.: Ad Marginem, 2000. - 512 с.
17. Ивлиева, П. Д. Деконструктивизм как часть семантического поля литературоведения / П. Д. Ивлиева. — Текст : непосредственный // Филология и лингвистика в современном обществе : материалы I Международ. науч. конф. (г. Москва, май 2012 г.). — Москва : Ваш полиграфический партнер, 2012. — С. 4-6. — URL: <https://moluch.ru/conf/phil/archive/27/2349/>
18. Карась Л. Что такое деконструкция и почему вне текста нет ничего <https://theoryandpractice.ru/posts/19341-chto-takoe-dekonstruktsiya-i-pochemu-vne-teksta-net-nichego>

19. Киселева Л.А. Сергеева Л.А. Интерпретация образа в процессе ревербализации смысла // Вестник Башкирского университета, 2020, Т.25, №3, с.670-675 <https://cyberleninka.ru/article/n/interpretatsiya-obraza-v-protsesse-reverbalizatsii-smysla>
20. Кузнецова А.В. Эстетическая когниция постмодерна: жанр как игра // Актуальные проблемы филологии и педагогической лингвистики. 2020. № 3. С. 153-161. https://www.elibrary.ru/download/elibrary_43995737_80132272.pdf

Açar sözlər: fon bilikləri, mətn permutasiyası, dekonstruksiya, bədii diskurs, Aqata Kristi, kamal Abdulla

Ключевые слова: фоновые знания, перестановка текста, деконструкция, художественный дискурс, Агата Кристи, Камаль Абдулла

Key words: background knowledge, text rearrangement, deconstruction, literary discourse, Agatha Christie, Kamal Abdullah

Деконструкция - как один из наиболее сложных методов реализации фоновых знаний

Резюме

В статье рассматривается деконструкция как один из форматов вербализации фоновых знаний. Выясняется то, что, во многих случаях авторы, использующие этот инструмент пермутации текста, исходят из наличия фоновых знаний своей читательской аудитории в определенном направлении. В противном случае реализация семиозиса в формате общения писатель-читатель текста была бы невозможна. В рамках статьи автор анализирует со ссылкой на произведение британской писательницы, королевы детективов Агаты Кристи «Подвиги Геракула», а также роман азербайджанского писателя Камала Абдуллы «Неоконченная рукопись». Выясняется, что в первом случае автор обратился к греческой мифологии, а во втором – к национальному фольклорному наследиюнаследию.

Deconstruction is one of the most complex methods of implementing background knowledge

Summary

The article examines deconstruction as one of the formats for verbalizing background knowledge. It turns out that, in many cases, authors using this text permutation tool assume that their readership has background knowledge in a certain direction. Otherwise, the implementation of semiosis in the format of communication between a writer and a reader of a text would be impossible. As part of the article, the author analyzes with reference to the work of the British writer, queen of detective stories Agatha Christie, "The Labors of Hercules," as well as the novel "The Unfinished Manuscript" by the Azerbaijani writer Kamal Abdullah. It turns out that in the first case the author turned to Greek mythology, and in the second - to the national folklore heritage.

Rəyçi: filol.e.d, Çingiz Məmməd oğlu Qaraşarlı

DİL ŞÜURU PSIXOLINQVİSTİK ANLAYIŞ KİMİ

Tədqiqatın aktualığı. Dil və şüur əlaqələri hər zaman aktuallığını qoruyub saxlayan problemlərdəndir. Nəzəri mahiyyət daşması bu problemin hər zaman subyektiv elmi müddəalar toplusu kimi qalmasına imkan verir. Dil və şüur probleminin tərkib hissələrindən olan dil şüuru da müasir elmin aktual məsələlərindəndir. Dil şüurunun dilin fəlsəfəsi, psixolinqvistika və sosiolinqvistika ilə əlaqəli anlayış olması ona müxtəlif ictimai elmlərin tədqiqat obyektini kimi yanaşılmasına imkan verir. Belə çoxistiqamətli təhlil imkanları son nəticədə “dil şüuru” termininin ilkin və həqiqi mənası ilə yanaşı, törəmə mənalarında da işlənməsinə səbəb olur. Məna şaxələnməsi dil şüurunun psixolinqvistik anlayış kimi təqdim və təhlil edilmə aktuallığını artırır və problemin teoretik və praktik məsələləri əhatə etməsi faktı anlayışa nəzəri və tətbiqi cəhətdən yanaşmanı zəruriləşdirir.

Tədqiqatın yeniliyi. Məqalədə dil şüuru anlayışı ilə dil və şüur anlayışlarının ümumi və fərqli xüsusiyyətləri iyerarxik əsaslarla izah edilir. Dil şüurunun psixolinqvistik anlayış kimi təfəkkür və nitq əlaqələri sayəsində, şüurun təfəkkürə, təfəkkürün düşüncəyə keçməsi ilə reallaşması, psixolinqvistik səlahiyyətləri ilk dəfə bu tədqiqatda müəyyənəndirilir, nəzəri aspektdən izah edilir, ehtiva etdiyi problem və məsələlər sistemli şəkildə araşdırılır.

Tədqiqatın metodu. Məqalə empirik, təsviri, analitik təhlil metodlarından istifadə etməklə aparılıb.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dil şüuru anlayışının nəzəri mənbəyi olan dil və şüur əlaqələrinin, dil şüuru anlayışının təzahür formalarının tədqiqi tədqiqatın əsas məqsədini təşkil edir. Tədqiqatın məqsədi dil və şüurun nəzəri mahiyyətinin, nitq və təfəkkür, düşüncə və nitq fəaliyyəti əlaqələrinin şərh, dil şüuru anlayışının elmi-nəzəri izahının verilməsi kimi vəzifələrin icrası ilə reallaşır.

Tədqiqatın nəticəsi. Dil şüuru dil və şüur əlaqələrinin övrənilməsindən törənən anlayışdır. Dil şüuru ilk baxışda mentalinqvistikanın nəzəri məsələsi kimi anlaşılır, lakin onun dildən məqsədli istifadə mexanizmi olması problemin praqmatik mahiyyət kəsb etməsini və psixolinqvistik anlayış olmasını göstərir. Psixolinqvistika mentalinqvistikanın tətbiqi bölməsidir, deməli, dil şüuru da dilin tətbiqi məsələsidir. Dil şüurunun psixolinqvistik anlam kəsb etməsi onu nəzəriyyədən tətbiqi məsələyə yönəldir. Dil şüurunun psixolinqvistik mahiyyəti nitq və təfəkkür əlaqələrinin şərh ilə birbaşa bağlıdır. Məlumdur ki, nitq dildən istifadə mexanizmidir, təfəkkür isə şüurun tətbiqidir. Dil və şüur əlaqələri nə qədər ümumi və nəzəri məsələdirsə, dil şüuru da o qədər xüsusi, fərdi və tətbiqi problemdir. Dil şüurunun mahiyyətində dildən istifadə mexanizmində, yəni nitqdə əlamət, ad, hərəkət, emosiya və digərlərinin ifadəsi üçün nitq fəaliyyətində olan fərd və ya fərdlərin şüurunda dilin imkan verdiyi vasitələrin, verbal və qeyri-verbal vahidlərin mühitə uyğunlaşması dayanır. Nitq fəaliyyətində olan şəxs qanunauyğun olaraq, şüurdan təfəkkürə, təfəkkürdən düşüncəyə keçid edir. Bu idraki prosesin linqvistik qarşılıqlı dil – nitq - nitq fəaliyyəti xətti üzrə gedir. Bu fəaliyyət xətti dil şüurunun həm də kommunikativ şüur kimi qəbul edilməsi üçün elmi əsaslar verir. Dil şüuru konstruktiv və fizioloji xüsusiyyətlərə malik olan tətbiqi və psixolinqvistik anlayışdır. Dil şüurunun konstruktiv xüsusiyyətləri anlayışa dil prizmasından baxılmasını, yəni dil vahidləri və strukturların insan təfəkküründə semantik kodlaşmasının övrənilməsini zəruriləşdirir, fizioloji xüsusiyyətləri isə dil şüuru anlayışını neyrolinqvistikanın və loqopediyanın da hədəfinə çevirir.

Əsas hissə. Dil və şüur əlaqələri həmişəyaxar elmi problemdir. Çünki şüura idealist, materialist və dialektik aspektlərdən yanaşma onun dil ilə əlaqələrinin fərqli prizmalardan şərh edilməsinə rəvac verir. Dil və şüur əlaqələrinin fərqli fəlsəfi aspektlərdən təhlili bu problemi daha çox nəzəri müstəvidə saxlamaqla bərabər, subyektiv mühakimə müddəalarına da çevirir. Problemə nəzəri və tətbiqi, yaxud praqmatik prizmalardan yanaşma sayəsində dildən şüurlu istifadə mexanizmi şəkildə təzahür edən dil şüuru kimi tətbiqi məsələlər elmi reallığa çevrilir. Dildən şüurlu və məqsədli istifadə, yəni kommunikativ akt özündə linqvistik keyfiyyətlərlə yanaşı, məntiqi, psixoloji, sosial və kultural dəyərləri də birləşdirir. Sadalanan kompleks dəyərlər nitq fəaliyyətində olan şəxs və ya şəxslərin mental, psixoloji, kultural, ritorik imkanlarını müşahidə etməyə imkan verir. Dil və şüur kimi ümumi dəyərlərdən xüsusi məqsədlərlə istifadə mexanizmində dil və şüurun imkan verdiyi keyfiyyətlərdən hansı tərz və üsullarda bəhrələnmə dil şüurunun psixolinqvistik anlam kəsb etməsini sübut edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dil şüuru anlayışına sırf fəlsəfi aspektdən yanaşdıqda o, tautologiya təsiri bağışlayır. Anlayışı psixolinqvistik aspektdən dilin tətbiqi məsələsi kimi şərh etdikdə həmin təəssürat aradan qalxır. Dil şüuru anlayışının elmi-nəzəri aspektlərinin dolğun şərh üçün ona təcrübi kompleks dəyərlər sistemi kimi yanaşmanın zəruriliyini qeyd edən tədqiqatlarda “dil şüuru anlayışının ümumi nəzəriyyəsinin yaradılması prosesinin dil nəzəriyyəsi, təsvir və təhlili ehtiva edən universal metod və üsullar, elmi prinsiplər kimi üç əsas istiqaməti əhatə etməsinin zəruriliyi qeyd edilir” (1). Problemi psixolinqvistik anlayış kimi tədqiq edən digər bir tədqiqatda isə dil şüuru dil situasiyası kimi təqdim edilir (2). Görünür, dil şüurunu dil situasiyası kontekstində şərh edən müəllif dil situasiyası dedikdə psixolinqvistikanın səlahiyyətinə daxil olan nitq mühitini nəzərdə tutur. Psixologiyada şüura ictimai gerçəkliyin inikası kimi baxılması müəllifin elmi qənaətlərində həmin termindən istifadə edilməsinə rəvac verib. Tədqiqatın müəllifi dil şüurunun şərhində dilin nominativ funksiyasına əsaslandığına görə həmin anlayışın izahında ad, hərəkət və əlamətlərin assosiasiyasını, nitq fəaliyyətində proseslərin davamlı rabitəsini dil şüuru və dil situasiyası kimi səciyyələndirir. Nəticədə dil şüuru anlayışı psixolinqvistik mahiyyətindən uzaqlaşaraq sırf mental səciyyə kəsb edir.

⁴² Bakı mühəndislik Universiteti. tehaciyeva@beu.edu.az

Dil şüurunun psixolinqvistikanın predmeti kimi elmi izahı öncə, şüurun və dilin yığcam şəkildə fəlsəfi və linqvistik şərhlərinin verilməsinə ehtiyac yaradır.

Şüur obyektiv aləmin beyində inikasıdır. Şüurun sadə və yığcam tərifindən bəlli olur ki, o, mövcuddur, ideal təbiətə malikdir, mücərrəd anlayışdır, material və konkret anlayış deyil, reallığın dərkedilmə inikasıdır. Şüur keyfiyyət kimi ümumi səciyyəlidir, şüurdan istifadə təfəkkürə keçiddir və şüuru xüsusiləşdirən amildir. Şüurun yaranması barədə bioloji nəzəriyyəyə görə, o, bütün canlı orqanizmlərə xasdır. Təbiətdəki bütün canlılara verilən keyfiyyətdir, ifadə forması dildir. Şüurdan istifadə mexanizmi olan təfəkkür isə insani nəzəriyyənin müddəalarını təsdiqləyir. İnsan şüurdan istifadə etməklə cəmiyyətin müxtəlif sferalarını əhatə edən məişət, elmi, bədii, siyasi, ictimai və digər təfəkkür formalarını reallaşdırır. Digər canlılar isə şüurdan istifadə, yəni təfəkkür keyfiyyətindən məhrumdurlar.

Dil nədir? İlk tərifində dilin əsas ünsiyyət vasitəsi olması göstərilir. Dil həm də ictimai hadisədir, milli-mənəvi dəyərdir. Nominativ funksiyası onu ümumiləşdirir, kommunikativ funksiyası isə xüsusiləşdirir. Klassik fəlsəfədə “dili real praktik şüur adlandırırlar” (3, s.265). İnsani əhatə edən reallıqlar, gerçəkliklər şüurda inikas olunur və dil ilə səsləndirilir, yaxud yazılır. Deməli, ifadə etdiyindən fərqli olaraq, dil materiallıq kəsb edir, konkretidir, sistemlər sistemdir və səviyyələrə bölünən vahidlərə malikdir. Bu səbəbdən dil mücərrədi konkretləşdirən şüur fəaliyyətidir. Verilən izahlardan görüldüyü kimi, şüur ümumbəşəri, dil isə millidir. Şüurdan istifadə təfəkkürü, dildən istifadə nitqi reallaşdırır. Deməli şüurun ifadə qarşılığı dil, təfəkkürün ifadə qarşılığı isə nitqdir. Təfəkkürün reallaşma mexanizmi isə düşüncə, nitqin reallaşma mexanizmi nitq aktı və fəaliyyətidir. Beləliklə, uyğunluq göstəriciləri üçə qalxır. “Dil şüuru” terminindəki şüurun ifadə etdiyi məna nitq fəaliyyəti ilə bağlıdır və məhz bu amil onun psixolinqvistik anlayış kimi təqdim edilməsinə imkan verir. Belə olduğu halda, milli şüur, yaxud milli mental dəyər anlayışlarının hansı mənada işlənməsi maraqlıdır. Milli şüur və milli mental dəyər anlayışları dilin fəlsəfəsindən və kultural məsələlərdən irəli gəlir. Humboldtun məşhur “xalqın ruhu dilin ruhudur” qənaəti bu fikrin fəlsəfi və mentalinqvistik hökmüdür. Eyni zamanda dillərin tipoloji təsnifi, sintaktik quruluşu dilin şüurun inikası olmasının linqvistik təsdiqidir. Eyni bir hökmün müxtəlif sistemli dillərdə özünəməxsus ifadə formalarına malik olması həmin qənaətin bariz nümunəsidir. Dilin fəlsəfi keyfiyyətinin təminatçısı olan məntiqi kateqoriyaların, kəmiyyət, keyfiyyət, məkan göstəricilərinin, temporallığın, tərzin, bitkinliyin ayrı-ayrı dillərdə fərqli ifadə formalarına malik olması da şüurun milli olmasının sübutudur. Şüurun ümumbəşəri mahiyyəti onun bioloji xüsusiyyətindən, canlılara xas ümumi keyfiyyət olmasından irəli gəlir. Görüldüyü kimi, şüur həm ümumbəşəri, həm də milli səciyyəli ola bilər. Bioloji xüsusiyyəti, fəlsəfi və məntiqi kateqoriyalar şüurun ümumbəşeriliyini təmin edir. Məntiqi kateqoriyaların qavranılması və kultural, etnik, sosial dəyərlərin təsiri ilə dildəki ifadə formaları şüuru milli səciyyəli edir və milli şüur, milli mental dəyərlər kimi ifadələrin yaranmasına rəvac verir. Bu səbəbdəndir ki, şüur və dil mexanizminin mükəmməlliyi və mükəmməl olduğu qədər də mürəkkəbliyi dil və şüur əlaqələrinin öyrənilməsi üçün yeni integrativ və fənlərarası elm sahələrini yaranmasına rəvac verir. Şüur və dil haqqında verilən yığcam izahdan aydın olur ki, dil şüuru nəzəri və tətbiqi anlayışdır. Hər bir elmi anlayışın nəzəri əsaslara malik olması elmi zərurətdir. Dil şüurunun da nəzəri müddəaları dil və şüur əlaqələri əsasında təşəkkül tapır. Dil şüurunun tətbiqi istiqaməti özünü kommunikativ şüur anlamında təsdiq edir. Müasir psixolinqvistikanın aktual problemi məhz kommunikativ şüurdur (4). Leontyevin şüur və dil əlaqələrini tədqiq edən “Psixolinqvistika” əsərində gəldiyi qənaət bu fikri təsdiq edir: “Şüur fərdin qarşısında özünün də iştirak etdiyi mühit, vəziyyət, hərəkət haqqında tam mənzərə yaradan nəsnədir” (5, s.167). Dil şüurunun nəzəri aspekti ilə təcrübi əsaslara malik olması onun digər fənlərarası elmlərin də tədqiqat obyektini kimi qəbul edilməsinə səbəb olur. Dil şüurunun nitq fəaliyyəti kimi konstruktiv və fizioloji xüsusiyyətlərə malik olması onu psixolinqvistika ilə yanaşı, neyrolinqvistikanın, koqnitiv linqvistikanın, loqopediyanın obyektinə də edir. Elmi hədəf müştərəkliyi və problemin aktuallığı bir çox qərb ölkələrində nitq prosesi modelinin tərtibinə səbəb olub. Vilhem Leveltin, Volter Kinçin dil, nitq, təfəkkür mexanizminin funksionallığını tənzimləyən nitq prosesi modelləri bu istiqamətdə atılan ilk təcrübi addımlardandır. Həmin modellərdə verbal dil vahidləri ilə yanaşı, qeyri-verbal dil vahidləri də şüur daçıyıcısı kimi təqdim edilir. Bu istiqamətdə yaradılan nisbi klassik və müasir modellər linqvistik hadisə olan dillə mental sayılan şüurun sıx əlaqələrinin müəyyən linqvistik və psixoloji amillərin təsiri ilə idarə edilə biləcəyini göstərir. Hazırda populyarlıq qazanmış neyrolinqvistik proqramlaşdırmalar da əsasən qeyri-verbal vahidlərə əsaslanmış həmin modellərlə səsləşir. Nitq fəaliyyətinin Luriyanın araşdırmalarında rast gəldiyimiz kodlaşdırma və dekodlaşdırma alqoritmləri (6) nitqin təfəkkürdə yerləşməsi fikrini təsdiqləyir və neyrolinqvistik proqramlaşdırmanın əsasını təşkil edir. Dil şüurunun əlaqəli olduğu neyrolinqvistik proqramlaşdırma model kimi qəbul edildiyi halda, tətbiqi psixologiya və psixolinqvistikanın problemi kimi də qəbul edilir. “Nitq, təfəkkür və əxlaq vəhdətini öyrədən neyrolinqvistik proqramlaşdırma həm də bir model kimi qəbul edilir və onun əhatə etdiyi istiqamətlər adında öz əksini tapır” (7, s.45). Dil şüurunun da özündə linqvistik, mental və kultural dəyərləri birləşdirməsi faktı onun müəyyən qədər neyrolinqvistik proqramlaşdırma ilə əlaqəli olmasına və qanunauyğun olaraq, psixolinqvistik anlam kəsb etməsinə dəlalət edir.

İyirmi illik tarixə malik olan dil şüuru psixolinqvistik anlayış kimi geniş əhatə və nüfuz dairəsinə malikdir. Bu anlayışın nəzəri əsasları və təcrübi məsələlərinin yığcam izahı göstərir ki, dil şüurunun xüsusi kurs qismində tədrisi həllini gözləyən aktual məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Яковлев А.А. Лингвистическая основа общей теории языкового сознания. (cyberleninka.ru)
2. Цыбенкова Ч.С. Языковое сознание в контексте исследования языковой ситуации. (cyberleninka.ru)
3. Рəcəбли Ə. Nəzəri dilçilik. Bakı, “Nurlan”, 2003. 515 s.
4. Калашникова В.Я. Языковое сознание и принципы его исследования. <https://studfile.net/preview/3011919/page/45/>

5. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики. Москва, "Наука", 1999.
6. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. Москва, Либроком, 2009. 256 с.
7. Hajiyeva T.I. Scientific status of neuro-linguistic programming and discoursology analysis of linguistic aspect. Universidad Y Sociedad, 14(5), 2022.45-52. <https://rus.ucf.edu/cu/index.php/rus/article/view/3198>

Açar sözlər: *dil və şüur, mentalinqvistika, nitq və təfəkkür, dil şüuru, psixolingvistika.*

Keywords: *language and consciousness, mentalinguistics, speech and thinking, language consciousness*

Ключевые слова: *язык и сознание, менталингвистика, речь и мышление, языковое сознание*

LANGUAGE CONSCIOUSNESS AS A PSYCHOLINGUISTIC UNDERSTANDING SUMMARY

The fact that the language has nominative and communicative functions and is considered a social phenomenon necessitates an approach to this concept from different aspects. The fact that the language has different and rich functions requires its study in the unity of philosophical, social and other sciences. The scientific-theoretical and practical nature of the relationship between language and consciousness, the fact that language affects consciousness, or consciousness affects language, realizes the approach to language not only from a linguistic aspect, but also from a philosophical perspective. For this reason, the systematic, scientific, detailed study of the relationship between language, which is a means of communication, and consciousness, which has a philosophical meaning, gave rise to the interdisciplinary field of mentalinguistics. Although the root and source of mentalinguistics is based on the linguistic schools of the 18th-19th centuries, it was able to be formed as an integrative science in the middle of the last century. The subject and object of research is language and consciousness, the study of speech and thinking relationships arising from the application of these concepts, the issues contained in mentalinguistics are very wide. The breadth of the sphere of influence led to the emergence of the direction and components of mentalinguistics. The direct subject of psycholinguistics, which is one of the main directions of mentalinguistics, is speech activity, speech and environment issues arising from speech and thinking relations. The main feature that distinguishes psycholinguistics from other areas of mentalinguistics is that it covers the issues of language and consciousness application. The concept of language awareness is one of the applied issues closely related to speech activity. Language awareness is one of the expressions used in a wide sense. In the social context, the expression "language awareness" expresses the attitude and attention to the national language, its functionality, or the use of foreign languages in public thinking. As a mentalinguistic term, it expresses the concept related to the relationship between language and consciousness, speech and thinking. It is not accidental that in modern psycholinguistic studies, a wide space is given to the scientific interpretation of the concept of language consciousness, which arises from the question of whether language affects consciousness or consciousness affects language, and which becomes a practical manifestation of the relations between speech and thinking.

ЯЗЫКОВОЕ СОЗНАНИЕ КАК ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ПОНЯТИЕ

Резюме

Язык обладает номинативными и коммуникативными функциями и считается социальным явлением, и эти факты обуславливают необходимость подхода к этому понятию с разных сторон. Тот факт, что язык имеет разнообразные функции, требует его изучения в единстве философских, социальных и других наук. Научно-теоретический и практический характер связи языка и сознания, тот факт, что язык влияет на сознание или сознание влияет на язык, реализует подход к языку не только с лингвистической стороны, но и с философской точки зрения. По этой причине систематическое, научное, детальное изучение взаимоотношений языка, являющегося средством общения, и сознания, имеющего философское значение, породило междисциплинарную область менталингвистики. Хотя корень и источник менталингвистики лежат в лингвистических школах XVIII-XIX веков, она смогла сформироваться как интегративная наука в середине прошлого века. Предметом и объектом исследования являются язык и сознание, изучение речевых и мыслительных отношений, возникающих в результате применения этих понятий, вопросы, содержащиеся в менталингвистике, весьма широки. Широта сферы влияния привела к возникновению направления и компонентов менталингвистики. Непосредственным предметом психолингвистики, которая является одним из основных направлений менталингвистики, являются речевая деятельность, вопросы речи и среды, возникающие из речевых и мыслительных связей. Основная особенность, отличающая психолингвистику от других направлений менталингвистики, состоит в том, что она охватывает вопросы применения языка и сознания. Понятие языкового сознания является одним из прикладных вопросов, тесно связанных с речевой деятельностью. Знание языка является одним из выражений, используемых в широком смысле. В социальном контексте выражение «знание языка» выражает отношение и внимание к национальному языку, его функциональности или использованию иностранных языков в общественном мышлении. Как менталингвистический термин он выражает понятие, связанное с соотношением языка и сознания, речи и мышления. В современных психолингвистических исследованиях широкое пространство отводится научной интерпретации понятия языкового сознания, которое возникает из вопроса о том, влияет ли язык на сознание или сознание влияет на язык, и которое становится практическим проявлением отношений между речью и мышлением.

Rəyşi: prof. T.H.Məmmədova

MƏDƏNİ NİTQƏ VERİLƏN ƏSAS TƏLƏBLƏR: NİTQİN DÜZGÜNLÜYÜ, AYDINLIĞI VƏ ZƏNGİNLİYİ

Giriş. Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, ən qədim zamanlardan gözəl nitqə malik olan adamlar cəmiyyətdən tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Nitq mədəniyyəti hər bir xalqın əsrlərlə formalaşdırıb bu günə çatdırdığı mədəniyyətin ən mühüm tərkib hissələrindən biri olmaqla yanaşı, həm də tarixi bir kateqoriyadır. Azərbaycan dili lüğət tərkibi, fonetik sistemi, morfoloji və sintaktik quruluşuna görə dünyanın ən inkişaf etmiş zəngin dillərindən sayılır. Xalqın hər bir nümayəndəsi mövcud olan sözü eyni ilə qavrayır və öz hafizəsində saxlayır. Lakin bu sözlərdən danışıq prosesində ünsiyyətin məqsədinə müvafiq olaraq hərə öz qabiliyyətinə görə istifadə edir. Fikri düzgün, aydın, sadə şəkildə ifadə etmək və savadlı yazmaq vərdişlərinin formalaşmasıdır. Hər bir natiqin elmi, mədəni səviyyəsinin parlaq göstəricisi nitqdır. Hansı millət olmasından asılı olmayaraq, onun mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdır. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti (şifahi və yazılı) müstəqil sahə olaraq XX əsrin ortalarından diqqət çəkmişdir.

Natiqlik, demək olar ki, təsirli nitq üsullarını özündə birləşdirən və xüsusi bacarıq tələb edən bir sənətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, nitq mədəniyyəti üçün dil normaları aparıcı meyar rolunu oynayır. Nitq mədəniyyəti o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun. Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir (1, s. 113).

Əsas hissə. Natiqin nitq mədəniyyətinə yiyələnməsinin əsas şərtlərindən biri onun dilin lüğət tərkibinə yetərincə yiyələnmə bilməsidir. Mədəni nitqə verilən tələblərdən nitqin düzgünlüyünün xüsusi verdi vardır. Nitqin düzgünlüyü ədəbi dil normaları daxilində mümkününü ilə yanaşı, nitq-dil əlaqəsi əsasında dərk edilir və onun qarşılıqlı anlaşılmasını təmin edir. Nitqin bu keyfiyyəti olmasa, nitq ünsiyyətinin dəqiqlik, məntiqlilik, aydınlıq kimi başqa keyfiyyətləri də pozular. Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyev AMEA-nın 70 illik yubileyi ilə bağlı 9 noyabr 2015-ci ildə keçirilən ümumi yığıncaqda söylədiyi nitqində Azərbaycan dilinin saflığının qorunmasının zəruriliyini ayrıca olaraq vurğulamışdır: “Azərbaycan dili bizi xalq, millət kimi qoruyub... Biz Azərbaycan dilinin saflığını təmin etməliyik”.

Nitqin düzgünlüyünün əsas şərtlərindən biri ifadə olunan fikrin gerçəkliyi əks etdirməsidir. Cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, oradakı fikirlər aydın olmalı, münasib səzlər seçilməlidir. Düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüstlüyündən çox asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin çıxışı dil normalanna cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Şifahi nitq hiss və düşüncələrimizin sözlərlə tez ötürülməsi üçün əvəzsiz bir bacarıqdır. Xüsusi ilə, həmin sözlər düzgün tələffüz edilməli, leksik vahidlərdən məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır. Professor B.Əhmədov “Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər” kitabında yazır: “Nitq həyat hadisələrini düzgün əks etdirməli, oradakı faktların təhrif olunmasına, rəqəmlərin şişirdilməsinə (və ya əksinə, aşağı göstərilməsinə) və bu qəbildən olan digər nöqsanlara yol verməməlidir. İrəli sürülən hər bir fikir hökmən sübut olunmalı, dinləyicini inandırmalı və fəaliyyətə təhrik etməlidir” (2, s. 30).

Nitqin digər keyfiyyətlərindən biri olan aydınlıq üçün əsas amil danışan materialı düzgün seçməli, material haqqında mükəmməl məlumata malik olmalıdır ki, dinləyici onu asanlıqla başa düşsün. Antik dövrün filosofu Aristotel nitqin üsluba, məqsədə və şəraitə uyğun qurulmasına daha çox fikir verir və göstərirdi ki, üslubun əsas mahiyyəti və ünsiyyəti onun aydınlığı ilə bağlıdır. O göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o natiq öz məqsədinə çatmamışdır. Nitq aydın, anlaşılıq, emosional və dinamik olmalı, vərəqdən oxunmamalıdır. Məhz buna görə çıxış zamanı natiq, auditoriyaya nəzər almalı, mövzudan kənara çıxmamalıdır. Nitqin aydınlığı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə nəzər salsaq, görürük ki, Mirzə Kazım bəy, Nəriman Nərimanov, Firudin bəy Köçərli və s. yazdıqları dərslər və dərslər vəsaitlərində nitqin aydınlığına yüksək qiymət vermişlər. Nitqin aydınlığını yaradan amillərdən biri də diksiyadır. Bunsuz natiqin dildən hərtərəfli istifadə etməsini demək mümkün deyildir. Çünki söz “dilin tikinti materialıdır”. Bu material nə qədər çox və zəngin olarsa, nitqin də təsiri, axıcılığı, sərrastlığı bir o qədər mükəmməl olar (3, s. 7). Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü ilə əlaqələndirir. “bizim yaqinimizdir ki, dili dolaşlıq şəxsin fikri də dolaşlıqdır. Doğru və salamt fikirli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur” deyirdi (4, s. 34). Mədəni nitqin aydınlığını şərtləndirən amillərdən biri də intonasiyadır. İntonasiya dedikdə, şifahi nitqin əsas ifadə vasitələri nəzərdə tutulur ki, bu vasitələr danışanın nitq predmetinə və öz müsahibinə münasibətini bildirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, intonasiya söz və ifadəyə müxtəlif mənə çalarları qatıb onun məzmununu genişləndirir, dolğunlaşdırır. Söylənən fikirlər, insanın keçirdiyi emosional hallar, uyğun səs ahəngi, avazla oxunuş, canlı nitq müxtəlif intonasiya gücünə malik olur ki, bu səbəblə də natiq intonasiyanın tərkib hissələrindən (məntiqi vurğu, fasilə, ton, tembr, temp və s.) düzgün istifadə etməli olur.

Yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnməyin əsas yollarından biri də nitqin zənginliyidir. Cəsin tembrindən, tonundan, fasilədən, vurğudan faydalanmaq dinləyicilərin natiqə diqqətlə qulaq asmalarını təmin edən vasitələrdəndir. Hər hansı dildə nitq vərdişlərinə yiyələnməkdə zəngin lüğət ehtiyatının olması ilkin şərtlərdəndir. Lüğətin zənginliyi

⁴³ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti. sevilnecefova99@gmail.com

bir növ dilin zənginliyi deməkdir. Məhz ona görə də söz ehtiyatının zənginləşdirilməsinin başlıca üsullarından biri də mütləq mədəniyyətinin inkişaf etdirilməsidir. Siseronun fikrincə, sözlərdən istifadə etmək bacarığı və şablon olmayan parlaq ifadələrdən ibarət böyük söz ehtiyatı gözəl nitq üçün zəmin və təməl hazırlayır. Bəs bu təməl üçün sözlər- kərpiclər necə seçilməlidir? Siseron məsləhət görürdü: 1. Ümumişlək sözlər arasında çox işlədilmiş və insanları bezdirmiş olanlardan (deməli, yəni və s.) qaçmaq, seçilmiş və parlaq ifadələrdən istifadə etmək; 2. Qədim, yaxud yeni sözlər (neologizmlər) arasından canlı müasir dil üçün qəbul edilən olanları seçmək; 3. Metaforanın seçimi zamanı onun yerində işlənməsini nəzərə almaq lazımdır. Nitqin zənginliyi bütün üslublar üçün səciyyəvidir. Lakin bədii və publisistik üslublarda nitq zəngin, elmi üslubda isə zəifdir. Nitqin zənginliyini və emosionallığını təmin edən amillərdən biri də intonasiyadır. Nitqin zənginliyi təkcə dil vasitələrinin, xüsusilə söz ehtiyatının genişliyi, rəngarəngliyi deyil, həm də ondan yerli-yerində istifadə etməsidir. Əsasən, söz ehtiyatı zəif olanlar nitqlərində tez-tez lüzumsuz fasilələrə yol verirlər. Nitqdə işlənməyən dil vasitələri nə qədər rəngarəng olarsa, nitq də o qədər zəngin olar. Ona görə nitqdə sinonim, omonim, antonim və neologizmlərdən istifadə məqsədə uyğun sayılır. “Nitqin əsasını sözlər və frazeoloji ifadələr təşkil edir. Onları tikinti materialına bənzətmək olar. Tikinti materialı nə qədər çox və rəngarəng olsa, gözəl bina inşa etmək üçün o qədər geniş imkan yaranır” (5, s. 17).

Qeyd etmək lazımdır ki, nitq zənginliyinin digər əlamətlərindən biri də onun məzmun cəhətdən dolğunluğudur. Nitqin zənginliyindən danışarkən bu keyfiyyəti yaranan digər vasitələri – dilin qrammatik və üslubi imkanlarından səmərəli şəkildə istifadə olunması, danışanın intellektuallıq səviyyəsi, təfəkkürünün fəallığı və sairəni də nəzərə almaq lazımdır. Bəzi nətiqlər eyni dil ünsürlərini çox təkrarlayır və bunu nitqin zənginliyi sayırlar. Halbuki dinləyici hər dəfə yeni söz eşitmək istəyir. Eyni intonasiya tərzində auditoriyaya bezdirir. Nitq söyləyən öz nitqində mənası, tələffüzü anlaşılmayan söz və ifadələr işlənməməlidir. Əgər bu cür söz və terminlərdən istifadə etməyə ehtiyac yaranarsa, o zaman onların semantikasi və ətraflı şərhilə bağlı mənbələrə (sorgu kitabları, izahlı lüğətlər, ensiklopediyalar, internet resursları və s.) nəzər salmaq, mühazirə mətnlərində müəyyən qeydlər aparmaq məsləhətdir ki, nitq yeri gəldikcə həmin terminin mənasını, hətta mənşəyini belə dinləyicilərə (xüsusən də tələbələrə, magistrələrə və b) izah edə bilsin (6, s. 167).

Hər bir nitqin tələblərinə əməl etməli və nitqin mədəni, məzmunca təbii və təbii olması üçün loru, kobud söz və ifadələrdən də istifadə etməməlidir. Məhəlli xarakter daşıyan söz və ifadələrdən, yerli şivələrdən istifadə etməməyi də yaddan çıxartmamalıdır. Bu gün Azərbaycan dilini tam bilməyən, orfoepiya normalarını pozan, səlis nitqi olmayan aparıcıların yol verdiyi kobud səhvlər milli şüura təsir edəcək qədər ciddi və təhlükəlidir. Belə ki, bir çox aparıcıların efir mədəniyyəti, diksiyaları, nitq qabiliyyəti bizə qəribə gəlir. Qüsurlu nitqin əsas səbəbləri sırasında rus dilinin, Azərbaycan dialektlərinin və türkiyə türkçesinin təsirlərini, ümumi nitq savadının aşağı olmasını və bu sahədə nəzarətin daha da gücləndirilməsini tələb edir. Dilin saflığı uğrunda mübarizə, hər bir doğma ana dilini sevən vətəndaşın gündəlik həyat tərzinə çevrilməlidir.

Nəticə. Nitq mədəniyyəti hər bir insanın ümumi inkişafında xüsusi rol oynayır və iməzmun, forma cəhətdən gözəl olan nitq fikrin daha da təsirli ifadəsinə xidmət edir. Bitirdiyi ali məktəbdən, ixtisasından və çalışdığı müəssisədən asılı olmayaraq, hər bir mütəxəssisin nitqi məzmunca anlaşılan, aydın olmalıdır. Hər kəs öz fikirlərini mü sahibinə dəqiq, yığcam və estetik cəhətdən gözəl çatdırmaq üçün nitq mədəniyyəti qaydalarına və prinsiplərinə yiyələnmişdir. Dilin müxtəlif səviyyələri üçün qəbul edilmiş normalar əsasında təmiz, düzgün, aydın, zəngin və kamillə nitq vərdişlərini yaratmağa xidmət edir. Müasir dövrdə hər bir şəxsin ən gözəl keyfiyyətlərindən biri, bəlkə də başlıcası onun zəngin nitq mədəniyyətinə malik olmasıdır. Yalnız yüksək mədəni nitqə sahib olmaqla, müxtəlif elmlərin və peşələrin sirlərinə dərinləndirilməklə qabaqcıl, mütərəqqi fikir və ideyaların düzgün mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: ULU, 2015, 236 s.
2. Əhmədov B. Nitq mədəniyyətinə verilən tələblər haqqında. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı: API, 1988, s. 29-30.
3. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API, 1990, 80 s.
4. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları: dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
5. Muradov B., Hacıyev A. Ədəbiyyat dərslərində şifahi və yazılı nitqin inkişaf etdirilməsi. Bakı: API, 1990, 80 s.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və Ritorika Bakı: Nurlar, 2014, 400 s.

Açar sözlər: mədəni nitq, nitqin aydınlığı, nitqin düzgünlüyü, nitqin zənginliyi

Key words: cultured speech, clarity of speech, correctness of speech, richness of speech

Ключевые слова: культурная речь, ясность речи, правильность речи, богатство речи

Xülasə

Bu məqalə mədəni nitqin tələblərindən olan düzgünlüyü, aydınlığı və zənginliyi haqqındadır. Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və apancı tərkib hissələrindən biridir. Müasir dövrdə mühüm vəzifələrdən biri yetişən nəslin fikir və arzularını düzgün, sərbəst və aydın şəkildə ifadə etmə bacarıqları üçün yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrinin zəruriliyidir. Cəmiyyətdə də adamları tanımaq üçün ilk anda ünsiyyətə girmək və münasibətdə olmaq lazımdır. Antik dövrün böyük filosofu Sokrat həmişə deyirmiş: “Ey insan, danış. sənə tanıyım”. Ulu öndər Heydər Əliyev deyirdi: “İnkisaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli

milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur”.

Milltin mədəniyyətinin göstəricilərindən biri də gözəl nitqdir. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında və inkişafında İ.Həsənoğlu, İ.Nəsimi, M.Füzuli, M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə və s. mütəfəkkirlərimizin müstəsna rolu olmuşdur. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin tərkib hissəsidir.

Основные требования к культурной речи: правильность, ясность и богатство речи

Резюме

Данная статья посвящена правильности, ясности и богатству культурной речи. Речевая культура – одна из важнейших и важных составляющих общей культуры народа. Одной из важных задач в современную эпоху является необходимость приобретения подрастающими поколениями высокой речевой культуры, с целью, свободно и ясно выражать свои мысли и мечты. Чтобы знакомиться с людьми в обществе, нужно в первый момент общаться и заводить отношения. Великий философ древности Сократ всегда говорил: «О человек, говори, дай мне узнать тебя» Великий лидер Гейдар Алиев говорил: «Народ с развитой богатой языковой культурой негибок, бессмертен и имеет великое будущее. Поэтому каждый ребенок Азербайджана должен беречь это ценнейшее национальное достояние, унаследованное от наших прадедов, как зеницу ока, и всегда окружать его заботой. Это его священный гражданский долг».

И.Гасаноглу, И.Насими, М.Физули, М.П.Вагиф, М.В.Видади, М.Ф.Ахундов, Дж.Мамедгулузаде и др. внесли свой вклад в формирование и развитие литературного языка Азербайджана. нашим мыслителям принадлежала исключительная роль. Чтобы овладеть правильной речью, недостаточно следовать только правилам грамматики, следует учитывать и другие нормы литературного языка .

Requirements for cultural speech: correctness, clarity and richness of speech

Summary

This article is devoted to the correctness, clarity and richness of cultural speech. Speech culture is one of the most important and important components of the general culture of people. One of the important tasks in modern times is the need for the younger generations to acquire a high speech culture in order to express their thoughts and dreams freely and clearly. In order to get to know people in society, you need to communicate and have a relationship at the first moment. The great philosopher of antiquity, Socrates, always said: “O man, speak, let me know you”. The great leader Heydar Aliyev used to say: “A nation with a developed rich language culture is inflexible, immortal, and has a great future. Therefore, every child of Azerbaijan should protect this most valuable national treasure, inherited from our great-grandfathers, like the apple of his eye, and should always surround it with care. This is his sacred civic duty”.

Our thinkers had an exceptional role. И.Гасаноглу, I.Hasanoglu, I.Nasimi, M.Fuzuli, M.P.Vagif, M.V.Vidadi, M.F.Akhundov, J.Mammadguluzade, etc., contributed to the formation and development of the literary language of Azerbaijan. Speech culture is an integral part of national culture. One of the indicators of a nation's culture is a beautiful speech. In order to master the correct speech, it is not enough to follow only the rules of grammar, other norms of the literary language should also be considered.

Rəyçi: dos., filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ədalət Abbasov

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN SİNTAKTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Azərbaycan dilində digər əsas nitq hissələrində olduğu kimi əvəzliyin də özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu nitq hissəsinin spesifik cəhətlərindən ən diqqətçəkəni onun bütün əsas nitq hissələrini, hətta əvəzliyin özünü də əvəz etməsidir. Bu zaman əvəzlilər əvəz etdiyi nitq hissələrinə aid əksər xüsusiyyətləri daşısa da, bəzi leksik və qrammatik cəhətləri ehtiva edə bilmir. Yəni ki şəxs əvəzliləri əgər ismi əvəz edərsə, onlar hallanacaq, cümlədə ismin sintaktik vəzifələrində işlənəcək, lakin mənsubiyyətə görə dəyişməyəcək, şəxs şəkilçisi qəbul etsə də, şəxslər üzrə dəyişməyəcək, cəmlənmə məsələsi də tam isim kimi olmayacaq. Sual əvəzliləri isə əvəz etdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğun işləyə bilər.

Q.Kazımov yazır: “Əvəzlilər leksik-qrammatik səciyyəsinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, sintaktik vəzifəsinə görə fərqlənən orijinal bir kateqoriya, xüsusi bir söz qrupudur. ...Əvəzlik öz mənasını yalnız cümlə içərisində, başqa sözlərlə əlaqədə tapa bilər. Təklidə götürdükdə konkret olaraq heç bir məna ifadə etmir” (3, s. 135). Göründüyü kimi, əvəzlilər sintaktik mövqə kəsb etmədən, cümlədə funksionallaşmadan nə məna kəsb etdiyi anlaşılmır. Buna görə də onun sintaktik-qrammatik mahiyyətinə nəzər salmaq məsələni daha da aktuallaşdırır.

Qeyd edək ki, əvəzlilərin dildə qrammatik funksiyaları müxtəlifdir, əhatəlidir. Belə ki, onlar söz birləşmələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında, mürəkkəb sintaktik bütövlərin, mətnlərin qurulmasında, cümlə daxil qramatik əlaqələnmələrdə mühüm funksionallığa malikdir. Məsələn, Azərbaycan dilində budaq cümlənin baş cümləyə bağlanması da əvəzlilər əhəmiyyətli yer tutur. Hətta onlar həm də budaq cümlənin növünün müəyyənliyində mühüm rol oynayırlar.

Vurğulanan məsələlər deməyə əsas verir ki, əvəzliyin dildəki sintaktik funksiyalarının araşdırılması aktualdır.

Əsas hissə. Bir çox dillərdə olduğu kimi Azərbaycan dilində də əvəzlilər cümlə daxilində müxtəlif sintaktik funksiyalar yerinə yetirir. Azərbaycan dilində əvəzlilərin əsas sintaktik funksiyaları dedikdə onların əvəz etdikləri nitq hissələrinin sintaktik mövqeyində duraraq müvafiq cümlə üzvləri kimi çıxış etməsidir. İsmi əvəz edənlər mübtədə, tamamlıq və xəbər, sifəti əvəzləyənlər təyin və xəbər olur və s. Bununla bərabər, əvəzlilər cümlələrin qurulmasında və cümlə daxilində müxtəlif cümlə üzvləri arasındakı əlaqənin aydınlaşdırılmasında da həlledici rol oynayırlar. B.Xəlilov haqlı olaraq göstərir ki, “Əvəzlilərin lüğəvi mənası olur, cümlədə əvəz etdiyi nitq hissələrinin suallarına cavab verir, cümlə üzvü kimi mübtədə, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflilik vəzifələrində çıxış edir. Bütün bu özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə əvəzlik müstəqil bir nitq hissəsi kimi qəbul olunur” (2, s. 139).

Qeyd edək ki, sintaktik prosesdə əvəzlilərin iştirakı və funksionallığı heç də bütün növlər üzrə eyni deyildir. Belə ki, əvəzlilər ifadə etdiyi qrammatik mənalara uyğun olaraq bir neçə növə bölünür. Onların da hər biri cümlədə müxtəlif cümlə üzvü ola bilər və özünəməxsus sintaktik keyfiyyətlərə malik olurlar. Buna görə də əvəzliyin hər bir növünə və onların sintaktik xüsusiyyətlərinə ayrılıqda nəzər salmaq.

Şəxs əvəzlilərinin sintaktik xüsusiyyətləri. “Şəxs əvəzliləri dildə şəxs məfhumlarını heç bir konkretlik bildirmədən, heç bir şəxsin konkret adı çəkilmədən ümumi şəkildə ifadə etmək üçün işlədilən əvəzlilərdir” (1, s. 98). Şəxs əvəzliyi özünün xüsusiyyətlərinə görə isimlərə daha yaxındır və cümlədə onu (isimi) əvəz edir. Bu əvəzlilər sadə cümlədə mübtədə, xəbər, tamamlıq ola bilər. Şəxs əvəzliləri cümlənin baş üzvü olan mübtədə vəzifəsində daha çox işlənir. Birinci şəxsin təkini bildirən “mən”, cəmini bildirən “biz” əvəzliyinin mübtədə vəzifəsində işlənməsinə daha çox rast gəlinir. Bu zaman şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə həm ismi, həm də feili xəbərlə əlaqələndirə bilər. Məs.: *Mən səni xeyli gözlədim, amma sən gəlmədin; Mən dərslərimi əla oxuyuram; Biz sizin gəlişinizə şad olduq* və s.

Şəxs əvəzliyinin I və II şəxsin təki və cəmi ilə ifadə olunan mübtədalar yalnız insan anlayışı bildirdiyinə görə kim sualına cavab verir, lakin III şəxsin təki və cəmini bildirən “o və onlar” əvəzliyi insan anlayışı bildirdikdə kim, digər varlıqları bildirdikdə nə sualına cavab verir.

Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunan mübtədalar bəzən cümlədə buraxıla bilər. Bu zaman xəbərdə işlədilən şəxs şəkilçisinə diqqət yetirilməlidir, şəxs şəkilçisi vasitəsilə mübtədə asanlıqla bərpa oluna bilər. Məs.: *Dərslərimi oxuyuram (mən). Yazımızı yazırıq (biz). Düşməni susdurmuşunuz, eşq olsun (siz)* və s.

Mübtədəsi şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş elə cümlələr var ki, orda sintaktik situasiyaya görə şəxs əvəzliyinin işlədilməsi zəruridir. Yəni şəxs əvəzliyi ixtisar edilə bilməz. Bu daha çox I və II şəxsin tək və cəmində olur. Lakin eyni vəziyyət III şəxsə də aid ola bilər. Bu hallar aşağıdakılardır: 1. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtədə məntiqi vurğu ilə seçildikdə, digər üzvlərdən fərqləndirildikdə cümlədə mütləq işlədilməlidir. Bu onun aktuallaşmasına səbəb olur. Belə hallarda bəzən mübtədə inversiyaya uğrayır və öz yerini dəyişir. Bu tipli cümlələrə bədii mətnlərdə daha çox rast gəlinir. *Sənin bu qəsdinə nə ad verirəm mən?* [8, s. 301]; 2. Şəxs əvəzliyindən sonra “ki” ədatı işləndikdə: a) *Mən ki inanıram sənin eşqinə* [8, s. 17]; b) *Sən ki ona heç vaxt pis olmamısan*; 3. Şəxs əvəzliyindən sonra bağlayıcılar işləndikdə: a) *Ey Araz, səpirsən, göz yaşsən sən də* [8, s. 80]; b) *Mən də bu məsələdə günahkaram*; 4. Şəxs əvəzliyi həmçinin mübtədalarla paralel işləndikdə: *Bu işdə Adil də, Anar da, mən də çox əziyyət çəkmişik*; 5. Şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş yarımçıq cümlələrdə: *Kim qapını döyür? Mən.*

Bəzi hallarda birinci və ikinci şəxs əvəzlilərinin cəm forması kəmiyyət şəkilçisi qəbul edir, mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilər. Bu zaman “bizlər”, “sizlər” sözləri məhdud şəxsləri və yaxud tamın müəyyən hissəsini bildirərək mübtədə vəzifəsində işlənir. Məs.: *Bizlər zəfərimizin canlı şahidləyirik; Sizlər Xocalı qətlamını törətmisiniz*

⁴⁴ Azərbaycan Dillər Universiteti, Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müəllimi. aynur.baxshaliyeva@gmail.com

(*mənfur düşmənimiz üçün*) və s.

Şəxs əvəzliləri söz birləşməsinin tərkibində də mürəkkəb mübtədə kimi çıxış edə bilər. Məs.: *Bizim ordumuz qalib gəldi; Mənim nənəm sənənin anana yun şal toxuyub; Onun fikirləri çox maraqlıdır* və s.

Şəxs əvəzlilərinin sintaktik vəzifələrindən biri də cümlədə ismi xəbər ola bilməkdir. Məs.: *Bu işin səbəbkarı mənəm; Qürurmuzu bərpa edən onlardır (Şahidlərimiz üçün); Mükafatların hamısı sənindir* və s.

Şəxs əvəzliləri cümlənin ikinci dərəcəli üzvü vəzifəsində də işləyə bilər. Məs., müəyyən vasitəsiz tamamlıq kimi sadə cümlədə işləyə bilər. Məs.: *Biz sənə inanmışdıq; Mən bu sirri yalnız sənə deyə bilərəm; Sən ona inana bilərsən; O sənə həqiqəti deməlidir; Bizə kömək elə* [5, s. 349] və s.

Şəxs əvəzliləri yönlük, yiyəlik, çıxışlıq halında eyni zamanda qoşmalarla işlənərək vasitəli tamamlıq vəzifəsi daşıya bilər. Bunlardan yerlik və çıxışlıq halda olan şəxs əvəzliləri diqqəti daha çox cəlb edir. Çünki sintaktik situasiyadan, əlaqələndiyi sözdən asılı olaraq müxtəlif mənalar yaradır. Məs.: *Dostum dünən bizdə qaldı; Əmingil bu gün bizdə qalacaqlar; Sizdən gəlirəm; Bu gün xalamgil bizə gələcəklər* və s. Gördüyümüz kimi, bu zaman zərflik mövqeyində çıxış etmiş olur.

Şəxs əvəzliləri bəzi hallarda təyin mövqeyində də çıxış edə bilər. Bu zaman yiyəlik halda olan şəxs əvəzlilərindən biz və siz əvəzliyi özündən sonra mənsubiyyət şəkilçili söz qəbul etmir. Məs.: *Sizin universitetdən məktub gəlib; Bizim məktəb digərlərindən fəallığına görə fərqlənir* və s.

Təyini əvəzlilər. Təyini əvəzlilər cümlədə daha çox təyin vəzifəsində çıxış edir. Bu əvəzlilərdən öz təyin əvəzliyi cümlədə subyekt, obyekt əvəz etmək xüsusiyyətinə də malikdir. Məs.: *Bu öz işindir; Öz cəzandır; Özümü aldatma* və s.

Hər təyin əvəzliyi həmcins üzvlü sadə cümlələrdə işlənərək bölgü ifadə edir. Məs.: *Bu acı xəbər hər tərəfə, hər kəndə, hər obaya yayılmışdı* [5, s. 137]; *Zivərin hər sözü, hər hərəkəti mənə ideal görünür* [5, s.152] və s.

Hər təyin əvəzliyi zaman anlayışlı sözlə birgə cümlədə işlənir. Məs.: *Hər gecə şirin yuxular görərdi; Hər gün məktəbdə qalırdı* və s.

Bütün təyin əvəzliyi cümlədə həm canlı, həm də cansız əşyaları təyin edir: *Əslində, bütün insanlar xoşbəxt ola bilərdi; Bağçada bütün ağaclar sınımışdı.*

Bütün təyin əvəzliyi sadə cümlədə həmcins üzvlərin əvvəlində də gəlir. Məs.: *Bütün hissələrimi, duyğularımı, həyatımı vətənimə həsr etmişəm* və s.

İşarə əvəzliləri. İşarə əvəzliyinin cümlədə daşdığı vəzifələrdən ən mühümünü təyin olmaqdır, amma bu əvəzlilər cümlənin digər üzvləri vəzifəsində də çıxış edə bilər. Təyin vəzifəsini yerinə yetirmək işarə əvəzliyinin özünə aid olan xüsusi vəzifəsidir. Cümlənin yerdə qalan üzvləri vəzifəsində çıxış etmək isə işarə əvəzliyinin ümumi funksiyasına aiddir.

İşarə əvəzliləri sadə cümlədə mübtədə vəzifəsində də çıxış edə bilər, bu zaman bir neçə hal özünü göstərir. Bunlar aşağıdakılardır: 1. Heç bir formal dəyişikliyə uğramadan mübtədə vəzifəsində çıxış edən **bu** işarə əvəzliyidir. Məs.: *Bu mənə çox xoş təsir bağışladı; Bu, Qarabağı azad edən igidlərdəndir* və s.

Bu işarə əvəzliyi bəzən cəm şəkilçisi qəbul etdikdən sonra da mübtədə vəzifəsində işləyə bilər: *Bunlar erməninin haqlı olduğunu heç vaxt sübut edə bilməzlər* və s. 2. Formal dəyişikliyə məruz qalaraq substantivləşdikdən sonra mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilən işarə əvəzliləri: *elə, belə*. Bu əvəzlilər mənsubiyyət və kəmiyyət kateqoriyasına məxsus şəkilçiləri qəbul edərək mübtədə ola bilər. *Elə+si, belə+si, elə+lər+i, belə+lər+i* və s. Məs.: *Belələri sudan quru çıxır; Beləsi insan ola bilərmi?; Eləsinə bel bağlamaq olmaz; Eləsi adamı dar ayaqda qoyar* və s. 3. Mübtədə vəzifəsində çıxış edə bilməyən işarə əvəzliləri: *həmin və həməən*.

İşarə əvəzliyi cümlənin ismi xəbəri vəzifəsində çıxış edərək cümlənin mübtədası ilə əlaqələnir. Bu işarə əvəzliyi sadə cümlədə "budur" şəklində ismi xəbər kimi işlənir. Məs.: *Odur bu dünyada ən böyük əsər* [6, s. 180] və s.

Elə, belə işarə əvəzliləri sadə cümlənin ismi xəbəri kimi çıxış edə bilər. Bu sözlər xəbərlilik kateqoriyasının şəkilçisini bütün şəxslər üzrə qəbul edir. Məs.: *Burda yaşayış belədir; - Bəli, əsl mənasında elədir* [6, s. 273] və s.

Bu, elə, belə işarə əvəzliləri müəyyən şəkilçilər artırıldıqda tamamlıq olur. Məs.: *bunu, buna, bunda, bundan, eləsinə, beləsinə* və s.

Elə, belə işarə əvəzliləri sadə cümlədə zərflik vəzifəsində də çıxış edə bilər. *Elə belə* əvəzliləri heç bir mənə və formal dəyişikliyə məruz qalmadan təzi-hərəkət zərfliyi olur. Məs.: *Sən belə danışma; Sən onun haqqında belə düşünmə; Sən məşını bir də elə sürmə* və s.

Lakin *o, bu, həmin, həməən* əvəzliləri təzi-hərəkət zərfliyi kimi işləyə bilməyə də, bu işarə əvəzliləri başqa sözlərlə birləşərək zərfliyin müxtəlif mənə növlərində çıxış edir. *O, bu* işarə əvəzliyi *təhər, sayaq, cür* sözləri ilə birləşdikdən sonra təzi-hərəkət zərfliyi kimi çıxış edir: *Bu cür danışmaq olmaz; Axı niyə suya gedəndə onlar bu cür bəzanib-düznirlər?* [7, s. 292]; *2-ci və 3-cü eşelon da bu cür təslim oldu* [7, s. 319] və s.

O, bu işarə əvəzliləri yan, tərəf, üz sözləri ilə birlikdə yer zərfliyi vəzifəsində çıxış edə bilər. Məs.: *O yolunu itirdiyindən gah o yana, gah da bu yana gəldirdi; Bu (o) tərəfə getmək olmaz* və s.

O, bu işarə əvəzliyi *səbəbdən* sözü ilə birgə səbəb zərfliyi vəzifəsində çıxış edir. Məs.: *O səbəbdən bura gəlməmişdim; Bu səbəbdən ona heç kim inanmır* və s.

O, bu işarə əvəzliləri *qədər* sözü ilə birgə dərəcə zərfliyi vəzifəsində də çıxış edə bilər. Məs.: *Zeynəb əvvəllər ona o (bu) qədər fikir verməzdi* [7, s. 207]; *Hələ o (bu) qədər ac qalmamışdıq* [5, s. 36] və s.

Sual əvəzliləri. Bu əvəzlilər əvəzlədiyi əsas nitq hissələrinin xüsusiyyətini daşıyır və müxtəlif cümlə üzvü olur. Bu əvəzlilər sual cümlələrinin yaranmasında əsas yerlərdən birini tutur. Onlar daxil olduğu cümlədə adı

çəkilməyən şəxsi, əşyanı, əlaməti, miqdarı, hərəkəti müəyyən etmək üçün istifadə edilir. Baş cümləni budaq cümləyə bağlayan vasitə kimi çıxış edir. Sual əvəzliyinin vasitəsilə aydınlaşdırmaq istədiyimiz əşya, əlamət ancaq cavab cümləsində - dinləyənin nitqində ola bilər; məs.: - *Bu hadisəni kim tördib?* - *Bunu Əli etdi* və s.

Kim, nə, hara, hansı sual əvəzliləri cəm şəkilçisi qəbul edir: *kimlər, nələr, hansılar, haralar* və s. Cəm şəkilçisi qəbul edən bu sual əvəzliləri ismin halları üzrə dəyişir: *kimlər, kimlərin, kimlərə, kimləri* və s. *Kim* və *nə* əvəzliləri mənsubiyyət şəkilçiləri də qəbul edir: *kimisi, nəyi* və s.

Qeyd edək ki, *kim, nə* sual əvəzliyi bəzi qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir.

Kim sual əvəzliyinin xüsusiyyətləri: a) *kim* sözü yalnız insan adlarını əvəz edir: *Kim yaxşı oxuyur?*; b) *kim* sözü təsdiq bildirən feillərlə işləndikdə heç kəs məzmununu ifadə edir və inkar mənasını bildirir: *Kim bilir, bəlkə də, onun bu işdə günahı yox idi*; c) *kim* sözü inkar bildirən feillərlə işləndikdə hamı sözünü əvəz edir və təsdiq məzmunu yaradır: *Qatığın ağ olduğunu kim bilmir?*; ç) *kim* sözü hər kəs mənasında işlənilib, nisbi əvəzliyə çevrilir və tabeli mürəkkəb cümlə daxilində bağlayıcı söz kimi çıxış edir: *Bizə kim düzünü desə, bağışlanacaq*; d) *kim* sözü yönlük halda heç kimə mənasını bildirir: *Yaxşılığı başa düşməyən adam kimə lazımdır?*

Nə sual əvəzliyinin qrammatik xüsusiyyətləri: a) *nə* sual əvəzliyi bütün canlı və cansız əşyaların adlarının yerində işlənə bilər: *Sən nə etdin?*; b) *nə* sözü təsdiq bildirən feillərdə inkar məzmununu ifadə edir: *Mən nə bilirəm ki?*; c) *nə* sözü niyə mənasında işlənilir: *Sən nə qarışsan?*; d) *nə* sözü necə, hansı mənasında heyret ifadə edir: *Bu nə hərəkətdir? Sən nə fikirlə belə hərəkət etdin?* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlilər. Qeyri-müəyyənlik kateqoriyası dildə çox işlənən və geniş ifadə vasitələrinə malik bir kateqoriyadır. Poetik nitqdə bu əvəzlilərdən geniş istifadə edilir. Şifahi xalq ədəbiyyatının maraqlı janrlarından biri olan nağılların dilində qeyri-müəyyən əvəzlilərin işlənməsinə rast gəlinir. Nağılların çox qismi ümumi bir başlıqla söylənir. *Biri var idi, biri yox idi, Allahdan başqa heç kimi yox idi; Biri vardı, biri yoxdu, bir zalım padşah vardı* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlik heç bir dəyişikliyə uğramadan inkarlıq mənası bildirir. Məs.: *Kimsə cürət eləyib bu sözü ona deyə bilmədi; Kimsə dinmədi; Kimsə dünyanın sirrini bilməz* və s.

Buradakı əvəzlik inkar mənasını yaratmışdır, amma bu əvəzlilər inkar əvəzliyi adı altında verilməməlidir, çünki həmin sözlər situasiyadan asılı olaraq inkarlıq bildirirlər. Müstəqil işlənən zaman isə özlərinin leksik-semantik mənalara görə isə qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Vurğu ilə də fərqlənilir.

Hamı əvəzliyi cümlədə ümumiləşdirici söz kimi çıxış edir: 1. Görürsənmi, bütün ins-cins, heyvan, quş - hamısı mənim itaətimdədir. 2. Hamı - bütün canlılar o yolu gedəcək. 3. Bu gün sənin görüşünə hamı - dost-tanış gələcək. 4. Anan, atan, bacın, qardaşın - hamı sənin qələbə qazanacağına inanır və s..

Təklil mənası bildirən *hər kəs, hər kim* qeyri-müəyyən əvəzliləri bəzən işləndiyi mövqedə çoxluq, ümumilik mənası ifadə edən *hamı* sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Məs.: *Hər kəs (hamı) başına gələn əhvalatı danışdı; Hər kəs (hamı) bu işə şad oldu; Hər kəs (hamı) bu qərardan xeyli şad oldu* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlik bəzən məndə məlum olanı əvəz edir, onun yerində işlənilir, bununla da yeni üslubi çalar qazanır: Məs., *Padşahla vəzir söhbət edə - edə İsfahana gəldilər, Təxti - səltənətdə hər kəs öz işinə başladı* və s.

Qeyri-müəyyən əvəzlik mübtədə vəzifəsində: 1) *Hərə* əvəzliyi mübtədə vəzifəsində: *Hərə* bir söz dedi. 2) *Hamı* əvəzliyi mübtədə vəzifəsində: *Hamı* bu işə şad oldu. 3) *Hamıdan* əvəzliyi tamamlıq vəzifəsində: *Hamıdan* artıq bu işdə əziyyət çəkən o qız idi.

Biri qeyri-müəyyən əvəzliyi cümlədə mübtədə, tamamlıq xəbər vəzifəsində müstəqil olaraq çıxış edə bilər. Bu əvəzlik birisi şəklində də işlənərək həmin sintaktik vəzifələrdə işlənə bilər. Məs.: *Biri səni çağırır; Biri bərk sarsıldı* və s. Bu əvəzlik mənsubiyyət, cəm şəkilçilərini qəbul edərək sadə cümlədə yenə də yuxarıdakı vəzifələri daşıya bilər: *Birisi arxdan soruşdu* [6, s.143]; *Birisi uydurur, birisi bilmirsən yalandan necə sivrilib dərisindən çıxır?* [6, s. 210] və s. Bu qeyri-müəyyən əvəzlik xəbər vəzifəsində çox az işlənilir.

Hamı qeyri-müəyyən əvəzliyi daha çox ümumilik bildirir. Bu əvəzlik adlıq halda olarkən cümlənin mübtədəsi, hallanarkən isə tamamlığı ola bilər. Xəbər kimi çox az halda işlənə bilər. Məs.: *Hamı gözyaşına gəlmişdi; Bu işə hamı şad oldu; Hamının başı öz işinə qarışmışdı* və s.

Nəticə. Araşdırma zamanı aşağıdakı nəticələr əldə olundu:

Əvəzlik sintaksisdə - cümlələrdə müxtəlif cümlə üzvləri mövqeyində çıxış edir, lakin bəzi məhdudiyətlər də var. Bu fikir müəyyən əvəzlilərin yalnız bir cümlə üzvü kimi işlənməsi ilə əlaqələndirilə bilər. Belə fikir yaranır ki, əvəzlilərin məna qruplarında sintaktik funksionallıq eyni qayda üzrə getmir. Hər bir əvəzlik növü və ya konkret bir əvəzlik spesifik sintaktik-qrammatik keyfiyyətlərə malik ola bilər.

Sual əvəzliyinin cümlə üzvü kimi işlənməsi özünü budaq və baş cümlədə də göstərir. O, budaq cümlədə bağlayıcı söz kimi işlənilir, budaq cümlənin müəyyənləşməsində əsas rol oynayır, lakin onun növünü müəyyən etmir. Bu zaman tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamağa xidmət edir;

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə M. Mütəasir Azərbaycan dili (morfologiya). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 278 s.
2. Xəlilov B. Mütəasir Azərbaycan dilinin morfologiyası (II hissə). Bakı: Papirus NP, 2016, 352 s.
3. Kazımov Q. Mütəasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: Nurlan, 2010, 400 s.
4. Şahbazova Z. Azərbaycan dilində əvəzlilər: fil.el.dok.dis. Bakı: 2008, 243 s.
5. Mir Cəlal. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
6. Rəhimov S. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 312 s.
7. Şıxlı İ. Seçilmiş əsərləri. İki cild. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 408 s.
8. Vahabzadə B. Seçilmiş əsərləri. İki cild. II cild (Poemalar). Bakı: Öndər, 2004, 320 s.

Açar sözlər: şəxs əvəzliləri, təyini əvəzlilər, işarə əvəzliləri, sual əvəzliləri, qeyri-müəyyən əvəzlilər, sintaktik xüsusiyyətlər

Key words: personal pronouns, definite pronouns, demonstrative pronouns, interrogative pronouns, indefinite pronouns, syntactic features

Ключевые слова: личные местоимения, определенные местоимения, указательные местоимения, вопросительные местоимения, неопределенные местоимения, синтаксические особенности

Syntactic features of pronouns in the Azerbaijani language

Summary

In the article, it is mentioned that the pronoun has its own characteristics as well as other main parts of speech in the Azerbaijani language. Unlike other parts of speech, it can replace all the main parts of speech, even the pronoun itself. In this case, although pronouns carry many characteristics of the parts of speech they replace, they cannot express some lexical and grammatical aspects. If the personal pronouns replace the noun, they will fall, they will be used in the syntactic functions of the noun in the sentence, but they will not change according to affiliation like a noun, even if they accept a personal suffix, they will not be able to change according to persons. The issue of concentration will not be the same as that of full nouns, some pronouns will be concentrated and others will not. Interrogative pronouns are more useful than other pronouns. So, they can be processed according to the grammatical features of the part of speech they replace.

Синтаксические особенности местоимений в Азербайджанском языке

Резюме

В статье отмечается, что местоимение имеет свои особенности, как и другие основные части речи в Азербайджанском языке. В отличие от других частей речи, оно может заменять все основные части речи, даже само местоимение. При этом местоимения хотя и несут в себе многие характеристики заменяемых ими частей речи, но не могут выражать некоторые лексические и грамматические аспекты. Если личные местоимения заменят существительное, они выпадут, будут употребляться в синтаксических функциях существительного в предложении, но не изменятся по принадлежности, как существительное, даже если примут личный суффикс, они не изменятся. Быть в состоянии измениться в зависимости от человека. Проблема концентрации не будет такой же, как с полными существительными: некоторые местоимения будут концентрированными, а другие - нет. Вопросительные местоимения более полезны, чем другие местоимения. Так, их можно обрабатывать по грамматическим особенностям заменяемой ими части речи.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Abdullayeva Gülnarə¹

YEHUDA HA-LEVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SİON MÖVZUSU

Orta əsrlərdə yəhudi ədəbiyyatı dinilikdən dünyəvilikə doğru inkişaf etməyə başladı. İslam dini yaranmazdan öncə yəhudi ədəbiyyatının əlimizdə olan nümunələrinin dini mövzuda olduğunu görürük. Amma Talmuddakı bəzi xəbərlər bizə qədim zamanlarda yəhudilərin dünyəvi ədəbiyyatlarının olmasını da düşünməyə əsas verir. Çox təəssüf ki, bu nümunələr zamanəmizədək gəlib çatmamışdır. Görünür, yəhudilər dünyəvi şeirlərinə o qədər də əhəmiyyət verməmiş, ancaq dini poeziyanı yüksək dəyərləndirmiş, onun qorunub saxlanması, yazıya alınıb nəsil-dən-nəslə ötürülməsi qayğısına qalmışlar (1, 26). Çünki yəhudilərin dini ayin və mərasimləri poeziya ilə sıx bağlı olmuşdur. Sinaqoq ayinləri kiçik həcmli, himnəbənzər şeir parçalarının – duaların nəğmə üstə oxunması ilə həyata keçirdi. Bu duaların bəziləri qabaqcadan yazılıb əzbərlənir, bəziləri isə improvizə edilirdi. Hətta bədhəştən söylənilən dualar da uğurlu alınarkən sonrdan yazılır, get-gedə təkmilləşir, onlara əlavələr edilirdi. Bəzən hər sinaqoqun özünə xas dualar toplusu olurdu. Onlar bu duaları sidur və ya məhzor adlandırdıqları kitablarda toplayırdılar (6, 113). Dua kitablarının, ayinlər zamanı ifadə edilən himnlərin mövcudluğu yəhudi dinini islamdan fərqləndirirdi. İslam dünyasında dualar bir qayda olaraq Quran ayələrindən ibarətdir. İslam dünyasındakı dini ibadətənin bu cür monoton xarakteri dini himnlərin, şeirlərin yaranması qarşısına sədd çəkdi. İslam dünyasında dini mövzuda yazılan şeirlər belə məscid ayinlərindən kənar qaldı. Bu da İslam dünyasında dünyəvi poeziyanın çiçəklənməsinə gətirib çıxardı.

İspaniyada yəhudi dini ədəbiyyatında poetik bir qol da inkişaf edirdi. Bu da əsasən yəhudilərin dəfn mərasimlərində, bayramlarda, ibadət vaxtlarında və s. oxuduqları dualardan ibarət idi. Duaların cəmləndiyi sidurlarda nəinki yəhudilərin mənəvi həyatı, eyni zamanda ümumbəşəri olan xeyir və şər problemi, dünyanın dərk olunması kimi mövzular da öz əksini tapmışdır (5, 93). Dualarda məhz insanın gündəlik yaşayışının və eyni zamanda bu dünya ilə fəvqəltəbii qüvvələrin arasında olan əlaqənin öz əksini tapması yəhudi ruhunun tələbi kimi göstərilir.

Ərəblərin İspaniyayı fəth etməsi yalnız ərəb ədəbiyyatının yeni bir mərhələyə qədəm qoyub bir sıra uğurlar qazanması ilə nəticələnmişdi. Şərq-Qərb ədəbi ənənələrinin sintezi bu ərazidə ərəblərdən əvvəl məskunlaşmış xalqların mədəni dirçəlişi üçün də təkan verdi. Ərəb istilasından sonra yəhudi ədəbiyyatı və mədəniyyətinin spesifik bir inkişafı müşahidə olunmağa başladı. İndiyədək İspaniyada təqiblərə məruz qalan yəhudi icması məhz ərəblərin ağalığı dövründə rahat nəfəs alıb mədəni bir inkişaf yoluna qədəm qoydu. İslam dininin yaranması və ilk növbədə Yaxın və Orta Şərqdəki böyük ərazilərə və hətta İspaniyaya yayılması bəşər tarixinin ədəbi-mədəni inkişafının “Qızıl əsr”i olmuşdur. Bu sonuncu dünya dininin yayıldığı ərazilərə gətirdiyi ictimai-siyasi sabitlik, maddi-iqtisadi rifah, sosial-mənəvi əmin-amanlıq ədəbi-mədəni inkişafı şərtləndirən əsas amillər idi. İslam mədəniyyətinin təşəkkül tapıb yayıldığı və bərqərar olduğu bütün ölkələrdə yaşayan bir çox xalqların məhz bu dövrdə öz ədəbi irslərini yaratmaları, bədii-estetik ənənəyə mənsub olan xalqların isə ədəbiyyatlarını daha da zənginləşdirmələri, həmin ölkələrdə olan ədəbi yaradıcılıq ruhunun yüksək səviyyədə olmasının nəticəsi idi (2, 70). Qədim adət və ənənəyə malik olan xalqlardan biri kimi yəhudilər üçün də, bu dövrün böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Yəhudi şairlərinin zəngin ərəb poeziyasının formalarından, o cümlədən çox populyar olan lirik-fəlsəfi məzmunlu məqamədən ibri dilli poeziya və nəsrin yaranmasında məharətlə istifadə etmələri sonrakı dövrlərdə yaşayan bütün yəhudi şairləri üçün bir məktəbə çevrilmişdir. Beləliklə də, yəhudi lirik-fəlsəfi poeziyasının və nəsrinin əsası qoyulmuşdur. Uzun müddət xarici mədəni təsirə məruz qalan yəhudi ədəbiyyatı X-XIII əsrlərdə İspaniyada “Qızıl əsr” dövründə Şlomo İbn Qabirol (1021-1055), Yehuda ha-Levi (1075-1150), Dunaş ben Labrat (920-990), Xasday ibn Şaprut (915-970), Menahem ben Saruk (940-990) kimi ədəbi simaların coşğun yaradıcılığı ilə daha da zənginləşmişdir.

Bu dövrdə olan hərtərəfli inkişaf yəhudi filoloqlarına dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq sahəsində araşdırmalarına imkan vermişdir. Əvvəllər yalnız ərəb dilininin məhsulu kimi meydana çıxmış bu ədəbiyyat xilafətin yaranmasından sonra zamanın axarına uyğun olaraq sırf ərəb zəmnindən uzaqlaşaraq yəhudi ədəbiyyatı xarakterini almağa başladı. Belə ki, məcburən və ya könüllü şəkildə İslamı qəbul etmiş bir sıra yəhudilər də yəhudi ədəbiyyatının inkişafı üçün çalışırdılar. Yəhudi ədəbiyyatı ideya-məzmun istiqamətlərinin və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin zənginliyi, çoxcəhətli də məhz bu amillə, yəni onun həm iudazim, həm də islama inanan bir çox məşhurların bədii fikir və qaynaqlanması ilə bağlıdır (3, 117).

İspaniyada formalaşan yəhudi ədəbiyyatı klassik ənənələrə nə qədər bağlı olsa da özündə orijinal cəhətləri də cəmləşdirir. İlk vaxtlar yəhudi ədəbiyyatında təqlidçilik aparıcı istiqamət təşkil etsə də, getdikcə burada istər nəzm, istərsə də nəsr sahəsində orijinal əsərlər meydana gəlmişdir. Poeziyada orijinallıq ilk vaxtlar yalnız ideya-məzmunla bağlı zühür etsə də, zaman-zaman formaya da müdaxilə edib digər janrların yaranması ilə nəticələnmişdir (4, 96). Poeziya ilə yanaşı nəsr qolunda da yeniliklər yaranırdı. Bu, bədii nəsrə də fəlsəfi təmayülün güclənməsi ilə özünü göstərirdi. İspaniyadakı yəhudi nəsrinə həyat, varlıq, insan cəmiyyəti buradakı koseptual ideyalar və fikir axınları, varlığın sirləri ilə bağlı bir çox problemlər və həmin sirlərdən irəli gələn fəlsəfi-ideoloji və psixoloji fikirlərin ifadəsi, inikası və əksi ilə səciyyəvi idi. Yəhudi nəsrini Şərqdə yaranmış nəsrədən fərqləndirən əsas cəhət isə burada fəlsəfi fikirlərin ifadəsi, bədii əsərlərin dərin fəlsəfi tutumu oldu. Başqa sözlə desək, bu fəlsəfi nəsr idi (6, 85).

Qeyd etmək lazımdır ki, İspaniyada ərəb istilasından sonra ölkədə xristianların rekongista adlanan müqavimət hərəkatı zaman-zaman ərazilərin geri qaytarılması uğrunda mübarizə aparmış, uzun müddətli mübarizələr nəticəsində İspaniyanın bir sıra əyalətlərində xristian dövlətləri qurulmuşdur. İspaniyanın xristian ərazilərində yaşayan yəhudilər də ərəb ədəbiyyatının təsirindən kənar qalmamışlar. Bu şairlərin ən məşhuru Yehuda ha-Levi idi (1075-1141). Toledoda yaşamış Yehudanın şeirinə ərəb təsiri güclü olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bir sıra xristian əraziləri kimi Toledoda da

¹BDU-nun Ərəb filologiyası kafedrasının dosenti

ərəb mədəniyyətinin təsiri güclü idi. Toledo 1085-ci ildə, yəni Yehuda 10 yaşında olarkən xristianlar tərəfindən fəth edilmişdir. Buna qədər şəhər ərəb-müsəlman mədəniyyətinin mərkəzlərindən biri idi.

Yehuda ha-Levi ərəb dilini gözəl bilir, hətta bu dildə şeirlər də yazırdı. Gənc yaşlarından Əndəluslu dolanaraq bir çox görkəmli yəhudi ədib və filoloqlardan təhsil almışdır. Qranadada olarkən o, Moşe ibn Ezra ilə dostlaşmışdır. Sonda o Toledoya – xristian hökmdarı VI Alfonsun sarayına gəlmiş və burada hakim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Amma xristian Toledosunda yəhudilərə qarşı cəza tədbirləri və sıxışdırmalar onu yenidən müsəlman ərəzinə qayıtmağa məcbur etmişdir. Əndəlusda mürabitnlərin, sonra isə müvəlladunların hakimiyyətə gəlməsi ilə müsəlman ərəzilərində də yəhudilərə olan münasibətin pisləşməsi bir çox yəhudilər kimi Yehuda ha-Levinin də bir əyalətdən digərinə getməsinə səbəb oldu. Sonda heç bir yerdə münasib həyat şəraiti tapa bilməyən Yehuda Yerusəlimə yollanır. Getməzdən əvvəl o polemik ruhda olub Xəzər xaqanı ilə yəhudi aliminin söhbətini əks etdirən “Arqument və sübut” adlı bir kitab yazır. Ərəb dilində yazdığı bu əsəri o sonradan ibri dilinə də tərcümə edir. 1140-cı ilin sentyabrında İskəndəriyyəyə gələn ha-Levi burada böyük hörmətlə qarşılanır. Lakin 6 aydan sonra o dünyasını dəyişir.

Əndəlusda yaşayan ərəb şairləri kimi ha-Levi şeirində də yəhudilərin vətən saydıqları yerlərə, xüsusilə Siona olan həsrət motivi güclü idi. Ha-Levinin zəngin poetik irsi vardır. O həm dini, həm də dünyəvi mövzulara müraciət etmişdir. Xüsusilə Siona həsr etdiyi şeirlər ona şöhrət gətirmişdir. Bu şeirlərin başlıca xüsusiyyəti kədərlə sevincin, vüsalla həsrətin paralel şəkildə inkişaf etdirilməsidir. Onun Siona həsr etdiyi şeirlər “sionidlər” adlanır (10). Yehuda ha-Levinin ibri dilində yazdığı «Siona salamlar» şeirindən bir parçaya diqqət yetirək (9):

ציון הלווא תשאלי לשלום אסיריך
דורשי שלומך והם יתר עדריך
מים ומיזרח ומצפון ותמימן שלום
רחוק וקרוב שאי מכול עבריך
ושלום אסיר תאוה, נותן דמעיו כטל-
חרמון וניכסף לרידתם על הרריך!
לבכות ענותך אני תנים, ועת אחולם
שיבת שבותך אני כינור לשיריך!

Şeirin tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

Sənin tayfalarının sənə salamı vardır!
Uzaqlardan, yaxınlardan, cənubdan.
Dənizlərdən, şərqdən, qərbdən-
Sənin bütün səmtlərinə
Eleyen alqışları qəbul edirsənmi,
Salam deyir ehtiraslı vəfalın
Qəmdən, qüssədən axan göz yaşım
Bu göz yaşları bir şəh tək dalğalara düşürmi,
Sənin ağrılarına ağrıyaraq ağlayıram,
Lakin, hərdən fikrə dalıram,
Sanki, arfa olaraq, bayramlarında oxuyuram.

Sənətkarın bu qəbildən olan digər şeirinə də nəzər yetirək (10):

לבי במזרח
לבי במזרח, ואנוכי בסוף גערב-
איך אטעמה את אשר אוכל איך יערב?
איכה אשלם נדרי ואסרי בעוד
ציון בחבל אדום ואני בכבל ערב?
יקל בעיני עזוב כול טוב ספרד, כמו
יקר בעיני ראות עפרות דביר נחבר.

Şeirin tərcüməsi belədir: “Mənim qəlbim şərqdədir”.

Mənim qəlbim şərqdə, mən isə qərbin küncündəyəm.

Bundan sonra yediyimi necə dadım və bundan necə həzz ala bilərəm?

Sion Edomun, mən isə ərəblərin hakimiyyəti altında olanda mən öz vədlərimi və əhdlərimi necə yerinə yetirə bilərəm?
İspaniyanın bütün yaxşı şeylərini, dağıdılmış sarayın külləri kimi arxada qoyub etmək asan olacaqmı?

Yehuda ha-Levi böyük humanist şair olduğu kimi, həm də vətənpərvər şair idi. O, şeirlərində mühacirətdə olan xalqların halını başa düşdüyünü göstərməyə çalışmışdır. Ha-Levi öz şeirlərində yəhudi xalqının Allahla söhbətini təsvir edir. Şair İsrail xalqını “məşuqə” Allahı isə “məşuq” kimi xəyal edir (6, 129). O özünün bütün ürək ağrılarını məşuq ilə məşuqənin söhbəti əsasında verir. Məşuqə çəkdiyi əzablardan, həyatının başqalarından asılılığından, məşəqqətlərdən, zülmətdən şikayətlənir. Məşuq isə ona səbirlə olmağı söyləyir. Sonda onun bütün bu əzablardan azad olacağını deyir. Ha-Levi bu cür motivli şeirlərində Əhdi-Ətiq obrazlarından məharətlə istifadə etmiş, Əhdi-Ətiqin ibri dili ilə olan virtuoöz əlaqəsini təsvir etmişdir. Şeirlərinin girişində ibri dilinin üstünlüklərindən, ibri dilinin mələklərin və Tövrənin böyük şəxsiyyətlərinin – levilərin, peyğəmbərlərin dili olması əks olunur.

Ədəbiyyat siyahısı:

- 1) G.Abdullayeva "Müsəlman İspaniyasında yəhudi ədəbiyyatı", Bakı 2014
- 2) Александр Иванов. «Путешествие по Андалусии в поисках страны Сефарад». Москва, 1998

- 3) «Еврейская средневековая поэзия в Испании», Иерусалим, 1967
- 4) Кудрявцев А.Е. «Испания в средние века». Ленинград, 1937
- 5) Рут Сэмюэл «По тропам еврейской истории», Иерусалим 1991
- 6) Смирнов А.А. «Средневековая литература Испании». Л., 1969
- 7) <https://shironet.mako.co.il/artist?type=works&lang=1&prfid=2029>
- 8) https://he.wikipedia.org/wiki/%D7%99%D7%94%D7%95%D7%93%D7%94_%D7%94%D7%9C%D7%95%D7%99
- 9) <https://benvehuda.org/author/161>

Açar sözlər: Əndəlus ədəbiyyatı, ideya-məzmun xüsusiyyətləri, ibri dili, motiv, Vətən həsrəti

Тема Сиона в творчестве Иегуды га-Леви

РЕЗЮМЕ

Подобно арабским поэтам, жившим в Андалусии, в поэме Ха-Леви был сильный мотив тоски по местам, которые евреи считали своей родиной, особенно по Сиону. Ха-Леви имеет богатое поэтическое наследие. Он затрагивал как религиозные, так и светские темы. Особенно славу ему принесли его стихи, посвященные Сиону. Главной особенностью этих стихотворений является параллельное развитие печали и радости, желания и тоски. Его стихи, посвященные Сиону, называются «сионидами».

Ключевые слова: Андалузская литература, идейно-содержательные характеристики, иврит, мотив, тоска по родине.

The theme of Zion in the work of Yehuda ha-Levi

SUMMARY

Like the Arab poets who lived in Andalusia, Ha-Levi's poem had a strong motif of yearning for the places that the Jews considered their homeland, especially Zion. Ha-Levi has a rich poetic heritage. He touched on both religious and secular topics. He was especially famous for his poems dedicated to Zion. The main feature of these poems is the parallel development of sadness and joy, desire and longing. His poems dedicated to Zion are called "Sionides".

Keywords: Andalusian literature, ideological and content characteristics, Hebrew, motif, homesickness.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

**Xudayarova Günəş Musaxan qızı
BƏXTİYAR VAHABZADƏ POEZİYASINDA MİLLİ DÜŞÜNCƏ**

Azərbaycanın xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığı Vətən məhəbbəti ilə yığılmış, milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmışdır. Ədəbiyyata gəlişi II Dünya müharibəsi illərinə təsadüf edən şairin vətən sevgisi, doğma yurdunun düşməninə nifrət hissi yaradıcılığının bir hissəsini təşkil edir. Yaradıcılığı həm mövzu, həm də mündəricə etibarilə olduqca zəngin olan Bəxtiyar Vahabzadənin poeziyası daha çox xalq həyatı ilə bağlı olmuş, xalqın arzu və istəklərini ifadə etmiş, milli düşüncəyə əsaslanmışdır. İstiqlal şairi Bəxtiyar Vahabzadə xalqını sevən, vətəninin məruz qaldığı parçalanma və bu halların doğurduğu nisgilləri bütün ruhu ilə yaşayaraq poeziyaya gətirən şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur. Yaradıcılığının bütün istiqamətlərində xalqın tarixi taleyinə bağlılığı, vətənə və milli düşüncəyə, dövrün ideallarına poetikmünasibət hiss olunur. Dünya şöhrətli yazıçı Çingiz Aytmatov Vahabzadənin yaradıcılığına istinadla qeyd edir ki, bizi əhatə edən aləmdə hər nə varsa, onu dərinləndirən və insan ruhunun ali, xırda duyğularını poeziya səviyyəsinə qaldırmaq ehtirası Bəxtiyarın fitrətindədir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını, poeziyasını öz yaradıcılığı ilə zənginləşdirən, Vətən, vətəndaşlıq, milli azadlıq ideyalarını təbliğ edən mövqeyi ilə seçilən Vahabzadənin qələmi bütün dövrlərdə aktual mövzuları işləməyə yönəlmişdir. “Bəxtiyar Vahabzadə şeirini zamanla şəxsiyyət arasında poetik dialoq da adlandırmaq olar. Bu poeziyanın fonunda XX əsrin əxlaqi-mənəvi ovqatını, dövlət və xalq, şəxsiyyət və cəmiyyət, insan və azadlıq problemlərini konkret zaman kəsiyində izləmək, hiss etmək mümkündür” [1, s.101].

Çoxcəhətli yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına öz töhfəsini verən və bu istiqamətdə müstəsna xidmətləri olan Bəxtiyar Vahabzadə həm də çağdaş milli poeziyamızın yaradıcılarından biri hesab olunur. Ümumiyyətlə, milli ruhlu poeziyamızı Bəxtiyar Vahabzadəsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. “Vahabzadənin poetik təfəkkür mədəniyyəti təbiətə millidir... Lirik və vətəndaşlıq Bəxtiyarın yaradıcılığında ayrılmaz qoşa simlərdir” [4, s.6]. Ana dilinə, onun tarixinə bağlı olan şair ana dilini xalqın ruhu, eşqi, əhdi-peymanı sayır və tarixə şahidlik etmişabidə kimi dəyər verir. 1954-cü ildə yazdığı məşhur “Ana dili” şeirində ana dilini tarixi yaddaş, xalqın qəhrəmanlıq dili, mənəviyyatı hesab etdiyini aşağıdakı kimi poetik dillə ifadə edir:

Ana dilim, səndədir xalqın əqli, hikməti,
Ərəb oğlu Məcnunun dərdi səndə dil açmış.
Ürəklərə yol açan Füzulinin sənəti,
Ey dilim, qüdrətinlə dünyalara yol açmış.
Səndə mənim xalqımın qəhrəmanlıqla dolu
Tarixi varaqları,
Səndə neçə min illik mənim mədəniyyətim,
Şan-şöhrətim saxlanı.

Mənim adım, sanımsan,
Namusum, vicdanımsan. [4, s.8-9]

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı, ümumiyyətlə, milli azadlıq uğrunda mübarizlik ruhu ilə yığılmışdır. XX əsrin 60-cı illərindən Azərbaycan ədəbiyyatında başlayan milli oyanış, milli azadlıq hərəkatının fəal şəxsiyyətlərindən biri olan, azadlıq istəyini və mövcud rejimə etirazını bədii dilin imkan və vasitələrindən istifadə edərək, ədəbiyyata gətirməkdən çəkinməyən Vahabzadə həmin illərdə başlayan milli azadlıq hərəkatının öncülləri sırasında idi. Hələ 1959-cü ildə yazdığı “Gülüstən” poemasında iki yerə parçalanmış Azərbaycanın tarixi faciəsini bədii dillə ifadə edir, rus və fars imperiyalarının tapdığı altında qalan vətən torpaqlarının harayını, iniltisini şair düşüncəsi ilə təsvir edirdi. Poemada Vətən və onun hər qarış torpağına bağlılıq, xalqın keşməkeşli tarixi, torpağına xor baxanlara qarşı nifrət, qəzəb və ürək yanığı əks olunmuşdur. Bəxtiyar Vahabzadəyə poemaya görə “millətçi” damğası vurulmasına baxmayaraq, o, mövqeyindən geri çəkilmir, xalqın haqq səsi olmağı, azadlıq hərəkatının fəallarından biri olmağı bacarır. Bəxtiyar Vahabzadə Sovet rejimində milli varlığı heçə sayılan, hər cür məhdudiyətlərə məruz qalan xalqın dərdini rəmz və müxtəlif ədəbi üsullarla ifadə edə bilmiş və irihəcmli əsərlərində baş vermiş hadisələri bu və ya digər formada dilə gətirməkdən çəkinməmişdir.

İstiqlal şairi olaraq tanınan Bəxtiyar Vahabzadə poemada tarixi-bədii və fəlsəfi bir qənaətə gəlir: Bu vətən tarix boyu haqq yolunda vuruşan xalqın bizi əmanətidir və gələcək nəsillər müqəddəs əmanətimizə sahib çıxmalıdır. Poemada əsrlərlə zillətdə yaşayan xalqın harayında Babəkin etiraz səsi duyulur. Vahabzadəyə görə, o taydan bu taya Mustafa Payan Vahid qəzəllərini oxuyursa, Vurğun həsrətini Şəhriyar cavablayırsa, bu, “bədəni candan ayırma”ğın mümkünsüzlüyünü göstərir:

Bir elin ruhunu dilini ancaq
Böl kağız üstündə, böl gecə-gündüz,
Torpağın üstündə dirəklər də düz,
Gücünü, əzəmətini tök də meydana,
Qoşundan, silahdan sədd çək hər yana.
Torpağı ikiyə bölərsən, ancaq
Çətindir bədəni candan ayırmaq! [7, s.81]

Vahabzadə yaradıcılığı ötən əsrin 60-cı illərindən yeni bir estetik məzmunla malik olan mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu mərhələnin əsas mahiyyəti milli özünüdərk meyilləri ilə səciyyələnir. “Vətəndən-Vətənə” (1962), “Azərbaycan oğluyam” (1966), “Anamın kitabı”, (1967), “Səhəndə məktub” (1968), “Beşik” (1969), “Vətən eşqi hər eşqdən əzəldir” (1969), “Vüsaldə hicran” (1970), “Səhənd qardaşımıza” (1971) və s. kimi şeirləri Azərbaycan ədəbiyyatında milli ruh, milli kimlik və milli oyanışın böyük manifesti kimi dəyərləndirmək olar.

Bəxtiyar Vahabzadənin 1962-ci ildə qələmə aldığı “Vətəndən-Vətənə” adlı şeirini milli oyanışın 60-cı illər poeziyasında ilk nümunələrindən hesab etmək olar. Vahabzadə yaradıcılığının xüsusi cəhətlərindən biri ondan ibarət idi ki, o, milli oyanış, milli birlik, milli azadlıq ideyalarını Şımalı, Cənublu bütöv Azərbaycanla bağlayırdı. Şair Vətəndən Vətənə baxmağın ağırlığını belə ifadə edir:

Bu qəmim, bu dərdim dağlardan ağırdı,
Arazın suyuna qarışıb axıram.
Füzuli həsrətlə qürbətdən Vətənə baxırdı,
Mən isə...

Vətəndən-Vətənə baxıram. [4, s. 17]

Böyük söz ustadı 1967-ci ilə yazdığı “Şair-Vətən” şeirində “Bəlkə də ən zərif, ən kiçik şair böyük vətəndaşdır Vətənimizə” deyərək, şairə Vətən və millət üçün milli dəyərləri bütün varlığı ilə təbliğ edən bir vətəndaş kimi dəyər verir:

Şairin bədni - bu ana torpaq,
Nəfəsi - xəzridir, qanı - Kür, Araz.
Çox şey Vətənsiz də yaşayır, ancaq
Şeirsə Vətənsiz, elsiz yaşamaz...
Şairə vəzifə, rütbə nə gərək!
“Vətən”, “Vətən” deyir könül səsi də.
Vətən sevməkdir, Vətəni sevmək,
Şairin ən böyük vəzifəsi də. [4, s. 43]

Bəxtiyar Vahabzadə 1969-cu ildə qələmə aldığı “Vətən eşqi hər eşqdən əzəldir” adlı şeirində Vətən eşqinin böyüklüyünü, dilinin gözəlliyini, Vətənə ana müqəddəsliyi ilə vurğun olduğunu ifadə edir:

Vətən eşqi hər eşqdən əzəldir,
Mənim elim, mənim dilim gözəldir.
Öz canımdır, öz anamdır Vətənim,
Azərbaycan, mən səninem, sən mənim. [3, s.290]

Bəxtiyar Vahabzadənin Vətənə, doğma yurda bağlılığını ifadə etdiyi hər fikrində görmək olar. Şair “Vətən haqqında düşüncələr” adlı məqaləsində də Vətən qarşısında hər bir vətəndaşın eyni dərəcədə məsuliyyətli olmalı olduğunu ifadə edir: “Vətən mənafeyi qarşısında onun övladlarının hamısı eyni dərəcədə cavabdehdir. Vətən müxtəlif fikirli və əqidəli insanları birləşdirən yeganə anadır” [5, s.73].

“Şair-vətən”, “Ana yurdum”, “Anamın kitabı” şeirləri, “Muğam”, “Şəhidlər” poemaları da vətənpərvərlik mövzusunda yazılmış əsərləri sırasına daxildir.

B.Vahabzadə “Azərbaycan” (1971), “Müsavat” (1977), “Səbr elədik” (1979), “Vətəndaş” (1980), “Vətən var” (1980) şeirlərində vətən, onun azadlıq haqqı, keçdiyi tarixi yolu vətəndaşlıq müstəvisində poeziyaya gətirmişdir.

Vətəninə bağlı olan şairin yaradıcılıq amalı, həyat qayəsi Vətən idi. Vahabzadə müxtəlif illərdə qələmə aldığı, dövrünün əhatəli təsvirini verdiyi və yeri gələndə zəmanəsini tərənnüm etdiyi əsərləri ilə milli mənlilik, milli şüur, milli ruhu formalaşdırmağa xidmət etmişdir və buna görə də onun əsərləri ədəbiyyat tariximizdə xüsusi mövqeyə malikdir.

Vətən, millət, istiqlal arzuları ilə yazıb-yaratmış şair həyatını, yaradıcılığını, demək olar ki, milli düşüncənin poetik ifadəsinə həsr etmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə insanın vətən qarşısındakı borcunu Tanrı qarşısında olan borcla eyniləşdirir və bədii dil vasitəsilə bu amalı insanlara təlqin edir. “Vətəndaş” şeirində hər bir insanın vətən qarşısında olan borcunu bəndənin Allah qarşısındakı borcuna bənzədir:

Vətəndaş!
Nə gözəl səslənir bu söz.
Vətən əbədidir,
Gedərik biz.
İnsan qüdrətlidir öz vətəninə.
Bilirik, dünyaya biz niyə gəldik,
O bizə yaradan, biz ona bəndə.
Yaradan uğrunda ölməyə gəldik...[6, s. 29]

B.Vahabzadə 1980-ci ildə qələmə aldığı “Vətən var” adlı şeirində Yaradana şükürlər oxuduğunu poeziyanın dili ilə ifadə edir. Vətən əbədiliyini, ucalığını poetik misralar üzərinə köçürən Vahabzadə qələminin zirvəsi də məhz Vətən sevgisinin ifadəsidir:

Yüz-yüz itən olsun,
Min-min də bitən var.
Şükür eyləyim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
həm sonra Vətən var. [6, s. 25]

Ustad sənətkara görə, şair həm də haqq, ədalət güzgüsü olmalıdır. Bu yanaşmanı Bəxtiyar Vahabzadənin Sovet rejiminin güclü qadağaları olan dövrə yazmış olduğu əsərlərində dəgürürük. Vahabzadə qadağa və məhdudiyətlərə baxmayaraq, bir şair olaraq vətəndaş mövqeyindən əsla geri çəkilməyən bir şəxsiyyət idi.

Vahabzadə “Əgər qorumasaq istiqlalımızı” (1992), “Vətən marşı” (1992), “Mən türkmən” (1995) şeirlərini müstəqillik illərində yazmış, müstəqilliyi qorumağa və tarixi unutmamağa çağırışın ön planda olduğu bu əsərlərdə fəlsəfi düşüncələrini

ifadə etmişdir.

Şair 1992-ci ildə yazdığı “Vətən marşı” şeirində “Sənin haqqındır azadlıq” deyərək vətən övladlarına müraciət edir, niyyətindən doğulan azadlığımızın müqəddəsliyini ifadə edir:

Ey Vətən oğlu, düşün, bil ki, sənindir bu Vətən,
Sabahın, həm bu günün, həm də dünənindir bu Vətən.
Sənin öz dövlətin, öz millətin, öz cəddin var,
Vətən uğrunda ölənlər ölümündən doğulur.
Biz Vətən məcnunu, el aşığı, süll əsgəriyik,
Biz Vətən naminə ölsək, dirilərdən diriyik.
Sənin haqqındır azadlıq, sənin eşqindir iman,
Tapınar haqqa və insanlığa haqdan doğulan.
Bəşərin dərini öz dərni bilib millətimiz.

Bizim öz niyyətindən doğulub hüriyyətimiz.[4,s.132]

Şair müstəqillik uğrunda canını Vətən yolunda qurban edənlərin əziz xatirəsini şeirlərində, poemalarında yaşadırdı. Bu gün də həmin əsərlər dillər əzbərinə çevrilmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığını bütünlüklə milli poetik fikrin böyük uğurlarından biri kimi dəyərləndirmək olar. Milli yaddaş yaradıcılığının əsasını təşkil edən şairin əsərlərini oxuduqca xalqın əsrlər boyu yaşadığı tarixi bir dövr təsəvvürümüzə canlanır.

Şair istiqaldan yazdığı zamanlarda, istiqal uğrunda mübarizəyə başlayanda azadlıq, müstəqillik əlçatmaz idi. Buna baxmayaraq, Bəxtiyar Vahabzadə azad bir ölkənin vətəndaşı olacağına, Vətəninin müstəqillik qazanacağına inanır və yazdığı şeirləri ilə xalqı inandırmağı bacarırdı:

Gəlirik dünyaya bir amal üçün.
Gedirik...
Yaşayır bu yurd, bu torpaq!
Ölər bizim kimi Vətən də bir gün,
Vətənçün ölümə hazır olmasaq!
Neçə əsrlərə bəs edər bəzən
Vətənə hay verən bir odlu səs də.
Dünən də, bu gün də yaşayır Vətən,
Babəkin qırılan qolları üstə.[2, s.98]

Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı vətən, milli birlik, milli oyanış və azadlıq ideyalarını özündə ehtiva edir. Bütöv Vətən konsepsiyasının yeni bir poetik dillə ifadəsini Vahabzadənin poeziyasında görmək mümkündür. Şair qələmə aldığı bədii nümunələr əsasında ədəbiyyatımızda milli düşüncə və milli özünüdərk formalaşdırmağa müvəffəq olmuşdur. Məhz bu milli ruh və ali mənəvi dəyərlər Bəxtiyar Vahabzadə şəxsiyyəti və yaradıcılığını ədəbiyyat tariximizin zirvəsinə ucaltmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 800 səh.
2. Vahabzadə Bəxtiyar. Açıq söhbət. Bakı, “Gənclik”, 1977
3. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. 12 cildə, II cild. Bakı, “Elm”, 2008, 616 səh.
4. Vahabzadə Bəxtiyar. Əsərləri. 2 cildə, I cild (şeirlər). Bakı, “Öndər”, 2004, 328 səh.
5. Vahabzadə Bəxtiyar. Gəlin açıq danışaq. Bakı, “Azərbayc”, 1988, 214 səh.
6. Vahabzadə Bəxtiyar. Örtmə pəncərəmi. Seçmə şeirlər. Bakı, “Renessans-A”, 2015, 252 səh.
7. Vahabzadə Bəxtiyar. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, II cild (poemalar). Bakı, “Öndər nəşriyyatı”, 2004, 320 səh.

Açar sözlər: vətən, vətəndaş, milli azadlıq, oyanış, poeziya

Keywords: motherland, citizen, national freedom, awakening, poetry

Ключевые слова: родина, гражданин, национальная свобода, пробуждение, поэзия

Xülasə

Bəxtiyar Vahabzadə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli şəxsiyyətlərindən biridir. Onun yaradıcılığının ana xəttini vətən, millət, xalq azadlığı, milli dəyərlər təşkil edir. Azərbaycanın istiqalyyətinin bərpa olunmasına sevinən, onu poeziyada tərənnüm edən, vətən və xalq ideologiyasına əsaslanan yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımıza yeni bir ruh gətirmişdir. Şair azadlıq və birlik, mövzusunun bütün yaradıcılığı boyu tərənnüm etməklə xalqı milli düşüncə, milli yaddaşa söykənməyə səsləmişdir. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığının əsasını milli ruh və istiqal məfkurəsi təşkil edir. Millilik, bəşəriyyət Bəxtiyar Vahabzadə Vətənpərvərliyinin, vətəndaşlığının cövhəri hesab edilir. Bəxtiyar Vahabzadəni səciyyələndirən başlıca amillərdən biri odur ki, tarixi baxımdan mürəkkəb bir zamanda, Sovet rejiminin ciddi qadağaları olduğu dövrdə belə milli ruhda yazdığı əsərləri ilə ədəbiyyatımızı zənginləşdirmişdir. İstiqlal duyğusu, Vətənin, xalqını hər cəhətdən azad görmək istəyi yaradıcılığının ilk illərindən başlayaraq, bütün dövrlərdə öz əksini tapmışdır. Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə xalqı əsl vətəndaş olaraq milli kimliyimizi unutmağa səsləyirdi. Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq duyğusunu bədii dilin imkan və vasitələri ilə poeziya üzərinə köçürməklə ədəbiyyat tariximizdə xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Summary

NATIONAL THOUGHT IN BAKHTIYAR VAHABZADE'S POETRY

Bakhtiyar Vahabzade is one of the powerful figures of XX century Azerbaijani literature. The main line of his work is the homeland, the nation, the freedom of the people, national values. Rejoicing in the restoration of Azerbaijan's independence, singing it in poetry, based on the ideology of the motherland and the people, he brought a new spirit to our

literature. The poet called the people to rely on national thought and national memory, chanting the theme of freedom and unity throughout his career. The basis of Bakhtiyar Vahabzadeh's work is the national spirit and the ideology of independence. Nationalism, humanity Bakhtiyar Vahabzadeh is considered the essence of patriotism and citizenship. One of the main factors that characterizes Bakhtiyar Vahabzadeh is that he enriched our literature with his works in the national spirit at a difficult time from a historical point of view, even during the strict prohibitions of the Soviet regime. The sense of independence, the desire to see the homeland and the people free in all respects has been reflected in all periods, starting from the first years of his career. With his work, Bakhtiyar Vahabzadeh called on the people not to forget our national identity as true citizens. People's poet Bakhtiyar Vahabzadeh has made a special contribution to the history of our literature by transferring the feeling of patriotism and citizenship to poetry through the opportunities and means of artistic language.

Резюме

НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕЯ В ПОЭЗИИ БАХТИЯРА ВАГАБЗАДЕ

Бахтияр Вахабзаде – одна из ярких фигур азербайджанской литературы XX века. Основная линия его творчества – Родина, нация, свобода народа, национальные ценности. Радуюсь восстановлению независимости Азербайджана, прославляя ее в поэзии, он своим творчеством, основанным на идеологии Родины и народа, привнес в нашу литературу новый дух. Поэт призывал народ опираться на национальную мысль и национальную память, прославляя свободу и единство на протяжении всего своего творческого пути. В основе творчества Бахтияра Вагабзаде лежит национальный дух и идеология независимости. Национализм, человечность Бахтияр Вагабзаде считает сущностью патриотизма и гражданственности. Одним из главных факторов, характеризующих Бахтияра Вахабзаде, является то, что он обогатил нашу литературу своими произведениями в национальном духе в сложный период истории, даже во времена строгих запретов советской власти. Чувство независимости, стремление видеть Родину и народ свободными во всех отношениях отражались во все периоды, начиная с первых лет его творческой деятельности. Бахтияр Вагабзаде призвал народ не забывать нашу национальную идентичность как настоящих граждан. Народный поэт Бахтияр Вагабзаде внес особый вклад в историю нашей литературы, перенеся через возможности и средства художественного языка в поэзию чувство патриотизма и гражданственности.

Elmi rəhbər:f.f.d., dos. S.M.Şıxıyeva

Məmmədova Svetlana ƏliAbbas qızı²
BADAM ŞİRVANLININ POETİK İRSİ

Giriş. Poeziya beşiyi kimi tanınan Şirvan bölgəsində qadınların folklor həyatında xüsusi rolu olmuşdur. F.e.d. S.Qəniyev belə qeyd edir: “Qədim tarixə, məhəlli mədəniyyət koloritinə malik Şirvanda qadınlar bu və ya digər dərəcədə şeir-sənət məclislərində iştirak etmiş, mədəniyyət və incəsənətin müxtəlif sahələrində o cümlədən, Şirvan folklor həyatında yaxından iştirak etmişdir. Bu baxımdan onlar Şirvan folklor aşiq mühitinə özünəxas formada yer vermiş, bayatılar qoşmuş, rəqqasəlik və s. etmişlər” (4, 145-146). Saz-söz ocağı Şirvanın istedadlı yetirmələrindən biri də el şairi Badam Müslim qızıdır. Badam Müslim qızı 1880-ci ildə Nabur kəndində doğulmuşdur. Elə buna görə də el arasında Naburlu Badam kimi səs salmışdır. Təsadüf deyildir ki, Badamın babası, qardaşı xalq şeiri üslubunda əsərlər yazmışlar. Hətta Badamın anası Həlimə xanım da məlahətli səsi olan, sinədəftər bir xanım kimi tanınmışdır. Bütün bunlar Şirvanlı Badamın istedadının səbəbsiz olmadığını aşkar edir. Görkəmçə uca boy, qarabuğdayı, alma yanaqlı, iti baxışlı, zarafatçı, xoş xasiyyət olan Badam iki dəfə ailə həyatı qurmuş, ikinci evliliyindən bir oğlu dünyaya gəlmişdir. Ailə həyatı uğursuz alınsa da Badamın sənət yolu uğurla çərçivələnmişdir. Badam ictimai işlərdə də iştirak etmiş, “...ər kişi kimisərrüfatda işləmiş, yaxşı əl qabiliyyətinə malik olmuş, həmkəndlisi qadınlar kimi palaz, xalça da toxumuşdur” (3, 208). Badam Müslim qızı aşiq sənətinin vurğunu olmuş, Şirvan dastanlarının mahir bilicisi, el şairi kimi tanınmışdır. Naburlu Badam poeziyası özünəməxsusluğu, forma cazibədarlığı ilə seçilir. Fikirlərimizi “Getdi” qoşması üzərində izah edək. Ustadnaməyə diqqət yetirərkən, Badamın Azərbaycanın və Şərq poeziyasının məşhur poetik obrazlarını yaratdığını görürük. Burada İskəndərin, Fironun, Nərudun, Keyxosrovun və başqalarının adını çəkir. Bununla yanaşı, ənənəyə yenilik, novatorluq qatararaq, poetik obrazların sırasını genişləndirərək buraya Hülakü, Teymurləng, Napoleon, Hitler kimi məşhurların adlarını əlavə edir və nəticədə əsl sənət poeziya nümunəsi yaradır.

“Keyxosrov, Ş Keyqubad nec oldu, hanı?

Hülakü, Teymurləng yıxdı dünyanı,

Napalyon, Hitler də axıtdı qanı,

Nifrətdən bir şələ bağladı getdi”.

Naburlu Badamın yaratdığı qoşmalar adicə şeirlər deyildir. “Burada poetik ənənə heç vaxt özünün sabitləşmiş poetik strukturundan qırağa çıxmırsa da, onun bədii ifadə effekti mütəhərrik və dinamikdir” (5, 28). Onun ustadnamələri həm məzmun, həm də mövzu cəhətdən dəyişkən olub bir növ yaşadığı mühitlə ayaqlaşmışdır. Badamın “Bəsdir” qoşmasına nəzər saldıqda zamanın çağın ictimai ovqatına güzgü tutduğunu aydın görürük.

“Hər kəs əməlinin cavabdehidir,

Tutduğun əməllər izinə bəsdir.

Sürmə çəkmək ilə göz gözəl olmaz,

Allahdan bəxş olan gözüne bəsdir.”

Bədii gərginliyi, emosional tonu yüksək olan şeirə özünənəsihət ruhunun qarışaraq qoşmanı zərifləşdirməsi Şirvanlı Badam poetik irsinin səciyyəvi örnəyidir. Ümumiyyətlə, şairin nəsihətnamələri, öyüdnamələri özünü nəzərə çarpan çəki ilə biruzə verir.

Çalış uca olsun başın,

Qədrin bil yarın, yoldaşın.

Həyat səni sıxmamaqçün,

Doğru yolla getməlisən.

Badamın gəraylı üstündə deyilmiş bu nəsihətnaməsində sanki insanlara qədirşünaslıq dərsi verdiyini görürük. İnsanları başı uca yaşamaq üçün düz əməl sahibi olmağa, əyri işdən yan qaçmağa, ətafdakıların qədrini bilməyə, duz-çörək itirməməyə, dostluqda sədaqətli olmağa səs-ləyir. Badam irsinin özünəməxsusluğu ondan ibarətdir ki, təənnüm etdiyi hadisələri, poetik düşüncələri ön plana çəkməyi bacarır. Onun fəxriyyə ruhu təsiri bağışlayan “Məni” rədifli gəraylısını oxucularımıza təqdim edirik:

“Ərəb dəvəsi kimiyəm,

Yormaz illər, aylar məni.

Dözümüm ilhama bənzər

Yıxmaz coşqun çaylar məni”.

Şairin gəraylıda işlətdiyi bənzətmələr o qədər orijinaldır ki, oxucunu qətiyyətlə yormur. Bundan başqa Naburlu Badamın vətən sevgisinə, yurd həsrətinə aid şeirlərində onun poetik ecazi duyulur. “Yadıma düşdü” gəraylısında doğma yurdda keçirdiyi vaxtları yadına salır. Şairin yaratdığı poetik ifadələrdə həsrətin, hicranın nisgili aydın duyulur. Şeiri oxuyarkən bir-birindən fərqli bir neçə hissini - sevgilə kədərin, arzu ilə gerçəkliyin necə ahəng yaratdığını görürük.

İnsana şirindir vətən qucağı,

Gözüm yolda obam yadıma düşdü.

Ötən günlər gəlir gözüm önünə,

Həsrət qalan babam yadıma düşdü”.

Naburlu Badam poeziyasında şikayət motivli şeirlər də yer alır. Bunların içərisində “İstərəm” qoşması diqqətimizi

² AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.d., dosent.

çəkir. Adı çəkilən şeirdə Naburun daxili iztirabları yer alır. Belə ki, o, ağır xəstəlikdən əziyyət çəkdiyini, xəstəliklə bağlı üzüntülərini dilə gətirir.

“Çağırıldı həkim gəldi yanıma,
Çatan kimi əl qatdılar qanıma.
Lərzə düşdü bu üzülmüş canıma,
Aman həkim səndən imdan istərəm” (3, 208).

“Yanımda gərək” qoşmasını da eyni hissələr üstündə yaratdığını görürük. Bir tərəfdən amansız xəstəlik, digər tərəfdən qohum-qardaşlarının biganəlikləri onun şikayətlərini daha da artırır. Eyni ruhu, vəziyyəti şairin qoca vaxtında qələmə aldığı “Qocaldım” qoşmasında duyuruq. Şair şeirdə qocalığı bütün gerçəkliyi ilə əks etdirir. Şeir də insanın yaşamaq həvəsi duyulur. Belə ki, bu qoşmada həm yaşamaq həvəsi ilə çırpınan gənclik ruhunun ifadəsini müşhədə ediriksə, eyni zamanda qocalığın bütün fəlsəfəsini müdrikcəsinə dərk etmiş aqili görürük.

...Bədən qocalsa da ürək qocalmır,
İnam, həvəs, arzu, dilək qocalmır,
Badam, elə olan dirək qocalmır.
Dedim qocalmayım, niyə qocaldım?

Badam həyatın poetik ilhamını sevincindən alan sənətkardır. Sevgi aşıqı olan şairin ruhunun qidası gözəllikdir. Naburlu Badam həyat eşqi ilə çırpınan, həyatı sevən, ömrün qədrini bilən, təbiətə, elinə, obasına vurğun olan bir sənətkar olmuşdur. Badamın şeirlərinin əxlaq nümunələri əxlaqlar, nəciblər, ariflər, əliaçıqlardır. Onun fikrinə görə, namərdlər mərdlərə qurban olmalı, nadanların, zalımların, qəddarların layiqli cəzası verilməlidir.

Ürəyim ağrıyır görsəm hər dəfə,
Kim xəyanət etsə adla, şərəfə
Allahsız məmuru atıb hədəfə,
Onun ölümünə fərman verərdim.

Naburlu Badamın həvəviyyələri də özünəməxsusluğu ilə seçilir. El şairinin həcvləri kəskinliyi, sarkastik ruhu, tənqidin ünvanlılığı, tənqid obyektinin konkretliyi və s. xüsusiyyətləri ilə seçilir. Bubaxımdan onun “Dərğa Sadiq” şeiri yerinə düşür. Əsəri oxuduqca bütün bəndlərdə həcv qayda-qanununun kəskin keyfiyyətləri ilə qarşılaşırıq. Şeirdə Dərğa Sadiq tənqid hədəfinə çevrilir. Xalqın malını talayan, köməksiz, əlacsız kənd camaatı üzərində qüvvəsini sınayan, yalnız öz maraqlarını güdən biri kimi tənqidin bütün amansızlığı ilə hədəfə götürülür.

O başdan qapını kəsdi,
Sel tək coşdu, yel tək əsdi
Dərdi, səri elə bəsdı.
Evimizi yıxdı qoduq,
Dərğa Sadiq, yorğa Sadiq.

Ümumiyyətlə, başqalarına şər atanlar, ləkə yaxanlar, ara vuranlar, ev dağıdanlar, yetim haqqı yeyənlər, nahaq qan tökənlər şairin qəzəbinə düşər olur, kəskin tənqid hədəfinə çevrilirlər. Bir sözlə Badam Şirvanlının şeirə gətirdiyi həcv ruhu poetik istehza səviyyəsi olduqca uğurludur. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan xalq poeziyasının beşiyi olan Şirvanda həm ədəbi, həm folklor mühitində həcv özünüifadənin regional özünəməxsusluğu səviyyəsindədir (5, 38).

Zəngin poetik irsə malik olan el şairi Naburlu Badam dövrünün məşhur sənətkarları, ziyalıları, alimləri ilə münasibət saxlamışdır. Təsadüfi deyil ki, belə mədəni-şəxsi münasibətlər onun poeziyasında ifadəsini tapmışdır. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları barədə ciddi tədqiqatlar aparən yazıçı-alim Ə.Cəfərzadə də iki dəfə Badama baş çəkmiş, onun xatirə və şeirlərini qələmə almışdır. Badam da münasibətdən özünəqarşı olan diqqətdən təsirlənmiş və Əzizə xanıma şeir də həsr etmişdir.

“Ana Şirvanımın alim anası,
Aşıq, şair, mahir, həlim anası.
Vətənin, torpağın, elin anası,
Comərdimsən, mərdim, Əzizə xanım” (5, 45).

Bundan başqa Naburlu Badamın aşıqların atası Mirzə Bilal, XX əsr Azərbaycan aşıq sənətinin məşhur siması Aşıq Şakirlə, Tağlabıyanlı Aşıq Şamillə, aşıq Hümmətlə deyişmələri olmuşdur. Şirvanın ulu sənətkarlarından olan Mirzə Bilal sənəti ilə Azərbaycan aşıq sənətini zirvələrə qaldırmışdır. Görkəmli ustad Mirzə Bilalla deyişməyə hər sənətkar cürət edə bilməmiş. Bu baxımdan Naburlu Badamın Mirzə Bilalla deyişməsi onun bir sənətkar kimi məşhurluğunun, bu mühitdəki hörmət və izzətin ifadəsidir. Toy məclisində qarşılaşan Aşıq Bilalla Badam arasındakı deyişmədən Şirvan gözəlinin sinədəftər şair kimi bədahətən söz demək qabiliyyətinə malik olduğunu, sənətkarlıq qüdrətini parlaq şəkildə ifadə edir. Deyişmədən qısa bir variant təqdim edək:

Aşıq Bilal:

“Biləydim, sevgilin, nişanlı kimdir,
Yaraşırımı sən tək zənənə, Badam?
Zamanın qəhrindən, bəd alətlərdən,
Yoxsa, satılmısan yamana, Badam?”

Badam:

Çalış xoş söz söylə, könül şad elə,
Eyham söz nə lazım qanana, Bilal!

Bu gün həcv də desən, bizə qəbuldur,
Çün bizdə hörmət var mehmana, Bilal!(3, 209)

Deyişmədə dünəndən bugünə poetik bilgilər əldə edirik. O dövrün zamanı, adət-ənənələri, sosial durumu haqqında məlumat alırıq. Deyişmədən də görürük ki, Badam Mirzə Bilal kimi sənətkar qarşısında özünü itirməmiş, sənət imtahanından üzüağ çıxmışdır. “Deyişmədə Mirzə Bilalın sözlərindən məlum olur ki, ustad sənətkar Badamın ailədə elə də xoşbəxt olmadığını bildirmişdir. Deyişmənin birinci bəndində bu məsələlər üstüörtülü şəkildə vurğulanır. Badam da cavabında bildirir ki, bu məsələlərə toxunmağın mənası yoxdur. Burada iki sənətkar arasında, bir növ, sənətkarlıq etikasının yoxlanılması olmuşdur. Mirzə Bilal “söhbəti” Badamın şəxsi həyatına yönəltməklə onun “reaksiyasını” bilmək istəmişdir. El anası olan Badam da namuslu, iffətli qadın kimi Bilala bildirmişdir ki, ağsaqqala böyük hörmətimiz olsa da, bir qadın kimi şəxsi həyatına “müdaxilənin” əleyhinədir. Badamın bu cavabı Bilalın xoşuna gəlmiş, cavabdan məmnun qalan ustad bildirmişdir ki, Badamın şeirindən və sənətindən xəbəri vardır” (5, s 48).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Naburlu Badam bir neçə ustad sənətkarla deyişmiş və bu deyişmələrin hər birində o, poetik istedadını fərqli şəkildə sərgiləmişdir. Naburlu Badamın XX əsr aşıq sənətinin məşhur simalarından olan aşıq Şakirlə olan deyişməsinə nəzər saldıqda hər iki sənətkarın yalnız ustad tərəfini deyil, həmçinin onların nə qədər böyük şəxsiyyət olduğunu da görürük. Belə ki, Şakir özünü Badamın qarşısında şagird kimi aparmış, onun sənətdəki nüfuzunu qəbul etmiş, ondan yeniliklər öyrənmişdir. Badam deyişmə əsnasında həyat təcrübələrini poetik notlar üstündə Şakirə ünvanlayır, ona əsl sənətkar olmaq üçün zəhmət çəkməyi, enişli-yoxuşlu sənət yollarında əmək sərf etməyi öyrədir. Şakirin istedadını gören Badam bu yolda ona xeyir-dua verir.

Gətirdiyimiz misallar Naburlu Badam poetik irsini açmağa, onu tanımağa kömək edir. Biz inanırıq ki, Şirvanlı Badamın olduqca zəngin poetik irsi olmuşdur. Əfsuslar olsun ki, onun şeirlərinin çox az qismi əlimizə gəlib çatmışdır. Ancaq 80-90 ildir ki, onun əsərləri eldən-elə, dildən-dilə gəzərək el şənliklərində, xoş günlərdə aşıqlar tərəfindən söylənilir.

Ədəbiyyat

1. Allahmanlı M., Qasımlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı, 222 s.
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, X cildə I cild, Bakı, 2018, 1069 s.
3. Cəfərzadə Ə. Azərbaycanın aşıq və şair qadınları. Bakı, 1991, 208 s.
4. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı, 1997, 100 s.
5. Qəniyev S. El şairi Badam Müslim qızı. Bakı, 2005, 108 s.

Xülasə

Məqalə Şirvanın qadın sənətkarları içərisində istedadı, qabiliyyəti ilə seçilən, doğulduğu kəndin adıyla Naburlu Badam kimi tanınan ustad aşığımızın poetik irsi haqqındadır. Burada qısa olaraq onun şəxsi həyatına toxunmuşuq. Xalqın sevimlisi olan Badamın folklor həyatındakı rolu danılmazdır. Onun poeziyası olduqca rəngarəngdir. Badamın poetik irsində yer alan şeirləri təhlil edərək bu zəngin irsdən faydalanmaq istəyən oxuculara təqdim edirik.

Açar sözlər: Poeziya, Badam, saz, aşıq, aşıq sənəti, qoşma.

Поэтическое наследие Бадама Ширванлы Резюме

Статья посвящена поэтическому восхождению нашего мастера-любownika, известного как Naburlu Badam по названию села, где он родился, который выделяется своим талантом и способностями среди художниц Ширвана. Здесь мы кратко коснулись его личной жизни. Роль миндаля в фольклорной жизни, любимца народа, неоспорима. Его поэзия весьма красочна. Мы представляем читателям, которые хотят извлечь пользу из этого богатого наследия, анализируя стихи, включенные в поэтическое наследие Бадама.

Ключевые слова: Поэзия, Бадам, saz, ашуг, искусство ашуг, гошма.

Poetic heritage of Badam Shirvanli Summary

The article is about the poetic crisis of our master lover, known as Naburlu Badam after the name of the village where he was born, who is distinguished by his talent and ability among the female artists of Shirvan. Here we briefly touched on his personal life. Almond's role in folklore life, the favorite of the people, is undeniable. His poetry is quite colorful. We present to the readers who want to benefit from this rich heritage by analyzing the poems included in the poetic heritage of Badam.

Keywords: Poetry, Badam, saz, ashug, the art of ashug, goshma.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Ülkər Qüdrət qızı Səmədova³
OSMANLI ƏDƏBİYYATSÜNASLIĞINDA ROMAN JANRININ
BÜNÖVRƏSİNİ QOYANLAR

Bir hadisə ətrafında qurulan ən köhnə folklor nümunələri nağıl və dastanlardır. Mədəniyyət irəlilədikcə, ədəbiyyatda xəyaldan reallığa doğru yol açılmışdır. X əsrdən sonra bütün dünyada əvvəlcə dastana oxşar nağıllar, romanslar, romantik romanlar və sonra real romanlar yazılmışdır.

Bir ədəbiyyat janrı olaraq roman termini Latınca real və ya xəyali bir hadisənin mənsur hekayəsi mənasına gələn “Romanus” kəliməsindən meydana gəlmişdir. Köhnə ədəbiyyatda roman “təqribən xalq dilində yazılmış nəsr və nəzm, real ya da uydurma hadisə” mənasına gəlmişdir. Qərbdə roman XIV və XV əsrdə başlamışdır və ilk nümunəsi Migel de Servantesin “Don Kixot” adlı əsəri olmuşdur. Bu romanın birinci hissəsi 1605, ikinci hissəsi 1616-cı ildə yazılmışdır. XVIII əsrdə Daniel Defonun yazdığı “Robenzon Kruzo” romanı, Don Kixotdan sonra Qərb romanının ikinci böyük zirvəsidir. Beləki, XVIII əsrdə Jan Jak Russonun “Yeni Heleis”, Hötenin “Werther” adlı romanları duyğu və romantizmə üstünlük vermişkən, XIX əsrdə tarixi, sosial, psixoloji romanlarla macəra, təbiət, təhlil və fikir romanları olan realist və natüralist romanlar görülür. Türkiyədə isə romanın başlanğıcı sayılan hekayələr 1870-ci illərdən sonra görülməyə başlamışdır. Daha əvvəl bir hadisə ətrafında qurulan uzun, qısa, mənzum, nəsr bütün yazılara hekayə deyilmişdir. Fransızcadan tərcümədə ilk romanlar da “hekayə” deyərək tanınmışlardır (3, s. 45-87).

Türk ədəbiyyatında romanın bünövrəsinin qoyulması və sonrakı inkişafı Qərbdə olduğu kimi feodalizmədən kapitalizmə keçid dövründə, burjuva sinfinin yaranması və inkişafı zamanında tarixi, ictimai və iqtisadiyyatın təsiri altında yavaş-yavaş təkamül edən bir janr olaraq ortaya çıxmamışdır. Qismən ənənəvi Şərq estetikası təməlinə formalaşmış milli nəsrin yeni dövrə adaptasiyası, əsasən, Qərb romanından tərcümə və təqlidlərlə, dövrün qərbyönlü yeniləşməsinin bir parçası olaraq meydana gəlmişdir. Şəmsəddin Sami, Namiq Kamal, Əhməd Mithəd, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm kimi roman janrının ilk nümunələrini yaradan XIX əsrin II yarısının Tənziyat yazıçılarının ədəbiyyat və romanla bağlı yazılarını oxuyan zaman görürük ki, Avropa ədəbiyyatını və romanını savadlılığın ən yüksək səviyyəsi, türk ədəbiyyatının o günə qədərki nümunələrini isə geriliyin işarəsi sayırdılar.

Bildiyimiz kimi Tənziyat dövrünə qədər Osmanlı dövlətində Qərb stilində roman nümunələrinə rast gəlinmir. İlk yazılan romanlar isə, əsasən, Qərbdə yazılanları təqlid edirdi. Digər tərəfdən, Tənziyat dövründə yazılan əsərləri roman janrının tələblərinə tam şəkildə cavab verən əsərlərdən daha çox, uzun hekayə olaraq qəbul etmək lazımdır. Ənənəvi Şərq estetikasına söykənən hekayə janrı isə türklərin İslamı qəbul etmələrindən əvvəl dastanlarla başlayır. Sonrakı dövrdə yaranan xalq hekayələri və məsnəvilər də bu ənənənin davamıdır.

Türk romanının yaranma illərində yəni Tənziyat dövründə yazıçıların demək olar ki, hamısı roman yazmağa cəhd etmişlər. Çünki onların fikrincə roman, həm əyləndirən, həm də yeni düşüncə və informasiyanı ən mükəmməl çatdırmaq üçün bir vasitədir. Çünki onların hədəfləri yüksək təbəqəyə xitab edən əsərlər yazmaq deyil, öyrədən və təlimləndirən bir roman yazmaq idi.

1859-cu ildə İbrahim Şinasinin Rassin, La Fonten, Lamartin, Gilbert və Fenelondan 100-ə qədər mənzum tərcüməni içinə alan kitab nəşr etdirməsi Avropa təsirindəki yeni Türk romanının başlanğıc nöqtəsi qəbul edilir. Əhməd Mithat əfəndi “Roman və Romancılıq haqqında mütaləamız” və “Ahbar-ı asara Tamim-i Enzar” adlı məqalələrində roman janrının üzərində təfərrüatlı bir şəkildə dayanır və romanın mahiyyəti haqqında məlumat verir. Bu yazılarda roman ilə tarixi yazıların fərqlərini ortaya qoymağa çalışarkən, roman anlayışı ilə bərabər hekayə və nağıl anlayışlarını da istifadə edir. Burdakı məqsəd cəmiyyətin yeni tanış olduğu anlayışı xalqın daha tez mənimsəməsinə təmin edərək insanları roman anlayışına alışdırmaqdır.

Fransız macəra romanlarından ilham alan Əhməd Mithədin romanları, qərb təsirinin çox dəyərlı nümunələridir. Yazıçı romanlarında dövrün gətirdiyi hər mövzuya, dəbə, cərəyanlara açıq olmuşdur. Yazıçıyı müxbir kimliyi ilə, dağılmış sujet xətti ilə, axıcı anlatım, oxucuya məsləhətləri ilə Türk oxucusuna roman sevgisini aşılamağa çalışmışdır. Onun qərb sivilizasiyasının mənfi və müsbətlərini anlatmağa çalışdığı “Felatun bəy və Rakım əfəndi”, müşahidə və təsadüflərlə ticarət həyatını təsvir etdiyi “Müşahədət”, Əbdülhəmid dövrünün siyasətini tənqid edən “Jön Türk”, dedektiv roman tərzində yazmağa çalışdığı “Dürdanə xanım” Əhməd Mithatın çox önəmli əsərlərindəndir (2, s. 13-90).

Əhməd Mithədin qəhrəmanları türk olan romanları (“Parisdə bir türk”, “Qaranlıq məsələlər”, “Dəmir bəy”) ilə bərabər mövzusu, qəhrəmanları və məkanı ilə birlikdə tərcümə təəssüratı bağışlayan romanları da (“Diplomalı qız”, “Quldur Montari”, “Cəllad”, “Qızıl aşıqları”) mövcuddur. Yazıçı “Monte Kristo”nu xatırladan “Dənizçi Həsən”in (“Hasan Mellah”) ön sözündə “Dənizçi Həsən” və ya “Sırr içində sirlər” (Sırr içində Esrar) başlıqlı hekayəni qələmə aldığı, əsərin tərcümə olmadığını hətta təqlid belə olmadığını və hekayənin Aleksandr Dümanın hekayəsi arasında mindəbir oxşarlıqların olmadığını yazır. XIX əsr dövrü yazıçılarının qərb ədəbiyyat nümunələri, xüsusilə fransız ədəbiyyatı yazıçılarının təsiri altında qalmasını göstərən faktlar çoxdur. Fransız ədəblərini dərin mütaləə edən Əhməd Mithəd Rodos adasında sürgündə yaşayarkən roman yazma həvəsinə düşür. Onun “Dənizçi Həsən” (“Hasan Mellah”), “Əkinçi Hüseyin” (“Hüseyin Fellah”) “Dünyaya ikinci gəliş”, “Felatun bəylə Rakım əfəndi” bu illərin məhsuludur. “Dənizçi Həsən” fransız yazıçı Aleksandr Dümanın “Qraf Monte Kristo” (“Le Comte de Monte-Kristo”) adlı əsərinə nəzirə olaraq qələmə alınmış bir macəra romanıdır. İki cild olaraq qələmə alınan əsərin sonunda qəhrəmanların aqibətləri haqqında dəqiq bir nəticəyə gəlinmədiyi üçün oxucular tərəfindən tənqid olunmuşdur. İki roman üzərində müqayisəli bir araşdırma apararı Cövdət

³ A.M.E.A. akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Şərq-Qərb şöbəsinin böyük elmi işçisi, f.ü.f.d.

Perin “Tənzimət ədəbiyyatında fransız təsiri” adlı kitabında bildirir ki, yalnız iki əsər arasında deyil, iki yazıçı arasında da bənzərliklər vardır. Hər iki yazıçı qarmaqarışlıq hadisələrlə dolu olan əsərində bəzən insanı güldürəcək hadisələrə istinad etməyi unutmur. Bundan başqa Dümanın digər fransız romantiklərininki ilə müqayisə edildiyində kobud görünən və daha çox xalq kütləsinə xitab edən lirikası Əhməd Mithəddə də mövcuddur. Həqiqətən də, “Qraf Monte Kristo” ilə “Dənizçi Həsən” arasında bir çox baxımdan bənzərliklər vardır. Hər şeydən əvvəl, məkan demək olar ki, eynidir. Aleksandr Dümanın əsərində hadisələr Aralıq dənizinin qərb sahillərində, “Dənizçi Həsən” isə Mərakeş, Əlcəzair, Misir, Suriya olmaqla bir çox Aralıq dənizi ölkələrində və İstanbulda cərəyan edir. Qəhrəmanlar arasında da böyük bənzərliklər vardır. Həsən dənizçidir, Dante də dənizçidir. Həsənin atası öldürülür, Dantenin atası aclıqdan ölür. Dantenin kisənin içində ölünün yerinə keçərək həbsxanadan qaçması, “Dənizçi Həsən” romanında Alonzonun Trillonu tapdığı həbsxanadan bir ölünün tabutuna qoyaraq qaçması və Trillonu gəmiyə aparması səhnəsi demək olar ki, eynidir. “Qraf Monte Kristo” romanında qəhrəmanın tapdığı xəzinələrin yerini “Dənizçi Həsən”də Pavlosun şirkəti və atasından Həsənə qalan miras tutmuşdur. Əsərin intiqam almaq hissəsində də oxşarlıqlar davam edir. Dante bütün düşmənlərini öldürür və ədalət yerini tutur. “Dənizçi Həsən”də isə Həsən atasının qatili Yaqubu öldürür. Badyanı tutsa da öldürmür və onu Allaha tapşırır, o da cəzasız qalmır və iflic olur. Beləliklə, hər iki əsərin nəticəsi eynidir, yəni heç kim cəzasız qalmır. Bir tərəfdən Dante yaxşılara mükafatlandırır, Həsən də roman boyunca bir çox insana yaxşılıq edir. Hər iki roman yaxşılığın pisliyə qalib gəlməsi üzərində qurulmuş bir macərə romanıdır. Bütün bu çatışmamazlıqlara baxmayaraq türk ədəbiyyatında Əhməd Mithəd əfəndinin əsərlərini bünövrənin ilk daşlarından hesab etmək olar.

Dövrün önəmli yazıçılarından olan Namiq Kamal isə “roman”ın piyes kimi faydalı bir əyləncə olduğuna “əxlaq və maarifə” bir fayda verəcəyinə inandığı üçün “Cəzmi” və “İntibah” əsərlərində bunu yansıtmğa çalışmışdır. “İntibah” bir çox baxımdan xalq hekayəsindən Avropa tərzinə keçidin bir nümunəsi olaraq qəbul edilmişdir. Yeniləşmə dövrü türk ədəbiyyatının ilk əsərlərində eşq, dövrün sosial şəraiti ilə realizmin təsiri altında, aşıqlar arasındakı hüsranın, qəmin səbəbi olaraq işlənmişdir. Namiq Kamalın “İntibah”ı da bu növdəndir. Cövdət Qüdrət “İntibah” romanı haqqında qeyd edir ki, İntibah, əxlaqsız bir qadını sevmə və onun tərfindən sevlmə üzərinə qurulan bir əsərdir. Qəti bir əxlaqçı olan yazıçı, əxlaqsız vəziyyətə düşdüyünə görə qadının özünü günahlandırır, onun düşdüyü vəziyyətdə günahkar olmadığını bildiyi halda və onu əsərdə açıqladığı halda belə, yenə də o qadını tolerant davranmaz.

İntibahın əsil adı “Son peşmanlıq” olduğu halda senzura ilə birlikdə “İntibah” ya da “Sərgüzəşt-i Ali bey” olaraq dəyişdirilmiş və yazıçının romana qoyduğu önsöz ləğv edilmişdir. Namiq Kamal əslində “İntibahda türkcə ilə roman yazılıb yazılamayacağını test etmişdir. Yazıçı əsərində oxuyucuya açıq nəsihətlər və əxlaqi məsləhətlər vermişdir. Namiq Kamalın türk nəsrində ilk ədəbi roman hesab edilən “İntibah” əsərinin, eləcə də digər əsərlərinin qaynaqları, yaxud ilham mənbələri bu günə qədər mübahisə mövzudur. Əhməd Hamdi Tanpınar, Məhmət Kaplan, Mustafa Nihat Özön, Baha Dürdər, Atilla Özkırımlı, Robert Finn, Güzin Dino kimi tədqiqatçılar oxşar düşüncələrlə əsərin qaynağını fransız romanı olması fikri üzərində dururlar. Əhməd Hamdi Tanpınar qeyd edir ki, bu peşmançılıq romanı Namiq Kamala şübhəsiz Dümanın “Kameliyalı qadın” romanından gəlmişdir. Sübut olaraq da, Əli bəyin Mahpeykəri döydükdən sonra evdən çıxan zaman, bir neçə yüz lirəlik bank kartını onun üzünə çırpmasını, Dümanın romanının qumar səhnəsinin sonundakı jesti xatırladığını ifadə edir. Mahpeykərin də qəhrəman olaraq eyni romandan gəldiyini, həmçinin Abdullah əfəndinin Balzakin qəhrəmanı olduğunu ifadə edir. Abdullah əfəndi bizi pulu hər cür əxlaqi keyfiyyətdən üstün tutması ilə Dümadan çox fərqli bir nümunəyə, Balzaka götürür.

Mustafa Nihat Özön 1944-cü ildə yeni əlifba ilə nəşr etdirdiyi “İntibah”ın ön sözündə Mahpeykəri Viktor Hüqonun Lukris Borjia adlı qəhrəmanına bənzədir. Amma Bakırcı-oğlu bu romanın “Kameliyalı qadın” dan adaptə olunduğunu təkid edir (6, s.3-9). Robert Finn də özündən əvvəl bu roman üzərində tədqiqat aparən alimlərin düşüncələrini təkrar edir. Romanın teması əxlaqsız həyat tərzini yaşayan qadının bir kişiyyə duyduğu sevgi, bir çox türk tənqidçinin də qeyd etdiyi kimi, Dümanın “Kameliyalı qadın”ından götürülmüşdür. Tənzimət ədəbiyyatının şedevrlərindən hesab olunan bu əsər həm Viktor Hüqonun, həm də Dümanın təsiri altında yazıldığını qeyd etsək yanılmarıq (6, s.10-89).

Əhməd Hamdi Tanpınar “XIX əsr türk ədəbiyyat tarixi” kitabında qeyd edir ki, o illərdə mətbuatda geniş bir maraq oyandıran digər əsər “Vətən yaxud Silistrə” dir. Köhnə ədəbiyyat tərəfdarlarından olan Hacı İbrahim əfəndi də yazıçının bu əsərdəki dil səhvlərini araşdırmışdır. Bəzi tənqidçilər əsərin adaptasiya olduğunu, əsərin mövzusunun Viktoria Sardonun “Vətən” (“La patrie”) adlı əsərindən götürüldüyünü iddia edirlər.

Türk ədəbiyyatının ilk romancılarından olan Namiq Kamal, şərq tipli hekayəciliyi buraxaraq özünə nümunə olaraq Qərb ədəbiyyatını almış və əsərlərini, o ədəbiyyatın qayda və qanunlarına uyğun olaraq yazmağa çalışmışdır.

Namiq Kamalın “Gülnehal” əsərində Muxtar bəyin reaksiya verməkdə gecikməsi və məzarlıqda ölüm haqqında düşünməsi, orada sevgilisi ilə qarşılaşması kimi səhnələrin birmənalı şəkildə Şekspirin “Hamlet” əsərindən bəhrələndiyini təsdiqləyir. Digər bir oxşarlıq yazıçının “Qara bəla” əsərinin əxlaqi dəyərlərdən kəsad olan qəhrəmanı Ahsidin öz xarakteri etibarilə Şekspirin “Titus Andronikus” əsərindəki zənci qəhrəmanın Aron arasındakı bənzərlikdir.

Kamalın bir digər romanı isə iki cild olaraq düşündüyü ancaq tək cild yazdığı “Cəzmi” dir. Romanın tema olaraq İslami birlik fikrini həyəcanla ələ almışdır. Sağlam bir dil bazasına sahib Namiq Kamalın müxbir kimliyi ilə də xalqla əlaqə yaratmaq məcburiyyətində olması, istifadə etdiyi türkcənin sadə və sağlam bir dil olmasına imkan yaratmışdır. Beləliklə Kamalın iki romanı da dil və üslub baxımından yeni bir çıxış açmışdır və bu əsərlərlə Əhməd Mithətin tutduğu yoldan fərqli yeni bir yol ortaya çıxmış ancaq Kamal dilini əcnəbi kəlimələrdən təmizləyə bilmədiyi üçün romanlarında elit təbəqəyə xitab edə bilmişdir.

Dövrün bir başqa yazıçısı olan Samipaşazadə Sezai tək romanı olan “Sərgüzəşt” ilə Tənzimət dövrünün çox işlənən əsarət mövzusunun ələ almışdır. Yazıçı II Abdülhəmidin ağır rejimi dövründə əsarət temalı romanına görə təzyiqlərə məruz

qalmamaq üçün Parisə qaçmaq məcburiyyətində qalmışdır. Yazdığı əsərlərlə hekayənin romandan ayrılmasını təmin edən Samipaşazadə Sezai, romanında bir əsir qızın başına gələn macərələri ələ alaraq fərdi hüriyyəti və insan haqlarını müdafiə etmiş, Namiq Kamalın romantizmi ilə Halit Ziya'nın realizmi arasında körpü yaratmışdır. Şərgüzəşt Sami Paşazadə Sezai'nin yazdığı ilk və tek romandır. Tənziat ədəbiyyatının romantizmdən reallığa keçid yolundakı ilk ədəbi nümunələrini verən Sami paşazadə Sezai, bütünlüklə Osmanlı sosial həyatındakı sarət mövzusunı işləyən bu romanla tanınmışdır. Yazıçının romanın yenidən nəşr olunması səbəbilə 1924-cü ildə yazdığı önsözdə bildirdiyi kimi, "Şərgüzəşt" əsarətə qarşı olan bir əsərdir (2, s. 56-78).

Kənan Akyüz "Şərgüzəşt" haqqında bu sözləri qeyd edir: mövzunu bir paşanın oğlu ilə bir cariyyənin eşq macərəsindən alan Şərgüzəşt, o zamanlar artıq bağlanmaq üzərə olan bir dövrün cariyyəli, qullu böyük saray həyatının türk romanındakı ən uğurlu nümunəsidir.... daha əvvəl Əhməd Mithat tərəfindən işlədilməsinə baxmayaraq, əsarət teması "Şərgüzəşt" də çox uğurlu bir şəkildə ələ alınmışdır. Həm xarakterlər həm də məkan təsvirlərində romancı, əsasən realistdir. Amma romanda bəzən romantik bir atmosfer də gözə çarpır. Bu vəziyyəti ilə əsər romantizmdən realizmə keçidin romandakı ilk təcrübəsi olaraq qəbul edilir. Samipaşazadə Sezai'nin "Şərgüzəşt" romanında hakim olan mərhəmət duyğusu Viktor Hüqonun "Səfillər" romanından gələn bir təsirdir. O romanda da Hüqo cəmiyyəti mərhəmətli olmağa dəvət edir. Romandakı mərhəmət duyğusunu göstərmək üçün Jan Valjanın qonaq olduğu kilsənin şamdanlarını oğurlayarkən rahib tərəfindən tutulmasını xatırlatmaq yetər. Rahib, Jan Valjan polisə təslim etmək bir yana oğurladığı şamdanları qoymaq üçün bir torba da verir. "Şərgüzəşt"də bu duyğularla tez-tez rastlaşırıq. Ədibin "Şərgüzəşt" əsəri 1852-ci ildə Hariet Piçer Stounun yazdığı "Tom dayının koması" adlı romanla dünyada aktual bir mövzu olan, öz ölkəsində əsirliyin ortadan qaldırılmasında böyük rol oynayan və nəhayət türk ədəbiyyatına da təsir edən əsarət məsələsini işləmişdir.

Tənziat dövrünün məşhur simalarından Mehmet Murad da bir romanla Tənziat dövrü romanı formalaşdıran yazıçılardandır. "Turfanda mı, yoxsa turfa mı?" adlı əsərində Osmanlı dövlətinin o dövrdəki ictimai vəziyyətini ələ almış və tənqid etmişdir. Dili sadə, üslubu isə bəsitdir (2, s. 78-90).

Osmanlı ədəbiyyatında roman janrının bünövrə daşlarından hesab olunan "Araba Sevdası" adlı romanında Recaizadə Mahmut Əkrəm qərbliləşməni həzm edə bilməyən tiplərə yer vermişdir. Recaizadə Mahmut Əkrəm "Araba sevdasında yaşadığı dövrün sosial reallığı içərisindən bir mövzunu seçib işləmişdir. Əsərin mövzusu atadan qalan mirası yeyən, səhv yetişdirilmiş və səhv qərbliləşən bir xarakter olan Bihruz bəyin, sərvətini xərcləyib qurtarması və səhv bir sevginin arxasınca getməsidir. Qərbdən gələn geyimlərin moda olduğu, Qərbi təqlidin və alafranga tiplərin ortaya çıxdığı bir dövrdə, Bəhrüz bəy dövrün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. qərbliləşməni əşyaların satıldığı məşhur mağazalardan aldığı əşyaları dəb olduğu üçün istifadə edir. Əsərdə, qərbliləşməni əsl məğzini anlamayan züppə tipi verilmişdir. Romanın qəhrəmanı Bəhrüz bəy, bir çox nöqtələrdə, Əhməd Mithatın Felatun Bəyinə bənzəməkdədir. əsər müşahidələrə əsaslanana, realist bir üsulla yazılmışdır.

Tənqidçilər və ədəbiyyat tarixçiləri, Bəhrüzü tip olaraq Felatuna bənzədiyi üçün ondan ayırmaq istəməmişdir. Beləki, Bəhrüz özündən əvvəlki FelatunKdan çox fərqli bir xasiyyətə sahibdir. Doğrusu romanın başında tanıdığımız Bəhrüz doğrudan da bir ikinci Felatundur, amma sonra romantik bir aşiq xarakterinə bürünür ki, bu da oxuduğu fransızca romanların təsirinin nəticəsidir. Romanın əvvəlində tanıdığımız bu Bəhrüz alafranlılığı, ağılsız, cahil, güllünc yanları ilə Felatuna çox bənzəyir. Qərbliləşmə ilə gələn sosial və mədəni dəyişim xalqa qəbul etdirmək və xalqı onlar haqqında məlumatlandırmaqdır. Müşahidələrə əsaslanan realist bir üslubla yazılan roman, "Felatun bəy və Rakım əfəndi" əsəri ilə bir-birinə bir çox nöqtədə bənzəməkdədir.

Tənziat dövründə, Namiq Kamal, Samipaşazadə Sezai, Recaizadə Mahmud Ekrem, Nabizadə Nazım romanın texnikasına bağlı qaldıqları halda, Şəmsəddin Sami və Əhməd Mithat gündəlik dili istifadə edərək bu yoldan ayrılırlar. Bu dövrün Tənziat roman yazıçılarının ələ aldıkları mövzuların ortaq məqsədi, xalqa xitab edən roman forması yaratmaqdır.

Əbdülhəq Həmid də həmin dövrdə romanın bünövrəsini qoyanlardan hesab olunur. Təbii ki, o da avropa təsirindən tam çıxıb bilməmiş və öz əsərlərindən qərb tipli romanlardan bəhrələnməmişdir. İnci Enginün "Yeni türk ədəbiyyatı tədqiqatları" kitabında qeyd edir ki, "Yazıçı "Finten"dəki Şekspirin təsirini özü açıqlamaqdan çəkinmir". Əbdülhəq Həmidin "Əndəlüs tarixi" kitabına daxil olan "İbn Musa" (1880) əsərində xristianlığı təmsil edən keşişin iyrenc bir şəkildə təsvir olunmasının mənbəyi Viktor Hüqonun "Notrdamın qozbeli" adlı əsərindəki keşişdir. Beləliklə, adları yuxarıda çəkilən yazıçılar və onların əsərləri göstərir ki, Tənziat dövrü novator yazıçılar məhz qərb ədəbiyyatı nümunələri sayəsində yeni romanlar yazmışlar. Ziyahılar oxuduqları Avropa nəsr nümunələrini türk mədəniyyət və mentalitetinə uyğunlaşdıraraq yeni əsərlər təqdim etmişlər. Hesab edirəm ki, bu yazıçıların ilk mərhələdə Avropa ədəbiyyatından bu qədər çox bəhrələnmələri qəbul ediləndir. Şinasi, Namiq Kamal, Əhməd Mithat əfəndi kimi yazıçılar Volter, Monteskyö, Russo kimi fransız inqilabçı yazıçıların təsirində qalıb öz əsərlərində ictimai bəzən siyasi mövzuları qabartmağa çalışmışlar.

Roman yazıçılarından Nəbizadə Nazım, "Zəhra" romanında realist naturalist üslubu mənimsəmiş və əsərlərinə tətbiq etmişdir. Roman bir qadının qısqançlığı və intiriqləri üzərində qurulmuşdur. Namiq Kamal təsirlərinin görüldüyü romanın dili, təbiət təsvirlərində əcnəbi kəlimə və dil qaydaları ilə yüklənmişdir; üslub isə qeyri səmimi və çox ağırdır. Günlük həyatın anladıldığı yerlərdə isə üslub baxımından səliqəliliyə diqqət edilməmişdir.

Tənziat ədəbiyyatı yazıçıları, istifadə etdikləri dil baxımından bir hissəsi geniş kütlələrə (Ə. Mithat, Ş. Sami) bir qismi isə yüksək zümərə (N. Kamal, R. Mahmud Əkrəm, S. Sezai) xitab etmişdir.

NƏTİCƏ

Türk ədəbiyyatında romanın təşəkkülü və sonrakı inkişafı Qərbdə olduğu kimi feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə, burjuva sinfinin yaranması və inkişafı zamanında tarixi, ictimai və iqtisadiyyatın təsiri altında yavaş-yavaş

təkamül edən bir janr olaraq ortaya çıxmamışdır. Qismən ənənəvi Şərq estetikası təməlinə formalaşmış milli nəsrin yeni dövrə adaptasiyası, əsasən, Qərb romanından tərcümə və təqlidlərlə, dövrün qərbyönlü yeniləşməsinin bir parçası olaraq meydana gəlmişdir. Şəmsəddin Sami, Namiq Kamal, Əhməd Midhəd, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm kimi roman janrının ilk nümunələrini yaradan XIX əsrin II yarısının Tənzimat yazıçılarının ədəbiyyat və romanla bağlı yazılarını oxuyan zaman görürük ki, Avropa ədəbiyyatını və romanını savadlılığın ən yüksək səviyyəsi, türk ədəbiyyatının o günə qədərki nümunələrini isə geriləyin işarəsi sayırdılar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Ahmet, M. Felatun beyle Rakım efendi/ Hazırlayan: Nejat Birinci. – Ankara: Türk Dil Kurumu yayınları, – 2000. – 345 s.
2. Cevdet, K. Türk romanında hikaye ve roman / – İstanbul: Varlık yayını, – 1965. – 414 s.
3. Dino, G. Türk romanının doğuşu / – İstanbul: Agora kitablığı, – 2008. – 224 s.
4. İbrahim, Ş. Şair evlenmesi / Hazırlayan: Mustafa Yücel. – İstanbul: Kurgan Edebiyat, – 2011. – 40 s.
5. Kaplan, M. Vatan yahut Silistre. Türk edebiyatı üzerine araştırmalar III/ – İstanbul: Dergah yayınları, – 1991. – 494 s.
6. Kemal, N. İntibah / Hazırlayan: Seyit Kemal Karaalioglu. – İstanbul: İnkılap yayınları, – 1999.
7. Kerem, Z. Araba sevdası. Yeni türk edebiyatı incelemeleri/ – Ankara: Akçağ yayınları, – 1998. – 28 s.

OSMANLI ƏDƏBİYYATSÜNASLIĞINDA ROMAN JANRININ BÜNÖVRƏSİNİ QOYANLAR XÜLASƏ

Tənzimat dövründə romana keçid birdən–birə baş verməmişdir. Roman, Türkiyə ədəbiyyatına daxil olan zaman Avropada artıq tanınan və gündən–günə inkişaf edən bir janr idi. Osmanlı ədəbiyyatında roman janrına rast gəlinə də, bu avropa tərzində yazılan romandan çox fərqli bir anlayış idi. Türk ədəbiyyatında avropa stilində roman yazma ənənəsi 1860–cı ildən sonra başladı. Türk romanı xüsusilə tərcümə əsərlərlə, qəzetlərdə hissə–hissə çap olunmaqla türk oxucusuna təqdim olundu. Bu təcrübədən sonra öz əsərlərini yazan yazıçılar eyni üsulla romanlarını da nəşr etdirdilər. Əvvəllər qərb romanlarından tərcümə olunan nümunələrin texnikasını, bir müddət keçdikdən sonra yerli yazıçılar da istifadə etməyə başladılar.

Açar sözlər: roman, qərb ədəbiyyatı, yazıçılar, osmanlı ədəbiyyatı

THE FOUNDERS OF THE NOVEL GENRE IN OTTOMAN LITERATURE RESUME

During the Tanzimat period, the transition to the novel did not happen suddenly. The novel was a genre that was already known in Europe and was developing day by day when it entered Turkish literature. Although the novel genre was found in Ottoman literature, it was a very different concept from the novel written in the European style. The tradition of writing novels in the European style in Turkish literature began after 1860. The Turkish novel was presented to the Turkish reader especially through translated works and partial publication in newspapers. Writers who wrote their works after this experience published their novels in the same way. After a while, local writers also started to use the technique of samples translated from Western novels.

Key words: novel, western literature, writers, Ottoman literature

ОСНОВАТЕЛИ ЖАНРА РОМАНА В ОСМАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ РЕЗЮМЕ

В период Танзимата переход к роману не произошел внезапно. Роман был жанром, который уже был известен в Европе и развивался день ото дня, когда он вошел в турецкую литературу. Хотя жанр романа был обнаружен в османской литературе, он сильно отличался от романа, написанного в европейском стиле. Традиция написания романов в европейском стиле в турецкой литературе началась после 1860 года. Турецкий роман был представлен турецкому читателю прежде всего через переводы произведений и частичные публикации в газетах. Писатели, которые писали свои произведения после этого опыта, издавали свои романы таким же образом. Через некоторое время местные писатели также стали использовать технику перевода произведений из западных романов.

Ключевые слова: роман, западная литература, писатели, османская литература

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Samirə Misir qızı Mərdanova⁴

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANININ “DİRSƏ XAN OĞLU BUĞACIN BOYU” NDA
AİLƏ-MƏİŞƏT ÜSLUBU XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏZAHİRÜ

Giriş. Üslub estetik xüsusiyyətə malik olan yazı dilini təmsil etsə də, bu anlayış dilçilər tərəfindən daha da genişləndirilərək dilin keyfiyyətlərini ortaya qoyan bütün ifadə üsullarını özündə ehtiva etmişdir. Dil insanın öz fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə etdiyi vasitədirsə, üslub da müəyyən bir sahə ilə bağlı fikirləri reallaşdırmaq üçün insanın müxtəlif vasitələr içindən məqsəduyğun seçimidir. Dilçilik elminin də bir bölməsi olan “Üslubiyyat”da ədəbi dilin fəaliyyəti, nitq prosesi, bu prosesin reallaşması zamanı ortaya çıxan normalar, onların üslubi imkanları tədqiq olunur. Ümumi dilçilikdə olduğu kimi Azərbaycan dilçiliyində də üslublarla bağlı mübahisəli və mürəkkəb fikirlər, mülahizələr mövcuddur.

Ailə-məişət üslubu və onun xüsusiyyətləri. Ailə-məişət üslubu ədəbi dilin ən kütləvi üslubu olub, insanların gündəlik, məişət əlaqələrini təmin edən, dil vasitələrinin sərbəst seçimi ilə xarakterizə olunan üslubdur. Daha çox ailə, məişət həddləri daxilində istifadə olunan danışq tərzinə məişət və ya ailə-məişət üslubu deyilir. Sosial və peşə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəs hiss və düşüncələrini ifadə etmək, gündəlik məsələləri müzakirə etmək və onlarla bağlı fikir mübadiləsi aparmaq üçün bu üslubdan istifadə edir.

Ailə-məişət üslubunun *əsas funksiyası* insanlar arasında gündəlik, məişət əlaqələrini təmin edən *ünsiyyət funksiyası*, *əhatə dairəsi* isə ailədə, dostlar və tanışlar arasında, həmkarlarla ünsiyyət zamanı, mağazada, küçədə və ya hər hansı digər qeyri-rəsmi şəraitdə baş verən - *məişət münasibətləridir*.

Ailə-məişət üslubu xarakterik olaraq aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edir:

1. Bu üslub əsasən şifahi kommunikasiyaya xidmət edir və bütün digər funksional üslublar kimi həm şifahi, həm də yazılı formada mövcuddur.
2. Ünsiyyət qeyri-rəsmi şəraitdə və danışanların münasibətlərinin qeyri-rəsmi olması ilə xarakterizə olunur.
3. Spontan və ya təşkil olunmamış nitqdən istifadə olunur.
4. Məişət üslubunun əsas səciiyyəvi xüsusiyyətlərinə sərbəstlik, sadəlik, təbiilik və yığcamlıq daxildir.
5. Bu üslub nitq etiketləri ilə zəngindir və məcazlardan, emosional-ekspressiv leksikadan, frazeologizmlərdən geniş istifadə olunur, lüğət tərkibini ümumişlək sözlər, lorü çalarlı məişət leksikası təşkil edir.
6. Qeyri-verbal vasitələr – mimika, jest və intonasiya mühüm rol oynayır.
7. Bu üslubda bəzən jarqon və vulqar sözlərə, dialektizmlərə rast gəlinir, inversiyaya yol verilir.

Ailə-məişət üslubunun təşəkkülü ilə bağlı təsnifatlar. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublar sistemində xüsusi yeri olan ailə-məişət üslubu bütün üslubların mərkəzində dayanır və kütləviliyi ilə seçilir, bu üslubdan gündəlik danışqda istifadə edilir. Ədəbi dil tarixinə nəzər saldıqda, görürük ki, bəzən “danışq dili”, “danışq üslubu”, bəzən də “dialekt xüsusiyyəti” adlandırılmış, bir çox hallarda müstəqil funksional üslub hesab olunmamışdır. Ailə-məişət üslubunun funksional üslublar sistemində mövqeyi ilə bağlı görkəmli tədqiqatçıların müxtəlif təsnifatları mövcuddur. Görkəmli dilşünas, türkoloq Bəkir Çobanzadə “Türk dili” kitabında üslublardan bəhs edərkən qeyd edir ki, “ədəbi dili biz başlıca iki qismə ayırmalıyıq: birinci – bədii əsərlərin dili, ikinci – elmi əsərlərin dili” [1, s. 193]. Alim burada nəinki ailə-məişət üslubundan, hətta publisistik və rəsmi-ışğuzar üslublardan da bəhs etmir. Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublarının ilk görkəmli tədqiqatçısı Əbdülzəl Dəmirçizadə “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” kitabında dilin üslub qatlarından ibarət olduğunu, bu qatların təfəkkür tərzinə görə fərqlənən ifadə tərzinin məqsəduyğun ifadəlilik vasitələri sistemi əsasında yarandığını göstərir və əlavə edir ki, bədii, elmi və ictimai-siyasi təfəkkür tərzlərinə müvafiq olaraq üç cür də ifadəlilik sistemi formalaşmış və nəticə olaraq üç üslub meydana çıxır: 1. Bədii təfəkkür sistemi – bədii üslub; 2. Elmi təfəkkür sistemi – elmi üslub; 3. İctimai-siyasi təfəkkür sistemi – ictimai-siyasi üslub” [2, s. 31]. Ə.Dəmirçizadə ictimai-siyasi üslubu öz növbəsində a) rəsmi və b) qeyri-rəsmi budaqlara ayıraraq əlavə edir ki, “ədəbiyyatda bəzən “qəzet üslubu”, “mətbuat dili”, “ailəvi üslub”, “kültəvi dil”, “kültəvi danışq üslubu” və bu kimi adlarla müxtəlif üslublar deyərək qeyd olunan “üslublar”, əslində, ictimai-siyasi üslubun qeyri-rəsmi budağına mənsub qollardır ki, bəzən şərti mənada, yəni “üslub qolu” mənasında biz də onu üslub adlandırma bilərik” [2, s. 37].

Ailə-məişət üslubunun funksional üslublar sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi baxımından Afad Qurbanovun “Dil və üslub” əsəri də diqqəti cəlb edir. Xüsusilə funksional üslubların diferensiasiyasının tarixi xarakter daşması barədəki mülahizələr, eyni zamanda həmin mülahizələr əsasında təqdim edilmiş sxematik bölgü kifayət qədər əsaslıdır və alim əsasən bu üslubi fərqliliyi “I. Yazıyaqədərki dövrlərdə funksional üslublar və II. Yazı ənənəsindən sonrakı dövrlərdə funksional üslublar” deyərək iki mühüm dövrə ayırır [3, s. 23-25].

A.Qurbanov ədəbi danışq üslubundan bəhs edərkən yazır ki, “Dilçilik elmində ədəbi danışq üslubu haqqında fikir müxtəlifliyi vardır. Bəzi alimlər bu dil hadisəsini üslub hesab etmirlər. Bəzi dilçilər isə bunu üslub kimi qəbul edir, lakin bu üslubun istifadə olunmasına dair müxtəlif fikirlər irəli sürürlər. Belə ki, bəziləri bu üslubun ancaq məişətdə, digərləri isə yalnız elmi məclisdə işləndiyini göstərir. Bu fikirlər ədəbi danışq üslubunun istifadəsini, doğru olmayaraq, son dərəcə məhdudlaşdırır” [3, s. 26].

A.Qurbanov ədəbi danışq üslubu ilə bağlı mübahisələri nəzərdən keçirərək, ədəbi danışq üslubunun “rəsmi ədəbi danışq üslubu və qeyri-rəsmi ədəbi danışq üslubu” deyərək iki mikroüslubdan ibarət olduğunu yazır [3, s. 26].

Ailə-məişət üslubunu qeyri-rəsmi ədəbi danışq mikroüslubuna daxil edən A.Qurbanov “Ümumi dilçilik”

⁴ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent samiremardanova@gmail.com

dərsləyində funksional üslubları altı yerə bölmə:

1. Ədəbi danışıq üslubu.
2. Bədii üslub.
3. Elmi üslub.
4. Publisistik üslub.
5. Rəsmi üslub.
6. Epistoləyər üslub [4, s. 211-229].

Tofiq Hacıyevın funksional üslub anlayışına baxışları, əsasən onun Azərbaycan ədəbi dili tarixi üzrə araşdırmalarında əks olunmuşdur. Azərbaycan ədəbi dili tarixinin görkəmli tədqiqatçısı göstərir ki, ədəbi dilin tarixi norma ilə yanaşı üslubların tarixidir [5, s. 30-33].

Elmi-dilçilik ədəbiyyatında Azərbaycan ədəbi dilinin funksional üslubları, o cümlədən ailə-məişət üslubu haqqında mövcud fikirləri tənqidi təhlil əsasında ümumiləşdirib üslubşünaslığın nəzəri-metodoloji imkanları əsasında müasir Azərbaycan ədəbi dilinin beş funksional üsluba bölündüyünü və ya beş funksional üslub formasında təzahür etdiyini söyləyə bilər:

- 1) ailə-məişət üslubu, 2) publisistik üslub, 3) bədii üslub, 4) elmi üslub, 5) rəsmi-işgüzar üslub.

Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu. Azərbaycan folklorunun dili ailə-məişət üslubunun həm tipologiyasını, həm də xalq ədəbiyyatının dilinə təsirinin geniş miqyasını müəyyənləşdirmək baxımından zəngin materialı əhatə edir. Azərbaycan folklorunun dilində ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri üç poetexnoloji mühitdə reallaşır: 1. xalq şeirinin dilində; 2. nağılların dilində; 3. dastanların dilində. Hər üç halda üslub ya birbaşa (məsələn, ailə-məişət mərasimlərində, ailə-məişət nağıllarında, dastanlarında və s.), ya da dolayısı ilə əks olunur. Bu xüsusiyyətlər xalq nəsr dilində, xüsusilə, nağıl təhkiyəsində, dastanlarda daha aydın əks olunur ki, bu, əsasən, onların dilindəli dialoqlar üçün səciyyəvidir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ailə-məişət üslubunun əksi. Dastanların Azərbaycan xalqının təsərrüfat həyatının, adət-ənənələrinin, maddi və mənəvi mədəniyyətinin, ailə-məişətinin və s. öyrənilməsində əvəzsiz rolu vardır. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilk orta əsrlərin ən mötəbər və zəngin abidəsidir. Bu böyük abidədə oğuz-türk mədəniyyəti, onların qədim tarixi, həyat tərzii, ailə münasibətləri təsvir edilmiş, oğuz ailəsinə xas xarakterik xüsusiyyətlər, onların təkəkkür tərzii, milli-mənəvi və əxlaqi dəyərləri təsvir olunmuşdur.

Azərbaycan xalqının təşəkkülü dövrünün ən möhtəşəm abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu ailə-məişət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından əvəzsiz kitabdır. Dastanın ayrı-ayrı boylarında bir çox nitq situasiyalarında (ər-arvad, valideyn-övlad, bacı-qardaş, qardaş-qardaş və s.) ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinin geniş mənzərəsi verilmişdir. **“Dirsə xan oğlu Buğacın boyu”** ədəbi-bədii dilimizin nümunəsi olaraq bu xüsusiyyətləri özündə daha sıx, rəngarəng və təsirli şəkildə əks etdirir.

Qədim adət-ənənələrə görə Oğuz elində qadına böyük ehtiram ifadə olunur, qadının ailədə, cəmiyyətdə tutduğu mövqe yüksək qiymətləndirilir. Dirsə xanın xatununa müraciətində də bu ehtiram, sevgi yüksək bədii sənətkarlıqla ifadə olunmuşdur:

*“Bəri gəlgi, başum baxtı, evüm taxtı,
Evdən çıxub yürüyəndə səlvı boylum!
Topuğında sarmaşanda qara saçlum,
Qurulu yaya bənzər çatma qaşlum!
Qoşa badam sığmayan dar ağızlum,
Güz almasına bənzər al yanaqlum!
Qavunum, verəgim, döləgim!”* [6, s. 25-26].

Bu müraciətdə işlənən ifadələr (*başum baxtı, evüm taxtı, səlvı boylum, qara saçlum, çatma qaşlum, dar ağızlum, al yanaqlum* və s.) ailə-məişət üslubunun səciyyəvi əlamətləridir.

Oğuz elində qadınlar ərlərinə qarşı vəfali və sədaqətliidlər. Bunu xatununun Dirsə xana müraciətində görmək mümkündür:

*“Xan babamın göygisi,
Qadın anamın söygisi,
Atam-anam verdigi,
Göz açuban gördüğim,
Könül verib sevdigim
A Dirsə xan!”* [6, s. 30].

İstər Dirsə xanın xatununa, istərsə də xatununun Dirsə xana müraciətində təkrarlardan, eyni nitq modellərindən (*başum baxtı, evim taxtı*) istifadə olunur ki, bu ifadələrin hamısı oğuz-Azərbaycan ailə-məişət münasibətlərindən irəli gələn funksional üslub hadisəsidir.

Boyda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinə ata-oğul ünsiyyətində ana-oğul ünsiyyətinə nisbətən daha az təsadüf edilir. Oğuz elində ana haqqına Tanrı haqqı kimi baxılır, ana Tanrı səviyyəsində qiymətləndirilir.

Dirsə xanın xatununun ovda ölümcül yara almış oğlu Buğaca müraciətində ailə-məişət üslubunun məhz qadın-ana nitqi üçün səciyyəvi xüsusiyyətləri əks olunmuşdur:

*“Qara qıyma gözlərin uyxu almış, açğıl axı,
Ol ikicə sünücügün uzun olmuş, yığışur axı,*

*Tanrı verən tatlı canın seyranda imiş, endi dəxi,
Üz-gözündə canun varsa, oğul, xəbər mana!
Qara başım qurban olsun, oğul, sana!*" [6, s. 32].

Ana öz təbii hissələrini dualarla ifadə edir:

a) *gözlərin uyxu almış* – "ölüm səni haqlamış" deməkdir ("kitab"da "yuxu"ya "kiçik ölüm" deyilir), ona görə də ana "açgıl axı" deməklə oğlunun dirilməsini diləyir;

b) *ikicə süniçüğüün uzun olmuş* – bu günə qədər işlədilər "iki ayağını (qıçlarını) uzadıb ölmək" frazeminin qədim ekvivalentidir, "yığışur axı" isə "ayağa dur" mənasındadır;

c) *tatlı canın seyranda imiş* – onu bildirir ki, yatan adamın ruhu onun bədənini tərk edir, göylərdə dolaşır, əgər qayıdırsa, adam dirilir, qayıtmırsa, ölürlər – ana "əndi dəxi" deməklə Tanrıdan oğlunun ayılmasını – dirilməsini istəyir.

Göründüyü kimi, oğuz elində ailə-məişət həyatı kimi ailə-məişət üslubu da qədim inamlarla sıx bağlıdır. Bu da təsadüfi deyil, çünki islam dinini qəbul etmiş oğuz-azərbaycanlılarının həm o dövrdə, həm də bugünkü dövrdə duaları, alqış-qarğışları tanrıçılıq inamına əsaslanır.

Dirsə xanın xatunu o qədər dərdlənir ki, oğlunun ova çıxdığı yerlərə - təbiətə qarğayır:

*"Aqar sənin suların Qazlıq dağı,
Aqar kibi, aqmaz olsun!
Bitər sənin otların, Qazlıq dağı,
Bitər ikən bitməz olsun!*

*Qaçar sənin keyiklərin, Qazlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün! ...*" [6, s. 32].

Dastanda qarğışların işlənməsi ailə-məişət üslubu üçün tamamilə məqbul sayılır. Həmçinin dərdli ananın yeganə oğlunun bu vəziyyətə düşməsində hamını, hər şeyi günahlandırması və dilinə ən ağır, ən acı sözləri gətirməsi də tamamilə təbii qəbul olunur və xalq məişətinin (və dilinin) koloritini əks etdirir.

Boyda aldadılmış atasının ölümcül yaraladığı oğul dərdədən özünü itirmiş anasına deyir:

"Bəri gəlgil, ağ südin əmdigim qadunum ana!

Ağ birçəkli, izzətli canım ana!

"Aqar" ayıda sularına qarğamağıl,

Qazlıq dağının günahı yoqdur:

Bitərlidə otlarına qarğamağıl,

Qazlıq dağının suçu yoqdur:

... Qarğar isən, babama qarğa,

Bu suç, bu günah babamdandır" [6, s. 33].

Buğacın nitqində uç məqam var:

a) oğulun anaya ehtiramı (bu *ağ südin əmdigim qadunum ana, ağ birçəkli, izzətli canım ana* ifadələrində əks olunur);

b) ananın qarğışlarının ünvanının doğru-düzgün olmaması;

c) günahın atasında – Dirsə xanda olmasını söyləməsi (burada da qəzəb-nifrət yox, yalnız inciklik var: *qarğar isən, babama qarğa...*).

Hər üç halda oğul, nə qədər ağır vəziyyətə düşsə də, anasına təskinlik verir və bu təskinliyin ifadəsi olan sözlər sadəcə ozan təxəyyülünün məhsulu deyil, bu günə qədər Azərbaycan ailəsinin dilində işlənən, eposun dilinə də məhz ümumxalq dilindən keçmiş sözlərdir.

Nəticə. Azərbaycan folklorunun bir çox örnəkləri, xüsusən də müxtəlif mərasim, eləcə də mövsüm nəğmələri, nağıllar öz ideya mənbəyini bilavasitə məişət münasibətlərindən aldığı kimi, tarixi-qəhrəmanlıq salnamələri olan dastanlarımızda da sosial münasibətlər, ailə-məişətlə bağlı kulturoloji faktlar kifayət qədərdir. Bu zəngin mirasın dili ailə-məişət üslubunun fonetik, leksik və sintaktik maneraları ilə zəngindir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının "Dirsə xan oğlu Buğacın boyu"nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri ərin arvada, arvadın ərə, ananın oğula və oğulun anaya müraciəti kontekstində daha çox müşahidə olunur. Və bu müraciətlərdə üslub xüsusiyyətləri əsasən ailə-məişət leksikası, müxtəlif xitab-müraciətlər, frazeologizmlər, dualar və qarğışlar fonunda nəzərə çarpır. Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, müxtəlif dövrlərdə yaranan folklor nümunələrinin, dastan və nağılların dilinin üslublar kontekstində, xüsusən də ailə-məişət üslubu fonunda təhlili bu üslubun təşəkkül və formalaşması, inkişaf tarixinin öyrənilməsində əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. Nəşr. haz. M.Adilov. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, IV c., 200 s.
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 272 s.
3. Qurbanov A. Dil və üslub, Bakı: APU, 1992, 48 s.
4. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II c. Bakı: Elm, 2011, 532 s.
5. Hacıyev T. Seçilmiş əsərləri. I c., I h., Bakı: Elm, 2016, 496 s.
6. Kitabi-Dədə Qorqud. Tərt. ed. S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.

Açar sözlər: ədəbi dil, funksional üslublar, ailə-məişət üslubu, folklor, Kitabi-Dədə Qorqud

Key words: literary language, functional styles, family–everyday life style, folklore, "The Book of Dede Korkut"

**“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu
xüsusiyyətlərinin təzahürü**

Xülasə

Məqalədə ailə-məişət üslubu və onun xüsusiyyətləri, Azərbaycan ədəbi dili funksional üslublar sistemində ailə-məişət üslubunun mövqeyi, bu üslubla bağlı görkəmli tədqiqatçıların müxtəlif təsnifatları nəzərdən keçirilir. Tədqiqatlar göstərir ki, ailə-məişət üslubu xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində Azərbaycan folklorunun, xüsusilə dastanların rolu əvəzsizdir. Bu baxımdan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı ilk orta əsrlərin ən mötəbər və zəngin abidəsi hesab olunur.

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının “Dirse xan oğlu Buğacın boyu”nda ailə-məişət üslubu xüsusiyyətləri araşdırılır. Burada üslub xüsusiyyətləri ərin arvada, arvadın ərə, ananın oğula və oğulun anaya müraciəti kontekstində müşahidə olunur ki, bu da əsasən ailə-məişət leksikası, müxtəlif xitab-müraciətlər, frazeologizmlər, dualar və qarğışlarla ifadə olunur.

**Manifestation of the features of family-everyday life style in the story “Boghach Khan Son of Dirse Khan” of the
epos “The Book of Dede Korkut”**

Summary

The article deals with the peculiarities of the family –everyday life style, the place and position of the family - everyday life style in the system of the functional styles of the Azerbaijani literary language, consideration of various classifications of prominent scientists regarding this style. Studies show that the role of Azerbaijani folklore, particularly epics, in the study of the features of family -everyday life style is inestimable. In this sense, the epos “The Book of Dede Korkut” is considered the first most reliable and richest monument of the early Middle Ages.

The article deals with the analysis of the features of family-everyday life style in the story “Boghach Khan Son of Dirse Khan” of the epos “The Book of Dede Korkut”. In this story, stylistic features are observed in the context of the addresses of a husband to his wife, wife to husband, mother to son, son to mother, and this is mainly expressed by family - everyday life vocabulary, various addresses, phraseological units, prayers and curses.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Seyidov Murad Salamat oğlu⁵, Məmmədov Sübhan Bahadır oğlu⁶
 “AVESTA”, ZƏRDÜŞTÇİLİK VƏ NOVRUZ ADƏT-ƏNƏNƏLƏRİNİN
 MİLLİ-MƏNƏVİ TƏFƏKKÜR TƏRZİMİZDƏ YERİ
 (I məqalə)

Bu yazıda bəşər mədəniyyətinə, dünyabaxışlara sistemli, davamlı şəkildə təsir etmiş, bu gün də ciddi müzakirə mövzusu olan, insanlıq carçısı, tarixi Azərbaycan ərazisində doğulduğu bilinən, “Avesta”nın yaradıcısı Zərdüşt, onun fəlsəfi baxışları haqqında danışılacaq. Şərqi ruhunu ifadə edən Novruz bayramı da Zərdüştün dönməsində sistemli təsəvvür, baxış halına gəlib. Zərdüştün “təmiz fikir, təmiz söz, təmiz əməl” ideyası türkün ruhani (insani) təsdiqidir (1). Bundan başqa digər folklor nümunələrimizdə də zərdüştçülük adət-ənənələrini, dünyagörüşününün izlərini axtaracağıq.

Bu baxımdan Azərbaycanda “Avesta”nın öyrənilib, elmi şəkildə tədqiq olunması, ölkəmizin elmi-mədəni inkişafında öz bəhrəsini verə bilər. Digər tərəfdən isə Azərbaycan tarixi və mədəniyyətində bir çox qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirilmiş olar. Biz isə bu məqsədlə bir çox tədqiqatları mövzu ilə əlaqəli şəkildə saf-çürük edəcəyik.

Azərbaycanda “Avesta”nın ən görkəmli tədqiqatçılarından biri olan Elməddin Əlibəyza “Avesta Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixidir” adlı kitabında qeyd edir ki, Zərdüştçülükdə Haoma adlı müqəddəs içki var. Müqəddəs sayılan, xüsusi növ üzümün çəkilişi. Mənbələrə istinad edib, ona həm də bədii görkəm də verib, alim qeyd edir ki, bu müqəddəs içki qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisində aşkar edilmişdir. Zərdüştçülükdə Haoma adı ilə məşhur olan həmin içki indi el arasında canlı dildə, həməşərə - həməsirə şəklində işlənir, tələffüz olunur. Həməsirə adlı üzüm növü də var. Cəlilabadın qədim adı Həməşərə olub, ondan bir qədər aralıda Muğanlı şəhəri də olmuşdur. O, Zərdüştçülüynün dini mərkəzlərindən imiş. Ərəb işğalı zamanı dağıdılıb, yerlə-yeksan edilib. Qədim Həməşərə - indiki Cəlilabad ərazisindən aşkar edilən çoxsaylı tapıntılar, əşyayı dəlillərdən belə bir qənaət hasil olunur ki, bu ərazi Zərdüştçülüynün dini mərkəzlərindən olub (5).

Bəzi mənbələrdə Zərdüştün əslən Cənubi Azərbaycandan olduğu göstərilir. Zərdüştçülük Güney Azərbaycan ərazisində meydana gəlib. Zərdüşt dini onun yaradıcısı Zərdüştün adı ilə bağlıdır. Araşdırmaçıların fikrincə, bu din yalnız Azərbaycan ərazisində deyil, İran, Orta Asiya, Hindistan və digər ölkələrdə yaşayanların da dininə çevrilmişdi. Zərdüştün həyat və fəaliyyəti haqqında indi də tədqiqatçılar arasında mübahisələr davam edir (1).

Bundan başqa maqların da zərdüştçülüynü yayan, təbliğ edən bir toplum olması və bunların bilavasitə Azərbaycan torpaqları ilə bağlılıqları elmə məlum olan faktlar sırasındadır.

III əsr filosofu Parfiosa görə “maq” Allaha sitayiş edib, onun elmi sirrlərinə yiyələnənlərə deyilir. Ammian Marsellinin yazdığına görə, Zərdüştün dövründən etibarən xüsusi ailədən olan maqlar nəsil-dən-nəslə din başçılığına təyin ediləblər. Maqlar adət-ənənələrinə görə digər təbəqələrdən fərqləndirildilər. Onlar xüsusi hörmət və nüfuza malik idilər (1).

Maqlar və digər qonşu xalqların dünya görüşləri haqqında geniş məlumatlar verən Herodot və Strabon kimi yunan müəllifləri nə üçün Zərdüştçülük (Zərdüştçülük) və ya “Avesta” haqqında heç bir məlumat vermirlər? Yoxsa həmin dövrdə (e.ə V-IV) Yaxın Şərq regionunda Zərdüştçülük dini mövcud olmamışdır? Lakin Herodot maqların qurbanlıq mərasimlərində teoqonik nəğmələr oxumasını, Strabon və Pavzani isə onların barbar dilində (qeyri-yunanca) yazılan kitabı saatlarca öz məbədlərində oxumasını, Evseni, Zərdüştçülük adıyla bağlı müqəddəs mətnlərin külliyyatından xəbərdar olmasını, tarixçi və şair Plininin, Zərdüştçülük adına iki milyon şerin olmasını, yaxud Dion Xrisoston, Nikolay Damaskinin zərdüştçülər tərəfindən müqəddəs sayılan “Zərdüştçülük kəlamları”na dair verdikləri məlumatlar “Avesta” mətnlərindən bir qismini hər hansı bir formada yazıya köçürüldüyünü və zərdüştçülər tərəfindən qorunduğunu göstərirdi (5).

Zərdüşt haqqında ilkin məlumat verən yunan tarixçisi Xsanti (e.ə. 625-565) olub. Kiçik Asiyanın Sard şəhərində yaşayan bu tarixçi, Herodotdan da əvvəl Urmiya gölünə qədər olan əraziyə bələd olub. İlk əvvəl Herodot, daha sonra isə Dəməşqli Nikolay onun yazılarında istifadə edib, məzdəizm haqqında məlumat veriblər (1).

Bu zaman maraqlı doğuran ən aktual məsələlərdən biri Zərdüştün tarixi kimliyidir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, üç min il əvvəl (qədim salnamələrə görə, Zərdüşt Makedoniyalı İsgəndərdən 258 il əvvəl yaşayıb) Azərbaycanın cənubunda yerləşən Urmiya şəhərində Zbar dağının ətəyindəki Dərəcə çayının sahilində tikilmiş sarayda Puruşaspa adlı bir kişi yaşayırdı. Onun arvadının adı Doqdo idi. Onların Zərdüşt adlı bir oğlanları vardı. Orta əsrlərdə yaranmış “Zərdüştnamə” adlı kitabda deyilir ki, uşaqlıqda Zərdüşt yaşadlarından heç zaman ağlamaması və daim öz gülüşü ilə evlərini ilahi nura qərq etməsi ilə seçilmiş. Hələ uşaqlıq çağında o, öz müdrikliyi ilə seçilir, rəvayətə görə, şərə qulluq edən sehrbazların onu aradan götürmək cəhdləri həmişə uğursuzluqla nəticələnir. Erkən yaşlarından ruhanilərdən dərs alan Zərdüşt on beş yaşından kamil bir din xadimi kimi həqiqət axtarışı ilə dünyanı dolaşmağa başlayır. Otuz yaşında o, artıq yeni dinin yaradıcısı kimi peyğəmbərlik səviyyəsinə yüksəlir. Öz vətəninə həmfikir tapmayan Zərdüşt yeni təlimini yaymaqdan ötrü şərqə tərəf üz tutur. Ağ libasa bürünüb əlinə müqəddəs od və sərv ağacından əsa alaraq şah Viştaspın sarayına yollanır və onu öz dininə gətirir. Qonşu hakimlər Viştaspın ata-baba dinindən dönməsindən narazı qalaraq, onun üzərinə hücumla keçirlər. Viştasp qələbə çalır və Zərdüştün təlimi onun ölkəsində möhkəmlənir. Viştasp Baktriyada atəşgədələr tikdirir. Öz ömrünün son illərini burada yaşayan Zərdüşt ya şəhər sehrbazlarının, yaxud da düşmən əsgərlərinin əli ilə öldürülür... Yeni din - Mazdyasna (Zərdüştçülük) nəinki şərqdə qələbə çalır, həm də qərbdə yayılır. Bu, dünyanın ən qədim dini idi. İlk dövlət dini kimi o, sonralar yaranmış dinlərin - İudaizmin, Buddizmin, Xristianlığın,

⁵ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. mseyidov_83@mail.ru.

⁶ AMEA, N. Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. memmedov.subhan@gmail.com

Müsəlmanlığın inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərdi. Zərdüştilər Azərbaycanı bu dinin və Zərdüştin vətəni hesab edirdilər (1).

Professor Kamil Hüseynoğlu isə bu xüsusda qeyd edir ki, Zərdüş indiki Əfqanıstan ərazisinə gəlir və Həxamənişi (Əhəməni – red.) dövlətinin buradakı canişini Viştaspa (I Daranın atası) onun təlimini qəbul edir. Elə həmin zaman (e.ə. 6-cı əsrdə) Zərdüştin yaxın köməkçilərindən olan Cəmaspa (sonrakı rəvayətlərdə - Cəmsid) zərdüştiliyi təbliğ etmək məqsədilə Midiyaya gəlir və əvvəlki dinləri I Dara tərəfindən qadağan edilmiş Azərbaycan muğları Zərdüştin təlimini qəbul edirlər. Farslar isə Daranın bütün söylərinə baxmayaraq, özlərinin qədim Mitra dininə sadıq qalaraq, Zərdüştin təlimini qəbul etmirlər. Zərdüşçülük dini İranda təqribən 1000 il sonra – Sasanilər dövründə yayılmaqda olan xristian dininə qarşı mübarizə vasitəsi kimi qəbul edilir və bu zaman Mitra dininin ayinləri də Zərdüştin dininə qarışdırılaraq, “Avesta” adlanan kitab halına salınır (çünki xristian dininin kitabı var idi) (2).

Daha sonra görkəmli alim qeyd edir: “Zərdüştiliyin yaranış əfsanəsinə əsasən isə Ahura Məzda dünyanı yeddi ünsürdən yaradıb: Əvvəlcə bütün digər ünsürləri öz əhatəsinə alan və yumurta qabığı formasında olan səmanı, sonra qabığın aşağı hissəsini dolduran suyu, sonra suyun üzərindəki yastı yeri, yerin üzərində isə bir bitkini, bir buğanı və Kiya Mərtan adlı bir insanı, nəhayət, Günəşin simasında görünən odu (atəşi). Bu ünsürlərdən ibarət olan dünya əvvəllər sabit halda səmanın içində dayanırdı. Ancaq sonra qaranlıqda yatmış şər tanrısı Əhrimən Günəş işığından oyanıb qəzəblənir və Ahura Məzdanın yaratdığı dünya üzərinə hücumu keçir. O, səmanı yarıb, suyu bulandırır, yerin hamar səthini kələ-kötür edir, bitkini susuz qoyaraq qurudur, buğanı və insanı öldürür, odu tüstüyə yoluxdurur. Bunu gören Ahura Məzda dünyanı hərəkətə gətirir: Günəş dövr etməyə, gecə ilə gündüz əvəzlənməyə, sular axmağa, bitki, buğa və insan da canlanmağa başlayırlar. Öz yaratdıqlarını Əhrimənin gələcək hücumlarından qorumaq üçün Ahura Məzda yeddi “ölməz mələk” (“ameša spentə”) yaradır ki, onlardan hər biri bir ünsürün qoruyucusu olsun...

Zərdüşçülük təliminin əsasında xeyirlə şərin əbədi mübarizəsi dayanır. Bu mübarizə sonda xeyir qüvvələrin qələbəsi ilə nəticələnməlidir. Ancaq hələlik gah xeyir qüvvələri, gah də şər qüvvələri üstün gəlirlər” (2).

Lakin məsələnin kökü daha dərinidir. “Dünyanın tanınmış tarixçilərinin ciddi tədqiqatlarına əsaslanan əsərlər Azərbaycan haqqında bütün qeyri-elmi fərziyələri rədd edib belə bir ümumi fikir formalaşdırır ki, türkdilli xalqların, o cümlədən azərbaycanlıların ulu babalarının beşik yurdlarını təkcə Şərqdə axtarmaq düzgün deyil. Protoazərbaycan, prototürk nüvəsinin çox qədim izlərinin, yəni qayaüstü yazılı abidələrin bizim dildə real oxunuşu sahəsində atılan ilk addımlar dil və fiziki mədəniyyətimizin Şumer mədəniyyəti ilə bağlılığını bir daha təsdiq edir” (5).

Şumer-Zərdüşçülük-Azərbaycan maddi mədəniyyət və mənəvi abidələrinin çox yaxınlığı, zərdüşçülüğün bu silsilədə həm xələf, həm də sələf olması, Şumer mədəniyyəti ilə milli mədəniyyətimiz arasında körpü rolunu oynaması onun milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi olması qənaətini daha da gücləndirir.

Belə ki, “Avesta”da haqlarında məlumat verilən, mədəniyyət və düşüncə görüşləri haqqında bəhs edilən, Azərbaycanın ən qədim tayfalarından olan etnik kökənimizin formalaşmasında böyük rol oynayan və e. ə III minillikdə Azərbaycan ərazisində yaşamış Lullubi və Kutı tayfaları Şumerlərlə yaxın iqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni münasibətdə olmuşlar (5).

Həm Şumer, həm zərdüşçülük, həm də Azərbaycan-oğuz mədəniyyəti arasındakı bu sıx bağlılıq, arxeoloji abidələrin uyğunluğu, tarixi və yazılı abidələrin uzlaşması hər üç mədəniyyətin mənşəyinin eyni olmasını və zərdüşçülüğün də qədim bir mədəniyyət abidəsi olmasını isbat edir.

Şumer arxeoloji abidələri və bizim arxeoloji tapıntıları müqayisə etməklə Şumer oyun növləri ilə oğuz oyunları arasında eyniliyi müşahidə etmək mümkündür. Xalqımız üçün ən əziz olan Novruz bayramında meydan tamaşalarında nümayiş etdirilən xalq oyunları, “Avesta” allahlarının konkret insani obrazlar şəklində düşməsi, şübhəsiz ki, Şumer mədəniyyətinin təsiri ilə sıx surətdə bağlıdır (5).

Azərbaycan zərdüşçülüğün vətəni olduğu kimi, ən qədim zəngin milli oyunların da vətənidir. Cəngavərlik, igidlik, pəhləvanlıq, yeniyetmələrin sağlam, gümrəh böyüməsi və onların at çapmaq, güləşmək, ox atmaq yarışlarında iştirakının tarixi ən qədim dövrlərə gedib çıxır.

“Avesta”da qoçaqlıq, güclü olmaq haqqında geniş bəhs edilir. Zorxanada güləş vaxtı manqalda üzərlik yandırma mərasimi zərdüştlərdən qalma adət-ənənədir. İdman oyunlarının müqəddəsləşdirilməsi də zərdüştiliklə əlaqədardır (5). Ancaq daha qədimlərə getdikcə buna bənzər adət və ənənələrin Şumer mədəniyyətində də mövcud olduğu aşkarlanır.

“Avesta”da düşmən üzərində qələbə çalmaq üçün pəhləvanlardan dözümlü, iradəli, sağlam, güclü olmaq tələb edilir. Bundan əlavə, gələcək sağlam nəsil yetişdirmək üçün qəhrəmanların ucaboy, gözəl, qədd-qamətli olmaları zəruriyyətindən də bəhs edilir. Bu kitabda **dərvə** sözü “sağlam” mənasında işlədilmişdi. Hərəkətlər və oyunlar insanların fiziki və mənəvi cəhətdən formalaşmasında əvəzəlməz amillər kimi qiymətləndirilirdi.

Azərbaycan xalq oyunlarını mərhələ-mərhələ izləyərək belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, qədim Şumer mədəniyyətinin uğurlu təsirini nəzərə almadan bu sahədə düzgün nəticə çıxarmaq xeyli çətindir.

Zərdüşçülük Azərbaycan ərazisində mövcud olduğu dövrdə keçirilən bir çox oyunlarla el şənliklərinin oxşarlıq təşkil etdiyini görə bilərik. Həmçinin, Olimpiya oyunları zamanı əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərmiş yunanları, Zərdüş mərasimlərində oxşar qəhrəmanlıqlar göstərmiş Azərbaycan pəhləvanlarıyla da müqayisə etmək olar.

Qədim yunanlar deyirdilər: “Bu qədər istilik və parıltı verən günəşdən xeyirxah ulduz yoxdur. Biz də bütün oyunlardan da xeyirxah olan Olimpiya oyunlarını bu cür mədh edirik”. Bu fikir zərdüşçülükdə atəspərəstlik ideyaları ilə üst-üstə düşür. Zərdüşçülükdə də günəş, od müqəddəs sayılmışdır (5).

Deyənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, qədim Olimpiya oyunları həm də antik şumer-türk adət-ənənələrindən qaynaqlanır. Odun, suyun, torpağın və havanın qədim Olimpiya iştirakçıları tərəfindən müqəddəsləşdirilməsi və sitayışı dediklərimizə sübutdur. Zərdüşçülükdəki və qədim yunan olimpiadalarındakı odun müqəddəsliyi ilə bağlı olan inanc

paralelliyi də qədim Şumer mədəniyyəti ilə bağlı olan bir mədəniyyət hadisəsidir. Belə ki, tədqidatlar göstərir ki, qədim Yunanların odu müqəddəs hesab etməsi zərdüştcülük dini-fəlsəfi dünyagörüşünün təsirinə deyil, bilavasitə qədim Şumelərin bu dörd ünsürü, xüsusilə odu müqəddəs hesab etmələri ilə əlaqədar olan bir mədəniyyət hadisəsi silsiləsinin varislik əlaqələrinə əsaslanır. Şumerlərin Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Antik Yunan-Roma mədəniyyətinin inkişafında oynadığı rol və buraxdığı izlər artıq bu gün elmə məlum olan faktlardır.

“Avesta”da güc, qüvvət insan ləyaqətində əsas varlıq kimi təmsil olunur. Bunlar da insan varlığından və xeyirxah fikirlərdən doğur. Atəşpərəstlik də zərdüştiliklə bağlıdır. Məhz Olimpiya oyunlarında məşəlin yandırılması, Zevs allahının şərəfinə keçirilən oyunlar, kəsilən qurbanlar, Olimpiya oyunlarında müharibələrin dayandırılması və s. ideyalar zərdüştiliklədə də mövcuddur.

Azərbaycan ərazisində, xüsusən də Bakıda yerləşən Atəşgahda onun ətrafında keçirilən adət-ənənələrlə bağlı bir çox oyunları izləməyə və ibadət etməyə qədimdən bəri dünyanın hər yerindən gəlirdilər. Təsadüfüdür deyil ki, Yunanıstanda Olimpiadada məşəlin yandırılması ideyası “Avesta” kimi qədim məbəddə bunların məna və məzmun tarixi haqqında verilən məlumatları birləşdirən ümumi ideyalar mövcuddur.

Evdə və cəmiyyətdə (məbədlərdə) yanan od ümumi bir vəhdəti yaradan həqiqətdir. Bu həqiqət, ədalətli, haqərəst, mübariz bir insanın, cəmiyyətin həqiqətidir. Buna görə də fikrimizcə, Yunanıstanda keçirilən Olimpiya bayramları və onun keçirildiyi dövr “müqəddəs ay” adlandırılırdı.

Bu ay birinci məhrab gecəsi ilə başlayırdı. Hər dörd ildən bir təkrar olunan bu mərasimdə “müqəddəs barış” bütün ərazilərdə elan olunurdu. Hamımızın müqəddəs bayramına çevrilən “Novruzun” axırıncı çərşənbə günü bütün küsülülər barışar, el-oba şənlik edər. Yunanların “müqəddəs barış” anlayışının öz ideyasının kökünü Novruzla bağlamaq fərziyyəsi deyilənlərə əyani sübutdur. Ömər Xəyyam “Novruznamə” əsərində göstərirdi ki, Novruz bayramlarında müharibələr və çəkişmələr dayandırılır, sülh müqavilələri bağlanılır, hətta rəhmətə gətmişlərin dəfn mərasimi də növbəti günlərə salınırdı (5).

Novruzun isə bizə qədim Şumer mədəniyyətindən miras qaldığı elmi dəlillərlə sübuta yetirilmişdir. Belə ki, qədim şumerlərdə ölənlər və dirilən allahın şərəfinə baharda təbiətin oyanması ilə müşayiət olunan bahar bayramı mövcud olmuşdur. Səməni göyərilməsi, tonqal qalanması, üzərlik yandırılması əslində bizə ulu acdqlarımız olan şumerlərdən qalma adət və ənənələrdir.

Həmçinin, qədim Olimpiya oyunları mədəniyyəti tarixini əks etdirən antik mənbələr Yunanıstan mədəniyyəti ilə şumer mədəniyyətinin bağlılığını bir daha təsdiq edir. Qədim arxeoloji tapıntıların müqayisəsində Yunanıstan oyun növləri və mərasim şənlikləri ilə oğuz şənlik mərasimləri və oyun növləri arasında oxşarlıq fikrimizi tamamlayır (5).

Bəs Novruz bayramı zərdüştcülüklə necə bağlı olmuşdur və bu iki mühüm hadisə elmdə bir-biri ilə necə əlaqələndirilir? Ümumiyyətlə, Novruz bir mədəniyyət hadisəsi olaraq həm özündən əvvəlki adət və ənənələri mühafizə etmiş (bu əsasən şumerlərdən qalma adətlərdir), həm də sonrakı dövrlərdə zərdüştcülük adət-ənənələrini öz içinə alaraq davam və inkişaf etmişdir. Bu mədəni prosesdə zərdüştcülük özündən əvvəlki baxış və görüşləri (əsasən də dörd ünsürün müqəddəsliyi ideyasını) təhvil alaraq onu daha da inkişaf etdirmiş, bir dini dünyagörüş səviyyəsinə çatdırmışdır. Başqa sözlə ifadə etsək, zərdüştcülük şumerlərdən qalma mədəni irsimizin xələfi, zərdüştcülükdən sonra yaranan islam mədəniyyətinin isə sələfi olmuş, əski mədəniyyətlə yeni mədəniyyət arasında bir körpü rolunu oynamışdır.

Milli ruhumuzu, qədimliyimizi özündə yaşadan, yüzillərdən bəri yol gələrək, daima müqavimətlərə, dəyişikliklərə məruz qalan, özünəməxsusluğunu qoruyub saxlayan ən qədim bayramımız Novruz bayramıdır. Bu bayramın yorulmaz tədqiqatçısı professor A.Nəbiyev “Novruz” sözünün hərfi mənasını “yeni gün” şəklində izah etmişdir. Bir çox mənbələrdə Novruza Ergenekon, Sultan Nevruz, Xan Novruz, Rüşxət günü, Bozqurd, Çağan, Yılbaşı, Gündönümü, Bahar bayramı, Yaz bayramı və s. demişlər. Qədim türk və fars mənşəli xalqlara məxsus olan, Şərqi Türküstandan Balkanlara qədər ərazidə yayılan Novruzun təxminən 25-ə yaxın adı mövcuddur. Novruz bayramını Uygurstanda yaşayan uyğurlardan tutmuş Volqaboyunda, Orta Asiyada, Qafqazda, Krimda, Türkiyədə, İraqda, Güney Azərbaycanda və başqa yerlərdə yaşayan bütün türk və fars mənşəli insanlar bayram edirlər.

Min illərdən bəri xalqımızın, milli mədəniyyətimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi məişətində yaşatdığı və günümüzə qədər qoruyub saxladığı Novruz bayramı haqqında bir çox mötəbər taxiri mənbələrdə məlumat verilmişdir. Bunlardan Mahmud Kaşğarının “Divani-lügət-it-türk”, Əbu Reyhanın “Asarul-Baqiye”, Y.H.Hacibin “Kutadqu biliq”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, N.Gəncəvinin “İsgəndənamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə” əsərini və başqalarını qeyd edə bilərik (4).

Azərbaycan folklorunda mərasimlərin, bayramların ayrı-ayrı, arxaik ayin və ritualların tədqiqi nəticəsində folklorşünaslıqda dəyərli elmi araşdırmalar ərsəyə gəlmişdir. Bu baxımdan F.Köçərlinin, Ə.Abidin, H.Zeynallının, S.Mümtazın, Y.V.Çəmənəminlinin, M.H.Təhməsinin, M.A.Dadaşzadənin, P.Əfəndiyevin, V.Vəliyevin, A.Nəbiyevin, Q.Paşayevin, M.Qasımlının, A.Abdullayevin, E.Aslanovun, M.Kazımoğlunun, S.Orucovun, A.Xəlilovun, Ş.Albalyevanın və başqalarının xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir Azərbaycan mərasimlərinə, xüsusən də mövsümlə bağlı olanlara Novruz və bayrama hazırlıq mərhələsini təşkil edən çərşənbələrə dair folklorşünaslıqda xeyli işlər görülmüş, ayrı-ayrı məqalə və dərsliklərdə onlardan bəhs olunmuşdur (3).

Novruzun qədim tarixi Əhəmənilər dövründən də əvvələ gedib çıxır. Əhəmənilər haqqında yazılan tarixi mənbələrdə bu bayramın onlardan xeyli əvvəllər də xalq arasında çox təntənə ilə keçirildiyi qeyd edilmişdir. “Avesta” qaynaqlarında da bu bayramla bağlı rituallar, adətlər, xüsusilə də səməninin göyərilməsi, tonqallar üzərindən tullanma kimi ənənələrin mövcudluğu barədə geniş məlumatlar var (4).

Maraqlı məqamlardan biri də odur ki, bəzi tədqiqatlarda Novruzla zərdüştcilik arasında müqayisələr aparılmışdır.

Həmisi məlumdur ki, müəyyən oxşarlıqlar olsa da, xalq bayramı olan Novruz mənşəyi və tarixiliyinə görə daha erkən çağlarla bağlıdır. “Çünki günəşin müqəddəs sayılması təbii odun müqəddəs sayılmasından əvvəldir” (3).

Bu əsasən ulu əcdadlarımız olan şumerlərin mədəni irsi ilə əlaqədar sonrakı dövrlərdə milli mədəniyyətimizə və mənəviyyətimizə öz müsbət təsirini göstərən və xalqımızın milli təfəkküründə dərin izlərini buraxan bir milli mədəniyyət hadisəsidir. Sonrakı dövrlərdə Suriya, İraq, Anadolu yarımadası, İran, Azərbaycan, Orta Asiya, Türkiyə, Hindistan və s. ərazilərə qədər uzanan bu mədəniyyətin izləri doğma vətənimiz Azərbaycan ərazisində zərdüştçülüyn yaranması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq yeni tipli dini-ideoloji fəlsəfə ilə qaynayıb qarışmış və yeni keyfiyyətlər qazanmağa başlamışdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan rühunun zənginliyi. Uğur. Xalq Cəbhəsi, 8 iyun, 2016, s. 13
<http://www.anl.az/down/meqale/xalqcebhəsi/2016/iyun/494638.htm>
2. Novruz dünyanın ən qədim astronomik bayramıdır. Kamil Hüseynoğlu
<https://axar.az/news/layiheler/450272.html>
3. Novruz görkəmli alimlərin tədqiqatlarında. Ülkar Nəbiyeva - Bakı Dövlət Universitetinin professoru.
<https://azerbaijan-news.az/az/posts/detail/novruz-gorkemli-alimlerin-tedqiqatlarinda-1647635124>
4. Xalqımızın milli simvolu olan Novruz Bayramı. MDU xəbərləri. 20.03.2022
<https://mdu.edu.az/xalqimizin-milli-simvolu-olan-novruz-bayrami/>
5. Zərdüştlik mərasimləri, adət-ənənələri və qədim olimpiya oyunlarında onların səpkisi. Hüseynqulu Məmmədov, Məmməd Əliyev
<https://huquq.org.az/ru/publication/zrdtilik-mrasimlri-adt-nnlri-v-qdim-olimpiya-oyunlarda-onlari-spkisi/>

Açar sözlər: “Avesta”, Zərdüşt, Novruz, Hörmüz, ədəbiyyat

Key words: "Avesta", Zarathustra, Nowruz, Hormuz, literature

Ключевые слова: «Авеста», Заратустра, Новруз, Ормуз, литература.

XÜLASƏ

“AVESTA”, ZƏRDÜŞTÇÜLÜK VƏ NÖVRUZ ƏNƏNƏLƏRİNİN MİLLİ-MƏNƏVİ TƏFƏKKÜR TƏRZİMİZDƏ YERİ

Bu yazıda bəşəriyyətin müjdəçisi, tarixi Azərbaycan ərazisində doğulduğu bilinən, bəşər mədəniyyətinə və dünyagörüşünə sistemli və davamlı təsir göstərən Zərdüştədən, Şərqi ruhunu ifadə edən Novruz bayramından və onun zərdüştçülük tarixi bağlılığı, zərdüştçülük bayramları ilə Novruzun fərqli və oxşar cəhətləri, bəzən onların bir-birinə qarışması problemi və bütün bunların folklorumuzdakı mövqeyi, atalar sözləri və məsələrimizdə, nağıl və dastanlarımızda və s. digər folklor nümunələrimizdə zərdüştü dünyagörüşünün izləri, bu baxışların milli-mədəni tariximizdə oynadığı rol və onların buraxdığı dərin izlər və s. bu kimi məsələlərdən bəhs edəcəyik.

SUMMARY

THE PLACE OF "AVESTA", ZOROASTHIANS AND NOWRUZ TRADITIONS IN OUR NATIONAL-SPIRITUAL WAY OF THINKING

In this article, we will talk about Zarathustra, the harbinger of humanity, known to have been born in the territory of historical Azerbaijan, who has systematically and continuously influenced human culture and world views, Novruz holiday, which expresses the spirit of the East, and its historical connection with Zoroastrianism, the different and similar aspects of Zoroastrian holidays and Nowruz, the problem of sometimes mixing them up, and the position of all these in our folklore, the traces of Zoroastrian worldviews in our proverbs and parables, fairy tales and other examples of folklore, the role played by these views in our national-cultural history and the deep traces left by them, etc. such issues.

РЕЗЮМЕ

МЕСТО АВЕСТСКИХ, ЗАРОАСТИЙСКИХ И НАВРУЗСКИХ ТРАДИЦИЙ В НАЦИОНАЛЬНО-ДУХОВНОМ МЫШЛЕНИИ

В этой статье мы поговорим о Заратустре, предвестнике человечества, как известно, родившемся на территории исторического Азербайджана, который систематически и непрерывно влиял на человеческую культуру и мировоззрение, празднике Новруз, выражающем дух Востока, и его историческая связь с зороастризмом, разные и сходные стороны зороастрийских праздников и Навруза, проблема иногда их смешивания и место всего этого в нашем фольклоре, следы зороастрийских мировоззрений в наших пословицах и притчах, сказках и сказках. другие образцы фольклора, роль этих воззрений в нашей национально-культурной истории и оставленные ими глубокие следы и т. д. такие вопросы.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Leyla Pirimova⁷

İ.SUNDARESANIN “İYİRMİNCİ ARVAD” ROMANINDA HAKİMİYYƏT
UĞRUNDA MÜBARİZƏNİN TƏSVİRİ

Orta əsrlərdə qurulan türk imperiyalarının əksəriyyətinin ata tərəfindən qurulub layiq gördükləri, əsasən, böyük övladlarına əmanət edildiyi nəzəri cəlb edir. Babur şah tərəfindən əsası qoyulmuş Böyük Moğol imperiyası da belə olmuşdur. Babur şahdan sonra hakimiyyətə gələn Humayun şah qardaşları ilə savaşımaq məcburiyyətində qalmış, hətta bir müddət hakimiyyətini itirərək Səfəvi dövlətinə sığınmış və Şah Təhmasibin yardımları sayəsində 15 ildən sonra yenidən bərpa etmişdir. Bir qəza nəticəsində həyatını itirən Humayun şah taxt-tacını oğlu Əkbər şahə qoyur. Əkbər şahın rəqibi olmadığından 49 il kimi uzun bir zaman imperiyayı layiqli şəkildə idarə edərək tarixdə heç silinməyəcək izlər buraxmışdır. Lakin Əkbər şahın uzun müddət taxtında oturması oğlu Səlimin (Cahangir şah) xoşuna gəlmir. Onun bu cür düşüncələrə qapılmasında uşaqlıq dostları nədimləri olan silahdaşları Mehabat xan və Məhəmməd Şərifin rolu böyük olur. Hətta onların məsləhəti ilə atasının həyatına sui-qəsd təşkil edən Səlim buna müvəffəq ola bilmir. Hakimiyyət üçün uzun müddət atası ilə mübarizə aparən Səlim sonunda buna nail olur. Tarixçi professor Merçil Erdoğan “Müsülman Türk Devletleri Tarihi” adlı kitabında Cahangir şahın Əkbərlə münasibəti və hakimiyyətə gəlməsiylə bağlı yazır: “Əkbərin bir ara oğlu Səlim (Cahangir) ilə arası dəyşə də, sonradan onunla barışaraq bağışladı” (1603) (Erdoğan, 2018, 319).

İndu Sundaresanın “Tac Mahal” trilogiyasında dövrün hakimiyyət uğrunda mübarizəsi öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan trilogiya olduqca qiymətli tarixi mənbə sayıla bilər. “İyirminci arvad” əsərində Əkbər şahın hakimiyyətinin son illəri və Səlimin (Cahangir şah) hakimiyyətə gəlmək üçün apardığı mübarizə təsvir olunur. Əkbər şahın üç oğlu olmasına baxmayaraq onlardan ikisi həddindən artıq içki içərək həyatdan vaxtsız köçdüklərindən yeganə sağ qalan oğlu Səlim onun varisi hesab olunur. Lakin Səlim atasının hakimiyyəti ona verməməsinə qəzəblənir və atasına qarşı çıxır sui-qəsd təşkil edir. Bu qəsdin üstü açılrsa da, Əkbər sevimli oğlu Səlimi cəzalandırmır.

İ.Sundaresan Səlimin taxta keçmək üçün nə qədər istəkli olduğunu romanda elə Səlimin öz fikirləri ilə təqdim edir: “Qoca nə üçün ölmür? deyə qışqırdı. Otuz beş ildir taxtda. Hindistan taxtına gənc nəsilədən birinin oturma zamanı gəldi. Bu günə qədər taxtın varisi olduğundan şübhələnməmişdir. Lakin son bir neçə aydır adamları qismən haqlı olaraq onun dövlət işləri ilə məşğul olacaq yaşına çatmasına baxmayaraq Əkbərin ömrünün sonuna kimi hakimiyyətdə qalma fikrində qərarlı olduğuna işarə edirlər və bu böyük haqsızlıqdır” (Sundaresan, 2004, s.63). İstək və düşüncə insanı hərəkətə keçirən iki ünsürdür. Səlimin bu düşüncələri Kurtoğlunun aşağıdakı fikirləri ilə üst-üstə düşür: “İstəyi meydana gətir, fikirlərə hökm et. Nədimləri şahzadəyə atasını yerini tutmaq, vaxtının gəlib keçdiyini dəfələrlə söyləyərək onun beynində şübhə toxumları əkirdilər. Tez təsirə düşən Səlim onların söylədiklərini fikirləşməyə başlasa da, digər tərəfdən də atasını düşünürdü. Mehabat və başqalarının təklifləri, daha doğrusu, eynəmləriyləni hərəkət etməliydə? Amma bunu öz doğma atasına necə edə bilərdi? Elə bir ata ki, Səlimi gördüyündə gözləri işil-işil ışıdayırdı, onu çox sevirdi. Yazıçı sonda tənələrə dözməyən Səlimin verdiyi qərarı və bu iş üçün ödədiyi məbləği təsvir edir: “Bir neçə saat sonra Əkbərin şəxsi həkimi Humam şahzadənin iqamətgahına gəldi. Sonra Həkim ağır bir çanta ilə çölə çıxdı. Bu daha çox mohurları (qızıl sikkə) daşımaqda istifadə olunan bir çanta idi.” (Sundaresan, 2004, s.66).

“İyirminci arvad” əsərində Səlim yalnız atasını taxt yolunda əngəl görmür, eyni zamanda, qardaşlarına da nəzarət edir. Atasının vəziyyətini öyrənən şahzadə daha sonra qardaşlarının, yəni digər taxta namizəd ola biləcək varislərin sarayına göndərdiyi cəsuslardan xəbər alırdı. (Sundaresan, 2004, s.66-67).

Oğlunun atasına sui-qəsd təşkil etməsini öyrənən Əkbər buna inanmaqda çətinlik çəkir. Səlimə xidmət edən Əkbərin inandığı xidmətçilərdən biri onun hüzuruna gedərək bildiklərini söyləmişdi. Sevimli oğlu ilə bağlı belə bir rəzil iddiaya inanmamışdır. Lakin bütün başverənlər xəbərin doğru olduğunu göstərirdi. Əkbərin xanımlarından biri və sarayda güclü söz sahibi olan Ruqiyanın düşüncələrinə yer verən yazıçı həm Səlimin xarakterini göstərir, həm də onun bu cür hərəkət etməsində Əkbərin də payı olduğunu nəzərə çatdırır. Uzun illər imperator və bütün hərəmi vəliəhdin doğulması üçün Allaha yalvarmış və Səlimin dünyaya gəlməsi onları çox sevindirmişdi.

Bir başqa fikir də onu narahat edirdi; bəlkə də, şəxsən Əkbər Səlimin əyyaş vəya tənəlliyi üçün məsuliyyət daşıyırdı. Ruqiyə dəfələrlə imperatoru xəbərdarlıq etmişdi. Vaxtının çoxunu hərəmxanada keçirəcəyinə savaşıqlarla, ya da alimlərlə birlikdə olmalı idi. Lakin Əkbər ona qulaq asmamışdı. Şahzadəni döyüşlərə ya da mollalarla elm öyrənməsi üçün kənara göndərməsi sanki oğlunu özündən uzaqlaşdırması kimi dərk oluna bilərdi. Bu vəziyyətdə Əkbər oğluna sevgi və şəfqətini necə göstərə bilərdi?” (Sundaresan, 2004, s.68) Yazıçı əsərdə imperatriça Ruqiyanın fikirləri ilə Əkbəri bir imperator deyil, həm də ata olaraq göstərməyə çalışır. Əkbər həkim Humanı bir gün belə sağ qoymazdı nə var ki, imperator onun cəzalandırılmaması barədə qəti qərar vermişdi. Əkbər Həkim Humanı öldürəcək olduğu təqdirdə bu ata olaraq Səlimin qəbahətini qəbul etmiş olduğunu göstərəcəkdə.

“İyirminci arvad” romanında Əkbər şahə qarşı tərtib olunmuş sui-qəsdə hadisənin arxasında öz oğlu Səlimin durduğu aşkar olsa da, Əkbər şah onu cəzalandırmır, lakin oğluyula rəftarında dəyişiklik nəzərə çarpır. Yazıçı Səlimi bir tərəfdən oğul kimi əzab çəkdiyini, digər tərəfdən isə taxt-tac istəyini təsvir edir. Səlim vicdan əzabı çəksə də, məmnuniyyətsizlikdən xilas ola bilmirdi.

Yazıçı Udaiput Racput krallığında fəth edilməyən yeganə ölkə olduğunu, bunun imperiyaya problem yaratdığını və Amar Sinxin adamları şərqdən qərb limanlarına mal daşıyan karvanları yağmalayıb soyurduqlarını nəzərə çatdırır. Əkbər şah bu səfərə Raca Man Sinqi görməyi fikirləşir. Ruqiyə sultan isə Səlimi də onunla birlikdə yollamasını,

⁷ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı

imperiyanın ordusuna komandanlıq etməli olduğunu bildirir.

İ.Sundaresan bu səfər barədə Cahangir şah tərəfindən yazılan Tuzuki-Cahangir əsərindən nümunə gətirərək bu hadisənin həqiqiliyini də göstərmişdir.

Yazıçı Səlimin istəksiz olsa da, bu səfərə qatıldığını, lakin yenə də nədimlərin təsiri altında hərəkət etdiyini diqqətə yetirir. Səlim qurduğu bir neçə taktik planlar uğursuzluqla nəticələnir. Ona görə də bacarıqlı zabitlərini döyüşə yollayarkən özü Acmirə yerləşdi. Atasını onu bu döyüşdə taca layiq olduğunu sübuta yetirmək üçün göndərmişdi. Mehabat xan, Qütbəddin Xan Koka və Seyid Abdullah Acmirdəki kral sarayında Səlimi atasına qarşı üsyana təşviq edirdilər. Bu adamları bir araya gətirən Səlimə olan bağlılıqları idi bu bağlılıq illərcə sınılanmışdı. Bəzən dostluqlarında həddi aşaraq Səlimi 1591-ci ildə atasına qarşı bir üsyana təşviq etmələri buna sübutdur. İndi də ona Aqradakı xəzinəni bir hücumla ələ keçirib imperiyanın sərvətini əl qoymasını təklif edirdilər. Hadisələrin gedişi Səlimi yoldaşlarının dediklərini dinləməyə yönəlmişdir. Dövlət xəzinəsini ələ keçirmək barədə düşünür. Belə ki, imperiyanın varlığı zəngin xəzinəyə bağlı idi. Lakin xəzinəyaxşı mühafizə olunurdu. Səlim bununla ikinci dəfə atasına qarşı çıxırdı. Və bu səfər dönüşü olmayacaqdır. Zəhərlənməyə təşəbbüs hadisəsində Əkbərin əlində əsaslı bir sübut olmadığından ondan sadəcə şübhələnmişdi. Lakin xəzinəni ələ keçirmək açıq bir üsyan olacaqdı.

Yazıçı xəzinəni ələ keçirmək istəyən şahzadənin Əkbər şahın qurduğu kəşfiyyat şəbəkəsindən ehtiyat etdiyi və onun bu narahatçılığının haqlı olduğunu nəzərə çatdırır: “Əkbər çox güclü bir imperiya qurmuşdu və imperiyanın ən böyük dayaqlarından biri qurduğu möhtəşəm kəşfiyyat şəbəkəsiydi” (Sundaresan, 2004, s.181).

Səlim və tərəfdarlarının yeganə ümidləri imperatorun Kuliç xana niyyətlərini xəbər verməzdən öncə Aqraya çatmaq idi. Mehabat qalanın növbətçisinə Səlimin gəldiyini deyərək qapıları açmasını bildirir. Qapı açılır asma körpü aşağı endirilir, Səlim irəli hərəkət edərkən qubernator bir neçə adamıyla birlikdə onu qarşılayır. Kuliç xan əllərində gümüş məcmələr tutmuş xidmətçiləri göstərərək bu hədiyyələri şəhərimiz adından qəbul etməsini istəyir. Səlimin diqqətini birdən qalanın yuxarisindən gələn səs cəlb edir. Qala divarlarına səssizcə toplar yerləşdirilmişdi. Səlim vəziyyəti başa düşdü. Ordan ayrılarkən Səlim geri dönüb qalaya baxır. Bu divarların arxasında xəyallarını gerçəkləşdirəcək zənginliklərlə dolu imperiyanın xəzinəsi yatırdı. Səlim Aqranı tərk edərək daha təhlükəsiz yerə Allahabada getməyə qərar verdi.

Əkbər gələn xəbərlərə baxacaq olursa, oğlu özünü kral hesab edərək, tərəfdarlarına bölgələr hədiyyə edir və fərmanlar çıxarıb sadıq adamlarına rütbələr verirdi. Altı ay davam edən müzakirələrdən sonra Əkbər Səlimlə görüşməyə razılıq verdi. Lakin Səlim Aqraya yetmiş min atlı və piyadadan ibarət ordusuyla gəldi. Əkbər donmuş gözlərlə pəncərədən çölə baxdı. Bu qədər illər üstündə əsdiyi oğlu Səlim üsyan etmişdi. Və hamısının səbəbi imperiya taxtını ələ keçirmək istəyidi. Şahzadə Allahabada gənəcəkdə, çünki ordusunu buraxmaq istəmirdi.

Yazıçı Əkbər şahın həm imperator olaraq ölkənin gələcəyini, həm də ata olaraq Səlimi nədimlərinin yanlış təsirlərindən qurtarmaq üçün yol axtardığını və bunun üçün ən yaxşı adamın şahın ən yaxşı dostu olan Əbul Fazıl olduğunu düşündüyünü diqqətə çatdırır.

Mehabat Əbul Fazılın saraya çağırılmasını Səlimlə Əlahəzrət arasındakı anlaşılmazlığı ortadan qaldırmaq üçün gəldiyini bildirir. Səlim “Əbul Fazıl işləri daha da bərbat edəcək. O heç bir vaxt mənim dostum olmadı. İmperatora məni həmişə xəbərçilik etdi. Saraya dönsə əziz atamı görməkdən məhrum olacağam. İmperator ona xidmət etmək fürsətini heç vaxt bəxş etməyəcək,”-deyə düşünür. Fazılın saraydakı varlığı Səlimin tərəfdarları üçün fəlakət olacaqdı. Şahzadəni üsyana təşviq etməklə məsuliyyət daşıyırdılar və imperiyanın ordusu onları tutmağa can atırdı. Fazıl Səlimi bağışlamaq barəsində Əkbəri razı sala bilərdi, amma imperatorla heç bir qohumluq əlaqələri olmadığından nədimləri başlarından olacaqdı.

Yazıçı Səlimin tərəddüd içərisində nə edəcəyini bilmədiyi, lakin doğrusunun geri dönüb bağışlanmaq olduğunu düşündüyünü halda yenə nədimlərinin təsir dairəsindən qurtula bilmir. Əkbər ilə barışmasının müşavirləri üçün niyə təhlükəsiz bir çıxış olmadığını başa düşürdü. Lakin onları atasının qəzəbindən qoruyacaqdı. Özlərini onun uğrunda önə atmışdılar. Belə bir vəziyyətdə Səlim başqa cür hərəkət edə bilməzdi. Amma Əbul Fazıl kömək etməyəcəkdə. O, sadəcə işləri çətinləşdirəcəkdə. Görəsən başqa necə bir çıxış yolu ola bilərdi? Koka sakit bir üslubda “O zaman Aqraya getməməli,”-dedi. Səlim onu imperatorun çağırıldığını və ona görə də Dekkandan Aqraya gedəcək olduğunu söyləyir. Koka “Düzdü. Lakin Dekkandan səfər çox...” Necə desəm bəxt məsələsi yollar təhlükəylə dolu! Kim bilir. Fazıl səfərini heç başa vurmaya da bilər. Səlim heyrətlənmişdi. Kokanın bu təklifini yerinə yetirməyə cəsarəti çata bilərdimi? Bu təhlükəli olardı. Onsuzda Əkbərlə başı bəladə idi. Amma o da başqa seçiminin olmadığını bilirdi: “Ya bu ya da heç bir şey.” (Sundaresan, 2004, s.188-189)

Yazıçı Əbul Fazılın aradan götürən adamın da şahzadənin nədimləri tərəfindən diqqətlə seçilməsini nəzərə çatdırır. İş üçün ən uyğun adam Bir Sinq Deo seçilir. Orxanlı Bundela rəcpüt qəbiləsinin rəisidir. Açıqgözdü. İmperatorla sizin aranızın yaxşı olmadığından xəbərdardı. İmperiyanın ələhinə nə olursa olsun onun üçün xeyirdi. Həmçinin qatilin sarayla hər hansı bir əlaqəsi olmamalıdır. Fazıl dövlətin bir naziridir və onun ölümü araşdırılacaqdı.

Bu hadisə “Əkbər şah” tarixi romanında da bəhs olunur: “Səlim Əbul Fazıldan həmişə nifrət etmişdi, o qədərini bilirdim. Onu qısqandığını, Əkbər üzərindəki təsiriylə ona əsəbləşdiyini və ondan qorxdığını biliyordum. Zavalı adamın başını kanalizasiyanın içinə atırıb orada pisliyin altında çürüməyə tərk etmək və atasının da bunu öyrəndiyindən əmin olmaq üçün nə qədər qəddarlaşmaq lazımdır? (Kollier, 2018, s.619)

İ.Sundaresan Əkbər şahın necə əzab çəkdiyini, oğlu barədə fikirlərə daldığını onu şərəfinə saldırdığı şəhərlə taleləri arasında maraqlı bənzətmə yaradır: “Fazılın ölüm xəbəri Əkbəri sarsıtmışdı. Gözyaşları yanaqlarından aşağıya süzülürdü. Əkbər Əbul Fazılın simasında sevdiyi, dəyər verdiyi dostunu itirmişdi. Bunlar azmış kimi bir də bu hadisədə oğlunun barmağı olduğu şaiyələri ətrafda dolaşırdı. (Kollier, 2019, s.622) Əkbər Səlimin dünyaya gəlməsi üçün etdiyi duaları onun şərəfinə saldırdığı Fatehpur şəhəri barədə fikirləşir. Səlimin davranışları Əkbəri təəccübləndirdiyi bu günlərdə belə

imperator qurduğu şəhərdə keçirdiyi gözəl günləri xatırlayır. Əkbər Səlimə daimə Şeyx Baba ləqəbiyə müraciət edərdi. Səlim adı ona övliya Şeyx Səlim Çiştiyə hörmət olaraq qoyulmuşdu. Şeyx Baba da övliyaya nəzirə olaraq verilmiş bir ləqəbdir. Bir zamanlar balaca ikən Səlim atasını eşidərdi. Amma indi heç eşitmir. Fatehpur Sikri şəhəri kimi aralarındakı əlaqə də sanki günəşdə quruyub getmiş, yerini toz, kir və hörümçək torları almışdı. Oğlu üçün qurduğu şəhəri kimi, oğlu da onu tərk etmişdi.

Yazıçı bütün hadisələrə baxmayaraq Əkbər şahın oğlundan üz döndərmədiyini və onunla barışmaqda əsl niyyətini göstərir. Səlim taxtın həqiqi varisiydi. Qalan qısa ömründə bəlkə də oğluna kişilik qazandıra və onu dəyərli bir imperator edə bilərdi.

Dirk Kollierin “Əkbər şah” tarixi romanı Əkbər şahın oğlu Səlimə məktubları şəklində yazılmış romandır. Yazıçı bir sıra tarixi mənbələr müraciət etdiyini qeyd edir. Səlimənin Allahabada şahzadə Səlimin yanına getməsi barədə Dirk Kollierin qələmə aldığı “Əkbər şah” tarixi romanında da bəhs olunur. (Kollier, 2018, s.627).

Yazıçı imperiya türbanını oğlunun başına qoymaqla imperator heç bir şübhəyə yer vermədən Səlimi taxtın varisi olaraq gördüyünü elan etmiş olduğunu göstərir. Lakin bundan sonra hadisələr daha da çətinləşir. Əkbər Səlimi Məvar səfərinə yollayaraq orduya komandirlik etməsini istəsə də, Səlim bundan narazı olur, Aqradan ayrılmaq istəmir. Lakin gələcək taxtını qarantilediyi üçün narahat olmasa da, nədimləri onun saraydakı yeri barədə ondan fərqli düşünürlər. Səlimin güc nümayiş etdirməsi və taxta keçmək üçün göstərdiyi səbirsizlik saraydakı bir çox güclü əsilzadəni ondan uzalaşdırır. Taxtın varisi əminliyi şahzadəni soylularla yenidən dostluq qurma fikrindən yayındırır. Lakin atasıyla səthi bir əlaqə qurmuş olduğuna baxmayaraq əsilzadələr ona qarşı çıxırlar. Səlim doğrusunun getmək olduğunu və kiminsə ona rəqib qalmadığını fikirləşsə də, Qütbəddin Koko Xosrovu yada salır. Səlim bu ehtimala inanmır, çünki onun taxta çıxması həm qanunlara qarşıdı, həm də “oğlum mənə qarşı üsyan etməyi ağılna gətirməz,-deyə düşünür. Beləliklə taxt yenə təhlükəyə düşür. Yenə ata oğul mübarizəsi başlayır.

Taxt-tac uğrunda gedən mübarizədə Əkbər şah qanunlara uyğun olduğu kimi, Şahzadə Səlimi dəstəkləməyə davam edir. Və şahzadə Səlim ikinci dəfə Əkbər tərəfindən qəbul edildi. Əkbər yenidən bütün məclisin gözləri qarşısında səltənət rəmzi türbanı çıxarıb Səlim başına qoydu. Bu Xosrovun tərəfdarları üçün bir xəbərdarlıq idi. Əkbər öldüyünü bildirdi buna görə Səlimi sağında hökmdarlıq taxtının yanında olan xüsusi bir döşəkdə oturdur, beləliklə kimin imperator olacağı barədə seçimini məlum etmiş olurdu.

Yazıçı Əkbərin son günlərində Səlimin ona qayğı göstərdiyini, atasına oğul nəvəsiylə yanaşdığını göstərir. Səlim ölüm döşəyində olan Əkbərin yanına tez-tez gəlib onu ziyarət edirdi.

İ.Sundaresan Səlimin Əkbər şahla münasibətlərini qaydaya saldığı və tacı qarantileyib rahat dolaşdığı zaman oğlu Xosrovun yeni mübarizəyə hazırlaşır. Lakin Səlim oğlunu və onun yaltaqçılarını zəif hesab etmişdi. Şahzadə imperatorun sarayında vaxt keçirirən, Xosrovun tərəfdarları ciddi planlar qurmağa başladılar. Səlim səltənət qayığında enəndə gənc bir adam qaladan qaçaraq gəlib onun geri dönməsi üçün bağırdı. Ona tələ qurulduğunu xəbər verdi. Mehabat xan Səlimi qamarlayıb qayığa atdı və özünü də ona sipər edərək adamdan nə bilirsə deməsini istədi. Gənc adam Mirzə Əziz Kokanın qurduğu plan barədə ona məlumat verdi. Elə bu zaman bir ox Mehabatın qolunu sıyraraq keçdi və o bunun qala divarlarından atıldığını gördü. Səlim özündə deyildi. Oğlu həyatına qəsd etmişdi. Xosrov necə bu qədər alçala bilmişdi. Tac bu qədər sədaqətsizliyə dəyərmi? Bir an içində öz etdiklərini xatırladı. Səlim də bir vaxtlar Xosrov kimi arzuyla taxtı xəyal etmişdi. Əslində hələ də istəyir, amma tək bir fərqlə taxt onun haqqı idi.

Sağ salamat sarayına çatan Səlim üçün təhlükənin davam etdiyini göstərən Sundaresan eyni zamanda Səlimin güclü tərəfdarları sayəsində qələbə çaldığını yazır: “Səlim tez Allahabada getmək istəsə də, nədimlərinin məsləhəti ilə fikrindən daşındı. Belə ki, Əkbər ölüm ayağında idi və o gedəcək olursa sarayda olan Xosrov tacı başına qoyacaqdı. Aqrada qalmağı qəbul etdi, lakin Mehabat, Koka və Abdullahın toplantıya cəsuslar göndərərək soyluları öz tərəflərinə çəkmək tövsiyələrinə qulaq asmadı. Edə biləcək hər şeyi etmişdi. Artıq imperator olacaqsız təqdir Allahındır (Sundaresan, 2004, s.231-232). Toplantı Xosrovun ələhinə işlədi. Əsilzadələrin bəziləri kimə sadıq qalmaq barədə qərarlısız ikən xüsusilə bir qrup tamamilə müxalif idi. Bunlar çox qədim bir moğol ailəsi olan Barha Seyidləriydi və onlar Xosrovun taxta oturmasına tamamilə qarşı çıxırdılar. Taxtın həqiqi varisinin Səlim olduğunu və Xosrovu dəstəkləmənin Çağatay vərəsət hüququna uyğun olmadığını iddia edirdilər. Çağatay türkləri soylarının Monqol hökmdarı Çingiz xandan gəldiyi qənaətdəydilər. Hal hazırkı saray mənsublarının soyları sadəcə Axsaq Teymurdan gəlməyib Çingiz xana da dayanırdı. Bu qatı müxalifət qarşısında toplantı sona çatdı.

İndu Sundaresan nə qədər aralarındakı xoşagəlməzliklərə baxmayaraq Əkbərin son saatlarında Səlimi çağırtdığını və Əkbəri son mənzilə qədər müşayiət edən oğlunun təsirli səhnələrini yaradır. Səlim onun yanında olduğunu və onun dincəlməsini istəsə də Əkbər gülümsəyərək sadəcə əbədi istirahət mümkün ola bilər dedi. Amma ondan öncə etməli olduğum bir iş var deyərək xidmətçilərinə döndü. İki hərəmağası imperatorun rəsmi geyimini və palasını gətirdi. İmperatorun işarəsiylə geyimlər şahzadənin bədənində sarıldı və Əkbərin Fəthül-Mülk adıyla bilinən palası belinə dolanan kəməre yerləşdirildi Ölkənin insanların məsuliyyətini, bütün xəzinə və zənginliklərini, rəhbərliyi, analarını, bütün hərəm qadınlarını, xidmətçiləri Səlimə əmanət edir.

Səlim atasının dediklərini yerinə yetirəcəyi barədə söz verdi. Aralarındakı bütün anlaşmazlığa baxmayaraq kimsə atasına onun qədər düşkün deyildi. Səhəri gün Səlim Əkbər üçün təşkil edilmiş cənazə mərasiminə qoşuldu. Atasının tabutunu çiyinə aldı. Səlim Əkbərin məzarının soyuq daşını öpmək üçün yerə əyildi. Hamı gedəndən sonra yağışda gözləməyə başladı. Göz yaşları yağış damcılarında qarışırdı.

Cahangir şah tərəfindən qələmə alınmış “Tüzuki-Cihangir” də Əkbər şahın dəfni zamanı Cahangir şah atasının nəşinin gül suyuyla yuyulduğu, özünün və dörd oğlunun müşayiətində İskəndəriyyəyə aparıldığı, hətta tabutun

oğullarıyla birlikdə özü tərəfindən daşındığı barədə məlumat verir (Kadim, 2013, s.19).

Nəhayət Hindistan taxtına çıxmaq üçün çəkilən on beş illik həsrət Səlimin Aqra qalasında tac geyməsiylə sona çatdı. Özüne Padşah Nurəddin Məhəmməd Cahangir Qazi ləqəbini verdi.

Gələcək nəsilər onu imperator Cahangir olaraq tanıyacaqdı. İndü Sundaresanın "İyirminci arvad" romanı XVI əsrin sonu və XVII əsrin əvvəllərində Böyük Moğol taxtı uğrunda gedən mübarizənin tarixi faktlarla bədii təsvirini əks etdirir. Hakimiyyət istəyi sonda atasının da razılığı ilə Cahangirə həvalə olunur. Lakin Cahangir şahı qabaqda hələ böyük sınaqlar gözləyir. O, taxtı tam təhlükəsiz əldə etməsi üçün hələ bir müddət daha mübarizə aparmalı olur. Xanım yazıcının trilogiyasına daxil olan "Güllərin ziyafəti" romanı "İyirminci arvad" romanının davamı kimi bu hadisələrdən bəhs edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Collier Dirk. Ekber Şah. Çev.Özgür Özol, Mehmet Güntü. Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2019
2. Erdoğan Merçil. Müsülman Türk Devletleri Tarihi.Bilge Kültür Sanat, İstanbul,2018, səh.319
3. Kurtoglu Ramazan. Evarjelizm. Destek Yayınları, İstanbul, 2018, s.354
4. Nevres-i Kadim. Tarih-i Selim Şah. Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2013, s.19
5. Sundarensan İndü. Yirminci Eş. Çev. Nuran Birand Gözaydın. Literatür Yayıncılık, İstanbul, 2004

Açar sözlər: Cahangir, ata, oğul, mübarizə, Xosrov, hakimiyyət

Ключевые слова: Джахангир, отец, сын, борьба, Хосров, власть

Key words: Jahangir, father, son, struggle, Khosrow, power

Xülasə

Tarixdən məlum olduğu kimi bir çox dövətdə hakimiyyət uğrunda ata oğlu mübarizəsi mövcud olmuşdur. Babur imperiyası da bu cür hadisələrə şahidlik etmişdir. İ.Sundaresanın "Tac Mahal" tilogiyası türk-hind tarixi baxımından qiymətli mənbə sayıla bilər. Trilogiyaya daxil olan hər üç romanda da hakimiyyət uğrunda ata və oğulların mübarizəsi nəzəri cəlb edir. Məqələmin mövzusu olan "İyirminci arvad" romanında da Əkbər şah və oğlu Səlimin mübarizəsinə şahid oluruq. Lakin az sonra bu mübarizəyə nəvə də qoşularaq konfliktlər daha da artır. Lakin qüdrətli və ağıllı hökmdar olan Əkbər şahın sayəsində taxt layiq olduğu adama nəsib olur. Zamanla hikmədarin doğru qərar verdiyinin şahidi oluruq. Oğlunun səhvini bağışlayan Əkbər kimi Cahangir şah da oğlunun hakimiyyət uğrunda apardığı mübarizədə Xosrovu dəfələrlə əfv etsə də, Xosrov düşüncələrindən vaz keçmiyərək mübarizəni davam etdirir. Yazıçı növbəti romanı "Güllərin ziyafəti"ində bu barədə ətraflı bəhs edir.

Резюме

Как известно из истории, во многих государствах шла борьба отца и сына за власть. Империя Бабура также была свидетелем таких событий. Ценным источником с точки зрения турецко-индийской истории можно считать трилогию И. Сундаресана «Тадж-Махал». Во всех трех романах, вошедших в трилогию, обращает на себя внимание борьба отцов и сыновей за власть. В романе «Двадцатая жена», которому посвящена наша статья, мы наблюдаем борьбу Акбар-шаха и его сына Салима. Однако вскоре к этой борьбе присоединился внук, и конфликты усилились еще больше. Но благодаря Акбар-шаху, могущественному и благородному правителю, трон отдан тому, кого он заслуживает. Со временем мы становимся свидетелями того, что правитель принял правильное решение. Подобно Акбару, который простил ошибку сына, Джахангир-шах также много раз прощал Хосрова в борьбе сына за власть, но Хосров продолжал бороться, не отказываясь от своих мыслей. Об этом писатель подробно рассказывает в своем очередном романе «Праздник цветов».

Summary

As is known from history, there was a father-son struggle for power in many states. Babur's empire also witnessed such events. I. Sundaresan's "Taj Mahal" trilogy can be considered a valuable source from the point of view of Turkish-Indian history. In all three novels included in the trilogy, the struggle of fathers and sons for power attracts attention. In the novel "The Twentieth Wife", which is the subject of our article, we witness the struggle of Akbar Shah and his son Salim. However, soon after, the grandson joined this struggle, and the conflicts increased even more. But thanks to Akbar Shah, who is a powerful and noble ruler, the throne is given to the person he deserves. Over time, we witness that the ruler made the right decision. Like Akbar, who forgave his son's mistake, Jahangir Shah also forgave Khosrow many times in his son's struggle for power, but Khosrow continued to fight without giving up his thoughts. The writer talks about this in detail in his next novel "The Feast of Flowers".

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Əhmədova Ülviyyə Kərəm qızı⁸
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ POEZİYADA AZADLIQ, HÜRRİYYƏT VƏ MİLLİ İSTİQLAL
DÜŞÜNCƏSİNİN İNİKASI

XX əsrin əvvəllərində Rusiyada və Azərbaycanda ictimai-siyasi vəziyyət sürətlə dəyişir; Avropadakı millətləşmə prosesi və siyasi proseslər yeni bir mərhələyə daxil olur. Alman və Slavyan birliyi ideyaları Azərbaycan ziyalılarını da yeni bir birlik axtarışına sövq edir. Cəmiyyətdə bir tərəfdə sinfi mübarizə gedirdisə, digər tərəfdə milli, məfkurəvi istiqamətlərdə axtarışlar aparılırdı. Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadənin məqalələrində yeni milli ideya axtarışları davam edirdi. XX əsrə mətbuatsız daxil olan Azərbaycan cəmiyyəti çox keçmir ki, milli ideoloji cəbhəni şəkilləndirməyə başlayırlar. Hələ milli azadlıq hərəkatı və istiqaldan söhbət getməsə də, irəlidə xalqı gözləyən hadisələrin dərk olunmasında yeni bir dönəmin əsası qoyulur. Onların məqalələrində qoyulan milli ideya, məfkurəçilik, ayrı-ayrılıqda türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyaları uzun illərdə cəmiyyətdə kpk salan sünni-şie qarşıdurmasını unutturdu və yeni bir ictimai atmosfer yaratmağa xidmət etdi. Bu fikir adamının yazılarında müasirlik, islamçılıq, türkçülük ideyasına geniş yer verilir. Ziya Göyalt onların ictimai fikirdə oynadığı rolu nəzərə laarq yazırdı: *"Bu üç şəxs orada o zamana qədər hakim olan sünnilik və şialik anlaşılmazlıqlarını ortadan qaldıraraq türklük və islamlıq fikirləri ətrafında bütün azərbaycanlıları toplamağa çalışdılar"* [1, s. 29]. Azərbaycan cəmiyyətinin milli ideya ətrafında birləşməsinin digər obyektiv və subyektiv səbəbləri də var idi. Bu faktorlardan ən başlıcası ölkədə baş verən siyasi hadisələr idi. 1905- ci il inqilabı və Rus-yapon müharibəsi siyasi rejimi bir qədər laxlatmaqla yanaşı, milli xalqları da gələcəyə baxmağa vadar etdi. Ermənilərin Qafqazda və Azərbaycanda terror dəstələrinin törətdiyi hadisələr, Bakıdakı qarşıdurmalar milli qüvvələri bir ideya ətrafında birləşdirdi. Azərbaycan cəmiyyəti bir qədər də irəli gedərək erməni terroruna qarşı özünün "Difai" müdafiə təşkilatını yaratdı. İctimai-siyasi proseslər mədəni və ədəbi həyata da öz təsirini göstərməyə bilməzdi. Ümumiyyətlə, həyatın müxtəlif sahələrində baş verən irəliləyişlər (məktəb, maarif, mətbuat, ədəbiyyat, söz azadlığı və s.) müsbət nəticələr verir, yerli xalqların arasından da aydın şəxsiyyətlərin formalaşmasına şərait yaradırdı. "Şərqi-Rus", "Həyat", "İrşad" kimi gündəlik qəzetlərin, "Molla Nəsrəddin", "Füyuzat" kimi jurnalların nəşri ictimai düşüncənin formalaşmasında müəyyən rol oynayır. Publisistikada ictimai fikrin önə keçməsi siyasi proseslərə bir hərəkatlılıq gətirir. Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Haşım bəy Vəzirov, Üzeyir Hacıbəyov, Ömər Faiq Nemanzadə, Nəriman Nərimanovun məqalələrində mövcud ictimai proseslərə münasibət bildirilərkən milli məsələ önə çıxırdı. Ə.Ağayev "Bizim millətçilər" adlı məqaləsində millətçilik anlayışını izah edir və onun "özü-özlüyündə çox hörmətə layiq" "böyük bir xüsusiyyət" olduğunu və hər bir xalqın həyatında labüdlüyünü yazır və fikrini müəllimi Renonun sözləri ilə təsdiq edirdi: *"O (millətçilik-Ü.Ə.) mənə həyat verən hər şeydir, nəfəs aldığım havadır, məni əhatə edən ideyalar, etiqadlar, ənənələr, tərəqqi və əxlaqın bütün ali ideallarının yekumudur"* [2]. Ə.Ağaoğlu getdikcə ictimai-siyasi proseslərdə yaxından iştirak edir, xalqını gözləyən təhlükələrdən xilas etməyə çalışırdı. Tiflisdə Qafqaz canişininin iştirakı ilə ermənilərlə keçirilən sülh danışıqları prosesində fəal rol oynayır və erməniləri terrora ittiham edirdi. Təkcə ittiham etməklə qalmır, həm də onun qarşısının alınması barədə xəbərdarlıq edir. Məhz bu hadisədən sonra "Difai" hərəkatını yaratmaq haqqında qərar qəbul edilir. Bu hərəkatın yaradılmasının Azərbaycan milli istiqlalına gedən yolda olduqca böyük əhəmiyyəti olur.

Ə.Hüseynzadə də həm "Həyat" qəzetində, həm də "Füyuzat"da dərc etdirdiyi məqalələrində xalqın tərəqqisi və istiqlalına aparan yolları arayırdı, avropalaşmağı əsas götürürdü. Onun çoxşaxəli fəaliyyətinin təməlinə turançılıq məfkurəsi dayanırdı. O, türk xalqlarının milli birliyi, milli dövlətçilik ideyasını ilk dəfə irəli sürüb, onun elmi-nəzəri əsaslarını işləyib hazırlamışdır. 1905-ci il inqilabından sonra türkçülük məramnaməsini "Həyat" qəzetində, "Füyuzat" jurnalında dərc etdiyi "Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?", "Yazımız, dilimiz", "Türk dilinin vəzifeyi-mədəniyyəti" və digər məqalələrində geniş sürətdə şərh etmişdir. *"Eylər dili Çin səddinədək hökmünü icra, Bir ucudur Altay bu yerin, bir ucu səhra"* [3, s.89] misralarında ədibin yaradıcılığında türklərin milli kimliyi, onun araşdırılmasına həsr olunan elmi-fəlsəfi fikirləri ilə yanaşı, vətəndaş şair mövqeyi də dayanır. Kədər yüklü monoloq təsiri bağışlayan, istiqlal mövzusunda həsr edilən, yaradıcılığında əsas yer tutan seirlərdən biri "Hali-Vətən" adlanır [4, s. 2]. "Hali-Vətən" ilk dəfə 1904-cü ildə A.Turani imzası ilə Misirdə çıxan "Türk" qəzetinin 24 noyabr tarixli 56-cı sayında dərc olunub. Məmmədqazım Ələkbərlinin "Azərbaycan ədəbiyyatı barədə" məruzəsində "Hali-Vətən" Azərbaycan ədəbiyyatına *"burjuva azadlıq anlayışını" gətirən əsər kimi şərh olunurdu* [5, s. 24]. Azər Turan bu şeir haqqında yazdığı məqalədə qeyd edir: *"Hali-Vətən" dən əvvəl və sonra poeziyamızda Vətən seirləri varansa da, əfsus ki, onlar cox olmadı. Oürbət acısı, var nisgili, hürrivət sevdası ilə daxil olan Vətən XX yüzil Azərbaycan şeirinə daha cox Əli bəy Hüseynzadənin "Hali-Vətən"i ilə yansıdı və Əli bəy Azərbaycan poeziyasında Vətən anlayışını milli şüurun dominantına çevirdi* [6]. Həqiqətən də, şeir boyu diri ikən "uyuşuq" olmağı, düşmənin qarşı qırdığı zamanda "qayğusuz" hiss etməyi özünə ar bilən Əli bəy əlindəki çarəsizliyi ilə *"Ucundadır dilimin /həqiqətin böyüyü; /Nə qoydular deyəyim, /Nə kəsdilər dilimi!"*, -deyə barışa bilmirdi. Türkçülük məfkurəsinin böyük carçısı Ə.Hüseynzadə xalqın milli oyanış və özünüdərkinə, istiqlal mücadiləsinə, maarif və mədəniyyətinin yüksəlişinə, milli dövlətçiliyin formalaşdırılması uğrunda yazıb yaratmışdır. Tədqiqatçı Y.Qarayevin sözləri ilə desək, *Əli bəy Azərbaycanda yox, bütün türklük qövmi özünüdərkini, istiqlal düşüncəsinin təkcə rəssamı deyil, həm də memarı idi* [7, s.12]. Milli özünüdərk və milli ideya M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, Ö.F.Nemanzadənin yaradıcılığının da baş mövzusu idi. Onların məqalə və felyetonlarında dil, vətən, millət, milli kimlik məsələləri qaldırılır və milli məfkurə ideyası formalaşdırılırdı. M.Ə.Rəsulzadənin "Hümmət", "Tərəqqi", "Təkamül", "İrşad" qəzetlərində çap etdirdiyi məqalələrində siyasi maarifçiliklə yanaşı, gələcək həyatın konturları da müəyyənləşdirilirdi. O, *xalqın gələcək həyat yolunu onun*

⁸ Xəzər Universiteti, Dillər və ədəbiyyatlar departamentinin müəllimi E-mail: ulvivvahmadova@gmail.com

tərəqqisində, elmdə və hüriyyətdə görürdü. Hüriyyət adı altında isə hər kəsin haqqının, hüququnun qorunduğu bir cəmiyyət hesab edirdi (8, s. 186). Milli mətbuatın inkişafı sayəsində artıq ictimai-siyasi maarifçilik artır, siyasi proseslərə yön verilir. Milli siyasi düşüncə inkişaf etdikcə ona qarşı sərt tədbirlər də görülürdü. Ə. Ağaoğlunun ictimai-siyasi proseslərdəki bu fəallığı təqib olunmasına gətirib çıxardığı üçün mühacirətə getməli olur. Onun həyatına qarşı təşkil edilən sui-qəsdlər onu buna vadar etmişdi. Hətta iş elə bir dərəcəyə çatmışdı ki, artıq daha özünün deyil, ailəsinin də sakitliyi, salamatlığı təhlükə altına düşmüşdü. Ə. Ağaoğlu mühacirətə üz tutmağını məhz bu təzyiqlə bağlayaraq: “1908-ci ildə Türkiyədə inqilab olmuş, tanıdığım bəzi şəxslərin başına iş gəlmişdi. Digər tərəfdən Qafqaz canişini vəzifəsinə təyin olunan Vorontsov-Daşkov məni necə olmur-olsun, həbsə aldırıb sürgün etməyə qərar vermişdi. Bunu eşidən kimi mən dərhal 1908-ci ilin sonlarına doğru İstanbula qaçdım” [8, s. 109], – sözləri ilə açıqlayırdı. Ə. Ağaoğlunun Bakıdan ayrılaraq İstanbula gətməsinin əsasında da bu cür təzyiqlər dayanırdı. Elə bu zamanlar M. Ə. Rəsulzadənin də Bakıda qalması mümkün olmadı və Azərbaycanı tərk edərək İrana getdi. Burada fəaliyyət göstərən Həşim bəy Vəzirov, Əliabbas Müznib, Əlipaşa Səbur, Əhməd Kamal kimi jurnalistlər isə ya həbs edildi, ya da sürgünə göndərildi. Artıq ədəbiyyat keçmişdə olduğu kimi, ənənəvi mövzulardan deyil, xalqın düşüncəsini özündə əks etdirən problemlərdən yazırdı. Aydın gələcəyə ümid bəsləyən və qələmini azadlıq uğrunda mübarizəyə həsr edən gənclər açıq-aydın işğalla, məhrumiyyətlə mübarizə aparır, bu gedişat dövrün ziyalı təbəqəsinin formalaşmasına zəmin yaradırdı. İstiqlal ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Məhəmməd Hadi ictimai-siyasi proseslərdən təsirlənərək milli, mədəni dəyişikliyi oyanışı təbliğ edən şeirlər yazırdı. Hələ 1906-cı ildə yazdığı “Nəğməyi-əhraranə” şeirində hüriyyəti tərənnüm edirdi. Bu hüriyyət hələ milli azadlıq olmasa da, qarşıda gözlənilən milli azadlığın havası şairin misralarından hiss olunurdu:

*Göründü mətlə-ümmidimizdən bəri-hüriyyət,
Təbəssümri-istiğnaydır rüxsari-hüriyyət.
Əsarət zülməti məstur edirkən vəchi afaqi,
Üfqiqdən doğdu nəgəh şəmsi-pərtövbari-hüriyyət* [9, s. 19]

Birinci rus inqilabının başa çatması ilə yaradıcılığında bir qədər geri çəkilən şair I Dünya savaşı dönməsində yenidən hüriyyət, istiqlal mövzularına aktualıq qazandırır və “Hüriyyət ilə etməli məmur milləti, / Yarım, əsarət ilə vətən pək xərəbdır” kimi aforizm yüklü fikirləri ilə çıxış yolunu da göstərmiş olur. İran inqilabının baş verməsi ilə “İstiqlal bizimdir”, – fikrini səsləndirən M. Hadi hüriyyətin və hürriyyətin əlçatmaz olmadığına əmindir:

*Hücumavər bu gün rubəhlərə bir şiri-hüriyyət,
Odur Təbriz elində parlayır şəmşiri-hüriyyət,
Mücahidlər, vətəndə eyləyin tənşiri-hüriyyət,
Gəlir o gün ki, etsin sizləri təbşir hüriyyət* [9, s. 162].

Digər bir istiqlal şairi, türkcü və turançı ideyaları ilə köklənmiş Abdulla Şaiqin yaradıcılığında milli-azadlıq düşüncəsi Cümhuriyyət ərəfəsində poetik şəkildə əks olunur. Lakin bu əks olunma bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Yəni şair artıq azad olunmuş, öz istiqalına çatmış xalqın, millətin türkcülük yolundakı əzmini təsvir edir. “Yeni Ay doğarkən”, “Türk ədəmi mərkəziyyət- “Müsavət” ithaf” (“Marş”), “Vətənin yanıq səsi”, “İki mücahid”, “Arazdan Turana” kimi şeirlərində, “Araz” romanında vətəndaş şairin qəlbinin səsi duyulur. Bu əsərlərdə azad, müstəqil dövlətə, cümhuriyyətə sevgi yaşayır. Şairin “Yeni ay doğarkən” şeirinin məzmununda Türk anası öz oğlundan türkün doğan hilal-ışığı halısı ilə bədrələnmiş ayı göstərərək ondan nəsə umduğunu bildirir. Abdulla Şaiq türklərdə qadın kultunu nəzərdə tutaraq hilalın və Ay xanımın varlığını obraz olaraq təsvir edir. Şeirdə birlik eşqi ilə qanı qaynayan, anasının köməyi ilə öz parlaq “qırmızı” ulduzunu tapan Yavuz ölkələrin bir-birindən uzaq, sönük görünməsinə dözə bilmir, onları birləşdirmək hissi onda baş qaldırır. Simvolları əsərlərində dəfələrlə istifadə edən Abdulla Şaiq yenə eyni paralellərdən istifadə edir, obrazın dili ilə Turana olan ümidini dilə gətirir:

*Ülkələr, annacığım, bax nə qədər ufaqdır!
İşıqları pək sönük, hər bir-birindən uzaqdır,
Bən istərim yeddi ülkə qovuşsun bir-birinə,
Üzərimizə günəş kibi doğsun ülkə yerinə* [10, s. 63].

Türklərin keçmiş tarixinə xatırlatma edən A. Şaiq onları Turana səsləyir, canlı keçmişlərindən “Ərkənəkən” dastanını xatırladır. Bu kimi geridönüslərlə müasir türk gəncliyinə öz qorxmazlıqlarını, keçmişə olan inama geri qayıtmağa çağırır, qorxaqlığın və acizliyin türklərin şanlı keçmişinə vərəşmədiyini vurğulayır:

*Dalğalanır üstümdə sanlı Turan bavrağı,
Alovanır qəlbimdə “Ərkənəkən” ocağı,
Haydi vola çıxalım, haqsızlığı vıxalım,
Turanda gün doğunca zülmətlə qarvısalım* [10, s. 52].

Abdulla Şaiqin şeirlərində simvolların varlığı özünü mütəmadi şəkildə Ouzıl alma anlayışı ilə göstərir. Burada Ziya Göyaldə da olduğu kimi, qadın kultu almanı mühafizə edir. Xatırladaq ki, Ouzıl alma türklərin utopik dünyasını simvolizə edir və Turana doğru gedilən yol kimi mənalanır. Bu həm də türk millətinin öz milli kimliyini qoruyub saxlamaqla Oərb mədəniyyətinə girməsi, öz ümmətini yüksəltməsi üçün vasitə, mənəvi birlikdir. Narahatlığını dilə gətirən şair “Arazdan Turana” şeirində düsmənin vətəninə girməyini auzıl alma bağına girən divlərə bənzədir

*Annə, Turan elindən quruntulu bir xəbər,
Gətirmişiz su tasa, ürəyimizi hər dələr,
Girmis sehrlı divlər auzıl alma bağına.
Qara quzğun uşuşmuş solun və sağına* [11, s. 60].

Abdulla Şaiqin, demək olar, istiqlal ruhlu şeirlərində milləti, xalqı haqsızlığı yıxmağa, “Turanda gün doğunca” zülmətlə çarpışmağa, irəlidə mübarizə yolu ilə qazanılacaq qələbələrə, orada doğacaq Günəşə-yeni dövlətə, dövlətin qurduğu gözəl həyata çağırış var. “Öksüz” millətinin bəxtinə doğacaq günəşini gözləyən şair “Vətənin yanığı səsi” poemasında diyarının, daşının onu xilas edən qəhrəmana ehtiyacının olduğunu deyir. Şairə görə, “*vətənin xilas etməyən*” əllər; “*onu bir gün belə anmayan*” dil, “*vətən üçün döyünməyən*” ürək, “*vətən deyib qaçmayan*” ayaqlar al qana boyanmalı, məhv olmalıdır. Belə bir kimliyin varoluşu, Vətən üçün faydasızdır, onun anası, gəlini ona göz yaş töküüb, yoqluğu ilə mükafatlanmalıdır. Bu ideya Abdulla Şaiqdə olduğu kimi, Əhməd Cavad poeziyasında da özünü göstərirdi. Əsrin əvvəllərində baş verən hadisələr azadlıq, hüriyyət, istiqlal mövzusu vəhdəti Abbas Səhhətin də yaradıcılığında yan keçmir, birbaşa və ya dolayısı ilə lirikasının ana xəttini təşkil edir. Şairə görə, azadlıq və istiqlal bir xalqın əldə edə biləcəyi ən gözəl nemətdir. “*Nə idin dün, bu gün nə oldun sən? /Hürr ikən əbd-i-natəvan oldun*”, -poetik fikirlərində azadlığı tələq edir, lakin onun gələcəyi üçün “*Niyə bəs qönçəlikdə soldun sən? /Ey baharım, nə tez xazan oldun?*” [12, s.41], -deyə narahət olur. Qorxur ki, azadlıq elə qönçə vaxtıdan bələyindəcə məhv edilə. Şairin poetik lüğətində suallar çoxdur, ona görə ki, istiqlal üçün çox qurbanlar verilməli idi. Hələ 1905-ci il inqilabının gətirdiyi azadlıq və sərbəstliyi alqışlayaraq “*A hüriyyət! A müfərid əməlim! /İstə sənsən səadətə şaşarın*” [12, s. 42] .-deyə dünyanın gələcəyini azadlıqda gördü. Azadlığı və hüriyyəti şair təkcə xalqlara, millətlərə aid etmir, həm də fərdlərə aid edərək yazırdı: “*Kim ki, insanı sevir; aşığı hüriyyət olur;/Bəli, hüriyyət olan yerdə də insanlıq olur...*” [12, s. 76]. A.Səhhət bəzən ümidlərin, gələcəyə daha nikbin yanaşır. “Əhmədin qeyrəti” şeirində birbaşa olmasa da, dolayısı ilə İran inqilabının üzərindən öz niyyətini “*Bu hal ilə əsrə qədər müharibə uzandı, /Nəticədə fədailər şanlı zəfər qazandı*” [12, s.89] poetik fikri ilə ifadə edirdi. Abbas Səhhət bəzən xalqı, milləti ümitsizliyə qapadan hadisələrin də haradan gəldiyini poetik şəkildə ifadə edirdi. Belə vaxtlarda müasirləri kimi ən çətin zamanlarda mənəvi uzaqlaşmağın yolunu tapır, xəyalına gətirdiyi vətənin həqiqi azadlığın cənnəti kimi təsvir etmişdir: *Bir zülmətli bulud qopdu şimaldan, Puç eylədi, dağıtdı ol cənnəti* [12, s.78].

Misralardan da görüldüyü kimi, qəhrəmanın “yuxusunda” yaşadığı cənnət “şimal”dan qopan tufanla alt-üst olmuşdur. Ümumiyyətlə, ədibin poeziya və nəsr yaradıcılığı ilə tanış olduqda belə qanəətə gələ bilərik ki, Abbas Səhhət Azərbaycan xalqının bədii təfəkküründə özünəməxsus yeri olan, ona qüvvətli təsir göstərən, istiqlal ideallarını romantikcəsinə təsvir edən əsaslı şairlərdəndir. T.Əfəndiyevin yazdığı kimi: “*Onun şeirlərində azadlıq insan mənəviyyatının, cəmiyyətin nemətlərindən biri kimi təsvir olunur...*” [13, s.252].

Əhməd Cavadın da yaradıcılığının ana xəttini də istiqlal mövzusu təşkil edir. Hələ I Dünya savaşı zamanından xeyriyyə cəmiyyətinin xətti ilə Türkiyəyə gedərək Qarsda ata-analarını itirmiş uşaqların taleyi ilə maraqlanır və gördüyü mənzərələri poetik şəkildə şeirlərində ifadə edirdi. Cəmiyyəti xeyriyyə tərəfindən nəşr edilən “Qoşma” (1916) kitabında yer alan şeirləri içərisində vətənpərvərlik və vətən üçün canından keçən insanlar təsvir olunur. “Şəhid əsir” şeirində qardaş ellərdə vətən uğrunda şəhid düşmüşlərə “şəhid qardaş” -deyə müraciət edir, “dağların başını duman aldığı, düşmənin çoxaldığı” bir zamanda “*Bükülməz qolların nədən boşaldı/ Gəldin yoxsul nənən kimlərə qaldı/Ölmə qardaş, ölmə, düşmən çoxaldı*” [14, s. 116], -deyə onu döyüşə səsləyir. Zaman keçdikcə Ə.Cavadın şeirlərində Azərbaycan mövzusu boy atır. Azərbaycanı qarşıda gözləyən istiqlalı hiss edir və xalqı da buna hazırlayırdı. Ə.Cavadın bu dövr şeirlərində xalq, millət, gələcək məfhumları önə çıxır. “Mayıs”, “Oyan”, “Axşamlar” və s. şeirlərində vətənin bugünü və gələcəyi poetik təsvir obyektinə olur. Cümhuriyyət ərafəsi və dövründə isə vətənin istiqlalı notları çoxluq təşkil edir. “*Mən çiyənən bir ölkənin haqq bağıran səsiyəm*”, - deyən, milli ədəbiyyat tarixində “istiqlal şairi”, “Turan yolçusu” Ə.Cavad, hər şeydən əvvəl azadlığı və Vətən şərəfini tərənnüm edir.Əlbəttə, məsələ təkcə Cümhuriyyətin tərənnümündə deyil, həm də onu dərk etməkdə, qoruyub saxlamaqda, istiqlalı yaşatmaqda idi. Ə.Cavadın da şeirlərində məhz bu amillər poetik şəkildə ifadə olunurdu. “Türk ordusuna”, “Şəhidlərə”, “Azərbaycan bayrağına”, “Elin bayrağı”, “İngilis”, “İstanbul”, “Bakı deyir ki” və s. şeirlərində milli azadlıq uğrunda gedən mübarizə tərənnüm olunur, bu yolda canını qurban verənlərə hörmət və ehtiram göstərilir. Onun şeirləri yalnız Azərbaycanda deyil, Türkiyədə də oxunur və sevilirdi. Çünki bu şeirlərdə türklük ruhu, türk ordusunun qurtarıcı missiyası tərənnüm olunurdu. Əhməd Cavadın “Quşlara”, “Dərdim”, “Şeirim”, “Qaspirinski üçün”, “Şəhid əsir”, “İraq”, “Münacat”, “Oyan”, “Mayıs”, “Qafqazlısan sev Qafqazı” və s. şeirlərinin baş mövzusu Azərbaycan, türklük, milli kimlikdir. Qafqazın şahidlik etdiyi şanlı tarixi, onun “örlər obası” olduğunu, çarəsizliyinin səbəbini “qadınlardan belə qorxaq” olan cəhənnəmlik, cəsarətsiz kişilərdə görür. Bu cəsarətsizliyə boyun əyən, rəvac verən hər kəsin türkün şanlı tarixi, keçmişi qarşısında boynubükük, üzükara olduğunu, günahının, qəbahətinin bağışlanmaz olacağını ifadə edir. Ə.Cavad “Şeirim”də özünü qərib Turan yolçusu adlandırır. Əlində sönmüş məşəllə gəzdiyi “elini, obasını” xəyalında canlandıran şair, ürəyinin qubar yazısını silə biləcək “Allah göndərən” türkün bayatısına möhtacdır. Kimliyinin Kəbəsi kimi yücəldiyi Turan olarsa, kölgəsində türkün əyilməyən başı, qüruru da biləyibükülməz dünyaya meydan oxuya bilər:

*Mən bir Turan yolçusuyam, əlimdə bir sönik məşəl,
Aman şeirim, hümmət eylə, aman, təbim, bir qanad çal!
Açın qəlbin qubarını, baxın nədir baş yazısı?
Əvvəl Allah göndərəndir, sonra Türkün bayatısı!
Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı
Kölgəsində düşər yerə Türkün əyilməyən başı!* [14, s.113]

Eyni paraleli Ə.Müznibin “Azərbaycan” şeirində də görmək mümkündür. Romantik detallarla təqdim etdiyi Azərbaycanın Turana aid olduğunu bildiren şair üç boyalı bayrağı tərənnüm edir, onun başının üstündəki cəlladı “Kəbə”sinə saldığı mundar kölgəsinə geri çəkməyi üçün səsləyir:

*Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmizdir; hər bir ovuc torpağı,
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarını, bu ölkə* [15, s.18]

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində romantik şairlərinin yaradıcılığında Vətən anlayışı Azərbaycan, bayraq, əsgər kimi məfhumlarla bütünləşir. Əhməd Cavad yaradıcılığında ölkəni yenidən işğal edən rus imperiyasına nifrət hissi var. Şeirələrində ideya məzmununda azadlıq göynərtisi, müstəqillik arzusu, milli-istiqlal yanğısı ilə yanaşı üsyankar bir qəlb səsi duyulur.

Ədəbiyyat

1. Göyalp, Z. Türkcüliyyətin əsasları / Z. Göyalp. – Bakı, – 2010. – 208 s.
2. Ağayev Ə. Bizim millətçilər. Kaspi, 1903, 28 sentyabr
3. Hüseynzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, I c., / Ə. Hüseynzadə, tərt. ed., O. Bayramlı, Ə. Turan. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2007. – 480 s.
4. Hüseynzadə, Ə. Hali- Vətən // Ədəbiyyat. – 2019. 12 yanvar. – s. 2
5. Ələkbərli M.K. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, Azərmaş, 1935, –64 s.
6. Turan, A. 115 yaşlı “Hali-Vətən”: [<https://edebiyatqazeti.az/news/muzakire/3000-115-yasli-hali-venet/>] / Ədəbiyyat. Bakı, 2019. – <https://edebiyatqazeti.az>
7. Qarayev, Y. Turançılıq məktürəsinin böyük siması, üçrəngli bayrağımızın ideya müəllifi // Mədəniyyət. – 2000, 25 fevral. – s.12.
8. Rəsulzadə M.Ə. Seçilmiş əsərləri. I c., Bakı, 1992, –469 s.
9. Hadi, M. Seçilmiş əsərlər / M. Hadi, Ön söz: Y. Qarayev. – Bakı, 2005. – 451 s.
10. Şaiq, A. Seçilmiş əsərlər: [2 cildə] / A. Şaiq, Ön söz: A. Bayramoğlu. – Bakı: Avrasiya press, –c. 2. – 2005. – 440 s.
11. Şaiq, A. Seçilmiş əsərlər: [2 cildə] / A. Şaiq, Ön söz: A. Bayramoğlu. – Bakı: Avrasiya press, –c. 1. – 2005. – 496 s.
12. Səhhət, A. Seçilmiş əsərləri / A. Səhhət. Bakı, 2005. 456 s.
13. Əfəndiyev, T. Romantizm: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri / T. Əfəndiyev. – Bakı: Hardcover, – 2020. – 480 s.
14. Axundzadə, Ə. C. Seçilmiş əsərləri / Ə. C. Axundzadə. Ön söz: Y. Qarayev. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2005. – 296 s.
15. Müznib, Ə. Seçilmiş əsərləri / Ə. Müznib, tərt. et., İ. Ağayev. Bakı, 2006. 255 s.

Açar sözlər: XX əsr, Azərbaycan poeziyası, milli istiqlal, hürriyyət, azadlıq

Key words: XX century, Azerbaijani poetry, national independence, freedom, freedom

Ключевые слова: XX век, азербайджанская поэзия, национальная независимость, свобода, свобода

The idea of freedom, liberty and national independence in poetry at the beginning of the 20th century

Summary

The article examines the problem of national self-awareness in Azerbaijani poetry at the beginning of the 20th century. It is noted that during this period, a change took place in literature as well as in society. In particular, national identity and national spirit were emphasized in romantic poetry. The theme and direction of poetry has changed. The articles of A. Huseynzade, A. Agaoglu, and M.A. Rasулzade drew attention to the problem of national identity in public opinion. And freedom in the works of poets like A. Huseynzade, M. Hadi, A. Shaig, A. Sahhat, A. Javad. The issue of freedom, national independence finds its own artistic interpretation. If earlier, i.e., in 1905-1915, this issue was discussed in general, then the national independence itself, the independence of the people, began to be discussed. This process begins to appear more prominently in M. Hadi's work. During the republic, M. Hadi wrote articles glorifying the Azerbaijani soldier. In A. Shaig's work, the problem of Turkism and Turanism was given a lot of space. All this suggests that Azerbaijani poetry has a certain role on the way to the republic and independence.

Идея свободы, вольности и национальной независимости в поэзии начала XX века

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема национального самосознания в азербайджанской поэзии начала XX века. Отмечается, что в этот период произошли изменения как в литературе, так и в обществе. В частности, в романтической поэзии подчеркивались национальное самосознание и национальный дух. Изменилась тема и направление поэзии. Статьи А. Гусейнзаде, А. Агаоглу, М. А. Расулзаде привлекли внимание к проблеме национальной идентичности в общественном мнении. И свобода в произведениях таких поэтов, как А. Гусейнзаде, М. Хади, А. Шаиг, А. Саххат, А. Джавад. Проблема свободы, национальной независимости находит свое художественное осмысление. Если раньше, т. е. в 1905-1915 годах, этот вопрос обсуждался вообще, то стала обсуждаться сама национальная независимость, независимость народа. Этот процесс начинает более отчетливо проявляться в творчестве М. Хади. Во времена республики М. Хади писал статьи, прославляющие азербайджанского воина. В творчестве А. Шаига проблеме тюркизма и туранизма отведено много места. Все это говорит о том, что азербайджанская поэзия играет определенную роль на пути к республике и независимости.

Rəyçi: prof. Bədirxan Əhmədov

Məmmədova Tınatin İsabalı qızı⁹
AŞIQ İSGƏNDƏR AĞBABALININ SƏNƏT ŞƏCƏRƏSİ

Ağbaba-Çıldır aşiq mühiti bütövlükdə Azərbaycan folklor arealına daxil olan bir mühitdir. Başqa sözlə, bu mühitin dil və ləhcə xüsusiyyətləri, saz-söz repertuarı ifaçılıq ənənələri və sair Azərbaycan aşiq sənətinin başlıca xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Ağbaba-Çıldır aşiq mühitinin Anadolu və Azərbaycan aşiq sənəti arasında bir keçid-körpü rolunu oynaması, Anadolu və Azərbaycan aşıqlığının sənət ənənələrinin daşıyıcısı, həm də yaradıcısı olması mövzunun elmi aktuallığını şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Çıldır-Ağbaba aşiq mühiti neçə-neçə tanınmış saz-söz sənətkarı yetirmişdir. Onların içərisində Xəstə Həsən uzun bir sənət yolunun binasını qoyan ustad kimi seçilir. XVIII yüzillikdə yaşayıb-yaradan bu qüdrətli söz sənətkarı yüzrlərlə aşiq şeirinin və bir neçə dastanın yaradıcısıdır. O, öz dövrlərində dəfələrlə Qul Qaranı, Usta POLAD, Ömər, İlfani, Səfili kimi istedadlı aşıqlarla sənət yarışmasına girmiş və saz-söz xiridarı olduğunu sübuta yetirmişdir. Xəstə Həsənin sənət ocağı Çıldır aşiq mühitində yaxın zamanlara qədər davam etmişdir. Belə ki, ustad-şagird ənənəsi vasitəsi ilə bu ocağın saz-söz yarı Xəstə Həsəndən Aşiq Nuruya, Aşiq Nurudan Aşiq Şenliyə, Aşiq Şenlikdən Aşiq Nəsimə, Aşiq Nəsimədən isə Ağbabalı Aşiq İsgəndərə və onun oğlu Faxfur Ağbabalıya təhvil verilmişdir. Azərbaycan folklorşünaslığında indiyədək aşığın yetişməsi, onun şəxsiyyəti, bir sənətkar kimi formalaşmasında rol oynayan sosial-mədəni, tarixi-coğrafi, ümumi və xüsusi və s. cəhətlər barədə müəyyən araşdırmalar aparılmış, fikirlər söylənməmişdir. Aşiq sənətindən bəhs edən əsərlərində S.Mümtaz, Y.V.Çəmənəziminli, H.Araslı, M.H.Təhmasib, V.Vəliyev, M.Allahmanlı, İ.Abbaslı, A.Nəbiyev, Q.Paşayev, P.Əfəndiyev, M.Qasımlı, H.İsmayılov, Z.Məhərrəmov və başqa Azərbaycan folklorşünasları, F.Körpülü, F.Kızıoğlu, Ə.Kabaklı, Ə.Cəfəroğlu, E.Aslan, Ş.Elçin, K.Doğan, H.Kartari kimi türk alimləri bu və ya digər dərəcədə ustad-şagird məsələsindən söhbət açmışlar. Prof.M.H.Təhmasib aşiq yaradıcılığının xüsusiyyətlərindən danışarkən ilk növbədə ustad-şagird ənənəsinin tipoloji təhlilini vermişdir. Görkəmli alim "aşıqlıq sənətinin özünə görə anketi vardır" mülahizəsini irəli sürərkən bu "anketin" ilk maddəsində "ustadın kimdir?" sualının durduğunu göstərir. Müəllifin bu müşahidəsi aşiq yaradıcılığında şagird yetişdirmənin, ustad aşığın funksiyasının doğru və sərrast mövqeyini müəyyənləşdirir. O, ustad şagird arasındakı münasibətə, bu ənənənin qayda-qanunlarına, mərhələlərinə toxunaraq yazır: "Hər bir ustad aşiq özünə şagird seçdikdə onun səsini-nəfəsini, əlini-dilini, barmağını-çalmağını yoxladığı kimi, hafizəsini də sınaqdan keçirir, sonra da onu xüsusi üsullarla qüvvətləndirir, möhkəmləndirir. Bu, xüsusi bir məktəb, xüsusi bir təlimdir ki, özünə görə proqramı, qayda-qanunları vardır. Əsrlərin sınağından keçmiş bu təlim üsulu indi də şagird yetişdirmək işində tətbiq edilməkdədir".

Ustad-şagird ənənəsini müəyyənləşdirən bu kriteriyalar, ölçü-mizanlar aşiq yaradıcılığında sənət şəcərəsinin formalaşmasını və sonrakı dinamikasını şərtləndirən çox önəmli faktorlardır. Məhz bu sənət ölçülərini əsas götürən ustad aşıqlar hər çalıb oxuyanı şagirdliyə qəbul etməmişlər. Digər tərəfdən, bəzən şagirdin öz funksiyasını axıradək yerinə yetirmədiyi, qeyd olunan sənət kriteriyalarından kənara çıxması halları da mövcud olmuşdur.

Aşiq İsgəndər Ağbabanın sonuncu azman aşığı kimi diqqəti cəlb edir. O, 1925-ci ildə Ağbaba bölgəsinin

Ellərkənd kəndində, Bəxtiyar kişinin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Aşiq İsgəndər Ağbabalı tanınmış güllüoğullar tayfasındandır. Bu tayfanın el şairləri (Qasım Əfəndi, Heydər Xoca, Güllüoğlu İsgəndər, Daşdan Daşdanov və b.) az deyil. İsgəndər hələ uşaq yaşlarından saza-söza könül vermişdir. Bir gün Aşiq Nəsim Ellər kəndə gələndə onun sədasını eşidib İsgəndəri yanına çağırtdırır. Aşiq İsgəndər Ağbabalı bu hadisəni öz Xatirəsində belə verir:

"Qorxa qorxa yanına getdim. Maa demişdilər. Aşiq Nəsim çox hirsdi adamdı, elə buna görə də qorxurdum. Haya, getdin yanına salam verdim. Salam alif maa yer göstərdi: Otu. Oturdum. Dedi: Abala, deyilər, sən bir sazin da var, get onu da gətir, saa bir qulax asmax isdiyirəm. İsdədim deyəm sazım-zadım yoxdu, əmba yadıma deyilən nar tüşdi yanı aşix çox hersdi adamdı. Ov gedif sazımı gətdim. Sazda nə saz, ay sağolmuşdax, bir taxtıya o, bu başınnan bir-iki mıx vuruf tel çalmışdım. Həya, sazımı gətirənnən sonra Nəsim dedi:

• Oxu görüm. Sazımı çalif oxudum"(24,178-179).

Sənət dərşini Aşiq Şenlikdən alan Ağbabalı Nəsim ustadlarına layiq bir aşiq olmuşdur. Saz dünyasının kamil nilicisinə çevrilən bu qüdrətli sənətkarın qarşısına çıxmağa nadir aşıqların cəsərti çatmışdır. Onun Aşiq Ələsgərlə məşhur deyişməsi ağır sənət sınaqlarından sayılır. Kor Nəsimdən sonra Xəstə Həsən ocağına onun şagirdi Ağbabalı İsgəndər (1925-1992) sahib olmuşdur. Çıldır aşiq mühitinin bütün siqlətini sinəsinə toplamış bu ustad sənətkar ən zəngin saz və musiqi repertuarına malikdir. Aşiq Nəsim özü də bir çox gənc aşığa ustalıq etmiş, öz şeyirdlərini həqiqi aşiq kimi tərbiyə etmək üçün əlindən gələni əsirgəməmişdir. Onların arasında Aşiq İsgəndər Ağbabalı və Yetim Ləvənd xüsusilə məşhurdur. Nəsim «Eləmə» rədifli müxəmməsində aşıqlıq sənətinin etikası və estetik ideali ilə bağlı öz sənət kredosunu gənc aşıqlara bu şəkildə bəyan etmişdir:

Bir yerə çox gedib-gəlmə,
Aşıqlığı şor eləmə,
Hörmət ayrı, töhmət ayrı,
Öz işini zor eləmə,
Paraya heç meyl salma,
«Can» sözünü «çor» eləmə,
Yavaş damş, sakit dillən,
Səs-sədanı gur eləmə.
Yandırma özün odlara,

⁹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, fil.f.d., dosent.

Yatağını qor eləmə .
 ...Ağa ağ de, ala al de,
 Zil qaranı mor eləmə.

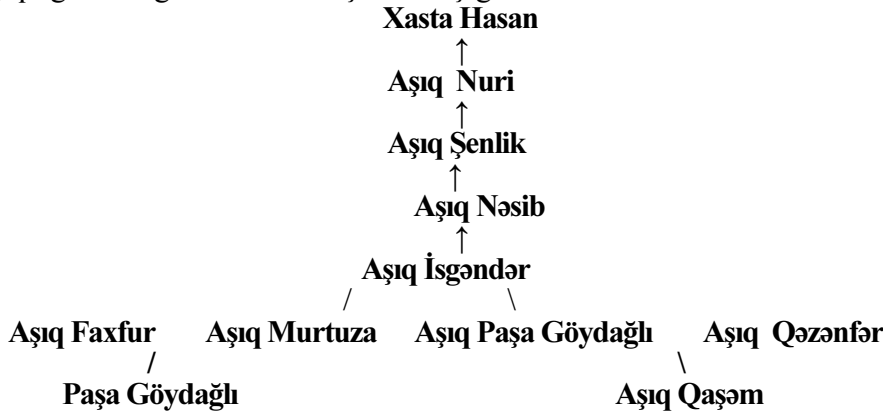
Aşıq İsgəndər Aşıq Nəşibin yanında bir neçə il qalib sənət dərşini alandan sonra aşıqlığa başlamış, yığıncaqlar, məclislər keçirmişdir. Aşıq İsgəndərin məşhur saz-söz ustadı Aşıq Nəşibin yanında sənətin sirlərinə yiyələnməsi təbii hal idi. Aşıq İsgəndərin improvizasiya qabiliyyəti söz sənətinə olan marağı Aşıq Nəşibi fərhləndirir. Aşıq İsgəndər ondan aşıqlığın sirlərini öyrənir. Qədimdən bəri zəngin şifahi söz xəzinəmizi yaşadıb bu günümüə çatdıran ustad-şagird ənənəsi yalnız ifaçılıq sənətini öyrədən bir məktəb olmamışdır. Bu, eyni zamanda sənəti gələcək nəsle çatdırmaq, ustad sənət- karların şöhrətini yaymaq üsulu idi. Bu günümüə qədər yaşayan zəngin aşıq poeziyası, yüzlərcə xalq dastanları, müəyyən mənada ustad-şagird ənənəsinin bəhrəsidir. "Azərbaycan aşıq

ədəbiyyatı" monoqrafiyasında bu məsələyə xüsusi bir fəsil ayıran prof.M.Həkimov haqlı olaraq yazır: "Ustad-şagird ənənəsi aşıq sənətini tarixən inkişaf etdirib yaşadan müqəddəs xalq məktəbi adlandırsaq səhv etmərik". Belə bir məktəbi keçən İsgəndər ustadı Aşıq Nəşibin sınağından alını açıq çıxmışdır.

Aşıq İsgəndər Ağbabalı da Qars-Çıldır ozan-aşıq məktəbinin varislik ənənəsini sevə-sevə yaşadan istedadlı söz sənətkarlarından biri idi. Ağbaba-Çıldır aşıq mühitinin Ağbaba-Şöreyel mahalında sonuncu nəğməsinə ötən onlarca dastanı, nağılı sinədən söyləyən, bir-birindən yanıqlı saz havaları ifa edən, şanı-şöhrəti Orta Asiyadan, Qazaxıstandan, Gürcüstandan belə yayılan el sənətkarı dağ mehi kimi əsdi, yaz yağışı kimi yağdı, didərginlik həyatı yaşaya-yaşaya bu dünyaya vida etdi. Özü ilə çeşid-çeşid nəğmələr, dürlü-dürlü saz havaları, qatı açılmamış rəvayətlər, dastanlar apardı.

Bu qolun sonuncu azman sənətkarı İsgəndər Ağbabalı ustadından aldığı əmanəti (havacatı və ənənəni) ləyaqətlə qorumuş, gənc nəsle ötürmüşdür: «Mənim də bir neçə nəfər şeyirdim var: Aşix Paşa Göydağlı, Aşix Murtuza, Aşix Qəzənfər, Sultan Orucoğlu, Aşix Faxfur. Aşıq Paşa Çivinnidəndi, çox iti zəkali, yaddaşdı aşıxdı... Aşix Murtuza (-öz doğma oğlu - N.Ə.) uzaxda olur, yanı Qazaxıstandadı... Aşix Qəzənfər Çorru Məhəmmədin nəticəsidir. Səsinə, saz çalmağına söz yoxdu, hərdənbir sinədən deməyi də var. Sultan Orucoğlu Mağaracix kəndinnəndi. Sultan nanayların əsl ustasıdır. Qaldı Aşix Faxfur, bu uşax da öz oğlumdu, əmbə çox həvəsdidi. Deyirəm, bir gün başımı yerə qoysam, bəlkə mənim yerimi bu tuta...». Aşıq İsgəndərin Bakıda yaşayan oğlu Aşıq Fəğfur atasının və Aşıq Nəşibin sənət yolunu uğurla davam etdirir. O, Azərbaycanda, Gürcüstanda və Qazaxıstanda keçirdiyi məclislərdə bu iki ustad aşığın sözlərini oxuyur, onlarla bağı aşıq rəvayətləri söyləyir, adlarını unudulmağa qoymur. Fəğfurun qardaşı, istedadlı sənətkar Aşıq Murtuza da eyni missiyanı Qazaxıstanda həyata keçirir. Bu el sənətkarı həm də Ağbaba aşıq mühitinin qədim sənətkarlarının (Dədə Dərbədəri, Aşıq Qərib Hasan, Qərib Rza, Aşıq Nəşib, Çorlu Məhəmməd və b.) eləcə də Çıldır aşıq mühitinin sənətkarlarının (Aşıq Şenlik, Aşıq Nuru, Xəsto Hasan, Dəli Bayram və b.) ədəbiirsinə yaxşı bələd olduğundan neçə-neçə el sənətkarlarının şeirləri bu ustad aşıqdan toplanıb yazıya alınmışdır. Onun Ağbaba aşıq mühitinə xas ustad-şeyird ənənələri haqqında verdiyi bilgi də çox maraqlıdır. Burada aşıqlığın "beş şərti" öz əksini tapmışdır. Bu "beş şərti" olduğu kimi ustad-şeyird münasibətlərində verdiyimizdən əlavə şərhə ehtiyac duymuruq. Aşıq İsgəndərin Bakıda yaşayan oğlu Aşıq Fəğfur atasının və Aşıq Nəşibin sənət yolunu uğurla davam etdirir. O, Azərbaycanda, Gürcüstanda və Qazaxıstanda keçirdiyi məclislərdə bu iki ustad aşığın sözlərini oxuyur, onlarla bağı aşıq rəvayətləri söyləyir, adlarını unudulmağa qoymur. Fəğfurun qardaşı, istedadlı sənətkar Aşıq Murtuza da eyni missiyanı Qazax ıstanda həyata keçirir. Ağbaba-Çıldır aşıq mühitinin Çıldır qolu isə iki ustad aşığın məktəbi kimi dav am edir. Bunlardan biri Aşıq Şenliyin oğlu Aşıq Qasımın, digəri Aşıq Güllüt anın adı ilə bağı məktəbdir. Aşıq Qasımın məktəbinə Aşıq Şenliyin nəvələri Nuri Şenlik, Yılmaz Şenlik, Salih Şenlik, Aşıq Qasımın nəvəsi, Aşıq Şenliyin nəticəsi Fikrət Şenlik və şeyirdləri Dursun Durdağı, Şövqi Xalıcı, Abbas Seyhan, İslam Ərdənər və Məhmət Hicrani daxildir. Onların arası nda müasir Türkiyənin ən məşhur sənətkarlarından olan Şərəf Taşlıova u stad aşıq səviyyəsinə yüksəlmiş və öz sənətini Sədrəddin Ulu, Nuri Şahi noğlu, Hikmət Arifi Ataman və Aşıq Şah İsmayla öyrətmişdir. Aşıq Güllüstan öz oğlu Murad Çobanoğluna, şeyirdləri Nüsrət Yurtmalı, Haqqı Baydar və Murad Yıldız aşıqlıq vəsiqəsi vermişdir. Murad Çobano ğlu və Murad Yıldız ustad aşıq kimi hərəsi üç şeyird tərbiyə etmişdir. Mur ad Çobanoğlu istedadlı gənclərdən Mürsəl Sinana, Arif Çiftçiyə və Mətin Bəktəşə, Murad Yıldız isə öz oğlu Günay Yıldız a, İlqar Çiftçioğluna və Mahmud Qaradaşa ustadlıq etmişlər

Aşıq İsgəndər Ağbabalının sənət şəcərəsi aşağıdakı formadadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşiq İsgəndər Ağbabalı. Ayırdılar Ağbabadan, Bakı, Ozan, 1998
2. Aşiq İsgəndər Ağbabalı, Sazda fırtına-sözdə ümmanam, Bakı, 2011, səh 313
3. Avtandil Ağbaba, Ağbaba-Çıldır aşiq mühiti, Bakı, 2012, səh 369
4. Qasımlı M. Ozan-aşiq sənəti və ədəbiyyatı, Bakı, 2023, səh 543

Art genealogy of Ashiq Iskander Agbabali

Summary

Ashiq İsgender Agbabali has been interested in the art of music and lyrics since childhood. He started falling in love after receiving art lessons from master lovers. Iskandar in love has been creatively in love. There were exchanges with Ashiq Huseyn Saracli, Ashiq Imran, Ashiq Nasib. He also produced many poems as a master lover. He fulfilled the tradition of Ustad-pupil. In the article, the artistic genealogy of the lover is defined, and his relations with previous and later lovers are included.

Keywords: ashig, saz, art, master-poetry, Isgender Agbabali.

Генеалогия искусства Ашыга Искандера Агбабали

Краткое содержание

Ашыг Игендер Агбабали с детства интересовался искусством музыки и лирики. Он начал влюбляться после того, как получил уроки рисования от мастеров-любowników. Влюбленный Искандар был творчески влюблен. Были обмены с Ашиком Гусейном Саракли, Ашиком Имраном, Ашиком Насибом. Он также написал много стихов как мастер-любownik. Он выполнил традицию Устад-шейрд. В статье определяется художественная генеалогия влюбленного, а также его отношения с предыдущими и последующими любовниками.

Ключевые слова: ашуг, saz, искусство, мастер-поэзия, Игендер Агбабали.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Mətanət Bahadur qızı Mehdiyeva¹
İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIGINA NƏZƏR

Azərbaycanın şair və yazıçılarını dünyada tanımaq, onların yaradıcılıq nümunələrini ölkəmizdən kənar da yaymaq ədəbiyyatımızın qədimliyini, zənginliyini bir daha sübut edir. Məruzədə İ.Nəsiminin geniş düşüncə sahibi, bədii söz sənətinin qüdrətli nümayəndəsi olduğu bir daha diqqət çətdirilir.

İ.Nəsimi Azərbaycan xalqının dünya mədəniyyətinə bəxş etdiyi qüdrətli söz sənətkarlarındanır. Nəsimi təkəcə şair yox, həm də sufidir, böyük düşüncə və mədəniyyət adamıdır. ABŞ yazıçısı Cozef Nort Cordano Brunonu Qərb dünyasının Nəsimisi adlandırır. O, Nəsiminin şahlar, sultanlar dövründə cəhalət zülmətində ictimai ədalətsizlik hökm sürən bir zamanda Prometey kimi canını, qəlbini məşələ döndərərək qaranlıqlara ildırım kimi şəfəq saçdığını qeyd edir.

Dahi şair Şərqi zəngin mədəniyyəti üzərində ucalmış, bədii söz sənətinin qiymətli incilərini yaratmışdır. Onun zəngin yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Şairin əsərləri dünya poeziyasının ən kamillə nümunələri sırasında yer almışdır. Xalq ruhundan almış olduğu üslubu orta əsr Azərbaycan dilinin mənə imkanlarını bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilmişdir. Üç dili mükəmməl bilməsi Nəsimini Yaxın Şərq bədii fikrinin bütün incəliklərinə yiyələnmişinə, Azərbaycan şeirinə yeni ruh qatmasına sövq etmişdir. Onun sayəsində dilimiz yüksək dil səviyyəsinə qalxmışdır.

Məlum olduğu kimi, Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən ilk dəfə Nəsiminin 600 illik yubileyi YUNESKO-nun tədbirlər siyahısına daxil edilmiş və 1973-cü ildə beynəlxalq miqyasda qeyd edilmişdir. Bu təşəbbüsü ölkə prezidentimiz İlham Əliyev davam etdirir.

İmadəddin Nəsimi Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bədii-fəlsəfi şeirin özülünü qoymuşdur. Yaradıcılığa aşıqanə şeirlərlə başlamış və sonralar dövrün siyasi, ictimai mövzularına müraciət etmişdir. Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan türkcəsinin tarixi inkişafını öyrənmək üçün ən gözəl mənbədir desək, yanılmırıq. Bu baxımdan Nəsimi yaradıcılığı Azərbaycan poeziyasının və ədəbi dilinin inkişafında mühüm bir mərhələ təşkil edir. Şair əruz vəzninin bəhlərini Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmışdır. Üç dildə də mükəmməl nümunələr yaradan şairin parlaq irsi özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Şərq poeziyasının ərəb və fars dillərində yazdığı bir zamanda Nəsimi ana dilində "Divan" yazmış və sübut etmişdir ki, Azərbaycan dilində də gözəl nəzm nümunələri yaratmaq olur. Nəsiminin əsərləri Füzuli, Nəvai, Kişvəri, Xətai kimi şairlərin yaradıcılığına da öz təsirini göstərmişdir.

Prof. Nizami Xudiyev qeyd edir ki, "XIII-XIV əsrlərdə klassik üslubun ön plana keçməsi, folklor üslubunun ikinci planda qalması Nəsimi yaradıcılığının timsalında artıq danılmaz fakta çevrilir...Nəsiminin dili həm zəngin, demokratik keyfiyyətli leksikası, həm də dolğun, diferensial sintaksisi ilə Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması dövrünün birinci mərhələsini yekunlaşdırdığı kimi ikinci mərhələsini də başlayır" [1,s.180].

Ədəbi dilimiz, təbii ki, bəsitlikdən dolğunluğa, qeyri-mütəhərriklidən çevikliyə gəlmişdir və bu zaman müxtəlif cizgiləri ilə seçilən mərhələlər keçmişdir. Nəsimi yaradıcılığı XIII-XIV əsrləri əhatə edən mərhələnin tərkibinə daxildir. Görkəmli tədqiqatçı C.Qəhrəmanov Azərbaycan dilinin formalaşdığı bir dövrdə yaşayıb-yaradan Nəsiminin ədəbi dilimizin xüsusiyyətlərini özündə əks etdirdiyini, onun sabitləşməsinə, inkişafına əsaslı təsir göstərdiyini qeyd edir [2].

Diqqət etdikdə görürük ki, XIII-XIV əsrlərdə tədricən klassik üslub ön plana keçir, folklor üslub isə ikinci planda qalır. Bu proses Nəsimi yaradıcılığında danılmaz fakta çevrilir. Sənət-karın bədii irsi bütünlüklə əruz vəznindədir. O, ərəb poeziyasının vəznə olan əruzunu çox məhərətlə türk şeiri ilə uzlaşdırma bilmişdir. Şairin yaradıcılığında aparıcı janr *qəzəldir*. Onun şeirlərini *mövzu-məzmun* və *ideya istiqamətinə* görə *təriqət poeziyası*, *dünyəvi poeziya*, *dini poeziya nümunələri* və s.kimi qruplaşdırmaq olar. Bildiyimiz kimi, yaradıcılığının ilkin dövrlərində Nəsimi *suffiliyə* meyil etmiş, sonra isə F.Nəsiminin *hürufilik* cərəyanına bağlanmışdır. Buna görə də onun yaradıcılığında həm sufiyanə şeirləri, həm də hürufi şeirləri yer alıb. Kəmiyyət etibarilə hürufiyənə şeirləri çoxluq təşkil edir. Bir hürufi sənətkarı kimi **insana münasibət**, daha doğrusu, **insan konsepsiyası** Nəsiminin poetik-fəlsəfi aləmində əsas məsələlərdəndir. Bəşəri və ilahi keyfiyyətləri ilə seçilən **"insan" obrazı** Nəsimi yaradıcılığında özünəməxsusluğu ilə diqqət çəkir. Şair insana ilahi varlığın bir zərrəsi kimi baxır. İnsan-Tanrı münasibəti onun yaradıcılığının əsasında dayanır. Nəsiminin insan obrazı əzəli və əbədidir. Filosof sənətkarın hürufi məslək və hürufi dünyagörüşünə malik lirik qəhrəmanı hər şeydə insanı görür. Məhz bu səbəbdən də Nəsiminin insan konsepsiyasının zirvəsində **kamil şəxsiyyət problemi** dayanır. Bu özünü və ilahi həqiqətləri aşkar edən, hərf-lərin elmini bilən, nəfsin əsarətinə düşməyən, hürufi görüşlərini dərk edərək qəbul edən, insanı və Haqqı sevən həqiqət yolçusudur. **Eşq fəlsəfəsi** Nəsimi yaradıcılığında da xüsusi çəkiyə malik olmuşdur. Şair əzəldən eşq ilə bir olmuşdur. Eşq şair üçün əzəli bir qismətdir. Nəsimi eyni zamanda yaşadığı dövrün elmlərini, dinlərin tarixini, məntiq, riyaziyyat və astronomiyanı dərin bilmişdir.

Nəsimi yaradıcılığı dünyanın əksər ölkələrinə bəllidir. Şərq xalqlarının mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus yer tutan Nəsimi yaradıcılığı uzun illərdən bəri elmi-ədəbi fikrin diqqət mərkəzindədir. Nəsimi ilə bağlı çox sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bu araşdırmalar Azərbaycanla yanaşı, dünyanın bir sıra ölkələrində də aparılmışdır. Nəsiminin zəngin irsi bu gün Avstraliya Milli Kitabxanası, Britaniya Muzeyi Kitabxanası, Düşənbə Əlyazmalar Fondu, Tehran Milli Kitabxanası, Təbriz Milli kitabxanası, İstanbul Topqarı Sarayı Muzeyi Kitabxanası və başqa kitabxanalarda qorunur. Şairin əsərləri ilk dəfə XIX əsrin 40-cı illərində İstanbulda nəşr edilib. Azərbaycanda isə 1923-cü ildə "Maarif və mədəniyyət" jurnalının birinci nömrəsində çap olunmuşdur. Bu jurnalda şairin bir neçə qəzəli nəşr olunub.

Azərbaycanda şairin həyat və yaradıcılığı geniş tədqiqata cəlb olunub. Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nəsimi yaradıcılığında ilk dəfə bəhs edən S.Mümtaz olub. O, 1926-cı ildə "Seyid İmadəddin Nəsimi" kitabını nəşr etdirib. Bu kitabda şairin Azərbaycan və fars dillərində şeirləri toplanıb. Sonralar Nəsimi yaradıcılığını araşdıran Həmid Arslı 1942-ci ildə "Fədakar şair" adlı monoqrafiyasını ərsəyə gətirir. Alim sonrakı illərdə isə "Nəsimi" monoqrafiyasını, 1973-

cü ildə isə şairin “Seçilmiş əsərləri”ni kitab halında nəşr etdirir. Onun “Nəsimi” kitabı şairin 600 illik yubileyi zamanı səkkiz dildə çap olunur. Prof.Q.Paşayev qeyd edir ki, akademik Həmid Araslı “İmadəddin Nəsimi” əsərində ilk dəfə olaraq şairin həyat və fəaliyyəti geniş söz açıb, şairin ölümünə təkə dini baxışlarına görə deyil, siyasi baxışlarına görə də fitva verildiyinə işarə edib. Bu kitabda ilk dəfə olaraq Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı geniş izahat verilib.

Şairin ana dilində divanının elmi-tənqidi mətnini ilk dəfə Azərbaycan alimi C.Qəhrəmanov nəşr etdirmişdir. O, Bakı, Leningrad və İrəvan əlyazmaları fondlarında saxlanılan beş nüsxəni İstanbul və Bakı nəşrləri ilə tutuşduraraq şairin ana dilində əsərlərinin ilk elmi-tənqidi mətnini ərəb əlifbası ilə nəşr etdirmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəsiminin irsi son dərəcə təhriflərə uğramışdır. Bunun birinci səbəbi Nəsiminin davamçılarınin hücrüfilinin ciddi təqib olunduğu bir dövrdə şairin divanının üzünü köçürərkən müəyyən dəyişikliklər etməyə məcbur olmaları idi. Digər tərəfdən də Nəsiminin işlətdiyi ifadələri başa düşməyən katiblərin bəzi kəlmələri dəyişməsi olmuşdur. Odur ki, şairin elə beytləri var ki, bir əlyazmada o birisindən fərqlidir.

2017-ci ilin mayında Parisdə YUNESKO-nun baş qərargahında Nəsiminin vəfatının 600 illiyinin qeyd edilməsi və 2018-ci ilin sentyabrında ölkəmizdə Nəsimi şeir, incəsənət və mənəviyyat festivalının təntənəli şəkildə keçirilməsi, 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan edilməsi ölməz şairin xatirəsinə dərin ehtiramın ifadəsi hesab oluna bilər. Şairin yaradıcılığın tədqiqatına cəlb olunması, müxtəlif monoqrafiyaların ərsəyə gəlməsi şairə olan böyük ehtiramdan, sevgidən irəli gəlir. Nəsiminin 650 illik yubileyi münasibətilə nəşr edilmiş kitablar içərisində “Nəsimi və ardıcılları: Üsuli – Ruhi Bağdadi” kitabı da diqqət çəkir. Kitabın müəllifi yazıçı-publisist və ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutunun əməkdaşı Şöhrət Səlimbəyliydir. 2019-cu ildə nəşr olunmuş “İmadəddin Nəsimi” adlı kitab (bibliografiya)da şair haqqında yazılmış sanballı əsərlər sırasındadır [3].

Böyüməkdə olan gənc nəslin yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər ruhunda tərbiyə olunmasında Nəsimi yaradıcılığının böyük əhəmiyyəti var. Xüsusən də, 2019-cu ilin “Nəsimi ili” elan olunması bu işdə müəyyən tədbirlərin, konfransların, şeir müsabiqələrinin, poeziya gecələrinin, virtual kitab sərgisinin, maarifləndirmə xarakteri daşıyan dəyirmi masaların keçirilməsi üçün zəmin yaratdı. Virtual kitab sərgisində şairin Azərbaycan dilində çap olunan kitabları ilə yanaşı, rus, ingilis, türk və digər dillərdə nəşr olunmuş kitabları da nümayişə cəlb olundu. Bu mövzuda audio resurslar, sosial şəbəkələrdə, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrində Nəsimi yaradıcılığını təbliğ etmək məqsədə uyğun oldu. Bu işlər Nəsimi irsini, onun ölümsüz şeiriyyəti nı, yaradıcılığında ifadə edilən əxlaqi dəyərləri gənclər arasında, eləcə də ölkədən xaricdə təbliğ etmək üçün çox əhəmiyyətlidir.

Nəsimi yaradıcılığının geniş arenada təqdidatına cəlb olunması çox qürurverici bir işdir. Nəsiminin yaradıcılığının gələcək nəsillərə çatdırmaq, bu yaradıcılığının incəlikləri ilə tanış etmək, bir sözlə dahi şairi sevdirmək üçün onun yaradıcılığını incələmək gərəkdir. Nəsimi yaradıcılığı o qədər dərin, əhatəli və maraqlıdır ki, bu haqda istənilən qədər araşdırma aparmaya imkan verir. İstər orta, istərsə də ali məktəblərdə şairin yaradıcılığının tədrisi daim yüksək səviyyədə olmalı, həm ölkəmizdə, həm də dünya miqyasında geniş təbliğ olunmalıdır. Dilimizin tarixinin tədrisi zamanı Nəsiminin dili əsl mənbədir. Gənc nəslə bu mənbədən bəhrələnməyə, müqayisəli şəkildə öyrənməyə sövq etməliyik. Bu gün Nəsimi bütün dünyada təbliğ olunur. Bu baxımdan biz də çalışmalıyıq ki, şairin bədii irsini daim araşdırmaya cəlb edək.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, 2012
2. Qəhrəmanov C. Azərbaycan ədəbi dilində fəlsəfi terminləri” nam. dis, Bakı, 1955
3. Vəliyeva M., Əfəndiyeva G., Misirova G. İmadəddin Nəsimi, Bakı, 2019

A LOOK AT IMAMEDDIN NASIMI'S CREATIVITY

Summary

Nasimi is our genius poet who has always been interested in research as the founder of the philosophical ghazal that originated in the mother tongue in the history of Azerbaijani literature. His creativity constitutes an important stage in the development of Azerbaijani poetry and literary language. The poet's work has had its influence on all Turkish literature. Nasimi is considered one of the greatest representatives of socio-philosophical poetry not only in Azerbaijani literature, but also in the East in general. His creativity has attracted the attention of not only Azerbaijani researchers, but also most of the world researchers.

The works of Nasimi, who was a poet of all Middle and Middle Eastern peoples, were widely spread not only in Azerbaijan, but also in Turkey, Iraq, Syria, and Aleppo. Currently, the poet's works are preserved in many libraries around the world. His Divan (selected poems of a poet) was published in Azerbaijan by Hamid Mammadzade. In Turkey, the works of the poet are preserved mainly in Istanbul and Ankara. In the Ankara National Library, scientist Pasha Karimov published the poet's two divans. The poet's five poems are also included here. It should also be noted that more than 35 manuscripts of the poet are stored in Istanbul. The Institute of Oriental Studies of Uzbekistan has 4 manuscripts of Nasimi.

In Azerbaijan, many scholars have involved the poet's work in research and have written monographs on this topic. J. Gahramanov studied the poet's lexicon in a very comprehensive way. The cantata “Nasimi” dedicated to the poet (J. Jahangirov), the symphonic poem of the same name by A. Rzayev, the ballet “Nasimi” by F. Amirov, as well as the film “Nasimi” are valuable examples of art as a source of his life and work. In the Central Library named after M. Sh. Vazeh of the Yasamal District Centralized Library System of Baku City Culture General Department, a playcast was prepared in connection with the 650th anniversary of the birth of the great Azerbaijani poet Imadaddin Nasimi and the “Year of Nasimi”.

Holding events related to Nasimi's creativity in many countries of the world is one of the commendable things. We

can give an example of such works at the event dedicated to the 650th anniversary of the genius poet at the Sapienza University of Rome within the framework of “Nasimi Days” in Italy. At this event, the poet's jubilee was specially celebrated and the presentation of the book “Poetry of Nasimi” translated into Italian was held. Also, in the capital of Kazakhstan, Astana, the book “Creation of the great Azerbaijani thinkers Nizami, Nasimi and Fuzuli” co-authored by Vidadi Salahov and Kalimash Begalinova was published in Russian language. It is a very proud thing that Nasimi's creativity is being presented in a wide arena.

Keywords: Nasimi's creativity, “Nasimi's year”, perfect identity problem, philosophy of love

ВЗГЛЯД НА ТВОРЧЕСТВО И МАМЕДДИНА НАСИМИ

Резюме

Насими – наш гениальный поэт, который всегда интересовался исследованиями как основоположник философской поэзии на родном языке в истории азербайджанской литературы. Его творчество составляет важный этап в развитии азербайджанской поэзии и литературного языка. Творчество поэта оказало влияние на всю турецкую литературу. Насими не только в азербайджанской литературе, но и вообще, она является величайшим представителем социально-философской поэзии Востока. Его творчество привлекло внимание не только азербайджанских исследователей, но и исследователей многих стран. 650-летие со дня рождения великого азербайджанского поэта Имадеддина Насими и «Год Насими» в Центральной библиотеке имени М.Ш. подготовлен плеер-лист.

Произведения Насими, поэта всех ближневосточных народов, при его жизни получили широкое распространение не только в Азербайджане, но и в Турции, Ираке, Сирии, Алеппо. В настоящее время произведения поэта хранятся во многих библиотеках мира. Диван был издан в Азербайджане Гамидом Мамедзаде. В Турции произведения поэта в основном хранятся в Стамбуле и Анкаре, ученый Паша Каримов издает два дивана поэта в Национальной библиотеке Анкары. Также есть пять стихотворений поэта. Также следует отметить, что в Стамбуле хранится более 35 рукописей поэта. В Институте востоковедения Узбекистана хранятся 4 рукописи Насими.

В Азербайджане многие лингвисты привлекли творчество поэта к исследованиям и написали монографии на эту тему. Дж. Кахраманов очень всесторонне изучил лексику поэта. Ценными образцами искусства являются кантата “Насими”, посвященная поэту (Дж. Джахангирову), одноименная симфоническая поэма А. Рзаева, балет “Насими” Ф. Амирова, а также фильм “Насими” как источник его жизни и творчества.

Похвально и проведение мероприятий, связанных с творчеством Насими, во многих странах мира. Пример таких работ мы можем привести на мероприятии, посвященном 650-летию гениального поэта в Римском университете Ла Сапиенца в рамках “Дней Насими”, проходивших в Италии. На этом мероприятии был особо отмечен юбилей поэта и представлена переведенная на итальянский язык книга “Поэзия Насими”. Также в столице Казахстана Астане вышла на русском языке книга “Творчество великих азербайджанских мыслителей Низами, Насими и Физули” в соавторстве с Видади Салаховым и Калимаш Бегалиновой.

Ключевые слова: творчество Насими, “Год Насими”, проблема совершенной личности, философия любви

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Sabir Alim oğlu Əsədov

XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏN SONRAKI CƏNUB POEZİYASI VAHİD AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİ PROSESİNİN PARÇASI KİMİ

Məlumdur ki, İranla Rusiya arasında 1813-cü ildə bağlanmış “Gülüstan” və 1828-ci ildə bağlanmış “Türkmənçay” müqavilələrindən sonra ikivə parçalanmış xalqın ədəbiyyatı da talevi kimi bölünmüş, vahid ədəbi proses halında deyil, Simal və Cənub qanadlarına bölünərək iki müxtəlif istiqamətdə inkişaf etmiş, meydana çıxmışdır. Zaman keçdikcə Simali Azərbaycanda yaşayıb-yaradan vazarlar Rus və Avropa ədəbiyyatından bəhrələnərək yeni tipli əsərlər yaratmağa nail olsalar da, Cənublu soydaşlarımız bu secimdən məhrum qalmış, İran rejiminin qadağalarından və tələblərindən kənara çıxa bilməmişdilər. Onların yaradıcılığı uzun müddət klassiklərin ortaya qoyduqları bədii əsərlərin təsirindən uzaqlaşa bilməmiş, oxsar nümunələr şəklində varanmış, klassik divan ədəbiyyatı səviyyəsində davam və inkişaf etmişdir. Bu təsir uzun müddət Cənublu soydaşlarımızın əsərlərində hiss olunmuş, aydın şəkildə nəzərə çarpmışdır. Düzdür, bu illər ərzində Simali Azərbaycan ədəbiyyatında varanan əsərlər haqqında da sovet ideologiyasının istəklərindən kənar idi, – deyə bilmərik. Elə Simali Azərbaycanda da varanan ədəbi əsərlər müəvvən senzura nəzarətindən və tələblərindən kecir, sonra ictimaiyyətə təqdim olunurdu. Amma bu proses, təbii ki, Cənubi Azərbaycanda daha ciddi olmuş, konkret qadağalar şəklində ortaya çıxmışdı.

Bu barədə filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru hörmətli Esmira Fuad (Sükürova) “XX əsr Güney Azərbaycan epik seiri” kitabında yazır: “XX əsr Güney Azərbaycan ədəbiyyatı anadilli və farsdilli poetik mətnlər də daxil olmaqla, ideya-məzmun, forma, janr, sənətkarlıq və üslub baxımından bədii fikir tariximizin ayrıca bir mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələdə, xüsusilə də XX əsrin 20-ci illərinin əvvəllərindən 80-ci illərədək Güney Azərbaycanda varanan anadilli ədəbiyyat bəzi istisnalar olmaqla, siyasi basqı və təzyiqlər altında, əksər hallarda işə gizli şəkildə vayılmış, Simali Azərbaycanda varanan ədəbiyyatın ideya əsasını isə sovet ideologiyası, marksizm-leninizm təlimi və onun müxtəlif istiqamətlərdə təzahür edən fikir cərəyanları təşkil etmişdir” [3, s. 13].

Xalqımızın sinəsinə çəkilmiş ayrılıq dağı illərlə ata-babalarımızın, ağbirçək nənələrimizin qəlbini göynətməmiş, gözlərini yaşartmış, iti xəncər olub sinələrinə saplanmışdır. Bu ayrılıq, bu faciə, bu kədər haqqında əsərlər yazılmış, dastanlar qoşulmuş, bayatılar deyilmişdir. Tarix boyu vətənimizin mərd, igid, vətənpərvər oğul və qızları torpaqlarımızın müdafiəsi uğrunda mübarizələrə, üsyanlara qalxmış, haqq səslərini, haraylarını dünyaya duyurmağa çalışmışlar. Zaman keçdikcə Azərbaycanın qabaqcıl ziyalıları, vətənpərvərlər o sahili bu sahilə birləşdirmək üçün yollar axtarmağa başlamışlar. Bu məlum hadisələrdən, yəni torpaqlarımızın bölüşdürülməsindən uzun illər keçməsinə baxmayaraq, Azərbaycan torpaqlarımızın birləşdirilməsi, haqq-ədalətin bərpa olunması, bütöv Azərbaycan ideyası və amalı uğrunda mübarizə aparan, milli birliyi qorumağa nail olmaq üçün ədəbiyyatla, şair və yazıçılarla bərabər siyasi xadimlərdən də danışarkən Ümummilli lider Heydər Əliyevin adını mütləq çəkməliyik.

Tarix elmləri doktoru Musa Qasımlı haqlı olaraq yazır: “İkinci Dünya müharibəsi illərində gənc yaşlarından xüsusi xidmət orqanlarında işə başlayan Hyedər Əliyev Cənubi Azərbaycanda da fəaliyyət göstərərək azərbaycanlıların hüquqlarının qorunmasında, siyasi və ictimai təşkilatların yaradılmasında, müstəqillik, birlik ideyalarının formalaşmasında, Şimala birləşmək istəklərinin gücləndirilməsində mühüm rol oynamışdır” [5].

Ulu öndər Heydər Əliyev mədəniyyətin digər sahələri ilə yanaşı, söz sənətini, ədəbiyyatı, şair və yazıçılarımızın həyatını, onların yaşayışını, məişət problemlərini daim diqqət mərkəzində saxlamış, folklorumuza, milli ədəbiyyatımıza dəstəyini əsirgəməmişdir. Yaşadığı mənalı ömrünün hər anını xalqına və onun rifahına, inkişafına, dünya arenasında tanınmasına, işıqlı gələcəyinə həsr edən Heydər Əliyev şəraitdən asılı olmayaraq, hər zaman ədəbiyyata və ədəbiyyat adamlarına xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmışdır. Bütün bunları hələ onun Sovetlər dönəmində Yazarların qurultaylarında şəxsən iştirak etməsi, şair və yazıçılarla görüşməsi, onların əksəriyyətini əyani şəkildə tanıması bir daha sübut edir. Tarixə bir balaca nəzər salsaq, onun hələ hakimiyyətinin ilk illərində ədəbiyyatın keşiyində inamla və cəsarətlə dayanmasının şahidi oluruq.

Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi rəhbərliyə gəlişinin birinci dövrü 1969-cu ilə təsadüf edir. Bu elə bir dövr idi ki, Azərbaycan xalqının düşmənləri və xain qüvvələr hər vasitə ilə, hər cür mənfur planlarla SSRİ-nin ali siyasi dairələrində həm Heydər Əliyevə, həm də Azərbaycana qarşı ciddi maneələr yaradır, ölkənin ictimai-siyasi həyatında problemlərin, çaxnaşmaların meydana çıxması, eyni zamanda, yayılması üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. Belə bir mürəkkəb, çətin və qarışıq tarixi dövərdə Heydər Əliyev qarşısına ciddi və məsuliyyətli bir missiya, vəzifə qoymuşdur: Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl, sayılıb-seçilən, tanınan və inkişaf etmiş respublikalarından birinə çevirmək. Bu, o zaman hələ bir arzu idi və planlı olaraq həyata keçirilməli idi. Amma gün gələcək, bu plan həyata keçəcəkdir, bu yüksək amal və güc sahibi müstəqil Azərbaycanın qurucusuna çevriləcəkdir.

Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycanda hakimiyyətə gəldiyi zaman, ölkədə demək olar ki, bütün sahələrdə durğunluq, ümitsizlik hökm sürür, ölkə iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı və s. digər sahələr uçurumun düz ortasına yuvarlandırdı. Respublikamızda vəziyyət olduqca acınacaqlı, yaranmış problemlər işə saysız-hesabsız idi. Burada xalqımıza qarşı, ölkəmizə və Heydər Əliyevə əks mövqedə dayananların xüsusi marağı, həvəsi, istəyi və gözləntiləri vardı. Bütün bu siyasi basqı və təzyiqlərə baxmayaraq, ümummilli lider yorulmadan çalışır, tarixi ədalətsizliyə qalib gəlmək üçün min bir əziyyətə qatlaşdı.

İki yerə parçalansa da, Güney bölgəsində yaşayan soydaşlarımıza, qardaş-bacılarımıza öz doğma ana dilində, Azərbaycan türkcəsində danışmaq, yazmaq, oxumaq, məktəbə getmək qadağan edilsə də, Şimal və Cənub arasında hər zaman bir yaxınlıq, doğmalılıq özünü göstərmişdik. Bu istəyin, bu arzusunun və bu doğmalılığın qarşısını heç nə ala bilməz,

heç bir tikanlı məftil, sərhəd dirəyi bu sevginin, bu bağlılığın alovunu səngidə bilməzdi. Bəli, elə bu mənəvi və ruhi yaxınlıq Azərbaycanın düşmənlərini narahat edir, onların yuxusuna haram qatır, həyatlarını səksəkə içində yaşamağa vadar edirdi. Heydər Əliyev, məhz belə bir çətin dövəndə hakimiyyətə gəlmişdi. Dağılmış və ya dağıdılmış daşları yerinə qoymaq, bütün sahələrdə meydana çıxmış çətin vəziyyəti yavaş-yavaş qaydaya salmaq lazım idi. Nizami pozulmuş həmin sahələrdən biri də ədəbiyyat idi. Heydər Əliyev hakimiyyətə gəlişinin elə birinci ilində – 1970-ci ildə R.Rzanın 60 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunmasına nail olur. Bu, Şimalı-Cənublu Azərbaycan ədəbiyyatının tarixində əlamətdar bir hadisə idi. Daha sonra ölkədə geniş və böyük quruculuq, yenidənqurma işlərinə başlanılır. Məhz onun səyləri ölkədə yeni işlərin başlanmasına təkan verir. Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, səriştəsi və siyasi gücü nəticəsində ölkəmiz SSRİ-nin tanınmış respublikaları sırasına daxil ola bilir. Həmin illərdə yeni inkişaf və dirçəliş mərhələsinə qədəm qoyan sahələrdən biri də ədəbiyyat olur.

“Hər bir xalqın, eləcə də hər bir dövrün poeziyasına onun özünəməxsus poetik qanunlar çərçivəsində baxılması tələb olunur” [6, s. 5].

Biz bu gün Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatında poeziyada poetika məsələlərindən danışarkən ötən əsrin 80-ci illərindən Güney poeziyasında öz sözünü demiş yazarlardan söhbətə başlasaq, daha doğru etmiş olarıq. Çünki bütün çətinliklərə və məhrumiyətlərə baxmayaraq, çağdaş Cənub poeziyasında yeni cəhdlər məhz həmin illərdən ortaya çıxmağa başlamışdır.

1980-ci illərdə yaranan poeziya başlıca olaraq əruz və heca vəzninin müxtəlif formalarında öz əksini tapmışdır. Cənubi Azərbaycanda və İranda baş verən ictimai-siyasi proseslərin təsiri ilə ədəbiyyatda tələpəli məsələlərə, xalq həyatına, insana münasibətdə baxışlar dəyişmiş, bu da poeziyaya öz növbəsində təsirini göstərmişdir. Ölkədəki vəziyyət Cənubi Azərbaycan şeirinə öz mövzularını gətirmişdir. Bu dövrdə yaranan şeirlər gül-bülbül, yar vəfasızlığı və sevgi şeirləri deyil, daha çox xalqın narazılığını, qəzəb və nifrətini əks etdirirdi. Ədəbiyyatda milli ruh, vətəndaşlıq mövqeyi, çağırış, vətənpərvərlik duyğusu güclənmişdir. 1980-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq ictimai-siyasi dəyişikliklərin, ölkədəki narazılıqların, dövrün ədəbiyyatımızın qarşısında qoyduğu vəzifələri Cənubi Azərbaycan poeziyası daha çevik və cəld həyata keçirirdi.

Ümumiyyətlə, ədəbiyyatın poetikası onun dövrün ictimai-siyasi hadisələri, cəmiyyəti düşündürən məsələləri özündə əks etdirdiyi zaman meydana çıxır.

Sabir Əmirov haqlı olaraq yazır: *“1978-ci ildə İslam İnqilabının qələbəsinin sonra ədəbi hərəkət yeni canlanma dövrünə qədəm qoydu. Bu illərin ədəbi hərəkətinin başlıca xüsusiyyəti irticanın sıxıntılı günlərində yaranmış əsərlərin üzə çıxması, yazıçı qələminə, anadilli ədəbiyyata müəyyən həddə qədər sərbəstlik verilməsi ilə xarakterizə edilir.*

Bu illərin poeziyasında vətən, dil, milli varlıq, qardaş həsrəti kimi mövzular ön plana çəkildi. Mətbuat səhifələrində yeni imzalar görünməyə başladı. Bu adlar poetik aləmə yeni ab-hava gətirdilər. Saplaq, İmran Səlahi, Qəhrəman Xətibi, Ülyani, Qaflanlı, Nəsir, Həbib Fərşəf və digərləri yeni enerji ilə yazıb-yaratmağa başladılar. Əziz Səlamı Əlirza Miyanalı, Eldar Muğanlı, Hacı Herisli, Həsən İldırım, Hadi Qaraçaylı, Zülfüqar Kəmalı kimi şairlər böyük həvəslə poetik karvana qoşuldular. Bunların əsərlərində yüksək əhval-ruhiyyə, vətən və el sevgisi, milli mənlilik və mədəniyyətə məhəbbət aparıcı motivi təşkil etdi” [2, s. 229].

Bu baxımdan 1979-2019-cu illər Cənubi Azərbaycan şeirinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və qanunauyğunluqlar var.

Tədqiqat bizə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qeyd olunan dövrdə əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, şairlər gözəl sənət nümunələri yaratmaqla bərabər, şeirlərində bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, məcazlardan məharətlə istifadə etmiş və bu da onların yaratdıqları əsərləri daha mükəmməl və oxunaqlı etmişdir. Gəlin Həmid Nitiqinin 1983-1994-cü illər aralığında yazmış olduğu *“Köçmüş karvanlar izində”* şeirinin *“Təbrizim”* hissəsindən bir neçə misraya baxaq:

...Budur;

Nazlı-nazlı durur

Önümde

Canlı, cavan, təzə, şən,

Qızıl dağlar ətəyinə söykənən

Gəlin kimi al ipəkli Təbrizim,

Bal pətəkli

Gül-çiçəkli Təbrizim... [4, s.113]

Bu misralarda Təbriz nazlı gözələ bənzədilib. Bundan başqa *“qızıl dağlar”* birləşməsində gözəl epitet yaradılmışdır. Dağların ətəyinə söykənən Təbriz ifadəsində yaradılan metafor göz oxşayır, ürəyə xoş gəlir.

Son illərin Cənub şeirində türk bədii təfəkkürü, türkçülük meyilləri, türkçülük amalının inkişaf etdiyini, formalaşdığını görürük. Şair Bəhram Elçinin Şamludan tərcümə etdiyi *“Nazlının ölümü”* buna misal ola bilər:

Nazlı bənövşədi

çiçəklənərək:

– Qış bitdi...

müjdəsini

Veribən getdi [1, s. 40].

Əhməd Şamlunu öz müasirləri ilə birləşdirən xüsusiyyətlərdən biri onun türkçülük, vətən düşüncəsi baxımından anadilli şairlərlə eyni mövqedə çıxış etməsi idi. Sabir Əmirov *“Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər) adlı filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya* işində yazır: *“Əhməd*

Şamlunun əsərləri ilə müqayisə üçün Azərbaycan dilli poeziyadan nümunələr seçmək lazım gəlsə idi, Həbib Sahir, Səhənd, Sönməz, Şami, Haşım Tərlan, Saplaq, Abbas Bariz, İmran Səlahi, Barışmaz və neçə-neçə digər qələm sahiblərinin poetik xəzinələrindən kifayət qədər incilər tapmaq olardı" [2, s. 246].

Tədqiqat göstərir ki, XX əsrin 80-ci illərindən sonrakı dövrün Cənubi Azərbaycan poeziyası onun vətənpərvər nümayəndələrinin yaradıcılıq əzmi sayəsində bütün mənəvi qadağalara, yasaqlara baxmayaraq, vahid Azərbaycan ədəbiyyatının parçası olmağı bacarmışdır. Bunda güclü siyasi liderin – Heydər Əliyevin danılmaz xidmətləri və Şimali Azərbaycanda yaşayıb-yaradan şair və yazıçılarımızın əməyi var. İran İslam İnqilabı zamanı və ondan sonra Cənubi Azərbaycanda poeziyasında müşahidə olunan milli-mənəvi yüksəliş əslində XX 70-ci illərdən başlayaraq Şimali Azərbaycanda başlanan yeni mədəni intibahın məntiqi davamı idi. Belə ki, Cənublu şairlər Şimaldakı qardaşlarının səslərinə səs verir, onlardan bəhrələnir, ilham alırdılar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Elçin, B. Nazlının öltümü // – Təbriz. Azərbaycan jurnalı, – 2000. № 2, – s. 78.
2. Əmirov, S.N. Cənubi Azərbaycan milli-demokratik ədəbiyyatı (1941-1990-cı illər): / filologiya elmləri doktoru dis. / – Bakı, 2001. – 290 s.
3. Fuad, E. XX əsr Güney Azərbaycan epik şeiri / E.Fuad. – Bakı: Elm və təhsil, – 2016. – 371 s.
4. Həmid Nitiqi (Aytan). Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və öz söz. S.Nəbioğlu – Bakı: AVRASIYA PRESS, – 2005. – 152 s.
5. Qasımlı, M.C. Heydər Əliyev və Cənubi Azərbaycan // Azərbaycan. 2022, 8 dekabr. № 268 (9147). – s. 8.
6. Quliyeva, M. Klassik şərq poetikası. – Bakı: Yazıçı, – 1990. – 123 s.

Acar sözlər: *Heydər Əliyev, Cənubi Azərbaycan, poeziya, Həmid Nitiqi, Əhməd Şamlu.*

Ключевые слова: *Гейдар Алиев, Южный Азербайджан, поэзия, Хамид Нитки, Ахмед Шамлу.*

Key words: *Heydar Aliyev, South Azerbaijan, poetry, Hamid Nitqi, Ahmed Shamlu.*

ЮЖНАЯ ПОЭЗИЯ ПОСЛЕ 80-Х ГГ. XX ВЕКА КАК ЧАСТЬ ЕДИНОГО АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ПРОЦЕССА

В исследовании отмечается, что южноазербайджанская поэзия периода после 80-х годов XX века, благодаря творческой решимости ее патриотически настроенных представителей, несмотря на все нравственные запреты сумела стать частью единой Азербайджанской литературы. Этому способствовали несомненные заслуги сильного политического лидера Гейдара Алиева, творчество наших поэтов и писателей, живших и творивших в Северном Азербайджане. Национально-духовный подъем, наблюдавшийся в поэзии Южного Азербайджана во время и после иранской исламской революции, фактически был логическим продолжением нового культурного возрождения, начавшегося в Северном Азербайджане в 1970-е годы. Таким образом, южные поэты озвучивали голоса своих северных братьев, получали от них пользу и вдохновлялись.

SOUTHERN POETRY AFTER THE 1980S AS A PART OF THE UNITED AZERBAIJAN LITERARY PROCESS

The article mentions that South Azerbaijani poetry of the period after the 80s of the 20th century, thanks to the creative determination of its patriotic representatives, managed to become a part of the unified Azerbaijani literature despite all moral prohibitions and bans. The strong political leader - Heydar Aliyev's undeniable services and the work of our poets and writers who lived and created in North Azerbaijan have contributed to this. The national-spiritual upsurge observed in South Azerbaijani poetry during and after the Iranian Islamic Revolution was actually a logical continuation of the new cultural renaissance that began in Northern Azerbaijan in the 1970s. Thus, Southern poets gave voice to the voices of their brothers in the North, benefited from them, and have inspired.

Filologiya elmləri doktoru, professor Vüqar Əhməd tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.

MERİ STYUART VƏ CON STEYNBKİN YARADICILIĞINDA
KRAL ARTUR OBRAZI

Dəyirmi masa cəngavərləri, cəngavəlik kodeksləri, Kral Artur və onunla əlaqədar bütün mövzular İngilis ədəbiyyatının bünövrəsini təşkil edən əsas amillərdəndir. İnsanlığın hər bir çalarının vəsf olunduğu bir əfsanənin bu qədər yazıçılar və insanlar tərəfindən sevilməsi heç də təsadüfi deyil. Bu ənənə nəyinki öz doğma millətinin yazıçılarının əsərlərində özünü əks etdirib, eyni zamanda, digər ölkələrin də yazıçılarının sevimli mövzusunə çevrilib. Bu heç də əbəs yerə deyil çünki, eşqin, ehtirasın, sədaqətin, xəyanətin, qəhrəmanlığın, müqəddəsliyin, vətənpərvərliyin, döyüşün, qalibiyyətin, məğlubiyyətin, sehrin, gözəlliyin, inancın, rəğbətin, qısacası insan münasibbətlerinin, davranışlarının hər çalarının dolğun rənglərini özündə birləşdirən mövzu zənginliyi hər zaman və hər yazıçı tərəfindən öz aktuallığını qoruyur.

Ədəbiyyat tarixində öz dəsti xətləri olan yazıçılar sırasında Con Steynbek və Meri Styuartın adları qızıl hərfərlə keçir. Psixoloji emotsional səpkidə kitablar yazan, işçi qüvvələrinin haqlarını əsərləri vasitəsi ilə qoruyan Con Steynbek uşaqlıqdan bəri cəngavərlərlə bağlı kitablarla böyüdüüyü üçün və insanlarda olan təzadların mövcudluğunun aydın təsvir olunmasına heyranlığından irəli gələrək tarixi mövzuya müraciət etməyi qərarlaşdırır. İnsanların ruhunu “romantik saspens” romanları ilə oxşayan Meri Styuart isə öz sevimli mistik, sehirli qəhrəmanını tapdıqda tarixi dövrü yazmağa qərar verir. Beləliklə, 54 yaşındaykən Meri Styuartın ilk dəfə olaraq daha ciddi, tarixi mövzuya müraciət etməsi Meri Styuartı daha da zirvələrə qaldırır.

Əslində Meri Styuartın bir növ genetik yaddaşı təzələmək missiyası daşıyan tarixi “Artur pentalogiyası”na daxil olan romanlara “The Crystal Cave” (“Kristal mağara”), “The Hollow Hills” (“Oyuq təpələr”), “The Last Enchantment” (“Sonuncu sehrbazlıq”), “The Wicked Day” (“Qəzəb günü”), “The Prince and the Pilgrim” (“Şəhzadə və Zəvvar”) daxildir. Ümumiyyətlə, xüsusi ilə də Böyük Britaniyada Artur ənənəsi insanlarda uşaqlıqdan təlqin edilir, onlara daha anlaşılıqlı olmaları üçün cizgi film formasında təqdim olunur, məktəblərdə bu mövzu ilə bağlı kitablar oxutdurulur, filoloji yönümlü universitetlərdə xüsusi başlıq altında smestr üzrə leksiyalar təşkil olunur.

Ədəbiyyat tarixində Meri Styuartın “Artur pentalogiyası”nın xüsusi mövqeyi vardır. Yazıçı, pentalogiyada Britaniyanın eramızın V-VI əsrlərində yaşanan “qaranlıq dövrü”nün Kralı Artur və Merlinin çoxsaylı mübarizələri sayəsində az müddət də olsa aydınlığa qovuşmasını qələmə alır. “...M.Styuart, ilk növbədə, tarazlıq və müvafiqlik hissini rəhbər tutur. Əfsanələrə və tarixi salnamələrə əsaslanan M.Styuart rəssam olaraq qalır; onun üçün quru tarixi faktları gətirməkdən və əfsanəni təkrar naql etməkdənsə, bədii şərh yolu ilə dövrün ruhunu və xarakterini canlandırmaq daha vacibdir” [1, s.114]. Con Steynbek Melorinin “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) romanını əsas götürərək 15-ci əsrə xass olmağa başlayan Artur ənənəsini əsas götürmüşdür. Con Steynbek qeyd edir ki, “The Morte is the first and one of the greatest of novels in the English language” [2, s.304]. Meri Styuart öz növbəsində müxtəlif əfsanələrdən, Neniyanadan, tarixi dövrü yazmağa ilhamlandığı Cefri Monmuntndan, Tomas Meloridən bəhrələnərək tarixi boşluqları və qaranlıq qalan məqamları da məntiqinə əsaslanaraq tarazlamışdır.

Tomas Melorinin “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) kitabın tarixi hadisələrə söykənən mənbə kimi istinad etmək qeyri mümkünüdür. Lakin tarixi cəhətdən müəmmalı olan Melorinin kitabı haqqında Con Steynbek qeyd edir ki, “He was not a scholar. He was a novelist. Just as Shakespeare was a playwright” [2, s.301]. Tomas Melorinin “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) kitabının özəyini “Fransız kitabı” təşkil edir. Melorinin kitabında əfəllərlə “Fransız kitabı” ifadəsini işlədir. Əslində Melorinin kitabının çox qısaldılmış variantını yazmışdır. Digər tərəfdən də baxdığımız da Con Steynbekdə bu üsuldən istifadə edərək Tomas Melorinin “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) kitabını əsas götürərək “The Acts of King Arthur and His Noble Knights” (“Kral Artur və onun nəcib cəngavərlərinin əməlləri”) kitabını qələmə almışdır. Beləliklə, “The Acts of King Arthur and His Noble Knights” (“Kral Artur və onun nəcib cəngavərlərinin əməlləri”) romanın yazılmasında ilkin məqsəd artıq işlək olmayan sözlərin müasir sözlərlə əvəz olunaraq yazılması və bir növ dövrün dil tələblərinə uyğun yenidən tərtib olunması funksiyası daşıyırdı. Qısacası, Con Steynbek ilkin olaraq “The Acts of King Arthur and His Noble Knights” (“Kral Artur və onun nəcib cəngavərlərinin əməlləri”) romanını yazanda Tomas Melorinin “Arturun ölümü” kitabının ruhunu və ritmini müasir dövrün tələblərinə uyğunlaşdırmaq istəmişdir. Yazıçı sonar qeyd edəcək ki, “But since then I have learned a lot and thought a lot. And perhaps my thought parallels Malory’s. When he started, he tried to keep intact the French books — largely Chretien de Troyes. But as he went along he changed. He began to write for the fifteenth-century ear and the English mind and feeling. And only then did it become great” [2, s.319]. Con Steynbek “The Acts of King Arthur and His Noble Knights” (“Kral Artur və onun nəcib cəngavərlərinin əməlləri”) romanını Ser Tomas Melorinin “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) kitabı əsasında yazmağa çox böyük optimizmlə başlasa da yazı prosesi zamanı bir çox tərəddüdlər keçirmiş və nəticədə romanı tamamlamamışdır.

Steynbek kitabı üzrə işləmə metodunun əsasını Nyu-Yorkun Morgan Kitabxanasında mövcud olan Kenstonun ilk və tam variantı olan “Le Morte d’Arthur” (“Arturun ölümü”) kitabı və İngiltərənin Vinçester kollecində olan və Kenstonun nəşri ilə müəyyən qədər fərqlənən ilkin əlyazma təşkil edir. “As it is, all work on Malory must come from a combination of these two copies. I have not only seen and examined both of these originals but I have also

¹⁰ AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu e-mail: paradisaeqis@gmail.com

microfilm of both, and these two sources must be my basis for translation. I have the Caxton microfilm by courtesy of the Morgan Library and the Winchester mss from the Library of Congress. This then is my basic material for translation." [2, s.318]

Steynbek yazdığı əsərinin ruhunu hiss etməkdən ötrü 10 gün ərzində İngiltərəyə səyahət edir. O, XV əsrdə itmiş sayılan və 1936-cı ildə tapılan "Arturun ölümü" kitabının əlyazmasını oxumaq üçün Vinçester kollecində (Winchester College) olur. Eyni zamanda, Tomas Melorinin yaşadığı və türmədə olduğu Uorikşirə (Warwickshire) gedir. Meri Styuart isə doğma torpaqlarında bütün əlcatan mənbələrdən istifadə edir hətta Kral Arturun yaşadığının ehtimal olduğu məkanların qazıntılarda da iştirak etmişdir.

Beləliklə, Con Steynbek "The Acts of King Arthur and His Noble Knights" ("Kral Artur və onun nəcib cəngavərlərinin əməlləri") romanında Kral Artur və onun cəngavərləri haqqında olan təsəvvürə müəyyən əlavələr etsə də klassik təsviri qoruyub saxlamışdır. Lakin Meri Styuart isə bu ənənənin əksinə olaraq yazdığı pentalogiyaya yeniliklər gətirərək yaddaşlarda qalmışdır. Meri Styuart tarixi mövzuları öz yaradıcılıq məcrasından keçirdərək əsərlərinə xüsusi bir istiqamət vermişdir. Eyni zamanda, çoxlarının diqqətindən kənar qalan, sintez etmədiyi hadisələr yazıçını fərqləndirən əsas şərtlərdəndir. Bununla da Meri Styuart həm oxucuların, həm də təndiqçilərin rəğbətini qazanmışdır.

İkinci dərəcəli lakin hadisələrin baş vermə səbəblərinin əsas persanajı olan Tomas Melorinin, Con Steynbekin Merlini Meri Styuartın qələmində əsas qəhrəmandır və daxili aləmi zəngin, dövrünün ziyalı, alimi adlandırılı biləcəkdir. Ümumiyyətlə Artur obrazından bəhz etdiyimiz zaman Merlin obrazından yan keçmək mümkün deyil. Arturun dünyaya gəlməsində əsas rol oynayan Merlin onu müxtəlif təhlükələrdən qoruyan şəxs kimi təqdim olunur. Əslində yazıçı əlində kifayət qədər çoxşaxəli olan bu obraz Melorinin maraq dairəsini əhatə etməmişdir. Bu hal görkəmli yazıçı Con Steynbekdə eynilik təşkil edir. Ümumiyyətlə, Merlin obrazı Meri Styuartın pentalogiyasının bel sümüyünü təşkil edir. İlk olaraq Meri Styuartın bu tarixi mövzuya başlamasının da səbəbi məhz Merlin olmuşdur ki, yazıçı bunu müxtəlif müsahibələrində dəfələrlə dilə gətirmişdir.

Meri Styuartın pentalogiyasının baş qəhrəmanı Merlin olsa da onun bu dünyaya gəlməsi məhz Arturun taxta çıxması, insanların rəfaxını təmin etməsi və doğma torpaqlarını birləşdirərək düşmənlərdən azad etməsi olmuşdur. Styuartın pentalogiyasında Merlin və Arturun qohum olması xətti də işlənmişdir lakin həyatda şəxsi mənfəətindən uzaq olan Merlin atası Avreliy Ambroziusun ölümündən sonra taxta çıxmağı düşünür. Ümumiyyətlə patriotluğun rəmzi sayılan Meri Styuartın Merlini doğma torpaqlarının birliyini və tamlığını həm şəxsi, həm də yeri gəldikdə digər fərdlərin həyatından daha üstün tuturdu. Bu münasibət Kral Arturun obrazında da tamlığı ilə öz əksini tapır. Zamanla müdrük insana çevrilən həm siyasi, həm də insanı keyfiyyətləri ilə seçilən kral Artur krallığın bütövlüyü uğrunda öz şəxsi mənafeyini düşünür və torpaqların birliyini qorumaqdan ötrü sona qədər mübarizə edir.

Melorinin Merlininə diqqət yetirdiyimizdə görürük ki, o törətdiyi hər hansı bir əməllərin məsuliyyətini daşımır və ya arzuolunmaz hərəkət etdikdə belə onun əzabını çəkmir. Bu xətt Con Steynbekdə də aydın müşahidə olunur. Oxuyucu bu personajın daxili aləmindən bixəbərdir, bir nov bu obraz tapmaca funksiyası daşıyır. Ehtiyac zamanı peyda olur, və ya hər hansı bir xəbəri çatdırmaq istədikdə şəkil dəyişərək ünvana çatır. Ənənəvi olaraq cadugər obrazı kimi qəbul olunan Merlin Meri Styuartın təqdimatında tamamilə fərqli bir formada canlandırılır. Ümumiyyətlə mistikaya və fenteziyə vurğun olan Meri Styuart bu mistik obrazı normal bacarıq və qabiliyyətlərinə sahib bir insan olaraq təqdim edib. Əvvəla, o dünyanın ona təqdim etdiyi neymətdən və ya lənətdən irəli gələn gələcəyi görmə qabiliyyəti ona heç də xoşbəhtlik gətirmir və əsasəndə bu qabiliyyəti nəticəsində istəmədən etməli olduqlarını norma olaraq qəbul etmir, istəyi xaricində, məcburiyyətdən etdiyi hərəkətlərdən ömür boyu əzab çəkir. Bu mənəvi zəngin şəxsin oğul kimi sevdiyi Arturun da bu cür şəxsə çevrilməsində əvəzsiz rolu olması canlandırılır. Nə ruhlarının nə bədənlərinin özlərinə aid olmadığı Artur və Merlin obrazları gecə gündüz torpaqlarının birliyini və insanların rəfaxını düşünür. Styuartın Merlin obrazı uşaqlıqdan yaşlı vaxtına qədər təqdim olunan faciəvi tale sahibi bir insandır.

Meri Styuart ümumiyyətlə qəhrəmanı Arturun insani keyfiyyətlərini üzə çıxarmağa çalışır. Tomas Meloridə əzəzil insanı hərəkət kimi təqdim edilməyə Con Steynbekin ifadəsincə "There is nothing in literature nastier than Arthur's murder of children..." [2, s.337] istifadə olunur. Con Steynbek Melorinin hekayəsinə ədiqalaraq "May günü" hadisəsinə ədiqlədir. "He could not bear to have his incestuous shame known, and at the same time he was frightened at the prophecy. He sought a way to escape from ill fame and his fate. Then a cruel and cowardly plan grew in his mind with which to save his honor and his life. ... To conceal his incestuous sin, couriers went out to all his barons and his knights, ordering that any male child born on May Day must be sent to the king on pain of death. ... Then the king conveyed the babies to the coast, for he could not bring himself to slaughter them. He placed the month-old babies in a little ship and set the sail to an offshore wind and it moved out to sea unattended. King Arthur, with shamed and evil eyes, watched the little ship carry its evidence of his fate away, shrinking in the distance." [2, s.47]

Merlin tərəfindən söylənən Arturun oğlu Mordred tərəfindən öldürülməyinin kəhanəti pentalogiyada da öz əksini tapır. "May günü" hadisəsinə pentalogiyasında saxlayan Meri Styuart ona başqa prizmadan yanaşır. Xüsusi ilə Arturun insani xüsusiyyətlərini qabardan Meri Styuart onun may qırğını ilə əlaqəli olmaması motivini də işləyir. Burada insani tərəddüdün psixoloji emotsional cəhətdən Artur timsalında uğurlu təqdim olunması müşahidə olunur. Sadəcə möhkəmləndirdiyi krallığın və verilən qurbanların boşa çıxması naminə Artur oğlu Mordredin hələ körpə ikən öldürülməsini düşünür və illər sonra bu düşüncəsinə görə belə özünü günahlandırması da onu bir insan olaraq hər şeyə qadir ola bilmə potensialının mövcudluğunu göstərmiş olur lakin nəticədə Merlinin müdrük məsləhətinə qulaq asıb onun ruhunu məhvə apara biləcək hərəkətdən boyun qaçırır. Mari Nelson yazdığı məqaləsində Styuartın may ayındakı körpələrin qətlini bu cür qələmə verdiyini düşünür. "Stewart, who knew her own skill as a writer, may well, in

response to her desire that her protagonists he "honorable and ethical," have used her own ability to control the eye of the perceiver with the intention of making it possible for her readers to believe in the essential goodness of the new young king, even if he was responsible for a monstrous act"[3, s.278].

Kral Lot Morqauzanın Arturdan hamilə olduğunu bilmirdi. Bu haqda yayılan şayiələri eşidən kral Lot paytaxtı Dunpeldirə geri qayıdır. Morqauzayeni dünyaya gətirdiyi uşağı ilə Lotun başqa qadından zaman baxımından eyni vaxtda olan körpə uşağının yerlərində yaşır və Lotu qıcıqlandıraraq otaqda olan körpəni öldürməsinə səbəb olur. Artur unuşağının hələdə sağ olmasını bilən kral Lot Dunpeldirdə may ayında yeni dünyaya gəlmiş qız və oğlan uşağlarının öldürülməsini əmr edir. Günahkar hadisəni törədənəndən çox, onu bu vəziyyətə çatdırandır. Nə qədər də may qırğını törədən kral Lot olsa da, bunun əsl səbəbkarı Morqauzaiddir. O, Lotdan məşakimiist ifadə edib, hadisələrin gedişatını onun vasitəsi ilə həyata keçirir. Kral Lot isə yaranmış bu fürsətdən az müddət ərzində krallıq edən Arturun adını ləkələmək üçün istifadə edir. "Yes, let them say it of Arthur, not from me. It will blacken his name more surely than anything I could ever do"[4, s.152].

Melorinin əsərində Artur bacısı oğullarının onu Lanselaota qarşı doldurması nəticəsində onu təqib etməyi buraxmayan bir növ özü bir nəticəyə gələ bilməyən, idarə olunan insan kimi təqdim olunur. Artur qəzəbin onu idarə etməsinə imkan verir. Uzaq görün lıkdən uzaq, dəyirmi masa cəngavərlərinin parçalanmasına səbəb, oğlunun ölümünə səbəb olan insan kimi təsvir edilir. Bu motiv Con Steynbekin romanında da öz eyniliyini qoruyur. "The Acts of King Arthur and His Noble Knights"("Kral Artur və onun nəci cəngavərlərinin əməlləri") romanında da Merlin tərəfindən qeyd olunur ki, "You will miss me and wish for my advice. The time will come when you would give up your kingdom to have me with you again." [2, s.99].

Meri Styuartın Kral Arturu təkcə Merlinin məsləhətlərindən asılı bir şəxs kimi təqdim edilmir. Ümumiyyətlə pentalogiyaya fikir verəndə görürük ki, Artur üçün şəxs yox qurduğu və qoruduğu krallıq vacibdir. Kral Artur zamanla öz həyatını və siyasi həmlələrini düşünə bilən adil və müdrik bir insan kimi təqdim olunur. Hətta Merlin Arturun davranışlarına baxaraq artıq onun məsləhətinə ehtiyacı olmayan, tam olaraq həm siyasi, həm də şəxsi həyatında əldə etdiyi təcrübələr nəticəsində formalaşmış bir insan olduğunun fərqi varır. Merlin qeyd edir: "You see? This is the final mercy. You no longer need either my strength or my counsel." [4, s.354]

Styuartın Arturu Tomas Meloridə təqdim olunan kimi təkcə qadın üzərində dağılan bir krallıq deyil, torpaqlarının birliyini düşməndən həm siyasi, həm də hərbi vasitələrlə qorumağa çalışan bir strateqdir. Pentalogiyada Artur oğlu Mordredin xəyanətini bildiyi zaman yenə də öz ilkin əməlinə sadıq qalaraq torpaqlarını düşmən saksaların əlinə keçməməsi naminə oğlu ilə danışıqlıqlar masasına oturur. Bu danışıqlar zamanı hamıya məlum olan İlan sancma motivi əsasında qurulan hadisə meydana gəlir və saksalara verdiyi vədə naxələf çıxma bilmədiyindən Mordred Arturla döyüş meydanında üz bəüz qalmalı olurlar və nəticədə bir birlərinə sevgisi və hörmətləri olan iki insan arasında fatal döyüş baş tutur.

Meri Styuart öz dəsti xətti ilə oxuculara hər zaman tanış olan tarixi-əfsanəvi qəhrəmanların ruhsal vəziyyətinin incə məqamlarını oxuculara məharətlə çatdırır. Ədibin tarixi əsərlərindəki qəhrəmanlarının daxili aləmlərinin və insanlarla olan münasibətlərinin qəlizliyi və gərginliyi onların mənəvi rahatlığının pozulmasına gətirib çıxardır. Eyni zamanda, qəhrəmanların ağır həyat tərzləri və öhdələrinə düşən vəzifələrin icrasından ötrü ikinci plana atdıqları daxili mənələrinin səssiz hayqırışı Merlin və Kral Artur timsalında daha bariz nəzərə çarpır. Ümumiyyətlə, psixi emosional dərəcədə islənən Artur pentalogiyası vətəninə olan sevginin insan əzabından daha üstün olmasına işarə edir.

Meri Styuart Kral Artur, Merlin obrazlarında humanist idealların əksini görə bilir. Pentalogiyada insanpərpərlik və ləyaqət etalonu olan Arturun simasında ideal hökümədar obrazının kriteriyaları önə çıxır. Keltlərlə Saksonlar arasında gedən mübarizənin məğzini təşkil edən milli kimlik, milli mənsubivvət problemi də fəsildə öz əksini tapmışdır. Xalqını sevən, onun parlaq gələcəyi üçün olmazın iztirablara düçar olan Merlin obrazı ilə müəllif patriotluğun ən gözəl nümunəsini canlandırma bilməmişdir. Styuartın pentalogiyasında qəhrəmanların mənəvi-psixoloji vəziyyəti, onların şəxsi qüvvələrlə haqlı mübarizəsi, sonda xeyirin qələbəsi humanizmin kod modelini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Con Steynbek "The Acts of King Arthur and His Noble Knights"("Kral Artur və onun nəci cəngavərlərinin əməlləri") romanını bitirməsə də onun bu mövzuda axtarıları xeyli çəkmişdir. Artur dövrü haqqında və bu dövrün bütün insanlar üçün olan əhəmiyyəti Con Steynbektərəfindən bu dərəcədə mənalı ifadə edilə bilər. "...do know that in turning over the lumber of the past I'm looking for the future. This is no nostalgia for the finished and safe. My looking is not for a dead Arthur but for one sleeping. And if sleeping, he is sleeping everywhere, not alone in a cave in Cornwall. Now there, that's said and done and I've been trying to say it for a long time." [2, s.326-327]

Ədəbiyyat

1. Анисимов, А.Б. Лексико-стилистические особенности в Артуровской пенталогии Мэри Стюарт // ВЕСТНИК ЯГУ, – 2007, – т. 4. № 2, – с.112-114.
2. Steinbeck, J. The Acts of King Arthur and His Noble Knights/ J.Steinbeck. – New York: Farrar, Straus and Giroux, – 1976. – 364 p.
3. Nelson, M. King Arthur and the Massacre of the May Day Babies: A Story Told by Sir Thomas Malory, Later Retold by John Steinbeck, Mary Stewart, and T.H. White // Journal of the Fantastic in the Arts, – 2000. – vol. 11. №3(43), – p. 266- 281.
4. Stewart, M. The Last Enchantment / M.Stewart. – New York: Fawcett Crest, – 1984. – 480 p.

Açar sözlər: Kral Artur, Meri Styuart, Con Steynbek, cəngavər

Key words: King Arthur, Mary Stewart, John Steinbeck, knight

Ключевые слова: Король Артур, Мэри Стюарт, Джон Стейнбек, рыцарь

**Образ короля Артура в произведениях
Мэри Стюарт и Джона Стейнбека
Резюме**

Рыцари Круглого стола, кодексы рыцарства, король Артур и все связанные с ними темы являются одними из основных факторов, формирующих основу английской литературы. Не случайно легенда, в которой воспеваются каждый оттенок человечности, любима столь многими писателями и людьми. Эта традиция нашла отражение в произведениях писателей его родного народа, и в то же время она стала излюбленной темой писателей других стран. Это не зря, ведь богатство темы, включающей в себя все краски любви, страсти, верности, предательства, героизма, святости, патриотизма, битвы, победы, поражения, волшебства, красоты, веры, сочувствия, словом, все оттенки человеческих отношений и поведения, сохраняет свою актуальность с течением времени. В этой статье сравнивается традиционный король Артур Джона Стейнбека с идеальным королем Артуром Мэри Стюарт.

**The character of King Arthur in the works of
Mary Stewart and John Steinbeck
Summary**

Knights of the Round Table, codes of chivalry, King Arthur and all related themes are among the main factors that form the foundation of English literature. It is no coincidence that a legend, which celebrates every shade of human being, is loved by so many writers and people. This tradition is reflected in the works of the writers of native nation, and at the same time, it has become a favorite topic of writers of other countries. This is not in vain, because the richness of the theme, which includes all the colors of love, passion, loyalty, betrayal, heroism, holiness, patriotism, battle, victory, defeat, magic, beauty, faith, sympathy, in short, all shades of human relationships and behaviors time maintains its relevance. This article compares John Steinbeck's depiction of the traditional King Arthur with Mary Stewart's ideal King Arthur.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru İlahə Quliyeva

Гараева Фарида¹¹

ТЕМА ЛЮБВИ В РОМАНЕ Л.Н. ТОЛСТОГО «ВОСКРЕСЕНИЕ»

Л.Н. Толстой – великий русский писатель, величайший из художников-реалистов старого мира. М. Горький писал о значении Толстого, обратившего на Россию «изумленное внимание всей Европы, он нам рассказал о русской жизни почти столько же, как вся остальная наша литература» [3, с.115].

В своих произведениях Лев Николаевич Толстой стремился к тому, чтобы показать психологическую правду и раскрыть нравственные законы человечества, анализируя самые глубинные мысли и самые незначительные, казалось бы, поступки.

«Воскресение» Л.Н. Толстого является не только последним полноценным романом автора, но и последним русским реалистическим романом девятнадцатого века.

Литературоведы, сравнивая роман «Воскресение» с другими романами Л.Н. Толстого «Война и мир» и «Анна Каренина», считают его меньшим романом из-за его идеологической направленности. Профессор Кристиан Р.Ф. начинает свой глубокий анализ романа с утверждения, что «ни один серьезный критик не стал бы отрицать, что последний роман Толстого является произведением искусства, значительно уступающим двум предшествующим ему великим романам».

В советской же критике роман получил большое призвание как социально-идеологический роман, который охватывает все стороны русской жизни конца 19 в. Гудзий Н.К. и Маймин Е.А. отметили, что «последний роман Толстого - роман *по-новому* социальный», «это даже не просто роман, а роман и воззвание одновременно» [4, с.485]. Подобные аргументы подтверждаются и Михаилом Бахтиным, который в «Предисловии» («Воскресение» Л.Н. Толстого) (1930) называет «Воскресение» «социально-идеологическим» [1, с.6]. По своим жанровым признакам Бахтин отнес роман к той же группе, что и роман Чернышевского «Что делать?» и «Кто виноват?» Герцена. По его словам, социально-идеологический роман имеет в своей основе «идеологический тезис», который помогает начать «критику всех существующих общественных отношений и форм» [1, с.6]. Можно предположить, что Бахтин превозносит «Воскресение» как самый последовательный и совершенный образец социально-идеологического романа не только в России, но и на Западе.

Историк и писатель С.П. Бычков высоко оценил роман, подметив, что «в огромном литературном наследии Толстого особое место занимает роман «Воскресение» как произведение, подытоживающее поиски великим писателем религиозных, этических и эстетических идеалов» [2, с.217].

Л.О. Пастернак заявил, что «это одна из самых замечательных, если не самая замечательная книга 19 в. Сам Толстой считал ее лучшим своим произведением».

В «Воскресении» раскрывается несколько тем: тема любви, пути человека к падению и раскаянию, революционная действительность России 19 века. Перечисленные темы тесно переплетаются между собой. Ключевая идея романа – важность постоянной работы над собой. Писатель показывает, что человек должен стремиться делать хорошее для других, а также не останавливаться в духовном развитии.

Одним из важнейших принципов этики Л.Н. Толстого была любовь к ближним. Этот принцип – одна из главных заповедей, содержащихся в романе «Воскресение».

В своем философском трактате «О жизни» Л.Н. Толстой так определил любовь: «Любовь – только тогда любовь, когда она есть жертва собой. Только когда человек отдает другому не только свое время, свои силы, но, когда он тратит свое тело для любимого предмета, отдает ему свою жизнь – только это мы признаем все любовью и только в такой любви мы все находим благо, награду любви» [7, с. 102].

Комментирую толстовскую любовь в том виде, в каком она была изображена в романе «Воскресение», В.В. Ермилов писал: «...идея самого романа есть воскрешение каждого отдельного человека и человечества в целом, воскрешение, конечно, по-толстовски, в духе любви ко всем» [5, с.12]. Таким образом, с точки зрения Толстого, любовь основывалась не на чувствах или физическом влечении, а на расчетливом отношении к другим даже ценой собственного благополучия. Это была истинная христианская любовь, основанная на самоотречении ради блага других, независимо от их состояния или статуса в обществе.

Первая встреча героев романа, Нехлюдова и Масловой, является примером такой любви. Это было счастливое время для них обоих, так как они любили друг друга подлинной любовью. Они видели счастье в том, что были вместе, не стремясь к физической близости. «Нехлюдов, сам того не зная, любил Катюшу как любят невинные люди, и его любовь была главной защитой от падения и для него, и для нее» [6, с.62].

Таким образом, по мнению Толстого, эта духовная любовь была лучшей защитой от нравственного греха и деградации для обоих героев. Эта любовь была выражением истинной натуры человека «все становилось интереснее, веселее, значительнее; жизнь становилась радостней» [6, с.74].

Русское офицерское общество в целом имело нравственные нормы, противоположные тем, которых изначально придерживался Нехлюдов. Уехав из дома тетушек, в продолжение трех лет Нехлюдов не виделся с Катюшей. Увидел он ее только тогда, когда стал «уже совершенно другим человеком, чем тот, который прожил у них три года тому назад» [6, с.63]. Под давлением общественной жизни Нехлюдов не смог сохранить свою нравственную чистоту и свою первоначальную невинную любовь. «Тогда он был честный, самоотверженный юноша,

¹¹ Магистрант БГУ

готовый отдать себя на всякое доброе дело, - теперь он был развращенный, утонченный эгоист, любящий только свое наслаждение» [6, с.68]. Большинство русских людей искали собственной выгоды во что бы то ни стало, совершенно не думая о других. Сама Маслова усвоила этот урок и стала жить по нравам, господствовавшим в русском обществе, и вместо того, чтобы помогать другим, «размышляла о том, как бы ей лучше его использовать» [6, с.55]. Толстой предположил, что у большинства чиновников нет истинной любви к другим людям, и заявил, что «ужасно видеть людей, лишенных главного человеческого качества - любви и сочувствия друг к другу» [6, с.172].

Аналогичные нравственные нормы господствовали и в низших слоях общества. О матери Масловой мы узнали, что она была бессердечна даже к собственным детям. Желая избавиться от детей, она не кормила их, и они скоро умирали от голода.

В романе есть описание трагической жизни одной из каторжников, рыжеволосой женщины, которая «во всей жизни своей ничего не видела, кроме ругательств, насмешек, оскорблений и побоев» [6, с.158]. Эта женщина никогда в жизни не испытывала настоящей любви, сострадания и понимания, и даже те, кто, казалось бы, что любили ее, искали только собственную выгоду, совершенно не думая о ее чувствах. То же отсутствие любви проявляется в обращении со всеми заключенными. Обращались с ними плохо, а в некоторых случаях даже жестоко.

Отсутствие сострадания и хорошего отношения можно проследить и в отношении тюремной администрации к каторжникам, которые были высланы в очень жаркий день из-за чего некоторые из них умирали по дороге на станцию. Доктор так объяснил это Нехлюдову: «...сидя без движения, без света всю зиму, и вдруг на солнце, да в такой день, как нынче, да идут толпою, притока воздуха нет. Вот и удар.» [6, с.463].

Таким образом, мы видим, что все общество, изображенное в романе «Воскресение», придерживалось позиции, что надо любить себя, а в некоторых случаях и свою семью, совершенно не считаясь с простым народом.

Из-за такого негативного влияния общества Нехлюдов, встретившись с Масловой во второй раз во время визита своих тетушек, был уже духовно мертвым человеком. Увидев чистую любовь и невинность Масловой, он предпринял попытки обуздать свои чувства, но все оказалось безуспешным. «Тогда своим настоящим я он считал свое духовное существо, - теперь он считал собою свое здоровое, бодрое, животное я». Главное трагедией, по мнению Толстого, было то, что «в том состоянии сумасшествия эгоизма, в котором он находился, Нехлюдов думал только о себе» [6, с.216]. Он не думал о чувствах Катюши и о том, что с ней может быть. Это полное отсутствие истинной любви, то есть эгоизм по отношению к Масловой, было одним из величайших зол, совершенных Нехлюдовым. И лишь спустя десять лет на суде Нехлюдов понял, что виноват в падении Масловой. В этот момент начался процесс его духовного воскрешения. «В глубине души своей он уже чувствовал всю жестокость, подлость, низость своего поступка» [6, с.67]. И ради нравственного удовлетворения он решил исполнить свой долг и жениться на ней. Говоря о своем желании жениться на Масловой, он упомянул, что хотел искупить свою вину и облегчить ей жизнь. Отныне он был целиком занят будущим Масловой и готов был многим пожертвовать. В процессе он даже полюбил ее, но это было чувство, отличавшееся от той первой чистой любви, которой он полюбил в юности. В этот момент Нехлюдов снова оказался во власти толстовской любви, проявлявшейся через жалость не только к Масловой, но и ко всему миру. Теперь он испытывал «тихую радость, покой и любовь ко всем людям, каких прежде никогда не испытывал» [6, с.200], и он любил ее «ради нее самой и для Бога». Маслова для него была человеком, которого он когда-то обидел, а теперь она была частью этой вселенской любви, которая наполнила его душу. Нехлюдов понял, что разрушил чистую любовь в душе Масловой, и теперь «все, чего он хотел, это чтобы она перестала быть той, кем она является сейчас, чтобы она могла пробудиться и стать той, кем она была раньше» [6, с.326]. Этой цели он посвятил всю свою жизнь.

Приближаясь к концу своего пути нравственного воскресения, Нехлюдов пришел, наконец, к тому состоянию, когда эта любовь стала постоянной в его собственной душе, и пришел к выводу, что основа жизни – любовь. В кульминационной точке своего духовного воскресения, он наконец осознал, что следует исполнить пятую заповедь любви, которая гласила «человек не только не должен ненавидеть врагов, не воевать с ними, но должен любить их, помогать, служить им» [6, с.425].

Маслова со своей стороны из-за Нехлюдова потеряла не только любовь, но и веру в Бога и людей. Поэтому с этого времени ее единственной заботой стала собственная жизнь. Она смотрела на всех людей как на объекты, из которых можно было извлечь выгоду. Именно в таком душевном состоянии Нехлюдов застал ее в суде и решил помочь ей вернуться к прежнему состоянию любви и радости.

Его предложение жениться на ней удивило Маслову, ибо впервые за долгое время кто-то предложил ей помощь, не ожидая ничего взамен. Из-за этого ей потребовалось время, чтобы убедиться в честности Нехлюдова. «Я каторжная, а ты князь, и нечего тебе тут быть, - вскрикнула она, вся преображенная гневом, вырывая у него руку. – Ты мною хочешь спастись. – Ты мной в этой жизни услаждался, мной же хочешь и на том свете спастись!» [6, с.160]. Но постепенно ее взгляды изменились, и ею овладела новая философия жизни. Во время второго визита Нехлюдова, Маслова была готова сделать все, что он пожелает. Она была готова перевестись в тюремную больницу и даже пообещала Нехлюдову бросить пить. Теперь он заметил, что она стала другим человеком.

Маслова не только изменила свое отношение к Нехлюдову, но к этому времени начала интересоваться другими людьми и просила его помочь невинным заключенным. Мы видим, как Маслова постепенно возвращается к прежнему состоянию влюбленности. При следующей встрече с Нехлюдовым, когда он сказал ей, что едет в Петербург, чтобы продолжить борьбу за ее высвобождение, связанное с ошибочным решением о ее заклю-

чении, она «старалась скрыть чувство восторга, которое она испытывала» [6, с.325]. Однако главной ее заботой до сих пор был Нехлюдов, и на него она обращала все свое внимание. Ее любовь еще не была совершенной, поскольку она была эгоистичной.

Наконец дошло до того, что она стала новым человеком, и в этот момент Маслова отказалась выйти замуж за Нехлюдова. Вера Ефремовна сказала ему, что Маслова любит его «по-настоящему» и поэтому не может выйти за него замуж. Теперь она заботилась о жизни Нехлюдова и, будучи возрожденным человеком, обладала истинной любовью, в центре которой было благо других людей. Таким образом, Маслова: «...любила его и думала, что, связав себя с ним, она испортит его жизнь, а уходя с Симонсоном, освобождала его и теперь радовалась тому, что исполнила то, что хотела, и вместе с тем страдала, расставаясь с ним» [6, с.309].

Маслова знала, что Нехлюдов хочет семьи, и понимала, что не сможет этого сделать. Кроме того, он хотел только помочь ей и вернуть ее на путь воскрешения, так как считал это своим долгом. К тому же Маслова знала, что ее брак с ним принесет Нехлюдову несчастье. Поэтому она отказала ему. Она была готова теперь пожертвовать собой ради других, и это свидетельствовало о том, что истинная любовь высочайшей природы снова присутствовала в Масловой. Она была полностью воскресшим человеком.

Толстой в своем романе сильно подчеркивал важность любви в жизни отдельных людей и общества: «Взаимная любовь между людьми есть основной закон жизни человеческой. Правда, что человек не может заставить себя любить, как он может заставить себя работать, но из этого не следует, что можно обращаться с людьми без любви, особенно если чего-нибудь требуешь от них. Не чувствуешь любви к людям – сиди смиренно» [6, с.462].

Эта любовь, по его оценке, была не чувством, а человеческими установками и практическими взаимоотношениями между людьми. Только те, кто обладал такой любовью, имели право заниматься профессиями, где приходилось иметь дело с людьми.

Литература

1. Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. Москва, 1986. - с. 100-120.
2. Бьчков С. П. Л. Н. Толстой: Очерк творчества. Москва: Государственное издательство художественной литературы, 1954, - 483 с.
3. Горький М. История русской литературы, Москва, 1939, - 295 с.
4. Гудзий Н. К., Маймин Е. А. Роман Л. Н. Толстого «Воскресение»/АН СССР; Изд. Подгот. Н. К. Гудзий, Е. А. Маймин. Москва: Наука, 1964, - с. 483-545.
5. Ермилов В. В. Толстой – романист. Москва: Художественная литература, 1965, - 592 с.
6. Толстой Л. Н. Воскресенье. Москва: Художественная литература, 1977, - 494 с.
7. Толстой Л. Н. О жизни // Толстой Л. Н. Собрание сочинений в 22 тт. Москва: Художественная литература, 1984, - Т. 17, с. 7—135.
8. Шкловский В. Лев Толстой. Жизнь Замечательных Людей. Москва: Молодая Гвардия, 1967, - 655 с.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматривается тема любви в романе Л. Н. Толстого «Воскресение», дается оценка романа различных писателей и критиков.

Лев Толстой внес большой вклад как в русскую, так и в мировую культуру. Он получил всемирное признание благодаря своему творчеству и мировоззренческим позициям. Самыми популярными романами писателя являются «Война и мир», «Анна Каренина» и «Воскресение». В них в полной мере отражены мысли писателя об обществе.

Тема любви является одной из ключевых тем, которые рассматривает Л. Н. Толстой в романе. Писатель дал различные определения «любви» в своих работах. Л. Толстой писал: «любовь – значит жить жизнью того человека, которого любишь». Примером такой любви стали главные герои романа Екатерина Маслова и Дмитрий Нехлюдов.

Ключевые слова: роман, любовь, заповедь, нравственные нормы.

THE THEME OF LOVE IN L.N. TOLSTOY "RESURRECTION" SUMMARY

Abstract: one of the central themes in the novel "Resurrection" is the theme of love. This article also gives an assessment of the novel by various writers and critics.

Leo Tolstoy made a great contribution to both Russian and world culture. He received worldwide recognition due to his literary works and ideological positions. The most popular novels of the writer are "War and Peace", "Anna Karenina" and "Resurrection". They fully reflect the writer's thoughts about society.

The theme of love is one of the key topics considered by L.N. Tolstoy in the novel. The writer gave various definitions of "love" in his works. L. Tolstoy wrote: "Love means to live the life of the person you love." An example of such love was the love of the main characters of the novel, Ekaterina Maslova and Dmitry Nekhlyudov.

Key words: novel, love, commandment, moral norms.

L. N. TOLSTOYUN "DİRİLİŞ" ROMANINDA SEVGİ MÖVZUSU XÜLSƏ

Məqalədə L. N. Tolstoyun "Diriliş" romanındakı sevgi mövzusu müzakirə olunur, müxtəlif yazıçı və tənqidçilərin romana verdikləri qiymət nəzərdən keçirilir.

Lev Tolstoy həm rus, həm də dünya mədəniyyətinə böyük töhfə vermişdir. Yaradıcılığı və dünyagörüşü mövqeləri

sayəsində dünya miqyasında tanınmışdır. Yazıçının ən populyar romanları "Müharibə və sülh", "Anna Karenina" və "Diriliş"dir. Sadalanan romanlar yazıçının cəmiyyət haqqında düşüncələrini tam əks etdirir.

Sevgi mövzusu L. N. Tolstoyun "Diriliş" romanında nəzərdən keçirdiyi əsas mövzulardan biridir. Yazıçı romanda "sevgi"nin müxtəlif təriflərini vermişdir. L. Tolstoy yazırdı: "sevgi sevdiyin insanın həyatını yaşamaqdır." Belə bir sevginin nümunəsi romanın əsas qəhrəmanları Ekaterina Maslova və Dmitriy Nexlyudovdur.

Açar sözlər: Roman, sevgi, qadağa, əxlaq normaları.

Рецензент: профессор Багиров Р. Г.

Mətanət Əli qızı Abdullayeva¹²
HƏYATIN METAFORASI VƏ METAFORANIN HƏYATI

*“Metafora şüurumuzun qəbuledilməz olanı
qəbul etməsinə kömək edən vasitədən
başqa bir şey deyil” (Den Braun)*

Həyat özü bir metaforadır... Dünya, insan bütün zamanlarda insanı maraqlandıran, düşündürən və yaradıcılığa sövq edən fenomenlər olub. Dünyanı dərk etmək istəyən insan onu anlamağın yolunu, açarını axtarıb və tapdığını güman edib. Ən rahat yol insan üçün yaradıcılıq olub.

Yaradıcılıq aktında insan çəkdiyi şəkildə, bəstələdiyi musiqidə, poeziyada, fəlsəfi traktatında anlamaq istədiklərini təsvir, təənnüm edib, tədqiqata cəlb edib. İnsan- sənətkar yaratdığı əsərlərində hədəf seçdiyi obyektləri müxtəlif vasitələrlə “canlandırır” – sözlərlə, fiqurlarla, rənglərlə, notlarla. Sənətkar özünün anladığı “həqiqətləri” gözəl formalara salır. Formalar sənət əsərinə çevrilir; insanlar tərəfindən dəyərləndirilir, sevilir. Amma sənətkarın gözəl formaya saldığı “həqiqəti” insanın çoxu görə bilmir. Çünki çoxluq azın bildiyini bilə bilmir, azın gördüyünü görə bilmir. Gözəl forma sirs xəzinəsinə çevrilir, sirlə məzmunu saxlayan xüsusi qəlibə. Necə ki bütün dövrlərdə insanlar qiymətli saydıqları şeyləri örtülü yerlərdə – mücrədə, dolabda, qovluqda, çexolda, qında saxlayırlar. Sənətkarlar da dəyərli tapıntılarını örtüyə salırlar, “qəliblərdə” yerləşdirirlər. Bəstəkarın qəlibi notlardır; rəssamın və heykəltəraşın qəlibi rənglər, fiqurlar, obrazlardır; söz sənətkarlarının qəlibi sözlərdir. Formalar içində gizli qalan məzmun sakraldır. “Sakral” anlayışı bu cür yaranıb...

Sakrallıq olan yerdə mütləq qəliblər olmalıdır. İntellektin qəliblərə verdiyi adlardan biri metaforadır. Metaforanın obrazlılığı və məna lakonikliyi obyektin yeni məzmununun üzə çıxmasına, onun gizli səviyyələrinin açılmasına imkan verir. Atom nüvə və ona yaxın -uzaq elektronlardan ibarət olduğu kimi, sakrallığa xidmət edən metafora da birmənalı struktur daşımır – onun əsas və qeyri-əsas məzmunları ola bilər. Bədii metafora (adi metafora) bədii əsərlərdə istifadə edilən təsvir vasitəsi olduğu halda, sakral məzmunlu metafora yalnız bədii söz sənətində deyil, həmçinin incəsənətin müxtəlif sahələrində yer almışdır. Və belə metafora adi metaforadan fərqlənir, o, sözün siqlətini, bədii estetikasını artırmaqla “kifayətlənmiş”, batini məzmununda müəyyən konseptlər saxlayır, bir növ, “himayə” edir, onu anlayanların idraki imkanlarının açılmasına xidmət edir. Bunlara konseptual metafora deyilir.

Konseptual metafora bizim ağılla gedib çata bilmədiyimiz, ağıl üçün mücərrəd görünən obyektləri anlamağa imkan verən xüsusi “ideoqram”dır. Bir sıra konseptlərin, o cümlədən, metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforalar aparıcı mövqedə durur; konseptual metafora idrak nəzəriyyəsinin “xidmətçisi”dir. Ona görə də gündəlik həyatımızdan, fiziki aləmin obyektlərindən uzaqlaşdıqca, metafizikiyə yaxınlaşdıqca metafora bədilik funksiyasını itərək koqnitiv (idraki) metafora statusuna qalxır. Konseptual/koqnitiv metafora rəsonal vasitələrlə izah olunması mümkün olmayan (nominativ və predikativ) obyektləri təcəssüm etdirir. Dünyanı və insanı anlamaq istəyi sənətkar təxəvvülündə obrazlı şəkildə ifadə olunur. Müxtəlif sahələrdə təxəvvülün realizə forması kimi yaranan əsərlərin hamısını bir başlıq birləşdirir – h ə v a t. Sənətkar həyatı necə və hansı vöndən anlamağa bilirsə, o cür də təqdim edir. Metafora anlama həddini göstərir – həm müəllifin, həm əsərə diqqət kəsilənin. Sənətkar həyatı daha canlı, daha parlaq görür və o, həyatı daha dərin mənalandırır. Metafora intellektin “qolunu uzadır”, uzadaraq da idrakın dərinliyinə apara bilər. Metafora həyatı və özünü dərk etmə prosesinin təsvirində əsas vasitə kimi çıxış edən və nitqlə təfəkkürün sintezi olan fenomendir. Demək, metafora yalnız nitqi gözəlləşdirmək, onun emosional təsir gücünü artırmaq vasitəsi deyil; o həm də dünyanın qnoseoloji və ontoloji proseslərini anlamağa və dərin biliklərə yivələnməyə varamız edən, insanın təfəkkür fəalivvətinin mahivvətini acan idraki mexanizm kimi əhəmiyyət kəsb edir. Metaforik təfəkkür qeyri-şüuridə yaranır. Ona görə koqnitiv metaforanı dil strukturları ilə anlatmaq mümkün deyil, və da çox çətinidir. Burada yalnız tam obraz – qəstald metaforanı izah edə bilər.

Həyatı adi insanın duva bilmədiyi səviyyədə “görən” sənətkar duvduqlarını cəmi 7 not üzərində qurulmuş sistemdən istifadə edərək musiqi əsərində “verləşdirir”. İnsanlar həyatın özündə ayıraraq seçə bilmədikləri gözəlliyi, fərqli reallığı həmin əsəri dinləyərkən duyaraq ona qərq olurlar. Belə musiqi əsərində səslər metafora kimi çıxış edir – dinləyənin qeyri-şüurisini aktivləşdirmə volu ilə dərin reallığa apara bilər. Aparan vasitə səslərin özü deyil, səslərin birləşməsinin zaman və məkan xaricindəki ahənginin sakral anlamıdır. Səsin metaforası səs dalğalarının vəhdəti və ahəngin içindəki məzmun semantikasındır. Musiqi əsərinin notları, strukturu, vəni analizə cəlb olunan bütün göstəricilər rəsonaldır, onun texnikası haqqında çox şey demək olar, onun qəstaltı – bölünməz bütövlüyü irrəsonaldır; onu ağıl qavramır, o, qeyri-şüuri ilə qəbul olunur və bu sahədə anlaşılan məzmun söz qəlibinə sığmır, bu səviyyədə duyulan və anlaşılan mahivvət sözlə izah olunmur və izaha ehtiyac qalmır. sadəcə, vəsanıaraq dərk olunur. Qeyri-şüuri çox sadədir, o, bilavasitə qavrayır, ona dilin vasitəçiliyi lazım deyil. Rəsonal olan hər bir şeyin strukturu olduğu halda, irrəsonal olanlar sadədir (bəsit vox), qeyri-şüurini ruhun ifadəçisi adlandırmaq olar. Rəngkarlıq sənətində də eynilə o cürdür. Rənglərin və rəng çalarlarının, obrazların və elementlərin metaforası tamaşaçını batini məzmununa aparır, apardıqda dərin təfəkkürə cəzb edir, əgər tamaşa edənin ruhu seyr aktına qoşula bilirsə.

Sənətkar əsərini ruhu ilə yaradanda əsəri sakral məzmunlu, ezoterik mahiyyətli olur. Ezoterik biliyin – lüdənlədu elminin mahiyyəti insana özünü dərk etməkdə, həyatın əsas məqsədini bilməkdə köməklik göstərmək, özünün ilahi mahiyyətini düşünməyə və anlamağın yollarını axtarmağa sövq etməkdən ibarətdir. Belə biliklərin kodlaşdırıldığı əsərlər elə ruhla da qavranılır. Qavrayanla qavranılan arasında əlaqəni metafora yaradır. “Ezoterik mətnlərdə metafora adi və yüksək reallıqlar arasında əlaqə yaradır, rəsonalla irrəsonal arasında körpü funksiyasını yerinə yetirir” (1). Dünyanın

¹² Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor

sirləri insanlar üçün tapmacadırsa, metafora dünyanı dərk aktını həyata keçirən vasitədir və o, ezoterik mahiyyətli mətnlərin şərhində, anlaşılmasında əvəzsiz rol oynayır. “Metafora tapmaca deyil, tapmacaya cavabdır” (2, 421). Metaforaya maraq həyatı, dünyanı təhqiqin müxtəlif sahələrini birləşdirir, insanlara bu sahələrlə bağlı yeni biliklər verir. Metaforanın “həyatı” onun – metaforanın nə dərəcədə Həqiqəti ifadə edə bilməsindədir. Bütün sənət sahələrinin əsas metaforası onun aparıcı ideyası kimi ali reallığın – Mütləq Həqiqətin barəsindəki sözlərdir. Belə bir səviyyədə insan özünün kim olduğunu və dünya – insan münasibətinin sakral mahiyyətini anlamaq şansını qazanır.

Poetik söz sənətində metaforanın rolu, digər sənətlərdə olduğu kimi və daha artıq dərəcədə, əvəzəlməzdir. Fəlsəfi poeziyanın dərkı birbaşa metaforaların dərkı ilə bağlıdır. İnformativ yük daşıyan belə metafortalarda – poetik obrazlarda dövrün böyük mütəfəkkirlərinin fəlsəfi düşüncə tərzı, dünyaənamları əks olunur. Oxucunun dünyəvi və ruhani təcrübələri dərin olduqca metaforik təsvirlərin arxasında o, daha çox məzmun aşkar edə bilir. Dünyanı və insanı dərkə yönəlmiş fəlsəfi dünyagörüşü və onun poetik formada ifadəsi mücərrəddiyə çox yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır. Bütün sahələrdə – incəsənətdə, ədəbiyyatda (xüsusən də qədim və orta əsrlər fəlsəfi poeziyasında) metafora vasitəsilə yeni məna ənginlikləri açılır. Metaforaya maraq həyatı, dünyanı təhqiqin müxtəlif sahələrini birləşdirir, insanlara bu sahələrlə bağlı yeni biliklər verir. İdraki / koqnitiv metafora rasionalla irrasional arasında, ağılla qəlb arasında əlaqə yaradır.

Ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizə nəzər saldıqda görmək olar ki, böyük mütəfəkkirlərimiz, söz və təfəkkür dahilərimiz əsərlərini “üstüörtülü” dillə yazdıqlarına işarə edirlər, oxuculara gizli mənalara axtarır tapmağı tövsiyə edirlər. Belə tövsiyələrlə bariz şəkildə Nizami Gəncəvinin poemalarında rastlaşırıq. Dahi Nizami metaforalardan böyük ustalıqla istifadə edərək özünüdərk kontekstində dünya və insan problemini bütün poemalarında təqdim edir. Həm qnoseoloji, həm də ontoloji müstəvidə Nizaminin istifadə etdiyi metaforalar riyazi dəqiqliklə ən dərin məzmunlara – tam yeni idraki səviyələrə aparır. O özü əsərlərinin metaforik dili barədə oxucusuna işarələr verir.

“Sirlər Xəzinəsi” – *“Bu kitabımdan yeni bir şəbədə qurub / Təzə qəlibdə yeni bir mücəssəmə yaratdım. // Ona səhər sifətli bir neçə ədəb öyrətdim, / Səhərin sehr pərdəsindən ona don tikdim. // Dərvişlik və şahlığın mayası ondadır / Və ilahinin sirlər xəzinəsi də ondadır”* (3, s. 47).

“Xosrov və Şirin” – *“Gözün görmədiyi bir surət haqqında // Cəsarətlə söz danışmaq rəva deyil // Sirri ahəstə söyləyən böyükklər // Fələyin sözlərini üstüörtülü deyərklər”* (4, s. 308).

“Leyli və Məcnun” – *“Bundan qısa, (yaxın) yol yox idi, / Bundan oynaq bəhanə meydanı yox idi. // Bu bəhr yüngül, lakin axıcıdır. // Balığı ölü deyil, diridir. / Bu nadir incini axtararkən, / Ayağım tük qədər belə sürüşmədi. // Mən deyirdim (soruşurdum), könül cavab verirdi. // Qazıyrdım, bulaq su verirdi. // Ağıldan topladığım bütün qazançı, / Onu bəzəmək üçün sərf etdim”* (5, s. 38).

“Yeddi Gözəl” – *“Onun dənəsi əncir ləzzəti verir, // İçində isə badam ləpəsi var. // Surətpərəstlər üçün surəti qəşəngdir, // Məzmun sevnələr üçün də məğzi vardır. // Bağlı bir mücrüdü, içi diirlə dolu, // Gözəl dolğun ibarələr isə onun açarıdır. // Bu diirlərin sapı o başın boynunu bəzəyər ki, // Açarı ilə mücrünün qifilini açə bilsin. // Onun nəzmində nə yaxşı, pisi varsa, // Hamısı rənz və hikmətin işarələrıdır”* (6, s. 290).

“İsgəndərnəmə” – *“Doğru (söz) tapdığım hər pərdədə / Sözüün zülfünün ucunu burmağa başladım”* (7, s. 59); *“Söz demək o adama asan gəlir ki, / Boş olan nəzmini sözlə doldursun. // Daşdan cəvahir çıxaran kəs / Sözü çətinliklə əldə edər. // Bu şirin xəyalatın günahkarlığı, / Ürəyimin təlatümünü beynimə çatdırdı”* (s. 435). “Orta əsrlər ədəbiyyatının simvolu olan metaforanın məzmununu mövcud olan ilahiyyat və təbiətşünaslıq təsəvvürləri ilə müəyyənləşdirilir... Bu terminlər aləmi və Allahı dərk etməkdən ibarət özünüdərkə çox mühüm ilkin anlayışlardır. Nizami kimi bir şair onları buna tam uyğun şəkildə adlandırır və poetik obrazlara təbiiq edir” (8, s. 95).

Dərin idrak sahibləri üçün metaforik ifadə yeni-yeni üfıqlər açmaq işində çıxış nöqtəsinə çevrilir. Belə metaforaları yaratmaq üçün insan “sağlam düşüncə səviyyəsində anlaşılmalı biləcəklər sahəsini seçir və düşünür ki, digər sahələri, seçdiyi bu sahənin terminləri vasitəsilə anlamağa bilərmə. Beləliklə, bu başlanğıc sahə ilkin analogiya – təməl metafora olur” (9, s. 383). Həyatın metaforası təməl metaforadır. Təməl metafora isə belədir: fiziki aləm – potensial reallıq həqiqi reallığın – ilahi aləmin metaforasıdır. Mühakiməsi çərçivəli olan, yaxud dünyəvi və ruhani təcrübəsi kəsad insan üçün metafora rəngarəng obrazdan başqa bir şey deyil və o belə insanın batini dünyaənamları ilə uzlaşır. Ona görə də bəlli faktıdır ki, metaforanın anlaşılması, interpretasiyası, hər şeydən əvvəl, şəxsi təcrübəyə dayaqlanır. “Sakral mətnin anlaşılmasında oxucunun getdikcə dərinləşən özünüdərk prosesi onda yaranan “dəyişikliklər” vasitəsilə siqnikasiyanın (çoxmənalılığın – M.A.) yeni, gizli səviyyələrini açır. Belə mətnlərin mənası hüdudsuz deyil, o, mürəkkəb orijinallığa malikdir, lakin orada həqiqət axtaran elmi insan həqiqəti tapır, cahil isə yalnız boşluğu, heç nəyi görür” (10, s. 23). Yeni, gizli səviyyələrdə həyatı, insanı dərkə yeni üfıqləri açılır, yeni həyatı dəyərlər aydınlanır, insan özünün daha dərin səviyələrdə kimliyini anlamağa, özünü kəşf etməyə başlayır. Bu səbəbdən “metafora bizim üçün yeni reallığın varanmasında əhəmiyyətli rol oynayır” (11, s. 387). İstər musiqi sənəti, istər rəngarlıq, istərsə də söz sənəti nümunəsi olsun, fərqi yoxdur, təsvir və obrazların arxasında batini məzmun varsa, deməli, müəllif bədiilik örtüyünün altında özünün metafizik reallıqdakı sakral yaşantılarını verir. Məntiqi düşünən ağıl orada bələdcilik edə bilmir, çünki “zər dolu xəzinələr” ağıl gözü ilə görülməz. Füzuli deməskən: “İnanma əqlə, zənn ağıla ki, ağıl ağıl gözü ilə görər zər dolu xəzinələri”.

Dünya, fiziki aləm sonsuz ilahi aləmin nisanəsidir. İncəsənət (özünün bütün formaları ilə) sadəcə, həyatı əks etdirmir, orada insanın dolğunluğu və özünü dərk volu əks olunur. Əbədi vasar əsərlərin hamısında metaforaların təməl ideyası, vekun həqiqəti belədir – dünya, fiziki aləm özündə sonsuz ilahi aləmin gözəlliyini əks etdirir. “Gövlərdə və verdə (Allahın birliyini sübut edən) necə-necə əlamətlər və nisanələr vardır ki, insanlar onların yanından üzlərini çevirib keçərlər (onlara baxıb ibrət almaz, onların həqiqi mənalara haqqında düşünməzlər)” (Ouran: 12:105). Həyatın metaforası elə həyatın özüdür – ilahi reallığa işarə olan həyat. Metaforanın həyatı isə nə dərəcədə özündə h ə y a t ı ifadə edə

bilməsindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Кузьминская С.И. Особенности функционирования метафоры в современном эзотерическом тексте. *grani.agni-age/net*
2. Поль Рикер. Метафорический процесс как познание, воображение и ощущение// Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с.416-433.
3. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
4. Nizami Gəncəvi. Xosrov və Şirin (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
5. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1981.
6. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
7. Nizami Gəncəvi. İsgəndənamə (Filoloji tərcümə). Bakı: Elm, 1983.
8. Бертельс А.Е. Пять философских трактатов на тему «Афак ва анфус» (О соотношениях между человеком и вселенной). Москва: Восточная Литература, 1970.
9. Эрл Маккормак. Когнитивная теория метафоры. // Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с. 358-386.
10. Бертельс А.Е. Поэтический комментарий Шаха Нимагуллаха Вали на философскую касыду Насир-и Хусрай // Сад одного цветка. Москва: Наука, 1991, с. 7-30
11. Лакофф Дж., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живем // Теория метафоры. Москва: Прогресс, 1990, с. 387-416.

Acar sözlər: konseptual metafora, varadıcılıq aktı, poetik obraz, ezoterik bilik

Ключевые слова: концептуальная метафора, творческий акт, поэтический образ, эзотерическое знание

Key words: conceptual metaphor, creative act, poetic image, esoteric knowledge

Xülasə

Məqalə konseptual metafora və onun müxtəlif səviyyələrdə dərkı probleminə həsr olunub. Məqalədə göstərilir ki, metafizik hadisələrin dərk olunmasında metaforanın rolu danılmazdır; dünyanı və insanı dərkə yönəlmiş fəlsəfi dünyagörüşü və onun poetik formada ifadəsi mücərrədliyə yaxınlaşdıqca metaforaların aktuallığı artır. Məqalədə gedən aparıcı ideya ədəbiyyatda və incəsənətin bir çox sahələrində metafora vasitəsilə yeni məna ənginliklərinin açılmasıdır və Nizami Gəncəvinin özünü metaforik dili barədə dedikləridir.

Метафора жизни, или жизнь метафоры

Резюме

Статья посвящена проблеме концептуальной метафоры и ее понимания на разных уровнях сознания.. В статье говорится о том, что роль метафоры в понимании метафизических явлений неоспорима; метафоры становятся более актуальными по мере того, как философское мировоззрение, направленное на познание мира и человека и его выражение в поэтической форме, приближается к абстракции. Ведущей идеей статьи является открытие посредством метафоры новых смысловых пространств в литературе и многих областях искусства, а также то, что сам Низами Гянджеви говорил о своем метафорическом языке.

The metaphor of life and the life of metaphor

Summary

The article is devoted to the problem of conceptual metaphor and its understanding at different levels of consciousness. The article says that the role of metaphor in understanding metaphysical phenomena is undeniable; metaphors become more relevant as the philosophical worldview, aimed at understanding the world and man and its expression in poetic form, approaches abstraction. The leading idea of the article is the discovery through metaphor of new semantic spaces in literature and many areas of art, as well as what Nizami Ganjavi himself said about his metaphorical language.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Lətifə Əhmədova¹³

KURT VONNEQUTUN "SALLAQXANA NÖMRƏ BEŞ VƏ YA UŞAQLARIN XAÇ YÜRÜŞÜ" ROMANININ MÖVZU VƏ İDEYA XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsr ABŞ ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Kurt Vonnequt dövrün ədəbi tendensiyaları və ictimai-siyasi həyatına orijinal münasibət göstərən yazıçılardan biri olmuşdur. Məşhur ədibin "Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade" - "Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü" (1969) romanı istər estetik keyfiyyətləri, istərsə də real hadisələrə fərqli yanaşma baxımından əhəmiyyətli əsərlərdəndir. Dünya insanı fəlakətinin ən bariz formalarından olan müharibənin romanda Qara yumor texnikası, ironiya ilə bədii əksi, özünəməxsus ədəbi üsullar ilə ifadəsi romanın önəmli cəhətləri olmaqla K.Vonnequtun yaradıcılığında xüsusi bir mərhələyə keçidi təmin etmişdir. "K.Vonnequt çoxları üçün qeyri-mümkün görünən bir şeylə qarşılaşmaq üçün yumordan istifadə edir ki, bu da insan varlığı üzərində qəti nəzarətin olmaması düşüncəsinin ifadəsi anlamını daşıyır. Onun yumoru dünyanı anlamağa çalışmaq niyyətlərimizə mane olan gündəlik hadisələrin absurdluğunu ehtiva edir və bəlkə də Vonnequtu bu cür yumorun ustası edən onun absurdluq üzərində absurd, hekayə üzərində hekayə qurma bacarığıdır ki, bu da sonda oxucuya daha çox qaranlıq bir öyüd-nəsihət kimi görünür" [4, s.56].

Burada yazıçı "ölüm, xəstəlik və ya müharibə kimi narahatedici və ya ağır mövzulara, əsas etibarilə, incitməyə və şoka salmağa hesablanmış bir şəkildə acı əyləncə ilə yanaşır" [3,s.36]. U.Şou, haqlı olaraq, yazır ki, Joseph Heller, Ken Kesey, Tomos Pinçon və Kurt Vonnequt kimi çağdaş romançılar ətrafdakı absurdları çatdırmağa və komik formada təqdim etməyə çalışırlar [6,s.13].

"Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü" romanı, müəyyən mənada, avtobiografik xarakter daşıyır. Bunu romanın ilk cümlələrindən də müşahidə edirik: "Az-çox gerçək hekayədir bu. Ya da müharibə ilə bağlı heç bir şey həqiqətdən uzaq deyil. Başqasının çaydanını götürdüyü üçün güllələnən birini tanıdım Drezdendə. Savaştan sonra şəxsi düşmənlərini kirəlik qatillə öldürəcəyini söyləyən digərini də... Bütün adları dəyişdim" [9, s.13]. K.Vonnequt 1940-1942-ci illərdə Kornel Universitetində kimya və biologiya üzrə təhsil almış, bir il sonra isə ordu tərəfindən mühəndislik təhsili almaq üçün Carnegie Mellon Universitetinə göndərilmişdir. İkinci Dünya müharibəsi zamanı o, almanlar tərəfindən əsir götürülmüş və o dövrdə heç bir hərbi statusu olmayan Drezdendə Bulge Döyüşündə iştirak etmək üçün Avropaya göndərilmiş və savaşa bitənə kimi əsirlikdə qalmışdır. Yazıçının bir sıra əsərlərində Drezdendəki dəhşətli hadisələr, müharibə fəlakətləri öz əksini tapsa da, "Sallaqxana nömrə beş" romanı birbaşa sözügedən faciəyə həsr olunmuşdur. Yazıçı bunu romanın ilk səhifələrində də dilə gətirmişdi: "İllər boyu münasibətdə olduğum adamlar tez-tez məndən nə üzərində çalışdığımı soruşurdular. Onlara yazdığım ən önəmli şeyin Drezden haqqında kitab olduğu cavabını verərdim... "Bu savaşa qarşı kitabdır? "Bəli" dedim, elə hesab edirəm" [9, s.15].

Təsadüfi deyil ki, əsər 1969-cu ildə Vyetnam müharibəsinə (1954-1975) ABŞ-ın cəlb olunduğu il yazılmışdır.

İkinci Dünya müharibəsi döyüşlərində iştirak edən və 1945-ci ildə Almanıyanın Drezden şəhərinin bombalanması zamanı yeraltı sallaqxanada əsirlikdəkənyazıçı bu faciəli hadisənin şahidi olmuşdur. Roman yüz otuz beş mindən çox insanın ölümü ilə nəticələnən həmin hadisədən bəhs edir, K.Vonnequtun müharibəyə tənqidi münasibətini göstərir. ABŞ ictimaiyyəti və mətbuatında geniş şəkildə şərhinə icazə verilməyən bu hadisə bədii ədəbiyyatda insanlığa qarşı qəsd kimi qiymətləndirilirdi. K.Vonnequt İkinci Dünya müharibəsində Drezden şəhərində yaşadığı qorxunc təcrübələri uzun illər yazmağa çalışmış və "Sallaqxana nömrə beş"i bitirənə qədər bir neçə dəfə cəhd etdiyini söyləmişdir: "Yirmi üç il əvvəl İkinci Dünya müharibəsindən qayıdanda Drezdenin dağıdılmasını təsvir etməyin asan olacağını düşündürdüm. Çünki işimin sadəcə gördüklərimi yazmaqdan ibarət olacağına inanırdım. Eyni zamanda, mövzu belə çox geniş olduğuna görə bir şah əsər yazmağı, heç olmazsa, çoxlu pul qazanmağı umurdum. Lakin o zamanlar Drezdenlə bağlı çox as söz gəlirdi ağılıma, daha doğrusu bir kitaba yetəcək qədər deyildi" [9, s.14]. "Buna səbəb təkcə bombardıman hadisəsi ilə bağlı yaddaşın yetərsizliyi deyildi, həmifaciə illərdir ki, ABŞ hökuməti tərəfindən çox məxfi hesab olunurdu"[1, s.34]. Müharibə dəhşətləri K.Vonnequt tərəfindən istehza ilə ifadə olunduqca insan həyatının ucuzluğu acı bir həqiqət kimi ortaya çıxır: "Məncə kitabın kulminasiya nöqtəsi zavallı Edqar Derbinin qurşuna düzülməsi olacaq" dedim. Qorxunc bir yumor var bu olayda. Böyük bir şəhər yanib kül olur və on minlərcə insan ölür. Bir amerikalı əsgər çaydanı oğurladığına görə dağıntılar arasından yaxalanıb tutulur və qanunlara uyğun olaraq ittiham olunur. Sonra isə güllələnir" [9, s.17].

Romanın əsas qəhrəmanı Billi Pilqrim hərbi əsir kimi Drezdenin yeraltı sallaqxanasında saxlanılırdı və bombardman zamanı sağ qalan azsaylı insanlardan idi.

Bir sıra romanlarında olduğu kimi "Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü" əsərində də K.Vonnequt postmodernizmin ədəbi üsullarından, fantaziya, somvolizm, fantastika və istehzadan istifadə etmişdir. Çarls Haris özünün "Contemporary American Novelists of the Absurd" - "Absurdun müasir Amerika romançıları" kitabında həyatın çoxsaylı reallıqları və parodiyadan istifadə haqqında yazır: "Həyat... hər hansı nizam-intizam tətbiqinə müqavimət göstərir, çünki onun reallıqları çoxsaylıdır. Bu çoxsaylı mənaları sıralamaq cəhdi, istehza ilə edilmədikcə reallığın saxtalaşdırılması ilə nəticələnir [...], belə bir dünyada reallıq yoxdur, ancaq reallıqlar var. Parodiya təkcə ədəbiyyatın (yaxud tarixin, fəlsəfənin və ya dinin) həyatı dərk etmək iddialarını lağa qoymur, həm də parodiya edilən sənət formasında əks olunan nizamlı bir kainatın görünüşünü rədd edir" [9, s.25-26] Romanda obrazlardan biri olan Eliotin psixiatra dediyi sözləri bu fikirləri təsdiq edir: "Düşünürəm ki, siz çoxlu gözəl yeni yalanlar uydurmalı olacaqsınız, başqa halda insanlar yaşamaq istəməyəcəklər" [9, s.100].

¹³ Gəncə Dövlət Universiteti. letife.ahmedova64@mail.ru

Müharibə vəhşilikləri romanda qeyd olunan ədəbi yollarla ifadə olunur, yazıçının tendensiyası çox zaman dolayısı, bəzən isə birbaşa göstərilərək humanizmi sərgiləyir. “İrqi, milli və hətta milli doqmalar kimi süni ayrı-seçkiliklərə insanın verdiyi önəm onu bütün insanları birləşdirən ümumi bəşəriyyətə məhəl qoymamağa məcbur edir” [5,s.54].

Yazıçının oxucularla ünsiyyəti də özünəməxsus xarakter daşıyır: “Böyük bir auditoriya üçün yazmağa başladım. Əgər pis bir iş görmüşəmsə, iyirmi dörd saat ərzində çox şeyi yaxaladım” [10, s.260] deyən K.Vonnequt ən ağır mövzuları belə sadə şəkildə oxuculara çatdırmağa nail olmuşdur. “K.Vonnequtun yazı üslubu güclü auditoriya hissi ilə formalaşır. O bilir ki, insanların çoxu yaxşı oxucu deyil və ona görə də onların marağını saxlamaq üçün qısa və sadə üslubda yazmalıdır. – Oxucunun itə biləcəyi cümlələrdən qaçırım... Mən kitablarımı oxumağı asanlaşdırmışam, diqqətlə dürgü işarələri ilə, çoxlu boşluqlar qoymuşam” [2, s.48-də]. Təsadüfi deyil ki, yazıçı təsvir etdiyi hadisələri sonladırmaq üçün bütün roman boyu “belə-belə işlər” ifadəsindən istifadə edir. Digər planetçiləri simvollaşdıran Tralfamadorçuların ölüm fəlsəfəsi yazıçının yumor və ironiyasının aydın ifadəsi məqsədinə xidmət edir, ölüm dəhşəti adi həyat hadisəsi düşüncəsi ilə qəbul olunur. “O, kitabda kiminsə ölümünü eşidəndə “sadəcə çiyinlərini çəkib Tralfamadorluların ölü insanları haqqında dediklərini söyləyir ki, bu da “belə-belə işlər” [9, s.27]. Yazıçı “bu ifadəni kitabda yüz dəfədən çox işlədir” [1, s.27] K.Vonnequtun bu ədəbi üsuldən istifadəsinin iki mühüm cəhəti müşahidə olunmaqdadır. Bir tərəfdən yazıçı müharibə, insan qırğını, bombardmanların səbəb olduğu faciələrinin dəhşətini qara yumorun dili ilə açmağa çalışır. Ölümə qarşı ironiya, əslində, ölümü adi hala çevirən savaşların tənqididir. Digər tərəfdən, romanda Tralfamador adlı bir başqa planetdən, oranın sakinləri olan Tralfamadorluların fəlsəfəsindən də bəhs olunmaqdadır. “Tralfamadorla öyrəndiyim ən önəmli şey adamın öldükdə sadəcə ölmüş kimi görünməsidir. Keçmişdə yaşamağa davam edər, buna görə də cənazəsində ağlamaq çox gülüncüdür. Bütün anlar, keçmiş, bu gün və gələcək hər zaman var olmuş, sonsuzadək də var olacaqdır. Tralfamadorluların bu düşüncələri fərqli, zamanları əhatə edə biləcək qabiliyyətdədir” [9, 45] deyən yazıçı “dəqiqələrin təsbəh dənələri kimi bir-birini izlədiyi və keçdikdən sonra bir daha geri gəlməyəcəyinə inanmaq biz dünyalılığın yanlışından başqa bir şey deyil [9, 45] qərarına gəlir və yazır: “Tralfamadorlu bir ölü qarşısında ölünün, xüsusilə o an pis durumda olduğunu, lakin eyni adamın bir çox başqa anlarda sağ-salamat yaşadığını düşünməklə kifayətlənir: Bu gün birinin öldüyünü eşitdikdə yalnız çiyinlərimi çəkər və Tralfamadorluların ölümlər haqqında söylədikləri bu sözləri təkrarlayaram: “Belə-belə işlər” [9, 45]. “Hər şey yaxşıdır və hər kəs öz işini görməlidir. Mən bunu Tralfamadorla öyrəndim” [9, s.189] deyən yazıçı əsərin fəlsəfəsini ifadə edir.

Buna görə də romanda süjetin zaman keçidləri arasında itdiyini müşahidə edirik ki, bu da K.Vonnequtun romanda istifadə etdiyi özünəməxsus ədəbi üsullardandır: “Vonnequtun texnikasının digər diqqətəlayiq cəhəti qeyri-adi quruluşdan istifadə etməsidir. Onun romanlarında flashback və fləş-forvardlardan istifadə önə çıxır. Məsələn, “Sallaqxana nömrə beş”-in süjetinin başlanğıcını dəqiq təxmin etmək çox çətindir. Kitabın birinci bölməsində kitabın yazılmasının çətinliyindən danışılır, ikinci fəslin birinci abzasında isə o, süjetə başlayır, lakin süjetin dəqiq nə vaxt başladığını bilmirik” [1, s.17].

“Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanında fantastik elementlər də diqqəti cəlb edir. Lakin K.Vonnequtun bu romanı, eləcə də elmi fantastika elementlərinin olduğu və bəzi tədqiqatçıların elmi fantastik üsluba aid etdiyi əsərlərinə birmənalı şəkildə elmi fantastik əsər kimi yanaşmaq mümkün deyil. Yazıçı həmin məsələyə 1965-ci ildə yazdığı “Elmi fantastika” əsərində öz münasibətini bildirmişdi: “1952-ci ildə “Player Piano”-nun rəyçilərindən elmi fantastika yazıçısı olduğumu öyrəndim [...]. O vaxtdan bəri mən elmi-fantastik fayl qutusunun inadkar sakini olmuşam və böyük cəhdlə siyirtmədən çıxmağı istəyirəm, çünki bir çox ciddi tənqidçilər bunu müntəzəm olaraq pisuar kimi görürlər” [10, s.144]. Stenli Şətt yazıçını “müxtəlif vaxtlarda orta səviyyəli elmi fantastika yazıçısı, sosial satirik, qara yumorçu və böyük bir romançı kimi” qiymətləndirmişdir [8, s.9]. Ernest V. Ranli isə qeyd edir: “Vonnequt bəzən hekayələrinə fantaziya əlavə edir, halbuki sırf elmi fantastika yalnız müəyyən bir elmi fərziyyə daxilində mümkün olana icazə verir. Vonnequt vəhşi qara yumor əlavə edir, əksər elmi-fantastiklər isə cansızlıq dərəcəsinə qədər ciddidir. Vonnequt, ümumiyyətlə, fərqli bir mənə və ədəbi sinif əlavə edir. Və nəhayət, Vonnequt müharibə, sülh, texnologiya, insan xoşbəxtliyi haqqında əsl insani suallarla məşğul görünür. O, hətta acı bir şəkildə antimaşın, antitexnologiya, antielmidir. Şübhəsiz ki, o, artıq adi bir elmi fantastika oyunu deyil” [1, s.7-8].

C.Simpson də maraqlı fikirləri irəli sürür: “İddia edirəm ki, Kurt Vonnequt elmi fantastika yazıçısı olmaqdan çox uzağa gedən bir yazıçıdır, onun əsərləri diqqətlə oxunduğunda son nəticədə elmi fantastikada mövcud olan təhlükəli fikirlərə qarşı xəbərdarlıq edir. Onun kanonunun mərkəzində elmi fantastikanın bəşəriyyəti yalan reallıqlarla və utopik cəmiyyətlər üçün olmayan və bəlkə də mövcud ola bilməyən boş vədlərlə doldurmağa qadir olduğu anlayışı dayanır. “Allah canınızı sağ eləsin, Cənab Rozuoter” (1965), “Sallaqxana nömrə beş” (1969) və “Çempionların səhər yeməyi” (1973), Vonnequtun Troutean trilogiyası kimi. Bu romanların hər birində Kilgore Troutun elmi fantastika romanlarında tapılan fikirlər Vonnequtun qəhrəmanlarının reallıqlarını təhrif etməyə müvəffəq olur. Hər bir romanı yaxından araşdırdıqda məlum olur ki, Vonnequt Trout vasitəsilə elmi fantastikanın oxunub reallıq kimi şərh edildiyi təqdirdə onun əsasında duran təhlükələri dərk edir” [7, s.262]. Maykl Krayton elmi fantastikanı daha məhdud sayır və K.Vonnequtun ondan uzaqlaşdığını qeyd edir [6,s.7]. Ç.Harris yazır ki, K.Vonnequt ilk iki romanından sonra özünü elmi fantastik yazıçı kimi qələmə verməkdən xilas olub, belə ki, Vonnequtun dediyi kimi “mən düşünürdüm ki, bu, oxucu auditoriyamı daraldır” [5,s.53].

Qeyd olunan fikirlərdən də bəlli olduğu kimi K.Vonnequtu sırf elmi fantastik yazıçı hesab etmək olmaz, ədib elmi fantastikaya belə istehza ilə yanaşmış, onu qara yumor texnikasına tabe etdirmişdir. “Sallaqxana nömrə beş” filmində Eliot Rosevater və Billi həyatı mənasız görürlər və müharibədəki dəhşətli təcrübələrə görə həyatdan həzz almırlar, buna görə də yaşaya biləcəkləri foma ilə özlərinə yeni bir dünya yaratmaq üçün elmi fantastika ilə məşğul olurlar” [1, s.28].

Roman brinci şəxsin dilindən təhkiyə edilir. Mühəribədən qayıdıb, ailə qurduğunu və uşaqlarının doğulduğunu söylədikdən sonra o, özünü belə təqdim edir: “Yon Yonsondur adım, Viskonsində çalışıram, bir böyük mişar zavodunda” [9, s.20]. 1967-ci ildə silah dostu Bernard V.O.Hare ilə Birlikdə Drezdenə gedir və əsir qaldıqları sallaqxanaya baş çəkirlər. Mühəribə, xüsusilə də Drezden bombardmanı haqqında kitab yazan təhkiyəçinin dili ilə yazıçı savaşa qarşı düşüncələrini ifadə etmişdir: “Daha o zamanlar Drezdenlə bağlı kitab yazırdım... Çox az amerikalı bunun Hiroşimadan daha çox öldürücü olduğunu bildirdi” [9, s.23]. Yazıçı faciənin mümkün qədər geniş ictimaiyyətə tam dolğunluğu və ağırlığı ilə çatdırılmaq istənmədiyini bu yolla oxucuya sızdırmağa çalışmışdır.

Drezdenin bombalanması romanı yazılan romanın əsas mövzusu olduğu üçün təhkiyəçi hadisənin araşdırması prosesini də təsvir edir. Bu araşdırmadan doğan ritorik və birbaşa suallar faciəyə səbəb olan siyasi qüvvələrə qarşı yönəlmişdir: “Drezdenin bombalanması ilə bağlı detalları öyrənmək üçün hava qüvvələrinə məktub yazdım: Bombardman əmrini kim vermişdir, neçə təyyarə hava axınında iştirak etmişdir, səbəbi nədir, bundan hansı istənilən nəticələr əldə edilmişdir, falan, filan. Mənim kimi xarici işlər üzrə əməkdaşlardan biri məktubuma cavab verdi. Üzüntülərini dilə gətirirdi, amma məlumatlar hələ də çox gizli idi. Məktubumu yüksək səslə arvadıma oxudum: “Gizlimi? Aman Allahım, kimdən gizlidir” [9, s.24].

Romanın adının ikinci hissəsi də yazıçının savaşa qarşı nifrətini simvollaşdırır. Bunu yazıçı təhkiyəçinin mühəribə dostu Harenin arvadının münasibətindən çıxış edərək ifadə etmişdir. Yon Yonson savaşa haqqında kitab yazdığı günlərdə həmin hadisələri xatırlamaq və daha yaxşı canlandırmaq üçün dostunun evinə getdikdə qadın iki kişinin təmsalında mühəribəyə nifrətini ifadə edir, mühəribəyə həsr olunmuş film və kitabların da savaşa təhrik etdiyini, “hər şeyi anladım. Onu qəzəbləndirən mühəribədir. Uşaqlarının və başqalarının övladlarının mühəribələrdə ölməsini istəmərdi və savaşı, qismən də olsa, kitablarla filimlərin qıcıqlandırıldığına inanırdı” [9, s.29] yazdıqdan sonra təhkiyəçi romanı yazmağın çətinliklərini və səbəbini ifadə edir: “Mən də ona söz vermək üçün sağ əlimi qaldırdım: “Meri” dedim, “romanımın bir günə bitəcəyini sanmıram. Bu günə qədər hamısını zibil qabına atdığım beş min səhifə yazmışam. Amma işin öhdəsindən gələsən, sizə şərəf sözü verirəm ki, romanda Frank Sinatra və ya Con Vayne tipli adamlar olmayacaq. “Bir şey daha söyləyim”, dedim, buna “uşaqların səlib yürüşü” adını verəcəm” [9, s.29]. Burada Səlib yürüşlərinə güclü bir istehzanın olduğunu da müşahidə edirik. K.Vonnequt insanların fəlakətinə səbəb olan bütün yürüşləri öz satira və kəskin tənqidinə məruz qoyur. Qeyd edək ki, Frank Sinatra və Con Vayne mühəribə mövzulu filmlərdə qəhrəmanları canlandıran aktyorlar olmuşlar.

K.Vonnequtun romanlarında bir sıra digər əsərlərə və tarixi mənbələrə istinad etmək və ya onlardan bəhs etmək səciyyəvi cəhətdir. Yazıçı Drezden hadisəsini Səlib yürüşü ilə müqayisə etdiyi zaman hadisənin tarixi köklərinə səyahət edir. Bunun üçün təhkiyəçi hüquq doktoru Çarlis Masckayın 1841-ci ildə nəşr olunan “Qeyri-adi xalq inancları və kütlənin korluğu” kitabına müraciət edir. Yazıçı xüsusi diqqətə çatdırır ki, Çarlis Masckay Səlib yürüşlərinə kəskin tənqidlə yanaşmış, uşaqların səlib yürüşünü isə on digər səlib yürüşlərindən daha çox nifrətləyiq bilmişdir. Bu baxımdan, romanda sözügedən kitabdan önəmli sitatlar da yer almışdır: “Tarix bizə görkəmli bir bəyanatla səlibçilərin bir göz yaşı və qan yolu boyunca təkəbbürlü bir fanatik tərəfindən idarə olunan cahil və vəhşi adamlardan başqa bir şey olmadıqlarını öyrədir. Buna əks olan əfsanə isə onların dindarlığından uzun uzun danışır. Məziyyətlərinin, mənfəətdən uzaq olduqlarını, ölümsüz bir şərəf daşdıqları və xristianlığa böyük xidmət göstərdiklərini həyacanlı şəkildə təsvir edir” [9, s.30].

“Qeyri-adi xalq inancları və kütlənin korluğu” kitabından bəlli olur ki, uşaqların səlib yürüşünün 1213-cü ildə iki keşişin Fransa və Almaniyada yeniyetmələrdən ibarət bir ordu toplayıb Şimali Afrikada satmağı düşündükləri zaman başlamışdır. Otuz min uşaq Fələstinə çatmaq ümidi ilə könüllü yola düşdü: “Təbii ki, bunlar nəhəng şəhərlərdə böyük qruplar halında rastlanılan, pislilik və ədəbsizlik davranışlarıyla görülən, hər şeyi etməyə hazır olan tərkedilmiş və avara uşaqlar idi” [9, s.30]. Yazıçı qeyd edir ki, papa III İnnokent də uşaqların Müqəddəs torpaqlara yetişəcəklərindən əmin idi və “biz yatarkən bu balacalar növbədədayanırdılar” [9, s.30] deyirdi. Bu uşaqların bir qismi yolda dəniz qəzalarında öldülər, bir qismi Şimali Afrikada satıldı, az bir qismi isə Cenovaya gəlmiş və orada xeyirxah insanlarla rastlaşaraq xilas olmuşdular. K.Vonnequt bu hadisəyə təsadüfən müraciət etmir, o İkinci Dünya mühəribəsini bu tarixi hadisə ilə müqayisə edir, Drezdenin bombalanmasını günahsız insanların fəlakəti kimi dəyərləndirir və Merinin təmsalında bütün mühəribələrin ən çox təsir göstərdiyi uşaqların faciəsindən doğan narahatlıq ifadə olunur.

K.Vonnequt Drezden bombalanmasının insanlığa, mədəniyyətə, humanizmə yönəldiyini göstərmək üçün tarixdə analogi hadisələrdən bəhs edən mənbələrə müraciət edir. Bu məxəzlərdən biri də Meri Endelin 1908-ci ildə nəşr olunan “Drezden, tarixi, teatrı və muzeyi” kitabıdır. Burada 1970-ci ildə Prusiyalıların Drezdenə hücumu zamanı şəhərin memarlıq və mədəniyyət abidələrinin məhf olmasından bəhs olunur. K.Vonnequt bu kitabdan da sitatları romanın səhifələrinə daxil edir: “Drezden qorxunc bir formada yandırılıb dağıdıldı. Göte gənc bir tələbə olarkən şəhəri ziyarət edəndə acınacaqlı haldakı daxınlarla qarşılaşdı” [9, s.32]. K.Vonnequt burada siyasi qüvvələrin keçmiş təcrübələrdən tarixi dərs almadıqlarını, əksinə fəlakətləri təkrarladıklarını göstərməyə çalışmışdır.

Romanın ilk bölümündə təhkiyəçinin Drezden haqqındakı kitabı yazmaq cəhdləri təsvir olunur və bölümün sonunda kitabın bitdiyi haqqında məlumat verilir: “İndi savaşa bağlı kitabımı bitirdim. Bundan sonra yazacağım daha əyləncəli olacaq. Bu uğursuz: əvvəlcədən məlum idi, duzdan bir heykəlin əsəri olduğuna görə. Belə başlayır: “Dinləyin: Billi Pilqrim zamandan ayrıldı. Və belə bitir: Cik-Cik-Cik?” [9, s.37]. Romanın ikinci bölümü isə təhkiyəçinin yazdığı romanı təqdim edir. Yazıçı postmodern roman qəlibinə uyğun olaraq roman içində roman təqdim edir, yazar ikiləşir.

K.Vonnequt romanda zaman çevrilmələrindən istifadə edərək maraqlı və orijinal bir qurğu təqdim etmişdir. Romanın qəhrəmanı Billi Pilqrim Yer və yazıçının Tralfamador adı verdiyi iki planet arasında gediş dönüş edən, özündə sosial-siyasi, mənəvi-psixoloji, intellektual cəhətləri birləşdirən bir obrazdır: “Billi qoca bir dul kimi yatdı və gözlərini

evləndiyi gün açdı. 1955-ci ildə bir qapıdan girdi; 1941-ci ildə başqa bir qapıdan çıxdı. Özünü 1963-cü ildə tapmaq üçün eyni qapıdan bir daha keçdi. Bir neçə dəfə öz doğumunda və ölümündə iştirak etdiyini, ürəyi istədiyini zaman aradakı hadisələri ziyarət etdiyini söyləyir” [9, s.41].

Qeyd olunduğu kimi, avtobiografik cizgilərə də malik olan Billi Pilqrim Nyu-York əyalətinin İllium şəhərində bərbər ailəsində doğulmuş, müharibədən öncə həmin şəhərdə eynəkçilik məktəbində altı ay dərs almışdır. İkinci Dünya müharibəsində Avropadakı piyada qüvvələrində iştirak etmiş, almanlar tərəfindən əsir alınmış, 1945-ci ildə dustaqlıqdan azad edilərək, ölkəsinə qayıtmışdır. Məktəbinə davam edən qəhrəman müdirin qızı ilə nişanlanmış, buraxılış ilində “kiçik bir sinir xəstəliyi” [9, s.42]. keçirmişdir. Məktəbi bitirdikdən sonra İllium şəhərində qaynatasının köməyi ilə öz şirkətini qurmuşdur. 1968-ci ildə Billi Pilqrimin da içərisində olduğu, eynəkçiləri daşıyan təyyarə qəzaya uğramış, müəyyən yaralar almış Billidən başqa hər kəs ölmüşdür. Qəzadan sonra işini köməkçisi və qızına həvalə edən Billi Pilqrimin həyatındakı dönüm nöqtəsi oldu: “... kimsəyə xəbər vermədən Nyu-Yorka gəldi, radioda bütün gecə davam edən bir yayına qatıldı. Zamandan ayrıldığını açıqladı. 1967-ci ildə bir uçuş dairə tərəfindən qaçırıldığını da söylədi. Uçuş dairənin Tralfamador planetindən gəldiyini söyləyirdi. Bir heyvanat parkında lüt gəzdirmək üçün aparmışdılar onu Tralfamadora. Bir dünyalı qadınla, Çılğın Montana adlı köhnə bir film aktirisi ilə cütləşdirmişdilər” [9, s.43]. Bu hadisə ictimaiyyət tərəfindən maraqla qarşılanmış, qızı Barbara isə atasının psixi xəstə olduğunu düşünmüşdür. Billi Pilqrim ilk dəfə qızının toy günü uçuş dairələr tərəfindən qaçırıldığını və dünya zamanında saniyənin mində birinin Tralfamadora uzun zaman olduğunu və buna görə də ətrafdakıların onun yoxluğunu hiss etmədiklərinə ısrarla inandırmağa çalışırdı. Bu cəhətlər romana müəyyən qədər fantastik xarakter gətirsə də, K.Vonnequt cəmiyyətin psixi xəstə hesab etdiyi qəhrəmanın dilindən bir sıra həqiqətləri söylədiyi və onlara istehza etdiyi üçün bunu yazıcının ədəbi gedişi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Billi Pilqrim digər planetin və onun əhalisinin xüsusiyyətlərini İlliumun “Xəbər bələdçisi”nə yazdığı məktublarda təsvir edir.

K.Vonnequt Tralfamador planetini yalanlar, fəlakətlər dolu dünyaya qarşı qoyur: “Artıq onu məşğul edən dünyalıların ruhlarına düzəldici şüşələr düzməkdən başqa bir şey deyildi. Sürü ilə itirilmiş və şaşqın ruhun olduğunu düşünürdü Billi. Səbəbi də Tralfamadorlu balaca və yaşıl dostları qədər açıq-aydın görə bilməmələri idi” [9, s.47].

Billi Pilqrimin zamandan ayrılmasını, zaman çevrilmələrini yazıçı yad planetlərin təsiri kimi qiymətləndirmir. Qəhrəman ilk dəfə 1944-cü ildə belə bir zaman dəyişikliyinə məruz qaldığını dilə gətirir. Billinin ilk dəfə İkinci Dünya müharibəsində zamandan ayrıldığı göstərilir, orduda keşiş yardımçısı olarkən düzənlədikləri bir təlimdə fiziki mənada ölənlərin dirilərlə bir süfrədə yemək yediklərini xatırlayan qəhrəman o andan zamandan ayrıldığını anlayır, sonradan Tralfamadorların ölüm haqqındakı düşüncələri ilə bunu təsdiq edir.

Göründüyü ki, Kurt Vonnequt “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü” romanında fərqli ədəbi üsullardan istifadə etmiş, orijinal bədii qurğu ilə İkinci Dünya müharibəsində, xüsusilə də Drezden şəhərinin bombalanması zamanı həlak olmuş insanların faciəsini göstərmiş, savaşların insanlığın məhfinə apardığını əks etdirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abdulrahman Soran A. Absurdity In Kurt Vonnegut's Slaughterhouse-Five And The Sirens Of Titan, And Albert Camus' The Stranger And The Plague. (M.A. Thesis), Yuzuncu Yil University, Van, 2018. 88 p.
2. Allen William Rodney. Conversations with Kurt Vonnegut. Jackson: U of Mississippi, 1988.
3. Baldick Chris. The Oxford Dictionary of Literary Terms. Oxford: Oxford U Print, 2008.
4. Davis Todd F. Kurt Vonnegut's Crusade, Or, How a Postmodern Harlequin Preached a New Kind of Humanism. Albany: State U of New York, 2006.
5. Haris Charles B. Contemporary American Novelists of the Absurd. New Haven: College & University Press, 1971.
6. Shaw William Gary. Comic Absurdity And the Novel of Kurt Vonnegut, Jr. Diss. Oklahoma State U, 1975. Oklahoma State U Library, 1976.
7. Simpson, Josh. “This Promising of Great Secrets”: Literature, Ideas, and the (Re) Invention of Reality in Kurt Vonnegut's God Bless You, Mr. Rosewater, Slaughterhouse-Five, and Breakfast of Champions “Fantasies of an Impossibly Hospitable World”: Science Fiction and Madness in Vonnegut's Troutene Trilogiy”. Critique: Studies in Contemporary Fiction 45.3 (2004): 261-71. Web. 24 Feb. 2017.
8. Schatt Stanley. Kurt Vonnegut Jr. Boston: Twayne, 1976.
9. Vonnegut Kurt. Slaughterhouse-Five. New York: Dial Press, 2007.
10. Vonnegut Kurt. Wampeters, Foma, & Granfaloon(Opinions). New York: Dial Press, 1999.

Açar sözlər: Kurt Vonnequt, roman. “Sallaqxana nömrə beş və ya uşaqların xaç yürüşü”. Drezden

Ключевые слова: Курт Воннегут, роман, «Бойня номер пять, или Крестовый поход детей», Дрезден

Key words: Kurt Vonnegut, novel, “Slaughterhouse-Five, or, The Children's Crusade”, Dresden

ОСОБЕННОСТИ ТЕМЫ И ИДЕИ РОМАНА КУРТА ВОННЕГУТА "БОЙНЯ НОМЕР ПЯТЬ, ИЛИ КРЕСТОВЫЙ ПОХОД ДЕТЕЙ"

Резюме

Курт Воннегут, видный представитель американской литературы XX века, был одним из писателей, проявивших оригинальное отношение к литературным течениям и общественно-политической жизни того времени. Знаменитый роман писателя «Бойня номер пять, или Крестовый поход детей» (1969) — одно из важных произведений, как с точки зрения эстетических качеств, так и иного подхода к реальным событиям. Роман «Битва номер пять, или крестовый поход детей» также носит автобиографический характер. Во время Второй мировой войны К.Воннегут попал в плен к немцам, был отправлен в Европу для участия в битве в Арденнах в Дрездене и оставался в плену до конца войны. Хотя страшные события и военные бедствия в Дрездене нашли отражение в ряде произведений писателя, роман «Бойня номер пять» непосредственно посвящен упомянутой трагедии. Роман рассказывает об этом событии, в результате которого погибло более ста тридцати пяти тысяч человек, и показывает критичное отношение К.Воннегута к войне. Как и в ряде своих романов, в произведении «Бойня номер пять, или крестовый поход детей» К.Воннегут использовал литературные приемы постмодернизма,

фантазии, символизма, фантастики и иронии.

**FEATURES OF THE THEME AND IDEA OF KURT VONNEGUT'S NOVEL
“SLAUGHTERHOUSE-FIVE OR THE CHILDREN'S CRUSADE”**

Summary

Kurt Vonnegut, a prominent representative of American literature of the 20th century, was one of the writers who showed an original attitude to the literary movements and socio-political life of that time. The writer's famous novel Slaughterhouse-Five (or The Children's Crusade: A Duty Dance with Death (1969)) is one of the most important works, both in terms of aesthetic qualities and a different approach to real events. The novel “Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade” is also autobiographical. During the Second World War, K. Vonnegut was captured by the Germans, was sent to Europe to participate in the Battle of the Bulge in Dresden and remained in captivity until the end of the war. Although the terrible events and military disasters in Dresden were reflected in a number of the writer's works, the novel “Slaughterhouse – Five” is directly dedicated to the mentioned tragedy. The novel tells about this event, as a result of which more than one hundred and thirty-five thousand people died, and shows the critical attitude of K. Vonnegut to the war. As in a number of his novels, in “Slaughterhouse-Five, or The Children's Crusade”, K. Vonnegut used the literary techniques of postmodernism, fantasy, symbolism, fiction and irony.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Türkan Azad qızı Mehdiyeva¹⁴
GÖRKƏMLİ SURİYA YAZIÇISI GADƏT ƏS-SƏMMANIN HEKAYƏLƏRİNDƏ
QADIN PROBLEMI

Giriş. İkinci dünya müharibəsi sonrası fransız işğalından qurtulan Livanda ilginç bir vəziyyət vardı. Bir çox fərqli mədəniyyətlərə və dinlərə sahib olan bu torpaqlarda yeni bir düzən yaranmaqda iken qonşu Fələstin ərazisi İsrailin işğalına məruz qaldı ki, bu da Livana təsirsiz ötüşmədi. Ölkədə xristian və müsəlmanlar arasında qütbləşmə gərgin həddə çatdı.

1942-ci ildə Şamda doğulan, fransız məktəbində oxuyan, Şam universitetində təhsilini başa vurduqdan sonra Amerika universitetində magistratura təhsili alan, həyatının önəmli hissəsini Beyrutda keçirən görkəmli yazıçı Gadət əs-Səmman belə bir mühitin yetirməsidir. O, mühafizəkar bir Şam ailəsinin uşağı idi. Ailə mühafizəkar olsa da, elmə, sənətə, xüsusən də ədəbiyyata biganə deyildi. Şair və nasir Qabbani onların qohumu idi. Atası Əhməd əs-Səmman isə bir ədəbiyyat aşığı, şeir, sənət vurğunu olan ərəb ziyalı kimi sonralar Suriya universitetinin rektoru olmuşdu.

Doktorluq işini müdafiə etmək üçün Londona gedən Gadət sonda bu layihədən imtina etməli olur. Ordaykən atasının vəfat xəbəri onu sarsıtdı. Livandakı jurnalistika fəaliyyətinə xitam verdi. Suriyanı rəsmi icazə almadan tərک etdiyinə görə üç aylıq qiyabi həbs cəzası kəsildi.

Lakin yazıçı bu mübarizədən bir an belə geri durmadı, mübarizəsini hər vaxtlə davam etdirdi.

Sonralar o, fikrini belə izah etmişdi: “Bu vəhşi dünyada mənə qarşı olan bütün qüvvələrə qarşı təkbaşına dayandım. O ağır illəri Livan ilə müxtəlif Avropa ölkələri arasında mücadilə apararaq keçirdim. Bu illər məni formalaşdırdı. O illərdə yad ölkələrdə hər-hansı maddi təminatım olmadan, ailəm, sosial statusum olmadan yaşadım, kimsənin qarşısında əyilmədən yaşadım və bilmədiyim çox şeylər öyrəndim. Aldığım ağır dərslər o illərdə məni ölü kimi düşünən – çökən bir qadın hesab edən Şam cəmiyyətinin ən sonda nə düşüncəyini deyil, özümün gerçəkdən mücadiləcəyi bir qadın kimi yetişdiyimi və üstəlik bir sənətcı olaraq da meydana atıldığımı kəşf etdim” [5].

Maraqlı burasındadır ki, gələcəyə deyil, qaranlıq keçmişinə daha çox bağlı olan despotik ərəb cəmiyyətində qadının tək yaşaması və həyatın burulğanlarında təkbaşına mübarizə etməsi caiz sayılmırdı və buna pis baxılırdı. Hətta Gadəti aşağılayaraq ayaqlara düşmüş bir qadın kimi xarakterizə edənlər də tapılırdı. O, bütün bu naqisliklərə qarşı yorulmadan təkbaşına mübarizə apardı, ailə qurduqdan sonra isə onu qınayan cəmiyyətə qarşı dimdik duraraq əsərləri ilə mücadiləsini davam etdirməyə başladı.

Sonralar Parisə köçən yazıçı burada yeni əsərlər yazdı və Londondakı bir ədəbi nəsrə müqavilə əsasında yazılar yazmağa davam etdi.

Özünün çox əzablar çəkdiyi mühafizəkar cəmiyyətin qadına qarşı çıxması, qadını alçaldıb üçüncü növ insan kimi təqdim etməsi yazıçının qadınların haqq işi uğrunda mübarizəyə qalxmasına səbəb oldu. O, tək cə qadınların maariflənməsini deyil, onların idarəetmədə, yaradıcılıq sahələrində də kişilərlə bərabər çalışa bilməsini tələb edirdi [10].

Əsas hissə. Yazıçı xanımın bədii irsi rəngarəngdir. Burada gözəl şeirlər, ofsunlayıcı hekayələr və oxucunun ayrıla bilməyəcəyi romanlar yer alıb. Sağlığında ərəb ədəbiyyatının klassikinə çevrilən Gadət əs-Səmman müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilib.

Misri tənqidçi Hayal əl-Əşəri Gadət əs-Səmmanın hekayələrini “dünya ədəbiyyatının qapısının döyülməsi” hesab edirdi. Həmyerlisi İlham Hali isə Gadət əs-Səmmanın nəsline simvolu, müasiri olduğu dövrdə kişi və qadınlar üçün sürpriz sima hesab edirdi. Məşhur romançı, dramaturq və tənqidçi Riyad İsmətə görə, “bu gün Gadət əs-Səmman öz ecəzkar bədii dühası və populyarlığı səbəbindən yazıçı ilə oxucu kütləsi arasında geniş əlaqə yaratmağa müyəsər olan nadir yaradıcılardan biridir. Bu gün Gadət əs-Səmman yalnız ərəb qadın ədəbiyyatının fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri deyil, həm də ümumiyyətlə ərəb ədəbiyyatı elitasının görkəmli nümayəndəsidir” [9, s. 122].

Başqa bir ərəb müəllifi daha irəli gedərək böyük yazıçı haqqında belə fikir söyləyir: “Bu yazıçı qələmlə deyil, bıçaqla, mürəkkəblə deyil, qanla yazır. Bu yazıçı elə yüksəklikdən başlayıb ki, onu ora öz əzmi qaldırıb” [7, s. 8].

Gözəl şeirlər müəllifi, oxunaqlı publisistikası olsa da, Gadət əs-Səmman qüdrətli bir nəsr ustasıdır. Oxunaqlı romanları ilə yanaşı, o, maraqlı hekayələr də qələmə almışdır. Yazıçının “Gözlərin taleyimdir” (“عينك قدرى” - Aynake qaderi 1962), “Beyrutda dəniz yoxdur” (“لا بحر في بيروت” - La bahri fi Beyrut 1965), “Qürbət gecəsi” (“ليل الغربة” - Leylu-l-gurabəi 1967), “Yaxın limanlardan uzaqlarda” (“رحيل المرافى القديمة” - “Rahilul-merafiil-qadiyməti”, 1973), “Sənə eşq elan etdim” (“أعلنت عليك الحب” - “Ələntü aleykə əl-hubb”, 1976) hekayə kitabları ona çoxlu oxucu qazandırdı.

Bu hekayələrdə insan talelərinə yadelli işğalının, vətəndaş müharibəsinin, qaçqınlığın və yoxsulluğun qoyduğu ağır izlər və bu izlərin qovşağında doğulan sevgilər bariz bir dillə verilmişdir. “Üzün, ey hekayə, ürək qaçar, ondan müşk qoxusu qalxar, yağış yağanda qoxusu bahar dadar – geniş sahillərin əzablı hüznü və sıcaqlığında... Üzün ey gözlərdəki yaşılıq, ey roman şəhvətinin bənzərliyi ilə öpüşən... Kölgən, o bilinən lənətilə mənə yetişəcəkmi?” [3]

Sevgi, xanım yazarın əsərlərində qırmızı bir xətt kimi keçir. Bu sevgi vətənə, sevgiliyə və anaya da aid ola bilər. Hər nəyə olur-olsun, onun adı sevgidir və insanı yaşamağa, həyatın dadını çıxartmağa səsləyir. Xüsusən də, qadın olasan, şərqli olasan və illah da ərəb qadını olasan. Yuxarıda misal gətirdiyimiz hekayədə bu hissələr daha güclüdür: “Uzun illər qurduğu xəyallarla ümüdlənərdi. O üzlərdəki gülüş inamlı üzlərdəki göz yaş kimi, zamanın tükürpədicı qoxusu kimi, quru torpağın yarığından boylanan bir əminlikdə bəlkə. Bütün duyğularıyla indi mən gerçəkdən onu sevirəm, rəsmimi tamamlamasını diləyirəm... [3]

Sözgedən hekayədə qadının öz ağır keçmişindən ayrılmasını, o qəmli anlara bir də qayıtmaq istəməməsi, öz yeni

¹⁴ Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Ziya Bünyadov adına Şərqişnaslıq İnstitutunun dissertantı E-mail: turkanazad15@gmail.com

həyatını yaşaması və onu yeni üfüqlərə aparması ağır yazı tərzii ilə təsvir edilir: “Üzlər... Üzlərə qəzəbimin damlacıqlarıyla yönəlirəm... Üzlər və onların hayqırtıları... onların nə üçün hayqırdığını uzaqdan da olsa bir öyrənə bilsəm... Ey xətalı bir ildirəm, başıma çaxıb oyandıran şey o qorxuların səhəri... Ey yorğun ömrümün xatirələrindən tökülənlər, sizi basdıraram... və davamınızı da... Nə sizə yiyə duraram, nə də sizi xatırlamayacağam...” [3]

Yazıcının hekayələrində usta bir qələmlə Şərq qadınının obrazı təsvir olunub. Bu hekayələrdə sevən bir qəlbin çırpıntıları, sevdii şəxsə olan hədsiz istək və duyğuları qadın yazıçıya xas bəlağətli bir dillər verilib: “Mən səni öz mənliliyimi tanıdığım kimi tanıyıram. Hər hansı bir bağçanın ağacında göyərən iki yarpaq kimiyik. Bir rüzgar onları əllərimdən qoparıb uzaqlara aparar, dənizlərə, məkansız yerlərə... Yağışdan sonra şalalələr o yarpaqları qayalıqlarda yenidən göyərdəcək, bizi yenidən biz edəcək...” [4, s. 15]

Yazıcının hekayələrində həyat xətti ilə bədii leytmotiv çox yaxındır. O, bütün hekayələrinin içərisində bir surət kimi, bir insan xarakteri kimi keçir. Qərbdədir ki, onun öz düşüncələri ilə qəhrəmanlarının düşüncələri arasında çox yaxınlıq, hətta bəzi hallarda eyniyyət var. “Sevgi azad seçim, nikah öhdəlikdir” deyən yazıçı tamamilən qadın qəhrəmanları kimi düşünür [1, s. 42].

Yazıcının hekayələrindəki humanizm və bəşəri motivlər o qədər güclüdür ki, buna görə onu dünya nəsrinin klassikləri ilə müqayisə edirlər. Məsələn böyük amerkan ədibi E.Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərindəki insan iradəsinin hər şeyə qalib gəlməsi kimi bəşəri ideya Gədət əs-Səmmanın “Namus cinayəti” (“Köhnə limanda qətl” kitabından) hekayəsində də önə çıxır ki, bir sıra tədqiqatçılar bu iki müəllif və onların əsərləri arasında paralelliklər axtarırlar. “Yazıcının geniş bilik dairəsi və mənsub olduğu sinfin (burjaziyanın) mühitini yaxşı bilməsi onun əsərlərinə də sirayət etmiş, obrazlarının təzadlılığı və əhatəliliyi baxımından görkəmli yazıçı Heminqueyin “Qoca və dəniz” əsərindəki səviyyəyə yaxınlaşdırmışdır” [1, s. 26].

“Gədət əs-Səmmanın etirazları və ədəbi öhdəlikləri onun şəxsi həyatı ilə sıx bağlıdır. Onun bütün fəaliyyəti Vətənlə və vətəndaşlıq borcu ilə bağlı idi” [6, s. 61].

Di Karyaya görə “Gəmilərin şərqisi” (“Beyrutda dəniz yoxdur” kitabından) hekayəsinin qəhrəmanının etirazı Faustun şərq qüvvələrinə qarşı dayanmaq əzmi kimi görünür [6, s. 74]

Bu əsərdə yazıcının etirazı ilk cümlələrdəki təsvirdən görünməkdədir.

“Şəhər şiddətli küləyin qara buludların qaraltısına büründü. Binanın büründüyü bu qorxunc durum otağımın içində də gömülüb qalıb. Gözlərim divardakı saata dikilib qalmışdı. Saatın əqrəbləri sanki ilişib qalmış, on saniyədə bir əqrəb tərpənirdi. Otağımdakı masada atəşin alovu; bayırdasa yağış dəcəl uşaq kimi pəncərə şüşələrinə çırpılır. Bu zaman kəsiyində göz-gözə gəldiyim şüşələrin ardından su süzülüb üzümə yansıyır” [4, s. 11].

Suriyalı tənqidçi Naim Həsən Yafi Gədət əs-Səmmanın hekayələrindəki qadın, sevgi, cəmiyyət problemləri, habelə qadının romantik protesti haqqında yazır: “Yazıçı şərq qadınının romantik protestini öz həyatının təmsalında verir. Sanki bunda o özü məsuliyyət daşıyır. Qəhrəmanlarının taleyini öz taleyindən keçirir. Bu inqilabi dəyişimdə yeni təfəkkürün özünüifadəsi meydana çıxır” [8, s. 58].

Bu baxımdan yuxarıda misal gətirdiyimiz “Ah Dəməşq” hekayəsi çox səciyyəvidir. Yazıçı Dəməşqlə London arasında qalan qəhrəmanlarının nostalji hissələrini, şərqli qadının əzablarını belə təsvir edir: “Və kiçik, məsum dünyamız bir timsahın ağzında imiş kimi görünür. Kəşkə şəhərimi bu timsahın ağzından qurtara bilsəm...”

Hardasan itaətkar və əsl Şamlım? Niyə yalnız sadiq qala biləcəyimiz və böyütdüyümüz sevgimizi, qürurumuzu itirməmək üçün pəncələrinizdən qorunmalıyıq? Niyə səni, yalnız səni sevdikimiz üçün rədd edildiyimizi anlamırsan? Səndən başqa bir başqasına aid olmağı qəbul etmədiyimə görəmi? Çünki bizi özgə torpaqlara atmaq imkansızdır. Bizə rəğmən, sizdəki insanıyyətə nə deyim? Ah, Şam...” [2]

Nəticə. Əslən suriyalı olsa da, özünü həm də livanlı hesab edən yazıçı bu bölgədəki ərəb ictimaiyyətinin, xüsusən qadınların azadlıq mübarizəsini əsərlərində daim işıqlandırmış, bir növ onun qələmi bu mübarizənin simvoluna çevrilmişdir. Nə yazıqlar ki, bu gün də müəllifin doğulduğu Suriya od içindədir. Bu torpaqların insanının azadlıq mübarizəsini illər əvvəl roman və hekayələrində işıqlandıran Gədət əs-Səmmanın əsərlərinə bu gün də böyük ehtiyac vardır.

Bir novator ədib kimi onun hekayələri bütün ərəb ölkələrində, habelə Qərbin bir sıra qabaqcıl dairələrində dəfələrlə çap olunmuş və müəllifinə böyük şöhrət qazandırmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Al-Arnaud Abdül Lətif, “Gədət əs-Səmmanın. Onun tam olmayan seçilmiş əsərlərinə səyahət” (“Rixliya fi-əməliha qeyr əl-kamil”) Dəməşq, 193, s.42
2. Ghada Al-Samman'dan "Oh Damascus", Ərəbcədən ingiliscəyə çevirən Annie Weaver// <https://www.jadaliyya.com/Details/33363>
3. Gədət əs-Səmmanın, “Limansız qaraçı gözəli”, Ərəbcədən çevirən Türkan Mehdiyeva, <https://edebiyat.az/proza/860-gade-es-semman-suriya-1942-lmansz-qarac-gozel-hekaye.html>
4. Gədət əs-Səmmanın “Beyrutta dəniz yox”, İstanbul, 2002, Ərəbcədən çevirən M.Fındıççı, s.112.
5. Pauline Homsı Vinson. Ghada Samman: A Writer of Many Layers // Al Jadid Magazine, Vol. 8, no. 39 (Spring 2002) // <https://www.aljadid.com/content/ghada-samman-writer-many-layers>
6. P. Di Karyu “Gədət əs-Səmmanın etirazları və ədəbi öhdəlikləri” (“Ə-Təmmarud val-iltizam fi ədəb Qadət əs-Səmmanın”), Beyrut, 1991. s.61.
7. Rifaiya Yasin, “əs-Saura”, Bağdad, 1988. Шуйская Н.М. ШИ9 Поэтесса рассказа (Новеллистика Гады ас-Самман 60–90-е гг. XX в.) : монография / Н.М. Шуйская ; Моск. гос. Ин-т междунар. отношений (унт) МИД России, каф. языков стран Ближнего и Среднего Востока. стр.8
8. Yafi Həsən Naim, “Suriya hekayəsində bədii fonmanın inkişafı”, “Əl-Ədəb” dərgisi, Beyrut, 1965, N-6, s.58.
9. Али-заде Э.А. Арабская проза малых форм: пути становления (конец XIX 20-е годы XX века). — Неизменность и новизна художественного мира. Памяти Е.Э.Бергелъса. Сб. статей. М.: ИВ РАН, 1999. - 292 с.
10. https://en.wikipedia.org/wiki/Ghada_al-Samman

Açar sözlər: qadın problemi, modern hekayəçilik, qadın emansipasiyası, şərq despotizmi, qadın zəkası, bərabər hüquqlar, şərqli təfəkkürü

Ключевые слова: женская проблема, современное повествование, женская эмансипация, восточная деспотия, женская интеллигентность, равноправие, восточное мышление.

Key words: woman problem, modern narration, women's emancipation, oriental despotism, female intelligence, equal rights, oriental thinking.

Xülasə

Məlumdur ki, qadın problemi 18-ci əsrdə ərəb dünyasında qalxan bir məsələ kimi hələ də öz həllini tam olaraq tapmamışdır. Bu mühüm məsələnin qoyuluşu və həlli hər bir cəmiyyətin yanaşma tərzindən asılıdır. Məsələn, 19-cu əsrdə Misirdə qadın məsələsinə yalnız kişilərdən sonra ortaya gələ bilən və üstünə çox gedilməyən məsələ kimi baxılırdı. Qadının səsinə yüksəldə bilməsi ayıb sayılırdı. Hətta romanlara qəhrəman olan qadın surətləri yalnız Misir xaricində təsvir oluna bilərdi. Hüseyin Riyadın “əl-Fetatul Yabaniyə” romanında məkan Yaponiya seçilmişdi. Ərəb toplumu, nə yazıqlar ki, bu cür açıq fikirliyə qarşı dözümsüz idi. Buna görə də Suriya və Livan yazıçıları da uzun zaman öz ölkələrindəki qadınların problemlərindən açıq şəkildə bəhs etməkdən çəkinirdilər. Buna görə də ya yazıçılar özləri (Cübran Xəlil kimi), yaxud qəhrəmanları xaricə “getməli” olurdular. Ən yaxşı halda ərəb cəmiyyətlərinin Qərb ölkələri ilə təması, digər sahələrdə olduğu kimi, qadına münasibətdə də pozitiv məqamların ortaya çıxmasına səbəb olurdu.

Ərəb cəmiyyətinin Qərb dünyası ilə ilk təması, mədəniyyətlərin toqquşma və qovuşma nöqtəsi, habelə modern ərəb ədəbiyyatının formalaşması öz başlanğıcını 1798-ci ildə Napoleonun Misiri işğal etməsi prosesindən əxz etmişdir.

Eyni zamanda Osmanlı dövlətinin Misir valisi Mehmet Əli Paşanın başçılıq etdiyi mədəniyyət adamlarından ibarət heyət, hansı ki, o heyətə əl-Tahtavi də daxil idi, Qərb mədəniyyətini öz ölkələrində həm tərcümə, həm də uyğunlaşdırılmış formada tətbiq etmə baxımından çox böyük işlər görmüşdür. Mədəniyyətin bütün sahələrində, eyni zamanda ərəb ədəbiyyatında da bu, yeni mərhələnin dönüş nöqtəsi kimi qəbul edilir.

ЖЕНСКАЯ ПРОБЛЕМА В РАССКАЗАХ ВЫДАЮЩЕЙСЯ СИРИЙСКОЙ ПИСАТЕЛЬНИЦЫ ГАДАТ АС-САММАНА

Резюме

Известно, что женская проблема, как вопрос, возникший в арабском мире в XVIII веке, до сих пор не решена в полной мере. Постановка и решение этого важного вопроса зависит от подхода каждого общества. Например, в Египте в 19 веке женский вопрос рассматривался как вопрос, который мог возникнуть только после мужчин и мало обсуждался. Считалось позором, что женщина могла повысить голос. Даже героинь романов можно было изображать только за пределами Египта. В романе Хусейна Рияда «Аль-Фататул Джабания» местом была выбрана Япония. Арабское общество, увы, было нетерпимо к такой непредубежденности. Вот почему сирийские и ливанские писатели долгое время избегали открыто говорить о женских проблемах в своих странах. Поэтому либо сами писатели (как Джубран Халил), либо их герои должны были «уехать» за границу. В лучшем случае контакты арабских обществ с западными странами приводили к появлению положительных моментов в отношении к женщинам, как и в других сферах.

Первый контакт арабского общества с западным миром, точка столкновения и сближения культур, а также формирование современной арабской литературы берут свое начало в процессе вторжения Наполеона в Египет в 1798 году.

В то же время делегация культурных людей во главе с Мехметом Али-пашой, правителем Египта Османского государства, в состав которой входил ат-Тахтави, проделала большую работу в плане применения западной культуры в своих странах, как в переводе, так и в адаптированном виде. Во всех областях культуры, а также в арабской литературе это считается переломным моментом нового этапа.

OMAN PROBLEM IN THE STORIES OF THE OUTSTANDING SYRIAN WRITER GADAT AS-SAMMAN

Summary

It is known that the woman problem, as an issue that arose in the Arab world in the 18th century, has not yet been fully resolved. The formulation and solution of this important question depends on the approach of each society. For example, in Egypt in the 19th century, the women's issue was seen as an issue that could only come after men and was little discussed. It was considered shameful that a woman could raise her voice. Even the heroines of novels could only be portrayed outside of Egypt. In Hussein Riyadh's novel Al-Fatatul Jabaniya, Japan was chosen as the place. Arab society, alas, was intolerant of such open-mindedness. This is why Syrian and Lebanese writers have long avoided talking openly about women's issues in their countries. Therefore, either the writers themselves (like Jubran Khalil) or their heroes had to "leave" abroad. At best, the contacts of Arab societies with Western countries led to the emergence of positive aspects in relation to women, as in other areas.

The first contact of Arab society with the Western world, the point of collision and rapprochement of cultures, as well as the formation of modern Arabic literature, originate in the process of Napoleon's invasion of Egypt in 1798.

At the same time, a delegation of cultured people led by Mehmet Ali Pasha, ruler of the Ottoman state of Egypt, which included at-Tahtawi, did a great job in terms of applying Western culture in their countries, both in translation and in adapted form. In all areas of culture, as well as in Arabic literature, this is considered the turning point of a new stage.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Aytən Maqşud qızı Nəşibova¹⁵

ŞAH İSMAYIL XƏTƏİ ŞƏXSİYYƏTİ QƏRB YÖNÜMLÜ ARAŞDIRMALARDA

Səfəvi sülaləsi İranın və Türk dünyası tarixinin ən güclü və nüfuzlu sülalələrindəndir. Səfəvilər mövzusu tarixçilərin daim nəzərindədir, bu sahədə bir çox araşdırmaçı öz töhvəsini vermişdir. Xüsusilə bu mövzu Qərb tarixçilərinin maraq dairəsindədir. Tarixi araşdırmaların təbiətinə uyğun olaraq, mövzunun ətrafında bir çox tendensiyalar və fərziyələr mövcuddur. Baxmayaraq ki, Qərb tarixşünaslığında “revizionist”, yəni “yeni analitik baxış” çox təqdir edilməkdədir, lakin kristallaşmış stereotiplər, həmişəki kimi, maneə törətməkdə davam etməkdədir. Xüsusilə Səfəvilər sülaləsinin mənşəi və ideologiyasını araşdıranlar üçün bu məsələ aktuallığını qoruyur.

Lakin tarixi etikanın qanunlarını tətbiq etmək və qorumaq üçün bu tendensiyalara yenidən baxılıb və düzgün istiqamət vermək zamanın tələbidir. Bu məqalənin yazmaqda məqsəd qərb alimlərinin Səfəvi sülaləsinə dair araşdırmalarına analitik yanaşmaq, bəzi ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlara diqqət cəlb etməkdir. Məlumdur ki, bu araşdırmalardakı bütün mövcud problemlərə toxunmaq qeyri-mümkündür. Baxmayaraq ki, bu sahədə uzun illər boyu bir çox iş görülmüdü, yeni yaşamağa hər zaman ehtiyac duyulmaqdadır. Burada məqsəd qətiyyətlə seçilən araşdırmaları nüfuzdan salmaq deyil. Sadəcə, bu mövzunu daha yaxşı anlamaq üçün yenidən baxmağa və analiz etməyə ehtiyac duyulur.

Şah İsmayıl Xətai haqqında Denisson Rossun “The early years of Shah İsmayıl” əsərində belə bir mənərə təsvir edilib. Bektəşi sufi ocağının müridi Dədə Məhəmməd Məkkəyə ziyarətə gedərkən başına gələn bir hadisəni nəql edir. O, yolda azır, çox əziyyətlər çəkir və ölüm ayağında olduğu zaman bir ərəb uşaq ona yaxınlaşıb çox yaxında rahat bir yer olduğunu və Dədə Məhəmmədin ora getməli olduğunu söyləyir. Dədə Məhəmməd çox gücsüz olduğunu deyir, lakin uşaq əlini ona uzadan kimi özünü qeyri-adi bir yerdə, çiçəklərin arasında, qızıl çadırda və qızıl taxtda oturmuş, üzü tülbəndli çox gözəl bir gəncin hüsurunda dayanmış görünür. “O, bir grup insanın çadırı daxil olduğunu və yanlarında on dörd yaşında, qırmızı saçlı, ağ üzli, tünd ala gözlü gənc bir oğlan gətirdiklərini görür. Oğlanın başında qırmızı başlıq var idi”.

Bu gənc bir tərəfdə dayandı. Tülbəndli gənc ona müraciət edib dedi: Ey İsmayıl, sənin gəlmək vaxtın çatdı. Oğlan ona belə cavab verdi: Ey müqəddəs Həzrət, əmr et. Sonra tülbəndli gənc onu yaxına çağıraraq, öz kəmərinə çıxarıb üç dəfə başının üstünə qaldıraraq yerə qoyur. O, İsmayılı xələt geyindirir, İsmayılın papağını çıxarır, İsmayılı öz qılıncı ilə quşayır və gedə biləcəyini söyləyir.

Dədə Məhəmməd ayılında anlayır ki, o tülbəndli gənc Sahib-Əz-Zaman Mehdi-dən başqası deyildi. Bəli, Şah İsmayıl taxta çıxan zaman onun ətrafında məhz belə bir mistik, sirli təntənə siması var idi.

Əlbəttə, Qərbdə bu “əfsanələrin” Şah İsmayılın hakimiyyətini legitimləşdirmək üçün yazıldığını iddia edirlər. Lakin onun legitimləşdirilmə ehtiyacı yox idi. Bəlkə o an dünyada bu şəxs qədər zərrəbin altında olan insan yox idi. Hətta saysız hesabsız düşmənlərinin onun Əhli Beyt olmasını vurğulamaları və müqəddəs sülalənin nümayəndəsi kimi müraciət etmələri buna dəlalət edir.

Persiyada o dövrdə bu qədər təsir gücünə malik və bu gücün təsirini əsirlərə davam etdirən bu İsmayıl kim idi. Roemer belə ritorik sualla çıxış edir [5].

Şah İsmayılın şəxsiyyətini anlamaq üçün Roemer onun böyüdüüyü mühiti, onun sözləri ilə “strange intellectual climate” – “qərribə \ bir qədər neqativ tonla \ intellektual mühiti” təsvir etmək lazım olduğunu deyir.

Roemer Şah İsmayılın taxta çıxdıqdan sonra Şiəliyi tətbiq etməyə başladığını deyir, lakin o, özü də qeyd etdiyi kimi, Oqtay Əfəndiyevdən fərqli olaraq \ müəllif \ bu istəyin siyasətdən deyil, məhz sünniliyin ləğv olunmasına qarşı atılmış addım hesab edir, lakin o izah etmir ki, Şah İsmayılın əslində yaydığı Şiəlik məhz Sufilik \ On İki İmam doktrini \ idi, bu onların Səfat Əl Səfa təriqətinin əsas qayəsi idi.

Amma Roemer bu faktı nədənsə şübhə altına alıb Şiəlik sözlünə üstünlük verir və hətta Şiəliyin bu təriqətdə əsasını kim qoyduğunu müzakirə edir, və demək olar ki, lüzumsuz müzakirə açır. Roemerin analizində əsas problem Əzəli Şiəliklə, yəni On İki İmam doktrini ilə Ortodoks Şiəliyinə aydınlıq gətirmədən təriqətin fəlsəfəsini izah etməyə çalışmasıdır. Lakin bəzən o, düz nəticə də əldə edə bilir.

Görünür, problemin həlli Şeyx Səfinin və onun xələflərinin, İsmayıl da daxil olmaqla, taxta çıxmazdan əvvəl və planlı şəkildə Şiəliyə daxil olmağdan əvvəl məhz xalq İslamı çərçivəsində araşdırılmalıdır. Şah İsmayılı gəldikdə, əlbəttə ki, Roemer özü yaratdığı qarışıqlıqdan belə çıxır. Şah İsmayılın atdığı addımlar xalq İslamı nöqte nəzərindən analiz edilsə, görərik ki, onun ətrafında müşahidə edilən Həzrəti Əliyə səcdə onun daxilində dərin kök salmışdı, buna görə də Şiəliyə meyli etməsi üstünlük təşkil edir. Bu onun gənclik entuziazmı ilə həmahəng idi. (Təbriz təslim olanda onun on dörd yaş var idi) [3, s. 196-197].

Qərribə bir inadkarlıqla Roemer Şah İsmayılın “dini entuziazmina” izah axtarmaqdan yorulmur, onu doğruluqdan Sufi şeyx olduğunu görməzdən gəlib, onun və əcdadlarının bu inanca yavaş yavaş gəldikləri yolu izah etməyə davam edir.

Əlbəttə ki Şah İsmayılın fəlsəfəsini səhv izah etmək arxası ilə zəncirvari xətalər gətirir. Roemerin bu xətalərindən biri də Şah İsmayılın “Divanını” izah etməyə çalışarkən onu Şiəliyə dönük çıxmasında və “rabid fanaticizm” – “extremist fanatiklikdə” günahlandırmasıdır. Burada ifadə olunan Əliyə səcdə onun ekstremist olmasına və normal Şiəlik doktrinində dönük çıxır. Əli Məhəmməd Peyğəmbərdən uca tutulur və Allahla bir səviyyəyə qoyulur [5, s. 28].

Bunları oxuyarkən belə nəticəyə gələ bilərik ki, ya Roemer Sufiliyi və Həzrəti Əlinin Sufi doktrini üçün rolunu yaxşı araşdırmamış və lazımı qiymətini verə bilməmişdir, ya da bu fikirləri qərəzli şəkildə yazmışdır.

¹⁵ Nizami Gəncəvi adına ədəbiyyat muzeyinin doktorantı. nasibovaayten@hotmail.com

Nəhayət, biraz “yumuşalaraq”, alim az da olsa mövqeyini düzəltməyə çalışır və etiraf edir ki, nə olur olsun Şah İsmayılın Şiəliyi Şəriət Şiəliyindən fərqli Şiəlik idi. Lakin dərhal geri çəkilən Roemer birdən birə Şah İsmayılı aydın dini təsəvvürü olmamaqda, onu sünnilikdən şiəliyə keçməkdə “günahlandırır”. Etikadan kənara çıxsam da, bu fikrin tam yalan olduğunu və alimin bunu bilməməsi ehtimalı olmamasını burada söyləməliyəm.

Şah İsmayılın və onun Səvfət Əli Səfa təriqətini quran əcdadlarını yalan geneologiya uydurmaqda günahlandırılan alim, sual geyir ki, görəsən Şah İsmayıl bilirdimi ki, onun geneologiyası yalandır, yoxsa bilmədən bu yola belə güclü həvəslə qədəm qoymuşdur. Bu özündə böhtan daşıyan sualın cavabını biz geneologiya başlığında yazmışıq. “O, bir sufi idi, lakin elə bir sufi idi ki, yalnız insanlarla Allah arasındakı bağlayıcı deyildi. O həm də, Allahın özünə onun şahidliyində yaradılan məxluqlardan daha yaxın idi” [3, s. 634]. B.S.Amoretti mətnini Şah İsmayılın dini fəlsəfi əhəmiyyəti haqqında belə bir cümlə ilə başlayır, lakin heyf ki, fikirlərində tutarsızlıq nümayiş etdirib, onun bu nüfuzunu siyasi məqsəd ilə istifadə etdiyini və siyasi tərfinin üstünlük təşkil etdiyini qeyd edir. Yəni doğru olardı ki, müəllif Şah İsmayılın siyasətini sufiliyinə xidmət etməsini vurğulayardı. Bunun əvəzinə o, sufiliyin siyasət üçün istifadə edildiyi nəticəsinə gəlir, bu isə, qeyri dəqiq mövqedir. Şah İsmayılın qeyri-adi qabiliyyətlərindən yazarkən, B.S.Amoretti “Religion in the Timurid and Safavid period” araşdırmasında onu “Superhuman” (qeyri-adi insan), “Long awaited Leader” (çoxdan gözlənilən öndər), “Military commander” (Hərbi sərkərdə) kimi ifadələrlə təsvir edir. Əlbəttə ki, tarixə baxsaq görürük ki bu belə də var idi. Çünki Şah İsmayılın da, onun Hərzəti Əlidən gələn İmam sülaləsinin də əsas məqsədi Məhəmməd Peyğəmbərin dininin əslini yenidən canlandırmaq və bərqərar etmək idi. Məhz bu məqsədinə görə o, bütün ortodox islam dünyasına, ortodoks üləməyə və onların dini təhriflərinə üsyan elan edir və bu yolundan heç bir zaman dönmür. Düzdür qərb alimləri onu təkrar təkrar “Heretic” adlandırırlar. Çünki sufilik fəlsəfəsinin mahiyyətinə vara bilməyən müəlliflər tez tez Şah İsmayılın özünü “Əli və Allah” elan etdiyindən şikayət edirlər. Onu İslam şəriətinin qanunlarına əməl etməməkdə günahlandırılan müəllif guya fərdiyyəçi dinə xidmət etməsindən bəhs edir. Bu mənada Şah İsmayılı Hərzəti Əlinin yeni təzahürü, “True Khalif” (Həqiqi Xəlifə) olaraq təqdim edir. Lakin müəllif Şah İsmayılı başqa xəlifələrə bərabər etməməli idi. Əslində onu da Əli kimi sufi xəlifə adlandırılmalı idi. Bunun əvəzinə isə o, “whether orthodox or not” (ortodoxdurmu? Deyildirmi?) ifadəsi ilə fərqi silərək Şah İsmayılı tarixin sünni xəlifələrinə bərabərləşdirməyə çalışır.

Başla xalqları türklərdən üstünlüyünü sübut etməyə çalışan Amoretti tarixi məxəzlərlə mamipulə edir araşdırmasının bütün “fəlsəfəsini” bunun üzərində qurub, “Sanudo’s diary” adlandırılan məxəzdən bir parça buraya yazıb, guya Şah İsmayılın türklərə “nifrətini” təsvir etməyə çalışır. “O, (Şah İsmayıl) Talisman adlı bir türkdən soruşur: Allah haradadır? Türk isə ona Allah göydədir deyər cavab verir. Buna əsəbiləşən Şah onu iki yerə parçalamağa əmr verir. Bundan sonra o, bir xristian erməniyə sual verir: Erməni Şaha işarə edərək Allahın göydə və hər yerdə olduğunu deyir. Şah ermənini azad buraxır və deyir “bu insan Allahın harada olduğunu bilir” [3, s. 635]. “Sanudo’s diary” də yer almış Vatikanın bu qurma “erməni hədisi” bir çox şeydən xəbər verir. Birincisi, Vatikanın və Qərbin erməniləri elə o zamanlardan bu regionda siyasi dağıdıcı qüvvə kimi istifadə etdiklərindən, ikincisi, “Türk” yazaraq özü türk olan Şah İsmayılı, bir başqa türklərlə qarşılaşdırıb, oxucunu çaşdırmaq” məqsədi qoyur. Görünür, Sanudonun özü Vatikanın “erməni vəkillərindən” biri imiş. Yalanlarla doğruların bir-birini əvəz etdiyi mətnə “sufi” sözünün səfəvi ailəsinə aidiyyətini və bu haqda yorumlarını çatdırmaq istəyən müəllif, yenə də oxucunu azdırmaq, yanıltmaq məqsədi güdür və ya biliyinin az olmasından burada da kobud səhvlərə yol verir. Ərəb dilində sözlərin kökünün necə dəyişməsi qanununu gözdə tutan müəllif “Səfəvi, Sufi, Saf” sözlərini eyni kökdən olmasını qeyd etmədən, Pietro Della Vallinin əslində düzgün yazdığı “Səfəvi” və “Sufi” sözlərini qarışdırıb, onun səhv etdiyini yazır. O, cahilcəsinə təəccüblənir ki, nəyə görə bir çox qərblilə alim bu sözləri eyni mənada istifadə edir və guya ki, “Persia şahı” bu sözləri eşitsəydi, onu “Sufi”, yəni “great begger”- “böyük dilənçi” adlandırılmasından çox məyus olardı, çünki onun fikrinə, və bir çox qərb aliminin fikrinə görə “sufi” “yuna bürünmüş dilənçi” anlamına gəlir. Təəssüf ki, müəllif “sufi” və “dərviş” sözlərinin mənalarının ya bil-bilə yada qəsdən qarışdırır. Etiraf edək ki, bir şərqi padşahının saf fəlsəfənin sərkərdəsi olması, hətta “saf” anlamı verən soyadını daşması bəzilərində qibtə hissi doğura bilər. Çox “kasıb” izahlardan sonra bu əsərdə mümkün olduğu qədər “sufi” kəlməsi və “sufi” adətlərinin mənaları kiçildilir və bəsitləşdirilir.

Amorettinin araşdırması məzmunu “zəhərleyən” bir çox başqa əsas olmayan məlumatlar və müqayisələr, lazım olmayan ikinci dərəcəli və qeyri-obyektiv analizlər ilə doludur. Müəllif Şah İsmayılın hansısa “religious crisis”, yəni “dini böhran” keçirdiyindən bəhs edir, onun On İki İmam şiəliyinə və Heydəri taca gətirdiyi islahatlardan yazır. Bunlar isə qeyri-müəyyən və tarixi əsas olmayan fikirlərə bənzəyir. Bundan başqa o, mənasız bir cümlə ilə Şah İsmayılın Çaldıran döyüşündən sonra özünün ilahi missiyasının “imtahandan” keçmədiyini qəbul etdiyini yazır. Bu “böhranın” tarixdə qeydə alınmadığını deyib, işin içindən çıxma bilməyən müəllif bu faktların xalq ədəbiyyatında qaldığını yazır və “Koroğlu” dastanından bu absurd fikrini dəstəkləmək üçün imdad diləyir. Görünür, türk kosmoqonoyasından və “uca islamdan” məlumatı olmayan, ya da ki, bu fəlsəfəni göz ardı edən müəllif, o dövrdə Koroğlunun islam dinindən deyil, başqa təsirlərdən yararlandığını yazır və nəhayətdə çıxılmaz fikir labirintinə girir. O, Şah İsmayılın “din böhranının” belə ədəbi təzahür tapdığını iddia etsə də, “Koroğlunun” buraya nə aidiyyəti olduğunu izah etmədən üstündən keçir. Lakin tarixçilərə yaxşı məlumdur ki, gerçəkdə Şah İsmayılın missiyası başqa idi. O, taxta çıxar-çıxmaz əzəli şiəliyi bərqərar etməyə başlayır. Bu yolda sünni üləmə ilə və sünni xalqla çatışmalar yaşanır. Hətta qırğın və həbslər hər yeri bürüyür. Şah İsmayılın islahatlarına qarşı çıxan ortodox üləmə isə dərhal ölümə məhkum edilir. Bu məsələni Roger Savoury daha detallı və dəqiq izah etmişdir.

Roger Savory yazır ki, “şiə şəriət doktrinləri kəskin surətdə çatışmırdı, buna görə də sufi üləmalar qədim məcmuə və kitablardan onlara lazım olan qanunları çıxarırdılar” [6, s. 30].

Suriyadan gərəkli din adamları dəvət olunur və sufi heyətin başına qədim türk adətinə görə sədr təyin edilir.

Savorynin yazdığına görə, Şah İsmayılın qarşısında bir neçə məsələ dururdu. Birincisi onun və tərəfdarlarının əsas məqsədi köhnə hakimiyyətə xidmət edən ortodox dini doktrinlərin və teoloqların kökündən çıxarılıb "On İki İmam şialiyinin", yəni Səfəviyyə sufi təriqətinin ideallarının bərqərar edilməsi idi. Bu məqsədin ideoloji tərəfindən başqa onları qoruyan zəminin inşa edilməsi lazım idi. Roger Savory səfəvilərin hərəkatını "revolution", yəni inqilab adlandırır və bütün inqilablardan gələn sonrakı mərhələləri də buraya şamil edir. Bu inqilabın nəticəsi olaraq dövlət quruculuğu və hüquqi dövlətin bərqərar edilib iqtisadi sabitliyə və inkişafa xidmət etməsi vacib idi. Lakin burada bəzi problemlərlə qarşılaşıq.

Roger Savory nədənsə Şah İsmayılın ətrafında böyük qarışıqlıq olduğunu iddia edir və bundan doğan bəzi qəfil ağılaşmaz qərarların çıxdığını yazır. Ancaq məntiqlə baxılsa, çətin ki bu belə olaydı. Çünki uzun əsrlər boyu hakimiyyət ustaları və qərb alimlərinin təbiri ilə desək "hərbi elita" kimi tanınan bu insanlar nə etməli olduqlarını bilməmələrinə ehtimal yoxdur. Başqa bir misal, Savory təxmin edir ki, inqilablardan sonra "red-hot atmosphere", yəni mövcud olan "yüksək hərarət" soyutmaq üçün Şah İsmayıl bəzi addımlar atmaq lazım idi. O, Anadoludan Səfəvilərə qoşulmaq üçün insan selinin davam etdiyini vurğulayır. Məsələnin həllini isə Savory gözlənilmədən Şah İsmayılın 1501-ci ildə Osmanlı torpaqlarına etdiyi səfəri ilə "həll edir". Bu səfərin məqsədini o, absurd bir fikirlə izah edir: "To siphon off this excessive revolutionary fervour he dispatched a number of military expeditions in Anatolia". Yəni "Qızılbaşların "həddindən artıq inqilabi "qızışmasını" soyutmaq üçün o, Şah İsmayıl Anadoluya hərbi ekspedisiyalar təşkil edir". Şah İsmayıl qədər yetişmiş siyasətçi ən azından naşı olmalı idi ki, Osmanlı torpaqlarına basqın edib, öz müridlərinin "ehtiraslı macərəpərəstlik hissələrini təmin etsin", nə də ki bu H.R.Roemer yazdığı kimi Şah İsmayılın "zəngin" olmasından və ya qızılbaşların "adventurousness", yəni ucuz macərəpərəstliklərindən, və ya "desire to join İsmail's army at an opportune moment before the final triumph of the Safavid movement", - "Şah İsmayılın triumfal qələbəyə yaxın olduğu anı fürsət bilib, ona qoşulmaq arzusundan" irəli gəlmirdi. Belə bir izah çox yüngül və məkrli yanaşmadır. Məgər Osmanlı Sultanı Şah İsmayıldan az var- dövlətə və nüfuza malik idi. Cambridge History də H.R.Roemer qızılbaşları "fanatik siyasətçilər" adlandırır. Bununla da qane olmayan müəllif onların "rasist" – "ırqçı" olduqları üçün osmanlılarla inteqrasiya ola bilməməkdə günahlandırır. O, çəkinmədən "Racial consciousness stood on their way" [3, s. 223] - "İrqi düşüncə onların yolunu kəsirdi" cümləsini yazır. Qəribədir, H.R.Roemer kimi məşhur alim nəyə görə məsuliyyətsizcə belə ağılaşmaz məlumatlar yazır. Əslində, birincisi, qızılbaşlar və osmanlılar eyni mədəniyyətin və irsiyyətin təmsilçiləri idi. İkincisi isə, "ırq" məsələsini o dövrə şamil etmək elmi baxımdan nə dərəcədə düzgündür. Əslində isə Şah İsmayılın bu səfərlərinin tamamilə başqa məqsədi var idi. Onun məqsədi babası Uzun Həsənin vətəni və Ağqoyunlu Dövlətinin də paytaxtı olan Diyarbakırı və qədim Messopatamiya torpaqlarını özünə tabe etmək idi, həm eyni zamanda orada yaşayan minlərlə müridlərinin də arzusunu yerinə yetirmiş olurdu. Beləliklə, H.R.Roemer də, Savory də bilməmiş deyildi ki, Anadolu Qızılbaş türkmənləri sufi idilər. Sufilər isə idealist olaraq Ədalət səltənəti izində idilər, Mehdiinin axtarışında idilər. Hər an canlarını pirlərinə qurban verməyə hazır olan müridlər çətin ki, bu alimlərin iddia etdikləri kimi, kiçik dünyəvi cazibələr üçün, nəfsin təhriki ilə kiminsə arxasınca gedəydilər. Bu onların dininə və fəlsəfəsinə zidd idi. Şah İsmayıl isə bu kosmoqoniya yüklü insanların yeni doğan bir ümidi idi. O zamanki İran-Türkiyə arasında sərhədlər yox idi. İki tərəfdə də eyni xalq yaşayırdı. Əsrlər uzunu bu insanlar öz torpaqlarında hər tərəfə rahat səyahət edir, azad gedib gəlirdilər. Lakin Şah İsmayılın artan nüfuzu əvvəllər Səfəviyyə ocağının sadıq dostu olan Osmanlı Sultanı II Bəyazidi çox narahat edir. Nəhayət, 1501-ci ildə artıq Anadolu Qızılbaşlarına zülm və təqiblər başlayır. Şah İsmayıl bu insanları, ona belə ümid bağlayan müridlərini yalnız buraxa bilməzdi. Lakin o hər vəchlə qardaş qırğınına yol verməmək, müharibəsiz bu məsələni həll etmək istəyirdi. Şah İsmayılın Osmanlı sultanı ilə bu barədə aralarında bir çox yazışma keçir. Şah İsmayıl ordusu ilə Zülqədər ərazisinə qədər irəliləyib, sonra geri qayıdır. Yəni Sultan ilə Şah arasında heç bir çatışma olmur. Lakin bir neçə il sonra Osmanlıların Təkkə ili torpaqlarında Şahqulu bəy üsyanı çıxır. Şahqulu bəy üsyanının səbəblərini yuxarıda qeyd etdiyimiz sufilərə olan təqiblərdən doğduğu bəllidir. Əsas səbəblərdən biri isə Sultanın iki ölkə arasında ilk dəfə sərhəd qoyması olur. "Açın qapıları Şaha gedəlim" deyər sufilər hayqırır. H.R.Roemer haqsız olaraq bu üsyanın başçısı olan Şahqulu Sultanın mənşəyinin bəlli olmadığını yazır [3, s. 220]. Mənşəi bəlli olmayan Şahqulu adlı bir qızılbaş tərəfindən idarə edilən türkmənlər əraziyə basqın etdilər, insanları öldürüb yağmaladılar. Üsyançılar yersiz-yurdsuz kənd əhalisi idi, onların itirməyə heçnəyi yox idi, onlar öldüklərində cənnətə düşəcəklərinə inanırdılar. Lakin türk alimləri bu məsələni çoxdan araşdırıb, Şahqulu sultanın Təkkə eli Sufi Abdal Musa təriqətinin başçısı olduğunu sübut ediblər. Onu əhatə edən sufilər cahil kəndlilər deyildi, təriqətin üzvləri, Şahqulu sultanın müridləri idi. Şahqulu xan üsyanı Anadolunun çox böyük ərazisini əhatə edir. Təqiblərdən cana doymuş Qızılbaşlar artıq qarşılıqlarına kim keçirsə qırıb çatır, məqsədlərinə çatmaq, yəni Şah İsmayıl qovuşmaq üçün hər şeyə əl atırlar. Bu üsyanın nəticəsi iki tərəf üçün də acınacaqlı bitir. Üsyanı basdırmağa gələn vəzir - Azam Hadim Əli Paşa və Anadolu qızılbaşlarının öndəri Şahqulu Sultan öldürülür. H.R.Roemerin fikrincə, Anadoludakı üsyanın əsas iştirakçıları yersiz yurdsuz kəndlilər, "aşağı təbəqə"yə məxsus olan insanlar idi. Lakin bu belə deyildi. Hətta bu üsyanı Osmanlı Şahzadələri II Bəyazidin oğulları, əvvəl ŞəhinŞah, onun ölümündən sonra isə Şahzadə Muradın dəstəklədiyi məlumdur. Bu üsyanın nəticəsində 1512-ci ildə Amasiya Qızılbaşlara təslim edilir. Şahzadə Murad isə Şah İsmayılın yanına firar edir. Bundan sonra isə Sultan Bəyazidin oğlu Səlim taxta çıxır və Nurəli Xəlifə Rumlunun Osmanlı Şahzadəsi Muradla birgə Anadoludakı qızılbaş həmyerlilərinin köməyinə gəlməsi Sultanla Şah arasındakı münasibətləri tam olaraq korlayır. Bu hadisələr Osmanlı-Səfəvi münasibətlərində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Əvvəl də qeyd etdiyimiz kimi, H.R.Roemer qızılbaşları hər bəhanə ilə tənqid və təhqir edir. Sonradan o, özünü təkzib edib bu fikirlərin daha çox araşdırmağa ehtiyacı olduğunu deyir. O hətta qızılbaşları "şamanlar" adlandırır və dini hissələrə biganə olduqlarını yazır. Yenə buradakı təzad insanı biganə qoya bilməz. Daha əvvəl qızılbaşları dini ekstremizmdə, "ehtiraslı fanatizmdə" günahlandıran müəllif qəfildən tam əks fikirlərlə də çıxış etməyə və dediklərindən geri çəkilməyə başlayır.

Oxuduğumuz bütün araşdırmalarda “Çaldıran” döyüşündəki məğlubiyyətindən sonra Şah İsmayılın qızılbaşların gözündən düşməsində onun yenilməzlik imicinin zədələnməsindən təkrar-təkrar bəhs edilir. Guya ki, qızılbaşların Şah İsmayıl bəslədikləri ümidləri boşa çıxır. Halbuki türkmən qızılbaşlar olduqca savadlı və məlumatlı insanlar idi. Onlar özlərini Məhəmməd Peyğəmbərin, Həzrəti Əlinin ordusu adlandırırdı. Yolunu tutduqları Əhli-beytin taleyi onlara dünyanın hər üzünü göstərmişdi. Həzrəti Əlinin namərcə arxadan vurulub öldürülməsi, oğlu Həsənin zəhər verilərək öldürülməsi, Hüseyin Yezid tərəfindən qəddarcasına bütün ailəsinin qətl faktlarını yaxşı bilən insanların Şah İsmayılın yenilməz və ölümsüz olduğuna inanması gülüncdür. Bunu yalnız sufilik fəlsəfəsini axıra qədər dərk edə bilməyən və ya bilə bilə gerçəkləri təhrif edən alimlər təxmin edir ki, Şah İsmayıl və onun ətrafı “yenilməzlik və ölümsüzlük” imici yaradıb, bu yolla qızılbaşları aldatmağa nail olub, hakimiyyəti əllərində saxlayıblar. Amma qeyd etdiyimiz kimi belə məlumatlı toplum tarixdə görülməmiş yüksək ideyalarla yüklənmiş insanlar, əlbəttə ki, “yenilməzlik və ölümsüzlük” kimi xüsusiyyətləri fiziki deyil, mənaviyyat nöqteyi nəzərindən alqılayırdı. Onlar Əhli-beytin yolunu Əbədi Həqiqət və Ədalət Səltənəti qurmaq üçün tutmuşdular. Bu yolda ölümlərini də gözə almışdılar. Ərmişlər, sufilər olaraq bu insanlar dünyəvi dəyərlərdən əl çəkmiş, ədalət səltənətinin bərqərar olacağına inanmış insanlar idi.

Cambridge History toplusu Ronald Ferrier adlı \ qəribə də olsa özlərinin tərfi ilə BP şirkətinin tarixçisinin əsərlərinə geniş yer vermişdir. Səfəvi dövrü ticari münasibətlərini araşdıran müəllif Şah İsmayıl son dərəcə məkrli münasibətini gizlətməyə lüzum görməyib yazır: Şah İsmayıl hakimiyyəti dövründə İrani öncə düşünülmüş tərzdə var gücü ilə öz məqsədləri üçün Şiə sektasının məskəni kimi istifadə edir [3, s. 427].

Edward Brown “Literary history of Persia” əsərində Şah İsmayıl haqqında yazanda gözlənilməli kimi və qərb alimlərinin ənənəsinə uyğun olaraq ermənilərin İsmayılın həyatında oynadıqları “mühüm roldan” başlayır. O, İtalyan səyyah Angeolelloya istinad edərək Şah İsmayılın guya bir müddət Astumar \ Van gölünün yanında ermənilərin himayəsində yaşadığını və nəvaziş gördüyünü yazır. Ancaq İran məxəzlərində bunun yazılmadığını vurğulayır.

Brown, özü qeyd etdiyi kimi, anonim italyan səyyara istinadən, “Bu Sufi.. öz xalqı tərəfindən, xüsusilə bir çoxunun döyüşə silahsız girib və İsmayılın onları qoruyacağına inanan əskərləri tərəfindən Allah qədər sevilir” [1, s. 51].

13 yaşlı Şah İsmayılın zahiri görünüşünü və davranışlarını onun müasiri olan İtalyan tacir Katerino Zeno bele təsvir edir “Kübar görünüşlü və gerçək Şah duruşu ilə ,sanki onun gözlərində mənə aydın olmayan, çox böyük və amiranə nəşə var idi ki, onun mütləq bir gün böyük Hökmdar olacağına dəlalət edirdi. Onun daxili dünyası zahiri gözəlliyi ilə həmahəng idi, çünki o çox ağıllı idi və hər şey haqqında bu gənc yaşdan çox uca fikirləri var idi..onun güclü düşüncəsi, iti qavrama qabiliyyəti və elə bir igidliyi var idi ki, başqa heç bir müasirindəona bərabər olan yox idi” [1, s. 60] və ya “Bu Sufi sarışın, gözəl və çox xoş görünüşlüdür, o, çox uca boylu deyil, yüngül çəkilidir və gözəl bədən quruluşu var, daha çox dolu bədənli deyil nəinki ariqdir və enli kürəkləri var. Saçları kürəndir, yalnızca bıqları var ,o sağ əlindən çox sol əlini işlədir. O döyüş xoruzu kimi cəsarətlidir və yanındakı zadəganlarının hər birindən güclüdür” [2, s. 61].

İsmayılın şücaətindən bəhs edən Browne onun Şirvanşahların üzərinə yürüş edəndə cəmi 13 yaş olduğunu deyir və atasının düşmənlərini amansızca qətlə yetirdiyini yazır. Ümumiyyətlə, düşmənlərinə qarşı bağışlamaz olan Şah İsmayıl İran salnaməçilərinin arasında “İskəndər Şah Xaqan” – “İskəndərə bərabər xaqan” olaraq qəbul edilirdi. Şah İsmayılın əsas qəyəsini ilkin Məhəmmədi islama dönmək olduğunu Browne biraz siyasi şüakəklə və şəriətlə qarışdırır və onun gəlir-gəlməz sünniləri və onun yeni qurduğu İranın düşmənlərini amansızca öldürdüyünü vurğulayır.

A.H.Morton “The early years of Şah İsmayıl” \34\ adıyla 1996-cı ildə çapdan çıxmış araşdırmasında Şah İsmayılın gəncliyinə həsr edilmiş bir sıra məxəzlərin məlum olduğunu vurğulayır. Bunların arasında ən çox istifadə olunanlar Danisson Rossun, Həsən Rumlunun, Xandəmirin, Bijanın əsərlərinin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir. Lakin indiyə qədər məlum olan məxəzlərin ən “etibarlısının” Həsən Rumlunun əsəri sayıldığını deyən müəllif, nisbətən son zamanlar British library \Britaniya kitabxanası\ da ortaya çıxan Şah Abbasın dövründə yaşamış Fəzli İsfahaninin “Əfsəl-ƏL-Tavarikh” əsərinə müraciət edir. Gəncədə böyüyüb tərbiyə almış Fəzlinin ailəsi olduqca tanınmış Səfəvi bürokratları idi. Onun özü isə Kaxetiya bölgəsində Vali Peykər İyirmi Dörd Qacar xanın vəziri idi. Fəzli İsfahaninin istifadə etdiyi məxəzlərin arasında ən maraqlısı isə Şeyx Səfinin özünün türkcə yazdığı, Çələbi bəy Farih Şirazi tərəfindən Muğal imperatoru Əkbər üçün farsçaya tərcümə edilən “Məqamət və Məqalət” əsəridir. Bu əsər “Safina”, “Qara Məcmua” və “Siyar-i-Sufiyya” kimi də bilinirdi.

Fəzlinin əsərinin əsas dəyəri ondan ibarətdir ki, O, bu əsərdə nəyə görə məhz İsmayılın şeyxlərin davamçısı olduğunu müəyyən edir. Fəzliyə görə, Şah İsmayılın böyük qardaşı Sultan Əli Ağqoyunlularla savaşa gedəndə o müəyyən edir ki, onun davamçısı ortancıl qardaşları İbrahim təriqəti sonradan İsmailə təhvil verəcək. Morton Fəzlidən aldığı sitatı belə yazır. O, Sultan Əli, özündən kiçik qardaşı İbrahimi Mistik təriqətin işlərində özünə köməkçi təyin edir, ona Mürşidliyi ötürməyi, namaz xalçasını saxlamağı əmr edir. Hərbi hakimiyyəti və Cahan Şahlığını, Allahın izni ilə yeddi yaşlı Sultan İsmayıl Mirzənin mövcudluğu ilə bəzəməsini də əmr edir” [4, s. 34].

Morton çox təəccüblənir ki, hadisələrin bu mərhələsində necə ola bilərdi ki, Sultan Əli 7 yaşlı, 1 il xəstə yatan İsmayılı belə əminliklə təriqətin başına təyin edir.

Lakin başqa bir vacib araşdırmada, Məhəmməd Kərim Yusif Camalının “The life and personality of Shah İsmayıl 1” Edinburgh Universitetinə təqdim etdiyi əsərində

müəllif Sultan Heydərin əvvəllər neçə oğlu olsa da məhz Şah İsmayılın qutlu doğuluşunu gözlədiyini, onun qeyri adi ulduzların altında doğulduğu, astroloji hesablamaların məhz onun Həzrəti Əli ilə eyni səma cismlərinin təsiri altında olduğunu vurğulayır”. Bunlara cavab olaraq İsmayıl mirzə dünyaya gəlir, onun yüksəliş bürcü Əqrəb idi, tam Şiələrin birinci İmamı, dördüncü Xəlifə və Məhəmməd Peyğəmbərin kürəkəni Əli İbn Abu Talibin bəxt ulduzu ilə eyni idi [6, s. 176].

İsmayıl xüsusi təlim və hazırlıq keçir, kiçik yaşlarından məhz onu hakimiyyətə hazırlayırlar. O, qeyri adi planetlərin və ulduzların birləşməsi altında dünyaya dələn hökmüdar idi. Burada başqa bir vacib məqamı qeyd etməliyik. Geneologiya bölümündə mən professor Moinin Şah İsmayılın qeyri adi qutlu xaqan doğulması haqqında yazmışdım. Yusif-Camalın araşdırmasında da bunların təsdiqini tapırıq. "İsmayıla Əbul-Müzəffər adı verilir və O, sahib-giran statusu alır" [6, s. 135].

Yusif-Camal isə bir çox səthi fikirləri ilə təsəvvürü qarışdırır. O, İsmayılın bu qarışıq mənşəy qəbul edilməlidirsə, deməli ki, onun damarlarında çox az İran qanı olduğu aydın olur. Onun müridləri və tərəfdaşları əsasən Türkmən tayfalarından və tatarlardan ibarət idilər, bunlar isə öz növbəsində Persiya irqinə və dilinə az diqqət edir və vəclərinə almırdılar. Hətta Şah İsmayıl fars dilini Lahicanda öyrənir. Eləcə də, Şah İsmayılın təmiz Türk olduğunu iddia etmək də absurdur və onun haqqında bəzi tarixçilərin zadəgan türk kimi yazmaları üçün onun əcdadlarının tarixinin dərin öyrənilməsi lazım olduğunu xatırlamalılardı. Onda görürük ki, Şah İsmayılın qanının çox hissəsi Türk deyil [4, s. 115].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Browne, Edward Granville. A Literary History of Persia. Cambridge University Press, Vol 1, 2009. 521 p.
2. Black, Antony. The History of Islamic Political Thought: From the Prophet to the Present. Edinburgh University Press, 2014. 380 p.
3. Lockhart, Laurence, and Peter Jackson. The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press, Cambridge. 2009. 1087 p.
4. Melville, Charles. Safavid Persia: The History and Politics of an Islamic Society. Tauris, 2009. 426 p.
5. Ross D. The Early Years of Shah Ismail the Founder of the Safavi Dynasty. The Royal Asiatic Society. 1896. 92 p. <https://archive.org/details/ShahIsmail1896>
6. Savory, Roger. Iran under the Safavids. Cambridge Univ. Press, 2007. 277 p.

Açar sözlər: Şah İsmayıl, Səfəvilər, Sufi, qızılbaşlar, şiə, sünnü

Key words: Shah Ismail, Safevids, Sufi, Qızılbaş, shia, sunni

Ключевые слова: Шах Исмаил, Сафавиды, Суфи, Кызылбаш, Шиа, Сунни

Summary

The Safavid dynasty is one of the most powerful and influential dynasties in the history of Iran and the Turkic world. The subject of the Safavids is always in the eyes of historians, many researchers have contributed in this field. In particular, this topic is of interest to Western historians. According to the nature of historical research, there are many trends and assumptions around the topic. Although "revisionist" in Western historiography, that is, the "new analytical view" is greatly appreciated, but the crystallized stereotypes, as always, continue to hinder. However, to apply and protect the laws of historical ethics, these trends are revised and given the right direction is the need of the hour.

The purpose of writing this article is to take an analytical approach to the studies of Western scholars on the Safavid dynasty, to draw attention to some contradictions and inconsistencies. It is known that it is impossible to address all the existing problems in these studies, although many works have been done in this field for many years, a new approach is always needed. The purpose here is not to discredit the selected studies. It's aim is better understanding of this topic.

Резюме

Династия Сефевидов – одна из самых могущественных и влиятельных династий в истории Ирана и Тюркского мира. Тема Сефевидов всегда находится в поле зрения историков, многие исследователи внесли свой вклад в эту область. В частности эта тема представляет интерес для западных историков. Согласно характеру исторических исследований, существует множество течений и предположений вокруг темы. Хотя, в западной историографии очень ценится ревизионистский, аналитический взгляд, но накристаллизовавшиеся стереотипы, как всегда, продолжают создавать препятствия для правильного анализа.

Однако применять и защищать законы исторической этики, пересматривать тенденции и придавать правильное направление научным исследованиям — это требование времени.

Цель написания данной статьи - аналитически подойти к исследованиям западных ученых о династии Сефевидов, обратить внимание на некоторые противоречия и нестыковки в работах видных ученых.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Gültəkin Ağacan qızı Əliyeva¹⁶

Q. NƏCƏFZADƏNİN SƏRBƏST ŞEİRLƏRİNDƏ SÖZ VƏ FİKİR AXTARIŞLARI

Müstəqillik ərafəsi və dövrü sərbəst şeirini bütün parametrləri ilə yeni mərhələ adlandırmaq olar; təkcə ona görə yox ki, bu dövrdən xalqın siyasi təfəkküründə olduğu kimi, poetik düşüncəsində də böyük dəyişikliklər baş verir, yeni bir siyasi era başlayır. Çox zaman ədəbiyyatın inkişafını tarixi hadisələrlə uyğunlaşdırmaq doğru nəticələrə gətirib çıxarmır. Ona görə ki, ötən əsrin 20-ci illərindən start götürən bu poetik forma mərhələ-mərhələ irəliləyərək doğru böyük bir yol keçmişdir. Müstəqillik dövründə isə sərbəst şeirin inkişafını şərtləndirən amillərin çoxluğu və özünəməxsusluğu onu əvvəlki mərhələlərdən fərqləndirir. Müasir sərbəst şeir politrasının inşasında bütün nəsillərdən olan şairlər iştirak etsə də, yenilik vurğusu gənclərin üzərinə düşüb. Onlar əvvəlki ənənə ilə yanaşı, çağdaş dünya poetik təcrübəsinə də önəm vermiş, ədəbi prosesdə poetik güc və nəfəslərini təsdiq etməyə nail olmuşlar. Müstəqillik dövrü Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələrindən biri Qəşəm Nəcəfzadə yaradıcılığı bir çox xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Onun yaradıcılığında sərbəst şeir həm forma, həm də məzmun baxımından yeniləşir və dəyişir. O, insan duyğularını fərqli şəkildə təsvir edir, insanı təbiət və cəmiyyət, kainat və dünya hadisələri ilə əlaqəsinin orijinal ifadəsini tapır. Onun şeirlərində insanın bədii anatomiyası yaradılır, ölüm, həyat, sevgi və sufi düşüncələrdən söz açılır. “Oğlum, qapını aç, qapıda bir külək ölür” şeirində küləyin ölümü insanın, təbiətin, sevginin ölümü kimi mənalanır. Şair küləkdən canlı bir varlıq kimi bəhs edir: “Külək gərək ata dəyə, at hanı?//Külək gərək telə dəyə tel, hanı?//Külək gərək sevnələrin arasından keçməyə//Deyəsən keçib oğlum,// qapıda bir külək ölür” (Qəşəm, 2009, s. 3).

Qəşəm Nəcəfzadə şeirlərində söz və fikir axtarışları paralel şəkildə inkişaf edir. “Köhnə evimiz”, “İki səhifə”, “Unudanda”, “Yüz altmış”, “Məşhur adamın gülümsəməyi”, “Yeni quruluş”, “Çiçəklərin ətri yandırır düzü”, “Çöl haqqı”, “Şəkil sevdası” və s. şeirlərində fikir axtarışları və onun poetik deyimi bir-birini əvəzləyir. Şeirlərin adı ilə məzmunu arasında bəzən heç bir əlaqə olmur, olursa da epizodik xarakter daşıyır. Lakin bu şeirlərin hər birində cəmiyyət hadisələri ilə təbiət hadisələrinin təsviri bir paralellik təşkil edir. Şeirlərində həyatın hər hansı bir detallı götürür və onun sanki şəklini çəkir. “Məşhur adamın gülümsəməyi” şeirində məşhur adamlarla şəkil çəkdirmək detallı təsvir edir. Həm məşhur adamlarla şəkil çəkdirməyi çox sevir, onu özünə bir xoşbəxtlik hesab edir. Məşhur adamlar həmişə insanların ortasında gülümsəyir, adamlar yan yörəsində dartınıb ona yaxın olmağa çalışır, amma dəymirlər: “Elə bil içlərində mıx var”. Şair bununla insanların məşhur adamla şəkil çəkdirməyinin anatomiyasını verir. Lakin məşhur adamla şəkil çəkdirmək kontekstində şair başqa bir ictimai məzmun üzərinə gəlir. Bu şəkli evinin divarından asan və hər gün aravadının tozunu aldığı şəkil ailənin “ümid yavanlığı” funksiyasını daşıyır: “Şəkillə ovudar evindəkiləri”. Belə ki, bir gün kişinin oğlunu tuturlar. Bu zaman məşhur adam onun yadına düşür. Artıq şəkil daha divarda deyil, sandıqda idi. Bununla şair aradan çox bir zaman keçdiyini göstərmək istəmişdir. Şəkili qabağına qoyub məşhur adamı çətinliklə tapır:

Kişi təəccübləndi, bir az da qorxdu
 Üzü büsbütün çılpaqdı məşhur adamın.
 Şəkli qorxa-qorxa qoydu ortaya
 Bu mənəm, bu da sizsiz- dedi.
 Məşhur adam nə qədər elədi
 heç kəsi
 tanıya bilmədi.
 Şəkil öldü...
 Stola toz kimi töküldü,
 Şəkildəki çürümüş təbəssümlər (2, s. 11).

Qəşəm Nəcəfzadənin sərbəst şeirlərində dil daha da funksionallaşır, hərəkətlilik qazanır. Şeirin fikir mənası dil paradigmaları ilə tamamilə yeni bir məzmun qazanır, fikirdən fikirə edilən elastik keçidlər, uyğun dil paradigmaları, xalq danışığı tərzinə məxsus ifadə və təşbehlər poetik intonasiyanı aparıcı edir. Şairin sərbəst şeirlərinin ən mühüm əlamətlərindən biri söz və misraların, eləcə də, poetik fikrin sərbəstliyidir. Burada morfoloji əlamətlər və linqvistikanın imkanlarından geniş istifadə edilir. Nəticədə bədii təsvir və ifadələrin işlənilməsində yalnız sifətlər deyil, feillər, tərz-hərəkət zərfləri yaxından iştirak edir. Poetik mətnə işlənen sözlər fikrin ifadəsinə yönəlir və söz kateqoriyasının dinamikliyini tənzimləyir. Şair hər hansı bir predmetin təsviri zamanı poetik detallaşdırmadan maksimum istifadə etməyə çalışır. “Şəkil sevdası”, “Adam az qalır”, “Gərək”, “Aramızda”, “Ölmək istəyirdim”, “Divar”, “Ev əşyaları”, “Park”, “Müharibə, ayaqqabı, ölüm” və s. şeirlərində bu detallaşdırmanın ən yaxşı nümunələrinə rast gəlirik. Bu mənada “Müharibə, ayaqqabı, ölüm” şeirinə nəzər salaq. Bu mövzuda Azərbaycan poeziyasında şeirlər çoxdur. Lakin Q.Nəcəfzadənin şeirində predmetə tamamilə başqa bir yöndən baxılır. Şair müharibə predmetində hisslərin təzahürünü detallaşdırır. Çünki müharibə həm də “hisslərin təzahürüdür”, “güllələrin nəğməsi bədii üslubdur”, “əsgərlər isə sürətlə ölənlərdir”. Şair ölmüş əsgərin içi hələ soyumamış ayaqqabısının detallaşdırılması ilə fərqli qənaətlərə gəlir. Bəlkə ona görə ki, “insanın öldüyünü ən çox bildiren ayaqqabılardır”. Ayaqqabını insan ölümünün ən qəmli fotosu adlandıran şair “tətik çəkən barmaqdağı nişan üzüyü”nün “nə olar, məni dəmirə sıxma”, -deyə hər dəfə barmağa yalvarması ilə müqayisə edir:

Əsgərin səngərdə nə çəkdiyini
 ən birinci ayaqdan soruş.

¹⁶ dosent . Bakı Slavyan Universiteti. gultekin392@mail.ru

Bəzən ayaqqabıların çirkli
olması içdəki gərginliklərin
cımaq yerləridi.

Bir sözlə, ayaqqabı
insan yoxluğunun
ən qəmli fotosudur (2, s. 60).

Qəşəm Nəcəfzadə poetik nitqinin linqvistik əsasında söz və ifadələrin, yaxud söz birləşmələrinin təkrarı mühüm yer tutur. Hətta o dərəcədə mühüm yer tutur ki, şairin sərbəst şeir yaradıcılığında bir üslub səviyyəsinə yüksəlir. Bunu şair bilərəkdən edir və bununla da poetik fikrin məntiqi qütbləşməsini, ana dilinin semantik uzlaşma funksiyasını həyata keçirir. Şair təkrar sözlərin yaratdığı səs ilkinliyini onların mənə və məzmun motivlərinə yönəldə bilir. "Aramızda" şeirində bu ilkinlikdən məharətlə istifadə edilir:

Aramıza adam yağar,
Aramıza yağış yağar,
Aramızda ağac bitər.
Aramızda təyyarələr,
Səslərin göz yaşı tək,
Töküb keçər.

Aramızda qaranəfəs
bir qatarın qəlbi vurur

Aramızda bütün günü yağış yağar (2, s. 29).

Q.Nəcəfzadənin şeirlərində söz, ifadə ardıcılığı, sözlərin təkrarlanması ritmik hərəkətlik yaradır. Bu cür ritmik sıralanmanı sərbəst şeirin əvvəlki mərhələsində görmək çətindir. Bu xüsusiyyət şairin şeirində səs ilə yaranan rəssamlığı xatırladır və bədii effektivliyi artırır. Bir çox hallarda isə, fikrin azacıq fərqli şəkildə təkrarı, yaxud omonimlik yaratması bədii materialı möhkəmlətməklə yanaşı, bədii mətnin struktur bütövlüyünü təmin etmiş olur. "Atətsayağı" şeirində misralar iki yerə bölünür. Misranın birinci hissəsində hərəkətin təkrarlanması, ikinci hissəsində isə qarşılıqlı hərəkətlər ifadə olunur. Ancaq bu elə şəkildə təqdim olunur ki, həm görümlülük, həm də bədii effektivlik artmış olur:

Yaxşı ki/mən sənə zəng elədim
Yaxşı ki/sən də telefonu söndürdün
Yaxşı ki/mən də səbəbini soruşdum
Yaxşı ki/sən də daha məni sevmədiyini
Söylədin...

Yaxşı ki/mən səni öldürmədim
Yaxşı ki/sən də yaxına gəlmədin
Yaxşı ki/mən də səni qovmadım
Yaxşı ki/ sən də qaçmadın
Yaxşı ki/mən çıxıb bu tərəfə getdim
Yaxşı ki/sən də çıxıb o tərəfə getdin (2, s. 124).

Şair burada yalnız bədii mətnin effektivliyini yaratmamış, həm də iki sevən gəncin yollarını ayırmasının bədii məntiqini fərqli şəkildə təsvir etməyi üstün tutur. Burada verilən informasiya fərqli intonasiya ilə verildiyindən səs-məna effektləri, hərəkət fonunda nəzərə çarpır. Q.Nəcəfzadə fikrin, sözün azacıq fərqlə təkrarından və səs-məna effektlərindən bir çox şeirlərində istifadə etmişdir. "Kabab üstündən..." şeirində predmetin daxili vəziyyətindən doğan prosesləri söz qoşalılıqları, təkrarları, yaxud daxili assosiativ düşüncələrlə davam etdirir. Burada artıq söz və ifadə təkrarları poetik nitqin ikinci hissəsinə keçir. Birinci hissədə hərəkət ifadə edilirsə, ikinci hissədə bu hərəkətə münasibət eyni fikirlə təkrar olunur. Nəticədə ortaya lüzumsuz bədii ritorikadan imtina edilməklə qısa cümlələrlə bədii-poetik deyim formaları effektiv intonasiya yaradır:

Məni gözəl untdun/Allah köməyin olsun
Məni gözəl ağılatdın/Allah köməyin olsun
Yenə də ağıladırın/Allah köməyin olsun
Yenə də alladırsan/Allah köməyin olsun
Məni pula dəyişdin/Allah köməyin olsun
Məni qula dəyişdin/Allah köməyin olsun
Məndə yaran yaxşıdı/Allah köməyin olsun
Mənə belə yaxşıdı/Allah köməyin olsun (2, s. 51).

Q.Nəcəfzadə sərbəst şeirlərində maksimum şəkildə forma ilə məzmunun vəhdətinə can atır və bu zaman fonetik səslənməyə xüsusi fikir verir. Fonetik səslənmənin məzmunu uyğunluğu şairin "Əylən deyim", "Vaxtın bu vaxtında", "Arxiv", "Əslində" və b. şeirlərində də uğurlu şəkildə istifadə olunmuşdur. Yeni nəslin sərbəst şeirlərinin yeni poetik yol xəritəsini müəyyənləşdirdiyini nəzərə alaraq, onların yaradıcılığına nəzər salmaq kifayətdir. Bunlara bəzən modernist şairlər də deyirlər. Əslində modernizm yalnız 90-cı illər ədəbi hadisəsi olmayıb, öz başlanğıcını 80-ci illərdən götürmüşdür. Tənqidçi V.Yusiflinin fikrincə, yeni modernist şairlər əvvəlkilərdən fərqlənir: "Keçən əsrin 90-cı illərinin sonu-yeni əsrin ilk illərindən başlayaraq modernist şeir təməyüülü yenidən poeziyamızda güclənməyə başladı. Bunu hansısa bir ədəbi qrupun güclənməsi ilə bağlamaq doğru olmazdı, sadəcə olaraq bu meyillərin yenidən güclənməsi tarixi bir zərurət idi. 60-

cı illərin modernistlərindən fərqli olaraq "yeni" modernistlər poeziyada tək-tük yox, dəstə halında peyda oldular" (3, s. 356). Tənqidçi haqlıdır, bu mərhələdə poeziyaya gələn gənclər daha çox sərbəst şeirə meyil etdilər. Lakin dövrün sərbəst şeiri yalnız bu xüsusiyyəti ilə fərqlənmir, həm də sərbəst şeirin poetikasının inkişafı ilə nəzərə çarpır. Həm də bu dövrün sərbəst şeirçiləri Qərb modernizmi ilə birbaşa irs-varis münasibətlərində oldular. Yeni bu dövrün sərbəst şeirçiləri, belə demək mümkünsə, milli sərbəst şeirin "şineliindən" çıxıb Qərb modernizmini mənimsədilər. Bu şairlərin heç birini Azərbaycan sərbəst şeirinin görkəmli nümayəndələri R.Rza, Ə.Kərim, F.Qoca, F.Sadiq, A.Abdullazadə, İ.İsmayilzadə, Ə.Salahzadənin davamçıları hesab edə bilmirik. Bu da təbii; yeni nəsil sərbəst şeirçilər poetik formanın üzərində çox böyük dəyişikliklər etdilər. Sərbəst şeirdə poetik forma dəyişiklikləri V.Bayatl Odər, A.Mirseyid, Dəyanət Osmanlı, M.Köhnəqala, H.Herisçi, S.Babullaoglu və b. yaradıcılığında daha aydın görünür. Məsələn, Adil Mirseyidin şeirləri son dərəcə orijinal struktura və poetik ideyaya malikdir. Hiss və duyğuların rəssam kimi rəngini verməyi bacarır. Səlim Babullaogluğun şeirləri də poetik ənənəvi sərbəst şeir standartlarına cavab vermir. M.Köhnəqala və H.Herisçinin şeirlərində postmodernizm elementləri üstünlük təşkil edir. Bu müqayisələri daha da artırmaq olar. Ancaq yeniliklər bununla da məhdudlaşmır; yeni sərbəst şeir mənə və səs baxımından da dəyişmişdir. Yeni sərbəst şeirçilər şeirdə azadlığa daha çox meyil edir, şeirin daxili poetik imkanlarını zənginləşdirir, qrammatik quruluşlara üstünlük verir, alliterasiya, assonans, intonasiya, ahəng, vurğu kimi komponentlərə meyil edirlər. Ənənəvi formalardan çağdaş üsullarla müdaxilə Qəşəm Nəcəfzadənin də yaradıcılığında istifadə edilir. Onun "Qoşma", "Gəraylı", "Bayatı", "Çöl müxəmməsi" şeirləri bir silsilə təşkil edir. Şair bu şeirlərində köhnə (ənənəvi) formanı dekonstruksiya edir. "Qoşma" şeirində predmet qoşmasayağı təsvir olunur; yeni verilən hər bir passajda bir fikir ifadə olunur. Sadəcə burada qoşmanın forma məhdudiyyəti gözlənilmir. Gəraylı, bayatı, çöl müxəmməsi şeirlərində də eyni mənzərə ilə qarşılaşırıq. "Gəraylı" və "Bayatı" şeirləri ənənəvi formada olan "Könül...", "Əzizinəm..." müraciətləri ilə başlasa da, bu axıra qədər davam etmir. Şair ənənəvi formadan məzmun baxımından yaxınlaşır, forma isə yeni effektiv detallarla zənginləşir. "Gəraylı" şeirində gəraylılardakı dəyişmə aspekti saxlanılır. Şeirin birinci "Könül, bu bulağın başında əylən/Gör sular nədən oynar/Sular qırmızı köynəkdi/İçində bədən oynar" hissəsindən sonra ritm dəyişir və poetik çalarlar əyaniləşir. Bu çalarlarda gəraylı formasına məxsus diskurs sərbəst şəkildə verilir:

Könül dedi: qoy bulaqdan soruşum

Bulaq, içində oynayan nədi?

-Nəfəsimdi

-Bəs niyə dartınır?

-Əsirimdi (2, s. 54).

"Bayatı" şeirinin hər bir hissəsinin ilk sözü "əzizinəm" xitabı ilə başlasa da, bölümlər daxilində sərbəst şeirin daxili qanunları işə düşür. Ancaq bayatı ruhu öz varlığını hansı şəkildə qoruyub saxlaya bilər. Şeirdən bir passaja nəzər salaıq:

Əzizinəm ağacın koğuçunda

balalayan quş,

balan sarı dimdiyini

Bir dən bilib dimdikləyər.

Əzizinəm ağaclarda

bulud-bulud yuvalar,

Barmaqlarım dən-dən

yuvalara tökülər (2, s. 56).

Bunları müasir, yaxud qəşəmsayağı bayatılar da adlandırmaq olar. Hər halda Q.Nəcəfzadə bu formadan bir qədər geniş istifadə etməsə də ənənəvi formanın dekonstruksiyası kimi poeziyamızda yeni bir təmayüldür. Həm M.Köhnəqala, həm də Q.Nəcəfzadənin ənənəvi formadan bu cür istifadə postmodernizmin ilkin təzahürləri hesab etmək olar.

Postmodernizm əlamətlərini Rasim Qaraca, Zahir Əzəmət, Xanəmir, Həmid Herisçi, Aqşin Yenisey, İbrahim və başqa bu kimi şairlərin yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Onların şeirlərində həyata, dünyaya, ölümə münasibətdə fərqli bir yanaşma vardır, lakin diqqət etdikdə bu deformasiyanın realist şairlərin münasibətinin tərs üzü olduğunu görmək o qədər də çətin deyil. Onların müraciət etdiyi formalar da çox zaman ənənəvi olsa da, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yeniliyi, poetik bölgülərin, situasiyaların fərqliliyi və sonluğun gözlənilməz nəticə ilə bitməsi baş verir. Xanəmirin "Qarğa beyni yeyən Əli" şeirində hürufizmə xas olan mistik təfəkkürün izlərini görürük. Şair burada müasirlərinin düşüncəsini göstərmək üçün Qarağabeyin Əli obrazından istifadə edir. Qarağabeyin Əli indiki zamanda manqurtlaşmış müasirimizin obrazını ifadə edir. Lakin şair bu obrazın üzünün cizgilərini hürufizm rəmzləri ilə simvollaşdırır və ərəb əlifbasının hərfləri ilə mənalandırır. Beləliklə, hürufizmə xas olan mistik təfəkkür burada obrazın dekonstruksiyasına nail olur.

Əlbəttə, müstəqillik dövründə sərbəst formada modern şeir adı altında yazılan bütün şeirləri modernist, yaxud postmodernist təmayülə aid etmək düzgün olmazdı. Modernizm və postmodernizm, hər şeydən əvvəl, bir ədəbi-estetik cərəyandır. Bu ad altında yaranan bir çox şeirlərdə dünyaya yeni baxış heç də modernist estetik düşüncə kontekstindən verilmir. Burada avanqard şeirlər modernist, yaxud postmodernist şeiri də qarışdırmaq meylə nəzərə çarpır ki, fikrimizcə, bu məsələləri qarışdırmaq olmaz. Bəzən də şeirdə rəmzlərdən, yeni bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə modernist şeir kimi qələmə verilir. Demək lazımdır ki, poeziya zaman-zaman ifadə vasitələri baxımından yeniləşir və dəyişir. Bu yeniləşmə və dəyişmə isə modernizm ədəbi cərəyanının təzahür formalarından yalnız biridir. Əsas məsələ modernizmin müasir poeziyamızın üslubi istiqamətlərindən birinə çevrilməsi, poetik estetik düşüncəni bütünlüklə ifadə etməsidir.

Beləliklə, Azərbaycan sərbəst şeiri son illərdə xeyli inkişaf etmiş, forma və məzmun baxımından yenilənmiş və

zənginləşmişdir. 90-cı illərdə çağdaş poeziyanın bir neçə istiqamətdə inkişaf etdiyinə şahidi oluruq. Bu istiqamətlərdən biri modernizmin və postmodernizmin təzahürüdür. Belə demək mümkünsə, sərbəst şeirin ən böyük uğurlarından biri modernizmin və postmodernizmin çağdaş Azərbaycan sərbəst şeirinin ən böyük hadisəsidir. Sərbəst şeir poetik təfəkkürdə daha da möhkəmlənib və strukturlaşmışdır. Bu istiqamətdə yazılan sərbəst şeirlər çağdaş poeziyamızın mənzərəsini və xəritəsini xeyli dərəcədə zənginləşdirmiş və yenilənmişdir. Onun nümayəndələri öz şeirləri ilə yalnız milli ədəbi mühitdə deyil, ondan kənarlarda da tanınmışlar.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Qəşəm, 2009, s.3
2. Nəcəfzadə, Q. Oğlum, qapını aç, qapıda bir külək ölüdür - Bakı: -Şirvanşər, -2009, -132 s.; s.11; s.60; s.29; s.124; s.51; s.54; s.56.
3. Yusifli, V. Poeziyanın yolları və illəri (1960-2000-ci illər) - Bakı: -Mütərcim, -2009. -404 s.

Açar sözlər: müstəqillik dövrü, sərbəst forma, avanqard şeir, ənənəvi, yanaşma

Key words: period of independence, free form, avant-garde poetry, traditional, approach

Ключевые слова: период независимости, свободная форма, авангардная поэзия, традиционный, подход

Q.Nəcəfzadənin sərbəst şeirlərində söz və fikir axtarırları

Xülasə

Ənənəvi formalardan çağdaş üsullarla müdaxilə M.Köhnəqala ilə yanaşı, Qəşəm Nəcəfzadənin də yaradıcılığında istifadə edilir. Şair ənənəvi formadan məzmun baxımından yaxınlaşır, forma isə yeni effektiv detallarla zənginləşir. Müstəqillik dövründə sərbəst formada modern şeir adı altında yazılan bütün şeirləri modernist, yaxud postmodernist təmayülə aid etmək düzgün olmazdı. Modernizm və postmodernizm, hər şeydən əvvəl, bir ədəbi-estetik cərəyandır. Bu ad altında yaranan bir çox şeirlərdə dünyaya yeni baxış heç də modernist estetik düşüncə kontekstindən verilmir. Burada avanqard şeirlər modernist, yaxud postmodernist şeiri də qarışdırmaq meylə nəzərə çarpır ki, fikrimizcə, bu məsələləri qarışdırmaq olmaz. Poeziya zaman-zaman ifadə vasitələri baxımından yenilənir və dəyişir. Bu yenilənmə və dəyişmə isə modernizm ədəbi cərəyanının təzahür formalarından yalnız biridir. Əsas məsələ modernizmin müasir poeziyamızın üslubi istiqamətlərindən birinə çevrilməsi, poetik estetik düşüncəni bütünlüklə ifadə etməsidir. Beləliklə, Azərbaycan sərbəst şeiri son illərdə xeyli inkişaf etmiş, forma və məzmun baxımından yenilənmiş və zənginləşmişdir. 90-cı illərdə çağdaş poeziyanın bir neçə istiqamətdə inkişaf etdiyinə şahidi oluruq. Bu istiqamətlərdən biri modernizmin və postmodernizmin təzahürüdür. Belə demək mümkünsə, sərbəst şeirin ən böyük uğurlarından biri modernizmin və postmodernizmin çağdaş Azərbaycan sərbəst şeirinin ən böyük hadisəsidir. Sərbəst şeir poetik təfəkkürdə daha da möhkəmlənib və strukturlaşmışdır.

Searches for words and ideas in G. Najafzade's free poems

Summary

Modernism and postmodernism are, first of all, a literary and aesthetic trend. In many poems created under this title, a new view of the world is not given from the context of modernist aesthetic thought. There is a tendency to confuse avant-garde poetry with modernist or postmodern poetry, which, in our opinion, should not be confused. Poetry renews and changes from time to time in terms of means of expression. This renewal and change is only one of the manifestations of the modernism literary trend. The main issue is that modernism has become one of the stylistic directions of our modern poetry, expressing the poetic aesthetic thought in its entirety. Consequently, Azerbaijani free poetry has developed significantly in recent years, updated and enriched in terms of form and content. In the 90s we observe the development of modern poetry in several directions. One of these trends is the manifestation of modernism and postmodernism. If it is possible to say that, one of the greatest successes of free poetry is modernism and postmodernism, the biggest event of contemporary Azerbaijani free poetry. Free verse is additionally strengthened and structured in poetic thinking.

Поиски слов и идей в вольных стихах Г. Наджафзаде

Резюме

Интервенция традиционных форм с современными методами используется в творчестве Гашама Наджафзаде вместе с М. Конагала. Поэт приближается к традиционной форме по содержанию, и форма обогащается новыми эффектными деталями. Было бы неправильным относить все стихи, написанные в свободной форме под названием современной поэзии в период независимости, к модернистскому или постмодернистскому направлению. Модернизм и постмодернизм – это, прежде всего, литературно-эстетическое направление. Во многих стихотворениях, созданных под этим названием, новый взгляд на мир дается не из контекста модернистской эстетической мысли. Существует тенденция смешивать авангардную поэзию с модернистской или постмодернистской поэзией, которую, на наш взгляд, не следует смешивать. Поэзия время от времени обновляется и меняется с точки зрения средств выражения. Это обновление и изменение — лишь одно из проявлений литературного направления модернизма. Главный вопрос в том, что модернизм стал одним из стилистических направлений нашей современной поэзии, выражающим поэтическую эстетическую мысль во всей ее полноте. Таким образом, азербайджанская свободная поэзия за последние годы значительно развилась, обновилась и обогатилась как по форме, так и по содержанию. В 90-е годы мы наблюдаем развитие современной поэзии в нескольких направлениях. Одним из таких направлений является проявление модернизма и постмодернизма. Если можно так сказать, одним из величайших успехов свободной поэзии является модернизм и постмодернизм, крупнейшее событие современной азербайджанской свободной поэзии. Свободный стих дополнительно укрепляется и структурируется в поэтическом мышлении.

Rəyçi: Prof. B. Əhmədov

Aygün Qasımova¹⁷

AŞIQ ƏHMƏD RÜSTƏMOVUN “MİRZƏ BİLAL” DASTANI

Azərbaycanda xalq arasında dastançı aşıqlar xüsusi nüfuza malik olmuşlar. Dastançılıq ənənəsi orta əsrlərdən başlayaraq aşıq yaradıcılığının mühüm bir hissəsini təşkil etməkdədir. Dastanların özü, istər əski ozanların yaratdığı alplıq dastanları (boylar, oğuznamələr) olsun, istər orta əsr eşq (məhəbbət) dastanları olsun, istərsə də daha çox XIX yüz il üçün xarakterik olan qaçaq dastanları olsun, ilk öncə zamanla dövr və dövrənlə bağlı olaraq meydana gəlmiş, özündə yarandığı zamanın ovqatını, tarixi təbəddülatlarını, hətta bəzi hadisələrin folklorlaşmış motivlərini yaşatmaqdadır

M.Qasımlı dastan janrı ilə aşıq yaradıcılığının əlaqəsini, onların musiqi ilə bağlılığının izahını belə verir: “Erkən orta çağlarda sufi-dərviş sisteminin, bir qədər sonra isə bu sistem daxilində aşıq sənətinin meydana gəlməsi şifahi epik ənənənin tarixi-siyasi şəraitə uyğun olan yeni bir biçimdə ortaya çıxması imkanını yaratdı. İslam öncəsinin düşüncə və yaşayış şərtlərini ifadə edən ozan oğuznaməçiliyi yeni tarixi-siyasi şərait və mühitin tələblərinə uyğun olaraq epik ənənəni aşıq dastançılığına təhvil verdi”. (2. s 597)

İlk ustadı Əlidən sonra onun sənətkar kimi formalaşmasında əsas rolu Şirvan aşıq mühiti oynamışdır. Onun aşıqlıq etdiyi dövrdə Şirvan aşıq mühiti kifayət qədər zəngin olmuşdur. Digər tərəfdən, fitri istedadı və savadı sayəsində o Azərbaycanın bütün məşhur aşıqlarının, o cümlədən Qurbaninin, Tufarqanlı Abbasın, Xəstə Qasımın, Aşıq Alının, Dədə Ələsgərin və b. sənət irsini öyrənmişdir.

Aşıq Əhməd qocaman sənətkar kimi uzun illər Şirvan aşıq mühitində dastançılıq ənənələrinin qorunması və yaşadılmasında görkəmli rol oynamışdır. Aşıq Əhmədin yaradıcılığında dastançılıq ənənəsinin iki təzahür qatını aydın şəkildə müşahidə edirik. O, dastançılıq ənənələri ilə çox zəngin olan bir mühitdə yetişmiş, bu ənənənin ruhuna, yaddaşına hopdurmuş və öz dastanları ilə bu ənənələrin klassik təmsilçisinə çevrilmişdi. Aşıq Əhməd dastanlarının Şirvan məclislərinin bəzəyi olması da öz növbəsində onun dastan yaradıcılığının ənənəyə sadiqliyinin daha bir göstəricisidir.

Aşıq Əhmədin dastanları xalqı ruhu daim əks etdirir. Dastançılıq ənənəsinin bütöv sistemi onun əsərlərində öz lirik və epik təcəssümünü tapmışdır. Aşıq Əhməd dastanlarının Şirvan məclislərinin bəzəyi olması da öz növbəsində onun dastan yaradıcılığının ənənəyə sadiqliyindən irəli gəlmişdir.

Aşıq Əhməd klassik irsə bağlı bir sənətkar kimi, bu irsin mükəmməl bilicilərindən idi. Onun repertuarı klassik aşıq yaradıcılığının söz və musiqi ilə zəngindir. Aşığın əski dastançılıq ənənələrinə sadiq qalaraq yaratdığı dastanları vardır. Məzmunca bu dastanlar müasirdir və real tarixi hadisələr, şəxsiyyətlər haqqında folklorlaşmış bədii lövhələrdir, Aşıq Əhməd 20 dastan qoşmuşdur. Bu dastanlar həm dünənimiz, həm də müasir həyatımızda baş verən tarixi hadisələrlə bağlıdır. Məsələn, Əhmədin əmək, zəhmət adamlarından müasir gənclərin həyat tərzi, dünyagörüşü, ailə məişət, ictimai-siyasi motivdə «Aşıq Mirzə Bilal», «Şirvan və Fərqanə», «Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi», «Canbaxış dastanı», «Qiyafət» fantastik və s. adlı xalq arasında sevilən dastanları mövcuddur. Bu dastanlardan yalnız altısı «Aşıq Mirzə Bilal», «Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi», «Arif və Qərənfil», «Gəlin- qaynana», «Canbaxış və Qudyal», «Aşıq və falçı» dastanları çap olunub. Aşıq Əhməd dastanlarının əsas məzmun xüsusiyyəti onların müasir həyatımızla bağlılığında təcəssüm olunur.

Yaradıcılığı sovet dövrünə təsadüf edən Aşıq Əhmədin bir çox dastanları da mövzusu baxımından sovet quruculuğunun ön sıralarında gedən gənclərə həsr edilmişdir.

Şirvan sakinlərinin söyləmələrinə görə, əvvəllər iki-üç gün toy gedər, camaat da yerindən tərpənmədən, yorulmadan Aşıq Əhmədin söylədiyi dastanlara qulaq asarmış. O hər dəfə dastana bir ayrı bəzək, bir ayrı çalar, rəng vurarmış.

Aşıq Əhməd Azərbaycanda məlum-məşhur bütün aşıq repertuarına daxil olan dastanları bilir və onların Şirvan variantlarını məclislərdə, el şənliklərində yüksək sənətkarlıqla söyləyib. Bundan başqa Aşıq Əhmədin özünün yaratdığı dastanlar da vardır ki, bu dastanları Şirvan aşıqları öz repertuarlarına daxil etməklə tez-tez işlədirlər. «Mirzə Bilal Dastanı», «Canbaxışın dastanı» və s. bu qəbildəndir. Aşıq Əhmədin yaradıcılığında əski türk-dastan ənənələri ciddi şəkildə mühafizə olunur. Araşdırma nəticəsində bəlli olmuşdur ki, Aşıq Əhmədin dastan yaradıcılığında milli ənənələrə sədaqət özünü açıq şəkildə hiss etdirir. O, bir çox hallarda ənənədən istifadə edərək dini-ilahi, ruhani-mənəvi dəyərlərin yaşadılmasına xüsusi diqqət vermişdir. Yaquq Bahadurqızı. Aşıq Əhmədin yaradıcılığı. Bakı:Çaşıoğlu,2009.–200s

Aşıq Əhmədin yaratdığı «Aşıq Bilal» dastanı onun dastan yaradıcılığının zirvəsi sayılır. Orijinal süjetə malik olan bu mətn, adından göründüyü kimi, Şirvan aşıq mühitinin çox görkəmli nümayəndəsi Aşıq Bilala həsr olunmuşdur. Dastanda Aşıq Bilalla bağlı çox maraqlı bioqrafik faktlar epikləşdirildiyi üçün mətnin mövzusu orijinaldır. Dastanın özünəməxsus olan süjet sxemi vardır. Dastandakı bütün hadisələr sənətkar tərəfindən məhəbbət dastanları üçün xarakterik olan «tematik sxemə» uyğunlaşdırılmış və nəticədə sənətkarlıq baxımından orijinal və Şirvan dastançılığında çox məşhur olan bir dastan yaranmışdır.

Aşıq Mirzə Bilala dastan həsr etmək çətin və məsuliyyətli iş idi. Hər aşıq bu məsuliyyətin altına girməzdi. Bunun üçün ilk növbədə özünü Aşıq Bilalın mənəvi şagirdi hesab etmək, ikincisi, Aşıq Bilalın ad-san qoyduğu Şirvan aşıq mühitində sayılıb-seçilən sənətkar olmaq, üçüncüsü, söz demək, dastan yaratmaq qüdrətinə malik olmaq lazım idi.

¹⁷ AMEA Ədəbiyyat institutu

Bu dastan adicə bir süjetə malik əsər yox, XIX əsrin axırı - XX əsrin əvvəlləri Şirvan-Şamaxı həyatının real lövhələrinin ecazkar şəkildə dastanlaşdırılmasıdır. Burada biz bir çox tarixi şəxsiyyətlərin (Seyid Əzim Şirvani, Mahmud ağa və s.) epik obrazlarını da görürük.

Dastanda Mirzə Bilalın həyatı ilə bağlı bioqrafik faktlardan istifadə edilərkən dastanlaşdırmanın tələblərinə riayət edilmişdir. Aşıq Əhməd Bilalın həyatındakı hadisələri dastan yaradıcılığının qanunlarına uyğun epikləşdirmiş, dastan süjetinin qəliblərinə salınmışdır. Dastanın əvvəlində göstərilir ki, onun dörd bacısı və bir böyük qardaşı vardır. Aşıq Əhməd böyük qardaşı Rəsulla bağlı baş vermiş, eyni zamanda Mirzə Bilalın həyatına ciddi təsir etmiş hadisələri dastan strukturunun epik ənənədən gələn qəliblərindən istifadə etməklə bədiləşdirməyə nail olmuşdur. Haqq aşığı olan qəhrəman, eyni zamanda haqq tərəfdarı olur: həmişə ədalətli işlər görür, sazı və sözü ilə haqqın keşiyində durur. Aşıq Əhməd Mirzə Bilalın adına dastan bağlayarkən Rəsulla bağlı epizodlardan məhz bu qəlibdə istifadə etmişdir. Rəsulun qapısında işlədiyi Səlim bəylə konfliktini dastanın əsas epik konflikti səviyyəsinə qaldırmış və Mirzə Bilalın ömür yolunu bu fonda dastanlaşdırmağa nail olmuşdur.

Dastan oxucuya Mirzə Bilalın həyatı, saf məhəbbəti, zəngin daxili aləmi, yaşayıb- yaratdığı mühit və bu mühitdə yaşayan Şirvanın bir çox görkəmli şəxslərin haqqında ətraflı məlumat verir. Dastanın dili çox şirin, bədii ifadə vasitələri ilə zəngindir. Azərbaycanın klassik ədəbiyyatı, el ədəbiyyatı və müasirliyin vəhdəti dastanda o qədər güclü təsvir edilir ki, oxucu özünü gah keçmişdə, gah da Bilalın mühitində, onun başına gələnlərin canlı şahidi kimi güman edir.

Aşıq Əhməd dastanda Bilalın həyatını ustalıqla məhəbbət dastanları qəhrəmanlarının həyatına bənzətməmişdir. Məhəbbət dastanlarının əsas mahiyyəti sevginin üzərində qurulur.

«Aşıq Mirzə Bilal» dastanında Aşıq Əhməd aşığı sənəti ilə bağlı öz «ustad nəsihətini» verdikdən sonra dastana keçir:

Mənəmlik eyləyib fəxr etmə, könül,
Çoxlar bu dünyanı dolandı getdi.
Deyirlər Adəm də cənnət bağından
Şeytanın felinə aldandı getdi.

Neçə şahlar çıxıb taxta dünyada,
İndi heç birindən gəlməyir səda.
Nuhun da gəmisini batdı dəryada,
Səməndər odlara qalandı getdi.

Süleyman şaha da Bilqeyis arvad
Quşun sümüyündən söylədi qur taxt.
Allahlıq eylədi Fironla Şəddad,
Uçdu tacı-taxtı, talandı getdi.

İsgəndər bac-xərac umdu dünyadan,
Kamına yetmədi, köçüb dünyadan,
Ocaqlar söndürüb, qapı bağladan
Cəmşidin də camı calandı getdi.

İldırım Bəyazid, Teymur, Çingizxan
Nə qızıl apardı, nə qılinc-qalxan.
Aşıq Əhməd, hər qan töküüb, ev yıxan
Axır öz qanına bulandı getdi.(4, 9)

Sənətkar Mirzə Bilalın həyatını dastanlaşdırarkən epik təhkiyənin dastana məxsus qəliblərindən uğurla istifadə edir: “Sizə kimdən deyim, kimdən xəbər verim... Sənətinin böyüklüyü qarşısında baş əyməyi özümə borc bildiyim ölməz ustadım Aşıq Mirzə Bilaldan”.

Aşıq Əhməd təhkiyəni elə qurur ki, dastan süjetinin gedişatı bütün hallarda ənənədən qırağa çıxmır. Aşıq Əhməd Bilalın sənətkarlığının təsvirində gerçəkliyin təqdiminin dastana məxsus üsullarından istifadə etmişdir: “Deyilənə görə Bilal az müddət içərisində çox elmə yiyələnir. Mənim öz gözümlə görüb, qulağımla eşitdiyim, həmsöhbət olduğum yüzlərlə adam təsdiq edir ki, 4-5 yüz nəfər əyləşən böyük toy mağarında Aşıq Mirzə Bilal “Bayatı”, “Qobustanı”, “Ərəb Osmanlısı” nı ifa edəndə başını qoyardı sazın çanağının üstünə, zəngülə vura-vura dövrə vurub başladığı yerə çatanda zəngülənin arasını kəsərdi. Mirzə Bilal zəngüləsi həm tavar, həm şirin, həm məlahətli idi, həm də hansı melodiyanı hansı pərdədə, hansı sözü hansı melodiyada işlətməyi gözəl bacarırdı. Onun ən gözəl xüsusiyyətlərindən biri də bu idi ki, onda kök, taxt, ritm bütövlüyü vardı. Bilal həm aşığı, həm bəstəkar, həm şair, həm molla, həm natiq, həm nasir, həm rəqqas, həm xanəndə, həm də gözəl tarzən idi”. (4, 12)

Aşıq yaradıcılığında, xüsusən də dastanlarda buta motivi xüsusi bir məzmun kəsb edir. Haqq aşıqlarına və dastan qəhrəmanlarına rəyada müqəddəslərin əli ilə ərməğan olunur və rəmzi-məcəzi içki, badə vasitəsilə

reallaşır. Buta motivində aşıqlıq yuxuda ikən Həzrət Əli, nurani dərviş, Xızır, ərənlər, qırqlar piri kimi rəmzi-məcəzi sakral obrazlar vasitəsilə badə içirilərək verilir. (5.56-57) Aşiq Əhməd isə Bilalla Soltanxanımla bulaq başında qarşılaşdırır. Onlar ilk baxışdan bir-birinə aşiq olurlar. Bu eşqdən huşlarını itirirlər. Ayılarkən Bilal halını belə başa salır:

Sinəmdə düyün var, yaram ağrıyır,
Qüdrətim yoxdur ki, duram, ağrıyır.
Axı necə deyim haram ağrıyır?

Məcnun sevdalıyam, Kərəm dərddiyəm.(4, 16)

Bilalın sevgilisinin bu təsvirində Aşiq Əhmədin poetik istedadının səciyyəvi cəhətləri öz əksini tapmışdır. Aşiq Əhməd Bilalla onun sevgilisi arasında olan bu ilk görüşü klassik məhəbbət dastanlarından gəlmə ənənə olaraq «sual-cavab» - deyişmə üzərində qurmuşdur. «Aşiq Mirzə Bilal belə bir nuri-təcəllaya xeyli həsrətlə baxıb, aldı görək nə dedi:

Qaş-gözündə Şəmsü Qəmər oynayır,
Sanki yanaqların güldür, a ceyran.
Səyyad olub sorağınla gəzərəm,
Oylağın mənə bildir, a ceyran.

Qız:

De kimsən, nəçisən, nəçi, karəsən,
İncidib qəlbimi qırma, ay oğlan.
Yüz il qalsam, məni sənə verməzlər,
Aldanıb özünü yorma, ay oğlan.

Bilal:

Sən öz aşıqinə inayət eylə,
Eşqinə sadıq ol, dəyanət eylə,
Zavallı qulunam, mərhəmət eylə,
Qəlbini aç mənə bildir, a ceyran.

Qız:

İndi bizi burda belə görsələr,
Atama, anama xəbər versələr.
Səni də, mən də, vallah, öldürər,
Heyifsən, get, burda durma, ay oğlan.

Bilal:

Səhər-səhər doğan dan ulduzusan,
Uçan durnaların xoş avazısan,
Adın nədir, söylə, kimin qızısan,
Bilalın qəlbini güldür, a ceyran.

Qız:

Mən nə ayam, nə də dan ulduzuyam,
Taleyi kəm, bəxti qara yazığam,
Adım Soltanxanım, Talib qızıyam,
Daha məndən bir şey sorma, ay oğlan. (4, s 13-14)

Bütün dastanlarda deyişmə elementindən fəal şəkildə istifadə etmişdir. Əslində, deyişmə dastan quruluşunun mərkəzi elementlərindən biridir. Burada iki aşığın qarşı-qarşıya dayanaraq birinin digərini məğlub etməsi məqsədi daşıyır. Ümumiyyətlə, aşiq ifaçılığında deyişmənin böyük rolu vardır:

Bəşir:

Aşiq Bilal, eldən-elə
Gəlmişəm sorağa səni
Gücün varsa dur döşümə,
Çəkim sola, sağa səni.
Hədə, hədyan söyləmə çox,
Dırmaşdırram dağa səni.
Qərq eyləsəm ümmanlara,
Kim çəkər qırağa səni?
Göndərəcəm bazar-bazar
Qul kimi satmağa səni.

Bilal:

Aşiq Bəşir, qoymayacam
Arzu, kam almağa səni.
Bu diyarda meydan açıb,
Saz tutub çalmağa səni.
Xub gətirib qanlı əcəl

Kəməndə salmağa səni.
Pərt olarsan meydanımda,
Ellər qoyar lağa səni.
Bacarmarsan gəl götürüm
Şagirdim olmağa səni.

Bəşir:

Usta olub şagird gəzən,
Qıl başına çara bu gün!
Çağır qohum-qardaşını,
İşin düşüb dara bu gün!
Aç sinəni, gir meydana,
Vurum min bir yara bu gün.
Şirü bəbir nərəsindən
Gələcəksən zara bu gün.
Döndərərəm bir südəmər
Dilbilməz uşağa səni.

Bilal:

Əgər olsa yüz min canın,
Sən ay üzü qara bu gün.
Baş götürüb meydanımdan
Qaçacaqsan hara bu gün?
Özün gəlib ilişmişən
Dimdiyindən tora bu gün.
Sən sabahın aqibətin
Arifsənsə ara bu gün.
Qaçıb başa dırmaşmağın
Salacaq ayağa səni.

Bəşir:

Sən uşaqsan, bu meydanda
Mənə əhli-hal gərəkdi.
Mən Əmiri-Əbdəbütəm,
Qarşımda Salsalgərəkdi.
Aşiq Bəşir zərbəsinə
Samın oğlu Zal gərəkdi.
Qüdrətimə baş əyməyə
Yetmiş min mahal gərəkdi.
Döndərərəm hökmüm ilə
Bir ovuc torpağa səni.

Bilal:

Su söndürməz ildırımam,
Mənə doğru yol gərəkdi.
Haqq da bilir, meydanımda
Nə Rüstəm, Nə Zal gərəkdi.
Sağa-sola bürəyirsən,
Yəqin sənə nal gərəkdi.
Səni vardan yox etməyə
Qəşədli Bilal gərəkdi.
Şirvan elindən Qubaya
Göndərrəm sadağa səni.(4, 36-38)

Dastan Mirzə Bilalın ömür yoluna, sevgisinə həsr olunsa da, əsas diqqət onun sənətinə yönəldilmişdir: Mirzə Bilal Şirvanın ən ulu sənətkarlarından olmuşdur. Bu baxımdan, dastanda bir-birini təsdiq edən iki əsas məqsəd izlənilmişdir; Aşiq Əhməd dastanda Mirzə Bilalın öz şeirlərindən çox böyük ustalıqla istifadə etmiş və onları dastanın süjeti ilə «səsləşdir» bilmişdir. Bu da öz növbəsində Aşiq Əhməd dastançılığının daha bir səciyyəvi cəhətini göstərir. Folklorşünas alim S.Qəniyev yazır: “Aşiq Əhmədin yaradıcılığını bir söz gülüstanına bənzətmək olar. Gülüstanda hər gülün, hər çiçəyin öz ətri, öz hüsnü, öz rəngi olduğu kimi, Aşiq Əhməd “gülüstanındakı” hər bir şeirin də öz gözəlliyi var. Klassik aşiq poeziyasının ən gözəl mövzu, motiv və ənənələri Aşiq Əhməd poeziyasında öz əksini tapmışdır. Aşiq Əhmədin yenilikçi sənətkar kimi bir fərqləndirici cəhəti də ondadır ki, o, klassik aşiq poeziyasının ən qaynar çağlarından üzü bəri yüzillərlə yol gələn ənənəvi aşiq deyimlərinə (“dilim”, “könül”, “dünya”, “söz”, “gözlərin” və.s) yeni mənə, yeni nəfəs, yeni deyim tərzini verə bilir”.(6. s 183)

Dastanda xanların, bəylərin zülmü və özbaşınalığına da geniş yer verilmişdir. Mirzə Bilalın böyük qardaşı Rəsulun rəncbər olduğu Səlim bəy və oğlunun timsalında onların necə qaniçənolduğunu görürük. Onlar üçün adam öldürmək, ev yandırmaq adı bir haldır. Onların etdiyi cinayətlərin şahidi olan Rəsul qaçaraq qardaşı Mirzə Bilala sığınır. Başlarına gələn bir çox müsibətlərdən sonra Səlim bəyi yaralayıb, Bəşir və Nişanəxanım qoşularaq Qubaya qaçır. Səlim bəy sağalan kimi Bilalın atasının evinə od vurub yandırır, olan-olmazını da talayib aparır. Bir müddət sonra Mirzə Bilal yenidən Şirvana qayıdıb, Soltanxanıma qaçıraraq, Qubaya qayıdır. Lakin ana həsrətinə dözə bilməyən Bilal yenidən Şirvana qayıtmaq istəyir və bildirir ki, yeni qurulan şura hökumətinin gücünə inanır. Artıq çox mahalda bəylərin özbaşınalığına son qoyulduğunu eşitdiyini deyir. Qardaşı və Soltanxanımla birlikdə Qəşəd kəndinə qayıdırlar. Aşıq Mirzə Bilalla Soltanxanımayeəddi gün yeddi gecə toy çalmır. Məclisin sonunda "Aşıq Mirzə Bilal" dastanın yaradıcısı Aşıq Əhməd toyxanaya təşrif buyurur, toy məclisini duvaqqapma ilə son yetirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M.P. Ozan-Aşıq sənəti və ədəbiyyatı Bakı 2023
2. Təhmasib M.H., Qasımlı M.P. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Dastanlar. Bakı Elm. 2004
3. Y.Bahadurqızı, Aşıq Əhmədin yaradıcılığı. Bakı. Çəşoğlu, 2009
4. Aşıq Əhməd "Dastanlar" Bakı. Şirvan şəhər, 2004
5. Qasımlı M.P., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı Elm və Təhsil 2018
6. Qəniyev S. Şirvan folklor mühitü. Bakı. Ozan. 1997
7. Əfəndiyev P. Dastan yaradıcılığı. Bakı. ADPU 1999
8. Həkimov M. Azərbaycan klassik aşıq yaradıcılığı Bakı. API 1982

XÜLASƏ

Aşıq Əhməd qocaman sənətkar kimi uzun illər Şirvan aşıq mühitində dastançılıq ənənələrinin qorunması və yaşadılmasında görkəmli rol oynamışdır. Aşıq Əhmədin yaradıcılığında dastançılıq ənənəsinin iki təzahür qatını aydın şəkildə müşahidə edirik. O, dastançılıq ənənələri ilə çox zəngin olan bir mühitdə yetişmiş, bu ənənənin ruhuna, yaddaşına hopdurmuş və öz dastanları ilə bu ənənələrin klassik təmsilçisinə çevrilmişdi. Aşıq Əhməd dastanlarının Şirvan məclislərinin bəzəyi olması da öz növbəsində onun dastan yaradıcılığının ənənəyə sadiqliyinin daha bir göstəricisidir.

Aşıq Əhmədin dastanları xəlqi ruhu daim əks etdirir. Dastançılıq ənənəsinin bütöv sistemi onun əsərlərində öz lirik və epik təcəssümünü tapmışdır. Aşıq Əhməd dastanlarının Şirvan məclislərinin bəzəyi olması da öz növbəsində onun dastan yaradıcılığının ənənəyə sadiqliyindən irəli gəlmişdir.

Açar sözlər: dastan, aşıq, Aşıq Əhməd, Mirzə Bilal, Şirvan Aşıq mühiti, aşıq sənəti, folklor.

РЕЗЮМЕ

Ашик Ахмед, как старый художник, на протяжении многих лет играл заметную роль в сохранении и возрождении эпических традиций в среде Ширванского Ашика. В творчестве Ашика Ахмеда мы отчетливо наблюдаем два пласта эпической традиции. Он вырос в среде, богатой эпическими традициями, впитал в себя дух и память об этой традиции и стал своим эпосом классическим представителем этих традиций. Тот факт, что саги Ашика Ахмеда являются украшением Ширванских собраний, является еще одним свидетельством его верности традициям создания его саг.

Эпосы Ашика Ахмеда всегда отражают народный дух. Вся система эпической традиции нашла в его произведениях свое лирико-эпическое воплощение. То, что саги Ашика Ахмеда являются украшением Ширванских собраний, в свою очередь, обусловлено его верностью традиции эпического творчества.

Ключевые слова: эпос, ашик, Ашик Ахмед, Мирза Биал, Ширванская среда Ашика, ашикское искусство, фольклор.

SUMMARY

Ashiq Ahmed, as an old artist, has played a prominent role in the preservation and revival of epic traditions in the Shirvan Ashiq environment for many years. In the work of Ashiq Ahmed, we can clearly observe two layers of the epic tradition. He grew up in an environment rich in epic traditions, absorbed the spirit and memory of this tradition and became a classic representative of these traditions with his epics. The fact that Ashiq Ahmed's sagas are the decoration of Shirvan gatherings is another indicator of his loyalty to the tradition of his saga creation.

Ashiq Ahmed's epics always reflect the folk spirit. The entire system of the epic tradition found its lyrical and epic embodiment in his works. The fact that Ashiq Ahmed's sagas are the decoration of Shirvan gatherings, in turn, is due to his loyalty to the tradition of epic creation.

Key words: epic, ashig, Ashiq Ahmed, Mirza Bilal, Shirvan Ashiq atmosphere, ashig art, folklore.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Həqiqət Nəbi qızı Abdiyeva¹⁸

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEMALARINDA ZƏFƏR, QALİBİYYƏT MÖVZUSU

Giriş. 20 yanvar hadisələrindən üzü bəri poemalarımıza nəzər salsaq ilk yada düşən poemamız Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poeması olacaq. Yaşanan hadisələr “Şəhidlər” poemasında canlı və real şəkildə əksini tapmışdır. Müəllif “Şəhidlər” poemasının başlanğıcında Allaha üz tutur, xalqımızın yaşantılarını nəql etməklə tariximizə dönür. Bu xalqın 170 il imperiya əsarətində qalmasını yada salmaqla, eyni zamanda xalqımızın humanist xalq olduğunu da açıqlayır.

Özüm qaldım çıraqsız, min çırağa yağ ikən,
Təpələmə əl açdım, özüm uca dağ ikən,
Əlacım öz-özümdən köməyi ummaq ikən
Neçin bizə özgəsi pənah olmuş, ay Allah?
Yüz yetmiş il bu saziş, bu birlik, bu ittifaq
Birtərəfli, malaqsız nigah olmuş, ay Allah (1).

Şairin Allaha üz tutması poemanın təsir gücünü daha da artırır. 20 yanvar hadisələrinin canlı şahidləri olan şairlərimiz zülmün bu qədərini ilk dəfə görürdülər. Qabilin “Mərsiyyə”sində, Məmməd Aslanın “Ağla, qərənfil, ağla”sında, Zəlimxan Yaqubun bir sıra şeirlərində Allaha üz tutub bu çəkilməz dərdin nədənliyini aramalar geniş yer alır. Digər bənddə şairin harayı, üsyanı daha da güclənir. Yeri gəldikcə, bədxah düşmənlərimizi ikiüzlülükdə, yaltaqlıqda qınayır. Ermənilərin qondarma torpaq iddiasına işarə edən şair canının yanğısını, ürəyinin ağrısını belə ifadə edirdi:

Bu gün qula dönmüşəm, dünən mən bir şah ikən,
Yoxmuş məni bir doğan, yoxmuş məni bir əkən.
Bu torpağa düşmüşəm haradansa mən dünən,
Mən –min illik tarixim unudulmuş, ay, Allah! (1)

Əsərdə şəhidlərimizin qəhrəmanlıq səviyyəsində təqdimi diqqətə çatdırılır, vətəninin müstəqilliyi uğrunda canlarını qurban verən igidlərimizin hünəri poetikləşdirilmişdir. Şair poemada insanları ayıldaraq yaşananların bizə bir dərs olduğunu xatırladır. Şair tarixə qayıdaraq illərlə xalqımızın yaşadığı faciələrlə dolu həyatı diqqətə çəkir. Bu yaşananlardan dərs almağı tövsiyə edir.

Bu ölüm, bu qırğın dərs olsun bizə,
deməyək boş yerə candan keçdilər.
onlar şəhid olub millətimizə,
qorxmamaq dərslərini təlim keçdilər (1).

Poemada rus qoşunlarının əli yalın xalqın üzərinə basqın edərək qanlarına qəltan edilməsi səhnələri də əsas yer tutur ki, bu da əsərin real bir poema kimi zamanında yazılaraq bu xalqın yaşantılarının dünyaya çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayan bir əsər kimi diqqət çəkir. Qarabağşünas alim Məziyyə Nəcəfova poema haqqında yazır: “Əsərdə hadisə o qədər canlı, dinamik, inandırıcı boyalarla verilmişdir ki, cəlladlara qarşı dözümlülük nümayiş etdirmək mümkünsüz olur. Qarabağ probleminin daha güclü duyünə çevrilməsində ən böyük rolu şübhəsiz ki, rus imperiyası oynamışdır. “Şəhidlər” poemasının da əsas tənqid hədəfi, ittiham və qəzəbinin ünvanı erməni tərkibli rus ordusudur” (2).

Torpaqlarımızın işğalçılar tərəfindən qəsb edildiyi illərdə də poemalarımız çox ağırlı və real idi. O ağır illərdə Ələmdar Quluzadənin “Şəhid Şəhər”, “Qarabağ oyunu”, “Qadan mənə Qarabağ” və sonra Azərbaycanın Milli qəhrəmanı Şirin Mirzəyevə həsr etdiyi “Alay Kamandiri” poemaları zamanında yazılmış ən qiymətli əsər kimi ədəbiyyatşünasların və tənqidçilərin diqqətindən yayınmamışdı. “Şəhid şəhər” poeması yaşanan hadisələrin real portreti idi. Müəllifin Xocalıda böyüyüb, boya-başa çatması və hadisələrin canlı şahidi olması əsərin daha mükəmməl olmasına təsir etmişdi. Poemada bir gecədə şəhid olan şəhərdəki zülmü, ədalətsizliyi poetikləşdirərək xalqın yaşadığı faciəni dünyaya çatdırmaq üçün haray qoparı, üsyan edirdi və ermənilərin yırtıcı simasını əks etdirirdi.

Nə yaman susayıb erməni qana
Hələ faciədən ləzzət dadır o
Qəbrini qazdırıb öz atasına
Oğlunun üstünü torpaqladır o (3).

Şairin “Qarabağ oyunu” poeması da zamanın nəbzini tutan əsərlərimizdəndir. Ələmdar Quluzadə o illərin ən fəal şairlərindən idi. Onun bu poemada da çox böyük ağrı yaşadığı və hadisələri dünyayla bölərək dərdləşməsi, içini didən düşüncələri oxucusuna real şəkildə çatdırma bilməsi 90-ci illər poemalarının əsas xüsusiyyətlərini üzə çıxara bilmək cəhdlərindən başlıcası idi:

Bu əyri yollarda gözümə düz bax,
Oturub danışaq düz, qoca Dünya,
Qəlbimi ovladı nəyin bilmirəm,
Deşir ürəyimi söz, qoca Dünya (4)

Poemada gerçəkliklərlə bağlı şairin düşüncələri əhatəli və məzmunludur. Əsərdə bədnam qoşunlarımızın Azərbaycanın ən dilbər, ən səfali guşəsində yerləşməsi, məskunlaşması səbəbləri poetik dildə araşdırılır:

Göyçə başdan-başa çənə büründü,

¹⁸ BDU-nun dosenti

Zəngəzur elləri yandı odlara,
yurdumuz beləcə tapdağa döndü,
aran mənə qaldı, yaylaq yadlara (3).

- deyən şair tarixə də nəzər salaraq, zaman-zaman torpaqlarımızın gözəl yerlərini öz əlimizlə ermənilərə verməmişə də açıqlıq gətirir. Bu poemada Bəxtiyar Vahabzadənin “Şəhidlər” poemasında bəzi ermənilərə münasibət məsələsində paralellik təşkil edir. Hər iki şair ermənilərə Azərbaycan xalqının hər zaman kəsiyində gözəl münasibətin olmasını vurğulayır.

“Alay Komandiri” poeması isə Azərbaycanın Milli qəhrəmanın obrazını poeziyamızda əks etdirməsi baxımından çox önəmli yer tutur. Bu əsərdə Milli Qəhrəman Şirin Mirzəyevin qəhrəmanlıq tarixi poetikləşdirilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şəhidlik mövzusu 30 ildən artıq zamandır ki, ədəbiyyatımızın əsas, ən çox işlənən mövzusu olaraq qalır. 90-cı illərdə qələmə alınan şəhidlik mövzusu ağırlı məqamlara daha çox söykənsə də günümüzdəki şəhidlik fəxarət və qürur hissinə daha yaxındır. Onu da qeyd edək ki, yeni yaranan poemalarda şəhidliyin qəhrəmanlığın zirvəsi olaraq verilməsi diqqət çəkir.

Müstəqillik dövrlərində Qarabağ mövzusunı poemalarda canlandıran şairlərdən biri də Zəlimxan Yaqub idi. Zəlimxan Yaqubun “Bir əlim torpaqda, bir əlim haqqda” kitabına şairin Qarabağ mövzusunda yazdığı yeddi poeması daxil edilmişdir. Xüsusilə “Şair harayı”, “Vətən oğulları”, “Zəlimxan qarğışı” poemaları o illərin ən dəyərli əsərlərindəndir:

Çırpınırdı qan gölündə batanlar,
cığır qanlı, keçid qanlı, iz qanlı,
xına yaxır qayalara, daşlara,
dirsək qanlı, topuq qanlı, diz qanlı (4)

Pomada erməni vandallarının dünyaya sığmayan işgəncəsi və vəhşiliyi əksini tapırdı. Müəllifin bu poeması Xocalı haqqında yazılmış ən qiymətli bir əsərdir. Real boyalar, şairin səmimi etirafları poemanın gücünü daha da artırır.

Xocalı faciəsinin dünyaya çatdırılmasında çox böyük əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdən Nurəngiz Günün “Xocalı simfoniyası”, Ələkbər Salahzadənin “Xocalı xəcilləri” poemalarının da adını çəkmək yerinə düşər. Bu əsərlər zamanında Xocalı dəhşətlərini dünyaya çatdırmaq baxımından əhəmiyyətli idi. Yeri gəlmişkən, qələbədə sonra yazılan poemalarda yuxarıda bəhs etdiyimiz poemalardan bəhrələnmə son dərəcə yüksək şəkildə hiss edilir. Və bu da son poemalarımızın təsir gücünü daha da artıraraq tariximizi, yaşantılarımızı yenidən xatırlatmaqla yanaşı zəfərimizdə həyatda olmayan, böyük həsrətlə Qarabağ torpaqlarının azadlığına doğru qələmlərini süngüyə çevirən böyük şairlərimizə bir qədərbilənlik kimi də dəyərləndirilə bilər. Bu şairlər, yazarlar içərisində qələbəmizi böyük fəxrlə əsərlərinə gətirən, həm qalibiyətimizi, həm də zəfərimizi yazan yazarların bugünkü əsərləri ilə müqayisə etmək də yerinə düşər. Məsələn, Nəriman Həsənzadə o ağır illərdə “Qarabağdan gələn var” poemasını yazmışdı. Poema sosial məsələlərdən bəhs edirdi. Poemada qaçqınlıq həyatı, ziyalılarımızın evlərindən, işlərindən uzaqlaşması, yaşadıkları sosial problemlər əsərdə real və təbii şəkildə əks etdirilirdi. Poemada ziyalı nəslin mümayəndələri Məmməd müəllim və Səriyyə xanımın simasında Azərbaycan xalqının yaşadığı çətinliklər və faciələrimiz çox ustalıqla qələmə alınmışdır. Əsərdə Qarabağın Tuğ kəndində məktəb direktoru işləyən Səriyyə müəlliminin və dərns hissə müdiri Məmməd müəllimin qaçqınlıq həyatı əks olunsa da eyni zamanda bu xalqın geniş təbəqəsinin, işsiz-gücsüz qalması da diqqətə çatdırılır. Əsərdə ali təhsili ola-ola bağban və xidmətçi işləyən bu insanların yaşantıları çox təsirlidir. Tez-tez ədalətsizliyə uğrayan bu namuslu və dürtüst ziyalılar əslində tək deyil yüzlərcədir. Müəllif yaşadığımız problemləri bu iki ziyalı obrazında ümumiləşdirir. Şair aşağıdakı nümunələrdə zamanın faciəsinə belə şərh edir.

...bağa su lazımdı, o guya bilmir,
Zəmanə dəyişib, söz deyə bilmir.
Hər öz bağına aparır suyu,
Hər təzə məhlədə təzə bir quyu.
Ağaclar kəsilib çıxır dibindən,
Deyirlər bizindir yüz ilə bitən.
Bizimki olanı verib gəlmişik,
Odu gözümüzlə görüb, gəlmişik.
Burda yer bölüblər, hasar tikiblər,
Qəbiristan yerinə bazar tikiblər.
Vətəndə hər kəsin ayrı vətəni,
Biri dilənçidi, biri “mədəni” (5)

Bu kimi şərhlər dövrümüzün mənzərəsinin canlı şəkildə görüntüləyirdisə, bu gün şairin əsərlərində Azərbaycan xalqının bir yumruq altında, Ali Baş Komandanın dəmir yumruğunda birləşməsi, torpaqların azadlığı, Şuşanın alınması, Mədəniyyət Mərkəzi olan Şuşamızda festivalların, tədbirlərin keçirilməsi önəmli yer alır. Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu” poeması çox qiymətli lirik bir poemadır. Poemada müəllif bir çox tarixi məqamlara aydınlıq gətirir. Bu gün Ali Baş Komandanın gördüyü işləri şairin incə misralarına gətirir. 30 illik çətin yaşantılarımızı xatırladır. Və bu illər ərzində Ali Baş Komandanın Azərbaycan xalqının başını uca edərək, itirilən torpaqları qaytarmaq üçün gördüyü işlərdən bəhs edir:

Şuşa yolu, Zəfər yolu,
30-illik səfər yolu!
Cənab Ali Baş komandan,

Səfərdəsən sən o vaxtdan.
İstidə,
Boranda,
Qarda,
Uzaq, yaxın o yollarda!
Yol içindən yol seçirsən,
Keçilməz yollar keçirsən,-
Fikrin-zehnin yollarını,
44 günün yollarını (6)

Poema demək olar ki, 30 illik yaşadığımızın acı xatirəsi və 44 gündə qazanılan zəfərimizin fəxrini, qürurunu və bu sevinci bizə bəxş edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin və Azərbaycanın mükəmməl, hərtərəfli gücə malik olan zabıt heyətinin gücünü də əks etdirir. Ən əsası bu gücü formalaşdırmaq üçün 30 il öncə bir körpü quran Ulu Öndə Heydər Əliyevin gördüyü işlər də poemanın əsas ideyasını təşkil edir. Poemada Şuşa gözəlliyi, mədəniyyət paytaxtımızın əvəzsiz bir cənnət olduğu da vurğulanır:

Salam Şuşa, Cıdır düzü, yer üzünün cənnət düzü!,
yerin göylərdə tutduğu, dağlarda meydan güzgüsü!
Mən burdan çağırısam səni, eşidər dünya səsimi” (6).

Bu misralarda Şuşa müqəddəsliyi, şuşa aliliyi və ucalığı diqətə çatdırılır.

Sabir Rüstəmxanlı da yaradıcılığında 30-illik Qarabağ həsrətini canlandıran, ağrısını yaşayan və nəhayət, bu gün Qarabağ zəfərini yaşayan şairlərimizdənndir. Onun istər publisistikasında, istər nəsr əsərlərində, istərsə də poeziyasında vətənin müdafiəsi, milli şüur və torpaq azadlığı mövzusu önəmli yer tutur. Zəfərdən sonra “Qarabağa dönüş” adlı poeması ilə demək olar ki, ilk zəfər poemamızı qələmə aldı. Poema on beş fəsildən ibarətdir. Hər fəsildə yadda qalan nümunələr yaratmaq şair ilk öncə keçmişimizi, tariximizi vərəqləyir. Dünənimizlə bu günümüzü üz-üzə qoyur, müqayisə edir:

Dünən ağladığıma bu gün qəlbən gülürəm,
Öldüyüm yaşadığca, dirilməyə ölürəm,
Nə bu ölüm yenidir, nə yarımcan dirilik,
Üzdə bütöv olduqca ürəyim çilik-çilik.
Yad əllər parçaladı bölündükcə-bölündük,
Küləklərdə sovrulduq, ələklərdə ələndik,
Çökdü bu qara zülmət yurdumun üzərinə,
İşıqlı günlər dedik qara demək yerinə... (8)

Bu parçada şair keçmişimizin qaranlıq, ağır günlərinə səyahət edir. Zaman-zaman parçalandığımızı xatırladır. Müəllif 90-cı illərin ağır anlarının portretini yaradaraq, nələr itirdiklərimizi yada salır. Bütün bunlar tariximizin qanlı yazılmış səhifələridir. Bu gün isə Azərbaycan əsgəri başda Ali baş Komandan olmaqla dünyaya səs saldı. 30 illik yangını 44 günlük zəfərlə söndürdü:

Savaş edən sərkərdə milləti oyandırdı,
Hər ürəkdə ümiddən çıl-çıraqlar yandırdı.
Qalxdı igid oğullar, oğul düşmən çəpəri,
Qalxdı əmrə müntəzir Azərbaycan Əsgəri! (8)

Qarabağa dönüş adlandırılan bu poema Qarabağa dönmək üçün keçdiyimiz yolları xatırlatdı. Şuşanı vəsf eylədi, bu zəfər yollarında bizi tək buraxmayan Türk qardaşlığından, R.T. Ərdöğandan onun İlham Əliyev cənablarına olan dəstəyindən də bəhs etməyi unutmadı. Keçmişə dönən şair Nuru Paşanın bu xalqa olan sevgisini, dəstəyini də poemasında təcəssüm etdi. Poema ilk poema kimi araşdırmaçıların, alim və ziyalıların diqqətindən yayınmadı, əsər haqqında onlarca məqalələr günümüzdə qəzet və jurnallarda əksin tapır.

Nəticə. Zəfərimizi əks etirən poemalarımız saysızdır. Bu poemalarda qəhrəmanlıqlarımız da əks edilmişdir. Zahid Xəlilil, Rafiq Yusifoğlunun, Əlirza Həsəratın, Vahid Əzizin, Elşad Baratin, Elnur Uğurun, Şahnaz Şirinin, Abuzər Turanın, Nizami Murad oğlunun, Balayar Sadiqin və onlarca poema yazarların əsərində günümüzün nəbzi əks edilmiş, zəfərimiz, qələbəmiz poetik anlamda yer almışdır. Azərbaycan tarixində xüsusi çəkisi, qiyməti olan bu poemalar tariximizin ən gözəl səhifələrini yaşatmaq və gələcəyimizə ərnağan olmaqla böyük əhəmiyyətə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bəxtiyar Vahabzadə “Şəhidlər” poeması, “Azərbaycan” jurnalı, 12, 1990
2. Mərziyə Nəcəfova Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ. Bakı, 2019
3. Ələmdar Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı: Ozan, 1998
4. Ələmdar Quluzadə Qarabağ oyunu. Bakı: Ozan, 1993
5. Zəlimxan Yaqub. Bir əli torpaqda, bir əli haqqda. Bakı: Azərbaycan, 1999
6. Nəriman Həsənzadə, “Qarabağdan gələn var”, “Azərbaycan” jurnalı, N-07, 2005
7. Nəriman Həsənzadə “Zəfər yolu”, “Ədəbiyyat” qəzeti, 2022-ci il 3 yanvar.
8. Sabir Rüstəmxanlı, “Qarabağa dönüş”, “Ədəbiyyat” qəzeti, 2020-ci il, 6 dekabr

Açar sözlər: müstəqillik, Qarabağ, zəfər, poema.

Key words: independence, Karabakh, victory, poem.

Ключевые слова: независимость, Карабах, победа, поэма.

The theme of victory in modern Azerbaijani poems

Summary

The writing moments of poems are not distinguished from poetry for their volumes. Our history, lives, past, and victory are embodied in the poems. The land loss experienced by our people since the 1990s, the Karabakh problem, the tragedies experienced, especially the Khojaly tragedy, are widely embodied in modern Azerbaijani poems. Bakhtiyar Vahabzade, Nabi Khazri, Nariman Hasanzade, Zalimkhan Yagub, Nurangiz Gun, Alamdar Guluzade, Alirza Khalafli, Elchin Iskenderzade and many of our poets reflected our Karabakh tragedies in their poems. In these poems, our poets reflected the vandalism inflicted by the Armenians on this nation for years in Azerbaijan, and also illuminated the heroism, past, and history of this nation in a poetic sense. In the created poems, along with reviving the battles for the lands, the issue of freedom of our lands also stood, which gave the warrior and the Azerbaijani army a fighting spirit. These poems played a big role in our victory today. The victory we obtained recently, the unity of our army, our Commander-in-Chief with the people and the iron fist were embodied in today's poems. In the works of Nariman Hasanzade, Sabir Rustamkhanli, Shahnaz Shiri, Zahid Khalil, Rafiq Yusifoglu, Yusif Nagmekar, Elnur Ugur, and some of other poets, poems on the theme of victory and land freedom can be seen.

Abstract. The theme of the road, search for the course, travel is typical for N.S. Gumilyov's entire creative work, including his dramatic works connected with the Oriental motives. The topicality of the research is determined by the fact that it analyzes the specificity of the syncretism of the methods of different artistic and aesthetic tendencies, the motive, plot and genre peculiarities of the developing of the travel theme considering certain historical, geographical, ethnocultural and literary aspects.

Keywords: symbolism, journey, travelogue, archetype, images-symbols, truth, exotic world of the Orient.

Тема победы в современных азербайджанских стихах

РЕЗЮМЕ

Моменты написания стихов не отличаются от поэзии своими объемами. Наша история, жизнь, прошлое и победы воплощены в стихах. Потеря земли, которую пережил наш народ с 1990-х годов, карабахская проблема, пережитые трагедии, особенно Ходжалинская трагедия, широко нашли свое отражение в современных азербайджанских стихах. Бахтияр Вагабзаде, Наби Хазри, Нариман Гасанзаде, Залимхан Ягуб, Нурангиз Гюн, Аламдар Гулузаде, Алирза Халафли, Эльчин Искендерзаде и многие наши поэты отразили в своих стихах наши карабахские трагедии. В этих стихах наши поэты отразили вандализм, причиненный армянами этому народу на протяжении многих лет в Азербайджане, а также в поэтическом смысле осветили героизм, прошлое и историю этого народа. В созданных стихотворениях, наряду с возрождением битв за земли, стоял и вопрос свободы наших земель, что придало воину и азербайджанской армии боевой дух. Эти стихи сыграли большую роль в нашей сегодняшней победе. Добытая нами недавно победа, единство нашей армии, нашего Главнокомандующего с народом и железного кулака нашли свое воплощение в сегодняшних стихах. В произведениях Нариман Гасанзаде, Сабир Рустамханлы, Шахназ Шири, Захид Халил, Рафик Юсифоглу, Юсиф Нагмекар, Эльнур Угур и некоторых других поэтов можно увидеть стихи на тему победы и свободы земли.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Mustafazade-Asadova G.M.¹⁹THE CONCEPT OF THE ROAD IN N. S. GUMILEV'S ORIENTAL
DRAMA "THE CHILD OF ALLAH"

Nikolai Gumilev's worldview is characterized not so much by an acmeistic, as by a romantic understanding of the image of the path, the road, wandering as a life path, the purpose of existence.

The constant movement along the roads of the world and the soul, the experience of the eternal pulsation of the Universe fill the artistic space of the works of the Wanderer Gumilev, and hence the desire for existential transformation, for the transition from everyday life to metaphysical existence. The plot of the dramatic fairy tale "The Child of Allah" (1916) develops precisely in such a metaphysical space: between heaven and hell, but not in the real earthly world, but in an abstractly fantastic, exotic, with a pronounced oriental flavor. The action of the play written for the puppet theater develops in an abstract space/time. The stage space is not complicated by details. The scene of the first picture is "The Desert. Sunset" [3], the second painting is "Baghdad Street. In the background is the terrace of the palace" [3]. The third picture, leading to the finale of the path to happiness, to heavenly love on earth, is complemented by the indication of the symbols of paradise space: "The Garden of Hafiz. Morning. Clumps of roses and jasmine. Big birds" [3]. The time is also conditional: the action begins at sunset (the marginal state between light and darkness, life and death, the beginning and the end), ends in the morning (the beginning of a new life). The backdrop of the stage of the puppet theater is stable, motionless, the dynamics of the action is provided by the movement of the characters. They ride, jump, walk, run, enter, appear, their corpses are carried out. A kaleidoscope of conditional figures passes through the stage, then towards the Peri, then away from it. The Daughter of Allah is the composite core of a multi-colored canvas created by Gumilev. The world to which Peri arrived is the lower world in relation to heaven and the upper world in relation to hell. He exists in the present tense, which, thanks to Peri's "experiment", is turned both to the past and to the future, so her path lies in Eternity. In the Garden of Paradise (in the upper world), under the loving eye of Allah, she languishes and asks him: "I stubbornly, / Creator, I pray at Your feet - / Let me go to the sons of Adam, / To become the darling of the best of them" [3].

Peri leaves his father, from the heavenly paradise, not because he rebels against the laws of the heavenly world, opposing him to another imaginary world, as do the reflective romantic heroes. Allah releases his Child with an "excuse" Dervish, fleeing from "restless people", on a dangerous road, so that she herself will find her Paradise in the land of Adam. As A. Gacheva notes: "Even when the promised paradise is sought not in the highest, cloudless distances, but in the space of the earth (echoes of ancient and medieval ideas about the land of the blessed and the bright Eden), the romantic poet emphasizes that there is no road to it ..." [2]. The heroine of the acmeist Gumilyova, with childlike openness, and then with distrust, fear, doubts, but without losing hope, finds the way to her worthy Hafiz, to her goal.

Actually, the basis of the plot of N. Gumilev's Arabic fairy tale is a conditionally allegorical road in the living space through the ordeal of death, fear, despair to a realized dream. The path of Peri passes not only between the spatial (top - bottom) and temporal poles, but also between life and death (the dominant motif of the creative worldview of modernists). The correlation of life and death in the search for the cherished Grail of the lyrical hero and in Gumilev's poetry is one of the leading motives. So, in the poem "Pilgrim" Akhmet-Oglu dies on the exhausting way to his goal - Mecca, "but his spirit is sleepless" angel Azrael, will lead along new roads "to the tro-singing permitted / For demons, prophets and luminaries" [4, p. 173]. The path to happiness, understood by Peri as finding a man who knows how to love, protect, and rule, is quite harsh. The eternal traveler Dervish directs the shelter experiment of the one who, "flying in the summer of the bird," first "found the horseshoe of the mare" of Mahomet, and then achieved her goal.

The idea of a life path is usually associated with its beginning and end, i.e. death. Having unwittingly become, as it seems to her, the culprit of the death of a young man, a Bedouin, a Caliph, Peri repents, but does not stop and continues her journey through Baghdad, through the world of Sinbad, in order to find the truth, to learn the full power of the poet Hafiz. He wants to prolong the earthly life of the men subjected to the test of the heavenly daughter, but the earthly road interrupted by her led them to the knowledge of happiness. If the appearance of the Shadow of Alexander the Great testifies to his restlessness, undying involvement in earthly life, then the resurrection of the subjects Peri is an unnecessary gesture of Hafiz, reflecting, probably, Gumilev's occult ideas about the way of life.

The young man - image is a symbol of passion; he is characterized in the oriental space of Gumilev's play by such symbols of voluptuousness as grapes, dates, wineskin, lute, pipe, lyre. The area of white fire indicates occult meanings; if we follow the statement of H.P. Blavatsky, then white fire "corresponds to the life force (beyond the light-bearing ether) and electricity on the higher and lower planes" [1, p. 94]. A young man who possesses this "life force", and in the afterlife, in the luminous Eternity, finds bliss with the winged de-vushka of the depths of El-Anka. He does not want to return to earthly life, imagining new prospects for underground travel.

The ferocious Bedouin also spends his whole life hiking; he spends the night in the gardens of the emirs, on the tops of wild mountains, passes through crowded squares. He is in constant search of battle, thirsting for glory and blood. In the underworld, as well as on earth, many warriors are wandering, seeking glory. Gumilyov's Bedouin found himself in a monastery dear to him, where a lion's roar is heard, a horned lion, a winged serpent, an iron eagle live, where he can fight the forces of evil, demonstrating his valor, satisfying the thirst for glory that he was looking for, in a constant "military campaign" on earth.

¹⁹ doctoral student, Departments of the History of Russian Literature Baku State University,

The majestic eastern ruler, a descendant of Mohammed, the Caliph is depicted surrounded by royal hunting, falcons, cheetahs of the pack; the markers of his significance are the color of a ruby, a seal, a horse. The spells of Hafiz reach him, but the Caliph's spirit does not return to earth, because his path to unlimited power is over. The Caliph has reached his spiritual paradise: resting on the moon (an emblematic image, read unambiguously in different temporal and national-ethnic sections in slightly different senses).

Wanderers in earthly life remain in Gumilev's play to wanderers even after death. The development of the plot - a journey through death, which should, it would seem, actualize the antinomy of life / death, on the contrary, removes it. The death of a young man, a Bedouin, a Caliph means the transformation of the hero, his transition into a different, metaphysical space, but preserving the unchanging spirit of the country behind him.

In Gumilev's Arabic fairy tale, no one is afraid of death, believing in the probability of the infinity of life's journey, in a posthumous journey either to the upper world or to the lower, where one can also find happiness, find the truth to which Providence or Azrael, the Muslim angel of death, brother of Peri, can lead.

It is no coincidence that Gumilev chooses a Muslim ascetic Dervish as the guide of the young Peri, who knows all seven heavens and all four elements - the crystal, the desert, the sun and the full moon, indicating his connections with occult teaching. The dervish, who in the new moon "got" by prayers, "looking into the magic crystal", the white Unicorn and the Solomon Ring, led the Peri to their true owner - Hafiz through mystical distances and rebirth. Gumilev connects images-symbols with this image - the sun, the pomegranate flower, the sparkle of Lightning, the spirit of Musk; he enters into a poetic dialogue with Birds. It is to him, the creator, the mentor of the young and beautiful, that the archetypal symbols belong - the white Unicorn and the Solomon Ring.

The unicorn is an image-symbol represented in ancient Eastern, ancient Indian, ancient, and Western European cultures; it is associated with the cult of Confucius, occult, and Christian ideas ("... medieval bestiaries saw Christ in the unicorn, and the Virgin Mary in the virgin" [6, p. 106]). The dervish notes two iconic qualities in him - submission to the virgin and rage.

The ring of Solomon, which Hafiz owned, along with the Unicorn, emphasizes the poet's choice, his spiritual and bodily exclusivity. The magic seal on Solomon's ring allowed Hafiz to command Higher powers: angels, demons, all the elements and forces of nature [See: 8, p. 16].

Hafiz is subject to both the human body and the shadows of the dead. It is no coincidence that the first researchers of Gumilev's creativity (N.A. Otsup, I. Golenishchev-Kutuzov) and modern scientists (N.A. Bogomolov, R. Eshelman) find some occult meanings in his dramaturgical experiments. And indeed, at first glance, the images-symbols, the meaning of which we "deciphered" above, can be read as occult signs, but they can also be included in traditional culture. That is, Gumilev, referring to emblematic images, created a kind of abstract syncretic exotic world, placing figures in it that were not attached to specific ritual cultures, an oriental world in its transcription, not necessarily associated with occult senses, but constantly drawn by the brush of a traveling artist.

The drama "The Child of Allah", like many of the poet's lyrical works, shows that N. Gumilev built literary "journeys" on the foggy haze of eidos. In his manifesto, he insisted that there should be more "more precise knowledge of the relationship between subject and object" in the work, and called for "loyalty to this land" [3].

But he painted in dramatic miniature a conventionally abstract world, created by his aesthetic imagination, in a mystically trembling, indefinite topos of Eternity. "Everything is here, as in a dream, between the "top" and the "bottom", as in impressionistic sketches, splashing out color for the "frame", for the stage space, into the over-real world, seen through the magic crystal of the Dervish and the incantatory singing of the Hafiz" [7, p., 266].

Hafiz, who possesses the secret of the word, not only brings out the Shadows of those who have gone to another world from the realm of the dead, but also brings them back to the world of their peace. The poet has boundless faith in the power of the word, calling out in a spell: "Living word, strive/To where the origin of the word is. /Neither inside, nor deep, nor wide, but up./You, the old power, follow the new one!" [3].

This conviction in the theurgic power distinguishes both the hero-poet of the fairy tale, and the theorist Gumilev-acmeist, who is close in understanding the life-creating mission of the poetic word not only to the symbolist theory, but also to the occult doctrine. The creative power of Hafiz the poet, testifying to the mystical impact of creativity, corresponds to the maxims of N. Gumilev's article "The Life of Verse". Hafiz turns into a priest, by the power of creativity, harmony, reincarnating people and purifying their souls, touching the secrets of nature, reproducing a certain sacred ritual. Peri, a heavenly girl, was destined, according to the author's plan, having passed a difficult path, to find the way to the truth hidden in the magical power of the word.

"The search for images and forms, in their strength and brightness corresponding to his worldview, attracts Gumilev to the image of exotic countries, where his dream finds visual, objective embodiment in colorful and colorful visions." Gumilev's muse is the "muse of distant wanderings" [5, p. 422], in which the heroes seek truth/happiness.

REFERENCES

1. Blavatskaya, E.P. (2003). Teosofskiyslovar' [Theosophic dictionary]. Moskva: Eksmo. 640 s.
2. Gacheva, A.G. (2010). Zhizn'-smert'-bessmertie v mire russkogoromantizma [Life-death-immortality in the world of the Russian romanticism]. Retrieved 09 September, 2023 from <http://refdb.ru/look/2796893.html>.
3. Gumilyov, N.S. (1917) Ditya Allahha. Arabskayaskazka v trekhkartinakh [Allah's child. Arabic fairytale in two scenes]. Retrieved 09 September, 2023 from <https://gumilev.ru/plays/5/>.
4. Gumilev, N. (1988). Stikhotvoreniyaipoemy [Poems] / Vstupitel'nayastat'ya A.I. Pavlovskogo [Introductory article by A.I.Pavlovsky]. Leningrad: Sovetskiypisatel'. 632 s.

5. Zhimunskiy, V.M. (2000). Preodolevshiesimvolizm [Having overcome symbolism]. N.S. Gumilyov: Pro et contra. Lichnost' itvorchestvoNikolayaGumilyova v otsenkerusskikhmysliteleyiissledovateley. Antologiya. Izdanievtoroe [Personality and poetic works by Nikolay Gumilyov in the assessment of the Russian thinkers and researchers. Antology. Second edition]. Sankt-Peterburg: Izd-voRusskogoKhristianskogogumanitarnogoinstituta. S. 397-427.

6. Karr-Gomm, Sara. (2003). Slovar' simvolov v iskusstve. Illyustrirovannyklyuch k zhivopisiiskulpture / Per. s angl. [Dictionary of symbols in the art. An illustrated key to the paintings and sculpture / Translation from the English language]. Moskva: AKT. Astrel'. 335 s.

7. Strashkova, O.K. (2006). «Novaya drama» kakartefaktSerebryanogoveka [«New drama» as an artifact of the Silver age]. Stavropol': Izd. SGU. 576 s

8. Sheynina, E.Ya. (2003). Entsiklopediyasimvolov [Encyclopedia of symbols]. Moskva: AST; Khar'kov: Torsing. 591 s.

Summary

The theme of the road, search for the course, travel is typical for N.S. Gumilyov's entire creative work, including his dramatic works connected with the Oriental motives. The topicality of the research is determined by the fact that it analyzes the specificity of the syncretism of the methods of different artistic and aesthetic tendencies, the motive, plot and genre peculiarities of the developing of the travel theme considering certain historical, geographical, ethnocultural and literary aspects.

Keywords:, symbolism, journey, travelogue, archetype, images-symbols, truth, exotic world of the Orient.

КОНЦЕПТ ДОРОГИ В ВОСТОЧНОЙ В ДРАМЕ Н. С. ГУМЕЛЕВА «ДИТЯ АЛЛАХА»

Резюме

Тема дороги, поиска пути, странствия характерна для всего творчества Н.С. Гумилева, в том числе и для драматургических сочинений, связанных с мотивами Востока. Актуальность исследования определяется тем, что в нем анализируется специфика синкретизма приемов различных художественно-эстетических направлений, мотивно-сюжетных и жанровых особенностей раскрытия темы путешествий с учетом исторических, географических, этнокультурных и литературных аспектов.

Ключевые слова: символизм, путешествие, травелог, архетип, образы-символы, истина, экзотический мир Востока.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Bəsirə Əzizəliyeva²⁰

SULTAN BAHUNUN ƏDƏBİ-FƏLSƏFİ GÖRÜSLƏRİ

Sultan Bahu (1630-1691) XVII sərdə yaşamış, əsərləri ilə Hindistan yarımadasında İslam düşüncələrini təbliğ edən sufi mütəfəkkiri olmuşdur. Sultan-ul-Arifun Hazrat Sakhi Sultan Bahu Pakistanın Canq şəhərinin Şorkot bölgəsində anadan olmuşdur. Hələ körpə olarkən atası Sultan Bəzaid vəfat etmiş və mömin anası Bibi Rasti qırx yaşına qədər onunla birlikdə yaşamışdır. Mənbələrə görə, “Bibi Rasti uşağa “Bahu” adını verməsi barədə belə məlumat vermişdir: “İl” mənasını verən “Ba” və “Allah” mənasını daşıyan “Hu” [1, s.XV].

Bahu uşaq yaşlarından fərqli keyfiyyətləri ilə diqqət çəkmişdir. “Sultan Bahu anadangəlmə sufi idi və yazıçıların fikrincə, o erkən yaşlarında Ramazan ayında gündüzlər yemək yeməzmiş. Bu vəziyyətdən narahat olan ailəsi həkimə belə müraciət etmişdir. Körpə iftar saatlarından sonra yedikdə isə onun fitri sufi və vəli olduğu aydın olmuşdur” [4, s.161]. Ana qayğısı və əxlaqi-mənəvi dəyərlərlə tərbiyə edilən Bahu transsendental inkişafın yüksək mərhələsinə çatmış, vəcd pilləsinə yetişmək üçün çalışmış, ilahi rizaya çatmaq üçün mürşid-i kamil, rəhbər axtarmağa yönəlmişdir.

Sultan Bahu bir çox ziyarətgahları, türbələri gəzmiş və “Ulum-Ahle-Qabur” qəbirlərindəki sufi övlivaları haqqında məlumatlarla tanış olmuşdur. Mütəfəkkir şair-İslam alimi, Qadiriyyə təriqətinin qurucusu Əbdülqədir Geylaninin (1107-1166) fikirlərini öyrənmiş, onu özünün mürşidi hesab etmişdir. “O qədər möhtəşəm idi ki, “Şah Geylani”nin sevgi dolu birliyi ilə inkişaf etdirilən ali mənəvi yüksəliş Bahunu Həzrət Əliyə, əlbəttə ki, böyük Peyğəmbərin yoldaşlığının son mənbəyi kimi təqdim etmişdir. Bu yüksək şərəf Sultan Bahunu Sultan-ül-Arifin etdi, çünki o, təkcə Peyğəmbərə yaxın deyildi, həm də Din-ül-İslam işini davam etdirmək üçün ən yüksək təbriklərə layiq görülmüşdür” [1, s. XV].

Sultan Bahunun yaşadığı dövərdə Moğol İmperiyası (1526-1858) Şah Cahanın (1628-1658) və Aurangzeb (1618-1707) hakimiyyəti dövründə, demək olar ki, bütün Hindistan üzərində müsəlman hakimiyyəti qurmuşdur. Moğollar tərəfindən yaradılan böyük hərbi və siyasi nizamın kənarında yaşayan Sultan Bahu Pəncab xalqına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmiş, onların sosial və dini inkişafı naminə çalışmışdır.

Sultan Bahunun dövrünə nəzər yetirdikdə, o zamankı Moğol kralı Əkbərin (1542-1605) siyasətinə reaksiya olaraq ortaya çıxan üç fərqli qrupa rast gəlirik: Təsəvvüfdən ayrılmış bir qrup mistik zahidlərin fəaliyyəti və təkəbbürlərindən ilham alırdı, bu qrupu Dara Şikoh (1615-1659) təmsil edirdi; Şahzadə Şucə və Şahzadə Muradın təmsalında maddiyyətə və hökmranlığa aludə olanlar; Aurangzeb Alamgir kimi Hind-Pak yarımadasındakı müsəlmanların xarakterini formalaşdırmağa və Moğol sülaləsini müsəlman Xilafətinə çevirməyə çalışanlar. Aurangzebin bu söyləri sayəsində Həzrət Sultan Bahu, müəyyən mənada, onu dəstəkləyirdi.

Sultan Bahu 1961-ci ildə vəfat etmiş və Çenab çayı yaxınlığında yerləşən “Qıla Kəhərqan”da dəfn olunmuşdur. Onun məbədi Pakistanın Canq əyalətinin Garh Maharaja bölgəsində yerləşir. Sultan Bahu məbədi Pakistanın ən çox ziyarət edilən məkanlarından biridir. “Bahunun çayın o tayındakı ziyarətgahı onun illik festivalında çoxlu sayda fədainin xeyir-dua axtardığı məşhur ziyarət yerinə çevrilmişdir” [3, s.XVII].

Sultan Bahunun yaradıcılığı klassik Şərq sufi ədəbiyyatı ənənələri əsasında yazılmışdır. “Mistik poeziya Şərq ədəbiyyatının əhəmiyyətli və möhtəşəm aspektlərindən idi, beləki mədəniyyət və sivilizasiya onsuz natamam və zəif qalardı. İndo-Pakistan yarımadası, xüsusilə də Pakistan belə böyük sufi müqəddəsləri və mistiklərinin vətəni olmuş və onların şöhrətləri bütün dünyaya yayılmışdır” [5, s.13].

Sultan Bahu fars dilində ilahi həqiqətlərdən bəhs edən 140 kitab yazmışdır. İndo-Pak yarımadasında mütəfəkkir şair “Abyat-e-Bahu” adlı Pəncabi dilindəki poeziyası ilə məşhurdur. Bir çox sufilər kimi Sultan Bahunun da əsas istinadgahı Məhəmməd Peyğəmbər olmuşdur. Bahuya görə, Peyğəmbər 1400 il əvvəl sosial ədalət, insan ləyaqətinə hörmət, bərabərlik, hüquqlar, vəzifələr və məsuliyyət ideallarını təbliğ və müdafiə etmişdir. “Bahu” dediyi kimi, ruh Allahın Zatında birləşər, onda “Bahu” adına layiq olarsan. Bu o qədər həyacan vericidir ki, Özdə bir “Fenafillah” vəhdəti olaraq ona kraldan sadə bir insana kimi ruhları bəzəmək səlahiyyəti verilir” [1, s.XVI].

Sultan Bahunun nəsr əsərləri daha çoxdur. “Abyat-e-Bahu” əsəri də yüksək mənəvi keyfiyyətləri və sufi dünyagörüşünün ifadəsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mövlana Cəlaləddin Ruminin təsiri Sultan Bahunun yaradıcılığının, eləcə də nəzm nümunələrinin ən önəmli cəhətlərindəndir.

Sultan Bahunun fəaliyyəti intellektual, fəlsəfi, ədəbi və sosial islahatlara doğru yönəlmişdir. “Əslində, zaman Sultan Bahunun verdiyi sevgi, sülh, tolerantlıq, barışıq və səbir mesajını təkrarlamağa ehtiyac duyur” [4, s.159].

Sultan Bahunun ədəbi-fəlsəfi irsində əsas istinad mənbələri Quran, imamlar tərəfindən söylənilən hədislər, sufi örnəkləridir. Mütəfəkkir şair həm fars, həm də Pəncabi dilində yazdığı əsərlərdə eyni dünyagörüşündən çıxış etmişdir. Sultan Bahunun humanist düşüncələrində məxluqlara ürəkdən hörmət edilməli, şər və nöqsanlara göz yumulmalıdır.

Sultan Bahunun kitablarında ilahi eşq ön plandadır. Əlli qəsidədən ibarət olan “Divani-Bahu” kitabında Allaha olan sevgi ifadə olunmuşdur:

Mən əminəm ki, kainatda Hudan başqa ibadətə layiq heç kim yoxdur,
Hər iki dünyada Hudan başqa heç bir varlıq və ya məqsəd yoxdur.
İnkər qılıncı ilə əl-ələ, çəkinmədən, kədərsiz gəl,
Allahdan başqasını inkar edin və Allahı Allahdandiləyin.
Nəzəriniz birliyə doğru yönəldin, Hudan başqa heç birməqsədyoxdur [5, s.14-15].

²⁰ Filologiya elmləri doktoru, dosent. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu besi.azizali@gmail.com

Sevgi, ilahi eşq Sultan Bahunun əsərlərində diqqəti cəlb edən ən önəmli məsələlərdəndir. “Ain-ul-Fəqr” kitabında deyir ki, eşq dininə bələd olmadığın halda, niyə eşq elmini dərvişdən öyrənmirsən?” [2, s.145]. Sultan Bahu “Abyat-e-Bahu” əsərində yazır ki, məhəbbətin hər bir zərrəsi qiymətlidir, o, qızıl və əvəzolunmaz daşlar kimi dəyərləndirilir” [2,s.146]. Eşq sərvəti ilə zəngin olan “Həqiqi Varlıq” aşıqları vardır. Eşqin zövqü onlara fərqli bir mövqe qazandırır:

Harda ki, eşqin hər zərrəsi dəyərli bilinir

Bahu, orada aşıqlar zövq alırlar – Hu [2, s.146].

Sultan Bahuya görə, Allah ilk və son təzahür edən əzəmətdir. Şair Allahu “Hu” şəklində adlandıraraq ona xitab edir:

O Hudur, O həqiqətdir, Mən ondan başqasını tanımıram,

O Hudur, O həqiqətdir, Mən ondan başqasını zikr etmirəm [5, s.15].

Sultan Bahu poeziyası quruluşu və üslubuna görə də mistik xarakter daşıyır və Allaha olan müqəddəs sevginin sirlərini ifadə edir. Mütəfəkkir şair “Allahu-Hu” və “Hu-Hu” sözlərindən şeirlərində, eyni zamanda, mistik düşüncəni ifadə edən ritm kimi istifadə etmişdir.

Sultan Bahunun şeirlərində vəhdət ideyası ən parlaq ifadəsi ilə əks olunmuşdur. “Həzrət Bahunun poeziyası şəriət və məzhəblərlə doludur, tövhid axtaranlar üçün möhtəşəm bir mirasdır. Bu elə bir haqq yoludur ki, insan öz “insanlıq” məqamını unutmur və öz ambisiyalarının arxasınca getməklə məqsədinə çatır” [5, s.19]. Mütəfəkkir şair yazır:

Mən olduğumu demə, sadəcə o Odur de,

Bəli, o Odur, o Odur, O yalnız Odur.

Onunyoxtməsirlərinikimsə bilməz,

Bu bəyandanyalnız o xəbərdardır.

Kimsə qəlbimdəki ehtirası hansı cəhdlə edəcəyimi bilməz,

Nədən məndən uzaqsan, nə yazıq, nə kədərli [5, s.16].

Sultan Bahunun dünyagörüşündə həqiqət axtarırları önəmli yer tutur. Əsərlərində və düşüncələrində İslam peyğəmbərinin həyatını və idealarını örnək götürən nümunələrə, ilahi simvollara geniş şəkildə təsadüf olunur. Mütəfəkkir şair ömrünü bəşəriyyətin irqi, dil və məzhəb ayrısı seçkiliyi buxovlarından azad olmaq uğrunda mübarizəsinə həsr etmişdir. Bütün məxluqatın Allahdan gəlməsi ilə bağlı Peyğəmbərin hədisini tətbiq edərək insanları vəhdətə çağırmışdır. Sultan Bahu yaradıcılığı universal ədəbiyyat nümunəsidir. Çünki bu ədəbiyyat yalnız müəyyən bir bölgənin insanlarına deyil, bütün bəşəriyyətə, bütün zamanlara yönəlmişdir. “Bu sufilerin təlimləri Uca Kitabın və Peyğəmbərin hədislərinin həqiqi təfsirindən qaynaqlanmışdır. Onun ruzisini alan hər şey təzə qalır. Onun fikirlərindən bəhrələnən insanlar həm də başqaları üçün şəfqət mənbəyi olurlar” [2,s.142].

“Quran”a istinad Sultan Bahunun əsərlərində önəmli yer tutur. “Nur-ul-Huda” kitabında mütəfəkkir şair “Quran”ın gerçəkliyini təsvir edərkən deyir: “Əzizim! Mən sənə ünvanlanıram. Məni diqqətlə dinlə ki, heç bir şey “Quran”dan kənarda deyil” [2, s.143].

Şəriət hökmlərinə münasibət də şairin əsərlərində önəmli yer tutur. Şəriətin vacibliyi haqqında Sultan Bahu “Aql-e-Baidar” kitabında yazırdı: “Mən bütün məqamlarımı şəriətə mükəmməl riayət etməklə qazanmışam və həmişə onu özümə bələdçi və ustad hesab etmişəm” [2,s.143].

Mənəvi kamillik, fəqr Sultan Bahunun yaradıcılığında mühüm yer tutur. Mütəfəkkir şair “Mehk-ul-Faqr Kalan” kitabında yazır: “Fəqr tam olaraq gerçəkləşəndə dilənmə və yalvarma ehtiyaclarından qurtular və özünə yetən fəqrin heç kimdən gözləntisi qalmaz” [2, s.144].

Qeyd olunduğu kimi, Sultan Bahunun yaşadığı dönmə Moğol şahzadələri Auranqzeb, Dara Şikovə başqalarının varis olmaq üçün mübarizə apardıqları dövr olmuşdur. Orada da ixtişaşlar, anarxiya, ümitsizlik hökm sürürdü və Sultan Bahu poeziyası da öz dövrünün reaksiyası idi və mütəfəkkir şair müsəlmanları saflığa, sevgiyə, sülhə, barışa, birliyə, təəssübkeşliyi, fanatizmi, məzhəb ayrısı seçkiliyini tərək etməyə çağırırdı. Bundan başqa, Sultan Bahu təlimlərində ənənəvi fatalist konsepsiyaya təsadüf olunmur. O, inanırdı ki, insan uca Allahın qüdrətinin həqiqi və hərtərəfli təəllisidir. Allah insana dilədiyini edə biləcək güc vermişdir. Sultan Bahu “Aql-e-Bedar” kitabında yazır: “İnsan Allahın sirdaşı, Allah da insanın sirdaşıdır” deyən Hədisi-Qüdsi işığında, Allah, Allahın sirlərinin qoruyucusu olduğu üçün insana öz gücünü bəxş etmişdir” [6, s.170]. Pəncəbi dilində olan bir şeirində Sultan Bahu yazır:

Sizin bu bədəniniz Rəbbin məskənidir,

Fəqr, içəri bax – Hu,

Xızırdan lütf istəmə,

Ölməzlik suyu sənin içindədir – Hu [6, s.171].

Sultan Bahuya görə, insan Allahın yer üzündə xəlifəsi olduğu üçün qüdrət mənbəyidir. O, öz yolunu seçməkdə azaddır. O, tərəqqi və rifah yolunu tuta bilər və ya tənəzzül və məhvi qəbullanar. Mütəfəkkir şair deyir:

Torpaq qəlblər şüşə qəblələrə çevrilə bilməzlər,

Təbiət etibarilə vəfasız olanlar heç vaxt Ranjhay (sevgili) ola bilməzlər – Hu [6, s.171-172].

Sultan Bahunun əsərlərində varlığın vəhdəti düşüncəsi ifadə olunmuşdur:

O, əzəmətini göstərən ilk və sondur.

Həqiqi İllah həqiqətdən təzahür edir, Hudan başqa heç kim yoxdur [6, s.172].

Sultan Bahunun yaradıcılığı çox zəngin və əhatəlidir. Dövrünün gərgin ictimai-siyasi həyatına İslam fəlsəfəsi, təsəvvüf təlimi, humanist dünyagörüşü ilə münasibət göstərən mütəfəkkir şairin düşüncələri bütün bəşəriyyətə və zamanlara yönəlmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Awan Z.A. About Author. Sultan Bahoo. Nur-ul-Huda. Lahore, Al-Arifeen Publications, 2019, p. XV-XVI.
2. Azeem Muhammad. Parallels in the Intellectual Canons of Mevlana Jalal ad-Din Rumi and Hadrat Sultan Bahoo. Mevlana Jalal ud Din Rumi and Sultan ul Arifeen Sultan Bahoo. Collection of Selected Essays. Muslim Institute, Islamabad, 2020, p. 141-147.
3. Böwering Gerhard. Foreword. Sultan Bahoo. Nur-ul-Huda. Lahore, Al-Arifeen Publications, 2019, p. XVII-XIX.
4. Mazhar Muhammad Saleem. Sultan Bahoo and Mevlana Rumi. Mevlana Jalal ud Din Rumi and Sultan ul Arifeen Sultan Bahoo. Collection of Selected Essays. Muslim Institute, Islamabad, 2020, p. 159-168.
5. Rahbeen Muhammad Afsar. Ya-Hoo! Some Mystical Moments with the "Sultan". Mevlana Jalal ud Din Rumi and Sultan ul Arifeen Sultan Bahoo. Collection of Selected Essays. London-Islamabad, 2020, p.13-19.
6. Sahibzada Sultan Ahmed Ali. Hadrat Sultan Bahoo, Mevlana Rumi and Spiritualism. Mevlana Jalal ud Din Rumi and Sultan ul Arifeen Sultan Bahoo. Collection of Selected Essays. London-Islamabad, 2020, p.169-17

ЛИТЕРАТУРНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ СУЛТАНА БАХУ

Резюме

Султан Баху жил в 17 веке и был суфийским мыслителем, который своими произведениями распространял исламские мысли на Индийском субконтиненте. При жизни султана Баху Империя Великих Моголов (1526–1858) установила мусульманское правление почти на всей территории Индии во время правления Шах-Джахана (1628–1658) и Аурангзеба (1618–1707). Живя на грани великого военного и политического порядка, созданного Моголами, Султан Баху оказал значительное влияние на жителей Пенджаба и работал над их социальным и религиозным развитием. Творчество Султана Баху основано преимущественно на традициях классической восточной литературы. Султан Баху написал 140 книг о божественных истинах на персидском языке. Созерцательный поэт Индо-Пакистанского субконтинента, он известен своей пенджабской поэзией под названием «Абьят-э-Баху». Деятельность султана Баху была направлена на интеллектуальные, философские, литературные и социальные реформы. Основными источниками литературного и философского наследия Султана Баху являются Коран, хадисы имамов и суфийские примеры.

LITERARY AND PHILOSOPHICAL VIEWS OF SULTAN BAHU

Summary

Sultan Bahoo lived in the 17th century and was a Sufi thinker who spread Islamic thoughts in the Indian Peninsula with his works. During Sultan Bahoo's lifetime, the Mughal Empire (1526-1858) established Muslim rule almost throughout India during the reigns of Shah Jahan (1628-1658) and Aurangzeb (1618-1707). Living on the edge of the great military and political order created by the Mughals, Sultan Bahoo had a significant influence on the people of Punjab and worked on their social and religious development. The work of Sultan Bahoo is based mainly on the traditions of classical oriental literature. Sultan Bahoo wrote 140 books on divine truths in Persian. A contemplative poet of the Indo-Pakistan subcontinent, he is known for his Punjabi poetry called "Abyat-e-Bahoo." The activities of Sultan Bahoo were aimed at intellectual, philosophical, literary and social reforms. The main sources of Sultan Bahoo's literary and philosophical heritage are the Koran, hadiths of imams and Sufi examples.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Hüseynova Aynur²¹

**QURANIN XVII - XX ƏSRLƏRDƏ AVROPA VƏ RUS DİLLƏRİNƏ
TƏRCÜMƏLƏRİ**

Müsəlmanların bir tərəfdən Yaxın Şərqdə, digər tərəfdən isə İspaniyada və Fransa və İtaliyanın qonşu bölgələrində uğurlu fəthləri Avropa xalqlarının İslam dini ilə tanışlığının əsasını qoydu. Quranın başqa xalqlarının dillərinə ilk tərcümə cəhdləri xristian və yəhudi din adamlarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. Bizans əid mənbələrdən məlum olur ki, artıq IX əsrdə Quranın yunan dilinə tərcüməsi mövcud idi. Bu əbidə bizim dövrümüzdə qədər gəlib çatmamışdır və tərcüməçinin kimliyi də məlum deyil. Süryani dilinə əid mənbələrdə Quranın ayrı-ayrı fraqmentlərinin tərcümələrinə, yəhudi ilahiyyat ədəbiyyatında isə bəzi Quran ayələrinə istinadlara rast gəlinir.

Qərbi Avropada Quranın tərcüməsinə maraq Rekonkistanın ən zirvəsində yaranmışdı. O vaxta qədər bəzi elmi və fəlsəfi əsərlər artıq ərəb dilindən kastiliya dilinə, sonra isə latın dilinə tərcümə edilmişdir. 1141-ci ildə Klyuni monastrının abbəti Möhtərəm Pyotr (ö.1156) İspaniyaya səfər zamanı belə bir qənaətə gəlmişdi ki, müsəlmanların xristianlığı uğurla qəbul etməsi üçün kahinlər Quranı və müsəlman qanunlarını bilməlidirlər. Təxminən 1143-cü ildə onun xahişi ilə ingilis ilahiyyatçısı və astronomu Robert Ketton və ərəb astronomiya yazılarının latın dilinə məşhur tərcüməçisi Dalmatiyalı Herman Quranın latın dilinə ilk tərcüməsinə ərsəyə gətirirlər (2; 337). Onlara Məhəmməd adlı müsəlmanın kömək etdiyi bildirilir. Tərcüməni başa düşülən və tutarlı etmək üçün müəlliflər mətnə əlavələr etmişdilər, lakin bu, çox vaxt misraların mənasını təhrif edirdi. XV-XVI əsrlərdə bu tərcümə bəzi xristian liderləri tərəfindən tənqid olunsada, o, avropalılar arasında İslamın ümumi ideyasının formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Bu tərcümənin 25-dən çox əlyazma nüsxəsi günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. O, Quranın italyan, alman və holland dillərinə erkən tərcümələrinin əsasını təşkil etmişdir.

Kastiliya kralı VIII Alfonso Alarkosda (1195) Almohadlardan məğlub olması müsəlman əhkamına marağın növbəti dalğasına səbəb oldu. Bir sıra müsəlman dini kitabları, o cümlədən Almohadların ideoloqu olan İbn Tumarın traktatları latın dilinə tərcümə edildi. Nəhayət, 1209-1210-cu illərdə Quranın ispan həkimi və qanunşünas Toledolu Mark tərəfindən hazırlanmış ikinci latın tərcüməsi meydana çıxdı. Toledolu Mark ilk tərcümədən fərqli olaraq müəllif əlavələri etmir və orijinaldan kənara çıxmağa çalışır. Ancaq bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq bu tərcümə nəşr olunmadı.

Sonrakı əsrlərdə Quran latın dilinə ən azı daha beş dəfə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümələr əsasən missioner məqsədlər güdürdülər və İntibah dövrünə qədər avropalılar üçün Quran haqqında əsas məlumat mənbəyi olaraq qaldılar. Sonuncu latın tərcüməsi Papa XI İnnokentinin yaxın adamı Lüdoviko Maraççi (ö.1700) tərəfindən edilmişdir. Bu tərcümə ərəb mətni ilə birlikdə fraqmentlərə bölünərək Paduyada (1698) nəşr edilmiş və daha sonra ərəb mətni olmadan yenidən nəşr edilmişdir (Leypsiq, 1721). Maraççinin tərcüməsinin ortaya çıxması Avropa elmi dairələrində böyük həvəslə qarşılandı və Quranın Avropa dillərinə bir neçə tərcüməsinin əsasını təşkil etdi. Onların arasında D.Nerretin alman dilinə (1703) və J.B.Şedlmayerin və Corc Gedeonun macar dilinə (1831) anti-islam ritorikası ruhu ilə hopmuş tərcümələri var.

Quranın müasir Avropa dillərinə tərcümələri arasında A.Arrivabenenin italyan dilinə tərcüməsi (Venetsiya, 1547) ən qədim hesab olunur. Kitabın adında tərcümənin ərəb dilindən aparıldığı qeyd edilsə də, bir çox tədqiqatçıların fikrincə, XII əsrin ortalarına əid ilk latın tərcüməsi əsas götürülüb. Yüz ildən artıq vaxt keçəndən sonra Arrivabenenin tərcüməsi S.Şveyqer tərəfindən alman dilinə tərcümə edilmişdir. Onun birinci nəşrinin (1661) ön sözündə müəllifin İstanbula missioner səfəri zamanı italyan tərcüməsi ilə tanış olduğu qeyd edilir, lakin sözü gedən hər iki tərcümənin, çox güman ki, əsasını təşkil edən latın tərcüməsi haqqında bir kəlmə də deyilmir. Şveyqerin tərcüməsi sonradan holland dilinə tərcümə edilib.

Yuxarıda sadalanan Qurani-Kərimin Avropa dillərinə tərcümələri müsəlman inancı və hüququna dair dərin biliyə malik olmayan xristian ilahiyyatçılar tərəfindən edilmişdir. Onların bəziləri ərəb dilini belə bilmirdilər və əvvəlki latın tərcümələrinə əsaslanırdılar. Ən yaxşı halda ərəb təfsirlərini əldə edə bilirdilər və ya müsəlmanların köməyinə müraciət edirdilər. Buna görə də uzun illər müsəlman Şərqudə işləmiş diplomat və şərqsünas Andre dyu Rie tərəfindən fransız dilinə tərcümənin ortaya çıxması Quranın öyrənilməsində yeni dövrün başlanğıcı oldu (3; 336). İlk dəfə 1647-ci ildə nəşr olunan bu əsər nisbətən qısa müddət ərzində Paris və Amsterdamda bir neçə dəfə nəşr olunmuş və ingilis, alman, holland və rus dillərinə tərcümə edilmişdir. Quranın əl-Beydavi, əs-Suyuti və digər üləmaların ənənəvi şərhələrinə əsaslanan bu tərcüməsinə Avropa ictimaiyyətinin reaksiyası katolik keşişlərini ciddi şəkildə narahat etdi. Papa VII Aleksandrın (ö. 1667) yanında Roma senzura şurası Quranın nəşrinə və tərcüməsinə rəsmi qadağa qoydu. Andre dyu Rienin əsəri 1783-cü ildə fransız səyyahı və şərqsünası K. E. Savarinin tərcüməsi nəşr olunana qədər Quranın fransız dilinə yeganə tərcüməsi olaraq qaldı.

Quranın ingilis dilinə ilk tərcüməsi Andre dyu Rie əsərinin ilk nəşrindən iki il sonra, 1649-cu ildə fransız dilindən edilmişdir. Bu tərcümənin müəllifi məlum deyil. Bəzi tədqiqatçılar onun müəllifliyini nəşirə - şotland yazıçısı A. Rossa əid edirlər. 1649-cu il nəşrinin ön sözündə Məhəmməd Peyğəmbərin həyatının təsviri və islam haqqında qısa qeyd var. Bu tərcümənin ədəbi qüsurlarına baxmayaraq, o, tez bir zamanda şöhrət qazandı və bir il ərzində eyni vaxtda iki dəfə nəşr olundu. Maraqlıdır ki, bu xüsusi əsər Quranın ABŞ-da nəşr olunan ilk tərcüməsidir (Springfield, 1806).

İngiltərənin özündə o vaxta qədər hüquqsünas və şərqsünas Corc Salenin birbaşa ərəb dilindən etdiyi tərcümə getdikcə populyarlaşdı. Qeydlərlə tamamlanan və müsəlman ədət-ənənələri və qanunları haqqında geniş məlumatların yer aldığı bu əsər ilk dəfə 1734-cü ildə işıq üzü gördü. Sonralar alman, fransız və rus dillərinə tərcümə edildi və bir əsrə yaxın Avropa ərəbşünaslığının ən mütərəqqi nailiyyəti olaraq qaldı.

²¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Bakı Dövlət Universiteti

Qərblə müsəlman dünyası arasında baş verən hərbi-siyasi qarşıdurmada dönüş nöqtəsi ərəbşünaslığın gələcək inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Avropa humanitar elmlərində müstəmləkəçilik paradigması bərqərar oldu və müsəlman adət və qanunlarının öyrənilməsi sırf missionerlik xarakterini itirdi. Şərqsünasların qarşısında İslam tarixi sosiologiya, psixologiya və başqa sahələrdə ən son nəzəriyyələr işığında öyrənmək və dərk etmək vəzifəsi dururdu. Bu dövrdə Quranın orijinaldan A.Birbinşteyn-Kazimirskiy tərəfindən fransız dilinə (1840), F. Kruzenstolp tərəfindən isveç dilinə (1843), H. Rekindorf tərəfindən ivrit dilinə (1857), E. G. Palmer tərəfindən ingilis dilinə (1880) edilmiş tərcümələri meydana çıxdı. Eyni zamanda quranşünaslıq haqqında onlarla başqa əsər işıq üzünə gəldi (2; 339).

Quranın tərcümələri arasında keşiş C.Rodvelin (1861) tərcüməsi xüsusi yer tutur. O, Quranın surələrini xronoloji ardıcılıqla düzülməsinə cəhd etmişdir. Sonralar surələrin tələffüz sırasına görə düzülməsi ideyası R.Bellin ingilis dilinə və R.Blaşerin (ö.1973) fransız dilinə məşhur tərcümələrində istifadə edilmişdir. Müqəddəs mətnin tarixi kontekstdə öyrənilməsi konsepsiyası alman şərqsünası R. Paret (ö.1983) tərəfindən dəstəklənmişdir. Quranın ilk dinləyicilərində yaratdığı təəsüratları çatdırmaq üçün o, tərcüməsini (Ştutqart, 1962) yığcam tarixi şərhərlə tamamlamışdır.

Avropa şərqsünaslıq məktəbində Quranın tərcüməsi ənənəsi bu günə qədər davam edir. Quranın uğurlu elmi tərcümələri arasında Kembriç ərəbşünası Artur Arberrinin (ö.1969), fransız şərqsünası Jak Berkin (ö.1995) əsərlərini göstərmək olar. Bu əsərlərlə yanaşı, müsəlman müəlliflərin tərcümələri də geniş yayılmışdır. Müsəlman mühitində Quranın mənalarını ingiliscə çatdırmaq üçün ilk cəhd Patiyaldan olan Məhəmməd Abd al-Hakim-xan (1905) tərəfindən edilmişdir. Sonralar ingilis publisisti Məhəmməd Mərməduka Piktollanın (1930) və hind ilahiyatçısı Abdulla Yusif Əlinin (1934) tərcümələri işıq üzünə çıxmışdır. Yüksək ədəbi məziyyətləri ilə seçilən bu əsərlər böyük şöhrət qazanmışdır (2; 340).

Məhəmməd Əsədin (evvelki adı Leopold Veys) hazırladığı və qısa şərhərlə müşayiət etdiyi Quranın tərcüməsi də diqqətə layiqdir (1980). Bəzi üləmələrin Əsədi mötəzilə rasionalizminə meyilli olduğuna görə tənqid etmələrinə baxmayaraq, müsəlman ənənəsinə əsaslanan bu tərcümə Quranın ən yaxşı ənənəvi tərcümələri sırasındadır (2; 340).

Qurani-Kərimin rus dilinə edilmiş ilk tərcümələri I Pyotorun hakimiyyəti dövrünə aiddir. I Pyotorun göstərişi ilə 1716-cı ildə çap olunmuş tərcümə fransız diplomatı və şərqsünası Andre dyu Rienin yuxarıda qeyd edilmiş tərcüməsindən edilmişdir. Həmin illərdə eyni fransız tərcüməsindən yerinə yetirilmiş və yalnız əlyazması şəklində qalmış digər bir tərcümə də mövcuddur. Rus tədqiqatçıları uzun müddət biri-birinə yaxın olan bu iki tərcümənin müəlliflərini təyin edə bilmirdilər. Və, nəhayət, çap əsərinin anonim olduğu, əl yazmasının isə P.V.Postnikova aid olduğu nəticəsinə gəldilər. Quranın tarixində Rusiya ilə bağlı yeni dönmə II Yekaterinanın dövrünə təsadüf edir. Onun göstərişi ilə 1787-ci ildə Rusiyada ilk dəfə Qurani-Kərimin ərəb dilində tam mətni nəşr olunmuşdur. Bu məqsədlə o dövrün ən yaxşı xəttatı sayılan molla Osman İsmayılın xəttini əsasında xüsusi şrift hazırlanmışdır. Bu illərə aid tərcümələr Quranın avropa dillərinə edilmiş tərcümələri əsasında yerinə yetirilmişdir. Dramaturq M.İ.Veryovkinin yuxarıda qeyd etdiyimiz fransız tərcüməsindən (1790) etdiyi tərcümə fransız mətnində olan səhvləri təkrar etməsinə baxmayaraq, dilinin sadəliyi və yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə seçilirdi. Şair-tərcüməçi A.V.Kolmakovun ingilis tərcüməsindən (1792-ci il) etdiyi tərcümə isə ilk dəfə olaraq rus oxucusunu Jorc Seylin məşhur italyan ərəbşünası Lyudoviko Maraççinin araşdırmaları əsasında yazılmış şərhərləri ilə tanış etmişdi.

Qurani-Kərimin tərcümələri haqqında danışanda rus şərqsünaslığının banisi və Kazan şərqsünaslıq məktəbinin əsasını qoymuş Mirzə Məhəmməd Kazım-bəyin müəllifi olduğu və 1859-cu ildə dərc olunmuş "Miftəxu kunuzi-l-Quran" - "Quranın tam konkordansı" adlı əsəri xüsusilə qeyd olunmalıdır.

K. Nikolayevin 1864-cü ildə çıxmış tərcüməsi fransız səfiri və tərcüməçisi Alber de Birberşteyn –Kazimirskinin Quranın fransız dilinə tərcüməsindən yerinə yetirilmişdir. Tərcümə əvvəlliklərdən çox az seçilirdi, amma dəfələrlə nəşr olunması sayəsində rus cəmiyyətinin İslam dini ilə tanışlığına vəsələ olmuşdur.

Quranın birbaşa ərəb dilindən yerinə vetirilmiş ilk tərcüməsinin müəllifi D.N.Boquslavskidir (1871). Tərcümənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də o idi ki, müəllif ilk dəfə olaraq ingilis və fransız tərcümələrində olan səhvlərdən imtina edərək, mətni izah etmək üçün şəxsi şərhərlərini vermişdir (1; 2). Lakin yüksək bədii xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bu tərcümə geniş yayılmadı .

Qurani-Kərimin ən yaxşı elmi tərcümələrindən biri Q.S.Sablukovun tərcüməsi 1878-ci ildə çıxmışdır və dəfələrlə nəşr olunmuşdur. İlk dəfə olaraq tərcümə ilə bərabər Quranın ərəb mətni də nəşr olunmuşdur. Quranşünasların fikirlərinə görə bu tərcümə ifadəli və gözəl üslubu ilə seçilir. Bəzi yerlərdə mənə qarışıqlığı, müəllifin arxaik sözlərdən və rus və slavyan frazeologiyasından istifadə etməsi tərcümənin nöqsanları kimi göstərilir.

Akademik Kraçkovski İ.Y. 1920-21-ci ildən başlayaraq səkkiz il ərzində Quranın tərcüməsi üzərində işləmişdir. Onun tərcüməsi ölümündən sonra 1963-cü ildə çap olmuşdur. Kraçkovskinin tərcüməsi ərəbşünas-alimlər və quranşünaslar üçün nəzərdə tutulmuşdur və buradakı əsas məqsəd – VII əsrin ədəbi abidəsi olan Quranın mətnini tam dəqiqliyi ilə çatdırmaq idi. Bu səbəbdən bir çox məqamlarda dini təlimə uyğun gəlməyən tərcümə iradlarla qarşılanır. Lakin rus elmi cəmiyyəti bu tərcüməni filolji dəqiqliyinə görə yüksək qiymətləndirir.

Quranın ilk elmi poetik tərcüməsi Şumovski T.A. yerinə yetirmişdi (1995). Müsəlman cəmiyyətində tərcümə rəğbətə qarşılandı və islam ruhaniləri tərəfindən tənqidə layiq görüldü. Tərcümənin əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, tərcüməçi mətnin poetik ritmini qorumağa çalışmışdır və orijinala sadıq qalmışdır. Bəzi alimlər isə, əksinə, tərcümənin poetik formada yerinə yetirilməsini müəllifə irad tuturlar. Quranın rus dilində mövcud olan ikinci poetik tərcüməsinin (1991) müəllifi V.M. Poroxovadır. Tərcüməçi müsəlman olaraq Quranın mənası öz dini təcrübəsinə əsaslanaraq çatdırmağa cəhd etmişdir. Tərcümə tanınmış islam ruhaniləri ilə əməkdaşlıqda yerinə yetirilsə də və bir çox ilahiyatçı

alim tərəfindən müsbət rəy olsa da, tərcüməçinin ərəb dilini kifayət qədər bilməməsinə, qafiyələrin zəif olmasına və Quranın mətninə aid şərtlərdə səhvlərinin olmasına dair çoxlu iradlar bildirilmişdir.

Quranın uğurlu tərcümələrindən biri hesab olunan tərcümə şərqşünas, elmlər doktoru M-N.Osmanova aiddir (1995). Müəllif Quranın mətninin mənasını dəqiq çatdırmaqla yanaşı oxucuya mümkün qədər aydın tərcümə üslubunu seçmişdir. Tərcüməçi şərh hissəsində təfsirlərdən geniş istifadə etmişdir və əsas mətnə orada olmayan, lakin nəzərdə tutulan söz və ifadələri əlavə etmişdir. Tərcümənin dili oxunaqlı və aydın olsa da, bəzi araşdırmaçılar müəllifin Quranın ecazını və seyrini qoruyub saxlaya bilmədiyini deyir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Богуславский Д. Н. Перевод Корана с арабского языка. Стамбул, 2000
2. Кулиев Э.Р. Корановедение. Учебное пособие. Москва, 2010
3. Кулиев Э.Р. На пути к Корану. Москва, 2003
4. Османов М.-Н.О. Перевод Корана с арабского языка и комментарии, Кум, 2000
5. Саблуков Г.С. Перевод Корана с арабского языка. Москва, 1990
6. Шумовский Т. Поэтический перевод Корана с арабского языка. Санкт-Петербург, 2000

Ключевые слова: переводы Корана, арабистика, религиозная литература

Açar sözlər: Quranın tərcümələri, ərəbşünaslıq, dini ədəbiyyat

Key words: Quran translations, Arabic studies, religious literature

Резюме

Переводы Корана на европейские и русский языки в период XVII-XX вв

В начале статьи даются сведения о первых переводах Корана на иностранные языки, в особенности, о переводах на латинский, так же отмечается, что самым древним переводом на европейский язык является перевод на итальянский язык. После дается перечень переводов на различные европейские языки, которые были сделаны в период с XVII по XX века. В последней части статьи говорится о переводах Корана на русский язык за тот же период. Интересно, что первые из них были сделаны с французского и английского языков, а первый перевод с арабского языка относится к XIX веку.

Summary

Translations of the Quran into European and Russian languages in the period of the 17th-20th centuries

At the beginning of the article information about the first translations of the Koran into foreign languages, in particular, about translations into Latin, is given, it is also noted that the most ancient translation into European language is the translation into Italian. Following is a list of translations into various European languages that were made between the 17th and 20th centuries. The last part of the article talks about translations of the Koran into Russian for the same period. Interestingly, the first of them were made from French and English, and the first translation from Arabic dates back to the 19th century.

Rəyçi : dos. H.Heybətov

Qərənfil Rzayeva²²

XALQ ŞAIRİ SƏMƏD VURĞUNUN SƏNƏTKAR ÖMRÜNƏ AKADEMİK BAXIŞ

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 14 mart 2014-cü il tarixdə AMEA-nın yaranmasının 70 illiyinin qeyd edilməsi ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamdan irəli gələn məsələlərə biganə qalmayan akademik İsa Həbibbəyli yubiley münasibətilə dərin araşdırma aparmış və Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən olan akademik Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyət illərini özündə əks etdirən "Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" (2015) adlı, biblioqrafik xarakterli tədqiqat əsəri yazıb kitab halında çap etdirmişdir.

400-dən çox elmi məqalənin, 12 monoqrafiyanın, 1 orta məktəb dərsliyinin, 28 broşürünün, 21 tərtib kitabının müəllifi olan akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinin inkişafında yorulmaq bilmədən çalışan görkəmli ədəbiyyatşünas alim və prinsiplial elm adamıdır.

İsa Həbibbəylinin ədəbiyyatımızın bir çox nəzəri problemlərinin həllinə yönəldilmiş elmi əsərləri ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış, əsaslı elmi qənaətləri gənc tədqiqatçıların istinad mənbəyinə çevrilmişdir. Onun "Romantik lirikanın imkanları", "Ədəbiyyatnəzəriyyəsi", "Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri", "Xalq şairi Məmməd Araz", "Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar", "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları", "Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik", "Ədəbi şəxsiyyət və zaman" və s. əsərləri ədəbiyyatşünaslıq elmimizin inkişafına öz töhfələrini vermişdir.

Qeyd edək ki, İsa Həbibbəyli təkcə ədəbiyyat nəzəriyyəçisi kimi ədəbiyyatın nəzəri problemlərini araşdırmaqla öz elmi fəaliyyətini məhdudlaşdırmamış, sanballı ədəbiyyat tarixi materialları ("Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri", "Xalq şairi Məmməd Araz", "Ustad Məhəmmədhüseyn Şəhriyar", "XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan yazıçıları") yazmışdır ki, həmin materiallar Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin inkişafında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İsa Həbibbəyli "Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" kitabında ilk dəfə olaraq xalq şairi Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü və vitse-prezidenti kimi elmi fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

Elmi redaktoru akademik Akif Əlizadə və elmi rəyçisi akademik Teymur Kərimli olan bu kitab 2015-ci ildə "Elm" nəşriyyatında 1000 tirajla, nəfis tərtibatda nəşr edilmişdir.

Azərbaycan xalqı, ədəbi ictimaiyyət Səməd Vurğunu ən çox poetik istedadla malik, dərin təbli şair kimi tanımışdır. Şeirləri dillər əzbəri olan Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən ya az danışılmış, ya da heç bəhs olunmamışdır.

İsa Həbibbəylinin yazmış olduğu "Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" kitabı xalq şairimiz Səməd Vurğun dünyasına ayrıca bir baxış təşkil edir. Kitab Səməd Vurğunun təkcə Azərbaycan şairi, Azərbaycan vətəndaşı deyil, həmçinin dərin düşüncəli elm xadimi olması faktını ortaya qoyur.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslıq elminə dərin sədaqət nümayiş etdirərək Səməd Vurğunun həyatı, ictimai və elmi fəaliyyətini işıqlandırdığı özünə borc bilmiş və dərin təfərrüatlı, sanballı bir əsər ortaya çıxarmışdır.

Kitabda Səməd Vurğunun dünyaya gəlişindən vəfatına qədər keçən tarixi dövr (1906-1956-cı illər) sanki vərəqlənir, şair və elm adamı olaraq həyatının önəmli tarixləri oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırılır.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsr mərhələsi keşməkeşlərlə zəngin, fikir ayrışdırıcı, mənəvi böhran, repressiyalar, ictimai qınaqlar, siyasi-ideoloji mübarizələr və s. kimi müxtəlifliklər zəminində yaranıb formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərindən geniş vüsət almış romantik ədəbiyyat gah pərvazlanmış, gah da qolu-qanadı sındırılaraq poeziyanın səmasından yerə endirilmişdir. Demokratik ədəbiyyatın müəyyən mənada (Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulandan sonra) yerini vulqar-sosioloji ədəbiyyat tutmaqda idi. Belə bir dövrdə xalq ruhunu oxşayan əsərlər yaratmaq, milli dəyərlərə söykənilib söz söyləmək, əsl vətəndaş ləyaqəti nümayiş etdirmək çox çətin və təhlükəli idi. Səməd Vurğun həmin dövrdə şair ləyaqəti və yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirən bir ziyalı kimi akademik İsa Həbibbəylinin diqqətini özünə cəmləyə bilmişdir.

Kitaba daxil edilən "Xalq şairi Səməd Vurğun haqqında söz" məqaləsində İsa Həbibbəyli ənənəyə sadıq qalaraq ilk növbədə Səməd Vurğundan bir söz sərrafı olaraq bəhs etmək qərarına gəlmiş, şairin poetik düşüncələrini açmağa çalışmış və özü üçün tədqiqat obyektini olaraq seçdiyi Səməd Vurğunun azərbaycançılıq ideologiyasını geniş planda şərh etməyə müvəffəq olmuşdur. İsa Həbibbəyli yazır: "Uzun əsrlər ərzində ədəbiyyatda hakim mövqə tutan böyük poeziya nəhənglərinin olduğu bir ədəbiyyatda şeir sahəsində yeni mərhələ və ya məktəb yaratmaq çox çətin və məsuliyyətli bir vəzifədir. Fikrimizcə, Azərbaycan poeziyasının çoxəsrlik tarixində həmin məsuliyyətli və şərəfli vəzifəni Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Ələkbər Sabir, Hüseyn Cavid, Məhəmmədhüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun və Rəsul Rza həyata keçirə bilmişlər" (1, 26).

Müəllif Nizami Gəncəvinin epik poemalar məktəbi yaratmasını, Məhəmməd Füzulinin lirika məktəbinin banisi olmasını, Molla Pənah Vaqifin xalq şeiri əsasında yaranmış yazılı poeziyanın böyük yaradıcısı kimi mövqeyini, Mirzə Ələkbər Sabirin Azərbaycan ədəbiyyatında satirik şeirin qüdrətli yaradıcısı olmasını, Məhəmmədhüseyn Şəhriyarın Cənubi Azərbaycanda anadilli şeir məktəbinin banisi, Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə sərbəst şeir məktəbinin banisi olaraq öz möhrünü vurmasını və ən nəhayət, xalq şairimiz Səməd Vurğunun XX əsr Azərbaycan

²² ADPU-nun Ağcabədi filiali, baş müəllim

ədəbiyyatında heca vəznli milli vətənpərvərlik şeirini ədəbi məktəb səviyyəsinə qaldıran böyük sənətkar olmasını fəxrətlə qeyd edir.

Səməd Vurğunun bir şair kimi formalaşmasında özündən əvvəlki ədəbi məktəblərin və dahi sənətkarların rolunu qeyd edən akademik İsa Həbibbəyli şairin poeziyasının ilham qaynaqlarını müəyyənləşdirir. Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında dərin ictimai məzmun, Məhəmməd Füzulinin lirikası, Vaqifin xəlqiliyi, həyat eşqi və nikbinliyi, Sabirin yüksək vətəndaşlıq mövqeyi və Cavidin fəlsəfi müdrikliyi Səməd Vurğun poeziyasının qida mənbəyi kimi dəyərləndirilir. “Böyük istedad, qanadlı ilham, dərin ictimai dünyagörüş, vətənpərvərlik və müasirlik Səməd Vurğun şeirinin ilham mənbələridir” – deyən İsa Həbibbəyli, eyni zamanda bu böyük sənətkarın poetik ilhamının qanad çaldığı yüksəklikləri də ifadə edir.

Bu məqalədə İsa Həbibbəylinin tədqiqat obyektini kimi diqqətini çəkən problematik məsələ Səməd Vurğunun azərbaycançılıq məfkurəsidir.

Səməd Vurğunun arxivini araşdıran İsa Həbibbəyli şairin “Azərbaycan epopeyası”ndan bəhs edir və bildirir ki, indiyədək Səməd vurğunşünaslıqda “Azərbaycan epopeyası”ndan bəhs edilsə də, şairin özünün vurğuladığı həmin epopeyaya daxil etdiyi 30 poema tədqiqatçılar tərəfindən dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Akademik İsa Həbibbəyli bu araşdırma ilə tədqiqatçıların diqqətini yenidən Vurğun yaradıcılığına yönəldir və “Azərbaycan epopeyası”nın tam mənzərəsini yaratmaq üçün həmin əsərləri dəqiqləşdirməyi və ardıcıl, sistemli şəkildə təqdim etməyi Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin qarşısında vəzifə olaraq qoyur.

İsa Həbibbəyli “Azərbaycan epopeyası”na daxil olan əsərlərin Azərbaycan tarixinin ayrı-ayrı səhifələri və milli mənəviyyatının dərinlikləri haqqında ictimai baxışları özündə etiva etdiyini vurğulayır və hesab edir ki, Səməd Vurğunun Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini və füsunkar təbiətini özündə əks etdirən sənət əsərləri bir yerdə cəmləşdirilərək “Azərbaycan epopeyası” adı altında yenidən nəşr edilməlidir.

Akademik İsa Həbibbəyli Vətəninin 2 minillik tarixinin əsas mərhələsini əks etdirməyi qarşısına vəzifə olaraq qoyan şairin yaradıcılığına – “Azərbaycan epopeyası”na diqqətlə yanaşmaq və ciddi elmi tədqiqatlar aparmaq işini başlıca vəzifə olaraq ədəbiyyatşünaslıq elmi qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən sayır.

Məqalədə İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun poemalarında özünü qabarıq şəkildə büruzə verən azərbaycançılıq ideologiyasını təhlil obyektinə çevirir. “Bakının dastanı”, “Zamanın bayrağı”, “Muğan”, “Aygün” və s. poemalar haqqında fikir söyləyən akademikimiz Səməd Vurğunun milli məfkurəsini bəyan edən faktları açıqlayır və belə qənaətə gəlir ki, xalq şairi Səməd Vurğun xalqına, Vətəninə vurğunluğunu yüksək bədii səviyyədə əks etdirən qüdrətli sənətkardır.

Kitabın “Səməd Vurğun və elm” adlı bölməsində oxucuların şair kimi tanıyıb sevdiyi Səməd Vurğunun yaradıcılığına başqa bir aspektdən yanaşılır. Onun elmə, alimə verdiyi dəyərdən, bədii əsərlərində və məqalələrində elmin roluna xüsusi diqqət yetirməsi və elmi düşüncəni yüksək qiymətləndirməsindən bəhs edilir. İsa Həbibbəyli haqlı olaraq qeyd edir ki, Səməd Vurğun sənətində elm də bədii düşüncə qədər milli və bəşəri poeziyanın dayağı funksiyasını yerinə yetirir.

Məlum tarixi mərhələdə hakim siyasi ideologiya elmi dünyagörüşün aparıcı istiqamətini müəyyən etdiyindən elmi-siyasi biliklərə, sovet ideologiyasına yiyələnmədən uğur qazanmaq, zamanın çarpaşq duyümlərindən yaxa qurtarmaq, ən əsası, sənətdə öz sözünü deyə bilmək çox çətin məsələ idi. İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, Səməd Vurğun bu ideologiyayı dərin mənimsədiyi üçün cəmiyyəti elmi şəkildə qavraya bilmiş, mövcud ideologiyayı elmin, ədəbi təfəkkürün süzgəcindən keçirməyi bacarmış, bunun müqabilində müəyyən qədər fərqli şəkildə qəbul edilən, dərk edilən bir ideologiyayı – ümumi baxışların nüvəsini təşkil edən azərbaycançı vətənpərvərlik düşüncəsini dərin mənimsəmiş, həyat və sənət ideali səviyyəsində qəbul etmişdir.

İsa Həbibbəyli kitabın “Səməd Vurğun və elm” bölməsində S. Vurğunun ali təhsil aldığı elm ocaqlarından söhbət açır, onu elm adamı kimi formalaşdıran mühitin mənzərəsini yaradır.

Səməd Vurğunun “Qasım bəy Zakirin həyatı və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlük dissertasiyası üzərində işləməsi, dövrünün tanınmış alimləri ilə yaxın münasibətinin olması onun elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm bir mərhələ kimi diqqətə çatdırılır. Həmçinin Səməd Vurğunun dövrün görkəmli alimlərindən F. Köçərli, B. Çobanzadə, A. Makovelski, İ. Hikmət və başqalarından dərs alması, onların elmi əsərlərini mütaliə etməsi elmi dünyagörüşünün formalaşmasında mühüm amil hesab edilir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun şeirlərində səslənən elmə, təhsilə, biliyə çağırışı onun dahi sənətkarımız Nizami Gəncəvinin yaradıcılığına bəslədiyi dərin məhəbbətdən qaynaqlandığı qənaətinə gəlir və bildirir ki, Səməd Vurğun da Nizami Gəncəvi kimi insan aqlının yalnız elmin nəfəsi ilə insanlığı irəli aparmasına inanır, bəşəriyyətin nicatını elmdə görür.

Yuxarıda qeyd etdik ki, haqqında bəhs etdiyimiz kitab ilk dəfə Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən və Azərbaycan SSR EA-nın həqiqi üzvü və vitse-prezidenti kimi xidmətlərindən bəhs edir. Kitabın qarşımızda açılan yeni səhifəsi “Səməd Vurğun Azərbaycan Elmlər Akademiyasında” adlanır.

İsa Həbibbəyli tədqiq etdiyi məsələnin hərtərəfli həllinə nail olmaq üçün S. Vurğunun Azərbaycan Elmlər Akademiyasındakı fəaliyyətini üç əsas mərhələyə ayırır. I mərhələdə S. Vurğunun Azərbaycanda ilk akademik qurumların fəaliyyəti dövründəki elmi axtarışları araşdırılır. XX əsrin 30-cu illərindən elmlə məşğul olmağa başlayan Səməd Vurğunun ADPI-nin aspirantı olması, “Qasım bəy Zakirin həyatı və yaradıcılığı” mövzusunda namizədlük işi üzərində işləməsi İsa Həbibbəyli tərəfindən elmi əsaslarla araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, Səməd Vurğun Vəkilov qısa bir zaman ərzində aspirantura təhsili almış, namizədlük işini başa çatdırıb bilməmişdir. Aparılan araşdırma zamanı Səməd Vurğun Vəkilovun əldə edilən “Ümumi dəftər”ini oxuculara təqdim etməyi özünə borc bilən İsa Həbibbəyli əsər

müəllifinin sərrast düşüncəli elm adamı olması faktını təsdiqləyir. Qasım bəy Zakirin yaradıcılığını analiz edən Səməd Vurğun Vəkilovun elmi yanaşmalarında ədəbiyyatşünaslıq fəaliyyətində o dövr üçün dəbdə olan sosioloji təhlillə müqayisədə real ədəbiyyat tarixçiliyinə, nəzəri dəyərləndirmələrə olan diqqəti kitab müəllifinin nəzərindən yayınmamış, bu araşdırmanı Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin başlanğıc mərhələsində elmi yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək baxımından əhəmiyyətli hesab etmişdir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun 1940-cı ildə “Azərbaycanın elmi tarixini yaradaq” –deyə tarixçilərimizə ünvanladığı çağırışını yüksək qiymətləndirir və hesab edir ki, bu çağırışda şairlik və elmliliklə eyni səviyyədə milli mövqə xüsusi yer tutur.

Müəllif bildirir ki, Azərbaycan Elmlər Akademiyası təsis edilənə qədər Səməd Vurğun respublikada ictimai və humanitar elmlərin inkişafı üçün böyük səylər göstərmiş, təşəbbüslər irəli sürmüş və elmi mühitin vəzifələrini layiqincə yerinə yetirmişdir.

Şairliklə ədəbi aləmə atılan Səməd Vurğun Vəkilov, sonralar elmi mühitdə yaxından iştirak etmiş, dövrün görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri haqqında dəyərli məqalələr yazmış, məruzə və çıxışları ilə daim ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olmuşdur.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin I mərhələsi hesab etdiyi 1931-1945-ci illərdə məhsuldar çalışdığını, dəfələrlə SSRİ Yazıçılar İttifaqının mötəbər iclaslarında, Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında keçirilən müşavirə və konfranslarda ədəbi prosesin müxtəlif problemləri haqqında məruzə və çıxışlar etməsini təqdirəlayiq hal kimi yüksək qiymətləndirir.

“Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən biri” adlı məqalədə arxiv sənədləri əsasında fikirlərini sübuta çalışın akademik İsa Həbibbəyli 1945-ci ilin 23 yanvarında SSRİ Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılmasının təşkili” haqqında qərar layihəsindən, SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının bazasında Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının yaradılması üzrə aparılan hazırlıq işlərindən tarixi faktlarla söhbət açır.

İsa Həbibbəylinin araşdırmalarına əsasən, əvvəlcə Akademiyanın ilk təsisçilərini müəyyən etmək məqsədilə respublikanın ayrı-ayrı elmi-tədqiqat institutlarından, ali məktəb və ictimai təşkilatlardan təklif edilən 41 nəfərdən ibarət ümumi bir siyahı hazırlanmışdır. Bundan sonra namizədlər içərisindən ən layiqli bilinən 24 nəfərin seçilərək rəsmi qaydada yuxarı dövlət qurumuna təqdim olunması tapşırılmışdır. Həmin siyahı rəsmi dairələrdə təhlil edilmiş və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvlərinin və təsisçilərinin müəyyən edilməsi üçün konkret elm sahələri üzrə namizədlərin siyahısının tərtib edilməsi tövsiyə olunmuşdur. Bu dəfə 24 nəfərin içərisindən 4 bölmə üzrə 14 nəfərin seçilərək, bəzələrində lazımi məlumat hazırlanaraq aidiyyəti olan dövlət orqanına göndərildiyi qeyd olunur. Haqqında bəhs etdiyimiz həmin siyahı (əvvəl 24 nəfərlik, sonra isə 14 nəfərlik) kitabda tam şəkildə göstərilmişdir.

İsa Həbibbəylinin təqdim etdiyi həmin material əsasında görürük ki, Səməd Vurğun Vəkilov ilk təsisçilərin siyahısı hazırlanan vaxtdan axıra qədər həmin siyahıda mövqə tutmuş, siyahı dəfələrlə müzakirə olunsa da, Səməd Vurğunun adı ilk təsisçilərin sırasından çıxarılmamışdır.

“Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ilk təsisçilərindən biri” məqaləsi Azərbaycan Elmlər Akademiyasının yaranma tarixini və elmi bazasını öyrənmək baxımından da olduqca dəyərli bir mənbədir.

Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının İctimai Elmlər Bölməsində təmsil olunan Səməd Vurğun Vəkilovun EA-nın Ümumi yığıncaqlarında, Rəyasət Heyətinin yığıncaqlarında iştirak və çıxışlar etdiyi, İctimai Elmlər Bölməsinin işində fəal çalışdığı bildirilir. İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun akademik kimi elmi fəaliyyətindən, İctimai Elmlər Bölməsinin Büro üzvü kimi akademiyanın elmi mühitində təmsil olunmasını, respublikada elmin inkişafı naminə səylə çalışmasını qeyd edir. Sonda belə bir qənaətə gəlir ki, “Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Səməd Vurğunun tərcümeyi-halının tərkib hissəsinə çevrilmişdir” (1, 75).

Müəllif Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin II mərhələsi kimi 1945-1953-cü illəri əsas götürür və onun artıq elm sahəsində akademik rütbə daşıyan ziyalı kimi fəal təmsil olunmasından bəhs edir. Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin mahiyyətini prinsiplilik və vətəndaş mövqeyində görür.

İ. Həbibbəyli qeyd edir ki, Səməd Vurğun akademiyanın həqiqi üzvü seçildəndən sonra həm bədii yaradıcılıq sahəsində, həm də elmi fəaliyyətində əhəmiyyətli dönüş yaratmış, əsl fədakarlıq nümunəsi göstərmişdir. Onun “Zəncinin arzuları”(1948), “Muğan”(1949), “Aygün”(1952) və “Zamanın bayraqdarı”(1953) poemaları yeni tarixi dövrün ədəbi hadisəsi kimi yüksək qiymətləndirilmişdir.

Akademik Səməd Vurğun Vəkilovun ömrünün 11 ilini həsr etdiyi akademiya illərini İsa Həbibbəyli ən xırda detallarına qədər öyrənib tədqiq etmiş və həmin tarixi dövrü iki mərhələyə ayırmışdır:

1.Səməd Vurğunun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının akademiki, həqiqi üzvü kimi fəaliyyəti (1945-1953-cü illər);

2.Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti kimi xidmətləri (1954-1956-cı illər).

Səməd Vurğunun həyatını, ədəbi-ictimai və elmi fəaliyyətini dərinləndirən əsər müəllifi şairin məhsuldar həyatının hər bir məqamına toxunmuş və qeyd etmişdir ki, Səməd Vurğunun həyatı və elmi fəaliyyəti yalnız Elmlər Akademiyası ilə məhdudlaşmır. O, həmçinin Azərbaycan Yazıçılar İttifaqında da fəaliyyətini davam etdirmiş, çoxcəhətli fəaliyyət və qaynar yaradıcılıq işləri ilə də məşğul olmuşdur.

“M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanası tərəfindən tamamilə yenidən tərtib olunan, daha da təkmilləşdirilən biblioqrafik göstərici Səməd Vurğunun ədəbi və ictimai fəaliyyətini tam şəkildə əks etdirir və 1924-2016-cı illərdə dərc olunan materialları əhatə edir” (2,14)

İ. Həbibbəyli Səməd Vurğunun böyük ədəbiyyat və elm xadimi kimi Azərbaycan adından mötəbər məclislərdə - plenum, müşavirə, konfrans və mitinqlərdə söz demək vəzifəsini şərəf və ləyaqətlə yerinə yetirməsini qürur və iftixar hissi ilə qeyd edir. Kitabda Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü olduğu vaxtlarda cəsarətli çıxışlarından, ədəbiyyatımızın qorunması və inkişaf etdirilməsi yönündə gördüyü işlərdən də danışılır. Bildirilir ki, Səməd Vurğun Nizami Gəncəvi irsinin araşdırılması, əsərlərinin ana dilimizə tərcümə olunaraq nəşr edilməsi, ideallarının təbliğ olunması kimi məsələlərə ədəbi ictimaiyyətin diqqətini çəkməyi bacarmış və nəşriyyat planlarına salınması üçün zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə səy göstərmişdir.

1945-1953-cü illər Səməd Vurğunun həyatı və elmi fəaliyyətinin vacib dövrü hesab olunur. Aparılan araşdırma nəticəsində məlum olur ki, akademik Səməd Vurğun Vəkilov həmin illərdə təkcə ədəbiyyatşünaslıq işləri ilə məşğul olmamış, həmçinin ictimai və humanitar elmlərin əsas sahələri üzrə vətəndaş-alim, şair sözü deməyi bacarmış, azərbaycançılıq ideologiyasını dərinləşdirmiş və inkişaf etdirmişdir.

İsa Həbibbəyli akademik Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətinin III mərhələsi kimi 1954-1956-cı illəri qeyd edir. “Azərbaycan Elmlər Akademiyasının vitse-prezidenti” adı altında kitaba daxil edilən məqalədə Səməd Vurğun Vəkilovun Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 29 mart 1954-cü il tarixində keçirilmiş həqiqi üzvlərin Ümumi yığıncağında akademiyanın vitse-prezidenti seçilməsi məsələsindən danışılır və bildirilir ki, Səməd Vurğun Vəkilov bu vəzifəni icra edərkən ölkəmizin elm tarixinin parlaq səhifələrini təşkil edən bir çox işlər həyata keçirmişdir. Bunlardan Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunda 3 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin hazırlanmasına rəhbərlik etməsi, Tarix İnstitutunda 3 cildlik “Azərbaycan tarixi”nin yaradılmasındakı xidmətləri, Qobustan qayaüstü rəsmlər abidəsinin üzə çıxarılması və qorunub mühafizə edilməsindəki rolu, həmçinin Azərbaycanda milli terminalogiyanın yaradılması işinə səy göstərməsi, Azərbaycan yazıçısı və dramaturqu Nəcəf bəy Vəzirovun anadan olmasının 100 illik yubiley tədbirinin təşkilatçısı olması və akademiya “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin yaradılmasındakı xidmətləri xüsusilə qeyd edilir.

Səməd Vurğun Vəkilovun elmi fəaliyyətini araşdıran akademik İsa Həbibbəyli onun təxminən 25 il elm cəbhəsində çalışdığını və fəaliyyət dairəsinin müxtəlif elm sahələrini - ədəbiyyatşünaslıq, folklor, dilçilik, tarix, fəlsəfə, arxeologiya, etnoqrafiya və sənətşünaslığı əhatə etdiyini aşkara çıxarır. Sovet Yazıçıların II Ümumittifaq Qurultayında Səməd Vurğunun “Sovet poeziyası haqqında” məruzəsini Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının mühüm elmi hadisəsi sayır.

Əsərlərində rast gəlinən folklor motivləri, həmçinin nəzəri görüşlərində şifahi xalq yaradıcılığı və ondan istifadə yolları haqqında söylədiyi qiymətli fikirlər İsa Həbibbəyliyə Səməd Vurğundan bir folklorşünas kimi də danışmağa imkan verir.

İstər bədii, istərsə də elmi əsərlərində tarixçi kimi çıxış etməsi, məsələn, “Vaqif”, “Fərhad və Şirin”, “Xanlar” dramalarında Azərbaycan tarixinin müəyyən dövrləri haqqında fikir söyləməsi və dövrün mənzərəsini poetik dillə olsa da, əks etdirməsi onun tariximizə dərin bələdçiliyi kimi sübuta yetirilir. (3,18)

Səməd Vurğunun Azərbaycan tarixinin yenidən yazılması yönündə cəsarətli çıxışları, Babək və Koroglu kimi xalqımızın qəhrəmanlıq səhifəsinə öz adını yazmış tarixi şəxsiyyətlər haqqında lazımı səviyyədə danışmağın vacibliyini vurğulaması, tarixçi alimlərə tövsiyələr verməsi onun tarix sahəsində xidmətlərindən danışmağa əsas verir. (4)

İsa Həbibbəyli belə hesab edir ki, Səməd Vurğunun şeirlərində rast gəlinən həyat, dünya, bəşəriyyət və ümumiyyətlə, insanın mənəvi dünyası haqqında düşüncələri onun fəlsəfi dünyagörüşü ilə izah olunmalıdır. Hörmüz və Əhrimən, qaranlıq və işıq, xeyir və şər, olum və ölüm haqqında poetik-fəlsəfi düşüncələri Səməd Vurğun Vəkilovun fəlsəfə elminin incəliklərinə bələdliyi kimi qəbul edilməlidir.

İsa Həbibbəyli Səməd Vurğunun Azərbaycan dili və əlifbası uğrunda apardığı mübarizədən də geniş şəkildə bəhs edir. Həmçinin arxeologiya və etnoqrafiya sahəsindəki xidmətlərini də yüksək qiymətləndirir.

Yaratdığı əsərlərdə milli mədəniyyətimizə, adət-ənənələrimizə sədaqəti, xalq həyatının geniş bədii lövhəsini yaratması İsa Həbibbəyliyə onun bir etnoqraf kimi də fəaliyyətindən danışmağa imkan yaradır.

Səməd Vurğun Vəkilovun müxtəlif illərdə yazıb çap etdirdiyi (“Koroğlu” Mirzə Fətəli Axundov adına teatr səhnəsində, “Məhəbbət bərədə”, “Solğun çiçəklər” haqqında”, “Otello” tamaşası haqqında” və s.) teatr resenziyalarına diqqət çəkən İsa Həbibbəyli akademik həm də sənətşünas kimi fəaliyyətindən bəhs etmişdir.

İ. Həbibbəyli nəticədə belə bir qənaətə gəlmişdir ki, “Universal düşüncə, nəzəri dərinlik və müasirlik Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətinin əsas mahiyyətini ifadə edir. Səməd Vurğunun elmi fəaliyyəti yaşadığı dövrün elmi idrak səviyyəsinin fəvqündə dayanmış, Azərbaycan elminin sonrakı inkişaf yoluna işıq salmışdır” (1, 111)

Yekun olaraq onu deyə bilərik ki, İsa Həbibbəylinin yazmış olduğu “Akademik Səməd Vurğun Vəkilov” kitabı Azərbaycanın xalq şairi, görkəmli elm xadimi Səməd Vurğun Vəkilovun çoxcəhətli fəaliyyətini, mənalı və şərəfli ömür yolunu öyrənmək baxımından olduqca dəyərli və mötəbər bir mənbədir. Kitab eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranma tarixindən bəhs edən sanballı bir xəzinə və akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və elm tarixinə layiqli töhfəsidir.

Ədəbiyyat:

1. İsa Həbibbəyli. Akademik Səməd Vurğun Vəkilov. Bakı, “Elm”, 2015
2. Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri SƏMƏD VURĞUN (Səməd Yusif oğlu Vəkilov) Biblioqrafiya Bakı – 2016
3. Adilxan Bayramov. Səməd Vurğun: ömür yolu və yaradıcılığında səhifələr. Bakı-2015
4. Xeberaz.az. Bölmə/karusel/təhsil/M2. Səməd Vurğunun həyat və yaradıcılığı, 2015.

Xülasə

Azərbaycan xalqı və ədəbi ictimaiyyət Səməd Vurğunu ən çox poetik istedadla malik, dərin təbli şair kimi tanımışdır. Şeirləri dillər əzbəri olan Səməd Vurğunun elmi fəaliyyətindən ya az danışılmış, ya da heç bəhs olunmamışdır.

Akademik İsa Həbibbəyli Azərbaycan ədəbiyyatına, ədəbiyyatşünaslıq elminə dərin sədəqət nümayiş etdirərək Səməd Vurğunun həyatı, ictimai və elmi fəaliyyətini işıqlandırmayı özünə borc bilmiş və dərin təfərrüatlı, sanballı bir əsər ortaya çıxarmışdır. Kitabda Səməd Vurğunun dünyaya gəlişindən vəfatına qədər keçən tarixi dövr (1906-1956-cı illər) sanki vərəqlənir, şair və elm adamı olaraq həyatının önəmli tarixləri oxucuların nəzər-diqqətinə çatdırılır.

Məqalədə akademik İsa Həbibbəylinin "Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" kitabı haqqında mülahizələr verilir, təhlillər aparılır. Kitab xalq şairimiz Səməd Vurğun dünyasına ayrıca bir baxış təşkil edir, onun təkcə Azərbaycan şairi, Azərbaycan vətəndaşı deyil, həmçinin dərin düşüncəli elm xadimi olması faktını ortaya qoyur.

Azərbaycan ədəbiyyatının XX əsr mərhələsi keşməkeşlərlə zəngin, fikir ayrışikliyi, mənəvi böhran, repressiyalar, ictimai qınaqlar, siyasi-ideoloji mübarizələr və s. kimi müxtəlifliklər zəminində yaranıb formalaşmışdır. Əsrin əvvəllərindən geniş vüsət almış romantik ədəbiyyat gah pərvazlanmış, gah da qolu-qanadı sındırılaraq poeziyanın səmasından yerə endirilmişdir. Demokratik ədəbiyyatın müəyyən mənada (Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulandan sonra) yerini vulqar-sosioloji ədəbiyyat tutmaqda idi. Belə bir dövrdə xalq ruhunu oxşayan əsərlər yaratmaq, milli dəyərlərə söykənilən söz söyləmək, əsl vətəndaş ləyaqəti nümayiş etdirmək çox çətin və təhlükəli idi. Səməd Vurğun həmin dövrdə şair ləyaqəti və yüksək vətəndaşlıq mövqeyi nümayiş etdirən bir ziyalı kimi akademik İsa Həbibbəylinin diqqətini özünə cəmləyə bilmişdir.

"Akademik Səməd Vurğun Vəkilov" kitabı Azərbaycanın xalq şairi, görkəmli elm xadimi Səməd Vurğun Vəkilovun çoxcəhətli fəaliyyətini, mənalı və şərəfli ömür yolunu öyrənmək baxımından olduqca dəyərli və mötəbər bir mənbədir. Kitab eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının yaranma tarixindən bəhs edən sanballı bir xəzinə və akademik İsa Həbibbəylinin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və elm tarixinə layiqli töhfəsidir.

Açar sözlər: *Səməd Vurğun, sənət adamı, şair, akademik, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, elmi fəaliyyət, ədəbiyyatşünaslıq*

ACADEMIC VIEW OF ARTIST LIFE OF PEOPLE'S POET SAMAD VURGUN

Summary

The Azerbaijani people and the literary community have recognized Samad Vurgun as a poet with deepest poetic talent. The poems of Samad Vurgun, whose poems are the language of the languages, have been little or no mention.

Academician Isa Habibbayli demonstrated deep devotion to Azerbaijani literature, literary criticism, was able to cover the life, social and scientific activities of Samad Vurgun and published a detailed, multifarious work. The book chronicles the birth of Samad Vurgun (1906-1956), as if he were a poet and a scientist and brought to the attention of readers.

The article provides an overview and analysis of the book by Academician Isa Habibbayli "Academician Samad Vurgun Vakilov". The book provides a separate look at the world of our national poet Samad Vurghun, revealing the fact that he is not only an Azerbaijani poet, a citizen of Azerbaijan, but also a well-thought scientist.

The 20th century of Azerbaijani literature is rich with clergy, dissent, moral crisis, repression, social trials, political and ideological struggles and so on. formed and formed on the basis of such differences. The romantic literature, which has become more prevalent since the turn of the century, has been decimated, and its arm and wings have been shattered from the sky of poetry. To some extent (after the establishment of the Soviet power in Azerbaijan), the democratic literature was occupied by vulgar-sociological literature. It was very difficult and dangerous to create works that resembled the spirit of the people, to speak the national values and to show true civil dignity at that time. Samad Vurgun was able to attract the attention of academician Isa Habibbeyli at that time as an intellectual who demonstrated the poet's dignity and high citizenship.

The book "Academician Samur Vurgun Vekilov" is a very valuable and authoritative source in the study of the great activities of the national poet of Azerbaijan, prominent scientist Samad Vurgun Vekilov, meaningful and honorable way of life. The book is also a significant treasury of the history of the National Academy of Sciences of Azerbaijan and a worthy contribution of academician Isa Habibbeyli to Azerbaijani literary criticism and history.

Keywords: *Samad Vurgun, artist, poet, academician, Azerbaijan National Academy of Sciences, scientific activity, literary studies*

АКАДЕМИЧЕСКИЙ ВЗГЛЯД НА ХУДОЖЕСТВЕННУЮ ЖИЗНЬ НАРОДНОГО ПОЭТА САМЕДА ВУРГУНА

Резюме

Азербайджанский народ и литературное сообщество признали Самеда Вургуна поэтом с глубочайшим поэтическим талантом. Стихи Самеда Вургуна, чьи стихи являются языком языков, почти не упоминаются.

Академик Иса Габиббейли продемонстрировал глубокую преданность азербайджанской литературе, литературную критику, сумел осветить жизнь, общественную и научную деятельность Самеда Вургуна и опубликовал подробную, разнообразную работу. В книге рассказывается о рождении Самеда Вургуна (1906–1956), как будто он был поэтом и ученым и доведен до сведения читателей.

В статье дается обзор и анализ книги академика Исы Хабиббейли «Академик Самед Вургун Вакилов». Книга дает отдельный взгляд на мир нашего национального поэта Самеда Вургуна, раскрывая тот факт, что он не только азербайджанский поэт, гражданин Азербайджана, но и хорошо продуманный ученый.

Азербайджанская литература 20-го века богата духовенством, инакомыслием, моральным кризисом, репрессиями, социальными испытаниями, политической и идеологической борьбой и так далее. формируется и формируется на основе таких различий. Романтическая литература, которая стала более распространенной с начала века, была уничтожена, а ее рука и крылья были разрушены с небес поэзии. В некоторой степени (после установления Советской власти в Азербайджане) демократическая литература была занята вульгарно-социологической литературой. Было очень трудно и опасно создавать произведения, напоминающие дух народа, говорить о национальных ценностях и демонстрировать истинное гражданское достоинство в то время. Самад Вургун смог привлечь внимание академика Исы Хабиббейли в то время как интеллект, продемонстрировавший достоинство поэта и его высокую гражданственность.

Книга «Академик Самад Вургун Векилов» является очень ценным и авторитетным источником в исследовании великой деятельности народного поэта Азербайджана, выдающегося ученого Самеда Вургун Векилова, осмысленного и благородного образа жизни. Книга также является значительным сокровищем истории Национальной академии наук Азербайджана и достойным вкладом академика Исы Габиббейли в литературную критику и историю Азербайджана.

Ключевые слова: *Самед Вургун, художник, поэт, академик, Национальная академия наук Азербайджана, научная деятельность, литературоведение*

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Allahverdiyev Vaqif Saleh oğlu

Sevil Musa qızı Cəfərova²³

İNGİLİS ROMANTİZMİNDƏ BAYRONİZM PROBLEMİ

İki əsr bundan öncə olduğu kimi bu gün də ingilis şairi Corc Qordon Bayronun yaradıcılığı, əsərlərinin dili və poetikası, ədəbiyyatda bayronizm icimai əhvaliruhiyyəsi dünya ədəbiyyatşünaslığının və dilçiliyinin diqqət mərkəzində qalır. Bayronun əsərləri mütləq edilir, öyrənilir, tədqiqatə və təhlilə cəlb olunur. Əbəs yerə deyil ki, dünya ədəbiyyatında məhz Bayron "Sevimli şair" ləqəbi ilə tanınır. Dünyagörüşündəki ziddiyyətlər-fərdiyyətçilik, ümitsizlik, ekzotikaya aludəçiliklə yanaşı, üsyankar ruh, azadpərvərlik, məzlum xalqlara rəğbət Bayron yaradıcılığının əsas xüsusiyyətləridir. Onun qəhrəmanları əsasən təkbaşına vuruşur, mübarizə aparır, həyatın ən çətin sınaqlarından çıxış yolunu şəxsi azadlığında görür.

Corc Qordon Noel Bayron 1788-ci il yanvar ayının 22-də Londonda yoxsullaşmış bir lord ailəsində anadan olmuşdur. Onun uşaqlığı Şotlandiyanın Eberdin adlanan kiçik şəhərində keçmişdir. Şairin böyük zadəgan ailəsindən olan atası Corc Bayron müflis vəziyyətə düşərək 1791-ci ildə öz borclularının əlindən Fransaya qaçır və orada vəfat edir. Bayronun tərbiyyəsi ilə anası məşğul olur.

1798-ci ildə babasınınqardaşından 10 yaşlı Bayronamiraskimilordtitulu və Nottingemşirqraflığındakı Nyustedmalikanəsiverilir. Məhz buna görə də Bayron ilk təhsilini zadəgan uşaqlarına məxsus qapalı Harrou məktəbində ala bilir. Dərslərinə məsuliyyətlə yanaşmasa da, mütləqə kifayət qədər vaxt ayırır, ilk şeirlərini də burada qələmə alır. Harrou məktəbini bitirdikdən sonra 1805-ci ildə Kembric universitetinə daxil olur və 1808-ci ildə universiteti bitirir. 1807-ci ildə "Asudə saatlar" adlı ilk şeir məcmuəsini, 1809-cu ildə "İngilis bardları və şotland icmalçıları" satirik poemasını nəşr etdirir. Elə həmin il Lordlar palatasının üzvü seçilir (1, s.4).

Bayronun təhsil aldığı Kembric universitetində həqiqi elmdən başqa hər şey öyrədilirdi. Bu barədə Bayron istehza ilə yazırdı: "Gərək Kembric və Oksford universitetlərində "Bayron mükafatı" təsis edilsin, çünki bu universitetlərdə həqiqi elmin öyrədilmədiyini ilk dəfə kəşf edən mən olmuşam".

Özfələklətlərininsəbəbinieniixtiraedilmiş maşınlardagörənvə bunagörə də maşınları sınırdanfəhlələrhaqqındadövlətin çıxardığı qərarın əleyhinə lordlarpalatasındailkdəfə çıxış edəndə məhz Bayron olmuşdur. 1809-cu ildə Bayron səyahətə çıxır. O, İspaniyada, Malta adasında, Yunanıstanda və Türkiyədə olur. Bu Bayronun Yaxın Şərqrə ilk səyahəti idi. Səyahətdən qayıtdıqdan sonra «Çayld Harold» poemasının birinci iki mahnısını çap etdirir. İkinci səyahəti zamanı isə Bayron İsveçrədə, Venesiyada, bir daha Yunanıstanda və Türkiyədə olmuşdur. Bayron ömrünün son günlərini vətənə və yunan xalqının səadəti uğrunda mübarizəyə həsr edir.

Böyük şair 1824-cü il aprelin 24-də Yunanıstanda vəfat etmişdir. Bayron bütün millətlərə bir gözlə baxırdı. O, deyirdi ki, əgər türklər məhkum, yunanlar hakim olsaydı, yəqin ki, o, türklərə qoşulub, yunanların əleyhinə, türk azadlığı uğrunda vuruşardı. Bayron bütün məhkum xalqların müdafiəçisi idi. Lakin hələ də Türkiyədə Bayronun türk düşməni kimi qələmə verməyə çalışanlar vardır.

Bayronun yaşadığı dövr avropalıların Şərq ölkələri ilə ciddi maraqlanmağa başladığı dövrdür. Bu dövrdə Avropada bir neçə Şərq cəmiyyəti, o cümlədən 1784-cü ildə Parisdə «Asiya cəmiyyəti», 1821-ci ildə Londonda «Asiya kral cəmiyyəti», 1823-cü ildə Leypsiqdə «Alman Şərq cəmiyyəti» yaranır. İngiltərədə U.Cons (1746-1796) və Q.Kolburq (1765-1837) sanskritdilini Avropadilləri ilə müqayisə edərək öyrənməyə başlayırlar. Şərq mövzusu bir müddət dünya klassik əsərlərində əsas yer tutur. Avropada Hötenin «Şərq divanı», V.Hüqonun «Orientaliya»sı çap olunur. Radişsev Hafiz Şirazin divanından bəhs edir. 1812-1813-cü illərdə Hafiz Şirazi alman dilinə tərcümə olunur. Şərqi öyrənməyə dair bir sıra kitablar çapdan çıxır. Bayron da Şərq səyahətdən sonra, «Şərq poemaları»nı «Çayld Harold» məhz bu dövrdə yazmışdır (2, s.3).

Bayronun Yaxın Şərq xalqlarının adət və ənənəsi ilə tanışlığı iki vasitə ilə olmuşdur. Bunlardan birincisi Şərq haqqında yazılmış tarixi kitablar və Şərq klassiklərinin ingilis dilinə tərcümə edilmiş əsərləridir ki, Bayron bu kitabların əksəriyyətini hələ uşaqlıqdan oxumuşdu. İkincisi Şərq səyahəti zamanı Bayronun Şərq xalqlarının həyatı ilə yaxından tanış olmasıdır. Şübhəsiz ki, sonralar Bayronun Şərq ölkələrini səyahət etmək arzusuna düşməsinə səbəb də onun bu ölkələrin tarixi, ədəbiyyatı və mədəniyyəti ilə tanışlığı idi. Bayron qeyd edirdi: «Türkiyə tarixi» mənə hələ uşaq ikən ləzzət verən ilk kitablardan biri olmuşdur. Əminəm ki, sonradan mənim Levantı səyahət etmək arzuma bu kitabın müəyyən təsiri olmuş, ola bilsin ki, şeirlərimdə hiss olunan şərq ruhuna da səbəb budur».

Bayronun səyahətə getməsinin əsas səbəbi o zaman hamını maraqlandıran Şərq ölkələrini görmək və əylənmək arzusu olmamışdır. İngiltərə cəmiyyətindən üz döndərən İngilis burjuaziyasının çirkin simasından cana gələn şair, oranı əbədi olaraq tərək etmək məqsədi ilə səyahətə çıxır. Bayron yola düşməzdən əvvəl müasiri Hansona yazdığı məktubunda deyir: "Mənə lənətə gəlmiş bu ölkədən çıxıb getməyə icazə verin və mən sizə söz verirəm ki, müsəlmanlığı qəbul edərdəm lakin geriyyə qayıtmaram". Şərq ölkələrinə səyahət zamanı Bayron həmin xalqların dillərini öyrənməyə böyük həvəs göstərir. Malta adasına gələn kimi Bayron bir rahibdən ərəb dilini öyrənməyə başlayır. Şərq xalqlarının adət və ənənələrini öyrənmək məqsədi ilə Bayron bu xalqların içərisində yaşamış, onların gündəlik həyatı ilə çox yaxından tanış olmuşdu.

O, 1810-cu ildə anasına yazdığı məktubunda deyir: "Mən yunanların, türklərin, italyanların eləcə də ingilislərin (şərqdə yaşayan ingilislərin) evlərində qalmışam. Bir gün sarayda, o biri gün inək damında, bir gün paşa ilə, ertəsi gün çoban ilə olmuşam. Bayron İrana da səyahət etmək arzusunda olmuşdur. Bu məqsədlə o, Kembric universitetinin ərəb dili professorundan lazımi məlumatlar toplayır, anasından isə, o, zaman "Qoca hindli" kimi tanınan mayor Vastondan bəzi

²³ ADPU-nun Ağcabədi filialının müəllimi

sualları öyrənməsini xahiş edir. Bayron «Çayld Haroldun səyahətləri», «Şərq poemaları», «Qabil», «Don Juan», «Manfred» və sair kimi dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə daxil olmuş əsərlərin müəllifidir.

Yaxın Şərq ölkələrinə səyahətdən qayıtdıqdan sonra 1813-1815-ci illər ərzində Bayron bir neçə poem yazır. Sonradan bu poemaları ədəbiyyat tarixində «Şərq poemaları» adı ilə məşhur olur. «Şərq poemaları»na aşağıdakı altı poema daxildir: «Gavur» (may, 1813) «Abidos gəlini» (dekabr, 1813), «Korsar» (1814-cü ilin əvvəlləri), «Lara» (avqust, 1814), «Korinfin mühasirəsi», «Parizina» (1815-ci ilin sonu, 1816-cı ilin əvvəlləri). Bu poemaların süjeti gərgin dramatik hadisələrlə başlayıb, kəskin faciəvi sonluqla bitir. (3, s.10)

Bu poemalarda əsas rolu mahiyyətə üç şəxs : qəhrəman, onun məşuqəsi və rəqibi oynayır. Bayronun qəhrəmanları cəmiyyətə qarşı üsyan edən mübariz, lakin, təkbəşinə mübarizə aparan qəhrəmanlardır. Bayron, şəxsiyyəti hər şeydən üstün tutur, onun poemalarında əsas yeri ancaq təktək qəhrəmanlar tutur və Bayron ancaq bu şəxsləri mədh edir. Buna misal olaraq «Gavur» poemasından Gavuru, «Abidos qəlini»ndə Səlimi göstərmək olar. «Korinfin mühasirəsi»ndə Bayron bir qədər də ilə gedir. Azadlıq ideyası, vətən istiqlaliyyəti uğrunda kütləvi hərəkət, kütlə və qəhrəmanın münasibəti burada artıq aydın naxışlarla seçilir.

«Şərq poemaları»ndan danışarkən Bayronun həmin dövr yaradıcılığının iki əsas xüsusiyyəti nəzərə alınmalıdır. Bunlardan biri Bayronun Şərq ölkələrinə səyahətdən sonra yazdığı əsərlərə Şərq poeziyasının müsbət təsiri, digəri isə bu poemalardan daxili və xarici irtica qüvvələrinə qarşı kəskin etiraz və üsyan motivlərinin zəngin olmasıdır. Məlum olduğu kimi Şərq mövzusu başqa ingilis ədiblərini əsərlərində də öz bədii əksini tapmışdır.

Yazıçılardan fərqli olaraq Bayron şərqə özünəməxsus bir şəkildə Avropaya təqdim etmişdir. Bayron Avropa ədəbiyyatında yeni lirik-romantik tipli poema janrını yaratmışdır. Bayron Soutinin əksinə olaraq türk, yunan, alban xalqlarının folklorundan, adət və ənənələrindən kor-koranə şəkildə deyil insan şəxsiyyətini yüksəklərə qaldırmaq məqsədi ilə istifadə etmişdir. Həmin mahnını Bayron da eşitmişdi. Bu günahsız qızın taleyi Bayronu və onun yol yoldaşı Hobhauzu çox maraqlandırmış və onlar bu hadisəni müfəssəl öyrənməyə çalışmışdılar. Əli paşanın gəlini, əri Muxtarın son zamanlar onu gözdən saldığından qayınatasına şikayət edir. Poemanın qəhrəmanları atəşli məhəbbətlə sevən, qəlbi düşməne qarşı nifrət və intiqam hissi ilə dolu olan şərqlidir (4, s.3).

Bayron üsyankar təbiətli qəhrəmanlarını yaradarkən onların iztirab, hiss və düşüncələrini, alovlu duyğularını, dünyagörüşlərini bütün dolğunluğu və dərinliyi ilə təsvir etmək üçün islam dini və əqidəsi ilə bağlı olan sözlər də işlətməmişdir. Şübhəsiz, şairin bu sözləri həmin əqidənin təbliğinə deyil, hər şeydən əvvəl onların xarakterik xüsusiyyətlərinin, mənəviyyatının təsvirinə xidmət etmişdir. «Şərq poemaları»nda «Leyli və Məcnun» dastanındakı Leyli obrazını xatırladan əlamətlərə də təsadüf edilir.

Professor Əli Sultanlı Nizaminin «Leyli və Məcnun» poemasının Avropada ən çox təsirini «Abidos gəlini»ndə görür. Şərq haqqında yazan başqa ingilis şairlərindən Bayronun üstünlüyü ondadır ki, o, Şərq adətlərini özünəməxsus bir şəkildə vermişdir. Müsəlman qadınlarının naməhrəmlərə baxmaq hüququndan məhrum olması və sair buna misaldır. «Abidos gəlini»ndə üsyan, protest motivləri kəskin bir şəkildə verilmişdir.

Böyük emosional gücə malik olan bu əsərin qəhrəmanı Konrat daha üsyankar, daha barışmaz bir obrazdır. «Korsar», «Dara», və «Parisin əsərləri»ndə Bayron Şərq adət və ənənələrinə nə qədər yaxından bələd olduğunu nümayiş etdirmiş, Şərq həyatını gözəl, romantik ifadəsini verə bilmişdir.

Şərq şeirinin əngözlü xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini, ingilispoeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı, müəyyən şərq sözlərində ingilisdilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayron istifadə etdiyi bu sözləri mexaniki mənada işlətmir və bəzən onlara yeni məna verir. Bayronun yeni məna verib işlətdiyi şərq sözlərinə həmin mənada başqa ingilis yazıçılarından da əsərlərində rast gəlirik. Məsələn, Sultanə-xanım mənasında, saray-hərəmxana mənasına və s.

«Şərq poemaları»nda ilk dəfə işlədilən şərq sözlərinin əksəriyyəti türk sözləridir. Bunun da səbəbi bu poemalarda türk həyatı adət və ənənələrinin təsvir olunmasıdır. Bu sözlərin bəziləri xalis türk, bəziləri isə türk dilində vətəndaşlıq hüququ almış, öz ilk şəklini dəyişmiş, fars, ərəb sözləridir ki, Bayron da bu fars, ərəb sözlərini fars, ərəb dillərində olduğu kimi deyil, məhz türkləşdirmiş formada işlətməmişdir (5, s.8).

Bayron öz gündəliyində mübarizəyə qalxmış İtaliya xalqı haqqında yazırdı: «hakimlər xalqlarla vuruşmaq niyyətindədir. Qoy belə də olsun! Axırda onlar əziləcəkdir. Krallıq dövrü qurtarmaq üzrədir. Bayronun «Korinfin mühazirəsi» poeması «Şərq poemaları» içərisində ən xarakterik əsərlərdən biridir. Şair burada vətəndən didərgin düşən qəhrəmanların öz düşmənlərinə qarşı necə amansız intiqam ehtirası ilə yandığını, sevgilisi Franseskaya olan yüksək məhəbbətini, dinə münasibətini göstərir.

Böyük şair, həyatı və yaradıcılığı bir vəhdətdə olan bütöv şəxsiyyət, təkrarsız qələm ustası, dünya poeziyasının korifeylərindən hesab edilən tanınmış ingilis şairi Corc Qordon Bayron yaradıcılığı yetərincə imkan verir ki, ondan dönə-dönə söhbət açılsın. Onun kövrək qəlbindən qopub gələn o nəhəng əsərlər yazıçının qeyri-adi istedadından xəbər verməkdədir. Onun əsərlərinə nəzər saldıqda, cansız bir qələmin lal vərəqlərə nə qədər can verdiyini, həyat verdiyini və necə böyük gözəlliklər yaratdığının şahidi oluruq.

Böyük ingilis şairi Corc Qordon Bayron dünya ədəbiyyatı tarixində öz romantik poeziyası ilə ürəkləri fəth edən parlaq simalardan biridir. Bayron hələ tələbəlik illərindən İngiltərənin hakim dairələrinə qarşı etiraz səsinə ucaltmış, bütün yaradıcılığı ilə xalqların azadlığına səs vermişdir. Şeirlərinin birində yazırdı ki: «Vətəni sevməyən kəs dünyada heç nəyi sevə bilməz».

14-15 yaşında ilk şeirlərini yazanda çoxları onun vətən sevgisinə heyran qalmışdı. Bayron doğma torpağın istisinə ovunmuşdu. 1807-ci ildə «İstirahət saatları» ilk şeirlər məcmuəsində 19 yaşlı şairin üsyankar səsi çoxlarını lərzəyə saldı. «Edinburq icmalı» jurnalı onun şeirlərini kəskin tənqid atəşinə tutdu. Amma Bayron susmadı. «İngilis bardları və

Şotlandiya icmaçıları” (1809) adlı satirasında mürtəcə romantiklərə, ən birincisi şair Vordsvorta cəsarətli cavab verdi. Şairləri xalq yaradıcılığında bəhrələnməyə, xalqın başa düşəcəyi sadə dildə yazmağa, xalq mübarizəsinin qəhrəmanlıqla dolu yeni, canlı lövhələrini yaratmağa çağırırdı.

C. Q. Bayron çox az yaşadı. Amma yazıb-yaratdığı əsərlər onun ömrünün davamı oldu. 28 yanvar 1821-ci il tarixli gündəliyində şair “poeziya nədir” sualına özü qısaca cavab vermişdir: “Poeziya keçmişin və gələcəyin duyğusudur!” O, sənətdə, poeziyada belə bir duyğunun tərcümanı olmuşdur. İngilis ədəbiyyatına böyük mübarizlik ruhunu, romantik şeirin öz təbii, gözəl cilasını gətirən Corc Qordon Bayron Avropa romantizminin P.B.Şelli, V.Hüqo, Jorj Sand, Adam Miskeviç kimi söz ustaları ilə xalqın tərəfində dayanmışdır. İngilis poeziyasının allahı Vilyam Şekspirin ən nüfuzlu davamçısı kimi C.Q.Bayron XIX əsrin əvvəllərində novator romantik şair kimi bütün Avropada məşhur idi.

Bayron poeziyası kədərdən doğan fəryaddır, şikayətdir, lakin elə bir şikayətdir ki, səndən heç bir şey istəmir, nəşə sənə bir şey verir, yalvarmır, bəlkə, rəhm edir; bu, Qafqaz dağlarına bağlanmış Prometeydir, bu, hamının əleyhinə üsyan qaldırmış bəşər övlədidir. O, öz təkəbbürlü iftixarından yalnız özüne arxalanır. Şairin əsərlərindəki nəhəng qüvvə, əyilməz iftixar hissi, qüdrətli ehtiras, dərin məhəbbət, bu incə səmimiyyət, insan şəxsiyyətinin əziyyətlərinə tərəf çevrilmiş incəlik və mərhəmət hissi buradan doğur...

Bayron poeziyası bəşər tarixinin səhifələridir, bu səhifəni qoparsan həmin tarixin tamlığı pozular Romantizm dövrünün ən parlaq nümayəndələrindən biri, dahi ingilis şairi Bayronun ölməz poeziyası iki əsrdə ki, oxucu qəlbini təlatümə gətirir.

XVIII əsrin feodal qaranlığına qarşı öz etiraz səslərini ucaldan, haray salan Bayron qəhrəmanları yer üzünü qarış-qarış gəzir. Şairin parlaq istedadının bədii təcəssümü olan həmin qəhrəmanlar hər cür pisliliyə qarşı barışmaz mübarizə aparır, mübarizələrindən axıracan dönmürlər. Onlar bəşər övladlarının işıqlı sabahı uğrunda çarpışanlardır (6, s.4).

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Z. Tənha qəhrəmanların harayı : C. Q. Bayronun anadan olmasının 200 illiyi / Kommunist. - 1988. - 23 yanvar. - S. 4.
2. Anar. Dünya ədəbiyyatından sərbəst tərcümələr / Ədəbiyyat qəzeti. - 2006. - 10 fevral. - S.3.
3. Cəfərov E. İngiltərədə romantik teatr və Corc Bayron : dünya teatr tarixindən mühazirələr / Kaspi. - 2016. - 8 dekabr. - № 202. - S. 10.
4. Corc Qordon Bayron (1788-1824) / Savalan. - 2014. - 24-30 iyun. - № 47/48. - S. 3.
5. Hacıyev V. C. Bayron Azərbaycanda : C. Bayron – 200 / Ədəbiyyat və incəsənət. - 1988. - 22 yanvar. - № 4. - S. 8.
6. Həsəni Z. Bəşər tarixinin möhtəşəm səhifələrindən biri : C. Bayron – 215 / Azərbaycan müəllimi. - 2003. - 18 – 24 aprel.

Xülasə

Mübağiləsiz demək olar ki, ingilis ədəbiyyatı dünyanın söz xəzinəsinə zəngin töhfələr vermişdir. Bu ədəbiyyat onlarca şair, nasir və dramaturqu dünya oxucusuna bəxş etmişdir. Dünya oxucusu Böyük Britaniya adalarında yaşayanların tarixi, adət və ənənəsi, xarakterik xüsusiyyətləri, ailə və cəmiyyətləri haqqında geniş tanışlığa məhz bədii ədəbiyyat vasitəsilə nail olmuşlar.

Dünya poeziyasında romantik vüsətin ən parlaq simalarından biri Corc Qordon Noel Bayrondur. Onun ölməz poeziyası əsrlərdir ki, oxucu qəlbini təlatümə gətirir. Bayronun bir çox şeirləri dillər əzbəridir.

Şərq şeirinin ən gözəl xüsusiyyətlərini, ifadə tərzini, ingilis poeziyasında ilk dəfə özünəməxsus bir şəkildə işlətməklə yanaşı, müəyyən şərq sözlərini də ingilis dilinə ilk dəfə gətirən Bayron olmuşdur. Bayron istifadə etdiyi bu sözləri mexaniki mənada işlətmir və bəzən onlara yeni məna verir. Bayronun yeni məna verib işlətdiyi şərq sözlərinə həmin mənada başqa ingilis yazıçıların da əsərlərində rast gəlirik.

“Şərq poemaları”nda ilk dəfə işlədilən şərq sözlərinin əksəriyyəti türk sözləridir. Bunun da səbəbi bu poemalarda türk həyatı adət və ənənələrinin təsvir olunmasıdır. Bu sözlərin bəziləri xalis türk, bəziləri isə türk dilində vətəndaşlıq hüququ almış, öz ilk şəklini dəyişmiş, fars, ərəb sözləridir ki, Bayron da bu fars, ərəb sözlərini fars, ərəb dillərində olduğu kimi deyil, məhz türkləşdirmiş formada işlətməmişdir.

Bayron öz gündəliyində mübarizəyə qalxmış İtaliya xalqı haqqında yazırdı: “Hakimlər xalqlarla vuruşmaq niyyətindədir. Qoy belə də olsun! Axırda onlar əziləcəkdir. Krallıq dövrü qurtarmaq üzrədir”. Bayronun “Korinfin mühazirəsi” poeması “Şərq poemaları” içərisində ən xarakterik əsərlərdən biridir.

Açar sözlər: Bayron, romantizm, ingilis ədəbiyyatı, romantik vüsət, poema janrı, mübarizə ruhu, bayronizm, şərq poemaları

THE PROBLEM OF BYRONISM IN ENGLISH ROMANTICISM

Summary

It can be said without a doubt that English literature has made rich contributions to the vocabulary of the world. This literature has given dozens of poets, prose writers and playwrights to the world readers. It is through fiction that the world's readers have gained a wide knowledge of the history, customs and traditions, characteristic features, families and societies of the inhabitants of the British Isles.

George Gordon Noel Byron is one of the brightest figures of the romantic world in world poetry. His immortal poetry has been stirring the hearts of readers for centuries. Many of Byron's poems are tongue-in-cheek.

Byron was the first to use the most beautiful features of Eastern poetry, the style of expression, in English poetry in a unique way, and was the first to bring certain Eastern words to the English language. Byron does not use these words in a mechanical sense and sometimes gives them a new meaning. Byron gave a new meaning to the eastern words, we find them in the works of other English writers.

Most of the eastern words used for the first time in "Oriental Poems" are Turkish words. The reason for this is that the customs and traditions of Turkish life are described in these poems. Some of these words are purely Turkish, and some of

them are Persian and Arabic words that have acquired the right to citizenship in the Turkish language and have changed their original form. Byron used these Persian and Arabic words not in the same way as in the Persian and Arabic languages, but in a Turkified form.

Byron wrote in his diary about the Italian people who rose to fight: "The judges intend to fight with the peoples. Let it be so! In the end they will be crushed. The reign is about to end." Byron's poem "The Lecture of Corinth" is one of the most characteristic works among "Oriental poems".

Keywords: *Byron, romanticism, English literature, romanticism, poem genre, fighting spirit, Byronism, oriental poems*

ПРОБЛЕМА БАЙРОНИЗМА В АНГЛИЙСКОМ РОМАНТИЗМЕ

Резюме

Можно без сомнения сказать, что английская литература внесла богатый вклад в словарный запас мира. Эта литература подарила мировому читателю десятки поэтов, прозаиков и драматургов. Именно через художественную литературу читатели мира узнали об истории, обычаях и традициях, характерных чертах, семьях и обществе жителей Британских островов.

Джордж Гордон Ноэль Байрон – одна из самых ярких фигур романтического мира в мировой поэзии. Его бессмертная поэзия будоражит сердца читателей на протяжении веков. Многие стихотворения Байрона ироничны.

Байрон был первым, кто уникальным образом использовал в английской поэзии самые красивые черты восточной поэзии, стиль выражения, и был первым, кто привнес в английский язык некоторые восточные слова. Байрон не употребляет эти слова в механическом смысле и иногда придает им новый смысл. Байрон придал новый смысл восточным словам, мы находим их в произведениях других английских писателей.

Большинство восточных слов, впервые использованных в «Восточных поэмах», являются тюркскими словами. Причина этого в том, что в этих стихах описаны обычаи и традиции турецкой жизни. Некоторые из этих слов чисто турецкие, а некоторые — персидские и арабские слова, получившие право на подданство в турецком языке и изменившие свою первоначальную форму. Эти персидские и арабские слова Байрон использовал не так, как в Персидский и арабский языки, но в тюркизированной форме.

Байрон писал в своем дневнике об итальянском народе, поднявшемся на борьбу: «Судьи намерены сражаться с народами. Да будет так! В конце концов они будут раздавлены. Царствование подходит к концу». Поэма Байрона «Коринфская лекция» — одно из наиболее характерных произведений среди «восточных поэм».

Ключевые слова: *Байрон, романтизм, английская литература, романтизм, жанр стихотворения, боевой дух, байронизм, восточные поэмы.*

Rəyçi: Əliyev Əli Umud oğlu - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Ruziyə Zaman qızı Quliyeva²⁴
**DASTANI-ƏHMƏD HƏRAMİ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA İLK ANADİLLİ
 MƏSNƏVİ NÜMUNƏSİ KİMİ**

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və ədəbi dilinin ən qiymətli abidələrindən olan “Dastani-Əhməd Hərami” ana dilimizdə yazılmış ilk məsnəvi kimi ədəbiyyat tarixində müstəsna əhəmiyyət kəsb edən əsərlərdəndir.

Dastanın yeganə əlyazması 1978-ci ildə tanınmış türk alimi Tələt Onay tərəfindən aşkara çıxarılmışdır. O, 1978-ci ildə dastanı özünün yazdığı ön söz, lüğət və şərhlərlə birlikdə çap etdirmişdir. Tələt Onay ön sözdə göstərirdi ki, poema Azərbaycan türklərinin bədii yaradıcılıq məhsuludur. 1978-ci ildə Azərbaycan alimi Əliyər Səfərli bu əsəri yenidən çapa hazırlayaraq Bakıda nəşr etdirmişdir. Poema üçüncü dəfə 1979-cu ildə İstanbulda Halis Akaydın tərəfindən çapdan buraxılmışdır.

1632 misradan ibarət olan “Dastani-Əhməd Hərami” ənənəvi başlıqlarla başlasa da, əlyazmanın əvvəlində və sonluqda olan bəzi səhifələr olmadığından poemanı bütöv şəkildə təhlilə cəlb etmək hələlik imkan xaricindədir. Bütün bunlara baxmayaraq əlimizdə olan materialların özü də əsər haqqında müəyyən fikirlər söyləmək üçün tutarlı əsas verməkdədir.

“Dastani-Əhməd Hərami”dəki hadisələr məclislər şəklində verilmişdir. Altı məclisdən ibarət olan bu əsərin müəllifi məlum deyildir. Lakin poemanın ideya-məzmun, dil-üslub xüsusiyyətləri, sadəliyi və xalq hikməti ilə zənginliyi sübut edir ki, bu əhvalatı qələmə alan şəxs sadə xalqın içindən çıxmış və klassik ədəbiyyatımıza dərinədən bələd olmuşdur.

“Dastani-Əhməd Hərami” həm yazılı ədəbiyyat, həm də folklor ənənələrini özündə birləşdirən və xalq ruhunu ifadə edən dastan-məsnəvidir. Burada təsvir olunan əhvalatların hamısı birbaşa Güləndamla bağlıdır. Buna baxmayaraq əsərə şərqiyyətləri təmsil edən Əhməd Həraminin adı verilmişdir. Dastanı dərinədən tədqiq edən Ə.Səfərli bu barədə yazır: *“Dastani-Əhməd Hərami”də mənfi surət, şər qiyyəti daha qabarıqdır; poemanın adı da onun adından alınmış, “namə” əvəzinə dastan kəlməsi işlənmişdir. Bu da təbii idi. “Namə” sözüni şair işlədə bilməzdi, çünki mənfi qəhrəmanın adına “namə” sözü qoşmaq əsərin ruhu ilə bir araya sığmurdu, “namə” yalnız ideal qəhrəmanlara aiddir. Poemada isə əsasən həyatın mənfilikləri və insan təbiətində olan pis sifətlər tənqid olunur*” [3, səh. 6].

Azərbaycan ədəbiyyatına məxsus olan epik ənənələrdən biri də məsnəvilərin əvvəlində verilən ənənəvi başlanğıclardır. “Dastani-Əhməd Hərami”də olan həmin başlıqlar həcmcə böyük olmasa da onların vasitəsi ilə şairin dünyagörüşünü, estetik idealını, elmi-fəlsəfi fikirlərini və öz həyatı haqqında verdiyi məlumatları görmək mümkündür.

Poemanın başlanğıcında yeni bir dastan başlamaq üçün mənə ümmanını seyr edib, dəryadan gövhər çıxarmağı bacaranları, tükü-tükdən seçib, dilindən ləl-cəvahir saçanları səsləyən naməlum müəllif belə deyir:

*Bu dastanı bu gün bünyad edəlim,
 Həqin qüdrətlərin biz yad edəlim.
 Gəlin ey məni bəhrin seyr edənlər,
 Bu dərya gövhərindən xeyir edənlər.
 Mənidə qılı iki biçənlər,
 Dilindən daima gövhər saçanlar.
 Gəlin barı bu gün söhbət qılalım.
 Məni kanının dürriyin bulalım* [3, səh.14].

“Dastani-Əhməd Hərami” Azərbaycan dilinin üslubi imkanlarından, mənə və məzmun gözəlliyindən soraq verən orijinal və özünəməxsus sənət abidəsidir. Eyni zamanda yazılı ədəbiyyatla folklor materiallarının üzvi şəkildə qaynaqlanması və bir-birini tamamlaması bu dastan-məsnəviyə olan diqqət və marağı bir daha artırır.

Onu da qeyd etməliyik ki, poemada Nizami Gəncəvi “Xəmsə”sində gördüyümüz epik əzəmət, geniş və mənalı ənənəvi başlanğıclar və lirik ricaslar olduqca azdır. Buna baxmayaraq “Dastani-Əhməd Hərami” hadisələri folklor və yazılı ədəbiyyatla qarşılıqlı şəkildə təqdim etmək baxımından ədəbiyyat tariximiz üçün ən qiymətli elmi mənbələrdən biri sayıla bilər.

Türk xalqlarının ortaq yazılı abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, Həsənoğlunun iki qəzəli, Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” əsərini nəzərə almasaq, “Dastani-Əhməd Hərami” Azərbaycan dilində yazılmış ilk sənət nümunəsidir.

Poemanın məzmunundan və əsərdəki başlıqdan məlum olur ki, müəllif klassik ədəbiyyata və folklorlara dərinədən bələd olmaqla yanaşı, eyni zamanda “Qurani-Kərim”i, dini ehkamları, hədisləri də yaxşı bilmiş, onlardan ustalıqla bəhrələnmişdir. Klassik şairlərin əsərlərində gördüyümüz ənənəvi başlıqlarla müqayisədə “Dastani-Əhməd Hərami”də olan başlıqlar çox kiçikdir. Bununla belə burada “Quran” ayələri, hədislər, islami hökmlər öz əksini tapmışdır.

Dastan-məsnəvidə Allahın birliyi, vəhdaniyyəti haqqında belə deyilir:

*Anın birliyini zikr eyləyə dil,
 Xatırda qalmaya zərrəcə müşkil* [3, səh.14].

Allahın birliyi haqqında olan bu hökm “Qurani-Kərim”də 71 dəfə təkrarlanır. “İncil”də isə bu haqda buyrulur: *“Var olan, var olmuş və Gələcək Küll-İxtiyar olan Rəbb Allah deyir: “Mənəm Alfa və Omega (Başlanğıc və Son)”* [3, səh.410].

Allahın hikmət əlamətləri çoxdur. İnsanların söylədiyi hikimətli sözlərin hamısı yalnız Ona məxsusdur:

*Zira kim dilləri söylədən oldur,
 Anın hikmətləri qullara boldur.*

²⁴ AMEA Gəncə bölməsi Humanitar Tədqiqatlar İnstitutu Ədəbiyyat şöbəsinin müdiri, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru -mail: ruzija.zaman.55@bk.ru

*Anın hikmətinə əql irişməz,
İşinə kimsə hərgiz qarışmaz*[3, səh.14].

Allahın hikmətləri insan əqlinin hüduqlarından çox-çox yüksəkdədir. Məhz bu səbəbdən də əql onun hikmətlərinə çata bilməz, Onun necəliyi, keyfiyyəti haqqında insana bilgi verilməmişdir:

*Anın keyfiyyəti bulunmadı heç,
Məkani qandadır; bilinmədi heç*[3, səh.14].

Yalnız Allaha məxsus olan sifətlər haqqında “*Qurani-Kərim*”in *Əl-İklas surəsində* buyrulur: “*De ki: “O Allah birdir. Allah möhtac deyildir! O nə doğmuş, nə doğulmuşdur! Onun heç bir tayı-bərabəri və bənzəri də yoxdur!”* [4, səh.112, 1-4]. Allah zamansız və məkansızdır, yəni laməkandır. Allah qeybdədir, gözlə görünməz. Əvvəlinin önünü, axırının sonunu görmək imkan xaricindədir:

*Nə zahirdir o kim gözdən iralmaz,
Nə batındır o kim hərgiz görülməz
Anın əvvəlinin önü bulunmaz,
Anın axırını sonu bulunmaz*[3, səh.15].

Allahın qüdrəti böyükdür, sonsuzdur, Onun elmi batini elmdir və yalnız onu özünə bəllidir. Bütün bunları nəzərə alan poema müəllifi belə deyir:

*Nə dilim var; onu şərh eyləyəm bən,
Nə bilim var ki, şərhin söyləyəm bən.
Anın dil zikrini etmək gərəkdir;
Anın doğru yolun getmək gərəkdir*[3, səh.15].

Poemanın başlanğıcında Allahın adını zikr eyləmək, onun qoyduğu haqq yolu ilə getmək kimi savab əməlləri məsləhət görən müəllif özünün keçmiş həyatına nəzər salaraq acı-acı təəssüflənir:

*Şaşı baxdım, cüda düşdüm bən andan,
Bənim halım necə olusər ondan.
Qova-qova köniül dünyaya girdi,
Ömür keçdi, saqalı, saç ağardı.
Əbəs yerə xərc etdim yaşım bən,
Yeridir; daşlara dögsəm başım bən*[3, səh.15].

Sonuncu beytdən görüldüyü kimi müəllif “*Dastani-Əhməd Hərəmi*”ni yaşlı vaxtlarında qələmə almışdır.

Onu da nəzərə almalıyıq ki, klassik məsnəvilərin hamısında olduğu kimi bu əsərdə də islam dininə hörmət və ehtiram sonsuzdur. Məhz bu səbəbdən müsəlman aləmindəki böyük şəxsiyyətlərin, müqəddəslərin adı bir-bir sadalanır və Məhəmməd Peyğəmbərin (ə.s) adı diqqət mərkəzinə gətirilir:

*Həmin vardır ümidimiz səfadən,
Məgər mədəd irişə Mustafadan.
Ümidimiz iki aləmdə oldur;
Anı şəfqətləri qullqra boldur:
Salam olsun onun yaranlarına,
Müdam rəhmət irişsin canlarına.
Əbubəkir; Ömər; Osman, Əlidir;
Eyi dirilikdir; bunlar vəlidir*[3, səh.15-16].

“*Dastani-Əhməd Hərəmi*”də türk xalqlarının epik ənənələri, o cümlədən “*Kitabi-Dədə Qorqud*” kimi möhtəşəm sənət abidəsi ilə bağlı cəhətlər çoxdur. Bunlardan biri də toy səhnəsinin təsviridir. Burada adları unudulmuş bir çox yeməklərin adları çəkilir. Eyni zamanda unudulmuş arxaik sözlər də diqqəti cəlb edir:

*Ulu bəylər qamu keçdi oturdu,
Nəqiblər ol saat xonlar gətirdi*[3, səh.64].

Bu gün dilimizdə “xon” sözünün əvəzinə süfrə sözü işlənir. Lakin bu sözün kökü “xonça” sözündə saxlanmaqdadır. Məlumdur ki, türk dilində “ça” şəkilçisi kiçiltmə mənası verir. Məs: qazan-qazança, bağ-bağça, qala-qalaça və s. Deməli, indiki xonça kiçik süfrə anlamı verir.

Məsnəvidə gördüyümüz maraqlı məqamlardan biri də xörək adlarının sadalanmasıdır. qədim süfrə mədəniyyətimizdən soraq verən “*Dastani-Əhməd Hərəmi*” soykökümüzdən, qədim dövrlərə söykənən adət-ənənələrimizdən bu günümüzdə doğru uzanan mənəvi bağlılıqdır, körpüdür. Diqqət yetirsək görərik ki, türk süfrəsi nə qədər zəngin və rəngarəngdir:

*Yeməklər gəldi anda dürlü, əlvən,
Dənə, pirincü zərlə hübbi-rəmman.
Gərəkcə bişdi qəlyəvi boranı,
Şu dənli dökülər yoxdur oranı.
Gəlir danəvi irişir hərisə,
Dəxi zərdəvü hər nə aş ərisə.
Keyik və davşan, kəklik əti bol
Qonuldu dörd yana xoş sağ ilə sol.
Dolu nemət gümiş altın çanaqlar;*

*Sinilər, təpsilər, bir-bir tabağlar,
Buna bənzər dəxi çox dürlü meyvə,
Şəkər, badam, gülabü şirü xurma*[3, səh.64].

Poemada qədim musiqi ətlərinin də adları şəkildir. Bunlar ney, dəmbül, təmbur, dühəng, qopuz, saz, nay, ud kimi alətlərdir. Əsər qədim musiqi havaları haqqında da qiymətli bilgilər verir. İraqi, İsfahani, Novruzu, Şahnaz, Nühəfti, Hüseyini, Hicazi, Nühəfti kimi on iki muğam haqqında da məlumat alınır:

*İraqi –İsfahan, Novruzu, Şahnaz,
Edərdi bir-birinə iki şah naz.
Nühəftirü Hüseyinivü Hicazi,
Dilə gəlib şalardı diirdü sazi.
Həm on iki məqamı seyr edərlər,
Dəvəzdəvü şeşini qeyr edərlər.
Nühəft eyləyibən cəngi dizildi,
Qopuzu, şeştə avazı düzildi.
Dühəng avazının vəznü bəlirdi,
İnilti ilə nay nəfrin qırıldı,
Şu kimsələr çalardı udu, təmbur,
Gözəl məhbubələr hər birisi nur*[3, səh.67].

Təhkiyə tərzü, dil-üslub xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan xalq dastanları və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanına son dərəcə yaxın olan, bir çox məqamlarda onlarla səsleşən “Dastani-Əhməd Hərami” kimi sənət əsərinin əlimizdə olması bir daha sübut edir ki, anadilli epik şeirimizin yaranma tarixi çox-çox qədim dövrlərə gedib çatır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / Red. hey.: A.C.Rüstəmov, İ.Y.Həmidov. – Bakı: Elm, – c. 2. – 2007. – 632 s.
2. Babayev, Y.M. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (XIII-XVIII əsrlər) / Y.M.Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2018. – 760 s.
3. Dastani-Əhməd Hərami / tərt. ed. və ön söz Ə.Səfəri – Bakı: Gənclik, – 1978, s. 93.
4. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərc. ed. Z.M.Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev – Bakı: Azərmaş, – 1992. – 719 s.
5. Səfəri, Ə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (qədim və orta əsrlər tarixi) / Ə.Səfəri, X.Yusifov. – Bakı: Ozan, – 2008. – 696 s.

Acar sözlər: *Dastani-Əhməd Hərami, məsnəvi, anadilli ədəbiyyat, epik seir, poema.*

Ключевые слова: Дастани-Ахмед Харамии, маснави, литературна родном языке, эпическая поэма, поэма.

Key words: *Dastani-Ahmed Harami, masnavi, native language literature, epic poem, poem.*

ДАСТАНИ-АХМЕД ХАРАМИ КАК ПЕРВЫЙ ПРИМЕР НОСИТЕЛЯ МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Маснави «Дастани-Ахмед Харамии» XIII века является первым известным нам образцом эпической поэмы на родном языке на азербайджанской поэзии. Единственная рукопись произведения была обнаружена в 1978 году известным турецким учёным Талатом Онаем и опубликована его предисловием, глоссарием и комментариями.

Эта произведения, автор которого неизвестен, состоит из шести частей. Идеино-содержательные, языково-стилевые особенности стихотворения, простота выражения и насыщенность работы народной мудростью доказывают, что человек, написавший этот рассказ, происходил из народа и был глубоко знаком с Азербайджанской классической литературой.

«Дастани-Ахмед Харамии» – эпос-маснави, сочетающий в себе письменную литературу и фольклорные традиции выражающий дух народа.

Тот факт, что мы имеем такое художественное произведение, как «Дастани-Ахмед Харамии», еще раз доказывает, что история нашей родной эпической литературы уходит корнями в глубокую древность. Сюжетная линия произведения, диалог персонажей, динамика развития событий напоминают стихотворения, вошедшие в «Хамсу» Низами Гянджеви.

DASTANI-AHMED HARAMI AS THE FIRST EXAMPLE OF MASNAVI IN AZERBAIJAN LITERATURE

Summary

The masnavi of “Dastani-Ahmed Harami” concerning XIII century is the first example of an epic poem in the native language known to us in the Azerbaijani language. The only manuscript of the epic was discovered in 1978 by the well-known Turkish scholar Talat Onay and published with a preface, glossary and comments written by him.

This work, the author of which is unknown, consists of six units. The idea-content, language-style features of the poem, simplicity of expression and richness of the work with folk wisdom prove that the person who penned this story came from among the people and was deeply familiar with our classical literature.

“Dastani-Ahmed Harami” is an epic-masnavi that combines both written literature and folklore traditions and expresses the spirit of the people.

The fact that we have a work of art like “Dastani-Ahmed Harami” once again proves that the history of our native language epic poem goes back to ancient times. The plot of the work, the dialogue of the characters, the dynamics of the development of events remind of the poems included in “Khamasa” by Nizami Ganjavi.

RƏYÇİ: *Filologiya elmləri doktoru, professor Rafael Hüseyinov*

CAVAD HEYƏT VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Cavad Heyət çoxşaxəli fəaliyyəti ilə yanaşı, həm folklor, həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tədqiqatçısı idi. Yaşar Qarayevin də dediyi kimi, hələ lap M.F.Axundzadədən, A.Bakıxanovdan, İ.Qutqaşınılıdan başlayaraq, həmişə vətənin elə övladları tapılıb ki, onlar, hətta xan Arazı bəndə salıb, onu hər iki sahilin mənəvi mədəniyyəti, vahid dili və ədəbiyyatı, müştərək folkloru arasından axmağa qoymayıblar. Qayaları paralayan Araz yalnız soykökü, qan yaddaşını, milli ruhu parçalayıb və onun paraları arasından axa bilməyib. Folklor özü əsəirdə və bayatıda, nağılda və dastanda əbədiləşən canlı yaddaşa çevrilib və qoymayıb ki, nə o, nə də bu sahildə bir kəs soyunu, əslini unutsun. Elə ona görə də şüurda, düşüncədə, mənəviyyatda xalq heç vaxt parçalanmayıb.

Cavad Heyət Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən onun hər bir dövr və mərhələsini ayrılıqda araşdırmaya cəlb etmişdir. Özünün də qeyd etdiyi kimi, “Varlıq” jurnalında yazdığı ardıcıl silsilə məqalələrində şair və yazıçıların siyasi fikir və ideyalarını nəzərə almadan onların ədəbi əsərləri və bədii xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir. Alim XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən Şimalda və Cənubda yaranan ədəbiyyatın ayrılıqda öyrənilməsinin əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Məlum olduğu kimi, XX əsr Azərbaycanda mədəniyyət baxımından tərəqqi və qərbləşmə dövrüdür. Buna görə də tədqiqatçı ədəbiyyatı iki dövrə ayırmışdır: Birinci dövr Şurəvi rejimdən qabaqkı, yəni bu dövrün başından 1920-ci ilə qədərki ədəbiyyat; İkinci dövr Sovet dönməində yaranan ədəbiyyat və ya sovet ədəbiyyatı.

Cavad Heyət XX əsr Şimali Azərbaycan ədəbiyyatını tədqiq edərkən bu dövrün görkəmli nümayəndələrini geniş şəkildə öyrənmişdir.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi siması olan Cəlil Məmmədquluzadədən danışarkən alim onu “Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir məktəb və hətta yeni bir cığır açmış yazıçı” adlandırmışdır. C.Məmmədquluzadə əsərlərinin məzmununda xəlqilik var, çünki onun ilk müəllimi xalq idi. Bu böyük sənətkar həm mübarizə qüdrətini, həm də ilhamını xalqdan alırdı. Tədqiqatçı “Anamın kitabı”, “Ölülər”, “Danabaş kəndinin məktəbi” kimi əsərləri özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir.

Mirzə Ələkbər Sabir yaradıcılığı onun araşdırmalarında xüsusi yer tutur. C.Heyət bildirir ki, klassik ədəbiyyatı yaxşı bilən, dövrünün ictimai vəziyyətinə dərinlən bələd olan Sabir inqilab dövrünün və oyanma zamanının fikirlərindən ilham alaraq böyük bir şair olmuşdur.

C.Heyət onun yaradıcılığını iki nöqteyi-nəzərdən tədqiq etmişdir: lirik və satirik. Alim fikrini belə davam etdirir ki, lirika Sabirdə uzun inkişaf mərhələsi keçirmişdi və bunun ilkin nümunələri onun yaradıcılığında qəzəllərdir. Bu qəzəllərdə isə nə məzmun, nə şəkildə heç bir yenilik yoxdur. Tədqiqatçı hesab edir ki, bu kimi qəzəllərdə Sabir hələ köhnə şeirin əsiridir.

Lakin o, Sabir yaradıcılığını tədqiq edərkən belə bir nəticəyə gəlir ki, onun lirikasının son dövründə çalışqanlıq, vətəndaşlıq məhəbbəti və qeyrəti vardır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı Sabirdə böyük təsir buraxmışdır. C.Heyətin də qeyd etdiyi kimi, Sabirdə uşaqlıqdan bəri mənəvi güllüş qabiliyyəti var idi və artıq o bundan şeirdə iti bir silah kimi istifadə etməyə başladı. O, Sabir yaradıcılığında aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd edir:

1. Şair tipin özünü dilləndirməklə tənqid etdiyi adamı ifşa edir. Bu adamlar öz cəhələri və geridə qalmış fikirlərini bir həqiqət kimi ifadə etməyə çalışırlar. Alim buna ən parlaq nümunə kimi “Nədəmət və şikayət” şeirini göstərir.

2. Sabirin şeirində kinayə və istehza çox mühüm bir yer tutur. Hədəf ətrafıca təsvir olunur, ancaq bu təsvir müstəqil mənəvi sözlərlə deyil, məcazi ifadələrlə, kinayə, mübaligə və istehza ilə verilir.

3. Epiqram ilk dəfə olaraq Sabir yaradıcılığında istifadə olunur.

Dindirir əsr bizi, dinməyiriz,

Açılan toplara diksinməyiriz.

Əcnəbi seyrə balonlarla çıxır,

Biz hələ avtomobil minməyiriz.

4. Sabir kiçik və canlı səhnələr yaratmaqda çox mahirdir. “Yeni və köhnənin söhbəti”, “İki həpənd” şeirləri bu səpkidə qələmə alınmışdır.

5. Sabir xalq məsəllərindən, danışq dilinin zənginliklərindən məharətlə istifadə etmişdir.

Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, Əbdürrəhimbəy Haqverdiyev, Süleyman Sani Axundov, Abdulla bəy Divanbəyoglu, İbrahimbəy Musabəyov və dövrün digər görkəmli simalarının yaradıcılığı onun tədqiqatlarında yer almışdır.

XX əsrin ilk illərində Azərbaycan ədəbiyyatında hökm sürən romantizm ədəbi cərəyanı onun nəzərindən kənarda qalmamışdır. Bu cərəyanın görkəmli nümayəndələri kimi Məhəmməd Hadi, Abbas Səhhət və Hüseyn Cavidin adlarını qeyd etmişdir. Alim onların yaradıcılığını ayrı-ayrılıqda tədqiq etməklə yanaşı, həm də romantik şairlərin yaradıcılığını müqayisə etmişdir. Cavidin fikrincə, H.Cavid digər romantik şairlərdən bəzi cəhətləri ilə fərqlənir. Əgər o, Məhəmməd Hadi ilə müqayisə edilərsə, Hadidə gələcəyə inam, Caviddə isə keçmişə meyil güclüdür. Hadi yaradıcılığında şeir, din və ərəb dili təsiri hakimdirsə, Caviddə dram, millət və türk təsiri barizdir.

Cavad Heyət ədəbiyyatımızın müəyyən bir dövrünü sovet ədəbiyyatı adı altında tədqiq və təqdim etmişdir. Bu dövr ədəbiyyatında Cəfər Cabbarlı, Süleyman Rüstəm, Səməd Vurğun kimi şair və yazıçılar öyrənilmişdir. Onların

²⁵ Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrasının dosenti

yaradıcılığı geniş şəkildə araşdırmaya cəlb olunmuş, yaradıcılıqlarından bir-birindən maraqlı nümunələr verilmişdir.

Yeni həyat başlayarkən üzümüzə gülməyə,
Keçdim artıq gülə-gülə mən ələmdən nəşəyə!
İndi mənim şeirim bənzər bir ləkəsiz aynaya,
Öz eybini görər gənclik yaxşı baxarsa ona.
Könlüm gülər, şeirim gülər, həyat gülər, el gülər.

(S.Rüstəm)

Cəllad! Sənin qalaq-qalaq yandırdığın kitablar,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu.

(S.Vurğun)

Cavad Heyətın Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatlarının digər bir səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının şair və yazıçıları küll halında tədqiq olunmuşdur.

Alim Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatını nəzərdən keçirərkən qeyd edir ki, XIX əsrdə ədəbiyyatda şeirdə qəzəl və mərsiyə üstünlük təşkil etmişdir. Lakin bununla belə, şeirdə və nəsrə yeni məzmun və şəkillər meydana çıxmış və əsrin sonunda yeni bir cərəyan kimi xalqın üzərində dərin təsir buraxmışdır. Şairlər bu dövrdə gözəl qəzəllərlə bərabər, xalqın yaşayışından, hakimlərin zülm və istibdadından da şikayət edirdilər. Alim bu şairlərdən Hacı Mehdi Şükühi, Məhəmmədbağır Xalxali, Məhəmməd Hidəçi, Ləli, Raci və başqalarının adını çəkir.

Şükühi haqqında danışarkən C.Heyət qeyd edir ki, Şükühi daha çox yaradıcılığında tənz şəkildə yazmışdır. Şeirlərində xalqın məişət və acınacaqlı durumunu və ictimai məsələləri təsvir və tərənnüm etmişdir.

Cana gəldim bu şəhri-viranda,
Çürüdüm mən bu künci-zindanda.

Cani-mən, sakit olma, çıx səfərə,
Gör nə var Şərqi-Qərb dövrəndə.

(Şükühi)

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatından danışarkən C.Heyət bildirir ki, Cənubda yeni ədəbiyyatın yaranmasında Şimali Azərbaycan şair və yazıçılarının və oradakı mətbuatın, habelə İstanbuldakı cərəyanların mühüm təsiri olmuşdur. O, bütün iranlıların oyanmasında 1875-ci ildə Bakıda Həsənbəy Zərdabi tərəfindən çıxan türkcə "Əkinçi" qəzeti və "Molla Nəsrəddin" jurnalının, o cümlədən 1875-ci ildə çapdan çıxan "Əxtər" qəzetinin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayır.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından olan Mahmud Əli Möcüz Şəbüstərinin yaradıcılığı da C.Heyətın diqqət mərkəzində olmuşdur. O, Möcüzü Cənubi Azərbaycanda Sabir ədəbi üslubunu davam etdirən, demokratik ruhlu, sadə ana dilində yazan qüvvətli bir xalq şairi kimi dəyərləndirir. Alim fikrini belə davam etdirir ki, onun satirik şeirlərində Sabirin kəskin siyasi satirası olmasa da, şux və şirin gülüş məharəti vardır. Tədqiqatçı onun yaradıcılığından bir-birindən maraqlı nümunələri seçib oxuculara təqdim etmişdir.

Neçün ah eylədin ey bülbüli-nali-Vətən
Yadıva düşdü məgər hali-pərişani-Vətən

Həsü haşak basıb gülşəni güllər saralıb
Niybu halə qalıb pəs bu gülüstani-Vətən.

Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının formalaşmasında mühüm rol oynayan görkəmli nümayəndələrin, demək olar ki, hamısı Cavad Heyətın araşdırmalarında yer almışdır.

Bütün ömrünü xalqın rifahına həsr edən C.Heyətın mədəni-maarif sahəsində xidmətləri saymaqla bitməz. Azərbaycan ədəbiyyatının, ümumtürk ədəbiyyat tarixinin, Güney Azərbaycan ədəbi dilinin və ədəbiyyatının öyrənilməsində Doktor C.Heyətın rolu danılmazdır. O, filologiya elminə "Azərbaycan ədəbiyyat tarixinə bir baxış", "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı", "Türk dili və ləhcələrinin tarixi", "İki dilin müqayisəsi" kimi dəyərli əsərlər irs qoyub getmişdir.

Professor Cavad Heyət təkcə İran İslam Respublikasında, təhsil aldığı Türkiyə Cümhuriyyətində, ürəkdən bağlı olduğu Azərbaycan Respublikasında deyil, demək olar ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrinin elm və mədəniyyət mərkəzlərində də tanınmış və xalqımızın fəxr etdiyi nadir şəxsiyyətlərdəndir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. I cild. Tehran, 1980.
2. Heyət C. Azərbaycan ədəbiyyatına bir baxış. II cild. Tehran, 1990.
3. Ədəbiyyat bizim dövrümüzə / Varlıq, 1885, № 5-6.
4. XX əsrdə Güney Azərbaycan ədəbiyyatı / Varlıq, 1985, № 9-12.
5. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan: ədəbi şəxsiyyətlər, portretlər, Bakı, 2015.
6. Qarayev Y. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, Bakı, 2015.

Açar sözlər: Cavad Heyət, Azərbaycan ədəbiyyatı, Cənubi Azərbaycan, "Varlıq"

Key words: Javad Hayat, Azerbaijani literature, South Azerbaijan, "Varlig"

Ключевые слова: Джавад Хаят, азербайджанская литература, Южный Азербайджан, «Варлыг»

Cavad Heyət və Azərbaycan ədəbiyyatı

Xülasə

Həm Şimali, həm Cənubi Azərbaycanda tibb, türkologiya və bir sıra digər sahələrdə tanınan Cavad Heyətin Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqatları da maraqlıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan xalqının XX yüzillikdə yetişdirdiyi dəyərli şəxsiyyətlərdən olan Cavad Heyətin ədəbiyyatşünaslıq irsinin araşdırılması aktual məsələlərdir. 1979-cu ildən "Varlıq" jurnalının nəşri ilə alimin ədəbiyyat sahəsində araşdırmaları daha geniş vüsət almışdır. Ensiklopedik biliyə, zəngin və hərtərəfli yaradıcılığa malik C. Heyətin folklor və klassik ədəbiyyata dair tədqiqatları Şimali və Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Javad Hayat and Azerbaijani literature

Summary

Javad Hayat's research on Azerbaijani literature, known in both North and South Azerbaijan in medicine, Turkology and a number of other fields, is also of interest. From this point of view, the investigation of the literary heritage of Javad Hayat, one of the valuable personalities brought up by the Azerbaijani people in the 20th century, is an urgent issue. Since 1979, with the publication of "Varlig" magazine, the researches of the scientist in the field of literature have become more extensive. Having encyclopedic knowledge, rich and comprehensive creativity, J. Hayat's researches on folklore and classical literature are of great importance in the study of North and South Azerbaijan literature.

Джавад Хаят и Азербайджанская литература

Резюме

Джавад Хайет, известный как в Северном, так и в Южном Азербайджане в области медицины, тюркологии и ряда других областей, вызывает интерес также своими исследованиями по азербайджанской литературе. С этой точки зрения исследование литературного наследия Джавада Хаята, одной из ценных личностей, воспитанных азербайджанским народом в XX веке, является актуальным вопросом. С 1979 года, с выходом в свет журнала «Варлиг», исследования учёного в области литературы стали более обширными. Обладая энциклопедическими знаниями, богатым и всесторонним творчеством, исследования Дж. Хаята по фольклору и классической литературе имеют большое значение в изучении литературы Северного и Южного Азербайджана.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Safura Mahmudzade²⁶

“ROBINSON CRUSOE” – THE LITERARY HERO THAT MADE DANIEL DEFOE FAMOUS

English writer Daniel Defoe was born in 1660 in the family of James Fo, who was engaged in the meat trade. Although Defoe was sent to study at a Puritan spiritual academy, he never had a strong inclination towards religious life. He was more attracted to commercial operations, but he had to hide from creditors and the police because he went bankrupt many times.

Defoe, who started his literary activity in 1697, made his first works in the direction of journalism, put forward the idea of a series of economic and social reforms in the work "An Essay upon projects" and wrote pamphlets on civil liberties. In 1685, Daniel Defoe took part in the rebellion led by the Duke of Monmouth against King James, and after the defeat of the rebels, he was forced to hide for a long time.

Daniel Defoe did not gain much fame with his writings in the early days of his career. But he never lost his enthusiasm, he never thought about withdrawing from creativity.

In 1719, Daniel Defoe wrote his most famous work, "Robinson Crusoe", which conquered the world. In fact, Daniel Defoe started artistic creation very late. The writer was about 58 years old when he wrote this work. But this novel brought Defoe great fame. Since its publication, the work has been published in almost every country of the world.

"Robinson Crusoe" is at the forefront of the most translated and most widely published works due to its high artistic qualities, skillful description of events in an attractive language, very interesting construction of the plot line, and generally beautiful writing. Daniel Defoe brought new qualities to the novel genre in Europe with this work. One of the most interesting features of this skillfully written work is that, although the novel is about a sea voyage, Daniel Defoe traveled to Portugal by ship only once - in his youth, and spent the rest of his life only in his homeland (1, p. 28).

Defoe took the plot of the work from life. In those times - in the 16th-18th centuries, there were many people who went on long journeys by ship from the sea countries. Sailors would tell many interesting adventures about these trips. Defoe heard the story of a Scottish sailor who lived on a small island untouched by human foot for four years and four months, and was later rescued by accident. The talented writer skilfully fictionalized these events and made the reader live with Robinson Crusoe on the island day by day and go through difficulties together with him.

After this great success, the writer was encouraged and wrote several works about the journey. Although the novels "Colonel Jack", "Voyage Around the World", "The Pirate", "Political History of the Devil" were published, these works could not leave the shadow of "Robinson Crusoe". He has more than 200 books and pamphlets that have been in the hands of readers for hundreds of years. For many years, the British called Defoe the wealth of England and were proud of his talent. This talented writer lived in great financial difficulties, suffered from poverty, and died in poverty at the age of 70. The saddest fact is that the headstone with three or four words written on the grave of the writer who conquered the world with his works was placed only at the end of the 18th century. A very simple tombstone reads: "Daniel Defoe, author of "Robinson Crusoe". Died on April 24, 1731, 70 years after his birth."

The full title of Daniel Defoe's "Robinson Crusoe" is "The Life, Curious and Surprising Adventures of Robinson Crusoe, a Fisherman of York." Robinson Crusoe lived alone on the island for 28 years.

The novel was translated into Azerbaijani in 1909 by Abdulla Shaig. In 1958, it was published in Baku under the name "The Life of Robinson Crusoe".

In an epistolary, confessional and didactic form, the book is presented as the biography of the main character (born Robinson Kreutznaer) - a wreck who spent 28 years on a remote tropical desert island off the coast of Venezuela and Trinidad.

The story is thought to be based on the life of Alexander Selkirk, a Scottish refugee who spent four years on an island in the Pacific Ocean called "Más a Tierra" (part of present-day Chile) named Robinson Crusoe Island in 1666 (2, p. 14).

Despite its simple narrative style, Robinson Crusoe has been well received in the literary world and is often regarded as the beginning of realistic fiction as a literary genre. It is generally considered a contender for the first English novel. By the end of 1719, the book had already gone through four editions, and it became one of the most published books in history, spawning many imitations not only in literature, but also in cinema and television.

Robinson Crusoe (his surname is a corruption of the German "Kreutznaer") set sail from Kingston on a sea voyage from Hull in August 1651, against the wishes of his parents, who wanted him to pursue a career in law. After a tumultuous voyage in which his ship is wrecked in a storm, his passion for the sea remains so strong that he sets sail again. This journey also ends in disaster, as the ship is captured by Sale Rovers and Crusoe is captured by a Moor. Two years later, she elopes on a boat with a boy named Khouri; He is rescued by the captain of a Portuguese ship on the west coast of Africa.

The ship is going to Brazil. Crusoe sells Khouri to the captain. With the help of the captain, Crusoe gets a plantation in Brazil. Years later, Crusoe joins an expedition to buy slaves from Africa, but on September 30, he is shipwrecked in a storm about forty miles out to sea on an island off the coast of Venezuela near the mouth of the Orinoco River.

Only he, the captain's dog and two cats survived the shipwreck. Desperate, he retrieves weapons, tools, and other supplies before the ship breaks up and sinks. He builds a fenced dwelling next to the cave he dug. Makes a calendar by marking with a wooden cross. He hunts using the tools he took from the ship, some of which he made himself, he grows

²⁶ Senior teacher of Agjabadi branch of ASPU

barley and rice, dries grapes to make raisins, learns to make pottery, and raises goats. He also adopts a small parrot. He reads the Bible and becomes religious, thanking God for his destiny, which lacks nothing but human society.

Years pass and Crusoe discovers cannibals who occasionally come to the island to kill and eat the prisoners. He plans to kill them for doing something heinous, but later realizes that he has no right to because cannibals don't commit crimes intentionally. He dreams of getting a servant or two by freeing some prisoners; when the prisoner escapes, Crusoe helps him and names his new companion "Friday" after the day of the week he appears. Crusoe teaches Friday English and converts him to Christianity.

After more cannibals arrive to attend the feast, Crusoe and Friday kill most of them and rescue the two prisoners. One is Friday's father, and the other is the Spaniard who informs Crusoe about the other Spaniards who were shipwrecked on the mainland. Juma and his father plan to return to the mainland and bring the others back, build a ship and sail to a Spanish port.

An English ship appears before the Spaniards return; mutineers commandeer the ship and intend to defame their captain on the island. Crusoe and the ship's captain make a deal with loyal sailors to help them get the ship back. With their leader executed by the captain, the mutineers accept Crusoe's offer to be killed on the island rather than be returned to England as a prisoner to be hanged. Before leaving for England, Crusoe shows the rebels how he survived on the island and tells them that more men are coming.

Crusoe left the island on December 19, 1686 and arrived in England on June 11, 1687. He learns that his family believes him to be dead; as a result, nothing was left in his father's will. Crusoe sets out for Lisbon to reclaim the profits of his estate in Brazil, which has given him so much wealth. As a result, he moves his wealth from Portugal to England by land to avoid traveling by sea. Juma accompanies him and together they endure one last adventure as they fight off starving wolves as they cross the Pyrenees en route.

Robinson Crusoe was published in 1719 during the Enlightenment of the 18th century. In the novel, Crusoe sheds light on various aspects of Christianity and its beliefs. The book can be considered a spiritual biography because Crusoe's views on religion change dramatically from the beginning to the end of the story.

At the beginning of the book, Crusoe is away from home and encounters violent storms at sea. He promises God that if he survives this storm, he will be an obedient Christian and go home according to his parents' wishes. But when Crusoe survives the storm, he decides to sail on, noting that he cannot keep his promises during the turmoil.

After Robinson is shipwrecked on his island, he begins to suffer from extreme isolation. He turns to his animals like the parrot to talk, but misses human contact. He turns to God for comfort and guidance. He takes a Bible from a ship washed up on the shore and begins to memorize verses.

When Crusoe meets his servant Friday, he begins to teach her about the scriptures and Christianity. God tries to teach as much as he can on Friday what Heaven and Hell are. Its purpose is to convert Friday to Christianity, its own values and beliefs. "For a long time Friday had been with me, and he began to speak to me and understand me, I did not wish to lay the foundation of religious knowledge in his mind; especially once I asked him who made him?"

There were many stories of real-life wrecks in Defoe's time. Most famously, Defoe's suspected inspiration for Robinson Crusoe is thought to be Scottish sailor Alexander Selkirk, who spent four years on the uninhabited island of Mas a Tierra (renamed Robinson Crusoe Island in 1966) in the Juan Fern Islands. Off the coast of Chile. Selkirk was rescued by Woods Rogers during an English expedition in 1709, which led to Selkirk's adventures being published in both *A Voyage to the South Sea* and in 1712 *A Voyage Around the World* and *A Voyage Around the World*. According to Tim Severin., "Daniel Defoe, a man of mystery, neither confirmed nor denied that Selkirk was the model for the hero of his book. Apparently written in six months or less, Robinson Crusoe was a publishing phenomenon"(3, p. 123) .

According to Andrew Lambert, author of *Crusoe's Island*, it is a "false premise" to assume that Defoe's novel was inspired by the experiences of a single man like Selkirk, as the story is "a complex amalgamation of the survival stories of all the other pirates".

The last and most important difference between the two stories is that Selkirk was a privateer who plundered and raided coastal towns during the War of the Spanish Succession.

"The economic and dynamic nature of the book is completely alien to what pirates do," says Lambert. "Buccaneers just want to grab some booty and come home and drink it all, and Crusoe doesn't do that at all. He's an economic imperialist: he creates a world of trade and profit."

The novel has been subjected to numerous analyzes and interpretations since its publication. In a sense, Crusoe is trying to replicate his society on the island. This is achieved through the use of European technology, agriculture and even a rudimentary political hierarchy. Several times in the novel, Crusoe refers to himself as the "king" of the island, while the captain describes him as "governor" for the rebels. At the very end of the novel, the island is referred to as a "colony". The idealized master-slave relationship Defoe describes between Crusoe and Friday can also be seen in terms of cultural assimilation. While Crusoe represents "enlightened" Europe, Friday is "savage" and can only escape his cultured behavior by assimilating into Crusoe's culture. Nevertheless, Defoe used Friday to criticize America's colonization of Spain (4, p.71).

The leitmotif of the novel is the Christian concept of sanctification, repentance and redemption. Crusoe comes to repent of the follies of his youth. Defoe brings this theme to the fore by organizing very important events that will happen on Crusoe's birthday in the novel. The critique concludes not only with Crusoe's escape from the island, but with his spiritual salvation, his acceptance of Christian doctrine, and his intuition of his own salvation.

Crusoe struggles with the problem of cultural relativism when he encounters the cannibals. Despite its abhorrence, he feels wronged in holding the natives morally responsible for a practice so deeply ingrained in their culture. Nevertheless, he maintains his belief in an absolute moral standard; it considers cannibalism a "national crime" and bans its practice on Friday.

Robinson Crusoe started realistic fiction as a literary genre. Its success led to many imitators; Accident novels written by Ambrose Evans, Penelope Aubin and others became quite popular in Europe in the late 18th and early 19th centuries. Most of these have fallen into obscurity, but some have been established, including the Swiss Robinson Family, which took Crusoe's first name for its name. Jonathan Swift's Gulliver's Travels, published seven years after Robinson Crusoe, can be read as a systematic refutation of Defoe's optimistic account of human capacity. In The Unthinkable Swift: The Spontaneous Philosophy of the Church of England Man, Warren Montag argues that Swift was concerned with disproving the idea that the individual precedes society, as seen in Defoe's novel. In Treasure Island, author Robert Louis Stevenson parodies Crusoe with Ben Gunn, a long-marooned, savage-looking, friendless Ben Gunn who dresses entirely in goatskin and speaks of reverence.

In Jean-Jacques Rousseau's Emile or On Education, one book that the main character is allowed to read before the age of twelve is Robinson Crusoe. Rousseau wants Emile to identify himself as Crusoe so that he can rely on himself for all his needs. According to Rousseau, Emile should imitate Crusoe's experience, which allows him to determine what should be studied and performed. This is one of the main themes of Rousseau's model of education. In "The Tale of Little Pig Robinson," Beatrix Potter directs the reader to Robinson Crusoe for a detailed description of the island her eponymous hero moves to (the land of the Bong tree). In Wilkie Collins' most famous novel, The Moonstone, one of the main characters and the narrator, Gabriel Betteredge, believes everything that Robinson Crusoe says and uses the book for a kind of divination. He considers The Adventures of Robinson Crusoe the most beautiful book ever written, reads it over and over, and considers himself a poor reader, even though he hasn't read the book. (5, p. 37).

The story of Crusoe. When offered the chance to escape 28 years after his shipwreck, Tournier's Robinson chooses to stay on the island, rejecting civilization. Similarly, in 1963, JMG Le Clézio, winner of the 2008 Nobel Prize in Literature, published his novel Le Procès-Verbal. The book's epigraph is a quote from Robinson Crusoe, and like Crusoe, the main character of the novel, Adam Pollo, suffers from long periods of loneliness.

Elizabeth Bishop's 183-line poem Crusoe in England imagines Crusoe near the end of his life, recalling his time in exile with confusion and regret.

Literature:

1. Balod A. Misfortunes of famous travelers. Who was Robinson? M. Veche, 2017.
2. Belousov R. S. Heroes before the meeting with the writer. - M.: Education, 1984.
3. Simakov V. Robinson Crusoe: a story we read wrong: School curriculum for adults / Foma, 2018. No. 6, p.182.
4. Faucett D. The Strange Surprising Sources of Robinson Crusoe. 1994.
5. Novak M. Daniel Defoe: Master of Fiction. Oxford, 2001

Summary

The article talks in detail about Daniel Defoe's "Robinson Crusoe" and the famous hero of this work. It is known that the plot of this work is taken from life. In the 16th and 18th centuries, there were many people who went on long journeys by ship from the sea countries. Sailors would tell many interesting adventures about these trips. Defoe heard the story of a Scottish sailor who lived on a small island untouched by human foot for four years and four months, and was later rescued by accident. The talented writer skilfully fictionalized these events and made the reader live with Robinson Crusoe on the island day by day and go through difficulties together with him.

The novel has been subjected to numerous analyzes and interpretations since its publication. In a sense, Crusoe is trying to replicate his society on the island. Robinson Crusoe started realistic fiction as a literary genre.

The leitmotif of the novel is the Christian concept of sanctification, repentance and redemption. Crusoe comes to repent of the follies of his youth. Defoe brings this theme to the fore by organizing very important events that will happen on Crusoe's birthday in the novel.

Keywords: Daniel Defoe, story of Robinson Crusoe, famous hero, novel, artistic creativity, society structure on the island, etc.

“РОБИНЗОН КРУЗО” – ЛИТЕРАТУРНЫЙ ГЕРОЙ, КОТОРЫЙ СДЕЛАЛ ДЭНИЭЛА ДЭФОНА ЗНАМЕНИТЫМ

Резюме

В статье подробно рассказывается о «Робинзоне Крузо» Даниэля Дефо и знаменитом герое этого произведения. Известно, что сюжет этого произведения взят из жизни. В 16-18 веках было много людей, отправлявшихся в дальние путешествия на кораблях из морских стран. Об этих путешествиях моряки рассказали много интересных приключений. Дефо слышал историю о шотландском моряке, который четыре года и четыре месяца жил на маленьком острове, которого не ступала нога человека, а затем был случайно спасен. Талантливый писатель умело беллетризовал эти события и заставил читателя изо дня в день жить на острове вместе с Робинзоном Крузо и вместе с ним преодолевать трудности.

С момента публикации роман подвергался многочисленным анализам и интерпретациям. В каком-то смысле Крузо пытается воспроизвести свое общество на острове. Робинзон Крузо положил начало реалистической фантастике как литературному жанру.

Лейтмотивом романа является христианская концепция освящения, покаяния и искупления. Крузо приходит раскаиваться в глупостях своей юности. Дефо выдвигает эту тему на первый план, организуя очень важные события, которые в романе произойдут в день рождения Крузо.

Ключевые слова: Даниэль Дефо, повесть о Робинзоне Крузо, знаменитый герой, роман, художественное творчество, устройство общества на острове и др.

“ROBINZON KRUZO” – DANIEL DEFONU MƏHŞURLAŞDIRAN ƏDƏBİ QƏHRƏMAN

Xülasə

Məqalədə Daniel Defonun “Robinzon Kruzo” əsəri və bu əsərin məhşur qəhrəman ihaqqında ətraflı bəhs olunur. Bu əsərin süjetinin həyatdan götürüldüyü məlumdur. XVI-XVIII əsrlərdə dəniz ölkələrindən gəmi ilə uzun səyahətlərə çıxanlar çox idi. Dənizçilər bu səfərlər haqqında çox maraqlı macərələr danışardılar. Defo şotlandiyalı bir dənizçinin insan ayağı dəyməyən kiçik bir adada dörd il dörd ay yaşaması, sonradan təsadüf nəticəsində xilas olması haqqında hekayətini dinləmişdi. İstedadlı yazıçı məharətlə bu hadisələri bədiiləşdirərək oxucunu Robinzon Kruzo ilə adada günbəgün, saatbasaat yaşamağa, onunla birgə çətinlikləri keçməyə vadar edib.

Roman nəşr olunduğu gündən bəri çox saylı təhlil və şərhlərə məruz qalmışdır. Müəyyən mənada Kruzo öz cəmiyyətini adada təkrarlamağa çalışır. Robinzon Kruzo ədəbi janr kimi realistik fantastikanın başlanğıcını qoydu.

Romanın leyt motivi xristian təqdis, tövbə və satın alma anlayışıdır. Kruzo gəncliyinin axmaqlıqlarından tövbə etməyə gəlir. Deforomanda Kruzonun doğum günündə baş verəcək çox əhəmiyyətli hadisələri təşkil etməklə də bu mövzunu ön plana çıxarır.

Açar sözlər: Daniel Defo, Robinzon Kruzo əhvalatı, məhşur qəhrəman, roman, bədii yaradıcılıq, adada cəmiyyət quruluşu və s.

Rəyçi: ƏliyevaTahirə İmran qızı – Qərbi Kaspi Universitetinin dosenti

Leyla Astan qızı Əliyeva²⁷

CONATAN KOU YARADICILIGINA BİR BAXIŞ

Britaniyalı yazar Conatan Kounun (JonathanCoe, 1961) romanları ölkəsindən kənarında böyük sevgi və oxucu rəğbəti qazanmış, əsərləri bir çox ədəbi mükafatlara layiq görülmüşdür. İngilis tənqidçisi Elison Flada görə “onun əsərləri müasir Britaniyanı öyrənmək üçün bələdçi ola bilər” [4]. Onlarla roman və hekayələrin, elmi-publisistik yazıların müəllifi olan C.Kou ingilis milli kimliyindən, ingilis adət-ənənəsinin gətirdiyi gerçəklikdən yazır, “ingilisi ingilisin gözüylə tənqid edir”. Elə bu səbəbdən onu “millətin vəziyyətini əks edən roman” müəllifi adlandırırlar [3, s.4].

ConatanKou Birminhem yaxınlığındakı Bromsqröv şəhərində anadan olub. Atası fizika sahəsi üzrə tədqiqatçı, anası isə musiqi müəllimi işləyib. Birminhemdəki Kral Edvard məktəbini bitirən yazıçı Kembric universitetinin Trinitikollecinə daxil olur, Henri Fildinqin “Tom Consun hekayəsi” romanının tədqiqi ilə bağlı dissertasiya müdafiə edir və Vorvik Universitetində fəlsəfə doktorluğu dərəcəsinə alır. Conatan Kou erkən yaşlarından yazmağa başlayır, siyasi-detektiv əsərlərlə ədəbiyyat gəlir.

Yazıçının “Təsadüfi qadın” (The Accidental Woman, 1987) eksperimental romanında H.Fildinq və S.Bekketin təsirini açıq şəkildə görmək olur. Roman nəşr edildiyi gündən ədəbi tənqiddə böyük maraq doğurur. Əsəri bəyənlərlə yanaşı onun tənqidi də geniş səs-küyə səbəb olur. Daha sonra C.Kou “Sevginin toxunuşu”(A Touch of Love, 1989), “Ölüm cırtdanları” (TheDwarves of Death, 1990) romanlarını yazır və məhz bu əsərlərdən sonra böyük ədəbi auditoriya qazanır. Bu romanlar bədii əsərin təhkiyə üsulu və kompozisiyasının öyrənilməsi baxımından eksperimental xarakter daşıyır. Sonralar yazıçı hər iki eksperimentdən dəfələrlə istifadə edir və buyanaşma “Çıxış”, “Bir mövzu” və “Əsas dəyişiklik” romanlarının struktur xüsusiyyətini müəyyən edir.

Ədəbi aləmdə tanınanC.Kou Londona köçür və hüquq firmasında çalışmağa başlayır. Həyatının bu dönəmində o, ədəbiyyatla daha ciddi məşğul olur, ABŞ-ın məşhur aktyorları Hamfri Boqart və CeymsStüartla bağlı avtobiografik əsərlər yazır. Kino onun uşaqlıq arzuları, həyata keçməyən istəkləri ilə bağlı idi və bu səbəbdən yazıçı ciddi-cəhdlə yazır, özünü avtobiografiya janrında sınayır. Sonralar o, yazır: “Mən ən ecazkar sənət növünü yazıya almaq istəyirdim” [6].

C.Kou 1994-cü ildə ona dünya şöhrəti gətirən “Nə dələduzluq!” (What a CarveUp!) romanını yazır və əsər ədəbi tənqid tərəfindən bəyənilir. Məhz bu romandan sonra yazıçı Britaniya satirik nəsrinin davamçısı adını qazanır [10, s.4]. Roman MarqaretTetçer dövründə İngiltərədə böyük nüfuza sahib Uinşou ailəsinin bioqrafiyasını yazmalı olan MayklOuen adlı jurnalistin hekayələrindən bəhs edir. Uinşou ailəsinə yaxından öyrənən qəhrəman başa düşür ki, cəmiyyətə təqdim edilən əzəmətli ailə modelinin altında yalan və hiylə, korrupsiya və uydurma şən-şöhrət dayanır. Bu yalan və hiylə prinsipi MarqaretTetçer siyasətindən qaynaqlanır və ailənin bütün şirkətləri ona əsaslanır. Yazıçı sarkazmın və satiranın gücündən istifadə edərək ailə içi problemləri tənqid edir, böyük ailə imperiyasının təməl prinsiplərini ələ salır. Amma eyni zamanda da ailənin timsalında müasir ingilis cəmiyyətini ifşa edir, sosial-iqtisadi asılılığın eybəcərliyini önə çəkir.

Ailənin bütün üzvləri ölkənin siyasi oyunlarında iştirak edir.Kənd təsərrüfatında vəsəhiyyədə yalançı islahatlar, banklarda hökm sürən korrupsiya, jurnalistlərin ikili standartları onların rəhbərliyi altında idarə edilir. Yazıçının istehzal iradlarından və kəskin satirasından kənarında heç bir sahə qalmır, bütün ingilis cəmiyyəti onun qələminə tuş gəlir.

Ədəbi tənqid C.Kounun romanında qaldırılan satirik eyhamı təqdir edir və yazıçını HenriFildinq, UilyamTekkerey, İvlinVo və MüriəlSpark satirasına yaxınlaşdırır [8, s.38].Yazıçı əsərdə qaldırdığı problemlərin hələ də sona yetmədiyini deyir və müsahibələrinin birində nədən bu mövzunu satiranın əhatəsində əks etdiyini izah edir: “Nə dələduzluq!”dakıUinşou ailəsi sonda məhv ola bilər, lakin onların təsiri, mirası qalacaq. Tetçerizm Britaniyanı heç vaxt tərk etmədiyi üçün onlar bu və ya digər formada geri dönəcəklər. Onlar bir ideologiya kimi mövcuddurlar” [1]. Elə bu baxımdan C.Kou cəmiyyətin problemlərini satiranın, sarkazmın diliylə təsvir edən Fildinq, Tekkerey, Vo və Spark yaradıcılığına yaxındı. “Nə dələduzluq!” eyni zamanda kəskin siyasi satirasına görə Dikkensin “Soyuq ev”(BleakHouse, 1853) vəKerilÇorçillin“Ciddi pul”(Serious Money, 1987) əsərlərini xatırladır.

İngilis yazarıNikKoen ingilislərin baxış bucağını açır və yazır ki, “əsər dövrümüzün ən böyük satirik romanıdır, amma siz heç də düşünməyin ki, deyilənləri zarafat kimi qəbul etdik. Bizim üçün Britaniyanı aldadan Uinşou ailəsinin qrotesk təsviri heç də fantaziya deyil, Tori partiyasının o dövrdəki ən doğru görüntüsüdür”[5]. Başqa sözlə, C.Kou ingilis cəmiyyətini içəridən görür və tənqid edir, bütövlükdə, müasir cəmiyyəti səciyyələndirən laqeydlilik fəlsəfəsini önə çəkir. Kəskin satira yalnız Uinşou ailəsinə yönəlmir, satirik təsvir həmçinin seyrçi nəzərlərlə baxan, götüb sükutla keçən toplumdən da yan keçmir. Bu baxımdan əsər “qorxulu gülüşlə” yazılan əsər kimi dəyərləndirilir [2, s.5].

Yazıçının sonrakı “Yuxu evi” (TheHouse of Sleep, 1997) əsəri müasir ingilis tənqidçisi MalkolmBredberi tərəfindən “hər yaşda olan insan üçün düşündürücü”, intellektual roman kimi dəyərləndirilmişdir. M.Bredberi qeyd edir ki, roman müasir gəncliyin problemlərini əks edir və elə bu səbəbdən onu oxumaq lazımdır [9, s.4].

C.Kounundigər romanları kimi burada dayazıçı təhkiyə ilə oynayır, süjet xəttinə sirli və mürəkkəb hadisələri daxil edir. Məlum olur ki, əvvəllər tələbə yataqxanası olan evdə indi həkim-psixiatr yuxu pozğunluğu olan xəstələri müalicə edir. Müəmmalı təsadüf nəticəsində yataqxananın dörd sakini bu evə qayıdır və həkim tərəfindən müalicə edilir. Onların dördündə də yuxu pozğunluğu var. Terri adlı kino tənqidçisi nəyinki yuxu görmür, hətta gecələr də yata bilmir. Müəllimə olan Sara reallıqla yuxu arasındakı sərhədi itirir və yuxu ilə gerçək həyatı qarışdırır. Gənc qız yuxuda cinsi kimliyini unudur, kim olduğunu bilmir, onu sevən Robert adlı tələbə isə yuxunu həyata keçirmək üçün öz cinsiyyətini dəyişir. Həkim-psixiatr inanır ki, yuxu xəstəlikdi və elə bu səbəbdən eksperimentlər aparır, yuxudan qurtulmağın yollarını arayır.

²⁷ Azərbaycan Dillər Universiteti

Personajlarının yuxu ilə mürəkkəb əlaqəsini yazıçı ingilislərin müasir həyat tərzini kimi təqdim edir. Onlar ya çox az yatır, ya da ümumiyyətlə yatmırlar, gah qəribə yuxular görür, gah da heç bir yuxu görmürlər. Süjet bu şəkildə metaforik mənə daşıyır və “millətin vəziyyətini əks edən roman” ideyasını təsdiqləyir.

“Maksvell Simin inanılmaz məxfiliyi” (The Terrible Privacy of Maxwell Sim, 2010) romanı da yazıçının digər əsərləri kimi sosial problemləri satiranın diliylə əks edir. C.Kou virtual texnologiyalarla dolu bir dünyada insan tənhalığına toxunur, cəmiyyətdə hökm sürən etinasızlıqdan və total özgələşmədən doğan fərdin taleyini önə çəkir. Əsərin qəhrəmanı Maksvell Simi həyat yoldaşına verir. Daha sonra o, işsiz qalır və bir müddət sonra depressiyaya düşür. Bu tənhalıq ona böyük təsir edir və o, insanlarla ünsiyyətdən qaçır, onlarla yalnız internetlə əlaqə qurur.

Özünə yeni iş tapan qəhrəman ekoloji baxımdan təmiz diş fırçalarını reklam edir. Emma adlı avtomobil naviqatoru ilə birgə Şotlandiyanın şimalına ezam edilir. Yol boyu onunla hara getmək, kimə baş çəkmək barədə danışır, şəxsi həyatını müzakirə edir və sonunda avtomat naviqatora aşiq olur. Hətta ona evlilik təklifi də edir. Maksvell Simin faciəsi ondadır ki, o, real dünyadan qopur və virtual aləmdə yaşayır. Bu səbəbdən onun problemləri psixoloji xarakter daşıyır. Yazıçı göstərir ki, uşaqlıqdan başlayan ünsiyyətsizlik və sonradan yaranan çətinliklər müasir cəmiyyətdən qaynaqlanır. Maksvell həm insanlardan qaçır, həm də onlarla ünsiyyət qurmaq istəyir. Bu iki ziddiyyətin arasında qalır və tamamilə tənhalaşır. Nəticədə o, intihara cəhdi edir. Yazıçı total özgələşməyə məruz qalan insan faciəsindən bəhs edir və onu ingilis cəmiyyətiylə eyniləşdirir.

2013-cü ildə C.Kou yenidən siyasi mövzulara qayıdır və “Ekspo 58” (Expo 58) romanını yazır. Tomas Foli adlı qəhrəman Brüsselə ən böyük yarmarkasına gəlir. O, konservativ İngiltərənin yasaqlarından qurtulsa da, daha iri miqyaslı güclərin münaqişə mərkəzinə düşür. Ona Sovet İttifaqı ilə ABŞ arasında yerləşən “Britaniya” sərgisinə rəhbərlik etmək tapşırılır. Bütün hadisələr də elə bundan sonra baş verir. Dünyanın böyük gücləri arasında qalan sadə ingilis tamamilə özünü itirir və bu güclərin oyununa düşür. Yazıçı siyasi oyunları komediya ilə bir araya gətirir, qəhrəmanın düşüdüğü vəziyyət ironik ton alır. Tomas Foli özü də bilmədən böyük oyunun oyunçusuna çevrilir, ingilis kəşfiyyatının tapşırığı ilə Sovet İttifaqının agentinə ABŞ-ın nüvə sirlərini oğurlamasına mane olur. İngilis tənqidçisi Con Uolşun da dedi ki, “təvazökar, daim üzrxahlıq edən ingilisin Belçikadakı macəraları ironiya doğurur” [4]. Oxucu ola bilsin ki, Tomas Foli obrazında komik personaj görür, amma yazıçının ötürmək istədikləri daha böyük mətləblərdən xəbər verir.

2015-ci ildə yazıçının sonuncu romanlarından olan “11 Nömrə” (Number 11) işıq üzünə görünür və yenidən böyük diskussiyalara səbəb olur. Beş hissədən ibarət olan və ayrı-ayrı hekayələr kimi nəzərdə tutulan əsər “Nə dələduzluq!” romanının sikveli-davamıdır. Hadisələr XXI əsrdə, Böyük Britaniya Mühafizəkarlar Partiyasının lideri, Baş Nazir Devid Kameronun dövründə baş verir. Tetçerizmdən sonra hökumətin üzləşdiyi problemlər dəyişsə də, böyük mənada onlar sona yetmir. Oxucunun tanış olduğu Uinşou ailəsinin üzvlərini bu nəslin davamçıları təmsil edir və onlar da siyasi oyunlara “bulaşır”. Devid Kellinin hərbi məsələləri üzrə müşavirinin öldürülməsindən sonra baş qəhrəman Reyçel Maykl Ouen tərəfindən yazılmış Uinşou ailəsinin tərcümeyi-halı təqdim olunur. Bu kitab Reyçel hansı qüvvələrin ölkədəki mövcud vəziyyəti idarə etdiyini göstərir. Gənc Reyçel ailəsinin səhiyyə, təhsil və media kimi ictimai sahələrə təsir etdiyini görür.

C.Kou həmçinin əsərdə texniki tərəqqinin də gətirdiyi problemlərə yer verir. Sosial şəbəkələrin və insanları bir araya gətirmək üçün nəzərdə tutulan texnologiyaların nəyə qadir olduğunu vurğulayır və oxucunu bu problemin varlığını önə çəkir. Yazıçıya görə sosial şəbəkələr və texnoloji reallıq insanları birləşdirməkdənsə daha da ayır salır.

Beləliklə, C.Kou'nun təhlilə çəkilən bütün romanları onu deməyə əsas verir ki, yazıçı siyasətin və siyasi fikirlərin insanın həyatına və şəxsi münasibətlərinə təsir etdiyini önə çəkir. O, sosial-siyasi proseslər fonunda sırası ingilisin adı insani qayğılarının faciəyə çevrildiyini əsas gətirir. Beləcə, İngiltərənin və onun sırası vətəndaşının portretini yaradır, Lisa Alardisin də qeyd etdiyi kimi “ingilisi ingilisin gözüylə tənqid edir” [3, s.5], fərdin və ya bir ailənin təmsalında müasir ingilis cəmiyyətini ifşa edir, sosial-siyasi asılılığın eybəcərliyini göstərir.

Ədəbiyyat:

1. 'An Interview with Jonathan Coe—Looking Backwards and Forwards' <https://journals.openedition.org/ebc/4396?lang=en>
2. Akbar A. What a CarveUp! review – in ingenious and gripping imagining of Coe's novel // The Guardian. 2 Nov., 2020.
3. Allardice L. Jonathan Coe: 'We're a nation driven by emotion and not by reason' // The Guardian. 20 Oct., 2022.
4. Book review: Expo 58, By Jonathan Coe. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/books/reviews/book-review-expo-58-by-jonathan-coe-8780050.html>
5. Cohen N. Jonathan Coe review – rose-tinted satire // The Guardian. 8 Nov., 2015
6. Coe Jonathan: 'All my influences were pushing me towards film and television' <https://www.irishtimes.com/culture/books/jonathan-coe-all-my-influences-were-pushing-me-towards-film-and-television-1.4394347>
7. Flood A. Jonathan Coe wins 'bittersweet' honour from France as UK turns back on Europe // The Guardian. 24 Jun., 2016.
8. Guignery V. Jonathan Coe. Red Globe Press. 2015, 192p.
9. Laity P. A life in writing: Jonathan Coe // The Guardian. 29 May, 2010.
10. Mc Crum R. Jonathan Coe – review // The Guardian. 7 Sep. 2013

Açar sözlər: Conatan Kou, “millətin vəziyyəti”, satira və sarkazm, tənqid

Ключевые слова: Джонатан Коу, “состояние нации”, сатира и сарказм, критика

Key words: Jonathan Coe, “condition of nation”, satire and sarcasm, criticism

Резюме

К вопросу о творчестве Джонатана Коу

Британского писателя Джонатана Коу называют автором «романа, отражающего состояние нации». Писатель рассказывает об утраченных национальных ценностях, о современном человеке, одиноком и далеком от этих ценностей. Джонатан Коу показывает трагедию личности в своих романах. На фоне социальных процессов он

высвечивает обычные человеческие заботы рядового англичанина, обнажает современное английское общество на примере отдельного человека или семьи, показывает безобразие социально-политической зависимости. Такие романы, как «Какое надувательство!», «Невероятная частная жизнь Максвелла Сима», «Экспо 58», «Номер 11» определяют творческое кредо писателя.

Summary

View on Jonathan Coe's creativity

British writer Jonathan Coe is called the author of “the novel that reflects the conditions of the nation”. The writer narrates about the lost national values, about the modern person who is alone and far away from the values. J. Coe mirrors the human tragedy in his novels. On the basis of the social process he highlights simple human problems of ordinary Englishman, reveals the truth about the English society by means of simple individuals and one family, and depicts the ugliness of social -political dependence. Novels such as “What a Carve Up!”, “The terrible Privacy of Maxwell Sim”, “Expo 58”, “Number 11” being the novels of this type reflect the author's literary credo.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Yeganə Abdullayeva²⁸

MARQARET DRABBLİN ROMANLARINDA ALLÜZIYA VƏ REMİNİSENSİYALAR

Müasir ingilis ədəbi nəsrinin siması Marqaret Drabbl XX-XXI əsrin kəsiyində yaşayan ən böyük yazıçı hesab olunur. M.Drabblın yaradıcılığı ilə bağlı ədəbi tənqiddə araşdırmalar aparılır, əsərləri ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif istiqamətləri baxımından öyrənilir [8, s.29]. İngilis ədəbiyyatında daha çox “Dəyirman daşı”(1965), “Qızıl Yerusəlim”(1989), “Yeddi bacı”(2002), “Qırmızı kraliça”(2004), “Dəniz xanımı”(2006) romanları ilə tanınan yazıçının “Dəyirman daşı” romanı ona dünya şöhrəti gətirmiş, müxtəlif ədəbi-bədii problemlərin əhatə dairəsində təhlilə çəkilməmişdir. Qeyd etməliyik ki, son illər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da bu əsərlə bağlı müəyyən fikirlər irəli sürülmüş, feminizmlə bağlı öyrənilmişdir.

Amma o da qeyd edilməlidir ki, roman “İncil” motivlərinə allüziya və reminissensiya üzərində qurulub. Bu fon isə öz növbəsində “İncil”dən gələn İsa Məsihin: “Kim Allah xatirinə belə bir uşağı qəbul edərsə, o elə məni qəbul etmiş olur. Əgər mənə iman gətirənlərdən kimsə bu uşağa zərər gətirərsə bu dəfə yaxşı düşünsün, əks halda boynuna dəyirman daşı asıb dənizdə boğulsa daha uyğun olardı”(Bibliya, Matvey, 18:6)[11] kəlamına istinad edir. M.Drabbl İsa Məsihin nəsihəti ilə romanın süjeti arasında paralellər aparır, nikahdan kənar doğulan uşağın yaşaması uğrunda mübarizə aparən ananın fədakarlığını və qadın mübarizliyini qələmə alır. Lakin eyni zamanda da uşağın ürək qüsuru ilə doğulmasını dolayısı ilə “ilkın günaha” bağlayır və beləcə artıq ona zərər verilib ideyasını da nəzərdən qaçırmır. İsa Məsihin “uşağa zərər verməmək” xəbərdarlığına qoşulan körpənin anası Rozamund övladına görə bütün fədakarlıqlara baş vurur, onun həyatda qalması üçün əlindən gələni edir.

“Dəyirman daşı” romanı həmçinin XVI əsr ingilis şairi Semuel Denielin “Rozamundun şikayəti” sonetinin reminissensiyasıdır. M.Drabbl məlum süjet xəttini müasir insanın dünyasına köçürür, adını və düşdüüyü situasiyanı olduğu kimi saxlamaqla ona yeni məna verir. Müasir Rozamund günahına görə həyatını itirmir, əksinə müdrik insana çevrilir, həyatının “ağası” olur, sosial baxımdan özümlüyünü qoruyub saxlayır.

Əsər onunla başlayır ki, Kembric universitetinin məzunu Rozamund Steysi xeyriyyəçi valideynlərinin Afrikaya köçməsinə sonra tək yaşayır və ingilis poeziyasının tədqiqi üzərində işləyir. Rozamund ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsinə dərinə bağlanır və evlilik barədə düşünür. Lakin onun köhnə fikirli bir insan olduğunu düşünməsinlər deyə dostlarını inandıрмаğa çalışır ki, eyni vaxta iki gəncə görüşür. Oğlanların hər biri digərinin Rozamundun sevgilisi olduğuna inanır. Təsadüfən Rozamund BBC-nin radio müxbiri Corc Metyuza qarşılaşır. Bir müddətdən sonra dostluq münasibətləri şəxsi münasibətlərə keçir, lakin Corc Rozamundun həyatında başqasının olduğunu güman edir və bir müddətdən sonra ondan ayrılır.

Rozamund həddindən artıq utancaqdır və bu səbəbdən ona sevdiyini etiraf edə bilmir, lakin uzun müddət onun radio verilişlərində səsinə dinləyir. Daha sonra hamilə olduğunu bilir və beləcə həyatı dəyişir. Rozamund uşaq barəsində Corca heç nə demir, valideynlərini də narahat etmək istəmir və bu üzdən uşağın mövcudluğunu gizlədir. Sırrını bacısı Beatris və onun əri ilə bölüşür. Hesab edir ki, onların üç körpə övladı var və bu səbəbdən onu başa düşərlər. Gözlənilmədən Beatrisdən gələn məktub onu dəhşətə gətirir. Beatris uşağı abort etməyi, ya da doğulandan sonra uşaq evinə verməyi məsləhət görür. Məsləhətini isə “artıq yük” olan uşağın onun elmi karyerasına əngəl törədəcəyi ilə əsaslandırır. Lakin Rozamund övladını dünyaya gətirməyi qərar verir və “tənha ana” olmağa razılaşır. Xoşbəxtlikdən dostları ona dəstək olur, uşağın atasının kimliyini soruşmadan kömək edirlər. Rozamund Linda Reynolds adlı gənc yazıçı ilə dostlaşır, uşağın doğuluşundan sonra onun evinə köçür. Rozamund qızının adını XX əsrin əvvəli dünyadan köçən britaniyalı ictimai xadim, rəssam, pedaqoq, sosial islahatlar müəllifi Oktaviya Hillin şərəfinə qoyur. Uşağa üç ayda ürək çatışmamazlığı diaqnozunu qoyanda Rozamund onun cərrahi əməliyyatına razılıq verir və əməliyyat uğurlu keçir. Rozamundun valideynləri Oktaviyanın mövcudluğundan xəbər tutsa da xaricdə yaşayıb evə qayıtmır və beləcə, qızlarının yeni həyatına qarışmırlar [2].

Əsərin sonu onunla bitir ki, Rozamund Oktaviya üçün dərman almağa gedir və yolda Corcla görüşür. Rozamund Corcu evinə dəvət edir, lakin qızının varlığından söz açmır. Corcun şübhələnməməsi üçün uşağın yaşını gizlədir. Corc uşağı görür, onun gözəl körpə olduğunu söyləyir və evi tərk edir.

Göründüyü kimi müəllif öz azadlığı və özgürlüyünü üstün tutan, həyatın çətinliklərindən təkbaşına keçə biləcək qadın obrazını yaradır. Rozamund uşağın böyüməsində və sağlamlığında göstərdiyi fədakarlığı gözə alır, onun dünyaya gəlişini atasından gizlədir və bununla da öz seçimini edir. Digər tərəfdən M.Drabbl qəhrəmanını müqəddəs ana obrazı ilə qarşılaşdırır və paralellər aparır. Elə bu səbəbdən müqəddəs ana obrazı əsərin problematikasını və Rozamund obrazının açılmasında başlıca rol oynayır. Müqəddəs Məryəmin həyatı və fəaliyyəti, onun “düz yaşamaq” yolunu seçməsi müasir dünyanın qadını Rozamundun həyatına və davranışlarına “köçürülür” və beləcə, M.Drabbl baş qəhrəmanın həyatındakı önəmli tərəfləri və söykəndiyi mənəvi əsasları göstərmiş olur. Diqqətli oxucu Rozamund adının Müqəddəs Məryəmin adlarından biri olduğunu anlayıb qəbul edir. Rosa Mund – Dünya Gülü və ya Gızılgül mənasını verir və beləcə M.Drabblın müasir Rozamund Steysin keçdiyi yolu Müqəddəs Məryəmin həyat yolu ilə müqayisə edir. Rozamund da Müqəddəs Məryəm kimi “həyatda düz yaşamaq”, “düz olmaq yolunu” seçir. Rozamund da adının sahibi kimi müasir dünyada qarşısına çıxan maneələri, çətinlikləri adlayaraq yolunu davam edir. Göründüyü kimi, yazıçı allüziya və reminissensiyalarla göndərmələr edir, məlum süjet xəttinə yeni məna yükləyir və “Dəyirman daşı” romanının süjet xəttini yaradır.

Bəzi tənqidçilərə görə M.Drabblın Müqəddəs Məryəm obrazına müraciəti puritan tərbiyəsi ilə böyüdüyünü qeyd edirlər [7, s.228] və bu yanaşma gerçəkdən yazıçının həyatı ilə bağlıdır. Onun romanlarında dini tərbiyənin izlərini görməmək mümkün deyil. “Dəyirman daşı” romanın ideyası olan “düz yaşamaq” ideyası onun dünyaca məşhur digər romanı “Qızıl Yerusəlim”(1989) romanının da əsasını təşkil edir. Ümumiyyətlə, M.Drabbl “İncil” motivlərinə müraciət etməyi sevirdi. Lakin orada səslənən ideyaları birbaşa deyil, müasir dünyanın problemləri kontekstində ifadə edir və çox vaxt da onları qadın və gender problemləri ilə işqlandırır. Görünür elə bu səbəbdən onu feminizmin “ədəbi siması” adlandırırlar [10].

“Qızıl Yerusəlim” romanı M.Drabblın digər romanları kimi qadın və gender problemlərinə həsr olunub. Lakin yazıçı hər zaman qadın yazarı, qadın romançısı, feminist yazıçı damğasından uzaq gəzir və dəfələrlə feminist olmadığını etiraf etmişdir. Bu romanın özəlliklərindən biri M.Drabblın geniş ədəbi təcrübə və ənənələrdən qaynaqlanması, istifadə etdiyi motivlərin digər ingilis ədəbi nümunələri ilə səsleşməsidir. Əsərin adı “Bibliya”ya, mətni isə Tomas Hardinin “D’Erbervildən olan Tess” romanına allüziyadır. M.Drabbl yaradıcılığı ilə bağlı bəzi mənbələrdə isə romanın strukturunun və süjet xəttinin Hilari Mantelin “Sevgi eksperimenti” əsərinə oxşadığını qeyd edirlər. Biz də bu fikirləri əsas götürərək yazıçının “Qızıl Yerusəlim” romanında kifayət qədər allüziya və reminissensiyalardan yararlandığını söyləyə bilərik.

Romanın qəhrəmanı London universitetinin sonuncu kurs tələbəsi, ağıllı, gözəl və cazibədar Klara Moemdir. Klara İngiltərənin əyalət şəhərlərindən olan Nortemdə böyüyüb. Onun atası dünyasını dəyişib, anası missis Moem isə özünəqapalı evdar qadındır. Oxucu şəhərin təsvirində mərkəzdən kənardə yaşayan əhalinin yaşam tərzi ilə tanış olur və gündəlik həyat qayğıları ilə yaşayan, adət-ənənələrdə itib-batan insanları görür. Klara hələ məktəbli olarkən yaxşı oxusa da, anası onun uğurlarına laqeyd yanaşır, qızını da özü kimi əyalət şəhərində itib-batacağını düşünür. Ona görə ağıl və bacarıq qız üçün fəlakət, həyatı zəhərə çevirən qorxulu kabusdur və insan doğulduğu şəhərdə dünyadan köçəcək. Klara həm anasının, həm də qonşuların ona təlqin etdiyi fikirlərdən belə başa düşür ki, Nortem “bataqlıqdır”, burada insanlar arzularını özləri ilə birgə sağ ikən “basdırırlar”. Elə bu səbəbdən Nortemlilər nə sevməyi, nə də bir-birilərinə qayğı göstərməyi bacarır, şəxsi həyatları ilə maraqlanmırlar. Klara əyalət şəhərindən qurtulub arzuladığı şəhərə qovuşmaq, istəklərinin arxasıya qaçmaq istəyir və Londona can atır. London universitetinə qəbul olan kimi anlayır, “İndiyə qədər yaşadığı şəhər və həyat İngiltərədə yeganə yol deyil” [1, s.201].

Müəllif əsərini qələmə alanda artıq birinci dalğa feminist hərəkatı bitmişdi, onun yerinə öz proqramı və manifesti olan ikinci dalğa feminizm formalaşdı. Bu illər qadınlar nəyinki siyasi və sosial bərabərlik uğrunda mübarizə aparır, eyni zamanda da müəyyən psixologiyası və istəkləri olan xüsusi tip qadınların qəbul olunmasını tələb edirdilər. Məhz bu yeni feminist dalğasının formalaşması mərhələsində əsər yazılır və nəşr edilir. Sosial-siyasi situasiya fonunda ekzistensialist ideyalar daşıyan fikirlər romanın baş qəhrəmanı Klara Moemin simasında özünü bürüzə verir. Klara adi ingilis ailəsinin qızıdır və gəncliyini əyalət şəhərində keçirir. Nortem şəhəri isə viktorian adət-ənənələri ilə yaşayır, əhali əcdadlarının ailə-məişət qanunlarını qoruyub saxlayır, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərə etinasız yanaşır.

Klaranın anası missis Moem konservativ görüşləri olan qadın kimi nəyinki öz ailəsində qayda qanunlara riayət edir, həmçinin Nortem ictimaiyyətinin də nüfuzunu qazanır. İlk baxışdan sakit və əmin-amanlığın hökm sürdüyü Moemlər ailəsində yaşayan bacı və qardaşları biri-birinə yalnız doğmalıq bağlayır, əslində isə onların hər birinin öz dünyası var və qonşular kimi yaşayırlar. Tədricən kişilər evdən “gedir”. Əvvəl ailə başçısı mister Moem ölür, sonra böyük qardaşlar evi tərk edir. Missis Moem ailənin qayğılarını öz üzərinə götürür, onun yükünü daşıyır. Lakin o, övladları üçün nümunə ola bilmir. Əksinə Klaranın xatirələrində o, həddən ziyada avtoritar, hər şeyi qaralayan, riyakarlığa meyilli bir qadındır. Görünür Klaranın anasının xarakterini təsvir edəndə müəllif viktorian əxlaqının ikililiyinə də eyham vurur, çünki missis Moem viktorianlığa sayğı ilə yanaşır və onu ənənələrini davam etdirirdi.

Lakin gec də olsa Klara anasının gənc yaşlarında həyat eşqi ilə yaşayan, gələcək haqqında xəyallar quran xanım olduğunu öyrənir. Amma yaşadığı mühit və adət ənənələr onun bu istəklərini gerçəkləşməsinə mane olur, o, da digər yaşlıları kimi istəklərini, arzularını “basdırır”. Klara anasından fərqli olaraq həyatını dəyişmək yolunda daha əzməkardır. Onun şəxsiyyətinin formalaşması sürətlə baş verir, özünün də dediyi kimi “daha tez böyüyür” [1, s.46]. O, daha çox ədəbiyyatda dayaqlarını tapır və elə səbəbdən öz dünyasını özünə bənzər, lakin qalib uydurma qəhrəmanlarla doldurur. Klara yalnız özünə güvənir, yalnız özündən kömək umur. Lakin onun xəyal qurduğu dünyadan kənardə oxuduğu kitablar və “İncil” kəlamları real dünyada necə yaşamağın yollarını göstərmir. Amma o, əmindir ki, doğmalarında görmədiyi qayğıyı mütləq tapacaq: “Ürəyinin dərinliyində Klara bildirdi ki, mütləq elə bir yerə çatacaq ki, orada qalib olacaq” [1, s.189]. Təhkiyənin gedişindən oxucuya məlum olur ki, Klara artıq London universitetinin üçüncü kurs tələbəsidir və o, arzuladığı yeri tapıb. Lakin onun doğmaları Nortem qanunlarına itaətdə qalırlar. Tale Klaranı zəngin, oxunmuş Denem ailəsi ilə tanış edir. Bu tanışlıq ona uğur gətirir, özünün də dediyi kimi “seçilmişlər”ə yaxınlaşdırır. Klara onların zəngin biliklərinə, dünyaya baxışlarına, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyə heyran olur. Onlar Klaranın tanıdığı insanlardan çox fərqlənir, daxili azadlıqları onları “seçilmiş” edir. O, bu ailə üzvlərinə bənzəmək istəyir və qərara gəlir ki, məhz Denemlər ailəsi ona doğru yol göstərəcək, həyatda uğurun hamisi olacaq. Klara öz yaşadı Kleliya Denem ilə dostlaşır və məhz o, Klara üçün dəyər, yol göstərici olur. Lakin başa düşür ki, Kleliya istedadlı və yaradıcı şəxsiyyətdir, elə bu səbəbdən uğur onun yol yoldaşdır. Klara Kleliyanın qardaşı Qabriellə maraqlanır və hesab edir ki, onu sevsə xəyalındakı oğlanı əldə edəcək. Qabriel onun arzularının açarı, köhnəlmiş dəyərlərdən qurtulmağın yolu, adillikdən qurtulub yeni həyata qədəm qoyması deməkdir. Klaranın yenilik axtarışı öz yolunu tapmasına qədər gedən yol, arzuladığı və yaşamaq istədiyi yer və həyatdır. Bu səbəbdən o, Denemlər ailəsini özünün qurtuluşu hesab edir.

Romanın adında Klaranın xəyal etdiyi, yeni dünya anlayışı gizlənir. Məhz “Qızıl Yerusəlim” obrazı Klaranın arzuladığı, yaşamaq istədiyi yer və həyat tərzidir. “Qızıl” sözünün semantikasi iki Yerusəlim obrazını birləşdirir. Həm “Əhdi Ətiq”, həm də “Əhti Cədid”də “qızıl” Yerusəlimdən söz açılır. “Əhti Ətiq”də “yerdəki” Yerusəlim yəhudilərin tanrının şərəfinə ucaldılan, “qızıl” tikililəri ilə bərq vuran məkanıdır. “Əhti Cədid”də isə “qızıl” “bərq vuran, parlaq” mənasında bəşəriyyəti xilas edən səmavi şəhər Yerusəlimdir. Bir tərəfdən bu xristianlığa görə hamıya bərabər paylanan işiq, tanrı nuru, tanrı şəhəridir, digər tərəfdən isə o yəhudilərin müqəddəs şəhəridir. Demək, “Qızıl Yerusəlim” tanrı tərəfindən bəşəriyyət üçün vəd edilmiş ən gözəl şəhərdir. Romanda isə müasir insan üçün mənəvi təmizlənmə, xoşbəxtliyin məkanı, “vəd edilmiş” yer kimi anlaşılır. Belə yanaşma sadə şəkildə müasir insanın arzu və istəkləri, xəyal etdiyi həyat mənasını verir. Başqa sözlə, “Qızıl Yerusəlim” obrazı M.Drabblın əsərində insan övladının gözəllik və harmoniya, rifah və istək dünyasını ifadə edir.

Romanın qəhrəmanı Klara uşaq ikən kilsədə dəfələrlə “ışıqlı, parlaq” Yerusəlim haqqında dini nəğmələr oxumuş, onun “ecazkar diyar” olduğu, zövq verən dünyəvi yer kimi “zəfər saçdığını” eşitmişdir. Amma dini nəğmələrdən fərqli olaraq “mirvari darvazaları, büllür divarları, qızılı qülləsi olan şəhər onun üçün səmavi deyildi. Bu şəhər onun arzuladığı yer, gerçək məkan idi və o gözəl evləri olan gözəl insanların yaşadığı, gözəl nəsnələrdən söz açan cənnətin yerdəki təəcəssümü idi” [1, s.204]. Klara üçün səmavi Yerusəlim obrazı yerdə mövcud olan “qızıl” şəhərə, İngiltərənin paytaxtına çevrilir. Elə bu səbəbdən Klaranın qəlbində yaranan bütün gözəl hisslər arzuladığı şəhərdə – “vəd olunmuş”, “bərq vuran” “qızıl” şəhərdə reallaşır. London onun xəyallarının gerçəkləşdiyi “qızıl” şəhər idi. Elə bu səbəbdən o, Denem ailəsini, onun yaşadığı evi və həyat tərzini “vəd edilmiş” şəhərin əksi kimi başa düşür.

“Qızıl Yerusəlim” obrazı Denemlərin yaşadığı evin təsviri ilə daha aydın şəkildə açılır. Klaranın nəzərlərini çəkən pianino, divar boyu sıralanan əsrarəngiz rəsm əsərləri ev sakinlərinin incəsənətə olan böyük marağından xəbər verir. Evdəki çilçiraqlar, güzgülər və həddindən artıq böyük kamin onun diqqəti çəkir və ev sakinlərinin zəngin həyat təzi onu sehləyir. Klara anlayır ki, onun ailəsi və onun kimi əyalət şəhərinin sakinləri belə yaşayışı xəyal edə bilməzlər. Kleliyanın çoxsaylı qapıları olan geniş otağı, akvariumu, inanılmaz sayda böyük kitab rəfləri onu heyran edir. Müqayisədə öz kiçik və dar otağını xatırlayanda Kleliya kimi yaşamaq arzusu onu tərk etmir. Klaraya elə gəlir ki, Kleliyanın otağı xoşbəxt uşaqlığı ilə dolu olan möcüzələr aləmidir. Denemlər ailəsi ilə tanışlıq və Kleliya ilə dostluq Klaranın “Qızıl Yerusəlim” obrazının əyani şəkildə reallaşması idi.

Klara özünü yer cənnətini tapmış kimi hiss edir və onun uzun ömürlüyünü arzulayır. Klara evin yerləşdiyi Bondstriti gəzdikcə küçəni cənnət yolu kimi qəbul edir, xəyalında onu “qızılı” adlandırır. Ona elə gəlir ki, artıq arzularının yerinə yetməsinin vaxtı çatıb. Maraqlıdır ki, müəllif “Qızıl Yerusəlim” obrazını nəyinki formaca, həmçinin mənəvi aləmlə də bağlayır. Ailə içi münasibətlər onu heyran edir, onlar arasındakı doğmalığ yalnız qan qohumluğu ilə deyil mənəvi və ruhani bağlılıqda idi. Hamı bir-biri ilə möhkəm tellərlə bağlı idi və bu Klaranın öz ailəsi ilə müqayisədə inanılmaz dərəcədə heyran edirdi. Klaranın Denemlər ailəsi ilə tanışlığı onun həyatını dəyişir və ona yeni düzən verir. Ailə onun uşaqlıq arzularının təəcəssümünə çevrilir. Gözəl evdə, gözəl insanlar yaşayır və gözəl xəyallar qurur. Klara da bu “seçilmiş” insanların arasındadır.

Göründüyü kimi “Qızıl Yerusəlim” obrazı Denemlər ailəsinin yaşam təzi və ecazkar evin mənasını ifadə edir. Denemlərin evi “Yerusəlim dünyasına giriş”, onun sakinləri isə bu dünyanın bir hissəsidir. Lakin tədricən Klara anlayır ki, Denemlər ailəsi yalnız evlərinin içində xoşbəxtdirlər, onda kənarda həyatlarını qura bilmir, evlərində olduğu kimi xoşbəxt deyillər. Klara Denemlərin evini onu tərk edə bilməyib orada ömürlük qalan “qızıl qəfəs” adlandırır. Klara anlayır ki, yer məkanı olan “Qızıl Yerusəlim”də dini ənənəyə görə tanrını vəsf etmək üçün bəzəkli, bərq vuran tikililərin mövcudluğu kimi müasir insanların zəngin və dəbdəbəli evləri də eyni mahiyyət daşıyır. Elə buna görə Denemlər onun üçün artıq “vəd edilən” “əlçatmaz ideal” kimi görünür.

Klara “Qızıl Yerusəlimi” başqa bir şəhərdə tapır. Onun düşüncələrinə görə bu şəhərdə yalnız “yaşayırlar”. Klaranın tapdığı “Qızıl Yerusəlim”, “əsil yaşamaq” üçün mövcud olan şəhər Parisdir və onunla ilk tanışlığında artıq anlayır ki, “yenidən doğulur”. Paris küçələri “karusellər, atəşfəşanlıq, reklam lövhələri və azad insanlarla dolu idi. Köhnə yaşayışa qarşı qiyam hissi ilə azadlığa qovuşmaq hissi Klaranı inanılmaz dərəcədə xoşbəxt edirdi. Nəhayət ki, o, indi həqiqətən yaşadığını anlayırdı, illərlə arzuladığını yaşayırdı” [1, s.129].

“Bibliya”ya görə insan xoşbəxt olmaq istəyirsə fəzilətə və təqvaya güvənməklə ruhunu qorumalı və onun xilas yoluna çıxmalıdır. Bu yol onu “tanrı dərğahına” gətirib çıxaracaq. Əgər insan maddi nemətlərə aldanıb günah işlədərsə tanrı yolunu azar, elə bu səbəbdən ilahi cəza alıb “yer səltənətində” qalar, başqa sözlə, əbədiyyətə qovuşa bilməz. M.Drabbl “Bibliya” nəsihətini müasirləşdirərək bir qızın simasında “Qızıl Yerusəlim”i axtaran və onu yerdə tapan, beləcə maddi nemətlərə aldanan insan övladından bəhs edir. Klara mənəvi-ruhani dayaqlarını tapa bilmir, oxuduğu kitab obrazlarında, qurduğu dünyada yalnız gerçəklikdən uzaq olan parıltını görür və ona görə mənəvi-ruhani bağlılığa deyil, burjua rifahına meyl edir. “Qızıl Yerusəlim” onun üçün yer üzünün maddi nemətləri kimi görünür, başqa sözlə axtardığı ideal yer üzünün dünyəvi “qızıl” şəhərinə çevrilir.

Müasir ingilis nəsrinin böyük siması M.Drabbl yaradıcılığının təhlili onu deməyə əsas verir ki, o, realist təhkiyə üsuluna üstünlük verir və yaratdığı personajların simasında əslində ingilis cəmiyyətini, mövcud olan problemləri təsvir edirdi. Lakin bunlara romanlarında müraciət etdiyi allüziya və reminissensiyalarla nail olur, fikirlərini bu üsulla çatdırırdı. M.Drabbl seçim qarşısında qalan və nəyin bahasına olursa olsun öz kimliyini seçən qadınları qələmə alır. Amma onun oxucuya ötürmə üsulu bir qayda olaraq allüzial fonla müşayiət olunur, ideyalar reminissensiya və göndərmələrlə paralel qurulur. Düzdür, M.Drabblın qadın personajları sosial stereotipləri aşan, yazılmamış qanunlarla yolunu davam edən, öz məni uğrunda bütün sosial, iqtisadi problemlərin öhdəsindən gələn qadın obrazlarıdır. Amma istənilən halda bu

qəhrəmanlar və onlardan bəhs edən süjet xətti müəllifin yaratdığı xüsusi təhkiyə məkanında – digər süjet xətləri ilə paralel həyata keçir.

Ədəbiyyat:

1. Drabble M. Jerusalem the Golden. Popular Library. 1977. 253p.
2. Drabble M. The Millstone. Harper Perennial. 1998. 192p.
3. Fletcher M. D. Contemporary Political Satire. Narrative Strategies in the Post-Modern Context. Lanham, MD: Univ. Press of America, Cop., 1987. 202 p.
4. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2004.
5. Oxford guide to British and American Culture. Oxford University Press 2003.
6. Photeine Apostolou, Fotini E. Apostolou. Seduction and Death in Muriel Spark's Fiction. Westport, Connecticut, Lnd: Greenwood Press, 2001. 128p.
7. Spitzer S. Fantasy and Femaleness in Margaret Drabble's "The Millstone"// NOVEL: A Forum on Fiction. Duke University Press. Vol. 11, No. 3 (Spring, 1978), pp. 227-245
8. Stevenson R. The Oxford English Literary History: Volume 12: The Last of England? OUP Oxford, 2005. 645p.
9. The book of English Humour. Alexander Livergant by ed. Moscow: Raduga. 1990. 432p.
10. The Millstone by Margaret Drabble. <https://www.stuckinabook.com/the-millstone-by-margaret-drabble/>
11. Евангелие от Матфея. <http://www.patriarchia.ru/bible/mf/18/>

Açar sözlər: M.Drabbl, allüziya, reminissensiya, roman

Ключевые слова: М.Дрэббл, аллюзия, реминисценция, роман

Key words: M.Drabble, allusion, reminiscence, novel

Резюме

Аллюзии и реминисценции в романах Маргарет Дрэббл

Как правило, романы Маргарет Дрэббл имеют параллели с другими известными произведениями, и эти параллели основаны на аллюзиях и реминисценциях. В то же время М. Дрэббл пишет о женщинах, которые выбирают себя, когда приходится выбирать, как бы тяжело это ни было. Однако она передает это через аллюзии, идеи формируются посредством параллелей и воспоминаний. Действительно, женские персонажи М.Дрэббл — это те, кто ломает социальные стереотипы, продолжает свой путь по неписанным правилам, борется, преодолевает экономические проблемы. Так или иначе, эти персонажи и сюжет повествования о них разворачиваются в особом повествовательном месте – параллельно другим сюжетам.

Summary

Allusions and reminiscences in Margaret Drabble's novels

As a rule, Margaret Drabble's novels have parallels with other famous works and these parallels are based on the allusions and reminiscences. At the same time, M. Drabble writes about the women who choose themselves when they have to choose, no matter how hard it is. However, the way she passes these to her readers is through the allusions, ideas are formed by means of parallels and reminiscences. It is true that, M. Drabble's women characters are the ones who break social stereotypes, continue their ways according to unwritten rules, fight for themselves, overcome economic problems. Anyway, these characters and the plot of the story about them is going on in a special narrative place – parallel to other plots.

Rəyçi: fil.e.d., professor H.Ə.Əliyeva

Bəşirova Səadət Mübariz qızı²⁹

ELDAR BAXIŞOĞLUNUN TƏRCÜMƏÇİLİK FƏALİYYƏTİ (1970-1980-ci illər)

Ədəbiyyatın tarixi inkişaf mərhələsində bədii tərcümənin çoxəsrlik ömrü vardır. Bədii tərcümənin tarixi cəmiyyətin tarixi ilə, demək olar ki, həmyaşdır.

Ədəbiyyatşünas Rafiq Novruzovun qeyd etdiyi kimi, “Tərcümə sənəti insan fəaliyyətinin, onun digər mədəniyyətləri, ədəbiyyatları öyrənmə ehtiyacının nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir” [6, səh. 4]. Bu fikirdən anlaşıldığı kimi, tərcümə sənəti ədəbiyyat və mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənməyə zəmin yaradan mürəkkəb yaradıcılıq prosesidir. Bu mürəkkəblik tərcümə olunan hər hansı mətnin həmin dilin ifadə vasitələri ilə eynilik təşkil edə bilməsidir.

Prof. Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” dərsliyində bu fikir daha məqsədəuyğun səsləndirilib: “Tərcümə sənətdir, ona yiyələnmək üçün dil, məxəz mətnin mövzusu və dünya haqqında bilgidən əlavə, tərcümə istedadına, yaxşı yazılı və şifahi nitq qabiliyyətinə, yaradıcı təfəkkürə malik olmaq lazımdır” [5, səh.6].

Tərcümə sənəti əsrlər boyu yazılı ədəbiyyatda müxtəlif formada inkişaf etmişdir. Bu müxtəliflik özünü orijinal əsərə yanaşma prinsipində göstərirdi. Məsələn, XIX əsr ədəbiyyatında tərcümə sənəti orijinal əsərin fərdi üslubunu ön plana çəkirdisə, XX əsr ədəbiyyatında bu tendensiya bir qədər dəyişərək əsasən dil normalarına, ədəbi normalara daha ciddi riayət edilməsi məsələsi başlandı.

Azərbaycan ədəbiyyatında tərcümə ənənələrinin formalaşması prosesinin, tərcümə sənətinin inkişafının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu proses müxtəlif dövrlərdə baş vermişdir. İlk tərcümələr ərəb dilindən, daha sonra fars dilindən, XIX əsrdən etibarən isə əsasən rus dilindən edilməyə başlandı. Əsasən Azərbaycan ədəbi fikrində dünya ədəbiyyatına inteqrasiya XIX əsrdən başlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində 1970-1980-ci illərdə qarşılıqlı ədəbi əlaqələrin inkişafı əvvəlki illərə nisbətə daha sürətlə artdı. Xalqlar arasında əlaqələrin genişlənməsi yazılı tərcüməyə olan tələbatın yaranmasına zəmin yaratdı və bunun nəticəsidir ki, 1970-1980-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış şairi Eldar Baxışoğlu yaradıcılığının bu dönməni tərcüməçilik fəaliyyəti ilə məhsuldar mütərcim olaraq dəyərləndirdi.

Yaradıcılığının müxtəlif mərhələlərində rus ədəbiyyatı ilə yaxından təmasda olan şair Eldar Baxışoğlu 1972-ci ildə “Azərbaycan gəncləri” qəzetində məşhur rus şairi Robert Rojdestvenskinin “Gözləmə zalı” şeirini, 1979-cu ildə “Azərbaycan” jurnalında Vasili Şukşinin “Xoruzun üçüncü banınacan” povestini, 1987-ci ildə isə Aleksandr Puşkinin “Bakı” qəzetində “Çiçək”, “Arzu”, “Morfeyə” şeirlər silsiləsini tərcümə etmişdir.

Tərcüməçilik fəaliyyətini bədii tərcümənin ən çətin növlərindən sayılan poetik tərcümədə sınayan şair Eldar Baxışoğlu məşhur rus şairi Robert Rojdestvenskinin “Gözləmə zalı” adlı şeirini tərcümə edərkən şeirin xəfif, zərif və oynaq ruhunu ustalıqla saxlamışdır. Akad. Kamal Abdulla “Kədərli seçmələr” kitabında poetik tərcümə prosesini belə ümumiləşdirir: “Əsl poeziya tərcüməsi odur ki, orijinalın ümumi ruhu və ahəngi ilə bərabər mətndəki xüsusi incəlikləri də verə biləsən. Bununla yanaşı, bu ümumi ruhu elə incə ştrixlərlə bəzəmək lazımdır ki, ruhun özü canlı bir orqanizm kimi yaşasın” [1, səh.166]

Rus şairi Rojdenstvenski insan ömrünün əsasını hər an nəyisə gözləməsi ilə keçdiyini bu poetik nümunədə oxucularına bir daha xatırladır. Həyatın bütün gözləntilərini bir gözləmə zalına toplayan şair misralarında böyük ömrü canlandırır. Şair insanoğlunun əslində “dünya” dediyi məkanın gözləmə zalı olduğunu özünəməxsus fəlsəfi duyumla oxucuya çatdırmağa müfəssəl olmuşdur. Nümunəyə diqqət edək:

Orijinalda: Мы в зале Любой все время ждет чего-то...	ожидания	живем. из нас
---	----------	------------------

Eldar Baxışoğlu tərcüməsində:
Gözləmə zalında
Yaşayırıq biz.
Nəyisə gözləyirik,
Həmişə [3, səh.3]

Poetik nümunədə gözləmə zalında toplaşan obrazlar fərqli dünyanın, eyni zamanda fərqli gözləntilərin düşüncələridir. Bu fərqlilik aşağıdakılardan ibarətdir:

- Təqaüdçünün təqaüdünü gözləməsi;
Вот аккуратный старичок в пенсне.
Он ждет
Он едет в Вологду за песнями.
Старуха,
что-то бормоча о пенсии,
блаженно улыбается во сне...
- Tərcümədə:
Gözləyir qoca pensiyaçı,
Mahnı dalınca Voloqdaya gedir
Pensiya barədə
Zümrümə edir

²⁹ Azərbaycan Dillər Universiteti. Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası. Bashirovasadət@gmail.com

Gözləyir o da...

Səadətə gülümsəyir yuxuda [3, səh.3].

- Azadlıqlarını, müstəqilliklərini gözləməkdən yorulan oyanmış xalqların öz müstəqilliklərini gözləməsi:
Orijinalda:

Разбуженная,

ждушая

и целый

застывший в ожидании.

страна
мир,

Tərcümədə: Dünyada neçə

Oyanmış xalq var.

Azadlıq gözləməkdən donublar [3, səh.3].

Şair bu gözləntiləri sadaladıqca mühüm bir cəhəti unutmuş və onu şeirin son misrasına saxlamışdır:

Orijinalda:

Мыв зале ожидания живем!

Но руки

в ожидании

не складываем!

Eldar Baxışoğlu tərcüməsində:

Gözləmə zalında

yaşayırıq biz,

Amma

farağat durmur əllərimiz [3, səh.3].

Şairin digər poetik tərcümə əsəri görkəmli rus şairi, tarixçisi və publisisti Aleksandr Puşkinin “Çiçək”, “Arzu” şeirlər silsiləsidir. Eldar Baxış “Həqiqət mənim üçün hər şeydən qiymətlidir” deyən rus şairinin bu sözündən çıxış edərək yazıya aldığı “Həqiqət carçısı” məqaləsində 150 ildən çox davam edən Puşkin əsərlərinin tərcümə ənənəsinə qoşularaq onun bir neçə şeirini tərcümə etdiyini vurğulamışdır. Eldar Baxışoğlunun 1987-ci ildə tərcümə qələmini sınadığı bu poetik nümunələr həmin illərdə ədəbi əlaqələrin genişlənməsi prosesinin dərinləşdiyini göstərir.

Kitabın arasında illərin həsrətini saxlayan solğun bir çiçək qəhrəmanın əlinə keçir və bu çiçək onu özünün mənəvi-psixoloji aləminə aparır:

Orijinalda:

Цветок засохший, безуханный,

Забывтый в книге вижу я;

И вот уже мечтою странной

Душа наполнилась моя:

Eldar Baxışoğlu tərcüməsində:

Kitabın arasında soluxmuş, unudulmuş,

Ətirini itirmiş quru bir çiçək gördüm.

Çiçək çəkib apardı xəyalımı mən yerə,

Başımdan aşdı qədim, başımdan aşdı dərdim [2, səh.4]

Şeirin sonrakı misrasında şair qəhrəmanın daxili monoloqunu bədii sualla təsvir edərək maraqlı poetik nümunə yaratmışdır:

Orijinalda:

Где цвел? когда? какой весною?

И долго ль цвел? и сорван кем,

Чужой, знакомой ли рукою?

И положен сюда зачем?

Tərcümədə: Harda açıb bu çiçək? Nə vaxt açıb? Hansı yaz?

Elə bil bu çiçəyin dərisini soyublar...

Kim üzüb bu çiçəyi? Tanış əlmi, yad əlmi?

Üzüb niyə kitabın arasına qoyublar? [2, səh.4]

Kitabın arasındakı çiçəyin solmuş ömrünü düşünən qəhrəman bir anlıq onun sahibləri haqqında fikirlərə dalır, onların harda ola biləcəkləri barədə düşünür. Və sonda qəhrəman daxili düşüncəsində sorğu-sual edərək həmin oğlan və qızın ömrünü bu solmuş və sehrli gülün ömrü ilə eyniləşdirir:

Orijinalda: И жив ли тот, и та жива ли?

Инынче где их уголок?

Или уже они увяли,

Как сей неведомый цветок?

Tərcümədə:

Görən sağdımı oğlan? Görən qız da sağdımı?

Görən harda yurd sahib, görün harda olublar?

Bəlkə o oğlanla qız elə bu mən gördüyüm,

Bu sehirli gül kimi saralıblar, solublar?... [2, səh.4]

“Arzu” şeirində rus şairi Puşkinin toxunduğu əsas ideya daha çox nikbinliyi həyat yolunun fəlsəfəsi seçərək yaşayan və ölən insandır. Bu insan romantik qəhrəmandır və hər nisgildə, ağrıda, dərd və kədərdə xoşbəxtlik görərək oxucunu öz daxili dünyası ilə tanış edir. Eldar Baxışoğlu qəhrəmanın bu romantik düşüncələrini tam mətnə olduğu kimi tərcümə etmişdir:

Orijinalda: О жизни час! лети, не жаль тебя,
Исчезни в тьме, пустое привиденье;
Мне дорого любви моей мученье —
Пускай умру, но пусть умру любя

Tərcümədə: Ötərisən, ey ömür! Yeri, çıx get, çıx get,
Heç kəsə aman-iman verməmişən hələ sən.
Mənim sevgi əzabım-mənim xoşbəxtliyimdir,
Yıxılıb öləndə də sevə-sevə öləsən[2, səh.4].

Dünya-İnsan münasibətlərinin yer aldığı bu poetik nümunələr şair-tərcüməçi Eldar Baxışoğlunun fəlsəfi dünyasına olduqca yaxındır.

Eldar Baxışoğlunun rus dilindən növbəti uğurlu tərcüməsi tanınmış rus yazıçısı, kinossenarist, kinoaktyor Vasili Makaroviç Şukşinin “Xoruzun üçüncü banınacan” adlı povestidir. Folklor motivlərindən istifadə və ona yaradıcı münasibət yolu ilə yazılan povestin orijinal mətni ilə tərcümə mətni lazımi səviyyədə oxucuya çatdırılmışdır. Mütərcim qarşısında qoyulan tələblərə səliqəli şəkildə riyaət edən şair Eldar Baxışoğlu qələmini bu sahədə səriştəli formada sınayır. Struktur, obraz və sujet xəttinin pozulmaması tərcümə zamanı Eldar Baxışoğlunun ən əsas diqqət yetirdiyi hissələrdir.

Nəsrdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən istifadə dünya ədəbiyyatı xalqları üçün ortaq bir ənənədir və ənənə şəklində davam edən bu tendensiya povestdə öz əksini:

- xalq nağıllarına məxsus macərə ruhu;
- qəhrəmanın yola çıxması və yolda başına gələn hadisələr;
- rastlaşdığı insanlar və onlardan aldığı dərsələr;
- əfsanəvi aləm;
- müasirlik kimi elementlər üzərindən göstərilir.

Povestdəki hadisələr nağıl şəklində verilsə də, real həyat motivləri ilə tam uyğun gəlir və çox maraqlı, axıcı bir dillə yazılmışdır. Hadisələr böyük kitabxanada, rəflərdə yerləşdirilən klassik rus ədəbiyyatının personajlarının adətləri üzrə hər axşam hamı gedəndən sonra kitabxana rəflərində söhbət etməkləri ilə başlayır. Povestin əsas ideyası Axmaq İvan adlı personaja ağıllı olduğunu sübut edən arayışın gətirməsidir və bu məqsədlə yola çıxan Axmaq İvanın yol boyu başına gələn hadisələr ənənəvi nağıl qəhrəmanlarının başına gələn hadisələrdir. Yolda qoca qarı, onun bığlı qızı, qızın nişanlısı üçbaşlı əjdaha – Qorınıçla tanışlığı, onlardan canını qurtarmaq üçün özünü onların dedikləri ilə razılaşmış kimi göstərərək daha sonra oranı tərk etməsi, meşədə Ayı ilə rastlaşması, kilsədə şeytanların yuva qurduğunu görməsi Axmaq İvanın daxili dünyasına çox ciddi təsir edir. Ciddi səylə Munderesin yanına tələsən və ağıllı olduğunu sübut edən arayışı ondan alaraq yenidən bu yolu yenidən qayıtmaq Axmaq İvan üçün ənənəvi nağıl qəhrəmanının keçdiyi keşməkeşli yol ilə eynilik təşkil edir. Povestin adının “Xoruzun üçüncü banınacan” adlandırılması digər personajların Axmaq İvana arayışı gətirəcəyi vaxta qədər qoyduqlarını müddətlə əlaqəlidir.

Povest haqqında ümumi təsəvvür yaratmaq üçün əsərin müxtəlif tərcümələrindən eyni bir parçası burada verək:

Orijinalda:

-Фу-фу-фу, -сказала она. -Русским духом пахнет. Кто тут?
- Ужин, - сказала Баба-Яга. И засмеялась хрипло: -Ха-ха-ха!..
-Чего ты? -рассердилась дочка. - Ржет, как эта... Я спрашиваю: кто тут?

-Ивана жарим.

- Да ну? -приятно изумилась дочка. - Ах, какой сюрприз!
- Представляешь, нехочет, чтобы в лесу было красиво, - не хочет строить коттеджик, паразит.

Дочка заглянула в печку... А оттуда вдруг - не то плач, не то хохот.

-Ой, не могу-у!.. - стонал Иван. - Не от огня помру - от смеха!..

- Чего это? - зло спросила дочка Бабы-Яги. И Яга тоже подошла к печке. -Чего он?

- Хохочет?..

- Чего ты, эй?

-Ой, помру от смеха! - орал Иван. -Ой, не выживу я!..

Eldar Baxışoğlu tərcüməsi:

- “Puf-puf-puf - dedi.; - bu nədi belə? Adam-adamiyisigəlik, yağlıbadamiyisigəlik... ”

- Axşamyeməyidi, - deyə Yaqaarvadxırılıdaya-xırılıdayagüldü:

- Hi, hi, hi... ”

- Qızınkefipozuldu:

- Bu necəaxşamyeməyidi? Bu necə yeməkdi ki, kişənəyir... Söz soruşuram: o kimdi orda bişirirsiniz?

- İvanı qızardırıq.

Qızın kefi açıldı:

- Yox a! Necəxoşbirtəsadiüf!

- Görnecəvücuddursa, istəmirbizimməşəmiz yar-yaraşığaminə, istəmirbizəbirqonaqevitikə, avaraoğlu, avara!

- Qızayilibsobanıniçinəbaxdı. Oradaneləbirsəsgəlirdi ki, bilməkolmurdu İvan ağlayır, yoxsagülür. İvan zar-zararıldayırdı:
- Oy Allah, bağrıncatladı!. Oddanyox, gülməkdənöləcəyəm!...
- Bu neynirbelə? – deyə küpəgirən qızı acıqlı-acıqlı soruşdu. Yaqa arvad da sobaya yaxın gəldi. – Sənnənəm, ey, bu neyləyir belə?
- Gülmümü?
- Eyneynirsənorda?
- Oy allah, gülməkdən qarnım yırtıldı! İvan bağırdı. Öldüm, allah!” [4, səh.63].

Xalq üslubuna və folklor motivlərinə üstünlük verən şair-tərcüməçi Eldar Baxışoğlunun bədii yaradıcılıq ruhu rus yazıçısı Vasili Şukşinin bədii üslubu ilə yaxınlıq təşkil etdiyindən əsəri dilimizə tərcümə edərək, onu oxunaqlı tərcümə əsərlər siyahısına daxil etmişdir. Gəlinən qənaətlər bu yöndədir ki, bu tərcümə milli uşaq nəsrinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Çünki ədəbi əlaqələrin inkişafı uşaqların bədii zövqünün formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır, onlara yeni, orijinal obrazlar və xarakterlər tədqim edir, təfəkküründə fərqli personajlar yaradır, uşaqlarda həmin mühitə virtual şəkildə də olsa daxil olmağa imkan yaradır.

Araşdırma obyektinin tələbi üzrə şair - tərcüməçi Eldar Baxışoğlununrus ədəbiyyatı nümayəndələrinin maraqlı əsərləri tərcümə etməsi öz oxucularının mütaliəsini, eyni zamanda Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatını zənginləşdirdiyinin şahidi olur. Eldar Baxışoğlunun tərcüməçilik fəaliyyəti ilə tanış olduqca onun toxunduğu əsərlərin fəlsəfi duyumlu, şairin öz ruhuna yaxın olan əsərlər olduğunu aydın görürük. Əsl tərcümə-istedadın və yaradıcılığın nəticəsidir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abdulla K. Kədərli seçmələr. Bakı: Mütərcim, 2002, 548 səh., səh.166
2. Ağayev E. Puşkin A.S. “Çiçək, Arzu, Morfeyə” (şeirlər). “Bakı”, 1987, 6 fevral, səh.4
3. Ağayev E. Rojdestvenski R. “Gözləmə zalı” (şeirlər). “Azərbaycan gəncləri”, 1972, 14 sentyabr, səh.3
4. Ağayev E. Şukşin V. “Xoruzun üçüncü banlaması (povest). “Azərbaycan”, 1979, N 9, səh.55-98
5. Bayramov Q. Tərcümə sənəti / Dərslük - Bakı: Oka Ofset, 2008, 218 səh., səh.6
6. Novruzov R.M. Bədii tərcümənin xüsusiyyətləri. Abdullayeva Ü.S. Dərs vəsaiti. Bakı 2016, 156 səh., səh. 4

Açar sözlər: *tərcümə, poetik tərcümə, müəllif mətni, mətn*

Key words: *translation, poetic translation, author text, text*

Ключевые слова: *перевод, поэтический перевод, авторский текст, текст*

Резюме

Переводческая деятельность Эльдара Бахишоглу (1970-1980-е гг.)

Перевод литературных произведений может быть успешным, когда качества переводчика и качества автора во многом совпадают. Переводчик выступает посредником между двумя языками. При переводе ему удалось сохранить содержание и основную идею стихотворений наряду с красотой их формы.

Эльдар Бахишоглу – поэт, добившийся больших успехов в области перевода в азербайджанской литературе 1970-х и 1980-х годов. Эльдар Бахишоглу, глубоко симпатизировавший видным деятелям русской литературы, считал целесообразным перевести эти произведения. При переводе он сохранил красоту формы поэтических примеров, содержание и основную идею прозаического перевода.

Summary

Translation activity of Eldar Bakhishoglu (1970s-1980s)

Translation of literary works can be successful if the translator's qualities and the author's qualities mostly coincide. A translator acts as a mediator between two languages. During the translation, he was able to preserve the content and main idea of the poems along with the beauty of their form.

Eldar Bakhishoglu is a poet who achieved great success in the field of translation in Azerbaijani literature in the 1970s and 1980s. Eldar Bakhishoglu, who deeply sympathized with prominent figures of Russian literature, considered it appropriate to translate these works. During the translation, he preserved the beauty of the form of the poetic examples, and the content and main idea of the prose translation.

Xülasə

Bədii əsərlərin tərcüməsi o zaman müvəffəqiyyətli ola bilər ki, tərcüməçinin keyfiyyətləri ilə müəllifin keyfiyyətləri əksərən üst-üstə düşsün. Tərcüməçi öz işində sanki iki dil arasında vasitəçidir. Bədii tərcümənin əsas prinsipi ədəbi mübadilələr yaratmaq və bununla zəngin mədəni dəyərlərə sahib olmaqdan ibarətdir.

Eldar Baxışoğlu 1970-1980-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında tərcüməçilik sahəsində böyük uğurlar əldə etmiş şairdir. Rus ədəbiyyatının görkəmli simalarına dərin rəğbət bəsləyən Eldar Baxışoğlu bu əsərlərin tərcüməsini məqsəduyğun hesab edirdi. O, tərcümə zamanı poetik nümunələrin forma gözəlliyini, nəsr tərcüməsinin isə məzmun və əsas ideyasını saxlamışdır.

RƏYÇİ: dos L.Ələkbərova

Mərcan Sabir Sofiyeva³⁰

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN BƏDİİ TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Dövrümüzün ən aktual və diqqət mərkəzində olan ədəbiyyatsünaslıq sahələrindən biri – bədii tərcümə problemi artıq iki əsri haqlayıb ki, Azərbaycan elmi və ədəbi mühitinə zamanla daxil olmağa başlamış, inkişaf istiqamətlərində nailiyyətlər qeyd alınmış, əhəmiyyətli addımlar atılmış, uğurlu bir yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Ədəbi əlaqələrin inkişafında bədii tərcümənin rolu birmənalı şəkildə labüddür və dövlətlərarası ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafı həm də bir növ strateji əhəmiyyətli məsələ olduğunu vurğulasaq yanılmırıq. Belə bir önəmli sahədə gedən prosesin daha da peşəkar səviyyəyə çatması üçün, nə qədər inkişaf və nəəliyyətlər əldə olunsun belə, sözsüz ki, dövlət qayğısı, dövlət himayəsi mütləqdir. Ədəbi mühitin nümayəndələrinin bu sahədə rastlaşdığı çətinliklər, məsələnin zamanla səsəşməsi və aktuallığı iti baxışlı, müdrik və uzaqqörən bir dövlət başçısının nəzərlərindən kənar qalması mümkün deyildi. Əlbəttə, vətəni, xalqını sevən, onun milli-mənəvi sərvətlərinin qorunması, tanınması uğrunda fasiləsiz işlər görən, dövlətin inkişafına bir ömür həsr edən belə bir dahi şəxsiyyət ümummilli lider Heydər Əliyev dütəhası olmuşdur.

Onun siyasi görüşləri, dünya siyasətində nadir şəxsiyyətlərdən olması bir faktır. Lakin bir siyasi liderin daxili aləminin öz xalqının milli-mənəvi dəyərləri ilə yoğrulması, onun ədəbiyyatına, mədəniyyətinə, incəsənətinə sözün əsl mənasında vəqif olması bir siyasətçiyə aid olan nadir keyfiyyətlərdəndir. “Heydər Əliyevin dövlətçilik təkəkkürünün formalaşmasında, görkəmli dövlət xadiminin zəngin mənəviyyətə və geniş dünyagörüşünə malik nəhəng şəxsiyyət məşətabını fəth etməsində ədəbiyyat və incəsənətin də böyük və xüsusi rolu olmuşdur. Heydər Əliyev dəfələrlə cəmiyyətin və şəxsiyyətin inkişafında bədii ədəbiyyatın mühüm əhəmiyyətini bəyan etmişdir” [1.8]

Heydər Əliyevin ədəbiyyat və mədəniyyət dünyasına mənsub insanlarla görüşlərinə diqqətlə nəzər salanda, hər dəfə onu ədəbi-mədəni prosesin mükəmməl bilicisi kimi yenidən kəşf edirik. Məsələ hansı sahədən gedirsə-getsin onun deməyə hər zaman sözü olub. O, bir ədəbiyyatçıdır, filosofdur, tənqidçidir, psixoloqdur, tədqiqatçıdır və s. Bu sözlər yalnız milli ədəbiyyata şamil olunmur. Görkəmli şəxsiyyətin ədəbiyyata hakimliyini müxtəlif görüşlərdə dünya ədəbiyyatının dövrlərinə aid yazıçıların həyat və yaradıcılığında bəhs edərkən də görmək olurdu: “Burada ilk növbədə elmi sistemlilik məsələsi xüsusi qeyd olunmalıdır. Demək olar ki, tarixilik prinsipinə uyğun olaraq bütün zamanların sənətkarları və sənət əsərləri Milli öndər Heydər Əliyevin ensiklopedik və analitik fikir selində qiymətli, orijinal faktlar və dəlillərlə təhlil olunub dəyərləndirilmişdir” [2.328]

Dünya ədəbiyyatına hakimliyi onun beynəlxalq statuslu görüşlərdə də əminliklə çıxış etməsinə və dərin biliklərinin sayəsində dahi liderin rəğbət və qürurla anılmasına səbəb olurdu. Belə tədbirlərdən birində Ulu öndər öz nitqində ardıcıl olaraq hər bir ədəbin milli mənsubiyyətini vurğulamaqla, eyni cümlənin içərisində yetmişdən yuxarı ədəbiyyat nümayəndəsinin adını çəkmiş və ədəbiyyatların qarşılıqlı bəhrələnməsi məsələsinə toxunmuşdur. Heydər Əliyev həmin nitqində bədii söz ustalarının xidmətlərindən danışıraq, onların haqqında “vətən və dünya klassikasında ən yaxşı, ən nəcib nə varsa əxz etmişlər...” söyləmişdir. Adı çəkilənlər və digər müəlliflərin, eləcə də, dünya ədəbiyyatının “cəmiyyətin mənəvi səviyyəsinin yüksəlməsində, ideya-əxlaqi potensialının artmasında...” xidmətlərini əvəzsiz olduğunu vurğulamışdır [3.195]. Ümumiyyətlə, “Heydər Əliyev dünya ədəbiyyatını yüksək qiymətləndirərək ədəbiyyatı, mədəniyyəti “xalqların dostluq və qardaşlıq himni”, “Xalqlar dostluğu – ədəbiyyatların dostluğudur” prinsipini isə ədəbi-estetik prinsip səviyyəsində dərk edirdi. Böyük öndər ədəbiyyatın başlıca vəzifələrindən birini də xalqlar dostluğunu tərənüm etməkdə görürdü” [3.198].

Təsadüfi deyil ki, böyük lider Yazıçılar Birliyinin görüşlərində, təşkil olunan iclaslarında iştirak edir və hər iştirakı zamanı çıxışlar edirdi, hətta ədəbi prosesə təkən verəcək təkliflər, tövsiyələr irəli sürürdü. Yazıçılar Birliyinin nizamnaməsinə əsasən hər beş ildə bir dəfə yazıçıların qurultayı təşkil olunurdu. Heydər Əliyev özü də çıxışlarında vurğulayırdı ki, 1969-1982-ci illərə təsadüf edən bütün qurultaylarda, yəni 1971, 1976, 1981-ci illərdə təşkil olunan V, VI, VII qurultayda iştirak etmişdir. Həmin dövrdə Heydər Əliyev Azərbaycan Partiya təşkilatının rəhbəri, Mərkəzi Komitənin Birinci katibi idi. Respublikanın rəhbəri həmin qurultaylarda ədəbiyyat haqqında, onun xalqın ideologiyasının formalaşmasında və təsirlərində rolunun əhəmiyyəti barəsində qiymətli fikirlər bildirir, dövrün ədəbi qəliblərini, sərhədlərini aydınlaşdırır, eyni zamanda digər bu kimi ciddi məsələlərə ədəbi simaların münasibətini öyrənirdi. Çıxışlarının birində xüsusilə cəmiyyətin ziyalı mühitə olan sevgi və diqqətindən bəhs edən Heydər Əliyev xüsusilə belə bir ifadə işlədir. “Bütün ictimaiyyətimizin, geniş oxucu kütlələrinin diqqəti yazıçılarımızın bu mühüm məclisinə yönəlmişdir. Onlar yazıçıları xalqın fikir və arzularının ifadəçiləri, insan qəlbinin mühəndisləri kimi tanıyır, sevir və qiymətləndirirlər” [4.131-150]. Onun bu görüşləri yalnız rəsmi xarakter daşıyırdı. Bu çıxışlar və ədəbiyyata münasibət həmçinin qəlbindəki böyük ədəbiyyat sevgisindən xəbər verirdi. Bu dahi şəxsiyyətin dünya ədəbiyyatı haqqındakı ensiklopedik bilikləri az qala heyrət doğururdu.

Böyük liderin belə zəngin ədəbi bilikləri və ədəbiyyat sevgisibü sahəylə paralel əhəmiyyətə malik daha bir aktual məsələnin həmin dövrün gündəminə gətirilməsinə səbəb oldu. O, belə bir aktual məsələnin əhəmiyyətini yüksək kürsüdən demək üçün ən əlverişli zaman kəsiyini seçdi. Sözsüz ki, bu zaman kəsiyi bütün ədəbiyyat insanlarının bir yerə toplaşdığı qurultay idi. Böyük lider ədəbi düşüncə sahiblərini yeni istiqamətdə səfərbər etməyi dönmənin əsas ədəbi problemlərindən biri kimi dəyərləndirdi. Əslində məsələ ədəbiyyat qədər önəm kəsb edən elə həmin ədəbiyyatların tərcüməsi məsələsi idi. Azərbaycanda tərcümə prosesinin ciddi bir fəaliyyət sahəsinə çevrilməsi, mərkəzləşdirilmiş qurumların fəaliyyət

³⁰ AMEA. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat institutu. Elmi işçi. mercan.sofiyeva@mail.com

göstərməsi, geniş oxucu kütləsini tərcümələr sayəsində yeni-yeni dünya ədəbiyyatı nümayəndələrinin yaradıcılığı ilə tanışlığı, bütün bunlarla yanaşı, əsas vəzifə olaraq, Azərbaycan milli ədəbi irsimizi dünya ədəbi sferasına tanıdacaq, qazandıracaq dövlət qurumunun yaradılmasının vacibliyi hələ o zamandan Heydər Əliyevin bu məsələlərə həssas mövqeyi nəticəsində ölkə gündəminə gəldi. Artıq tərcümə məsələləri barədə fikirlər, rəylər, təşəbbüslər, layihələr haqqında daha əlverişli şəraitin yaradılması, daha münbit mühitin təşkil olunması məsələsi irəli sürüldü.

Belə ki, böyük tarixi şəxsiyyət, uzaqgörən siyasətçi Heydər Əliyev bu haqda dəyərli fikirləri, məsləhət və tövsiyələri, hətta qəti tapşırıqlarını hələ Azərbaycan müstəqilliyini qazanmamışdan əvvəl 12-13 iyul 1981-ci il tarixlərində Azərbaycan yazıçılarının VII qurultayında səsləndirilmişdir. Ümummilli lider tərəfindən tərcümə sahəsinə verilən böyük dəyər, bu sənətin inkişafının ölkənin mədəni-əxlaqi və maarifçi mühitinə bilavasitə təsiri, eləcə də xalqlar, dillər, ədəbiyyatlar və mədəniyyətlərarası dioloqda qarşılıqlı mübadilələrin əhəmiyyəti barədə irəli sürdüyü parlaq fikir və ideyalar bütün zamanlar üçün öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Tərcümə sənətini "qüdrətli vasitə" adlandıran Heydər Əliyev nitqində məhz belə deyir: "Qardaş ədəbiyyatların çiçəklənməsi və yaxınlaşmasının çoxcəhətli proseslərində qarşılıqlı tərcümələr getdikcə daha böyük rol oynayır. Bu, milli mədəniyyətlərin qarşılıqlı öyrənilməsi və zənginləşməsində böyük ictimai-siyasi əhəmiyyətə malik qüdrətli vasitəsidir". [4. 131-150]

Nitqində bu sahədə respublikada az iş görülmədiyini vurğulayan Heydər Əliyev A.Puşkin, L.Tolstoy, M.Lermontov, A.Cexov, M.Qorki, V.Mayakovski, A.Tvardovski, M.Şoloxov, K.Markov, V.Kojevinkov, A.Fadeyev, B.Polevoy, A.Çakovski, N. Tixonov və bir çox başqa rus yazıçılarının əsərlərinin artıq Azərbaycan dilinə tərcümə edildiyini və qardaş xalqlarının bir çox yazıçılarının əsərlərinin nəşr edildiyini də vurğulayır.

Hələ o zamanlar tərcümə işinin "məsuliyyətli bir fəaliyyət sahəsi" olduğunu vurğulayan Heydər Əliyev həmin sahədə mövcud olan bir çox real problemlərdən danışaraq tərcümə sənətinin ciddiyyətini anlatmaq məqsədi ilə ziyalı cəmiyyətlə fikirlərini bölüşərək bildirir. "Bu sahədə indiyədək həll olunmamış problemlər də az deyildir. Mən ən əvvəl bu işdə kortəbii axın elementləri olduğuna diqqəti cəlb etmək istəyirəm. Nəşriyyatlarda dünya və rus klassikasının, sovet ədəbiyyatı əsərlərinin seçilib Azərbaycan dilində nəşr edilməsi üçün dərin düşünülmüş, uzun müddət qüvvədə ola bilən plan yoxdur. Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatının rus dilinə tərcümə edilməsi sahəsində də uzunmüddətli fəaliyyət planı tərtib olunmamışdır"[4.131-150]. Ulu Öndərin bu çıxışında cəmiyyətə və qələm adamlarına ciddi məqsədlər namınəverdiyi bir deyil, bir sıra mesajlar var idi. Tərcümə işinin strategiyasını, məqsəd və vəzifələrini sadalayan uzaqgörən lider, eyni zamanda milli ədəbiyyatımızın da tərcümə siyasətinin inkişaf trayektoriyasının planını dabu çıxışında təqdim etdi. Heydər Əliyev həmin dövrdə – rus ideologiyasının hakim kəsildiyi bir zaman kəsiyində rus ədəbiyyatının tərcüməsi ilə yanaşı, Azərbaycan ədəbiyyatını dünyaya tanımaq üçün səfərbər olun, milli ədəbiyyatımızın dünyaya inteqrasiyasına xidmət edin mesajını vermiş oldu.

Belə ciddi məsuliyyət tələb edən bir sahədə yaranan ciddi problemlərdən bəhs edən Heydər Əliyev, xüsusilə, bu sahədə yüksək ixtisaslı tərcüməçi kadrların çatışmadığını qeyd edir və ümumiyyətlə indiyədək heç kəsin yüksək ixtisaslı professional tərcüməçilər hazırlamaq və onları təkmilləşdirmək işini təşkil etməyə ciddi təşəbbüs göstərmədiyini vurğulayır. Bu sahənin ən böyük qüsurlunu isə tərcüməçi qüvvələrinin hələ pərakəndə halda olması ilə əlaqələndirirdi. Məsələnin həlli yollarını, fəaliyyət və müvəffəqiyyət üfqlərini genişləndirmək üçün konkret həll yolları irəli sürən böyük lider nitqində belə bir məsələni vurğulayır: "Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin və Azərbaycan Dövlət Universitetinin rəhbərləri jurnalistika fakültəsi tələbələrinin müxtəlif tərcümə sahələri üzrə ixtisaslaşmasını, onların hazırlığını yüksəltməyi təmin etməlidirlər. Bu problemlərin həllində yaradıcı işçilərin mümkün qədər geniş dairəsi iştirak etməlidir". [4.131-150]

Bu böyük və nəcib vəzifəyə, yaradıcı tərcüməyə ən qüvvətli yazıçılarımızın məsuliyyət və şərafətlə yanaşmasını ən vacib amillərdən biri kimi dəyərləndirən Heydər Əliyev bir sıra şərtlərin vacibliyini qeyd edir. "Vəzifə bundan ibarətdir ki, respublikanın yazıçılar təşkilatı sovet tərcümə məktəbinin ənənələrini inkişaf etdirərək rus tərcümə ustaları ilə, bütün qardaş respublikaların tərcüməçiləri ilə - planetimizin həyatını inqilabi surətdə dəyişdirmək uğrunda, sülh və sosial tərəqqi uğrunda ümumi mübarizəyə kömək edən mütərəqqi xarici ədəbiyyatın tərcüməçi nümayəndələri ilə yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmlətsin. Bu məqsədlə tərcümə ədəbiyyatının müntəzəm nəşri üçün imkanlar axtarib tapmaq lazımdır". [4.131-150]

Heydər Əliyev tərcümə mədəniyyətinin formalaşmasında, inkişafında rus dilinin böyük əhəmiyyətini və rolunu bütün dövrlər üçün aktuallığını müsbət sayırdı və bu dilə yiyələnməyi dövrün və zamanın əsas tələblərindən biri hesab edirdi. Məhz bədii tərcümənin inkişafında rus dilinin əhəmiyyətini xüsusi qeyd edirdi. Nəzərə alsaq ki, bu gün də bir çox dünya ədəbiyyatı nümunələri rus dili vasitəsi ilə çevrilir, o zaman böyük liderin tərcümə zamanı bu dilə verdiyi önəmi bir daha anlamış oluruq. "Ölkəmizdəki xalqların ədəbiyyatlarının yaradıcılıq əlaqələrini möhkəmlətməkdə, bunların qarşılıqlı təsir və qarşılıqlı zənginləşmə proseslərində rus dili çox mühüm rol oynayır. Rus dilinin köməyi ilə mühüm ədəbiyyatların görkəmli ustalarının əsərləri bütün ölkədə və onun hüdudları xaricində geniş yayılır və şöhrət qazanır". [4.131-150]

Yazıçılarımızın rus dilini dərinləndirən öyrənməsi kimi çox mühüm vəzifəni qarşıya qoyan Heydər Əliyev, ana dilində əsərlər yaradarkənonların bu dilin köməyi ilə rus və digər xalqların ədəbiyyatının böyük sərvətlərindən daha dolğun istifadə etməyi tövsiyə edir. "Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə faydalıdır, xüsusən bədii söz ustaları üçün. Bu əlaqələr milli ədəbiyyatımızın Əsərlərinin rus dilinə tərcüməsi kimi mühüm işdə də böyük yaradıcılıq imkanları açır. Azərbaycan və rus dillərini mükəmməl bilən hər bir yazıçı, ədəbiyyatçı çox böyük fayda verə bilər. Yazıçıların bu cür inkişafına hər vasitə ilə kömək etmək lazımdır. Biz inanırıq ki, bu, gözəl bahralar verir, böyük bədii nailiyyətlərə səbəb olar". [4.131-150]

Beləliklə, böyük liderin bütün sahələrdə olduğu kimi tərcümə sahəsində də xidmətləri əvəzsiz və çox qiymətlidir. Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də bu məqsəd və məramına xidmət edən dövlət əhəmiyyətli qərarlar, fərmanlar, sərəncamlar imzalamışdır. 23 may 2012-ci il tarixli 2236 sayılı sərəncamına əsasən

Azərbaycan Dövlət Tərcümə Mərkəzinin yaradılması haqqında qərar isə bu məsələdə ən əsas məqam kimi tərcümə tarixinə yazıldı. Bu gün respublikamızda bir çox tərcümə mərkəzlərinin fəaliyyəti məhz Ulu öndər Heydər Əliyevin tərcümə sənətinə verdiyi dəyərin, xalqın ədəbiyyatını tanımaq baxımından strateji qiymətləndirməsinin nümunəsi kimi qəbul edilməlidir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. İsa Həbibbəyli. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: Tarixi gerçəklikdən ideala: Böyük ədəbiyyat siyasəti və möhtəşəm bədii obraz. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı, "Elm və təhsil", 2018. 400 səh.
2. Xatirə Quliyeva. Heydər Əliyev siyasəti: milli dövlət, milli lider, vətəndaşlıq, mənəviyyat. Bakı, "Elm", 2019. 416 səh.
3. Tərflən Novruzov. Heydər Əliyev və ədəbiyyat məsələləri. ADPU mətbəəsi. Bakı 2007. 400 səh.
4. Heydər Əliyev. Ədəbiyyatın yüksək borcu. (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar.1960-1999). Tərtibatçı: Vilayət Quliyev. Bakı, "Ozan".1999. 496 səh.
5. Azərbaycan tərcümə Ensiklopediyası. Azərbaycan Təhsil Nazirliyi. Azərbaycan Dillər Universiteti. Bakı, 2018. 584 səh.

Açar sözlər: Heydər Əliyev, ədəbi əlaqələr, bədii tərcümə, dünya ədəbiyyatı

Ключевые слова: Гейдар Алиев, литературные связи, художественный перевод, мировая литература

Key words: Heydar Aliyev, literary relations, literarytranslations, world literature

Xülasə

Müasir dövrdə kifayət qədər diqqət ayrılan sahələrdən biri – bədii tərcümə problemi XIX əsrin II yarısından etibarən Azərbaycan elmi və ədəbi mühitinə qismən daxil olmağa başlamış, zaman keçdikcə inkişaf istiqamətlərində nailiyyətlər qeydə alınmış, əhəmiyyətli addımlar atılmış, uğurlu bir yüksələn xətt üzrə inkişaf etmişdir. Lakin belə əhəmiyyətli bir sahədə gedən prosesin daha da peşəkar səviyyəyə çatması üçün, nə qədər inkişaf etsə də, sözsüz ki, dövlət qayğısı, dövlət himayəsi lazım idi. Ədəbi mühitin nümayəndələrinin bu sahədə rastlaşdığı çətinliklər, məsələnin zamanla səsələşməsi və aktuallığı iti baxışlı, müdrik dövlət başçısının nəzərlərindən kənarında qala bilməzdi. Əlbəttə, vətəninə, xalqını sevən, dövlətinin inkişafına bir ömür həsr edən belə bir ensiklopedik şəxsiyyət ümummillə lider Heydər Əliyev dühası olmuşdur.

**РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА
В РАЗВИТИИ ИСКУССТВА ХУДОЖЕСТВЕННОГО ПЕРЕВОДА**

Резюме

Одна из областей, которой в наше время уделяется достаточного внимания – проблема художественного перевода, которая начала частично проникать в научную и литературную среду Азербайджана со второй половины XIX века. Однако для того, чтобы процесс в столь важной сфере вышел на более профессиональный уровень, как бы он ни развивался, несомненно, необходима государственная забота и государственная защита. Трудности, с которыми столкнулись представители литературной среды на этом поприще, растущая с течением времени, значимость вопроса не могла остаться незамеченной для зоркого и мудрого главы государства. Конечно, такая энциклопедическая личность, любящий свою Родину, свой народ, посвятивший свою жизнь развитию своего государства, был гений и общенациональный лидер Гейдар Алиев.

**ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV
IN THE DEVELOPMENT OF THE ART OF LITERARY TRANSLATION**

Summary

One of the areas that has received sufficient attention in our time is the problem of literary translation, which began to partially penetrate into the scientific and literary environment of Azerbaijan from the second half of the 19th century. However, in order for the process in such an important area to reach a more professional level, no matter how it develops, state care and state protection are undoubtedly necessary. The difficulties faced by representatives of the literary community in this field, growing over time, the significance of the issue could not go unnoticed by the vigilant and wise head of state. Of course, such an encyclopedic personality, who loved his homeland, his people, who devoted his life to the development of his state, was the genius and national leader Heydar Aliyev.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Асатов Ибрагим³¹РЕАЛИЗАЦИЯ МОТИВА КРОВНОЙ МЕСТИ В ПОЭМНЫХ ТЕКСТАХ
А. С. ПУШКИНА И М. Ю. ЛЕРМОНТОВА

Новый шаг в развитии романтического ориентализма и освоении мусульманского Кавказа, делает А. С. Пушкин в поэме «Тазит», опубликованной в 1837 году В. А. Жуковским под названием «Галуб». В основе поэмы лежит древний обычай агальчества, т.е. мотив **воспитания** детей в чужой семье, распространенный у многих народов Кавказа: «Вручил мне слабого младенца, // Чтоб воспитаньем из него// Я сделал храброго чеченца» [4, т. 4, с. 20].

По поводу воспитания Тазита существуют разные точки зрения. Так, Д. Д. Благой делает акцент на роли наставника Тазита в формировании его мыслей: «Тазит сделался таким, каким он предстал перед своим отцом, не только в силу врожденных склонностей своей «природы», а и в результате воспитания» [1, с. 390].

Однако более достоверной представляется точка зрения Г. Ф. Турчанинова, учитывающего этнографию и особенности национального характера горцев-мусульман, о которых Пушкин был очень хорошо осведомлен: «Тазит воспитывался в горном ауле и его воспитателем (агальком) был старик-горец» [7, с. 40].

В «Тазите» Пушкин выступает первооткрывателем и затрагивает важнейшую тему, связанную с мотивом **кровной мести**. Этот мотив важен потому, что поэт пытается через горца-мусульманина Тазита взглянуть на некоторые пагубные обычаи горного народа и предостеречь его от них:

Ты долга крови не забыл!..
Врага ты навзничь опрокинул,
Не правда ли? ты шашку вынул,
Ты в горло сталь ему воткнул
И трижды тихо повернул,
Упился ты его стенаньем,
Его змеиным издыханьем...
Где ж голова?.. подай... нет сил...
Но сын молчит, потупя очи.[4, т. 5, с. 77]

Недовольство отца сыном, который отказался совершать кровную месть, усиливается мотивом **прокля-
тья**:

Поди ты прочь – ты мне не сын,
Ты не чеченец – ты старуха,
Ты трус, ты раб, ты армянин!
Будь проклят мной! [там же]

Проклятый отцом и воспротивившийся совершать мщение романтический герой, мотивированный бегством, в финале поэмы стремится начать новую жизнь (мотив **жизни**) и обрести счастье:

Волнений сердца, раз приходит
К ее отцу, его отводит
И говорит: «Твоя мне дочь
Давно мила. По ней тосквя,
Один и сир, давно живу я.
Благослови любовь мою.
Я беден – но могуч и молод.
Мне труд легок. Я удало
От нашей сакле тощий голод.
Тебе я буду сын и друг
Послушный, преданный и нежный,
Твоим сынам кунак надежный,
А ей – приверженный супруг.[4, т. 5, с. 79]

Поэму «Тазит» принято считать «законченным композиционным отрывком незаконченной поэмы» [2, с. 13].

Конфликт, лежащий в основе «Тазита» – это столкновение героя с родным обществом, с жестокой моралью патриархально-мусульманского племени, который усложняется мотивом **протеста** отдельных представителей народа против общинных сторонников об обязательном мщении за кровь жестокими способами, который у Пушкина обретает живую плоть.

Пушкинские мотивы, разработанные в поэме «Тазит», нашли дальнейшее развитие в творчестве крупнейшего поэта Кавказа – М. Ю. Лермонтова. новой ступенью в развитии мотива кровной мести является поэма «Каллы» (1830-1831). В ее основе лежат картины реальной жизни и действительные исторические события, в изображении которых автор проявляет глубокое знание фольклора и этнографии Кавказа.

В данной романтической поэме Лермонтова изображается мусульманский Кавказ, с его особым миром.

³¹ преподаватель БГУ

Древние мифы, легенды, предания, песни о природе Кавказа, а также собственные наблюдения за местным бытом способствовали приобщению поэта к культуре и обычаям мусульманских народов Кавказа.

Анализируя это произведение писателя в основном в аспекте их взаимосвязи с кавказскими преданиями и легендами, большинство лермонтоведов выделяют в качестве доминирующего мотива – мотив кровомщения.

Мотив **мести** – это не только данность личной судьбы, определенная запрограммированность земного пути, но и чувство ответственности перед родом, ощущение неразрывной органичной связи со своими предшественниками, ощущение себя некоторым «звеном» в общей цепи, преемственности поколений, подчинение общему порядку, предначертанному свыше и длящемуся веками.

Мотив мести в поэме Лермонтова «Каллы» связан здесь с традиционно-родовым отношением, с властью родовых обычаев, старинных семейных устоев.

Как отмечает Н. С. Семенов, согласно обычаю «между убийцею и родственниками убитого с момента убийства до момента примирения за кровь устанавливаются особые отношения, называемые кровными. Сам убийца весь этот промежуток времени носит название канлы, что значит кровник» [6].

Как уже отмечалось ранее, впервые мотив **кровной мести** Лермонтов развивает в поэме «Каллы», которая в какой-то степени повторяет пушкинского «Тазита», дополняя его новыми смыслами – здесь впервые появляется мотив **отсроченной кровной мести** исполненной необычным драматизмом.

В отличие от пушкинского Тазита, молодой горцев-мусульманин Аджа вершит кровную месть своим врагам, вырезав целую семью, в том числе и юную прекрасную девушку. Лермонтовского героя сближает с Тазитом лишь чувство не остаться «рабом покорным», он восстает против судьбы, бросает ей вызов, идет наперекор старинным законам. Мотив **протеста** против чуждых ему законов горцев-мусульман усиливается мотивом **убийство** муллы как выразителя, проповедника, хранителя, носителя дедовских адатов, подстрекателя героя к мести. В финале произведения Лермонтов обращается к такому традиционному романтическому мотиву, как **одиночество**, где герой подобен «дикому страннику» в горах, который чуждается людей «как дикий зверь» и хранит вечное молчание.

Очевидно, что Лермонтову были известны и обряды, связанные с обычаем кровной мести. В пятой строфе поэмы он так описывает могилу убитого муллы:

На вышине горы священной,
Вечерним солнцем озаренной,
Как одинокий часовой
Белеет памятник простой:
Какой-то столбик округленный!
Чалмы подобие на нем» [3, т. 2., с. 104].

Таких столбиков, видневшихся на скалах и возвышенностях, было много на старом Кавказе. Стояли они над могилами убитых, которые должны были быть отомщены. В мрачной по общему тону поэме Лермонтова есть и **жизнеутверждающий мотив**: жена муллы после его гибели «другого любит без боязни», хоть кому-то эта смерть принесла освобождение.

Л.П. Семенов пишет: «Поэма эта, написанная сжато, исполненная глубокого драматизма, является страстным протестом против застарелых вредных обычаев. Автор указывает, что такие обычаи держатся не просто в силу сложившихся традиций, но потому, что их, в своих расчетах, поддерживают муллы. Аджи отринут своей средой не только потому, что он проявил большую жестокость, но и вследствие того, что он дерзко пытался осудить кровавый обычай, подняв руку на муллу, блюстителя адатов» [5, с. 26].

Таким образом, мотив мщения, впервые затронутый в пушкинском «Тазите», о котором уже говорилось выше, становится одним из самых настойчивых в поэнном эпосе юного Лермонтова. Можно сказать, что в своих поэмах он всесторонне исследует различные проявления мести и подразделяет их. Лермонтов, разрабатывая различные вариации мотива кровного мщения, которые получает у него своеобразное развитие, пытается осмыслить саму природу этого сурового и непререкаемого закона горцев-мусульман.

ЛИТЕРАТУРА

1. Благой Д. Д. Творческий путь Пушкина (1826–1830). Москва: Советский писатель, 1967, 723 с.
2. Гарт И. В. Поздние поэмы А. С. Пушкина «Полтава», «Тазит» и «Анджело»: аспекты композиции : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Новосибирск, 2007, 23 с.
3. Лермонтов М. Ю. Собрание сочинений в четырех томах. Ленинград: Наука, 1979, т. 2. 525 с.
4. Пушкин А. С. Полное собрание сочинений в 19-ти тт. Москва: АН СССР, 1937, т. 4., 515 с., т. 5., 572 с.
5. Семенов Л.П. Лермонтов и фольклор Кавказа. Пятигорск: Орджоникидзево краевое издательство, 1941, 97 с.
6. Семенов Н. С. Туземцы северо-восточного Кавказа. Москва: Книга по Требованию, репринт, 2021, 506 с.
7. Турчанинов Г. Ф. К изучению поэмы Пушкина «Тазит» // Русская литература. 1962, № 1. с. 38-54.

РЕЗЮМЕ

В мотивном поле многих произведениях русской романтической литературы начала XIX века на кавказскую тему доминирующее место занимал мотив **кровной мести**. Практически в каждой поэме или повести этот мотив актуализировался в той или иной степени, диктуя определенный стереотип поведения персонажам. Почти все герои-горцы мусульмане в произведениях Пушкина, Бестужева-Марлинского, Лермонтова кому-нибудь за что-нибудь мстят (Аммалат-Бек, Казбич, Халджи-Абрек). Кровная месть, как некий экзотический обычай романтизируется литераторами того времени, и зачастую изображается как справедливое возмездие за зло.

Ключевые слова: мотив, кровная месть, горец-мусульманин, поэма, Пушкин, Лермонтов.

**REALIZATION OF THE MOTIVE OF BLOOD FEUD IN THE POETIC
TEXTS OF A. S. PUSHKIN AND M. Y. LERMONTOV**

Summary

Abstract: In the motivational field of many works of Russian romantic literature of the early XIX century on the Caucasian theme, the motive of blood feud occupied a dominant place. In almost every poem or story, this motif was actualized to one degree or another, dictating a certain stereotype of behavior to the characters. Almost all the Muslim mountaineers in the works of Pushkin, Bestuzhev-Marlinsky, Lermontov take revenge on someone for something (Ammalat-Bek, Kazbich, Hadji-Abrek). Blood feud, as a kind of exotic custom, is romanticized by the writers of that time, and is often portrayed as a just retribution for evil.

Keywords: motive, blood feud, Muslim highlander, poem, Pushkin, Lermontov.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Allahverdiyev Vəqif Saleh oğlu³²

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA OBRAZLI- ASSOSIATİV İFADƏ ÜSULU

Azərbaycan poeziyası 1960-cı illərin ortalarına doğru bir sıra yeni ideya-bədii keyfiyyətləri ilə yetkinləşmə mərhələsinə qədəm qoymağa başlayır. Bütün bunlar isə hələ 1950-ci illərin sonlarında cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi islahatların ədəbiyyatda, o cümlədən poeziyada da öz əksini tapması ilə mövcud şərait və imkanlardan istifadə etməklə, ədəbi yaradıcılığın ümumi mənzərəsini dəyişmək, sənətdə ideya-bədii cəsarətin səviyyəsini yüksəltmək amili ilə bağlıdır.

1950-ci illərin sonları, 1960-cı illərin əvvəllərinin poeziyası ədəbiyyata bir sıra istedadlı gənclərin-mahiyyət etibarilə tamamilə yeni bir ədəbi nəslin gəlməsi ilə əlamətdardır. Bu proses həm də poeziyada obrazlı poetik təşəkkürün xüsusi inkişaf səviyyəsinə yüksəlməklə, assosiativ ifadə tərzinə keçid mərhələsinə təsadüf edir.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyada obrazlı poetik ifadə tərzinin ən yüksək formasına çatdığından R.Rza, Ə.Kərim və ədəbiyyata yenidən gələn V.Səmədoğlu, Ə.Salamzadə kimi gənclərin bir sıra əsərlərinin təmsalında onun assosiativ təfəkkür keçid mərhələsi başlanır. Yada salma, xatırlatma və poetik çalarlar, oxşarlıqlar vasitələrinə əsaslanan assosiativ təfəkkür özünün yaranma, inkişaf və formalaşma yollarında bir sıra çətinliklər, mürəkkəbliliklərə qarşılaşırdı.

1960-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq poeziyamızda obrazlı- assosiativ ifadə üslubunun, intellektual başlanğıcın ilk nümunələrinə təsadüf edilir ki, bu da ənənəyə qayıdışın yeni forması kimi qəbul edilməlidir. Xalq, şeirində, xüsusən bayatılarda və klassik poeziyamızda ayrı-ayrı nümunələrinə rast gəldiyimiz assosiativ bədii təfəkkürün müxtəlif formaları XX əsrin ikinci yarısında özünün poeziyada təkrar doğuluşu ilə yeni mahiyyət kəsb etməyə başlayır.

1960-cı illərin əvvəllərindən poeziyamızda daha sistemli və ardıcıl şəkildə R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salamzadə və V.Səmədoğlunun ayrı-ayrı əsərlərində mövcud olan obrazlı-assosiativ ifadə üsulu qısa bir müddətdə bir sıra ədəbi nümunələr hesabına xüsusi istiqamət təşkil etməyə başladı.

M.Arif, R.Rzanın "Rənglər" silsiləsini təhlil edərkən poeziyada assosiativlik haqqında yazır ki, "Rənglər" oxucuya tədəyi-əfkar, assosiasiya vasitəsilə xatirələr, duyğular oymaq, onu düşündürmək yolu ilə həyatı və insanları yaxşı öyrənmək, dərinlən dərk etmək məqsədilə yazılmışdır. Oxşarlığın gözlənilməzliyi, təbii ictimai hadisələri, sənət aləmini əhatə edən müqayisələrin həyatı dolğunluğu, oxucunu xəyala daldırır, düşündürür, onda yeni intibalar oyadır. (A.Dadaşzadə.1967. s.8.)

Bundan bir az sonra şair-ədəbiyatşünas A. Abdullazadə bu fikrə onu da əlavə edir ki, "əslində assosiativ təfəkkür obrazlı təfəkkürün bir növ davamı sayıla bilər. Assosiativ təfəkkür daha incə və zahirən daha mürəkkəb ümumiləşdirmələr vasitəsilə meydana çıxır. Burada bənzəyənə bənzədilən arasındakı "məsafə" daha uzun olur, məna dərinliyi daha lakonik ifadə tərzinə əsaslanır, ümumi məzmun, konkret hiss və fikir çox zaman yada salmaq və düşündürmək yolu ilə yaranır. Assosiativ təfəkkür obrazlı təfəkkürün ən yüksək formasıdır. (1.s.127.)

Assosiativ təfəkkürün sistemli şəkildə ilk nümunələrinə R.Rzanın "Rənglər" silsiləsində rast gəlirik. Ancaq hələ bundan əvvəl Ə.Kərimin

"Babəkin qolları", "Habilə", "Şəhidliyin zirvəsi", "Başının üstünə bax", "Eyni vaxtda" və elə R.Rzanın özünün "Dəniz nəğmələri" silsiləsində "Realizm", "Belədir" şeirlərində, "Canavar və quzu", "Buruqların söhbəti", "Qaranquş və sərçə" kimi obrazlı-alleqorik səpkili poetik nümunələrdə assosiativ ifadə tərzinin müxtəlif səciyyələrdə müəyyən əlamətləri ilə qarşılaşırıq."Belədir" şeirində assosiasiya, obrazlı təfəkkür onu ifadə edin hər hansı bir misra və ya bənddə deyil, bütövlükdə əsərin məzmunundan doğan nəticədə meydana çıxır.

Sən üst mərtəbədəsən,
Mən aşağıda
İnsan yuvasıdır
Yuxarı da,
Aşağıda.
Sənə də işıq,hava,çörək lazımdır,
Mənə də.
Sənə də duyan ürək lazımdır,
Mənə də.
Bir ovuc buğda da nemətdir,
Bir dənə də
(2.s.9.)

Ə.Kərimin şeirlərində assosiativ ifadə tərzini daha çox konkret məqamlarda "Başının üstünə bax", "Eyni vaxtdır" kimi əsərlərdə isə "Belədir" də olduğu kimi fikrin ümumi nəticəsində ifadə olunur.

Başının üstünə bax!
Durna qatarıdırımı?

32 dos.ADPU-nun Ağcabədi filialı

Yoxsa heç nə görmədi?
Uçdumu, qurtardımı?

Və ya
Eyni vaxtdır bir sözün qoşa hecası kimi
Ayrılmaz qəlbimiz,
Vüsəlin tünd ətirli əlvan səltənətində
Xoşbəxt ömür edirik biz.
Həyat adiləşibmi sevincin çoxluğundan?!

(3. s.92-96.)

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz digər şeirlərdə isə assosiasiya əsasən ayrı-ayrı misralarda mövcud olmaqla, ümumi vəziyyəti və xüsusi məna çalarını tamamlamaq rolunu oynayır. Məsələn “Habilə” şeirində bulaq başında qurulan məclisdə onun kaman çalmasının təsiri fondunda M.Arifin sözlərilə desək “doğulan xatirə və duyğular” əks etdirilir. Həmin poetik təsvir ardıcılığını “çalır kəmanəni kəman özü” misrası ilə tamamlamaq istəyən şair sanki birdən-birə onda oyanan “Gözümde ilk məna dəyişir, dönür dünya düşəcəmki səhmanə özü” assosiativ duyğusunu bura əlavə etmək zərurəti hiss edir. “Şəhidliyin zirvəsi” şeirində Nəsiminin qətlini rəsvir edərkən, “Qayıt” şeirində həsrət dolu günlərini xatırlayarkən yenə də birdən-birə assosiativ bəşəri ümumiləşdirmələr aparmaq ehtiyacı duyur.

Altı yüz ildir bəşər
ağrılardan inildər.
Altı yüz ildir idrak
Çırpınır pələng kimi,
Altı yüz ildir bəşər
düşünər çatmaz yenə
məşəqqətli ölümün
Nəsimi zirvəsinə (3.s.38.)

Yaxud
Həsrətin araya atdı dağ-dərə,
Sönən işıq oldun, batan səs oldun.
Qayıt, mənim gülüm qayıt, bu yerə,
Ey mənim istəyim, nə gəlməz oldun.

Qayıt yerinə qoy ayı,günəşi,
Yenə olduğu tək görüm həyatı.
Qayıt gözüm nuri, könlüm atəşi,

Qayıt sahmana sal bu kainatı. (3.s.86)

Belə assosiativ yanaşma üsulu poeziyanın inkişafına yeni ibrətamiz obrazla zənginləşməsi baxımından “Ölümün Nəsimi zirvəsi” və “Tələtömlü kainatın sahmana salınması” kimi nadir tapıntılarda bəxş edir.

Şeirdə assosiasiyanın ən yüksək və professional nümunələrindən sayıla biləcək “Rənglər” silsiləsinə keçməzdən əvvəl 1960-cı illərdə bu sahədə müəyyən uğurlar qazanan Ə.Salahzadə və V.Səmədoğlunun ilk qələm təcrübələrindəki bəzi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirtmək zəruridir. Çünki, F.Qoca, İ.İsmayılzadə və A.Abdullazadənin ilk yaradıcılıq dövründə bəzi assosiativ məqamlara təsdiq edilsədə, onun nisbətən sistemli şəkildə özünü biruzə verən səciyyəvi cəhətləri daha çox bu iki şairin əsərlərində nəzərə çarpır. Ə.Salahzadə şeirində assosiativ ifadə tərzinin ilk nümunələri əsasən təbiət təsvirlərində və beynəlxalq mövzularda qələmə alınan poetik parçalarda özünü biruzə verir. Metoforik qarşılaşdırmalar şairin assosiativ təfəkkürünün əsas ifadə vasitələrindəndir. Belə əsərlərdə müəllif assosiativ çalarlara zəmin yaratmaq üçün mövzu ilə əlaqədar olaraq sual-cavab üsuluna müraciət edərək fikrin poetik təqdirinə nail olmağa çalışır.

Payızımı gəlib payız?
Bir qocaq tap sanasın
Sovqatının hamısını
Abşeronun səbət-səbət əncirini,
Sini-sini şanımsı
Göyçayın
Közərən narını tutar,
Bir ovcunda heyvasını (4.s.7.)

Bəzən də kiçik bir şeirdə metaforalarla müşayət edilən hər hansı bir fikir məqsədə-nəticəyə doğru təbiət detalları ilə müqayisədə yada salma, xatırlatma yolu ilə xüsusi şəkildə mənalandırılır.

Doğulur,
ağlayır körpə,
pöhrə-pöhrə qalxır səsi,
Get-gedə pucurlanır,
Gündə tumurcuqlanır,

Dilimin ucunda
Söz muncuqları.

Qığıltılar ləçəklənir
Qiyalar çiçəklənir
Səslərin budağında
Öncə
“ana” sözü açılır qönçü-qönçə
körpənin dodağında! (4. s.12)

Beynəlxalq mövzularda yazılmış şeirlərdə isə assosiativ ifadə vasitələrinin dairəsi genişlənərək bəşəri vüsət alır. Belə yazılarda “bənzəyənlə bənzədilənin”, “xatırladılanla xatırlananın” arasındakı məsafə bir za da artır, onlar oxucudan xüsusi gərginlik və diqqət tələb edir. “Qorsio Lorkanın xatirəsinə” şeirində olduğu kimi:

“Qan” qışqırdı gitaranın bir simi,
“Qan” fişqırdı bir simi də!
Üfüq gəndə qızarırdı,
Şehə çiləndi qanı,
Axdı,
Yerə kök atdı,
Qanın torpaqmış canı!(4. s.10)

Ümumiyyətlə, Ə.Salahzadənin həm bu ilk mərhələdə, həm də sonralar qələmə aldığı əksər şeirləri bu və ya digər dərəcədə assosiativ çalarlarla zəngindir.

Ə.Salahzadədən fərqli olaraq V.Səmədoğlu bəzən sual cavab üsulunda bir qədər də irəli gedərək şeiri ancaq cavabsız, daha doğrusu, cavabı özündə olan suallar üzərində qurur.

Şairin assosiativ mahiyyəti şeirlərində metaforalar xüsusi sistem təşkil edir, ancaq şeirin özü bütövlükdə metoforik səciyyə daşıyır. Bu cəhət onun bir sıra adsız və “Diogenin çırağı”, “Kölgələr”, “Araz”, “Maqnitofon”, “Dünyanın ən ağır qanteli” kimi şeirlərində daha çox nəzərə çarpır.

Mən bir dəfə
dünyanın ən ağır
qantelini qaldırdım,
telefon çağırırdı məni.
Götürdüm dəstəyi,
Səs gəlirdi
Özünü ələ al,
Öldü...

Qüvvəm çatmadı,
düşdü əlimdən
dünyanın ən ağır qanteli (5. s.19)

Şeirdə assosiativ təfəkkürün daha sistemli nümunələrinə R.Rzanın “Rənglər” silsiləsində rast gəlirik. Bu silsiləyə hazırlıq mərhələsini hələ bir şeirdən ibarət olan assosiasiya nümunələri ilə keçən və beş misrada

Şeir yaza bilmirəm.
Nə ürəyim göynəyir,
Nə sözlər yandırır dodaqlarımı
ağrısız,göynəksiz
Şeir olarmı? – (6. s.12)

Böyük şair Məhəmməd Hadini belə “ağrılar” və “göynəkləri” ilə yada salıb vəsf edən R.Rza “Rənglər” silsiləsindəki ayrı-ayrı poetik parçalarda hər bir rəngin müxtəlif çalarlarına cəmi bir və ya iki misra “sərt” edir.

Ağdan qaraya, mavidən sarıya qədər bütün rənglərə ayrıca mənə çaları verən şair bəzən metafora, bəzən də orjinal istiarələr vasitəsilə elə gözlənilməz tapıntılara nail olur ki, poetik təxəyyülün gücü və imkanları oxucunu təəccübləndirməyə bilmir. Məsələn, “Firuzəyi” kimi o qədər də tez nəzərə çarpmayan rəngi R.Rza kiçik bir şeirdə altı cür assosiativ çalarlarla mənalandırır:

Xatirələrdə qalmış məhəbbət ağrıları
Dənizin yaraşığı.
Yaşıl abajurdan
mavi divara düşmüş
lampa işığı.
Yoxsul qız barmaqlarının həsrəti.
Cəfər Cabbarlının Bakısı
Dünyadakı gözlərdən
ancaq ikisi. (7. s.21)

Şair bütün rənglərə ayrıca şeir həsr etdikdən sonra bununla kifayətlənməyib axtarıqlarını davam etdirir və onların başqa çalarlarını da yeni-yeni poetik parçalarda da müxtəlif səpkidə mənalandırır. “Qaranın dərd çaları”, “Qırmızının inam

çaları”, “Mavinin təsəlli çaları”, “Saman sarısı” və s. belə yeni poetik tapıntılardandır. Məsələn “Sarı”, “Kürən” kimi şeirlərlə bu rəngin daha çox siyasi-içtimai ruhlu, təbiət və məhəbbətlə bağlı çalarlarını verdikdən sonra ona nəyə görə yenidən qayıtmağa ehtiyac duyduğunun səbəblərini açmaq üçün elə orjinal metoforik cəhətlərə müraciət edir ki, şairə irad tutmağa əsas tapmaq mümkündür.

Anadan olduğu evin,
Çılpaq divarlarına həsrət.
Peşimanlıq qoxuyan həqiqət
Qürubun şafəqlərində
yaralı qəlbinə meydan oxuyan
Nazim Hikmət
və onun ağırlı məhəbbəti.
Bir xırmanı bir külfətə,
bir doyumcun, az olan
arpanın küləşi
Qış günəşi. (7. s.25)

Beləliklə, deyə bilərik ki, 1960-cı illərin əvəlləri poeziyanın inkişafında istər mövzu və məzmunun əhatə dairəsi, istər ideya istiqaməti, istərsə də obrazlı poetik ifadə tərzinin yeni və daha mürəkkəb çalarları baxımından xüsusi mərhələ mahiyyəti daşıyır. Ümumilikdə belə bir əsaslı qənaətə gəlmək mümkündür ki, 60-cı illər Azərbaycan poeziyası inkişaf problemlərinin mahiyyəti etibarilə bir sıra ideya-bədii keyfiyyət dəyişiklikləri və novator axtarırlarının yeni səciyyəsi ilə əlamətləndirilir.

Ədəbiyyatşünas Vaqif Zaurly (Allahverdiyevin sözləri ilə desək: “Bu inkişaf prosesində ritorik pafosdan, patetik ifadə tərzindən uzaqlaşma, fikrin ifadə tərzində konkretliyə, obrazlı daha sonar isə assosiativ təfəkkür tərzinə keçid və novator keyfiyyətlərinə meyli istiqamətində müxtəlif problemlərlə qarşılaşan həmin dövr poeziyası öz növbəsində bütövlükdə ədəbiyyatın qarşısında müəyyən problemlər qoymuşdur.” (8.s.110.)

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Abdullazadə Arif. “Şairlər və yollar”. Bakı, Elm, 1984.
2. R.Rza. “Duyğular, düşüncələr”. Bakı, Azəməşr, 1964.
3. Ə.Kərim. “Qaytar Ana borcunu”. Bakı, Gənclik, 1970.
4. Ə.Salahzadə. “Gözlər baxır dünyaya”. Bakı, Gənclik, 1976.
5. V.Səmədoğlu. “Yoldan telegram”. Bakı, Gənclik, 1968.
6. R.Rza. “Geniş yollara çıx”. Azərbaycan jurnalı, 1963.
7. R.Rza. “Dözüm”. Bakı, Azəməşr, 1965.
8. V.Zaurly. “Poeziyanın inkişaf yolları”. Bakı, Ozan, 1997.

Xülasə:

1960-cı illərin əvvəllərində poeziyaya yeni ədəbi qüvvələr əlməyə başlayır ki, bu da şeirin novator axtarırları prosesini gücləndirməklə, onu yeni və mühüm ideya-bədii keyfiyyətlərlə dolğunlaşmasına nəsilin dəyişməsi hesabına ümumilikdə ədəbiyyatın inkişafına təkan verir.

F.Qoca, F.Sadiq, Ə.Salahzadə kimi gənclərin şeirləri özünün müasir ifadə tərzini, obrazlı mahiyyəti və əlvan forma xüsusiyyətləri ilə ilk mərhələdən diqqəti cəlb etməyə başlayırlar. Onların bir qisminin poeziyada novator axtarırları üsulları ənənəvi formalarda yeni və orjinal obrazlar vasitəsilə reallaşırsa, o biri qisminin əsərlərində həm forma yeniliyi, həm orjinal ifadə tərzini, həm də müstəqil obrazlar ələmi vəhdətdə götürülür, üçüncü qismində isə bütün bunlarla yanaşı həm də assosiativ təfəkkür aparıcı mahiyyət daşıyır.

Açar sözlər: Poeziya, şeir, novator, obrazlı assosiativ, təfəkkür, poetik, ifadə, Rəsul Rza, ritorik.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Nigar Qüdrət qızı İsmaylzadə³³
TƏSƏVVÜFÜN DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Təsəvvüf İslamın mənəvi yoludur. Təsəvvüf maddi-mənəvi kirlərdən təmizlənilib, gözəl əxlaq və xüsusiyyətlər qazanaraq dinin mahiyyətinə uyğun yaşamaqdır. Təsəvvüf İslam aləminin mükəmməlliyini zirvələrə qaldıran səmərəli təlimdir. Təsəvvüf mahiyyətinə görə könlün müəyyən səviyyəyə hazır ola bilməsi və ilahi vüsala çatmaq üçün bir mərtəbə qazanması, nəfsi təmizləmək, xam insandan kamil insan səviyyəsinə çatmaqdır.

Təsəvvüfün mahiyyətini təşkil edəcək bir xüsus da Məhəmməd peyğəmbərin həyat yolu, o mübarək varlığın həyat və fəaliyyətinə ümumi baxışın formalaşmasıdır. Peyğəmbərin həyatının hər mərhələsində insanlığa gözəl örnək olması, insanları tərbiyə etmə, təmizləmə məsələsi onun əsas qayesidir. Təsəvvüf əslində insanlığın başlanğıcından bütün peyğəmbərlərin həyatında var olmuşdur. Hər peyğəmbərin həyatında təsəvvüfün izlərini tapmaq olar.

Səadət əsrində kəlam, fiqh və bir sıra elmlər inkişaf etməmişdi. İlk mütəsəvviflər düşüncə və təcrübələrini ətraflarında toplanan insanlara öyrətməklə yanaşı, təriqət qurmamışdılar. Bununla bərabər fiqh, təfsir, kəlam kimi təlimlər və hökmlər var idi, lakin sistemləşdirilməmişdi. Bir müddət keçdikdən sonra “fiqh” elmində nüfuz sahibi olan alimlər tərəfindən təlimlər səhabəyə öyrədilir və “məzhəb” adı altında xalqa çatdırılırdı. Bu məzhəblər xalq tərəfindən qəbul edilirdi. Məzhəblər də böyük alimlərin adı ilə adlandırılırdı. Başqa dini elmlərdə olduğu kimi, təsəvvüfün də təlqin etdiyi zövq və təqva həyatı da səadət əsrində yaşanmışdı. Aradan zaman keçdikcə xalq dostları xalqın dünya malına təslim olub qəflətə düşməməsinə mane olmaq məqsədilə ilahi rizanı qazanmaq üçün onlara nəsihətlər vermiş və qəflətdən oyatmaq üçün xəbər dar etmişlər. Məqsəd İslamı gözəl yaşamaq, doğru olanı təbliq etmək, ibadətləri səmiyyətlə icra etmək idi (6, 29).

Xalq bu nəsihətlərdən kifayət qədər faydalanırdı və həmin şəxsləri özlərinə rəhbər olaraq qəbul edirdi. Nəticədə bir təsəvvüf məktəbi sayıla bilən bu ustadların adı ilə sufi təriqətlər yaranmağa başladı. Təsəvvüf tarixi ilə bağlı qaynaqlar ilk sufi təriqətləri olaraq: Muhasibiyə, Qəssariyyə, Teyfuriyyə və s. adlarını qeyd edirlər. XII əsrdən etibarən sufi təriqətlərinin hər birinin inkişaf edərək müstəqil bir məktəb və təşkilat halına gəldiyi müşahidə olunur. Hər bir təriqətin qurucusun müəyyən etdiyi bəzi qanunları, adətləri var idi. Təsəvvüfün qanunlarını müəyyən edən mütəsəvviflər ümumilikdə öz adları ilə zikir edilən təriqətləri qurdular. Təsəvvüfün daha təsirli olmasını, xalq arasında daha sürətli bir şəkildə yayılmasını təmin edən təriqətlər, varlıqlarını bütün islam dünyasında günümüze qədər davam etdirmişdilər. Təriqət qurucusu başlıca mütəsəvviflər bunlardır: Əbdülqadir Gilani (Qadiriyyə), Əhməd Rūfai (Rūfaiyyə), Nəcməddin Kübra (Kübrəviyyə), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (Mövləviyyə), Səfiyəddin Ərdəbili (Səfəviyyə), Ömər Xəlvəti (Xəlvətiyyə), Hacı Bayram Vəli (Bayramiyyə) (5, 18-19).

Təsəvvüfün fəlsəfi bir əsası vardır. Təsəvvüf bir sıra İslam elmləri ilə: kəlam, təfsir, fiqh və digər elmlərlə bağlıdır, lakin bununla bərabər təsəvvüfün özünəməxsus xüsusi terminologiyası mövcuddur. Təsəvvüf sadəcə islam elmləri ilə deyil, ədəbiyyat, incəsənət və fəlsəfə ilə də əlaqəlidir. Təsəvvüf, əslində insan elmidir. Aləmdən sıyrılaraq öz ruhunda dərinləşən insan hikmət və həqiqətlər sarayının qapısına çatar. Qurani-Kərimi anlayan və onu gerçək iman yolu olaraq yaşayanlar həqiqi təsəvvüf ərləridir. Dinin məqsədi insanlığa Yaradıcısını tanımaq, Ona qarşı məqsəd və vəzifələri bilmək, munasibətləri süllh, ədalət üzrində qurmaqdır. Təsəvvüfün hədəfi də mömini bu hədəflərə çatdırmaqdır. Bu səbəbdən də həmin qaydaları gözəl şəkildə aşılamaq üçün təsəvvüfün digər elmlərlə sıx əlaqəsi vardır.

İslamın önəmli sahələrindən sayılan kəlam haqqı sübut etmək, batili rədd etməkdir. Təsəvvüfün hədəfi də kamil xüsusiyyətlərə sahib olan, nöqsan sifətlərdən uzaq, uca Rəbbi qəlbən tanıya bilməkdir. Kəlam elmi kitab və sünnəni əsas götürərək hər bir hadisəni ağıl vasitəsilə həll etməyə çalışır. İslam ağıl hər hansı bir iş görə məsuliyyət daşımağın şərtlərindən biri sayır. Lakin Həqiqətə çatmaq üçün müəyyən mərhələdə ağıl kifayət etmir. Təsəvvüfdə isə ağıl gücünün çatmadığı halda qəlbi yardıma çağıraraq xilası təslimiyyətdə tapmaq mümkündür. Ağıl insanı həqiqətə çatdırmaq üçün kifayət etmədikdə insanın qəlbinə doğan fikirlər köməyə gəlir. Təsəvvüf kəlam elminin həqiqətlərini fərdin inancını sağlamlaşdıraraq Allahın varlığı və birliyi məsələsində onu tam inandığı bir birliyə qovuşdurur.

Təfsir elmi Qurani-Kərimin dərin mənalarnı izah edən bir elmdir. Bu istiqaməti ilə təfsir məhz qaynağını müqəddəs kitabdan alaraq qəlbi arındırıb kamilləyə çatmaq istəyən mütəsəvviflər üçün bir açar rolunu icra edir. Çünki mütəsəvvüf Qurani-Kərimi özünə əsas götürür. Qurani-Kərim insan həyatının hər sahəsində insanı nəzarətdə saxlayaraq ona yardımçı olmağa çalışaraq Allahın rızasını qazanacağı hədəf seçir. Bütün bu məsələlər də təsəvvüf əhlinin əsas hədəfidir. Mütəsəvviflər bu doğru yolun qanunlarını Qurani-Kərimin dərin mənasında tapırlar. Təsəvvüf əhlinin başlıca ilham qaynağı Qurani-Kərim olduğundan mütəsəvviflər təfsir elminə böyük xidmət göstərmişlər. Bu baxımdan mütəsəvviflərin ayələrin işarə etdiyi mənalarnı ortaya çıxararaq bu elmin zənginləşməsində böyük rolu olmuşdur. Quranın təfsirində dərin mənalara baş vuraraq çoxlu hikmətlər əldə etmişlər. Təbii ki, Qurani-Kərimi tam mahiyyəti ilə anlamaq mümkün deyildir. Aşağıdakı misrada bunun sübutu belə təsvir olunur:

“Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm olsaydı, deryaya da arxasından daha yeddi derya (mürəkkəb) qatılısaydı, yenə də Allaha sözləri (yazılmaqla) tükənməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət sahibi , hikmət sahibidir (3, Loğman, 31/27). Bu baxımdan Qurani-Kərimin kəşf edilməz mənalarnı mövcuddur. Böyük mütəsəvvüf Mövlana bu mövzu ilə bağlı belə deyir: “Qurani-Kərimin zahirini bir qab mürəkkəblə yazmaq mümkündür. Ehtiva etdiyi bütün sirləri ifadə etməyə isə sahilsiz deryalar mürəkkəb, yer üzündəki bütün ağaclar da qələm olsa, yenə də kifayət etməz” (6, 85). Bu ifadədən də belə nəticəyə gəlmək olur ki, təkəbbürlü, mənəvi xəstəliyi olan insanlar Allahın ayələrini anlamağa qadir deyilələr. Mənəvi

³³ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şərqişnaslıq fakültəsi, Türk filologiyası kafedrası

təmizləmə və tərbiyə olmadan Quran, kainat və insan sirrlərini bilmək mümkün deyildir. “Yer üzündə haqsız yerə (layiq olmadıqları halda) təkəbbürlük edənləri ayələrimi anlamaqdan yayındıracağam (mane olacağam) (3, Əl-Əraf, 71/46).

Hədis elmi peyğəmbərin yaradılış və ya gözəl əxlaqı ilə bağlı xüsusiyyətləri öyrənən elmdir. Təsəvvüfün də Qurani-Kərimdən sonra üz tutduğu ikinci elm hədisdir. Günah, haram, nəfsdən qurtulmaq, saleh əməllər etmək, təvazökarlıq, səbr kimi mənəvi keyfiyyətlər kimi mövzularla bağlı hədislər təsəvvüf əhlinin anlayış və düşüncəsinin təməlini təşkil edir. Peyğəmbərimizin həyatı və həyat tərzi ilə bağlı düşüncələr təsəvvüflə hədis elmini bir-birinə yaxınlaşdırmışdır. Peyğəmbərimizin sadəcə sözləri və nəsihətləri deyil, davranışları da insanlar tərəfindən nəql edilmişdir. Bunların hamısı hədislərdə öz əksini tapır. Təsəvvüfün bir elm kimi ortaya çıxmasından öncə istər hədisçilər, istərsə də mütəsəvvüflər tərəfindən qələmə alınan “Kitabüz Zöhdlər”, hədis elmi ilə təsəvvüf arasında körpü yaratmışdır (4, 87).

İslamın ilkin dövrlərində fiqh elmi dini və dünyəvi bütün məsələləri şərh edirdi. Bu elmi öyrənənlər “fəqih” adlanırdı (alim). Fiqh sözü varlığın və hadisələrin hikmətini bilən, insanın dini məsələlərdə lehinə və əleyhinə olan məsələləri bir-birindən seçməyə imkanı olan şəxsi ifadə edirdi (2, 489). Təsəvvüf də insanın lehinə və ya əleyhinə olanları həm zahiri, həm də batini yönü ilə bitib, ondan doğan nəticələrə əməl etməsidir. Fiqh dəstəmaz, namazı düzgün qılmaq, oruc, dini şərtləri bildirir. Təsəvvüf isə qəlbi təmizləyib qulu mərifətə və həssaslığa hazırlayır.

Fənni elmlərin təsəvvüflə əlaqəsi olmadığını iddia edənlər yanılırlar. Varlıqların və hadisələrin yaranmasındakı hikmət və keyfiyyətlə bağlı axtarışlar apararıq hər bir elmi fəaliyyətin yolu sonunda ametafizik bir nöqtəyə çatır. Bu da fənni elmlərin təsəvvüflə qovuşacağı nöqtədir. Çünki təsəvvüf kainatdakı bütün varlıqların sirr və hikmətlərini, yəni metafizik yönlerini ümumi olaraq təhlil, təsbit və müəyyən edir. Fənni elmlərin maraq dairəsi maddi aləm, yəni təbii şeylərdir. Buna görə də maddi aləmə aid olan hər bir kəşf Yaradıcının qüdrət və əzəmətinə çıxır. Başqa yəndən İslam maddəni belə, metafizik yönələri ilə birlikdə incələyir. Çünki maddi aləmdəki hər kəşf yeni bilinməyənlərə yol açır. Xüsusilə müasir dövrümüzdə bu elmlərin ağıllara heyranlıq, heyranlıq verən nöqtələrə çatması, nəticədə fiziki gerçəklərin metafiziklə üz-üzə gəlməsinə səbəb olmuşdur (6, 92). İnsanların genləri üzərində aparılan araşdırmalar, ortaya çıxan yeni kəşflər hər insanın özünə aid olan bir şifrəsi olduğu gerçəyini ortaya çıxarmışdır.

İncəsənət qəlbi qidalandıran vasitədir. İncəsənətdə incəlik və zəriflik insanın mənəvi dərinliyi ilə paralellik təşkil edir. İncəsənətin bir çox sahəsində təsəvvüfi motivləri görə bilərik. Mütəsəvvüflər musiqini qəlbə qida kimi dəyərləndirmişlər, heç də rədd etməmişlər. Musiqinin müşayiəti ilə səsləndirilən qəzəl, qəsidə, ilahi kimi mənzumələrin yardımı ilə qəlbi coşğuya gətirmiş və “təsəvvüf musiqisi” adlanan musiqi növünün meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Sufilərin ney, küdum müşayiətində saatlarla fasiləsiz rəqs etmələri “Nə yana dönərsiniz Allaha görürsünüz” düşüncəsi Uca Rəbbə olan sonsuz sevginin təzahürüdür.

Təsəvvüfün təfəkkür sisteminin ən mühüm ifadə vasitəsi ədəbiyyat olmuşdur. İslam dininin qəbul etdiyi ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədirlər. Təsəvvüf mənəvi, hiss, fikir və həyəcanları bəlli bir üslub və ədəb daxilində sətirlərə, misralara, sözə çevirmişdir (1, 2-3).

Qovuşa bilmədiyi hər hansı bir şəxsə sətirlər vasitəsilə çataraq, sadəcə köüllərə deyil, dərinlik və məzmun genişliyinə sahib olduğuna görə də ədəbiyyata böyük bir zənginlik vermişdir. Allahın varlığı və birliyi, yaradılış, varlığın həqiqəti, Hz.Məhəmmədə, Hz.Əliyə, imamlara və səhabələrə duyulan sevgi, təriqət ədəb və ərkanı, ilahi eşq, vəcd, insana verilən dəyər, kamil insan təsviri, dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq, nəfsin tərbiyəsi, kəramət, zikr, səma kimi mövzular təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzularıdır.

Təsəvvüf geniş mənada İslam mədəniyyətinin bütün sahələrində təzahür etdiyindən türk təsəvvüf də orijinal ədəbiyyat olaraq ümumtürk mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

Türk dünyasında təsəvvüf cərəyanının inkişaf edib yayılması ədəbiyyata da təsir etməyə bilməzdi. İnsanın nəfsini tərbiyə etməsi, ilahi eşqdən nəsibini alması və vüsala çatması, eyni zamanda dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq kimi düşüncələr təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzudur.

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra yaranan ədəbiyyat ilə təsəvvüf ədəbiyyatı eyni pillədədirlər. Anadoludakı təsəvvüfün ilk ədibləri Yəsəvinin dərişləridir. Onların dilindəki şeirlər “nəfəs”dir, “hikmət”dir. Təkkələrdə, dərgahlarda söylənən Haqq sözləri Türk xalqını bir-birinə daha da sıx bağlamışdır. Türk təsəvvüf ədəbiyyatı Mövlana, Konəvi, Yunus Əmrə, Hacı Bektaş, Eşrefoğlu Ruminin əsərlərində gözəlliyi ilə təsvir olunmuş, təsəvvüf bu şairlərin yardımı ilə ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmişdir. Təsəvvüfdən bəhs edən dərişlər həqiqət incilərini şeirlə dilə gətirmişlər. Bu mütəsəvvüflər üçün ədəbiyyat ilahi eşqi əks etdirmək üçün bir vasitə olmuşdur. Təsəvvüf ədəbiyyatında eşq hər şeydir, hər şey eşqdır. Divan və təsəvvüf ədəbiyyatlarında mütləq həqiqət olan Allaha qovuşmağın eşq və ağıl olmaq üzrə başlıca iki yolu vardır. Aşiq eşqi, zahid isə ağıl əks etdirir. Məqsədə çatdırarıq, lakin ən çətin olan eşq yoludur və daima ağılla mübarizədedir və ilahi eşq ağıldan üstün mövqedə durur.

İlahi eşq mövzusu XI-XII əsrlərdə təsəvvüf və ya təkkə poeziyasının güclənməsi ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. XIII-XIX əsrlər divan ədəbiyyatında da ilahi eşq əsas mövzu olmuş, əsasən də klassik ədəbiyyat bir eşq ədəbiyyatı durumuna gəlmişdir. Şeirlərdə səslənən meyxanə, saqi, qədəh, gül, bülbül, pərvanə kimi təsəvvüf terminləri şeirin estetik gözəlliyini təmin edən ünsürlər olmuşdur (4, 5).

Memarlıq incəlikləri ilə əks etdirən incəsənətin xüsusi növüdür. Zehni və ruhi istedadın daş, taxta üzərində təcəssümüdür. Təsəvvüfün memarlığa çox dəyərlər qazandırdığı məlumdur. İslam təsəvvüfünün dərinliyi ilə Süleymaniyyə məscidi və bütün məscid kompleksi təhlil ediləndə orada İslam ruhunun əks olunduğu nəzərə çarpır. Təsəvvüf motivlərinin ustalıqla, məharətlə simvollaşdırıldığı aydın şəkildə görünür. Həqiqətən Süleymaniyyə bir çox baxımda möhtəşəm bir “Bahid”ə, yəni tək olan Allaha çatmaq, sonra da o Vahiddən təkrar təfərrüata (çoxluğa) dönüşü simvollaşdırarıq, müstəsna gözəlliyi olan bir mənə və incəliyi özündə əks etdirən əsərdir (6, 102).

Xəttatlıq sənəti İslam incəsənətində xüsusi yer tutur. Tarix boyunca təkkə və dərgahların xəttatlığın inkişafında müstəsna yeri olmuşdur. Gözəl xətt Qurani-Kərimi ona layiq olan bir gözəlliklə yazmaq böyük bir sənətdir. Gözəl sətirləri yazıda əks etdirmək xəttatdan fəlsəfi düşüncə, səbr tələb edir. Səbrsiz, kobud insan belə bir incə işin öhdəsindən gələ bilməz. Təsəvvüfün də qayəsi ruhu nəfisdən uzaqlaşdıraraq onda nəcib, incə duyğular yaratmaqdır. Xəttatların da ruh aləmi, təmiz, rahat və həssas olmalıdır. Mənəvi güc böyük əsərlər yaratmağa zəmin yaradır. Qurani-Kərimdə əks olunan “Allah gözəldir, gözəl olan sevər” kəlamı da buna nümunədir (3, Müslim 147).

İslam davam etdikcə təsəvvüf də davam edəcək. Təsəvvüf fikir həyatımızı, düşüncə həyatımızı meydana gətirən bir məktəbdir. Təsəvvüf geniş mənada İslam mədəniyyətinin bütün sahələrində təzahür etdiyindən türk təsəvvüfü də orijinal ədəbiyyat olaraq ümumtürk mədəniyyətini zənginləşdirmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Azmi Bilgin. Türk tasavvuf edebiyatının mahiyəti. Türkiyat Mecmuası, C 24, Bahar, 2014.
2. İbn-i Həcər, “Hedyüs Mukaddimətü Fethil Bən”. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi, XVI nəşr, Nurlar, 2014.
3. Qurani-Kərim və Azərbaycan dilinə tərcüməsi, XVI nəşr, Nurlar, 2014.
4. Göksu Mehmet Davut. 4. İstanbul Edebiyat Festivali, Edebiyat ve tasavvuf. Panel Sunuları ve Tebliğler Kitabı, İstanbul, 2012.
5. Mehmet Rıhtım. Seyid Yəhya Bakivi. Bakı, 2013.
6. Osman Nuri Topdaş. İmandan əhsana təsəvvüf. Bakı, 2009.

Açar sözlər: təsəvvüf, təsəvvüf ədəbiyyatı, təkkə, ilahi eşq, hədis, təfsir, fiqh, ədəbiyyat

Ключевые слова: суфизм, суфийская литература, текке, божественная любовь, хадис, тафсир, фикх, литература

Key words: sofizm, sofi literature, tekke, devine love, hadith, interpretation, jurisprudence, literature

Summary

Sufizm it is amalgamation with eternal happenings, acquiring high morality and generosity features, to live in appropriated rules of religion Sufism. Sufism means coming closer to the Truth. Creation, the existence and unity of God, the truth of existence, respect towards the Prophet, divine love, human value, temporality of the world, and good moral principles constitute the basis of Sufi philosophy. Sufism is related to many sciences: hadith, interpretation, jurisprudence. Sufism is also related to literature, philosophy and art. All of these prove that sufism has special rol in Islam.

Резюме

Суфизм означает приобщение к вечному счастью, материально-духовное очищение, обретением прекрасных качеств и нравственности, жить соразмерно сущности религии. Суфизм означает приближение к Истине вместе с народом. Основу суфийской философии составляют такие темы, как Создание, существование и единство Аллаха, истинность существования, любовь к Пророку Мухаммеду, божественная любовь, ценность человека, прекрасное поведение. Суфизм связан с рядом исламских наук: хадисами, тафсиром, фикхом. Суфизм также связан с лиретатурой, философией и искусством. Все эти особенности доказывают, что суфизм играет особенную роль в Исламе.

RƏYÇİ: dos. N.Əfəndiyeva

Samirə Məmmədova³⁴

QƏDİM TÜRK LƏRDƏ SƏADƏT ANLAMI

Giriş. Ərəb mənşəli olan “səadət” sözü xoşbəxtlik, bəxtiyarlıq deməkdir. Qeyd edək ki, səadət ani xoşbəxtlik duyğusunu ifadə etmir. Səadət sözündə əbədi və ilahi xoşbəxtlik ünsürü, Tanrı-insan münasibəti var. Belə ki, əski abidələrə əsaslanaraq türk düşüncəsində “səadət” anlamının fərqli ifadələrdə işlədiyini müşahidə etmək olar. Səadət sözü həm qavram, həm də termin kimi işlənir. Əski türk dilində “səadət” sözünün qarşılığı olaraq “qut” kəlməsi işlənir. Mahmud Kaşğarlıın “Divani lüğət it-türk” əsərində “qut” sözü “uğur”, “dövlət”, “tale”, “bəxt”, “səadət” kimi mənə çalarlarına malikdir (7, 388). Orhon-Yenisey abidələrində, “Qutadqu-bilik”də və Kaşğarlı “Divan”ında “xoşbəxtlik” və “yaxşılıq” mənasında işlənən “qut” kəlməsinin türk dillərində işlənən mənalari belədir: qırğız, qaraqalpaq dilində - “xoşbəxtlik”, “can”, “ruh”, altayca - “sevinc”, “rahatlıq”, “əyləncə”, türkcə-“uğur”, “xoşbəxtlik”, Çağatay dilində (kot) - “həyat”, “yaşamaq”, “xoşbəxtlik”, özbəkçə-“rifah”, “xoşbəxtlik”, xakas dilində (hut) “ruh”, tatarca (kot) - “sağlamlıq”, başqırd dilində (kot) - “ruh”, “xoşbəxtlik”, “sülh”, monqolca (hutaq, hutuq) - “xoşbəxtlik”, “varlıq” və s. (28, 182). Tanyuya görə, İslam ənənəsində Allahın 99 gözəl adından biri müqəddəs anlamında qüddus digər dillərdəki mənə yaxınlığını ifadə edir (24,78). Araşdırmamızın məqsədi səadət qavramının fərqli mənə çalarlarını türkdilli abidələrdə izləməklə türk düşüncə sistemində səadətin yerini müəyyənləşdirməkdir.

Səadət-Qut

“Səadət” sözü kimi “qut” kəlməsinin də çeşidli semantikasi vardır. Qut “uğur, bəxt, tale, xoşbəxtlik, səadət” ismi və ondan düzəlmiş kutluğ “uğurlu, müqəddəs” sifəti qədim türk dilində, xüsusilə uyğur abidələrində geniş yayılmışdır (5, 188-189). Qut termini ilə bağlı geniş araşdırma aparan prof. Nerin Yayın Kırğız Epik Terimler Sözlüğü-II adlı tədqiqatında “qut” sözünün on anlamından bəhs edir: Qut gücü ifadə edir. “Qut”u əlində tutan kəs hökmdar olur. Bu bəzən “yada” (yağmur daşı)da deyilən sehirlə daş; bəzən doğan quş, bəzən də silahdır.

Qut nədir? Qutun yaranmasını qədim türk kosmologiyasına dair qaynaqlar qutun yaranmasını belə təsvir edirlər: ilk başlanğıc olan Taodan yoxluq və ilk varlıq yarandı. Şəkil, nəfəs və maddəyə malik olan ilk varlıq hərəkətə keçməklə yaruk və karang yarandı, onlar da rüzgarla birləşdikdə beş ünsür (su, od, ağac, mädən, torpaq) yarandı. Bu ünsürlər qədim türk ailələrinin kökü sayılırdı, bunlara oquş (uquş) və kut deyilirdi (10, 24).

Qut tanrı tərəfindən insana verilən gücdür. “O, istəyəne qut verir, istəyəne at, ömür verir” (16, 295-296). Qut sözü də həm termin, həm də qavram kimi işlənir. Qavram olaraq “qut” bir çox dastanlarda fərqli yerlərdə işlənir. Məsələn, qəhrəmanın anadan olması, evlənməsi, hökmdar olması, ölkəni idarə etməsi, hökmdarlıq qüdrəti, eləcə də, fəvqəladə gücə malik olan qəhrəmanlar (Manas, Altınay), yer-göy, ağaclar, qüdsi dəyərlər və s.

Qəhrəmanın anadan olması Manas dastanında deyildiyi kimi “Altay silkələdi “bə” deyib ağlayan çağanın səsi, sanki qara yer sarıldı, ələmi titrədən bir göy gurultusu eşidildi. Ağ otağa qut düşdü. Göy qurşağı kimi əylən parlaq bir işıq topası isə Cakığın aulunun üstünü örtüdü (19, 20).

Qut inancı eynilə nəsnələr, heyvanlar, insanlar, dəyərlər, məkanlar, rənglər kimi ünsürlər vasitəsi ilə insan həyatında iştirak etmişdir. Köç dastanında qut daşı zikr edilir və qut daşı uyğurların səadətinin və hakimiyyətinin rəmzidir (17, 27).

Qut siyasi iqtidar anlamında da işlənmişdir. Yəni hökmdara hakimiyyət Tanrı tərəfindən verilmişdir. Qədim türk düşüncəsində idarəçilik ilahi lütf hesab olunardı. Kağan, Tanrı iradə etdiyi, özünə Qut (dövlət, bəxt, tale) və ülüq (qismət) verdiyi üçün idarə etmə hüququna sahibdir (12, 35).

Talat Tekinin “Orhon yazıtları” kitabında *qut tale, ruzi* mənasında keçir (26, 106). H.Tanyunun “İslamlıqdan öncə türklərdə tək tanrı inancı” əsərində: “Qaraxanlı türklərindən olan Kaşğarlı Mahmud “Divani-Lüğət it Türk”də: qut, qutluluq, qutluq” deyir və “Qut kusiğ berse idhim kulınğa künde işi yükseben yokar agar”. “Tanrım bir quluna qutluluq və ululuq verərsə hər gün onun işi yüksələr” (24, 74).

Qut – can və ruh anlamında işlənir. Kül-Tegin abidələrində “Tengri yarlıkadukım üçün [ö]züm kutum bar üçün, kağan olurtum”, yəni “Tanrı buyurduğu üçün, özüm üçün kağan oturdum” (8) Qəhrəmanın anadan olması da Tanrı tərəfindən qut verilməsi idi. Tanrıdan qut alınaraq yer üzünə göndərilmişdir. Ural atasından qut alır, əsilli bir soydan gəlir. Atası da qut bir soydan gəlir. Ayxılıv da qutu anasından almışdır. Ural Batırın üç oğlu, Uralın evləndiyi üç soylu qadın və öz qutu soylu batır anlamındadır:

Atañ hiñə qot birgən,

Əsəñ hiñə hət birgən,

Atan sənə qut vermiş, anan sənə süd vermiş ... (29, 126-127)

Bundan başqa başqırd inancında ruh, can anlamında “kut kuymak” yəni “can tökmək” ifadəsi var: buna “kut kuyuv” deyilir. Xəstələnən adamın başının üzünə qoyulan suya qurşunu əridib tökürlər, xəstəyə həmin sudan bir qurtum içirən qadın əfsun oxuyur. Başqırdlar qorxunu “qutum uçdu” ilə ifadə edirlər (11, 163).

Qut qonmuş insanlar... Qeyd etdiyimiz kimi, qəhrəmanlar da Tanrı tərəfindən qut olaraq dünyaya gəlmişlər. Bu qut alma çeşidli şəkildə özünü göstərirdi. Kitabı Dədə Qorqud dastanında Təpəgöz obrazının gücü (onun gözündə olması), Manas dastanında qəhrəmanın gələcəkdə igidliyindən xəbər verən qut anadan olarkən onun əlində tutduğu qan laxtası kimi qarşımıza çıxır. Həmçinin qan laxtası ilə yanaşı qəhrəmanın əlində kül tutduğunu da görürük, yəni Manas dastanında Kan Cora və Kül Coranın ovuclarında qan və kül ilə dünyaya gəldikləri görünür (kül tutması od inancı ilə bağlı ola bilər).

³⁴ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Sumqayıt Dövlət Universiteti. hasanovas@yandex.ru

Qut sözünə əks olaraq işlənən Qutsuz- sözünü Clouson (6, 606-607) “cənnət sevgisindən məhrum” kimi, Radloff (23, II-997) qırğız, osmanlı dillərinə əsasən bəxtsiz adlandırır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında qutsuz olmaq udsuz (utanmaz) olmaqdan bətdərdir. “Uşun Qoca oğlu Səgrək” boyunda deyilir: “Qədəmi qutsuz gəlin deyincə, udsuz gəlin desünlər” (18, 162).

Qut və mənə. Ziya Göyalp isə “qut”u mana ilə eyniləşdirərək (14, 33) onu hər şeyə nüfuz edən, qüdsi mahiyyət daşıyan sehrli qüvvə kimi səciyyələndirir. Mana- qeyri-adi və fəvqəladə epifanilərdir: onlar təbii olandan fərqli bir şey ifadə edir; onlar bu fərqli şeyin varlığına işarə edir və ya ən azı onu doğurur (20, 43). Yəni, hiyləgər və ya digərlərindən fərqlənən qarıbə heyvan bir növ mücərrəd xarakter daşıyır.

Səadət - ölümsüzlük

Səadət inancı ümumtürk dastanlarında həm də əbədi həyat, ölümsüzlük axtarışında olan qədim türk qəhrəmanlarının düşüncəsində ortaya çıxır. Həyat-ölüm ziddiyyətinin qədim dastanlarda qoyuluşu və həlli nümunəsi başqırd dastanı “Ural batır” və şumer dastanı “Bilqamis” dir. Bu dastanlarda səadət qavramı daha çox yaxşılıq və birlik məzmunundan doğur. Dastanda tanrı Enlil tərəfindən bütün canlıları məhv etmək məqsədilə göndərilən Böyük Tufandan sağ çıxan Utnapişti və arvadının hekayəsində gəmi düzəldərək bitkiləri və heyvanları xilas edən Utnapişti Tanrı Enlil tərəfindən tanrı səviyyəsinə yüksəlir (4). Beləliklə, ölümsüzlük axtarışına çıxan Bilqamis öyrənir ki, insan ölümündən sonra onun adı anılarsa o, ölümsüzlüyü əldə etmiş olar. Burada ölümsüzlük vəhdət, birlik və yaxşılıqdır. Ural Batır dastanında Ural və Şülqen qardaşları valideynlərinin istəyi ilə ölümsüzlüyü tapmaq üçün yola çıxırlar. Dirilik suyunu əldə edən Ural qarşısına çıxan ixtiyardan həqiqi ölümsüzlüyün yaxşılıq etmək olduğunu eşidəndə suyu dağlara səpir, orada otlar, ağaclar bitir. Qardaşı Şülqeni bağışlaması ilə Ural yenə nəcib keyfiyyətləri ilə əbədi ömür qazanır.

Ul da bulha yaxşılıq
Kükke le osopyakşılıq,
Huğa la batmas yaxşılıq
Telden de tösmesyakşılıq
Barı eşke baş bulır,
Uzene le, keşege
Menge yeşer as bulır (1, 150).

(Onun adı yaxşılıqdır, göyə qalxmaz yaxşılıq, yerə batmaz yaxşılıq, odda yanmaz yaxşılıq, dildən düşməz yaxşılıq. O bütün əməllərdən ucadır. Özün və insanlar üçün əbədi həyatın yolu budur).

Kitabi-Dədə Qorqudda “Dəli Domrul” boyunda cismani ölümün qaçılmaz olduğunu görən Dəli Domrul, xeyirxah əməlləri ilə əbədi həyat qazanacağını düşünərək Tanrıdan aman diləyir:

Ulu yollar üzərinə
İmarətlər yapayım sənin için,
Ac görsəm, toyurayım seninçün,
Yalincıq görsəm, tonadayım senin için (18, 116).

Haqq Təalaya Dəli Domrulun sözü xoş gəldi, Dəli Domrula və ona sədaqətli olan xanımına 140 il ömür verdi.

Səadət-Onqon

Qutluluq türk düşüncəsində fərqli məfhumlarda ortaya çıxmışdır. Daha çox maral, qurd, at, quşlardan Humay, Simurq quşu və s. Ziya Göyalpə görə qədim türklərdə totemə “onqon” deyilirdi. Quş onqonları türk inancında geniş yayılmışdır, xüsusilə ov quşları şahin, qartal, şunqar... “Onqon” Altay və Yenisey türklərinin “töz” və ya “tös”, Tuba və Uranxay türklərinin “əran”, Yakutların “Tanqara, əməgət”, qədim oğuzca “totem”, Altay Yenisey ləhcəsi ilə uyğurca “məşə, əsas” Mahmud Kaşğarının “Divani-Lügət-it Türk”ündə “əsil, məşə”, çağatay türklərində “damğa, soy, nəşəb, ailə, kimi mənələrdə açıqlanır (22, 32-34).

“Oğuznamələr”də “onqon” səadət kimi verilir. Oğuzların 24 boyuna onqon, yəni tös olmuş bu onqonlar tamğa kimi işlənmişlər. Oğuznamədə deyilir ki İrql Xoca, hələ Oğuzun sağlığında bir yarısı Bozuq, bir yarısı Uçuq adını alan bu oğullardan olan iyirmi dörd övladın hər birinə bir ayama verdi; yenə hər birinə, bunların kimə aid olduğunu bildirmək üçün heyvanlara vurmağa tamğa müəyyən etdi. Hər bir oğula hansı heyvanın onqon olacağını da bildirdi. “Onqon” - “Aziq bolsun” sözündən törəmişdir, yəni xoşbəxt (kutlu) ol- sun; onqon “xoşbəxtlik” və “dövlət” deməkdir (21, 54). Ona görə də quşlar qutlu sayılmış, hətta hökmdarlıq əlaməti sayılmışdır.

M.Kaşğariyə görə “ıduk-kutlu və mübarək olan, əslində sahibinin etdiyi nirdəhd üçün saxlanan, yunu qırılmayan, südü sağılmayan, yük verilməyən hər heyvana bu ad verilirdi. Moğolların “onqon” hesab etdikləri heyvanlara da minilməz, toxunulmaz, südü sağılmaz. Toxunulmaz olduğu üçündür ki, “mübarək, qutlu” anlamına gəlir (9, 294). Bunlarla yanaşı türk dastanlarına qu quşu yaradan zirvsinə yüksəlir. Yaradılış dastanında yer üzünü sudan ibarət olanda Tanrı Kayra xan yaratdığı varlıqla birgə suyun üzərində iki qu kimi üzürdü. Ural batır dastanında Humay Samru (Simurq) şahın Günəşdən olan qızıdır, ağ qu şəklinde yeri gəzməyə çıxmışdır. İbtidai görüşləri əks etdirən bu quş batırlara xeyirxahlığı ilə yad olunur.

Səadət-Örgünç

Səadətin bir başqa mənası kimi “örgünç” kəlməsi işlənirdi. Türk kozmolojisine giriş kitabında “sevinmək” ırhı deyə keçir:

“Sevinç, Ögrünç sanga kelti. Sanga törülüğ törü tegdi. Sini kamagun taplatı, beg kolgah.” (Sevinc, səadət sənə gəldi. Sənə törəli törə dəydi, səni kamu seçdi, bəy qılmaq üçün) (10, 149). Sevinmək ırhı bəylik və atalara qurban uğuru ilə bağlı ayinə deyilirdi. Mətnin davamı Çin dilində kuada yer alır, orada deyilir ki, ən qədim hökmdarlar musiqi çalaraq ən

yüksək tanrıya qurbanlarını verir və ulu babalarını da dəvət edirdilər.

İrkları kosmoloji ideogram kimi səciyələndirən Dr. Emel Esin, ikili düzənə malik (göy və yer-sub, yarıq və karang) kainat düşüncəsinin kriptografiyasına (yazılı işarələrinə) çin dilində kua, türk dilində ırk deyildiyini yazır (10, 26). Günəş, ay və kağanlıq ayınlarından bəhs edərəkən Çu və Hsiungnu dönmündə, eləcə də göy türk, uyğur, Xaqan türk dönmündə Gün-Ay hökmdarlıq rəmzi idi.

Səadət – gönənç

Bundan başqa səadət anlamında “Gönənç”, “Gönənmənlik” kəlmələri də işlənmişdir. [gönənç] (27, 470).

Səadətə ermək

Qut ilə bağlı inancları nəzərdən keçirərəkən qutun Tanrı tərəfindən gədiyini gördük. Bununla belə səadətə, quta yüksəlmə də vardır. Səadətə yüksəlmə ölümsüzlükdən bəhs edərəkən qeyd etdiyimiz kimi, xeyir əməllə, eləcə də müəyyən ayinləri icra etməklə mümkündür. Ural-Altay xalqlarının inancında göyə yolçuluqla bağlı ayin vardır. Ayinə görə ilk gecə, yeni bir yurd qurulur və bunun üçün budaqları budanmış bir qayın ağacı yerləşdirilir və ağacın üstü doqquz yerdən oyulur. Bir dənə ağ at qurban kimi seçilir; çadırdan od yandırılır, şaman davulunu dumana tutur, ruhları çağırır, sonra çadırdan çıxaraq içi saman dolu bir qaz kuklasına minir və əllərini uçurmuş kimi çırparaq oxuyur:

Bəyaz göyün üstünə,
Bəyaz buludların ötəsinə,
Mavi göyün üstünə,
Mavi buludların ötəsinə,
Yüksəl göyə ey quş!

Ayinin ikinci hissəsində, növbəti gecə, şaman, atın ruhunu Ülgənə qədər daşıyır. Davulunu tüstüyə tutub göy quşu Merkütü çağırır ki onun sağ çiyinə qonsun; bundan sonra şamanın yüksəlişi başlayır: ayin ağacının oyuqlarını (pillələrini) yavaş-yavaş dırmanan şaman, göyün doqquz qatını çıxır və göyə qalxdıqca gördüklərini danışır. Göyün altıncı qatında aya, yeddinci qatında günəşə ehtiram edir, doqquzuncu qatda, Ülgənin qarşısında diz çökərək qurban edilən atın ruhunu ona təqdim edir. Qurbanın qəbul edilib-edilmədiyini öyrənən şaman, Ülgəndən gələcəklə bağlı xəbərləri dinləyir, yerə yığılır, dərin yuxuya gedir, bir müddət sonra ayılır (20, 118-119). Yüksəlmə rəmzi sonrakı dövrlərdə Balasaqunlu Yusifin “Qutadqu-bilik” əsərində də davam etdirilir. Əsərin qəhrəmanı Odqurmuş yuxusunda əlli pilləli nərdivanla yuxarı qalxır, nərdivanın sonunda bir atlının verdiyi suyu içəndən sonra göyə yüksəlib gözdən itir (13, 312).

Səadət-dövlət

Mənəm nişan verən nədir səadət -

Ədalət, qənaət, təfəkkür, dövlət (2, 44).

Səadətə göstərən elm olan “Kutadqu-bilik”də dörd qəhrəman dövlətin əsasının rəmzi kimi çıxış edir: Xaqan-ədalət və adil qanunu, böyük vəzir-siyasi iqtidarı (kut və dövlət), ikinci vəzir- ağıl və anlayış, zahid-qənaət, irfan, aqibət. Gündoğdu hökmdardır, “köni törü”nü (doğru törəni), doğru yolu, ədalətə “günəş”lə təmsil edir. Günəş işıqdır, hər canlıya şəfqətini bərabər verir. Xaqan da da idarə etdiyi insanlar üzərində ədalətli, şəfqətli olmalıdır. Xaqan həm də “tabğaç” yəni “xalqın xidmətçisi”dir. Bu törə, ağıl, qut, könül və qılıncla qorunur. Ay oldu / Aydoldu ilk vəzirdir, səadətə təmsilçisidir. Ayın görünmə şəklinə uyğun olaraq xoşbəxtlik də görünür və görünməz olur. Burada qut (xoşbəxtlik) “siyasi güc, dövlətin iradəsi, siyasi qüdrəti” anlamındadır. A.Cəfəroğluya görə, “törə dövlət düzənində təməl ünsür” kimi çıxış edir (5, 250). Törə ənənəvi olaraq dəyərlər cəmidir, hüquqdur. Qut və Törənin bağlılığı bu əsərdə Ay və Günəşin əlaqəsi kimidir. Necə ki ay günəşdən nurunu alır, qut da törədən alır ziyasını. Dövlətin varlığı qanunların, hökmlərin işləməsinə bağlıdır, həmin hökmlər Törəni ifadə edir (3, 83). Törənin məzmununa xalqın hüriyyəti, hökmdarın vəzifələri, hökmləri daxildir. Bu baxımdan qədim türklərdəki qut anlayışından fərqlənirdi. Yəni burada törə, ilahi mənşəli qutdan üstün idi. Hökmdar törəyə sadıq olarsa qut sahibi olurdu.

Nəticə. Tədqiqatımızda qədim türk fəlsəfəsi, dastanları, mədəniyyəti, eləcə də sosial-siyasi təfəkkürü kontekstində “səadət” qavramını işıq salmağa çalışdıq. Səadət sözünün qarşılığı kimi işlənən “qut” sözü, “səadət”in termin kimi işlənərək törə, dövlət mənaları, totemizmdə onqunların qutlu bilinməsi, qut anlayışının fərqli dövrlərdə fərqli mənə kəsb etməsi, səadətə yüksəlmənin şərtləri kimi məsələlərin Səadət-qut, Səadət-Onqon, Səadət-Ögrünç, Səadət-Dövlət kimi yarım başlıqlar altında şərhini verməklə səadətə xoşbəxtlik anlamından başqa digər göy, dövlət, törə kimi mənə çalarlarını açıqlamağa çalışdıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A.Ş. Mirbadaleva, M.M. Sagitov və A.İ. Harisov, Başkırt Halık Eposı, Moskova, Akademiya Nauk. SSSR, 1977
2. Balasaqunlu Y. Qutadqu bilik (poema). Tərc: Xəlil Rza Ulutürk. Bakı: Gənclik, 2003
3. Başer, S. Kutadgu Bilig’de Kut ve Töre. İrfan Yayınları, İstanbul 2011
4. Bilqamis dastanı. Tərc. Oməroğlu. Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1999
5. Caferoğlu A. Eski Uyğur Türkçesi sözlüğü. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1968
6. Clauson, S. G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish. London: Oxford University Press, 1972
7. Divani-lüğət it türk, cilt IV, B.Atalay terc. Ankara, 1943
8. Ergin, Muharrem. Orhon Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1996
9. Eröz M. Türk ictimai hayatında totemizm izləri. İslam Tetkikleri Enstitüsü dergisi. Cild V. Cüz 1-4. İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1973
10. Esin, E. Türk Kozmolojisine Giriş. Toplu eserler. İstanbul: Kabaçı Yayinevi, 2001
11. Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Mili Eğitim Basımevi, 1976
12. Eski Türklere Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları. Ahmetbeyoğlu A. Tarih Dergisi - Turkish Journal of History, 71 (2020/1)
13. Kutadgu Bilig. Metin. Haz: Kaçalin S.M. T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü. [file:///C:/Users/user/Downloads/Kutadgu Bilig Yusuf Has Hacip- Orjinal.pdf](file:///C:/Users/user/Downloads/Kutadgu%20Bilig%20Yusuf%20Has%20Hacip-Orjinal.pdf)
14. Gökalp, Z. Türk Medeniyeti Tarihi; Tokar Yay. Genel Dizi No:216, “Doğudan Batıdan Seçmeler” Dizisi No:17, Ziya Gökalp Külliyyatı: 5; İstanbul: 2007
15. İnan A. Eski Türk Dini Tarihi. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1976.

16. Kafesoğlu İ. Türk milli kültürü, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1977.
17. Kırğız Destanlarında Kut İnancı. Yüksek lisans tezi. Haz: Akdeniz A. İzmir: 2010
https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/344820/yokAcikBilim_368889.pdf?sequence=1
18. Kitabı Dədəm Qorqud əla lisani-taifeyi oğuzan. Tərtib edən: Əlizadə S. Bakı: Yeni Nəşrlər evi, 1999.
19. Manas destanı. Yusupov K. Ankara: Atatürk Kültür merkezi, 2009.
20. Mircea E. Dinler Tarihine Giriş. Çev: Arslan L. Haz: Kocabıyık E. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003
21. Oğuznamə. Rəşidəddin. Tərtibçi Osmanlı İ.O. Bakı: Azərbaycan Milli Ensiklopediyası NPB, 2003
22. Ögel B. Türk mitolojisi. I. Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
23. Radloff, W. Versuch eines Wörterbuches der Türk - Dialekte I (1893), II (1899), III (195), IV. (1911), S.Petersburg: 1983
24. Tanvu, H. İslamlıqdan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı
Ankara:1980
25. Tarama Sözlüğü III, XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, E-İ. Ankara: TDK Yayınları, 1996
26. Tekin T. Orhon Yazıtları, Yıldız, Dil ve Edebiyat Dizisi: 1, İstanbul: Kitap Matbaası, 2003.
27. Türkmen Dilinin Düşündürüş Sözlüğü. I tom A-Ž. Aşgabat:2016
28. Türkmen Dilinin Sözkökü (Etimolojik) Sözlüğü. Atanyazow S. Aşgabat: Miras, 2004
29. Ural Batır dastanı. Mehəmmətşah Burangulov variantı.

Açar sözlər: səadət, qut, dövlət, onqon, örgünc

Key words: happiness, felicity, state, ongon, orgunch

Ключевые слова: счастье, блаженство, онгон, оргунч

The notion of Felicity among the ancient Turks

Summary

The Arabic word "saadat" means felicity. In the word felicity there is an element of eternal and divine happiness, of divine-human relations. So, based on the old monuments, the definition of "happiness" in Turkish thought appears in different expressions. The word happiness is used both as a concept and as a term. In ancient Turkish, the word "kut" is used as an equivalent to the word "happiness". In "Divan lugat at-Turk" by Mahmud Kashgarli, the word "gut" has such shades of meaning as "success", "state", "fate", "luck", "happiness". This research is aimed to determine the place of felicity in the system of Turkish thought, by following the varying meanings of felicity in Turkish literary monuments.

Значение счастья у древних тюрков

Резюме

Арабское слово «саадат» означает блаженство. В слове блаженство есть элемент вечного и божественного счастья, отношений между богом и человеком. Итак, ссылаясь на древние литературные памятники, можно утверждать, что значение слова «счастье» в тюркском сознании (мышлении) проявляется по-разному. Слово счастье используется и как понятие, и как термин. В древне турецком языке слово «кут» используется как эквивалент слова «счастье». В «Диван лугат ат-тюрк» Махмуда Кашгарли слово «кут» имеет такие значения, как «успех», «судьба», «удача», «счастье». Цель нашего исследования – определить место счастья в системе турецкого мышления, проанализировав различные значения этого понятия в тюркоязычных литературных памятниках.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Şahanə Məmmədova¹

“ZƏNBUR” JURNALININ TƏNQİD HƏDƏFLƏRİ VƏ ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinin mürəkkəb, ictimai ziddiyyətlərlə dolu bir dövrünü əhatə edir. Bu dövrdə I rus inqilabının təsiri ilə azadlığa meyli, yenilik və tərəqqiyə rəğbəti, mədəni geriliyə, vaxtı ötmüş adət və ənənələrə tənqidi münasibəti əks etdirən bir sıra satirik jurnallar nəşrə başladı. “Kəskin sinfi mübarizə şəraitində həyatda hökm sürən mənfiliklərə, xalqın məhrumiyyətlə dolu olan yaşayışına diqqəti cəlb edən satirik jurnallar gülüş vasitəsilə kütlələri ayıldır, onları öz hüquqları uğrunda ictimai mübarizəyə qoşurdu”. (1, s.5) Bu jurnallar içərisində öz ideyası və siyasi istiqaməti etibarilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrinə sadiq qalan “Zənbur” xüsusi seçilirdi. İlk nömrəsi 1909-cu il martın 13-də çapdan çıxan “Zənbur” jurnalının nəşri doktor Əbdülxaliq Axundov, redaktorları müxtəlif vaxtlarda R.Səlimxanov, Ə.Əzimzadə, M.Pələvəndov olmuşdur. Jurnalın 22-ci nömrəsindən etibarən (25 iyun 1910) baş redaktoru eyni zamanda Ə.Müznib idi. 1909-1910-cu illərdə nəşr olunan jurnalın ümumilikdə 70 nömrəsi çapdan çıxmışdır. Jurnal hər həftənin cümə günləri “Kaspi” mətbəəsində nəşr olunur, öz fikirlərini geniş oxucu kütlələrinə çatdırmaq üçün felyeton, poçt qutusu, sual-cavab, karikatura və s. bədii, publisistik yazı və rəsm üsullarından istifadə edirdi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrini davam etdirən “Zənbur” ictimai ideyalarını hamının başa düşdüyü sadə xalq dilində ifadə edirdi. Bu publisistik üslubun tələblərinə cavab verməklə jurnalın oxucular arasında geniş yayılmasına böyük təsir göstərirdi. “Zənbur” da “Molla Nəsrəddin” kimi dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparır və onu ərəb-fars, rus sözləri ilə eybəcər şəkllə salanlara dərin nifrətini bildirirdi. Ədəbi dilimizin süni olaraq qəlizləşdirilməsi əleyhinə çıxan jurnal öz səhifələrində bu haqda çıxışlar edir, dilimizi yad ünsürlərlə zəhərləyənləri kəskin tənqid edirdi: “Srağagün bizim Kəblə Hacı ağa kənddən gəldi, görüşməkdən sonra dedi:

– Rafiq, təzə xəbərdən-zaddan nəyin var? Bugünkü qəzeti oxumusan?

Dedim, qəzeti gətirdilər, baxanda gözüüm sataşdı “Aydınlıq gecə” sərlövhəli bir məqaləyə. Başladım oxumağa:

– Qəmər... şu fanus səmavi şərqi üfqiündən təzə doğmuş məlikli hürriyyət kimi parlaq... lar bə nəzəri-fərib xəndei-nəvay yağdırıyordu.

– Rəfiq, axı bir dayan. Sən ki tək özün üçün oxumursan, axır mənim üçün oxuyursan. Mən ki başa düşürəm.

... Sən Allah, sən ki qələm əhlisən, heç özün başa düşürsən nə oxuyursan? Adə, bu türk dili olmadı ki. Ərəbdən, farsdan, bəlkə, Yəmən ərəblərinin dilini də ötdü-getdi. Kül bizim başımıza! Bizim kimi avamı belə dilli məqalələr ilə ayıldacaqlar”. (2)

Xalq arasında maarif və mədəniyyəti yaymağa çalışsan “Zənbur” ölkədəki mədəni geriliyə, təhsil sistemindəki nöqsanlara acı-acı gülür, öz səhifələrində çap etdirdiyi nümunələrdə bu barədəki narahatlığını tez-tez dilə gətirirdi. Elmin, maarifin dəyərini anlamayan, inkişaf etmiş xalqlardan geri qalan millətinin acınacaqlı taleyi “Zənbur” jurnalının ətrafında birləşən sənətkarlarda dərin kədər və təəssüf hissi doğururdu: “Bədbəxt Məşqətənin məktəbi “xoşbəxt” cahillərin köməkliliyə qapandı”. (3)

Dünyadan bixəbər, “xoşbəxt” görünən cahillər ilə onların bədbəxt taleləri arasındakı təzad dövrün reallığını əks etdirirdi.

Jurnalda nəşr olunan nümunələrdə ümumxalq dilində tez-tez istifadə olunan ifadələrə, atalar sözü və məsəllərə, frazeologizmlərə və s. geniş yer verilmişdir. Bu ifadə və deyimlər obrazların nitqini və xarakterini fərdiləşdirməyə xidmət edirdi. Aşağıda verilmiş nümunəyə nəzər salaq:

“A Molla bacı, ümidim yenə sənə gəlir. Qulbeçəvün bir yetimçəsi var. Bu gün bir həftədir, dilboğaza qoymur, ağlamaqdan nalan olub. O cəhənnəmə (təki sənün başıva sədəqə oleydi), tamam ev cəzanə gəlib. Gecəimizi gündüzə döndərib, gündüzümüzü gecəyə. Çapalamış olur, yatmır. Bilmək olmur o yer sıxmışa nə olub. Yeyəndə bir dana qədəri yeyir. Helə yatmağa gələndə yuxusu çəkilir ərşə. Xalqın başına ağıl qoyan Bircə bacı indi bir küçüyün əlində aciz qalmışam”. (4)

İki avam qadın arasında qurulmuş bu dialoqda təbiiliyi təmin etmək məqsədilə məişətdə geniş istifadə olunan ifadələrə, frazeologizmlərə (dilboğaza qoymamaq, yuxusu ərşə çəkilmək, başına ağıl qoymaq), vulqar sözlərə və s. yer verilmişdir. Dialoqdakı aydınlıq, sərbəstlik və təbiilik obrazların nitqi və xarakteri, düşdüyü konkret psixoloji vəziyyətdə haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaradır.

Jurnalda bədii və publisistik nümunələr sadə xalq dilində yazılsa da, bəzi nümunələrdə qəliz ərəb-fars sözlərinə və tərkiplərinə də rast gəlinir. Bəzi nümunələr isə bütünlüklə farsca yazılmışdır.

Bundan başqa jurnalda nümunələrdə istifadə olunan varvarizmlər (pajarnı, uçitel, abrazovanni, konsilyum, mirovoy sud, uşkola və s.) çar hökumətinin əsarəti dövründə dilimizə daxil olan əcnəbi sözlərin məişətdə geniş istifadəsi ilə əlaqədardır.

Jurnalda bədii və publisistik üslubun bütün imkanlarından istifadə olunmuşdur. Nəşr olunan nümunələrdə istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri (epitet, təşbeh, mübaliğə, kinayə və s.) obrazlılığı təmin etməklə fikrin oxucuya daha təsirli çatdırılmasına xidmət edirdi. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

“Mollalar öz işlərini çox yaxşı bilirlər, onların ayaqları biləni bizim başımız bilməz”. (5)

Nümunənin müəllifi bədii kinayə vasitəsilə mollaların iç üzünü açıq və onların əslində avam xalqı aldatmağın

¹ AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

e-mail: shahanamammedovah@gmail.com

yollarını “çox yaxşı” bildiklərinə dolayı yolla eyham vurur. Dini əlində bayraq edən mollalar xalqı özlərinin də dediyi kimi “qoyun-quzu sürüsü kimi” itətdə saxlayırdılar. Başqa bir nümunədə isə təşbeh vasitəsilə mollalar öz çirkin əməllərinə görə iblisə bənzədilir:

“Molladır iblistək evlər yıxan, agah olun!” (6)

Aşağıda verilmiş nümunədə isə mollaların iktüzlülüüyü və riyakarlığı, min bir cildə girmələri ifşa olunur:

“Bu mollalar belə ləvəş cinsidirlər, gah qan kimi qızarırlar və gah topraq kimi bozarırlar”. (4)

Din və fanatizm əleyhinə mübarizə aparan “Zənbür” jurnalı “Molla Nəsrəddin” əsənlərini davam etdirir, ruhani qüvvələri tənqid etməklə xalqı qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı. Jurnalın səhifələrində fanatizmi, mövhumatçılığı tənqid edən nümunələrə geniş yer verilməsi bu fikri bir daha sübut edir:

Ey cəmaət, qıl ibadət, abid ol Sənan kimi,

Dəstəmaz al, qıl namazın surəti-bican kimi.

Gər günahın olsa dəryadək tökülmüş qan kimi,

Pak olarsan cümləsindən çeşmeyi-heyvan kimi.

Bu əfəndi sözlərinə gəl inan, agah olun! (6)

Nümunədə obrazlılıq həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik səviyyədə təmin olunmuşdur. Burada “a” və “ə” səslərinin sözlərin müxtəlif yerlərində təkrarı assonans, bənzətmə bildirən “kimi” qoşmasının misraların sonunda təkrarı epifora, misralarda söz sırasının pozulması isə inversiya yaratmışdır. Bundan başqa nümunədə təşbehdən də istifadə olunmuşdur. (abid ol Sənan kimi, qıl namazın surəti-bican kimi, günahın olsa dəryadək tökülmüş qan kimi, pak olarsan cümləsindən çeşmeyi-heyvan kimi)

Xalqa üzünü tutan vaiz onlara Sənan kimi Allaha ibadət etməyi, cansız ölü kimi dəstəmaz alıb namaz qılmağı təbliğ edir və bu yolla onları guya öz günahlarından təmizləyib, dirilik çeşməsi kimi təmiz və pak olacaqlarına inandırır, əslində isə onları daha çox günah etməyə təşviq edir. Bu fikri jurnalda verilən başqa nümunələr də təsdiq edir:

“Səməd əfəndinin moizəsindən sonra ki “Dəstəmaz alanda günahlarınız əzalarınızdan rəf olur”, – camaat gecələr oğurluq edib, adam öldürür, günlər dəstəmaz alırlar”. (6)

“Həmişə tövbə qapısı qaraüz bəndələrə haqdan açıqdır”. (2)

Jurnalda mollaların, şeyxlərin pirləri, ocaqları gəlir mənbəyinə çevirməsi, sadə xalqın isə belə pir və ocaqlara pənah aparması, xəstəlik və dərdlərinin çarəsini pirlərdə tapması bədii kinayə vasitəsilə tənqid olunur:

“A kişilər, a biinsaflar, adam belə-belə ocaqlara şəkk gətirər? “Babaratma” pirinə şəkk gətirən kafir olar. Rəhmətlik babam deyirdi: “Oğul, hardan olsan, “Babaratma” pirini yadımdan çıxartma. Başın ağrıdı, canın ağrıdı, “Babaratma” pirinə get”. İndi bu vəsiyyəti mən heç unutmanam. Qurban olum belə ocağa! Bu ocağa gedəni nə həkimə işim düşər və nə o imansızların acı dərmanların içərim”. (3)

Ümumiyyətlə, “Zənbür” daki nümunələri təhlil etdiyimiz zaman aydın olur ki, cəmiyyətdəki nöqsan və qüsurları tənqid etmək üçün jurnalda ən çox istifadə olunan bədii ifadə vasitələrindən biri məhz kinayədir. Fikrin dolayı yolla çatdırılması oxucunu birbaşa tənqid hədəfinə yönəldir və hədəf haqqında aydın təəssürat yaradır. “Zənbür”ün 24 aprel 1909-cu il tarixli nömrəsində verilmiş bir nümunəyə nəzər salaq:

“Bizim hamamların suyuna nə olub? Tərtəmiz güləb kimi. Əgər bir az üzündə yağ görsən, nə eybi var? Əlinlə o yana-bu yana eyliyib, sonra çim, ol tərtəmiz. İrtimasi-qüslə lazımdır bir xəzinə su. Sənin onun iyində, rəngində və təmində nə işin var? Əgər fikrivə birdən gələ ki, xəzinənin içinə cürbəcür adamlar: keçəl-küçəl, nə bilim, qotur-motur girirlər, nə olur, onları məgər Allah xələq etməyib? Adam naşükür olmaz! Hamı Allahın bəndəsidir. Allahın pis dərdini yaxşı bəndəsi çəkər. Nə lazım onların ürəyin sındırmaq? Mən qorxuram belə sözləri ağzıma alım danışam, çünki heç lüzumi yoxdur. Yaxşı zadı tərif eyləmək özü bir qəbih zəddir”. (7)

Nümunədən də aydın olduğu kimi, buradakı əsas tənqid hədəfi Bakı hamamlarındakı natəmizlikdir. Suyu “tərtəmiz güləb kimi” təsvir edilən bu hamamların əslində xəstəlik mənbəyi olmasına eyham vurulur.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının izi ilə gedən “Zənbür” Yaxın Şərqi ölkələrinin həyatında baş verən ən mühüm siyasi hadisələrə də öz münasibətini bildirməyə çalışırdı. Bildiyimiz kimi, birinci rus inqilabının təsiri ilə ilk qüvvətli inqilabi hərəkət İranda başlamışdı. Jurnalın nəşrə başladığı 1909-cu ildə isə İran və Türkiyədə inqilabi-demokratik hərəkət özünün ən yüksək dövrünü yaşayırdı. “Zənbür” həmin ölkələrdəki inqilabi hərəkəti, xalq kütlələrinin ağır vəziyyətini öz səhifələrində tez-tez işıqlandırır, inqilab xainlərini ifşa edirdi. Jurnalın 20 mart 1909-cu il tarixli nömrəsində verilmiş nəzm nümunəsində Məhəmmədəli şah və onun tərəfdarlarının xalqa tutduğu divan inandırıcı bədii lövhələrlə bu şəkildə əks olunur:

Düşdü şəriş millətə, çəkdi xəlayiq ələman,

Doldu qovğa ruyi-ərzə, tutdu İrani fəğan.

Şahi-İran Mədəli öz fitnəsin qıldı əyan,

Məclisi-millə dağıtdı, yıxdı evlər, tökdü qan.

Bəddi qan tökdün, qəsəm yad eylədin bəhri-ziyad. (5)

İran şahı Məhəmmədəli şahın inqilabi qüvvələrə qarşı törətdiyi xain əməllərin təsvir olunduğu bu bənddə istifadə olunan bədii ifadə vasitələri (inversiya, mübaliğə), frazeologizmlər (yıxdı evlər, tökdü qan) obrazlılığı təmin etməklə şeirin bədii təsir gücünü qüvvətləndirir.

Məhəmmədəli şah və onun əlaltılarının İranda yaratdığı “əmin-aman” vəziyyətə “Zənbür” öz münasibətini

belə bildirirdi: “A kişi, mərifət nə yaxşı şey imiş! Adamda olanda döndərib onu bir parça molla eyləyir. Məmləkəti-İran da bu dərəcədə əmin-aman Əmir Bəhadirin mərifət siyasiyəsindən naşi olmuyubmu? Əlhəq, müsəlmanlara vacibdir, bu büzürgvarların qədərini bilsinlər”.(3)

Göründüyü kimi, bədii sual və kinayənin köməyi ilə inqilab düşmənlərinin İranda yaratdığı qarışıq vəziyyət barədə oxucuda aydın təsəvvür yaradılır.

Jurnalda çar Rusiyasının üzde İrana “sevğisi”, əslində isə onun milli istiqlaliyyətini boğmağa çalışmasına kinayə ilə eyham olunur: “Rəis piyaləni qalxızib dedi:

– İçək İrannın tərəqqisinə! Bizlər iranlıları sevirik”. (6)

“Zənbur” jurnalında Azərbaycan qadınlarının taleyi, bütün insani hüquqlardan məhrum olmaları və s. məsələlərə aid də çoxlu nümunələrə rast gəlmək olar. Qadınların düşdüyü çıxılmaz vəziyyət, onların ağır həyat şəraiti kimi problemlər jurnalın daim diqqət mərkəzində olmuşdur:

Nə boşlayır, nə də yaxşı saxlayır,
Qaramaltək bizi evdə bağlayır.
Gecə-günüz kasıblıqdan ağlayır,
Eşitmişəm, bizim kişi evləyir.

Üç arvadıq bir evdə düşmən kimi,
Gündə urub əzir mənim əngimi.
Kim dözər bu qalmaqala mən kimi?
Eşitmişəm, bizim kişi evləyir. (6)

Burada Azərbaycan qadınının hüquqsuzluğu, kölə vəziyyətinə salınması, məruz qaldığı ağır işgəncələr inandırıcı bədii lövhələrlə əks olunmuşdur. Bütün hüquqları tapdanan qadının dilindən verilən bu şeir nümunəsi o zamankı dövrün acı gerçəkliklərini əks etdirir. Nümunədə təşbeh, bədii sual, təkrir vasitəsilə fikrin bədii təsir gücü artırılmışdır.

Bundan başqa jurnalda klassik üslubda istifadə olunan bəzi bənzətmələrdən satirik tənqid hədəfini ifşa məqsədilə istifadə olunmuşdur:

Qəddi kiçik, miyani ceyran kimi,
Cüt məməsi lumiyi-İran kimi,
Bus eyliyə, qucaqlıya can kimi,
Ağzı kiçik, ətirli rübhan gərək. (4)

Yaxud:

Dindirmiyə, söylətmiyə bir kəsi,
Daş kimi lal ola, bizəban gərək. (4)

Tənqid hədəfinin dilindən bu sözləri verməkdə “Zənbur”un əsl məqsədi qadınları “daş kimi lal” deyil, öz insani hüquqlarının müdafiəçisi kimi görmək istəyidir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının layiqli davamçısı olan “Zənbur”un qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri də “millət dərdindən əriyən” müftəxor və boynuyoğunların, xalqın halal qazancını mənimsəyən ağaların, bəylərin, qoçuların ifşası idi: “Kim cürət edə bilərdi mənə söz desin? O saat bir güllə təpəsindən yapışdırardım. Xalq qazanırdı, mən yeyirdim. Hamısının pulu mənim deyildimi?” (3) İnqilabdan əvvəlki dövrə həsrəti ifadə edən bu nümunədə bədii sual vasitəsilə fikir birbaşa oxucunu tənqid hədəfinə yönəldir.

Jurnalda nümunələrdə fikrin təsir gücünü artırmaq üçün bəzi simvol və işarələrdən də istifadə olunmuşdur. “Şir və xurşid” felyetonundakı iranlı mənəb sahibi Rahətülhülqumun adı əslində xalqın malını rahatlıqla mənimsəyən, onları ağır və yoxsul həyat şəraitinə düşürən müftəxorlara işarədir.

Ümumiyyətlə, “Zənbur” jurnalında istifadə olunan bədii təsvir və ifadə vasitələri rəngarəngliyi ilə seçilir. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Gəldi çün boynuyoğun, zorbaqarın meydana,
Guş ver, bir neçə söz ərz eyləyim mərdanə.(8)

Bu nümunədəki “boynuyoğun” və “zorbaqarın” ifadələri sinekdoxa olmaqla bütöv bir anlayışı, yəni xalqın qanını soran, malını çapıb-talayan hakim zümərəni təmsil edir.

Başqa bir nümunədə isə ahəngdarlığı artırmaq və fikri qiüvvətləndirmək üçün təkrirdən istifadə olunmuşdur:

Nə canəvərə, nə öküzə, nə itə,filə,
Nə çöllüyə, şəhr əhlinə, çobanə sataşma.
Nə şahə, nə soltanə, vəzirə, nə əmirə,
Nə seyyidə, nə alim zişanə sataşma. (4)

Şeirdə misraların “nə” bağlayıcısı ilə başlaması anafora, ikinci və dördüncü misraların sonundakı “sataşma” feilinin təkrarı isə epiforadır.

Aşağıdakı misrada isə obrazlılığı özünü fonetik səviyyədə göstərmiş, “m” səsinin sözlərin əvvəlində təkrarı alliterasiya, “a” və “ə” səslərinin sözlərin müxtəlif yerlərində təkrarı isə assonans yaratmışdır:

Marü mələx və muri-Süleymanə sataşma. (4)

“Zənbur”un tənqid hədəfləri və bədii xüsusiyyətləri haqqında deyilən müsbət fikir və təhlillərdən başqa onu da

qeyd etmək lazımdır ki, jurnalın bəzi ziddiyyətli və zəif tərəfləri də var idi. “Zənbür”ün bir çox hallarda tənqid hədəfini göstərmiş, lakin çətinlikdən çıxış yolunu göstərə bilməməsi, öz səhifələrində bədii və ideya cəhətdən bəzi zəif nümunələri çap etdirməsi və s.buna misal ola bilər. Jurnalın ziddiyyətli və nöqsanlı tərəflərinə diqqəti çəkən professor İslam Ağayev bu barədə yazırdı: “Bəzən də liberal-burjua görüşlü müəlliflər ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı qabaqcıl nümayəndələrinə qarşı çevrilən haqsız mülahizələrini “Zənbür”da dərc etdirirdilər ki, bu da jurnalın ziddiyyətini daha da dərinləşdirirdi. Məsələn: Ə.Müznibin görkəmli yazıçı A.Şaiqin əsərlərinə qarşı yönəldilmiş qərəz dolu bir məqaləsi bu qəbiləndir. Müznib “Sürudi” imzası ilə “Şaiq Əfəndinin bədii fikriyyəsinə” adlı məqaləsində A.Şaiqin romantik əsərlərini qəsdən realist planda təhlil edir, bununla da obyektiv tənqid əvəzinə güllünc bir vəziyyət yaradırdı”. (9,s.76)

Tanınmış ədəbləri ətrafına toplayaraq geniş oxucu kütləsinə xitab edən və cəsarətli çıxışları ilə diqqət mərkəzində olan satirik “Zənbür” jurnalı demokratik mövqeyi və “Molla Nəsrəddin” ənənələrinə sadiqliyi ilə mətbuat tariximizdə özünəməxsus yer tutmuşdur. Lakin jurnal çar senzurasının təqiblərinə davam gətirə bilməmiş və 1910-cu ilin oktyabr ayında nəşri dayandırılmışdır.

Ədəbiyyat/ References

1. N.Axundov “Azərbaycan satira jurnalları”(1906-1920-ci illər)/Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı–1968
2. “Zənbür”, 10 aprel 1909, № 5, “Başa düşmədim”, Felyeton “Uzun dərya”
3. “Zənbür”, 17 aprel 1909, № 6, “Məşqətədən”, “Heyif o günlər”, “Müəmma”, “Arzu”
4. “Zənbür”, 3 aprel 1909, № 4, “Evlərdə”, “Əşar”
5. “Zənbür”, 20 mart 1909, № 2, “Nə işimiz var?”, “Şaha xitab. Səidül-dövlə”
6. “Zənbür”, 27 mart 1909, № 3, “Moizə”, “Telefonumuz”, Felyeton “Şirü-xurşid”, “Şikayət”
7. “Zənbür”, 24 aprel 1909, № 7, “Hamam”
8. “Zənbür”, 13 mart 1909, № 1, “Səfər”
9. İ.Ağayev “Satirik “Zənbür”jurnalı”/Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı-1969

Açar sözlər: satirik jurnal, bədii üslub, publisistik üslub, felyeton, məcazlar

Key words: satirical magazine, artistic style, journalistic style, feuilleton, metaphors

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan satirik jurnallar içərisində öz ideyası və siyasi istiqaməti etibarilə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ənənələrinə sadiq qalan “Zənbür” xüsusi seçilirdi. Jurnal öz fikirlərini geniş oxucu kütlələrinə çatdırmaq üçün müxtəlif bədii-publisistik yazı və rəsm üsullarından istifadə edirdi. Dilimizin saflığı, xalq arasında maarif və mədəniyyətin yayılması, cəhələtin tənqidi, din xadimlərinin ifşası, qadın azadlığı kimi məsələlər “Zənbür”da öz əksini tapan əsas problemlər idi.Sadə xalq dilində yazılması jurnalın oxucular arasında yayılmasına böyük təsir göstərmişdir.

Summary

Among the satirical magazines published in Azerbaijan at the beginning of the 20th century, “Zanbur” was one of the magazines that remained faithful to the traditions of the “Molla Nasreddin” magazine in terms of its ideas and political direction. The magazine used various art-journalistic writing and drawing methods to convey its ideas to a wide audience. Issues such as the purity of our language, the spread of education and culture among the people, criticism of ignorance, exposure of religious figures, women’s emancipation were the main problems reflected in “Zanbur”. Writing in a simple vernacular had a great impact on the spread of the magazine among readers.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Əliyeva Simuzər Əliyulla qızı¹
AZƏRBAYCAN SATİRİK MƏTBUATI VƏ FELYETON JANRI
(XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri)

Azərbaycan felyetonunun 1905-ci ildən sonra mövzu, ideya və bədii keyfiyyət etibarilə arası kəsilmədən inkişaf və kamilləşmə prosesi keçirmişdir. Ciddi bədii yaradıcılıq imtahanlarından şərəflə çıxmış, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov, N.Vəzirov, Ü.Hacıbəyov və başqa sənətkarların felyetonları istər ideya, istərsə də bədii dili, süjet və kompozisiyası etibarilə yüksək səviyyədə olub, bu gün də belə bədii-estetik dəyərini saxlamaqdadır. Azərbaycan mətbuatında XX əsrdə felyeton janrının bayraqdarı “Molla Nəsrəddin” jurnalı idi.

Ü.Hacıbəylinin felyetonlarında molla-nəsrəddinçilərin bədii təsvir vasitələrindən məharətlə istifadə etdiyini olduqca doğru müşahidə etmiş F.Köçərli yazır: “Biz Hacıbəyov publisistikasında, demək olar ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının işlətdiyi bütün bədii təsvir üsullarına rast gəlirik. Hacıbəyov mühüm siyasi məsələləri iki-üç səhifəlik dramatik səhnəciklər vasitəsilə hərtərəfli əks etdirir və incə işarələrlə nəzərdə tutduğu hədəfə səhnəciklərlə güclü ifadəci təsirə malik idi.

Molla-nəsrəddinçilər kimi, Ü.Hacıbəyov da sual-cavab, üçüncü şəxsin dili ilə söhbət, atalar sözü “hesab məsələləri” və s. üsullardan geniş istifadə edir, mühüm və dərin fikri yığıcam, konkret və aydın şəkildə oxuculara çatdırılırdı². Felyeton müəlliflərinin bir çoxunun dramaturq olması mükəlliməli felyetonçuluğun inkişafına səbəb olurdu.

“Sual-cavab” üsulundan istifadə yolu ilə Ü.Hacıbəyli “İrşad” qəzetində dərc olunmuş felyetonlarının birində mövcud siyasi vəziyyəti kəskin tənqid atəşinə tuturdu:

“Sual- Dünyada hamıdan çox hüriyyətpərvər və azadlığı sevən adam kimdir?”

Cavab – Rusiyanın baş naziri Stolipin və onun yoldaşlarıdır. Çünki bunların bütün əlləşib vuruşduqları odur ki, millət onların işinə qarışmayıb, azada dolanıb bildiklərini işləməyə xələl yetirməsin.

Sual – Dünyada rus hökumətinin lap bərk dostu kimdir?

Cavab – Dövlət Dumasının “Sol” fırqələri. Çünki, bunlar əvvəldən indiyə kimi hökumət əleyhinə deyirlər ki, ay balam, siz yorulubsunuz, az iş görün, çıxın, gəlin oturun bir yerdə, qoyun qalan işləri biz görək.

Sual – Nə vaxt adam öz evində qonaq kimi olur?

Cavab – Evini qaradovoylar “obisk” eləyəndə².

Azərbaycanda felyeton yazan müəlliflərin əksəri ideyalı, dünyagörüşlü yetkin şəxslər olmuşdur. Böyük ideal olmayan yerdə - müvəffəqiyyətli satiradan söhbət gedə bilməz. Çünki satiranın əsasını ciddi –ictimai-siyasi tənqid təşkil edir. Sənətkarın ictimai ideallar uğrunda mübarizəsi qüvvətləndikcə satirik ədəbiyyata, yəni kəskin tənqidi təsvir üsuluna daha böyük ehtiyac yaranır. Böyük ideal, qəhrəmanlıq ideali, müsbət amil kimi başa düşülür. Satirik sənətkarı məhz bu böyük arzu və amallar qanadlandırır. Böyük satira – böyük qəhrəmanlıq ideali deməkdir.

Məhz böyük sənətkar C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, o cümlədən felyetonları onun bəşəri hissələrinə sübutdur. Prof.Mir Cəlil Paşayev C.Məmmədquluzadənin özünəməxsus sadə yazı üsulu ilə, daha doğrusu felyetonları vasitəsilə böyük məsələləri inikas etmək bacarığını doğru qiymətləndirərək yazır:

“...Bu, o zaman bəzilərinə qəribə gəlirdi. Siyasət və elm aləmində davam edən ciddi, kəskin mübarizə və mübahisələrdən bu dil və üsul ilə danışmaq çətin görünürdü. Lakin Mirzə Cəlil özü dediyi kimi, “Qorxmadı”. Cəlil Məmmədquluzadə kəskin ictimai-siyasi satirada elə sadə və ümumi bir dil tapdı ki, onun vasitəsi ilə ən mürəkkəb məsələləri ən avam və savadsız adama izah etmək olurdu³.

Belə bir böyük amal N.Nərimanov Ü.Hacıbəyliyə də eyni ilə aiddir. Əsasən aqrar bir ölkə olan Azərbaycanın siyasi vəziyyətini, onun kəndli kütlələrinin halını Ü.Hacıbəyli “Qafqazda müsəlman kəndlisinin hali” adlı felyetonunda yenə dialoqlar vasitəsilə necə ustalıqla inikas edir:

“Siçan – Atakişi əmi, taxılın cücərdimi?”

Çəgirtkə - Atakişi əmi, taxılın göyərdimi?”

Dolu – Atakişi əmi, taxılın sünbüllənmədi?”

Örümçək Hacimuradxan – Atakişi əmi, taxılını döymürsən?”

Bəy – Atakişi əmi, taxılın çuvala yığılmadı:

Strajnik – Atakişi əmi, xurcunların hazırıdır, taxıl necə oldu?”

Atakişi əminin uşaqları – Dədə, bəs təzə taxıldan ha vaxt çörək bişirəcəyik?”

Atakişi əminin qarnı – Qurr!... A kişi, acından oldum.

Atakişi əmi acıqlı – Qarnım. Bari sən, sənə dinmə, yoxsa, quran mənə qənim olsun ki, soxaram xəncəri, təkərəm bağırsaqlarını çölə!!

Yazıq Atakişi əmi – Bir məsəl var, deyərlər ki, “on iki qurda bir boz eşşək nə eləsin?”⁴

Klassik ədəbiyyatın nümayəndələrinin satirik bənzətmələrindən, yazı üsulundan Hacıbəyli məharətlə istifadə etmişdir. Böyük qəlb şairi Füzulinin ölməz “Leyli və Məcnun” poeməsindən məharətlə istifadə edib ilk Azərbaycan

¹ADPU, Ədəbiyyatın tədrisi texnologiyası kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

²F.Köçərli. Üzeyir Hacıbəyovun ictimai siyasi görüşləri. Bakı – 1965, səh.13

³Flankəns. Ordan-burdan. “İrşad”, 1907, № 45

⁴C.Məmmədquluzadə. Dram və nəsr əsərləri, Bakı, 1958-ci i, səh.26. Müqəddimə.

⁵Bax: “İrşad” 28 mart, 1907, № 54

operasını yaradan bəstəkar eyni zamanda onun ifadə və misralarından satirik tənqidi qüvvələndirmək üçün faydalanırdı.

Biz onlarca felyetonda Azərbaycan, rus, Yaxın Şərq klassiklərinə satirik parodiya və bənzətmələr yazıldığını şahidiyik. Böyük rus yazıçısı satiranın bədii təfəkkürdə tutduğu böyük mövqeyi müəyyən edərək yazmışdır:

“Satira – cəmiyyətdə xəstəliyin dürüst əlamətidir; sağlam, daxili cəhətdən bütöv, vahid elmə əsaslanan və həyat elastik ideologiya üzərində qurulmuş cəmiyyətdə satira özünü qida tapa bilmir”⁵.

Böyük ədəbin bu sözlərində ciddi həqiqət vardır. Cəmiyyətin yaramaz qüsurlu cəhətlərini aradan qaldırmaq üçün təsirli tədbirlər görürdü. Lakin məlum məsələdir ki, hadisələri və ümumi mündəricəsi etibarilə çox mürəkkəb olan ictimai varlığı yalnız güclə, inzibati yollarla islah edib irəli aparmaq mümkün deyildir. Burada bədii-tərbiyəvi tədbirlər əbədi təsirini saxlayır.

Məlumdur ki, ədəbiyyatşünaslar M.Ə.Sabirin satiralarını bir qoşunun gücündən artıq bilirlər. Sabir fəhlə-kəndli siniflərin mövqeyindən mübarizə aparır, dövrün ən aktual məsələlərinin həllində xalq mənafeyini əsas götürürdü. Seçdiyi satira yolu ilə zəhmətkeşlərin ağır vəziyyətini, burjuva-mülkədar ağalarının bütün çirkinliklərini vaxtında ifşa edə bilmişdir. Beləliklə də, xalq mübarizəsinin ən fəal iştirakçısı olmuşdur. 1906-1907-ci illərdə baş vermiş bütün hadisələr, tətilər, siyasi nümayişlər, silahlı mübarizə, işsizlik, xalqın ağır vəziyyəti, dövlət dumalarının mürəcə siyasəti, erməni-müsəlman toqquşmaları və s. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır.

Sabir Bakı fəhlələrinə müraciət edərək yazırdı:

“Bu çərxi-fələk tərsinə dövrən edir indi,
Fəhlə də özün daxili-insan edir indi.
Olmaz bu ki, hər əmrə dəxalət edə fəhlə,
Dövlətli olan yerdə cəsarət edə fəhlə
Asudə nəfəs çəkməyə halət edə fəhlə
Yanki hüquq üstə ədavət edə fəhlə”⁶

Sabir yaradıcılığında Azərbaycan kəndi, camaatın acınacaqlı vəziyyəti düzgün və aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Kəndlilərin qanını soran mülkədarların dili ilə Sabir kəndlilərin dözülməz vəziyyətini təsvir edirdi.

“Söz açma mənə çox çalışıb, az yeməyindən,
Canın becəhənnəm ki, ölürsən, deməyindən.
Mən gözləməyəm, buğda çıxar, ver bəbəyindən,
Çəltik də gətir, arpa da, buğda da, əkinçi!
Yoxsa soyaram lap dərinə, adə əkinçi!”⁷

Kəndliləri bütün günü işlədib, onların əldə etdiyi məhsulun demək olar ki, hamısını özləri üçün götürən mülkədarlara, bəylərə, xanlara qarşı Sabirin ölməz satiralarının birində deyilirdi:

“Bağın, əkinin xeyrini bəylər görəcəkmis,
Toxum əkməyə dehqanları neylərdin, ilahi?!
İş rəncbərin, güc öküzü, yer özününkü,
Bəyzadələri, xanları neylərdin ilahi?!
Höküm eyləyəcəkmis bütün aləmdə cəhalət,
Dildadəyi - irfanları neylərdin, ilahi?!...”⁸

Azərbaycanın aclıqdan məhv olan əhalisinə Bakı varlılarının göstərdikləri saymazyanə münasibəti Sabirin “Çığırma yat, ay ac toyuq, yuxuda çoxca darı gör” misraları ilə başlayan şeirində çox aydın görürük.

M.Ə.Sabir satiranı yeni pilləyə qaldıraraq, yeni şəraitin tələblərinə uyğun olaraq M.F.Axundzadədən irəli getmiş, və satirik ədəbiyyatı inqilabi bir səviyyəyə çatdırmışdır. M.Ə.Çabir şeirin qarşısında olduqca böyük ictimai tələblər qoymuşdur. “Dilbər”, “Təraneyi-şairanə”, “Nə yazım?”. “Bir məclisdə on iki kişinin söhbəti” və sairə kimi əsərlərində ideyasızlığın, epiqonsuluğun əleyhinə çıxaraq sənətin qiymətini xalqa xidmətdə görmüşdür:

“Şairəm, çünki vəzifəm budur əşar yazın,
Gördüyüm nikü bədi eyləyim izhar, yazım,
Günü parlaq, günüzü ağ, gecəni tar yazım,
Pisi pis, ayrını əyri, düzü həmvar yazım.
Niyə bəs böylə bərəldirsən, a qarı gözünü,
Yoxsa bu ayinədə əyri görürsən özünü?”

Sabirin satira dili olduqca sadədir. Əsərlərinin əksəriyyətini əruz vəznində yazmasına baxmayaraq, çox asan başa düşülür. Sabirin şair dili xalqın canlı dilindən, şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə son dərəcə zənginləşmişdir. Satira Sabir sənətinin ürəyidir. Onun ciddi şeirlərində də satira elementlərinə rast gəlirik. Sabirin əsərləri kinayə və istehzanın qüvvətli olması cəhətindən bütün müasirlərindən fərqlənir. O, yeknəsək bir yolla getmir. Bəzi satiralarında tiplərin özü danışaraq əsərin ideyasını aşkara çıxardır. Bəzi hallarda şair balaca dramatik səhnələr yaratmaqla fikrini söyləyir. Hər şeydən artıq, Sabir satiralarında qoyulan məsələlərin aktuallığı və onların həllində şairin tutduğu

⁵Qorki M. Din haqqında, Bakı, 1940, səh.43.

⁶“Molla Nəsrəddin”, 1906, № 14

⁷Molla Nəsrəddin, 1907, № 27

⁸Yenə orada, 1908, № 1

barışmaz prinsipial mövqe həmi əsərlərin təsir qüvvəsini artırır, tərbiyəvi əhəmiyyətini müəyyənləşdirir. M.Ə.Sabirin yaradıcılığı ilə məsələn, Ü.Hacıbəyli, C.Məmmədquluzadə, N.Nərimanov felyetonları arasında sıx əlaqə vardır.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində görkəmli molla-nəsrəddinçilər adı ilə məşhur olan Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əli Nəzmi, Məmmədsəid Ordubadi kimi sənətkarlar öz məsləklərinə sadıq qalaraq o dövrdə çoxlu sayda satirik əsərlər yaratdılar. Onlar özlərinin müxtəlif janrlarda yazdıqları bədii əsərlərində xalqı köhnə cəmiyyətdən və onun inkişafa səd çəkib buxov vuran qanun-qaydalarından əl çəkməyə çağıran yüzlərlə təsirli əsərlər yazıb yaratmışdılar. Bu əsərlərin əsas hissəsi satirik ruhda yazılmışdır.

Xalqımız haqlı olaraq “Molla Nəsrəddin” məktəbinin Azərbaycanında və bütün Şərqdə realist satiranın bayrağını səviyyəsinə yüksəlməsi faktı ilə fəxr edir. Ədəbiyyatın xalqın gündəlik mübarizəsinə xidmət göstərməsinə misilsiz bir nümunə olan “Molla Nəsrəddin” o dövrün satirik ədəbiyyatını götürməmiş, yüksək səviyyəyə qaldırmağa müvəffəq olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatı vaxtilə Nizami “Xəmsə”si, Füzuli lirikası, M.F.Axundzadə dramaturgiyası ilə dünya ədəbi arenasına çıxırdısa bu dəfə satirik ədəbiyyat ilə sərhədlərimizdən kənarlarda səsləndi.

Satirik bədii əsər yazıçıdan geniş və dərin həyat təcrübəsi tələb edir. Təcrübə göstərir ki, satirada yaşlı nəslə mənsub olan sənətkarlar daha çox müvəffəq olurlar. Dünya ədəbiyyatı təcrübəsində səciyyəvi olan bu məsələ Azərbaycan ədəbiyyatına da tamamilə aiddir. Vaxtilə sovet dönmindən başlayaraq çap olunan “Kirpi”də məsələn, bir ildə təcrübəli yazıçılar Mir Cəlalin “Mərdüməzar” felyetonu⁹, “İclas quruşu” hekayəsi¹⁰, “Özünən naxış”¹¹ felyetonu, Süleyman Rəhimovun “sağ əl hekayəsi” və bir çox başqa satirik əsərləri həmin dövrlərdə çap edilmişdir. Jurnalda eyni zamanda S.Vurğun, R.Rza, M.Rahim kimi sənətkarların az da olsa imzalarına təsadüf edilmişdir.

1952-ci ildən etibarən Azərbaycanda nəşrə başlayan satirik “Kirpi” jurnalı “Molla Nəsrəddin” ənənələrini məhərətlə davam və inkişaf etdirmişdir. Məsələn, bir nömrədə C.Məmmədquluzadənin qarşısında “Kirpi” dayanmış halda təsvir olunur. Onun qoltuğunda “Molla Nəsrəddin” məcmuəsi görsənir. “Kirpi” Cəlil Məmmədquluzadəyə müraciətlə deyir:

“- Böyük ustad, biz səndən öyrənir və sənin işini davam etdiririk”¹².

“Kirpi”nin nəşri xalqımızın həyatında ciddi tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb etmiş və jurnal öz yazılı materialları, şeirləri, felyetonları, eləcə də məzmunlu karikaturaları ilə inkişafımıza əngəl olan mənfiliklərə qarşı mübarizədə kəsərli bir vasitəyə çevrilmişdir. Bir fikri də qeyd edək ki, mətbuatda çap olunan satirik əsər o zaman müvəffəqiyyət qazanır ki, o, oxucuya dərin bədii-estetik təsir göstərsin, onda yüksək, emosional bir vəziyyət, dərin düşündürücü gülüş doğursun.

Məlumdur ki, vaxtilə Azərbaycan dövrü mətbuatında çıxmış satira əsərlərində ümumiləşdirmə, tipləşdirmə, o qədər qüvvətli idi ki, sonradan həmin əsərlərin məcmuəsi müstəqil olaraq öz bədii estetik tərbiyə qüvvəsini saxlamışdır. M.Ə.Sabirin “Hophohopnaməsi”, Ə.Nəzminin “Nəzminin “sijinqulunamə””si, C.Məmmədquluzadənin “Felyetonları”, Ə.Qəmküsar, M.S.Ordubadi, Bayraməli Abbaszadə (hamual)ın və başqalarının tərtib etdiyi kitablar bu fikrə misaldır.

Satirik ədəbiyyatın obyektinə ola biləcək nöqsan hər hansı bir təsadüf nəticəsində baş vermiş ötücü hadisə ola bilməz. İctimai həyatın mahiyyətində olub və onun inkişafına maneə törədən səciyyəvi hadisələr satirik planda ümumiləşdirilə bilər. Bir halda ki, satirik fakt ümumi bir xəstəliyin əlamətidir, onun təsvirində də xəlqiliyə, hamının ondan bir “dərs almaq” imkanına diqqət yetirmək, satirik əsəri kütləvi, aydın, sadə bir üslubda yazmaq zəruridir. Satira oxuculara maraqlı və zövq doğurmaqla onu: “- Bax mənə belə bir hala düşməkdən qorxmalıyam!” deyərindən düşündürməlidir.

Satirik- sözün əsl mənasında humanistdir. Çünki, o, öz idealını insanı və insan cəmiyyətini ona yaraşmayan qüsurlardan təmizləmək kimi müqəddəs bir əməl uğrunda çarpışır. Azərbaycan satiriki əgər belə bir alicənab humanist mövqedən çıxış edərsə onun müqəddəs vəzifəsi də özü-özünə aydındır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Axundov M. F. Bədii və fəlsəfi əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1987
2. Cəfərov M., M.F.Axundovun ədəbi tənqidi görüşləri. Bakı. Azərşər. 1950
3. Cəlil M., Hüseynov F. XX Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Maarif”, 1982
4. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı. Şərq-Qərb, 2007
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə. Bakı. “Elm”, 1978.
6. Qasımlı F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı. Azərşər. 1962
7. Qasımlı F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı. “Maarif”, 1974
8. Qurbanova N. Hənəfi Zeynallı. Bakı. “Yazıçı”, 1989

РЕЗЮМЕ

Статья была направлена полностью на исследование сатирической печати и фельетона как термина, разъяснение их функции в европейской и русской литературе, исторический путь, причины и цели превращения этого стиля в литературную среду Азербайджана, в конце XIX и начала XX века.

Эта форма, привлекающая внимание своей способностью доносить до широкой аудитории задачи гласности, агитации, в то же время становится исключительным фактом для выявления своеобразной богатой творческой сферы в ее стилистическом определении. Дж.Мамедгулузаде, М.А.Сабир, А.Гамкусар,

⁹“Kirpi”, 1954, № 1

¹⁰Yenə orada, 1954, № 10

¹¹Yenə orada, 1954, № 20

¹²Bax: “kirpi”, 1954, № 24, səh. 3

У.Гаджибеков, Н.Везиров и другие, такие великие личности, написали историю этого литературного течения, которое не может сравниться ни с каким другим временем и средой. Все последующие периоды азербайджанской литературы обязаны этому периоду в том же направлении. Все последующие периоды азербайджанской литературы обязаны этому периоду в том же направлении. Скорее, стиль, форма, различные возможности выразительности мысли, функциональная роль печати и т. д., с точки зрения памяти, истории выходит на первый план.

В целом функциональную роль истории печати, как и жанра фельетона, имеет замечательный эффект в плане освещения общих проблем начала XX века и выяснения проблем, вытекающих из велений самой эпохи.

Начало XX века является примером разнообразия литературных течений, ведущих национальное пробуждение. Есть надежда, что они будут переработаны и переданы следующему поколению, студенческому контингенту. И все то, что было написано, служит этому своим главным смыслом и содержанием. Были использованы примеры различных литературных произведений, написанных в жанре сатиры и фельетона в Азербайджане в определенные периоды, примеры из журналов и различных авторов и их произведений, опубликованных в печати.

Ключевые слова: сатира, фельетон, литературно-теоретическая, концепция, разновидность, жанр, сборник, сцена, деятельность.

SUMMARY

The article was aimed completely to the exploring of the satirical press and feuilleton as a term, explaining their function in European and Russian literature, the historical way, the reasons and goals of the turning this style in the literary environment of Azerbaijan, at the end of XIX and the beginning of XX century.

This form, which taking attention with its ability delivering to a wide audience the problems of publicity, agitation, at the same time becomes an exceptional fact for revealing the originality of a rich creative sphere in its stylistic definition. J. Mamedguluzade, M.A. Sabir, A. Qamkusal, U. Hajibekov, N. Vezirov and others, such the greatest persons, have written the history in this literary movement, that can't be comparing with any other time and environment. All next periods of Azerbaijani literature are owed to this period on the same direction. All next periods of Azerbaijani literature are owed to this period on the same direction. Rather, style, form, various possibilities of expressiveness the thought, the functional role of printing, etc., from the point of the view memory, history comes to the foreground.

In general, the functional role of the press history, as well as, the feuilleton genre, has the remarkable effect in terms of covering the general problems of the beginning XX century and clarifying problems arising from the dictates of the era itself.

The beginning of XX century is an example of the diversity literary movements, which leading the national awakening. It is hoped, that they would be processed and passed on to the next generation, the student contingent. And all these, which were written serve this with its main point and content.

It was used examples of various literary works, that written in the genre of satire and feuilleton in Azerbaijan, during definite periods, examples from magazines and various authors and their works, which published in press.

Key words: satire, feuilleton, literary-theoretical, concept, variety, genre, collection, scene, activity.

RƏYÇİ: dos.S.Abbasova

Элина Гугасари¹³ПРОБЛЕМА ЖЕНСКОГО БЕСПРАВИЯ НА СТРАНИЦАХ
ЖУРНАЛА «МОЛЛА НАСРЕДДИН»

Одним из основателей журнала был известный писатель, мыслитель, общественный деятель Джалил Мамедкулизаде. Позже он скажет, что «Молла Насреддин» создан природой и временем, а время создало себя». (1, с. 673.) У истоков создания журнала стали такие передовые деятели азербайджанской литературы и культуры, как М.А. Сабир, А.Ахвердиев, М.С. Ордубади, О.Ф. Неманзаде, А.Гамкюсар, художники А.Азимзаде, И.Роттер и О.Шмерлинг. «Молла Насреддин» издавался с определёнными перерывами 25 лет. Сначала в Тифлисе (1906-1918), недолго в Тебризе (1921), а потом в Баку (1922-1931). В Тифлисе было издано 370, в Тебризе 8, в Баку 398 номеров. Буквально с первого номера, от 7 апреля 1906-го года, «Молла Насреддин» стал эпохой в истории азербайджанской журналистики, литературы и общественной мысли. Программа журнала «Молла Насреддин» была очень насыщенной: 1. Беседы, 2. Воспоминания, 3. Фельетоны, 4. Юмористические стихи, 5. Юмористические телеграммы, 6. Сатирические рассказы, 7. Анекдоты, 8. Почтовый ящик, 9. Юмористические объявления, 10. Личные объявления, 11. Карикатуры и иллюстрации. Эта программа лежала в основе всех последующих номеров журнала, создавая новое направление в азербайджанской литературе и печати. Широкий был диапазон тем и проблем, поднимаемых журналом и его редактором Дж. Мамедкулизаде.

Религиозный фанатизм и невежество, отсталые формы жизни, феодально-патриархальные обычаи и пережитки, ограниченность толстосумов-обывателей, положение женщины, национальная политика царизма и колониальная экспансия европейских держав и многие другие вопросы, имеющие отношение к реакционной политике, экономической отсталости, социальным порокам получали достойное отражение в критических выступлениях активных сотрудников журналов, в том числе и самого Дж. Мамедкулизаде. Журнал и его авторы подсказывали читателю всмотреться в окружающую действительность, полную суеверия и фанатизма, обратиться к своей собственной жизни.

Как известно, проблема женского бесправия долгое время волновала передовую азербайджанскую интеллигенцию. В начале двадцатого века вокруг эмансипации женщин, проблемы о покрытии женщин в печати велись большие споры, и журнал поддерживал активную позицию в этих спорах, выступая как горячий сторонник женской свободы. «Молла Насреддин» остро критиковал невозможность женщины получать образование, то как маленьких девочек выдавали замуж за пожилых мужчин, многоженство, кабин на один день с женщиной, зависимость и бесправие женщин. В журнале Дж. Мамедкулизаде, Сабир, Али Назми, А.Хаквердиев, публикуют такие рассказы, стихотворения и фельетоны, как «Женщинам», «Мьрт-мьрт», «Мать-сестра», «Философы», «400 девушек», «обручённая девушка», «Женское дело», «Воспитание девочки», «Молла Джафароглу», «Кровавая трагедия». Бесправное положение мусульманских женщин описывалось в различных формах и жанрах, остро критиковалось в сравнении с жизнью российских и европейских женщин. «Эх, Молла Насреддин, будьнем, не вмешивайся во многие дела. Не открывай многих секретов, не вздёргивай ширмы, не копайся в грязи, чтоб зловоние не распространялось по миру!» Печатая эти строки, журнал говорит о невыносимом положении женщин, об их слезах и трагедии. «Записывая эти слова, я сижу у окошка и смотрю на чёрные тучи. Иногда мне кажется, что эти тучи скопились над Чёрным и Каспийским морями и из них польет дождь, а иногда мне кажется, что это не дождь морей, а слёзы несчастных и обделенных» – пишет Мирза Джалил. Эту тему он продолжает и в фельетоне «Кровавая трагедия» (1910): «Месяц светящий на небе каждый день становится свидетелем кровавых трагедий. И если собрать все слёзы девочек, которых силой затаскивают в комнаты мужчин, то получится целое море. Вот это и есть трагедия»...

Наряду с борьбой против бесправия и угнетения женщин, армия молланасреддиновцев выступает за женское образование и воспитание. Грамотные девушки и женщины – основа семьи, а такие семьи лежат в основе современного общества. Слова Дж. Мамедкулизаде, написанные в статье «Старая проблема» (1924) «большая часть написанного за всю мою жизнь относится к проблемам восточной женщины» можно отнести к журналу в целом.

В журнале «Молла Насреддин», с первых дней его существования, неоднократно сатирически высмеиваются представители духовенства, а также другие представители общества, которые яро выступили против женского образования. Не менее значимой проблемой было обсуждение вопроса о снятии чадры. Джалил Мамедкулизаде и другие авторы журнала по-

¹³ БГУ

нимают и показывают насколько важны в обществе, прежде всего, в семье образованные женщины с присущими им правами. Но народ, как таковой, безграмотен, а женщины в обществе занимают самое низкое положение. Что же может служить выходом из данной ситуации? Естественно – образование, грамотность. На страницах журнала встречалось следующее: " У всего этого есть только одно решение: решение — воспитывать наших маленьких девочек. У наших жён нет желания получать образование, развиваться. Такая жизнь их вполне устраивает. Даже если мы сделаем им предложение выйти в свет, они никогда не поймут и ответят: «осталось только ходить с непокрытой головой, как русские жёны»». (2, с.483). Решением данных проблем служит отправка маленьких девочек в школу. Уровень образования будущего зависит от уровня образования детей. Хочется, прежде всего, заметить, что бремя отправки девочек в школу лежит на их отцах. На страницах журнала неоднократно отмечается, что учителя нам обязательно нужны, исходя из актуальности проблемы образования. Передавая интеллигенция надеялась на то, что правительство наконец-то организует женскую школу, и женская часть населения станет образованной и уважаемой. А представители мужского населения изучат геометрию, станут архитекторами, а также другие науки. Они будут применять письменность на тюркском языке.

Сатирически высмеиваются те представители общества, которые беззастенчиво проповедуют народу, что нация не отсталая и автор пишет: «нация отстала в науке – это ложь. Если у кого-то нет достаточного образования написать поздравление, молитву или другую надпись, если кто-то не умеет читать – тогда он обратится к соседу, а если и он не может, то к другому, когда он не сможет этого делать, то найдётся грамотный человек в отдельно взятом городе или селе и напишет или прочтёт вместо него. Осталось установить, что разве обращение с просьбой к другому написать для письма или бумагу вместо себя наука?». (5, с.587). Таким образом, высмеивалась неграмотность, отсталость представителей народа. Бесспорно, женщины должны уметь и писать, и читать, учить своих детей грамотности. Не менее важной была проблема снятия чадры. Представители духовенства неоднократно утверждали, что мусульмане не согласны с тем, чтобы женская часть населения выходила в общество с открытым лицом. Дело в том, что это, по их мнению, противоречит законам шариата: поэтому религиозные мусульманки должны чётко соблюдать правила и, выходя на улицу, прикрывать голову, ноги и другие части тела. Не только жены-мусульманки, но и нерелигиозные жёны должны соблюдать запретные правила. В одной из статей журнала отмечалось, что если сравнить положение мусульманки и славянки того времени, то можно заметить, что «славянские женщины – странные создания. Их одежда, пища и то, как они сидят и стоят, и выражение лица совсем не похожи на наши. Языки у них тоже разные, понять ничего невозможно, самое «смешное», что они все ходят с открытым лицом. Один из их обычаев совсем не похож на наш: «Вы знаете, что мы делаем из девочек и мальчиков, которые только что научились говорить? Наши девочки после исполнения восьми лет вынуждены выйти замуж за незнакомого взрослого человека. А в этих странах девушка не слышит слова «муж» до достижения ею семнадцати-восемнадцатилетнего возраста. Может ли девушка подготовиться к тому, чтобы слышать слово «муж» и выйти замуж в детском возрасте, тогда как другие девушки не понимают этого же слова до достижения восемнадцатилетнего возраста?» (3, с.571)

Другой проблемой, поднятой на страницах журнала «Молла Насреддин», также имеющей немаловажное значение, была проблема бесправия дочери в семье. Ни один ребёнок женского пола мусульманской семьи в то время не имел право ходить среди мусульман с непокрытым лицом, получать образование, и занимать определённое место в обществе.

Действительно ли необходимо обучать девочек грамоте? Если перелистать страницы многовековой истории мусульманских народов, то можно заметить, что ни один из шариатских ученых и добродетельных мулл не упоминает о необходимости получения образования женщинами и девочками. Именно поэтому девушки-мусульманки занимались домашним хозяйством до достижения ими восьмилетнего возраста, а в девять лет их передавали мужьям.

В небольшом стихотворении девочка обращается к бабушке со словами: «Бабушка, почему у вас морщинистое лицо, и у меня также будет?». В ответ та просит ответить на этот вопрос Моллу Насреддину:

«Внученька, ты не знаешь что в мире творится:
Дни идут, пока тебе восьми лет не исполнится,
В конце концов, тебя замуж выдадут по принуждению.
Ты услышишь горькие слова от мужа:
Либо слишком много соли, либо слишком мало,
Однажды у него ещё жена появится,
Ты совсем скоро состаришься после этого.

Будешь в одной комнате как сирота грустить.
И вот тогда ты вспомнишь бабушку свою»(5,с.46)

У древних арабов существовал обычай: как только в мусульманской семье появляласьна свет девочка, ее,задушив убивали. Известно,что рождению мальчикавсе радовались, но рождение девочки воспринималось как большое несчастье. Родившись девочкаобычно самостоя- тельно росла. Достигла двухлетнего возраста, трехлетнего, пятилетнего и, наконец, восьми- летнего возраста. После чего становится жертвой морального и физического насилия: незна- комые женщины, затемродственники собираются толпой, насильно держат девочку,отрезают волосы ивыдают её замужв малолетнем возрасте.Темвременеммаленькая девочка даже поня- тия не имела, что означает слово« муж», а когда она настаивала на полученииответа,мать её избивала. Автор журнала пишет: «после завершения свадебного торжества обычно к ней при- ходит взрослый мужчина,муж этой малолетней девочки. У русскихэто такое правило: если кто-то будет помогаться маленькой девочки, иливзрослой девушки,тогоотправляют на каторгу в Сибирь срокомна двенадцать лет. Но у нас, у мусульман, есть такое правило: если мужчина помогаетсямаленькой девочки, видя этого мужчину, мы говорим: «Да благословит вас Бог»(5,с.527)

Освещение женского вопроса на страницах журнала «Молла Насреддин», а также на страницах других периодических изданийи,соответственно, понимание данного вопроса ипо- иски пути решения егоинтеллигенциейсыгралаважную роль в повышении роли женщин как в семье, так и в обществе.

СПИСОК ИСПОЛЬЗУЕМОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

- 1.А. Шариф. Правда о Мамедкулизде (Молла Насреддине). Ответ Климовичу,на его статью о пьесе («Мертвецы»). Журнал «Литератур- ный Азербайджан»,1938,N 4.
- 2.Дж. Мамедкулизде. Сочинения.В трёх томах,Баку, 1967, ТОМ 3- с.673.
- 3.«Молла Насреддин» в двенадцати томах, Баку:Элм,1988, ТОМ 1- 720с.
- 4.«Bu işlərin çarəsi», журн. «Молла Насреддин», Баку, 19 май 1907,N20
- 5.«Çəhrəçi xala», журн.«МоллаНасреддин»,Баку,20 августа1907,N31

ПРОБЛЕМА ЖЕНСКОГО БЕСПРАВИЯ НА СТРАНИЦАХ ЖУРНАЛА «МОЛЛА НАСРЕДДИН»

Резюме

Первенец азербайджанской сатирической журналистики журнал «Молла Насреддин» с первых дней своего существования сумел заработать большую славу и уважение, превратив- шись в зеркало народной жизни.

Круг злободневных проблем, затрагиваемых "Моллой Насреддином" был достаточно широким. Одной из них была: проблема женского бесправия, включающая в себя такие важ- ные вопросы,как женское образование, судьба женщины в патриархальном обществе. Впервые эта проблема была обозначена с ошеломляющей силой и звучанием настраницах журнала «Молла Насреддин». Но, несмотря на многочисленные исследования, посвящённые истории журнала, проблема бесправия женщин наего страницах практически не исследована.Цель данной статьи рассмотретььискомую проблему настраницах «Молла Насреддина».

Ключевыеслова: «Молла Насреддин», сатирическая журналистика, проблемаположе- нияженщин.

THE PROBLEM OF WOMEN'S DISENFRANCHISEMENT ON THE PAGES OF THE MAGAZINE "MOLLA NASREDDIN"

Summary

The firstborn of Azerbaijani satirical journalism, the magazine "Molla Nasreddin" has managed to earn great fame and respect from the first days of its existence, turning into a mirror of people's life.

The range of topical issues raised by Molloy Nasreddin was quite wide. One of them was: the problem of women's disenfranchisement, which includes such important issues as women's education, the fate of women in a patriarchal society. For the first time, this problem was identified with stunning force and sound on the pages of the magazine "Molla Nasreddin". But, despite numerous studies devoted to the history of the magazine, the problem of women's disenfranchisement on its pages has not been practically investigated. The purpose of this article is to consider the desired problem on the pages of "Mall Nasreddin".

Keywords: "Molla Nasreddin", satirical journalism, the problem of the status of women.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALININ SƏHİFƏLƏRİNDƏ QADIN HÜQUQSUZLUĞU PROBLEMİ Xülasə:

Azərbaycan satirik jurnalistikasının ilki "Molla Nəsrəddin" jurnalı ilk günlərindən xalq həyatının güzgüsünə çevrilərək böyük şöhrət və hörmət qazanmağı bacarmışdır.

"Molla Nəsrəddin" in toxunduğu aktual problemlərin dairəsi kifayət qədər geniş idi. Bunlardan biri: qadın təhsili, patriarxal cəmiyyətdəki qadının taleyi kimi vacib məsələləri özündə cəmləşdirən qadın hüquqsuzluğu problemi. İlk dəfə bu problem "Molla Nəsrəddin" jurnalının səhifələrində heyrətamiz qüvvə və səs ilə ifadə edildi. Ancaq jurnalın tarixinə dair çoxsaylı araşdırmalara baxmayaraq, səhifələrində qadınların hüquqsuzluğu problemi praktik olaraq araşdırılmamışdır. Bu məqalənin məqsədi "Molla Nəsrəddin"də axtarılan problemi nəzərdən keçirməkdir.

Açar sözlər:"Molla Nəsrəddin", satirik Jurnalistika, qadınların vəziyyəti problemi.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Günel Qəribova Aydın qızı¹⁴**PR BÖHRANININ ARADAN QALDIRILMASINDA MEDİANIN ROLU**

Sürətlə inkişaf edən və bir-birinə bağlı olan müasir dünyada ictimaiyyətlə əlaqələr böhranı qaçılmazdır. Korporativ qalmaqallardan tutmuş məhsulun geri çağırılmasına qədər, yaranan ən kiçik problemlərlə belə təşkilatlar tez-tez diqqət mərkəzində olurlar. Bu böhranları necə idarə etmələri onların reputasiyasına ciddi təsir edir. Rəqəmsal əsrdə media belə böhranlar zamanı ictimai rəyin formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Medianın PR böhranının idarə edilməsində rolu xəbərləri çatdırmaqdan daha geniş çərçivəyə çıxır; o, ictimai rəyə təsir edir, hekayəni çərçivəyə salır və təşkilatla onun maraqlı tərəfləri arasında əlaqə körpüsü rolunu oynayır [1]. Ümumilikdə isə bu prosesdə medianın çoxşaxəli istiqaməti mövcuddur:

Böhran katalizatoru

Media katalizator rolunu oynaya bilər, çox vaxt ictimaiyyətlə əlaqələr məsələlərini ön plana çıxarır. İstər ənənəvi, istərsə də rəqəmsal olsun, xəbər agentlikləri yaranan böhranlara diqqəti cəlb etmək gücünə malikdir. Məsələn, məlumat verən şəxsin ifşası və ya araşdırma jurnalistikası təşkilat daxilində gizli problemləri üzə çıxara bilər ki, bu da onu görməməzlikdən gəlməyi mümkünsüz edir.

Effektiv böhran idarəetməsi erkən aşkarlanma ilə başlayır və mediada işıqlandırma erkən xəbərdarlıq sistemi kimi xidmət edə bilər. Təşkilatlar proaktiv tədbirlər görmək üçün media kanallarını və sosial media platformalarını müşahidə etməlidirlər.

Təsirin gücləndiricisi

PR böhranı baş verəndən sonra media onun təsirinin gücləndiricisinə çevrilir. Xəbər hekayələri və sosial media müzakirələri alov kimi yayılaraq bir neçə dəqiqə ərzində global auditoriyaya çata bilər. Böhran hesabatının sensasiyalılığı vəziyyəti gərginləşdirərək, ilkin məsələnin əhatə dairəsini çox aşa bilən nüfuza zərər vura bilər.

PR mütəxəssisləri bugünkü media mənzərəsində gücləndirmə potensialını başa düşməlidirlər. Bu bilik böhran kommunikasiyası strategiyalarını tərtib edərkən həyati əhəmiyyət kəsb edir. Təşkilatlar medianın dinamikasını və sürətli gücləndirmə potensialını nəzərə alan yaxşı düşünülmüş cavab hazırlamaqla nəticələri idarə etməyə hazır olmalıdırlar.

İnformasiya ünsiyyətçisi

Medianın işıqlandırılması böhranı daha da gücləndirə bilsə də, informasiyanın ictimaiyyətə çatdırılması üçün mühüm kanal rolunu oynayır. Yaxşı idarə olunan PR böhranı vaxtında, dəqiq və şəffaf ünsiyyətdən ibarətdir. Təşkilatlar rəsmi bəyanatları yaymaq, yenilikləri bölüşmək və birbaşa maraqlı tərəflərlə narahatlıqları həll etmək üçün mediadan istifadə edə bilərlər.

Böhran zamanı medianın effektiv kommunikasiyası strateji yanaşma tələb edir. PR mütəxəssisləri mesajlarını diqqətlə hazırlamalı, sualları qabaqcadan görməli və hədəf auditoriyasına çatmaq üçün uyğun media kanallarını seçməlidirlər. Media müsahibələri, press-relizlər və sosial media platformaları böhran ünsiyyəti alətlər dəstində yalnız bir neçə vasitədir.

Hekayənin formalaşması

Media orqanları PR böhranı ilə bağlı hekayəni formalaşdırmaq səlahiyyətinə malikdir. Onlar öz hesabatları vasitəsilə ictimai rəyə və böhran vəziyyətində olan təşkilat haqqında təsəvvürlərə təsir göstərə bilərlər. Bu, hətta sakit dövrlərdə də media ilə müsbət münasibətlərin saxlanması üçün vacibliyini vurğulayır.

PR mütəxəssisləri bu əlaqələri qurmaq və saxlamaq üçün fəal işləməlidirlər. Jurnalistlər və təsir edənlər ilə etimad və etibarın yaradılması böhran zamanı daha balanslı reportajlara səbəb ola bilər. Təşkilatlar daha dəqiq hekayənin formalaşmasına kömək etmək üçün medianı faktiki məlumat və kontekstlə də təmin edə bilər.

Sosial medianın təkamülü

Sosial medianın yaranması PR böhran idarəçiliyində media mənzərəsini dəyişirdi. Sosial media platformaları məlumatların və fikirlərin sürətlə yayılmasına şərait yaranan bir çoxları üçün əsas xəbər mənbəyinə çevrilib. Bu real vaxt rejimində, süzülənməmiş mühit təşkilatlar üçün həm imkanlar, həm də problemlər yaradır.

Sosial medianı böhran kommunikasiya strategiyalarına daxil etmək indi vacibdir. Təşkilatlar onlayn söhbətləri izləməli və onlarla əlaqə saxlamalı, şayiələrə və dezinformasiyalara operativ reaksiya verməli, sosial mediadan şəffaflyq və maraqlı tərəflərlə birbaşa ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etməlidir.

Güvən və reputasiyanın bərpası

PR böhranı pik həddini keçdikdən sonra media təşkilatın etimadı və reputasiyanı bərpa etmək söylərində həlledici rol oynamağa davam edir. Müsbət media işıqlandırması, müsahibələr və təşkilatın bərpa söylərini vurğulayan məqalələr hekayəni böhrandan bərpaya çevirməyə kömək edə bilər.

Böhrandan sonra təşkilatlar dəyişikliklərə və təkmilləşdirməyə sadıqlıqlərini çatdırmaq üçün media ilə sıx əməkdaşlıq etməlidirlər. Uğur hekayələrini bölüşmək və gələcək böhranların qarşısını almaq üçün atılan addımları nümayiş etdirmək maraqlı tərəflərin etibarını bərpa etməyə və təşkilatın reputasiyasını bərpa etməyə kömək edə bilər.

Nəticədə deyə bilərik ki, media mənzərəsini başa düşmək və jurnalistlərlə müsbət münasibətlər qurmaq effektiv böhran idarəçiliyinin vacib elementlərindəndir.

Çünki müasir rəqəmsal əsrdə sosial medianın yüksəlişi PR böhranının idarə edilməsini daha da çətinləşdirir. Təşkilatlar inkişaf edən media mənzərəsini effektiv şəkildə idarə etmək üçün sosial medianın monitorinqini keçirməli və öz strategiyalarını qurmalıdırlar. Bunun üçün kifayət qədər örnəklər var. Onlardan biri də Tylenol zəhərlənmə böhranıdır(1982). Çıkaqoda yeddi nəfər sianidlə bağlanmış Tylenol kapsullarını istehlak etdikdən sonra ölüb. Tylenol istehsalçısı Johnson & Johnson, sürətlə hərəkət edib. Onlar mağaza rəflərindən 31 milyon butulka Tylenol çıxardılar və saxta qablaşdırmada pulsuz dəyişdirmə təklif ediblər. Şirkət həmçinin böhranla bağlı media və ictimaiyyətlə açıq şəkildə əlaqə saxlayıb. Bu şəffaf və qətiyyətli hərəkət etimadın bərpasına və böhranın idarə edilməsi üçün standartın yaradılmasına kömək edib [3].

Başqa bir örnəyə isə yaxın keçmişdə bütün dünyanı ələ alan COVID-19 pandemiyasını misal gətirmək olar. COVID-19 pandemiyası geniş təsirləri olan qlobal böhran idi. Media virus, hökumətin reaksiyaları və ictimai sağlamlıq qaydaları haqqında məlumatların yayılmasında mərkəzi rol oynadı. O, həmçinin pandemiyadan təsirlənən fərdlərin və icmaların hekayələrini gücləndirdi. Bundan əlavə, media hökumətin hərəkətlərini diqqətlə araşdırdı və peyvənd söylərinin vacibliyini bildirdi [2].

Bu nümunələr medianın ictimai qavrayışa əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə biləcəyini, təşkilatlar və qurumlar üçün böhranların nəticələrini necə formalaşdırma biləcəyini nümayiş etdirir.

Nəhayət, medianın PR böhranının idarə edilməsinə təsiri hazırlığın və proaktiv yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Böhrana hazır olmağı prioritetləşdirən və media ilə strateji əlaqədə olan təşkilatlar çətinlikləri həll etmək və PR böhranlarından güclü çıxmaq üçün daha yaxşı təchiz olunublar.

ƏDƏBİYYAT

1. Larsåke Larsson. PR and the Media (2009)
2. https://www.who.int/campaigns/connecting-the-world-to-combat-coronavirus/healthyathome/healthyathome---mental-health?gclid=CjwKCAjw3oqoBhAjEiwA_UaLtoVH_OLAhVLPiTOBvZWVtRfdUEeWAUGgLnISF5IM0TGomlY6a1Z_AB0cKfwQAvD_BwE
3. <https://skograndpr.com/2017/02/11/public-relations-case-study-johnson-johnson-tylenol-crisis/>

Xülasə:

İctimaiyyətlə əlaqələr (PR) böhranları istənilən vaxt istənilən təşkilatı zərbə altında qoymaq gücünə malikdir və effektiv şəkildə idarə edilmədikdə onların təsiri dağıdıcı ola bilər. Bu baxımdan müasir rəqəmsal əsrdə PR böhranının idarə edilməsində medianın rolu həmişəkindən daha əhəmiyyətlidir.

Bu məqalədə medianın PR böhranı idarəçiliyinə necə təsir etdiyi və əsas aspektləri araşdırılıb. Burada PR böhranları zamanı medianın katalizator, gücləndirici və kommunikator kimi rolu, həmçinin media ilə müsbət münasibət qurmaq və saxlamaq strategiyaları önə çıxarılıb. Bundan əlavə, sosial medianın inkişaf edən mənzərəsi və onun PR böhranının idarə edilməsinə dərin təsiri qeyd olunub.

Açar sözlər: ictimaiyyətlə əlaqələr, media böhranı, PR böhranı, yeni media, sosial media, internet.

The role of the media in overcoming the PR crisis

Summary:

Public relations (PR) crises have the power to strike any organization at any time, and their impact can be devastating if not managed effectively. In this regard, the role of the media in managing the PR crisis in the modern digital age is more important than ever.

This article examines how media influence PR crisis management and its key aspects. Here, the role of the media as a catalyst, booster and communicator during PR crises, as well as strategies for establishing and maintaining a positive relationship with the media, are highlighted. Additionally, the evolving landscape of social media and its profound impact on PR crisis management are highlighted.

Keywords: public relations, media crisis, PR crisis, new media, social media, internet.

Роль СМИ в преодолении пиар-кризиса

Резюме:

Кризисы связей с общественностью (PR) могут поразить любую организацию в любое время, и их воздействие может быть разрушительным, если им не управлять эффективно. В связи с этим роль СМИ в управлении PR-кризисом в современную цифровую эпоху важна как никогда.

В данной статье рассматривается влияние СМИ на PR-кризисное управление и его ключевые аспекты. Здесь подчеркивается роль СМИ как катализатора, усилителя и коммуникатора во время пиар-кризисов, а также стратегии установления и поддержания позитивных отношений со СМИ. Кроме того, подчеркивается развивающаяся среда социальных сетей и ее глубокое влияние на управление пиар-кризисами.

Ключевые слова: связи с общественностью, медиакризис, пиар-кризис, новые медиа, социальные сети, интернет.

RƏYÇİ:: dos. S.Abbasova

Халилова Гюляр Исмаил кызы¹

СИТУАТИВНО - ТЕМАТИЧЕСКОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ УЧЕБНОГО МАТЕРИАЛА

Одним из важнейших путей приближения условий тренировки в условиях речевого общения является проведение подготовительных упражнений в форме обмена репликами.

Коммуникативность предполагает такую организацию учебного материала, которая отражала бы специфику функционирования отобранного языкового материала именно в жизненных ситуациях. Естественная речь осуществляется в конкретной обстановке, то есть ситуации общения. Типы высказываний вызываются определенными ситуациями. Если, например, у кого-то болит зуб, а возможности пойти в аптеку нет, можно обратиться к своим близким или знакомым с просьбой: «Принеси лекарство!» или «Купи, пожалуйста таблетки!». Увидев в руках собеседника либо книгу, либо журнал, мы просим: «Разрешите посмотреть!» и т.д.

По законам психологии, автоматизация навыков происходит быстрее и легче, если процесс овладения языком максимально приближен к реальным условиям общения.

Действительно, прежде чем построить фразу на русском языке обучающийся должен сначала сориентироваться в ситуации, оценить, что он хочет сказать с позиций человека, язык которого он изучает. В каждом языке одно и то же содержание представлено собственными формальными средствами. Эти же средства составляют предмет изучения и во многом обусловлены ситуацией.

Успешность овладения русским языком как иностранным, во многом объясняется тем, что мы слышим и заучиваем необходимые фразы непосредственно в ситуации.

На выбор и функционирование языковых единиц, на развитие языковой способности оказывает влияние характер ситуации: место, время, отношения собеседников, предмет речи, вид, тип и форма речи и т.д. По этой причине одним из существенных проявлений принципа коммуникативности является организация учебного материала. Особенно успешным при усвоении устной речи является обучение, исходящее из коммуникативных ситуаций.

В настоящее время принцип учета функционирования языковых явлений в жизненных ситуациях распространяется на весь учебный материал, в том числе и на грамматический.

Для понимания связи изучения лексики и грамматики в ситуациях. Обратимся для иллюстрации к формам повелительного наклонения глаголов. Обучая этой грамматической категории, можно поступить следующим образом: объяснить значение, образование, и употребление форм повелительного наклонения; после этого предложить обучающимся самим образовать эти формы от некоторых глаголов, желателен часто используемых, например, *дать, принести, купить, открыть* и т.д., затем составить с этими формами предложения.

Познакомимся с другой возможностью.

Так, на уроке, посвященном изучению этой грамматической категории, обращаемся к обучающимся с серией реплик:

- *Дай, пожалуйста ручку, тетрадь, карандаш, книгу ...*

- *Возьми учебник, журнал, папку...*

- *Иди к доске! Открой окно! Закрой дверь! и т.д.*

После этого предлагаем обучающимся обратиться друг к другу с теми же репликами. Тем самым подводим их к выводу, что слова *дай, возьми, принеси, открой* и др. выражают просьбу, желание, приказание, знакомим с правилами образования этих форм:

дать – даю – дай

взять – возьму – возьми

принести – принесу – принеси и т.д.

Преподаватель записывает на доске то, что следует запомнить обучающимся.

Затем поочередно обращаемся к одному студенту и к группе студентов:

Открой учебник! – Откройте учебники!

Закрой учебник! - Закройте учебники!

Пиши! – Пишите! и т.д.

Таким образом, мы подводим их к выводу о закономерностях употребления и образования форм множественного числа:

закрой + те = закройте!

открой + те = откройте!

пиши + те = пишите!

Грамматическая категория введена и закреплена на коммуникативно необходимых фразах, в рамках одной темы – аудиторного обихода. Необходимые правила речи введены «скрытно», через подходящие внеязыковые ситуации.

А теперь вернемся к первой возможности: слова и правила введены формально-описательно. Ведь составление предложений – это еще не коммуникация: глаголы тематически разнородны: *купи* связан с темой

¹ Старший преподаватель кафедры «Язык и общественные дисциплины» Национальной Академии Авиации

«Магазин», *пообедай* – с темами «Дом», «Семья», т.е. лексико-грамматические явления не включены в контекст учебной и реальной ситуации общения.

Другой пример – отрицательные конструкции: изучение форм родительного падежа имен существительных:

У меня нет (не было) линейки, журнала, карандаша, времени и т.д.

Эта грамматическая конструкция закрепляется в вопросо-ответных репликах:

- *У тебя есть карандаш (газета...)?*

- *Нет, у меня нет карандаша (газеты...).*

Следует обратить внимание и на нетипичные отрицательные конструкции:

- *Дай мне, пожалуйста газету!*

- *А у меня нет газеты!*

Объяснение причины невыполненного действия:

- *Почему ты не был на экскурсии?*

- *У меня не было времени.*

Как видим, такие отрицательные конструкции неизбежны. Следовательно, и изучать их целесообразно в подобных ситуациях.

Различные лексико-грамматические темы и конструкции достаточно легко совмещаются определенными лексико-разговорными темами и ситуациями, например вопросительные конструкции типа: *Это Анар? Что это?* и утвердительные, и отрицательные ответы на них:

- *Да, это Анар.*

- *Нет, это не Анар.*

- *Нет, это не Анар, а Вагиф.*

- *Это Вагиф.*

Вопросы со словами *кто* и *что* помогают различать одушевленные и неодушевленные имена существительные. Если подключить в ответную конструкцию женские имена (*Это Лейла? – Нет, это не Лейла, это Амина*), то происходит избирательное знакомство с категорией рода. Такая же ситуация дает возможность расширить изучаемую конструкцию притяжательными местоимениями: *Знакомьтесь, это мой брат (моя сестра)*. В свою очередь, накопленный лексико-грамматический материал позволяет изучать более широкие темы: «Семья», в которой помимо приведенных оказывается употребление конструкций *Мамед – студент; Мой брат – врач*.

Если притяжательные местоимения легко увязываются с темами «Знакомство» и «Семья», то глаголы движения, виды и времена глагола – «Мой рабочий (выходной) день, «Как я провел воскресенье», «Отдых» и др. эта «совместимость» лексико-грамматического материала и разговорных тем используется в процессе обучения при организации и представлении учебного языкового материала, обеспечивая его коммуникативность.

Отметим, что одни лексико-грамматические явления прочно прикреплены к речевой ситуации, обусловлены ею, как, например формулы речевого этикета, команды и т.п. Здесь употребление определенных конструкций стало практически всеобщим для языковой группы: *Здравствуйте! Добрый день! Встаньте! Садитесь! Откройте книги! Передайте, пожалуйста, книги.* и т.п.

Другие же явления носят универсальный характер и находят свое содержание в более широком ситуативном контексте, например: *Сколько стоит...? Дайте, пожалуйста...? Разрешите посмотреть...!* Эти структуры употребительны в ситуации общения в магазине (книжном, маркете), в киоске, в кафе, в транспорте и т.п.

Фразы, которые обслуживают ту или иную тему и ситуацию, предлагаются обучающимся для запоминания как новые слова, без объяснения их грамматического состава, или вводятся лексически. Например, в теме «Знакомство» это фразы: *Познакомьтесь, пожалуйста! Очень рад! Очень приятно!*; в ситуации «Приветствие»: *Здравствуйте! Добрый день (вечер, утро)!*

Таким образом, обучающийся, выучив минимум языковых структур, будет стремиться к самообучению. После завершения обязательного курса сможет самостоятельно совершенствоваться в русском языке, переносить прочно усвоенные навыки русской речевой деятельности на новые жизненные ситуации, с которыми он встретится.

Конечно же следует различать реальное общение, или истинную коммуникацию, и учебное общение, или псевдокоммуникацию. Последняя играет роль своеобразного мостика, который помогает обучающимся перейти от накопления знаний к их использованию в реальном общении, приобрести уверенность в своей способности самостоятельно пользоваться языком как орудием общения и выражения мысли.

Преподаватель постоянно должен создавать на уроках атмосферу общения, имитирующую реальную коммуникацию из-за исключительной важности ситуативности обучения.

Часть таких ситуаций проходит без особых трудностей: общение преподавателя с обучающимися на уроке в рамках темы аудиторного обихода – просьбы подойти к доске, написать что-либо, открыть или закрыть учебники, тетради, прочитать текст, ответить на вопрос, кто отсутствует и почему, и т.д.

Другие же ситуации невозможно создавать без наличия наглядности: рисунков, картин, схем, слайдов. Например, при создании ситуации поиска – кладем свою тетрадь или маркер на стол и спрашиваем: *А где моя тетрадь (мой маркер)?* Обучающиеся отвечают: *Ваша тетрадь (ваш маркер) на столе.*

Мы можем изменять место положение предмета, но не сами предметы тем самым стимулировать ответные реплики: *Ваши тетрадь на стуле.* Также можем положить заранее приготовленные предметы в разные места и, вовлекая в беседу присутствующих в аудитории, предлагая спрашивать и отвечать, что и где находится, тренировать -закреплять необходимые вопросы и ответы. Вводимые конструкции «привязываются» к предметам, создавая иллюзию тренировки в реальной обстановке.

Можно разыгрывать диалоги со студентами, например, просматривая семейные фотографии:

- Кто это?
- Это мой друг.
- Он учится или работает??
- Он студент.
- А это кто?
- Это моя сестра.
- Она работает?
- Да.
- Где работает?
- В школе..

В условиях, имитирующих реальное общение, студенты составляют диалоги, разыгрывают микросценки, то есть общаются. Подобная псевдокоммуникация формирует навыки переноса конструкций и слов, выученных на уроке, в реальное общение.

Воссоздаваемые таким образом ситуации способствуют эффективности обучения, достижению лучших результатов.

Итак, главным является имитация применения языка в жизни.

В сущности эта имитация сводится к сокращению числа естественно используемых слов и форм. В данном случае необходимо учесть выделенный объем, достаточный для общения. Отчасти это сокращение компенсируется частной повторяемостью слов и форм, которая в псевдокоммуникации значительно выше, чем в реальной коммуникации.

Возникает вопрос: Как же добиться того, чтобы сокращенный набор слов и форм все-таки «действовал» и был языком, пусть имитированным и упрощенным?

На помощь приходит называемая лингвистами синтаксическая основа подачи материала.

Как средство общения, язык находит свое материальное выражение в предложениях: законченная мысль оформляется именно в предложении. Только в нем и через него оживают, обретают силу слова и формы. Только оказавшись в предложении, факт языка может стать коммуникативным. Поэтому, с первых же шагов обучения учащийся должен овладеть умением конструировать предложение, пользоваться им как минимальной функциональной единицей.

Признать предложение единицей общения важно еще и потому, в его синтаксической структуре как раз и реализуется функциональное расположение падежных и иных форм имен, личных форм глагола и др. В нем осуществляется функциональная группировка отдельных слов. К примеру: словарь группирует слова по алфавиту и отчасти по родству (*настольный, стол, столик, столовая*), грамматика -по частям речи (*стол, мел, класс, окно, книга...*, *писать, читать, говорить, слушать*) и т.д., предложение же «группирует» их по функциональным связям (*читать –книга, писать –письмо, слушать – текст...*).

Работа с предложением облегчает развитие умения и навыка в применении языковых средств в типичных для них условиях. Использование предложения как единицы обучения дает возможность параллельно изучать новый материал из синтаксиса, лексики и морфологии. Изучение всех явлений на синтаксической основе позволяет последовательно вводить и закреплять нужные грамматические формы. Эти формы определяются выбором синтаксических структур и в свою очередь согласуются с вводимой лексикой.

В сущности, речь идет о словосочетаниях вообще, которые накапливаются вокруг «предикативных словосочетаний», являющихся основой предложения. Например: *Али читает.* Такие пары – минимальные сочетания двух слов, только и обладают действительной коммуникативностью. Отсюда мы получаем возможность, во-первых, варьировать каждый член пары и накапливать новую лексику (*Али, студент, студентка, мальчик...; читает, слушает, говорит, работает, пишет*); во-вторых, дополнять все новыми непредикативными словосочетаниям (*Али говорит; Али говорит по-русски; Али хорошо говорит по-русски с другом*).

Таким образом обучающиеся естественно выучивают слова и знакомятся с разными формами: родом и падежом, глагольным спряжением и управлением и т.д. (Отметим, что грамматическая систематизация проводится только на этапе обобщения).

В практике обучения работа с предложением выглядит следующим образом:

Берется определенный тип предложения, который надо закрепить и дается список слов. Учащийся читает к примеру предложение: *Он живет в Москве.* Преподаватель предлагает слова для замены, подстановок по первому элементу:

- (Мой) брат живет в Баку.
- (Моя сестра) живет в Баку.
- (Мой) преподаватель живет в Баку.

Обучающиеся «наговаривают» массу новых предложений, мобилизуя изученную лексику. Все это про-

исходит в течение сравнительно небольшого отрезка времени. И так с каждой вводимой конструкцией, которые предлагаются во взаимосвязанных репликах, «вопросо-ответных единствах», помогающие ввести фонетические и интонационные сведения:

- Кто это?   - Что это?

- Это Али.   - Это журнал.

Следует уделять особое внимание на интонационное выделение вопросительных слов *кто, что* и интонацию повествовательных предложений: *Это Али. Это журнал*

Интонационным центром вопросительной конструкции является ударный слог выделенного вопросного слова. На этом слоге тон резко повышается, а на заударном слоге – падает.

Таким образом, на синтаксической основе обучающиеся знакомятся с морфологическими категориями русского языка и усваивают необходимую лексику. И то и другое отбирается с учетом рассмотренных принципов функциональной ценности, тематичности и ситуативности – что является коммуникативно ценным. Отсюда обучающиеся получают «строительный материал», из которого они смогут сами строить многочисленные варианты.

Такие примеры получили название «речевых образцов», или «моделей». Методическое понятие модели означает типовое предложение, используемое как образец.

У модели могут быть варианты – лексические, грамматические, интонационные и структурные. Первые различаются словами, наполняющими один и тот же тип предложения: *Али читает (пишет, говорит, слушает); Лейла (ученик, студент, преподаватель) читает*

Вторые различаются грамматическими формами одних и тех же слов: *Али читает; Али читал; Али будет читать*. Третьи – логическим, а значит и интонационным выделением особо значимых в момент общения слов: *Вы принесли книгу? Вы принесли книгу? Вы принесли книгу?*

Пусть набор моделей будет количественно небольшим, но владение совершенно и навыки будут прочными. В этом случае на нем легко строить общение, лишь расширяя лексическое наполнение моделей, включая в речь их грамматические и интонационные варианты.

При установке на коммуникацию мы исходим из потребности учащихся выразить мысль, приказание, желание и т.д.

Конечно, всегда будут ситуации, когда обучающийся окажется перед необходимостью сконструировать предложение, выходящим за пределы усвоенных типов.

Отметим, что коммуникативность предполагает этапы «грамматических обобщений», перенос сформированных навыков в новые ситуации, благодаря чему у обучающихся развивается умение комбинировать изучаемый лексико-грамматический материал, чтобы выразить что-то свое.

Литература

1. Э.Ю. Сосенко. Коммуникативные подготовительные упражнения. Москва. 1979
2. В.Г. Костомаров, О.Д. Митрофанова. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам. Москва. 1978
3. Пашаева А.М., Садыхова Р.Р. Русский язык в диалогах. Баку. 2006
4. А.А. Акишина, О.Е. Каган. Учимся учить. Москва. 2008

Ключевые слова: учебный материал, коммуникация, реальные условия, ситуация, диалоги, отрицательные конструкции, модель, синтаксическая основа.

Açar sözlər: tədris materialı, kommunikasivə, real şərait, vəziyyət, dialoq, əks konstruksivalar, model, sintaktik əsas.

Key words: educational material, communication, real conditions, situation, dialogues, negative constructions, model, syntactic basis.

Xülasə

Məqalədə həyat şəraitində zəruri olan tədris materiallarının təşkili haqqında konkret vəziyyətdə təbii danışmaq zamanı, yəni ünsiyyət situasiyasında.

Summary

This article is about the organization of educational material that is necessary in life situations, about natural speech in a specific setting - in a communication situation.

Рецензент: д.ф.н., доцент Р.М. Тагиева

Aysel İsfəndiyar qızı Şükürova ²
**İNGİLİSDİLLİ HÜQUQİ DİSKURSUN TƏDRİSİNDƏ NİTQ
 BACARIQLARININ İNKİŞAFI**

Xarici dil müxtəlif millətlərə mənsub insanların bir-biri ilə kommunikasiya yaratması baxımından mühüm əhəmiyyətə malik vasitədir. Xarici dildə mükəmməl danışan hər bir gənc həm özgə mədəniyyətlərlə tanış olur, həm də digər millətlərə öz Vətəninə təqdim edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir dünyada baş verən ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni dəyişikliklər mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bu dəyişikliklər hər bir dövlətin texnologiya, elm və iqtisadiyyat sahəsindəki sürətli və səmərəli inkişafına təkan verir. Bu da öz növbəsində yalnız bir icmanın üzvləri arasında deyil, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasındakı münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsinin zəruriliyini aktuallaşdırır. Bütün bunlar müxtəlif təhsil pillələrində təhsil ocaqlarının tədris planlarında və tematik planlarda xarici dillərin mövqeyini möhkəmləndirməklə yanaşı, xarici peşəyönlü diskursun öyrənilməsinə də aktuallaşdırır. Belə peşəyönlü diskurs növlərinə hüquqi diskurs da aiddir. *“Hüquqi diskurs insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrindəki ünsiyyət situasiyalarında gerçəkləşən institusional diskurslar sisteminə (siyasi, iqtisadi, feminist və sairə ilə yanaşı) daxildir. Bu cür diskurs insan və cəmiyyət arasındakı əlaqəni nəzərdən keçirir və əks etdirir. O rəsmi-ışğuzar üslubun tərkib hissəsidir, çünki hüquqi sahədə insanların peşəkar qarşılıqlı əlaqəsinin gerçəkləşdiyi məqamda formalaşır”* [1, s. 5].

Xüsusi, peşəyönlü xarici dil diskursuna yiyələnmək, eyni zamanda bu diskursun quruluşunu və incəliklərini tam mənada dərk etmək xarici dil biliklərinin ən vacib amillərindən hesab olunur. Bununla yanaşı, dilin qrammatik və sintaktik quruluşunu bilmək, leksik vasitələri və paradigmaları mənimsəmək də lazımdır. Bütün bunların nəticəsində, tələbələr xarici vətəndaşların da iştirak etdiyi nitq situasiyalarında verilən peşə tapşırıqlarının tam yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan nitq bacarıqlarını əldə edir və inkişaf etdirirlər.

Xarici dilə yiyələnmə prosesi tələbələrin həmin dilin aid olduğu ölkə, onun iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, keçmiş və müasir həyatı ilə sistemlik tanışlığı ilə müşayiət olunmalıdır. Belə ki, bu, xarici dilin peşəyönlülük baxımından mənimsənilməsi üçün zəruridir.

“Tələbə xarici dili öyrənərkən mədəniyyətin bir hissəsi olan dil bilikləri ilə yanaşı xalqın mədəniyyəti haqqında biliklərə də yiyələnir (xarici dil üzrə təhsilin koqnitiv aspekti), ümumi və nitq bacarıqlarını, psixi funksiyalarını və sairəni inkişaf etdirir (inkişaf aspekti), etik, əxlaqi, mənəvi normaları mənimsəyir (pedaqoji aspekt) və nitq bacarıqlarına yiyələnir (xarici dil üzrə təhsilin sosial aspekti)” [2, s.60]. Bu baxımdan xarici dilin peşəyönlü tədrisinin aşağıdakı məsələləri əhatə etməsi nəzərdə tutulur:

- dilin ünsiyyət vasitəsi kimi tədrisi;
- vacib peşəkar məlumatların ötürülməsi üzrə təlim;
- peşəkar hüquq-mühafizə fəaliyyətində xarici dil mənbələrindən istifadə bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- yerli və xarici mədəni dəyərlərə bələd olan çoxdilli şəxsiyyətin formalaşması;
- mədəniyyətlərarası peşəkar ünsiyyət qura bilən çoxdilli şəxsiyyətin formalaşması.

Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasında xarici dildə keçirilən praktik dərslərdə kursantlar yalnız dil vasitələrini nəzəri səviyyədə öyrənməklə kifayətlənmir, həm də müəyyən nitq şəraitində bu vasitələrin ən uyğun variantlarını seçmək və tətbiq etməyi öyrənirlər. Buna uyğun olaraq, “Xarici dildə işğuzar və akademik kommunikasiya” fənninin tədris proqramında fonetika, sözyaradıcılığı, leksika, tərcümə praktikası, qrammatika bölmələri (morfologiya və sintaksis) öz əksini tapır.

Eşidib anlama prosesi ingilis dilində “Listening comprehension” adlanır. Bu isə canlı nitqin eyni vaxtda eşidilərək qavranılması və başa düşülməsi prosesi deməkdir. Eşidib anlama nitq fəaliyyətinin reseptiv növünə aid olub danışq ilə birgə xarici dildə ünsiyyət qurmaq imkanını təmin edir. O, ilk öncə daxili və ifadə olunmayan formada görsənə bilər. Buna baxmayaraq, ünsiyyət aktı zamanı dinləyən mimika, jestlər, replikalar və gülüş kimi əks informasiya kanalları və ya reaksiyalar vasitəsilə danışanın nitqinə dərhal təsir göstərir. Deməli, eşidib anlama bu yolla nitq fəaliyyətinin təsiredici növünə aid olur. Eşidib anlama həm dialoji ünsiyyətdə auditoriyadakı şifahi nitqləri dinləyərkən, həm də radio, televiziya, filmlərdəki səsli mətnlərə qulaq asarkən gerçəkləşə bilər. Məsələn, eşidib anlama dərsləri zamanı kursantlara peşəyönlü xarici dil diskursunun tədrisi prosesində videomateriallardan istifadə xüsusilə əhəmiyyətlidir. Nəzəri materialın öyrənilməsində və praktik tapşırıqların yerinə yetirilməsində bu materiallar əyani dəstək rolunu oynayır. Əlbəttə ki, bunlardan dərslərin əvvəlində fonetik tapşırıqların yerinə yetirilməsi mərhələsində mürəkkəb səs birləşmələrinin tələffüzü və ana dili üçün tipik olmayan səslərin deyilişi zamanı artikulyasiyanın xüsusiyyətlərini əyani şəkildə göstərmək üçün istifadə edilə bilər.

Beləliklə, kursantları yeni dil və nitq materialı ilə tanış edən dinləmə dərsləri zamanı tədris vasitəsinə çevrilir. Səsli mətnlərlə işləmək leksik, qrammatik və fonetik bacarıqları eyni vaxtda təkmilləşdirir və maraqlı müzakirələr üçün informasiya verir. Bu isə dil öyrənilmənin növbəti mərhələlərində danışq və yazı bacarıqlarını daha da inkişaf etdirir.

İngilis dilində işğuzar və akademik kommunikasiyanın kursantlara tədrisi zamanı onlarda yazı bacarıqlarının və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi önəmlidir. Bəzən şifahi mülahizələrin, fikirlərin yazılı formada ifadəsi müvafiq kommunikativ məqsədi həll edir. Bu isə mürəkkəb yaradıcı fəaliyyətdir. Buna görə də tipik situativ ünsiyyət çərçivəsində və peşəkar xarakterli işğuzar yazışmanın aparılması məqsədi ilə öyrənilən dilin yayıldığı ölkələrdə qəbul edilən üslubi normalara riayət edərək, mətnlərdən çıxarışlar yazmaq, oxunulmuş və dinlənilmiş peşəyönlü mətnin

² Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

planını və ya məzmununun xülasəsini tərtib etmək, təbrik, arzularından ibarət məktub yazmaq, anket doldurmaq, sənədləri tərtib etmək xarici dilin tədrisində vacib tələblərdən sayılır.

Bildiyimiz kimi, yazı bacarıqlarının öyrədilməsinin məzmunu ilk növbədə lingvistik komponentdən ibarətdir. Öyrənilən dilin qrafik kodundan istifadə edərək semantik məlumat ötürmək bacarıqlarının inkişafı həm də akademik yazının inkişafına gətirib çıxardır. Buna görə də kursantlar seçdikləri peşəyönümlü yazıları müxtəlif situasiyalarda istifadə edə bilməlidirlər.

Qrammatika dilin mənimsənilməsində əsas vasitələrdən biri olub bütün nitq fəaliyyəti növlərinin ayrılmaz hissəsidir. Xarici dilin qrammatikasını öyrətmək həmin dil üçün özünəməxsus olan mexanizmləri inkişaf etdirmək deməkdir. Bu zaman kursantların şüurunda işlək vəziyyətdə olan qrammatik qaydalar yaranır.

Qrammatikanın öyrədilməsində iki məqsəd vardır:

1. Kursant qrammatik nöqteyi-nəzərdən düzgün formada şifahi ifadələri qurmağı bacarmalıdır. Bu zaman diqqət məzmununa yönəlir.
2. Kursanta oxuma və eşidib anlama zamanı məzmunadakı məlumatı əldə edərək qrammatik hadisələri tanımağı öyrətmək lazımdır.

Kommunikativ yanaşma çərçivəsində qrammatikanın tədrisinə tələb aşağıdakı kimidir:

1. Qrammatikanın tədrisi zamanı seçilən material süni nümunələri və uydurma vəziyyətləri istisna edərək dilin ünsiyyətdə təbii istifadəsini əks etdirməlidir.
2. Tədris materiallarında formal, semantik və funksional aspektləri dəqiq fərqləndirmək lazımdır. Bu isə öz növbəsində, müvafiq kontekstlərdə onlar arasında əlaqəni öyrənməkdə kursanta kömək edəcək.
3. Yeni materialın təqdimatından əvvəl köhnə dərsləri təkrar edib onlara istinad etmək lazımdır. Bu zaman əyani vasitələr olan sxemlər, cədvəllər, diaqramlar da xarici dilin tədrisində dayaqlı rolunu oynayır.
4. İzahat və qaydalar qısa, dəqiq, sadə şəkildə təqdim olunmalıdır. Bunlar qrammatik materialın xüsusiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməlidirlər.
5. Qrammatik qaydaların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün müxtəlif ünsiyyət növlərindən, məsələn, cütlərlə və qruplarla işdən istifadə edilməlidir.

Reseptiv qrammatik bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı tapşırıqlardan istifadə etmək olar:

1. Aşağıdakı cümlələrdə yeni qrammatik materialı tapın;
2. Təqdim edilən qrammatik formanın istifadəsini izah edin;
3. Qrammatik hadisələri qruplara görə ayırın;
4. Mətni oxuyun (və ya dinləyin) və göstərilən qrammatik hadisənin nəyi ifadə etdiyini söyləyin;
5. Bir neçə ifadəni oxuyun (və ya dinləyin) və bunlardan hansının keçmişdə baş verən hadisələrə aid olduğunu söyləyin. Onların ardıcılığını təyin edin;
6. Cümlələri tərcümə etməyin mümkün yollarını göstərin;
7. Cüt cümlələri oxuyun (və ya dinləyin) və onlar arasındakı fərqləri söyləyin;
8. Dinlədiyiniz (və ya oxuduğunuz) mətnə hadisənin baş verdiyini (və ya baş verməyəcəyini və baş verəcəyini) təsdiqləyən məlumatları tapın;
9. Mətnə qrammatik omonimləri tapın. Onların mənalarını və istifadəsini izah edin.

Leksika. İngilisdilli hüquqi diskursun səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada hər bir leksik vahid çoxmənalıdır. Nitq şəraitinin yaradılması kursantlara söz ehtiyatının müəyyən elementlərindən, dil vahidlərinin mənə incəliklərindən məqamında istifadəni anlamağa kömək edir. Onlar ən uyğun dil vasitələrini seçməyi, tərcümə olunan leksik materialın aktuallığını anlamağı və xarici dil üçün normativ nitqi mənimsəməyi öyrənirlər. Belə materialı seçərkən nəzərə almaq lazımdır ki, xarici dildə olan peşəyönümlü diskurs bütövlük, tamlıq, kompozisiya, müəyyən bir növə aidlik kimi xüsusiyyətlərə və ekstralingvistik parametrlərə (məsələn, nəzərdə tutulmuş kommunikativ məqsədin reallaşması, iştirakçılar ilə əks-əlaqə, ünsiyyət şəraiti və s.) malikdir. Buna görə, "Xarici dildə işgüzar və akademik kommunikasiya" fənninin tədris-metodiki kompleksinə daxil ediləcək videofraqlar leksik-qrammatik materialın mənimsənilməsinə yönəlmiş bütöv bir kommunikativ situasiyanı əks etdirməlidir (məsələn, şübhəli şəxsin dindirilməsi, cinayət yerinin araşdırılması və s. mövzular üçün xüsusi terminlər, ifadələr, sintaktik konstruksiyalar və qrammatik formalar istifadə olunur). Demək, dil öyrənənlərin peşəyönümlü diskursa yiyələnməsi prosesi elə təşkil edilməlidir ki, burada həm dünyada, həm də ölkədə mövcud vəziyyətə uyğun olaraq, nəinki müasir ali təhsil sisteminin, eyni zamanda hüquq-mühafizə orqanlarının rəhbərlərinin qarşısında duran məqsəd və vəzifələr kompleks şəkildə nəzərə alınсын.

Akademik oxu. Dövri mətbuatın davamlı inkişafı nəticəsində yaranan informasiya bolluğu şəraitində kursantlara düzgün istiqamətlənmək bacarığı aşılamaq vacibdir. Onlar çox vaxt yazılı mətn vasitəsilə peşəkar ünsiyyətə girəcək və onlarda məlumat əldə etmək üçün çox sayda xaricidilli hüquqi ədəbiyyat oxumaq ehtiyacı yaranacaqdır. Bunun üçün kursantların peşəyönümlü oxuma vərdişlərini inkişaf etdirmələri vacibdir. İxtisas üzrə ədəbiyyatı orijinaldan, yəni xarici dildə oxumaq kursantların xarici dil öyrənməyə olan marağını əhəmiyyətli dərəcədə artırır, peşəkar bacarıqların inkişafına kömək edir. Çünki fənni mənimsəyərkən ən yaxşı motivasiya oxumaqdır. Peşəyönümlü oxu çətin prosesdir, çünki mətndəki məlumatları başa düşmək və təhlil etmək üçün kursant ingilis dilinin qrammatikasına aid biliklərindən istifadə etməli, mövzunu müəyyənləşdirə bilməli, mətnin bəzi hissələrini kontekstdən çıxış edərək başadüşmə bacarığını tətbiq etməlidir. Sistemli mütaliə kursantlarda xarici dil mühitində informasiya baryerini aşmaq və sərbəst orientasiya bacarığını inkişaf etdirir. Bu baxımdan, kursantların peşəkar kommunikativ sərəştəsinin, informasiya mədəniyyətinin formalaşmasına və təlim prosesinin idarə olunmasına təkan verən peşəyönümlü mütaliə mətnlərinin seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Bundan əlavə, peşəyönümlü mətnləri oxuma təliminin məzmununu barədə danışarkən üç cəhətə diqqət yetirmək lazımdır: xüsusi söz ehtiyatına malik olmaq, qrammatik konstruksiyaları bilmək və mətndən lazımı məlumatı toplamaq. Peşəyönümlü mətn üzərində işləyən kursantın məqsədi mətndən peşəkar əhəmiyyətli məlumatların toplanması, bu məlumatın emalı, qiymətləndirilməsidir. Belə ki, gələcək təhsil və peşə fəaliyyətində o, bu biliklərdən istifadə edəcək və onları mövcud biliklərlə birləşdirərək öz məlumat bazasını yaradacaqdır ki, bu da istənilən oxu mətnini onun üçün daha anlaşılqı edəcəkdir.

Şifahi nitq. Danışq şəraiti dedikdə nitqin səbəbi (niyə danışiram?), məqsədi (nə məqsədlə danışiram?) nəzərdə tutulur. Ekstralingvistik şəraitə vaxt, hadisə, nitq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi yer, ünsiyyət iştirakçılarının rolu aiddir. Kommunikativ vəzifə tədris prosesində kursanta tapşırılan nitq fəaliyyətinin mahiyyətini, növünü və formasını konkretləşdirir. Danışma üçün seçilən peşəyönümlü mövzular nitqin tematik məzmununu, formasını (dialogi, monoloji) və onların əsasını təşkil edən tədris materialını müəyyənləşdirir.

Tədris olunan nitq materiallarına aşağıdakılar daxildir:

- Monoloji və dialogi nitq nümunələri;
- Nitq ştempları (şablonlar);
- Aktiv ümumişlək leksika və xüsusi leksika;
- Şifahi nitqdə istifadə üçün qrammatik minimum.

Seçilmiş monoloji və dialogi nitq nümunələri kursantlara söhbət zamanı və təlim prosesində oxşar ifadələr seçmək üçün model rolunu oynayır. Eyni zamanda, cümlə qurmaq üzərində iş aşağıdakı ünsiyyət tapşırıqları ilə müşayiət olunur:

- Deyin;
- Soruşun;
- Təsdiq edin;
- Təzib edin;
- Təsdiq və ya inkar edin;
- Dəyərləndirin;
- Həmsöhbətinizdən soruşun;
- Təsvir edin;
- Müəyyənləşdirin və s.

Beləliklə, yuxarıda təsvir etdiyimiz nitq bacarıqlarının inkişafı prosesinə kompleks şəkildə yanaşmaq lazımdır. Bununla da ingilisdilli hüquqi diskursun tədrisi zamanı peşə yönümlü kommunikativ məqsədlər keçəkləşəcəkdir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Внуковская А.В. Основы научного стиля речи для иностранных обучающихся (юридический профиль): научно-практическое пособие/А.В. Внуковская. - Ростов н/Д: ФГКОУ ВО РЮИ МВД России, - 2021. - 48 с.
2. Пассов, Е.И., Кузовлева Н.Е. Основы коммуникативной теории и технологии иноязычного образования: методическое пособие для преподавателей русского языка как иностранного/Е.И. Пассов, Н.Е. Кузовлева. - М.: Русский язык. Курсы, - 2010. - 568 с.

Açar sözlər: diskurs, ingilis dili, hüquq-mühafizə orqanları, peşəkar kommunikasiya

Key words: discourse, English, lawen for cement agencies, professional communication

Ключевые слова: дискурс, английский язык, правоохранительные органы, профессиональное общение

РЕЗЮМЕ

Развитие речевых навыков при преподавании англоязычного юридического дискурса

Данная статья посвящена описанию развития основных речевых навыков на английском языке. Как мы знаем, курса общего английского недостаточно для профессионалов для достижения профессиональных целей общения. Юридический дискурс является особой сферой институциональной дискурсивной системы. В этой динамично развивающейся социальной сфере представители правоохранительных органов часто реализуют иноязычную коммуникативную деятельность. Для достижения этой цели, формирование речевых навыков является очень важным этапом во время преподавания иностранного языка.

SUMMARY

Development of language skills during English legal discourse teaching

This article is devoted to the description of the development of basic speech skills in English. As we know, General English course is not enough for professionals to achieve professional communication goals. Legal discourse is a special sphere of the institutional discourse system. In this dynamically developing social sphere, representatives of law enforcement agencies often implement foreign language communicative activities. To achieve this goal, the formation of speech skills is a very important stage during foreign language teaching.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Qəhrəmanova Mirvari Arif qızı³

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ DANİŞIQ BACARIĞININ VACİBLİYİ

Bu qloballaşma dövründə bütün dünyada köklü dəyişikliklər baş verir. Bu böyük təlatümlər insanların nəyə nail olmaq üçün güclü istəkləri olduqda baş verir. İnsanların istəkləri o zaman həyata keçirilir ki, onlar öz fikirlərini və düşüncələrini başqaları ilə aydın şəkildə ifadə etsinlər. Beləliklə, ambisiyalarını, istəklərini və məqsədlərini həyata keçirmək üçün ünsiyyət bacarıqlarını öyrənməlidirlər. Bu müasir dünyada ünsiyyət bacarıqları mühüm rol oynayır və öz sahələrində uğur qazanmaq üçün bu bacarıqlara yiyələnmək lazımdır. Beləliklə, danışmaq bu qlobal dünyada yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün dörd dil bacarığı arasında ən vacib bacarıqdır. İngilis dili bütün dünyada geniş şəkildə istifadə edilirdiyi üçün öyrənmənin öz sahələrində uğur əldə etmək üçün onun ünsiyyət bacarıqlarına yiyələnməsinə ehtiyac var. Beləliklə, sinif otağı yaxşı ünsiyyət bacarıqları, xüsusən nitq bacarıqları əldə etmək üçün ideal platformadır. Müəllimlər ELL-lərin (İngilis dili öyrənmələri) problemlərini anlamalı və ingilis dili siniflərində tələbələrin nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün öz siniflərində müxtəlif tədris strategiyalarını həyata keçirməyə çalışmalıdırlar. Bu, müəllimlər öz metod və materiallarını dəyişdikdə və nitq bacarıqlarının öyrədilməsinin ən son üsullarından istifadə etdikdə mümkündür. Buna görə də, müəllimlər öz adı ingilis dili siniflərində bəzi qrup və cüt fəaliyyətlər tətbiq etməlidirlər ki, ELL-lər nitq bacarıqlarını böyük dərəcədə inkişaf etdirə bilsinlər. Bu sahədə aparılan araşdırmalar ingilis dili siniflərində nitq bacarıqlarının əhəmiyyətinə işıq salır. (4,84-86) İlk növbədə, bu araşdırmalar ingilis dilinin əsas dil bacarıqlarının əhəmiyyətini açıqlayır. Daha sonra, ingilis dili siniflərində nitq bacarıqlarının vacibliyini hərtərəfli şəkildə izah edir. Bu, həm də nitq bacarıqlarının öyrədilməsinin zəruriliyini izah edir. Sonra nitq situasiyalarının növləri və nitq bacarıqlarının əsas üstünlükləri ətraflı izah edilir. Bundan əlavə, bu kimi araşdırmalarda ingilis dili siniflərində EFL/ESL öyrənmələr arasında nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir neçə üsul təqdim edir. Nəhayət, bunlar müəllimlərə ingilis dili siniflərində nitq bacarıqlarını tətbiq etmək üçün ELL-ləri daha çox cəlb edən müxtəlif fəaliyyətləri təqdim etmək üçün bəzi faydalı məsləhətlər təklif edir. Bundan əlavə, bu, ELL-lərin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmələrini təklif edir, çünki bu, gələcək karyeralarını mükəmməl şəkildə qurmaq üçün çox faydalıdır.

İngilis dili beynəlxalq ünsiyyət məqsədinə xidmət etdiyi üçün xarici dil öyrənmələrin əksəriyyəti onu öyrənməyə çalışır. Bu prosesdə onlar dilin bütün dörd əsas bacarığını əldə etməlidirlər, yəni, dinləmək, danışmaq, oxumaq və yazmaq. Dinləmə və oxuma passiv bacarıqlar və ya qəbuledici bacarıqlardır, danışmaq və yazma isə aktiv bacarıqlar və ya məhsuldar bacarıqlardır. Dinləmə və oxuma passiv və ya qəbuledici bacarıqlar hesab olunur, çünki öyrənmələr bu bacarıqları nümayiş etdirməkdə öz istedadlarını nümayiş etdirmirlər. Onlar heç nə çıxarmadan dilə qulaq asırlar və ya oxuyurlar. Halbuki, öyrənmələr özləri cümlələr yaratmalıdırlar və çoxlu təcrübəyə ehtiyac duyurlar və qrammatika, lüğət, cümlə quruluşu və istifadə ilə bağlı çox şey öyrənirlər. Buna görə də nitq və yazma aktiv və ya məhsuldar bacarıqlar hesab olunur. (2, 33)

Tələbələrə sinifdə danışmağa məcbur etməyin üç əsas səbəbi var. Birincisi, nitq fəaliyyətləri məşq imkanlarını təmin edir - sinifdə təhlükəsiz şəraitdə real həyatda danışmaq təcrübəsi etmək şanslarını artırır. İkincisi, tələbələrin bildikləri hər hansı və ya hamısından istifadə etməyə çalışdıqları nitq tapşırıqları həm müəllim, həm də tələbələr üçün danışmaq bacarığı üçün rəy verir. Hər kəs nə qədər yaxşı iş gördüklərini və nə dərəcədə danışma bildiklərini görə bilər: həm nə qədər uğurlu olduqlarını, həm də hansı dil problemləri ilə üzləşdiklərini dərk edə bilər. Nəhayət, tələbələrin beyinlərində saxladıkları müxtəlif dil elementlərini aktivləşdirmək imkanları nə qədər çox olarsa, onların bu elementlərdən istifadəsi bir o qədər avtomatik olur. Nəticədə tələbələr tədricən avtonom dil istifadəçilərinə çevrilirlər. Bu o deməkdir ki, onlar çox şüurlü düşünmədən söz və ifadələrdən sərbəst istifadə edə biləcəklər. (6, 21-24)

İngilis dilinin dörd əsas bacarığı arasında danışmaq çətin görünür, çünki natiqlər dərhal cümlələr yaratmalıdırlar. Xarici və ya ikinci dil öyrənmələr üçün qrammatik strukturları öyrənmədən və adekvat söz ehtiyatına malik olmadan cümlələr qurmaq olduqca çətinidir. Buna görə də, EFL/ESL ingilis dilini öyrənmələr ingilis dilində qrammatik cümlələri danışarkən bir çox problemlərlə üzləşirlər. Danışmaq bacarıqları ünsiyyətdə dominant rol oynadığından, insanlar bütün dünyada bütün cəmiyyətlə yaxşı ünsiyyət qurmaq üçün bu bacarıqları öyrənməyə çalışırlar. Üstəlik, bu nitq bacarıqları öyrənmələr üçün öz peşələrində yaxşı yerləşməli olduqları zaman da faydalıdır. Müasir dünyada, iş mü sahiblərinə zamanı namizədlərin istedadlarını sübut etmək olduqca adi hala çevrilmişdir və seçimlərin bir çoxu müsahibənin nəticələrinə əsaslanır. İşə qəbul olmaq istəyənlər ilk növbədə namizədlərin performansının və ya şifahi ünsiyyət bacarıqlarının ölçüldüyü debatlarda və qrup müzakirələrində iştirak etməli və özlərini sübut etməlidirlər. Bundan əlavə, mütəxəssislər məhsullarını və ya şirkətlərini tanıtmaları və ya digər həmkarlarına təlim keçmək üçün şifahi təqdimatlar etməlidirlər. Bundan əlavə, təsirli bir natiq dinləyicini çox ruhlandırır və dinləyicilərin tam diqqətini cəlb edə və nitqinin sonuna qədər eyni tempi saxlaya bilər. Beləliklə, auditoriya natiqin nitqində tamamilə iştirak edir və onlar bəzən real dünyanı unudurlar və bütün diqqətlərini nitqə yönəldirlər. Beləliklə, nitq bacarıqları mühüm rol oynayır, çünki hər şey insanların mesajlarını başqaları ilə necə çatdırmasından asılıdır. (1, 102-103)

Danışmaq Bacarıqlarının Üstünlükləri İngilis dilində dörd başqa bacarıq olsa belə, danışmaq bacarıqları onların arasında ən təsirli olanıdır, çünki ünsiyyətin əksəriyyəti nitq vasitəsilə həyata keçirilir. Ona görə də nitq bacarığı ünsiyyətin ən vacib üsuludur. Şübhəsiz ki, hər bir bacarıqda bacarıq hərtərəfli ünsiyyətçi olmaq üçün lazımdır, lakin məharətlə danışmaq bacarığı natiqlərə bir sıra fərqli üstünlüklər verir. Danışmaq bacarıqlarının əsas üstünlükləri aşağıdakılardır:

³ BDU

- Siniflərdə cüt və ya qrup fəaliyyətlərində fəal iştirak etmək.
- Müxtəlif hallarda tez və təsirli çıxış etmək.
- Debatlarda və qrup müzakirələrində fəal iştirak etmək.
- Şagirdlər arasında tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək.
- Xarici ölkələrdə ali təhsil almaq.
- Dünyanın hər yerindən insanlarla ünsiyyət qurmaq.
- Biznesdə məhsulların satışını təşviq etmək. Bütün dünyada daha yaxşı iş imkanları əldə etmək.
- Problem həll etmə və tənqidi düşünmə qabiliyyətini artırmaq.
- Nəticə şəxsiyyətinin ümumi inkişafını təkmilləşdirmək.
- Müştəriyə məhsulların alınmasında yüksək həvəsləndirmək və cəlb etmək və s (2, 89-92)

İngilis dili müəllimləri öz tələbələrini nitq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün bir neçə üsuldən istifadə etməlidirlər, çünki bəzi EFL/ESL öyrənənlərində səhv etməkdən dərin qorxu hissi keçirir, bəziləri isə sadəcə olaraq utancaqdır və bu, hətta yerli öyrənənlərdə də müşahidə olunur. Bu məqamda ingilis dili müəllimləri tələbələrini ingilis dili siniflərində danışmağa təşviq etmək üçün dil oyunları şəklində bəzi əyləncəli fəaliyyətlər təqdim edə bilərlər. Ümumiyyətlə, öyrənənlərin əksəriyyəti siniflərdə oyun oynamaqla maraqlanır və onları sevindirəcək getdikcə daha çox oyun istəmələri olduqca yaygındır. Şagirdlər bu oyunları əyləncəli mühitdə məşq etdikdə, onların nitq bacarıqlarını həqiqətən də böyük dərəcədə təkmilləşdirdiyinə əmin olurlar. İlk mərhələdə müəllimlər əyləncəli oyunlar təqdim etməlidirlər. Məsələn, müəllimlər əllərində bir şey tutur və əşyanı gizli saxlayır və öyrənənlər onu təxmin etməyə davam etməlidirlər. Həqiqətən də, bu cür fəaliyyətlər, şübhəsiz ki, ELL-lərin nitq bacarıqlarını təkmilləşdirir. Şagirdlər sadəcə olaraq görünməyən obyektə təxmin etməli olduqlarından və onların öz seçimləri və fikirlərini ifadə etmək azadlığı olduğundan, onlar daha çox variantla çıxış edirlər və öyrənənlər üçün əlverişli mühitdə sayısız-hesabsız cümlələr qururlar. Buna görə də müəllimlər ELLS-ləri daha çox cəlb etmək və nitq bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün öz adını siniflərində belə fəaliyyətləri tətbiq etməlidirlər. (4, 96-101)

Yaxşı nitq fəaliyyəti tələbələr üçün son dərəcə cəlbədiçə ola bilər və olmalıdır. Əgər onların hamısı tam şəkildə iştirak edərsə - və əgər müəllim fəaliyyəti düzgün qurubsa və sonra rəğbət və faydalı rəy verə bilərsə - bundan böyük məmnunluq duyacaqlar. Aydın olmalıdır ki, burada nəzərdən keçirdiyimiz nitq fəaliyyəti növləri, məsələn, tələbələrin müəyyən bir qrammatika parçasından və ya müəyyən bir funksiyadan istifadə edərək çoxlu cümlələr söylədikləri idarə olunan dil təcrübəsi ilə eyni deyil. Burada danışdığımız nitq növü demək olar ki, həmişə bizim ESA trilogiyamızda aktivləşdirici elementi əhatə edir. Başqa sözlə, tələbələr sırf linqvistik olmayan bir növ məqsədə çatmaq üçün öz əmrləri ilə hər hansı bir dildən istifadə edirlər. Onlar Scott Thornbury-nin "How to Teach Speaking" kitabında "danışqı bir bacarıq kimi" adlandırdığını, yerinə yetirilməsi lazım olan bir tapşırıq olduğu və danışmağın isə onu başa çatdırmağın yolu olduğunu təbii edirlər. Necə ki, "yazmaq üçün yazmaq" tələbələrini yazmaq bacarığında daha yaxşı olmasına kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, beləliklə, bu sahədəki fəaliyyətlər tələbələrin yalnız diqqətini cəmləşdirmək (və məşq etmək) üçün danışmaqdan daha yaxşı danışqı qabiliyyətini inkişaf etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Hər hansı bir ardıcılıqla olduğu kimi, biz nitq fəaliyyətində baş verənlərdən gələcək öyrənmə üçün fokus kimi istifadə edə bilərik, xüsusən nitq fəaliyyətinin sonradan həll ediləməli olan bəzi dil problemlərini yaratdığı hallarda. (3, 66)

Aşağıdakı üç nümunədə biz çox fərqli danışqı fəaliyyətlərinə baxacağıq. Bütün fəaliyyətlər yuxarıda qeyd etdiyimiz nitq tapşırıqlarından istifadə üçün üç səbəbə cavab verir. Bütün digər bacarıqlarda olduğu kimi, nitq fəaliyyəti kimi başlayan şey çox yaxşı yazıya səbəb ola bilər - ya da danışma fəaliyyətinin özü oxu mətnindən və ya audio treki dinlədikdən sonra inkişaf edə bilər.

Nümunə 1: Foto müsabiqəsi. Aşağıdakı fəaliyyətdə tələbələr yekun qərara gəlməzdən əvvəl meyarları müzakirə etməlidirlər. Həm də qərarlarının səbəblərini göstərməyi bacarmalıdırlar. Fəaliyyət qruplarında işləyən tələbələrə bütün şəkillərin kişilərə aid olduğu bir foto müsabiqəsinin münsifləri olacaqları deyildə başlayır. Dörd finalçıyı görməzdən əvvəl seçimlərini etmək üçün istifadə edəcəkləri kriteriyalara qərar verməlidirlər. Hər qrup beş kriteriya ilə çıxış etməlidir. Onlar bunu müzakirə edərkən, lazım gələrsə, qrupların müzakirələrini dinləyə, onlara hər hansı bir çətinlikdən çıxmağa kömək edə və "kontrast" və "güclü təəssürat yaratmaq" kimi söz və ifadələrlə qidalandıra bilərik. Biz həmçinin daha sonra düzəldici məşqlərdə öyrənmək istədiyimiz hər hansı dil problemini qeyd edəcəyik. Daha sonra tələbələrə müsabiqənin dörd finalçısı göstərilir. Qruplarında qalib olan fotosəkilli seçməlidirlər. Ancaq bunu yalnız hansını daha çox bəyəndikləri əsasında edə bilməzlər. Onlar əvvəllər razılaşıqları meyarlardan istifadə etməlidirlər. Bir daha, biz qrupları gəzərək kömək edə, və ya düzəliş edə bilərik. Nəhayət, qruplar öz seçimləri haqqında hesabat verməli və dəqiq nə üçün onları seçdiklərini deməlidirlər - hansı meyarlar onları digərlərindən üstün seçməyə vadar etmişdir. Bu, kişiliyin nə demək olduğu və ya fotoqrafiya və rəqəmsal şəkillərin ixtirası ilə onun necə dəyişdirilməsi və s. haqqında daha uzun sinif müzakirəsinə çevrilə bilər. Bu nitq fəaliyyəti məhsuldardır, çünki tələbələr bildikləri hər hansı və bütün dili aktivləşdirirlər. İngilis dili öyrənməkdən başqa bir şey haqqında danışirlar. Onların danışqı məqsədi var (meyarlar tərtib etmək, seçim etmək). Fəaliyyət həm də faydalı söz və ifadələri müzakirəyə cəlb etməyə imkan verir, eyni zamanda, bizə tələbə dili ilə bağlı çoxlu nümunələr verir. Biz bunları daha sonra öyrənmə ardıcılığında istifadə edə bilərik, burada həm tələbələrin buraxdığı bəzi səhvlərə baxırıq, həm də onlara hər şeyi daha yaxşı və ya daha uyğun deməyə kömək edirik.

Nümunə 2: Rollu oyunları Bir çox müəllim tələbələrə simulyasiya və rol oyunlarında iştirak etməyi xahiş edir. Simulyasiyalarda tələbələr sanki real həyat vəziyyətindəymiş kimi hərəkət edirlər. Biz onlardan hava limanında qeydiyyat zamanı qarşılaşmanı, məsələn, iş mü sahibəsini və ya konfransa təqdimatı simulyasiya etməyi xahiş edə bilərik. Rol oyunları real dünyanı eyni şəkildə simulyasiya edir, lakin tələbələrə xüsusi rollar verilir - onlara kim

olduqları və çox vaxt müəyyən bir mövzu haqqında nə düşündükləri bildirilir. Onlar yeni xarakterlərinin nöqteyi-nəzərindən danışmalı və hərəkət etməlidirlər. Aşağıdakı rol oyunu dramatik bir vəziyyət yaradır və sonra iştirakçılara necə hiss etdiklərini və nəyə nail olmaq istədiklərini izah edən rol kartları verir. Müəllim şagirdlərin vəziyyəti başa düşdüyünə əmin olduqda (məsələn, “kubok”un mənası da daxil olmaqla) sinif beş qrupa bölünür: şübhəli, polis məmuru 1, polis məmuru 2, hüquqşünas və valideyn. Qrupun hər bir üzvünə oynayacaqları hissə üçün rol kartı verilir. Şagirdlər qruplarında oynayacaqları rolu müzakirə edirlər, əgər onlar polis olsalar, hansı sualları verəcəklər? Əgər onlar vəkil olsalar, nə deyəcəklər (məsələn, “Bu suala cavab vermək məcburiyyətində deyilsiniz”)? və s. Onlar belə vəziyyətdə olan digər insanların nə edəcəyini və ya deyəcəyini müzakirə edirlər. Onlar bunu edərkən, müəllim şagirdlərin şübhələrini aradan qaldıraraq sinifdə gəzir və onlara lazım ola biləcək fikirlər verir. Bu ilkin mərhələ tələbələrini fəaliyyət üçün fəal əhval-ruhiyyədə saxlamaq üçün çox vacibdir. Tələbələr indi şübhəli, iki polis məmuru, vəkil və valideynden ibarət yeni qruplara yerləşdirilir və rol oyunu davam edir. Müəllim qrupdan qrupa keçir, kömək edir və sonradan şərh etməyə dəyər olan dili qeyd edir. Fəaliyyət başa çatdıqdan sonra müəllim gördüklərini sinifə danışır və rol oyunu zamanı baş verən davamlı səhvlər üzərində işləyir. Şagirdlərə rolun verilməsi isə onlara ifa etdikləri personajın “arxasında gizlənməyə” imkan verir və bu, bəzən onlara öz fikirlərini və ya hisslərini ifadə etdiklərindən daha sərbəst ifadə etməyə imkan verə bilər.

Nümunə 3: Portret müsahibəsi .Nitq ardıcılığı portretlərin sual və cavabları təhrik etmək üçün necə istifadə oluna biləcəyini göstərir ki, bu da daha sonra çox cəlbedici söhbətə çevrilə bilər. Söhbətin həcmi, əlbəttə ki, xeyli dərəcədə tələbələrin səviyyəsindən asılı olacaq: aşağı səviyyələrdə onlar portretdəki insanlara “Necə yaşın var?” kimi suallar verə bilər, halbuki daha yüksək səviyyədə suallar (və cavablar) əhəmiyyətli dərəcədə daha mürəkkəb ola bilər. Bu cür fəaliyyət həm uşaqlar, həm də böyüklər ilə yaxşı işləyə bilər.

Bu cür fəaliyyət demək olar ki, hər yaş qrupu üçün uyğundur, o cümlədən gənc öyrənənlər, tez-tez bu kimi yaradıcı rol oyununu çox xoş hesab edirlər. Və bir çox başqa imkanlar da var: məsələn, şagirdlərin onlara deyilən hər şeyə sanki şəkildəki personajlardan biri kimi reaksiya verməsini təmin edə bilərik. Biz onları adi günlərindən danışmağa vadar edə bilərik (şəkildəki personajlardan biri kimi). Onlardan muzeyin işıqları sönəndə və qapılar bağlı olanda iki portretin bir-biri ilə etdiyi söhbəti istəyə bilərik! (5, 77-89)

Bu müsahibə üsulu insanların istənilən şəkli ilə, o cümlədən portretlər və fotosəkillər və ya uşaqlar, kuklalar və ya kompüter tərəfindən yaradılan personajlarla işləyə bilər. Tələbələr oxu mətni ilə işlədikdə də istifadə oluna bilər: onlar haqqında oxuduqları insanlarla müsahibə apara, necə hiss etdiklərini, nə etdiklərini və s. soruşa bilərlər. Və təbii ki, bu müsahibələr yazılı profilə çevrilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Celce-Murcia, M., & Olshtain, E. Discourse and context in language teaching: A guide for language teachers. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
2. Iqbal, J. “Four language skills”. 2012.
3. Nunan, D. Designing tasks for the communicative classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
4. The Role of Teachers in Developing Speaking Skills. 2018
5. Thornbury, S. How to Teach Speaking. Pearson: Longman, 2005
6. Wallace, C. Reading. R. Carter & D. Nunan Eds. The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages. Cambridge: Cambridge University

Xülasə

Danışiq effektiv ünsiyyət vasitəsi kimi inkişaf etdirilməli və təkmilləşdirilməli olan ən vacib bacarıqlardan biridir. Danışiq bacarığı dil öyrənməyin ən çətin aspektlərindən biri hesab olunur. Bir çox dil öyrənənlər danışiq dilində fikirlərini ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər. Onlar ümumiyyətlə öz fikirlərini effektiv ifadə etmək üçün xarici dildən istifadə etməkdə problemlərlə üzləşirlər. Psixoloji maneələrlə üzləşdiklərinə və ya uyğun söz və ifadə tapa bilmədiklərinə görə danışmağı dayandırirlər. Müasir media və kütləvi kommunikasiya dünyası şifahi ingilis dilini yaxşı bilməyi tələb edir. Bu sənəd dil öyrənənlərin ingilis dilində danışiq bacarıqlarına təsir edən amillərə diqqət yetirmək ehtiyacını müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Summary

Speaking is one of the most important skills to be developed and enhanced as means of effective communication. Speaking skill is regarded as one of the most difficult aspects of language learning. Many language learners find it difficult to express themselves in spoken language. They are generally facing problems to use a foreign language to express their thoughts effectively. They stop talking because they face psychological obstacles or cannot find suitable words and expressions. The modern world of media and mass communication requires good knowledge of spoken English. This paper aims at establishing the need to focus on the factors affecting language learners' English speaking skills.

Резюме

Говорение является одним из наиболее важных навыков, которые необходимо развивать и совершенствовать как средство эффективного общения. Умение говорить считается одним из самых сложных аспектов изучения языка. Многим изучающим язык трудно выразить себя в разговорной речи. Как правило, они сталкиваются с проблемами при использовании иностранного языка для эффективного выражения своих мыслей. Они перестают говорить, потому что сталкиваются с психологическими препятствиями или не могут подобрать подходящие слова и выражения. Современный мир и массовых коммуникаций требует хорошего знания разговорного английского языка. Эта статья направлена на установление необходимости сосредоточиться на факторах, влияющих на навыки владения английским языком изучающими язык.

Rəyçi: F.f.d. Seyidova Nigar Vaqif qızı

Quliyeva Dilşad Mahmud qızı
TƏDRİS ZAMANI EV TAPŞIRIQLARININ ƏHƏMİYYƏTİ

Ev tapşırığını hazırlayanların çoxu ümumiyyətlə qəbul edirdilər ki, ev tapşırığı müəllimlər tərəfindən şagirdlərə məktəb vaxtından kənarında yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulan işdir. Bununla belə, bu sadə tərif ev tapşırıqları zamanı baş verə biləcək çoxlu variasiyaları izah etmirdi. Kuper ev tapşırıqları daxilində aşağıdakı fərqləri müəyyən etmişdir: həcm, məqsəd, bacarıq, fərdiləşdirmə dərəcəsi, tələb səviyyəsi tamamlama və sosial kontekst. (1, 55)

Ev tapşırığı amerikalı tələbələrin beynəlxalq həmkarları ilə müqayisədə kifayət qədər güclü olduqları sahələrdən biri idi. Orta hesabla amerikalı tələbənin ev tapşırığına həftədə 4-5 saat sərf etdiyini, 28 saat televizora baxdığını müəyyən etdi. Əksər ölkələrdə tələbələr həftədə 8-9 saat ev tapşırıqlarını yerinə yetirirlər. (7, 34-36)

Ev tapşırığının nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu araşdıran zaman bu prosesdə iştirak edən əksər xarici dil müəllimləri dil öyrənmədə istifadə olunan dörd bacarığın hamısının - dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarığının dil öyrənmənin bütün səviyyələrində ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün tələb olunduğunu vurğuladı. Ancaq bu bacarıqlar eyni dərəcədə vurğulanmadı. Xarici mədəniyyət haqqında bilik, bacarıq olmasa da, amma bu bəzən ev tapşırıqlarında tələb olundu. Sözlərin sayına və müxtəlif növ tələb olunan tapşırıqlara edilən istinadlara əsasən, yazı ev tapşırığında oxumaqdan üç dəfə, danışmaqdan beş dəfə, dinləmə və mədəniyyətdən isə on yeddi dəfə çox istifadə edilmişdir. (7, 89)

Ev tapşırığı müəllimlərin və tələbələrin gündəlik işlərinin qəbul edilən bir hissəsi kimi görünür, lakin ELT ədəbiyyatında bu barədə çox az məlumat qeyd olunur.

Ev tapşırığının rolu ümumi ELT mətnlərinin və ya təlim kurslarının əksəriyyətində demək olar ki, qeyd olunmur və nəticədə bu mərhələ çox vaxt aparsa belə, onun dəyəri ilə bağlı araşdırmanın az olduğunu göstərir. Bununla belə, ev tapşırığı siyasətləri və təcrübələrinin müzakirəsi üçün boşluqlar var. (2, 292-294) Ev tapşırığının əhəmiyyətini bilmək üçün ilk növbədə aşağıdakıları araşdırmaq lazımdır:

Ev tapşırığının səbəbləri

Ev tapşırığına münasibət

Effektiv ev tapşırığı

Ev tapşırığının növləri

Ev tapşırığının səbəbləri

- Ev tapşırığı tələbələr, müəllimlər, valideynlər və müəssisələr tərəfindən gözlənilən bir sahədir.
- Ev tapşırığı tələbələrə sinifdə öyrədilən məlumatları yadda saxlamağa, eləcə də dil haqqında ümumi anlayışlarını gücləndirməyə kömək edir.
- Ev tapşırığı öyrənmək vərdişlərini və müstəqil öyrənməni inkişaf etdirir. O, həmçinin öyrənmələri lüğətlər və qrammatik istinad kitabları kimi resursları əldə etməyə həvəsləndirir. Tədqiqatlar göstərir ki, ev tapşırığı həm də faktiki biliklərə, özünə intizam, öyrənməyə münasibət və problem həll etmə bacarıqlarına fayda verir.
- Ev tapşırığı sinifdə vaxt olmaya bilən reseptiv bacarıqlarda geniş fəaliyyətlər üçün imkanlar təklif edir. O, həmçinin layihə işi və qiymətli mənbələrdən istifadə kimi davamlı öyrənmənin ayrılmaz hissəsi ola bilər.
- Ev tapşırığı dərslər arasında davamlılığı təmin edir. O, həm sinif işlərini birləşdirmək üçün, həm də növbəti dərsə hazırlıq üçün istifadə edilə bilər.
- Ev tapşırığı təkrarlanan, mexaniki, vaxt aparan tapşırıqları sinifdən kənara çıxarmaq üçün istifadə edilə bilər.
- Ev tapşırığı məktəblə ev arasındakı uçurumu aradan qaldırır. Şagirdlər, müəllimlər və valideynlər tərəqqiyə nəzarət edə bilərlər. Tədris valideynləri təlim prosesinə cəlb edə bilər.
- Ev tapşırığı davamlı və ya portfel qiymətləndirməsinin bir hissəsi kimi faydalı qiymətləndirmə vasitəsi ola bilər.

Ev tapşırığına münasibət

Müəllimlər ev tapşırığı ilə bağlı bəzən qarışıq hisslər keçirirlər. Üstünlükləri tanımaqla yanaşı, tələbələrin mənfi münasibətini və zəif performansını müşahidə edirlər. Ev tapşırığını qeyd etmək və faydalı rəy vermək müəllimin vaxtının böyük bir hissəsini, çox vaxt dərs saatlarından sonra ala bilər.

Şagirdlər özləri testlər üçün oxumaq, iş dəftəri tapşırıqlarını yerinə yetirmək, natamam sinif işlərini bitirmək, lüğət siyahılarını əzbərləmək və kompozisiyalar yazmaqdan ibarət ev tapşırıqlarına istinad edərək onlara verilən ev tapşırığının darıxdırıcı və ya mənasız olmasından şikayətlənirlər. Həqiqətən belə olduqda, ev tapşırığının mənfi təsirləri müşahidə oluna bilər, maraq itkisi və ev tapşırığına bir cəza növü kimi baxılması ilə xarakterizə olunur.

Zəif idarə olunan ev tapşırıqlarının digər mənfi təsirlərinə - lazımı asudə vaxtın olmaması və yüksək və aşağı nəticə göstərənlər arasında artan fərq daxildir. Bu problemlər tez-tez sinifdə ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək, əməkdaşlıq etmək və kopyalamaq və ya sadəcə tələb olunan tapşırıqları yerinə yetirməmək kimi qaçınma üsullarının səbəbidir. Öz növbəsində tələbələr, müəllimlər, valideynlər və müəssisə arasında münaqişə yarana bilər. (4, 97-100)

Effektiv ev tapşırığı

Ev tapşırıqlarının effektiv olması üçün müəyyən prinsiplərə əməl edilməlidir. Şagirdlər ev tapşırıqlarının faydasını görməlidirlər. Müəllimlər həm ümumi ev tapşırıqlarının, həm də fərdi tapşırıqların məqsədini izah etməlidirlər. Tapşırıqlar aktual, maraqlı və müxtəlif olmalıdır. Yaxşı sinif təcrübəsi ev tapşırıqlarına da aiddir. Tapşırıqlar idarə oluna bilən, lakin əldə edilə bilən olmalıdır. Fərqli qabiliyyət qruplarına müxtəlif tapşırıqlar verilməlidir. Fərdi öyrənmə üsulları nəzərə alınmalıdır. Ev tapşırığı həm vaxt, həm də çətinlik səviyyəsi baxımından idarə oluna bilən olmalıdır. Müəllimlər yadda saxlamalıdırlar ki, tələbələrə tez-tez başqa fənlər üzrə ev tapşırığı verilir və həddən artıq yüklənməmək üçün koordinasiyaya ehtiyac var. Şagird tərəfindən saxlanılan, lakin müəllimlər və

valideynlər tərəfindən yoxlanılan ev tapşırığı gündəliyi bu baxımdan faydalı vasitədir. Ev tapşırığı bütövlükdə kurikulumda nadir hallarda əlaqələndirilir, lakin ən azı ümumi iş sxeminə daxil edilməli və dərsin planlaşdırılması zamanı nəzərə alınmalıdır. Ev tapşırığı əsasən yazılı məhsula diqqət yetirir. Bunun belə olması üçün heç bir səbəb yoxdur, yalnız tapşırığın yerinə yetirildiyinə dair görünən sübutlar var. (3, 40-41)

Şagirdlərin ev tapşırığı üçün ideyalar verməyə və ola bilsin ki, öz tapşırıqlarını tərtib etməyə həvəsləndirilməsi ilə şagirdlərin cəlb edilməsi və motivasiyası artırıla bilər. Müəllim həm də şagirdlərin nə qədər vaxtının olduğunu, evdə hansı şəraitin olduğunu və üstünlüklərinin nə olduğunu bilməlidir. Sadə bir sorğu bu məlumatları verəcəkdir. Ev tapşırığı sinif işlərini birləşdirməli olsa da, onu təkrarlamamalıdır. Ev xarici dünyadır və dilin real həyatda istifadəsinə daha yaxın olan tapşırıqlar uyğundur. Əgər ev tapşırığı qoyulubsa, o, müəyyən formada qiymətləndirilməli və rəy bildirilməlidir. Müəllim tərəfindən qiymət verilməsi bəzən zəruri olsa da, həmyaşıdlar və özünüqiymətləndirmə müəllimin iş yükünü azaltmaqla yanaşı, şagirdin müstəqilliyini təşviq edə bilər. Şagirdləri ev tapşırığını yerinə yetirməyə həvəsləndirmək davam edən prosesdir və müəllimin maraqlarını nümayiş etdirmək üçün şifahi və ya yazılı formada şərh vermək və suallar verməklə həvəsləndirilə bilər. (5, 137-139)

Ev tapşırığının növləri

Faydalı və praktiki ev tapşırıqlarının bir sıra kateqoriyaları var.

İş dəftəri əsasında tapşırıqlar

Dərc edilmiş kurs materiallarının əksəriyyətinə iş dəftəri və ya təcrübə kitabçası daxildir, o cümlədən konsolidasiya tapşırıqları, qısa oxu mətnləri və cavab açarı. Əksər iş dəftərləri həm sinifdə, həm də öz-özünə işdə istifadə üçün uyğun olduğunu iddia edir, lakin sinifdə və evdə görülən işlərin ayrılmasına nail olmaq üçün evdə daha yaxşı istifadə olunur. Beləliklə, mexaniki təcrübə sinif saatlarından kənara çıxarılır, bu cür məşq isə həmyaşıdlar və ya özünü yoxlama və düzəliş üçün xüsusilə uyğundur.

Hazırlıq tapşırıqları

Nadir hallarda müəllimlər şagirdlərdən kurs kitabının növbəti bölməsini oxumağı xahiş edirlər, baxmayaraq ki, tələbələr dərs planına cəlb etməyin və onlara nəyin gələcəyini bilməsinin üstünlükləri var. Bununla belə, tələbələrdən növbəti mövzuya aid olan fotoşəkillər və şəkillər, jurnal məqalələri və reallıq kimi materialları tapıb gətirmələrini xahiş etmək, xüsusən fərdiləşdirmə və ya yerli kontekstlə uyğunluq kurs materiallarının uyğunlaşdırılmasını tələb etdiyi hallarda daha həvəsləndiricidir.

Əlavə materiallar

İndi tez-tez müşayiət olunan audio materialı, radio və televiziya verilişləri, podkastları və mahnıları olan reytingli oxucuların istifadəsindən çox şey əldə etmək olar. Bəzən tapşırıqları rəhbər kimi təyin etmək lazımdır, lakin öyrənmələri həzz almaq üçün oxumağa, dinləməyə və izləməyə də həvəsləndirmək lazımdır. Əsas odur ki, şagirdlər öz təcrübələrini sinifdə paylaşsınlar. Geniş oxu və dinləmə lüğət işi və tematik və ya fərdiləşdirilmiş lüğət dəftəri ilə müşayiət oluna bilər ki, bununla da öyrənmələr faydalı hesab etdikləri dili toplaya bilərlər.

Bələdçili kəşf tapşırıqları

Sinifdə tədris çox vaxt tələbələrdən dil nümunələri və qaydaları öyrənməyi əhatə etdiyi halda, öyrənmələrdən dilə diqqət yetirmələrini və evdə özləri üçün çıxarışlar etmələrini xahiş etmək variantı da var. Bu, biliklərin bölüşdürülməsinə və hətta sinifdə həmyaşıdların tədrisinə gətirib çıxarır.

Real dünya vəziyyətləri

Bunlara görmək, eşitmək və dilin real kontekstlərdə istifadə edilməsi daxildir. Jurnal oxumaq, televizora baxmaq, kinoya getmək və mahnılara qulaq asmaq bariz nümunələrdir və sonrakı fəaliyyətlər kimi xülasə və rəylər yazmağı təklif edir. Texnologiya söhbət və dostluq şəbəkələrini asanlaşdırır, hətta tək dilli mühitlərdə belə, bir alış-veriş küçəsində gəzərkən mağaza və marka adlarına diqqət yetirmək bir çox dil açacaq. Geniş tapşırıqlarda olduğu kimi, öyrənmələr üçün təcrübələrini bölüşmək və bəlkə də onları rəsmi və ya qeyri-rəsmi portfəldə toplamaq vacibdir.

Layihə işləri

Müəyyən bir müddət ərzində işləyən bir sinif və ya fərdi layihələrin olması yaxşı bir fikirdir. Layihələr kurs kitabındakı mövzulara, bölgəyə, maraqlara və hobbilərə əsaslanıla bilər və ya fərdi olaraq seçilə bilər. Layihə işi resursların harada tapılacağı və mütəmadi olaraq izlənilməsi baxımından rəhbər tutulmalıdır, nəticə kursun və ya müddətin sonunda şagirdin sahiblik iddia edə biləcəyi əhəmiyyətli iş parçasıdır.

Texnologiya - Sosial dünya

Nəhayət, Internet öz-özünə təhsil almaq üçün çoxlu imkanlar təklif edir. Şübhəsiz ki, istinad resursları layihə işini asanlaşdırır və daha zövqlü edir, lakin kəsmə və yapışdırmaq da asan seçim kimi görünə bilər, az orijinallıq və ya anlayış tələb edir. Ev tapşırıqlarını e-poçt vasitəsilə müzakirə etmək müsbət və ya mənfəli ola bilər, baxmayaraq ki, vizual materialların axtarışı kimi ingilisdilli dostla söhbət etmək təşviq edilməlidir. Bu sahədə şagirdlərin təlimata ehtiyacı var və başlanğıc nöqtəsi British Council-in LearnEnglish və BBC-nin Learning English kimi etibarlı saytların qısa siyahısını təqdim etməkdir ki, burada çoxlu sayda təlimlər və fəaliyyətlər, eləcə də digər etibarlı mənbələrə keçidlər verilir. (6, 76-79)

Ədəbiyyat

1. Barber, B. "Homework Does Not Belong on the Agenda for Educational Reform." *Educational Leadership* 43, 1986
2. Foyle, H., and G. Bailey. "Homework Experiments in Social Studies: Implications for Teaching." *Social Education*, 1988
3. Murphy, J., and K. Decker. "Homework Use at the High School Level: Implications for Principals." *NASSP Bulletin*, 1990
4. Paschal, R. A., T. Weinstein, and H. J. Walberg. "The Effects of Homework on Learning: A Quantitative Synthesis." *Journal of Educational Research* 1984
5. Thomas, A. H. *Homework: How Effective? How Much to Assign? The Need for Clear Policies*. Eugene, OR: Oregon School Study Council, 1992

Xülasə

Uşaqlar müxtəlif templərlə öyrənirlər və sinifdə sərf olunan vaxt bəzi şagirdlərin mövzunun əsas anlayışlarını tam qavraması üçün kifayət etməyə bilər. Evdə öyrənmə üçün əlavə vaxtın olması uşaqlara yalnız məktəbdə vaxtlarına güvəndikləri təqdirdə daha dərinlən anlayış əldə etməyə kömək edə bilər. Ev tapşırığı vacibdir, çünki o, valideynlərə və uşaqlara çətinlik çəkə biləcəkləri mövzularda diqqət yetirmək üçün sərbəstlik və vaxt verir. Ev tapşırığının nə üçün vacib və tez-tez zəruri olduğunu başa düşmək gənc uşaqlarda həm motivasiyanı, həm də məhsuldarlığı artırmağa kömək edir. Bu, həmçinin valideynləri onlara dəstək olmaqda oynaya biləcəkləri roldan xəbərdar edir. Ev tapşırığı vacibdir, çünki o, kiçik uşaqlarda məktəb və iş həyatı boyu onlara xidmət edəcək əsas bacarıqları inkişaf etdirir. Təkmilləşdirilmiş qiymətlər, nizam-intizam, vaxtın idarə edilməsi, resurslardan istifadə və ünsiyyətin təkmilləşdirilməsi unikal imkanlara qapı açacaq və uşaqlara karyeralarında uğur qazanmağa kömək edəcək həyati bacarıqlardır. Müntəzəm ev tapşırıqlarını yerinə yetirmək uşağınızın gələcəyinə sərmayə kimi qiymətləndirilməlidir.

Summary

Children learn at different rates, and the amount of time spent in class may not be enough for some students to fully grasp the basic concepts of a subject. Having extra time to study at home can help children gain a deeper understanding than if they were just relying on their time at school. Homework is important because it gives parents and children the freedom and time to focus on subjects they may be struggling with. Understanding why homework is important and often necessary helps to increase both motivation and productivity in young children. It also makes parents aware of the role they can play in supporting them. Homework is important because it develops key skills in young children that will serve them throughout school and work life. Improved grades, discipline, time management, resource utilization, and improved communication are vital skills that will open doors to unique opportunities and help children succeed in their careers. Doing regular homework should be seen as an investment in your child's future.

Резюме

Дети учатся с разной скоростью, и времени, проведенного в классе, может быть недостаточно для того, чтобы некоторые учащиеся полностью усвоили основные понятия предмета. Наличие дополнительного времени для учебы дома может помочь детям лучше понять, чем если бы они просто полагались на свое время в школе. Домашняя работа важна, потому что она дает родителям и детям свободу и время, чтобы сосредоточиться на предметах, с которыми они могут бороться. Понимание того, почему домашняя работа важна и часто необходима, помогает повысить мотивацию и продуктивность маленьких детей. Это также позволяет родителям осознать ту роль, которую они могут сыграть в их поддержке. Домашняя работа важна, потому что она развивает у маленьких детей ключевые навыки, которые пригодятся им в школе и на работе. Улучшенные оценки, дисциплина, управление временем, использование ресурсов и улучшенное общение — жизненно важные навыки, которые откроют двери для уникальных возможностей и помогут детям добиться успеха в своей карьере. Регулярное выполнение домашних заданий следует рассматривать как вклад в будущее вашего ребенка.

Rəyçi: F.f.d. Seyidzadə Natəvan Bəhram qızı

Əliyeva Səlmi⁴

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏ

Giriş: Bu gün dünyada baş verən ən vacib dəyişikliklərdən biri də yeni informasiya və həyatımızda ortaya çıxan texnologiyalardır. Tələb olunan bu texnologiyalardan istifadə edərək həyatımızın bütün sahələrində təsir göstərə bilər və onların köməyi ilə standartlarımızı artırmaq iqtidarında oluruq. Xüsusilə internet bu gün səmərəli istifadə olunur, insanlara çox tez məlumat əldə etməyə kömək edir və nəticədə öyrənmələrini asanlaşdırır. İnformasiya texnologiyaları sahəsindəki inkişafıdan sonra, demək olar ki, hər yerdə istifadə olunan internet, informasiya texnologiyalarının inkişafına və irəliləməsinə əhəmiyyətli töhfə verən bir vasitəyə çevrildi. Bu irəliləyişlərin və inkişafın təhsil sistemində təsir etdiyini bildirdi. Ölkələr və istənilən sistemdəki qurumlar təbii nəticələr verən texnologiyalardan faydalanırlar.

Yeni texnoloji sistemlər və alətlər getdikcə daha çox yayılır və təhsil texnologiyasının inkişafı ilə birbaşa mütənasib olan təhsil və tədris fəaliyyətlərinin xeyrinə istifadə olunur (Joo və Chol, 2002). Təhsildə yeni texnoloji sistemlərə misal olaraq internet, kompüter, televiziya, təhsil CD və DVD-ləri və məlumat bankları təqdim olunur (Merphy, 2003). Uzunboylu (2002) yeni texnologiyalardan biri olan internetin sürətlə yayıldığını bildirir və ondan tədris fəaliyyətlərinin xeyrinə istifadə edilməsinin əhəmiyyəti qeyd edir. Uzunboylu (2002) bu təkmilləşdirmə və irəliləyişləri nəzərə alaraq, internetdən səmərəli istifadə etmək, internet istifadəçiləri ilə asanlıqla ünsiyyət qurmaq və onlayn informasiya banklarından tələb olunan məlumatlara çıxış əldə etmək əsasında xarici dili, xüsusən də ingilis dilini bilmənin vacibliyini vurğulamışdır.

Kapp və O'Driscoll (2010) xarici dil və texnologiya arasındakı əlaqəni ümumiləşdirərək qeyd etmişlər ki, dil ünsiyyət vasitəsidir və fərdlər sosial həyatda eyni dildən istifadə edərək bir-biri ilə ünsiyyət qururlar. Bundan əlavə, sürətlə dəyişən və təkmilləşən dünyamızda digər xalqlarla da ünsiyyət qurmalı olduğumuzu vurğulayırlar. Üstəlik, hər sahədə digər ölkələrlə məlumat mübadiləsi aparmaq, iqtisadi əlaqələrimizi idarə etmək, öz fikirlərimizi bildirmək üçün ana dilimizdən başqa heç olmasa bir xarici dil bilmənin vacibliyini qeyd edirlər. Deməli, xarici dil öyrənmək texnologiyalardan istifadə daim inkişaf edən dünyamızın bizə təqdim etdiyi zərurətlərdən biridir. Bu kontekstdə bu tədqiqat ingilis dilinin tədrisində texnologiyalardan istifadənin təsirlərini və xarici dil tədrisində texnologiyadan istifadə ilə bağlı təlimatçı və qurumların fikirlərini araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Buna görə də bu tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin tədrisində texnologiyadan istifadə ilə bağlı müəllimlərin fikirlərini və perspektivlərini araşdırmaqdır.

Texnologiya bizə onlayn dərslərin keçilməsində də yardımçı olur. Bildiyimiz kimi pandemiya dövründə texnologiyanın yaratdığı imkanlar sayəsində onlayn kurslar və dərslər həyata keçirildi. Bununla da texnologiyanın faydalarının sayı artdı. Onlayn kurslar Azərbaycanda son zamanlarda səhnəyə çıxdı və xarici dilləri öyrətmək və ya öyrənməkdə yaxşı bir üsula çevrildi. Azərbaycanda ingilis dilini öyrənmə üsulu kimi MOOK ilk genişmiqyaslı təcrübənin bir hissəsidir. Bu kurs elə qurulmuşdur ki, mütləq yeni başlayanlar ingilis dilində olan sözlərin mənalərini tez öyrənsinlər və qısa mətnləri və ya dialoqları oxumağa başlasınlar.

Bu növ dil kursu – onun xarakterik formaları ondan ibarətdir ki, bir çox insanlar üçün onlayn və pulsuz olmaqla yanaşı aydın sosial tələblərə cavab verir. İngilis dilinin əsas səviyyələrdə öyrənilməsi insanların məşğulluğuna, işdəki aktivliyinə və yüksəlmə imkanlarına təsir edə bilər. MOOK bütün dünya üzrə tələbələr üçün onlayn kurslardır. Burada iştirakçılar çox vaxt kredit və ya qiymət almırlar [1, s.4-13]. Nəzərə alsaq ki, belə bir kurs nisbətən qısamdır bu halda 24 dərslər saatı və linqvistik məqsəd tələbələrin kiçik mətnləri oxuya bilmələri üçün kifayət qədər çox söz ehtiyatı öyrənməkdir ki, bu da sonradan onları daha uzun oxumağa vadar edəcək.

Bu kurs geniş layihənin bir hissəsidir və onun əsas məqsədi ikitərəflidir: birincisi, İngilis dilli dünya universitetlərinin maraq dairəsində olan bütün sahələrdə geniş miqyaslı MOOK-ların formalaşdırılması probleminin öhdəsindən gəlməyə kömək etmək və ikincisi, bu cür tədris metodologiyasının ümumi marağı və praktikliyi haqqında məlumat toplamaqdır. Bu fundamental cəhətlərə əlavə olaraq, digər bir modernləşdirmə iştirakçılara kursda iştirak etdikləri üçün müxtəlif növ nailiyyət sertifikatları əldə etmək şansının yaradılmasıdır.

Kursun tərtibatçıları bəziləri bu yaxınlarda Cambridge University Press tərəfindən nəşr edilmiş yüksək keyfiyyətli tədris materialları təqdim etməyə çalışdılar. Kurs hazırlayanlar üçün əsas prinsip ondan ibarət idi ki, iştirakçılar bu MOOK-un məzmununu pulsuz kurs olduğu üçün fərq etməməlidirlər. Kursun məzmunu linqvistika, lüğət öyrənilməsi və xarici dil öyrənilməsi sahələrində ən müasir məlumatlardan istifadə edərək öyrənmələri nəzərə almaqla dərc edilmişdir.

MOOK-ların digər innovativ cəhəti, bəlkə də ən vacibi, kütləvilik şansdır. Dil öyrənmə və öyrətmə sahəsində birgə iş müasir deyil, lakin yüzlərlə tələbənin ingilis dilinin inkişafında ünsiyyət qurması və bir-birinin səhvlərini düzəltmək şansı çox diqqətli material tərtibatı tələb edən cəlbədiç bir fikirdir; potensial iştirakçıların çoxluğu istifadəçi dostu, şəffaf, tamamilə praktiki kurs məzmunlarının təmin edilməsini vacib edir ki, kurs iştirakçıların ünsiyyət qurmasına və bir-birinin işini düzəltməyə imkan verən fəaliyyətləri rəvan işləsin. Tələbələr həmçinin kurs fasilitatoru tərəfindən idarə olunan onlayn kurslarda qarşılıqlı əlaqə yaratmağa təşviq edildi.

MOOK çox yeni bir fenomendir və bir sıra problemlər hələ də həll edilməlidir. Müasir tədqiqatın müsbət nəticələri göstərir ki, bu metodologiya dil öyrənmələri üçün çoxlu üstünlüklər təqdim edir və buna görə də geniş miqyaslı təhsilin, xüsusən də dil öyrənilməsinin istər daxildə, istərsə də xaricdə asanlaşdırılması üçün və yeni metodların

tapılması üçün universitet sistemində əlavə tədqiqat və tədqiqatlar məqsəduyğun olardı.

2000-ci illər bu araşdırmanın aparıldığı Azərbaycanda texnologiyanın inanılmaz inkişafının başladığı illərdir. Həmçinin, 2010-ci illərdən etibarən dramatik artımla təhsildə istifadə olunmağa başlandı. Xüsusilə internet texnologiya dünyasında öz yerini tutduqdan sonra bilik əldə etmək asan və sürətli oldu; buna görə də internet təhsilin əvəzsiz elementlərindən birinə çevrilib. Təhsil sahəsində çalışanların ümumi fikri var və bu fikirlər təhsilin gələcəyinin texnologiyanın əlində olduğunu vurğulayır.

Təhsil sahəsində çalışanlar təklif edirlər ki, hazırda internetdən geniş istifadə olunduğu halda, demək olar ki, hər yerdə internet var. Onlar həm də müəllimin təkə sinif mühitində deyil, hər yerdə internetə çıxışı olmasının reallığını göstərir. Yeni nəslin internetdən istifadədə ümumiyyətlə çətinlik çəkmədiyini nəzərə alan müəllimlər forum, bloq, Wiki və Google kimi internet saytlarının təhsildə istifadəsinin təsirli olduğunu vurğulayırlar. Nəhayət, bütün müəllimlərin fikrincə, onlardan geniş istifadə distant təhsili daha aktiv və arzuolunan edəcək.

İnformasiya texnologiyaları təkə təhsildə deyil həmçinin təhsilin idarə edilməsində də istifadə olunur. İnformasiya texnologiyalarının biznes strategiyalarının formalaşmasına və tətbiqinə necə təsir etdiyi mövzusu son vaxtlar tez-tez müzakirə olunur. Lakin dəqiq olan odur ki, informasiya texnologiyaları təkə milli deyil, həm də biznes səviyyəsində formalaşan strategiyaların mühüm hissəsini təşkil edir. Qlobal miqyasda daha asan və daha sürətli ünsiyyət qurmağa imkan verən texnologiyalar menecerləri və siyasətçiləri informasiya texnologiyaları üzrə strateji potensialı görməyə vadar edir. İnformasiya emalı, kommunikasiya və avtomatlaşdırma sahəsindəki təkmilləşdirmələr təşkilatlararası informatika tədbirlərinin, inteqrasiyanın və biznes metodlarının transformasiyasına gətirib çıxarır. Bundan əlavə, texniki vasitələrin texniki xüsusiyyətlərinin təkmilləşdirilməsi, texnoloji xərclərin azalması və proqram təminatının rahatlığı informasiya texnologiyalarından strateji istifadəni asanlaşdırır. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqi prosesində nailiyyətlər menecerlərin şəxsiyyətlərinin modallıqlarından və xarakterlərindən, onların tələbat səviyyəsindən asılıdır. onlardan texnologiyadan istifadə.

Texnologiyanın təhsillə inteqrasiyası və ondan maksimum dərəcədə faydalanmaq üçün qurumlar mövcud vəziyyətə uyğun olaraq gələcək üçün hədəf və strategiyalarını planlaşdırmalı idilər [1]. Təhsil prosesi, metodları, proqramları və mühiti texnoloji inkişafa paralel olaraq yenidən qurulmalıdır [2]. İş həyatında informasiya texnologiyalarının dəyişməsi və ehtiyacları birbaşa biznes cəngəlliyinə girəcək idarəetmə kursantlarına təsir edir. Bundan başqa, təhsildə informasiya texnologiyalarından daha səmərəli və intensiv istifadə zərurəti ortaya çıxıb. İnformasiya texnologiyaları və təhsilin inteqrasiyası bu inteqrasiyanın effektivliyi ilə bağlı bir sıra mübahisələrə səbəb olur. Pedaqoqlar təhsildə kompüterlərdən istifadənin məhsuldarlığı artırıb-artırmadığını müzakirə edirlər. Pedaqoqların əksəriyyəti iddia edir ki, kompüterlərdən təhsildə istifadə uğur əmsalı artırır və ənənəvi üsuldan daha asan olur. Kompüterlərin təhsildə inteqrasiyası 1980-ci illərdən sonra başlamışdır. Bununla belə, informasiya texnologiyalarının qəbulu, tətbiqi və institusionalaşdırılması təhsil işçiləri üçün çox çətin idi [3].

İnformasiya texnologiyaları rəqabətdə irəliləyişin əsasını təşkil edir. Bu, təkə təşkilatlara deyil, iş həyatına da təsir edir. Bu texnoloji dəyişiklikləri qəbul etmək üçün şirkətlər bu texnoloji dəyişiklikləri idarə etmək bacarığına malik olan səlahiyyətli menecerlərə ehtiyac duyurlar. Bu gün təşkilatlar üçün bütün səviyyələrdə çalışan işçilər bu dəyişikliklərdən istifadə etməli və qəbul etməlidirlər. Bundan əlavə, şirkətlər texnologiya, təlim və investisiyaları artırmalıdır. Beləliklə, şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə edəcəklər.

Fərdlərin bilik səviyyəsinin biznes və sosial həyata təsiri olduğu müşahidə edilir. Fərdlərin bilikləri onun təhsil prosesi zamanı formalaşır və bu biliklər qərar qəbul etmə prosesinə təsir göstərir. Bu proses müəssisələrin prosesinə çox oxşardır. Şirkətlər strateji qərarların qəbulu zamanı biliklərini təkmilləşdirməli və bu biliklərdən istifadə etməlidirlər. Bu araşdırmada, təhsil dövründə informasiya texnologiyaları təliminin gələcəkdə işləməyi planlaşdırdıqları iş sahəsi üçün deterministik və marşrutlaşdırıcı olduğunu müşahidə etdik.

Bu araşdırmada, informasiya texnologiyaları ilə dəstəklənən təhsilin iş həyatında müvəffəqiyyətə müsbət təsirinə olduğu aşkar edilmişdir. Həmçinin sosial və iş həyatında uğur qazanmaq üçün insanlar informasiya texnologiyalarının verdiyi imkanlardan istifadə etməlidirlər. Respondentlərin 80%-dən çoxu informasiya texnologiyalarından istifadənin təfəkkür qabiliyyətini gücləndirdiyi, həmçinin informasiya texnologiyalarından istifadənin menecerlərə daha dəqiq qərarlar verməyə imkan verdiyi qənaətinədir. Xülasə, informasiya texnologiyaları insanların həm iş həyatında, həm də sosial həyatda daha uğurlu olmasını təmin edir.

Nəticə: Tədqiqatda təsviri keyfiyyət təhlili beş mövzu ilə nəticələndi. Əsas mövzular qurumla bağlı idi texnologiyaya baxış, tələbələrin və müəllimlərin texnologiya, istifadə olunan texnoloji avadanlıqlar haqqında bilikləri, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları və peşəkar təcrübə. Bu gün hər yaşda hər bir insan informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə edə bilər. Bundan əlavə, fərdlər internet texnologiyalarının köməyi ilə saytlarda hər hansı birini tapa bilər, internetdə məlumat alır və sosial şəbəkə vasitəsilə gündəlik həyatla bağlı fikirlərini və emosiyalarını paylaşır. Şagirdlərin dildə bu texnologiyalardan istifadə etmə meylindən öyrənmək; dil tədrisində texnologiyadan istifadə təbii nəticə kimi görünə bilər. Nəticələr bunu göstərdi ki, müəllimlərin fikrincə, dil tədrisində texnologiyadan geniş istifadə zərurətlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Alkan, Cengiz (1997); "The Investigation of the Comparison of Computer Assisted English Language Learning and
2. Joo, Y, J. Bong ve H.J. Chol (2002); Self-Efficacy for self-regulated learning, academic self-efficacy and internet self-efficacy in Web based instruction. ETR&D, Cilt.48, No.2, 2000, 5-17.
3. Kapp, Karl M. Ve Tony O'Driscoll (2010). Learning in 3D- Adding a New Dimension to Enterprise Learning and Collaboration, Pfeiffer A Willey Imprint, USA.
4. Murphy, Raymond (2003); Essential Grammar in Use, Cambridge University Press, Newyork, USA.
- Uzunboylu, Hakan (2002); "Web Destekli İngilizce Öğretiminin Öğrenci Başarısı üzerindeki etkisi", Doktora Tezi,

5. Godwin-Jones, R. (2012). Challenging Hegemonies in Online Learning. *Language Learning & Technology*, 16(2),4-13.
6. Mackness, J., Mak, S. and Williams, R. (2010). The ideals and reality of participating in a MOOC. In: *Proceedings of the 7th International*
7. <https://www.openenglishprograms.org/Mooc>
8. Herzig, R. G. M. (2004). Technology and its impact in the classroom. *Computers & Education*, 42(2), 111-131
9. Knapp, L. R. & Glenn, A. D. (1996). *Restructuring schools with technology*. USA: Allyn & Bacon.
10. Hawkrigde, D. (1983). *New Information Technology in Education*: London

Açar sözlər: Texnologiya, təhsil, xarici dil, müəllimlər

Ключевые слова: Технологии, образование, иностранный язык, учителя

Key words: Technology, education, foreign language, teachers

XÜLASƏ

Texnologiya təhsilin keyfiyyətini yaxşılaşdırdı, dillərin öyrənilməsində bir çox imkanlar yaratdı. Bu tədqiqatın əsas məqsədi ingilis dilinin tədrisində texnologiyanın istifadəsi ilə bağlı müəllimlərin fikirlərini və perspektivlərini öyrənməkdir. Bu tədqiqat fenomenoloji çərçivədə hazırlanmışdır. Tədqiqatçı müəllimlərin texnologiyanın istifadəsini necə qəbul etdiklərini və sinifdə tətbiq etdiklərini müəyyən etmək üçün məlumat toplamışdır. Alınan məlumatların təhlili keyfiyyətli məzmun təhlili yanaşmasından istifadə edilmişdir. Təsviri keyfiyyət təhlili nəticəsində beş mövzu müəyyən edilmişdir. Əsas mövzular qurumun texnologiyaya baxışı, tələbə və müəllimlərin texnologiya haqqında əsas bilikləri, istifadə olunan texnoloji avadanlıqlar, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları və peşəkar təcrübədir. Nəticələr göstərdi ki, dillərin tədrisində texnologiyadan istifadə daim inkişaf edən dünyamızın bizə göstərdiyi ehtiyaclardan biridir.

Резюме

Технологии усовершенствовали образование, предоставили много возможностей в изучении языка. Основная цель этого исследования состоит в том, чтобы исследовать взгляды преподавателей на использование технологий в преподавании английского языка. Описательный качественный анализ привел к пяти темам. Основными темами были взгляд учебного заведения на технологии, базовые знания студентов и преподавателей в области технологий, используемое технологическое оборудование, информационные и коммуникационные технологии и профессиональный опыт. Результаты показали, что широкое использование технологий в обучении языку является одной из потребностей, которые предъявляет нам наш постоянно развивающийся мир.

Summary

Technology enhanced education, provided many opportunities in language learning. The main purpose of this study is to investigate instructors' views and perspectives on using technology in English Language Teaching. The descriptive qualitative analysis resulted in five themes. The main themes were the institution's view of technology, students' and instructors' background knowledge of technology, technological equipment used, information and communication technologies and professional experience. The results showed that widespread use of technology in language teaching is one of the necessities which our constantly developing world presents us.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

**Мустафаева Жале Энвер⁵, Хиялова Наиба Батыхан
О ТЕОРИИ МНОЖЕСТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА**

Автором теории множественного интеллекта является гарвардский профессор **ГовардГарднер**, который еще в прошлом столетии начал бороться с предубеждением, что IQ — это единственно верный показатель нашего интеллекта. Раньше предполагалось, что чем выше цифра, тем, соответственно, умнее человек, однако современная наука говорит, что это не совсем так.

На протяжении долгих лет ГовардГарднер работал со взрослыми и детьми разных возрастов, анализируя их успехи в обучении и работе. Он заметил, что кто-то решает уравнения быстрее, а кто-то — медленнее; кому-то ближе музыка, а кому-то — литература, и от этого зависит, на самом деле, чуть ли не все. Ученый пришел к выводу, что все люди по-разному усваивают информацию и проявляют свои способности, и ни один тест на IQ не сможет по-настоящему измерить ум человека.

Так и появилась теория множественного интеллекта, согласно которой в каждом человеке сосуществует девять видов интеллекта — иначе говоря, целых девять разных способов быть умным, каждый из которых проявляется по-разному и отвечает за разные сферы нашей деятельности.

Пять советов для развития каждого вида интеллекта

Все аспекты безусловно важны для всестороннего развития, вот несколько несложных практических советов, которые помогут развивать и поддерживать каждый из видов интеллекта:

Вербальный интеллект

1. Записывайте все идеи, которые приходят вам в голову.
2. Рассказывайте истории: будь то случай из жизни или отрывки из прочитанных вами книг.
3. Если не знаете значение слова, то узнайте его, воспользовавшись словарем.
4. Читайте то, что вам интересно, и неважно — глянецовый журнал это или произведение мирового классика.
5. Заведите дневник и записывайте туда абсолютно все, что хочется.

Музыкальный интеллект

1. Пойте с друзьями и в одиночестве, даже если думаете, что у вас нет голоса.
2. Играйте в музыкальные игры — например, в «Угадай мелодию».
3. Слушайте живую музыку.
4. Не просто слушайте музыку, а делайте это внимательно: постарайтесь уловить звучание отдельных инструментов, переходы, тональности и тембр.
5. Запишитесь, наконец, на уроки игры на любом инструменте, который вам нравится. Наверняка вы уже очень давно хотите попробовать!

Логико-математический интеллект

1. Играйте в игры, где нужна стратегия и логика. Например: шашки, шахматы, домино или стратегические игры на компьютере, смартфоне.
2. Читайте научные журналы и передачи.
3. Возьмите за привычку уделять 10–15 минут разгадыванию загадок и головоломок на логику.
4. Попробуйте периодически проводить эксперименты в домашних условиях (только без угрозы для жизни, конечно).
5. Обращайте больше внимания на цифры в новостях.

Образный интеллект

1. Изучайте искусство — от кинематографа до живописи. Ходите в музеи, галереи, покупайте книги с большими иллюстрациями.
2. Рисуйте все, что вам придет в голову, а также зарисовывайте то, что происходит вокруг. Даже если вам кажется, что вы не умеете.
3. Обращайте внимание на мир вокруг и фотографируйте то, что вам кажется интересным.
4. Ищите узоры и закономерности в окружающем вас дизайне, архитектуре, да хоть в разметке на дороге.
5. Попробуйте пообщаться с друзьями или семьей через картинки. Рисуйте, и пусть вам отвечают также, рисунком.

Телесный интеллект

1. Как ни банально, но занимайтесь спортом. Необязательно посвящать ему большую часть времени, достаточно будет взять за привычку делать зарядку по утрам.
2. Попробуйте дотянуться языком до носа, научитесь двигать ушами или по очереди поднимать брови — это тоже неплохая разминка для вашего мозга.
3. Играйте в шарады, используйте язык тела для того, чтобы объяснять какие-то вещи.
4. Занимайтесь творчеством, которое подразумевает работу руками: вышивание, рисование, шитье и так далее.

⁵ Азербайджанский Университет Языков кафедра педагогики

5. Медитируйте. Попробуйте почувствовать каждую часть своего тела, изучите его, поочередно напрягая и расслабляя все свои мышцы.

Социальный интеллект

1. Заводите новые знакомства. Поставьте перед собой цель общаться каждый день, неделю или месяц с незнакомым человеком. Сколько именно будет знакомств — решать вам.

2. Станьте волонтером. Красный Крест, WWF, ЮНИСЕФ и многие другие локальные организации нуждаются в тех, кто им поможет.

3. Проводите больше времени с близкими. Попробуйте взять за традицию собираться с семьей или друзьями по пятницам, играть в настольные игры, ходить на мероприятия — все, что угодно.

4. Не упускайте возможности чему-то научиться у других людей. Все мы разные, и наверняка, если с кем-то пообщаться, можно узнать что-то интересное.

5. Старайтесь не судить о человеке, не зная его. Ярлыки навешивать, конечно, удобно, но не всегда честно и справедливо. Узнайте другого поближе, прежде чем делать какой-то вывод.

Внутриличностный интеллект

1. Попробуйте отложить все дела в сторону и спросить себя: «кто я?». Подумайте о том, какой вы человек, что для вас важно, что вас радует, что расстраивает. И лучше зафиксировать все ответы на бумаге, подробно и не торопясь.

2. Составьте список того, что у вас получается, и того, что не получается, но вы хотите этому научиться. Придумайте, как вам освоить новый навык.

3. Ставьте перед собой конкретные и выполнимые цели. В наполеоновских планах нет смысла, только одни разочарования, потому что шансы на их выполнение очень мизерные.

4. Отведите 10–15 минут на рефлексии в конце каждого дня. Подумайте о том, как прошел ваш день, что произошло, что получилось, а что — нет, и как можно это исправить (если можно).

5. Читайте книги по практической психологии. Они дадут много полезной информации о том, как мы устроены, и помогут лучше понять себя.

Природный интеллект

1. Чаще обращайтесь внимание на окружающий мир, природу, отмечайте детали и следите за происходящими вокруг процессами: как осенью дерево изо дня в день окрашивается в желтый, как трудятся муравьи.

2. Заведите растения и наблюдайте, как они изменяются. Если вы совсем не садовод, то начните с самых неприхотливых: за ними тоже интересно смотреть.

3. Подпишитесь на каналы или передачи о природе и природных явлениях.

4. Читайте книги и журналы о природе.

5. Займитесь коллекционированием листьев, шишек и цветов, создайте свой гербарий из необычных, на ваш взгляд, растений.

Философский интеллект

1. Смотрите кино с глубоким философским смыслом. Например, «Убить пересмешника» или анимационный фильм «Валли».

2. Ведите дневник, где будете фиксировать все свои размышления о смысле жизни, необъятности Вселенной и прочие духовные открытия.

3. Попробуйте выразить свои философские воззрения через творчество, ассоциативно проиллюстрируйте свое отношение к экзистенциальным проблемам.

4. Найдите друга, с которым можно подолгу обсуждать философские вопросы и обмениваться мнениями.

5. Задавайте глубокие и неоднозначные вопросы другим людям (если они не против, конечно), изучайте их мнение и отношение к миру.

Теория множественного интеллекта повлияла на многие усилия по улучшению школ в Соединенных Штатах. Гарднер и другие продвигали усилия по пониманию разнообразных способностей учащихся и подчеркивали необходимость персонализированной образовательной среды, улучшенных междисциплинарных учебных программ и использования оценок, основанных на успеваемости.

Основная идея теории «Множественного интеллекта» заключается в том, что в человеке есть несколько самостоятельных типов интеллекта. Способности каждого человека зависят от сочетания интеллектов. Эта теория противоречит мнению о том, что человек обладает единым интеллектом, который можно измерить с помощью IQ-теста.

Литература:

1. Р.Л. Аткинсон, Р.С. Аткинсон, Э.Е. Смит, Д.Дж. Бем, С. Нолен-Хоэксема «Введение в психологию». Под общей редакцией В.П. Зинченко. 15-е международное издание, Санкт-Петербург, Прайм-Еврознак, 2007
2. Hümeyir Əhmədov, Nigar Zeynalova. "Pedaqogika". "Elm və təhsil", Bakı, 2021

Ключевые слова: Множественный интеллект, вербальный интеллект, музыкальный интеллект, логико-математический интеллект, телесный интеллект, философский интеллект

Açar sözlər: Müxtəlif intellektlər, verbal intellekt, musiqili intellekt, məntiqi-riyazi intellekt, motor-hərəkət intellekt, fəlsəfi intellekt

Key words: Multiple intelligence, verbal intelligence, musical intelligence, logical-mathematical intelligence, corporeal intelligence, philosophical intelligence

Резюме

Теория множественного интеллекта предполагает, что существует несколько типов интеллекта у детей и взрослых. Эта теория была впервые предложена Говардом Гарднером в 1983 году и дополнена в 1993 году.

Он используется во многих школах, чтобы развить у учащихся чувство собственного достоинства, научить их учиться, помочь им подумать о своей школьной карьере. На научном уровне теория множественного интеллекта Говарда Гарднера является предметом большой критики, поскольку его теория не подтверждается экспериментальными исследованиями человеческого интеллекта.

Xülasə

Müxtəlif intellekt nəzəriyyəsi uşaqlarda və böyüklərdə bir çox zəka növlərinin olduğunu göstərir. Bu nəzəriyyə ilk dəfə 1983-cü ildə Howard Gardner tərəfindən irəli sürülmüş və 1993-cü ildə genişləndirilmişdir.

Bir çox məktəblərdə şagirdlərin özünə inamını inkişaf etdirmək onlara necə oxumağı öyrətmək, məktəb karyerası haqqında düşünməyə kömək etmək üçün istifadə olunur. Elmi müstəvidə Howard Gardnerin müxtəlif intellekt nəzəriyyəsi ciddi tənqidlərə məruz qalmışdır, çünki bu nəzəriyyə insan zəkasının eksperimental tədqiqatları ilə dəstəklənmir.

Summary

The theory of multiple intelligences suggests that there are multiple types of intelligence in children and adults. This theory was first proposed by Howard Gardner in 1983 and expanded upon in 1993.

It is used in many schools to develop students' self-esteem, teach them how to study, help them think about their school career. On a scientific level, Howard Gardner's theory of multiple intelligences has been the subject of much criticism because his theory is not supported by experimental studies of human intelligence.

RƏYÇİ: doa.L.Ələkbərova

Керимов Э.А., Тагиева Х.М.⁶

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДИКИ ОБУЧЕНИЯ ДЕЛОВОЙ И АКАДЕМИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПРОЦЕССЕ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ СТУДЕНТАМ-АЗЕРБАЙДЖАНЦАМ

Изучению русского языка в качестве иностранного (РКИ) в Азербайджане всегда отводилось особое место, поскольку интернациональный состав населения Республики активно использовал русский язык как средство межнационального общения. Русский язык служил и продолжает служить продуктивным проводником взаимointegrации стран во всех областях жизни.

В настоящее время в странах Содружества Независимых Государств, в том числе в Азербайджане, функционируют русские секторы в средних и средних специальных заведениях, русские отделения в высших учебных заведениях, русские общины при посольствах Российской Федерации. В столице и различных регионах Азербайджана плодотворную работу проводят отделения «Русского мира» в высших учебных заведениях.

Необходимые перемены в процессе преподавания РКИ в вузах потребовали усовершенствования программы и методики обучения азербайджанских студентов качественному владению русским языком, который входит в число шести важнейших мировых средств лингвистической коммуникации. С учётом того, что на протяжении многих лет большинство столичных и периферийных общеобразовательных средних школ, гимназий и лицеев с младших классов включают в программу занятия по русскому языку, в Министерстве образования Азербайджанской Республики также было принято решение расширить вектор обучения РКИ в вузах, определить новые направления с целью повышения качества овладения студентами практическими навыками использования русского языка в дальнейшей профессиональной и научной деятельности. В этой связи претерпело изменение название учебного предмета. Предмет стал именоваться «Деловая и академическая (научная) коммуникация на русском языке». Такое решение должно, безусловно, положительно повлиять на степень интереса студентов к овладению практическими навыками использования русского языка в повседневной жизни, в профессиональной и научной сферах.

Современное высшее образование отличается от традиционного преподавания инновационными решениями, использованием технологического прогресса, а главное – усилением практической направленности получаемых в аудитории знаний. Преподавание предмета «Деловая и академическая (научная) коммуникация» в вузах является относительно новым веянием в системе занятий по изучению русского языка в качестве иностранного (РКИ) студентами азербайджанских групп вузов. Главной целью учебной дисциплины «Деловая и академическая коммуникация на русском языке» является освоение студентами бакалавриата занятий по РКИ основ знаний в сферах делового общения, официальной деловой документации, функционирования и дальнейшего совершенствования научного языка и речи.

Основными задачами данной дисциплины является усвоение обучающимися сведений о сущности деловой и научной коммуникации, их стержневых понятий о канонах и принципах овладения аспектами практической реализации норм и требований делового общения, формирования понятий уровня этичности служебного поведения и поступков, усвоение требований этикета в ситуациях делового и научного общения, овладение знаниями о специфике научной коммуникации и принципах её реализации в учебной, научной и практической деятельности.

Новое название дисциплины потребовало и соответственного пересмотра программного материала. Естественно, возникла необходимость создания учебных пособий по деловой и академической (научной) коммуникации на русском языке. Одним из первых в республике удачных опытов в этом направлении стало учебное пособие Г.Н.Рзаевой «Русский язык для делового общения (для студентов экономического вуза)», которое увидело свет до изменения названия дисциплины и предназначалось «для учебных занятий на втором этапе под названием «Русский язык-2» (9; 1). Акцент здесь был сделан на ознакомлении студентов национальных групп с лексикой и грамматикой современного делового языка. Таким образом, изученный на первом этапе обучения («Русский язык-1») лексический и грамматический материал является необходимой базой для успешного освоения программы второго этапа. Данное пособие отличается методически продуманной структурой; представленный материал включает 34 текста, каждый из которых поддерживается определённым объёмом грамматических заданий как перед текстами, так и после них. Грамматические задания помогают студентам повторить материал, пройденный на первом этапе обучения. Тематика текстов обширна и охватывает практически все сферы делового общения: деловой этикет, деловую беседу, деловые документы, деловые сделки, рекламное дело в бизнесе, деловое партнёрство и многое другое. В пособии представлена также обширная информация о формах и сути ролевых и деловых игр. Работу с пособием значительно облегчает «Краткий словарь делового человека».

Уровень преподавания дисциплины «Деловая и академическая коммуникация на русском языке» в национальных группах вузов, естественно, существенно отличается от обучения данной дисциплины русскоязычных студентов – как объёмом учебного материала, так и глубиной методической оснащённости. В национальных группах возможно лишь ознакомление с основами жанрового и стилового своеобразия деловой и научной коммуникации. В русских группах же программы дисциплины охватывают более широкие аспекты. К примеру, учёные А.П.Чудинов и Е.А.Нахимов считают необходимым ознакомление студентов с теоретиче-

⁶ BDU-nun dosentləri

скими основами делового общения, «коммуникативными стратегиями и тактиками в деловом общении», ставят задачу разработки композиции рекламного текста в сфере рекламной коммуникации, ставят проблему определения признаков сближения научного и официально-делового стилей, выявления в них общих черт и особенностей (11; 3,4).

Совершенствование методики обучения студентов деловой и научной коммуникации на русском языке расширяет возможности преподавателей в достижении цели учебного процесса. Особого внимания заслуживают рекомендации по освещению вопросов электронной коммуникации, этики и психологии делового общения (подготовки и проведения деловых переговоров), проблем межкультурной коммуникации. Понятие «глобализация коммуникативных процессов в социуме» характеризует непреходящую роль Интернета в системе средств современной социальной коммуникации (2; 5).

Особого внимания заслуживают методические разработки О.Н.Паршиной, внесшей новые тенденции в процесс конкретизации необходимого объёма учебного материала и современного подхода интересующей нас теме. В разработанной О.Н.Паршиной «Рабочей программе дисциплины «Основы деловой и научной коммуникации» научное общение рассматривается как одна из разновидностей деловой коммуникации, освещается жанровое своеобразие научной речи, характеризуются «экстралингвистические черты научного текста», особенности публичных выступлений в научной среде» (6; 7). Продуктивен термин «вторичный научный текст». К данному типу текстов учёный относит конспект, тезисы и аннотацию. В рассматриваемой Программе особое внимание уделяется основам редактирования научной литературы, составлению библиографического описания, культуре цитирования, навыкам редактирования готового и собственного научного текста, строгому соблюдению нормативных границ научной речи. Указывается, что, помимо деловой и научной речи, важно готовить студентов к публичным выступлениям в деловой и научной сферах.

Многолетний опыт преподавания РКИ студентам азербайджанских групп на кафедре русского языка (для гуманитарных факультетов) Бакинского государственного университета позволяет нам констатировать тот факт, что выпускники средних школ садятся на студенческую скамью с большими пробелами в знании основ русского языка, а порой и с крайне слабой подготовкой. Лишь некоторые имеют достаточно приемлемые навыки уверенного чтения текста, но большинство владеет русской графикой, обладает вятым, а порой и красивым почерком. Часть этих студентов способна понять содержание предлагаемых учебных текстов, сделать сносный перевод. Хромает лексическая база, налицо затруднения в составлении предложений на русском языке, смешение букв русского и азербайджанского алфавитов, другие недостатки. Большая часть студентов испытывает множество затруднений, что ставит перед преподавателями задачу интенсивно работать с отстающими с целью помочь освоить учебную программу, качественно подготовиться к экзаменам. В этой связи учебная программа, силлабус преподавателей построены так, чтобы вести занятия на платформе базовых знаний русского языка, на фоне повторения полученных в средней школе знаний. Занятия по РКИ на первом курсе гуманитарных факультетов проводятся в течение двух семестров. В зависимости от факультета количество учебной нагрузки варьируется в пределах 150-180 академических часов. На начальном этапе, в течение первого семестра, базовым учебником служит книга А.М.Пашаевой и Л.М.Гулиевой «Русский язык. Учебник для гуманитарных факультетов вузов». Учебник помогает студентам закрепить знания по фонетике, лексике, морфологии, синтаксису, получить углублённое представление о функционировании частей речи и строении простых и сложных предложений русского языка. Грамматика представлена на фоне обширного текстового и дидактического материала. Периодически проводимый цикловой контроль, содержащий обобщающие вопросы и задания по пройденным темам, способствует проверке уровня усвоения учебного материала.

После первого этапа обучения студенты во втором семестре продолжают занятия, пользуясь учебным пособием под названием «Культура речи» (авторы Г.А.Ахмедова, И.Л.Кулиева, К.М. Нуриева), которое направлено на развитие навыков устной диалогической и монологической речи. Пособие написано с целью «помочь студентам разобраться в сложной системе устойчивых речевых форм русского языка, употребляемых в определённых жизненных ситуациях, и усвоить эти формы» (1; 2). Разнообразная тематика занятий представлена на фоне текстов, упражнений, диалогов, пословиц и поговорок, выражений речевого этикета, коммуникативных ситуативных упражнений и другого дидактического материала. Содержащаяся в поурочных словарях пособия лексика является необходимым фундаментом для процесса изучения особенностей деловой и научной коммуникации. Тема 11 «Образование. Профессия», на наш взгляд, включает наиболее близкую к средствам научной коммуникации лексику и выражения. Здесь представлены, в частности, терминология точных, естественных и гуманитарных наук, примеры научных выражений, текст «Мой университет» с элементами научного стиля.

На протяжении обоих семестров студентам преподаются основы деловой и научной коммуникации. С этой целью авторами настоящей статьи было составлено практическое учебное пособие под названием «Образцы документов и жанров деловой и академической коммуникации», предназначенное для изучающих русский в качестве иностранного студентов бакалавриата, а также магистрантов азербайджанских групп вузов. Формирование требуемых умений и навыков на основе представленных в пособии образцов должно помочь обучающимся свободно и грамотно использовать языковые средства в сфере деловой и научной коммуникации, необходимые для дальнейшей профессиональной деятельности в условиях двуязычия. Количество предлагаемых в пособии образцов деловой и научной коммуникации представляет ограни-

ченный спектр документов и жанров, поскольку рассчитан на студенческую аудиторию непродвинутого уровня владения русским языком. Пособие двуязычное: весь материал представлен на русском и азербайджанском языках – с целью лучшего усвоения обучающимися навыков делового и научного общения. Вместе с тем, присутствующие в образцах терминология и примеры жанров научных работ приведены с целью значительно повысить уровень языковой компетенции студентов бакалавриата и магистрантов, изучающих РКИ.

Пособие включает два раздела. В первом разделе, названном «Образцы документов деловой коммуникации», представлено одиннадцать наименований документов: автобиография, заявление, приказ, объяснительная записка, расписка, деловое письмо, докладная записка, акт, ходатайство, доверенность и объявление. Перед изучением каждого образца обучающиеся знакомятся с представленным определением документа на русском и азербайджанском языках, а затем осваивают принятую форму составления документа. Документ на азербайджанском языке помогает быстрее и качественнее понять содержание написанного. Сравнение лексики и выражений официально-делового стиля русского и азербайджанского языка способствует формированию навыков этики письменного делового общения, правильности выбора необходимых и уместных элементов речевого оборота в каждом конкретном документе. С этой целью в пособии даются варианты содержания документов – автобиографий, заявлений, объяснительных записок, приказов, расписок, деловых писем. В процессе обучения студентам предлагается пользоваться словарём официально-деловой речи из вышеупомянутого нами пособия Г.Н. Рзаевой. Помимо усвоения обучающимися специфики и содержания представленных образцов как в устной, так и в письменной форме, мы предлагаем задания составить свой вариант того или иного документа и перевести его на азербайджанский язык. Обучающимся разъясняется также, что официально-деловой стиль отличается наличием устойчивых выражений, клише, однако с течением времени так называемый «протокольный язык» тоже претерпевает определённые изменения.

Второй раздел пособия – «Образцы жанров научной коммуникации» включает семь наименований, отражающих, на наш взгляд, наиболее важные и доступные студентам понятия из научной сферы деятельности: научная статья, тезисы, реферат, аннотация, резюме, рецензия, отзыв. Методика обучения особенностям жанрового своеобразия научной речи существенно отличается от специфики преподавания канонов деловой коммуникации, несмотря на мнение многих учёных-методистов по поводу общности деловой и научной речи как звеньев единого процесса обучения студентов точному, правильному, стройному и понятному изложению мыслей на русском языке. Образцы и примеры делового письменного и устного общения более конкретны, существующие каноны оформления содержания документов и устной коммуникации более прозрачны и отнесенно легко усваиваемые обучающимися. Клишированные элементы «протокольного языка» – «доводим до Вашего сведения», «прошу разрешить», «просим Вашего согласия», «вверенное Вам учреждение», «в связи с семейными обстоятельствами», «прошу предоставить мне», «прошу принять меня на должность», «с занесением в личное дело», «справка от врача прилагается», «прошу учесть данное обстоятельство», «обязуюсь вернуть в срок», «прошу Вас командировать», «пользуется уважением коллектива» и пр. – зачастую повторяются в различных вариантах документов и потому качественно осваиваются студентами. Требования научной речи сложнее, поскольку опираются на особенности функционирования научного стиля языка, отличающегося, помимо всего прочего, ещё и своеобразной образностью, отражающей творческую фантазию учёного, построенную на законах природы, науки, общества, человеческой психологии и являющейся важнейшим средством логической аргументации проводимого научного исследования. При составлении пособия основная трудность заключалась в подборе образцов жанров научной коммуникации, поскольку специфика данной книги имеет ограничения в объёме включённого материала. Мы приняли решения привести примеры собственных научных работ, естественно, в отдельных случаях в адаптированном, сокращённом варианте – чтобы студенты и магистранты смогли иметь конкретное первичное представление об особенностях каждого жанра. Примеры приводятся после принятой в научной среде краткой информации о сути и назначении жанров научной коммуникации. Исключение составил лишь жанр реферата. После характеристики особенностей составления реферата следует подробная информация о принятых в научной среде его структурных элементах: титульный лист, оглавление (содержание), введение, основная часть, заключение, список литературы, приложения (при наличии). Навыки устной научной речи, публичных выступлений на научные темы и основные требования к этике ведения научных дискуссий мы стремимся разъяснять обучающимся в рамках заданий по планируемой индивидуальной работе.

Дальнейшее совершенствование методики преподавания деловой и академической коммуникации студентам азербайджанских групп Бакинского государственного университета зависит, на наш взгляд, в первую очередь от создания единого учебника, отражающего все этапы обучения: повторение грамматического материала, усвоение новых категорий морфологии и синтаксиса, доступное изложение основных положений деловой и академической коммуникации на базе образцов деловой документации и жанров научного общения.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА

1. Ахмедова Г.А., Кулиева И.Д., Нуриева К.М. Культура речи. Баку, 2018.
2. Байкова Ю.Г. Русский язык и деловые коммуникации. Программа учебной дисциплины модуля «Информационно-коммуникативная культура». – Ульяновский государственный университет, Ульяновск, 2021.
3. О.А.Казанова, Л.Н.Серебрянникова, Е.М.Фаликнова. Деловая коммуникация. Изд-во Томского политехнического университета, 2014.
4. Керимов Э.А., Тагиева Х.М. Образцы документов и жанров деловой и академической коммуникации. Баку, 2022.
5. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка. – Ленинградское издательство, 2012.

6. Паршина О.Н. Рабочая программа дисциплины «Основы деловой и научной коммуникации». – Астраханский государственный университет . Астрахань, 2021.
7. Пашаева А.М., Гулиева Л.М. Русский язык. Учебник для гуманитарных факультетов вузов. Баку, 2022.
8. Рабочая программа учебной дисциплины «Деловые и научные коммуникации». – «Российский университет им. Г.В.Плеханова. М, 2017.
9. Рзаева Г.Н. Русский язык для делового общения (для студентов экономического вуза). Баку, 2016.
10. Фалина В.А. Деловой русский язык в среде профессиональной коммуникации. Учебное пособие / ФГБОУ ВО «Ивановского государственного энергетического университета». Иваново, 2018.
11. А.П.Чудинов, Е.А.Нахимова. Деловое общение: практикум. Учебное пособие для студентов. – Екатеринбург, ВПО «Ур. ГПУ», 2012.

Ключевые слова: методика преподавания РКИ, деловая и академическая коммуникация, билингвизм.

Açar sözlər: rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasi, işgüzar və akademik kommunikasiya, iki dillilik.

Keywords: Russian as a foreign language teaching methodology, business and academic communication, bilingualism.

XÜLASƏ

Universitetlərin milli qruplarında rus dilinin xarici dil kimi tədrisi prosesinin məqsədə uyğunluğu və əhəmiyyəti ilk növbədə tələbələrin əldə etdikləri biliklərdən gündəlik ünsiyyətdə və gələcək peşə fəaliyyətlərində praktiki istifadə səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Xarici dil kimi rus dili üzrə təhsil proqramlarında işgüzar və akademik kommunikasiya ən yüksək prioritetdir. Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan qruplarının tələbələrinə işgüzar və akademik kommunikasiya nümunələrinin və janrlarının tədrisi metodikasi tələbələrin qrammatik materialı bilmə səviyyəsinə nəzarət etməkməqsəd ilə müvafiq tədris vəsaitlərindən mərhələli istifadə əsasında tərəfimizdən qurulmuşdur.

RESUME

The expediency and significance of the process of teaching the Russian language as a foreign language in national groups of universities is determined primarily by the level of practical use of the knowledge gained by students in everyday communication and upcoming professional activities. Business and academic communication is the most priority direction in educational programs for teaching the Russian as a foreign language. The methodology of teaching students of Azerbaijani groups of Baku State University to examples and genres of business and academic communication is built by us on the basis of the step-by-step use of appropriate textbooks in order to control the level of mastery of grammatical material.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Saidə Şirzad qızı Mustafayeva⁷
**AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ 1960-CI İLLƏRİN
 METODİK ƏSƏRLƏRİNDƏ**

Azərbaycan dilinin tədrisi sahəsi üzrə yazılmış metodik əsərlərin tədqiqi, həmin əsərlərdəki dilçiliyin şöbələrinin tədrisi ilə bağlı məsələlərin araşdırılması aktual-lığını da gündəmə gətirir. Keçən əsrin sonlarına doğru təhsil sistemində başlanan islahatların bu gün də davam etməsi, Azərbaycan təhsilinin Avropa təhsil sisteminə inteqrasiyası və digər bu kimi yenilikləri özündə əks etdirən metodik əsərlər, sözsüz ki, ənənəvi metodikadan bəhrələnilir. Bu kimi hallar ənənəvi metodikanın araşdırılması məsələsini də gündəmə gətirir ki, 1960-cı illərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını mövzusunda yazılmış əsərlər bu istiqamətdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

İlk olaraq, Azərbaycan Respublikasının ana dilimizi məktəblərdə tədris edən qabaqcıl müəllimlərinin iş təcrübələrini müşahidə edərək öyrənən və öz metodiki biliklərini də tətbiq etməklə, 314 səhifədən ibarət olan dərsliyi yazıb hazırlayan alim A.Abdullayev 1956-cı ildə çap etdirdiyi həmin, «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını» əsəri ilə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını elminin əsasını qoydu. «Onun bu dərsliyi və «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» kitabı Azərbaycan dili tədrisi metodikasını üzrə ilk sanballı əsərlərdən» (11, s. 31). Müəllim hazırlığı məqsədilə hazırlanmış həmin dərslik metodika elminin mahiyyəti, mövzusu, Azərbaycan dili tədrisi metodikasını elminin elmi əsasları, Azərbaycan dili dərslərində istifadə ediləcək metod və üsulların təsir dairəsi, üsullardan istifadənin bir sıra şərtləri və metodika elminin qarşılıqlı əlaqədə olduğu elmləri əhatə edirdi (11, s. 12). Dərslik sanballı bir metodik əsər kimi 1964-cü ildə ikinci, 1968-ci ildə isə üçüncü dəfə təkrar olaraq nəşr edilmişdir.

Azərbaycan dilinin tədrisi istiqamətindəki tədqiqatlar 1960-cı illərdə daha ciddi və geniş bir xarakter almağa başlayır. Artıq veni-veni metodik əsərini çap edilir. Azərbaycan dili tədrisi metodikasının ümumi məsələləri, fonetikanın, morfoloqiyanın, orfoqrafiyanın, sintaksisin, durğu işarələrinin, üslubiviyatın tədrisi məsələləri, sifahi nitqin inkişafı, sağirdlərin lügət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və digər, ana dilimizin tədrisi ilə əlqəli məsələləri özündə əks etdirən əsərlər, dərsliklər yazılıb çap edilirdi. Həmin dövrdə Azərbaycan dili respublikamızda fəaliyyət göstərən rusdilli məktəblərində ayrıca bir fənn kimi tədris edilirdi. Lakin Azərbaycan dili fənnin tədrisinə dair XX əsrin 60-cı illərinə qədər əsaslı bir metodik vəsait hazırlanmamışdı.

Təlimdə tətbiq ediləcək vahid metodların olmaması fənnin tədrisində də bir sıra çətinliklər yaradırdı ki, bu səbəbdən də tədrisdə çoxlu nöqsanlar özünü göstərirdi. Tədrisdəki həmin çətinliyi aradan qaldırmaq və müəllimlərə kömək məqsədilə alim A.Abdullayev «Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin metodikasını» adlı metodik əsərini yazıb kitab şəklində çap etdirir. Alim 1960-cı ildə, 1971-ci ildə təkrar çap olunmuş həmin kitabı hazırlayarkən Azərbaycanın təcrübəli müəllimlərinin zəngin səriştəsindən və səmərəli iş nümunələrindən bəhrələnməmişdir. Elmi-metodiki fəaliyyətinin müəyyən hissəsini qeyri-azərbaycandilli məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisinin təşkilinin istiqamətləndirilməsi təşkil edən alim 1960-cı ildə hazırladığı «Rus məktəblərində Azərbaycan dili tədrisinin metodikasını» adlı əsərindən əvvəl həmin mövzu ilə əlaqəli olan «Rus məktəblərində Azərbaycan dili» adlı kitabını hazırlayaraq 1954-cü ildə çap etdirmişdi.

Həmin dövrdə nəşr olunan metodik əsərlərdən biri də Ağaməmməd Abdullayevin 1961-ci ildə çap etdirdiyi «Orta məktəbdə üslubiviyat məsələlərinin metodikasını» adlı dərs vəsaitidir. Orta məktəbdə üslub keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, sağirdlərin öz fikirlərini ifadə etmək üsul və bacarıqları öyrətmək məqsədi daşıyan və yeddi fəsildən ibarət dərs vəsaiti ilə ilk dəfə olaraq təlimdə üslubiviyat məsələlərinə toxunmuşdur. Vəsaitin fəsillərində bir qayda olaraq, sağirdlərdə fikri düzgün ifadə etmək üçün söz bacarığının varadılması, sağirdlərdə cümlə qurmaq vərdisləri inkişaf etdirmək, əməli nitq vərdislərini inkişaf etdirmək üçün görüləcək işlər, sağirdlərə elmi nitq vərdislərini inkişaf etdirmək, bədii nitq vərdislərinin inkişaf etdirilməsi, publisistik nitq vərdislərini artırmaq üçün istifadə edilən üsullar, sağirdlərdə inşa yazmaq bacarığını inkişaf etdirilməsi və digər bu kimi bir sıra yollar, üsul və vasitələr öz əksini tapır.

Alimin digər, «İbtidai məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikasını» əsəri isə 1962-ci ildə çap olunmuşdur. Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasını dedikdə ilk növbədə A.Abdullayevin zəngindir elmi metodiki yaradıcılığı göz önünə gəlirdi kimi, alimin yaradıcılığından kənar da təəvvür edilə bilməz (11, s. 32).

Metodikaya aid dəyərli dərslik və vəsaitəri ilə yanaşı tədris tariximizin öyrənilməsi istiqamətində də araşdırmalar aparan görkəmli alim, həmin tədqiqatlarının nəticəsi olaraq topladığı materiallar əsasında 1966-cı ildə «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» adlı əsərini yazaraq çap etdirir. Tədris tariximizin keçirdiyi çətin və şərəfli yolu, bu məqsəd uğrunda aparılan mübarizələri, tətbiq olunan üsulları özündə əks etdirən, həm də məktəb və pedaqoji tariximizi daha dərindən öyrənmək üçün bol material verən «Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən» əsəri «Giriş» və dörd fəsildən ibarətdir.

I fəsildə köhnə məktəb sistemi və ərəb əlifbasının Azərbaycan dili tədrisində doğurduğu çətinliklərdən bəhs edilir (1, s. 16-56).

II fəsildə XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin vəziyyəti və həmin fənnə dair yazılmış dərsliklərin xülasəsi verilir (1, s. 57-283).

III fəsildə Azərbaycan dili tədrisi keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün görülmüş bəzi tədbirlərdən bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərindən 20-ci ilə qədər olan dövr, Qafqaz müsəlman müəllimlərinin I, II qurultayları, «Türk dili məramnaməsi»nin qəbulu, Azərbaycan dili komissiyasının yaradılması və s. (Xeyriyyə cəmiyyətləri) haqqında

⁷ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.Bakı Dövlət Universiteti

məlumatlar verilir (1, s. 284-299) IV fəsildə isə 1920-ci ildən sonra məktəblərimizdə Azərbaycan dilinin mövqeyi və tədrisinə dair qeydlər öz əksini tapmışdır (1, s. 300-325). 1965-ci ildə AETPI Əməkdaşları tərəfindən hazırlanmış «VIII siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi» və digər bu kimi metodik əsərlər yazılara nəşr olunur.

Azərbaycan dili tədrisi metodikasının müxtəlif sahələrinin elmi cəhətdən tədqiq edilib işıqlandırılmasında «Azərbaycan məktəbi jurnalı» redaksiyası və jurnala əlavə olaraq hazırlanan «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» məcmuəsinin də xüsusi rolu olmuşdur. Azərbaycan dilinin qrammatikası üzrə hazırlanmış məktəb dərsliklərinə gəldikdə isə, burada dilçi alim və metodistlərdən professor Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev, M.Hüseynzadə, S.Cəfərov və digərlərinin xidmətlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bu müəlliflər qrammatika dərslikləri yazmaqla, elmi qrammatikadan məktəb qrammatikası hazırlayaraq dərslik problemini aradan qaldırdılar.

Ana dilinin tədrisi metodikası sahəsində 60-cı illərdən başlayaraq dəyərli monoqrafiya və metodik əsərlər yazılaraq çap olunmağa başladı. İlk işlərdən biri kimi, əvvəlcə, yəni 1961-ci ildə Azərbaycan elmi-tədqiqat pedaqogika institutunda ibtidai təlim şöbəsinin yaradıldı ki, bu da öz növbəsində, ibtidai siniflərdə təlim-tərbiyə işinin, xüsusilə də ana dili tədrisi metodikası üzrə tədqiqatların əsl elmi xarakter daşmasına təkan verdi.

Məktəbəqədər pedaqogika, ibtidai təlim, ana dili tədrisi metodikası istiqamətində ardıcıl və səmərəli tədqiqatlar aparılması və elmi-metodik əsərlərin hazırlanması işi genişlənməyə başladı ki, bi sahədə də əsas xidməti olan metodist alimlərdən biri, də Pedaqoji elmlər doktoru, əməkdar müəllim Yəhya Kərimov idi. 1962-ci ildə ibtidai təlim üzrə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından namizədlik dissertasiyası müdafiə edən, eyni zamanda da, çoxsahəli elmi-ictimai fəaliyyətlə məşğul olan alim çoxlu sayda kitab, tədris proqramı, metodik tövsiyə və məqalələri ilə təhsilimizin inkişafında böyük xidmət göstərmişdir. Yalnız dərslik yazmaqla kifayətlənməyən alim metodik göstərişlərin yazılmasını da zəruri hesab etmişdir. Elmi-metodik sahədə yo-rulmadan çalışan Y.Kərimov bir-birinin ardınca «Yazı təliminin bəzi məsələləri», «İbtidai siniflərdə orfoqrafik çalışmaların sistemi», «İbtidai siniflərdə öyrədici yazılar», «İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərsliklərində lüğət işinin əsasları», «Ana dili tədrisinin nəzəri problemləri», «Ana dili tədrisinin metodikası» və digər bu kimi əsərlərini yazıb çap etdirmişdir.

Y.Kərimovun, ana dilinin tədrisi metodikası kursunun bütün bölmələrini əhatə edən «Ana dilinin tədrisi metodikası» dərsliyində öz əksini tapan bütün elmi-nəzəri müddəalar məktəbin praktik işindən götürülmüş misallarla konkretləşdirilmişdir. Metodik baxımdan tələblərə uyğun olaraq hər mövzunun sonunda suallar və tapşırıqlar, həm də daha geniş məlumat və materiallar əldə etmək məqsədilə istifadə üçün uyğun olaraq ədəbiyyat siyahısı da təqdim edilir. Təhsil alanların öyrəndiyi fənləri dərinlən mənimsəmələri ana dili biliklərinin mükəmməl və əhatəli olması ilə bağlıdır. Bu səbəbdən də, həmin istiqamətdəki problemləri aradan qaldırmaq məqsədilə 1960-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan dili dərsliklərinin yaradılması müsabiqəsi təşkil olunur. Müsabiqədən gözlənilən nəticələr isə sistemli kursu əhatə edən Azərbaycan dili dərsliklərinin yaradılması idi ki, bu da ana dilinin tədrisi metodikası sahəsindəki işlərin inkişafına təkan verəcəkdir. Dövlətin ver-diyi həmin qərarın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi məqsədilə başlanan gərgin işin nəticəsi olaraq, Ana dilindən yeni proqramlar və dərsliklər hazırlanaraq çap edildi. Bu şəkəki fəaliyyətini davam etdirən metodist alim Y.Ş.Kərimov M.Ə.Həmzəyevlə birlikdə birinci siniflər üçün ilk «Ana dili» dərsliyini hazırlayaraq 1969-cu ildə çap etdirdi.

Ümumiyyətlə, gücünü bu sahənin inkişafına həsr edən alim .. Yəhya Kərimov ibtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikasını, ibtidai sinif şagirdlərinin lüğət işinin elmi əsaslarını, ibtidai sinif şagirdlərinin nitqinin leksik xüsusiyyətlərini, sözlərin seçilmə prinsiplərini və tanış olmayan sözlərin izahını işləmiş, uşaqların marağına səbəb olan müxtəlif didaktik materiallar hazırlamışdır. 1960-cı illərdən 2008-ci ilə kimi ibtidai siniflər üçün hazırlanan proqramlar, dərsliklər dərs vəsaitləri və digər təlim materialları onun müəllifliyi ilə hazırlanmış və redaktəsi altında istiqamətləndirilmişdir (3, s. 59)

Digər bir metodist, N.Hacıyev Sintaksis bölməsinə aid olan bir mövzunun, söz birləşmələrinin tədrisinin asanlaşdırılması məqsədilə 1961-ci ildə 33 səhifədən ibarət olan «Təyini söz birləşmələrinin tədris üsuluna dair» adlı metodik vəsaitini Bakıda nəşr etdirir. Metodik əsərlərdən biri kimi, Azərbaycan dilinin tədrisində əhəmiyyətli rolu olan «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» adlı kitablar prof. Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə 1965-1966 və 1976-1977 ci illərdə hərəsi iki cildə ibarət olaraq çap edilmişdir.

Ana dili təlimi sahəsində görülmüş işləri xarakterizə edən A.Məmmədova öz dərsliyində qeyd edir ki. «Azərbaycan dili tədrisinin tarixində əlamətdar bir hadisə olaraq 1965-66 və 1976-77-cı illərdə hərəsi iki cildə ibarət «Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisi» adlı kitablar bilavasitə prof. Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və əsas müəllifliyi ilə çap olunmuşdur. Həmin əsərdə Azərbaycan dili təliminin məqsəd və vəzifələri, metodları, təşkilat formaları, fonetika, orfoepiya, orfoqrafıya, leksika, qrammatika və b.bölmələr üzrə təlimin metodik problemləri genişliyi ilə əhatə olunmuşdur" (10, s. 167).

Azərbaycan dili fənninə aid dərsliklərin hazırlanması, yenilənməsi və təkmilləşməsində də Ə.Əfəndizadə fəal iştirak etmişdir. Azərbaycan dili fənninin məqsədi, vəzifələri, metodları, təşkilat formalarını özündə əks etdirən «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» adlı metodik əsərdə həm də fonetika, leksika, qrammatika və digər bölmələr üzrə təliminin təşkilindəki metodik problemlər və onların aradan qaldırılması yolları əks olunmuşdur.

Həmin metoik əsr Ə.Əfəndizadənin elmi rəhbərliyi və alimlərdən, B.Əhmədov, M.Həsənov, Y.Əfəndiyev, K.Mikayılovun iştirakı ilə hazırlanmışdır. Kitabın Azərbaycan dilçiliyinin bölmələrinin tədrisi məsələlərini özündə əks etdirən birinci hissəsi «Azərbaycan dilinin tədrisi (V-VIII siniflərdə)» adlanır.

Əsər həmin dövrdə dilimizin tədrisinin təşkili istiqamətindəki çətinlik və boşluqların aradan qaldırılmasında çox mühüm və önəmli bir metodik vəsait rolunu oynadı. Burada Azərbaycan dili təliminin səmərəli təşkili yollarından, Azərbaycan dilinin tədrisində istifadə ediləcək metodik üsullar, Azərbaycan dili tədrisinin təşkili, Fonetika

məşğələlərinin aparılması, Morfologiyanın tədrisi, Sintaksisin tədrisinə dair başlıqları daxilində sintaksis, ibtidai kurs, fonetika, leksika və söz yaradıcılığı kimi mövzuların tədrisi məsələlərindən, eyni zamanda da, rəbitəli nitqin inkişafı üzrə işlərin aparılması yolları sistemli şəkildə aşağıdakı kimi təqdim edilmişdir:

- I. Azərbaycan dili tədrisində istifadə ediləcək metodik yollar haqqında;
- II. Azərbaycan dili tədrisinin təşkili;
- III. Fonetika məşğələlərinin aparılmasına dair;
- IV. Morfologiyanın tədrisi haqqında;
- V. Sintaksisin tədrisinə dair (6)

Metodik əsərin ikinci hissəsi «Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi» Vəsaitdə orfoepiya təlimi və qrammatikanın, orfoqrafiyanın tədrisi metodikasına dair məsələlərdən bəhs edilir. Müəllimin pedaqoji fəaliyyətinə kömək məqsədini əsas götürən müəlliflər, bu əsərdə diqqəti əsasən praktik məsələlərin daha qabarıq şəkildə həllinə istiqamətləndirmişlər (7, s. 5). Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası sahəsində ardıcıl və sistemli araşdırmalar aparan alim, əməkdar müəllim Ə.Əfəndizadə «Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları» (4, s. 5) adlı mükəmməl bir tədris vəsaiti hazırlayaraq dərslük yazmaqla ilk olaraq ali və orta məktəblərdə orfoepiya təliminin əsasını qoymuşdur.

Dörd fəslə əhatə edən bu və digər, «Yazılışı çətin olan sözlər və onların öyrə-dilməsi yolları», əsərlərini yazmaqda alimin məqsədi Azərbaycan dili yazısının xüsusiyətlərini xarakterizə etmək və düzgün yazı təliminə aid müvafiq nəticələri müəy-yənəldirmək idi (5, s. 4). Həmin kitabda yazılışı çətin olan sözlərin xüsusiyyətlərindən və onların öyrədilməsi metodikası izah olunur. Kitab V-VIII siniflərdə Azərbaycan dili fənnini tədris edən müəllimləyə metodik cəhətdən kömək məqsədilə hazırlanmışdır.

Ümumiyyətlə, «Fonetika, yazı təlimi və Azərbaycan dili təlimində istifadə edilən metodların təkmilləşdirilməsində Ə.Əfəndizadənin, Y.Kərimovun...» (2, s. 31-32) mühüm rolu olmuşdur. Məktəblilərin istifadəsi üçün də Orfoqrafiya üzrə tədris lüğəti ilk dəfə Ə.Əfəndizadə tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Metodika sahəsində önəmli yer tutan digər alim, Məhəmməd Həsənov görkəmli bir metodist kimi 1955-ci ildən ömrünün sonuna qədər orta ümumtəhsil məktəblə-rinin birinci təhsil pilləsindən ali təhsil pilləsinə qədər Azərbaycan diliçiliyi bölmə-lərinin tədrisi məsələlərini, mövzuların tədrisi zamanı qarşıya çıxan çətinlikləri, hə-min çətinliklərin həlli yollarını təqdid etmiş və bu istiqamətdə çoxlu sayda elmi-metodik əsər - məqalə, metodik göstəriş, metodik vəsaitlər yazmışdır. Alimin «V si-nifdə sifət bəhsinin tədrisi haqqında», «Əsas nitq hissələrinin tədrisinə dair», «V-VII siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi təcrübəsindən», «Azərbaycan dili sintaksisinin tədrisində qarşıya çıxan çətinliklər», «Azərbaycan dili tədrisinin metodikası», «VII-VIII siniflərdə sintaksis və durğu işarələrinin tədrisi» adlı əsərləri Azərbaycan dilin təliminin, həm də tədris metodikasının fundamental mənbələrindəndir.

Məhəmməd Həsənovun 1959-cu ildə yazdığı «V sinifdə sifət bəhsinin tədrisi haqqında»ki vəsaiti 50-60-cı illər üzrə həmin mövzunun tədrisindəki çətinlikləri özündə əks etdirən ilk əhatəli tədqiqat əsəridir ki, burada müəllif problemin həllinə «Sifətin elmi-metodik məsələlərinə dair bəzi qeydlər»lə başlayaraq, əvvəlcə sifətin tədrisindəki əsas nöqsanları müəyyənəldirərək, onları əsaslandırmaqla başlayır (8, s. 294-354).

Orta məktəb tədrisində sifətin tərifinə verilən prinsipə bəsit olan «əlamət və keyfiyyət» (8, s. 294) terminlərinin işlədilməsi, substantivləşən (sifətləşən) isimlərin şagirdlər tərəfindən isim kimi düşünülməsi, sifət bəhsinə aid bəzi sözlərin həm də yerinə görə zərf kimi işlədilməsi, dilçilik elmində sifətim dərəcələrinin qəti şəkildə həll edilməsinə görə məktəbdə tədris zamanı qarşıya çıxan həmin çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını, bir problem kimi hansı üsullarla həll edilməli olduğunu alim metodiki cəhətdən izah edərək nümunələrlə göstərir.

Sifətin tədrisindəki qüsurları müəllif əsərin ikinci hissəsində nəzərə çarpdıraraq, tədris zamanı hansı yanlışların baş verdiyini göstərir. Həmin qüsurlar qrammatik tərif və qaydaların mənimsədilməsi ilə orfoqrafik qaydaların öyrədilməsindəki uyğunsuzluq, sifətin tədrisi zamanı önəmli məsələyə, şagirdlərin nitq və təfəkkürünün inkişafına lazımı diqqətin yetirilməməsi, sifətin mənimsədilməsində vahid sistemin olmaması, tədrisdə istifadə olunan yolların - üsul və metodların yeksənəkliyi, əyani vəsaitlərdən tələbə uyğun olaraq istifadə olunmaması və sifət bəhsinin tədrisində ayrılan vaxtdan düzgün istifadə olunmamasından ibarət idi. Metodist alimin 1963-cü ildə hazırladığı «V-VIII siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi təcrübəsindən» əsərində isə qrammatikanın tədrisinin ümumi məsələlərindən bəhs edilir. Burada qrammatikanın iki hissəsinin, morfologiya və sintaksis bəhsinin xarakterik xüsusiyyətləri, təlimin təşkilindəki diqqət yetirilməli məqamlar, ümumilikdə, morfologiya və sintaksisin öyrədilməsi metodikası izah olunur (9, s. 10-34). Tədris məsələlərinə toxunan A.Məmmədova öz kitabında bu məqamlara toxunmuş və dərslükdə belə bir fikir qəvd etmişdir: «Azərbaycan dili tədrisi metodikasının müxtəlif sahələrini elmi cəhətdən tədqiq edib işıqlandırmaqda, yaxşı məktəb və qabaqcıl dil müəllimlərinin bu sahədəki iş təcrübələrini öyrənmək və yaymaqda «Azərbaycan məktəbi» jurnalı redaksiyasının və həmin jurnala əlavə şəkildə buraxılan «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» məcmuəsinin də çox böyük rolu vardır» (10, s. 178)

Ümumiyyətlə, XX əsrin 60-cı illərində yazılmış metodik əsərlərə nəzər yetirdikdə belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, həmin dövrün əsərlərində Azərbaycan dili dərslərinin təşkili, tədris üsulları və metodlarından danışılır. Tədris məsələləri, üslubiyyat, düzgün yazı, orfoqrafiya təliminin xüsusiyyətləri açıqlanır. Dil üzərində müşahidə yolları, ibtidai təhsil səviyyəsi üzrə Ana dilindən, orta təhsil üzrə isə dilçiliyin şöbələrinə: fonetika, morfologiya, sintaksisə aid mövzuların tədrisi metodikası və digər bu kimi məsələlərdən bəhs edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. Bakı: Maarif, 1966, 335 s.
2. Balyev H.B. Balyev A.H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Qismət, 2014, 384 s.
3. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. I h., Dərslük, Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
4. Əfəndizadə Ə. Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları. Bakı: Elm, 1968, 135 s.

5. Əfəndizadə Ə. Yazılışı çətin olan sözlər və onların öyrədilməsi yolları. Bakı: Maarif, 1962, 102 s.
6. Əfəndizadə Ə., Əhmədov B., Həsənov M., Əfəndiyev Y., Mikayılov K., Azərbaycan dilinin tədrisi (V-VIII siniflərdə). I h., Bakı: Maarif, 1965, 316 s.
7. Əfəndizadə Ə., Əhmədov N., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə
8. Azərbaycan dilinin tədrisi. Bakı: Maarif, 1977, 293 s.
9. Həsənov M.S. V sinifdə sifət bəhsinin tədrisi haqqında. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı: ADPU, 2012, s. 294-354
10. Həsənov M.S. V-VIII siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi təcrübəsindən. Seçilmiş əsərləri, II c., Bakı: ADPU, 2012, s. 9-53
11. Məmmədova A.G. Ana dilinin tədrisi tarixi. Bakı: Mürəcim, 2015, 324 s.
12. Yusifova N.Y. Professor Ağamməd Abdullayev və Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının formalaşması. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 209 s.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, metodika, əsər, fonetika, morfolojiya, sintaksis, təlim prosesi

Key words: Azerbaijani language, teaching, method, works, phonetics, morphology, syntax, learning process

Ключевые слова: Азербайджанский язык, обучение, метод, произведения, фонетика, морфология, синтаксис, процесс обучения

Azərbaycan dilinin tədrisi məsələləri 1960-cı illərin metodik əsərlərində

Xülasə

Məqalədə aktual mövzulardan biri olan 60-cı illərdə yazılmış metodik əsərlərdə ibtidai təhsil səviyyəsi üzrə Ana dilindən, orta təhsil üzrə isə dilçiliyin şöbələrinə aid mövzuların tədrisi ilə bağlı müxtəlif problemlərə toxunulur.

Həm də məqalədə, görkəmli metodist alimlər, professorlar Y.Kərimovun «Yazı təliminin bəzi məsələləri», «İbtidai siniflərdə orfoqrafik çalışmaların sistemi», «İbtidai siniflərdə öyrədici yazılar», «İbtidai siniflərdə Azərbaycan dili dərslərində lüğət işinin əsasları», «Ana dili tədrisinin nəzəri problemləri», «Ana dili tədrisinin metodikas», Ə.Əfəndizadə və b. «Azərbaycan dilinin tədrisi (V-VIII siniflərdə)» Ə.Əfəndizadənin «Azərbaycan dili orfoqrafiyasının elmi əsasları» «Yazılışı çətin olan sözlər və onların öyrədilməsi yolları» Məhəmməd Həsənovun «V sinifdə sifət bəhsinin tədrisi» və digər alimlərin bu kimi metodik əsərlərindəki Ana dilinin, Azərbaycan dilinin, dilçiliyin şöbələrinin tədrisi istiqamətindəki metodik fikirlər nəzərdən keçirilir. Bununla da, metodik əsərlərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasının elmi əsasları, üslubiyyat, orfoqrafiya, qrammatika (morfolojiya və sintaksis), yazılışı çətin olan sözlərin öyrədilməsi istiqamətində aparılacaq işlər üzrə yazdıqları metodik fikirlər xüsusi şəkildə vurğulanır.

Issues of teaching the Azerbaijani language in methodical works of the 1960s

Summary

In the methodological works written in the 60s, one of the topical topics in the article is considered various problems of teaching the native language at the level of primary grades and subjects related to sections of linguistics at the level of secondary education.

In the article also, prominent methodist scientists, professors Y.Karimov's "Some issues of writing training", "System of orthographic studies in primary grades", "Educational writing in primary grades", "Basics of vocabulary work in Azerbaijani language classes in primary grades", "Theory of mother language teaching problems", "Methodology of mother language teaching", A.Efendizade and others. "Teaching of the Azerbaijani language (in grades V-VIII)", "Scientific foundations of Azerbaijani orthography" by A.Efendizade "Words that are difficult to write and ways to teach them" by Muhammad Hasanov "Teaching adjectives in grade V" and similar methodical works of the mother language by other scientists, methodical ideas in the direction of teaching the Azerbaijani language and the departments of linguistics are considered.

Moreover, methodological ideas written on the scientific basis of the teaching methodology of the Azerbaijani language, stylistics, orthography, grammar (morphology and syntax), and the work to be carried out in the direction of teaching difficult-to-write words are specially emphasized in the methodical works.

Вопросы преподавания азербайджанского языка в методических работах 1960-х годов

Резюме

В методических работах, написанных в 60-е годы, одной из актуальных тем в статье рассматриваются различные проблемы преподавания родного языка на уровне начальных классов и предметов, относящихся к разделам лингвистики, на уровне среднего образования.

В статье также представлены работы видных ученых-методистов, профессоров Ю.Каримова "Некоторые вопросы обучения письму", "Система изучения орфографии в начальных классах", "Учебное письмо в начальных классах", "Основы словарной работы на уроках азербайджанского языка в начальных классах", "Теория проблем преподавания родного языка", "Методика преподавания родного языка", А.Эфендизаде и другие. "Преподавание азербайджанского языка (в V-VIII классах)", "Научные основы азербайджанской орфографии" А.Эфендизаде, "Трудные для написания слова и способы их преподавания" Мухаммада Гасанова, "Преподавание прилагательных в V классе" и аналогичные методические работы по родному языку других ученых, рассмотрены методические идеи в направлении преподавания азербайджанского языка и на кафедрах лингвистики.

Более того, в методических работах особо подчеркиваются методические идеи, написанные на научной основе методики преподавания азербайджанского языка, стилистики, орфографии, грамматики (морфологии и синтаксиса), а также работа, которую предстоит провести в направлении обучения труднопроизносимым словам.

Rəyçi: dos.L.Ələkbərova

Fatma Bilal qızı Bağrova⁸
TƏDRİSİN İLK MƏRHƏLƏSİNDƏ METODİK VƏRDİŞLƏRİN
AŞILANMASI

Hazırkı təhsil sistemi qloballaşan dünya sisteminə tam inteqrasiya etmək məqsədilə informasiya inqilabının son nailiyyətlərini nəzərə almalı, fasiləsiz təhsil və kadrların ixtisaslarının artırılması məsələsinə daha çox diqqət yetirməlidir. Böyüməkdə olan nəslin həyat və təcrübəsi iqtisadi reallıqlar, sosial proseslər, texnologiya proseslər, texnologiya sahələrindəki innovasiyalar və kütləvi informasiya vasitələri, eləcə də böyük sürətlə sərhədləri aşan digər mədəniyyət axınları ilə sıx əlaqəlidir. Bu səbəbdən də, dövlətin təhsil siyasəti müəllimlərdə yeni peşəkar vərdişlərin inkişafına yönəldilməlidir.

Təhsil sahəsində yeni tələbatların meydana çıxması təhsil sisteminin məqsəd və vəzifələrini kəskin şəkildə dəyişdirmişdir. Yeni təhsil sistemi hər şeydən öncə, tələbələrdə ciddi rəqabətə söykənən yeni global cəmiyyətdə özünü əminlik, texniki və texnoloji dəyişikliklərlə ayaqlaşma bilmə, öz bilik və bacarıqlarını daim inkişaf etdirmə, istənilən yaş dövründə və istənilən situasiyada öz biliyini artırma kimi keyfiyyətləri aşılamalıdır. Bu baxımdan, qloballaşma dövrünün tələblərinə uyğun olaraq müasir tədris strategiyasının, o cümlədən də, xarici dillərin tədrisini ehtiva edən müasir metodikanın işlənilməsinə hazırlanmasına dərin ehtiyac duyulur. Məlum olduğu kimi, bütün bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, öz ölkəsinin gələcəyini quracaq layiqli mütəxəssisləri yetişdirmək iqtidarında olan müəllimin rolunun artırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, ümumtəhsil sisteminin müasirləşdirilməsi, global kontekstə uyğunlaşdırılması işində əsas yük müəllimin üzərinə düşür. Müəllimin bilik və vərdişləri, təcrübəsi, şəxsi keyfiyyətləri və peşəkar ustalığı təhsilin müasirləşdirilməsinə birbaşa təsir göstərir. Bu da müəllimdən metodiki vərdişlərinə və bacarıqlarına yeni prizmadan yanaşmasını, onları daha da təkmilləşdirilməsinin tələb edir.

Metodiki vərdişlər pedaqoji mədəniyyətin bir hissəsidir. Psixoloji ədəbiyyatda vərdiş termini “insan fəaliyyətinin tərkibinə daxil olan və bu fəaliyyətin bir çox dəfə icrası sayəsində avtomatlaşmış daha mükəmməl icra olunan ünsürlər” nəzərdə tutulur (2, s. 63). Vərdiş halına keçmiş hərəkətlər daha düzgün, dəqiq, tez icra olunur və yüksək nəticələr verir.

Hər cür fəaliyyət sahəsində olduğu kimi tədris fəaliyyətində də müəllimlərin metodiki vərdişlərə yiyələnmə prosesinin müvəffəqiyyəti bir sıra amillərdən-müəllimlərin malik olduğu fərdi xüsusiyyətlərdən, onların peşələrinə bəslədiyi münasibətdən, tədris fəaliyyətinin çətinlik dərəcəsi, öyrətmə üsullarının mükəmməlliyindən, və nəhayət tədris prosesinin cərəyan etdiyi şəraitdən asılıdır.

Metodiki vərdişlər şəxsi təcrübə əsasında yaranır və nəzəri biliklərlə birləşərək bacarıq səviyyəsinə keçir. Bacarıq dedikdə vərdişlərin müstəqil istifadəsi nəzərdə tutulur (5, s. 173). Düzgün bilik, düzgün vərdiş və və düzgün bacarıq məcmu halında metodiki ustalığı yaradır.

İndi isə tədris fəaliyyəti zamanı müəllimlərdə yaradılması vacib hesab edilən metodiki vərdişlərə daha konkret müstəvidə nəzər salmaq. Məlum olduğu kimi, tədris fəaliyyəti aşağıdakı struktura malikdir:

- tədrisin məqsədinin müəyyən olunması;
- tədrisin məzmununun müəyyən olunması;
- tələblərin motiv və tələbatlarının müəyyən olunması;
- tədris prosesinin təşkili;
- tədris prosesinin idarə olunması və nəzarətdə saxlanılması;
- nəticələrin qiymətləndirilməsi.

Tədris fəaliyyəti ilə məşğul olan hər bir şəxsin, yəni pedaqoq və müəllimlərin tədris fəaliyyətinin yuxarıda sadaladığımız hər bir struktur elementi həmin şəxsdən peşəkar səviyyədə metodiki vərdiş və bacarıqların mövcudluğunu tələb edir. Belə olan təqdirdə müəllim üçün vacib olan metodiki vərdiş və bacarıqları həmin strukturun elementlərinə müvafiq şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Tədrisin məqsədini müəyyən etmək bacarığı. Bura aşağıdakılar aiddir:

• Dövlətin təhsil siyasətinə uyğun olan və tədris proqramlarının tələb etdiyi ümumi məqsədləri öz fənninə uyğun şəkildə seçmək bacarığı;

• Seçilmiş ümumi məqsədləri tədrisin mərhələsinə (biliklərin verilməsi, bilik və bacarıqların formalaşdırılması, bilik və bacarıqların yoxlanılması, əldə olunmuş biliklər əsasında tələbənin tərbiyə olunması və inkişafı, özünütəhsil) müvafiq olaraq qruplaşdırılması;

• Seçilmiş ümumi məqsədlərdən hər bir bölmə, mövzu və dərslə uyğun olan konkret məqsədləri ayırmaq bacarığı. Bu zaman tədris materialının xüsusiyyətləri, formalaşdırılması nəzərdə tutulan bacarıqların növləri, tələbələrin yaş və qavrama xüsusiyyətləri və dərslərin növü nəzərə alınmalıdır. Yəni hər bir konkret dərslərin məqsədi təyin olunarkən sıraladığımız amillərə əsaslanmaq lazımdır.

• Keçiriləcək mövzu, dərslərin növü və tədris materialının məzmununu nöqtəy-nəzərindən dərslərin məqsədlərini təhlil etmək və ehtiyac olduqda, yəni hər hansı bir uyğunsuzluq aşkar olunduqda həmin məqsədlərin korreksiya edilməsi və dəyişdirilməsi.

2. Tədrisin məzmununu müəyyən etmək və seçmək bacarığı. Bura aşağıdakılar aiddir:

⁸ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Bakı Dövlət Universiteti

- Təhsil qanununa cavab verən dərslərdən, dərş vəsaitlərindən, proqram və əlavə tədris materiallarından ümumi məzmunun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Tədris materialının növünə uyğun olaraq məzmunun qruplaşdırılması;
- Seçilmiş məzmunun digər dərslərlər və proqramlardakı məzmunla müqayisəsi;
- Tədris materialının mənimsənilməsində tələbələrə qarşılaşdıqları çətinlikləri nəzərə almaqla hər bir konkret mövzu üçün tədris materialının seçimi;

• Tədris məzmununun fərdi proqramlar, təqvim planı və tematik planlar şəklində strukturlaşdırılması.

Müəyyən etdiyimiz peşəkar-metodiki bacarıqların hər biri öz növbəsində aşağıdakı səviyyələr üzrə formalaşır:

I səviyyə - fərqləndirmə bacarığı;

II səviyyə - analitik bacarıq;

III səviyyə - sintetik bacarıq.

Fərqləndirmə bacarığı dərşin müxtəlif səviyyəli texnoloji elementlərini (struktur, məzmun, məqsədin müəyyənləşdirilməsi, dərşin prinsipləri, dərşin metodları) əvvəlcədən görə və duya bilmək, onları metodiki səviyyədə fərqləndirə bilməkdir. Bu müəllimin metodiki vərdiş və bacarıqlara yiyələnməsi prosesinin, onun peşəkarlaşmasının ilkin mərhələsidir.

Analitik bacarıqlar metodiki bacarıqların ikinci və daha yüksək səviyyəsidir. Bu səviyyə metodiki bacarığın birinci səviyyəsi, yəni fərqləndirmə bacarığının əsasında formalaşır. Bu səviyyəyə çatmaq üçün yalnız bu və ya digər metodiki hadisələrin və anlayışların fərqləndirilməsi və düzgün adlandırılması kifayət etmir. Bununla yanaşı həm də bu anlayışlar və hadisələr arasındakı əlaqələri müəyyən etmək və onların metodiki baxımdan məqsədəuyğunluğunu, faydalılığını dəyərləndirmək lazımdır. Məsələn, dərşin struktur elementləri arasında olan mövcud əlaqələri, dərşin vəzifələrini və məzmununu təhlil etmək, tədris materialının mənimsənilməsi üçün seçilmiş üsul və vasitələrin metodiki cəhətdən məqsədəuyğunluğunu dəyərləndirmək, mövcud olan metodların səmərəlilik səviyyəsini aşkarlamaq və s.

Müəllimin analitik bacarıqlarının səviyyəsi onun peşəkar nitqində və xüsusilə də peşəkar müəllim nitqinin xüsusi bir janrı olan metodiki resenziyada öz əksini tapır. Metodiki resenziya dərş modelinin və tədris metodlarının müasir psixoloji və metodiki tələblər əsasında müqayisə olunması və qiymətləndirilməsidir (4, s. 146).

Metodiki bacarıqların fərqləndirici və analitik növləri əsasında onun üçüncü səviyyəsi, yəni sintetik bacarıqlar formalaşır. Bu səviyyə müəllimin tədris prosesini bütün istiqamətlər və formalar üzrə müstəqil təşkil etmək bacarığını nəzərdə tutur. Tədris prosesini təşkil etməyin əsas forması dərşdir. Müəllim didaktik prosesin əsas forması, mərkəzi halqası olan dərşi səmərəli şəkildə planlaşdırmağı bacarmalı və bunun üçün lazım olan pedaqoji texnologiyalardan xəbərdar olmalıdır. Pedaqoji texnologiya metod, vasitə və üsulların seçimini və tərtibini müəyyən edən psixoloji, metodiki və pedaqoji əsasların məcmusudur (6, s. 72). Pedaqoji texnologiyaya malik olmanın səmərəli yollarından biri dərşin əvvəlcədən layihələndirilməsi və metodiki əsaslandırılmasıdır.

Dərşin layihəsi - proqramda nəzərdə tutulmuş tədris materialının məzmun xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, dərş prosesinin məqsədlər, prinsiplər, metod və vasitələr əsasında qurulmasının elmi-metodiki aspektdən planlaşdırılması və nəzəri aspektdən əsaslandırılmasıdır.

E.İ.Passov metodiki vərdişlər sisteminə daha bir vərdişi əlavə edir və onu "müəllimin kommunikativ bacarığı" adlandırır. Müəllif kommunikativ bacarıq dedikdə "tədris situasiyasına və kontekstə uyğun gələn dil və nitq materialının, eləcə də nonverbal ünsiyyət vasitələrinin seçimini və düzgün istifadəsini" nəzərdə tutur (5, s. 73).

J.S.Fritsko isə metodiki vərdişlərin müxtəlif alimlər tərəfindən aparılmış təsnifatlarının əhatə dairəsini daha da genişləndirir və onları "layihələndirici və təşkilati vərdişlər" termini altında konkret olaraq aşağıdakı kimi müəyyənləşdirir:

- mövzuya, tədris materialının həcminə, tələbələrə tədris fəaliyyəti zamanı qarşılaşdıqları çətinliklərə, onların yaş xüsusiyyətlərinə, tədrisin mərhələsinə, təqvim planına uyğun olaraq tədris materialının seçimi və sistemləşdirilməsi;
- tədris materialının tələbələrə hazırlıq səviyyələrinə uyğunlaşdırılması;
- tədris materialının təqdimatı, məşqi və möhkəmləndirilməsi üçün çalışmaların kompleksinin müstəqil işlənilib-hazırlanması;
- tələbələrə təlim fəaliyyətinin təşkil olunması (7, s. 115).

Digər tədris fənlərindən fərqli olaraq, xarici dil, eyni zamanda, "tədrisin məqsəd və vəzifəsi" [2, s. 21] kimi çıxış edir. Sözü gedən fərqliliyi daha əyani şəkildə başa düşmək üçün xarici dilin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən üç əsas xüsusiyyətə diqqət yetirmək məqsədəuyğundur.

- "qeyri-konkretlik"
- "hədsizlik"
- "müxtəliflik"

Xarici dilin qeyri-konkretliyi ondan ibarətdir ki, riyaziyyat, tarix, coğrafiya, biologiya, kimya, fizika və s. fənlərdən fərqli olaraq, xarici dilin mənimsənilməsi real gerçəkliklər barədə bilavasitə bilik və bacarıqlar vermir. Dil digər fənlərin predmeti olan obyektiv gerçəkliklər, xarakterik xüsusiyyətlər və qanunauyğunluqlar haqqında fikir formalaşdırmaq, daha sonra isə, həmin fikri ifadə etmək vasitəsi kimi çıxış edir [5, s. 67]. Dil yalnız informasiyanın fərdi və ictimai şüurda mövcudluğunun daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, xarici dili öyrənərkən və tədris edərkən ilk öncə tədris fəaliyyətinin predmetini müəyyənləşdirmək lazımdır. Həmin predmet qismində, məsələn, dildəşıyıcısı olan xalqın tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri və ya həll olunmalı problemlər çıxış edə bilər.

Xarici dil, həm də, hədsizlik anlayışı ilə bağlıdır. Yəni, xarici dili öyrənməklə insan, məsələn, qrammatikani bilmədən, təkcə leksikaya yiyələnməklə həmin dildən istifadə edə bilməz. O, ünsiyyətin şərtlərinə əsasən tələb olunan

bütün leksik və qrammatik biliklərə yiyələnmiş olmalıdır. Lakin burada ifadə etdiyimiz “bütün” kəlməsi, məsələn, leksik və stilistik planda praktiki sərhədlərə malik olmur [5, s. 67]. Bununla əlaqədar, dil materialları ilə bağlı “məhdudiyət” anlayışına müraciət etmək lazım gəlir.

P.Strevensin qənaətinə görə, məhdudiyət elə bir prosesdir ki, ona uyğun olaraq xarici dilə tam şəkildə yiyələnməyin mümkün olmadığını bilərək, biz özümüzü ingilis dilinin hər hansı üslubu və ya növü ilə məhdudlaşdırırıq və nəticə etibarlı ilə, məhz məhdudlaşdırılmış həmin dil materialı bizim tədris materialımıza, başqa sözlə, linqvistik vahidlərdən ibarət inventarımıza çevrilir...” [5, s. 70].

Tədris predmeti kimi xarici dilin üçüncü əsas xüsusiyyəti müxtəliflikdən ibarətdir. Dil, sözün geniş mənasında, digər məfhumların, məsələn, dil sistemi, dil bacarıqları və s. geniş spektrini özündə əks etdirir. Burada bilik və bacarıqların spesifik əlaqəliliyi mühüm amil kimi nəzərə çarpır. Belə ki, xarici dilin mənimsənilməsi bir sıra praktiki fənləri (idman, peşə və s.) və nitq bacarıqlarının formalaşma prosesini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, həmin formalaşma prosesi dəqiq elmlərin formalaşma prosesindən heç də az səy tələb etmir. Həmin səylər arasında qaydalar, qanunauyğunluqlar, müxtəlif kommunikativ tapşırıqların həlli kimi bir sıra ciddi anlayışları özündə birləşdirir ki, onlar da, öz növbəsində, xarici dilin “müxtəliflik” anlayışı baxımından nitq fəaliyyətinin özünün formalaşdırılması və reallaşdırılmasına şamil olunur. Bu, xarici dil fənnindən fərqli olaraq digər elmi fənlərdə elmin özünə məxsus xüsusiyyət olmaqla onun qanunauyğunluqlarını öz-özlüyündə müəyyən edir.

I.A.Zimnyaya yazır ki, xarici dilin tədris predmeti kimi spesifik xüsusiyyətlərindən biri insanların ona neqativ və subyektiv yanaşmasının formalaşmasından ibarətdir [5, s. 73]. Müəllifin qeyd edir ki, bir çox insanlar xarici dilə öyrənilməsi çətin olan və məktəb şəraitində, eləcə də, ali təhsil sələrvviyəsində fənn kimi xarakterizə etmək mümkün olmayan bir sahə kimi yanaşırlar. “Xarici dillərin öyrənilməsi çox vaxt insanın vaxtının və enerjisinin böyük bir qismini alan ən məqsədsiz məşğuliyət kimi xarakterizə olunur” [5, s. 33]. Bu zaman, motivasiyaya əsaslanan fəaliyyət əsas təkanverici qüvvə kimi çıxış edir. Dili öyrənən şəxs bilməlidir ki, o nəyə görə dili öyrənir və öyrəndiyi dil qarşıya dəqiq şəkildə qoyulmuş hansı məqsədə xidmət edir. Bu zaman, məqsəd müxtəlif ola bilər. Məsələn, alman dilini öyrənməkdə məqsəd əsərləri orifinaldan oxumaq və ya alman dili daşıyıcısı olan həmyaşıdlarla, həmkarlarla birbaşa ünsiyyət yaratmaqdan və s, ibarət ola bilər. Lakin, motivasiyanın olması öz-özlüyündə uğur amili demək deyil.

Dərs materiallarının maraqsız, qeyri-real və stimulyerici olmaması həmin motivasiyanı azalda və ya tamamilə yox edə bilər. Mövcud ədəbiyyatların [7, s. 24] psixoloji analizi nəticəsində aydın olur ki, ciddi şəkildə proqramlaşdırılmış tədris materialları və real və azad materiallar eyni dil öyrəncisində tamamilə müxtəlif nəticələr verir. Digər bir mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, dil öyrəncisinin temperamenti, onun qavrama, dərk etmə, diqqət və yaddaşı ilə dilin öyrənilməsi zamanı rastlaşdığı çətinliklər arasında əlaqə mövcuddur.

Bir sıra tədqiqatçıların əldə etdikləri nəticələrə əsasən:

- İnformasiya güclü hisslərə və ya maraqlara dayandıqda daha həvəsləyə daha möhkəm əsaslarla qavranılır. Bu fikri tədris prosesinə təbii etməklə belə qənaətə gəlik ki, öyrəncilərin tədris mövzusu ilə bağlı müstəqil mövqə nümayiş etməsi və ya gündəlik həyatda öyrəndikləri bilik və bacarıqlara istinad etməsi öyrənmənin keyfiyyəti və davamlılığı baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

- Artıq məlum olan faktlar stumullaşdırıldıqda, informasiya daha şüurlu şəkildə qavranılır və daha uzun müddətə yaddaşda həkk olunur. Bu amilin dillərin tədrisi baxımından əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədris prosesində öyrəncilərin əvvəllər mənimsəmiş olduqları biliklərə istinad etməsi məqsədəuyğun sayılmalıdır.

- İnformasiyanın məna və məğzi əyaniləşdirildikdə, onu yadda saxlamaq daha intensiv şəkildə alır. Bu səbəbdən, xarici dillərin tədrisi zamanı real, anlaşılabilir və nümunələr tapmaq və əlahiddə bilik və bacarıqların ümumi kontekstə inteqrasiya etdirmək mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Təcrübə göstərir ki, əksər dil müəllimlərinin fərdi intuisiyaya əsaslanan tədris metodları heç də həmişə uğurlu olmur. Müəllimlər tədris prosesindən qeyri-real nəticələr gözlədikdə, eləcə də, xarici dilin mənimsənilməsinə dair qeyri-dəqiq təsəvvürə malik olduqda bunun zərərini məhz tələbələr görür.

Əksər müəllimlər alman dilini daha səmərəli tədris etməyin ən əlverişli yolu kimi öyrəncilərin alman dili mühitində daha çox olmasını qeyd edirlər. Burada alman dili mühiti dedikdə bütün tədris prosesinin yalnız alman dilində təşkili nəzərdə tutulur. Həmin tədris dili kimi yalnız alman dilindən istifadə olunan siniflərdə ikidilli siniflərə (xarici dillə yanaşı ana dildən də istifadə olunan siniflər) nisbətən dilöyrənciləri xarici dillə daha çox təmasda olmaqla ona daha çox yaxınlaşırlar. Lakin bəzi tədqiqatçılar, eləcə də, xarici dil müəllimləri bu fikri rədd edərək bildirirlər ki, xarici dillərin tədrisinin ilkin mərhələsində ana dilindən istifadə dilin mənimsənilmə səviyyəsinə nəinki mənfi təsir etmir, əksinə müsbət amil kimi çıxış edir. Bu fikri dəstəkləyən bir çox alimlər bildirirlər ki, xarici dillərin tədrisi zamanı ana dildən tamamilə imtina zərərli ola bilər. Onların qənaətinə görə, xarici dili ana dilindən istifadə etmədən tədris etdikdə müəyyən nəticələrin əldə olunması üçün uzun vaxt sərf olunur. Lakin, biz bu qənaətlə razı deyilik. Çünki, xarici dillərin birbaşa həmin xarici dildə tədrisi daha möhkəm dil bacarıqlarının formalaşmasına rəvac verir. Ən azı ona görə ki, ana dilinin müdaxiləsinin qarşısı alınır. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dildə şifahi və yazılı nitq zamanı şagird və tələbələr tərəfindən edilən səhvlərin əsasında məhz bu problem dayanır. Bu özünü, daha çox, sərbəst söz birləşmələrinin işlənməsi zamanı büruzə verə bilər. Ona görə də müəllimlər dillərin tədrisinə dair aparılan tədqiqatlardan xəbərdar olmalı, nəzəri və praktiki yenilikləri daim nəzərdən keçirməli, üsullarından istifadə etməməlidirlər.

Nəticədə fikirlərimizin yekunu kimi xüsusi olaraq vurğulamaq istədiyimiz məqam ondan ibarətdir ki, müasir müəllim yalnız müxtəlif dərslər və dərs vəsaitlərinin diqqət etdiyi yolla getməməli, həm də psixoloji, linqvistik, didaktik və metodik qanunauyğunluqları nəzərə almaqla müəyyən mövzular ətrafında elmi cəhətdən əsaslandırılmış yaradıcı layihələr qurmağı bacarmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəmrəyev M.Ə. Yaş və pedaqoji psixologiyanın əsasları. Bakı: Adiloğlu, 2003, 282 s.
2. Леонтьев А.Н. Избранные психологические труды: М.: Педагогика, 1983, 288 с.
3. Лернер И.Я. Процесс обучения и его закономерности- М.: Знание, 1980, 96 с.
4. Маркова А.К. Психология труда учителя: Кн. для учителя. М.: Просвещение, 1993, 192 с.
5. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. М., 1989.
6. Соловова Е.Н. Методическая подготовка и переподготовка учителя иностранного языка: интегративно-рефлексивный подход: монография. М., 2004.
7. Фрицко Ж.С. Проектная деятельность студентов педагогического колледжа при обучении иностранному языку как средство формирования методических умений: дис. ... канд. пед. наук. Екатеринбург, 2006.

Açar sözlər: müəllim, metodik vərdişlər, bacarıqlar, tədris prosesi

Ключевые слова: преподаватель, методические навыки, умения, процесс обучения

Key words: teacher, methodological skills, teaching process

Резюме

В рамках этой статья рассматривается проблема развития профессионально значимой компетенции учителей. Выделяются ключевые профессионально-методические умения, требующие особого внимания, предлагаются этапы и практические приемы работы по развитию этих групп умений. Каждый структурный элемент обучающей деятельности педагога вообще и учителя в частности предполагает определенную систему профессионально- методических умений. В связи с этим профессионально- методические умения учителя могут быть разделены на шесть групп или уровней.

Summary

Within the limits of it article is considered a problem of development of professionally significant competence of teachers. The key is professional-methodical abilities demanding special attention are allocated, stages and practical working methods on development of these groups of abilities are offered. Each structural element of training activity of the teacher in general and teachers in particular assumes certain system of is professional-methodical abilities. In this connection is professional-methodical abilities of the teacher can be divided into six groups or levels.

Rayçi: fil.f.d. Gülşən Kərimova

Dürdanə Nağıyeva⁹, Validə Vəliyeva¹⁰
NİTQ İNKİŞAFININ MEXANİZMLƏRİ

Bəllidir ki, insanlar arasında ünsiyyət dil vasitəsilə həyata keçirilir və verbal (sözlə, nitqlə) ünsiyyət adlanır. Verbal ünsiyyət – informasiya mübadiləsi və nitq vasitələrinin köməyi ilə insanlar arasında emosional qarşılıqlı təsir prosesidir. Dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi, eyni zamanda, təfəkkürün ifadə vasitəsidir. Bununla belə, ünsiyyətin qeyri- verbal vasitələri də mövcuddur. Bunların içərisində təbəssüm, mimika, əl və bədənin ifadəli hərəkətləri və s. mühüm yer tutur. Bu vasitələr həm ayrılıqda, həm də verbal ünsiyyətlə birgə kommunikasiya prosesində iştirak edir. Ünsiyyətin belə vasitələri ekspressiv-mimik vasitələr adlanır.

Nitqin köməyi ilə ünsiyyət isə mülahizə, sual, cavab, replika və s. kimi vasitələrlə həyata keçirilir. “Dil ünsiyyət vasitədirsə, bu dili bilmək ən mühüm şərt olmalıdır. Deməli, dil əslində nitq fəaliyyətindən, daha konkret desək, nitq aktından ibarətdir... Dil və nitq məsələsi dilçilikdə yeni məsələ deyil. Dil və nitqi bir-birindən fərqləndirməyin zəruriliyi üçün dilçilər çoxlu səbəblər olduğunu göstərirlər” (1, 70).

Nitq psixologiya elminin də tədqiqat obyektini sayılır. Nitqin psixolo- giyası–psixologiyada ünsiyyət məsələsini öyrənən istiqamətdir. Onun predmetini insan psixikasının vacib tərəflərindən olan söz, dil, nitqə yiyələnmə qabiliyyəti təşkil edir. Bu sahənin yaranmasından indiyə qədər onun predmeti həmişə diskussiya obyektinə olmuşdur. Çünki burada psixologiyadan başqa, dilçilik də əsas qüvvələrdən biridir. İnsanın nitq bacarığının hərtərəfli nəzərdən keçirilməsi zamanı alimlər dil və nitqi bir-biri ilə sıx əlaqə- ləndirirlər. “Nitqin psixologiyası” və “dilin psixologiyası” anlayışları V.Humboldt, V.Vundt və b. əsərlərində bir-birinə sinonim kimi götürülür.

Lakin XX əsrin əvvəllərində F.de Sössür “dil” və “nitq” anlayışlarını fərqləndirdi: “Bizim fikrimizcə, dil anlayışı nitq fəaliyyəti anlayışı ilə uyğun gəlmir; dil nitq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin doğrudur ki, ən əsas hissəsidir (2, 65). O hesab edirdi ki, nitq psixikanın keçici vəziyyətlərində meydana gəlir və psixologiyanın obyektidir. Sössür dili solumun formalaşdırdığı ictimai hadisə kimi səciyyələndirirdi. Bu nöqtəyi- nəzər bir çox peşəkar psixoloqun mövqeyinə, həm də aparılan araşdırmaların xarakterinə güclü təsir göstərdi. Dilçilik tarixində dəfələrlə psixoloji yönümlü istiqamətlər meydana çıxmış və bir çox alimlər nitq-dil qabiliyyətinin təbiəti və mahiyyəti haqqında dəyərli mülahizələr irəli sürmüşlər. Lakin bu fikir ayrılıqları uzun sürmədi. Məsələ burasındadır ki, dil və nitq öz fəaliyyətində çox sıx bağlıdır – insan yalnız dilin əsasında danışır. Belə bir tezis də irəli sürülür ki, dil ətrafda danışan insanlardan, yəni sosial yolla mənimsənilir, bundan sonra isə o, hər danışan subyektə məxsus olur, bununla da onun psixikasının bir hissəsinə çevrilir. Nitqi süni surətdə dildən ayrı tədqiq etmək əsassızdır.

Psixologiyada nitq mövzusu bir çox başqa mövzularla sıx bağlıdır: şəxsiyyət, təfəkkür, emosiyalar, hafizə. Nitq elə psixi hadisədir ki, insanda onun subyektiv intensional vəziyyətlərinin obyektiv ifadəsi kimi meydana çıxır. Nitq prosesi təkcə bioloji deyil, eyni zamanda, psixoloji amil olub insanı xarakterizə edir. Başqa sözlə, əgər ünsiyyətdə olduğumuz insanın nitqinə, tez-tez işlətdiyi ifadələrə fikir versək, o zaman həmin insanın xarakteri, onun düşüncəsi haqqında düzgün nəticələr çıxara bilərik.

Bəs bu gün dil və nitqin öyrənilməsində psixologiya və dilçiliyin qarşılıqlı münasibəti özünü necə göstərir? Dil və nitqin əlaqəsi ideyası “psixolinqvistika” termininin özündə aydın şəkildə əks olunub. “Psixolinqvistika (psycholinguistics) – psixologiya və linqvistikanın (dilçiliyin) vəhdətindən yaranmış elm sahəsi. Linqvistika nitqin təşkilini dil qanunlarına uyğun olaraq öyrənir. Psixolinqvistika isə nitqin yaranması prosesinə, nitqin qavranmasına və doğma dillə xarici dilin necə dərk olunmasına müraciət edir. Psixolinqvistika nitqi ilk öncə psixoloji fenomen kimi öyrənən dilçilik sahəsidir” (3, s. 18). Psixolinqvistika 1953-cü ildə psixoloqların, dilçilərin və digər mütəxəssislərin birgə səyi nəticəsində meydana çıxıb. O, psixologiya və dilçiliyin müddəalarını birləşdirərək dil və nitqin təbiətini və işlənməsini öyrənir.

Dilin psixoloji problemlərinə dair tədqiqatların yaranmasını şərti olaraq üç mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələ – psixolinqvistikanın bir elm sahəsi kimi rəsmən yaradılmasının elan olunduğu tarixə qədərki dövr, yəni 1950-ci illərə qədərki dövrdür; ikinci mərhələ – Amerikada, Qərbi və Şərqi Avropada (əsasən Rusiyada), Yaxın və Uzaq Şərqdə (əsasən Yaponiya və Çində) psixolinqvistik tədqiqatların əsas nəzəri bazasının yaradıldığı dövr, yəni 1950-1970-ci illərdir; üçüncü mərhələ – konkret istiqamətlər üzrə psixolinqvistik tədqiqatların aparıldığı son illər, yəni 1980-ci illər və daha sonrakı dövrdür (4, 29).

Psixologiya verbal qabiliyyətin mahiyyətini öyrənərək dilçinin əlindəki linqvistik faktların sistemli təsvirinə ehtiyac duyur. Məsələn, uşaq dilinin səs cəhətinin necə formalaşmasını öyrənən psixoloq, az da olsa, fonologiyanın məlumatlarına əsaslanmalıdır, burada o, səs vahidləri necə aşkar edilir, yaranma yerinə münasibətdə necə təsvir olunur, fonem cütlükləri necə təsbit edilir, müxtəlif dillərdə hansı fonoloji fərqlər var və s. suallara cavab tapa bilər. Analoji olaraq, əgər psixoloq uşaq dilində qrammatikanın formalaşmasını öyrənsə, onda cümlə quruluşu, sözün morfoloji tərkibi, söz sinifləri, qrammatik kateqoriyalar haqqında məlumatları bilmək onun üçün çox vacibdir. Aydın olur ki, dilçilik psixolinqvistik tədqiqatlar üçün geniş üfüqlər açır, dil və nitq fenomenlərinin təsvirinə dair faktlar təqdim edir.

Digər tərəfdən, psixoloji məlumatlar sosial istiqamətlənmə baxımından dilçilik nəzəriyyəsi üçün də faydalıdır. Psixologiyada dil və nitq hadisələri insan həyatındakı təbii və sosial qanunauyğunluqlar kontekstində nəzərdən keçirilir,

⁹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

¹⁰ baş müəllim Azərbaycan Tibb Universiteti, Azərbaycan dili kafedrası

dil-nitq təzahürlərinin beyin mexanizmləri nəzərə alınır. Bununla da psixoloqun öz tədqiqatında aldığı nəticələr dilçinin dünyagörüşünü xeyli genişləndirə bilər. Bütövlükdə psixoloji və linqvistik məlumatların birləşməsinə dil və nitqin tədqiqinə sistemli yanaşma forması kimi nəzərdən keçirmək olar. Psixologiya üçün belə yanaşmanın əhəmiyyətini B.F.Lomov (5) dəfələrlə qeyd etmişdir.

Eqosentrik nitqin xarakterinin müşahidəsi daxili nitqin əsas xarakteristikalarının aşkar edilməsinə imkan verir. Adətən, daxili nitqdə fikir olduqca ümumiləşmiş şəkildə ifadə edilir: daxili nitqin sintaksisi və onun fonetik cəhəti ixtisar olunur. Bu zaman mübtədə və onunla əlaqədar sözlər düşür, predikatlar qalır. Daxili nitqin strukturu tam predikativdir. Onun semantik tərəfi daha əhəmiyyətlidir. Sözlər məna ilə yüklənir. Söz mənalının idiomatikliyi, yalnız danışana aydın olması buradan irəli gəlir. Lakin əqli çətinlik meydana gələn anlarda daxili nitq olduqca müfəssəl xarakter daşımağa başlayır, daxili monoloqa yaxınlaşır və pıçıltı ilə, hətta hündürdən ifadə olunan nitqə çevrilə bilər. Bu isə fikir obyektlərinin daha dəqiq təhlilinə və özünün fikri fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan yaradır. Onun köməyi ilə insan (ən çox uşaqlar) özünün praktik fəaliyyətini tənzimləyir və ona nəzarət edir. Eqosentrik nitq xarici (kommunikativ) nitqdən nəşət edir və bir növ, xarici nitqdən daxili nitqə keçid mərhələsi kimi özünü göstərir. Daxili nitqin kodu subyektivdir, o, uşağın ümumi psixi inkişafı ilə birlikdə formalaşır (8).

Nitq ontogenезinin tədqiqi son dövrdə geniş miqyas alıb. Uşağın nitq qabiliyyətinin müxtəlif tərəflərinin formalaşmasının yaş və fərdi normalarını müəyyən etmək, müxtəlif tipli dillərin uşaqlar tərəfindən qavranılması haqqında məlumatlar nəzərdən keçirilir, mövcud pozuntuların formaları aşkar edilir. Bətdaxili inkişafın patologiyasına malik və ya doğuş zamanı travma alan uşaqların ontogenезinin gedişində müxtəlif xarakterli nitq pozuntuları aşkar olunur. Nitq pozuntularının əsas forması inkişafdakı müxtəlif dərəcəli ləngimələrdir.

Pozuntular nitq mexanizminin istənilən halqasında baş verə bilər: tələffüz, qavrama, məna. Geniş yayılmış tələffüz defekti kəkələmədir. Bəzən onun ağır formaları olur və kəkələyən insana əzab verir, bütün həyatında iz qoyur. Daha yüngül defektlər ayrı-ayrı səslərin və səs birləşmələrinin tələffüzündəki nöqsanlar formasında təzahür edir. Nitqin tələffüz defektləri əksər hallarda korreksiya olunur, lakin çox vaxt insandan mütəxəssisin – psixoloqun, loqopedin rəhbərliyi altında gərgin iş tələb edir. Nitq mexanizminin məna halqasının pozuntuları, adətən, beyinin nitq zonalarının zədələnməsi nəticəsində olur, bu da müxtəlif səbəbli beyin travmaları – beyin qan dövranının pozulması, mexaniki təsirlərin nəticəsində baş verir. Meydana gələn tam və ya qismən nitq itirilməsi afaziya adlanır. Onun müxtəlif formaları mövcuddur: motor – insan sözlərin tələffüzündə çətinlik çəkir; sensor – insan şifahi nitqi və ya yazılmış sözləri başa düşmür; sintaktik – xəstə sözləri birləşdirə uzlaşdırma bilmir və ya ifadələri anlamır; amnestik – predmetlərin adlandırılmasında çətinliklər; qlobal – müxtəlif formaların birləşməsindən ibarətdir. Nitq patologiyaları müxtəlif profilli mütəxəssislərin – həkimlərin, pedaqoqların, psixoloqların köməyini tələb edir. Psixoloji interpretasiyanın mümkün olduğu nitq məhsulu formalarından biri nitqdə baş verən səhvlər, dil materialının spontan transformasiyalarıdır. Bu fenomenlərə hələ XIX əsrdə psixoloqlar maraq göstərmişlər.

Alman alimləri R.Meringer və K.Mayer nitq səhvlərinin böyük kolleksiyasını toplamış və nəşr etmiş, onları yaranan səbəblər əsasında səhvləri təsnif etmişlər. Vaxtilə V.Vundt belə materialı insan şüuruna daxil olmaq məqsədilə istifadə etmişdir. Z.Freyd isə onların arxasında gizli motivlər durduğunu düşünürdü. Hazırda nitq səhvləri materialının fəal öyrənilməsi psixolinqvistik məcrasında davam etdirilir. Məqsəd budur ki, cümlə tərtibi prosesinin gedişi haqqında, nitqin yaranmasını və qavranmasını təmin edən mürəkkəb koqnitiv sistemin fəaliyyəti barədə əsaslı təsəvvür yaransın.

Nəzərdən keçirilən səhvlərin ən populyar tipi – spunerizmlərdir. “Spunerizm – təsadüfi səhv və ya qəsdən edilmiş söz oyunudur ki, bu zaman cümlədə iki yaxın sözün ilk hissələri, hecaları və ya ayrı-ayrı səsləri/hərfləri yerini dəyişir” (9). Bu, ingilis filosofu Uilyam Spunerin adından əmələ gəlmiş termdir. O, geniş yayılmış nitq səhvlərinin müəllifi kimi məşhurdur. Spunerizmlər nitq vahidlərinin ardıcıl sırasının qeyri-ixtiyari pozulmasından ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, səhvlər müxtəlif səviyyəli verbal elementlərin: səslər, hecalar, sözlər, ifadələrin yerdəyişməsi nəticəsində yaranır, məsələn: sözün düzü – düzün sözü (böyüklərdə), iki dənə - iki nədə (uşaqlarda). “Dəfələrlə müəyyən edilmişdir ki, dilə tam yiyələnən uşaq birdən körpə rolunda özünü rahat hiss edir, kiçik bacı və qardaşlarının dilinə və ən çox da öz xatirələrinə əsaslanaraq yenə hıçqanmağa, duruxa-duruxa danışmağa çalışır. Bu uşaq instikti böyüklərin həyatında özünü müxtəlif dərəcədə göstərir ki, bunu da psixi təhlillər xüsusi olaraq qeyd edir” (10, 7).

Uşaqlarda nitq funksiyalarının inkişafı mühüm məsələlərdən biridir. Uşaq hər hansı işi təklikdə görərkən belə, öz-özünə danışır. Bu nitq sonralar sosiallaşmaya yönələrək başqaları üçün nitqə çevrilir. Uşağın eqosentrik nitqi psixoloji funksiyalarına və özünün xarici quruluşuna görə daxili nitqi özündə əks etdirir. 7 yaşa yaxın dövrdə eqosentrik nitqin əsasında daxili nitqi formalaşması baş verir. Lakin hətta böyük yaşda daxili nitqdən xarici nitqə keçid bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur.

Nitq sahəsi insan yaradıcılığı üçün geniş meydan açır. Dil-nitq mexanizminin psixoloji tədqiqi üçün zəngin materialı uşaqların söz yaradıcılığı təqdim edir. Bu terminlə uşaqların qeyri-ixtiyari yaratdığı və istifadə etdiyi sözlər bildirilir. Söz yaradıcılığı normal inkişaf edən 2-7 yaşlı uşaqların təxminən 80 faizində müşahidə olunur. Bu, müxtəlif dillərin materialında özünü göstərir. Yaradılan sözlər (neologizmlər) müxtəlif nitq hissələrinə aid olur.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaq neologizmləri onun beyninin gizli söz strukturlarında baş verən mühüm prosesləri əks etdirir. Söz strukturları ümumi, təkrarlanan elementlərlə qarşılıqlı əlaqədədir, nəticədə psixofizioloji vahidlərin analizi baş verir, sözlərin kökü və şəkilsiz kimi hissələr yaranır. Bu elementlər materialında körpənin beynində onun şüurundan və iradəsindən asılı olmayaraq nəhəng sistemin əsası qoyulur ki, bu da sonralar dilin qrammatikasını təşkil edəcək. Həmin elementlərin meydana çıxması onlardan yeni sözlərin yaradılması prosesi üçün yeni imkan yaradır ki, bu da uşaq sözyaradıcılığında özünü göstərir. Uşaq sözyaradıcılığı vasitəsilə bu mərhələdə nitq inkişafının mühüm

amili meydana çıxır: kənardan qavranılan nitq materialına münasibətdə daxili spontan fəallıq. Bu aktivlik, əsasən, uşaq beyninin fəaliyyət xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Göstərilən faktor eposentrik nitq hadisəsində də müşahidə olunur.

Uşaq nitqinin inkişafının əlamətdar cəhətlərindən biri də budur ki, formasına görə ətrafdakı insanların danışdığı dilin qavranılması kimi baş verir. Ancaq öz daxili mexanizmlərinə görə dilin qavranılması prosesi inkişaf edən uşaq psixikasında özünəməxsus şəkildə gedir. Bəzən “dil daşıyıcısı olan uşaq öz dil modelini dəyişdirir və çox vaxt öz yanlışlarında təkid edir və nitqini düzəltmək üçün hər bir cəhdə qarşı müqavimət göstərir” (10, 6). Qeyd etmək lazımdır ki, bu yanlışlar ağır nəticələrə gətirib çıxarar və belə hallarda ətrafdakıların dilinə, bütövlükdə mövcud dilə uyğunlaşma prosesi pozula bilər. Uşaq sözyaradıcılığının tədqiqi neologizmlərin yaranmasının ümumi qaydalarını müəyyən etməyə və uşaqlarda dilin formalaşmasının daxili mexanizmlərinə nüfuz etməyə imkan verir. Belə neologizmlər iki yolla meydana çıxır: qavranılmış söz materialının morfem elementlərə spontan üzvlənməsi və üzvlənmiş materialın sonradan birləşməsi. Məlumdur ki, nitqin normal inkişafı təkcə təqlid və imitasiya yolu ilə deyil, həm də verbal materialın daxili emalı vasitəsilə gedir. Bu da dilin tez qavranılmasını təmin edir.

Nitqi dərk etmək üçün sözlər qavranılmalıdır. “Nitqi qəbul etmək üçün, bir tərəfdən, səsləri təhlil-tərkib etmək, onları fərqləndirmək lazımdır.

Bu, nitqin qavranılmasıdır. Digər tərəfdən isə sözləri məna cəhətdən təhlil və tərkib etmək zəruridir. Bu da nitqin anlaşılmasıdır” (11, 362). Nitqin qavranılması dərk etmə zamanı qarşıya qoyduğumuz məqsəddən, fəaliyyətimizdə onun hansı funksiyanı yerinə yetirməsindən, qavranılan nitqin məzmunu, anlaşılıqlığı, emosionallığından, nitqi qavrama şəraitindən və qavrayanın şəxsi təcrübəsindən, qavrama məqsədindən asılıdır. Nitqin qavranılması və anlaşılmasına insanın istifadə etdiyi dili nə dərəcədə mənimsəməsi də təsir göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, 254 s.
2. Sössür F. Ümumi dilçilik kursu. Bakı: BDU, 2003, 408 s.
3. <https://az.wikipedia.org/wiki/Psixolinqvistika>
4. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 308 s.
5. Ломов Б. Методологические и теоретические проблемы психологии. Москва : Наука, 1999, 350 с.
6. Выготский Л. Мышление и речь. Москва: Лабиринт, 1996, 416 с.
7. http://elib.gnpbu.ru/textpage/download/html/?bookhl=&book=ananyev_psihologia-i-problemy_1996
8. Жинкин Н. Речь как проводник информации. Москва: Наука, 1982, 160
9. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>
10. Якобсон Р. Детский язык, афазия и общие звуковые законы. Баку: Maarif, 1993, 96 с.
11. Ваграмов Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Dərslik. Bakı: Çinar-Çap, 2002, 620 s.

Açar sözlər: nitq, dil, ünsiyyət, psixolinqvistika, ontogenez, nitqin qavranılması, nitq pozuntuları, afaziya, uşaq dili

Ключевые слова: речь, язык, общение, психолнгвистика, онтогенез, восприятие речи, расстройства речи, афазия, детский язык

Key words: speech, language, communication, psycholinguistics, onto- genesis, speech perception, speech disorders, aphasia, children's language

Механизмы развития речи

Резюме

Речевая связь осуществляется в соответствии с законами конкретного языка. Люди не только передать свои мысли друг с другом посредством речи, процесса коммуникации речи, а также формируются их мышление. Речь идет не только лингвистики, психологии это наука объекта исследования. Существует определенная область общения по психологии обучения, психологии, называется речью. Психолнгвистическая исследование открывает широкие горизонты для лингвистики, языка и речи, чтобы представить факты на изображениях явлений. Привычки, сформированные в детстве на основе речевых и языковых навыков. Детская речь имеет особое значение для развития обогащения словарного запаса.

Мысли о понятиях языка и речи дается в статье, как объект психологии, типы речи упоминаются особенности, психолнгвистика вопросы, которые рассматриваются на нарушения языкового и речевого развития детей у детей, особенности динамики.

Mechanisms of development of speech

Summary

Speech communication is carried out in accordance with the laws of a particular language. Through speech, people communicate not only their thoughts, but also their thinking in the process of speaking. Speech is not only a linguistic one, but also a subject of research in psychology. There is a specific area in psychology that explores the issue of communication, which is called speech psychology. Linguistics opens the wide horizons for psycholinguistic researches, provides facts about language and linguistic phenomena. Speech is based on the language skills and habits of childhood. It is one of the actual issues, to identify age and individual norms of the formation of different parts of the child's speech abilities, to review information on the perception of children of different languages, and to identify the forms of existing violations. Enrichment of vocabulary in the development of children's speech is of particular importance.

The article gives insights on language and speech concepts, describes the types of speech as the object of psychology, focuses on psycholinguistics, discusses speech disorders, speaks about the characteristics of speech development in children's language and children.

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru L.V.Qocayeva

Иманова Рена Сади гызы

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ КРЕОЛИЗОВАННЫХ ТЕКСТОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АУДИТОРИИ

В современной методике обучения русскому языку как иностранному особое внимание уделяется тексту как важнейшему средству обучения. На начальном этапе учебный текст является основой урока, поскольку в нем соединяются изученные грамматические явления, новые лексические группы слов. Но понимание текста в разных научных областях, в том числе в методике преподавания русского как иностранного, в настоящее время претерпевает значительные изменения. Внимание методистов и преподавателей привлекают тексты, где присутствуют вербальные и невербальные элементы, соединение которых несет общий смысл. Такие семантически неоднородные тексты имеют разные названия. Одно из первых (по времени появления) – креолизованные тексты (Ю. А. Сорокин, Е. Ф. Тарасов; Н. С. Валгина, И. В. Харченкова). Появляются такие тексты путем соединения словесного текста (вербального компонента) и изобразительного элемента (невербального компонента). Такое соединение называется креолизацией. А. А. Бернацкая определяет креолизацию как «комбинирование средств разных семиотических систем в комплексе, отвечающем условию текстuality».

При обучении РКИ к образовательным средствам, с помощью которых у иностранных студентов можно создать мотивацию к освоению новых знаний, причисляют поликодовые и креолизованные тексты, так как они позволяют разработать обучающие материалы более интересно и эффективно, а также создать условия аутентичной среды, обеспечивают активное восприятие материала в удобной, доступной изучающими РКИ форме.

Термин «поликодовые» тексты был впервые введен в лингвистику Юхтом Л. и Ейгером Г. К ним в широком семиотическом смысле они отнесли случаи сочетания естественного языкового кода с кодом иной семиотической системы (изображения, музыки и т.п.). В данном термине особо выделяют соединение в единое целое вербального и невербального кода, при этом связь между компонентами, их слитность может быть разной степени.

Креолизованные тексты – это синоним поликодовых. Основной отличительной чертой креолизованных текстов будет являться их негомогенность, другими словами, сочетание вербальной (языковой/речевой) и невербальной (принадлежащей к другим знаковым системам, нежели естественный язык) частей, сплоченных между собой по семантическим, структурным и прагматичным критериям. При этом каждая из составляющих креолизованного текста несет на себе ответственность за определенные обязанности: невербальные средства обращают внимание адресата с помощью своей наглядности, а текст выполняет поясняющую функцию. Синтез иллюстрации и текстовой составляющей очень высок в любой сфере деятельности, где бы такие тексты не применялись, однако в мире, связанном с продвинутой электроникой, он особенно явно выражен, т.к. в любой из видов графики её составляющие как бы дополняют друг друга. Это приводит к тому, что наглядный пример, представленный картинкой, как бы включает в себя семантическое значение текста, тем самым объединяясь в единое целое. Креолизованные тексты, объединяя вербальный и невербальный компоненты, создают единое визуальное, структурное, смысловое и функционирующее целое, обеспечивающее его комплексное прагматическое воздействие на адресата. Основная задача креолизованных текстов заключается в том, чтобы упростить понимание и запоминание нового материала, что способствует увеличению интенсивности обучения РКИ. Решение данной задачи приближает обучающихся к главной цели изучения иностранного языка – овладению им.

Активное использование преподавателями русского языка для азербайджанских студентов креолизованных текстов обосновано тем, что новые иностранные слова, термины лучше воспринимаются обучающимися, если они представлены вербально и иконически. Чаще всего они применяются при обучении речевой деятельности на начальном этапе обучения. Применение таких текстов на занятиях РКИ отвечает принципу наглядности, что немаловажно для начального уровня. Креолизованный текст активизирует развитие такого существенного навыка, как навык эквивалентных замен. При этом студенты, изучающие РКИ, активно увеличивают лексический запас при помощи запоминания синонимичных конструкций, что в свою очередь, позволяет развивать письменные навыки и навыки говорения. Безусловно, преимущества подобных текстов содействует их применению при обучении всем видам речевой деятельности. Например, аудирование – невербальная часть подкрепляет информацию из текста, заключенную в вербальном компоненте.

Во время обучения РКИ на начальном этапе часто применяют мультимедийное оборудование, с целью освоения значительным объемом информации (слова, фразы, устойчивые сочетания и т.п.). Хорошие результаты дает применение этого оборудования для обучения и совершенствования умения аудирования на основе аутентичных звуковых текстов. Например, тема «Знакомство». Объяснять употребляемые фразы (клише), которые используются в русском языке, будет удобнее при использовании не только вербального, но и невербального компонентов. При этом не будет необходимости в переводе, что сделает такой подход еще более целесообразным.

Преподаватели РКИ используют также иллюстрации, фотографии, картинки, карточки, схемы, таблицы, карточки, учебники или едиичные упражнения в электронном виде, в качестве поликодовых учебных текстов. Это помогает активизации памяти и мышления обучающихся РКИ на начальном этапе.

Целесообразность использования креолизованных текстов на начальном этапе обучения РКИ азер-

байджанских студентов основана тем, что:

- 1) упрощается введение, понимание, запоминание новых лексических единиц и грамматических основ и конструкций;
- 2) углубляется контроль за полученными знаниями.

Это становится возможным потому, что подобные тексты одновременно воздействуя на сознательную сферу (использование конкретного языкового материала) и на подсознательную сферу с помощью эмоциональной включенности, что приводит к эффективному закреплению информации. Например, изучение лексической темы «Транспорт». Большинство понятий (автомобиль, автобус, самолет и т.д.) уже знакомы азербайджанским студентам, поэтому использование таких видов креолизованных текстов, как карточки, где написаны названия этих понятий и уже соотнесены с изображением, позволяет быстрее изучить данную лексическую тему.

Схемы чаще всего используют при изучении русских грамматических конструкций. Например, одна из труднопонимаемых тем «Предлоги». В азербайджанском языке нет предлогов, поэтому при изучении русского языка они часто их пропускают не только во время говорения, но и при аудировании они их не слышат. Предлогам со значением удаления, отбытия из, с, от в азербайджанском языке соответствуют окончания существительных «-dan, -dən». Например, выйти из комнаты - otaqdan çıxmaq; прийти с улицы домой - küçədən evə gəlmək; отъехать от города – şəhərdən uzaqlaşmaq. Креолизованные тексты позволяют наиболее наглядно показать разницу в значении слов с предлогами, особенности их употребления. Таблицы, как правило, преподаватели используют при изучении падежей (схемы образования форм падежей) склонений.

С целью систематизации лексики и грамматики особенно на начальном этапе обучения РКИ используются картинные словари. В подобных учебных пособиях представлены лексико-семантические группы слов и соответствующей грамматике материал по различным темам, наиболее употребляемым в повседневной жизни в России, например, темы «Еда», «Мой день», «Спорт» и т.д. Информация представлена в виде вербального и невербального компонентов. Что касается контроля полученных знаний, возможен следующий тест: в тексте вместо слов (словосочетаний, фраз и т.д.) изображены картинки, студенту необходимо заменить невербальный компонент вербальным. Сложность данного теста – необходимость не только вспомнить определенный графический образ лексической единицы, но и верно поставить его форму, его грамматические категории.

Тесты направлены на проверку того, способны ли студенты, изучающие РКИ, заметить объединение отдельных фактов креолизованных (поликодовых) текстов в смысловое целое. Примеры подобных тестов:

- верно расставить фразы под картинками так, чтобы они соответствовали их содержанию;
- из ряда словосочетаний найти вариант с ошибкой, которую можно понять по фотографии;
- сравнить содержание вербального компонента со слайдом и обнаружить, какие неточности допустил художник;
- заполнить пропуски в предложениях так, чтобы смысл предложений соответствовал содержанию прочитанного.

В перечисленных тестах вербальный и невербальный элементы крепко связаны.

Представляется достаточно интересным для преподавателей РКИ применение динамических креолизованных текстов, таких как видеоролики, эпизоды из фильмов или презентации. Например, использование азербайджанских фильмов с русскими субтитрами и наоборот. На первоначальном этапе обучения РКИ используют специальные учебные фильмы. Подобное совмещение невербальной части (видео) и вербальной части (субтитров) способствует развитию навыков аудирования, повторению лексики и грамматики. Совместно просмотренный видеоролик создает ощущение совместной деятельности, сотрудничества, увлекательного занятия, направленного на достижение общей цели. Студенты, увлеченные таким процессом, начинают обращать внимание на интонации носителей языка, произношение отдельных звуков, на новые лексические единицы и грамматические конструкции, на факты экстралингвистического поведения коммуникантов и культурные реалии.

Интересны примеры использования картинок, сопровождающих текст. Например, студент может не быть уверен в лексическом значении слова «танцевать», но его сомнения разрешатся, когда он увидит на картинке изображение танцующих людей. Также сопровождение текста картинкой позволит студенту запомнить значение этого слова, если оно является неизвестным, и его написание. Данный пример построен на тесной связи невербального и вербального элементов. Обучаемому, который изучает новый язык, для понимания подобный текст более доступен, чем вербальный.

Если у нас имеется текст, посвященный А.С.Пушкину, то необходимо этот текст сопровождать его портретом, тогда данный семантически неоднородный текст будет состоять из двух частей (вербальной и невербальной), связанных между собой. Частичная креолизация в дальнейшем позволит студенту не только понять имя автора (возможно его вспомнить), но и представить его, визуализировать образ. Поэтому невербальной частью станет, например, известный портрет А.С.Пушкина работы О.Кипренского. Так в сознании студентов создается узнаваемый образ, который будет появляться при имени поэта. В этом примере креолизация способствует также и лучшему усвоению лингвострановедческого материала.

Использованная литература:

1.Сорокин Ю.А., Тарасов Е.Ф. Креолизованные тексты и их коммуникативная функция. Оптимизация речевого воздействия. М.: Наука, 1990. С.180-

186.

2. Бернацкая А.А. К проблеме «креолизации» текста: история и современное состояние. Политическая лингвистика. 2000. №3. С. 104-110.
3. Ворошилова М.Б. Креолизованный текст: аспекты изучения. Политическая лингвистика. 2006. Вып.20. С.180-189.
4. Вашунина И.В. Особенности оценки креолизованного текста в зависимости от параметров иллюстрации. Вестник нижегородского ун-та им. Н.И.Лобачевского. 2008. №4. С.223-227.
5. Вашунина И.В. Влияние формальной стороны иллюстрации на восприятие текста. Вестник Тамбовского гос. ун-та. 2008. Вып. 7(63). С. 122-127.
6. Крючкова Л.С., Мошинская Н.В. Практическая методика обучения русскому языку.: учебное пособие. М.:ВЛАДОС, 2004.
7. Дубовицкая Л.В. Транскультурная интертекстуальность на примере креолизованных текстов письменной коммуникации. Вестник Московского го. обл.ун-та. Серия:Лингвистика.2012. №1. С.18-23.
8. Щукин А.Н. Методика преподавания русского языка как иностранного. Учеб. Пособие. М.: Высшая школа. 2003.

Açar sözlər: verbal və qeyri verbal komponentlər, rus dilinin öyrədilməsi, mətn, nitq fəaliyyəti.

Ключевые слова: вербальный и невербальный компоненты, обучение русскому языку, текст, рабочая деятельность.

Xülasə

Məqalə nəzəri baxımdan kreollaşdırılmış mətnlər mövzusunda çəhs edir. Onların rus dilinin xarici dil kimi tədrisi metodikasında istifadəsi. Rus dilini yenidən öyrənməyə başlayan azərbaycanlı tələbələrin tədrisində mətnlərdən istifadə imkanları vurğulanır. Bunlara yeni lüğətin və qrammatikanın semantlaşdırılması, əldə edilmiş biliklərə nəzarət daxildir. Yeni leksika və qrammatikanın tədrisi zamanı müxtəlif kreollaşdırılmış mətnlərlə iş təhlil edilir, onların praktikada necə tətbiq oluna biləcəyinə dair nümunələr verilir.

Резюме

В статье рассмотрена тема креолизованных текстов в теоретическом плане. Их использование в методике обучения русскому языку как иностранному. Выделяются возможности использования текстов в обучении азербайджанских студентов, которые только начинают изучать русский язык. К ним относятся семантизация новой лексики и грамматики, и осуществление контроля полученных знаний. Анализируется работа с разнообразными поликодовыми и креолизованными текстами при обучении новой лексики и грамматики, приводятся примеры того, как можно применять их на практике.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Нигяр Назим гызы Халилова¹¹

ПРИЕМЫ РАБОТЫ НАД СИНОНИМАМИ НА ЗАНЯТИЯХ РУССКОГО ЯЗЫКА

Русский язык очень богат инструментами лингвистики, которые создают красивую и понятную речь. Чтобы правильно применять в своей речи лексическое разнообразие языка, необходимо знать эти средства и правильно их употреблять.

К лексическим инструментам русского языка относятся синонимы, антонимы, омонимы, паронимы.

Синонимы – это слова, относящиеся к одной части речи, которые пишутся по-разному, но имеют одинаковое или близкое смысловое значение (ветер-вихрь, буря-смерч; красивый- привлекательный; делать-создавать; глупо-абсурдно).

С помощью синонимов можно более ярко и точно изложить свои мысли. Сейчас идёт модернизация образования. Поэтому, необходимо рассмотреть вопросы, направленные на развитие речи учащихся, сделать ее более правильной, грамотной. Системная работа над синонимами на занятиях русского языка и чтения способствует быстрому развитию речи учащихся.

Синонимы могут различаться по оттенкам в значении, а также по принадлежности к тому или иному стилю речи. Богатство и выразительность их в русском языке создает неограниченные возможности для их целенаправленного отбора и внимательного употребления в речи. Работа над синонимами наиболее важная область словарной работы.

Синонимы почти всегда отличаются друг от друга или 1) некоторыми оттенками в характерной для них семантике, т.е. Лексическом значении или 2) своей эмоционально-экспрессивной окраской, или 3) стилистической принадлежностью к определенному жанру речи, или 4) своей употребляемостью, или 5) способностью вступать в соединение с другими словами. Обычно различие между синонимами в таких случаях идет сразу по нескольким линиям.

Так, если мы сопоставим друг с другом синонимы труд-работа, то основное различие между ними будет заключаться в семантических особенностях слов. Синонимизироваться слова труд и работа будут лишь тогда, когда они выражают понятие «занятие, труд» или «продукт труда, изделие, произведение» (ср. физическая работа, труд; научная работа, труд и т.д.); слово труд имеет значение «усилие, направленное к достижению чего-либо» (ср. с трудом встал, без труда решил эту задачу при невозможностях сочетаний с работой встал и т.д.), слово работа обладает значением «деятельность» (ср. работа сердца) «служба» (выйти на работу, поступить на работу) (при отсутствии этих значимой у существительного труд) и т.д.

Синонимы, объединенные единством обозначаемого явления действительности, понятия или отношения, образуют незамкнутые синонимические ряды, в количественном отношении различные: с одной стороны, наблюдаются небольшие и простые двучленные объединения (ср. конь- лошадь, спелый-зрелый, бездомный-бесприютный, выздоравливать – поправляться и т.д.), с другой стороны, существуют многочисленные синонимические ряды (ср. лицо-лик-морда-рожа-физиономия, физия-харя-мурло и др. умереть- преставится – загнуться – помереть – скончаться и пр., недостатки – пробелы – дефекты – недочеты и т.и. бессмыслице – чепуха – чуть – вздорь – ахинея – белиберда – галиматях и т.д., есть – кушать – жрать – лопать – трескать и т.д., толпа - гурьба – ватага – орава и т.д.).

Слова синонимического ряда должны обязательно иметь указателя на синтаксические связи, но только в том случае, если они являются особенностями, отличающими употребление слов одного синонимического ряда. Поэтому слова со значением, обусловленным синтаксической связью, могут иметь указания на их грамматическую обусловленность, а могут и не иметь.

В случае совершенно полного совпадения у синонимов конструкций, обусловленных синтаксической связью, совсем нет необходимости говорить о них при характеристике синонимов. Например, все члены синонимического ряда (смысловая основа и высшая степень чего –л»). *Верх, вершина, предел, венец, апогей, зенит*, имеющие значение, которое всегда реализуется в конструкции с родительным падежом, все члены ряда (смысловая основа «то, что характеризуются косностью, застоём, отсутствием живой деятельности и инициативы»).

Болота, трясина, тина со значением, реализующимся в конструкции с родительным падежом или с определением, не нуждается в особый грамматической характеристике. Синтаксическая конструкция не входит в данном случае в число отличительных признаков указанных синонимов. Нет необходимости указывать переходность в глагольных синонимических рядах в том случае, когда все глаголы, входящие в синонимический ряд, являются переходными и т.д.

Специальные указание на предикативное употребление должны иметь слова со значением, обусловленным функцией сказуемого, если они находится в ряду слов, не ограниченных грамматическим употреблением. Например, при описании слов синонимического ряда (смысловая основа «сочетание, совокупность чего-л. разнородного»). *Смесь, мешанине, винегрет, крошка*, помимо смысловых различий, необходимо указать на предикативное употребление слов винегрет и крошка. Однако в том случае, если синонимический ряд состоит только из слов, предикативно обусловленных, специальная характеристика этой обусловленности уже

¹¹ Бакинский Государственный Университет. преподаватель

не требуется, например в синонимическом ряду *Верзила, верста, дьлда, дубина*.

Таким образом, при подборе синонимических групп (рядов) необходимо различать, когда грамматические особенности, несмотря на их отношение и смысловой основе слова, и формированию значение слов, касаются употребления всех слов, составляющих синонимический ряд, и когда грамматические особенности представляют собой отличительные особенности каждого из членов ряда. Грамматическую характеристику при словах с грамматической ограниченностью, составляющих свой синонимический ряд, следует давать только в том случае, если она является у них характеристикой значения, позволяющей обойтись без толкования смысловой основы ряда. Например, *везти безл., фартить безл. фортунить безл.*

При характеристике синонимических отношений нужно учитывать только те особенности в образовании форм слов, которые в той или иной мере определяют употребление их в речи.

Например, характере синонимических взаимоотношений между словами может отражаться отсутствие коррелятивного вида у некоторых членов глагольного синонимического ряда. Глагол *вернуться* в значении «прийти, приехать обратно», входящий в синонимический ряд *вернуться, возвратиться, воротиться*, не имеет стилистически нейтрального несовершенного вида, и это обстоятельство отражается на синонимических взаимоотношениях между глаголами несовершенного вида. Глагол *вернуться* употребляется преимущественно в живой разговорной речи, глагол *возвратиться* – в литературной.

В русском языке существует группа глагольно-именных сочетаний, представляющих собой соединение глагола с существительным обычно именем действия (с предлогом и без предлога), обозначающих в целом действие или сочетание. Это сочетания типа: *дать обещания, дать разрешение, дать согласие; совершить нападение, совершить поездку; брать на прицел, брать род защиты; идти на понижение, идти на убыль* и т.н.

При рассмотрении вопросов синонимического ряда одним из военных является выделение его опорного слова. Это диктуется практикой составления синонимических словарей. В качестве опорного слова следует выделять такой член ряда, который более четко выражает смысловую основу синонимического ряда. Например в синонимическом ряду *Виться, кудрявиться, завиваться, кучерявиться*, опорным, безусловно, является *виться*.

Некоторые синонимы могут иметь не одно, а два или несколько соотносительных значений. Параллельные значения слов-синонимов являются закреплением в языке закона смысловых ассоциаций, в силу которого слова со сходным значением могут иметь сходную семасиологическую историю и новое значение слова распространяется на другие слова донной семантической сферы.

Так, в синонимическом ряду *Блестеть, блистать, сверкать* вместе с основным значением «издавать бисси», видимо, следует дать значение «блестеть под влиянием каких-либо чувств, переживаний (о глазах, взгляде)», а также значение, отличаться, выделяться свежестью красам, чистотой и т.н.

С лингвистической точки зрения представляется правильным считать синонимами не все близкие по значению слова, а лишь такие из них, которые соответствуют одному и тому же понятию. При таком понимании синонимов каждый синонимический ряд представляет собой группу слов, объединенную тождеством понятия.

Таким образом, синонимы нужно хорошо знать для того, чтобы сознательно выбирать из своего словарного запаса именно те, слова, с помощью которых говорящий или пишущий может наиболее точно и ясно выразить свою мысль или чувство.

Работа на занятиях предполагает такие упражнения:

1. Сравните по смыслу глаголы в каждой паре, распределите их два столбика. Назовите основания для группировки (синонимы, антонимы)

смотрит, молчит – говорит, дремлет – спит, начинает – заканчивает, сверкает – блестит, спасает – выручает, открывает – закрывает, завязывает – развязывает, зовет – окликает, думает – воображает

2. Подберите антонимы к словам «темнота» и «отметки»

Потемки, тетрадь, оценка, сумерки, балл, корабль, портфель. (Темнота – потемки, сумерки. Отметки-оценки, балл).

3. Подберите синонимы к данному слову. Смешной ... (забавный, потешный); метель... (пурга, буря, вьюга).

4. Замените имена прилагательные синонимами.

правильный ответ - ... (безошибочный)

бесстрашный лётчик - ... (отважный)

замечательный рассказ - ... (интересный)

Замените повторяющиеся слова в тексте их синонимами.

Нет более робкого животного, чем заяц. Даже при слабом шуме он пугается и бежит. Только поздно вечером или ночью робкий зайчишка выходит из своего убежища, а с рассветом прячется в каком-нибудь укромном уголке. Много у робкого зайчика врагов. За ним охотится и голодный волк, и хищный ястреб, и охотник (робкий, пугливый, трусливый, боязливый).

Что же касается существительных, значение которых обусловлено падежной формой, то, чтобы сохранить смысловую основу ряда, по-видимому, лучше отказаться от помещения их в синонимическом ряду. Предложноименные конструкции в синонимическом ряду можно принять за фразеологизмы, по значению синонимичные исходным формам других слов этого ряда (ср. *окончание, завершение, конец, заключение, ис-*

ход, финал, под занавес). Если же дать указание на падежную обусловленность, то это будет выглядеть довольно громоздко и составит трудность в образовании нужной формы (*окончание, завершение, конец* и т. д., *занавес* в вин. п. с предлогом *под*).

Грамматические особенности, касающиеся синтаксических связей и синтаксического употребления слов в синонимических словарях, дающих только перечни слов-синонимов, могут быть всегда указаны при помощи принятых грамматических помет.

Что же касается синонимических словарей, задачу которых составляет также и описание отношений между словами-синонимами и особенностей употребления их в речи, синтаксические особенности слов, представляющие одну из сторон различий синонимов, должны быть охарактеризованы не только при помощи грамматических помет, но и входить в описательную характеристику синонимов.

В синонимический ряд: *Лишить, отобрать, отнять, отъять* — входит слово *оставить*, которое в этом значении употребляется только с предлогом *без*: *оставить без* чего. Поскольку такое управление является особенностью этого слова в отличие от других, его обязательно нужно указать. При этом это указание можно дать рядом со словом при перечислении слов синонимического ряда, а не указывать на него при описании синонимов. Если его указать без управления при перечислении слов ряда, то смысловая основа ряда не будет иметь такого наглядного характера, при отсутствии указания на конструкцию это слово ассоциируется в нашем сознании прежде всего с другим значением. Таким образом, ряд должен выглядеть так: *Лишить, отобрать, оставить без чего, отнять, отъять*. Глаголы *лишить, отобрать, отнять* тоже отличаются между собой в характере управления (ср. *лишить ребенка игрушки, и отобрать, отнять игрушку у ребенка*), но в данном случае эти особенности в управлении не должны указываться пометами, а должны войти в описание синонимов, поскольку они, хотя и являются у данных глаголов дополнительными приметами их значения, не являются основным признаком дифференциации значения.

Сочетания *сделать ошибку, совершить ошибку* приблизительно равны между собой и глаголу *ошибиться* (об их различиях будет сказано ниже). Глаголы *сделать, совершить* являются типичными компонентами устойчивых глагольно-именных сочетаний. В языке к этому синонимическому ряду примыкает сочетание *допустить ошибку* где глагол *допустить* обнаруживает ту же тенденцию к ослаблению лексического значения, которая свойственна наиболее типичным компонентам устойчивых глагольно-именных сочетаний. Ослабление лексического значения в глаголе *допустить* проявляется лишь в сочетании с некоторыми существительными, причем зависит иногда от тонких смысловых оттенков существительного. Так, если в сочетании *допустить нарушение дисциплины* речь идет о нарушении, которое совершает субъект высказывания, перед нами глагольно-именное сочетание, являющееся синонимом глагола *нарушить*, если же в этом сочетании речь идет не о субъекте высказывания, а о ком-либо другом (Как вы могли *допустить нарушение дисциплины* со стороны подчиненных), то перед нами свободное сочетание. То же и в примере: *допустить ошибку* — ошибиться самому или *допустить ошибку* — позволить кому-л. ошибиться.

Дальнейшие синонимические параллели могут возникнуть на основе синонимии существительных, входящих в сочетание. Наличие у слова *ошибка* синонимов *промах, оплошность* дает возможность образования сочетаний: *сделать, совершить, допустить промах, совершить, допустить оплошность*. Как производное от *сделать промах* воспринимается разговорное значение глагола *промахнуться* (Он боялся вымолвить слово, чтобы как-нибудь не *промахнуться*). В результате появляется *Ошибиться, сделать, совершить, допустить ошибку, сделать, совершить, допустить промах; промахнуться* (разг.); *совершить, допустить, сделать оплошность', оплошать* (разг.); *сплоховать* (разг.).

Синонимичные сами по себе глаголы в соединении с одними и теми же существительными образуют сочетания, синонимичные в целом, но этот случай синонимии не относится к числу наиболее распространенных. Даже очень близкие по значению глаголы, являющиеся компонентами словосочетаний, обладают неодинаковой способностью соединяться с теми или иными существительными; круг существительных, способных входить в сочетание с данными глаголами, оказывается, при незначительных совпадениях, весьма различным. Для характеристики сочетаний в целом необходимо определить, с какими существительными сочетается тот или иной глагол (это касается всех сочетаний), установить границы этой сочетаемости. Однако сделать это трудно не только в силу многообразия таких связей, но главное — в силу того, что нередко связи эти определяются целым рядом внутренних, пока еще не выявленных до конца качеств глаголов и существительных.

Таким образом, при характеристике синонимических отношений грамматическая сторона лексического значения всегда должна указываться в качестве отличий синонимов, если она не единообразна у всех членов ряда. Поэтому для синонимических словарей не представляют интереса особенности в образовании грамматических форм сами по себе, а только в том случае, если эти особенности имеют отношение к употреблению синонимов, к своеобразию каждого из них.

Литература

1. Шаинский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., 1963, стр.125-126
2. Евгеньева А.П. Проект словаря синонимов. 1953, №5
3. Реформатский. Введение в языкознание. 1960
4. Витберг Ф.А. Словарь русских синонимов и сходных по смыслу выражений. Составил Н. Абрамов. СПб., 1900. [Рец.]. Журн. Мин. народн. просвещения, ч. 331, 1900, окт., отд. 2, стр. 417.

Açar sözlər: sinonim əlaqə, feil, paralel məna, frazeoloji vahid

Key words: Synonyms, verb, parallel meanings, phraseological unit, synonymic relations

Rus dili dərslərində sinonimlər üzərində işləmə nümunələri

Xülasə

BDU-nun təbiət fakültələrində təhsil alan tələbələr rus dilini bir xarici dil kimi bilmələri vacibdir, çünki ixtisas üzrə elmi ədəbiyyatın mühüm bir hissəsi məhz həmin adı çəkilən dildədir. Bu məqsədlə tələbələr öyrəndikləri dilin bütün sahələrin mənimsəməlidirlər: məişət leksikanı, sinonimləri, antonimləri, çoxmənalı sözləri, terminləri atalar sözlərini, frazeoloji vahidləri və s. Sinonimlərin qavranılması xüsusi üsulların tətbiqi nəticəsində daha səmərəli keçir. Bunlardan müəyyən bir cümləyə sinonimik cərgədən bir sözü seçib qoymaq, istənilən bir sözün sinonimini tapmaq və s. kimi çalışma növlərini istifadə etmək mümkündür.

Methods of working on synonyms in Russian lessons

Summary

Russian is a foreign language for students studying at the faculties of natural sciences of BSU. It is important for them to know, because it is a main part of the scientific literature on the specialty it is in that common language. For this purpose, students learn all of the language must master the fields: household lexicon, synonyms, antonyms, polysemy words, terms, proverb, phraseological units, etc. Synonyms perception is more effective as a result of the application of special methods. Of these choosing and putting a word from the synonymous line in a given sentence, any one find the synonym of the word, etc. it is possible to use such types of work.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Nabat Beydulla qızı Cəfərova¹
ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN DİL SİYASƏTİ VƏ DİL QURUCULUĞUNUN
MÜKƏMMƏL KONSEPSİYASI

Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət dili və ünsiyyət vasitəsi Azərbaycan dilidir. Azərbaycan dilinin ölkənin dövlət dili kimi elan edilməsində Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev hakimiyyətdə olduğu bütün dövrlərdə öz xalqına sədaqətlə xidmət etmiş, müstəqil Azərbaycan Respublikasının Prezidenti olduğu dövrdə də (1993-2003-cü illər) xalqımızın dilinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, onun adət-ənənələrinin dirçəldilməsi, inkişaf etdirilməsi, qorunması qayğısına qalmışdır. 1995-ci ildə 12 noyabr tarixində ümumxalq referendumu ilə qəbul olunan müstəqil Azərbaycan dövlətinin Konstitusiyasında Azərbaycan dili Dövlət dili kimi təsbit olunmuşdur [2, maddə 21].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlət dilinin qorunması ilə bağlı qanun, fərman, sərəncam və digər normativ aktları ilə Azərbaycan dilinin inkişafının üzünmüddətli strateji konsepsiyasını yaratmışdır. Ulu öndər Heydər Əliyevin imzaladığı “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli 506 sayılı fərman dilimizin tətbiqinə və inkişafına diqqətin gücləndirilməsi sahəsində mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyasının yaradılması Azərbaycan dilinin-dövlət dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı. Məhz həmin fərmanda dünyanın heç bir dövlətində analoqu olmayan belə bir qurumun yaradılması nəzərdə tutulurdu. Ulu öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan dilinin inkişafı naminə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dili Komissiyasının tərkibinin təsdiq edilməsi haqqında” 4 iyul 2001-ci il tarixli 766 sayılı sərəncam, “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi haqqında” 9 avqust 2001-ci il tarixli 522 sayılı sərəncam və 2 yanvar 2003-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasının Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun tətbiq edilməsi” barədə 835 sayılı fərmanı ölkəmizdə dil siyasəti və dil quruculuğunun mükəmməl konsepsiyasını, onun uzunmüddətli strategiyasını və aydın proqramını verən tarixi qanunvericilik aktlarıdır.

Yüksək intellektə, zəngin dövlətçilik təcrübəsinə, yenilməz məntiqə, fitri istedadla malik olan böyük tarixi şəxsiyyətin Heydər Əliyevin imzaladığı bu sənədlərdə vətəninə, xalqına, doğma Azərbaycan dilinə sonsuz məhəbbətinin bariz nümunəsi öz əksini tapmışdır. Bu tarixi sənədlər dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə stimül vermiş, yaddaşımıza və milli-mənəvi dəyərlərimizə, eyni zamanda, əlifbamızın beynəlxalq aləmə daha yaxın olan bir qrafika ilə Azərbaycan əlifbasına keçidini sürətləndirmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilini və xalqın danışq dilini dərinləndirən bilən, bu dilin zəngin lüğət tərkibinə mükəmməl bələd olan və bu dilin qrammatik imkanlarından səmərəli istifadə etməyi bacaran fenomen siyasətçi Heydər Əliyev yüksək səviyyəli rəsmi məclislərdə, tribunalarda Azərbaycan dilində parlaq çıxışlar edərək, özünə böyük hörmət və məhəbbət qazanmışdır. Heydər Əliyev xalqın formalaşmasında, yaşamasında Azərbaycan dilinin rolunu yüksək qiymətləndirmişdir. Ulu öndər gənclərimizə məhz Azərbaycan dili əsasında dünyanı dərk etməyi məsləhət görürdü. Azərbaycan gənclərinə xarici dilləri - ingilis, alman, fransız, çin və s. dilləri öyrənməklə, ilk növbədə, öz Azərbaycan dilini daha mükəmməl bilməyi tövsiyə edirdi.

Azərbaycan dili genealoji təsnifata görə, türk dillərindən biri olub, Ural-Altay dilləri ailəsinin oğuz qrupuna daxildir və ən yaxın qohumları olan türk, türkmən və qaqaz dilləri ilə birlikdə ərazi prinsipinə görə türk dilləri arealının cənub-qərb qrupunu təşkil edir. Azərbaycan xalqının etnik əsasını təşkil edən türklər indiki Azərbaycan ərazisində eramızdan əvvəl görünməyə başlamış, birinci minilliyin əvvəlindən isə başqa mənşədən olan çoxsaylı tayfalarla birlikdə bu torpağın qədim sakinləri olmuşlar. Türk mənşəli Azərbaycan dilinin və həmin dildə danışan xalqın yaranması, başqa sözlə, bu dilin ümumi ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi uzun sürən, bir neçə əsr davam edən bir proses olmuşdur. Əhalinin etnik tərkibində türk tayfalarının sayı, habelə iqtisadi, siyasi, mədəni təsiri artıqca dilin fəaliyyət dairəsi də genişlənməmişdir.

Beləliklə, tarixi mənbələrdən məlumdur ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi hüquqi aktlarda təsbit olunması məsələsi hələ XX əsrin əvvəllərində-Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə böyük aktuallıq kəsb etmişdir. Həmin siyasət indi də uğurla davam etdirilir. Bu gün rəsmi yığıncaqlarda, məclislərdə ana dilimiz qüdrətlə, təntənə ilə səslənir. Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, onun təkə sözədə deyil, gündəlik təcrübədə ümumişlək dilə, dövlət dilinə çevrilməsi, zənginləşərək nüfuz qazanması, dünyanın mötəbər kürsülərindən eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti və yürütdüyü dil siyasəti ilə bağlı olmuşdur.

Yaxın tariximizdən məlumdur ki, müstəqilliyin ilk ilində, 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsada o, bütün gücü ilə işləyə bilmirdi.

Yalnız ümummilli liderimiz bu məsələnin birdəfəlik həllinə nail olmuşdur. Azərbaycan dili milli sərvətimizdir, xalqın varlığının təsdiqidir. Bizim eşitdiyimiz və öyrəndiyimiz dil misilsiz xəzinədir. O, özünəxas bir şəkildə xalqın tarixini, mənəvi sərvətini, dövlətçilik yolunu, coğrafi mənzərəsini hifz edib saxlayır. Millətin milliliyini saxlayan onun dilidir[4].

Hazırda əsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş siyasi ənənə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Prezidentin “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında” və “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamları da öz ictimai-tarixi əhəmiyyətinə görə kifayət qədər uğurlu bir sənəd kimi qiymətləndirilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” sərəncamı (23 may 2012-ci il), “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında sərəncamı (9 aprel 2013-cü il) dövlətçiliyimizin

başlıca rəmzlərindən olan Azərbaycan dilinin istifadəsinə və tədqiqinə dövlət qayğısının artırılmasını, ölkəmizdə dilçilik elmi sahəsində vəziyyətin əsaslı surətdə yaxşılaşdırılmasını təmin etmək məqsədi daşıyır. Bütün bunlar cənab Prezidentin milli-mənəvi dəyərlərimizə, elmin və mədəniyyətin inkişafına böyük diqqət yetirdiyini göstərir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikası bu gün bütün sahələrdə sürətlə inkişaf edir. Bu inkişaf təhsil sahəsində də özünü göstərməkdədir. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda göstərilir ki, Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsindəki inkişaf insan hüquqları haqqında beynəlxalq konvensiyalara və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı digər beynəlxalq müqavilələrə əsaslanır, təhsil sahəsində milli-mənəvi dəyərlər və ümumbəşəri dəyərlərin prioritetliyi əsasında dünya təhsil sisteminə inteqrasiya olunaraq gedir. Ölkəmizin təhsil sisteminin yenidən qurulması qabaqcıl dövlətlərin təhsil sistemlərinə inteqrasiya olunmasına geniş imkanlar açılmışdır.

İndi ən mühüm vəzifə Azərbaycan dilinin statusunun yüksəldilməsi, onun daha da inkişaf etdirilməsi, zənginləşdirilməsi, yad təsirlərdən qorunması, dövlətdə, cəmiyyətdə nüfuz dairəsinin genişlənməsinə diqqət və qayğı göstərilməsi ilə əlaqədardır. Müasir dövrdə təhsil paradıqmalarının dəyişməsi, zəngin innovasiyalar, yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi bir tərəfdən biliklər arasında əlaqənin, digər tərəfdən zəruri bacarıqların formalaşmasını ön plana çəkir.

Rəsmi dövlət dili, əsas təlim fənni olan Azərbaycan dilinin milli iftixar və qürur mənbəyi kimi daim inkişaf etdirilməsi, bu dilə məhəbbət hissi tərbiyə olunması məhz bu işin ümumtəhsil məktəblərində aparılması səviyyəsi ilə sıx bağlıdır. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin tədrisi qarşısında çox zəruri vəzifələr qoyulur. Bu da, hər şeydən əvvəl, onun dövlət dili və təlim dili olması ilə əlaqədardır. Azərbaycan dilinin öyrənilməsi şagirdlərin ünsiyyət imkanlarını genişləndirir. Kurikulum sənədində qeyd edilir ki, Azərbaycan dili təliminin məqsədi ümumi nitq və dil bacarıqlarını formalaşdırmaqla, şagirdlərin nitq mədəniyyətinə yiyələnmələrini təmin etməkdən ibarətdir. Buna görə də: nitq və dil bacarıqlarına yiyələnməklə ümumi nitq inkişafına nail olmaq; Azərbaycan dilinin düşünmə, öyrənmə və danışma vasitəsi olmasını dərk etmək; davamlı təhsil prosesində, praktik fəaliyyətdə istifadə üçün potensial bilik və bacarıqlara yiyələnmək vacib hesab edilir [10].

Azərbaycan dilinin təlimi şagirdlərin lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsinə, ən zəruri qrammatik qaydaların, ədəbi tələffüz normalalarının öyrənilib tətbiq olunmasına, nitq bacarıqlarının, nitq mədəniyyətinin formalaşdırılmasına daha geniş imkanlar yaradır. Məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisinin məqsədi şagirdlərə oxu və yazını öyrətməklə yanaşı, oxuduqları və dinlədiklərinə munasibət bildirmək, dilimiz, tariximiz, mədəniyyətimiz, adət-ənənələrimiz haqqında məlumat əldə etmək bacarığı vermək, onların nitqini inkişaf etdirməkdir. Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, morfoloji və sintaktik quruluşu ilə bağlı bilik və bacarıqların öyrədilməsi şagirdlərin rabitəli nitqinin inkişafına, kommunikativ mədəniyyətinin formalaşmasına imkan yaradır. Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna dair biliklər nitq bacarıqlarının formalaşmasını stimullaşdırır.

Azərbaycan dili indi çox yüksək səviyyədə, yəni onun qrammatik quruluşu, başqa sahələri yüksək olan bir dildir [1, s.19]. Ümumtəhsil məktəblərində qrammatikanın, o cümlədən morfologiyanın tədrisi dilə aid biliklərin mədəni nitq bacarığı və vərdislərinə çevrilməsi qabiliyyətini inkişaf etdirir. Azərbaycan dilindən linqvistik materialın, yəni dil qaydalarının öyrənilməsində nitq bacarığı, nitq inkişafı, nitq mədəniyyəti amili əsas götürülür. Dil qaydalarına dair verilmiş bacarıqlar nitq fəaliyyətinin zənginliyini və düzgünlüyünü təmin edir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin ümumtəhsil məktəblərində tədris olunması şagirdlərdə nitq mədəniyyətinin formalaşmasına xidmət edir.

Tam orta məktəbi başa vuran gənclər təhsilini davam etdirmək, müxtəlif sahələrdə işləmək üçün müasir dövrün iqtisadi, hüquqi və texnoloji çətinliklərinə hazır olmalı, onların aradan qaldırılmasında təşəbbüskarlıq və fəallıq göstərməlidirlər. Bunun üçün təkə elmi-nəzəri hazırlıq deyil, həm də yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlər, o cümlədən dil və ünsiyyət bacarıqları əldə olunmalıdır. Hər bir şəxs müxtəlif formalı və məzmunlu mətnləri səliss, şüurlu oxumağa, yazılı və şifahi şəkildə səmərəli və yaradıcı ünsiyyət qurmağa qadir olmalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan dilinin bir fənn kimi təlim əhəmiyyəti böyükdür [1, s.14].

Şagirdlər Azərbaycan dilinin təlimi vasitəsilə milli mədəniyyət nümunəsi kimi, Azərbaycan dilini və onun vasitəsilə milli-mənəvi sərvətlərimizi öyrənir, əxlaqi dəyərlərə və yüksək insani keyfiyyətlərə yiyələnir, dildən istifadə etməklə digər fənləri daha yaxşı mənimsəyirlər. Ulu öndərin Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti, qətiyyətli məntiqi ilə bugünkü dövlət müstəqilliyimizin möhkəm təməli qoyuldu, milli ruh, azərbaycançılıq ideologiyası, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi statusunun yüksəldilməsi istiqamətində qətiyyətli addımlar atıldı.

Inkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə malik olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli milli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumalı, daim qayğı ilə əhatə etməlidir. Bu, onun müqəddəs vətəndaşlıq borcudur [1, s.25].

Müstəsna xidmətləri ilə əbədlilik qazanan ümummilli lider Heydər Əliyevin mənalı həyat yolu, zəngin və çoxşaxəli irsi tükənməz ibrət məktəbidir. Ötən illərə nəzər salarkən Azərbaycan xalqının öz müdrik liderinin rəhbərliyi ilə qazanmış olduğu mühüm tarixi nailiyyətlərin bir daha şahidi oluruq. İntibah və milli şüurun oyanışı Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış, müstəqilliyimiz məhz onun sayəsində əbədi və dönməz xarakter almışdır. Ölkəmiz dünyada layiq olduğu mərtəbəyə Ulu Öndərin uzaqgörənliyi, müdrikliyi, qətiyyəti, dəmir iradəsi, zəngin dövlətçilik təcrübəsi sayəsində yüksələ bilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A. Sadıqlı. Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı: Mütərcim, 2011
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 1995, <https://www.e-qanun.az/framework/897>
3. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. C.I. Bakı, 1997, s.9
4. Əliyev H. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı (Nitqlər, məruzələr, çıxışlar). Bakı: Ozan, 1999, 496 s.
5. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti / Elmi red.: N.Cəfərov. Bakı: Nurlan, 2003, 100 s.

6. Heydər Əliyev dil haqqında və Heydər Əliyevin dili. Bakı: Elm, 1998, 196 s.
7. Xudiyev N. Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, 1997, 281 s.
8. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. "Azərbaycan" qəz., 2009, 8 sentyabr
9. Yusifov M. Dahi səxsivyyətin nitq fenomenliyi. Bakı, 1997, 144s.
10. <https://www.arti.edu.az/nodupload/editor/files/>

The ideal concept of national leader gayder ahev on language policy and language structure

Abstract

Today, the 100th anniversary of the birth of national leader Heydar Aliyev was celebrated at a high level in all corners of Azerbaijan thanks to his unparalleled services to the country and people outside our country, and 2023 has found its historical reality. as the year of Heydar Aliyev. "Every Azerbaijani should be proud of his nationality, and we must preserve Azerbaijanism - the Azerbaijani language, culture, national and spiritual values and traditions", - appreciating the ideology of Azerbaijanism as an attribute of our nationality in the political arena, the life of the country, our national existence is the cornerstone of state building , stood guard over our culture, moral values and traditions. National leader, genius "...I am proud that I am Azerbaijani!" - created the concept of Azerbaijanism in the big political arena. Throughout his life, the national leader with great wisdom, patience and endurance thought about the central link in the protection of our spiritual, moral and religious values and put forward this as the basis of the life of every Azerbaijani in connection with statehood. As a result of the national self-return of the great leader Heydar Aliyev, national self-consciousness and the spirit of national freedom, the consistent language policy and ideology of Azerbaijanism, an active life image of the young generation was created. Great leader Heydar Aliyev made the mission of Azerbaijanism the main focus of his policy and worked hard to develop national and moral values. Citizens of the current generation of independent Azerbaijan, well-meaning figures of our society are confidently moving forward on a solid moral foundation.

Key words: Great leader Heydar Aliyev, Azerbaijani language, ideology of Azerbaijanism, state, politics, national and moral values, young generation.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Sevda İslam qızı Abbasova¹, Sevinc Elşad qızı Jəsənova²

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ TƏLİM VASİTƏSİ KİMİ İKT-DƏN İSTİFADƏ

Respublikamızın inkişafının indiki mərhələsində təhsil siyasətinin əsas vəzifəsi onun fundamental xarakterinə, fərdin, cəmiyyətin və dövlətin gələcək ehtiyaclarına uyğun təhsil keyfiyyətini təmin etməkdir. Təhsilin əsası ümumtəhsil məktəblərində qoyulur. Burada onun müasirləşdirilməsi təhsilin təkə şəgirdlər tərəfindən müəyyən biliklərin inkişafına deyil, həm də şəxsiyyətinin, idrak və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yönəldilməsini nəzərdə tutur.

Ümumtəhsil məktəbi universal biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, habelə müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin ayrılmaz sistemini formalaşdırmalıdır. Son illər qəbul edilən təhsil standartlarında dövlət səviyyəsində təhsilin məzmununun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün "ümumbəşəri biliklər, bacarıqlar, habelə müstəqil fəaliyyət təcrübəsi və şəxsi məsuliyyət sistemi" kimi müəyyən edilən müasir kompetensiyaların formalaşdırılması və onlardan səmərəli istifadə etməyi təklif edilmişdir.

Müasir təhsilin məzmunu yeniliklərlə doludur və buna görə də müəllimlər qarşısında pedaqoji prosesin bəzi elementlərinə yenidən baxmaq, yeni məzmun, forma və metodlar yaratmaq vəzifəsi durur. Bütün bunlar şagirdin inkişafına və tərbiyəsinə yönəlmiş tədris prosesinin səmərəliliyini təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir cəmiyyətdə informasiya axını sürətlə artır. Şagirdlərin sinifdə aldıkları biliklər ümumi inkişaf üçün kifayət etmir. Beləliklə, davamlı özünütəhsil, müstəqil bilik əldə etmək ehtiyacı yaranır. Lakin bütün şagirdlər özbaşına bilik əldə edə bilmirlər, bunun üçün müəllimin işinin müəyyən forma və üsulları tələb olunur.

Müasir məktəbin bir xüsusiyyəti də onun təhsil resurslarının həcmünün sürətlə artması şəraitində işləməsidir. Şagirdlər üçün informasiya imkanları məhdud olduğundan artıq ənənəvi təhsil sistemində yüksək keyfiyyətli təhsil xidməti ala bilmirlər. Elmi-texniki tərəqqinin indiki mərhələsində, informasiya cəmiyyətinə keçid şəraitində məktəb qarşısında şagirdlərə müxtəlif bilik sahələrində öz potensiallarını reallaşdırmaq üçün şərait yaratmaq kimi mühüm vəzifə durur.

Bu gün humanitar təhsilin məzmunu yenilənir, xüsusilə dilçilik sahəsində köklü transformasiya müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin tədrisinin hazırkı mərhələsi təhsilin məqsədlərini müəyyən etməyə yeni yanaşmalarla xarakterizə olunur. Bacarıqlara əsaslanan yanaşmanın gücləndirilməsi Azərbaycan dilinin müasir məktəb kursunun inkişafında strateji istiqamətlərdən biridir. Təhsil Standartları ilə müəyyən edilmiş hədəflərə nail olmaq linqvistik, kommunikativ, ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılması prosesində həyata keçirilir. Məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodologiyasına "kompetensiya" anlayışının tətbiqi təlim məqsədlərinin daha dəqiq, ciddi şəkildə müəyyənləşdirilməsinin axtarışı, dil səviyyələrinin müəyyənləşdirilməsi ilə, ana dilində necə danışması ilə əlaqələndirilir. Kompetensiyaya əsaslanan yanaşma biliklərin mənimsənilməsinə və praktiki bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına yönəlmişdir.

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, məktəb təhsili sistemi təkə tədrisin deyil, həm də tərbiyənin problemlərini həll edir. Nəticə etibarilə məqsəd təkə biliklərin mənimsənilməsi və bacarıqların formalaşdırılması deyil, həm də şagirdin şəxsiyyətinin, onun intellektual və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin, dəyər yönümlərinin inkişafıdır. Buna görə də, məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisində səriştələrin nəzərə alınması mütləq üçüncü komponenti - şagird şəxsiyyətinin inkişafında əldə edilməli olan məqsədləri əhatə edir.

İndiki mərhələdə əsas öz imkanlarını maksimum reallaşdırmağa çalışan, yeni təcrübənin qavranılmasına açıq, müxtəlif həyat vəziyyətlərində şüurlu və məsuliyyətli seçim etməyə qadir olan insan tərbiyəsidir. Belə bir şəxsiyyəti tərbiyə etmək üçün, ilk növbədə, şagirdlərin sözə, dilə, onun fəaliyyət qanunlarına diqqətini və marağını formalaşdırmaq lazımdır ki, bu da müəllimlə şagirdin yaradıcı qarşılıqlı əlaqəsi şəraitində uğurla həyata keçirilir. Məsələn, qaydaları bilmək öz-özlüyündə savadlı yazıya səbəb olmur. Qayda şagirdin şüuruna elə çatdırılmalıdır ki, o, orfoqrafiyanı müəyyən etmək üçün bir vasitə rolunu oynaya bilsin. Azərbaycan dili dərslərində multimedia vasitələrindən istifadə dilçilik, xüsusən də dil sahəsində əsas kompetensiyaların formalaşmasına kömək edir. Məktəb təhsilinin inteqrasiyası və informasiyalaşdırılması prosesləri hazırda baş verən bir sıra obyektiv ziddiyyətlərin həllinə yönəlmişdir. Bunlardan bəzilərini qeyd edək:

- təlimin məzmununun artan həcmi ilə təhsil müddətinin məhdudluğu arasında ziddiyyət;
- əldə edilmiş orfoqrafiya və durğu işarələri üzrə biliklərin miqdarı ilə onların praktiki tətbiqi imkanlarının aşağı olması arasında ziddiyyət;
- məktəbdə əldə edilən biliklərin miqdarı ilə sonrakı təhsil üçün tələb olunan biliklərin miqdarı arasında ziddiyyət;
- ümumtəhsil məktəblərinin məzmununda səriştələrin, o cümlədən dil biliklərinin formalaşdırılmasının qeyri-kafi səviyyəsi arasında ziddiyyət.

Şagirdlərin dil səriştəsinin kifayət qədər formalaşmaması problemi də var ki, bunların səbəbini belə göstərə bilərik:

- Azərbaycan dilində mövcud dərsləklərdə nəzəri materialın mürəkkəb səviyyəsi;
- dil səriştəsinin formalaşmasına kömək etməyən tədris materiallarında tapşırıq və çalışmaların reproduktiv xarakteri;
- şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərinə marağının aşağı səviyyədə olması;
- mövcud informasiya resurslarından kifayət qədər istifadə edilməməsi.

Yuxarıda göstərilən ziddiyyətlərin aradan qaldırılması zərurəti məqalənin aktuallığını, məqsəd və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Əsas məqsəd kimi V-IX sinif şagirdlərinin Azərbaycan dili dərslərində multimedia vasitələrindən

istifadə etməklə dil səriştəsinin formalaşdırılmasıdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün belə bir tapşırıqlar sistemi müəyyənləşdirilir:

- ümumi dərslər sistemində multimediyadan istifadə əsasında şagirdlərin dil səriştəsinin inkişafı üçün dərslərin yerini müəyyən etmək;
- materialın mənimsənilməsini asanlaşdıran və şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərinə marağını artırmağa kömək edən multimedia vasitələrinin imkanlarından istifadə etmək;
- əldə edilmiş biliklərin tətbiqində praktik bacarıqların formalaşmasına yönəlmiş dərslər üçün didaktik material tərtib etmək;
- şagirdlərə fərdi yanaşma üzrə işi gücləndirmək;
- V-IX sinif şagirdlərinin dil səriştəsinin formalaşdırılması prosesində multimedia vasitələrindən istifadənin səmərəliliyini və məqsədəuyğunluğunu yoxlamaq üçün testlər sistemini hazırlamaq kimi işlər nəzərdə tutulur.

Şagirdlərdə dil səriştəsinin formalaşmasında multimedyanın rolu və əhəmiyyəti haqqında qısaca məlumat verək. "Dil səriştəsi" termini ilk dəfə təxminən 20-ci əsrin ortalarında istifadə edilmişdir. Bu termin semantik cəhətdən "dildən istifadə" termini ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. Bu terminlərin mənaları arasındakı fərq "danışanla dinləyənin dil haqqında bilikləri ilə dilin ünsiyyət və insan fəaliyyəti praktikasında istifadəsi arasındakı fərq kimi aşkar edilmişdir. Ciddi linqvistik tədqiqat çərçivəsində qalmaq cəhdi ilə rus alimi N.Xomski real nitq aktlarından mücərrədləşdirməyə çalışmış və onun "ideal danışan-dinləyici"ni nəzərdə tutduğunu israrla vurğulamışdır.

O, bütün nitq xüsusiyyətləri ilə ana dilini linqvistik deyil, psixoloji, sosioloji, didaktik tədqiqat obyektinə kimi qiymətləndirmişdir. Məktəb praktikasında dili nitq fəaliyyəti kimi öyrətmək, hər dərstdə dil və nitq anlayışları üzrə işləri birləşdirmək lazımdır. Müəllim qrammatika və orfoqrafiya materialını öyrədərkən belə nitq fəaliyyətinin motivasiyasını təmin etmək üçün nitq situasiyaları yaratmalı, bütün dil hadisələrini ardıcıl mətn səviyyəsində nəzərdən keçirməli, dərslərin strukturuna yaradıcı tapşırıqlar daxil etməli, nitq mədəniyyəti yüksək səviyyədə olan şagirdlər üçün "nitq mühiti", yəni dil işini psixoloji motivasiya etmək, formalaşmaqda olan linqvistik səriştəli yazı və danışma, effektiv dinləmə və oxuma üçün davamlı və şüurlu ehtiyacı inkişaf etdirməlidir.

Çoxsaylı qaydaların uzun müddət yadda saxlanması, onların tətbiqi ilə bağlı qısamüddətli bacarıqların inkişafı uzunmüddətli nəticə verə bilməz. Orfoqrafiya və durğu işarələri bacarıqlarının formalaşmasının müvəffəqiyyəti hər bir orfoqrafiya və ya durğu işarəsi vəziyyətinin linqvistik mahiyyətini dərk etmə səviyyəsindən və yazı prosesində linqvistik və sintaktik təhlil aparmaq bacarığından asılıdır.

Bu gün müəllimin qarşısında belə bir sual durur: fənnin tədrisini necə təşkil etməli, hansı forma və üsullardan istifadə etməli ki, müəyyən biliyin əldə edilməsi prosesi öz yerini konkret şəraitdə bu biliklərin şüurlu tətbiqi prosesinə versin? Buna nail olmaq üçün təlim prosesində müəllimin multimedia vasitələrindən istifadə etməsi yaxşı nəticə verə bilər. Təhsilin informasiyalaşdırılması şagirdlərin dil səriştəsinin formalaşdırılmasının mühüm vasitəsidir. Bu proses təhsilin məzmununu, metodlarını və təşkilatı formalarını dəyişir. Ümumi təhsilin informasiyalaşdırılması prosesi tanış olan tədris vasitələrini yeniləri ilə tamamlamağa imkan verir. Onların köməyi ilə müəllim və şagirdlərin fəaliyyətinin tədqiqat, axtarış xarakterli olduğu dərslərdə pedaqoji vəziyyətlər həyata keçirilə bilər ki, bu da şagirdlərin dil səriştəsinin formalaşmasına kömək edir. Müasir təhsil ümumbəşəri biliklərin, bacarıqların, vərdişlərin, eləcə də şagirdlərin müstəqil fəaliyyət təcrübəsinin və şəxsi məsuliyyətinin ayrılmaz sistemini formalaşdırmalıdır.

Kompüter texnologiyaları müxtəlif fənlərin tədris prosesinin təşkilində möhkəm yer tutmuşdur. Kompüterdən istifadə edərək müasir dil dərslərində məlumatın passiv mənimsənilməsi deyil, onun aktiv işlənməsi var ki, bu da təkcə mövzu materialını mənimsəməyə deyil, həm də ən yaxşı yolları seçərək praktikada tətbiq etməyi öyrənməyə kömək edir. İnformasiya texnologiyalarının tətbiqində dil müəlliminin qarşısında duran vəzifələr digər fənn müəllimlərinin məqsəd və vəzifələrindən bir çox cəhətlərinə görə fərqlənir. Bu tapşırıqlar mətnlə, bədii sözlə, kitabla işləməyi əhatə edir. İKT bu problemlərin həllində müəllimin köməkçisidir. Bu gün Azərbaycan dili və ədəbiyyat dərslərində kompüter həyatı öyrənmə vasitəsidir. O, müəllimə sinifdə bütün dünyaya açıq olan yeni iş mühiti yaratmağa kömək edir, həm də bu günün şagirdlərinin düşüncə tərzini sabahın ehtiyaclarına cavab verəcək şəkildə dəyişdirir.

Yaradıcı müəllimin rolu təkcə mövcud kompüter texnologiyalarının tədris prosesinə tətbiqi ilə məhdudlaşmır. Elmi-texniki prosesin "önündə" olan müəllimin özü yeni tədris vəsaitlərinin arsenalının tərtibatçısı və sınaqçısı olmaqdan yeni dərslərin işlənilməsinə qədər müəllif metodologiyasını yaratmaq üçün iş metodu seçmək imkanına malikdir. Orta məktəb kursunda Azərbaycan dili fənni kifayət qədər mürəkkəbdir və təbii ki, hər bir müəllimin vəzifəsi bu fənnin əsaslarını öz şagirdlərinə tam mənimsətmək, əldə etdikləri bilikləri praktikada şüurlu şəkildə tətbiq etməyi öyrətməkdir. Şagirdlərin dil səriştəsinin formalaşmasına şərait yaratmaq üçün müəllim qarşısında təlimin vasitə və üsullarını seçmək məsələsi durur. Azərbaycan dilinin müasir tədrisi elə aparılmalıdır ki, şagirdlərdə biliyə maraq oyansın, daha dolğun və dərin assimilyasiya ehtiyacı artsın, işdə təşəbbüskarlıq və müstəqillik inkişaf etsin. Təlim prosesində şagirdlər nəinki müəyyən edilmiş elmi bilik, bacarıq və vərdişlər sistemini mənimsəməli, həm də onların idraki qabiliyyətlərini və yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməlidirlər. Bunun üçün məktəbdə hər bir şagirdin dərstdə fəal iştirakını təmin edən, biliyin nüfuzunu və şagirdlərin təlim-tərbiyə işinin nəticələrinə fərdi məsuliyyətini artıran belə məşğələ formalarının xüsusi yer tutması zəruridir. Bu məsələləri dərstdə multimediyadan istifadə etməklə daha da uğurla həll etmək olar. Azərbaycan dili dərslərinin spesifik xüsusiyyətlərindən biri müvafiq kompetensiyaların əldə edilməsi üçün yerinə yetirilməli olan yazı işlərinin çox olmasıdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı Azərbaycan dilinin tədrisini intensivləşdirməyə, müasir dərslərin tempini yüksəltməyə, müxtəlif növ yazılara sərf olunan vaxtı azaltmaqla kommunikativ məşqlərin həcmi artırmağa və Azərbaycan dilinin tədrisi ilə bağlı aktual problemləri həll etməyə imkan verdi.

Müasir texniki vasitə kimi kompüter unikal öyrənmə imkanlarına malikdir:

Kompüter vizuallaşdırma üçün nümayiş vasitəsi kimi (interaktiv vizuallaşdırma). Şagirdlərin dinamik cədvəllər, istinad diaqramları, cədvəllərlə qarşılıqlı əlaqəsi xüsusilə aktivdir. Onlar söhbət zamanı, müstəqil olaraq, istinad materiallarından istifadə etməklə doldurulur. Bütün bunlar qrammatik materialın qavranılmasını və dərk edilməsini asanlaşdırır, dilin vizuallaşdırılmasını parlaq şəkildə təqdim etməyə, linqvistik problemləri həll etməyə imkan verir.

Multimedia anlayışına aydınlıq gətirək: multimedia müxtəlif tipli informasiya emalı vasitələrinin işlənilməsi, hazırlanması, istismarı və istifadəsi proseduru təsvir edən texnologiyadır. Müxtəlif növ məlumatların emalı və təqdim edilməsi texnologiyaları əsasında yaradılmış informasiya ehtiyatıdır. Fəaliyyəti müxtəlif növ məlumatların emalı və təqdim edilməsi ilə əlaqəli olan kompüter proqramıdır. Həm ənənəvi statik vizual (mətn, qrafika), həm də müxtəlif tipli dinamik məlumatları (nitq, musiqi, video kliplər, animasiya və s.) birləşdirən xüsusi ümumiləşdirici məlumat növüdür. Beləliklə, geniş mənada "multimedia" termini istifadəçiyə (həm oxucuya, həm dinləyiciyə, həm də tamaşaçıya çevrilmiş) ən səmərəli təsir göstərmək üçün müxtəlif proqram və texniki vasitələrdən istifadə edən informasiya texnologiyaları silsiləsi deməkdir. Multimedia mətndən, səsdən, təsvirdən istifadə edən və inteqrasiya olunmuş informasiya təhsil resursları yaratmaq üçün bütün bunları vahid bütövlükdə birləşdirməyə imkan verən texnologiyadır. Buradan təhsil müəssisəsinin informasiya məkanı ilə multimedia texnologiyaları arasında qırılmaz əlaqə aydın görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Mehrabov A.O., Əliyev A.H. Ümumi orta təhsildə məzmun islahatları və yeni texnologiyalardan istifadənin məqsəd və vəzifələri // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2006, №1, s.18-27
2. Mehrabov A.O., Cavadov İ.A. Təhsil sistemində informasiyaların keyfiyyətinin idarə olunması // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Bakı: Bakı Slavyan Universitetinin nəşri, 2006, №3, s.167-170.
3. Qocayev S.Q. Təlimdə müasir texnologiyalardan istifadə imkanları // Azərbaycan məktəbi, Bakı, 2007, №5, s.60-64.
4. Qədimova X.H. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı: Nərgiz, 2003, 30 s.
5. Qaracaoglu Ə., Cəfərov E. Ümumtəhsil məktəblərində kompüter texnologiyalarının tətbiqi prosesində informasiya məsələlərinin nəzərə alınması // Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı, 2007, №1, s.147-153. Kazımova C. Təlim prosesində kompüterdən istifadənin imkanları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Problemləri İnstitutunun elmi əsərləri, Bakı, 2007, №4, s. 150-155.

As a teaching tool in the lessons of the Azerbaijani language use of ICT

Summary

Today, the teacher faces the following question: how should he organize the teaching of the subject, what forms and methods to use so that the process of acquiring certain knowledge gives way to the process of conscious application of this knowledge in specific conditions? To achieve this, the use of multimedia tools in the learning process by the teacher can give good results. Informatization of education is an important means of forming the language competencies of students. This process changes the content, methods and organizational forms of education.

Computer technologies have taken a strong place in the organization of the educational process in various subjects. In modern language classes using a computer, there is not a passive assimilation of information, but its active processing, which helps not only to assimilate the subject material, but also learn how to apply it in practice, choosing the best ways. The tasks facing a language teacher in the application of information technologies differ in many respects from the goals and objectives of other subject teachers. These tasks include working with text, fiction and books. ICT is a teacher's assistant in solving these problems. Today, in the lessons of the Azerbaijani language and literature, the computer is a means of teaching life. It helps the teacher create a new working environment in the classroom that is open to the whole world, and also changes the mindset of today's students to meet the needs of tomorrow.

Key words: Azerbaijani language lessons. educational process, information technologies. multimedia tools.

Использование ИКТ как обучающее средство на уроках азербайджанского языка

Резюме

Сегодня перед учителем встает такой вопрос: как ему организовать преподавание предмета, какие формы и методы использовать, чтобы процесс приобретения определенных знаний уступил место процессу осознанного применения этих знаний в конкретных условиях?

Для достижения этого хорошие результаты может дать использование учителем мультимедийных средств в процессе обучения. Информатизация образования является важным средством формирования языковых компетенций учащихся. Этот процесс меняет содержание, методы и организационные формы образования. Компьютерные технологии заняли прочное место в организации учебного процесса по различным предметам. На современных языковых занятиях с использованием компьютера происходит не пассивное усвоение информации, а ее активная обработка, которая помогает не только усвоить предметный материал, но и научиться применять его на практике, выбирая оптимальные способы. Задачи, стоящие перед учителем-языком при применении информационных технологий, во многом отличаются от целей и задач других учителей-предметников. Эти задачи включают работу с текстом, художественной литературой и книгами.

ИКТ – помощник учителя в решении этих задач. Сегодня на уроках азербайджанского языка и литературы компьютер является средством обучения жизни. Она помогает учителю создать в классе новую рабочую среду, открытую для всего мира, а также меняет мышление сегодняшних учеников для удовлетворения потребностей завтрашнего дня.

Ключевые слова: уроки азербайджанского языка. учебный процесс, информационные технологии. мультимедийные инструменты.

Əliyeva Aytac Elşad qızı¹

İNTONASIYA VƏ DURĞU İŞARƏLƏRİNİN İNTEQRATİV TƏDRİSİ HAQQINDA

Ümumtəhsil məktəblərinin Azərbaycan dili dərslərində sintaksis, durğu işarələri, eləcə də intonasiya və tələffüzə aid müəyyən məlumatlar ibtidai təlim səviyyəsindən başlayaraq verilsə də, sintaksis bir dilçilik kursu kimi bütövlükdə V-IX siniflərdə öyrənilir. Mətnlər üzrə işlərdə şagirdlər dil qaydası məzmun xəttinin standartlarına müvafiq olaraq sintaksis təliminin məzmununu ilə tanış olur, sintaktik norma və qaydaları, üslubi sintaksis məsələlərini öyrənirlər.

Sintaksisin tədrisi prosesində onlar dilçiliyin bir sahəsi kimi durğu işarələri barədə də geniş məlumat alır, intonasiyanın linqvistik statusunu müəyyənləşdirirlər. Onlara məlum olur ki, tarixi bizim eradan əvvəl təsadüf edən durğu işarələrinin işlədilməsi sistemi dilin müəyyən qanunauyğunluqları ilə bağlıdır və ondan istifadənin müəyyən xüsusiyyətləri mövcuddur.

“Durğu işarələri dilin ümumi qrafik sistemində xüsusi yer tutan işarələr sistemidir və orfoqrafiya, kolleqrafiya ilə birlikdə düzgün yazı qaydalarının nizama salınmasında iştirak edir. Digər qrafik işarələrin ifadə edə bilmədiklərini durğu işarələri yerinə yetirir” [2, s. 342]. Daha dəqiq ifadə etsək, durğu işarələri “ikinci əlifba” və ya bir çox linqvistlərin qəbul etdiyi kimi “intonasiya əlifbası”dır.

Buna görə də durğu işarələri cümlənin intonasiya və məqsədə görə növləri, həmcins üzvlər, cümlə üzvü olmayan qrammatik vahidlər, sadə və mürəkkəb cümlə konstruksiyalarından kənarında mənimlə bilməz, yəni durğu işarələri şifahi nitqimizdə özünü göstərən intonasiyanın yazılı nitqdə ifadə olunma elementidir.

Durğu işarələrinin özü də durğu işarələri və şərti işarələr olmaqla iki yerə bölünür. Azərbaycan dilində işlədilən *nöqtə* (·); *nöqtəli vergül* (;), *iki nöqtə* (:), *tirə* (-), *sual* (?), *nida* (!), *üç nöqtə* (...), *mötərizə* [( )], *dırnaqlar* (“n”) konkret intonasiya ilə bağlı durğu işarələridirsə, *çıxma* (-), *toplama* (+), *bölmə* (:), *vurma* (x), *bərabərlik* (=) elmi-texniki ədəbiyyatda işlənən şərti işarələrdir. Biz buraya son zamanlar internet-şəbəkə məkanının gətirdiyi işarələri də [((,))] əlavə etsək, yeni bir işarə sisteminin də yarandığını düşünə bilərik. Əslində sosial şəbəkələrdə istifadə olunan işarələr insanın hadisələrə münasibəti əsasında formalaşır.

Təbii ki, danışan insan öz fikrini dinləyən tərəfə çatdırmaq üçün müəyyən emosional intonasiyalardan istifadə edir və formal qrammatik əlamətlər həmin intonasiyanı yarada bilmir. “Ona görə də Azərbaycan dilinə aid yazılmış qrammatika kitablarında cümlələrin məqsəd və intonasiyaya görə bölgüsü əsaslı hesab edilir” [6, s. 77].

İntonasiya cümlənin cümlə olmasını formalaşdıran dörd əlamətdən (bitkinlik, predikativlik, intonasiya, modallıq) biridir. “İntonasiya olmadan nəqli, sual, əmr, nida cümlələri ola bilməz” [6, s. 72]. Bu əlamətdən biri olan predikativlik intonasiyanın varlığını təmin edir və onlar vəhdətdə mövcuddurlar. Əksər hallarda cümlələrin, cümlədəki sözlərin sərhədləri, bir-biri ilə əlaqəsi intonasiya vasitəsilə aydınlaşır.

Şagirdlərin sintaksis və durğu işarələrini mənimsəməsini təkmilləşdirmək, onların nitq mədəniyyətini yüksəltmək, ifadəli oxu vərdişlərini, düzgün yazı bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün intonasiya üzərində iş böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mətnlər üzərində iş gedərkən, sintaktik vahidlər mənimsənilərkən, xüsusilə, oxu və yazı məzmun xətlərinin standartları reallaşdırılarkən intonasiya diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. İntonasiya üzərində iş prosesində durğu işarələri, durğu işarələri üzrə iş prosesində intonasiya məsələsi müşahidə altında olmazsa, şifahi və yazılı nitqin təkmilləşdirilməsindən, mədəni nitqin formalaşmasından danışmaq olmaz.

Şagird təlim nəticəsi olaraq durğu işarəsinin hansı hallarda intonasiyaya uyğun olduğunu və ya uyğun olmadığını dəqiq bilməlidir. Yalnız mətnin oxusunda və yazıların aparılmasında deyil, təlimin bütün hallarında bu iki istiqamət diqqətə alınmalıdır. “Durğu işarələrinin ixtirası və yazıya tətbiqi yazılı nitqin təsir gücünü daha da artırmış, onun məzmununa aydınlıq və dürüstlük gətirmişdir” [4, s. 3].

Bilmək lazımdır ki, sintaktik nəzəriyyənin özünü öyrənmənin yolu intonasiyadan keçir. İntonasiya üzərində işin düzgün qurulması şagirdi aktivləşdirir, onun dərse marağını gücləndirir. Dramatik əsəri komik, komik əsəri faciəvi intonasiyada oxumağın nəticəsini təsəvvür edə bilərsiniz? Eləcə də lirik əsərin epik əsər kimi oxunmasının... Belə situasiyalarda şagirdin mənimsənilən materiala, mətnə marağı olarmı?

İntonasiyanı gözləmək, onun düzgün dərk şifahi nitqə etibar artırmaqla yanaşı, durğu işarələri ilə bağlı qaydaları mənimsəməsinin də asanlaşdırır. Şagird intonasiya vasitəsilə cümlənin əsas əlamətlərindən olan modallığı dərk edir və öyrənir ki, münasibət bildirməkdən kənar cümlə yoxdur. Gerçəkliyə münasibət, feil formaları, intonasiya, ara sözlər, xitablar və s. olmadan fikir tam formalaşa bilməz. “Yazılı nitqin düzgün formalaşmasında durğu işarələrinin böyük rolu vardır. Mətnin düzgün anlaşılmasına kömək etməklə kommunikativ funksiya daşıyır” [5, s. 22].

Biz yuxarıda da qeyd etdik ki, müasir Azərbaycan dili təlimi mətn üzərində qurulur və bütün təlimi standartlar mətn çərçivəsində reallaşdırılır. Deməli, mətnin ifadəli oxusu zamanı intonasiya komponentləri: diksiya, səsin gücü, səsin tonu, düzgün nəfəsalma, melodika, vurğu, fasilə, tembr və s. məsələlər bütün tədris boyu müəllimin diqqət mərkəzində dayanmalıdır. Bu istiqamətdən yanaşdıqda durğu işarələrinin öyrənilməsi metodikası oxu strategiyaları və ifadəli oxunormaları ilə sıx bağlı olmalıdır. Məsələn, həmcins üzvlər, onlarla bağlı intonasiya və durğu işarələri məsələləri elə müstəvidə aydınlaşdırılmalıdır ki, şagird həmcins üzvlər arasında fasilə olduğunu, onların qulaqla duyulduğunu dərk etsin, həm də qayda olaraq həmcins üzvlərin eyni nitq hissəsinə aid olduğunu, onların arasında vergül işarəsinin qoyulması zəruriliyini öyrənsin.. Məsələn, *Səməd, Cavid, Müşfiq, Cəfər eyni dövrün insanları olsalar da, fərqli yaradıcılıq maneralarına sahib idilər. İstəyirəm futbolçularımız yaxşı oynasınlar, qalib gəlsinlər, bizi*

¹ADPU-nun magistrantı

sevindirsinlər. Şagird bu tip cümlələri şifahi səsləndirdikdə qısa fasiləni gözləməli, yazıda isə durğu işarəsi olaraq vergüldən istifadə etməlidir.

Onlar burada sadalama intonasiyasının olduğunu dərk etməklə yanaşı, onu da dəqiqləşdirməlidirlər ki, intonasiya ifadəni formalaşdırmağa kömək edən səslə dil vasitəsidir. Bu səslənmənin intensivliyi, müddəti cümlənin ritmik melodiyasını təşkil edir və konkret semantik məna ifadə edir.

Belə bir cümlə təqdim etməklə bu deyiləni daha yaxşı başa salmaq olar: *Oxu, dostun kimi savadsız olma. Oxu dostun kimi, savadsız olma.* Göründüyü kimi bu cümlələrin semantik məna yükü fərqlidir və vergül işarəsi, yaxud səslə nitqdə intonasiya semantik məna yükünü belə ifadə edə bilər. Şagird cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri ilə (nəqli cümlə, sual cümləsi, əmr cümləsi, nida cümləsi) tanış olduqda şifahitə intonasiya fərqlərini duyduğu kimi, yazılı nitqdə də nöqtə, sual, nida işarələri ilə həmin intonasiyanı yazılı nitqdə ifadə edir. Məlumat intonasiyası ilə sual intonasiyasını, əmr intonasiyası ilə nida intonasiyasını fərqləndirməyi bacarır.

Bu situasiyadan yanaşdıqda əmin oluruq ki, intonasiya və durğu işarələrinin vəhdətdə öyrənilməsi ümumi sintaktik situasiyaya aydınlıq gətirir, durğu situasiyaları, sintaktik struktur, intonasiya vahidləri kimi anlayışların mənimsənilməsinə tezləşdirir.

Şagird hiss edir ki, intonasiya cümlənin sintaktik şərtlərinin nəticəsi deyil, mətnin təşkilində və artikulyasiyasında onunla paralel iştirak edir. Durğu işarələri və intonasiya hadisələrinə sistemli yanaşma onların əlaqə sahəsini diaqnoz etməyə, funksional xassələr nəticəsində proqnozlaşdırma aparmağa imkan verir.

Beləliklə, aydın olur ki, yazılı nitqin intonasiya qanunauyğunluqları var və onlar müəyyən sintaktik şərtlərlə birlikdə durğu işarələri sistemini təşkil edir. Adətən, biz nitqdə üç səs vahidinə (yüksələn, azalan, normal) əsaslanmaqla intonasiya sistemimizi qurur, məqsəd və intonasiyaya görə cümlələr itəsniif edir, fərqləndirir və sintaktik konstruksiyaların geniş spektrini görə bilir.

Hazırda intonasiyanın öyrənilməsi əsasən şifahi nitqlə bağlıdır. Yazılı nitqdə isə onun öyrənilməsi fonoloji baxımdan intonasiyanın təsviri metoduna uyğundur. Yəni biz nida, sual, nöqtə və s. kimi işarələr vasitəsilə sanki intonasiyanın şəklini çəkmiş oluruq.

Durğu işarələri termini cümlədə və cümlənin sonunda qoyulan bütün durğu işarələrinə aiddir. Təkrar birləşmələri və həmcins üzvləri olan vergüllər sadalama intonasiyasını tələb edir. Sual işarəsi sizdən sual intonasiyası, əmr, xahiş isə nida intonasiyası tələb edir. Nida işarəsi olan cümlələr və ya sözlər xüsusi emosional yüksəlişlə, hissə tələffüz olunur. Cümlənin sonundakı nöqtə bir fikrin tamamlandığını göstərir və bu zaman sakit, alçaldıcı bir ton lazım olur.

Hazırda ümumtəhsil məktəblərində həmcins üzvlər, ara sözlər və xitablar, ümumilikdə cümlə üzvü olmayan qrammatik vahidlərlə iş prosesində intonasiya, durğu işarələri məsələlərinə diqqət verilsə də, sadə cümlənin öyrənilməsi kursunda intonasiya işinə az diqqət yetirilir. Şagirdlər ifadənin düzgün intonasiyasını seçməkdə, məntiqi vurğuları düzgün qoymaqla, fikirlərini tam və dəqiq ifadə etməkdə çətinlik çəkirlər.

Yekun olaraq onu bildirmək istəyirik ki, intonasiya üzərində işləmək müəllimdən xüsusi diqqət tələb edir. Sintaksis və durğu işarələrinin intonasiya ilə inteqrasiyada öyrənilməsinə nəzərə almadan təlimin düzgün təşkilindən, kommunikativ bacarıqların formalaşmasından, Azərbaycan dilinin səmərəli tədrisindən danışmaq olmaz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dili-9. Dərslik. Bakı, "Şərq və Qərb", 2017, 199 s.
2. Balyev H., Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 380 s.
3. Qurbanov A. İnsanlar yazmağı necə öyrənmişlər. Bakı, 1967, 49 s.
4. Həsənov M. Durğu işarələrinin təlimi metodikası. Bakı, APL, 1974, 62 s.
5. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: punktasiya məsələləri. Bakı, 2017, 244 s.
6. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). Dərslik. Bakı, "Adiloğlu", 2017, 428 s.
7. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində durğu işarələri. V. Dumanoglu, İ. Əsgər. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 182 s.

Xülasə

Məqalədə durğu işarələrinə dilçilik elminin bir sahəsi, dilə aid biliklər sisteminin bir komponenti kimi yanaşılır və bütövlükdə intonasiyanın lingvistik statusu müəyyən edilir. Qeyd olunur ki, intonasiya bir-biri ilə əlaqəli komponentlərin (melodiya, intensivlik, tembr, temp) vəhdəti, səslənmədə, yəni şifahi nitqdə olan müəyyən dəyişikliklərdir. Bu dəyişikliklər yazılı nitqdə durğu işarələri vasitəsilə ifadə olunur və müəyyən mənada bu işarələr "intonasiyanın əlifbası" rolunda çıxış edir.

Sintaksis və durğu işarələrinin sistemli kursunun müvəffəqiyyətlə öyrənilməsi, ifadəli oxu bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi, intonasiya ilə durğu işarələri arasındakı əlaqənin düzgün anlaşılmasından çox asılıdır. Şagirdlərin kommunikativ səriştəsini və mədəni nitqini gücləndirmək, ifadəli oxu vərdişlərini təkmilləşdirmək, yazılı mətni daha aydın dərk etmək üçün intonasiya üzərində iş böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: durğu işarələri, intonasiya, mətn, inteqrasiya, sintaktik şərt, kommunikativ səriştə

ИНТОНАЦИЯ И ПУНКТУАЦИЯ КАК СИНТАКСИЧЕСКИЕ ЭЛЕМЕНТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Резюме

В статье знаки препинания рассматриваются как область лингвистической науки, компонент системы знаний, связанных с языком, и определяется лингвистический статус интонации в целом. Отмечается, что интонация представляет собой единство взаимосвязанных компонентов (мелодичность, интенсивность, тембр, темп, скорость речи), определенных изменений звучания, то есть устной речи. Эти изменения выражаются в письменной речи через знаки препинания, и в известном смысле эти знаки

выступают в роли «интонационной азбуки».

Успешное изучение систематического курса синтаксиса и пунктуации, развитие навыков выразительного чтения во многом зависит от правильного понимания соотношения интонации и пунктуации. Работа над интонацией имеет большое значение для укрепления коммуникативной компетентности и культуры речи учащихся, совершенствования их навыков выразительного чтения, более четкого понимания письменного текста.

Ключевые слова: текст, интонация, пунктуация, синтаксическая условность, коммуникативная компетенция.

INTONATION AND PUNCTUATION AS SYNTAXIC ELEMENTS FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE

Summary

In the article, punctuation marks are considered as a field of linguistic science, a component of the knowledge system related to the language, and the linguistic status of intonation as a whole is determined. It is noted that intonation is a unity of interrelated components (melody, intensity, timbre, tempo, speed of speech), certain changes in sound, that is, oral speech. These changes are expressed in written speech through punctuation marks, and in a certain sense these marks act as an "intonational alphabet".

The successful study of a systematic course of syntax and punctuation, the development of expressive reading skills largely depends on the correct understanding of the relationship between intonation and punctuation. Work on intonation is of great importance for strengthening the communicative competence and culture of students' speech, improving their expressive reading skills, and a clearer understanding of the written text.

.Keywords: text, intonation, punctuation, syntactic convention, communicative competence.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Könül Vidadi qızı Mahmudova¹

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ DİL QAYDALARİ İLƏ BAĞLI MƏSƏLƏLƏRİN TƏDRİSİ

Ana dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə çox geniş yer verilsə də, bu məsələ ilə bağlı nəzərdə tutulanları konkret şəkildə aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: şagird dil qaydalarının mənimsədilməsi zəminində “zəruri fonetik, leksik, qrammatik anlayışları izah edir, onları bir-birindən fərqləndirir, mülahizələrini müxtəlif üsullarla əsaslandırır və təqdim edir, şifahi və yazılı nitqində dilə aid qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir [11, səh. 15]. Dil qaydalarının yeri və əhəmiyyəti ana dili kurikulumlarının məzmun xətləri içərisində xüsusi olaraq qeyd olunur. Dil qaydalarının öyrədilməsi işi ibtidai sinif şagirdlərinin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilir. İbtidai siniflər üçün fənn kurikulumlarında ana dili təlimində dil qaydalarının öyrədilməsindən əldə edilən təlim nəticələri həm ümumi, həm də hər bir sinif üzrə ayrıca müəyyənləşdirilmişdir. Ümum təlim nəticələri aşağıdakılar nəzərə tutulmuşdur. Şagird:

- Yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Seçdiyi dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- Dinlədiyi fikri anladığını nümayiş etdirir;
- Şifahi nitq bacarıqlarına malik olduğunu nümayiş etdirir;
- Qarşılaşdığı sözlərin mənasını başa düşdüyünü nümayiş etdirir;
- Oxu mexankasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Yazı texnikasına və vərdislərinə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- Kalliqrafiya və orfoqrafiya qaydalarını gözləməklə müxtəlif növ yazılı çalışmalarını yerinə yetirir;
- Fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik, orfoqrafik qaydaları mənimsədiyini nümayiş etdirir (6, səh. 20].

Siniflər üzrə problemin quruluşu fərqlənir. Hər sinifin özünəməxsus öyrənilən problemləri, tələbləri vardır. Bu “zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir” adlı ümumi bir müddəə müxtəlif etaplara bölünür, siniflər üzrə öyrədilməsi nəzərdə tutulan dil qaydaları konkret məzmun standartları şəklində qərarlaşır.

I sinifdə ana dili təliminin başlanğıc mərhələsidir və bu mərhələ ana dili təliminə giriş xarakteri daşıyır. Biz bunu əyani olaraq yuxarıda qeyd olunan maddələrə nəzər salaraq da aydın şəkildə görə bilirik. Bir sözlə I sinifdə öyrədilən “dil qaydaları” şərti xarakter daşıyır. Burada öyrədilənlər yuxarı siniflərdə öyrədilən dil qaydalarına zəmin yaradır.

I sinifdə şagird bilikləndirildikdən sonra növbəti tədris ilində - II sinifdə artıq maddələrin məzmununda daha irəli gedərək inkişaf müşahidə olunur. Daha geniş çərçivədə dil qaydaları şagirdlərə öyrədilir. Müxtəlif dilçiliyə aid olan anlayışlar, terminlər tədrisə yol açır. Lakin əsas məsələ anlayışlar, terminlər şagirdlərin anlayacağı formada şagirdlərə çatdırılır, onlarda bilik və təsəvvürlər formalaşdırılır.

I sinifdə şagird sadəcə sait samiti tanıyırdisa, ikinci sinifdə bununla kifayətlənməməli, sait samiti sözlər daxilində bir-birindən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Həmçinin böyük hərf ilə yazılan sözlərin niyə böyük hərf ilə yazıldığını məntiqi formada düşünməyi bacarmalıdır. Lüğətdən istifadə edərək sözlərin yazılış və deyiliş qaydaları üzərində iş aparmalıdır. Cəm şəkilçisi olan *-lar, -lər*, həmişə yazıldığı kimi deyil, bəzi hallarda fərqli formalarda tələffüz edildiyini, sözlərin qrammatik məna növlərini uyğun terminlərlə yadda saxlamalı, məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri (nəqli, əmr, sual) barədə ilkin məlumatlara sahib olmalı, cümlənin sonunda hansı durğu işarələrinin (nöqtə, nida, sual) istifadə olunacağını müəyyən etməyi dərk etməlidir.

III sinifdə dil qaydaları öyrənilərkən sözün tərkibi də öyrənilir. Şagirdlərə kök və şəkilçi anlayışı öyrədilir. Daha sonra şəkilçilərin yazılma qaydaları mənimsədilir. Bu dil qaydasına əsasən şagirdlər kökü və ona qoşulan şəkilçilərin növlərini seçməyə başlayır. İki və dörd cür yazılan şəkilçilər ayırd edilib, mənimsədilir. Bu dil qaydasına əsasən şagirdlər öyrənir ki, iki cür yazılan şəkilçilərin tərkibində *-a, -ə*, dörd cür yazılan şəkilçilərin tərkibində isə *-ı, -i, -u, -ü* olur.

Şagirdlər bilməlidir ki, şəkilçini sözdən ayrı yazarkən defis (-) işarəsindən istifadə olunur. Məsələn: *-dı, -lar, -çı, -dan* və s.

Daha bir dil qaydasına görə şəkilçinin neçə cür yazılması üstündəki rəqəmlə göstərilir: Məsələn: *-çı, -çi, -çu, -çü-çü*⁴; *-lar, -lər-lar*²;

III sinifdə öyrədilən dil qaydalarından digəri isə *-stan* və *-iya* şəkilçiləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu şəkilçilər bəzi xalq adlarına qoşularaq ölkə adları düzəldir. Məsələn; xalq adı: gürcü, yapon, monqol, macar. Ölkə adı: Gürcüstan Yaponiya Monqolustan, Macarıstan.

Onu da qeyd edək ki, sözün kökü samitlə bitdikdə *-stan* şəkilçisinin əvvəlinə sait əlavə olunur. Məsələn: Özbəkistan, Monqolustan və s.

Dil qaydalarına əsasən ölkə adları böyük hərf ilə, xalq adları isə kiçik hərf ilə yazılır.

Qeyd: bəzi xalq adları ölkə adlarına *-lı*⁴ şəkilçisi artırmaqla düzəldir.

Məsələn: Meksika-meksikalı; Çin-Çinli.

L samiti ilə başlayan şəkilçilərlə bağlı dil qaydasına nəzər salaq:

Bəzi sözlərdə “L” samiti ilə başlayan şəkilçilər fərqli səslənir. Bu cür şəkilçilərin yazılışına xüsusi diqqət etməliyik.

-lar, -lər; -lı, -li, -lu, -lü; -lıq, -lik, -luq, -lük şəkilçilərin yazı qaydalarına fikir vermək lazımdır. Şagirdlər bu şəkilçilərlə işlənən sözlərin tələffüz qaydası ilə yazılış qaydasını qarışdırır. Bunun üçün dil qaydasını bilmək şagirdlərin köməyinə gəlir. Qazdar deyil-qazlar, narrar deyil narlar, ətirri deyil ətirli, şannı deyil şanlı, sərinniy deyil sərinnik, şaddıx deyil şadlıq.

III sinif dərslərində daha dərin formada dil qaydalarına toxunulur. Sait və samitləri öyrənən şagirdlərə artıq onların növləri haqqında biliklər verilir, böyük hərf ilə yazıla biləcək söz qrupları geniş tərkibdə öyrədilir, sözlərin

yazılış, deyiliş qaydaları üzrə iş aparılır. Sözlər konkret nitq hissələrə aid olaraq öyrədilir. Nitq hissələri əvvəlki siniflərdən fərqli olaraq xüsusi terminlərlə ifadə olunmağa başlayır, terminlərlə adlandırılaraq fərqləndirilir. Cümlə üzvlərinin baş və ikinci dərəcəli üzv olmaqla cümlənin qurulmasında rolu müəyyən edilir. İbtidai təhsilin yekunu olaraq IV sinifdə əvvəlki illərdə öyrənilən ana dili üzrə dil qaydaları yekunlaşdırılır, dəqiqləşdirilir və daha da möhkəmləndirilir. Əvvəldə qeyd olunanlarla yanaşı dördüncü sinifdə əsas nitq hissələri ilə yanaşı köməkçi nitq hissələri haqqında da ilkin məlumat şagirdlərə verilir.

Dərsi planlaşdırarkən müəllim dərsin növünü də müəyyənləşdirməlidir. Dərsin növü müəyyən olunduqdan sonra müəllim mövzu ilə əlaqədar metodları seçir. Orfoqrafiyanın tədrisi prosesində mövzudan asılı olaraq, interaktiv təlim metodlarından istifadə etmək müsbət nəticə verir.

İbtidai siniflərdə yazı vərdişlərinin həm yaranması, həm də inkişaf etməsi məqsədilə I sinifdə hüsnxətt dərsi keçirilməyə başlanılır. I sinifdə başlanan hüsnxətt dərsinin də keçirilmə üsulu var. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması üçün dərsin maraqlı və əyləncəli keçməsi vacibdir. Bu baxımdan ibtidai siniflərdə orfoqrafik anlayışların formalaşdırılmasında fəal təlimin mərhələlərindən düzgün istifadə edilməli, interaktiv metodların ən səmərəlisi təlimə tətbiq olunmalıdır.

Dil qaydalarının tədrisi zamanı nitq bacarıqlarının inkişafına xidmət edən biliklərə üstünlük verilməlidir. Linqvistik qaydalar nitq bacarıqlarının ədəbi dilin normalarına uyğun inkişafına kömək edir. Ənənəvi olaraq orta məktəbdə ibtidai təhsildən başlayaraq tədris olunan dil qaydalarının istiqamətləri dilçiliyin əsas sahələrinə görə müəyyənləşdirilir: [5, səh. 76].

1. Fonetika (orfoqrafiya və orfoepiya).
2. Leksikologiya (sözlərin leksik mənası).

3. Qrammatika: morfolojiya və sintaksis. Kurikulumda söz ehtiyatı "Oxu" məzmun xətti daxilində əsas standartlardan biri kimi nəzərdə tutulduğundan "Dil qaydaları" məzmun xəttində leksikologiya məsələlərinə toxunulmur. Beləliklə, dil qaydaları ilə bağlı standartlar fonetika (orfoqrafiya, orfoepiya), morfolojiya (sözün qrammatik mənası) və sintaksisə (söz birləşməsi və cümlə) dair məsələləri əhatə edir.

Şagirdlərin bir çoxu məktəbə hazırlıq dövründə böyük hərfələrlə tanış olmuşlar. Ona görə ilk dərslərdə böyük hərfələr təkrarlanmaqla yanaşı, kiçik hərfələr də öyrədilir. Növbəti addım heca ilə tanışlıq olmalıdır, bunun üçün isə şagirdlər sait və samit səsləri fərqləndirməyi bacarmalıdırlar. I sinifdə sait və samitlərlə tanışlıq empirik şəkildə, bu səslərinin fizioloji xüsusiyyətləri bəsit şəkildə izah olunmaqla baş verir: "Samitlərdən fərqli olaraq sait səsləri tələffüz zamanı uzatmaq olur". Doğrudur, bu izah da yetərli deyil, çünki şagirdlər bəzən "s", "ş", "z" kimi samitləri tələffüz zamanı uzatmağın mümkün olduğunu deyirlər. Ona görə də ən doğru yol 9 saitin əzbərləndirilməsidir. Sözlərin səs tərkibinə ayrılmasında digər çətinlik "i" səsi ilə bağlıdır. Şagirdlər sözü səslərə ayırarkən samitləri "i" səsi ilə birgə tələffüz edirlər; məsələn: ata – "a", "t", "a". Ona görə də "arı" kimi sözlərdə "i" səsini ayrıca vurğulamaqda çətinlik çəkirlər: "a", "ı". Bu məqamı nəzərə alaraq müəllimlər tərkibi bin də "i" saiti olan sözlərin səslərə ayrılmasına xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

II sinifdə şagirdlər dil qaydaları üzrə aşağıdakıları artıq mənimsəmiş olur:

- nəqli və sual cümlələrini fərqləndirir;
- ad, əlamət, say, hərəkət bildirən sözləri fərqləndirir;
- şəxs, yer və xüsusi heyvan adlarının böyük hərfə yazıldığını bilir;
- məqsəd və intonasiyadan asılı olaraq cümlənin sonunda müvafiq durğu işarəsi qoyur.

III sinifdə şagirdlərə artıq hər fəsildə ekspressiv nitq bacarıqları (danışma, yazı) üçün praktiki əhəmiyyət daşıyan müəyyən dil qaydası mənimsədir. (8ci bölmədə bu qaydalar ümumiləşdirilərək təkrar olunur.) Möhkəmləndirici tapşırıqlardan sonra şagirdlər həmin qaydanı yazıda tətbiq edirlər.

Artıq buraxılış sinifi olan IV sinifdə şagird:

Zəruri dil qaydalarını mənimsədiyini nümayiş etdirir.

Müasir metodlar bütün fənlərin tədrisində müəllimlərin qarşısında yeni yollar açdığı kimi Azərbaycan dili fənninin tədrisinə də maraqlı üsulların gətirilməsinə imkan yaradır. Dil qaydalarının mənimsədilməsi üçün müxtəlif vəsaitlər, müxtəlif səpkidə qiymətləndirmə nümunələri, əyani vasitələrin olması şagirdlərin və müəllimlərin işini asanlaşdırsa da, şagird ən çox öz müəllimindən yeni nə isə gözləyir. Əgər müəllim öz işinə yaradıcı yanaşmağı bacarsa, məqsədinə çatmaqda heç bir çətinliyin olmayacağı mütləqdir. Çünki şagirdlər canlı obrazlarla zəngin ədəbiyyat fənnini tədris edən müəllimdən hər zaman fərqli nəşə gözləyir. Dil qaydaları nə qədər standart görünsə də, müəllim öz yaradıcı qabiliyyəti ilə onu şablondan xilas edə bilər.

Xalq danışığı dilini zəmidəki biçilməmiş sünbüllər kimi, taxılı biçən, təmizləyən qurğuları ədəbi dilimizin normaları (təbii ki, o «qurğuların» funksiyaları da müqayisəli şəkildə izah olunur), dəyirmandan çıxan unu isə ədəbi dil kimi təqdim etmək olar. Həmin «undan» hazırlanan «məhsullar» isə funksional üslublarımızdır. Bu üslubların hər birinə uyğun bənzətmələrin seçilməsi şagirdlər üçün həm əyləncəli, həm də maraqlı gəlir. Müəllimin bu bənzətmələri seçərkən şagirdlərin fikirlərinə əsaslanması zəruridir.

Yuxarıda qeyd olunan şəkildə müqayisələr dil qaydalarının hər birinə uyğun olaraq müəllimin yaradıcı təxəyyülü və sinfin səviyyəsinə görə yarana bilər. Dəqiq olan bir məqam var ki, şagirdlər bu cür bənzətmələri çox sevir və bu onları fəallaşdırır. Xüsusən də, dərsin ilk mərhələsində bu tip müqayisələr növbəti mərhələləri uğurla keçməyə zəmin yaradır.

Bütün müsbət tərəflərlə vansı müəvvən cətsiməvən problemlər də var. Bir problemimiz ondan ibarətdir ki, standartda verilən dil qaydalarına aid dərslikdə heç bir informasiya yoxdur. Birinci sinifdə heç yoxdur. Digər siniflərdə

isə dərsləkdə verilən dil qaydaları olduqca azdır. Dil qaydaları, verilən təpşırıqların həlli volları dərsləkdə olsa, valideyn dərsləyə baxar və orada olan qaydaları uşağına öyrədər. Kurikulumda deyilir ki, şagird qaydalarla, təriflərlə, söz yığımları ilə yüklənməməlidir. Metodik vəsaitdə isə qeyd olunur ki, şagird cümlənin növlərini, sait və samit sasləri fərqləndirməli və sadalamalıdır və s. Dərsləkdə də elə tapşırıq verilir ki, şagird onun qaydasını bilməzsə, tapşırığı yerinə yetirə bilmə.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A. İbtidai məktəblərdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Bakı, 1982.
2. Abbasov Ə.M. Müasir dərsləklər; xüsusiyyətlər, tələblər, Kurikulum jurnalı, 2011, N 4, 14-21 s.
3. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 2013, 316 s.
4. Aydın Paşayev. Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisinin bəzi problemləri (Metodik vəsait) Bakı, Hədəf Nəşrləri, 2012. - 180 səh.,
5. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006. 87 s.
6. 1-4cu sinif Azərbaycan dili dərsləkləri

XÜLASƏ

Məqalədə ibtidai siniflərdə dil qaydaları ilə bağlı məsələlərin tədrisi yolları araşdırılmışdır. Ana dili kurikulumlarında dil qaydalarının öyrədilməsi probleminə geniş yer verilmişdir. Siniflər üzrə leksik və qrammatik şəkilçilərlə bağlı çalışma növləri qeyd olunmuşdur. Kiçikyaşlı məktəblilərin təlimə marağının artırılması məsələlərinə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: Kurikulum, məzmun xətləri, dil qaydaları, dərslə vəsaitləri, şəkilçilər.

TEACHING ISSUES RELATED TO LANGUAGE RULES IN PRIMARY CLASSES

Summary

In the article, ways of teaching issues related to language rules in primary classes were investigated. The problem of teaching language rules is given a lot of space in mother language curricula. The types of studies related to lexical and grammatical suffixes for classes are mentioned. The issues of increasing the interest of young schoolchildren in training were touched upon.

Ключевые слова: Учебный план, содержательные линии, языковые правила, учебные пособия, суффиксы.

RƏYÇİ: L.Ələkbərova

Aidə Rasim qızı Xanbutayeva¹²**İNNOVATİV DİL ÖYRƏNMƏDƏ MOBİL TEXNOLOGİYALARIN TƏTBİQİ**

Son zamanlar kompüter proqram təminatı vasitəsilə dil öyrənmə ən aktual vasitələrdəndir. Texnologiya təhsildə məqsədə çatmaq üçün sadəcə bir vasitədir. Kompüter texnologiyalarının öyrənməni fərqli üsullarla dəstəkləməyə qadir olduğu hələ də mübahisəli məsələ olaraq qalır.

“Multimedia vasitəsilə söz ehtiyatının öyrənilməsi və artırılması müasir dövrdə ən uyğun vasitədir. O, mətn, rəng, qrafik təsvir, animasiya, audio, səs və tam hərəkətli videonun tək proqramda cəmləşdiyini bildirir və bu da tələbələrin dili anlamalarına faydalı olur” (1, s.117).

Üçüncü Sənaye İnkilabi kimi tanınan Rəqəmsal İnkilab kommunikasiya texnologiyalarının gətirdiyi köklü dəyişikliklərə aid olub bu günə qədər davam edir (2).

Son texnologiyalarıqisadi bazarda geniş şəkildə istifadə olunan masaüstü kompüterlər, noutbuklar, ipədlər, planşetlər, macbook-ların inkişafı ilə nəticələndi. Bu qurğular öyrənməyə böyük töhfə verərək elektron öyrənmə (e-learning) üçün yol açdı. Kompüterlər, planşetlər tələbə və müəllimlərə veb-saytlara, Microsoft Word, PowerPoint, Excel, PDF faylları və şəkillər kimi digər proqramlara daxil olmaq, öz fikirlərini ifadə etməyə kömək etdi(3).

Müasir dövrdə texnologiya həyatımızın hər bir sahəsinə, o cümlədən təhsil sahəsinə elə daxil olmuşdur ki, o, mürəkkəb tapşırıqları tez və səmərəli şəkildə yerinə yetirməyə xidmət edir.

Texnologiya təhsil vasitəsi olsa da, problemləri özü həll edə bilməz. Təhsil texnologiyasının faydalılığı onunla davranmaqdan və tələbələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün ondanistifadə etmələrindən asılıdır.

Rəqəmsal öyrənmə vasitələrindən düzgün istifadə tələbənin fəallığını artırır, müəllimlərə dərs planlarını təkmilləşdirməyə kömək edir və fərdiləşdirilmiş öyrənməyə imkan verə bilər. Bu, həm də tələbələrin tənqidi düşüncə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir.

Virtual otaqlar, videolar, müxtəlif texnoloji alətlər nəinki dərsi daha maraqlı edə bilər, həm də əməkdaşlığa və intellektual marağı gücləndirən daha inklüziv təcrübələri inkişaf etdirə bilər.

Texnologiya müxtəlif elementlərdən, o cümlədən istifadə olunan texnologiyanın növündən və istifadə olunduğu kontekstdən asılı olaraq tələbələrin tənqidi düşüncə bacarıqlarına təsir göstərir.

Çoxsaylı tədqiqatlar göstərir ki, tədris texnologiyasının tətbiqi tələbənin ümumi motivasiyasını və öyrənmədə iştirakını yaxşılaşdırır. Daha dəqiq desək, texnologiya tələbələrini davranış, emosional və idrak baxımından cəlb edir. Texnologiyanın dərsdə və ya dərsdən sonra istifadə olunmasından asılı olmayaraq, tələbələrin təlimatçıları ilə ünsiyyət qurmaq, həmyaşıdları ilə əməkdaşlıq etmək və təlim prosesində iştirak etmək üçün daha çox imkanları olur.

Veb-konfrans proqram təminatı, bloqlar, vikilər, sosial şəbəkə saytları və rəqəmsal oyunlar tələbələrin əlaqəsini və ünsiyyətini yaxşılaşdırdığı sübut edilmiş texnologiyanın xüsusi nümunələridir.

Elmin və texnologiyanın durmadan, sürətli inkişafı tədris metodlarını dəyişir və ənənəvi tədris metodlarından fərqli texnologiyalar təklif edir. Müasir dövrdə ML, TELL, CALL və MALL kimi innovativ dil öyrənməyə yönəlməş metodların tədris prosesinə implementasiyasıtədrisin keyfiyyətini artırır. Bu məqalədə adları çəkilən innovativ texnologiyalar vasitəsilə virtual məkanda dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi perspektivlərindən danışacağıq.

İlk növbədə bu terminlərin və ixtisarların ifadə etdiyi mənaya aydınlıq gətirək: ML (mobile learning)-mobil öyrənmə, TELL (technology-enhanced language learning) - texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş dil öyrənmə, CALL (computer-assisted language learning)-kompüter dəstəklə dil öyrənmə və MALL (mobile-assisted language learning) - mobil dəstəklə dil öyrənmə.Qeyd etdiyimiz ixtisarlar dünyada o qədər geniş yayılıb ki, artıq onlar bütün dillərin leksikonuna daxil olub. Buna görə də məqalədə adı çəkilən ixtisarların hər dəfə açılışını yazmağı məqsədəuyğun hesab etmədik.

Mobil cihazların üstünlükləri ölçü və çəkinin az olması, müxtəlif yerlərə asanlıqla aparıla bilməsi, sosial interaktivlik, yəni məlumat mübadiləsini və öyrənənlər arasında əməkdaşlığı asanlaşdırması, fərdiləşdirir.

Müasir dövrdə müxtəlif texnoloji yeniliklər təhsilin keyfiyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verməkdədir. Mobil texnologiyalar sürətlə yeni istifadəçiləri cəlb edir, artan tələbatı təmin edir. Onlar dünyanın əksər yerlərində fərdlər üçün çox əlçatan olduqlarından, bu, həm formal, həm də qeyri-formal kontekstdə öyrənmənin asanlaşdırılmasında böyük rol oynayır. Mobil Öyrənmə (ML) müxtəlif akademik müəssisələrdə təhsil işçilərinin diqqətini cəlb etmiş texnologiyadır və onun istifadəsini təşviq etmək dil öyrənənlərə dəstək olmaq məqsədi daşıyır (4,s.51).

Mobil cihazlar üçün görmə kəskinliyi və kiçik klaviaturalar üçün əl çevikliyi kimi problemlərə giriş və toxunma ekranları da diqqət çəkən məsələlərdir. Buna görə də, əgər dil müəllimləri tələbələrin dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün mobil təlimdən istifadə etməyi planlaşdırırlarsa, metodun üstünlüklərini və məhdudiyyətlərini görmək daha yaxşıdır. Bundan əlavə, onlar mobil əsaslı təhsilin xüsusiyyətləri ilə özlərini tanış etməlidirlər. Onlar həmçinin öyrənməyi planlaşdırdıqları dil məzmununun yavaşmaya (mobil əsaslı öyrənmə) uyğun olub-olmadığını yoxlamalıdırlar. Hətta, tələbələrin mobil telefonunun xarakterini və tələb olunan tətbiqlərlə uyğunluğunu yoxlamaq da vacibdir.

TELL-dən istifadə çoxşaxəli proses olub texnoloji cihazlardan - kompüter, planşet və ya mobil telefonların istifadəsini nəzərdə tutur. Auditoriyalarda bu texnologiyadan istifadə artıq uzun müddətdir ki, istifadə olunur. Lakin

¹² Azərbaycan Dillər Universiteti, müəllim

pandemiya dövründə onlayn tədris prosesində bu vasitələrdən istifadə ön plana keçdi və müşahidələr göstərdi ki, dil dərslərində texnologiyadan istifadə çoxölçülü proses olub öyrənmə prosesinin bütün aspektlərini əhatə edir. Tədris prosesində bu cihazlardan istifadə sadə, əlçatan və rahatdır; hətta dərs prosesində naməlum sözlərin mənasına elektron lüğətlərdən baxmaq, anı mesajlaşma, multimediyadan istifadə, müəllimin və ya tələbələrin səsini yazmaq və ona qulaq asmaq kimi tətbiqlərdən istifadə mobilliyi artırır. Eyni zamanda, texnoloji cihazlardan istifadə edərək xəbər saytlarını oxumaq, fikir bildirmək, xəbərləri oxuyarkən eyni anda musiqi dinləmək də mümkündür.

TELL dillərin tədrisini və öyrənilməsini təkmilləşdirmək üçün aparat, program təminatı və internet daxil olmaqla kompüter texnologiyasından istifadədir. Bu, tələbələrə ingilis dilinin öyrənilməsinin təkmilləşdirilməsi üçün mövcud olan bütün texnologiyalardan, onlayn lüğətlərdən, söhbət etmək və dünyada baş verən müxtəlif hadisələrə baxmaq imkanı verir.

TELL mühitində dil öyrənmənin bəzi üstünlükləri var. Bu üstünlüklər aşağıdakılardır:

- daha çox ənənəvi tədris metodlarından fəal və çevik dil öyrənməni təşviq edir;
- bu tətbiqlərdən dərsliklərlə birlikdə istifadə olunur və bu da öyrənmə təcrübəsini dərinləşdirməyə kömək edir;
- mərkəzli yanaşma təmin olunur, motivasiya artırılır, tələbələr arasında öyrənməyə münasibət inkişaf etdirilir.

Kompüter Dəstəklı Dil Öyrənmə (CALL) 1997-ci ildə Levy tərəfindən və virtual dil siniflərində texnoloji vasitələrdən istifadəni təşviq etmək üçün yaradılmışdır.

XX əsrin 70 və 80-ci illərində mikrokompüterlər –yeni texnoloji paradıqmaların genişlənməsi ilə –tədris və virtual öyrənmə mühitləri kimi CALL dil təhsilində trendə çevrilmişdir. O, dil öyrənmələr üçün bəzi texnologiyalar və veb-resurslar təklif edir. Bunlara misal olaraq bloqlar və vikiləri, podkastlar, multimedia vasitələri, sosial media və sosial şəbəkələri göstərə bilərik. O, tələbələri passiv məlumat alıcılarından fəal iştirakçıya çevirmək potensialına malik olan ən son və geniş yayılmış texnologiyadır.

TELL kimi CALL da pul sərmayəsi və vaxt, yaxşı dizayn edilmiş veb-saytlar və internet əlaqəsi tələb edir. Bununla belə, CALL nəzərəcarpacaq üstünlüklərə malikdir:

- dil öyrənməyə kömək edir və onu asanlaşdırır;
- öyrənməni səmərəli, fərdiləşdirilmiş və həvəsləndirici prosesə çevirir;
- sərbəst/asan giriş, muxtariyyət və rahatlığa zəmanət verir;
- tələbələrin qabiliyyətlərinə, üstünlüklərinə, idrak və öyrənmə üsullarına uyğunlaşdırılmış, tələbə mərkəzli təlim prosesini təşviq edir;
- tələbələrlə orijinal ünsiyyəti təmin edir və onları dərstdən kənar yerlərdə də istifadə etməyə həvəsləndirir.

Xarici dilin öyrənilməsində və tədrisində artıq xeyli müddətdir ki, iştirak edən Mobil dəstəklı dil öyrənmə (MALL) illər öncə SMS mətn mesajı şəklində istifadə olunurdu. O, zaman baxımından dil öyrənmə maneələrinin ideal həlli hesab edilə bilər. MALL hər iki mobil öyrənmənin birləşməsidir, adətən ona m-learning kimi istinad edilir və bina görə də MALL-ı CALL-ın alt kateqoriyası hesab edir.

MALL e-Learning-in növbəti nəsli kimi meydana çıxdı. Bunun bir səbəbi dünyada mobil cihazların yüksək əlçatanlığı ilə bağlıdır. Smartfonların və planşetlərin ekran ölçüsünün və toxunma interfeysinin daha kiçik olması da daha konsentrasiyalı öyrənməyə gətirib çıxarır.

MALL tələbələri xarici dil bacarıqlarını təkmilləşdirməyə həvəsləndirir, çünki o, onlara zəngin, qeyri-rəsmi, kontekstual və hər yerdə mövcud olan öyrənmə mühiti təklif edir. Mobil təhsil texnologiyaları xarici dil öyrənmə təhsilini artırmaq üçün effektiv üsul kimi dünyada sürətlə populyarlıq qazanır. M-learning öyrənmələri həvəsləndirir, çünki o, öyrənmələrə öz vaxtını, mühitini və sürətini idarə etmək üçün zəngin, qeyri-rəsmi, kontekstual və hər yerdə mövcud olan öyrənmə mühiti təklif edir. Dil öyrənmə məqsədləri üçün mobil texnologiyalardan istifadə digər üsullarla müqayisədə çoxsaylı üstünlüklərə malikdir, məsələn, saysız-hesabsız ingilis dilində xəbər proqramları, dil öyrənmə proqramları, podkastlar və asanlıqla əldə edilə bilən, pulsuz və ya münasib qiymətə malik videolar. Veb 2.0 alətlərindən və mobil hesablama texnologiyalarından istifadə edən veb-əsaslı resurslar birgə öyrənmə fəaliyyətlərini təşviq etmək üçün asanlıqla inteqrasiya oluna bilər(5).

Deyilənlərdən belə nəticə çıxır ki, TELL və CALL kimi, mobil telefondan istifadə həm dil öyrənmələrə, həm də müəllimlərə böyük imkanlar təqdim edir.

Beləliklə, texnologiyadan istifadə tələbələrə və müəllimlərə praktiki və asanlıqla əldə edilə bilən tədris və təlim mühiti yaratmağa kömək etməklə, interaktivliyin və sinifdə fəallığın artmasını təmin edir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Khodaparast F. On The Effect of Online/Offline Approaches on Vocabulary Achievement. Department of English, Khorasane Razavi Science and Research Branch, Islamic Azad University, Neyshabur, Iran s.273.
2. <https://www.linkedin.com/pulse/role-digital-technology-distant-learning-present-era-priyankar>.
3. Patil V. Technologies used in E-learning, 2014. Vol.-I, ISSUE-II, pp.280-285.
4. Bachore M.M. Language Learning through Mobile Technologies: An Opportunity for Language Learners and Teachers. Journal of Education and Practice. (Online) Vol.6, No.31, 2015, Ethiopia, pp.50.
5. <https://www.mckinsey.com/industries/education/our-insights/how-technology-is-shaping-learning-in-higher-education>.

Xülasə

Rəqəmsal dövrümüzdə xarici dillərin öyrədilməsində mobil texnologiyaların istifadəsi öz çevikliyi və əlçatanlığı ilə mühüm rol oynayır. Şübhəsiz, texnologiya təhsildə məqsədə çatmaq üçün sadəcə bir vasitədir. Elmin və texnologiyanın durmadan, sürətli inkişafı tədris metodlarını dəyişir və ənənəvi tədris metodlarından fərqli texnologiyalar təklif edir. Müasir dövrdə ML, TELL, CALL və MALL kimi innovativ dil öyrənmə metodlarının tədrisinə

keyfiyyətini artırmaqla yanaşı, virtual məkanda dil bacarıqlarının inkişaf etdirilməsində də əhəmiyyətli rol oynayır.

Məqalədə adı çəkilən metodlar araşdırılır və onların dilin öyrənilməsindəki rolu ön plana çəkilir.

Açar sözlər: mobil öyrənmə, texnologiya ilə təkmilləşdirilmiş dil öyrənmə, kompüter dəstəkli dil öyrənmə və mobil dəstəkli dil öyrənmə.

**ПРИМЕНЕНИЕ МОБИЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ
В ИННОВАЦИОННОМ ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ**

Резюме

В цифровую эпоху использование мобильных технологий в обучении иностранным языкам играет решающую роль благодаря своей гибкости и доступности. Конечно, технологии — это всего лишь средство для улучшения образования. Постоянное и быстрое развитие науки и техники меняет методы обучения и предлагает технологии, отличные от традиционных методов обучения. В наше время инновационные методы изучения языка, такие как ML, TELL, CALL и MALL, играют важную роль в повышении качества обучения и развитии языковых навыков в виртуальном пространстве.

В статье рассматриваются указанные методы и подчеркивается их роль в изучении языка.

Ключевые слова: мобильное обучение, изучение языков с помощью технологий, изучение языков с помощью компьютеров, изучение языков с помощью мобильных устройств.

**APPLICATION OF TECHNOLOGIES IN
MOBILE INNOVATIVE LANGUAGE LEARNING**

Summary

In the digital era, the use of mobile technologies in teaching foreign languages plays a crucial role with its flexibility and accessibility. Of course, technology is just a means to enhance the education. The constant and rapid development of science and technology is changing teaching methods and offers different technologies than traditional teaching methods. In modern times, innovative language learning methods such as ML, TELL, CALL and MALL play an important role in improving the quality of teaching and developing language skills in the virtual space.

The article examines the mentioned methods and highlights their role in language learning.

Key words: mobile learning, technology-enhanced language learning, computer-assisted language learning, mobile-assisted language learning

Rəyçi: ped.ü.f.dok., dos. Ə.Ş.Şirəliyev

Ped.ü.f.dok., dos.G.Şirəliyeva

Aynur Məmməd qızı Məmmədova ¹³

SOME ISSUES IN TEACHING SPEAKING SKILLS

Over the past few decades, English is often qualified to be the "Global language". It is also established as a lingua franca, that is the common language consistently used as a bridge in communication between people who donot share the same language.

Speaking is an interactive process of communication which is the basis of allhuman relationships within language learning . It is one of the four language skills(reading , writing , listening and speaking. It is called a "productive" skill because when we speak we produce language going out. Speaking is a crucial part of second language learning and teaching. Today's world requires that the goal of teaching speaking should improve students' communicative skills because only in that way learners can express themselves and learn how to follow the social and cultural rules appropriate ineach communicative circumstance. In this article we are going to take a look at some issues related to speaking:

The importance of speaking English:

In this globalization era, people's desires are fulfilled when they clearly express their ideas and opinions with others. Thus, they need to learn communication skills in order to fulfill their ambitions, desires, and goals. In this modern world, communication skills play a vital role and one must have mastery over these skills to get success in their respective fields. So, speaking is the most important skill among all the four language skills in order to communicate well in this global world. As English is widely used all over the world, there is a need for learners to acquire the communication skills of it to get success in their respective fields. Thus, the classroom is the ideal platform to acquire good communication skills, especially, speaking skills.

The main objectives of teaching speaking:

Teachers aim at the following from teaching speaking in EFL classes:

- Making sure that students pronounce the words correctly and make correct sentences.
- Motivating them to introduce themselves and talk about their family and the surrounding environment.
- Encouraging students to utilize structures in real-life situations.
- Encouraging them to speak in complete sentences or use correct structures, not individual words.
- Improving students' communicative skills.
- Helping them express themselves well.
- Teaching the social and cultural rules appropriate in each communicative situation.

When we speak we usually do the following things:

- pronounce words
- answer questions
- use intonation
- ask for clarification and /or explanation
- monitor and correct ourselves
- take part in discussions
- use an appropriate register
- take part in conversations
- greet people
- plan what we will say
- smile
- ask for and give information
- use grammar and vocabulary
- use word and sentence stress
- start speaking when someone else stops
- tell stories
- use language accurately
- paraphrase, find other ways of saying things
- interrupt other speakers
- hesitate.

Challenges faced by students in speaking English language:

Grammar mistakes:

Most of the students faced common grammatical errors when speaking.

It is very difficult for students to learn English grammar. Most students make grammar mistakes when they are speaking the English language.

While speaking English, students tend to make mistakes in tenses, active and passive, and vocabulary.

Sometimes they even used the wrong tenses and spoke in the present tense instead of past tense even though they wanted to speak in the past tense. It is hard for them to differentiate between past, present, and future tenses.

¹³ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, aynur252@mail.ru

Lack of confidence:

One of the reasons why the students have difficulty speaking the English language in public is a lack of confidence.

Speaking the English language in public makes them uncomfortable. Teachers are usually responsible for this since they do not give sufficient encouragement to speak in public in the English language.

Most teachers do not encourage them to speak English in the classroom or to people in front of them.

The English language is taught to them but they don't know how to speak it. One of the most common problems faced by students in the classroom is their inability to speak in public.

In speaking the English language, self-confidence plays an important role; if a student doesn't believe in themselves, they can't speak the English language.

It is the teachers who give students self-confidence and grow their belief system. Teachers must motivate and inspire students to believe in themselves and speak the English language confidently in public.

It is extremely important for the teachers to teach the students that mistakes happen and that everyone learns from them.

Although they are speaking incorrectly, they continue to be confident. They will learn from their mistakes and fix them in speaking again. It is therefore very important to have self-confidence when speaking the English language.

Feelings of shyness:

Another reason why students have difficulty conversing in English in class is their shyness. Students experience it when speaking English.

The students are reluctant to face their teachers and their friends. Shyness prevents them from saying what they are thinking and what they want to say.

Being shy, they lack the self-confidence to speak, they lack the vocabulary to use in the English language and they forget the grammar rules.

They become nervous when speaking English in front of others because of their shyness. Teachers should push students to overcome self-doubt, so they don't feel that they can't speak in front of others. In order to speak English confidently, they must overcome their shyness.

Frustration:

It is also a common problem among the students that they fear making mistakes while speaking the English language.

Learning how to speak English is a skill that helps you communicate with other people who also speak the language.

They fear being ridiculed or criticized by their classmates for making mistakes in speaking English. People have failed to interact with English speakers because they fear making mistakes.

It's normal to make mistakes. Nobody is perfect, we all make mistakes, but if they want to master the English language they need to learn from their mistakes and overcome them.

Lack of motivation:

It is also due to the lack of motivation that students cannot speak English well. As a result, they had no interest in learning the English language. In order to speak the English language, motivation is extremely important. Students can be motivated by their teachers, their peers, and even their parents.

Anxious:

The student's anxiety or nervousness can also be a reason why he/she cannot speak in public or in front of people. As a result, the nervous students are unable to speak English and communicate English in public.

It is important for students to overcome their nervousness when speaking in public. Here are few things they can keep in mind when speaking the English language.

In order to feel more relaxed and confident in speaking English, students who feel nervous about speaking English in public are advised to breathe properly, stay calm, and recall the reasons they started learning the language.

How to plan lessons for speaking:

But what do we do when we want to make speaking the primary focus of the lesson? How do we get the most out of a speaking-centred lesson? What should we do before the lesson to maximise the practice, and what activities work best? Should we extend the lesson after the main practice in some way as well to give students more opportunities to speak?

There are lots of things to consider when planning a speaking lesson, but breaking it down into smaller chunks might help you collect your thoughts.

• *Using practice (controlled) activities to practise speaking*

One of the ways we can plan a speaking lesson is pre-teaching vocabulary, setting a task, checking it was understood, doing the task and then seeing how students fared.

For speaking lessons, we can also go back to using the PPP structure. We know that this can be used effectively for teaching and practising grammar and vocabulary, but we can also practise speaking with it too, particularly in the practice and production stages of the lesson.

Let's look at how we can use speaking activities in the practice stage, where the focus is on building students' confidence and accuracy. Remember that these activities are controlled by you, the teacher.

• *Drilling*

Get students to repeat what you are saying to practise their pronunciation. Do this chorally (as a group) and then individually so that everyone can get a chance to pronounce the word or phrase correctly.

- *Open pairs*

Students work in open pairs across the room, for example: asking and answering simple questions like “What’s your name?”, “My name is...”

You can gesture to get other students to go next. The whole class will pay attention here and students can correct each other if necessary.

- *Guided role plays*

You assign roles to the students but give them lots of information to use so they can focus on using the phrases given to them in a contextualised way.

- *Dialogues*

Students can read out a dialogue given to them or you can give them an incomplete dialogue where students need to fill in the missing parts.

- *Find someone who*

Students ask and answer questions to complete a questionnaire. For example, ask students to find someone who likes cooking, can play a musical instrument etc.

- *Gap fills*

Students complete gap fill sentences verbally. For example, if you are focussing on the past simple tense, you could give the verb “go” and students have to complete the sentence “Last year I ---- on holiday to Spain.”

- *Using production (free) activities to practise speaking*

We’ve now mastered how to plan practice activities for speaking lessons, so let’s move on to production activities.

These activities are focussed on improving students’ fluency in English, and while you’ll set up and monitor the lesson, what they’ll actually say is up to them.

- *Role play*

You create a scenario for students to act out, perhaps with one student taking the part of a travel agent and the other a customer, then it’s up to students to complete a task. The task could be the travel agent offering three different destinations for a holiday, and the customer choosing one and explaining why they preferred it. This can be good for practising comparatives and superlatives (“hotter than”, “the wettest”, “more expensive than”, etc.)

- *Discussion*

You can set up discussions in lots of different ways: with pairs, small groups, teams, or as a whole class. You’ll set the subject, maybe elicit some suitable phrases and vocabulary from students and then they’ll do the task.

- *Information gap*

This is ideal for pair work, where different students are given a different piece of information. They have to discuss and share the information to complete the task.

- *Games*

There are a huge number of games you can use to practise vocabulary, and lots of these are speaking based. Have a look at our resources section to get some ideas.

Characteristics of a successful speaking activity:

Learners talk a lot: As much as possible of the period of time allotted to the activity is in fact occupied by learner talk. This may seem obvious, but often most time is taken up with teacher talk or pauses.

Participation is even: Classroom discussion is not dominated by a minority of talkative participants: all get a chance to speak, and contributions are fairly evenly distributed.

Motivation is high: Learners are eager to speak: because they are interested in the topic and have something new to say about it, or because they want to contribute to achieving a task objective.

Language is of an acceptable level: Learners express themselves in utterances that are relevant, easily comprehensible to each other and of an acceptable level of language accuracy.

A few tips for teachers in general:

1. Reduce your TTT (Teacher Talking Time) in the classroom, by giving simple and clear instructions, by asking one or two students to show (by means of speaking) that they understood the task instructions, and also by asking other students to answer a student's question. Being a teacher of English is different from being a lecturer.

2. Increase STT (Student Talking Time), again, by asking other students to answer student's question, by showing pictures related to the topic of the class and, without saying a single word, eliciting students' participation.

3. Avoiding yes/no questions: prefer those questions that make students speak in order to make themselves clear.

4. Always praise them. Show satisfaction.

References:

1. Penny Ur. A course in Language Teaching. Cambridge University Press. 1991.
2. Ruby Singh. Problems faced by students in speaking English Language.
3. Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams. The TKT Course. Cambridge University Press. 2011.

SUMMARY

Speaking is a crucial part of second language learning and teaching. It is “the process of building and

sharing meaning through the use of verbal and non-verbal symbols, in a variety of contexts. The teachers have to make environments where the students can feel comfortable speaking the English language. They have to focus on oral communication in learning the English language. Through oral communication, students can easily communicate and feel comfortable speaking with other people.

This article aims to discuss some issues such as the importance of speaking English, the main objectives of teaching it, challenges faced by students in speaking English language, characteristics of a successful speaking activity and how to plan lessons for speaking.

In conclusion, it is essential that language teachers have to pay considerable attention to teaching speaking and take into account the issues that are given below.

Key words: speaking skill, communication, English language, to express, confidently, learning, importance, teaching speaking.

DANIŞIQ BACARIQLARININ ÖYRƏDİLMƏSİNDƏ BƏZİ MƏSƏLƏLƏR XÜLASƏ

Danışiq ikinci dilin öyrənilməsi və öyrədilməsinin mühüm hissəsidir. Bu, "müxtəlif kontekstlərdə şifahi və qeyri-şifahi simvolları istifadə etməklə mənanın qurulması və paylaşılması prosesidir. Müəllimlər elə bir dil mühiti yaratmalıdırlar ki, tələbələr ingilis dilində rahatlıqla danışa bilsinlər. İngilis dilini öyrənərkən şifahi ünsiyyətə diqqət yetirməlidirlər. Şifahi ünsiyyət vasitəsilə tələbələr asanlıqla ünsiyyət qura və digər insanlarla rahat danışa bilərlər.

Bu məqalə ingilis dilində danışmağın əhəmiyyəti, onun tədrisinin əsas məqsədləri, ingilis dilində danışiq zamanı tələbələrin qarşılaşdıqları çətinliklər, uğurlu nitq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və danışiq dərslərinin necə planlaşdırılması kimi bəzi məsələləri müzakirə etmək məqsədi daşıyır.

Nəticə olaraq, dil müəllimlərinin nitqin öyrədilməsinə ciddi diqqət yetirmələri və aşağıda göstərilən məsələləri nəzərə almaları vacibdir.

Açar sözlər: danışiq bacarığı, ünsiyyət, ingilis dil, ifadə etmək, əminliklə, öyrənmə, vaciblik, danışığın öyrədilməsi.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ РАЗГОВОРНЫМ НАВЫКАМ РЕЗЮМЕ

Разговорная речь является важной частью изучения и преподавания второго языка. Это «процесс создания и обмена смыслом посредством использования вербальных и невербальных символов в различных контекстах. Учителя должны создать среду, в которой учащиеся могут чувствовать себя комфортно, говоря на английском языке. Они должны сосредоточиться на устном общении при изучении английского языка. Благодаря устному общению студенты могут легко общаться и чувствовать себя комфортно, разговаривая с другими людьми.

Эта статья направлена на обсуждение некоторых вопросов, таких как важность владения английским языком, основные цели его преподавания, проблемы, с которыми сталкиваются студенты при разговоре на английском языке, характеристики успешной разговорной деятельности и то, как планировать уроки для разговорной речи.

В заключение, важно, чтобы преподаватели иностранных языков уделяли значительное внимание обучению разговорной речи и учитывали вопросы, изложенные ниже.

Ключевые слова: разговорная речь, общение, английский язык, выражаться, уверенно, обучение, важность, обучение говорению.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Abbasova Aygün Vüqar qızı¹⁴
**İNGİLİS DİLİNDƏ FELİİFRAZEOLJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN
 İŞLƏNMƏ METODLARI**

Dilin yaranması və formalaşması çox mürəkkəb bir hadisədir. Mürəkkəbliyi ilə yanaşı onun çox cəhətli olması da mahiyyət və xidmət etibarı ilə əvəzsiz, çox vacib və çox mühüm vasitədir. Bu barədə tədqiqatçı M.B.Sürek yazır: “Məlum olduğu kimi, dil fəlsəfinin, psixologiyanın, fiziologiyanın, tarixin, ədəbiyyatşünaslığın və musiqişünaslığın tədqiqat obyektləri sırasında, həmin elmlərlə əlaqədar cəhətlərinə görə tədqiq olunmuş, indi də tədqiq olunur və bu elmlərdə dil ilə əlaqədar dilin fəlsəfi, dil və təfəkkür, dilin psixologiyası, nitq prosesi və nitq, üslub, vəzn, heca, qafiyə, akustika, nitq və s. kimi bəhslər xüsusi yer tutur. Fonetika, morfolojiya, sintaksis, leksikologiya sahəsində aparılan bir çox tədqiqatlar dil haqqında dilin ayrıca bölməsi olan üslubiyyət elminin yaranmasına səbəb olmuşdur. Üslubiyyət dilin üslublarını, dil normalarını və ədəbi dilin müxtəlif ünsiyyət şəraitində, yazının ayrı-ayrı növ və yaranmasında ictimai həyatın müxtəlif sahələrində işlədilməsi üsullarını öyrənən dilçilik bölməsidir. Əgər üslubi hadisələri lazımi məzmunun düzgün verilməsi məqsədi ilə dil vasitələrinin seçilməsi prosesi və nəticəsi kimi qəbul etsək, onda üslubi funksiyamı hər bir konkret halda müəyyən təsir yaratmaq üçün müvafiq şəkildə təşkil edilmiş dil vasitələrinin xüsusi rolu kimi qiymətləndirmək olar” (7 səh. 36).

Tədqiqatçının fikrinə münasibət bildirərkən onu deyə bilərik ki, doğrudan da frazeologizmlər nə qədər çox araşdırıldıqca onların yeni bir xüsusiyyətlərini yenidən kəşf etmiş olursan, eləcə də aydın olur ki, istər ingilis dilində, istərsə də digər araşdırılan dillərdə frazeoloji ifadələr tarixən tədrisi inkişafın nəticəsi olaraq sərbəst söz birləşmələrinin modelləri əsasında yaranmışdır və yaranmaqdadır. V.Q.Qak frazeologizmin xüsusiyyətlərinin müxtəlif aspektdən araşdırarkən, onların əsasını üçbucaq əmələ gətirdiyini xüsusi qeyd edir. Belə ki, tədqiqatçıya görə bu üçbucağın özünü frazeologizm – məcazi mənə, frazeologizm - uzallıq formasında göstərə bilər. Bu üç xüsusiyyət hər bir frazeoloji vahidi, digər qeyri-sabit söz birləşmələrindən əsaslı surətdə fərqləndirir. Bu zaman o, daha çox dil vahidi kimi, həmçinin müəyyən sözün ekvivalenti kimi qəbul etməyə təmin yaradır. Lakin, maraqlısı odur ki, adı sözlərdən fərqli olaraq, frazeologizmlər həmişə olduğu kimi məcazi mənada, daha çox kodlaşır, yəni onun deyilişi birbaşa siqnikativ mənada anlaşılır. Frazeoloji vahidlər daha çox birmənalıdır, cümlə səviyyəsidir, daha çox böyük mətnin tərkibində işlədilir. Bundan başqa, frazeologizmlər həmçinin astrosemantik nitq hissəsinə kimi də işlədilir. Buradan da aydın olur ki, astrosemantiklik böyük mətnlərdə onun idarə olunmasını deyil, idarəetmə funksiyası daşmasını təmin edir. Bu barədə tədqiqatçı yazır: “Təkcə leksik vahidlər deyil, frazeologizmlər, əsasən də feli frazeoloji birləşmələr idarəetmə qabiliyyətinə malik olur və bu özünü frazeoloji vahidlərin xarici mütəhərlikliyi kimi onların işləndiyi konseptual şəraitdə hərtərəfli şəkildə göstərir. Feli frazeologizmlərdə güclü və zəif idarəetmə qabiliyyəti xasdır, lakin bu frazeoloji vahidlərin hansı növünün necə idarəetmə xüsusiyyətlərinə malik olduğunu öyrənmək üçün onları bir-bir nəzərdən keçirmək lazımdır. Feli frazeoloji birləşmələr bütün idarəetmə xüsusiyyətləri ilə əhatə olunmalıdır. Onların mətnə mövqeyini araşdırmaq, işlənmə prinsiplərini öyrənmək, həm mətnin sintaksisi baxımından, həm də frazeoloji mikrosistemin rolunun müəyyənləşdirilməsi baxımından maraqlıdır. Frazeoloji makrosistemdə ən güclü idarəetmə xüsusiyyətinə, özlərinə xas mənada müstəqil işləmə bilməyən frazeologizmlər malikdir (5, səh. 26).

Belə frazeoloji birləşmələrə aşağıdakıları əlavə etmək olar: “*Mind one's own affairs*”, “*mind one's own business*”, “*mind you do it*”, “*mind you do that*”, “*make smb.'s mind easy*”, “*make smb on his mind*”, “*put smb.'s mind at ease*”, “*get smb.'s mind at rest*” və s. (7, səh. 87). Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, burada işlənmə idiomatik vahidin idarəetmə xüsusiyyəti əsasən iki planda verilmişdir. Bunlar struktur və tematik planlardır.

Əksər hallarda işlənmə motivasiyanın aydınlığı bir o qədər də nitqdə istifadə üçün vacib hesab olunmur, yetər ki, iddianın geniş formatda istifadə olunması və onun ekspressiv emosional qüvvəsi, onların motivləşməməsindən ziyan çəkməsin. Aşağıdakı idiomları bunlara misal olaraq göstərməyimiz yerinə düşər:

to take the cake (hərfi mənada – piroq götürmək) – üstünlük əldə etmək.

to pay through the nose (hərfi mənada – burnunun üstündən ödəmək) – qudurmuş pul ödəmək.

to fight like kilkeny cats – yemək üçün deyil, ölmək üçün vuruşmaq.

off and on (hərfi mənada uzağa və daha uzağa) – fasilələrdə və s.

İdiom komponentinin semantikasının zəifləməsi o zaman özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir və ya göstərir ki, hətta motivləşmə aydın şəkildə görünə belə, məntiqi cəhətdən bir araya gəlməyən cəhət konteksti, daha kontekst (mətn) səviyyəsində və ya situasiyasında daha dəqiq başa düşülür və anlaşılır. Buna misal olaraq bir neçə nümunə göstərək:

1. *The branch meeting last night was sheer waste of time ... and that's the branch which didn't turn a hair when I won the dispute against wilkiness - a desigion that affected over thirty present of its member.*

Burada işlənmə *not to turn hair* – gözünü qırpmadan (hərfi tərcümə - tükü tərpanmədən) kimi anlaşılır.

2. *Mr. Grew followed up the campaign in London with his "Independent theatre". It got its feet by producing İbsen's Ghosts.*

3. *Some day, the thought viciously, when the store was on its feet ... the would pay -Rhett for the misery and humiliation he was causing.*

4. *No one would dream that my life stood on its own feet* (7, səh. 40).

¹⁴ Bakı Dövlət Universiteti, filologiya fakültəsi, ingilis dili (humanitar fakültələr üzrə) kafedrası ayka.abbasova95@hotmail.com

Göstərilən bu nümunələrdə idiomların hamısında müəyyən qədər motivləşmə var. Lakin, bununla bərabər müəyyən dərəcədə variantlıqlar vardır, təxmini olaraq “təmin olunmuş, asılı olmayan (heç kəsdən, heç nədən) qüvvə toplamaq” kimi işlənmiş hərfi mənada isə “ayaq üstə durmaq” anlamını ifadə etmişdir.

Cümlədə ifadə əsasən emosionallığı artırır, eyni zamanda etirafın intensivliyini təmin edir. Bu halda işlənən frazeoloji ifadələr daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən məcaz obrazlı təfəkkürün əsas vasitələrindən biridir. Bədii dildə sözün məzmununu, onun əsas nominativ əşyavi mənası ilə məhdudlaşdırır. Söz nominativ mənasından başqa, bir sıra əlavə mənalarda da işlənir ki, buna məbcəz deyilir. Sözün məcazlaşması mətn daxilində, digər sözlərdə əlaqəli şəkildə baş verdi. Söz o zaman məcazlaşır ki, real varlıqdakı anlayışları obrazlı şəkildə vermək iqtidarına malik olsun. Obrazlılıq, ümumiyyətcə dilə xas olan bir keyfiyyətdir. Ona görə də, obrazlılıq təbiilikdən daha geniş anlayışdır (1, səh. 113).

Frazeoloji birləşmələrin digər növləri, eyni zamanda nitq və təfəkkür, hal və vəziyyət, iş və hərəkət və s. fellərin iştirak etdiyi feli frazeologiya nümunələri, mətnə “parçalayır, komponentləri səpələnir” lakin buradakı fel komponenti ümumi cümlənin predikativ rolunu öz üzərinə götürür. Frazeoloji vahidin ayrı-ayrı komponentləri isə müxtəlif cümlə üzvü funksiyasında çıxış etməyə başlayır. Lakin mətnə “səpələnmə” komponentlər arasında müxtəlif sözlər daxil olmasına baxmayaraq, frazeoloji vahid frazeologizm olaraq qalır və özü haqqında verilən signal sayəsində təfəkkür bir bütöv kimi qavranılmaqda davam edir. Bütöv mənaya malik feli frazeoloji birləşmə idarəetmənin gücündən və xarakterindən asılı olmayaraq, kontekstin gözlərinə münasibətdə bölünməz bir vahid kimi çıxış edir və qrammatik cəhətdən hakim mövqeyə keçən və özək olmayan komponentlər cümlədə müstəqil idarə olunan başqa sözlərlə yalnız formal şəkildə bağlanır (6, səh. 27).

Feli frazeoloji birləşmələri, hal-vəziyyət mənasında olub əsasən cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir. (3, səh. 28).

Ümumi nöqtəyi-nəzərdən götürdükdə frazeoloji vahidlərin işlənmə metodları əsasən iki istiqamətdə özünü göstərir:

1. Frazeologizm səpələnmə xüsusiyyətində (funksiyasında).

2. Cümlənin xəbəri funksiyasında.

Birinci halda, yəni səpələnmə funksiyasında, onun komponentləri bir-birindən ayrı düşəndə, onlar ayrı-ayrı cümlə üzvü funksiyasında işlənir.

İkinci halda isə kontekstdə frazeologizm bütöv olaraq qalır və bununla da bir növ strukturla bütövləşir və cümlənin xəbəri funksiyasında işlənir. Az komponentli frazeologizmlərə münasibətdə ikinci cəhət, çox komponentli frazeologizmlərdə isə birinci cəhət özünü göstərir. Nümunələrə nəzər yetirsək:

1. *There were a nice pair, he wouldn't put anything past then – (W.S. Maugham: “Then and Now” ch. XXXVI) – “gözəl cütlük idi, o onları hər şeyə nail olmaq imkanında olan adamlar kimi hesab edirdi” cümləsində “wouldn't not put anything past smb.” – frazeologizm iki yerə ayrılmışdır. “He wouldn't put anything past smb.” Komponenti, cümlənin başqa bir komponenti “then” ilə tamamlıq əmələ gətirmişdi.*

Yaranmış situasiyaya iki formada yanaşmaq olar:

Nə edir? – “would put not anything past smb.”, necə hesab edir? – “anything past smb.”, nəyə qadir? – “past then”, would not put” – xəbərdir, “anything” – qeyri-müəyyən əvəzlikdir, “past” – sözünüdür.

İkinci baxışa görə: nə edir? – “would not put past”, - nə edir? - “would not past anything past then”. Buraya əlavə olunmuş komponent “then” həmin frazeologizmin obyekt idarəsini təmsil edir. ... kimi feli frazeologizmin bir çoxu zəif idarəetmə qabiliyyətinə malikdir. Həmçinin zəif idarə edilən söz formaları obyekt mənasında və qeyri-obyekt mənasında çıxış edir. Absolyutiv şəkildə işlədilən və hansısa bir təyin edici tələb etməyən frazeologizmlər zəif idarəetmə qabiliyyətinə malik (5, səh. 27).

Frazeologizmin fel komponenti ətrafında formalaşan ifadələri bir daha nəzərdən keçirək:

Nitq və təfəkkür mənalı leksik-semantik fellər qrupuna aid olan frazeologizmlər: “danışmaq, demək, söyləmək, soruşmaq” – nəyi, nə haqda, nə kimi ... fikirləşmək, düşünmək, əmin olmaq – nəyi, nə haqqında ... sözlər təyin edici tələb edir. Məsələn: *to pass judgement to take, the lead in; to swing the led on; to give a lead of; to let drop about; to lick boots for ...; to flow the lid off; to give the lie to; to get a load of; to chop logic on; to make love with; to lie law for; to make a fool of ...* və s.

Bəzi hallarda cümlələrə fikir verdikdə, müşahidə etmək olur ki, elə bil ki, bununla bağlı törənən suallar, frazeoloji bütövlüyün içərisində artıq həll olunub və böyük kontekstə çıxarılması tələb olunur.

Belə ki, *to saw the air, to take the air, to chew the fat, to give check, to chew the food, to come clean, to crack wife, to cry craven, to give credence, to make a dent, to cry craven, to give the game away, to make the grade, to let down one's hair, to lose one's head; to crack a joke, to pull smb's leg, to shake a leg, to hand a lemon, to give a lesson, to let fly to sit on the lid, to lay down the life, to lose life, to pass lips, to take a land off* və s. kimi əksər feli vahidlərdə obyekt məsələsi bir növ frazeologiya daxilində həll olunmuşdur. Belə ki, onların cümlədə işlədilməsi zamanı frazeologizmin obyekt idarə etməsi heçə enir.

İngilis dilində işlənən aşağıdakı feli frazeologizmlərə nəzər yetirdikdə, bunun əyani şahidi olacağıq: *ingilis dilində: to make one's day, to get off one's bike, to darken smb's door (s), to rose smb.'s bill, to break one's fast, to move smb's blood, to keep one's distance, to burst smb's boiler, to make smb's gorge ride, to shoot one's bolt; to pay smb. back in his own coin; to keep in smb's good books; to pay one's devoirs; to know smb. like a book; to make smb.'s heart bled; to keep smth. within, bounds; to take off one's coat, to get one's brains fried, to close one's eyes, to keep the bulge on smb, to strike one's colours, to wake it one's business; to step on smb.'s coins, to cut one's capable; to best smb. at his own game.*

Buradan aydın olur ki, frazeologizm özü bütövlükdə, ya da frazeologizmin fel komponenti qoşulduğu cümlənin xəbəri funksiyasını yerinə yetirir. Bu zaman leksik vahidlər kimi, frazeologizmlər də müəyyən qrammatik kateqoriyalara malikdir, məsələn, feli frazeologizmlə felin növ, zaman, forma, şəxs, cins və s. kateqoriyaları xasdır (6, səh. 21).

Feli frazeoloji birləşmələrin təxsisatından asılı olmayaraq, bütün mövzularda yazılmış nəticələrə mətnlərdəki sözü yekunlaşdırmaq, “ara söz kimi işlətmək”, “abzası müəyyənləşdirmək, ümumiyyətlə, hər hansı mətnin strukturunda özünə yer tutmaq imkanları başqa növ frazeologizmlərdən qat-qat üstündür”.

Əsasən ona görə ki, onlar ümumi mətn parçasına da aid edilə bilər, cümlədən başlamış böyük frazalardakı ümumi fikirlə uyğunlaşdırılır. Elmi-texniki əsərlərdən frazeoloji birləşmələr dar çərçivədə işlənilə bilər – bu mühtidə onların formalaşması imkansızdır. İctimai-siyasi ədəbiyyatda və publisistik yazılarda isə, frazeoloji birləşmələrin həm işlənməsi, həm də formalaşması mümkündür. Bu mənada ictimai-siyasi mətn, bədii ədəbiyyatda çox yaxınlaşır. Lakin onlar dar tematik istiqaməti, janr təxsisatı ilə seçilir. Publisistikada hər cür frazeologizmə yer olur. Burada formalaşan frazeoloji birləşmələrin məzmununu, ümumi mənası yalnız ictimai-siyasi mahiyyəti ilə fərqlənir. Siyasi ədəbiyyatda mətbuat materialları getdikcə ictimai həyatda daha böyük rol oynamağa başlayır. Siyasi leksika və frazeologiya gündəlik dil həyatında geniş şəkildə işlənilir.

Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə, “siyasət dilinin ən mütəhərrik hissəsi, məhz, frazeologiyadır və bu mütəhərriklik, dinamiklik ideoloji şəkildə baş verən konfrantasiyalar nəticəsində gündən günə daha da güclənir” (2, səh. 135).

Hər bir feli frazeoloji vahid öz növbəsində məzmununa görə fərdi tək səciyyə daşıyır. Bu mənada aşağıda qeyd etdiyimiz bir qrup birləşməyə diqqət yetirməyimiz məqsədəuyğun olardı. Məsələn:

to have a swim, to have a smoke, to have a talk, to take a walk, to give a laugh, to give a look force a smile, make a flush, get a talk with və bir sıra buna bənzər tipik feli frazeoloji birləşmələr vardır ki, onlar semantik cəhətdən sadə fellərin ekvivalentidir – *to talk, to look, to smile, to smoke, to laugh* və s. eyni zamanda qeyd etməliyə ki, onlar daha çox ekspressivlik, sintaktik cəhətdən genişlənmiş bir variantdır. Məsələn:

She only gave him one of her deep glaming smiles; and there was there was that glame the had given him.

Bu tip birləşmələrdən bəhs edərkən A.İ.Smirnitski qeyd edir ki, *to have a smoke; to have a glance* və digərləri konversiya almış fellərə uyğun gəlir və adətən belə birləşmələrlə birlikdə işlənilir. (7, səh. 100).

Araşdırmalardan da aydın olur ki, dilin frazeoloji baxımdan zənginləşməsində, feli frazeoloji birləşmələrin çox böyük və önəmli rolu vardır.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilin üslubiyatı. Oçerklər. Bakı. Elm və Təhsil, 1970, səh. 213. (1)
2. Abdullayev Ə.Z. Dil. Siyasət. Sosial tərəqqi. Bakı: BDU, 1997, səh. 379. (2)
3. Bayramov N.A. Azərbaycan dilində sabit söz birləşməsi. Feli sabit söz birləşmələri// Dilçilik məcmuəsi. XIV s. Bakı: Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutu, 1960, səh. 19-28. (3)
4. Смирнитский А.И. Лексикология английского языка. М, 1956, стр. 295 (4)
5. Звегинцев В.А. Предложение и его отношение к языку и речи М: Издательство МГУ, 1976, стр. 307. (5)
6. Жуков В.П. Фразеологизмы и слово Она материалe русского языка). Автореферат диссертации. Доктор филологических наук. Л. 1967, стр. 38. (6)
7. M.B.Sürek. Mtiisir İngiliz dilində feli frazeoloji vahidlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri dissertasiya işi. Bakı – 2015, səh. 141. (7)

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

Açar sözlər: frazeologiya, feli frazeoloji birləşmələr, metodlar, idarəetmə xüsusiyyətləri, idarəetmə metodları, idiomlar, atalar sözləri, zərb məsələlər, ekspressivlik, emosionallıq, nita və təfəkkür, ədəbi dil komponentləri.

Ключевые слова: фразеология, глагольные фразеологические сочетания, методы, функции управления, методы управления, идиомы, пословицы, поговорки, выразительность, эмоциональность, речь и мысль, компоненты литературного языка.

Key words: phraseology, verb phraseological combinations, methods, menegment features, menegment methods, idioms, proverbs, sayings, expressiveness, emotionality, speech and thought, literary language components.

Xülasə

Frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi, demək olar ki, yarıdan çoxu ümumxalq dilinin məhsuludur. Frazeologiya demək olar ki, xalq tərəfindən yaradılmışdır. Onların izləri xalq yaradıcılığı nümunələrinə, folklorə, xalq deyim tərzinə və xalq duyumlarına, dialekt və şivələrə gedib çıxır. Dünya xalqlarının öz danışqlarında yaratdıqları frazeoloji vahidlərin yalnız cüzi bir hissəsi, yazılı ədəbiyyatda qeydə alınan qismi toplanmış və ədəbi dilin frazeologiyasına daxil edilmişdir. Şifahi dildə yaşamaqda olan və yazıya alınmamış frazeologizmlər isə, o xalqın dilində qorunub saxlanmış və dilin frazeoloji baxımdan zənginləşməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdir. Feli frazeoloji birləşmələrində müəyyən hissəsi şifahi dildə, gündəlik həyatımızda işlənməklə yanaşı, frazeologiyanın inkişafında az əhəmiyyət kəsb etmir. Bütün bu yanaşmalar frazeologiyanın bütün sahələr boyunca işlənməsinə öz töhfəsini vermiş olur.

Резюме

Большинство фразеологизмов, чуть ли не более половины, являются продуктами просторечия. Фразеология почти создана народом. Их следы восходят к образцам народного творчества, фольклора, народных поговорок и народных чувств, говоров и говоров. Лишь малая часть фразеологизмов, созданных народами мира в их разговорах, часть, зафиксированная в письменной литературе, была собрана и включена во фразеологию литературного языка. Фразеологизмы, живущие в встной речи и не записанные, сохранились в языке этого народа и приобрели чрезвычайно важное значение во фразеологическом обогащении языка. Определенная

часть глагольных фразеологических сочетаний используется в устной речи, в нашей повседневной жизни, но имеет немаловажное значение в развитии фразеологии. Все эти подходы способствуют развитию фразеологии во всех областях.

Summary

Most of the phraseological units, almost more than half, are products of the common language. Phraseology was almost created by the people. Their traces go back to examples of folk creativity, folklore, folk sayings and folk feelings, dialects and dialects. Only a small part of the phraseological units created by the peoples of the world in their conversations, the part recorded in the written literature, was collected and included in the phraseology of the literary language. Phraseologisms living in the oral language and not written down were preserved in the language of that people and became extremely important in the phraseological enrichment of the language. A certain part of verb phraseological combinations is used in oral language, in our daily life, but it is not of little importance in the development of phraseology. All these approaches contribute to the development of phraseology in all fields.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Məcid Abdulla oğlu İsmixanov¹⁵, Nəzakət Bəylər qızı İmamverdiyeva¹⁶
**ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN NƏZƏRİ İRSİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI,
 ONLARIN TƏDRİSİ MƏSƏLƏLƏRİ**

Müstəqil Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyevin nəzəri irsində milli dövlətçilik, müstəqillik, onun möhkəmlənməsi və inkişafı, bu istiqamətdə gənclərin tərbiyəsi məsələləri mühüm yer tutur. Onun fikrinə, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi, milli müstəqilliyimizin taleyi gənc nəslin yeni ruhda, milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyə olunmasından asılıdır. Azərbaycan Respublikası gənclərinin Birinci forumunda “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” mövzusunda söylədiyi nitqində (2 fevral 1996-cı il) Ulu Öndər gənclərə müraciətlə deyirdi: “Siz Azərbaycanın gələcəyisiniz. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir Azərbaycan vətənpərvəri Azərbaycanın gələcəyi haqqında düşünməlidir. Hər bir Azərbaycan gənci öz həyat yolunu müstəqil Azərbaycan Respublikasının gələcək yolu kimi qəbul etməlidir. Gənclərimizin əsas vəzifəsi özünü müstəqil Azərbaycan Respublikasının inkişafına həsr etməkdən, müstəqil Azərbaycan Respublikasının yaranmasına və əbədi olmasına həsr etməkdən ibarət olmalıdır” [3, s. 7].

Ümummilli Liderimiz gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda, milli dövlətçilik prinsipləri əsasında tərbiyəsinə böyük əhəmiyyət verir, təhsil-tərbiyə işini milli məqsədlər, mənafeələr, milli ideologiya konsepsiyası üzərində qurmağı vacib hesab edirdi. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində Ulu Öndər milli ideologiyamızın formalaşması sahəsində alimlərin, müəllimlərin üzərinə çox iş düşdüyünü qeyd edirdi: “Ona görə də lazımdır ki, ümumiyyətlə, düşünən beyinlərimiz – alimlərimiz və o cümlədən təhsil sahəsində çalışan müəllim orlusunu milli ideologiyamızın formalaşması üçün öz fəaliyyətini artırsın. Bu ideologiyamızı qurmaq, təşkil etmək, eyni zamanda əməli surətdə həyata keçirmək lazımdır. Bu baxımdan indi məktəblərdə çox iş görmək lazımdır” [1, s.286].

Gənclərimizin milli ruhda, milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyələnməsini vacib sayan Heydər Əliyev bu işdə humanitar fənlərin – Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi fənlərinin rolunu yüksək qiymətləndirirdi. O göstərirdi ki, məktəblərdə bizim milli-mədəni, tarixi ənənələrimiz yaxşı öyrədilməlidir: “Tariximizi, tarixi köklərimizi yaxşı bilmədən, onlara hörmət etmədən müstəqil dövlətimizi gələcəkdə yaxşı qura bilmərik. Tarixi keçmişimizin çoxu ədəbiyyatda əks olunub. Azərbaycan xalqının zəngin ədəbi irsi var. Ona görə də ədəbi irsimizin gənclərə çatdırılması, tədris olunması çox mühüm bir işdir. Buna ciddi fikir vermək lazımdır” [1, s. 287]. Ulu Öndər bunlarla yanaşı, məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisinə mühüm diqqət yetirilməsini də vacib sayır və qeyd edirdi ki, biz öz dilimizlə fəxr edə bilirik. Çünki dilimiz zəngindir, mədəniyyətimiz zəngindir və bunların hamısı da ana dilimizlə, Azərbaycan dili ilə bağlıdır.

“Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. Ona görə hər bir gənc öz ana dilini, Azərbaycan dilini gərək ən incəliklərinə qədər bilsin və bu dildən istifadə etsin. Biz müstəqil Azərbaycanda Azərbaycan dilini dövlət dili etdiyimiz kimi, cəmiyyətimizdə də, xalqımızın içində də Azərbaycan dilini mütləq hakim dil etməliyik” [1, s. 514].

Heydər Əliyev Azərbaycan dili və ədəbiyyatının öyrənilməsini təkcə bilik və bacarıqların aşılması baxımından deyil, həm də gənc nəslin mənəvi tərbiyəsi, xüsusən vətənpərvərlik tərbiyəsi baxımından yüksək qiymətləndirirdi. O, Azərbaycan Respublikası gənclərinin Birinci forumunda söylədiyi nitqində gənclərə müraciətlə demişdir: “Öz ana dilimizi – Azərbaycan dilini yaxşı mənimsəmək lazımdır, bu dili sevmək lazımdır. Çünki öz dilini bilməyən, öz dilini sevməyən adam öz tarixini yaxşı bilməyəcək, bizim ədəbiyyatımızı, mədəni köklərimizi bilməyəcək, milli-mədəni ənənələrimizi bilməyəcək. Onları bilməsə, o, vətənpərvər olmayacaq, onda milli vətənpərvərlik duyğuları, hissiyyatı olmayacaqdır” [3, s. 22]. Ulu Öndər “Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərdir” mövzusunda söylədiyi nitqində fikrinə yekun vuraraq göstərir ki, ümidvaram, bizim gənclərimiz tariximizi daha da dərinədən öyrənəcək, doğma Azərbaycan dilimizi mükəmməl mənimsəyəcək və bunlar hamısı hər bir gənc Azərbaycan övladında yüksək vətənpərvərlik hissləri yaradacaqdır.

Ümumilliyimiz milli ideologiyamızın ifadə vasitəsi olan müstəqil Azərbaycanın dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişaf etdirilməsi və gənc nəslin əsl vətəndaş kimi gələcək həyata hazırlanmasını məktəbin mühüm vəzifəsi hesab edirdi. Respublika təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində (31 avqust 1999-cu il) o, müəllimlərə müraciətlə deyirdi: “İndi bizim təhsilimizin məqsədi gənc nəsle, uşaqlara təhsil verib onları gələcəyə hazırlamaqdır. Amma bununla yanaşı ən böyük məqsədi Azərbaycan vətəndaşı hazırlamaqdır. Gərək hər bir insan eyni zamanda həm də vətəndaş olsun. Mütləq vətəndaş olsun! Gərək dövlətinə sadıq, millətində sadıq, ənənələrinə sadıq, xalqına sadıq vətəndaş olsun” [1, s. 458].

Ulu Öndər məktəbdə oxuyan uşaqların gələcək arzu və istəklərinə uyğun olaraq müxtəlif fənlərə, peşələrə meyil etmələrinə baxmayaraq, orta məktəblər üçün müəyyən şərtlərimiz vardır ki, onları həyata keçirməlidir: “Ana dilini bilməlidirlər, ədəbiyyatımızı bilməlidirlər, bizim tariximizi bilməlidirlər, bizim mədəniyyətimizi bilməlidirlər”. Heydər Əliyev gənclərin məktəblərdə ilk addımlardan vətənpərvərlik əhvali-ruhiyyəsi ilə tərbiyə olunmasını vacib hesab edir və deyirdi ki, “məktəbdə bütün dərslər, xüsusən humanitar fənlər gərək gənclərimizdə Vətənə sədaqət, vətənpərvərlik ruhu aşılasın, tərbiyə etsin və bunlar hər bir gəncin qəlbində, sarsılmaz bir qalaya çevrilsin. İnsan gərək həyatının hər dövründə, fəaliyyətinin bütün sahələrində öz Vətəninin, ölkəsinin qayğıları ilə yaşasın, həm onun iqtisadiyyatının, həm siyasətinin, həm də mədəniyyətinin qayğısı ilə yaşasın” [1, s. 289].

¹⁵ BDU-nun Pedaqogika kafedrasının professoru m.ismixanov@mail.ru

¹⁶ BDU-nun Pedaqogika kafedrasının dosenti naza-52@mail.ru

Ulu Öndər gənclərin milli-mənəvi ruhda tərbiyəsi işində məktəblə yanaşı ailələrin, valideynlərin də üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü, məktəblərin bu sahədə ailələrlə iş aparmasını zəruri hesab edirdi. O göstərirdi ki, bəziləri bu məsələyə o qədər də fikir vermirlər, bəzən uşağın təhsil və tərbiyəsinə biganə qalırlar, hesab edirlər ki, uşaq elə diplom alsın gedib işləyəcək. Ancaq onlar səhv edirlər. Ulu Öndər valideynlərə müraciət edərək deyirdi: “Hər bir ailənin, hər bir valideynin bütün başqa qayğılardan ən böyük qaygısı öz uşaqlarını Azərbaycanın sağlam, bilikli, yüksək mənəviyyətli vətəndaşları kimi böyütməkdir. Bu gün məktəbə gedən uşaqlar Azərbaycanın vətəndaşı – yüksək mənada vətəndaş, yüksək biliyə malik olan vətəndaş, dövlətçiliyə sdaqətli vətəndaş olmalıdır” [1, s. 515].

Ümummilli Liderimiz gənc nəslin mili dövlətçilik, vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsindən danışıraq məktəblərdə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, Azərbaycan tarixi dərslərinin keyfiyyətinə böyük əhəmiyyət vermişdir. Keçmiş Sovetlər dövrünün rusdilli məktəblərindən danışarkən qeyd edir ki, “O vaxt bu məktəblərdə böyük bir qüsurluq var idi. Bu da ondan ibarət idi ki, rus dilində təhsil verərək azərbaycanlı uşaqlara, balalara Azərbaycan dilini yaxşı öyrədə bilmirdilər. Bu, heç kəsin qusuru deyil. Çünki rus dili hakim dil olduğuna görə Azərbaycan dilinə o qədər də fikir verirdilər. Müəllim çalışırdı, amma şagird fikir verirdi”.

O vaxt təkə Azərbaycan dilinin yox, Azərbaycan ədəbiyyatı, tarix dərslərinin öyrənilməsində də vəziyyət belə idi. Ulu Öndər bu cür tədrisin mənfi nəticələrindən danışarkən qeyd edir ki, “Bəzən bu rus məktəblərində təhsil almış, Azərbaycan dilinə meyl göstərməmiş gənclərdən Nizaminin, Füzulinin, Nəsiminin, Vaqifin, yaxud da bizim müasirlərimiz olan şair və yazıçıların şerlərini soruşanda gördüm ki, onlardan xəbərləri yoxdur. Onlar, məsələn, Nizaminin rus dilinə tərcümə olunmuş poemalarını, şerlərini oxuyurdular. Amma sən onu nə qədər oxusan da, Nizami sənə qəlbəniə yatmayacaq. Oxusalar da, bunlar Azərbaycan dilində olan şerlər deyildi. Ona görə də rus dilində təhsil alan adamların, təəssüf ki, Azərbaycanın tarixi, onun zəngin mədəniyyəti, zəngin ədəbi irsi haqqında məlumatları çox az idi” [5, s. 211-212].

Ulu Öndər vaxtilə rus təhsili alan, hazırda dövlət qulluğunda çalışan və bir dəfə də olsa Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında olmayan yüksək vəzifəli şəxslərdən misal çəkərək belə nəticəyə gəlir: “Təbiidir ki, o, Azərbaycan dramaturqlarının, yazıçıların, şairlərinin əsərlərini bilməyəcək. Çünki nə oxuyub, nə də tamaşa edib. Əgər gedib teatra tamaşa etsəydi, onda heç olmasa bilərdi. Bax, bu bizim yaxın keçmişimizin əziyyətləridir”. İndi biz müstəqil dövlətik. Bizim dövlət dilimiz, ana dilimiz Azərbaycan dilidir. Tədris hər yerdə Azərbaycan dilində getməlidir. Ancaq o yerlərdə ki, rus əhalisi üçün, yaxud bəzi rusdilli insanlar üçün tədris rus dilində gedir, orada mütləq Azərbaycan dili, Azərbaycan tarixi, Azərbaycan ədəbiyyatı tədris edilməlidir. Ona görə bizim tariximizə, ədəbiyyatımıza, mədəniyyətimizə aid olan fənlər üzrə rus dilində də kitablar, dərslilər buraxılsın ki, həmin rus bölməsində təhsil alan gənclər onları rus dilində oxusunlar. Amma yenə də deyirəm, yaxşı olar ki, onlar Səməd Vurğunun şeirini Azərbaycan dilində oxusunlar. Çünki onun rus dilində tərcüməsi o dadı, o hissiyyəti vermir. Bax, bu, əsas məsələlərdən biridir” [5, s. 212].

Ulu Öndər başqa dilləri öyrənmək, xarici dildə təhsil almaq məsələsinə də münasibət bildirmiş, onu müasir dünyanın tələbi kimi qiymətləndirmişdir. “Müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə əlaqəsi insanların bir çox dil bilməsini tələb edir. Hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini bilsin. Mən arzu edərdim ki, Azərbaycan gənci Şekspiri ingilis dilində oxusun, Puşkini rus dilində oxusun, Nizamini, Füzulini, Nəsimini Azərbaycan dilində oxusun” [3, s.22]. Xarici ölkələrdə təhsil alan gənclərə Ulu Öndər tövsiyə edirdi ki, “Hər bir azərbaycanlı Azərbaycan dilini, dövlət dilini yaxşı bilərək, onu işlək dil hesab edərək, eyni zamanda başqa dilləri – ingilis dilini də, rus dilini də, fransız dilini də, digər dilləri də bilsin. Başqa dilləri öyrənmək, mənimsəmək lazımdır. “Gənclərimiz nə qədər çox dil bilirsə, bir o qədər zəngin dünyagörüşünə malik olacaqdır. Amma ən əsası ondan ibarətdir ki, hər bir Azərbaycan vətəndaşı, hər bir azərbaycanlı öz ana dilini – Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir”. Heydər Əliyev gənclərə tövsiyə edirdi ki, «xarici ölkələrdə təhsil alarkən, həmin ölkənin dilini öyrənərkən öz dilinizi heç vaxt unutmayın və öz ana dilinizi heç bir başqa dilə dəyişməyin. Xalqın, millətin, insanın öz ana dilindən əziz heç bir şey ola bilməz” [1, s. 377-378].

Doğma dilimiz – Azərbaycan dilinə yüksək qiymət verən Ümummilli Liderimiz deyirdi ki, “Bu, müstəqil Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının ən böyük milli sərvətidir. Hər bir xalq öz dili ilə yaranır. Ancaq xalqın dilini yaşatmaq, inkişaf etdirmək və dünya mədəniyyəti səviyyəsinə çatdırmaq xalqın qabaqcıl adamlarının, elm, bilik xadimlərinin fəaliyyəti nəticəsində mümkün olur” [1, s. 81]. Bu sahədə Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Hələ 1969-cu ildə Bakı Dövlət Universitetinin 50 illik yubileyində çıxış edərkən öz ana dilində, Azərbaycan dilində danışıq və bu böyük bir sensasiya kimi qəbul olunmuşdu. Bu da təsadüfi deyildi. Sovetlər birliyində həyata keçirilən ruslaşdırma siyasəti, rus dilinin rəsmi dövlət dili statusu şəraitində bu qeyri-adi hadisə idi, hamını, xüsusən ziyalıları təəccübləndirirdi. Sonralar Ulu Öndər Heydər Əliyev bu barədə belə demişdir: “Bəziləri mənə bu hadisə münasibətilə təbrik edirdilər, minnətdarlığını bildirirdilər. Dilini sevən, milli ruhla yaşayan insanlar doğrudan da bunu böyük bir hadisə kimi qəbul etdilər. Mən isə onlara dedim ki, burada bir qeyri-adilik yoxdur, nahaq təəccüb edirsiniz, bu mənim ana dilimdir və ana dilində çıxış etmək elə böyük bir qəhrəmanlıq da deyildir. Ana dilini bilməmək isə, ana dilini qiymətləndirməmək isə, şübhəsiz ki, xalq qarşısında qəbahətdir” [1, s. 302].

Əslində, Sovet dövründə bütün rəsmi tədbirlərin rus dilində aparılması ənənəsinin olduğu bir vaxtda Heydər Əliyevin rəsmi tədbirdə öz doğma dilində, Azərbaycan dilində çıxış etməsi böyük cəsarət, qəhrəmanlıq idi. Bu Ulu Öndərin doğma ana dilinə, Azərbaycan dilinə, xalqına sevgi və məhəbbətindən, milli dövlətçilik, müstəqillik, Azərbaycançılıq ideyalarından irəli gəlirdi. Ümummilli Liderimiz sonrakı dövrlərdə də – rəsmi və qeyri-rəsmi tədbirlərdə, zəhmətkeşlərlə görüşlərində doğma ana dilində çıxış etmiş, dilimizin zənginliyindən, gözəlliyindən, ifadə imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Bununla yanaşı Ulu Öndər çoxcəhətli dövlət - idarəetmə fəaliyyəti

dövründə ana dili problemini daim diqqət mərkəzində saxlamış, özünün dil strategiyasını, “Dil siyasətini” hazırlayb həyata keçirməyə çalışmışdır. Onun ölkəyə rəhbərliyi dövründə SSRİ-nin Mərkəzi hökumətinin etirazına və müqavimətinə baxmayaraq 1978-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyada Azərbaycan dilinin Dövlət dili statusu təsdiq edilmişdir. Sonrakı illərdə Ulu Öndər Dövlət dili siyasətini daha da gücləndirmiş, Azərbaycan dilinin daha da inkişafı üçün bir sıra Fərmanlar vermişdir:

1. “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (18 iyun 2001-ci il)
2. “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (1 avqust 2001-ci il).
3. “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu”nun tətbiq edilməsi barədə” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (4 yanvar 2003-cü il).

Gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər əsasında formalaşmasında yeni əlifbaya – kiril əlifbasından latın əlifbasına keçmək böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Ulu Öndər köhnə dərslərlərin dəyişilməsi, müstəqil Azərbaycanın tarixinə, həyatına uyğun yazılmasını vacib sayırdı: “Çünki məktəblərdə tarix, ədəbiyyat dərsləri, humanitar sahəyə aid başqa dərslər köhnə dərsləklər əsasında aparılırsa, onlar bizə xeyir gətirmir. Biz yeni əlifbaya – latın əlifbasına keçmişik. Bizim bu günümüz, gələcəyimiz məhz latın əlifbası ilə bağlıdır. Əgər biz tezliklə bütün sahələrdə latın əlifbasına keçməsək, gecikmiş olacağıq. Bu işlər məktəblərdə xüsusilə təşkil olunmalıdır” [1, s. 385]. Ulu Öndər vaxtilə kiril əlifbası ilə oxumuş yaşlı nəslə müraciət edərək deyirdi ki, «bir balaca özünüzi əziyyətə salın və tezliklə kiril əlifbasından xilas olun”.

Ümummilli Liderimiz ana dilinin – Azərbaycan dilinin öyrədilməsində, daha geniş miqyasda yayılmasında müəllimlərin üzərinə mühüm vəzifə düşdüyünü qeyd edərək deyirdi: “Tədrisin, tərbiyənin bu sahədə çox əhəmiyyəti vardır, xalqımızı, millətimizi, gənclərimizi vətənpərvərlik hissi ilə tərbiyə etmək təhsilin əsas istiqaməti, hissəsi, məktəblərimizin, müəllimlərimizin borcudur”. Ulu Öndər müəllimlərə müraciətlə deyirdi: “Siz uşaqlara hərtərəfli təhsil verməlisiniz. Uşaqlar gərək orta məktəblərdə xalqımızın zəngin tarixini, mədəniyyətini, mənəviyyatını, ənənəvi dəyərlərini uşaqlara öyrətmək, çatdırmaq, uşaqları məhz həmin ənənələr ruhunda tərbiyə etmək müəllimlərin müqəddəs borcudur” [1, s. 386].

Ulu Öndər müəllimlərin vəzifələrindən danışarkən Azərbaycanın gələcəyi üçün onların məsuliyyət hissəsinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşündəki nitqində (31 avqust 1994-cü il) Heydər Əliyev müəllimlərə müraciətlə deyirdi: “Gənclər bizim gələcəyimizdir. Müstəqil Azərbaycanın gələcəyi gənclərin əlindədir, gənclərə veriləcəkdir. Ona görə də məktəbdə gənclərimizi nə qədər yaxşı, hərtərəfli hazırlasalar, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi də o qədər müvəffəqiyyətli, uğurlu, parlaq olacaqdır. Məktəb, müəllimlər Azərbaycanın gələcəyi üçün böyük məsuliyyət daşıyır” [1, s. 285].

Azərbaycan dilinin öyrədilməsinə böyük əhəmiyyət verən Heydər Əliyev məktəblərdə ana dilinin tədrisinə mühüm diqqət yetirilməsini vacib sayırdı. Azərbaycan dilinin böyük söz ehtiyatına malik, zəngin bir dil olduğunu qeyd edərək deyirdi: “Ancaq lazımdır ki, Azərbaycan dilinin bu zənginliyi, bu böyük imkanları orta məktəbdə ilk təhsilə başlayan hər bir gənc tərəfindən mənimsənilə bilsin və gənclərimiz artıq orta məktəbdə öz dilini – ədəbi dilini, mədəni dilini yaxşı mənimsəsin, öz dilində yaxşı danışa bilsin, öz dilində fikrini ifadə edə bilsin” [1, s. 288].

Heydər Əliyev müəllimin nitq qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə yiyələnməsini, bu sahədə uşaq və gənclərə nümunə olmasını vacib sayır və qeyd edirdi ki, müəllim elmi biliklərdən əlavə, yaxşı niqətə, dil qabiliyyətinə, natiqlik məharətinə, bütün başqa pedaqoji keyfiyyətlərə yiyələnməlidir ki, bütün bunlar ona həqiqətən yaxşı tərbiyəçi olmaq imkanı versin. Əgər müəllim dərslər dediyi dildə öz fikrini anlaşıqlı şəkildə şərh edə bilmirsə, onun verdiyi dərslərin faydası az olar.

Müəllimin nitq qabiliyyəti, natiqlik məharəti ilə bağlı Heydər Əliyevin qiymətli fikirləri təkcə dil-ədəbiyyat müəllimləri üçün deyil, bütün müəllimlər üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ulu Öndərin özünün nitqi də bu sahədə gözəl nümunədir. Onun nitqində natiqlik sənətinin bütün xüsusiyyətləri öz parlaq əksini tapmışdır: natiqlik sənətinin mahir ustası kimi Heydər Əliyevin niqti özünün gözəlliyi, məntiqiliyi, elmiliyi, sadəliyi, aydınlığı, dəqiqliyi, inandırıcılığı, təsirliliyi, cəlbediciliyi, səlisliyi, ifadəliliyi, dolğun məzmunu, axıcılığını, dinləyicilərin səviyyəsinə uyğunluğu, emosionallığı ilə seçilir. Bütün bunlar Ulu Öndəri natiqlik sənətinin, nitq mədəniyyətinin mahir ustası kimi səciyyələndirir. Bu xüsusiyyətlərinə görə Ümummilli Liderimiz hamı üçün, o cümlədən müəllimlər üçün gözəl nümunədir.

Ümummilli Lider məktəbdə, ali məktəbdə təhsil və tərbiyə işinin keyfiyyəti üçün mənəvi saflıq, düzlük, ədalət mühitinin yaradılmasını da vacib sayırdı. O deyirdi ki, ədalət hər yerdə lazımdır, amma məktəbdə, ali məktəbdə ədalət hamısından çox lazımdır. Ulu Öndər bunu onunla izah edirdi ki, uşağın, gəncin şəxsiyyətinin bir formalaşma prosesi var. O proses də uşaqlıq dövründə, orta və ali məktəbdə keçir. Əgər orada gənc, uşaq ədalətsizliklə rastlaşsın, onda belə təsəvvür yaranır ki, elə bu dünya ədalətsiz dünyadır. Ulu Öndər müəllimlərə müraciətlə deyirdi: “Buna yol vermək olmaz. Ən əsası ona görə ki, biz müstəqil Azərbaycanın gələcəyini formalaşdırırıq, müstəqil Azərbaycanın vətəndaşlarını formalaşdırırıq və məktəbdə, universitetdə formalaşan gənc Azərbaycanın gələcək fəal vətəndaşı gərək, birincisi, mənəviyyatca saf olsun. Ona görə də gərək mənəvi saflıq ali məktəblərdə, orta məktəblərdə hökm sürsün. Gərək o, vətənpərvərlik hissi ilə yaşasın, vətənpərvərlik hissi ilə tərbiyə olunsun. Ona görə də gərək onun müəllimləri, tərbiyəçiləri özləri vətənpərvər olsunlar, vətənpərvərliyi gənclərə aşılaya bilsinlər. Onlar gərək Azərbaycan dövlətinə, millətinə, Azərbaycanın gələcəyinə sadıq vətəndaşlar olsunlar. Bunların hamısı məktəblərdə, universitetlərdə formalaşmalıdır” [1, s. 463-464].

Bu il anadan olmasının 100 illiyini qeyd etdiyimiz Ümummilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan dili, ədəbiyyatı və onların tədrisi ilə bağlı zəngin nəzəri irsi, parlaq nümunəsi gənc nəslin tərbiyəsi və müəllimlərimizin elmi-pedaqoji inkişafı baxımından qiymətli mənbədir. Bu zəngin mənbəni dərindən öyrənmək, gənc nəslin vətənpərvərlik, azərbaycançılıq və Heydər Əliyev nümunəsində tərbiyəsi işində geniş istifadə etmək lazımdır.

stifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı: Təhsil, 2002.
2. Heydər Əliyev. Fəal həyat mövqeyinin formalaşdırılması: mənəvi tərbiyənin təcrübəsi və aktual problemləri. Bakı: Azərəşr, 1979.
3. Heydər Əliyev. Azərbaycan Respublikası gənclərinin I forumunda nitqi. Bakı: Azərbaycan, 1996.
4. Heydər Əliyev. Təhsilin inkişafına dövlət qayğısı (Bakı şəhərinin təhsil işçiləri ilə görüşdə nitqi: 31 avqust 1994). "Azərbaycan" qəzeti, 1 sentyabr, 1994-cü il.
5. Azərbaycan təhsili müstəqillik illərində (Heydər Əliyevin anadan olmasının 80 illiyinə həsr olunur). Bakı: Çapağlı, 2003.

Açar sözlər: Heydər Əliyev – Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, onların tədrisi, milli-mənəvi və vətənpərvərlik tərbiyəsi

Ключевые слова: Гейдар Алиев – Общенациональный Лидер Азербайджанского народа, Азербайджанский язык и литература, их преподавание, национально-духовное и патриотическое воспитание

Key words: Heydar Aliyev - the national leader of the Azerbaijani people, Azerbaijani language and literature, their teaching, national-spiritual and patriotic education

Ulu öndər Heydər Əliyevin nəzəri irsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, onların tədrisi məsələləri
Xülasə

Məqalədə Ümummilli Lider Heydər Əliyevin nəzəri irsində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, onların tədrisi məsələləri öz əksini tapmışdır. Xalqımızın milli sərvəti, habelə gənc nəslin milli dövlətçilik, vətənpərvərlik, milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsinin təsirli vasitəsi kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyatının rolu, əhəmiyyəti, öyrənilməsi və tədrisi ilə bağlı Heydər Əliyevin konseptual baxışları, qiymətli fikirləri nəzərdən keçirilmişdir. Bu zəngin irsi yaxşı öyrənmək və gənc nəslin milli-mənəvi dəyərlər ruhunda tərbiyəsi işində ondan istifadə etmək çağdaş pedaqogika elminin vacib vəzifəsini təşkil edir.

Вопросы Азербайджанского языка и литературы, их преподавание в теоретическом наследии Общенационального Лидера Гейдара Алиева

Резюме

В статье отражены вопросы азербайджанского языка и литературы, их преподавание в теоретическом наследии Общенационального Лидера Гейдара Алиева. Рассмотрены концептуальные взгляды и ценные идеи Г. Алиева о роли, значении и преподавании азербайджанского языка и литературы как эффективного средства воспитания подрастающего поколения в духе национальной государственности, патриотизма и национально-нравственных ценностей. Изучение богатого наследия Общенационального лидера Гейдара Алиева и использование ее в работе по воспитанию подрастающего поколения в духе национальных и нравственных ценностей является важной задачей современной азербайджанской педагогической науки.

M.İsmixanov, N.İmamverdiyeva

Azerbaijani language and literature their teaching in the aspect of the theoretical heritage of the national Lider Heydar Aliyev

Summary

In the article, the subjects of Azerbaijani language and literature and their teaching are reflected in the theoretical heritage of the National Leader Heydar Aliyev. The role, importance, learning and education of the Azerbaijani language with the national wealth of our people, as well as literature as an effective tool in raising the young generation in the spirit of patriotism and national-spiritual values. Heydar Aliyev's conceptual views and valuable ideas on education were reviewed. It is an important task of modern Azerbaijani pedagogical science to study this rich heritage and to use it in the studies of educating the young generation in the spirit of national and spiritual values.

Rəyçi: prof. H.Bayramov

Мурадова Лала¹⁷

ОСОБЕННОСТИ ДИАЛОГА КАК МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ
РУССКОМУ ЯЗЫКУ

В последние десятилетия развития научной мысли диалогичность рассматривается как всеобъемлющее явление человеческой жизни. Диалогичность – это и свойство исторического и культурного развития общества, и универсальный принцип организации мышления человека, обеспечивающий саморазвитие культуры, воспроизводство личности, способность коммуникации (М.М.Бахтин, В.В.Воробьев, Б.М.Лотман, Б.А.Успенский и др.).

Имеет смысл в этой связи рассуждать о диалогическом общении как факторе, играющем одну из основополагающих ролей в ценностной картине мира, так как все исторические и культурные процессы являются продуктом диалога, «взаимодействий этнических, социальных, религиозных, государственных общностей, следствием взаимоотношений человека с самим собой» (Дзюбенко, 1988). Ученые доказывают, что уже начальная структура человеческого общества была продуктом диалога, который на протяжении последующих столетий мог принимать различный характер, а именно: 1) в диалоге человека с земным миром и Космосом складывались мифы и народные обряды; 2) в ходе диалога культур происходило становление языковых форм; 3) в общении с внешним миром и собственным «Я» развивалась творческая мысль писателей, художников.

В ходе развития истории человечества диалог вели целые идеологические системы, народная и профессиональная культуры, научные школы (Свирида, 1993). И только в процессе грамотного, цивилизованного диалога люди находили истину, которая служила прогрессу.

Кроме того, каждый педагог, вступающий в диалогические отношения с аудиторией, обязан помнить, что важной характеристикой диалогического общения является уровень, на котором осуществляется контакт между партнерами. Интересна классификация уровней общения, которую предлагает А.Б.Добрович в книге «Общение – наука и искусство». Автор выделяет семь уровней: примитивный, манипулятивный, стандартизированный, конвенциональный, игровой, деловой и духовный (Добрович, 1987).

Примитивный уровень – собеседник не партнер, а «предмет».

Манипулятивный партнер – это соперник в игре, которую непременно надо выиграть.

Стандартизированный уровень – общение происходит на основе нескольких стандартов.

Конвенциональный уровень – это полноценное человеческое общение. Партнеры считаются друг с другом и с ситуацией в целом.

Игровой уровень превосходит конвенциональный тонкостью содержания и богатством оттенков.

Деловой уровень – партнер вызывает особый интерес как участник коллективной деятельности.

Духовный уровень – партнер воспринимается как носитель духовного начала. Собеседник стремится приблизиться в беседе к постижению высочайших ценностей человечества.

Духовность общения обеспечивается не отбором тем, а глубиной диалогического проникновения людей друг в друга.

Используя диалог как метод обучения, педагог задумывает тему диалога, готовит его, распределяет «роли» студентов в нем, прогнозирует результат, намечает продолжение диалога, в котором происходит общение участников учебного процесса. Это общение может развиваться как по схеме «преподаватель – студент», так и по схеме «студент – студент», так как именно совместная деятельность в классе делает возможным присвоение студентами цели и образцов действий, предлагаемых взрослыми, формирует независимость, самостоятельность, «открывает идеи и практику равноправия (Цукерман, 1985). Очевидно, что у студентов появляется желание в течение урока реализовать свою коммуникативную потребность. Это можно сделать в диалоге, которому присущи свои психолого-ситуативные и языковые особенности.

Полноценная реализация потребности человека в общении, по нашему мнению, напрямую зависит от коммуникативной деятельности преподавателя на уроке, так как умение педагога общаться с аудиторией – один из главных показателей его профессионализма. По мнению Т.А.Ладыженской, развитию коммуникативной деятельности учителя способствует наличие определенных задатков и способностей, таких как: отличная память, хорошо развитые автоматизмы мгновенного отбора нужных языковых средств, общительность как черта характера (умение слушать, сопереживать, сочувствовать и др.). Наличие подобного типа способностей – основа для выработки коммуникативных (речевых) умений профессионального характера (Ладыженская, 1963). Лишь педагог, превосходно знающий особенности диалога, может создать на уроке диалогическую обстановку.

Итак, учитывая изложенное выше взгляды современных ученых на учебный диалог, дает ему свое определение: **учебный диалог** – это метод обучения, реализуемый педагогом в форме речи на основе учебной ситуации в процессе общения с учениками, в ходе которого происходит обмен информацией и решаются учебные задачи.

Диалог как форма общения между людьми и учебный диалог как метод обучения имеют общие черты. **Во-первых**, в основе диалога должен находиться предмет диалога, и при этом он должен быть таким, чтобы существовало принципиальная возможность его рассмотрения с альтернативных точек зрения. **Во-вторых**,

¹⁷ BDU. Rus dili kafedrası Baş müəllim

«условием возникновения диалога является проблемная ситуация». **В-третьих**, важным условием возникновения диалогических отношений является положительное отношение партнеров друг к другу и признание ими некоторых общих правил взаимодействия. При этом партнеры по диалогу могут руководствоваться различными стратегиями поведения. **В-четвертых**, результатом диалога может быть решение проблемы или, наоборот, углубление конфликта и даже разрыв диалогических отношений. Последнее является наиболее серьезным негативным результатом диалога. Все остальные решения являются позитивными, хотя на практике могут проявляться различно (принятие решения, предложенного одним из партнеров; компромиссное решение; отказ партнеров от прежних позиций и совместная выработка новых позиций; нахождение частичного решения; принятие временного решения; отсутствие решения; углубление противоречий). В учебном диалоге нормативным является позитивный результат: ни одно решение проблемы не должно приводить к разрыву диалогических отношений между учителем и студентами. **В-пятых**, диалог имеет характерные только для него мотивационные схемы. Так как процесс высказывания делится между двумя людьми, говорящий может обходиться без собственного мотива высказывания. Очень часто на уроке мотивацией к возникновению диалога является высказывание учителя. При этом мотив, побуждающий студента к ответной реплике, бывает заключен не во внутреннем замысле самого субъекта, а в вопросе спрашивающего (педагога). Это является существенной особенностью вопросно-ответного варианта диалогического общения. В связи с этим возникает понятие реактивности диалога, состоящее в том, что высказывания первого собеседника предполагают сравнительно небольшое количество возможных ответов. При этом диалог возникает в том случае, когда общение не является полностью детерминированным ситуацией, а партнеры обладают некоторой свободой действий или высказываний. Фактически реальный диалог включает как реактивные действия (предопределение извне), так и действия, выполняемые в условиях неопределенности. В любом случае, нацеливая студента на решение определенных учебных задач, педагог должен повышать его мотивацию к участию в школьном диалоге, умело используя один из мотивов учения: «непосредственный интерес к содержанию предмета; характер умственной деятельности, необходимый при его изучении; наличие способностей; связь с предполагаемой практической деятельностью» (Рубинштейн, 1989). Эти мотивы позволяют педагогу выстроить учебную деятельность в диалоге с студентами так, чтобы произошла самореализация каждой личности, была большей вероятностью достижения того или иного результата учения. **В-шестых**, существенной особенностью диалога, определяющей его грамматический строй, является его ситуативность (все говорящие знают тему беседы, ее содержание, ситуацию, в которой она протекает). Ситуативность диалога допускает возможность неполного высказывания. В диалоге отдельные части высказывания могут опускаться без ущерба для его содержания. **В-седьмых**, для диалогической речи характерно широкое использование внеязыковых компонентов общения (мимика, жесты, выразительные паузы, интонационные средства). Большую роль в облегчении восприятия и понимания диалогической речи играют также сила, интонация и тембр речи. Определенное значение в диалоге имеет и поведение второго партнера – в данный момент слушающего. Говорящий, воспринимая мимику слушающего, ощущает ее воздействие на свой речемыслительный процесс и видоизменяет свое сообщение.

Говоря о педагогических и методических особенностях диалога как метода обучения, необходимо определить его **структуру, динамику и композицию**.

Таким образом, можно отметить, что композиционные особенности учебного диалога связаны со спецификой диалога в целом. «Они выходят за рамки отдельного предложения, поскольку диалог представляет собой контекст, сцепление реплик, между которыми имеется смысловая и языковая (интонационная и структурная) связь, и закономерности его построения – это закономерности построения текста» (Рейманкова, 1968).

Диалог в живой разговорной речи – это форма общения людей, в которой реплики произносятся, озвучиваются собеседниками. **Учебный же диалог** – это еще и метод обучения. Если в обычном, бытовом диалоге могут участвовать два человека, то в школьном диалоге участвует педагог и аудитория, т.е. двадцать-тридцать студентов. Поэтому педагог не может рассчитывать на то, что он услышит реплику-реакцию на свою реплику-стимул от всех двадцати пяти человек одновременно, но она все-таки «слышима» опытным педагогом-диалогистом от каждого студента, так как в данном случае реплика-реакция может быть выражена невербальными средствами (мимикой, жестами, взглядом) и представлена внутренней речью.

Учебный диалог – это сложное целое, диалогическое единство, континуум которого реализуется в логической последовательности и взаимозависимости всех частей текста.

При анализе содержания диалога основным является **понятие темы**. Под темой понимается то, о чем идет речь, о чем говорят собеседники. То, что говорится о теме, – это точка зрения, позиция партнера при развитии темы. В современной психологии находит развитие концепция диалога, согласно которой он характеризуется наличием не самих по себе двух или нескольких людей, а двух или нескольких смысловых позиций. В литературе диалог определяют не просто как осуществляемое с помощью речи взаимодействие субъектов, а как взаимодействие присутствующих им и развиваемых ими различных смысловых позиций.

В ходе живого общения собеседники обычно развивают не одну, а несколько тем, причем каждый из участников может предлагать свою тему, стремясь привлечь партнера к ее развитию. Темы развиваются неравномерно: постоянно происходят переходы к новым темам и возвраты к старым. Современные интеллектуальные обучающие системы строятся с учетом данной особенности диалога. Они допускают не только выход учащегося из диалога, но и инициацию темы диалога, причем в виде постановки не только некоторого вопро-

са, но и определенной учебной задачи. Кроме того, осмысление предложенной педагогом темы диалога предполагает экспликацию (выявление) узкого и широкого содержания темы, выделение аспекта обсуждения темы, ограничение предмета обсуждения в диалоге.

С предметом обсуждения в диалоге тесно связана его **композиция**, которая зависит от типа и направленности диалога. Эти факторы лежат в основе классификации композиций диалога Г.Г.Буша. Ученый выделяет пять основных композиций.

Челночная – диалог равноправных партнеров по типу вопрос-ответ, когда инициатор адресует вопрос, а отвечающий дает ответ.

Гирляндная – эстафетная последовательность речей, выступлений, в которых мнения излагаются с достаточной полнотой в порядке, установленном самими участниками или организаторами диалога.

Луковичная – осуществляется посредством включения в диалог реминисценций о других, ранее проведенных диалогах, в том числе в диалогах из фольклора и литературы.

Архитектоническая – диалог разворачивается по заранее разработанному сценарию, направленному на достижение определенных целей.

Драматическая – диалог основан на раскрытии преимущественно межличностных отношений, эмоций, воли и характеров партнеров, решении коллизий и конфликтов в личной сфере.

Организация учебного диалога предполагает постановку и решение определенных **целей и задач**. Цели и задачи участников диалога определяют его специфику. Условия и обстоятельства взаимодействия партнеров тоже оказывают влияние на диалог.

Решение **учебной задачи** – основная цель проведения учебного диалога. **Учебный диалог** четко соотнесен с одним из предметов обсуждения и сохраняет единство темы до самого ее исчерпания. При этом заданная учителем тема часто является посторонней для ученика (она находится вне его интересов, проблем, желаний). Поэтому требуются точные методические приемы, чтобы превратить заданную тему в интересную для студентов, переключаясь с их желаниями, намерениями и переживаниями. К тому же педагог, организуя учебный диалог, выдает в нем гораздо большее количество информации, чем требуется сейчас студенту. Это происходит потому, что учитель гораздо лучше понимает предмет диалога и может предвосхитить вопросы студентов. Кроме того, он четко видит перспективу. Поэтому каждая фраза (реплика) учителя носит обучающий и воспитывающий характер во время учебного диалога и подчинена достижению учебных целей. В обычном диалоге человек может отреагировать на реплику собеседника словом «ага» или «понял», в учебном же диалоге преподаватель выступает как оценщик реплики студента.

Психологический комформ – это одно из главных условий эффективного обучения. Для этого нужно **поднять авторитет студента** во время диалога. Лидерство попеременно должно переходить от преподавателя к студенту и обратно. У студента должно сложиться мнение, что он так же активно влияет на ход диалога, как и учитель. «Диалог, в котором студенты, не опасаясь замечаний со стороны учителя, активно отстаивают и аргументируют свои позиции, является и наиболее развивающим. В вузах такой диалог наиболее желателен, учитывая интеллектуальную зрелость учащихся и их стремление к активному самоопределению» (Машбиц, 1983). Не принимается ли авторитет учителя при таком диалоге? Ведь сущность обучения состоит в том, что учитель учит, а студент принимает знания. Высокий уровень педагогического мастерства учителя предполагает, что во время диалога он использует завуалированные формы и методы воздействия на студента. Несомненным плюсом учебного диалога является то, что в нем не только учитель, но и студент выступает как личность: они обмениваются мыслями, чувствами, что не всегда возможно на обычном уроке. Именно на таких уроках студент вырабатывает свою позицию.

Практика показывает, что если у педагога не найдено или потеряно взаимопонимание с аудиторией, нарушен межличностный контакт, то появляется негативное отношение к предполагаемому партнеру по диалогу и активное неприятие всей той информации, которая от него исходит. Но при полном контакте педагога со студентами диалог способствует развитию речевых способностей студентов и усвоению ими законов человеческого общения.

Оптимальным педагогическим общением будет такое общение в диалоге, которое создаст наилучшие условия для творческого характера учебной деятельности, а также развития личности студента, обеспечит благоприятный эмоциональный климат обучения, позволит максимально раскрыться личности педагога и учащихся, будет способствовать формированию мировоззрения студентов.

Использованная литература

1. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1972.
2. Буш Г.Г. Диалогика и творчество. – Рига, 1985.
3. Дзюбенко О.Г. Обучение дискуссионной речи // Русский язык в школе. – №6, 1988.
4. Добрович А.Б. Общение: наука и искусство. – М., 1987.
5. Изотова Н.В. О своеобразии диалога художественной прозы // Русский язык в школе, №6, 2000.
6. Ладыженская Т.А. Анализ устной речи учащихся 5-7 классов. – М., 1963.
7. Машбиц Е.И., Андриевская В.В., Комиссарова Е.Ю. Диалог в обучающей системе. – Киев, 1989.
8. Рейманкова Л.И. Материалы к изучению русской диалогической речи // Русский язык за рубежом, №1, 1968.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1989.
10. Свирида И.И. Вступительная статья // Диалог в культуре и истории. Конференция молодых ученых. – М., 1993.
11. Цукерман Г.А. Зачем детям учиться вместе. – М., 1985.

12. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М., 1960.

Резюме

В статье рассматриваются особенности диалога как метода обучения русскому языку.

Для полноценного диалогического общения необходимо быстро и правильно ориентироваться в условиях общения; планирование своей речи соответственно условиям, времени и ситуации, верно выбирать содержание акта общения.

Интересна классификация уровней общения.

В статье также говорится о методических и педагогических особенностях диалога как метода обучения.

Рассматриваются виды диалога, структура диалога, композиция.

Основная цель проведения учебного диалога – решение учебной задачи.

Summary

The article discusses the features of the dialogue as a method of teaching the Russian language.

For full-fledged dialogical communication, it is necessary to quickly and correctly navigate the conditions of communication; planning your speech according to the conditions, time and situation, correctly choose the content of the act of communication.

The classification of communication levels is interesting.

The article also talks about the methodological and pedagogical features of the dialogue as a teaching method. The types of dialogue, the structure of the dialogue, composition are considered.

The main purpose of the educational dialogue is to solve the educational problem.

Рецензент : доц.Э.Керимов

Мансимова Земфира¹⁸

**АСПЕКТНО – КОМПЛЕКСНЫЈ ПОДХОД К СОДЕРЧАНИЮ ОБУЧЕНИЮ РУССКОМУ
ЭЗЫКУ В АЗЕРБАЈДЖАНСКОЈ ШКОЛЕ**

Проблема организации процесса обучения русскому языку как иностранному связана в первую очередь с определением исходных положений, которые в своей совокупности определяют требования к системе обучения в целом и к ее отдельным компонентам, иными словами – принципам.

А.Н. Щукин отмечает, что несмотря на признаваемый всеми факт ведущей роли принципов в обучении, номенклатура самых принципов и их описание у разных авторов не отличается единообразием [1]. По подсчетам Е.И. Пассова, методисты предлагают около 40 принципов, что объясняется отсутствием единой основы для их классификации у разных авторов [2].

Исходя из того, что базовыми для методики преподавания являются данные таких сложных наук, как психология, педагогика, лингвистика. А.Н. Щукин считает целесообразным выделить в качестве ведущих принципов принцип аспектно – комплексного подхода к обучению и принцип коммуникативности. Реализация данных принципов сопряжена с другими методическими принципами педагогики, а в большинстве случаев предопределяют их и их специфику в конкретных условиях обучения языку.

Следует отметить, что оба названных А.Н.Щукиным принципа тесно переплетаются друг друга, поскольку оба направлены на формирование и развитие речевых навыков и умений обучаемых.

Ниже мы рассмотрим сущность принципа аспектно – комплексного подхода к обучению, пути его реализации в курсе русского языка для азербайджанской школы, а так же возможность выработки методических рекомендаций учебного процесса в целом в целях его оптимизации и совершенствования.

Наиболее полное понятие аспектно – комплексного обучению не родному языку дано в работах А.А.Леонтьева, А.Шарфа, А.Ф.Колесникова.

А.А.Леонтьев **под аспектным преподаванием понимает обучение**, «где отдельно отрабатываются языковые явления разных системных уровней (фонетика, грамматика, лексика, стилистика), причем конечно, с неперменным выходом в речевую практику. Или, точнее, такое преподавание, при котором обучение по отдельным уровням системы языка выделяются в особые организационные формы» [3]. Далее автор уточняет «аспектное преподавание такое преподавание, при котором осуществляется (в методическом и в организационном отношении) формирование речевых навыков разного типа».

Комплексное преподавание по А.А.Леонтьеву это «преподавание, содержанием которого является формирование коммуникативно-речевых умений».

Вторым важнейшим содержанием процесса комплексного обучения является обеспечение взаимосвязи разных видов речевой деятельности в практическом общении». [3]. На основании сказанного автор заключает, что разумно поставленное обучение любому иностранному языку не может быть ни чисто аспектным, ни чисто комплексным. То и другое должно в нем сочетаться, хотя мера и характер этого сочетания будут, конечно, при разных целях и условиях различными [4].

Таким образом, формирование речевых навыков связывается с отработкой языковых навыков, речевых умений – с речевой деятельностью. Это положение предопределяет как характер самого содержания обучения для конкретного занятия, цикла занятий и центра в целом, так и характер тренировочных упражнений.

А.Шарф обращает внимание на то, что комплексность характеризуется новыми качествами и свойствами, присущими отдельным аспектом, но и возникающими в результате их взаимодействия. Эту особенность называют свойством **интегративности**. А.Шарф полагает, что на каждом этапе всего курса обучения языку должен быть один аспект, который явился бы центром комплексности, базой интегративности. Аспект с более комплексным характером основывается на видах речевой деятельности, а аспекты с более узким профилем – на разделах о системе языка. Но при этом интегративности под влиянием принципа коммуникативности как ведущего может выступать только аспект, ориентированный на виды речевой деятельности. [5].

В лингводидактике термин «комплексность» оказался многозначным под ним понимается комплексная подача разно уровневое языкового материала, обучение лексики и морфологии на синтаксической основе, комплексный характер формирования и развития речевых навыков, сопряжено обучение разным видам речевой деятельности, комплексный характер учебных материалов «самого урока, а также сочетание в ходе обучения воспитательных и образовательных задач» [6].

Сказанное вызывает необходимость рассмотреть соотношение языкового и речевого материала и виды учебно-речевой деятельности, связанные с их усвоением.

В лингводидактике используются две группы терминов, связанных с речевой деятельностью: а) навык, умение; б) речевая (языковая) операция, языковое действие, в совокупности составляющие речевую деятельность.

А.А.Леонтьев определяет навык, и умение следующим образом: «... речевой навык есть полно-

¹⁸ BDU. Rus dili kafedrası Baş müəllim

стью сформированная операция, система этих операций ... и более сложных операций, построение на базе простейших, элементарных, составляют базис для формирования более сложных образований – коммуникативно-речевых (или просто коммуникативных) умений. Коммуникативное умение тем отличается от самого речевого навыка или даже системы простейших навыков, что ученик, этим умением владеющий, способен свободно выбрать нужную последовательность навыков в зависимости от ряда факторов общения (цель, условия, личности учитываемого собеседника) в ходе предкоммуникативной ориентировки, иными словами наличие коммуникативных умений является основой для вступления в общение» [6].

Установка на активное овладение русской речью означает, что учащиеся должны изучать не логико-грамматическую систему языка и его устройство, а овладеть правилами речи и инструкциями, необходимыми для осуществления собственно речевой деятельности, упражнять в производстве коммуникативных высказываний на основе сознательного применения этих правил и инструкций.

Вместе с тем методисты и психологи отмечают, что формирование речевых навыков невозможно без системного осмысления элементов, понятий и единиц разных уровней языка и норм их взаимодействия [7]. Системность должна пронизывать весь учебный процесс, составлять конструктивную внутреннюю опору его методической организации. При таком (аспектном) усвоении элементы системы языка наслаиваются «кристаллизуются» в сложной динамической системе речевых действий и операций, которые в свою очередь «материализуются» в системе коммуникативных единиц.

В действующих учебниках русского языка для азербайджанской школы единицы разных уровней языка представлены в коммуникативных единицах (текстах) комплексно. Разнородный по характеру языковой материал объясняется в пределах цикла обучения по ситуативно-тематическому принципу. Естественно, что при этом презентация и усвоение элементов языка как средства выражения различных значений протекает без учета их свойств – системности и интегративности. Как утверждают авторы программ и учебников усвоения «форм слов» и «конструкций» - произвольно, без акцентирования на собственно грамматические признаки.

В методике обучения неродным языкам отводится определенное место произвольному запоминанию языкового материала иногда отводится для механического воспроизведения, а иногда, как пишут В.В.Костомаров и О.Д.Митрофанова, сопровождаются целевой установкой на запоминание нового лексического и грамматического материала, например: «Запомни новые слова», «Употреби данные слова и запомни их форму» [8].

Однако практика показывает, что произвольное запоминание не может облегчить стабильно правильное употребление языковых единиц, особенно в случаях, когда одновременно (комплексно) осваивается большой объем лексико-грамматического материала. В методике идут активные поиски решения данной проблемы – органического состояния аспектного и комплексного усвоения языкового и коммуникативного аспектов изучаемого языка.

Одним из методически целесообразных путей предлагает С.Ф.Шатилов. Он утверждает, что тренировка в речевых навыках и умениях должна быть аспектно – коммуникативно направленной [8]. Новый грамматический материал должен усваиваться на знакомой лексике, а новая лексика на знакомом грамматическом материале. Такая организация языкового материала позволяет проводить работу над аспектными речевыми навыками. Но и в этом случае автор рекомендует использовать условно коммуникативные и контекстные грамматически направленные упражнения. Такие упражнения нацелены на «установление прямых упрочивающих новые способы выражения мысли ассоциативных связей, на включение учащихся в ту языковую картину действительности, которая свойственна носителям языка, на возможное устранение укоренившихся в сознании учащихся опосредствований с родным языком» [8]. Полагаем, что любые упражнения должны соответствовать целям и задачам обучения. Основной целью обучения неродному языку признается облегчение возможности общения на изучаемом языке, развитие умений и навыков создавать продукты речи в процессе речевого общения.

Привитию этих умений способствуют, главным образом, коммуникативные упражнения. К.З. Закирьянов отмечает, что речевое общение в условиях естественной коммуникации предполагает высокую степень автоматизации владения фонетическим, лексическим и грамматическим материалом. Без автоматизированных навыков в ориентировании языковым материалом не представляется возможным свободное речевое общение. Поэтому система упражнений должна способствовать выработке произносительных, лексических и грамматических автоматизмов. [9].

Некоторые методисты исходят из того, что речевой навык является лишь автоматизированным компонентом умения, а не его единицей. Поэтому синтез о том, что сначала формировать речевой навык, а потом речевое умение, представляется старым. С.Ф.Шатилов, например, считает, что речевые навыки (лексически, грамматически, лексико – грамматически) необходимо формировать и развивать параллельно с речевыми умениями и с их помощью. При этом автор рекомендует соблюдать требования дифференцированного подхода к выбору коммуникативных упражнений в зависимости от их методических целей. Он выделяет два вида коммуникативных упражнений.

1. упражнения для формирования речевых навыков как главной цели;
2. упражнения для развития речевых умений как основной цели.

Первые представляют собой аспектно – направленные условно – коммуникативные упражнения с заранее заданными ограниченными методической целью параметрами речевого творчества;

Вторые – подчинительно-коммуникативные упражнения без ограничения речевого творчества [8].

Определенную трудность представляет собой задача построения условно – коммуникативных упражнений, материалом для которого служат элементы языковой системы. Преодоления данной трудности видится в использовании игровых заданий. Сама игра как форма учебно-речевой деятельности предлагает общение, манипуляции же с языковым материалом способствуют автоматизации соответствующего навыка.

Сказанное позволяет заключить, что одной из актуальных проблем оптимизации практики обучения русскому языку учащихся является разработка учебно - коммуникативных (аспектных) и подлинно – коммуникативных упражнений как единой системы учебно-речевой тренировки учащихся на каждом этапе обучения. Этому должны предшествовать гашения проблемы отбора естественно – языкового материала с позиции коммуникативного подхода к обучению языка, его рационального распределения по всему школьному курсу.

Используемая литература

1. А.Н. Шукин. Аспектно – комплексный принцип в обучении филологов – русистов. РЯЗР, 1984, №4
2. Е.И. Пассов. Основы методики обучения иностранным языкам, М., 1977г.
3. А.А. Леонтьев. Понятие аспекта и комплексности в свете современной методики преподавания русского языка как иностранного. РЯЗР, 1984, №4
4. А. Шарф. Связь аспектных и комплексных занятий на разных этапах обучения русскому языку как специальности. РЯЗР, 1984, №4
5. А.Ф. Колесников. Сочатание аспектного и комплексного подходов в преподавании русского языка при коммуникативной направленности обучения. РЯЗР, 1984, №4
6. И.А. Зимняя. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. (пособие для учителей средней школы). М., 1976г.
7. В.В. Костомаров, О.Д. Митрофанова Учебный принцип активной коммуникативности в обучении русскому языку иностранцев. IV Конгресс МАПРЯЛ. (доклады советской делегации) М. 1982г.
8. С.Ф. Шатилов. Проблема единства аспектов в организации языкового материала и его тренировка. РЯЗР, 1984, №4
9. К.З. Закирьянов. Виды коммуникативных упражнений. РЯЛШ, 1987, №7.

РЕЗЮМЕ

Одной из актуальных проблем оптимизации практики обучения русскому языку учащихся является разработка учебно - коммуникативных (аспектных) и подлинно – коммуникативных упражнений как единой системы учебно-речевой тренировки учащихся на каждом этапе обучения. Этому должны предшествовать гашения проблемы отбора естественно – языкового материала с позиции коммуникативного подхода к обучению языка, его рационального распределения по всему школьному курсу.

SUMMARY

One of the urgent problems of optimizing the practice of teaching the Russian language to students is the development of educational and communicative (aspect) and genuinely communicative exercises as a single system of educational and speech training of students at each stage of education. This should be preceded by extinguishing the problem of selecting natural language material from the standpoint of a communicative approach to language learning, its rational distribution throughout the school course.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

QADIN PSIXOLOGİYASINDA EMOSİONALLIQ PSIXOLOJİ PROBLEM KİMİ

Qadının sirli bir psixoloji aləmə malikdir. Qəti şəkildə demək olar ki, bu aləmin sirtləri psixologiyada hələ də xüsusən statistik töhfələrlə öyrənilə bilməyib. Gender ilə bağlı psixologiya sahəsində aparılan araşdırmalarda da problemin bir çox nidalı sualları hələ də cavabsız qalmışdır. Çox təəccüblü görünsə də, sosial psixologiyada, habelə qadın sevgisinin sirri, bizim fikrimizə görə, mahiyyətə tapıla bilməmişdir. L.S.Viqotski qeyd edirdi ki, qadın özünün hər bir sosial-psixoloji xüsusiyyətlərini özgə adamlar aləmində tapa bilir. Qadının özgə adam psixologiyasında baş qəhrəmanı, pərəstişkarı isə onun həyat yoldaşdır.

Psixoloji həqiqətlər göstərir ki, qadın psixologiyasının mərkəzi, ilk növbədə, mühüm paradoksları olan ər və arvad münasibətləri barəsindədir. Dövrün psixologiyasında ər-arvad əlaqələri E.Fromma görə “İncəsənət kimi”, digər bir sözlə böyük sevmək hümrəi kimi təsvir olunur.

Müqəddəs “Qurani-Kərim”də ər və arvad bir-birinin libası, geyimi kimi qeyd olunur: “Onlar Sizin, Siz də onların libasıdır”. Professor Z.Qaralov yazır ki, ər ilə arvad “Qurani-Kərim” də bu dünyadakı ən yaxın olan şəxslər kimi sayılır. Evliliklərdə belə innovasiyalarla ömür sürəndə qadın ər və arvad münasibətlərinin seyrində özünün ən böyük avtoritetiylə personifikasiya olunur. Onun şəxsiyyəti də ucalır, ülviləşir.

Ər-arvad yaxınlığını incəsənət kimi təsviri, heç şübhəsiz ki, özəl psixoloji paradıqmadır. Lakin bu paradıqmanın mühüm bir açması var: bir sıra psixoloqların, əvvəlcə, A.Maslonun başlıca parafrazasına görə, qadın hər zaman sevib-sevilməlidir.

“Həm sevmək, həm də sevlmək qızların, qadınların ən çox arzuladığı ülvigözəl arzularından biridir. Qadın psixologiyasının ən əsas açar sözləri isə belədir: onlar - qızlar ilə qadınlar “ancaq sevrəkən yaşayırlar”[3, s. 24]. Ailə də isə bu parafraz bir çox qadının təcrübəsi əsasında günümüzdəki əsrin paradoksları ilə bir səslənir: “Qadın yalnız sevib-sevilməkən yaşayır. Sevlməyəndə isə... Hamımız belə köklü məsələlərin, necə deyərlər, özək xəttini yeni psixoloji nəzəriyyələrdə - həm psixanalitik nəzəriyyədə, həm əlamətlər və yaxud keyfiyyətlər nəzəriyyəsində, həm də sosial-koqnitiv psixologiyada, məsələnin sistemli bir cavabını isə, əvvəlcə, humanistik psixologiyada aramaq daha düzgün olar”. Məsələnin konseptual növü isə müəllifin sevgi konsepsiyası əsasında Azərbaycan etnopsixologiyasını mühüm perimetrələri ilə açıqlanır.

Qadın duyğuları interaktiv bir prosesdir. Hər zaman ikinci bir adamlə, bizim fikrimizcə, həyat yoldaşının və övladların nəfəsi ilə yaşayır. İki nəfərin teatrında da həyat yoldaşları bir-birilə, necə deyərlər, uyğunlaşması belə dalğalarda başlayır. İki ürək bir olsa... Azərbaycan etnopsixologiyasında keçmiş zamanlarda tapılmış bu əsas sindromun interpretasiyası bu cürdür.

Qadınlığın birinci möcüzələri qızların anatomiyası və fiziologiyasında qeyd olunur. O, hələ uşaq çağlarından insanlar dünyasına anatomik və fizioloji durumla daxil olsa da, onun bioloji ömrü, sözün həqiqi mənasında, emosiyalardan duyğulardam başlayır, sosioloji və psixoloji aurada isə duyğular ilə naxışlanır. “Qızların sosiallaşma zamanında ana dərsləri, nə cür deyərlər, “qulaq sırgastək” bəzək salır”[2, s.78]. Qızların dünya mənzərəsi təsəvvürləri mənsub olduğu yaşın məntiqi ilə heç şübhəsiz ki, əvvəlcə mentalitetindən başlayır. Qızların psixoloji ömrünün mixi hərifləri kimi asanlıqla oxunula bilinməyən lüğətində duyğular fundamental açar sözlər kimi səslənməyə başlayır.

Duyğu və hisslər qadın psixologiyasında, çox güman ki, fundamental bir problem kimi bilinir. Həyat psixologiyasında qadının portreti təsvir olunanda, duyğular, hisslər bu portretin əsas boyası kimi qiymətləndirilib.

Emosionallıq qadın “şəxsiyyətinin” mühüm mədəniyyət nüansları ilə fərqlənən emotiv bir ünsiyyət dilidir. Bu dilin indiyə qədər öyrənilməmiş həm emosional fonetikasi, həm emosional morfologiyası, həm də emosional sintaksisi, və emosional semantikasi necə də əlamətdardır. Qadın sevincli olanda, güləndə də, kədərləndə də, qorxanda da, təşvişə düşəndə də duyğuların definisiyasının bu zamanları artıq, nə cür deyərlər, vokal mimikası məqamlarıtk aydın səslənə bilir. Qadınlar sosiallaşdıqca yalnız özlərinin “intonasiya konturları” ilə yox, bilavasitə emosional mənası ilə qadın şəxsiyyətinin əlamətdar bir səhifələrinə dönüşür. Qadın duyğuları da həmin səhifələrdə qadın dilinin bu sirli-sehrli səhifələrində işıqlanır. Qadına məxsus dil emosionallıq nüansları ilə seçilir. Övladlar, uşaqlar bu dilin romantikasını, anaların, qadınların laylalarının sehrli romantikasını ilə yaşayırlar.

Müasir dövrün psixologiyası bu əsaslı psixoloji həqiqətləri bəzi müəyyən konnotasiyalarla söyləyir. Bu açıq və gizli etiraflarda duyğular struktur aspektdə qiymətləndirilir, emosionallıq duyğu və hisləri şəxsiyyət ölçülər ilə səciyyələndirən əsas məziyyət söylənilir.

Bihevizizmde emosionallıq, duyğular davranış-rəftar aktı kimi mənalandırılır. Bu aktlar bilavasitə qadın emosiyaları kimi özünü göstərir, onun özünə, dünyaya, insanlara münasibətini ifadə edir. Emosionallığı bu kökdə araşdıranda onun psixoloji mənzərəsində nəinki qeyri-verbal, həm də verbal ünsiyyət vasitələri ilə qarşılaşırıq: qadının mentaliteti, sərət meyilləri və s. bənzərsiz mənzərəsində qadın şəxsiyyətinin köklü nüansları aydın görünür.

Bütün dünya psixologiyasında qadınların oxşar bir portreti yaradılıb. Zərif, incə qadın portreti etnopsixologiyada Rembrant boyaları ilə çəkilib və hər zaman dildən -dilə hörmət ilə söylənilib. Qadının psixologiyada təsvir edilən portreti isə bu cürdür: yüksək emosionallıq. Qadının təsviri həm dünya psixoloqlarının, həm də seksoloqlarının təsvirlərində, həmçinin müəyyən psixoloji rənglər ilə mənalandırılır: incəlik, kövrək, ömür-gün yoldaşına arxalanmaq meyli, söhbətçillik və sevgiyə hazırlıq.

Müasir ailənin ümumi psixoloji portretinin yaradılmasında qadının rolu xüsusilə əhəmiyyətlidir. “Qadın haqlı olaraq ailə ocağının qoruyucusudur, möhkəm ailə isə cəmiyyətin çox mühüm dayaqlarından biridir”[5, s. 38]. Yüksək savad və mədəniyyət, həssaslıq və ana müdriqliyi işdə və ev işlərində mənəvi iqlimə mühüm təsir göstərir, həyatımızı zینətləndirir, onu qorumağa kömək edir. Cəmiyyətin bütün incəliklərini zərgər dəqiqliyi ilə təsdiq etmiş ulu öndərimiz Heydər Əliyev qadının rolunu və fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirir və deyirdi: “Qadın bəşərə yaraşlıq, zینət, insanlığa şərafət, şan-şöhrətdir. Qadın ucalıq, ülvilik məbədidir, ismət, qeyrət, qüdrət rəmzidir”.

Böyük mədəni irsə malik olan Azərbaycan xalqı qadının ailədə və cəmiyyətdəki roluna daim böyük ehtiramla yanaşmışdır. Hər bir ailədə cəmiyyətə vətəndaş yetişdirilir. Bu gün dünyaya gələn uşağı milli ruhda böyütmək, cəmiyyətə layiqli vətəndaş hazırlamaq baxımından qadınların üzərinə böyük məsuliyyət düşür. “Qadının kişiyə tamamilə müəssər olmayan xüsusi bir məsuliyyəti “anallıq” məsuliyyətidir”[1, s. 26]. Çəkinmədən demək olar ki, ananın məsuliyyəti atadan daha ağırdır. Nəsili davam etdirmək qabiliyyətini qadına təbiət vermişdir. Bu yolla təbiət Anaya həm də təkrar olunmaz sosial rol da bəxş etmişdir. Həmin rolun məzmununu və ifadə qaydaları isə cəmiyyət tərəfindən müəyyən olunur. Buna görə də onlar həmişə sosial - tarixi xarakter daşıyır, cəmiyyət dəyişdikcə mahiyyətə yeni xüsusiyyətlər əmələ gəlir.

Psixoloqların fikrincə böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində qadının rolu daha böyükdür. Uşağın ana ilə emosional ünsiyyəti onun nəinki psixi, habelə fiziki inkişafının əsas şərtidir. Qadın ailə ənənələrin, keçmiş nəsillərin təcrübəsinin qoruyucusu və ötürücüsüdür. “Kişi və qadın ailənin sütunudur və ailənin davam etməsi üçün hər ikisinin özünəməxsus məsuliyyətləri vardır”[7, s. 19]. Burada qadının rolunu inkar etmək mümkün deyil və sağlam ailə həyatı üçün qadın lazımi biliklərə yiyələnməlidir. Burada qadın üçün nəzərdə tutulan savad və təhsil, ilk növbədə günün tələblərini və zamanənin yeniliklərini bilməkdir. İkinci növbədə isə qadının orta və ya ali məktəb təhsili nəzərdə tutulur.

Məlumatlar genişləndikcə və təcrübə artıqca insanda düzü əyridən ayırd etmək məharəti yaranır və bu da müqabilədəki şəxsi yaxından tanımağa imkan yaradır. Ailə də başqa qurumlar kimi dəqiq hədəf və düşünülmüş siyasət üzrə hərəkət etməlidir. Başqa sözlə desək onu düzgün idarə etmək və mənzil başına çatdırmaq üçün lazımi tədbirlər görülməlidir. Bu dəqiq məsuliyyətin öhdəsindən gəlmək üçün lazımi biliklərə yiyələnmək zəruridir. Belə həlledici məqamda savadlı qadın bir ailə başçısı kimi öz dəyərli təkliflərini irəli sürmək qabiliyyətinə malikdir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan qadınları və kişiləri. 2012 Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Bakı, 2012, s.97.
2. Bayramov Ə.S. Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı: Azərşəf, 1981, 190 s.
3. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Ümumi psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya: Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
5. Ə.Əlizadə. Qadın psixologiyası. Bakı, 2015.
6. İbrahimova G. Azərbaycan qadını: tarix və gerçəklik. Bakı, Elm, 2009, 500s.
7. Şabanov Z., Abdallı H. Qadın: ailədə, cəmiyyətdə, siyasətdə, dində, ədəbiyyatda. Bakı, 2013.

Açar sözlər: qadın, psixologiya, emosionallıq, müasir ailə, Azərbaycan xalqı

Key words: woman, psychology, emotionality, modern family, Azerbaijani people

Ключевые слова: женщина, психология, эмоциональность, современная семья, азербайджанский народ.

Xülasə

Psixologiya tarixində qadın psixoloji problemlərinə xüsusi diqqət verilmişdir. XX əsr psixologiyasına nəzər yetirdiyimiz zaman qadın psixologiyası haqqında tarixi nəzəri-eksperimental tədqiqatlarla qarşılaşırıq. Belə ki, metodoloji mənbələr XX əsrin ən böyük həkim-psixiatrı, avstriyalı nevroloq Zigmund Freyd tərəfindən fundamental araşdırmaları ilə açılıb. Bu mövzu haqqında Zigmund Freyddən əlavə D.Gildenbrant, P.Meı, M.Mid, E.Sterinberg, E.Fromm tərəfindən araşdırmalar aparılmışdır. XX-XXI əsrlərdə biz qadın psixologiyasının başlıca metodoloji konsepsiyasının formalaşdığını görürük. Z.Gelliyn fikrinə görə bu konsepsiyanın başlıca əsas açar sözləri qadının şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Müasir dövrün qadını həm dünya fəlsəfəsində, həm ailə fəlsəfəsində, həm də ər və ya övlad fəlsəfəsində əsaslı konnotasiyalarla – intrafərdi, həmçinin interfərdi və metafərdi cəhətlər ilə bağlı olan yeni növ səhifələri açılmışdır. Yeni sosial psixologiya qadının fiziki varlığının gizliliklərini məhz valehedici bir şəxsiyyət məkanında arayır.

Emotionality as a psychological problem in women's psychology

Summary

In the history of psychology, special attention has been paid to women's psychological problems. When we look at the psychology of the 20th century, we encounter historical theoretical-experimental studies about women's psychology. Thus, the methodological sources were opened by the greatest physician-psychiatrist of the 20th century, the Austrian neurologist Sigmund Freud, with his fundamental research. In addition to Sigmund Freud, D.Gildenbrandt, P.Meı, M.Mead, E.Sterinberg, E.Fromm have researched this topic. In the 20th-21st centuries, we see the formation of the main methodological concept of women's psychology. According to Z. Gelliyn, the main key words of this concept are related to the personality of a woman. The woman of the modern era is a new type of page related to the world philosophy, the family philosophy, and the philosophy of the husband or child with fundamental connotations - intrapersonal, as well as interpersonal and metapersonal aspects, opened. The new social psychology seeks the secrets of a woman's physical existence precisely in a fascinating personality space.

Эмоциональность как психологическая проблема в женской психологии

Резюме

В истории психологии особое внимание уделялось женским психологическим проблемам. Когда мы смотрим на психологию XX века, мы сталкиваемся с историческими теоретико-экспериментальными исследованиями женской психологии. Так, методологические источники были открыты величайшим врачом-психиатром 20 века австрийским неврологом Зигмундом Фрейдом своими фундаментальными исследованиями. Кроме Зигмунда Фрейда эту тему исследовали Д.Гильденбрандт, П.Мей, М.Мид, Э.Штеринберг, Э.Фромм. В 20-21 веках мы наблюдаем формирование основной методологической концепции женской психологии. По мнению З. Геллий, основные ключевые слова этой концепции связаны с личностью женщины. Женщина современной эпохи – это страница нового типа, связанная с мировоззренческой философией, семейной философией, философией мужа, или ребенка с фундаментальными коннотациями-внутриличностными, а также межличностными и металичностными аспектами. Новая социальная психология ищет секреты физического существования женщины именно в увлекательном личностном пространстве.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

**Кулиева И.Л., Садыхова М.М.
МОДЕЛИРОВАНИЕ СОДЕРЖАНИЯ ОБУЧЕНИЯ**

Любое речевое общение слишком сложно. Очевидна невозможность воспринять и воспроизвести с первого или вообще однократного предъявления законченное речевое высказывание, воспринять и понять без предварительной подготовки звучащий или печатный текст, создать то или иное речевое произведение (диалог или монолог). Это заставляет искать методически целесообразные способы расчленения учебного предмета с целью усвоения его по частям и последующего конструирования из этих частей необходимого целого. Возникает вопрос, в каком именно членении изучаемого материала заинтересована методика, и как именно осуществляется это членение?

В зависимости от того, что именно принимается за единицу обучения, складывались – более или менее самостоятельные методические концепции. Сосредоточение внимания на языковых, а не коммуникативно-речевых единицах свидетельствует об отсутствии методической точки зрения на язык как предмет обучения в иностранной аудитории.

Для методики обучения недостаточны и односторонние операции, которые делятся по аспектам языка: операции со звуками в фонетике, со словами и словосочетаниями в грамматике и лексике и т.д. Ведь звуки, буквы, слоги и буквосочетания это элементы «знаковой техники», в процессе речи они не комбинируются, а лишь опознаются и воспроизводятся.

Слог – основная наименьшая единица языка. Отсюда необходимость специального внимания к слогу при работе над произношением. Таким образом, лингвистическое членение, будучи «удобным мериллом», не обеспечивает выработку необходимых речевых навыков. Методика нуждается в таких единицах членения, которые носят коммуникативный характер.

Общение в известном узком смысле слова есть обмен замыслами и смыслами, реализуемый в речевых действиях. Общение связано с созданием речевых актов, их классификацией по разным признакам, в основном, по темам высказываний, так они составляют основу актов речи. Вполне «методической» является, например, классификация:

- 1) минимально достаточный акт речи, в котором функционируют высказывания любой степени «неполноты», начиная от однословных: «Да». «Нет». «Конечно» и т.д.
- 2) акт речи с единичным развернутым высказыванием
- 3) сложный акт речи, содержащий последовательность несколько высказываний (в монологе или диалоге).

Эти простые и сложные речевые акты принимаются методистами за единицу обучения. Простое речевое действие соответствует элементарному высказыванию, обычно равному предложению. Сложное речевое действие включает ряд высказываний и может быть представлено даже микротекстом.

Одна из задач учебного моделирования заключается в том, чтобы свести структурное многообразие изучаемого языка к ограниченному числу моделей речевых образцов, типовых образ и т.п., на основе которых образуются речевые действия. Любая модель условна, что, однако, не исключает наличия у неё связи с объектом моделирования. Языковую модель вообще можно определить как построение, отражающее черты объекта моделирования и способное создавать в сознании носителя языка соответствующие этому объекту мысли.

Речь используется языковой моделью предложения. Предложение служит моделью, формой, в которой отражается мысль. Модель фиксирует опорные точки мыслительных процессов, чтобы заложить их в сознании изучающего иностранный язык. Эффективность подобного приема презентации языковых фактов оправдывает себя прежде всего на начальном этапе обучения русскому языку. Но запоминание речевых образцов без глубокого осмысления их смысловых и структурных особенностей затрудняет перенос усвоенного материала в новые ситуации общения. К настоящему времени в методике в качестве наиболее распространенных единиц моделирования выступают речевые образцы, связанные с тем или иным обобщенным значением и способные наполняться различным лексическим материалом в зависимости от содержания высказывания. Например, предложения «Мой брат едет в город. Я еду в Москву. Мой товарищ поедет в деревню» и т.д. соответствует одному речевому образцу, по которому может быть построено ещё огромное множество фраз, так как учащийся может заменить в нём субъект/подлежащее (мая сестра, мой друг, наши коллеги и т.п.), или предикат (направляется, отбывает, отъезжает, отправляется и т.п.), или объект (за город, в столицу, в университет, на работу и т.п.). Они знакомят с формами единственного числа, винительного падежа имен существительных, категорий рода, видо-временными и спрягаемыми формами глагола, местоименным классом слов и пр.

В методике обсуждаются и используются не только синтаксические модели, но и морфологические, словообразовательные. Можно сказать, что речевой образец, речевая модель является предельно ясным, простым и «прозрачным» воплощением построения определенной конструкции языка в виде предложения для последующего формирования аналогичных предложений, согласно действующим в языке правилам. Поэтому обучение по моделям и усвоение соответствующих правил неразрывно связаны между собой.

Речевой образец есть типичный отрезок речи, построенный на основе структурной схемы и выполняющий конкретное коммуникативное задание. Фраза, построенная по речевому образцу должна отвечать требованию смысловой законченности. Эта фраза может содержать утверждение или отрицание факта, его оценку, отношение говорящего к предмету высказывания и т.д. Совокупность структурных схем составляет основу

для формирования базовой компетенции учащихся. Так, например, исходной единицей начального курса обучения русскому языку служит минимальное предложение, построенное на основе структурной схемы предикативной основы (простое нераспространенное предложение в форме настоящего времени, утвердительной модальности, с нейтральным типом фазового ударения: «Мальчик гуляет. Виктор студент. Холодно»). и т.п. Преобразование исходной единицы дают её грамматическое и модально-коммуникативные варианты: Я гуляю. Виктор будет студентом. Было Холодно. Как холодно. Виктор работает?» и т.п., а усложнение исходных минимальных структур осуществляется за счет распространителей и сопровождается изменением или усложнением основного типового значения.(Он придет. Он придет через два часа. Виктор работает – Виктор работает на заводе.) или уточнением распространителей других синтаксических форм (Это дом – Это новый дом – Это новый дом отца; Виктор читает книгу – Виктор вслух читает книгу о Москве).

Простые структурные единицы с помощью соединительных средств комбинируются в более сложные, такие, как «Сын читает, а мать готовит обед; Сын читает, мать тоже читает. Когда сын читает, мать готовит обед.; Виктор сейчас читает? – Нет, он смотрит телевизор».

Речевые образцы содержательны. Это или наличие предмета (У меня есть словарь), или просьба (Дайте, пожалуйста, газету), или (в диалоге) показывает, как получить и информацию о чём-либо (Где здесь остановка? – Остановка около школы).

Предложения «Я пишу хорошо», «Он читает книгу» представляет собой модель трехчленного повествовательного предложения с прямым порядком слов, и по этой модели может быть построено бесконечное количество предложений.

Наполнение каждого предложения словами в зависимости от ситуации общения переводит деятельность учащегося из сферы языка в сферу речи, т.е. создает высказывание. Понятно, что наполнение модели множественно, но не безгранично, ибо создаваемые высказывания должны быть не только грамматически правильными, но и нормативными.

Так как развитие автоматизированного действия по аналогии является центральным пунктом членения акта речи, оно служит опорой рациональной организации речевой практики на уроке русского языка. Готовя материал, например, для устной речи и ориентируясь на соответствующую тематику, мы можем представить себе, каким речевым образцом следует предварительно обучить учащихся, какие речевые модели отобразить, в какой последовательности их изучить, чтобы достичь желаемого.

Итак, речевой образец как учебная модель обладает некоторыми постоянными свойствами, а именно:

- а) способностью служить базой для употребления языкового материала по аналогии;
- б) синтетичностью (грамматические значения выражаются при помощи флексий и аффиксов без использования дополнительных слов);
- в) ситуативностью (модели удовлетворяют как достаточные высказывания);
- г) предикативностью (предназначена для немедленного употребления в речи).

Моделирование языкового содержания позволяет, таким образом, свести к обозримому числу объекты усвоения т.е. основные единицы организации учебного материала.

Высказывание состоит, как правило, из серии предложений, которые в конечном счете образуют текст. Но текст не только письменная фиксация речи во всех её формах. Он обладает определенными законами построения. Связный текст имеет свои формы организации, выработанные и координированные общественной практикой.

Выявление механизмов образования текста служит задачей лингвистики текста. Предмет её изучения – построение, порождение текста, его конструктивные элементы.

Текст и раньше привлекал внимание исследователей, но предметом и объектом изучения были либо филологическое изучение текстов (текстология), либо художественные произведения, изучаемые с точки зрения стилистических эффектов (стилистика).

Процесс речи (устной или письменной) приводит к порождению текста – речевого произведения, общения, развертывающегося в последовательное описание ряда ситуаций, в изложение цепи событий, в рассуждение на определенную тему и т.д.

Мы уже знаем, что коммуникативное членение отражает в языковых построениях движение человеческой мысли и играет ведущую роль в построении высказывания. Процесс зарождения высказывания начинается с определения цели и способов её достижения, т.е. формирования программы будущего высказывания. Её обнаружение через языковое выражение мыслительной цепи позволяет вскрыть движение мысли, ход мыслительного процесса, механизм построения текста, возможности смоделировать их для целей общения.

В качестве специфических черт высказывания/текста как единицы общения рассматривается связанность, целостность, последовательность, структурная оформленность, смысловая завершенность, коммуникативная направленность, реализуемая в типах речевых высказываний —устойчивых, типизированных сочетаний отдельных предложений.

Типы речевых высказываний – это сравнительно легко выделяемые коммуникативные единицы (описание, повествование, рассуждение, доказательство, а также полемика, дискуссия). Реальность этих коммуникативных единиц сопрягается с устойчивостью и воспроизводимостью оформляющих их зачинных и конечных предложений.

Соответствуя конкретным коммуникативным задачам, текстовые единицы являются уникальными кате-

гориями. Для их выражения в любом национальном языке нередко наличествуют вариативные средства выражения, устойчивые синтаксические построения, речевые формулы и клише.

Думается, что вариативность обуславливается стилевой принадлежностью высказывания (научная, разговорно-бытовая, социо-культурная, общественно-политическая и др. сферы общения); видом коммуникации (устная или письменная), жанром, конкретной ситуацией общения.

Выявление подобных компонентов текста и сопровождающего языкового материала, установление закономерностей их структурирования в более крупные единицы раскрывают механизм создания за счет однородных элементов языка принципиально разных текстов, функционирующих в тех или иных сферах общения.

Литература:

1. Леонтьев А.А. «Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному» (психологические очерки), М., 1970
2. Гальперин П.Я. «Языковое сознание и некоторые вопросы взаимоотношения языка и мышления»// Вопросы философии, 1974, №4
3. Львов М.Р. «О теоретических основах обучения языку»// Советская педагогика, 1980, №11
4. Пассов Е.И. «Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению». М., 1989
5. Реферовская Е.А. «Коммуникативная структура текста в лексико-грамматическом аспекте». Л., 1989
6. Салистра И.Д. «Вопросы программирования в учебном процессе по иностранному языку». М., 1977
7. Колшанский Т.В. «Проблемы коммуникативной лингвистики». Вопросы языкознания. 1979, №12
8. Носенко Э.Л. «Пути реализации коммуникативного подхода к развитию умений и навыков иноязычной речи»
9. Колшанский Т.В. «Коммуникативная функция и структура языка». М., 1984

RƏYÇİ: dos. E.Vəliya

Кази-заде Динара Адиль к.

ТЕКСТ КАК ОСНОВНАЯ КОММУНИКАТИВНО-ДИДАКТИЧЕСКАЯ ЕДИНИЦА

В современной методике преподавания русского языка основным средством создания развивающей среды на занятиях является текст. Текст является обязательной дидактической единицей учебного материала. В методике преподавания русского языка текст используется как предмет обучения, а также как средство обучения иным языковым единицам: словам, предложениям, сложным синтаксическим целым, которые изучаются в структуре текста и усваиваются как важные компоненты речи.

Текст – это письменное по форме речевое произведение, принадлежащее одному участнику коммуникации, законченное и правильно оформленное.

Текст, как основная коммуникативно-дидактическая единица в работе по развитию речи обучающихся, используется в нескольких аспектах. Во-первых, как иллюстрация тех явлений, суть которых разъясняется обучающимся в процессе изучения новых сведений о тексте как единице языка и речи. Во-вторых, текст может быть использован как объект для наблюдения за процессом реализации определенных текстовых категорий на примере отдельного текста с последующими выводами. Для развития связной русской речи обучающихся в национальной школе предпочтителен второй путь изучения природы текста, так как такой подход предполагает организацию поисковой деятельности. Кроме того, текст используется в качестве объекта для анализа, в упражнениях на редактирование или восстановление деформированного текста, как эталон, на который ориентируются обучающиеся, создавая свои тексты. В отборе учебных текстов ученые-методисты руководствуются двумя основными направлениями: грамматически-ориентированным и коммуникативно-ориентированным. Грамматически-ориентированный подход обеспечивает отбор текстов, которые направлены в первую очередь на предъявление необходимых грамматических единиц для последующего их изучения. Коммуникативно-ориентированный предполагает отбор текстов, отражающих определенную коммуникативную ситуацию, которой соответствуют структурные компоненты данного текста, его тип и стиль.

В практике преподавания русского языка как иностранного сохраняется такое положение, когда процесс изучения языковых единиц и формирования речевых умений обучающихся развиваются параллельно, мало соприкасаясь друг с другом. Студенты получают знания о значении, структуре и об особенностях использования в речи единиц этого уровня, но при этом, существенно не меняется даже грамматический строй речи обучающихся, не говоря уже о собственно коммуникативных умениях и навыках. В результате, обучающиеся могут анализировать языковые явления, узнают их среди других явлений, перечисляют их признаки, называют их свойства и возможности, но при этом знания не переносятся в сферу практической деятельности. Все это свидетельствует о том, что на уроках русского языка как иностранного, текст недостаточно используется в качестве коммуникативно-дидактической единицы. А ведь именно текст является той структурой, той основой, которая объединяет все элементы языка, все его единицы в определенную, стройную систему. Именно в тексте, предназначенном для общения, все языковые единицы представляются в естественной ситуации, в естественном окружении, кроме того, в тексте языковые единицы приобретают новую окраску, новые текстообразующие функции. Незнание этих функций приводит к неумению использовать их в самостоятельной речевой деятельности, так как текст обнаруживает новые свойства изучаемых языковых единиц и представляет учащимся новый уровень их познания, открывающий путь к совершенствованию речевых умений и навыков.

Текст как коммуникативно-дидактическая единица позволяет соединить два важнейших направления в изучении русского языка:

- 1) знание системы языка;
- 2) познание норм и правил общения, речевого поведения в различных жизненных ситуациях.

Функционирование языковых единиц в процессе речевой деятельности (тексте) обусловлено их семантикой и грамматическими свойствами. Чтобы научить обучающихся определять смысловое назначение и роль единиц языка в построении речи, необходимо рассматривать их в контексте, а не изолированно. Именно в контексте реализуется семантика единиц всех уровней. В связи с этим рассматриваем текст как результат речевой деятельности в устной или письменной форме, обладающий смысловой завершенностью и структурным единством. Бесспорно, основным элементом структуры текста является предложение, или подругому высказывание, фраза, текстема. Предложение в тексте осознается и воспринимается не само по себе, а в отношении своих связей с другими предложениями, как часть целого, как компонент текста. В одном предложении нельзя выразить мысль полностью, лишь какую-либо ее часть, какую-либо сторону, потому что полный смысл раскрывается только в группе предложений, в которую входит данное предложение. Эти предложения могут предшествовать ему или следовать за ним. Наиболее часто встречающееся обозначение группы предложений, связанных по смыслу, – сложное синтаксическое целое (ССЦ) или сверхфразовое единство (СФЕ). Это сложные структурные единства, состоящие более чем из одного самостоятельного предложения, обладающие смысловой целостностью в контексте связной речи и выступающие как часть завершенной коммуникации.

Таким образом, в лингвистике текста различаются два основных объекта:

- 1) макротекст – текст в широком смысле этого слова – законченное произведение, подчиняющееся определенным законам строения и характеризующееся конкретным набором специфических текстовых признаков – категорий;

2) микротекст – текст в узком смысле слова, когда предметом изучения становится сверхфразовое единство.

Микротексты и макротексты обладают всеми признаками и категориями единого текста-произведения. Макротекст – это всегда совокупность микротекстов, расположенных в виде иерархически организованной линейной последовательности. Смысловая связь между предложениями в тексте обеспечивается соответствующими лексико-грамматическими средствами. Чаще всего предложения в тексте соединяются цепной или параллельной связью. Цепная связь реализуется посредством повторения в том или ином виде какого-либо члена предыдущего предложения, развертывания части его структуры в последующем предложении. Повтор в данном случае выражает структурную соотнесенность предложений, их теснейшую связь. При параллельной связи предложения, входящие в ССЦ, более самостоятельны. В них обычно наблюдается синтаксический параллелизм, который выражается в использовании одинаковых структурных типов предложения (нераспространенные или распространенные, двусоставные или односоставные, простые или сложные, неосложненные или осложненные), одинаковый порядок расположения членов предложения, совпадение видов-временных форм глаголов-сказуемых. Третий тип связи в ССЦ – смешанная связь. В сложных синтаксических целых со смешанной связью совмещается параллельная и цепная связь. Для них более характерной является связь от параллельной к цепной связи. Таким образом, грамматика должна быть не суммой бесполезных правил, а средством познания живого языка, живой русской речи, а также подспорьем для учащихся в решении конкретных коммуникативно-познавательных задач. Для этого необходимо верно решить вопрос о характере дидактического материала, используемого на уроках изучения грамматики.

Дидактический материал может носить теоретический и практический характер. В формировании коммуникативно-речевых умений задействованы оба вида дидактического материала. Сюда относятся: теоретические сведения о тексте, сформулированные в виде правил, тематически объединенные и оформленные памятками (теоретический дидактический материал); учебные тексты, наборы карточек с текстовыми заданиями, темы сочинений, иллюстрации и схемы (практический дидактический материал). В основу данной концепции положены коммуникативные умения, включающие умение анализировать готовый текст, преобразовывать языковой материал и создавать текст. Анализ готового текста предполагает наблюдение по специально подготовленным вопросам и заданиям, выделение (опознавание) и характеристику (разбор) нужных элементов, сравнение явлений языка, анализ текста с точки зрения соотнесенности используемых в нем языковых средств, содержания высказывания. Задания, направленные на преобразование данного языкового материала, предусматривают построение различных единиц языка (по опорным элементам и предложенным моделям, схемам), распространение и сжатие исходного материала, редактирование, синонимическую замену, проведение языкового эксперимента.

Формирование умений продуцирования текста проводится на основе:

- 1) мотивированного выбора языковых средств, типа речи;
- 2) конструирования элементов текста (с учетом предложенной речевой ситуации);
- 3) подготовки плана и рабочих материалов к сочинению на данную тему (в заданном или избранном стиле речи);
- 4) создания фрагментов сочинения на определенную тему (в заданном или избранном стиле речи);
- 4) сочинения на предложенную или самостоятельно сформулированную тему в определенном стиле речи.

Эффективность работы по развитию речеведческих понятий учащихся многие ученые связывают с усилением лингвистической базы обучения языку, с введением в программу речеведческих понятий, методов работы над текстом на основе речеведческих понятий. Данная методика представляет собой выполнение учебных действий с речеведческими понятиями и правилами. Они включают: 1) действие подведения текста под понятие (или умение определить стиль речи и тип, способ связи предложений в тексте и др.); 2) действие выведения следствия из понятия (различные виды разбора текста: анализ типологической структуры текста, анализ его композиции, стилистический анализ текста, анализ способов и средств связи, использованных в тексте и др.). Типологический анализ текста (учет теории актуального членения) охватывает лишь техническую сторону овладения текстом. При этом без внимания остаются такие характеристики текста, как выразительность, эмоциональность, не учитывается зависимость отбора языковых средств от замысла автора.

Для создания текста, отвечающего условиям и задачам общения, такие категории текста, как информативность, содержательная и смысловая цельность, связность, композиционная завершенность, необходимо реализовать в процессе осознанного отбора языковых единиц.

В связи с этим процесс подготовки и произнесения речи включает следующие стадии:

- 1) выбор темы и определение целевой установки;
- 2) подбор материала (работа с источниками накопления материала: личный опыт, размышления и наблюдения, интервью и беседы, чтение);
- 5) подготовка конспекта (изучение методов построения речи и приемов обработки структурных элементов для ее произношения);
- 6) подбор вспомогательного материала речи (определения, сравнения,

примеры, ссылки на авторитеты, статистические данные, наглядные пособия);

- 5) работа над внешним обликом (внешность, манеры, поза, жесты);
- 6) постановка голоса;
- 7) работа над улучшением своих голосовых средств (овладение правильным произношением, преодоление недостатков речи);
- 8) планирование речи (разработка содержания и приемов речи в соответствии с поставленной целью);
- 9) обработка текста высказывания (с точки зрения грамматической правильности, точности, уместности, экономичности и оригинальности языка).

Выдвижение в качестве приоритетной для национальной школы задачи овладения русским языком как средством не только общения, но и обучения определяет направленность на все виды речевой деятельности, на формирование коммуникативных умений, включающих умение анализировать готовые тексты и умение создавать, продуцировать собственные тексты.

В связи с этим целесообразно использовать четыре вида текста: 1) текст-образец; 2) репродуцируемый текст; 3) продуцируемый текст; 4) деформированный текст. Пристальное изучение каждого вида текста и последовательное введение их в учебный процесс позволяют найти оптимальные пути формирования у обучающихся основных коммуникативных умений.

Текст-образец отражает необходимые ракурсы текстопостроения и является полем зрения для изучения текстовых явлений (темы текста, основной мысли, средств связи предложений в тексте, ключевых слов, отражающих семантические блоки текста и т.д.). Для этого используются задания аналитического характера, которые активизируют самостоятельность обучающихся, заставляют вникнуть в содержание текста, то есть сочетание решения орфографических и пунктуационных задач с анализом текста, поскольку в данном случае орфографические и пунктуационные явления анализируются и усваиваются в естественном окружении, в естественной ситуации – в единстве с другими языковыми явлениями. В процессе такой работы не только познается система русской грамматики, запоминается образцовая речь, но и происходит речевое развитие обучающихся. Репродуцируемый текст требует от обучающихся умения воспроизводить изученные текстовые явления на основе восприятия данного текста. В практике этот вид работы находит отражение в написании изложений, когда обучающийся пытается воссоздать заданный текст и характер его построения по памяти. Изложение учит выделять главное и второстепенное в тексте, находить нужные доказательства, целесообразно использовать имеющийся запас слов, продуманно применять знания по грамматике. Оно содействует решению и воспитательных задач: содержание текста, образцы воздействуют на ум и чувства учащихся, формируют их эстетические и нравственные представления, воспитывают культуру умственного труда. Именно поэтому работа над репродуктивным текстом имеет большое методическое и психологическое значение, так как она направлена на ближайшую зону развития обучающегося. В ходе создания текста осуществляется овладение умениями самостоятельно использовать полученные теоретические основы на практике в собственных текстах. В учебном процессе продуцируемый текст представлен в форме сочинений. Сочинение – это упражнение, заключающееся в самостоятельном изложении обучающимися своих наблюдений, мыслей, суждений на заданную тему. Сочинения являются важным фактором в общей системе работы по формированию мировоззрения обучающихся. Они помогают обучающимся глубже понимать окружающую их действительность, человека, самих себя. Помимо этой важнейшей функции, сочинения развивают мысль и речь обучающихся, способствуют выработке таких умений, как умение доказывать, обосновывать выдвинутые положения, отстаивать свою точку зрения, анализировать и синтезировать, а потому являются по праву основным средством развития как языковой способности обучающихся, так и творческих способностей в целом. Деформированный текст является связующим звеном между репродуцируемым текстом и продуцируемым. В работе над ним углубляются знания, касающиеся текста и особенностей его построения, и вследствие этого совершенствуются текстовые умения, приобретенные ранее. Кроме того, в процессе работы над деформированным текстом у школьников формируются реконструктивные умения, которые изначально содержат потенциальную возможность реализации творческой активности обучающихся, что является одним из необходимых условий формирования умения совершенствовать текст. Эффективность работы по развитию речи обучающихся связывается с усилением лингвистической базы обучения языку, с введением в программу речеведческих понятий. Для создания текста, отвечающего условиям и задачам общения, такие категории текста, как информативность, содержательная и смысловая цельность, связность, композиционная завершенность, необходимо реализовать в процессе осознанного отбора языковых единиц. Другими словами, языковые единицы всех уровней, реализующие текстовый замысел, обладают текстообразующими функциями. Осознание этих функций помогает пишущему, говорящему, читающему или слушающему создавать свой текст и воспринимать чужой. Чтобы овладеть в достаточном объеме речью, необходимо активизировать средства языка в различных формах их проявления, освоить механизмы речи, которые могут быть усвоены только в практической деятельности: в процессе восприятия речи, выражения своих мыслей в устной и письменной формах. Вопросы развития речи необходимо рассматривать во взаимосвязи с разделами грамматики и в процессе коммуникации (связная речь). Это позволяет выделить следующие основополагающие направления, которые являются ведущими компонентами процесса речевого развития обучающихся: 1) осознание

языковых единиц (отбор сквозных номинативных и коммуникативных единиц, формирование умения использовать теоретические знания в речевой деятельности); 2) усвоение норм русского литературного языка (организация работы по усвоению норм языка в построении и использовании языковых единиц, отбор дидактического материала, необходимого для обучения нормам употребления единиц языка, использованию синтаксических синонимов, построению моделей словосочетаний и предложений); 3) развитие связной устной и письменной речи учащихся, составление связных высказываний как в устной, так и в письменной речи. Подводя итог, отметим, что использование текста на уроках по развитию речи при обучении правописанию и пунктуации позволяет знакомить обучающихся с собственно текстовыми понятиями и категориями – темой, идеей, композицией, абзацем, изобразительно-выразительными средствами, что способствует подготовке обучающихся к пониманию текста.

Каждое занятие русского языка как иностранного должно включать в себя работу с текстом. Такая работа совместима с любой программой по русскому языку. Каждая синтаксическая тема, каждое явление языка должно изучаться на материале текстов: теория проверяется на практике, обучающиеся видят, как правила и законы синтаксиса реализуются на практике, то есть в тексте. Один и тот же текст можно использовать неоднократно, каждый раз отыскивая в нем что-то новое.

Список литературы

1. Валгина Н.С. Теория текста: учеб. пособие для вузов. М.: Логос, 2003. 280с.
2. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М., 1981. 18 с.
3. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методический аспекты /- М., 1981. 11 с.
4. Капинос В.И., Сергеева Н.Н., Соловейчик М.С. Развитие речи: теория и практика обучения. М.: Линка-Пресс, 1994. 196 с.
5. Колшанский Г.В. Коммуникативные функции и структура языка. М.: Наука, 1984. 35 с.
6. Семерджили В.Н. Лингвистические и дидактические особенности учебного текста на иностранном языке (русском и английском) // Вестник ВГУ, Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2007.-№ 2, ч. 1.- 117 с.
7. Уракова Ф.К. Текст как продукт и результат речетворческого процесса // Вестник Адыгейского государственного университета. Сер. Педагогика и психология. 2009. Вып. 3.. 208-212 с.

Ключевые слова: текст, коммуникативно-дидактическая единица, грамматически-ориентированное направление, коммуникативно-ориентированное направление.

Keywords: the text, communicative and didactic unit, grammatically-focused direction, communicatively-focused direction.

Açar sözlər: mətn, kommunikativ və didaktik vahid, qrammatika yönümlü istiqamət, kommunikativ- yönümlü istiqamət.

Резюме

В статье рассматриваются учебные тексты по двум основным направлениям: грамматически-ориентированному и коммуникативно-ориентированному. Грамматически-ориентированный подход обеспечивает отбор текстов, направленный на предъявление необходимых грамматических единиц для последующего их изучения. Коммуникативно-ориентированный предполагает отбор текстов, отражающих определенную коммуникативную ситуацию, которой соответствуют структурные компоненты данного текста, его тип и стиль.

Summary

In the article educational texts are examined by using two approaches, namely: grammatically-focused and communicatively-focused. A grammatically-focused approach provides the selection of texts to present the necessary grammatical units for their subsequent studying. The communicatively-focused approach assumes selection of the texts reflecting a certain communicative situation to which there correspond structural components of this text, its type and style.

Xülasə

Məqalədə təhsil mətnlər iki əsas istiqamətdə aparılır: qrammatik yönümlü və kommunikativ yönümlü. Qrammatik yönümlü yanaşma onların sonrakı öyrənilməsi üçün zəruri qrammatik vahidlərin təqdim edilməsinə yönəlmiş mətnlərin seçilməsini təmin edir. Kommunikativ yönümlü bu mətnin struktur komponentlərinə, onun növünə və üslubuna uyğun qələn konkret kommunikativ vəziyyəti əks etdirən mətnlərin seçilməsini nəzərdə tutur.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Aynur Məmməd qızı Məmmədova ²⁰
TEACHERS AND THEIR ROLES

Dictionaries give a variety of definitions about *teacher*: “a person who instructs or trains others”, “a person, who provides education for people”, “one who teaches or instructs”, “one whose occupation is to instruct”, etc.

Teachers use many metaphors to describe what they do. Sometimes they say they are like actors because “we are always on the stage”. Others think they are like orchestral conductors “because we direct conversation and set the pace and tone”. Others feel like gardeners, “because we plant the seeds and then watch them grow”.

Describing good teachers:

Most people can look back at their own schooldays and identify teachers they thought were good. But generally they find it quite hard to say why certain teachers struck them as special. Perhaps it was because of their personality. Possibly it was because they had interesting things to say. Maybe the reason was that they looked as if they loved their job, or perhaps their interest in their students’ progress was compelling. Sometimes, it seems, it was just because the teacher was a fascinating person! One of the reasons that it is difficult to give general descriptions of good teachers is that different teachers are often successful in different ways. Some teachers are more extrovert or introvert than others, for example, and different teachers have different strengths and weaknesses. A lot will depend, too, on how students view individual teachers and here again, not all students will share the same opinions.

It is often said that ‘good teachers are born, not made’ and it does seem that some people have a natural affinity for the job. But there are also others, perhaps, who do not have what appears to be a natural gift but who are still effective and popular teachers. Such teachers learn their craft through a mixture of personality, intelligence, knowledge and experience (and how they reflect on it). And even some of the teachers who are apparently ‘born teachers’ weren’t like that at the beginning at all, but grew into the role as they learnt their craft.

Teaching is not an easy job, but it is a necessary one, and can be very rewarding when we see our students’ progress and know that we have helped to make it happen. It is true that some lessons and students can be difficult and stressful at times, but it is also worth remembering that at its best teaching can also be extremely enjoyable.

What makes a good teacher?

Researchers and practitioners have spent considerable time examining teacher personalities, traits, behaviors, attitudes, abilities, competencies, effectiveness, teaching styles, relations with parents and students and many other characteristics to determine what makes a “good teacher”.

A lot of students, and even some teachers, don’t fully understand what role teachers play in the classroom. Is teaching simply about transmitting knowledge from the teacher to the student, or is it more about creating an environment where students can learn for themselves? In a classroom, where would you expect to find a teacher? Standing at the front of the class controlling the students, or moving around trying to respond to students’ individual needs and questions? There’s no right or wrong answer to these questions in general, but it all depends on the group of students you are teaching, and that flexibility in your teaching repertoire is what you’ll need to focus on to help students learn as much as they can. It also gives you the amazing opportunities you’ll find as a teacher to go anywhere in the world and teach any set of students. If you get a job in a private language school, you may find that you need to become more chameleonic, adapting your approach to suit each class that comes through the door. You could have an advanced group of teenagers one moment and then go into an elementary one-to-one lesson, and you’ll need to adapt to this without missing a beat.

That’s why it’s important to understand the students you’ll be teaching, their motivations for learning English and their level of ability. This knowledge will show you the roles you’ll need to fulfil for them, and then you can plan your lessons accordingly. When you decide your roles and plan your lessons, always keep in mind whether it’s appropriate for your students’ age, ability, motivations and learning needs. If you can do this, you’ll be amazed at how much your students can learn even in one short lesson.

The question arises as to *what is a good teacher*. A good teacher can be defined as a teacher who helps the student to learn. He or she contributes to this in a number of ways. The teacher’s role goes well beyond information giving, with the teacher having a range of key roles to play in the education process.

What one sees as good teaching, depends on what conception of teaching one has. Two concepts are based on the strategies of teacher-centred and student-centred education. Teacher-centred strategies are focussed on the teacher as a transmitter of

information, with information passing from the expert teacher to the novice learner. Student-centred strategies, in contrast, see the focus as being on changes in students’ learning and on what students do to achieve this rather than on what the teacher

does. “If students are to learn desired outcomes in a reasonably effective manner”, Shuell suggests “then the teacher’s fundamental task is to get students to engage in learning activities that are likely to result in their achieving those outcomes. It is helpful to remember that what the student does is

actually more important in determining what is learned than what the teacher does”.

Well, teacher-centred lessons usually consist of the teacher being involved in most of the lesson’s activities;

---

²⁰ Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti aynur252@mail.ru

doing most of the talking, explaining grammar and vocabulary and the like, while students listen and take notes.

Can you think of why this might not be the best? Generally, if the teacher is the only one actually using the language, with the students taking a more passive role, the students might develop a pretty good understanding of the language, but no great ability to use it themselves. And helping students use English is the aim of the lesson in the end, isn't it?

It's also worth considering that if there is too much teacher talking time (TTT) compared to student talking time (STT), then students will get bored and lose attention.

So what's the difference with student-centred lessons? Here, the teacher is still present and involved, but they encourage the students to use the language themselves as much as possible, and to discover grammar rules and vocabulary on their own. Rather than a lecturer, the teacher becomes a guide to the English language; eliciting responses from the students rather than dictating to them. This all adds up to a much more memorable learning experience for the students, and that means that when they leave the classroom they are much more able to use their new English skills than they would be with a teacher-centred lesson.

A survey was conducted to investigate student opinions about characteristics of a "good teacher". The survey was developed by the researcher and reviewed by some professors in Turkey. Three major themes emerged from the sorted common responses: Instruction, teacher personality and student/teacher relationship. The frequency of student responses showed that a relationship formulated between teacher and students was seen as most important for being a good teacher. The students' responses indicated that the personality of a teacher was seen as second important characteristics in determining if a teacher was good. The third important characteristic in a good teacher cited by the students was related to instruction carried out by a teacher.

The frequency of student responses showed that a relationship formulated between teacher and students was seen as most important for being a good teacher.

The students' responses indicated that the personality of a teacher was seen as second important characteristics in determining if a teacher was good. The third important characteristic in a good teacher cited by the students was related to instruction carried out by a teacher.

Student/Teacher Relationship:

The most prevalent theme throughout the comments of the students was that regarding student/teacher relationship. Students most frequently identified a good teacher with the following characteristics that a good teacher:

Does not beat.

Does not yell.

Acts like a parent to students.

Acts like a friend to students.

Loves students.

Treats all students well.

Treats all students equally.

Shares students' problems, concerns, and joys.

Willing to listen students.

Interested in each students individually.

Beating was most frequently mentioned in the teacher/student relationship and students often underlined or used quotation marks for the statement like "a good teacher never beats". Many students also noted that good teachers do not beat or yell

unnecessarily, as soon as they enter the classroom or just because they want. According to students responses, good teachers warn students instead of beating. Some students explained that good teachers are always ready to act as a friend or parent, and loving students as much as their own child.

Teacher Personality:

The teacher's personality was the second most frequently reported theme by the students. Good teachers were identified with the following personality characteristics: kindness, friendliness, honesty, tolerance, helpfulness, patience, as well as not being nervous, not angry.

Some students associated tolerance with instruction, such as being tolerant when teaching, tolerant if students ask same question more than one time, and if students do not answer questions, some others associated tolerance with classroom management, such as tolerance for misbehaving students, tolerance for students who are late for class, and tolerance for students who forget to bring their textbooks or other materials. Similarly, students associated helpfulness with instruction, such as helping to understand the subject matter or slow-learners. Others associated helpfulness with a relationship, such as helping a student's psychological or economic problems. Many students mentioned that good teachers are always friendly. If a teacher is nervous, angry, grouchy or mad all the time they are not good. In contrast, some students noted that teachers should not be too kind and close to students and should not spoil students because students can misbehave quickly. Selected responses related to teacher personality include:

" I think a good teacher is not nervous and saucy during lesson time",

" In my opinion a good teacher is tolerant if students do not do homework and tries to understand reason".

" I think a good teacher is friendly, honest and gives importance to education".

Instruction:

The most common definition statement related to instruction included the following:

Teaches well.

Teaches at students level.

Explains subject matter clearly.

Explains lesson until students understand.

Answers students' questions.

Encourages to ask questions.

Asks students' ideas and opinions.

Teaches useful skills.

Teaches new ideas and gives new information.

Focuses on lesson.

Makes lesson fun.

Although the statement that a teacher "teaches well" is not clear, most students identified good teachers regarding clarity of explanations. Students believed that good teachers communicate clearly and directly to their students without explaining things.

In figure 1 it is given *aspects of teacher quality ranked by importance, according to teachers:*

Foundations and Desirable Aspects of Teacher Quality

Qualifications and knowledge

Teacher disposition

Classroom practices

Understanding the whole learner

Assessing student performance

Non-Essential Aspects of Teacher Quality

Teacher's appearance

Handwriting

The roles of a good teacher:

let's look at some of the specific roles you will play as the teacher.

Controller: Presents explanations in the lesson and takes charge of the class and activity. There will be a lot of TTT (teacher talking time) and you will need to snap into this role if the activity isn't going to plan. Best to keep this to a minimum.

Organiser: Gives instructions, organises students into groups or pairs, initiates activities or brings them to a close, and organises feedback. This is one of the most important roles, as students need to be confident as to how the activities will work or how the groups are supposed to function so that they are not confused.

Assessor: Gives feedback and correction to students as well as evaluating and grading their abilities. Students are usually very keen to find out how they are doing, but try not to correct every mistake you hear as that could discourage them.

Elicitor: Prompts the students into working things out for themselves and giving a response. The teacher can ask guiding questions or give activities and tasks designed to allow students to discover things by themselves rather than be told.

Participant: Participates in an activity as an equal, rather than as the teacher. This livens up an activity from inside the group, rather than prompting from outside. However, you need to make sure you don't dominate or take over the activity.

Tutor: Provides guidance, support or encouragement – more suited to a one-to-one role when students are working individually or in pairs. Be careful to give equal attention to all students and not to intrude too much.

Resource: Models the language for students and helps them look up meaning or explanations. As a native or high-level English speaker, you are likely to be the main resource in the classroom. However, rather than spoon-feeding answers to questions like: "What does this mean?", you may want to encourage students to work things out on their own whenever possible. It's also important for students to be exposed to how you speak, so they can learn a natural way of speaking English.

Observer: Monitors to see how activities are progressing, to get an idea of how long it will take and how successful it has been. Try not to distract the students when you are observing.

Facilitator: Facilitates communication between students in the classroom. English teaching is often regarded as facilitating, as it is about encouraging the students to communicate successfully in the classroom.

REFERENCES:

1. Jeremy Harmer. How to teach English. Pearson Education Limited, 2007.
2. What makes a "good teacher" and constitutes "quality teaching": practitioner perspectives from Rwandan secondary schools. University of Cambridge. Faculty of Education, 2021.
3. Aksoy N. Opinions of upper elementary students about a "good teacher". Case study in Turkey, 1998.
4. Shuell, T.J. Cognitive conceptions of learning, 1986.
5. Ryan Thomas Balch. Dissertation, 2012.

Key words: a good teacher, teacher's roles, the teacher's personality, comments of the students, survey, student-teacher relationship.

Açar sözlər: yaxşı müəllim, müəllimin rolu, müəllimin şəxsiyyəti, tələbələrin şərtləri, sorğu, tələbə-müəllim münasibəti.

Ключевые слова: хороший учитель, роли учителя, личность учителя, отзывы учеников, опрос, отношения ученик-учитель.

TEACHERS AND THEIR ROLES. SUMMARY:

Teachers play an essential role in everyone's life. A teacher is a person, who provides education for people, one who teaches or instructs. A good teacher can be defined as a teacher who helps the student to learn. A good teacher is a good learner—they learn how their student(s) learn—and modify their teaching accordingly. He (she) sets a positive example for students. Future of nation depends on activities of a teacher.

In this article, we tried to explore a list of characteristics that describe a good teacher and some of the roles played by them. A teacher's role is crucial as they not only train the students academically but also impart different values like positive attitude, confidence and self-awareness. It is mentioned that a teacher can play the role of controller, organiser, elicitor, assessor, participant, tutor and etc.

MÜƏLLİMLƏR VƏ ONLARIN ROLLARI. XÜLASƏ:

Müəllimlər hər bir insanın həyatında mühüm rol oynayır. Müəllim insanlara təhsil verən, öyrədən, öyrədən şəxsdir. Yaxşı müəllim, şagirdin öyrənməsinə kömək edən müəllim kimi müəyyən edilə bilər. Yaxşı müəllim yaxşı öyrənəndir – onlar tələbələrinin necə öyrəndiklərini öyrənirlər – və öyrətdiklərini buna uyğun dəyişirlər. O (o) tələbələrə müsbət nümunə göstərir. Millətin gələcəyi müəllimin fəaliyyətindən asılıdır.

Bu yazıda biz yaxşı müəllimi təsvir edən xüsusiyyətlərin siyahısını və onların oynadığı bəzi rolları araşdırmağa çalışdıq. Müəllimin rolu çox vacibdir, çünki onlar tələbələri təkcə akademik cəhətdən yetişdirmir, həm də müsbət münasibət, inam və özünüdərk kimi müxtəlif dəyərlər verir. Qeyd olunur ki, müəllim nəzarətçi, təşkilatçı, seçici, qiymətləndirici, iştirakçı, repetitor və s. rollarını oynaya bilər.

УЧИТЕЛЯ И ИХ РОЛИ. РЕЗЮМЕ:

Учителя играют важную роль в жизни каждого. Учитель - это человек, который дает образование людям, тот, кто учит или инструктирует. Хорошего учителя можно определить как учителя, который помогает ученику учиться. Хороший учитель хорошо учится: он учится так, как учатся его ученики, и соответствующим образом модифицирует свое обучение. Он (она) подает положительный пример ученикам. Будущее нации зависит от деятельности учителя. список характеристик.

В этой статье мы попытались изучить, описывающих хорошего учителя, и некоторые роли, которые они играют. Роль учителя имеет решающее значение, поскольку он не только обучает студентов академически, но и прививает им различные ценности, такие как позитивное отношение, уверенность и самосознание. Упоминается, что преподаватель может выступать в роли контролера, организатора, инициатора, оценщика, участника, тьютора и др.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Bəhrəm Cəfər oğlu Məmmədov¹
**TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏNİN DİL QAYDALARI MƏZMUN
 XƏTTİ ÜZRƏ TƏDRİSİ**

Orta məktəbdə tədris edilən mürəkkəb cümlə tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələri özündə birləşdirir. Şagirdlər mürəkkəb cümlə haqqında müəyyən bilgilər əldə etdikdən sonra qarşılaşdıqları mürəkkəb cümlələri bir-birindən fərqləndirmək zərurəti ortaya çıxacaqdır. Bu mənada ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili"(tədris dili kimi) fənni üzrə dərsliyin 73-cü səhifəsində böyük Azərbaycan şairi, Azərbaycan ədəbiyyatında sərbəst vəznin yaradıcısı Rəsul Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirinin verilməsi yerinə düşür, bu mətn növbəti dərsdə şagirdlərə tabesiz mürəkkəb cümləni tədris etmək üçün motivasiya xarakteri daşıyır.

Mətnlə tanış olduqda aydın olur ki, dərslikdə mürəkkəb cümlənin tədrisinə həsr edilmiş mövzular, mətnlər, çalışmalarda təqdim edilmiş cümlələr informasiya yükü, şagirdlərin təlim-təربiyəsinə xidmət etməsi, dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət etməsi baxımından da olduqca uğurlu seçimdir. Şeir şairin humanist fikirlərini əks etdirir. Şeir məzmununda şair müharibələrin olmasını istəmir, güllələrin yerinə güllərin açılmasını, soyuq havalarda ürəklərin soyumamasını, göz yaşlarının axmasının yerinə bulaqların axmasını, insanların xoşbəxt yaşamasını istəyir. Şair sərbəst vəznin tələblərindən yüksək sənətkarlıqla yararlanaraq fikirlərini mürəkkəb cümlə şəklində, lakin ahəngdarlıqla, poetik dillə təsvir edir. Məzmunun artıq yeniyetmə yaşlarında olan azərbaycanlı balalara müsbət şəkildə təsir edəcəyinə şübhə etmirik, eyni zamanda şagirdlərin fikirlərinin mürəkkəb cümlə şəklində ifadə etməsi bacarıqlarının formalaşmasında da bu nümunənin təsirli olacağı qənaətdəyik. Bu nümunənin ilk misrasının "Mən istəyirəm" cümləsi, tabeli mürəkkəb cümlənin baş cümləsi ilə başlaması fikrimizi qüvvətləndirir. Nümunəyə diqqət edək:

"Mən istəyirəm:

Buludlar ağlasın, uşaqlar ağlamasın-

Analı, ya anasız!"

Şeir bu hissəsində işlənmiş cümlələrə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsidir "Mən istəyirəm" (nəyi?), budaq cümlələr isə xəbərləri əmr şəklində verilmiş iki cümlədən "Buludlar ağlasın, uşaqlar ağlamasın." cümlələrindən ibarətdir ki, bu cümlələri də öz növbəsində qarşılaşdırma mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab etmək mümkündür. Daha bir maraqlı nüans ondan ibarətdir ki, şair budaq cümlənin ikinci tabesiz mürəkkəb cümləsinin mübtədasına aid ola biləcək təyini ayrı, təyin edilən sözdən sonra, ayrıca misrada vermişdir. Adətən təyin təyin etdiyi cümlə üzvündən sonra işlənir, lakin yüksək poetik ilhamla yazılmış şeirlərdə təyinin təyin etdiyi sözlərdən sonra işlənmək imkanı vardır.

"Mən istəyirəm:

Güllər açılın, güllələr açılmasın-

Amanlı, ya amansız!" Bu hissədə də tamamlıq budaq cümləsi və onun tabesiz mürəkkəb cümlələrdən ibarət budaq cümləsi ilə qarşılaşırıq. Şair Azərbaycan dilinin zənginliyindən istifadə edərək "güllər və güllələr" sözlərində fonetik səviyyədə obrazlılıqdan yararlanmış, qarşılaşdırma mənə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələri bütövlükdə budaq cümlə kimi göstərmişdir. Birinci hissədə olduğu kimi "güllələr açılmasın" cümləsinin mübtədasına aid olan təyinləri yeni sətrdə vermişdir.

"Mən istəyirəm:

Qapılar qapansın soyuq olanda hava-

Gözlər qapanmasın,

Sözlər qapanmasın!" Burada birinci cümlə tamamlıq budaq cümləsinin baş cümləsi, ikinci cümlə obrazlılığın

qrammatik səviyyədə göstəricisini özündə ehtiva edən birinci budaq cümlə "Qapılar qapansın soyuq olanda hava" və növbəti xəbərləri əmr şəklində verilmiş iki tabesiz mürəkkəb cümlələr işlənmişdir. Aydın görünür ki, budaq cümlə bir-birləri ilə qarşılaşdırma mənə əlaqəsində olan üç tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarətdir. (1.səh. 73) Şeirdə yangınların sönməsi ümidlərin sönməməsi, meyvələrin vaxtında dəyməsi, ağacların bol məhsuldan başını aşağı əyməsi bununla müqayisədə insanların xəcalətdən və ya gücsüzlükdən baş əyməməsi istəyi etiraf edilir. Şairin fəlsəfi düşüncələrinin təbiət hadisələri ilə vəhdətdə və müqayisəli şəkildə təqdim etməsinin oxucuda-şagirdlərdə dərin izlər buraxacağına şübhə etmirik. R. Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirini təhlil etdikdə aydın olur ki, təkcə bu şeirdə "Mən istəyirəm" baş cümləsi ilə başlayan beş tabeli mürəkkəb cümlə işlənmişdir. Birinci və ikinci baş cümlələrin hər birinin budaq cümləsinə iki, üçüncü baş cümlənin budaq cümləsinə üç, dördüncü baş cümlənin budaq cümləsinə on dörd, beşinci baş cümlənin budaq cümləsinin tərkibinə iki cümlə daxildir. Bu mətnlə tanışlıq şagirdlərdə mürəkkəb cümlənin növləri haqqında müəyyən fikirlərin yaranmasına səbəb olacaqdır. Metodik vəsaitdə 11-ci mövzunun(2.səh.102) tabesiz mürəkkəb cümlələrə həsr edilməsi ardıcılıq prinsipi baxımından təqdirəlayiqdir. Müəllim tabesiz mürəkkəb cümlənin tədrisi zamanı motivasiyadan sonra diqqəti "Tabesiz mürəkkəb cümlə" anlayışına yönləndirərək Tabesiz mürəkkəb cümlə ilə əlaqədar dərsliyin 75-ci səhifəsindəki dil qaydalarını izah edə bilər:

"Bərabər hüquqlu cümlələrin birləşməsindən əmələ gələn cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir. Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gəlir.!" Dərslikdə verilmiş bu elmi məlumat o halda yetərli sayıla bilər ki, şagirdlər sintaktik əlaqənin bir növü olan tabesizlik əlaqəsi haqqında bilgilərə sahib olsun. Şagirdlər bilməlidir ki, tabesizlik əlaqəsində tərəflər dedikdə iki bərbərhüquqlu üzv, yəni həmcins cümlə üzvləri

¹ ADPU-nun Azərbaycan dili və onuntədrisi texnologiyas kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru behrammamedov@yahoo.com

və bərabərhüquqlu cümlələr nəzərdə tutulur. Buna görə də tabesizlik əlaqəsi həm cümlə üzvləri, həm də tabesiz mürəkkəb cümlələr arasında ola bilər. Tabesizlik əlaqəsi ilə bağlanan tərəflərin biri digərinə tabe olmur, hər biri aid olduğu sözlə əlaqələnir. Tabesizlik əlaqəsi olan tərəflər ya yalnız intonasiya, ya da intonasiya və tabesizlik bağlayıcıları vasitəsi ilə əlaqələnir. (3. səh.199) Burada tabesizlik bağlayıcıları xüsusilə diqqətlə izlənməli, şagirdlərin hələ köməkçi nitq hissələri bəhsində "Bağlayıcı" köməkçi nitq hissəsi ilə əlaqədar əldə etdikləri bilgiler təkrarlanmalıdır.

Metodik vəsaitdə dərsin məqsədi olaraq şagirdlərin "Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qrammatik mənənin fərqləndirilməsi, tabesiz mürəkkəb cümlədə durğu işarələrindən istifadə etməsi" qoyulmuşdur. (2.səh.102) Məqsəd aydındır. Bundan sonrakı mərhələdə müəllim tədqiqat sualı kimi: "Tabesizlik anlayışı dedikdə nə başa düşürsünüz? Tabesiz mürəkkəb cümlələrin dilimizdə rolu nədən ibarətdir?" sualları səsləndirə bilər. Bu suallara cavab tapılması üçün dərsliyin 76-cı səhifəsində verilmiş 15, 16, 17-ci tapşırıqların qrup işi şəklində şagirdlərə təqdim edilməsi məqsədmüvafiqdir. Beləki, 15-ci tapşırıq R. Rzanın "Məndə ixtiyar olsaydı" şeirində mürəkkəb cümlənin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Bu şeirin təhlili zamanı biz burada işlənmiş mürəkkəb cümlələrin xüsusiyyətlərinə aid faktları qeyd etdik. Şübhəsiz ki, şagirdlər tabesiz mürəkkəb cümlənin bərabərhüquqlu cümlələrin tabesizlik əlaqəsi nəticəsində formalaşdığını artıq müəyyən etməyi öyrənmişlər, lakin onlar bilməlidir ki, sadəcə tabesizlik əlaqəsi və yaxud bərabərhüquqluluq tabesiz mürəkkəb cümlənin formalaşması üçün yetərli deyildir. Burada iki bərabərhüquqlu cümlənin bağlanması üçün başqa vasitələr də gərəklidir.

Metodik vəsaitdə göstərilmiş 13-cü mövzu da məhz tabesiz mürəkkəb cümlələrin bir-birinə hansı vasitələrlə bağlandığını şagirdlərə izah etmək üçündür. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini bir-birinə bağlayan əlaqə vasitələrindən birinin tabesizlik intonasiyası olduğu bəllidir, lakin şagirdlər bilməlidir ki, tabesizlik intonasiyası ilə birgə məna əlaqəsi və tabesizlik bağlayıcıları tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərəflərini bir-birinə bağlaya bilər. Bunun üçün şagirdlər yuxarıda qeyd etdiyiniz kimi tabesizlik bağlayıcılarını yaxından tanımalıdır. Şübhəsiz ki, tabesiz mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında həll edici amil məna əlaqəsinin və tabesizlik intonasiyasıdır. Qeyd olunan fikirlərin şagirdlərdə formalaşması üçün müəllim dərsliyin 82-ci səhifəsindəki tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növləri ilə əlaqədar dil qaydalarını izah edə bilər. Dil qaydalarında yazılır:

"*Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında müxtəlif məna əlaqələri vardır.*" (1, səh.82). Lakin bu elmi məlumatın müəllim tərəfindən sadələşdirilməsinə ehtiyac var. Yəni müəllim şagirdlərə izah etməlidir ki, təsadüfi iki sadə cümləni bir araya gətirib, tabesizlik intonasiyası və yaxud tabesizlik bağlayıcılarının köməyi ilə mürəkkəb cümlə yaratmaq mümkün deyil, iki cümlə tabesizlik əlaqəsi ilə birləşsə, o zaman onların bir araya gəlməsi müəyyən mənanın nəticəsində mümkün olur. Burada professor Q. Kazımovun bir fikrini xatırlamaq yerinə düşür: "*Tabesiz mürəkkəb cümlələrin səciyyəvi quruluş xüsusiyyətləri vardır. Çox zaman tərkib hissələri arasında paralellik olur... tərəflərin paralelliyi tərəflərin əlaqələndirən mühüm vasitələrdəndir.*" (4, səh.281) Şübhə doğurmur ki, bu elmi məlumatlar şagirdlər tərəfindən mənimsənilsə, onların tabesiz mürəkkəb cümlənin məna növlərini müəyyən edərkən ciddi bir çətinliyi olmayacaqdır.

Nəticə olaraq şagirdlər öyrənəcəklər ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən yaranır; nisbətən yüksək intellektin dildə təzhür forması olub yazılı və şifahi nitqdə fikri daha geniş, əhatəli, dolğun və dəqiq ifadə etmək üçün lazımdır. Tabesiz mürəkkəb cümlələr şifahi nitqdə daha çox istifadə edilir və fikrin dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. T. Hacıyev, S. Bektəşi, Y. Hüseynova, Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün "Azərbaycan dili" (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik, Bakı, "Şərq-Qərb", 2020
2. S. Cavadova, "Ümumtəhsil məktəblərinin 9-cu sinfi üçün metodik vəsait" Bakı, "Şərq-Qərb" 2020
3. Dövlət İmtahan Mərkəzi Azərbaycan dili, Bakı, "Şərq-Qərb", 2019,
4. Q. Kazımov Mütəsir Azərbaycan dili, Bakı, "Üns" 2000
5. M. Ə. Əliyev "Təbii mürəkkəb cümlələr və onların xüsusiyyətləri", "Maarif", Bakı, 1992
6. Ə. Tanrıverdi, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, "Elm və təhsil", Bakı, 2017
7. R. Hümətova, Linqvistik təhlilin elmi-metodik əsasları, "ADPU-nun mətbəəsi", Bakı, 2017

Summary

Teaching of the subordinate complex sentence according to the content line of language rules

In the article, the issues of teaching the subordinate complex sentence in the ninth grade of secondary general education schools according to the content line of language rules are considered. During the teaching of subordinate complex sentences, the methods and features of the application of language rules are explained. It is noted that subordinate complex sentence refers to equal sentences. Here, it is shown that sentences with subordinating relationship are connected by intonation or subordinating conjunctions. It is especially emphasized that the subjunctive conjunctions in such sentences should be followed carefully, and the knowledge acquired by the students regarding the auxiliary speech part "Connector" should be repeated. The question of using punctuation marks should also be taken into account when teaching complex sentences without a subordinate clause.

Key words: complex sentence, simple sentence, definition, completeness

Резюме

Обучение подчинённому сложному предложению согласно содержательной линии правил языка

В статье рассматриваются вопросы обучения придаточному сложному предложению по содержательной линии языковых правил в девятом классе средней общеобразовательной школы. В ходе обучения придаточным сложным предложениям разъясняются способы и особенности применения языковых правил. Отмечается, что подчинительное сложноподчиненное предложение относится к равноправным предложениям. Здесь показано, что предложения с подчинительными отношениями связаны интонацией или подчини-

тельными союзами. Особо подчеркивается, что в таких предложениях следует внимательно следить за союгательными союзами и повторять полученные учащимися знания относительно вспомогательной части речи «Соединитель». Вопрос об использовании знаков препинания следует учитывать и при обучении сложным предложениям без придаточного предложения.

Ключевые слова: сложное предложение, простое предложение, определение, полнота

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Vaqif Tapdıq oğlu Qurbanov¹
FİLOLOGİYA TƏLİMİNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Hazırda Azərbaycan təhsil sistemi zamanın tələblərinə uyğun olaraq Avropa dəyərləri əsasında qurulur. Təhsil qanunvericiliyinin müddəalarına, tələblərinə əsasən müasir təhsilin qarşısında bir çox mühüm hədəflər dayanır. Əsas hədəf kimi yüksək mənəvi dəyərlərə malik şəxsiyyət yetişdirmək hesab edilir. Həmin şəxsiyyət dövlət qarşısında müəyyən edilmiş vəzifələri, özünün məsuliyyətini anlamalı, şəxsi hüquqlarını dərk etməli, xalqımızın əsrlərlə formalaşmış ənənələrinə, dünya səviyyəsində müəvvənləşmiş, hər kəsdən tələb olunan demokratik prinsiplərə, insan hüquqları və azadlıqlarına hörmət etməlidir. Bu demokratik dəyərlərə sahib olmaq necə həyata keçirilməlidir? Hansı yol və istiqamətlər seçilməlidir? Burada məsuliyyətli tərəflər kumi məktəblər, müəllimlər, valideynlər və istifadədə olan dərsliklər, ümumilikdə tədris ədəbiyyatları nəzərdə tutulur. Bu sistemin üstünlükləri ilə yanaşı, bir sıra ciddi problemləri də vardır. Həmin problemlər filoloji elmlərin proqramlarında həm zəruri təlim məqsədləri və standartlarının nəzərdə tutulmaması ilə və həm də ədəbiyyatdan nəzn əsərlərinin mənimsənilməsinə dair yaranmış münasibətlərlə əlaqədardır. Bu qeyd etdiklərimiz aktuallığı əsaslandırır.

Məlumdur ki, bu günün filoloq tələbəsi prinsip etibarını ilə gələcəyin müəllimi, natiqi, şairi, yazıçısı, alimi və s. hesab olunur. Bunun üçün də filoloq tələbəyə dilçiliyi, ədəbiyyatşünaslığı tədris edən ideyalar generatoru, animator, moderator səviyyəli lektor müəllimlərdən ibarət mütəxəssislər dərs deməlidir. Biz bu məsələni bir neçə yerdə qaldırmışıq (Bax:1,2,3) Eyni zamanda bir mühim şərt də var. Bu da ondan ibarətdir ki, ali məktəbi şöhrətləndirən güclü proqramlardır. Lektor müəllimi də güclü edən təhsilin məzmunu sayılan proqramlar hesab olunur. Güclü mütəxəssisi də, pedaqoji mühiti də yetişdirən yenə də proqramlardır. Proqram, bir növ, enerji mənbəyi olan nüvə başlığıdır. Əgər fikir versək, tarixdə Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsi, habelə, Nizami və onun müasirlərini yetirən XII əsr Gəncə mədrəsəsi və Azərbaycan maarifi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti üçün ilkin kadrlar yetişdirmiş Qori Müəllimlər Seminaryası belə güclü proqramlarla işləmişdir. Bunun da nəticəsində tarixdə hər bir millətin həsəd apara biləcəyi Xətib Təbrizi, Nizami Gəncəvi, Üzeyir Hacıbəyov, Səməd Vurğun kimi ulduzlar Azərbaycan kəhkaşlarını bəzəmişdir.

Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Fizuli və b. XIX və XX əsrdə filoloqlarımız üçün örnək olmuşdur. Örnəkləri mənimsəyənlər özləri də filologiya tariximizdə şərəfli ad qoymuşlar. Cəfər Xəndam, Şıxəli Qurbanov, Mikayıl Rəfili, Məmməd Hüseyn Təhmasib və b. klassik Azərbaycan ədəbiyyatını dərinləndirən mənimsəmiş və əzbərdən söyləyən insanlar olmuşlar. Vaxtilə onlar müəllim də işləsələr, alim də olsalar, şair-yazıçılıqda da klassik nümunələr yaratmışlar. Təbiidir ki, indiki nəsil də onları öyrənib yeni cığırılar açmalıdırlar.

Bəs belə cığırılar açılırmı. Faktlarla danışıq deməliyik ki, müasir prosesdə uğurlarla problemləri müqayisə etsək, hansı nəticələr üzərində dayanma bilirik və səbəblərini necə idarə edirik? Hal -hazırda adlarını çəkdiyimiz və çəkmədiyimiz tarixi şəxsiyyətlər kimi insanlar yetişdirib meydana çıxara bilirikmi? Məsələ burasındadır ki, nəzn əsərlərini mənimsəməyən və əzbərləməyən kadrlarla tarixi təcrübəni inkişaf etdirə bilirikmi? Təqdim etdiyimiz konfrans materiallarında bu kimi suallarla həmkarlarımıza müraciət etməli olacağıq. Hazırda nəyə görə bir səhv stereotip fəalliyət göstərir ki, şeir əzbərləmək sovet təhsilindən qalmış mirasdır. Məgər bununla razılaşmaqmi olar, hörmətli həmkarlar?.

Nəzərə alaq ki, dahi Nizami “Nəzmin nəsrədən yüksəkliyi haqqında” şeirində belə demişdir :

“Şairlər olduğuyçün bütün sirlərə pərdə

Onlar peyğəmbərliyin kölgəsidir hər yerdə .

Səfin öntü, arxası o zaman ki düzəldi,

Qabağca peyğəmbərlər, sonra şairlər gəldi. (3;s.11)

Filoloji elmlər sahəsində güclü alimlərimiz həmişə olmuşdur. Onların yetişməsində Nizami Gəncəvi, İmaməddin Nəsimi, Əfzalətdin Xəqani, Məhəmməd Fizuli, Molla Pənah Vaqif, Mirzə Fətəli Axundov, Abbasqulu Ağa Bakıxanov və b. irsini öyrənməyin çox böyük rolu olmuşdur.

Tarixi təcrübədə filoloq tələbə ədəbiyyat tariximizi öyrəndikcə, onlardan təsirlənir və formalaşma prosesi keçirir. Cəfər Xəndam, Mikayıl Müşviq Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasını əzbər söyləyərmiş . Mikayıl Rəfili natiqliyində şedevr nəzn parçaları məharətlə səslənərdi. Vaxtilə Səməd Vurğun Molla Pənah Vaqifin “Pəri”, “Durnalar” qoşmalarını, habelə “Görmədim” müxəmməsini deklamasiya edərmiş. Həmid Araslı və Məmməd Hüseyn Təhmasib Fizuli qəsidələrinin nəsrə yazılan risalələrini əzbərdən söyləyərmiş. Məmmədəli Əsgərov “İsgəndərnamə” poeməsindən natiq obrazları ilə bağlı parçaları, habelə, Şekspirin sonetlərinin bir çoxunu əzbər deyərmiş.

Biz sələfləri belə tanımışıq, belə də qiymətləndirimişik. Çünki onlar ilk növbədə müəllim idilər. Müəllim də klassik ədəbiyyatdan nəzn nümunələrini xüsusi bir pafosla söyləməyi bacarmalıdır.

İndi gəlin müasir mərhələni təhlil edək: Hazırkı nəsil klassik ədəbiyyatı yadda saxlaya bilirmi? Bu tələb indiki kadr hazırlığında yoxdur. Çünki yeni təhsil sistemində **əzbər söyləyir** nə təlimin məqsədi, nə təlimin nəticəsi və nə də standartdır. Buyurub I-XI siniflər üzrə kurikulum standartlarına baxa bilirik. Nə Azərbaycan dilindən, nə də ədəbiyyatdan heç bir mətnin **əzbər söyləyir** standartı yoxdur. Kurikulum funksionerləri haradansa eşidiblər ki, əzbər yadda saxlamaq daha tələb olunmur. Çünki sovet təhsil sistemindən qalma ziyanlı mirasdır. Elə bu zərərli ideyaya görə

¹Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, ADPU-nun professoru

də şagirdlərə və tələbələrə klassik poeziya nümunələri demək olar ki, mənimsədilmir və əzbər söylənilməsi də tələb olunmur. Beləliklə, şagirdlər və tələbələr xüsusən də filoloq tələbələr Nizami Gəncəvinin “Bərdənin tərfi”, “Az danışmağın gözəlliyi”, “Söz haqqında”, “Nəzmin nəsrədən yüksəliyi haqqında” şeirlərini və Məhəmməd Fizulinin “Söz” qəzəli, “Məni candan usandırdı” qəzəli, “Padişahi-mülk” qitəsini, eyni zamanda “Leyli və Məcnun” poemasının ayrı-ayrı parçalarını əzbər yadda saxlamaqdan məhrum edirlər. Buradan çıxan nəticə də ondan ibarətdir ki, filoloq müəllimlərimiz orta məktəbdən başlayaraq kurikulum standartlarının əsirinə çevirilmişlər. Onların 2008-ci ildən bu yana 15 il ərzində filoloq müəllim yetişdirmək sahəsindəki fəaliyyətində çox ağır səhvlərə yol verilmişdir. Bu məsələ araşdırılmalıdır və fənn kurikulumlarına dair istiqamətverici yazılarda tələblər dəyişdirilməlidir. Onlardan da biri belə olmalıdır: Kurikulum tələbləri ehkam deyil, onlara yaradıcılıqla yanaşmaq lazımdır. Standartlara da **əzbər söyləyir** ifadəsi daxil edilməlidir. Çünki söhbət filoloq müəllim hazırlığından gedir.

Təkliflərimiz:

1) Dil və ədəbiyyat fənləri üzrə təlimin məzmununa, yəni proqramlara **ifadəli oxuyur, əzbər söyləyir, bədii oxu təqdim edir** standartlarını və təlim məqsədlərini daxil etmək təxirəsalınmaz vəzifə olmalıdır.

2) Filoloji təbliğata yeni istiqamət verib, nəzmlə olan (şeirlə) klassik və müasir ədəbiyyata mövcud münasibət kökündən dəyişməlidir; dərsliklərə və müəllim üçün metodik vəsaitlərə yenidən baxılmalıdır.

3) Qərbdən əxz olunan təhsil meyarları ilə yanaşı, bəzi ənənəvi meyarları saxlamaq lazımdır.

Onu da xüsusilə qeyd etməliyik ki, Avropa təhsilində klassik poeziyaya bu cür yabancılıq münasibət ola bilməz. Çünki onlar mütəxəssis hazırlığına bu şəkildə yanaşmazlar. Vaxtilə bizdə belə bir sərrast ifadə işlənmişdir:

“Bizdən öndə gedir avropalılar,
İşi iş bilənə tapşırır onlar”.

Biz onların proqramlarını milli kurikulumla uyğunlaşdırmada sadəcə səhv başa düşmüşük. “Təfəkkür məktəbi” ideologiyası bizi çaşdırmışdır. Filoloji təhsil yalnız təfəkkür məktəbindən ibarət ola bilməz. O, nitq və təfəkkür məktəbi olmalıdır. Belə olduğu halda nəzm əsərlərinə bu cür münasibət mümkün olan şey deyil. Biz buna qəti əminlik və mütəxəssislərimizi bu barədə düşünməyə çağırırıq.

Ədəbiyyat

1. Vaqif Qurbanov Azərbaycan dili təliminin aktual problemləri (monoqrafiya), Bakı, “Müəllim” nəşriyyatı, 2023, - 264 s.
2. Mirzəcanzadə A.X. Təhsilin humanitarlaşması haqqında etüdlər (rus dilində), Bakı, “Azərbaycən” 1993, 416 s.
3. Pedaqoji Universitetin Xəbərləri, 2019, cild 67, №4, s-63-69.
4. Nizami Gəncəvi Xəmsə, Poemalardan parçalar, Gənclik. Bakı, 1981 s. 275.

Xülasə

Məlumdur ki, müasir təhsil sistemi zamanın tələblərinə uyğun olaraq Avropa dəyərləri əsasında qurulmuşdur. Bu sistemin üstünlükləri ilə yanaşı, bir sıra ciddi problemləri də vardır. Həmin problemlər filoloji elmlərin proqramlarında həm zəruri təlim məqsədləri və standartlarının nəzərdə tutulmaması ilə və həm də ədəbiyyatdan nəzm əsərlərinin mənimsənilməsinə dair yaranmış münasibətlərlə əlaqədardır. Konkret demiş olsaq, filologiya elmləri üzrə orta məktəbin fənn kurikulumlarında nəzm əsərlərinin əzbər yadda saxlanması və söylənməsi nəzərdə tutulmur. Halbuki bütün bunlar hesab edirik ki, adi problemlər deyil, aktual problemlərdir. Şərh edəcəyimiz problemlərə görə hazırladığımız bu məqalədə həmin məsələlərdən bəhs olunur.

Açar sözlər. ədəbiyyatdan fənn kurikulumu, dilçilik, ədəbiyyat -şünaslıq, təhsilin məzmunu, müasir təhsil, uğurlar və problemlər, təkliflər .

Summary

It is known that the modern education system was built on the basis of European values in accordance with the requirements of the time. In addition to the advantages of this system, there are also some serious problems. Those problems are related to the lack of necessary learning goals and standards in the programs of philological sciences, as well as the attitudes to the acquisition of poetic works from literature. Speaking concretely, memorization and recitation of poetic works are not provided for in the subject curricula of secondary schools for philological sciences. However, we believe that all these are not ordinary problems, but actual problems. These issues are discussed in this article, which we have prepared for the problems we are going to comment on.

Key words. subject curriculum from literature, linguistics, literary studies, content of education, modern education, successes and problems, suggestions.

Резюме

Известно, что современная система образования строилась на основе европейских ценностей в соответствии с требованиями времени. Помимо преимуществ этой системы, есть и серьезные проблемы. Эти проблемы связаны с отсутствием в программах филологических наук необходимых учебных целей и стандартов, а также с отношением к усвоению поэтических произведений из литературы. Если говорить конкретно, то заучивание и декламация поэтических произведений в предметных программах общеобразовательных школ филологических специальностей не предусмотрены. Однако мы считаем, что все это не обычные проблемы, а актуальные проблемы. Эти вопросы обсуждаются в этой статье, которую мы подготовили для проблем, которые мы собираемся комментировать.

Ключевые слова. учебный план по литературе, языкознание, литературоведение, содержание образования, современное образование, успехи и проблемы, предложения.

Rəyçi: dos. S.Abbasova

Sevil Cəfərova ²¹

**ƏMƏK TƏRBIYƏSİ UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN FİZİKİ, MƏNƏVİ
İNKİŞAFINA TƏKAN VERƏN AMİL KİMİ**

Müstəqillik qazandıığımız hazırki şəraitdə yetişən nəslin nümayəndələrinə əmək vərdişlərinin aşılması işində düzgün mövqe tutmaq, onlarda əməyə vicdanlı münasibət formalaşdırmaq, hər bir sahədə əmək sərf edərək işgüzarlıq nümayiş etdirmək müəllimlərin, tərbiyəçilərin ümumiyyətlə desək bütün maarifçilərin qarşısında duran ən ümdə vəzifələrdəndir. Bu vəzifələrin böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün ümumtəhsil məktəblərinin ibtidai siniflərində şagirdlərin əməyə münasibətlərini düzgün formalaşdırmaq lazım gəlir. İstər təlim prosesində istərsə də sinifdən xaric və ədərsdənkənar tədbirlər prosesində şagirdlərdə işgüzarlıq keyfiyyətlərinin aşılmasına nail olmaq mümkündür. Bunun üçün əmək təlimi dərslərində yeni pedaqoji texnologiyaların gücündən istifadə etməklə kiçik yaşlı məktəblilərdə işgüzar münasibətləri formalaşdırmaq, onlarda işgüzarlıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasına nail olmaq üçün interaktiv metodlardan, yeni innovasiyalardan, kompüter texnologiyasının gücündən audio-vizual vasitələrin gücündən istifadə etməyə xüsusi ehtiyac duyulur. Təsadüfi deyil ki, Təhsil İslahatına dair dövlət direktivlərinin hər birində uşaqlarda hərtərəfli əmək vərdişlərinin yaradılması tövsiyyə olunur. Ona görə də uşaqlarda əmək vərdişlərinin yaradılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən işgüzarlıq keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması elmipedaqoji-metodik yanaşmalar baxımından düzgün sayılır (1, s.32).

Əmək tərbiyəsi əmək fəaliyyətinin əsas meyarıdır. İnsanların həyatı üçün zəruri olan maddi və mənəvi nemətlər yalnız və yalnız işgüzar əməyin nəticəsidir. Əmək insanın sosial həyatında, xüsusilə onun hərtərəfli inkişafının formalaşmasında mühüm amil olmaqla yanaşı ətraf mühitə, hadisələrə fəal münasibətin yaradılması işində başlıca amillərdəndir. Əmək tərbiyəsi insani keyfiyyətlərin, mahiyyət və xarakterindən asılı olaraq, müəyyən məqsədə nail olmasında şəxsiyyətə imkan və şərait yaradır, qarşıya çıxan çətinlik və maneələri aradan qaldırmağa kömək edir. Əməksevərlik həmişə konkret məqsəd daşıyır və insanı müəyyən müsbət nəticəyə gətirir çıxarmağa sövq edir. Bu zaman işgüzar əmək beynin fəaliyyətini, insanın fiziki və zehni əməyə marağını artırır.

Orta məktəblərdə əməyə düzgün və şüurlu münasibət tərbiyə edilməsi imkanları genişdir. Bura uşaq və yeniyetmələrin təlim əməyi, əmək dərsləri ictimai-faydalı işlərdə iştirakı və s. aid etmək olar. Səmərəli təşkil olunmuş təlim prosesində tərbiyə olunanlar əməyə alışır, biliklərinin qiymətləndirilməsi ilə əməklərinin nəticəsini görür, əməyi sevir, kiçik yaşlardan əməyə hazırlanırlar (2, s.94).

İstənilən şəraitdə əmək təlim işi ilə əlaqələndirilməlidir; belə ki, bu həm əməyi, həm də təlimin şüurluluğunu təmin edir. Kənd təsərrüfatına aid təcrübələr zamanı aqrotexniki üsullardan, üzvi və mədəni gübrələrdən vaxtında və yerində istifadə edilir, kənd təsərrüfatı maşınları işlədilir. Bu zaman müəllim uşaq əməyinin elmiyini, elmlə təcrübəni əlaqələndirəyi tərbiyə olunanların diqqət mərkəzinə gətirməlidir.

Əmək tərbiyəsi müəyyən pedaqoji tələblər əsasında aparılmalıdır:

1. İlk öncə qeyd edək ki, *əmək fəaliyyətindən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edilməlidir*. Belə ki, əmək insanda müəyyən əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasına istiqamətlənməlidir. İstehsal fəaliyyətində iştirak elə şəkildə qurulmalıdır ki, bu prosesdə iştirak edən hər kəs əməyinin nəticəsini görərkən özünü cəmiyyət üçün faydalı şəxs hesab edə bilsin. Əməyinin nəticəsinin əhəmiyyətini dərk etsin, bununla fərəhlənsin. Qarşıya çıxan əmək çətinliklərindən qorxmasın, bu çətinliyi aradan qaldırmaq istiqamətlərini arasın.

2. *Əmək uşağın yaşına, gücünə uyğun qurulmalıdır*. Bu tələb əmək proqramlarında öz əksini tapır. Əmək təlimi uşaqların fiziki, intellektual, psixoloji inkişaf səviyyəsinə uyğun qurulur.

Əməyin bütün sahələrində, yəni sinifdən xaric, ictimai-faydalı və digər tədbirlərdə bu tələb nəzərə alınmalıdır. Bu tələb həmçinin mədəniyyət müəssisələrində, məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində təşkil edilən əmək fəaliyyətlərində, texniki və yaradıcı, tikəşçilik və s. dərəcələrin təşkilində də nəzərə alınmalıdır. Bu müəssisələrdə təşkil edilən yaradıcı əmək fəaliyyəti zehni əməklə fiziki əməyi birləşdirməli, iştirakçıların yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməli, onlarda yeni əxlaqi keyfiyyətlər formalaşdırmaqlı, özünə təhsili stimullaşdırmaqlıdır.

3. *Əmək tərbiyəsi uşaq və yeniyetmələrin fiziki inkişafına təkan verməlidir*. Əmək prosesində işlədilən alətlər, görülən işlər onların əzələlərini inkişaf etdirib, möhkəmləndirməlidir. İş şəraiti elə qurulmalıdır ki, bədəninin quruluşu, qaməti, mütənəsibliyi, görmə qabiliyyəti və s. düzgün inkişaf etsin.

4. *Əmək təlimi və tərbiyəsində sisteməliklik və ardıcılığa xüsusi fikir verilməlidir*. Uşaq və yeniyetmələrdə əmək adətləri formalaşdırmaq üçün onların hər gün əmək fəaliyyətində iştirak etməsini təmin etmək lazımdır. Yaradılmış əmək adətləri isə böyüyən və inkişaf edən insanı əməyə psixoloji cəhətdən hazırlayır, onlarda ictimai fəallıq formalaşdırır.

5. *Əmək tərbiyəsi prosesində fərdi əməklə kollektiv əmək əlaqələndirilməlidir*. Fərdi əmək tərbiyə olunanlarda müvafiq əmək vərdişləri, fərdi məsuliyyət formalaşdırır, iradəni inkişaf etdirib möhkəmləndirir. Kollektiv əməkdə isə bu cəhət kollektiv səylə birləşir, ictimai əhəmiyyət kəsb edir, daha səmərəli şəkildə alır. Kollektiv əməkdə əsas cəhət ondan ibarətdir ki, ümumi əmək kollektiv üzvləri arasında bölüşdürülür, kollektiv üzvləri fəaliyyət baxımından bir-birindən asılı olur, kollektiv əməyin müvəffəqiyyətli nəticəsi hər fərdin əməyindən asılı olması hər fərdin məsuliyyətini birə-iki qat artırır, onlar daha diqqətli olmağa çalışırlar.

Əməyin müxtəlif növləri mövcuddur:

1) *özünəxidmət əməyi*; 2) *ictimai-faydalı əmək*; 3) *məhsuldar əmək*.

²¹ ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi

Ailədə özünəxidmət əməyinin əsası qoyulur, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri və təhsil müəssisələrində isə bu iş davam etdirilir. Həmçinin özünəxidmət əməyi bütün istehsal müəssisələri, fəaliyyətin bütün sahələrində mövcuddur və hər kəsdən tələb olunan zəruri fəaliyyət növlərindən biridir. Əməyin bu növünə gigiyenik qaydalar, şəxsi əşyaları, dərs və iş ləvazimatlarını təmiz və səliqəli saxlamaq və s. aiddir. Özünəxidmət əməyi ictimai faydalı əməyin ilk mərhələsidir. Özünəxidmət əməyi şagirdin, tələbənin, işçinin bilavasitə özü, iş yeri, ailəsi, onu əhatə edən mikromühitlə bağlıdır.

İctimai-faydalı əmək isə cəmiyyətin xeyrinə pulsuz əməkdir. Əməyin bu növü rayon, şəhər üzrə keçirilən kampaniya xarakterli fəaliyyət növüdür. Nəticədə maddi nemət əldə edilən fəaliyyət məhsuldar əmək adlanır. Bu əmək fəaliyyətin ən geniş formasıdır. Əvvəli ümumtəhsil məktəblərindən başlanır. Əmək dərslərində uşaq və gənclər müxtəlif məişət əşyaları (stol, stul və s. əmək alətləri) düzəldir, məktəbyanı sahələrdə müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsulları yetişdirir və s. məhsuldar əmək sahələrində çalışırlar.

Məktəbdənkənar təhsil müəssisələrində isə müxtəlif dərəcələrdə bu və ya digər əmək sahəsini öyrənməklə maddi məhsul istehsal edirlər. Məsələn texniki dərəcələrdə texniki sahədə yaradıcılıq işlərini tətbiq edərək, yeni texniki vəsait hazırlanır və sınaqdan keçirilir. Bu isə yeni texniki tərəqqilərinin əmək məhsuldarlığının artırılmasının əsası və ya vasitəsi olur.

Əmək tərbiyəsinin yeniyetmə və gənclərin peşə yönümü sahəsində böyük və əhəmiyyətli rolu vardır. Peşə – xalq təsərrüfatının bu və ya digər konkret bir sahəsinə aid bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə və həmin sahədə fəaliyyətə qoşula bilmək üçün və fəaliyyət göstərmək üçün yiyələnmiş zəruri əmək bacarıq və qabiliyyətləridir.

Böyüyən nəslin sənətə yiyələnməsinin zəruriliyi hələ yazılı ədəbiyyatımız meydana gəlməmişdən çox əvvəllər xalqın ağıllı, müdrik adamları tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş və xalq yaradıcılıq nümunələrində öz əksini tapmışdır. Nağıllarımızda, bayatılarımızda, atalar sözlərimizdə, dastanlarımızda və digər bir sıra şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında sənət və peşə seçmə işinin vacibliyini əks etdirən çoxlu sayda nümunələr sübut edir ki, xalqımız hər hansı bir peşə və sənət öyrənməyi bir çox titullardan, var-dövlətdən, mal-sərvət toplamaqdan üstün tutmuş, bu işə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Şərqi böyük ədəbi abidələrindən olan “Qabusnamə” də deyilir: “Sənəti olmayan adamlar gövdəsi olub, kölgəsi olmayan Muğilana ağacı kimi faydasız olurlar, nə özlərinə xeyir verirlər nə başqalarına”. “Elm və sənət öyrənmək, istər böyük olsun, istərsə kiçik, hamıya vacibdir, çünki insan öz tay-tuşları arasında üstünlüyü yalnız elm və sənətə görə əldə edə bilər”.

Böyük Azərbaycan mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi peşə və sənət seçməyin faydasını yüksək dəyərləndirmiş və onu halal yaşamağın əsas amili kimi qiymətləndirmişdir.

Onuncun öyrətdim ki, əlimi bu sənətə,

Bir gün sənə əl açıb düşməyim xəcalətə

- deyən şair insanın öz zəhməti hesabına yaşadığı sadə həyatı, başqalarının hesabına yaşanan cah-cəllalı həyatdan üstün tutur. Nizami Gəncəvi insanın bir sənət, peşə sahibi olmasını yüksək qiymətləndirir, keyfiyyətli əməyi yüksək dəyərləndirir:

Kamil bir palançı olsa da insan,

Yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan (3, s.75)

- deyərək insanları seçdikləri sənəti hərtərəfli öyrənməyə çağırır.

Nəsirəddin Tusi müdrik bir filosof və pedaqoq kimi tövsiyə edir: “Kim hansı sənətkar adlanırsa, o sənətdə aşağı mərtəbə ilə razılaşmayıb irəliləməli, daha yüksək dərəcəyə qalmayıb, iqtisadiyyatda səhlənkarlığa yol verməməlidir” (4, s. 27).

N. Tusi peşə seçmək probleminin mahiyyətində daha da dərinə gedərək hər bir şəxsin bacarıq və qabiliyyətlərinin nəzərə alınmasını, məhz bunlara istinad edil-məsini zəruri hesab edirdi.

Marağalı Əvhədi cəmiyyətin inkişafında faydalı və yaxşı peşələrin mühüm rol oynadığını xüsusi qeyd edir və göstərirdi ki, yaxşı peşə insanı qüsurlardan xilas edir və cəmiyyətin inkişafına xidmət edir. Əvhədi hər bir peşə, sənət adamının həmçinin peşəkar olmasını yüksək qiymətləndirir, peşəkar insan haqqında yüksək fikir soyləyərək o an hörmət bəsləyir, peşəkarları həyatda ən faydalı, gərəklili və mötəbər insanlar kimi dəyərləndirir. Görkəmli ədib belə bir qənaətə gəlir ki, dünyada ən yaxşı iş elm öyrənmək və ən yaxşı vəzifə peşəkarlıqdır. Əvhədi bu münasibətlə özünün məşhur “Cami-cəm” əsərində yazır:

Ən böyük nemətdir, anlasan, peşə,

Peşəkar düz yolla gedər həmişə.

Və ya:

Dünyanı nizama peşəkar salar,

Hər nizam peşədən, hünərdən olar.

Ə. Marağalı uşaqları əməklə böyütməyi, ona müəyyən iş, sənət öyrətməyi onların sonrakı inkişafı üçün əsas hesab edir, çətinliklərə qalib gəlmək, möhnət və bədbəxtliklərdən xilas etmək ucun uşağı iş-gücdən azad etməməyi məsləhət bilir:

Nazla boyuməsin qoy cox da övlad,

Onu iş-gücdən də eyləmə azad.

Sonra cətinliyə düşərsə əgər,

Bir möhnət, bədbəxtlik onu məhv edər.

Dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri M. Füzulinin olməz əsərləri icərisində uşaqların elm öyrənməsi, sənət seçməsi kimi məsələlər də xüsusi yer tutur. Onun bu fikirləri xüsusən “Rindu-Zahid” adlı əsərində daha qabarıq şəkildə

özünü göstərir. Füzuli göstərir ki, yeniyetməlik dövründə düzgün seçilməyən sənət insana bütün ömrü boyu öz mənfi təsirini göstərir (5, s.79).

Peşə seçməyə XIX-XX əsr maarifçilər tərəfindən də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu baxımdan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Məmməd Tağı Sidqi, Mirzə Mahmud İrəvani, Uzeyir Hacıbəyli və başqaları bu gün də öz əhəmiyyətini saxlayan qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Böyüyən nəsillərin bilik və dünyagörüşü, yüksək milli və bəşəri dəyərlərə, mənəvi keyfiyyətlərə malik olmaqla bərabər, özünün arzusuna, qabiliyyət və bacarığına, həmçinin cəmiyyətin kadrlara olan cari və perspektiv tələbatlarına müvafiq olaraq peşə və ixtisas seçməyə hazırlanmalıdır. Bunun üçün ümumtəhsil məktəblərində təlim-tərbiyə işi elə səviyyədə aparılmalıdır ki, şagirdlər əsas təhsili bitirdikləri vaxt hansı peşə və ixtisas ardınca gedəcəklərini dəqiq bilsinlər (5, s. 286).

Yeniyetmə və gənclərin peşə marağının öyrənilməsi, qabiliyyətlərin müəyyənləşdirilməsi, peşələrə aid məlumat, peşəyə aid bilik, bacarıq və vərdislər, seçilmiş peşə üzrə işə düzəlmə, peşəyə uyğunlaşmaməktəbdə peşə yönümünün məzmununu təşkil edir.

Peşə yönümü işi aşağıdakı istiqamətlərdə aparılmalıdır:

1) *Peşə maarifi*; 2) *peşə məsləhəti*; 3) *peşə təməyilliyi*.

Peşə yönümü yeniyetmə və gənclərin peşə nöqtəyi-nəzərindən öyrənilməsindən başlayaraq yenidən oriyentasiyasına qədər olan bütün işlər sistemini əhatə edir. Peşənin səhv seçilməsi, peşə üzrə yenidən iş aparılaraq qabiliyyətə uyğun peşə seçilməsi prosesi yenidənoriyentasiya adlanır.

Peşə ilə ixtisas məfhumu bir-birinə oxşar olsa da hər məfhumun öz mahiyyəti vardır. Peşə daha geniş anlayış olub, bir neçə ixtisası əhatə edir və s. Məsələn, müəllimlik peşəsi fənlərin tədrisi üzrə bir neçə ixtisasları əhatə edir: Ədəbiyyat müəllimi, riyaziyyat müəllimi, ibtadii sinif müəllimi və s. Mühəndislik peşəsi fəaliyyət sahələrinə görə xeyli ixtisasları əhatə edir.

Peşəyönümü - təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissəsi olduğundan onun təşkili və aparılmasında ənənəvi prinsip və metodların rəhbər tutulması vacibdir.

Peşəyönümü işində aşağıdakı prinsiplərə əməl edilməlidir:

1. *Peşəyönümünün dövlət əhəmiyyətliyi prinsipi*.

Dövlətimiz yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlanmasına böyük əhəmiyyət verir və bunu cəmiyyətin gələcəyinin təmin edilməsinin əsas amillərindən biri sayır. Respublikamızın "Təhsil sahəsində islahat Proqramı"nda deyilir: "Cəmiyyət öz gələcəyini təmin etmək məqsədi ilə yeni nəslin yüksək səviyyədə hazırlığına nail olmalı və buna görə də təhsil üstün sahəyə çevrilməlidir".

Təlim-tərbiyənin mühüm tərkib hissələrindən biri peşəyönümü işidir. Peşəyönümü dövlət əhəmiyyətli işdir. Bu iş elə bir istiqamətə yönəldilir ki, onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi nəticə etibarilə dövlətin kadr hazırlığı siyasətinin həyata keçirilməsinə kömək olur. Bu baxımdan peşəyönümü işində dövlət maraqlarının olması və onun bu maraqlara uyğun şəkildə qurulması fəaliyyət prosesində əsaslanılan əsas prinsiplərdən birinə çevrilməlidir.

2. *Peşəyönümü işində elmilik prinsipi*.

Bu prinsip təlimin prinsiplərindən olsa da, peşəyönümü işində daha yeni məzmun kəsb edir. Bu prinsip hər şeydən əvvəl peşə-yönümü işinə elmi şəkildə yanaşmağı tələb edir. Onun əsasında formalizmə yol verməmək, şagirdlərin maraq göstərdikləri peşələrin məzmununu, peşələr sistemində yeri, gələcək perspektivləri haqqında əsaslı biliklər vermək, elmin və texnikanın son nailiyyətləri və istiqamətləri ilə bağlı meydana çıxan yeni peşələr və peşə sahələri ilə tanışlıq, işə düzəlmə imkanları haqqında məlumatlar, şagirdlərin marağı ilə real seçmə imkanları arasında nisbətən nəzərə alınması və digər bir sıra məsələlər durur. Peşə seçimində elmilik prinsipi elə bir seçimin müəyyən edilməsini tələb edir ki, seçilən peşə birincisi, insanda xoş hisslər yartsın, ona zövq versin və xoşbəxtlik gətirsin, ikincisi, bacarıq və qabiliyyətə uyğun olsun, üçüncüsü, cəmiyyət və insanlar üçün faydalı, lazımlı olsun. Bunlar peşə seçmədə üç mühüm baza amillərini - "İstəyirəm", "Bacarıram", "Lazımdır" əlaqələndirir ki, bu da peşə seçiminin elmi surətdə həllini nəzərdə tutur.

3. *Peşəyönümü işində əxlaqi keyfiyyətlərin, mənəvi tələblərin nəzərə alınması prinsipi*.

Peşə seçimində şəxs seçəciyi peşəyə əxlaqi, mənəvi yöndən yanaşmalıdır. O peşə seçmədə gələcəkdə bu peşədən müxtəlif qanunsuz yollarla pul qazanmaq, gəlir əldə etmək düşüncəsi ilə peşə seçməməlidir.

4. *Peşəyönümü işində şüurluluq prinsipi*

Peşəyönümü işində məktəblilərin şüurluluğu təmin olunmadan müvəffəqiyyətli nəticəyə nail olmaq olmaz. Şagirdin maraq göstərdiyi peşənin mahiyyətini, çətinliklərini, tələblərini, ona yiyələnməyin mümkünlüyünü, gələcək perspektivlərini şüurlu olaraq dərk etməsi peşəyönümü işində kortəbiiyin, təsadüfiliyin qarşısını alır, onlarda bu sahəyə inamlı münasibətin yaranmasına, peşə yönümünün və həyat yolunun dəqiqləşməsinə və əqidənin formalaşmasına səbəb olur.

5. *Peşəyönümündə məktəblilərin yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi*.

Təlim və tərbiyə üçün xarakterik olan bu prinsipin peşəyönümü işində nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hər yaş dövrü insan şəxsiyyətində özünəməxsus xüsusiyyətlərlə müşayiət olunduğundan peşəyönümü işində bunları nəzərə almadan heç bir müvəffəqiyyətə nail olmaq olmaz. Psixologiya və fiziologiya elmləri sübut edir ki, məktəbli şəxsiyyətində hər bir yaş dövrü müxtəlif üzvlərin və onların funksiyalarının yetkinləşməsi ilə xarakterik olur. Buna görə də ayrı-ayrı yaş dövrlərində müəyyən fəaliyyət növləri daha qabarıq formada nəzərə çarpır. Bu məsələ peşələrə olan münasibətlərdə də özünü aydın şəkildə göstərir. Bununla əlaqədar olaraq məktəbdə təşkil edilən peşəyönümü işi özünün məqsədi, məzmununu, formaları və üsulları ilə məktəblilərin yaş dövrlərinin xüsusiyyətlərini və dinamik inkişafını nəzərə almaqla aparılmalıdır. Müəllim kiçik yaşlı məktəblilərin peşə maraq və münasibətlərinin

keçici, dəyişkən olmasını, yeniyetmələrin peşələrin romantikasına daha çox maraq göstərməsini, müəyyən sahə üzrə bacarıq və qabiliyyətlərinin tam formalaşmamasını, gənclərin isə peşə seçməyə daha realist, bəzən pragmatik mövqedən yanaşmasını və artıq bacarıq və qabiliyyətlərinin qabarıq şəkildə üzə çıxmasını, bu sahədə özünütərbiyə meylinin güclənməsini yaddan çıxarmamalı, peşəyönümü işində hər bir yaş dövründə nəyə istinad etməyi, nəyə əsaslanmağı bilməlidir.

6. Peşəyönümü işində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması prinsipi.

Peşəyönümü işində heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən bu prinsip hər bir şagirdin fərdi xüsusiyyətlərini – maraqlarını, temperamentini, bacarığını, qabiliyyətlərini və digər bir sıra psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə almağı tələb edir. Burada ən əvvəl hər bir şagirdin psixoloji, intellektual, fiziki və mənəvi inkişaf səviyyəsi, maraqların qabiliyyətlərə müvafiqlik səviyyəsi və şəxsiyyətin digər xarakterik cizgiləri nəzərə alınmalıdır. Hər bir şagirdin öz səviyyəsinə, gücünə, qabiliyyətinə müvafiq peşə seçməsi üçün bu prinsipə ciddi riayət olunmalı və peşəyönümü işinin diferensial şəkildə, fərdi xüsusiyyətləri nəzərə almaqla aparılmasına nail olunmalıdır.

7. Peşəyönümü işinin diferensiallaşdırılması prinsipi.

Şagirdlərin peşə seçməyə hazırlanması işində diferensiallaşdırma prinsipini əldə rəhbər tutmaq və belə iş üsullarından hərtərəfli şəkildə istifadə etmək müasir dövrdə peşəyönümü probleminin həllində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də onun bir prinsip kimi irəli sürülməsi müasir dövrdə peşəyönümü işinin elmi şəkildə həll edilməsində əsaslı yer tutur. Bu da səbəbsiz deyildir. Məlum olduğu kimi, hər bir şagirdin özünəməxsus fərdi psixoloji xüsusiyyətləri, inkişaf səviyyələri vardır. Bununla əlaqədar olaraq onların həyat planları, peşə, sənət, ixtisas yönümlərində də müxtəliflik vardır. Belə olduğu təqdirdə bu işin hər bir şagirdin psixofizioloji xüsusiyyətlərinə müvafiq diferensial şəkildə aparılmasına ehtiyac yaranır.

8. Peşəyönümündə sistemlilik və ardıcılıq prinsipi.

Peşəyönümü işində sistemlilik və ardıcılığın gözlənilməsi onun səmərəliliyinin təmin olunmasının əsas şərtlərindən biridir. Bu prinsipin gözlənilməsi istər nəzəri şəkildə aparılan işlərdə, istərsə də praktik formada həyata keçirilən tədbirlərdə şagirdlərin aldıkları bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

9. Peşəyönümündə varislik prinsipi

Peşəyönümü işlərində sistemliliyin və ardıcılığın gözlənilməsi bu prosesdə varislik kimi mühüm bir prinsipin də gözlənilməsinə və həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Buna görə də sistemli və ardıcıl şəkildə həyata keçirilən tədbirlər elə təşkil edilməlidir ki, əvvəlki tədbirlər sonrakıların aparılmasına zəmin yaratsın və sonra aparılan müəyyən işlər əvvəlki tədbirlərin məntiqi davamı olsun. Orada alınan informasiya və məlumatları, bilik, bacarıq və vərdişləri daha da genişləndirsin, möhkəmləndirsin və bu sahədə şagirdlərin inkişafına kömək etsin. Aparılan konkret bir tədbir qarşıya qoyulmuş ümumi məqsədin həyata keçirilməsinin bir ünsürü olsun.

10. Şəxsiyyətin imkan və qabiliyyətlərinin, bilik və bacarıqlarının seçilmiş peşənin tələblərinə uyğunluğu prinsipi.

Bu prinsip peşəyönümü prosesində nəzərə alınması vacib olan prinsiplərdən biridir. Hər bir peşənin tələb etdiyi müəyyən amillər, göstəricilər vardır ki, onları nəzərə almadan peşəyönümü işini müvəffəqiyyətlə aparmaq mümkün deyildir. Peşə seçimində proses birtərəfli olmadığından bu prosesdə hər iki tərəfin göstəriciləri bir-birinə uyğun gəlməlidir. Başqa sözlə desək, peşənin verdiyi tələblərə şagirdin psixoloji, fiziki, əqli, mənəvi və s. keyfiyyətləri cavab verməlidir.

11. Peşəyönümü işində müstəqillik və sərbəstlik prinsipi.

Peşəyönümü elə bir problemdir ki, burada şagirdlərin müstəqilliyinə və seçim qarşısında sərbəstliyinə əsaslanmaq lazımdır. Əks halda seçilən peşə nə onun sahibinə, nə də cəmiyyətə elə bir fayda gətirməz.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində deyilir: “Hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır”. Buna görə də şagirdlərin bu konstitusiya hüququndan düzgün istifadə edə bilməsi ucun onlara peşəyönümü prosesində elə bir mənəvi-psixoloji şərait yaradılmalıdır ki, şagird sevdiyi, maraq göstərdiyi, qabiliyyət və bacarığına müvafiq olan peşəni sərbəst, müstəqil surətdə seçə bilsin.

12. Peşəyönümündə kadrlara olan tələbatın nəzərə alınması prinsipi.

Bu prinsipin əsas mahiyyəti respublikamızın iqtisadiyyatının başlıca inkişaf istiqamətlərini nəzərə almaqla əmək bazarına tələbatların formalaşdırılmasıdır. Bu problemin həlli üçün iqtisadi inkişafın kadrların təminatı tələb və təklif prinsipinə uyğun proqnozlaşdırma, cari və perspektiv planlar əsasında qurulmalı, pedaqoji kadrların potensialının formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Ağayev Ə.A. Pedaqogika. Bakı, “Adiloğlu”, 2003.
2. Ağayev Ə.A. Vətəndaş olmağa borclusan. Bakı. “Maarif”, 1987
3. Nizami Gəncəvi. Lirika, İsgəndərnamə, Xosrov və Şirin, Sirlər Xəzinəsi, Leyli və Məcnun, Yeddi gözəl. Bakı. “Lider”, 2004
4. Nəsirəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. Bakı, “Elm”, 1980, 256 s.
5. Həsənov A. Ağayev Ə. Pedaqogika, B. Nasir, 2007
6. Talıbov Y.R. Sadiqov F.B. Quliyev S.M. Gənclərin mənəvi tərbiyə problemləri. Bakı. “Ünsiyət”. 1998

Xülasə

Hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətə verilən əsas və mühüm tələblərdən biri də şəxsiyyətin əməyə qadir olması, istehsalın, xalq təsərrüfatının bu və ya digər sahəsində fəaliyyət göstərmək bacarığına, əməyə, əmək adamlarına müsbət münasibətlərə malik olmasıdır. Hər kəs, xüsusən həyata atılan yeniyetmə və gənclər, istehsalın bir sahəsində çalışmaq üçün zəruri əmək bacarıq və vərdişlərinə malik olmalıdır. Bu əmək bacarıq və vərdişlərinin həm ailədə, həm də sistemli

təhsil müəssisələrində təlimin ilk günlərindən əsası qoyulur. Əmək, bacarıq və vərdişləri məhz əmək tərbiyəsi vasitəsilə həyata keçirilir.

Əmək tərbiyəsi sistemli və məqsədyönlü şəkildə təlim-tərbiyə müəssisələrində aparılır. Əmək tərbiyəsi müəllim və tərbiyəçinin rəhbərliyi altında böyüyən nəsildə, ümumiyyətlə insanlarda həyat üçün zəruri olan əmək, bacarıq və vərdişlərin, əməyə, əmək adamlarına məhəbbət hissi formalaşdırılması prosesidir. Ona görə də əmək tərbiyəsi, əmək təlimi və əmək tərbiyəsi olmaqla iki hissəyə ayrılır.

Əmək təlimi xüsusi əmək dərslərində aparılır. Bu dərslərdə əmək fəaliyyətinin maddi istehsal prosesi haqqında zəruri elmi məlumatlar verilir, müvafiq bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır. Birinci sinifdən başlayaraq uşaqlar əmək dərslərində əməyə hazırlanırlar. Orta ümumtəhsil məktəblərində əmək təlimi xüsusi proqram əsasında aparılır.

Açar sözlər: əmək, tərbiyə, təlim prosesi, əməyə məhəbbət, əməyin növləri, uşaq, yeniyetmə, şagird, müəllim

LABOR EDUCATION AS A FACTOR PROMOTING THE PHYSICAL AND SPIRITUAL DEVELOPMENT OF CHILDREN AND ADOLESCENTS

Summary

One of the basic and important requirements for a comprehensively developed personality is that the personality is capable of work, the ability to work in one or another field of production, national economy, and to have positive attitudes towards work and workers. Everyone, especially teenagers and young adults, should have the necessary labor skills and habits to work in a field of production. These labor skills and habits are established both in the family and in systematic educational institutions from the first days of training. Labor, skills and habits are realized through labor education.

Labor training is carried out systematically and purposefully in educational institutions. Labor education is the process of formation of labor, skills and habits necessary for life in the growing generation under the guidance of a teacher and educator, as well as a feeling of love for labor and working people. Therefore, labor education is divided into two parts: labor training and labor education.

Labor training is conducted in special labor classes. In these classes, necessary scientific information about the material production process of labor activity is given, relevant skills and habits are formed. Starting from the first grade, children are prepared for work in labor classes. Labor training in secondary general education schools is conducted on the basis of a special program.

Key words: work, education, learning process, love for work, types of work, child, teenager, student, teacher

ТРУДОВОЕ ВОСПИТАНИЕ КАК ФАКТОР СОДЕЙСТВИЯ ФИЗИЧЕСКОМУ И ДУХОВНОМУ РАЗВИТИЮ ДЕТЕЙ И ПОДРОСТКОВ

Резюме

Одним из основных и важных требований к всесторонне развитой личности является трудоспособность личности, умение работать в той или иной сфере производства, народного хозяйства, положительное отношение к труду и работникам. Каждый, особенно подростки и молодые люди, должен иметь необходимые трудовые навыки и навыки для работы в сфере производства. Эти трудовые навыки и навыки закрепляются как в семье, так и в систематических учебных заведениях с первых дней обучения. Труд, навыки и навыки реализуются через трудовое воспитание.

Трудовое обучение осуществляется систематически и целенаправленно в образовательных учреждениях. Трудовое воспитание – это процесс формирования необходимых для жизни трудовых навыков и навыков у подрастающего поколения под руководством учителя и воспитателя, а также чувства любви к труду и трудящимся людям. Поэтому трудовое воспитание делится на две части: трудовое обучение и трудовое воспитание.

Трудовое обучение проводится в специальных трудовых классах. На этих занятиях даются необходимые научные сведения о материальном производственном процессе трудовой деятельности, формируются соответствующие навыки и навыки. Начиная с первого класса детей готовят к работе на уроках труда. Трудовое обучение в средних общеобразовательных школах проводится на основе специальной программы.

Ключевые слова: труд, воспитание, процесс обучения, любовь к труду, виды труда, ребенок, подросток, ученик, учитель.

Rəyçi: Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu

ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Ətrabə Cəfərova²²

GƏNC NƏSLİN TƏLİM-TƏRBİYƏSİNDƏMİRZƏ ƏLƏKBƏR SABİR
YARADICILIGININ ROLU

Bütün ruhu, canı, qanı ilə xalqına bağlı olan Sabir özünəməxsus ədəbi irsi ilə milli ədəbiyyatımızı zənginləşdirdi.

Şair çoxşaxəli yaradıcılığında çox sevdiyi uşaqlara da yer ayırdı, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının nadir incilərini yaradaraq millətinin balalarına hədiyyə etdi. Zaman gəldi ki, uşaqlar bu şeirlərlə dil açıb böyüdülər, bu şeirlərlə dilimizi, sözüümüzü, vətənimizi, millətimizi, təbiətimizi sevdilər.

Sabirin ölməz irsindən “Yaz günləri” şeirini xatırlayaq. Şeirin dili bulaq suyu kimi təmiz, sadə və aydındır. “Yaz günləri” təbiət hadisəsini vəsf etməklə yanaşı, həm də sabaha, gələcəyə ümididir:

Gəl, gəl, a yaz günləri!
İlin əziz günləri!
Dağda ərit qarları,
Bağda ərit qarları.

Çaylar daşıb sel olsun,
Taxıllar tel-tel olsun.
Ağaclar açsın çiçək,
Yarpağı ləçək-ləçək.

Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Uşaq ədəbiyyatı şöbəsinin müdiri, şair Qəşəm Nəcəfzadə yazır ki, “Uşaq şeirində əsas meyarlardan biri dildir. Şeirin dili yumşaq və həlim olmalıdır. Çünki uşaqlar ilk dəfə mənsub olduqları xalqın dilini onun ədəbiyyatı vasitəsilə daha mükəmməl öyrənir. Şübhəsiz ki, dişləri çıxmayan körpə çörək yeyə bilmədiyi kimi, təfəkkürü formalaşmayan uşaq da dediyi sözlərin mənasını öyrənə bilməyəcək. Çünki ona ən əvvəl ilıq, aydın tələffüz olunan sözlər, bir növ təfəkkür lazımdır. Məhz Mirzə Ələkbər Sabir müəllim olduğu üçün “Uşaq və buz” şeirini çox aydın, sadə dildə yazmışdır”. Uşaqlıq dövrümüzü xatırladacaq Sabirin dillər əzbəri olan şeirinə bir daha nəzər salaq:

Dərsə gedən bir uşaq,
Çıxdı buz üstə qoçaq:
Sürüşdü birdən-birə,
Dəydi üz üstə yerə.
Uşaq durub neylədi?
Buza belə söylədi:
Sən nə yamansan, a buz!
Adam yıxansa, a buz!
Az qalıb ömrün sənin,
Yaz gələr, artar qəmin:
Əriyib suya dönərsən,
Axıb çaya gedərsən! (4, s.11)

1922-ci ildə “Hophopnamə”nin üçüncü, təkmilləşdirilmiş nəşri işıq üzünə görünür. Yeni nəşr öz həcminə görə ilk nəşrlərdən xeyli fərqlənir. Sabirin külliyyatına düşməyən bir sıra əsərlərini yeni nəşrə əlavə edirlər. Bu gün məktəblilər tərəfindən sevilən oxunan, dillər əzbəri olan uşaq şeirlərinin yarısı - “Məktəb şərqişi”, “Cütçü”, “Ağacların bəhsi”, “Elmə təğrib” şeirləri ilk dəfə bu nəşrdə çap olunur.

Sabirin ən böyük amalı gənc nəsildə nəcib insani keyfiyyətlər tərbiyə etmək, onları elmə, təhsilə çağırmaq idi. Ədib uşaqları elmə, təhsilə səsləməklə yanaşı, cahilliyi, نادانlığı, tənbelliyi, səhlənkarlığı tənqid edir (2, s.12). “Məktəbə təğrib” şeirindən bir parça:

Mənim bağım, baharım!
Fikri ziyalı oğlum!
Məktəb zamanı gəldi,
Dur, ey vəfah oğlum!
Ey gözüm, ey canım!
Get məktəbə, cavanım!

Sabirin uşaqlar üçün yazdığı “Qarğa və tülkü”, “Təbib ilə xəstə”, “Qoca bağban”, “Qarınca”, “Molla Nəsrəddinin yorğanı”, “Uşaq və pul”, “İsgəndər və fəqir”, “Azarlı kəndçi”, “Hörümçək və ipəkqurdu”, “Yalançı çoban” və neçə-neçə şeiri sadə dillə yazılmış, böyük məna kəsb edən nəsihətlərdir. Məhz ona görə də zaman keçdikcə böyük şairin bir çox misraları atalar sözüne çevrilir, dillər əzbəri olur. Necə ki “Qarğa və tülkü” şeirində deyilir:

Olmasaydı cahanda sarsaqlar,
Ac qalardı yaqın ki, yaltaqlar

Uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər bizim gələcəyimizdir. Onları xoşbəxt, cəmiyyətə yararlı, vətənpərvərlik ruhunda böyüdüb tərbiyə etmək, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq ümumxalq əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu

²² ADPU-nun Ağcabədi filialının müəllimi

işdə gecikmək, "uşaqdır, sonra düzələr", "böyüyəndə anlar" "fəlsəfəsi" ilə arxayınlaşmaq, özünə təsəlli vermək yolverilməzdir. Əyri bitmiş ağacı düzəltmək çətin olduğu kimi mənəvi cəhətdən şikəst böyüyən uşaqları sağaltmaq ondan da çətindir.

Uşaq və yeniyetmələrin yenidən tərbiyəsi böyük pedaqoji ustalığ, dərin bilik, təcrübə, səbr, dözümlü və vaxt istəyir. Altı aylıq uşağın tərbiyəsi üçün bir psixoloqdan məsləhət istədikdə o, uşağın yaşını öyrənib valideynlərin altı ay gecikdiklərini söyləmişdir. Bu kimi narahat edici məsələlər uşaq ruhunun bilicisi adlandırdığımız pedaqoq və maarifçi Mirzə Ələkbər Sabiri də dərinlən düşündürmüşdü. Müdrik Sabir tək uşaq şeirləri yazmaqla işini bitmiş hesab etməmiş, həmçinin, hansı üsul, vasitə və tərzlərdən istifadə etməyin yollarını da göstərmişdi. Akademik Əziz Mirəhmədovun sözləri ilə desək, "uşaq şeirlərində biz həm əsrin tələbləri, həm də uşaq ədəbiyyatının inkişafı nöqtəyi-nəzərindən mühüm bir məsələni şair tərəfindən söyləyən işləndiyini görürük".

Mirzə Ələkbər Sabirin "özünəməxsus orijinal uşaq şeirlərinin formaları onların mündəricəsinə tam uyarlıdır". "Ə. Sabir Tahirzadə" adlı bir çox imzası ilə "Məktəb şagirdlərinə töhfə" ["Səda" qəzeti, 25 fevral 1910, №46], "Ə. Sabir Tahirzadə" imzası ilə "Təbib ilə xəstə" ["Həqiqət" qəzeti, 18 iyun 1910, №138], yaxud "Ə. S." imzası ilə "Molla Nəsrəddinin yorğanı" ["Günəş" qəzeti, 23 noyabr 1910, №75], yenə də "Ə. S." imzası ilə "Molla Nəsrəddin və oğru" ["Günəş" qəzeti, 2 yanvar 1911, №1], "Ə. S." "Yalançı çoban" ["Yeni həqiqət" qəzeti, 11 fevral 1911, №18] mənzum hekayələrini ancaq və ancaq valideynlərə kömək kimi uşaqların tərbiyəsinin formalaşmasına həsr etmişdi.

Mirzə Ələkbər Sabir uşaqlarını məktəblərə verməyən valideynlərə üz tutaraq deyirdi ki, əgər cənnət, hətta cənnətin misilsiz guşəsini arzulayırsınızsa o zaman uşaqlarınızı elm, təhsil alması üçün məktəblərə göndərin. "Məktəb şərqisi" şeirində "Ə. Sabir Tahirzadə Şamaxı" adlı imza ilə yazırdı:

Məktəb, məktəb, nə dilgüşəsən,
Cənnət, cənnət desəm səzasən.
Şadəm, şadəm təfərrücündən,
Əlhəq, əlhəq, gözəl binasən!

Mirzə Ələkbər Sabir yazır ki, kiçik yaşlarından uşağın arzu və istəklərinin qeyd-şərtsiz yerinə yetirilməsi onun xudpəsənd böyüməsinə şərait yaradır. Belə uşaqlar sonralar cəmiyyətdə də xudpəsənd, müstəbid olurlar. Onların bu arzu və istəkləri cəmiyyətin mənafeyi ilə uyğun gəlmir. Çox vaxt bu arzu və istəkdən əl çəkmək böyük mənəvi və fiziki qüvvə, vətəndaşlıq qeyrəti, iradə istəyidir. Bəzən yeniyetmədə bu qüvvə və qeyrət, vətəndaşlıq duyğusu çatışmır, öz cüzi mənafeyini cəmiyyətin mənafeyindən üstün tutur. Buna görə də uşağın tərbiyəsi ailənin düzgün tərbiyə baxışından yaranır. Cəmiyyət hər bir valideyn qarşısında mərd, əsl vətəndaş, gözəl insan yetişdirmək kimi şəərəfli bir vəzifə qoyur. Ona görə də şair "uşaqlar üçün sadə, yığcam əsərlər yazmaqla" istəyir ki, valideynlər balaca yaşlarında uşaqları əməyə, zəhmətə alışdırsın. Bu münasibətlə Mirzə Ələkbər Sabir yazır:

Kim ki, tənbelliyə məhəbbət edər,
Daim əyləncələrlə ülfət edər,
Keçirər vaxtını cəhalət ilə,
Bütün ömrü keçər səfalət ilə.
İştə, övlad, siz bu halı görün,
Bu iki vəzəh ehtimalı görün;
Vaxtdən daim istifadə edin,
Elm təhsilini iradə edin...

Ailədəki saflıq, mehribanlıq, səmimiyyət, yüksək ideal uşağın mənəvi cəhətdən sağlam böyüməsi üçün ən etibarlı zəmindir. İlk dəfə dünyaya göz açan uşaq ailədə hökm sürən münasibətlər mövqeyindən ətraf mühitə qiymət verir; ailə münasibətlərində cəmiyyətin bir növ modelini görür. Buna görə də istər ailədə, istərsə də hər hansı bir kollektivdə uşaq-yeniyetmə elə bir qayğı ilə əhatə olunmalı, ona elə bir şərait yaradılmalıdır ki, o, keçmişin iyirənc qalıqları - oğurluq, quldurluq, şəxsi mənfəət güdmək kimi hərəkətlərə yol verməsin: öz insanlıq ləyaqətini səmərəli, şəərəfli əməkdə görə bilsin.

Sabirin "Yeni füyuzat" jurnalında nəşr etdirdiyi "Uşaq və pul" şeirində oxuyuruq ki, yol ilə gedən bir sail qocanın pul kisəsi düşür. Bunu görən uşaq onu götürərək evə çatmağa tələsir. Anasına yolda baş verən olub-keçənləri danışır. Bundan sonra onların da artıq pulu olacağını, heç nəyə ehtiyacı qalmayacaqlarını dedikdə ana bir başqa məzmununda övladına təsirli sözlə belə başa salır:

Dedi: "Oğlum, nə sərd imiş qanın
Ki, buna razı oldu vicdanın?
Tifli-məsum ikən günah etdin,
Kəndi vicdanını təbah etdin.

Niyə verdin fəneyə doğruluğu,
İrtikab əylədin bu oğruluğu?
Hiç zənn etməm, özgənin mali
Bizi zəngin qılıb, edə ali.

Yox, yox, oğlum, inan ki, xar oluruz!
Ərzəli-əhli-ruzigar oluruz!
Xain olsaq əgər bu dünyadə,

İrzü namusumuz gedər badə.

Gözümüz müntəhayi-zillətdən
Baxamaz kimsəyə xəcalətdən;
Gərçi pul çox fərəhfəzadır, oğul,
Leyk namus pək bəhadır, oğul!" (3, s.160)

Mirzə Ələkbər Sabir uşaq şeirlərində onu da göstərir ki, hər bir valideyn isə övladının kimlərlə yoldaşlıq, dostluq etdiyini, bu dostluğun hansı prinsiplər üzərində qurulduğunu bilməli, övladının düzgün yoldan sapmasına imkan verməməlidir.

M.Ə.Sabirin "Camuşçu və sel" əsərində də, həmçinin, ideya-məzmun cəhətdən səmərəli olan estetik təsirin daha da qüvvətliyi mənasında ilk mənbəni təkrar etməyən, orijinal ideyalı və məzmunlu uşaq əsəri kimi meydana çıxmışdır."Camuşçu və sel" əsərinin məzmunu uşaqların həyatı və tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqələndirməyə xidmət edir.

M.Ə.Sabirin "Ə.S." imzası ilə qələmə aldığı "Artıq alıb, əskik satan tacir" şeiri də uşaqların maraq dairəsi, yaş səviyyələri, dərk etmə qabiliyyəti baxımından da təqdirəlayiqdir. Göstərilir ki, çəkiddə artığına alıb əskiyinə satan tacirin oğlu atasının dəsti-xəttini tutub. Atasının dükanda olmamasından istifadə edən oğul atasından oğurlamaq istəyir. Ata oğlunu oğurluq üstündə tutan zaman oğlunu sillələyir. Bunu gören nurani qoca isə işə qarışaraq belə deyir:

Əkdüyün danənin budur səməri,
Səndən əxz eyləyib həmin hünəri.
...Tərbiyə mütəhəddir, övlad
Pədərindən nə görsə, eylər yad.
...Saleh ol, saleh olsun övladın!
Taleh ol, taleh olsun övladın!

Belə bir ümumiləşdirmə aparmaq olar ki, Mirzə Ələkbər Sabir uşaqların, yeniyetmələrin tərbiyəsini, onların bir şəxsiyyət kimi, vətəndaş kimi, kamil insan kimi tərbiyə olunmasını vəzifəsindən asılı olmayaraq hər bir valideynin borc, şərəf işi hesab edib, hər bir valideynin əməlini aydın, sadə, təsirli misralarla göstərib. Bununla bərabər, Mirzə Ələkbər Sabir hər bir uşaq şeirində valideynləri və uşaqları halal əməyə səsləyib, işgüzarlıq tərbiyəsində önəm verib, uşaqlar üçün sadə yazdığı hər bir şeirin finalında ibrətamiz nəticəyə yer verib. Uşaqların maraq dairəsini, yaş səviyyələrini nəzərə alan Mirzə Ələkbər Sabirin yazdığı hər bir şeir ibrətli səciyyə daşıyır. Sabir uşaqlar üçün yazılmış əsərlərinin hər birində atalar sözlərindən istifadə edərək estetik fikri daha qabardıb, ümumiləşdirici mahiyyəti və bədii ifadəni aydın fərqləndirib. O, uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütməyi əsas amil sayıb (4, s.84).

Mirzə Ələkbər Sabirin uşaq şeirləri Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının qızıl fonduna daxil olan dəyərli sənət nümunələridir. Hələ çox yüz illər keçəcək, zaman-zaman Sabir yaşa dolub əsrlərin yaşadı olacaq, onun bütün ruhu, qəlbi ilə yazdığı bu sənət inciləri isə nəsillərdən-nəsillərə, əsrlərdən-əslərə keçib Sabiri yaşadacaq.

Ədəbiyyat:

1. Uşaq və buz / Dərsə gedən bir uşaq : şeirlər - Bakı : Altun Kitab, 2013
2. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində uşaq ədəbiyyatı. Məktəb uşaqlarına töhfə ; Yalançı çoban ; Qoca bağban və s. : şeirlər və mənzum hekayələr / Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antologiyası. 3 cildə - Bakı : Öndər, 2004
3. Qoca bağban ; Uşaq və pul ; Artıq alıb, əskik satan tacir : mənzum hekayələr / Əsgərli F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. - Bakı : Pedaqoji Universitet, 2012
4. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlində uşaq ədəbiyyatı. Satiralar; Müxtəlif şeirlər ; Uşaqlara hədiyyə / XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası : (1905-1920-ci illər). - Bakı : Şərq-Qərb, 2005

Xülasə

Uşaqlar, yeniyetmələr, gənclər bizim gələcəyimizdir. Onları xoşbəxt, cəmiyyətə yararlı, vətənpərvərlik ruhunda böyüdüb tərbiyə etmək, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq ümumxalq əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu işdə gecikmək, "uşaqdır, sonra düzələr", "böyüyəndə anlar" "fəlsəfəsi" ilə arxayınlaşmaq, özünə təsəlli vermək yolverilməzdir. Əyri bitmiş ağacı düzəltmək çətin olduğu kimi mənəvi cəhətdən şikəst böyüyən uşaqları sağaltmaq ondan da çətindir.

Uşaq və yeniyetmələrin yenidən tərbiyəsi böyük pedaqoji ustalıq, dərin bilik, təcrübə, səbr, dözümlü və vaxt istəyir. Altı aylıq uşağın tərbiyəsi üçün bir psixoloqdan məsləhət istədikdə o, uşağın yaşını öyrənib valideynlərin altı ay gecikdiklərini söyləmişdir. Bu kimi narahat edici məsələlər uşaq ruhunun bilicisi adlandırdığımız pedaqoq və maarifçi Mirzə Ələkbər Sabiri də dərindən düşündürmüşdü. Müdrik Sabir tək uşaq şeirləri yazmaq işini bitmiş hesab etməmiş, həmçinin, hansı üsul, vasitə və tərzlərdən istifadə etməyin yollarını da göstərmişdi.

Mirzə Ələkbər Sabir hər bir uşaq şeirində valideynləri və uşaqları halal əməyə səsləyib, işgüzarlıq tərbiyəsində önəm verib, uşaqlar üçün sadə yazdığı hər bir şeirin finalında ibrətamiz nəticəyə yer verib. Uşaqların maraq dairəsini, yaş səviyyələrini nəzərə alan Mirzə Ələkbər Sabirin yazdığı hər bir şeir ibrətli səciyyə daşıyır. Sabir uşaqlar üçün yazılmış əsərlərinin hər birində atalar sözlərindən istifadə edərək estetik fikri daha qabardıb, ümumiləşdirici mahiyyəti və bədii ifadəni aydın fərqləndirib. O, uşaqları vətənə, xalqın adət və ənənələrinə və ya milli dəyərlərə məhəbbət ruhunda böyütməyi əsas amil sayıb.

Açar sözlər: *Mirzə Ələkbər Sabir, uşaq şeirləri, təlim, tərbiyə, təhsil, pedaqoq, müəllim, pedaqoji aspekt, psixoloji məqam*

THE ROLE OF MIRZA ALAKBAR SABIR'S CREATIVITY IN THE EDUCATION OF THE YOUNG GENERATION

Summary

Children, teenagers, young people are our future. It is a matter of national importance to raise and educate them in a happy, socially useful, patriotic spirit, and to form them as comprehensively developed personalities. It is not permissible to be late in this matter, to be reassured by the "philosophy" of "he is a child, it will be fixed later", "moments when he grows up", and to console himself. Just as it is difficult to fix a crooked tree, it is even more difficult to heal children who grow up spiritually crippled.

Re-education of children and adolescents requires great pedagogical skills, deep knowledge, experience, patience, endurance and time. When I asked a psychologist for advice on raising a six-month-old child, he found out the child's age and said that the parents are six months late. Such worrisome issues made Mirza Alakbar Sabir, an educator and educator who we call a child soul connoisseur, deeply think. Wise Sabir did not consider his work finished by writing children's poems, and also showed what methods, means and ways to use.

In each children's poem, Mirza Alakbar Sabir called parents and children to halal work, gave importance to business education, and gave an instructive result in the finale of each simple poem he wrote for children. Each poem written by Mirza Alakbar Sabir, which takes into account the interests and age levels of children, has an exemplary character. In each of his works written for children, Sabir used proverbs to enhance the aesthetic idea, clearly distinguishing generalizing essence and artistic expression. He considered raising children in the spirit of love for the motherland, people's customs and traditions, or national values as the main factor.

Keywords: *Mirza Alakbar Sabir, children's poems, training, upbringing, education, pedagogue, teacher, pedagogical aspect, psychological aspect*

РОЛЬ ТВОРЧЕСТВА МИРЗЫ АЛЕКБЕРА САБИРА В ВОСПИТАНИИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

Резюме

Дети, подростки, молодежь – наше будущее. Воспитание и воспитание их в счастливым, общественно полезном, патриотическом духе, формирование всесторонне развитых личностей — дело государственной важности. Непозволительно опаздывать в этом деле, успокаиваться «философией» «он ребенок, это исправится потом», «моментами, когда он подрастет», и утешать себя. Как трудно починить кривое дерево, еще труднее исцелить детей, которые растут духовно уродливыми.

Перевоспитание детей и подростков требует большого педагогического мастерства, глубоких знаний, опыта, терпения, выдержки и времени. Когда я обратилась за советом к психологу по воспитанию шестимесячного ребенка, он узнал возраст ребенка и сказал, что родители опаздывают на полгода. Такие тревожные вопросы заставили глубоко задуматься Мирзу Алекпера Сабир, педагога и педагога, которого мы называем знатоком детской души. Мудрый Сабир не считал свою работу законченной написанием детских стихов, а также показывал, какие методы, средства и способы использовать.

В каждом детском стихотворении Мирза Алекпер Сабир призывал родителей и детей к халяльной работе, придавал значение бизнес-образованию и давал поучительный результат в финале каждого простого стихотворения, написанного им для детей. Каждое стихотворение, написанное Мирзой Алекпером Сабиром с учетом интересов и возрастного уровня детей, имеет образцовый характер. В каждом своем произведении, написанном для детей, Сабир использовал пословицы для усиления эстетической идеи, четко различая обобщающую сущность и художественную выразительность. Главным фактором он считал воспитание детей в духе любви к Родине, народным обычаям и традициям или национальным ценностям.

Ключевые слова: *Мирза Алекпер Сабир, детские стихи, обучение, воспитание, образование, педагог, учитель, педагогический аспект, психологический аспект.*

Rəyçi: Məmmədov Sabir Rüstəm oğlu

ADPU-nun Ağcabədi filialının dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

MİLLİ PEDAQOGİKANIN OBYEKTİ, PREDMETİ VƏ ƏSAS ANLAYIŞLARI

Müasir dövrdə etnopedaqogikaya marağın artmasının, onun bir elm kimi sürətlə inkişafının səbəblərini aydınlaşdırmaq üçün, bu elmin obyektini və predmetini – nəyi öyrəndiyini, necə yarandığını və müasir dövrdə hansı problemlərin həllində onun zəruriliyini aydınlaşdırmaq lazımdır. Problem yeni olduğundan və elmi-pedaqoji aləmdə müəyyən mübahisələr doğurduğundan ümumiyyətlə “elm”, “tədqiqat”, “tədqiqatın obyektini və predmetini” anlayışlarının qısa şərhini zəruri hesab edirik.

Ümumiyyətlə elm nədir sualına belə bir cavab vermək olar ki, *elm – varlıqlar haqda obyektiv biliklərin işlənilib hazırlanması və nəzəri olaraq sistemləşdirilməsini əhatə edən fəaliyyət sahəsidir.*

İnsanların bu sahədə çalışmaları *elmi tədqiqat* adlanır. Elmi tədqiqat dərk etmə prosesinin xüsusi forması olub, hər hansı obyektin sistemli və məqsədyönlü öyrənilməsidir. Bu öyrənmə zamanı elmin vasitə və metodlarından istifadə edilərək obyekt haqqında biliklər formalaşır.

Obyekt – hər hansı elmin tədqiq etdiyi sahədir. Predmet – qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq obyektin müəyyən tərəfinin həmin elmin mövqeyindən tədqiq edilməsidir. Hər bir elm öz anlayışlarından istifadə edərək obyektin müəyyən tərəflərini öyrənə bilər. Yəni eyni obyekt müxtəlif elmlər tərəfindən öyrənilə bilər və həmin elmlərin məqsədləri, yanaşma tərziləri, kateqoriyaları, qanunları əsasında müxtəlif predmetlər tədqiq oluna bilər (1, s.19).

Etnopedaqogikanın obyektini müəyyən etməkdən ötrü, hər şeydən əvvəl, ümumiyyətlə pedaqogikanın obyektini aydın olmalıdır. Pedaqogikanın obyektini və predmetinin müəyyən edilməsində isə fikir ayrılıqları və anlaşılmaqlar çoxdur. Bəzən heç obyekt haqda danışmadan birbaşa *“pedaqogikanın predmeti tərbiyədir”* deyərək ancaq predmeti izah edirlər. Pedaqogikanın obyektinin bir qisim müəlliflər təhsil, bəziləri tərbiyə, bəziləri də tərbiyə olunan uşaqlıqda iddia edirlər.

Azərbaycanda Milli pedaqogikanın yaradıcısı professor N.Kazımov pedaqogikanın tədqiqat sahəsində dair fikirləri ümumiləşdirərək, pedaqogikanın predmetinin müəyyən edilməsində ən doğru elmi qənaəti bu cür əsaslandırılmışdır: *“Milli pedaqogika, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişaf kateqoriyalarının reallıqda bir-birini tamamladığını və bir-birindən ayrılmaz olduğunu nəzərə alır; sübut edir ki, bu kateqoriyaları daha geniş həcmli digər kateqoriyada ifadə etmək mümkündür. Başqa sözlə desək, təlim, tərbiyə, təhsil və psixoloji inkişafın vəhdəti, onların tamlığı pedaqoji prosesdir.*

Milli pedaqogikaya görə, məhz bu cür başa düşülən pedaqoji proses pedaqoji elmin tədqiqat sahəsi hesab edilməlidir” (2, s.217)

Qeyd edilənləri ümumiləşdirsək: pedaqogikanın obyektini – insan və onun həyata hazırlanmasıdır. İnsanın həyata hazırlanması iki yolla ola bilər: kortəbii və xüsusi olaraq təşkil edilmiş, məqsədyönlü proses şəklində.

Bu ikinci yol pedaqoji ədəbiyyatda pedaqoji proses adlandırılır. *Pedaqoji proses* öyrənmə arasında xüsusi olaraq təşkil edilmiş elə bir qarşılıqlı təsir prosesidir ki, bu zaman həyat üçün zəruri olan sosial təcrübəni bilirlər – bilməyənə, böyükə kiçiklərə, təcrübəyə – təcrübəsizlərə öyrədirlər. Beləliklə, pedaqogikanın *predmeti* – insanların qarşılıqlı təsirinin xüsusi növü olan pedaqoji prosesdir.

Bu anlayış özündə iki mühüm proses birləşdirir: təlim prosesi və tərbiyə prosesi. Hər iki proses insanın sosial varlıq kimi inkişafına xidmət edir.

Hər hansı cəmiyyətdə böyüyən nəslin inkişafının tələbolunan səviyyəsini müəyyən etmək üçün “təhsil” anlayışından istifadə olunur. Təhsil – dedikdə, mədəni irsin cəmiyyət tərəfindən müəyyən edilmiş səviyyədə mənimsənilməsinin nəticəsi və bununla bağlı insanların fərdi inkişaf səviyyəsi başa düşülür.

Ümumi pedaqogikanın obyektini, predmetini və əsas anlayışlarından çıxış edərək, etnopedaqogikanın da obyektini, predmetini və əsas anlayışlarını müəyyən etməklər.

Etnopedaqogika sosial həyatın inkişafı ilə əlaqədar yeni yaranmış elm sahəsidir. Yeni biliklərin artması, elmin real həyata tətbiqi imkanları və sahələrinin genişlənməsi, cəmiyyətin günbəgün artan tələblərindən doğan yeni problemlər yaranması nəticəsində elmlərin differensiasiyası və xüsusiləşməsinə meyli artır. Nəticədə müxtəlif əsas elmlərin bir sıra daha xüsusi, konkret tərəflərini tədqiq edən, müstəqil inkişafa malik yeni sahələrə bölünməsi baş verir. Məktəbəqədər pedaqogika, məktəb pedaqogikası, ali məktəb pedaqogikası, hərbi pedaqogika, əlahiddəpedaqogikalar, kreativ pedaqogika, müqayisəli pedaqogika və s. kimi yeni elmlər akademik pedaqogikadan məhz bu cür yaranmışdır.

Digər tərəfdən, bir sıra problemlərin həllində *elmlərin inteqrasiyası* baş verir; eyni obyekt müxtəlif baxımdan öyrənmə ayrı-ayrı müstəqil elmlərin qovuşması müşahidə olunur. Məsələn, pedaqogikanın psixologiya ilə birləşməsindən – pedaqoji psixologiya, tarixlə əlaqəsindən pedaqogika tarixi, sosiologiya ilə qovuşmasından sosialpedaqogika kimi müstəqil tədqiqat sahələri meydana gəlmişdir. Pedaqoji elmin müasir tələbatlar əsasında differensiallaşmasından və eyni zamanda etnoqrafiya ilə inteqrasiyasından yaranan etnopedaqogikanı da busıraya daxil etmək olar.

Etnopedaqogika şəxsiyyətin sosial norma, dəyər və təcrübələr mənimsəyərək tərbiyə olunduğu, formalaşdığı sosial münasibətlər və ictimai təsir proseslərini öyrənir, xalqın təlim-tərbiyə haqda fikirlərini, dini təlimlərdə, nağıllarda, rəvayətlərdə, əfsanə və əsətlərdə, mahnılarda, tapmacalarda, atalarsözlərində və məsələlərdə, oyunlar və oyuncaqlarda, həmçinin ailədə, məişətdə, ənənələrdə və s. olan xalq müdrikliyini toplayır və sistemləşdirir. Göründüyü kimi, etnopedaqogika şəxsiyyətin tarixi-mədəni formalaşması prosesinə təsir edən bütün pedaqoji potensialı sistemləşdirir,

²³ ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi

təhlil edir və ondan istifadə yollarını müəyyən edir (3, s.48).

Belə bir nəticə çıxarmaq olarki, *etnopedaqogika* – etnosun təlim-tərbiyə sahəsindəki bilik və təcrübəsi haqda, ailənin, nəslin, tayfa, xalq vətənlərinin maddi və mənəvi dəyərlərinə aid əxlaqi-etik və estetik baxışları haqda elmdir.

Etnopedaqogika zəhmətkeş insanların pedaqoji təcrübəsini tədqiq edir, müasir elmdə və praktik fəaliyyətdə xalqın mütərəqqi pedaqoji ideyalarından istifadənin imkanlarını və səmərəli yollarını üzə çıxarır, xalq həyatında mövcud olan bu və ya digər hadisənin pedaqoji əhəmiyyətini təhlil edərək, onların müasir tərbiyə məqsədlərinə uyğun olub-olmamasını aşkarlayır.

Xalq ənənələrini tədqiq etməyin və zifələri aşağıdakıları üzə çıxarmaqdır:

- buadət və ənənələr necə yaranmışdır;
- bugünə qədər qorunub saxlanmalarının səbəbi nədir;
- onların tək-cə qorunub saxlanmasına deyil, daim təbii olaraq yeniləşməsinə səbəb olan şərtlər və tələbatlar hansılardır;
- fasiləsiz olaraq öz vaxtını keçirərək yaddan çıxanların daim yeniləri ilə əvəzləşdiyi bu adət və ənənələrin mövcudluğunun əsas sirri nədir?

Etnopedaqogika müasir dövrdə keçmiş ənənələrin pedaqoji imkanlarını müəyyən etməklə yanaşı, tərbiyə prosesində yeni adətlərdən istifadənin zəruri olduğunu da aşkara çıxarır. Etnopedaqogika pedaqoqları müxtəlif xalqların tərbiyə sahəsində malik olduqları zəngin təcrübələrdə silahlandırır.

Böyüklüyündən və ya kiçikliyiindən, tarixin hansı dönəmində formalaşdığından asılı olmayaraq bütün xalqların pedaqoji mədəniyyətlərində ümumi olan cəhətlər olduğunu göstərən Q.N.Volkovun fikrincə, etnopedaqogika bunları öyrənir:

1. *Xalqın əsas pedaqoji anlayışları* (uşağa qulluq, tərbiyə, özünü tərbiyə, öyüd, təlim, alıxdırma).
2. *Uşaq tərbiyənin obyektini və subyektini kimi* (doğma övladlar, yetimlər, övladlığa götürülmüşlər, yaşlılar, dostlar, yad uşaqlar, uşaq mühiti).
3. *Tərbiyənin funksiyaları* (əməyə hazırlanma, xarakterin əxlaqi-iradi cizgilərini formalaşdırmaq, sağlamlığın qayğısına qalmaq, ağılın inkişaf etdirilməsi, gözəlliyə maraq və sevginin aşılanması)...və s.

Fikrimizcə, bu bölgüyə aşağıdakılar əlavə olunmalıdır:

1. Etnopedaqoji amillər (təbiət, əmək, din).
2. Xalq tərbiyəsinin üsulları (əxlaqi şüurun və əqidənin formalaşmasına xidmət edən üsullar, davranış təcrübəsinin formalaşmasına xidmət edən üsullar, stimullaşdırma üsulları, tərbiyədə nümunənin mövqeyi).
3. Etnopedaqoji materiallar (folklor, xalqın təbii sənət nümunələri, adət və ənənələr, xalq nəğmələri və xalq oyunları, xalq idmanı növləri və s.).

Buraya qədər deyilənləri ümumiləşdirərək etnopedaqogikanın predmetini belə müəyyən etmək olar:

Etnopedaqogikanın predmeti – təlim-tərbiyə sahəsində xalq kütlələri tərəfindən empirik yolla gündəlik həyat tərzinin təsiri altında əldə edilən təcrübənin, formalaşan fikirlərin, ideyaların, qaydaların, adət-ənənələrin məcmusu olan xalq pedaqogikasıdır.

Bütün digər elmlər kimi, etnopedaqogika da başqa elmlərlə əlaqəyə girir, onların nailiyyətlərindən istifadə edir, inkişaf edir və onların da inkişafında müəyyən rol oynayır. Etnopedaqogikanın sıx əlaqədə olduğu elmlərdən biri *etnoqrafiya*dır. Bir az əvvəldə deyilmişdi ki, etnopedaqogika – etnoqrafiya ilə pedaqogikanın birləşməsindən, qarşılıqlı əlaqəsindən yaranmışdır; xalq tərbiyəsinin müxtəlif aspektləri həm də etnoqrafiyanın predmeti ola bilər.

Etnoqrafiya – yunanca *ethnos* – (qəbilə, xalq) və *qrafiya* sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn, etnoslar (xalqlar) haqqında elmdir. Etnoqrafiya – etnosun (xalqın) mənşəyini, məskunlaşmasını, məişətini və mədəniyyətini öyrənir. Bəzi tədqiqatçılar etnoqrafiyanın obyektinin insan, digərləri – mədəniyyət, bir başqaları cəmiyyət olduğunu söyləmişlər. Etnoqrafiyanın tədqiqat obyektinin ictimai-iqtisadi inkişafın erkən dövrlərində, yazıyaqədərki zamanda mövcud olmuş xalqlar olduğunu iddia edənlər də olmuşdur. Onların fikrincə, tarix elmi yazıdan sonra meydana gələn “tarixi” xalqları, etnoqrafiya isə “qeyri-tarixi” xalqları öyrənən elmlərdir. Xalqları “tarixi” və “qeyri-tarixi” kimi bölməyin əsassızlığı çoxdan sübut olunmuşdur. Ciddi tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, etnoqrafiyanın obyektini – inkişaf səviyyəsindən, əhalisinin sayından, tarixin hansı dönəmindən bəri mövcud olmasından asılı olmayaraq, bütün xalqlardır (4, s.185).

Etnopedaqogika həm də *psixologiya* və, xüsusən də *etnopsixologiya* ilə sıx əlaqədə fəaliyyət göstərir. Məlumdur ki, etnopsixologiya müxtəlif xalqlara və mədəniyyətlərə malik insanların psixikasını; ətraf aləmin qavranılmasının milli xüsusiyyətləri problemlərini, milli xarakterin formalaşması problemlərini, milli özünüdərkini və etnik stereotiplərin formalaşması qanunauyğunluqlarını, milli birliklərin formalaşması qanunauyğunluqlarını öyrənir. Bu problemlərin araşdırılması isə xalqın həyat tərzini, adət-ənənələri, folklor nümunələri, həmçinin əxlaqi keyfiyyətləri, ailə tərbiyəsi, ailədə və sosial mühitdə şəxsiyyətlərarası münasibətlər öyrənilmədən mümkün deyildir.

Həmçinin, xalqın təlim-tərbiyə haqda fikirlərinin, kamil insan haqda xalq təsəvvürlərini ümumiləşdirmək üçün, uşağın mənəviyyatını formalaşdırmaq üçün etnopsixologiyadan nailiyyətlərindən istifadə edilməlidir (5, s.127).

Etnopedaqogika həmçinin antropologiya, mədəniyyətsünaslıq, tarix, sosiologiya, folklorşünaslıqla sıx əlaqədədir. Mədəniyyətsünaslıqla, folklorşünaslıqla əlaqə xalqın bədii yaradıcılıq nümunələrinin öyrənilməsində özünü göstərir. Etnopedaqogika sosiologiyadan da istifadə edir. Sosiologiya bioloji varlıq kimi dünyaya gəlmiş insanın sosiallaşması prosesinin qanunauyğunluqlarını təhlil edir və bu prosesdə cəmiyyətin malik olduğu tarixən formalaşmış sosial müəssisələrin forma və xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Etnopedaqogika da uyğun sahələrdə pedaqoji baxımdan təhlil etdiyindən onlar arasında əlaqə zəruridir.

Etnopedaqogika akademik pedaqogikadan yarandığından onun tədqiqat metodlarının əksəriyyətindən ümumi şəkildə istifadə edə bilər.

Bu metodlardan biri *müşahidədir*. Müşahidə – hər hansı etnopedaqoji fakt və hadisənin məqsəduyğun və planlı şəkildə qavranılmasıdır. Etnopedaqoji müşahidənin səmərəliliyi hər şeydən əvvəl onun planlı aparılmasından asılıdır. Plana, təxminən, aşağıdakı mərhələlər daxil ola bilər.

- müşahidənin məqsədinin müəyyən edilməsi;
- müşahidə obyektinin müəyyən edilməsi;
- müşahidə nəticələrinin qeydə alınması;
- nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi.

Etnopedaqoq nəyi müşahidə yolu ilə öyrənə bilər? Müşahidə bir qayda olaraq, adət-ənənələr, ayinlər, xalq bayramları, xalq oyunları, ailə tərbiyəsinin bəzi tərəfləri, xalq sənəti nümunələri kimi xalq pedaqogikası materiallarının öyrənilməsi zamanı tətbiq olunan tədqiqat metodudur.

Müşahidə. Etnopedaqoji müşahidə həm müstəqil tədqiqat metodu kimi, həm də müşahidə nəticələrinin tamlığı, dəqiqləşdirilməsi vasitəsi kimi tətbiq oluna bilər. Müşahidə hər hansı etnopedaqoji hadisənin bilavasitə iştirakçısı, təşkilatçısı və ya bu sahənin bilicisi ilə aparıla bilər. Etnopedaqoji müşahidənin səmərəlilik şərtlərini, təxminən, bu cür qruplaşdırmaq olar:

- müşahidə obyektinin və subyektinin əvvəlcədən dəqiq müəyyən edilməsi;
- müşahidə üçün hazırlanmış təxmini sualların öyrəniləcək məsələləri tam əhatə etməsi;
- müşahidə üçün normal sosial-psixoloji mühitə yaradılması.

Etnopedaqoji müşahidə, adətən, yaşlı adamlarla aparıldığından müşahidə apararı şəxsdən böyük pedaqoji və psixoloji ustalıq, ünsiyyət yaratmaq bacarığı tələb olunur.

Etnopedaqogikanın əsas tədqiqat metodlarından biri *nəzər itədqiqat metodudur*. Müstəqil metod olmaqla yanaşı o, digər tədqiqat metodları nəticələrini təhlil-tərkib, ümumiləşdirmə, qruplaşdırma, sistemləşdirmə kimi əməliyyatlarla tamamladığından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Etnopedaqoji materialların böyük bir hissəsini şifahi xalq yaradıcılığının nümunələri təşkil edir. Bu materialların toplanması, onların pedaqoji imkanlarının müəyyən edilməsi, müasir pedaqoji prosesdə onlardan istifadənin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanması nəzəri tədqiqat metodlarının əhatə dairəsinə aiddir. Nəzəri tədqiqat metodunun bir neçə mərhələsi vardır:

- etnopedaqoji materialların toplanması;
- etnopedaqoji materialların sistemləşdirilməsi;
- etnopedaqoji materialların məqsədyönlü öyrənilməsi;
- nəticələrin ümumiləşdirilməsi.

Bu mərhələlərdən hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, səmərəli təşkili yolları və metodikası olsa da, onlar vahid məqsədə – etnopedaqoji materialın nəzəri baxımdan öyrənilməsinə, onun pedaqoji imkanlarının müəyyən edilməsinə və müasir pedaqoji prosesdə istifadəyə yararlılığının aşkarlanmasına xidmət edir.

Etnopedaqogika *müqayisə və qarşılaşdırma* metodundan da istifadə edir. Bu metodla müxtəlif etnosların pedaqogikasındakı oxşar və fərqli cəhətlər, pedaqoji mədəniyyətlərin formalaşmasına təsir göstərən amillər və ya eyni bir xalqın – etnosun ayrı-ayrı tarixi inkişaf dövrlərində mənəvi görüşlərinin mümkün dəyişmələrinin səbəbləri öyrənilə bilər. Etnopedaqogikanın mürciət etdiyi tədqiqat metodlarından biri də *eksperimentdir*. Etnopedaqoji tədqiqatlarda bu metoddan, əsasən, müasir pedaqoji prosesdə xalq pedaqogikası materiallarından istifadənin təlim-tərbiyə işlərinin səmərəliliyinə təsirini müəyyən etmək üçün istifadə olunur.

Hər hansı elm sahəsinin özünəməxsus anlayışları olur, elmi biliklərin inkişafı bu anlayışların inkişafı ilə sıx əlaqədə olur. Elmin əsas anlayışları həm mahiyyətə bir-birinə yaxın olan hadisələrin həmin elmi əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli dərəcəsini müəyyən edir, həm də həmin elmin predmetini təşkil edir.

Milli pedaqogika özündə üç mühüm etnopedaqoji anlayışı birləşdirir:

1. xalqın pedaqoji mədəniyyəti,
2. xalq tərbiyəsinin əsas amilləri
3. etnopedaqoji materiallar.

Pedaqoji mədəniyyət – xalqın maddi və mənəvi mədəniyyətinin bilavasitə uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədar olan sahəsidir.

Bu mədəniyyətin formalaşmasına təsir göstərən obyektiv faktorlar *xalq tərbiyəsi amilləri* adlanır. Təbiət, əmək, din xalq tərbiyəsinin əsas amilləridir (5, s.138).

Xalqın pedaqoji mədəniyyəti etnopedaqoji materiallarda hiş olunub saxlanılır, yaradıcılıqla inkişaf etdirilir və bu materiallar vasitəsilə gələcək nəsillərə çatdırılır. Başqa sözlə, etnopedaqoji materiallar anlayışı altında dərin pedaqoji məzmunu və dəyəri olan sosial həyatın ayrı-ayrı sahələri ilə əlaqədar xalq tərəfindən yaradılmış mədəniyyət nümunələri başa düşülür.

Etnopedaqoji materiallara şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri, tətbiqi sənət nümunələri, memarlıq abidələri, xalq nəğmələri və xalq oyunları, xalq idmanı növləri, adət və ənənələr və s. aiddir. Müasir pedaqoji prosesin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrin həyata keçirilməsində, bu prosesin səmərəliliyinin artırılmasında etnopedaqoji materiallar çox böyük potensial imkanlara malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ. Ağayev. Müasir şəraitdə Azərbaycan milli-etnik prosesləri. Bakı, 2006.
2. Kazimov N. Məktəb pedaqogikası (beşinci nəşr). Bakı, 2008, 438 səh

3. Əliyev İ. Etnopedaqoji materialların tərbiyəvi əhəmiyyəti. Bakı, 1995, 96 səh.
4. Əliyev İ. Ümumtəhsil məktəblərində etnopedaqoji materiallardan istifadənin nəzəri və əməli məsələləri. Bakı, 2007, 272 səh.
5. Əliyev R. Etnopsixologiya: qloballaşmavəmillilik. Bakı, 2007, 180 səh.
6. Ə.Həşimov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, 1970, 256 səh.

Xülasə

Məqalədə milli pedaqogikanın – xalq pedaqogikasının obyektı, predmeti və əsas anlayışlarından bəhs edilir. Qeyd olunur ki, etnopedaqogika, başqa sözlə milli pedaqogika müasir dövrdə keçmiş ənənələrin pedaqoji imkanlarını müəyyən etməklə yanaşı, tərbiyə prosesində yeni adətlərdən istifadənin zəruri olduğunu da aşkara çıxarır. Etnopedaqogika pedaqoqları müxtəlif xalqların tərbiyə sahəsində malik olduqları zəngin təcrübə ilə də silahlandırır.

Etnopedaqogikanın sıx əlaqədə olduğu elmlərdən biri *etnoqrafiya*dır. Etnoqrafiya hər bir etnosun həm özünəməxsus xüsusiyyətlərini, həm də onun digər etnoslarla ümumi olan xüsusiyyətlərini öyrənir. Yəni etnoqrafiya təkcə etnosları, xalqları, onların tarixini, mənşəyini, inkişafını deyil, həm də bəşəriyyətin tarixi boyu bu sahədə baş verən dəyişiklikləri öyrənən elm kimi qəbul edilməlidir.

Açar sözlər: *pedaqogika, etnopedaqogika, xalq pedaqogikası, etnoqrafiya, xalq tərbiyəsi, etnopedaqoji amillər, etnopedaqoji materiallar və s.*

OBJECT, SUBJECT AND MAIN CONCEPTS OF NATIONAL PEDAGOGY

Summary

The article discusses the object, subject and basic concepts of national pedagogy - folk pedagogy. It is noted that ethnopedagogy, in other words, national pedagogy, in modern times, not only determines the pedagogical possibilities of past traditions, but also reveals the necessity of using new customs in the educational process. Ethnopedagogy also equips educators with the rich experience that different peoples have in the field of education.

One of the sciences closely related to ethnopedagogy is ethnography. Ethnography studies both the unique characteristics of each ethnic group and its common characteristics with other ethnic groups. That is, ethnography should be considered as a science that studies not only ethnos, peoples, their history, origin, development, but also the changes that have occurred in this field throughout the history of mankind.

Keywords: *pedagogy, ethnopedagogy, folk pedagogy, ethnography, folk education, ethnopedagogical factors, ethnopedagogical materials, etc.*

ОБЪЕКТ, ПРЕДМЕТ И ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПЕДАГОГИКИ

Резюме

В статье рассматриваются объект, предмет и основные понятия национальной педагогики – народной педагогики. Отмечается, что этнопедагогика, иначе говоря, национальная педагогика, в современное время не только определяет педагогические возможности прошлых традиций, но и выявляет необходимость использования новых обычаев в образовательном процессе. Этнопедагогика также вооружает педагогов богатым опытом, которым обладают разные народы в области образования. Одной из наук, тесно связанных с этнопедагогикой, является этнография. Этнография изучает как уникальные особенности каждого этноса, так и его общие черты с другими этносами. То есть этнографию следует рассматривать как науку, изучающую не только этнос, народы, их историю, происхождение, развитие, но и изменения, произошедшие в этой области на протяжении всей истории человечества.

Ключевые слова: *педагогика, этнопедагогика, народная педагогика, этнография, народное образование, этнопедагогические факторы, этнопедагогические материалы и др.*

Rəyçi: Seyidzadə Bəsti Məhəmmədqızı

Mingəçevir Dövlət Universitetinin dosenti, pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru

Aytən Məmmədova²⁴

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYATI VƏ SİYASİ FƏALİYYƏTİ

Giriş. Hər bir xalqa, hər bir dövlətə öz ətrafında həmvətənlərini böyük qələbələrə, uğurlara ruhlandırma ilə bir lider lazımdır. Hələdici tarixi mərhələlərdə vətənə, xüsusilə fərdlərə - ağıllı və güclü, onu bələlərdən qorumağa, onu yeni nailiyyətlərə diriltməyə qadir olan şəxslər lazımdır. Hər birimiz vətənimizi, xalqımızı sevirik. Amma Heydər Əliyev vətəni, xalqını özünəməxsus şəkildə sevib. O bütün müdrikliyini, enerjisini, iradəsini, inamını, məhəbbətini doğma respublikasına qoyub, sanki ürəyində, düşüncəsində, ruhunda Azərbaycanla qovuşmuşdu. O, xalqının qədim tarixinə, orijinal mədəniyyətinə arxalanaraq, onun müqəddəratını təyin edərək, onu ucaltmağı bacarmışdı.

Böyük məqsədlər olmadan böyük işlər də olmaz. Ləyaqətli insan olmadan böyük lider də ola bilməz. O, Azərbaycan tarixində və bütün dünya siyasətində dərin iz qoyan bir lider kimi tanınıb. Siyasi fəaliyyət təkcə xoşbəxt çağırış deyil, eyni zamanda, dövrün vədlərinə görə böyük məsuliyyətdir. Xalqı və Vətəni qarşısında yüksək vəzifə və məqsədlə çalışmaq Heydər Əliyevin bütün həyatının leytmotivini təşkil etmişdir. Onun adı xalqımızın, tarixi inkişafın, mənəvi irsimizin sonsuzluğunun əsl simvoluna çevrilmişdir.

Heydər Əliyev haqqında geniş danışmaq olar, o, həqiqətən fenomenal şəxsiyyət olmaqla, böyük istedad - siyasi fikrə, tarixi təcrübəyə, strateq və mütəfəkkir müdrikliyinə malik idi. Əsl Vətənpərvər olan Heydər Əliyev Vətənə, xalqa məhəbbət, vətəndaşlıq ideyaları, humanizm, yüksək mənəviyyət, mədəniyyət nümunəsi idi. Onun bütün həyat fəaliyyəti yüksək Vətənpərvərlik konsepsiyasının təəcəssümü idi. O, insani və peşəkar keyfiyyətlərinə görə qeyri-adi Şəxsiyyət və Vətəndaş. xalqının laviqli nümayəndəsi. bir sözlə Böyük Azərbaycanlı idi.

Əsas hissə. Heydər Əlirza oğlu Əliyev 1923-cü il mayın 10-da Azərbaycanın Naxçıvan şəhərində dəmiryolcu ailəsində dünyəyə gəlmişdir. 1939-cu ildə Naxçıvan Pedaqoii Texnikumunu bitirdikdən sonra Azərbaycan Sənaye İnstitutunun Memarlıq fakültəsində təhsil almışdır. Başlanan müharibə ona təhsilini başa çatdırmağa imkan verməmişdir.

Heydər Əliyev 1941–1944-cü illərdə Naxçıvan MSSR Xalq Daxili İşlər Komissarlığında və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Sovetində müxtəlif məsul vəzifələrdə xidmət etmişdir. 1944-cü ilin mayında isə Naxçıvan Vilayət Partiya Komitəsi tərəfindən dövlət təhlükəsizliyi orqanlarına işə göndərilmişdir O, Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) və Moskva şəhərlərində xüsusi ali təhsil almış, 1957-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini bitirmişdir. Dövlət təhlükəsizliyi orqanlarında iyirmi beş il (1944–1969) çalışmış Heydər Əliyev 1964-cü ildə Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi sədrinin müavini, 1967-ci ildə isə sədri vəzifəsinə irəli çəkilmişdir. H.Əliyevə 1967-ci ildə SSRİ Nazirlər Soveti yanında Dövlət Təhlükəsizliyi Komitəsi tərəfindən general-mayor rütbəsi verilmişdir. Heydər Əliyev 1990-cı ilin 20 yanvarında sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qanlı faciə ilə əlaqədar ertəsi gün (21 yanvar, 1990-cı il) Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyində bəyanatla çıxış edərək, Azərbaycan xalqına qarşı törədilmiş cinayətin təşkilatçıları və icraçılarının cəzalandırılmasını tələb etmişdir. O, Dağlıq Qarabağda yaranmış kəskin münəfişəli vəziyyətlə bağlı SSRİ rəhbərliyinin ikiüzlü siyasətinə etiraz əlaməti olaraq, 1991-ci ilin iyulunda Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının sıralarını tərk etmişdir. 1990-cı ilin iyulunda Azərbaycana qayıdan Heydər Əliyev ilk əvvəl Bakıda, sonra isə Naxçıvanda yaşamış, həmin ildə də Azərbaycan Ali Sovetinə deputat seçilmişdir. O, 1991–1993-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədr müavini olmuş, Ali Sovetin sessiyalarında fəal iştirak etmişdir. Heydər Əliyev 1992-ci ildə Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvan şəhərində keçirilən təsis qurultayında partiyanın sədri seçilmişdir.

Azərbaycan xalqı 1993-cü ilin may-iyununda Gəncə şəhərində Surət Hüseynovun başçılığı ilə prezident Əbülfəz Elçibəyə qarşı Gəncə qiyamı qaldırılması ilə ölkədə vətəndaş müharibəsi və müstəqilliyin itirilməsi təhlükəsi yarandıqda Heydər Əliyevin hakimiyyətə gətirilməsi ilə ayağa qalxdı, bu, əsl mənada, milli hərəkətə çevrildi, Azərbaycanın o zamankı dövlət başçıları onu rəsmən Bakıya dəvət etməyə məcbur oldular. Heydər Əliyev iyunun 15-də Azərbaycan Ali Sovetinin sədri seçildi, iyunun 24-də isə Milli Məclisin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini həyata keçirməyə başladı.

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçildi. Onun Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq əlaqələrində dönüş yarandı, elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun müstəqil dövlət quruculuğu prosesi başlandı.

Azərbaycan dövlətçiliyinin mövcudluğuna böyük təhlükə olan 1994-cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alındı, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlandı, silahlı yolla hakimiyyətə gəlmək cəhdlərinə son qoyuldu (1, s. 45).

1993-cü il oktyabrın 3-də ümumxalq səsverməsi nəticəsində Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Azərbaycanın zəngin neft və qaz resurslarından səmərəli şəkildə istifadə edərək çox güclü siyasi hakimiyyət qura bilmişdi və ölkədəki digər siyasi güclər onunla rəqabət apara bilmirdi.

Heydər Əliyev 1998-ci il oktyabrın 11-də xalqın yüksək siyasi fəallığı şəraitində keçirilən seçkilərdə səslerin 76,1 faizini toplayaraq yenidən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilmişdir.

²⁴ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. e-mail: ayten.mammadova.82@bk.ru

Görkəmli dövlət xadimi, dünyada tanınmış böyük sivasi xadim. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əlirza oğlu Əliyevin həyat və fəaliyyəti, keçdiyi çətin, mürəkkəb və şərəfli yol gənc nəslin yetişib formalaşmasında, mənəvi, əxlaqi cəhətdən tərbiyələnməsində ən böyük örnəkdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin hər hansı bir hissəsinə nəzər salmış, çıxışlarının, görüşlərinin hər hansı anına diqqət yetirmis olsaq, orada yüksək vətənpərvərlik, insanpərvərlik, qayğıkeşlik, səmimilik, sadəlik və təvazökarlıq, nümunələrini görürük.

O, həqiqi millət atası idi. Heydər Əliyev özünün xarici səfərlərində, oradakı dövlət adamları və sadə insanlarla görüşlərində daim sülhsevərlik çağırışlarında olması insanların bir rahatlıq və sakitlik varadığıdır.

Heydər Əliyevin dilimizə, dinimizə, milli adət və ənənələrimizə, tarixi keçmişimizə, ziyalılarıımıza, elm və mədəniyyət adamlarımıza, görkəmli şəxsiyyətlərimizə göstərdiyi diqqət və qayğı, hörmət və ehtiram insanların bir milli özünüdərk, milli şüur və milli ləyaqət formalaşdırırdı (1, s. 78).

Yetişən gənc nəsilmiz ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətini özünə bir örnək götürməlidir. Bu vorulmaz, mərd, mübariz bir insandan, xalqını, millətini dərin məhəbbətlə sevən, vətəninə, elinə-obasına sadıq bir vətəndaşdan, dərin ensiklopedik biliyə, nadir hafizəyə və fenomen yaddaşa malik bir alimdən, daim sülh, barış carçısı olan siyasi xadimdən daimi öyrənməliyik. Çünki bu dahinin həyat və fəaliyyəti yetişən gənc nəslimizə bir örnəkdir.

1993-cü ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə ölkənin ictimai-siyasi, sosial, iqtisadi, elmi-mədəni həyatında, beynəlxalq münasibətlərdə dönüş, müstəqil dövlət quruculuğu elmi əsaslara, beynəlxalq norma və prinsiplərə uyğun olaraq yarandı (3).

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi təxirəsalınmaz tədbirlər nəticəsində bir tərəfdən Milli Ordunun formalaşdırılması, Azərbaycanın milli mənafeyinin keşiyində durmağa qadir nizami Silahlı Qüvvələrin yaradılması, dövlətimizin və dövlətimizin başçısının müdafiəsi ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Torpaqlar, digər tərəfdən isə atəşkəsə nail olmaq üçün bütün diplomatik və siyasi vasitələr, bunun sayəsində ölkəmiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bu rejim 1994-cü ilin mayında quruldu. 1994-cü ilin sentyabrında isə "Əsrin müqaviləsi" adlandırılan ilk neft sazişinin imzalanması beynəlxalq aləmdə ölkəmizə artan etimad və marağın artmasına əyani sübutdur. Heydər Əliyev tərəfindən hazırlanmış neft strategiyası Azərbaycanın iqtisadi inkişaf konsepsiyasını təşkil edir.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən yüksək gərgin fəaliyyət nəticəsində Azərbaycan xalqının taleyi ilə bağlı pərdəarxası oyunlara, siyasi anarxiyaya və eksperimentə son qoyuldu, ölkədə cinayətkarlığa tamamilə son qoyuldu, bütün qeyri-qanuni silahlı birləşmələr məhv edildi ki, bu da ümumilikdə Azərbaycanda dövlət quruculuğu prosesinin uğurla həyata keçirilməsinə şərait yaratdı.

Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində 1994-cü ilin oktyabrında və 1995-ci ilin martında Azərbaycan dövlətçiliyinin mövcudluğuna böyük təhlükə yaradan dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alınmış, dövlət müstəqilliyi qorunub saxlanılmışdır. Məhz buna görə də ölkəmizdə müstəqil dövlət təsisatlarının yaradılması və əsasını müstəqil Azərbaycanın qəbul etdiyi ilk Konstitusiyaya təşkil edən dövlət quruculuğu prosesi geniş vüsət almışdır. Sonrakı dövrdə Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsi və demokratik prinsiplərin bərqərar olması, demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət quruculuğu prosesinin uğurla və intensiv şəkildə həyata keçirilməsi şəxsən Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə qayıdışı ilə müstəqillik, azərbaycançılıq, dövlətçilik, ədalət, demokratiya, milli tərəqqi və dünyəvilik kimi ümumbəşəri dəyərlər olan yeni ideologiyanın əsası qoyuldu (8). Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi daxili siyasət hər bir Azərbaycan vətəndaşının azad yaşamaq hüququnun təmin edilməsini, öz rifahının yüksəldilməsi üçün imkanların yaradılmasını əhatə edirdi. Heydər Əliyevin fəaliyyətində iqtisadi islahatların aparılması, bazar iqtisadiyyatının qurulması, iqtisadi inkişafın təmin edilməsi, Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi və aqrar islahatlar ardıcıl prioritet istiqamətlər olmuşdur.

Heydər Əliyev demokratik və dünyəvi dövlət quruculuğu sahəsində davamlı siyasət həyata keçirməklə ölkədə insan hüquq və azadlıqlarının əsas prinsiplərinin bərqərar olması üçün möhkəm zəmin yaratdı.

Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan dövlətinin xarici siyasəti, dünyanın aparıcı dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələri milli maraqlara, uzaqgörən siyasi perspektivə əsaslanan kursla inkişaf etməyə başladı.

Heydər Əliyevin xarici siyasət məsələlərinə müstəsna əhəmiyyət verməsi, beynəlxalq miqyasda qəbul edilmiş uğurlu və qətiyyətli addımların həyata keçirilməsi, milli məqsədlər naminə ən mötəbər platformalardan məharətlə və məharətlə istifadə edilməsi indiki və müasir dövr baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan dövlətçiliyinin gələcəyi.

Heydər Əliyevin fəal diplomatiyası sayəsində Azərbaycan dünyanın demokratik dövlətlərinin və aparıcı ictimai təşkilatlarının ölkəmizə, zorla cəlb olunduğu silahlı münaqişəyə münasibətində əsaslı dəyişikliklərə nail ola bildi (6).

Heydər Əliyevin xarici siyasətinin əsasını sülh, beynəlxalq hüquq normalarına hörmət, sərhədlərin bütövlüyü və toxunulmazlığı, dövlətlərin ərazi bütövlüyü və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsipləri təşkil edirdi. Və onun dünya praktikasının bütün nailiyyətlərini və sivil beynəlxalq normaları tam əks etdirən sülhsevər xarici siyasətinin əsasında isə, ilk növbədə, milli müstəqilliyin möhkəmləndirilməsi, dövlətlərin hüquqlarına hörmətlə yanaşma, bütün problemlərin həlli prinsipləri dayanırdı. Mübahisəli məsələləri sülh yolu ilə və danışıqlar yolu ilə həll etmək, qarşılıqlı faydalı iqtisadi, elmi və mədəni əməkdaşlıq qurmaq, dövlətlərarası münasibətlərə mane olan hər hansı məhdudiyətləri aradan qaldırmaq idi.

Heydər Əliyev 1992-ci ildən türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi sahəsində intensiv fəaliyyət göstərmişdir. O, bütün türk dünyasının ən nüfuzlu şəxsiyyəti kimi şöhrət qazanmışdır (2, s. 39).

Heydər Əliyev Azərbaycanın təbii sərvətlərindən və əlverişli geostrateji mövqeyindən ölkənin milli maraqlarına uyğun istifadə edilməsinə yönəlmiş irimiqyaslı beynəlxalq iqtisadi müqavilələrin hazırlanması və həyata keçirilməsi sahəsində son dərəcə gərgin və səmərəli fəaliyyət göstərmişdir. Onun böyük siyasi iradəsi və müdrik uzaqgörənliyi sayəsində mühüm beynəlxalq müqavilələr imzalandı və onların icrasına başlandı. Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan böyük siyasi məna kəsb edən bir sıra global iqtisadi proqramların həyata keçirilməsində aparıcı rol oynadı. Geniş coğrafi məkanda regionun qüvvələrinin birləşməsində Heydər Əliyevin danılmaz xidmətləri.

Tarixin amansız və ağır sınaqları dövründə dünyanın müxtəlif ölkələrinə səpələnmiş və orada yaşamağa məcbur olmuş azərbaycanlıların birlik və həmrəyliyi əldə edilməsində Heydər Əliyevin müstəsna xidmətləri var. O, dünya azərbaycanlılarının təşkilatlanması, yeganə Vətəni - müstəqil Azərbaycan ətrafında sıx birləşməsi naminə daim və əzmlə çalışmış, bu istiqamətdə son dərəcə dəyərli qərarlar qəbul etmişdir.

Heydər Əliyevin siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni həyatın bütün sahələrində həyata keçirdiyi planlar artıq Azərbaycanın reallığına çevrilib. Onun həm fəaliyyəti, həm də şəxsiyyəti Azərbaycan tarixinin ayrılmaz bir hissəsinə təşkil edir. Hər bir azərbaycanlının taleyində Heydər Əliyev dühasının bir parçası var.

Nəticə. Heydər Əliyev bizim parlaq müasirimizdir. Bu fakt özlüyündə hər bir azərbaycanlı üçün qürur mənbəyidir. Eyni zamanda, Heydər Əliyev taleyin xalqımıza bəxş etdiyi böyük tarixi şəxsiyyətdir. Məhz Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı kimi milli dövlətçiliyimizin ideoloji əsasını yaradıb.

Bütün şüurlu həyatını öz xalqına həsr etmiş, Azərbaycan xalqının tarixində dərin iz qoymuş bir siyasi və dövlət xadimi kimi Heydər Əliyevin zəngin fəaliyyəti əsl dövlət idarəçiliyi məktəbinə çevrilmişdir. Azərbaycan xalqı Heydər Əliyevin zəngin siyasi irsindən ölkəmizin inkişafı, xalqımızın rifahı naminə istifadə edəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəbiyev B. Heydər Əliyev haqqında etüdlər. Bakı, 2007, 136 s.
2. Vəliyev İ., Muxtarov K. Heydər Əliyev və türk dünyası. Bakı, 2003, 89 s.
3. azerbaijan.az
4. www.yap.org.az
5. anl.az/down/meqale/xalqqazeti/xalqqazeti_dekabr2009/99107.htm
6. azerbaijan-news.az/az/posts/detail/heyder-eliyevin...temelidir-1678743726
7. haydaraliyevcenter.wordpress.com/heyder-eliyev/t%C9%99rcumevi-hal/
8. azertag.az/xeber/Heyder_Aliyevin_siyasi_ve_dovlet

Açar sözlər: azərbaycançılıq, siyasi fəaliyyət, tarixi-şərait, lider, beynəlxalq arena

Ключевые слова: азербайджанизм, политическая деятельность, исторические обстоятельства, лидер, международная арена

Key words: Azerbaijaniism, political activity, historical circumstances, leader, international arena

Жизнь и политическая деятельность общенационального лидера Гейдара Алиева Резюме

Имя Гейдара Алиева, родившегося как солнце в судьбе народа и государства Азербайджана, золотыми буквами написано в нашей современной истории. Всю свою содержательную жизнь эта яркая личность посвятила родному народу, который любил его больше жизни. Каждое мгновение этой драгоценной жизни, каждый день – пример верного служения Родине и народу.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев успешно и благополучно провёл свою страну через сложные процессы, сумел сохранить национальные ценности страны, моральное здоровье и уверенность народа.

Life and political activities of national leader Heydar Aliyev Summary

The name of Heydar Aliyev, born like the sun in the fate of the people and state of Azerbaijan, is written in golden letters in our modern history. This bright personality dedicated his entire meaningful life to his native people, who loved him more than life itself. Every moment of this precious life, every day is an example of faithful service to the Motherland and people. National leader Heydar Aliyev successfully and safely led his country through difficult processes, managed to preserve the country's national values, moral health and confidence of the people.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Tahirə Məhərrəmovə²⁵

İNGİLİS DİLİNDƏ OXU BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASININ
METODİKİ ƏSASLARI

Oxu dörd nitq bacarığından biridir. Bu vərdişlərin aşılınması xüsusilə bu gün vacib sayılır. Səslə nitq də hər üç nitq bacarığından fərqli olaraq, daha çox diqqət tələb edir. Lakin burada bəzi məqamlara diqqət yetirilməlidir. Sözügedən məsələnin həllində bəzi faktik materiallara müraciət, nöqtəyi-nəzər, çalışma və tapşırıqların tərtibatı, sintez və s. ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır. Tədris prosesində oxunun digər bacarıqlara inteqrasiyası da nəzərdən keçirilməlidir [1, s. 97].

Sözü gedən məsələnin nəzərə alınmasında müəyyən amillər rol oynayır ki, onlar aşağıdakılardır: səhihlik, düzgünlük, anlaşılqlıq, dürüstlük, səliqəlilik, nəzakətlik, yığcamlıq, lakoniklik, məkan, zaman, şərait, dil, kohesiv vasitələr, qrammatik qaydalara riayət, morfolojiya, sintaksis, orfoepiya. Oxu bacarıqları formalaşdırılarkən onlayn təcrübənin olması da vacibdir. Təhsilənlərin birgə internet üzərindən öz bacarıq texnikalarını bölüşdürməsi, bir-birlərinin və ya özlərinin səhvlərini korrekt etmələri bu işin xeyrinə hesab olunur. Oxu çətin və məsuliyyətli bacarıq növü olub, onun oxucusunun kim olduğu və nə vaxt oxunacağı bəlli deyil. Məkan və zaman etibarilə namələumdür. Buna görə də, sənədlər mütləq dəqiq texnika ilə işlənməli, redaktə və korrektə olunmalıdır. Oxu prosesində saysız – hesabsız leksik vahidlər işlək olur. Onlar özləri ilə müxtəlif, rəngarəng istifadəlilik təklif edir [3, s. 103]. Buradan aydın olur ki, qloballaşan dünyanın özünəməxsusluğu vardır. Çalışmaların təqdimat və tərtibatını dəstəkləyən bəzi detallar nəzərdən keçirilir.

Oxu bacarıqlarının mənimsənilməsinə təsir edən ən vacib amillər aşağıdakılardır: mövzular, təhsilverənlər, tələbələrin münasibəti, qiymətləndirmə oxu motivləri, dialoqlar, monoloqlar, təhsilənlər, qiymət, nitq zənciri, qrup, eksperiment, dil nəzarəti, bədii əsər, ev oxusu, auditoriya, mühit, şərait, həcm, internet, məntiq, redaktə, korrektə, rəy, mühakimə, sosial şəbəkələrdən istifadə və s. [5, s. 85].

Qeyd etməliyik ki, bunlarla sadalananlar bitmir. Oxunun müxtəlif bacarıqlara inteqrasiya olunduğu müasir dövrdə saysız – hesabsız leksik vahidlər işləkdir. Onlar özləri ilə müxtəlif, rəngarəng istifadəlilik təklif edir. Buradan aydın olur ki, qloballaşan dünyanın özünəməxsusluğu vardır..

Oxuda ən çox rast gəlinənlər aşağıdakılardır:

1. səhv söz tələffüzü,
2. düzgün olmayan struktur
3. təhrif [4, s. 145]

Semantik səhvlərə gəlinə, buraya iki əsas tipi aiddir:

1. qarışıq məna
2. səhv birləşmələr

Ümumilikdə, səhvlər aşağıdakı növlərə ayrılır:

1. dillərarası
2. dildaxili
3. konseptual

Dillərarası Səhv

1. Sözlərin adaptasiyası
2. gərəksiz alınmalar

Dildaxili Səhvlər

1. səhv birləşmələr
2. neologizmlər
3. söz düşməsi
4. sözlərin səhv quruluşu
5. sözlərin düzgün olmayan düzülüşü

Konseptual Səhvlər

1. Mənanın təhrifinə yönəldilmiş söz istifadəsi
2. Formanın təhrifi
3. xüsusi söz əvəzinə ümumi sözün istifadə edilməsi
4. səhv yaxınmənalı sinonim

Leksik vərdişlərin tədrisi üç mərhələdə həyata keçirilir:

- 1) Reseptiv;
- 2) Reproduktiv;
- 3) Produktiv [4, s. 132].

Dilin tədrisində çalışma və tapşırıqların istifadəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada səbəb onlarda dil istifadəsinə imkan və həmçinin dilöyrənənlərin dili daha yaxşı qavrama və yadda saxlamasına imkan vermə məsələsidir.

Təklif olunan müxtəlif metodlarla bağlı fərqli çalışmalar sistemindən istifadə olunur. Müasir təlim zamanı xarici

²⁵ Azərbaycan Dillər Universiteti. taireali@gmail.com

dilin tədrisində eklektik yanaşmanın özü də kommunikativ çalışmalar sistemini formalaşdırılmasına öz təsirini göstərir.

Səhvlərin düzəldilməsində konkret olaraq, aşağıdakılar qeyd edilir:

1. qarşılıqlı səhvləri düzəltmə
2. birlikdə düzəliş

Qarşılıqlı səhv düzəltmənin oxu zamanı tədqiqatçılar tələbələrdə əla təcrübə formalaşdıracağına inanır. Birlikdə düzəlişlərdən bəhs edən tədqiqatçılar bu zaman müəllimin fəaliyyət və mövqeyini xüsusilə ön plana çəkir. Qeyd edilir ki, müəllim auditoriyanı tənqidin tələbə şəxsiyyətinə deyil, səhvin düzəlişinə yönəldiyinə inandırmalıdır [2, s. 110]. Bəzən tələbələrin başqalarının onların səhvin düzəltməsinə qəbul edə bilmirlər. Bu zaman da problemlər yaranır. Hal-hazırda səhvlərin düzəldilməsi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlər çoxdur.

“Track changes” adlanan vasitə ilə səhvlərin yoxlanılması və düzəldilməsini daha uyğun hesab edirlər. Oxu zamanı da tələbələr dil faktlarına yönəldilmiş məsələlərdə diqqətli olmalıdırlar. Səlislik mətni dəqiq oxuma qabiliyyətidir. Bu eyni zamanda cəld və ifadəli oxu hesab edilir. Dil fakültələrinin aşağı kurslarında səlis oxunun öyrədilməsi çox vacib hesab edilir. Çünki o sözün tanınması və başa düşülməsində körpü rolunu oynayır.

Cəld oxumağı bacaran oxucular sakit oxuyarkən belə sözləri avtomatik olaraq tanıya bilirlər. Onlar mənanı anlamaq üçün sözləri qruplaşdırırlar. Cəld və rəvan oxu qabiliyyətinə malik olan təhsilalanlar heç bir cəhd göstərmədən ifadəli şəkildə oxuya bilirlər. Onların oxuması elə təbii səslənir ki, sanki onlar danışır. Kimdə bu qabiliyyət formalaşmayıbsa onlar sözbəsöz oxumağa üstünlük verirlər. Çünki səlis oxuyanlar sözlərin dekodlaşmasına diqqəti cəmləşdirmirlər. Belə ki, onlar mətnin məna keyfiyyətinə fokuslanmırlar. Onlar yalnız mətnə ideyalar arasında əlaqə yaradır, əvvəlki bilikləri əsas götürürlər. Başqa sözlə, oxucular sözləri tanıyır, eyni zamanda anlayırlar. Bir qədər səlis oxuya malik olmayan oxucular necə olursa olsun sözlərin fiqurasiyasına fokuslanmalı, mətnin mənasının qavranılmasına az diqqət ayırmalıdırlar [5, s. 56].

Təhsilalanlar sözləri avtomatik olaraq, tanısalər belə, onlar ifadəli şəkildə oxumasalar “fluent” hesab edilmirlər. İfadəli oxu zamanı dilöyrənənlər sözləri ayırmalı, xüsusi frazalardan istifadə etməlidirlər. Lakin punktuasiyaya fikir verməmək geniş mənada ciddi problemlərə yol açır. Xoşbəxtlikdən səlis oxu öyrədilə bilər. Bacarıqlı oxucuların etdiklərini modelləşdirməklə böyüklər kiçiklərə ucadan oxumağı öyrətməlidirlər. Bu zaman dilöyrənənlərə punktuasiya zamanı fasilə etmək, səsi dəyişmək kimi məsələlər başa salınmalıdır. Bu mətni daha da mənalı edəcəkdir. Kiçik yaşlılara mətnlər müəllimləri, valideynləri, yaxınları tərəfindən oxuna bilər. Bundan əlavə, təkrar oxuya onları cəlb etməklə, təcrübədən keçirmək vacib sayılır.

Mətnlər oxu üçün asan, nisbi şəkildə qısa olmalıdır. Bu mənada səlis oxunu təcrübədən keçirmənin bir neçə yolları vardır:

- Uşaq oxusu
- böyük oxusu
- böyüklər modelləşdirir,
- təhsilalanlar təcrübədən keçirir.
- xor oxu-birlikdə oxuma
- köməkçi(assisted) oxu.
- Maqnitofona yazılmış mətnləri oxuma
- partnyorla oxu
- Digər təhsilalanla oxuma
- oxucu ifası
- Xarakterləri olduğu kimi ifa etmək.

Burada inkişafa doğru addım atmaq asandır.

Beləliklə, orta məktəblərdə ingilis dili dərslərində düzgün oxu bacarıqlarının formalaşdırılması məsələlərinə diqqətlə yanaşılmalıdır. Dilin tədrisində çalışma və tapşırıqların istifadəsi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Burada səbəb onlarda dil istifadəsinə imkan və həmçinin dil öyrənənlərin dili daha yaxşı qavrama və yadda saxlamasına imkan vermə məsələsidir. Ümumilikdə, oxu günün tələbi kimi dəyərləndirilir. Çünki dəyişən dünyanın da tələbləri dəyişir. Daha çox məntiqi oxu bacarığına malik kadrları arzu edir.

Fəaliyyətin təxmini əsasları nəzəriyyəsinə istinad etməklə oxu vərdişlərinin tədrisi məqsədyönlü, mərhələli, ardıcıl şəkildə həyata keçirilməlidir.

Poeziya xüsusilə səlislik üçün uyğun və əlverişli hesab edilir. Belə ki, şeirlər dilöyrənənlər üçün qısa və eyni zamanda ritm, qafiyə və mənadan təşkil olunur. Bu da məşğələni, təcrübə prosesini asan, əyləncəli, mükafatlandırıcı edir. Digər bir məsələ səlis oxu modeli (model fluent reading) ilə bağlıdır. Səlis oxunun nümunəvi modellərinə qulaq asmaq dilöyrənənlər oxuyanın səsinə yazılı mətnin necə hiss və təssürat yaratdığını aşkara çıxarırlar və bunu öyrənirlər.

Təhsilverənlər oxu prosesini hər gün həyata keçirməlidirlər. Heç bir çətinlik çəkmədən təhsilverənlər tərəfindən həyata keçirilən ifadəli oxu model, nümunə kimi dəyərləndirilir. Bununla müəllim səlis oxunun necə səsləndiyini nümayiş etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Barsuk R.Y. Xarici dilin təlimi metodikasının bəzi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 1965, №8, s. 29-33
2. Həmzəyev M.Ə. Pedaqoji psixologiya (pedaqoji institut tələbələri üçün). Bakı, 1991, 204 s.

Rus dilində

3. Агазаде Н.Т. В вопросе сопоставительного изучения языков // Иностранные языки в школе. М., 1960, №6, с. 107-112
4. Гусейнзаде Г.Д. Обучение речевой коммуникации на иностранном языке. Баку: Мутарджим, 2001, 314 с.
5. Карасик В.И. Язык социального статуса. М.: Гнозис, 2002, 333 с.

İngilis dilində

6. Allen V.F. Trends in the Teaching of English // TESL, Reporter 6, Summer 1973, №4, p.17
7. Allen P. Swain M., Harley B. and Cummins J. (Eds.) Aspects of classroom treatment: Toward a more comprehensive view of second language education. The Development of Second Language Proficiency Cambridge: Cambridge University Press, p. 57-81
8. Bailey K.M. and D.Nunan (Eds.) Voices from the language classroom. Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 451p.

Açar sözlər: oxumaq bacarığı, müəllimlər, tələbələr, auditoriya, nitq

Key words: ability to read, teachers, students, audience, speech

Ключевые слова: умение читать, преподаватели, учащиеся, аудитория, речь

Methodological foundations for developing reading skills in English

Summary

The article deals with the methodological foundations of developing reading skills in English. The researcher emphasizes that the use of works and tasks in language teaching is of particular importance. The reason here is to enable them to use the language and also to enable the students to understand and remember the language better. The researcher notes that different research systems are used in relation to the various proposed methods. An eclectic approach to teaching a foreign language in modern education has an impact on the formation of a system of communicative teaching. Internet experience is also important for developing reading skills. It is considered beneficial for students to share their skills and correct each other's or their own mistakes via the Internet.

Методические основы формирования навыков чтения на английском языке

Резюме

В статье говорится о методических основах формирования навыков чтения на английском языке. Исследователь подчеркивает, что использование работ и заданий при обучении языку имеет особое значение. Причина здесь в том, чтобы дать им возможность использовать язык, а также дать возможность учащимся лучше понимать и запоминать язык.

Исследователь отмечает, что по отношению к различным предлагаемым методам используется разная система исследований. Эклектичный подход к преподаванию иностранного языка в современном образовании оказывает свое влияние на формирование системы коммуникативного обучения. Опыт работы в Интернете также важен для развития навыков чтения. Считается полезным, чтобы учащиеся делились своими навыками и исправляли ошибки друг друга или собственные через Интернет.

Rəyçi: ped.f.d., dos. G.Şirəliyeva

UOT 81.111.

Qaraşova Yeganə Musa qızı ²⁶İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏR ARASINDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI
VƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYALARIN FORMALAŞDIRILMASI

Mədəniyyətlərərsası ünsiyyətin geniş yayıldığı müasir dövrdə xarici dil tədrisi prosesində mədəniyyətlərərsası kommunikativ bacarıqların inkişafı mühüm rol oynayır. Xarici dilin tədrisi zamanı mədəni fərqlər nəzərə alınmalıdır, çünki onlar gündəlik həyata və ünsiyyətə böyük təsir göstərir. Müxtəlif mədəniyyəti təmsil edən insanların bir-biri ilə kommunikasiya qurmaq ehtiyacı zəmnində ortaya çıxan bu faktor xarici dilin tədrisində mühüm rol oynayır. “Mədəniyyətlərərsası kommunikasiya kontekst olaraq ünsiyyətin tədrisinin effektivliyində mədəniyyətin kontekstual təsir dairəsindən asılıdır. Xarici dildə ünsiyyətə yiyələnmək mədəniyyətin kommunikasiyaya təsiri ilə bağlıdır” [2, səh.113]. İngilis dilini öyrənmək tələbələr üçün vacibdir, çünki bu, populyar mədəniyyəti daha yaxşı başa düşməyə, beynəlxalq konfrans və tədbirlərdə iştirak etməyə imkan verir. İngilis dilini mənimsəyən tələbələr dünyanın istənilən ölkəsində təhsil ala bilərlər. Lakin xarici dilin tədrisi zamanı mühüm bir faktoru – mədəniyyətlərərsası dialqon qurulmasının vacibliyini də unutmaq lazımdır. 2 İnsanlar təmsil etdikləri mədəniyyətə mütabiq olaraq normaları, davranışları, obyektləri və insanları fərqli qavrayır, şərh edir və qiymətləndirirlər. Eyni mədəniyyətə aid olan insanlar eyni bir cəmiyyətdə yaşadığı zaman heç bir problem ortaya çıxmır. Amma fərqli mədəniyyətləri təmsil edən insanlar arasında yeni şəraitə uyğunlaşmaq bacarığı və tolerant dəyərlər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövrdə qrammatik bilgilərlə yanaşı, mədəni aspektlərə diqqət yetirən və müxtəlif mədəniyyətlərə tolerant münasibət bəsləyən xarici dil müəllimlərinə böyük ehtiyac var. Xarici dillərin tədrisində mədəniyyətlərərsası dialqon əhəmiyyətinə dair araşdırmalar tələbələrin öyrəndiyi dilin mədəniyyətini dərk edərək, tələbələrin bu sahədə bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək etmək məqsədi daşıyır.

Tədqiqatçıların fikrincə, kommunikativ səriştə “başqa dilə, mədəniyyətlərə mənsub insanlarla öz dillərində effektiv və uyğun ünsiyyət qurmaq bacarığıdır” [9, səh.70]. Hazırda bəzi universitetlərin xarici dil şöbələrində mədəniyyətlərərsası ünsiyyət dərslərinə rast gəlmək olar. Xarici və mədəniyyətlərərsası təhsilin əsas məqsədi real mədəniyyətlərərsası əlaqələrə hazırlamaq üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tələbələr xaric dili mənimsəməklə həmin ölkənin mədəniyyətini analizir və bu faktor tələbələrin mədəniyyətlərərsası səriştəsinin formalaşmasının və müvafiq ölkənin xarici kodunun açılmasının əsas hissəsidir. Tələbələrin əsas kommunikativ tərəfdaşı xarici dil müəllimidir, ona görə də təlim prosesində müəllim həlledici rola malikdir. Müəllim ondan daxili istifadə qaydalarını bilməli, həm də təlim prosesində erkən kommunikativ situasiyaları modelləşdirməlidir. Tədris olunan materialın və onun mənimsənilməsinə ayrılan saatların sayının çox olması müəllimləri sinif işinin təşkilinin yeni səmərəli yollarını axtarmağa və praktiki problemlərin həllində kommunikativ fəaliyyətin artırılmasına kömək edir. “Mədəniyyətlərərsası baxımdan ədəbiyyat dərindən tanımaq üçün, öz mədəniyyətini yaxşı dərk etmək üçün, müxtəlif mentalitetlərin qarşılıqlaşması və tanınması üçün bir vasitədir” [1, səh. 212].

Dialqon konsepsiyasına əsaslanan xüsusi kursda işgüzar ingilis dilinin tədrisinin məzmunu, təhsilin həqiqiliyi, peşəkarlıq dərəcəsi tələbələrin mədəniyyətlərərsası səriştənin mənimsənilməsinə faktiki olaraq təmin edə bilər. 3 Tələbələrin işgüzar ingilis dilindən istifadə etmək bacarığının formalaşdırılması qarşılıqlı əlaqədə öyrənməni əhatə edən interaktiv tədris metodlarından istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Müasir araşdırmaçılara görə, xarici dil müəllimləri bir sıra mühüm mədəniyyətlərərsası bacarıqlarına malik olmalıdır. Bunlar mədəni amillər haqqında biliklər, mədəni kimliyin komponentlərini dərk etmək bacarığı, mədəni fərqliliklərə açıq olmaq və güzəştə getmək bacarığıdır. Bu xüsusiyyətlərə malik olan müəllimlərin başqalarının müəyyən etdiyi yanaşmaları mənimsəməkdənsə, tələbələrinin həqiqətən nəyə ehtiyacı olduğunu təxmin edə bilən və bu ehtiyaqlara uyğun olaraq öz yollarını müəyyənləşdirən əsl peşəkarlar kimi yetişdirilməsi vacibdir [7, səh.13]. Kommunikativ səriştə dil vasitəsi ilə ünsiyyət qurmaq bacarığı, yəni ünsiyyətin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı əlaqə prosesində müxtəlif situasiyalarda dil və nitq normaları sistemindən düzgün istifadə edərək fikirlərini ifadə etmək bacarığıdır. Unutmaq olmaz ki, dialqon bacarığı bu və ya digər fərdin şəxsi keyfiyyəti deyil, onun formalaşması ünsiyyət prosesində öz əksini tapır.

Müvafiq xüsusiyyətlərin mənimsənilməsi xarici dildə ünsiyyətin bütün funksiyalarının vəhdət halında mənimsənilməsinə əhatə edir: informativ, tənzimləyici, emosional qiymətləndirici və etiket. “Kommunikativ səriştənin formalaşması müəyyən bir ünsiyyət şəraitində xarici dildən adekvat istifadə etmək bacarıq və bacarıqlarının mənimsənilməsinə əhatə edir. Xarici dilin tədrisində kommunikativ səriştənin inkişafının perspektivli forması tədrisin oyun və rollu elementlərinin tətbiqidir” [4, səh. 4]. Xarici dil vasitəsilə ünsiyyətin müəyyən edilmiş funksiyalarını həyata keçirmək üçün bu vasitələri mənimsəmək, nitq fəaliyyətinin əsas növlərində istifadə etməyi bacarmaq, müəyyən regional reallıqları, nitq və nitqdən kənar davranış xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Tədris olunan ölkənin sosial-mədəni kontekstində bütün bu bilik və bacarıqlara yiyələnmək lazımdır. Beləliklə, xarici dildə ünsiyyətin mənimsənilməsi çoxsəviyyəli, çoxşaxəli prosesdir və kommunikativ səriştə təhsilin zəruri nəticəsi kimi çıxış edən mürəkkəb, çoxkomponentli bir hadisədir. 4 Bu gün ümumi dünyaya nəzər saldıqda, xüsusilə Avropa ölkələrində xarici dil müəllimi hazırlığı təcrübələrinin iş dünyasının tələblərinə uyğun və qlobal dəyişikliklərə paralel bir şəkildə getdiyini görmək olar. Avropa Komissiyasının 2004-cü il tarixli hesabatında bəzi Avropa ölkələrində xaric dil üzrə müəllim hazırlığı proseslərində mədəniyyətlərərsası prinsiplərə üstünlük verilir [10, səh.84]. Tələbələrin mədəniyyətlərərsası səriştəsinin inkişaf etdirməyə yönəlmiş ingilis dilində işgüzar ünsiyyətin öyrədilməsi üzrə xüsusi dialqon konsepsiyasına əsaslanır və aşağıdakıları nəzərdə tutur: 1. sosial, humanitar və sosial-iqtisadi fənlərin məzmununun inteqrasiyası; 2.

²⁶ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bakı Dövlət Universiteti yegana_qrshv1287@mail.ru

təhsil prosesinin situasiya şərtliyi; 3. müəllimlər və tələbələr arasında tərəfdaşlıq; 4. işgüzar ünsiyyətin tədrisinin interaktiv və multimedia formaları; 5. şagird fəallığını və yaradıcılığını stimullaşdıran kommunikativ təlim metodları; 6. tələbələrin yüksək muxtariyyət dərəcəsi. Mədəniyyətlərarası kompetensiyanın inkişafına yönəlmiş xüsusi kursda işgüzar ingilis dilinin tədrisi məzmununun komponentlərinə ünsiyyət situasiyaları, mövzular, mətnlər, linqvistik, regional və mədəniyyətlərarası biliklər, dil bacarıqları, nitq və intellektual bacarıqlar, özünütəsdiqləmə testləri daxildir. Tələbələri ingilis dilində işgüzar ünsiyyətə hazırlamaq üçün mədəniyyətlərarası səriştənin formalaşmasına diqqət artır. Bu ünsiyyət sahələri çərçivəsində tələbələr xarici dildə düzgün ünsiyyət qurmaq bacarıqlarına, beynəlxalq biznes etikası kodeksi ilə müəyyən edilmiş davranış etikətinə və intellektual bacarıqlara yiyələnirlər. İşgüzar ingilis dilinin tədrisinin seçilmiş interaktiv metodları təlimin məzmununa adekvatdır və seçmə xüsusi kurs kontekstində qabaqcıl səviyyədə tələbələr arasında dialoq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi məqsəd və vəzifələrinə nail olmağa yönəlib.

Situasiya problemlərinin həlli metodu, peşəkar yönümlü layihə metodu mədəniyyətlərarası təlimlər, işgüzar oyunlar, rol oyunları kimi təhsil prosesinin təşkil formalarında həyata keçirilir. 5 XXI əsrdə qloballaşma, post-sənaye və informasiya cəmiyyətinə keçid, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqələrin inkişafı və genişlənməsi, kapitalın sosial rolunun artması kimi daimi dəyişikliklərin sosial prosesi kimi təqdim olunur. Mövcud geoiqtisadi və geomədəni vəziyyət insanları müasir dünyada birgə yaşamağı öyrənməyə məcbur edir ki, bu da dünyanın digər mədəniyyətlərinin və xalqlarının nümayəndələri ilə səmərəli və qarşılıqlı faydalı dialoq qurmağı öyrənmək deməkdir. Bu prosesdə mühüm rol müxtəlif linqvoetnik cəmiyyətlərdən olan insanlar arasında anlaşma və əməkdaşlıq üçün yeganə körpü kimi görünən dillərə, xüsusən də xarici dillərə aiddir. Bununla belə, tolerant baxış formalaşmadan dil bilmək praktiki olaraq faydasızdır. Məhz buna görə də tələbələri zəruri bacarıqlara yiyələndirmək üçün xarici dillərin tədrisi zamanı müvafiq problemlərə diqqət yetirmək zəruridir. Tədqiqatçıların təklifinə görə, qeyd olunan anlayışları ünsiyyət zamanı istifadə olunan dilin meyarına əsaslanaraq sərhədləndirmək lazımdır. Yəni, mədəniyyətlərarası səriştə öz ana dilindən istifadə edərək başqa mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə ünsiyyət qurmaq bacarığıdır, lakin digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə xarici dildə qarşılıqlı əlaqə mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştəyə uyğundur [6, səh.70;5,səh. 2].

Mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin formalaşması ilə bağlı xarici dillərin tədrisinin ümumi məqsədləri tələbə şəxsiyyətinin, onun müxtəlif növ zehni fəaliyyət növlərini həyata keçirməsinə imkan verən iradə, qabiliyyət və şəxsi keyfiyyətlərin idrak, pragmatik və pedaqoji formalaşdırılmasından ibarətdir. Həm dil, həm də mədəni fərqli dünyagörüşünə malik müxtəlif ölkələrin nümayəndələri ilə sosial qarşılıqlı əlaqə şəraitində öz mədəniyyətlərinin hədəflərindən kənara çıxaraq, mədəni kimliyini itirmədən mədəniyyətlər arasında vasitəçilik keyfiyyətlərini qazanmaq lazımdır. Bu məqsədin integrativ xarakteri onu təşkil edən aspektlərin: pragmatik, koqnitiv və pedaqoji aspektlərin qarşılıqlı əlaqəsində üzə çıxır. Beləliklə, xarici dildə ünsiyyət qurmağı öyrətmək konkret praktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsini tələb edən sosial-mədəni bilik və bacarıqların 6 mənimsənilməsinə nəzərdə tutur. Koqnitiv aspekt xarici dildən fərqli bir dili, yeni mədəniyyəti öyrənməklə, habelə mədəniyyətlərarası səriştənin və ümumilikdə fərdin şəxsiyyətinin inkişafı ilə bağlıdır. Pragmatik aspekt kommunikativ səriştənin formalaşması ilə, pedaqoji aspekt isə dildənkənar keyfiyyətlərin inkişafını əhatə edir.

Müəllimin əsas vəzifələrindən biri tələbələri mədəniyyətin və dilin diskursiv davranışın spesifikliyi ilə tanış etmək üçün öyrətdiyi xarici dilin sosial-mədəni komponentinin məzmununun uyğunlaşdırılmasından ibarətdir. Seçilmiş materialın tələbələrdə idrak fəaliyyətini və xarici dildə mədəniyyətlərarası ünsiyyəti formalaşdırmaq vacibdir. Dünyada xarici dillərin öyrədilməsi və öyrənilməsinə artan tələbat informasiya texnologiyalarının tələbələrin mədəni biliklərə çıxışı, təkmil orijinal öyrənmə resursları və hədəf dilin doğma danışanları ilə ünsiyyətini təmin etmək ehtiyaclarını necə qarşılaya biləcəyinə marağı artırmışdır [3]. İngilis dilinin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadəyə maraq son onilliklərdə, xüsusən oxu və yazı bacarıqlarını gücləndirmək üçün kəskin şəkildə artmışdır. İngilis dilinin öyrənilməsi üçün informasiya texnologiyaları təlim materialları və alətləri geniş yayılmışdır və bunlara video diskler, əvvəlcədən paketlənmiş danışq proqramları, CD-ROM-lar, konfrans və ya distant təhsil sistemləri və İnternet daxildir. Ümumiyyətlə, mədəniyyətlərarası kommunikativ səriştənin formalaşması tələbələrin şəxsiyyətinin inkişafı, onların bacarıqları və mədəniyyətlərin dialoqunda əməkdaşlıq, qarşılıqlı hörmət, mədəni fərqliliklərə qarşı dözümlülük və mədəni maneələrin aradan qaldırılması prinsiplərinə əsaslanan mədəniyyətlərin dialoqunda iştirak etmək istəyi ilə əlaqəli olmalıdır.

Mədəniyyətlər arasında dialoq kontekstində fərqli mədəniyyətlə tanışlıq prosesində tələbə yad mədəniyyət haqqında biliyi artırmaq üçün koqnitiv vasitələrdən yararlanmalıdır. Mədəniyyətlərarası konsepsiya müxtəlif mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında uğurlu ünsiyyət üçün ilkin şərt olan, onların qarşılıqlı fərqlərinin tanınması fonunda mədəniyyətlər arasında dinamik qarşılıqlı əlaqəyə əsaslanan nəzəri 7 konsepsiyadır. Millətin mədəni dəyərləri dildə öz əksini tapır. O, bütün digər ölçülərdə mədəniyyətlərarası ünsiyyətin ən mühüm komponenti kimi millətlərin yaxınlaşmasına töhfə verə bilər və ya münafişə üçün bəhanə ola bilər. Şifahi səviyyədə səhv şərhədən əvvəl çox vaxt mədəni fonun yanlış təfsiri nəticəsində baş verir. Xarici dilin tədrisi təkcə qrammatika və lügəti deyil, həm də ilk növbədə xarici reallığın və mədəni dəyərlərin öyrədilməsini nəzərdə tutur. Bunlar həm şifahi, həm də qeyri-şifahi səviyyədə ünsiyyətə aiddir. Məlumdur ki, əgər bir çox mədəniyyətlərdə baş tərptmək razılıq, baş silkəlmək isə rədd etmək deməkdirsə, digər mədəniyyətlərdə bu simvolizmə əks mənə verilir. Təbii ki, mədəniyyətdən asılı olaraq bu hərəkət həm də fərqli salamlama-vida ritualı ilə müşayiət olunur ki, onun yanlış şərhü ünsiyyətdə olan insanlar arasında sosial münafişəyə səbəb ola bilər. Alman professor, dilçi alim Jörq Roçe mədəniyyətlər arasındakı münasibətlərin müxtəlifliyini aysberq sxeminə bənzədirdi [8, səh. 230]. Onun fikrincə, biz görmə və ya eşitmə orqanları ilə bu və ya digər xalqın mədəniyyətinin yalnız zahiri məqamlarını (aysberqin görünən tərəfi) görürük. Aysberqin böyük bir parçası olan yad mədəniyyətə xas olan ayinlər, adət-ənənələr, folklor, rəssamlıq, musiqi və s. suyun altında qalır, bu baxımdan

da biz onları görmürük.

Hər bir xalqın dilində onun mədəniyyəti üçün vacib olan dəyər və inanclar əks olunur, müəyyən konseptual münasibətlər formalaşır, sonradan şifahi şəkildə təzahür edir. Bu dəyərləri bilmədən dili yarımçıq öyrənmək olar. İki mədəniyyətin paralel mövcudluğu o demək deyil ki, onlar arasında anlaşma avtomatik olaraq əldə edilir. Dəyərləri bir-birinə elə uyğunlaşdırmaq lazımdır ki, əcnəbi razı qalsın, lakin öz dəyərini də rədd etməsin. Mədəniyyətlərarası metodla tədris zamanı təkcə xarici mədəniyyət haqqında biliklərin sadə çatdırılması deyil, həm də onun dünyagörüşü-konseptual izahı və ötürülməsini nəzərdə tutur. Bu proses isə çoxmərhləli xarakter kəsb edir. Müvafiq proses ilk növbədə dözümlülük prinsiplərinə yiyələnməyi, özü ilə yad arasında rasionalları aparmaq əsasında yad adamı müxtəlif perspektivlərdə qavramaq və tanımaq bacarığını inkişaf etdirməyi əhatə edir. Qeyd edilən faktorlar ünsiyyəti 8 adekvat və yaradıcı şəkildə idarə etməklə bağlıdır. Bu baxımdan da dialoq bacarığına və kommunikativ kompetensiyalara yiyələnmək olduqca mühüm bir məsələdir. Xarici dil dərsi linqvistik səriştə ilə yanaşı, sosial aspektdə də müəyyən miqdarda mədəniyyətlərarası bacarıqlar formalaşdırır. Mədəniyyətlərarası təlim müəllim və tələbə arasında yaradıcı qarşılıqlı əlaqənin baş verdiyi zaman fəal davranışa yönəlmiş təlim prosesidir. Bu faktor dinamik bir prosesdir, unutmaz ki, dərslər zamanı əldə edilmiş biliklər praktiki olaraq reallaşdırılır.

İSTİFADƏ OLUNUŞ ƏDƏBİYYAT Azərbaycan dilində

1. Gözəlova T. Xarici dil dərslərində bədi mətnlərin rolu və mədəniyyətlərarası aspekti haqqında. "Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri" mövzusunda Respublika elmi-praktiki konfransının tezisləri (11-12 may, 2017-ci il). – Bakı: Mütərcim, 2017. – 520 s. Səh. 210-212
2. Məmmədov M., Şirəliyev Ə. Xarici dilin tədrisinə metodiki və psixoloji yanaşmalar. Dil və ədəbiyyat. XI cild. №2, 2021, səh. 110-119 Rus dilində
3. Оксфорд Р.Л. Соединение теорий изучения с интеллектуально настроенным изучением языка с помощью компьютера (ICALL). - Нью Джерси: Ассоциация Лоуренса Эрлбаума, 1995.
4. . Пересыпкин, А.П. Формирование коммуникативной и межкультурной компетенций в процессе обучения студентов иностранному языку / А.П. Пересыпкин, Л.В. Цурикова, Н.Л. Гусакова // Науч. вед. Белгородского гос. ун-та. Сер. Гуманитарные науки. - 2011. - №18(113). - С. 277-282. İngilis dili 9
5. . Arevalo-Guero, E. (2009). Assessing the Development of Learners' Intercultural Sensitivity and Intercultural Communicative Competence: The Intercultural Spanish Course. Unpublished Doctoral dissertation. Baltimore: University of Maryland.
6. . Byram, M. S. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon, Philadelphia, Toronto, Sydney, Johannesburg: Multilingual Matters Ltd.
7. . Willems, Gerard M. (2002). Language Teacher Education Policy Promoting Linguistic Diversity and Intercultural Communication, Council of Europe, Strasbourg. Alman dilində
8. Roche, Jorg. 2008 . Fremdsprachenerwerb /Fremdsprachendidaktik. 2. Auflg. A. Francke. Tübingen und Basel. Türk dilində
9. Gökmen, M.Ertan (2005). "Yabancı Dil Öğretiminde Kültürlerarası İletişimsel Edinç", Dil Dergisi, Nisan – Mayıs – Haziran 2005, S.128, ss.69-78. 1
10. 0. Kızılaslan İ (2010). Yabancı Dil Öğretmen Yetiştirme Sürecinde Kültürlerarasılık. Millî Eğitim. Cilt: 40 Sayı: 185, 1.01.2010, ss.81-89

Açar sözlər: ingilis dili, xarici dilin tədrisi, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, kommunikativ kompetensiyalar, mədəniyyətlərin dialoqu

. Key words: english language, foreign language teaching, intercultural communication, communicative competences, dialogue of cultures.

Ключевые слова: английский язык, преподавание иностранного языка, межкультурная коммуникация, коммуникативные компетенции, диалог культур.

Xülasə

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİ ZAMANI TƏLƏBƏLƏR ARASINDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI VƏ KOMMUNİKATİV KOMPETENSİYALARIN FORMALAŞDIRILMASI

Bu məqalədə linqvistik səriştə və mədəniyyətlərarası ünsiyyət bacarıqlarında ingilis dilinin tədrisinin rolu müzakirə olunur. Məqalədə ingilis dilini öyrənlərin tədris prosesində mədəniyyətlərarası ünsiyyət səriştəsinin necə inkişaf etdirilməsi, eləcə də ingilis dilinin tədrisinin vacib məqsədlərini başa düşmək yolları araşdırılır. Xarici dili öyrənmək prosesində tələbələr müxtəlif mədəniyyətlərə, baxışlara və 10 dəyərlərə məruz qala bilərlər. Bu, həm də onlara mədəniyyətlərarası səriştəni inkişaf etdirməyə kömək edə bilər, müxtəlif mənşəli insanlarla səmərəli və uyğun ünsiyyət qurmaq bacarığı burada mühüm rol oynayır. İngilis dilinin tədrisi zamanı tələbələr arasında mədəniyyətlərarası və kommunikativ kompetensiyaların formalaşdırılması olduqca mühüm bir məsələdir. Ümumiyyətlə, müvafiq sahənin kompetensiyası mövcud bilik və bacarıqları praktiki təcrübədə tətbiq etmək bacarığı ilə bağlıdır. Müəllim tələbələrdə bu mühüm nüansı inkişaf etdirməli, mədəniyyətlərin dialoquna, tolerant ideyalara öz töhfəsini verməlidir.

Summary

FORMATION OF INTERCULTURAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCES AMONG STUDENTS DURING ENGLISH LANGUAGE TEACHING

This article discusses the role of English language teaching in linguistic competence and intercultural communication skills. The article examines how to develop intercultural communication competence in the teaching process of English language learners, as well as ways to understand the important goals of English language teaching. In the process of learning a foreign language, students can be exposed to different cultures, views and values. It can also help them develop intercultural competence, where the ability to communicate effectively and appropriately with people from different backgrounds plays an important role. Formation of intercultural and communicative competences among students is a very important issue during the teaching of English language. In general, the competence of the relevant field is related to the ability to apply existing knowledge and skills in practical experience. The teacher should develop this important nuance in students, contribute to the dialogue of cultures and tolerant ideas.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova

Quliyeva Sevda Feyruz qızı²

AZƏRBAYCANDA KİTAB NƏŞRİNİN YARANMASI VƏ İNKİŞAFINDA ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN DİQQƏT VƏ QAYĞISI

Giriş. XX əsrin 70-80-ci illərində respublikamızda baş verən ümumi milli yüksəliş xalqımızın tarixi keçmişinə marağı artırmış, milli mənəvi həyatda dirçəlişə səbəb olmuşdur. Kitab nəşri və milli mətbuatın inkişafı sahəsində mühüm işlər görülmüş, kütləvi informasiya vasitələri şəbəkəsi genişlənməmiş, xalqın milli dirçəlişində, ideya-siyasi tərbiyəsində onun rolu artmışdır. 1970-ci ildə respublikada 234 qəzet, jurnal və məcmuə nəşr edilirdi. “Qobustan”, “Sovet Türkologiyası”, “Azərbaycan təbiəti” kimi jurnalların nəşrə başlaması respublika mətbuatına yeni ab-hava gətirmiş milli əhval-ruhiyyənin başlandığından xəbər verirdi. Dövrün mühüm hadisələrindən biri də kitab nəşri sahəsində baş verən yeni proseslər olmuşdur. Bu illərdə yeni nəşriyyatlar fəaliyyətə başlamış, cəmiyyətdə kitaba olan tələbatın artması ilə əlaqədar onların tirajı çoxalmış, kitab çapı texnologiyası xeyli təkmilləşmişdir. Xalqımızın tarixinə, milli mədəniyyətinə, təhsilinə və elminə dair kitablar çoxluq təşkil edirdi. Senzuranın fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq respublikada Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış münbit ab-hava bu orqana da öz təsirini göstərmişdir. O vaxta qədər deyilməsinə və yazılmasına qadağa qoyulan bir çox milli problemlərə baxış təzələnmiş və liberallaşmışdır.

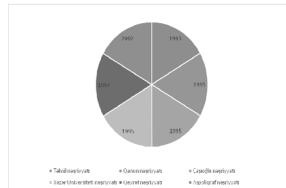
Əsas hissə. Bu dövrdə Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə respublikamızda hər il 10-12 min nüsxə tirajla 1200-1300 adda kitab nəşr edilirdi. 70-80-ci illərdə 20 cildlik “Azərbaycan Ədəbiyyatı Kitabxanası”, 50 cildlik “Dünya Uşaq Ədəbiyyatı Kitabxanası”, 100 cildlik “Dünya Ədəbiyyatı Kitabxanası” nəşr edilmişdir. Nəşriyyat işi sahəsində ən mühüm hadisə xalqımızın tarixində ilk dəfə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının çapdan çıxması olmuşdur. Sovet dövründə bu nəşrin çapına dörd dəfə-1934, 1938, 1959 və 1965-ci illərdə təşəbbüs göstərilmiş, lakin hər dəfə müvəffəqiyyətsizliyə uğramışdır. Məhz Ulu öndər H.Əliyevin böyük zəhməti sayəsində bu iş baş tutmuş, 1976-1988-ci illərdə on cildlik “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”nın çapı başa çatdırılmışdır. Xalq şairi Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi ensiklopediya kollektivi və başredaksiya respublikamızda yeni ab-havanın yaranmasında, xalqımızın öz soykökünə qayıtmasında, tarixi hadisələrə düzgün qiymət verilməsində mühüm işlər gördü. Heydər Əliyevin bilavasitə təşəbbüsü və iştirakı ilə İçərişəhərdə Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası üçün müvafiq bir bina tikilmiş, onun maddi-texniki bazası möhkəmləndirilmiş, hər bir cildin tirajı isə nəzərdə tutulmuş 50 mindən 80 minə qaldırılmışdır [3, s. 34].

Ulu öndər Heydər Əliyev M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasında olarkən nəşriyyat işinin əhəmiyyətindən danışaraq demişdir ki, “*Kitab nəşri hər bir ölkənin, xalqın mədəniyyətində, ümumiyyətlə, mənəvi, ictimai həyatında çox görkəmli yer tutur. Hər birimiz ilk növbədə ancaq kitab vasitəsilə təhsil almış, elmlərə yiyələnmiş, həyatda yaşamağa, fəaliyyət göstərməyə hazırlaşmışıq. Ona görə də hər birimiz kitablara borcluuyq. Həm kitablara yazıb-yaratmaq, həm də onları nəşr etmək əsas vəzifələrimizdən biridir. Bunun üçün mümkün olan bütün tədbirləri görməliyik. Mən respublikanın prezidenti bunu əsas vəzifələrimdən sayıram*” [6, s. 7].

Heydər Əliyev 1995-ci ilin iyunun 3-də Milli Kitabxanaya gələrək “Vətənə, dövlətə, xalqa sədaqət andı” kitabının təqdimat mərasimində iştirak etdi. O zaman M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasının fəaliyyətini və orada çalışan insanların əməyini yüksək qiymətləndirən Ulu öndər qeyd etmişdir ki, “*Azərbaycan Respublikasının mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan M.F.Axundov adına Dövlət Kitabxanasına gəlmişik. Kitabxana xalq, millət üçün müqəddəs bir yer, mənəviyyat, bilik, zəka mənbəyidir. ... Mən vaxtilə bu kitabxanaya dəfələrlə gəlmişəm. Amma bu gün kitabxananın astanasından keçərkən çox böyük hörmət və ehtiram hissi duyuram. Kitabxanaya və burada çalışan insanlara hörmət və ehtiramımı bildirmək istəyirəm*” [5, s. 8].

90-cu illərin əvvəllərindən fəaliyyətə başlayan özəl nəşriyyatların bir çoxu hər cür çətinliyə baxmayaraq öz maddi-texniki bazasını möhkəmləndirərək, kitab çapı işində öncül mövqeyə çıxmaqla dövlət nəşriyyatlarını üstələyirlər. Müstəqillik dövründə respublikamızda kitab nəşriyyatı sahəsində əldə edilən ən böyük nailiyyətlərdən biri Azərbaycan dilində kitab çapına xüsusi qayğı və diqqət yetirilməsidir. Təxmini hesablamalara görə, çap edilən kitabların 85-90 faizi Azərbaycan dilindədir. Bunun da Azərbaycan kitabxana fondlarının milli kitablarla zənginləşdirməsində böyük əhəmiyyəti vardır [3, s. 74].

Ümumilli Lider Heydər Əliyevin fəaliyyəti zamanı dövrün mühüm hadisələrindən biri də yeni nəşriyyatların təsis edilməsi, kitab nəşri repertuarında milli ədəbiyyatın geniş yer tutması olmuşdur. Bu dövrdə yaradılan bəzi nəşriyyatlar haqqında məlumatları qeyd edək. (Bax: diaqram-1).

Azərbaycanın müasir nəşriyyat sferasında önəmli yeri və özünəməxsus dəst-xətti olan “Təhsil” nəşriyyatı 1993-cü ildən fəaliyyət göstərir. Müəssisədə peşəsinin sirlərini dərinlən 80 nəfərə yaxın işçi çalışır. Müstəqillik illərində Azərbaycanda kitab nəşrinin inkişafında, xüsusilə təhsil quruculuğu konsepsiyasının əsasını təşkil edən dərslərlərin və digər elmi-metodik ədəbiyyatların hazırlanmasında “Təhsil” nəşriyyatının xüsusi əməyi vardır. Nəşriyyat fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 6500-dən çox adda və 33 milyon nüsxədən çox kitab, o cümlədən dərslük, dərs vəsaiti və

² Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. sevdaquliyeva@bsu.edu.az

elmi-metodik ədəbiyyat nəşr etmişdir. Nəşriyyatın çap məhsulları ölkə və bir çox beynəlxalq miqyaslı müsabiqələrin qalibi olmuş, dünya və Avropa sərgilərində uğurla nümayiş etdirilmişdir[8].

“Qanun” nəşriyyatı-1995-ci il 6 oktyabr tarixindən fəaliyyət göstərir. “Qanun” nəşriyyatı bütün sahələrdə: bədii ədəbiyyat, fəlsəfə, tarix, iqtisadiyyat, tibb, coğrafiya, elmi-fantastika, uşaq ədəbiyyatı, din, mətbəx və sağlamlıqla bağlı kitablar nəşr etməklə fəaliyyətini ilbail genişləndirir. “Qanun” nəşriyyatının gənclərlə bağlı başladığı “birinci kitab” və “ən yeni ədəbiyyat” seriyası cəmiyyətdə populyarlıq qazanmışdır.

“Qanun” nəşriyyatı bir çox Nobel mükafatı laureatının: Gabriel Garcia Marquez, Orhan Pamuk, Herta Müller, J.M.G. Le Clezio, Jose Saramago, Albert Camus və s. ilə yanaşı, Bernhard Schlink, George Orwell, Marc Levy, Paulo Coelho, Dan Brown, Richard Branson, David Eagleman, Yuval Noah Harari, Eckhart Tolle, Salman Rushdie, J.R.R.Tolkien, Rhonda Berne, Stephen Hawking, Franz Kafka kimi dünyaca oxunan yazarların əsərlərini türk, rus, ingilis, alman, fransız dillərindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir[9].

“Casiqoğlu” nəşriyyatı 1995-ci il tarixdən fəaliyyət göstərir. Fəaliyyəti dövründə yüzlərlə elmi, bədii və tədris vəsaitlərini nəfis tərtibatda çap etmişdir. Nəşriyyat dəfələrlə verli və beynəlxalq təşkilatların keçirdikləri tenderlərin qalibi olmuşdur. Nəşriyyat istənilən poliqrafiya məhsullarını istehsal etmək imkanına malikdir[10].

Fəaliyyətdə olduğu dövrdən Xəzər Universitetində Nəşriyyat 1995-ci ildən (Khazar University Press) fəaliyyət göstərir. Xəzər Universiteti Nəşriyyatı-universitetin kitab, jurnal və digər çap məhsullarını, eləcə də kənardan mürciətləri dəyərləndirən və nəşrə hazırlayan bir qurumdur. Nəşriyyatın fəaliyyət dairəsinə dərslik, monoqrafiya, konfrans materialları, elmi-tədqiqat jurnalları, tərcümə layihələri (ingilis və başqa dillərdən Azərbaycan dilinə və həmçinin, Azərbaycan və rus dillərindən ingilis və başqa dillərə tərcümə olunmuş kitab və məqalələr), eləcə də bədii ədəbiyyat nəşri daxildir[11].

“Qeyrət” nəşriyyatı 1997-ci ildən fəaliyyətə başlamışdır. “Qeyrət” nəşriyyatı monoqrafiyalar, dərsliklər, dərs vəsaitləri və metodik vəsaitlər nəşr edir. Tədris prosesi ilə əlaqədar bütün materiallar (jurnallar, blanklar, formalar və fənn proqramları) bu nəşriyyatda nəşr edilib struktur bölmələrə çatdırılır. Həmçinin “Elmi əsərlər” jurnalı və “Fikir” informasiya bülleteni habelə elmi konfransların materialları da “Qeyrət” nəşriyyatında çap olunur [12].

“Aspoliqraf” nəşriyyatı 2002-ci ildən fəaliyyət göstərir. Nəşriyyat ən müasir və güclü poliqrafiya bazasına malikdir. İndiyədək 20 milyon nüsxədən çox kitab nəşr etmişdir. 2009-cu ildə “İlin nəşriyyatı” adına layiq görülmüşdür. 10-a yaxın kitabı müxtəlif illərdə “İlin kitabı” statusu qazanmışdır. Beynəlxalq sərgilərdə uğurla iştirak etmişdir. “Atlantlar” kitabı 2006-cı ildə III Beynəlxalq “Kitab sənəti” müsabiqəsinin qalibi olmuşdur [8].

Respublikamızda Ulu Öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə kitab nəşrinin inkişafında, fəaliyyətində, nəşriyyat işinin hüquqi bazasının yaradılmasında, tənzimlənməsində və inkişafında mühüm rol oynayan hadisələrdən biri də bu sahəyə dair normativ-hüquqi aktların, qanunların, qərar və sərəncamların qəbul edilməsi olmuşdur. Bunlara misal olaraq, “Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında”,

(1996-cı il 05 iyun, 115 nömrəli) qanununu, “İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununu (1998-ci il, 03 aprel 460 nömrəli), “Mədəniyyət” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununu (1998-ci il), “Kitabxana işi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununu (1998-ci il), Nazirlər Kabinetinin “Radio və televiziya verilişləri, nəşriyyat və poliqrafiya fəaliyyəti üzrə lisenziya verilməsi qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” (1998-ci il 16 aprel, 84 nömrəli), “Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin vəziyyəti və onu yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” (1996-cı il) qərarlarını qeyd edə bilərik.

Kitabşünas alim, professor, mərhum Bayram Allahverdiyev öz tədqiqatlarında qeyd edir ki, Ümumilli Liderimiz Heydər Əliyevin çoxşaxəli fəaliyyəti içərisində mədəniyyət və incəsənətin inkişafı maarifin, təhsilin dünya səviyyəsinə qaldırılması xüsusi yer tutur. Görkəmli şəxsiyyətlərin, tanınmış ziyalıların, incəsənət xadimlərinin, görkəmli şair və yazıçıların yubileylərinin qeyd edilməsində Heydər Əliyevin çıxışı ədəbiyyat və incəsənətin, kitab və kitabçılıq işinin inkişafına istiqamət vermişdir

[1, s.6].

Ulu Öndər Heydər Əliyev “Kitabi Dədə Qorqud” Ensiklopediyasında “Milli varlığımızın mötəbər qaynağı” adlı giriş yazısında qeyd edir ki, son illərdə müstəqilliyimizin imkanlarından istifadə edərək, tariximizi təhlil etmək, ədəbiyyatımızı, mədəniyyətimizi yenidən dərk etmək və dünyaya nümayiş etdirmək sahəsində çoxlu işlər görülmüşdür. Sözsüz ki, bu istiqamətdə qarşımızda duran mühüm problemlər çoxdur. “Kitabi Dədə Qorqud” Ensiklopediyasının nəşri də həmin ali məqsədə xidmət edən bir amil olacaqdır[4].

Ulu öndər Heydər Əliyevin kitabxanaya, kitaba, kitab nəşrinə xüsusi diqqət və qayğısının bariz nümunəsi kimi onun tərəfindən M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasına hədiyyə etdiyi kitabların müxtəlif dillər üzrə statistik göstəricilərini qeyd edə bilərik (Bax: cədvəl-1).

Ümumilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasına hədiyyə edilən kitabların statistikası

Cədvəl-1

Dillər üzrə						
Azərbaycan	Türk	Rus	İngilis	Fransız	ərəb	Fars
131	2	107	18	1	1	3

Yuxarıdakı cədvəldə qeyd edilən statistik göstəricilərdən məlum olur ki, Ümumilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli Kitabxanasına hədiyyə edilən kitablardan 131-i Azərbaycan, 2-si türk, 107-si rus, 18-i ingilis, 1-i fransız, 1-i ərəb və 3-ü isə fars dilindədir [4, s.277].

Nəticə. Hazırda respublikamızda dövlətin kitabxana işi sahəsində mütərəqqi işlərin həyata keçirilməsi üçün ciddi işlər aparılmalı, ölkəmizin şəraiti, kitabşünaslığın iştəcrübəsi və kitabçılıq işinin gələcək perspektivləri elmi əsaslarla öyrənilməli, ümumiləşdirmələr aparılmalıdır. Bunlar təxmini olaraq aşağıdakı məsələləri əhatə etməlidir:

➤ Kitabşünaslıq fəaliyyətinin müasir tələblər səviyyəsində informasiyalaşdırılması, kitabxanalarda yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı, elektron-məlumat bazasının formalaşdırılması və istifadəsi, kitabxanaların işinin əlaqələndirilməsində şəbəkə texnologiyalarının yaradılması və inkişaf etdirilməsi;

➤ Müstəqillik şəraitində kitab nəşri sisteminin tamamilə yenilənməsi, çoxlu miqdarda özəl nəşriyyatların yaradılması ilə əlaqədar kitabxanaların komplektləşdirilməsi probleminin həlli üçün yollar axtarılması, kitabxana kollektorunun işinin yenidən qurulması, onun fəaliyyət dairəsinin daha da genişlənməsi və təkmilləşdirilməsi;

➤ Ölkəmizdə nəşriyyat işinin dünya standartları səviyyəsində təşkili məqsədi ilə beynəlxalq əlaqələrin möhkəmləndirilməsi.

Respublikamızda kitabxana işinin mütərəqqi ideyalarla inkişafı, kitab nəşri, kitabçılıq fəaliyyəti mühüm tarixi ənənələrə malikdir. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən bu sahədə həyata keçirilən davamlı və dayanıqlı işlər bu gün də Ulu öndərin layiqli davamçısı olan Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla həyata keçirilməkdədir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə işğal altında olan bütün torpaqlarımız şanlı ordumuz tərəfindən işğaldan azad edildi. Bununla da, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü təmin olundu. İşğaldan azad edilən ərazilərdə kitabxana-informasiya müəssisələrində kitabxana işinin təşkili, yeni nəşriyyat sistemlərinin yaradılması, nəşriyyatların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi sahəsində müəyyən çətinliklər və problemlər təbii ki, olacaqdır. Əminəm ki, müasir kitabxanaçılar, kitabşünas alimlər, bu sahə üzrə fəaliyyət göstərən peşakar mütəxəssislər bu işin öhdəsindən layiqincə gələcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı

1. Allahverdiyev, B. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitab nəşri məsələləri // - Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Tarix və onun problemləri, Humanitar elmlər seriyası, - 2013. № 2, - 106-113.
2. Əhmədova, L. Heydər Əliyev irsinin kitabxanalarda təbliği /tərt. ed. L.Əhmədova; elmi red. K.Tahirov; red. A.Abdullayeva.- Bakı, 2018.- 53 s.
3. Xələfov, A. Heydər Əliyev və Azərbaycanda kitabxana işi / A.Xələfov. – Bakı: Azərneşr, - 2006.- 312 s.
4. Süleymanov, R. Ulu Öndər Heydər Əliyev və Azərbaycanın kitab mədəniyyəti. Monoqrafiya / R.Süleymanov. - Bakı: Ləman Nəşriyyat Poliqrafiya, - 2020.-360 s.
5. Tahirov, K. Azərbaycanda kitabxana işinin inkişafına Heydər Əliyev qayğısı // Xalq qəzeti. - 2010, 7 may. - s.8.
6. Tahirov, K. Kitaba və mütaliyəyə münasibətdə Heydər Əliyev nümunəsi // 525-ci qəzet. - 2016, 7 may. - s.7.
7. **Elektron resurslar**
8. http://www.anl.az/el/emb/A.Xelefov/eserleri/kitablar/xa_aki.pdf
9. https://az.wikipedia.org/wiki/T%C9%99hsil_n%C9%99%C5%9Ffriyyat%C4%B1
10. [https://az.wikipedia.org/wiki/Qanun_\(n%C9%99%C5%9Ffriyyat\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Qanun_(n%C9%99%C5%9Ffriyyat))
11. <https://az.wikipedia.org/wiki/%C3%87a%C5%9F%C4%B1o%C4%9Flu>
12. <http://khazar.org/az/item/7>
13. <https://ndu.edu.az/qeyret-nesriyyati/>
14. <https://az.wikipedia.org/wiki/Aspoliqraf>

Xülasə:

Kitab nəşri hər bir xalqın mədəniyyətində, milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılmasında, insanların ictimai həyatında mühüm yer tutan faktorlardan biridir. Məqalədə Ümumilli Lider Heydər Əliyevin Azərbaycan mədəniyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kitabxana quruculuğu və kitab nəşri sahəsindəki əvəzsiz xidmətləri tədqiq edilmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyəti zamanı dövrün mühüm hadisələrindən biri kimi yeni nəşriyyatların təsis edilməsi, kitab nəşri repertuarında milli ədəbiyyatın geniş yer tutması məsələləri ümumiləşdirilərək kompleks şəkildə şərh edilmişdir.

Açar sözlər: Ümumilli Lider, kitab, nəşr, elm, təhsil, mədəniyyət.

Резюме:

В общественной жизни людей, в культуре каждого народа издание книг является одним из важных факторов – сохранении национальных и духовных ценностей для будущего поколения. В данной статье говорится об участии общенационального лидера Гейдара Алиева в создании библиотек, издательств, и их роли в развитии азербайджанской культуры. В период деятельности общенационального лидера Гейдара Алиева одним из важных событий было создание новых издательств, где и была заложена основа для развития национальной литературы.

Ключевые слова: Общенациональный лидер, книга, издание, наука, образование, культура.

Summary:

Book publishing is one of the important factors in the culture of every nation, in the preservation of national and spiritual values and their transmission to future generations, in the public life of people. The article examines the invaluable services of National Leader Heydar Aliyev in the field of library construction and book publishing, which are an integral part of Azerbaijani culture. During the activity of national leader Heydar Aliyev, the establishment of new publishing houses as one of the important events of the period, the issues of national literature in the repertoire of book publishing were summarized and comprehensively commented.

Keywords: National leader, book, publication, science, education, culture.

RƏYÇİ: dos.L.Ələkbərova

A. Səfixanova, V. Abiyeva, İ. İbrahimova¹**İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR BACARIQ VƏ VƏRDIŞLƏRDƏN İSTİFADƏ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI**

Kommunikativ yanaşmanın əsas prinsiplərindən biri olan tələbə-yönümlülük prinsipi tələbələrin öyrədilməsi deyil, daha çox dilin tələbələr səviyyəsindən öyrənilməsinə nəzərdə tutur. Prioritet məqsəd kimi tələbələrin təlim prosesinə fial iştirakçı qismində cəlb olunmasıdır. Belə ki, bu tələbələrdə dilin öyrədilməsinə maraq və motivasiyanı təşkil edir. Tələbələr müasir bacarıq və vərdişlərindən istifadə edərək dildə kommunikativ münasibətləri genişləndirirlər. Məqalədə müasir bacarıq kimi videomateriallar və audiotapşırıqları da misal göstərmək olar. İxtisas dilinin tədrisi sahəsində mövcud olan ciddi problemlərin təkə auditoriya saatlarının artırılması ilə aradan qaldırılması qeri-mümkündür. İngilis dilinin profesional məqsədlərlə adekvat şəkildə istifadə edilməsində bacarıq və vərdişlər mühüm rol oynayır. Dil təliminin baş verdiyi konteksti, tələbələrin fərdi xüsusiyyətlərini, maraq və tələbatlarını fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədris edilmiş fənnin əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Yeni dərsi əhatə edən filmlər ixtisas dili dərslərinin keyfiyyətinin artırmaq üçün istifadə edilə bilən olduqca səmərəli olan vasitələrdən biridir. Məlumdur ki, bu gün dil fakültələrində ixtisas dilinə ayrılan auditoriya saatları qoyulan məqsədlərə, yəni tələbələrdə kommunikativ kompetensiyanın tələb edilən səviyyədə formalaşdırılması məqsədinə nail olmaq üçün kifayət deyil. Əksər hallarda ixtisası dil olan fakültələrdə dili profesional məqsədlə öyrənən tələbələrə onların bacarıq və vərdişləri, marağı daha çox kömək olur. Bu gün yeni təlim texnologiyaları inkişaf etmiş və elmin hər bir sahəsində nüfuz etmişdir.

Bizə məlumdur ki, xarici dilin mənimsənilməsi səviyyəsi dörd bacarıqla ölçülür; oxu, eşitmə, yazı və danışmaq. Yeni texnologiyaların inkişafı ilə bağlı olaraq, bu bacarıqlardan ikisi, eşitmə və danışmaq ön planda olur. Bu zaman bir audio və video materiallardan istifadə etməliyik. Kommunikasiya interaktiv proses olaraq, insanların ünsiyyət qurduqca mənalı olur. Bu zaman insanlar tək danışmaq deyil, həm də qarşılıqlı cəmiyyət dinləyir. Xarici dili öyrənən tələbələr heç də həmişə dil daşıyıcıları ilə ünsiyyətdə olmaq şansını əldə etmir. Belə olan halda isə məsuliyyətin çox hissəsi müəllimin üstünə düşür və müəllim tələbələrin dinləmə bacarığını inkişaf etdirmək üçün qeyri- rəsmi dilə əsaslanan audio materiallardan daha çox istifadə etməlidir. Audio materiallar nə qədər qeyri-rəsmi dilə əsaslanarsa, tələbələr bir o qədər bi dilə yaxın olur. Videomateriallardan istifadə təkə tələbələrə dinləmə deyil, həm də görmə şansı yaradır. Bu zaman tələbələr bir-birindən yeni informasiyanı qavrama və yadda saxlama üsullarına görə çox fərqlənir. Bəzi tələbələr ancaq dinləyərək, bəziləri isə vizual şəkildə görərək informasiyanı yadda saxlayır. Videomateriallardan istifadə tələbələrə təkə eşitmə deyil, həmçinin vizual şəkildə görmə şəraitini yaradır (1, səh.7-8). “The practice of English language teaching” kitabında “Listening” bəhsində tələbələrin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün istifadə olunan audio materiallardan və dinləmə bacarığı haqqında geniş məlumat vermişdir. Tələbələrin sadəcə dinlədikləri parçadan zövq almaq və kommunikativ bacarıqları inkişaf etdirmək üçün istifadə etdiyi dinləmə növü ekstensiv dinləmədir. Amma bəzi tələbələrdə dinləmə mətnlərində problem əmələ gəlir. Əgər tələbə dinlədiyi mətnin və ya dialoqun hər hansı hissəsini anlamırsa, bu onun demotivasiyasına gətirib çıxarır. Hər bir dil səviyyəsinə uyğun olan qısa mətnlər isə onların tələbələr tərəfindən rahat mənimsənilməsinə kömək edir. Ekstensiv dinləmədən fərqli olaraq intesiv dinləmə əsasən dərslər prosesində baş verir və intensiv dinləmə zamanı istifadə olunan mövzuları müəllim tərəfindən seçilir. Müəllim hər hansı bir materialı seçərkən bir çox amilləri nəzərə almalıdır. Ən başlıca amil isə tələbələrin dil səviyyəsidir.

Hər bir dinləmə mətni tələbələrin dil səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Audio materiallardan istifadə tələbələrə müxtəlif danışmaq formalarını eşitməyə şərait yaradır, fərqli danışmaq tərzləri ilə yaxından tanış olan tələbə dil daşıyıcıların ünsiyyətdə olarkən heç bir problem yaranmır. Amma audio materiallardan istifadə heç də həmişə problemsiz keçmir. Bəzən auditoriyada akustik problemlər yarana bilər. Bu halda tələbələr audio mətni tam eşitmədiklərinə görə anlama bilmirlər. “The practice of English language teaching” kitabının “film and video” mövzusunda dərslər prosesində tələbələrin kommunikativ mövzusunda formalaşdırılması üçün videomaterialların istifadəsinə də toxunmuşdur. Bildiyimiz kimi ünsiyyət verbal və qeyri-verbal olaraq iki yerə bölünür. Danışmaq zamanı bu ünsiyyət vasitələrinin hər ikisindən eyni zamanda istifadə edirik. Videomaterialların audio materiallarından fərqi bundadır. Audio materialları dinləyərkən tələbələr ancaq verbal ünsiyyətdən yararlanı bilər (2, səh.18-20). Videomaterialların audiomateriallardan fərqi odur ki, videomaterialların işlətdiyi hər hansı bir ifadənin, hümin ifadələrin ifadə etdikləri jestlərlə necə birləşdiyini əyani şəkildə görmə fürsətini əldə edirlər. Məsələn, I have toothache ifadəsini videomateriallarda göstərmək üçün hər hansı bir jesti nümayiş etdirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, xarici dilin öyrənilməsində müəllimin rolu çox böyükdür. Müəllim ən vacib rollarından biri onun özünün informasiya mənbəyi olmasıdır. Bu o deməkdir ki, müəllim tələbələrin dinləmə və anlama bacarıqlarını inkişaf etmək üçün müxtəlif mənbələrdən, internet resurslarından istifadə edərək xarici dildə olan videolar qısa metrajlı filmlər izləməyi məsləhət görə bilər. Fast Forward bu üsuldən istifadə edərkən müəllim filmindən bir parçanı və yaxud bir videoroliki sürətlə irəli çəkir. Videomateriala bitdikdən sonra müəllim tələbələrdən bu videonun nə haqqında olduğunu və personajların nə dediyi haqqında məlumat alır. Belə üsuldən istifadə tələbələrə videonu izləyərkən diqqətini onun əsas və vacib hissələrinə istiqamətləndirmək və videodan danışılan mövzunun məğzini anlamağa imkan yaradır. Səssiz

¹ asəfixanova@gmail.com. Azərbaycan Tibb Universiteti

izləmə üsullarından istifadə edərək müəllim tələbələrə səsiz şəkildə, lakin normal sürətdə videonu izləməyə şərait yaradır. Film bitdikdən sonra müəllim tələbələrdən onun haqqında məlumat soruşur (3, səh.3-5).

“Stop-kadr” üsulunda müəllim videonun istənilən bir hissəsini dondurur və tələbələrdən növbəti səhnədə nə baş verəcəyini soruşur. Tələbələr artıq bu situasiya haqqında məlumat toplayır. Müəllim tələbələrə hər hansı bir audio materialı dinləməzdən əvvəl mütləq həmin materialın dinləmə səbəbini, dinlədikdən sonra hansı informasiyanın əldə etnəli olduqlarını tələbəyə əvvəlcədən bildirilməlidir. Tələbə dinlədiyi parçanın hansı hissəsinə daha çox önəm verməli olduğunu bilir və artıq bu hissəyə fikrini cəmləyərək informasiya əldə etməyə çalışır. Tələbələr qarşısında qoyulmuş məqsədlər onun motivasiyasını qaldırmağa qadirdir. Kommunikasiya təkcə şəxsin danışmaq bacarıqlarını nəzərdə tutmur, həmçinin onun eşitmə və dinləmə bacarıqlarını nəzərdə tutulur. Nitqin dinləmə vasitələri qəbul edilməsi aktiv məqsədyönlü xarakteri də fərqlənir. Bu prosesin uğurla başa çatması, mürəkkəb fəaliyyətlə bağlıdır. Xarici dil öyrənən hər hansı bir şəxs dinləmə prosesində çox diqqətli olmalıdır. Yeni bir informasiyanın əldə edilməsi diqqət duyğularının köməkliyi ilə yaranma və onların hesabına inkişaf edir. Ancaq insan duyğuları iradə prosesi ilə bağlı olduğundan özünü bu proseslə birlikdə biruzə verir. Dinləmə prosesinin müvəffəqiyyət səviyyəsi tələbələrin yeni bilik əldə etmə tələbatlarından, dinlədikləri parçaya olan maraqdan və başqa subyektiv amillərdən asılıdır. Tədris prosesinin mürəkkəb təşkilatı, tədqiqatın dəqiqliyi və tutarlılığı daxili motivasiyanı yaratmağa imkan verir. Xarici dillərin tədrisində video materiallardan istifadə müxtəlif çətinliklər törədə bilər, müəllimin ən mühüm vəzifəsi bu çətinliklərə görmək və onları aradan qaldırmaqdır video və audiomateriallardan istifadənin faydalı olmasına baxmayaraq, bəzən dərs prosesində bu vasitələrdən istifadə çətinliklərlə şərtlənir.

Metodistlərin bəziləri video materiallardan istifadəsilə bağlı çətinlikləri araşdırmış və onların həlli yollarını tapmağa çalışırlar. Dinləmə mətnlərinin daha bir mənfi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, tələbələr dinlədikləri şəxsin danışmaq prosesində meydana çıxan üz cizgiləri mimikani görmür və beləliklə də dinlədikləri mətnə bəzi çətinliklər ola bilər. Video materiallar da isə bunun tam əksi ola bilər (4, səh.22-23).

Təbii danışmaq prosesində dinlənən mətnlə audio materialları vasitəsilə dinlənən mətn arasında böyük fərq vardır. Real ünsiyyətdə danışan dinləyərkən anlaşıldığını bir ifadə və ya fikir olarsa, dərhal onu dayandırır danışdığı ifadəni izah etməsini xahiş edirik. Video materialların bir neçə mənfi xüsusiyyətləri varsa da dərs prosesində müəllim onlardan istifadə edir. Tələbələrin videonu tam təfəssilatı ilə anlamağı çətin olduqda onu təkrar izləmək mümkündür. Video və audio materialların istifadəsi xüsusi qurğuların və texnikanın köməkliyi ilə meydana gələn bir prosesdir. Texnikanın daha çox dəqiq desək video materiallarının izlənməsi üçün lazım olan proyektor, audio materialların dinlənməsi üçün istifadə edilən CD-disklərin quraşdırılması və işə salınması xeyli vaxt apara bilər. Metodistlər dərs prosesində vaxta ənaət etmək və tələbələrin diqqətinin yayılmasını təmin etmək üçün video və audio materialların səsləndirilməsi üçün lazım olan bütün işlərin yerinə yetirilməsini təklif etmişdir. Bu həm vaxta qənaət etməyə, həm də tələbələrin motivasiyasını qorumağa yardımçı olacaqdır. Başqa bir problem isə akustikanın zəifliyindən ibarət olmuşdur. Bu problemin də aradan qaldırılması yolları vardır. Dinlənən və seyr edilən materialın başa düşülməsi və eşidilməsi üçün bu prosesin həyata keçirilməsi üçün istifadə olunan qurğunun yerini dəyiçdirmək və onu səsi aydın eşidilməsi üçün optimal vəziyyətdə saxlamaqdır. Əgər yenə də bir çətinlik çıxarsa gücləndiricilərdən istifadə etməkdir. Bu vasitələrdən istifadə akustika ilə bağlı olan problemlərin aradan qaldırılmasına kömək etməkdir (4, səh.36, 37). Dinləmə zamanı daha yaxşı başa düşülməsi və daha çox informasiya əldə edilməsi üçün real ünsiyyət zamanı qarşıya çıxan problemlərdən bu anlaşılmazlıqların, audio materialların dinlənməsi zamanı çıxan problemlərdən az olması kimi qeyd olunur. Tələbələrin videomateriallarla vasitəsilə yeni dərsləri və məlumatları izləməsi daha münasib şəkildə qeyd olunur. Bu zaman məlumay görüntülü şəkildə daha yaxşı anlaşılır. Hər hansı bir parçanı bir neçə dəfə dinləyən tələbə bu hissə haqqında daha çox məlumat almaq iqtidarında olacaqdır. Biz buradan anlayırıq ki, səsləndirmə zamanı ortaya çıxa biləcək problemlərin öncədən qarşısını ala bilmək üçün müəllimlər tələbələrə dinləmə zamanı bir çox çalışmalar həll edilə bilər, bir çox çalışmaları həll etməyi tapşıra bilərlər. Dərslərdə autentik filmlərdən istifadə etməklə təlim prosesini daha səmərəli şəkildə təşkil etmək və daha yüksək təlim nəticələrini əlzə etmək mümkündür. Xarici dil dərslərində əyanilik prinsipi kommunikatativ yanaşmanın əsasını təşkil edən kommunikativlik, interaktivlik, tələbə - yönümlülük, funksional yönümlülük prinsipləri əlaqəli şəkildə tətbiq edilməlidir. Tələbələrə təqdim edilən filmlər autentik olmalı, tələbələrin intellektual, bilik səviyyələrində nəzərə alınmalıdır. Video materialları seçərkən, həm də tələbələrin özlərinin də fikirləri nəzərə alınmalıdır. Təlimin baş verdiyi sosio mədəni kontekstin nəzərə alınması tələbələrin istəyi də ola bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, filmlər həm məzmun, həm də dil baxımından nə həddən artıq asan, nə də həddən artıq çətin olmalıdır. Bu istiqamətdə iş tədrisinin ilkin mərhələsindən başlamalı, asandan çətinə, sadədən mürəkkəbə prinsiplərinə riayət etməklə məqsədyönlü, sistemli, mərhələli şəkildə həyata keçirilməlidir müasir dövrdə audio-video texnikadan istifadə etməklə .yanilik prinsipinə riayət edilməsi təmin oluna bilər. Qeyd etmək istəyirəm ki, dinləməyə aid olan sualları əvvəlcədən oxumaq, açar sözləri tapıb onlara daha çox diqqət yetirmək kimi tapşırıqlar aid ola bilər. Metodistlərin fikrinə görə belə tapşırıqlar tələbələrin diqqətini düzgün istiqamətə yönəldilməyə imkan yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bailey K.M. and D.Numan. “Voices from the language”. Moscow, 1993.
2. Using video is distance learning, house publishing solutions. Moscow, 2017.
3. “Teaching, speaking, listening and writing”. Trudy Wallance, London, 2010.
4. Widdowson. “Community and Authentic language”. London, 1998.

Açar sözlər: ingilis dili, kommunikativ münasibətlər, vərdis, bacarıq, texnologiya.

Ключевые слова: коммуникация, английский язык, метод, технология.

Key words: communication, technology method, English language.

SUMMARY

The use of modern skills and habits in teaching English and its counterpart in the Azerbaijan language.

This article deals with new methods in developing communicative competence at lessons. Today the main goal of teaching and learning and other skills foreign languages in global words is developing language learners ability. The process of teaching English should be based on the communicative approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal oriented systematically. It will make the process of teaching oral speech effective. One approach to using authentic films in teaching. English for professional purposes is based on helping language university students to acquire communicative competence in the target language. Video films provide students with access to the visual characteristics to another country. New methods in teaching foreign languages the texts introduce how the culture represented. This article is also devoted to the audio and video materials in modern methodology. While analyzing great attention was given to the facts. The author emphasizes its role in methodology. Since its emergence this notion caught the attention. New researches appeared in teaching foreign language. Films should be appropriate and relevant.

РЕЗЮМЕ

Использование современных навыков и привычек в обучении английскому языку и его эквиваленту на азербайджанский язык.

В данной статье рассматриваются вопросы обучения устной речи на английском языке. В обучении английскому языку как иностранному, мы традиционно используем текст. Наш подход к использованию аутентичных фильмов в обучении английскому языку для профессиональных целей. Процесс обучения английскому языку в целом процесс обучения устной речи должен базироваться коммуникативным принципе. Автор пытается раскрыть роль упражнения. Ссылаясь на работу ученых, исследовавших, а так же подчеркивает ее важность. В анализе большое внимание обращено на факты, полученные из литератур. Отмечается, что это дает вспоминать смысл во время анализа, еще более ясно, а также более разнообразном колорите. Одной из основных целей изучения языка является обладание умением эффективно общаться на изучаемом языке. В этой статье говорится о необходимости внесения радикальных изменений в обучении новых методов на английском языке. Фильмы обеспечивают студентам доступ к ознакомлению с визуальными особенностями страны. Предлагаемые методы должны соответствовать уровню студентов и соотноситься с контекстом.

Rəyçi: prof. Məmmədova Z.Ş.

Гулиева Л.М.

ТРЕНИРОВОЧНЫЕ ЛЕКСИКО-ГРАММАТИЧЕСКИЕ УПРАЖНЕНИЯ ПО РУССКОМУ
ЯЗЫКУ НА ПРОДВИНУТОМ ЭТАПЕ ОБУЧЕНИЯ

Тренировочные упражнения при изучении любой грамматической те необходимы для закрепления и введения в речь учащихся (изучаемого) материала. Система и последовательность упражнений, тренирующие тот или иной грамматический материал, предлагаются нами для того, чтобы продемонстрировать всё их многообразие и эффективность, показать, что для введения в речь грамматической темы требуется большая и всесторонняя обработка материала в виде тренировочных упражнений.

Главная цель предлагаемых упражнений - обучение устной и письменной речи), требующей высокой степени автоматизации, для чего и необходимо выполнение большого количества упражнений.

Предлагаемые автором статьи тренировочные лексико-грамматические упражнения помогут развитию речи иностранных учащихся, расширению их активного и пассивного словаря, обогащению страноведческих знаний.. Правильное употребление синонимов, паронимов и фразеологизмов является показателем уровня владения языком как родным, так и иностранным.

По мнению авторов статьи лексико-грамматические упражнения являются одним из эффективных средств развития речи. **Фразеологизмы с компонентом *белый***

1. Белая ворона
2. Белая кость (устар.)
3. Белое пятно
4. Белые мухи
5. Белый (божий) свет
- 6.1) Доводить до белого каления-приходит в состояние иступления, терять самообладание
- 2) Доходить до белого каления - приходиться в состояние иступления, терять самообладание.
6. Шито белыми нитками - неловко, неумело, неискусно скрыто что-либо.
7. Дела как сажа бела (шутл.)
8. Сказка про белого бычка

Упражнение 1. 1.Прочитайте предложения. Обратите внимание на выделенные фразеологические единицы. 3. Укажите там, где это возможно, каким членом предложения являются выделенные фразеологизмы. 4. Передайте содержание предложения другими словами.

1. - Ну, давай, в тон корнету сказал Николай и пригубил бокал. Он решил остаться в «Вилла-Родэ» до утра и, чтобы как-нибудь скоротать время и не чувствовать себя **белой вороной**, перестал отказываться от шампанского (Кремлев).

2. И вне службы штурман, как человек не **«белой кости»**, был, так сказать, «отверженцем» (Степанюкович. «Мрачный штурман»). 3. И вот эта гипотетическая земля, которую В. открыл, сидя в своем кабинете, была обнаружена во время навигации 1935 года... Еще одно **«белое пятно»** было стерто с карты Арктики (Каверин. «Два капитана»). 4. Над деревней давно уже носятся **белые мухи**, лениво падая на истоптанную землю, одевают ее прозрачной, тонкой пеленой сухого снега (Горький. «Лето»). 5. Как запрю я тебя за железный замок, за дубовую дверь окованную, чтобы **свету божьего** ты не видела (Лермонтов. «Песня про царя Ивана Васильевича, молодого опричника и удалого купца Калашникова»). 6. Жали их, как только вздумается... ту тебе и кулачество, и чиновники городские... и естественно **довели** миллионную массу **до белого каления** (Фурманов. «Мятеж»). 7. - Несерьезно же все это, несерьезно! - **Белыми же нитками** все это **шито!** За кого вы нас принимаете, в самом деле? Мы же тут стрелянные воробы! (Николаева. «Битва в пути»). 8. - Что наши дела? - Мрачно отозвался Василий Борисыч. - Мои-то дела **что сажа бела** (Мельников-Печерский. «В лесах»). 9. И народ угощают опять обещаниями, комиссиями, собраниями представителей рабочих и промышленников (не поровну ли?), начиная паки и паки **сказку про белого бычка!** (ПСС. Т.20, с. 128). 10. Я простой человек, который пишет **черным по белому** для миллионов своего народа (Леонов. «Неизвестному американскому другу»).

Упражнение 2. Прочитайте предложения, замените подчеркнутые фразеологизмы близкими по смыслу словосочетаниями или словами.

1.Иван Петрович не подозревал даже, что сотрудники, за глаза, окрестили его **белой вороной**. По-видимому, он действительно был не такой, как все. 2. Уже к началу XX века на географической карте мира почти не осталось **белых пятен**. 3.Ему повезло с билетом - он на «отлично» сдал и этот экзамен, однако наука по-прежнему представлялись ему большим **белым пятном**. 4.Он был не просто человек, а аристократ - голубая кровь да **белая кость**. 5.Без любимой и **белый свет** ему не мил. 6. С вечера **белые мухи** кружили, а к утру будто кто меховым ковром устлал землю; наступила русская снежная зима. 7. Он выглядел дряхлым стариком, и не мудрено, если **до белого каления** его порой доводят сорванцы. 8.Ты врешь. Ты все придумал, все **шито белыми нитками**. Говори правду. 9.Товарищ! Ближе к деду, я и сам могу сочинить **сказку про бе-**

логобычка. 10. Как мои дела? **Как сама сажа бела!** Плохо - и всё тут.

Упражнение 3. Составьте предложения с фразеологизмами, используя в их составе глаголы в настоящем и будущем времени, в I, II и III лице; в прошедшем времени, в мужском и женском роде.

Упражнение 4. Употребите в предложениях фразеологизмы с отрицанием, обратите внимание на место отрицания и необходимость противопоставления в некоторых случаях.

1. (не) доходить до белого каления; 2. (не) черным по белому; 3. (не) быть белой вороной, быть (не) белой вороной, а ... 4. (не) белая кость.

Упражнение 5. Составьте предложения, в которых фразеологизмы «сказка про белого бычка» и «белое пятно» употреблялись бы в разных падежах, в единственном и множественном числе. Например: Этот вопрос считается **белым пятном** в науке.

Упражнение 6. Замените подчеркнутые слова подходящими по смыслу фразеологизмами.

1) И кто только воспитал тебя таким: ты же **не такой как все**. 2) Это человек **знатного происхождения** - аристократ да и только. 3) Все меньше и меньше **неизведанных мест** остается на нашей планете. 4) Пришла зима и закружились в небе **легкие снежинки**. 5) Хотя эта проблема и остается пока что **не изученной**, можно не сомневаться, что наука в скором времени даст ответ. 6) Только через 10 лет вернулся он с каторжных работ, но как изменилось **все кругом**. 7) **Дела мои плохи** - говорил он, не теряя бодрости.

Упражнение 7. Вместо точек употребите нужные фразеологизмы.

1) Врачи запретили ему нервничать; но всякий раз он доходил ..., терял самообладание, когда запирали его в собственном доме, как в тюрьме, чтобы не сбежал на завод. 2) Да что вы мне все об одном и том же! Право, прямо... 3) Ваша история... придумайте что-нибудь более правдоподобное в свое оправдание. 4) Было написано ясно - ... - Здесь не курят! 5) Казалось, не было такого уголка на нашей земле, где бы он ни побывал. Весь ... своими ножками исходил. 6) Это не наш человек, рабочий. Посмотрите на его выхоленные руки. О таких говорят: ...

Упражнение 8. Дайте распространенную характеристику человека, про которого можно сказать: белая ворона; белая кость.

Упражнение 9. Предложите ситуацию, в которой можно использовать следующие фразеологизмы: шито белыми нитками, черным по белому, доводить до белого каления, доходить до белого каления, дела как сажа бела.

Упражнение 10. Составьте сложные предложения, в которых были предложенные фразы носили характер причины или следствия.. Например: 1) Бельемухи кружились за оконным стеклом: пришла зима. 2) Вот и зима - скоро белые мухи слетят с облаков.

1. ... он - белая ворона ...
2. ... казалось бы, какие белые пятна в конце XX в. ...
3. ... мои дела как сажа бела ...
4. ... эта нехитрая, шитая белыми нитками политика никого не обманывала...
5. ... упрямство брата довело его до белого каления ...
6. ... Петя был не готов, ему приходилось рассказывать сказку про белого бычка ...
7. ... видишь: черным по белому ...

Упражнение 11. Вспомните фразеологизмы родного языка, близкие по смыслу данным в списке.

Фразеологизм с компонентом *черный*

1. Видеть (представлять) в черном цвете

2. Черный день

Держать в черном теле - сурово, строго обращаться с кем-либо; притеснять кого либо.

3. Черным по белому (сказать, написать)

Упражнение 12. 1) Прочитайте предложения. Обратите внимание на выделенные фразеологизмы. Укажите там, где это возможно, каким членом предложения являются выделенные фразеологизмы. Передайте содержание предложения другими словами.

1) Я сделался мнителен и ужасен. В беспокойстве моем я видел все в черном цвете (Достоевский. «Село Степанчиково и его обитатели»).

2) Теперь ты возьми в расчет мой меланхолический характер: мне и так все кажется в черном цвете, а во время безденежья... ты себе и вообразить не можешь (Островский. «Не в свои сани не садись»).

3) Мы не знали другой власти, кроме советской. И, значит, мы не знали безработицы, бесправия, черного дня (Горбатов. «Родина»).

4) Так не забудьте, я вам помогу в ваш черный день. Вы будете у меня работать полицейским репортером (Симонов. «Русский вопрос»).

5) С ранней молодости ее держали в черном теле; работала она за двоих, а ласка никакой никогда не видала; одевали ее плохо; жалование она получала самое маленькое (Тургенев. «Муму»).

6) Я держу его немножко в **черном теле**, - прибавил Сергей Николаевич, чтобы он больше ценил постоянную работу, которую я даю ему! (Быков. «Силуэты далекого прошлого»).

7) Став попечителем учебного округа, он держал Аркадия Гермогеновича в **черном теле**, обходил наградами и в 1906-м чуть не уволил его с волчьим билетом (Леонов. «Дорога на океан»).

8) - В **черном теле** держишь ты свою жену, Севастьян Парамонович, - попенял Коновалову Голубкин.

- Что она у тебя такая?

- Какая? - Да одета уж очень неприглядно, словно побирושка (Мильчаков. «Таких щадить нельзя»).

9) В ближайшие годы потребность в металле станет во всей своей остроте. Сейчас это основная проблема. Она **черным по белому** записана в наших решениях.

10) Эти два мира (мир физический и мир идей), разъединенные и враждебные, должны слиться в пламени мирового переворота... Нет, подумай, Катюша... Ведь это **черным по белому** - да здравствует революция (Толстой А.Н. «Хождение по мукам»).

Упражнение 13. Прочитайте предложения, замените подчеркнутые фразеологизмы близкими по смыслу словосочетаниями или словами.

1) Капитан откладывал большую часть этих денег для обеспечения своей семьи на **черный день**. 2) Приближались роды, положение Луши было критическим: у нее ничего не было скоплено на **черный день** (Мамин-Сибиряк. «В услужении»), 3) Несмотря на то, что с годами положение Алексея изменилось, он по-прежнему видел все в **черном цвете**. 4) Я простой человек, который пишет **черным по белому** для миллионов своего народа (Леонов. «Неизвестному американскому другу»), 5) «Нет, я не понимаю этого письма», - с досадой сказала мать. «Мамочка, здесь же **черным по белому** написано, что Лена задерживается из-за срочной работы». 6) Мартынова держали в **черном теле**, выпуская почти исключительно в водевилях.

Упражнение 14. Составьте предложения, чтобы глаголы в фразеологизмы употреблялись в трех временах. Где возможно, употребите их в разных лицах.

- 1) откладывать на черный день;
- 2) держать в черном теле;
- 3) писать черным по белому;
- 4) видеть в черном цвете.

Упражнение 15. Употребите в предложениях фразеологизмы с отрицанием - не.

(не) представлять в черном цвете;

(не) откладывать на черный день;

(не) держать в черном теле.

Упражнение 16. Употребите фразеологизмы «черный день» в косвенных падежах.

Например: Никогда у него не будет черного дня.

Упражнение 17. Составьте ситуации. Объясните как вы представляете себе:

- а) черный день;
- б) человека, который все видит в черном цвете;
- в) человека, которого держат в черном теле.

Упражнение 18. Вместо точек вставьте подходящие по смыслу фразеологизмы.

1) Береги верных друзей, и они помогут тебе в ...

2) Мальчика так строго воспитывали, лишая его всех радостей детства, что сразу чувствовалось, что дома его ...

3) Шторм усиливался, а так как он и всегда все видел... то стал готовиться к худшему.

Упражнение 19. Вспомните фразеологизмы вашего родного языка, близкие по смыслу данным в списке.

Фразеологизмы с компонентом *красный*

1. Красная девица
2. Красное словцо
3. Красный петух
4. Красный уголок
5. Проходить красной нитью
6. Красная цена
7. Красная рыба (собират.)

Упражнение 20. Прочитайте предложения. Обратите внимание на подчеркнутые фразеологизмы. Укажите, каким членом предложения они являются. Передайте содержание предложений другими словами.

1) Меня пригласил к себе обедать один мой пансионный товарищ, слывший в молодости за **красную девицу** и оказавшийся впоследствии человеком вовсе не застенчивым (Тургенев). 2) Ан нет, как и папенька, любила сказать **красное словцо**, Пашет же была очень молчалива (Писемский). 3) Поссорился Пахом и с судьями, и с соседями. Стали ему и **красным петухом** грозиться (Толстой Л.). 4) В **красном уголке** «Дербента» шли политзанятия. Здесь собралась свободная от вахты машинная команда, электрики и матросы Крымов. 5) Мысль о необходимости создания школ в сельской местности **красной нитью** проходила в этом документе. 6) Эта модель устарела. Пятнадцать рублей - **красная цена** этому радиоприемнику. 7) Мне нужно купить икры и **красной рыбы** ко дню рождения дочери. 8) В школе этого мальчика дразнили **красной девицей**. 9) Теперь люди не боятся **красного петуха**. 10) Он умел очаровать всех своей улыбкой, энергией, **красным словцом**.

Mikayılova Fəridə Mürşüd qızı²
İBTİDAİ SINIFLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ TƏLİMİNDƏ ƏYANİ VƏSAİTLƏRDƏN
İSTİFADƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ.

Bildiyimiz kimi cəmiyyət dəyişdikcə təhsil sistemində dəyişir, yenilənir daha müasir məzmun və forma kəsb edir.

Müasir dövrün reallığı budur ki, təhsil şəxsiyyətin marağı və ehtiyaclarını ödəyə biləcək bir sistem şəklində qurulsun. Gələcəyin necə insanların əlində olması bir çox mənada məktəbdən asılıdır. Əgər məktəb öz üzərinə düşən vəzifələri, yəni pedaqoji prosesin tamlığını (öyrədici, inkişaf etdirici, tərbiyəedici) uğurla həyata keçirirsə cəmiyyət üçün faydalı şəxslər yetişdirir. Bu həm cəmiyyət, həm də ümumilikdə dünyanın mənafeyinə uyğundur.

Azərbaycan qədim elm və mədəniyyət ocağıdır. Təbii ki, vaxtilə qazanılmış bilik və bacarıqlar, milli dəyərlər və xüsusiyyətlər saxlanılmaqla dünya təhsil sistemində inteqrasiya qaçılmazdır. Bu gün müasir dünyada baş verən texnoloji və mədəni dəyişikliklər şagirdlərin araşdırma aparmaq, nəticə çıxarmaq, problemləri həll etmək kimi bacarıqlara yiyələnməsini tələb edir, bu bacarıqların əldə edilməsində əyaniliyin böyük rolu vardır.

Azərbaycanın dilinin tədrisində əyanilik dedikdə isə hər şeydən əvvəl şagirdlərdə anlayış və təsəvvürlərin, hadisə və proseslərin əyani vasitələrlə, təsvirlər vasitəsi ilə formalaşdırılması başa düşülür. Məlumdur ki, ibtidai siniflərdə oxu və yazı dil qaydaları Azərbaycan dili dərslərində inteqrativ şəkildə öyrənilir.

Əyanilikdən mənimsəmənin bütün pillərində: yeni mövzunun mənimsənilməsi, möhkəmləndirilməsi və tətbiqi zamanı istifadə edilə bilər. Azərbaycan dilinin tədrisində əyanilikdən istifadə təlim prosesinin səmərəliliyinin artırılmasına şərait yaradır, qazanılan bilik və bacarıqlar daha da təkmilləşir. Əyanilikdən istifadə ilk növbədə təlimdə yeni anlayışların mənimsənilməsi prosesini intensivləşdirir. Bu və ya digər fənlər üzrə istinad olunan biliklər möhkəmlənir, ən başlıcası isə təlim vaxtına qənaət olunur.

Azərbaycan dilinin tədrisində əyanilikdən istifadə eyni zamanda nitq bacarıqlarına, nitq mədəniyyətinə və kommunikativliyə yiyələnmək imkanı yaradır ki, buda dərslərin effektivliyini qat-qat artırır. Böyük pedaqoqlar hər zaman bu və ya digər şəkildə təlimdə əyaniliyin rolunu yüksək qiymətləndirmişlər.

Məşhur Çex pedaqoqu Y.A. Komenski əyaniliyə yüksək qiymət verərək, onu müəllimlər üçün “qızıl qayda” adlandırmışdır. O, qeyd edirdi ki, mənimsənilən materialın konkret əşya və hadisələr üzərində qurulması məlumatı dəqiqləşdirir, daha aydın və dürtüst dərk etmə imkanı yaradır.

Əyanilik təlimdə həmişə aktualdır və əvvəlcədən düşünülmüş xüsusi sistem əsasında aparılır. Belə ki, əyanilik anlayışının məzmunu təlim prosesinin əsasını təşkil edir. Çünki kiçik məktəblilər ətraf aləmi hiss orqanları görmə, eşitmə və lamisə ilə qavrayırlar. Onlar bütün eşitdikləri və gördükləri hiss orqanlarının fəaliyyəti sayəsində əvvəlcə beyində əks olunur və qavranılır. Təbii ki, bilik anlayışların qavranılması nəticəsində yaranır. Azərbaycan dili tədrisinin məzmunundan asılı olaraq dinləyib- anlama və danışma, oxu, yazı və dil qaydalarının mahiyyətini öyrədərkən müəllimin köməyinə əyanilik gəlir.

Belə ki, yuxarı siniflərdə olduğu kimi ibtidai siniflərdə də Azərbaycan dili dərslərində nəzəri biliklər mətnlər üzərində öyrədilir. Bu da pedaqoji prosesin tamlığını təmin etməyə imkan verir. Nəzəri biliklər mətn üzərində mənimsədilməklə şagirdlərdə yoruculuq yaratmır, eyni zamanda mətnə verilən məlumat və təpərvərlik, dünyagörüşü və tərbiyə aşılayır. Dərslərdə verilən mətnlər şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun seçilir. Burada təsvir edilən hadisələr şagirdlərin təsəvvürlərində qəhrəmanlıq, humanistlik və s. kimi hiss və duyğuları canlandırılır.

Azərbaycan dili dərslərində əyani vasitə kimi lövhə və markerin öz yeri vardır. Müəllim müxtəlif mövzuların tədrisi zamanı şagirdlər üçün çətin orfoqramlı sözləri tək-cə yazı dərslərində deyil, hər bir dərslərin boyulövhədə yazaraq izah edir. Sonra şagirdlərə həmin sözləri ucadan aydın tələffüz etməyi tapşırır. Bu yolla deyilişi və yazılışı fərqli sözlərin düzgün tələffüz və düzgün yazılışını öyrətməklə şagirdlərə həm də düzhün nitq vərdişləri aşılayır. Qara lövhədə ağ markerlə yazılan sözlər kiçikyaşlı məktəblilərin marağını cəlb edir. Onlar müəllimin izahını daha maraqla izləyirlər. Azərbaycan dili dərslərində müəllimin əyani vəsait kimi şəkillərdən istifadəsi qısa vaxt ərzində mövzu haqqında geniş, ətraflı informasiya əldə etməyə imkan yaradır. Qabaqcıl təcrübə sübut edir ki, əyani vəsaitlərdən istifadə həm də şagirdlərin mövzunu şüurlu surətdə dərk etməsini təmin edir.

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı şəkillərdən istifadə effektiv nəticələrə gətirib çıxarır. Şəkillərdən istifadə müəyyən plan üzrə olmalıdır. Belə ki, şəkil üzərində lazımı iş aparılmasa şagirdlər ondan işin xeyri üçün istifadə edə bilməzlər. Göstərilən şəkillər kiçikyaşlıların nəzərini cəlb etməli və həcmcə münasib olmalıdır və ən əsası şəkil mövzuya uyğun seçilməlidir.

Azərbaycan dili tədrisinin məzmunundan asılı olaraq müəllim dinləyib- anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydalarının mahiyyətini öyrədərkən, onun köməyinə əyanilik gəlir. Danışmanın birinci mərhələsi gördüyünü sözlə təsvir etməkdirsə bu baxımdan əyani vəsait kimi şəkillərdən istifadənin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu qeyd etməliyik.

Məsələn, Ağcabədi şəhər 3 saylı məktəb-liseyin ibtidai sinif müəllimi Məmmədova İlhamə III ç sinfində xüsusi və ümumi isimlər mövzusunun keçərkən şəkillərdən istifadə etməsinin şahidi olduq. O, 44 günlük Vətən Müharibəsi şəhidlərinin sinfin divarlarından asılmış şəkillərdən əyani vəsait kimi istifadə edərək dərslərin motivasiya mərhələsində belə bir izahla başladı.

² ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi

Uşaqlar,siz bu şəkillərdəki adamları tanıyırsınız? Şagirdlər onların Ağcabədi şəhidləri olduqları cavabını verdilər.Müəllim bundan sonra şagirdlərin köməyi ilə vətən torpaq uğrunda, bizim rifahımız naminə erməni işğalçılarına qarşı vuruşaraq öz həyatlarından keçən adamların şəhid olduqlarını çatdırdı.

Sonra Ağcabədi,Bakı,Şuşa,Ağdam və s yer adlarını deyərək bunların xüsusi isim olduğunu,eləcə də şəxs adlarının xüsusi isim olduğunu izah etdi növbəti dəfə sinfə müraciət edərək çay,dəniz,okean,dağ,ölkə adlarının xüsusi isim olduğunu çatdırdı.Müəllim şagirdlərə müraciətlə ad verilmədən ümumi isim olan ev heyvanlarına müəyyən bir ad verildikdən sonra xüsusi isimə çevrildiyini izah etdi.Şagirdlər pişiyə verilən Məstan, xoruza verilən Mərcan, itə verilən Toplan adlarını sadaladılar.

Müəllimə eyni cinsli varlıqların adını bildirən isimlər ümumi isimlər adlanır insan,kitab,bina,ağac və s.isimlər ümumi isimlərdir, varlığı tək olan, yəni bir- birinin eyni olmayan isimlər isə xüsusi isimlərdir izahını çatdırdıqdan sonra şagirdlərə işçi vərəqləri paylayaraq,mövzu ilə tapşırığı yerinə yetirməyi tapşırıldı.Bildiyimiz kimi,improvizasiya hazırlaşmadan edilən nitqdır.İmrovizasiya zamanı şagirdlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğun danışmaq qaydalarını öyrənirlər və nitq situasiyalarından məqsədəuyğun istifadə edilməlidir.Burada şagirdlərin gördükləri bildikləri həyat hadisələrini canlı və təbii dildə söyləməyə çalışırlar.İlhamə müəllimə bu mövzunun bəhsi zamanı həmdə situasiyadan əyanilik kimi istifadə etdi.O,şagirdləri danışmağa vadar edən vəziyyətin yarada bildi.

Müəllimə şəkillərdən istifadə etməklə mövzunu mənimsəyərkən xüsusi və ümumi isimləri mənimsəməklə yanaşı onlarda şəhidlərə rəğbət,vətənpərlilik və dünya görüşü aşılamaya nail oldu.

Bildiyimiz kimi,improvizasiyahazırlaşmadan edilən nitqdır.Improvizasiya zamanı şagirdlər Azərbaycan dilinin ədəbi dil normalarına uyğun danışmaq qaydalarını öyrənirlər. Bu mövzunu tədris edərkən müəllimə nitq situasiyalarından məqsədəuyğun istifadə edə bildi və şagirdləri danışmağa vadar edən vəziyyət yaradıldı.

Danılmaz faktır ki, hər bir şəxsin intellekti ilk növbədə oxu bacarığı əsasında formalaşır və qiymətləndirilir.Bu işə kiçik yaşlardan başlanılmalı və onlarda söz ehtiyatı ardıcıl şəkildə davam etdirilməlidir.İbtidai sinif şagirdləri həm səsli, həm də səssiz oxu vərdişlərinə yiyələnməlidir.Bunun üçün şagirdlərdə sinifdən xaric oxu bacarıqları formalaşdırılmalı və oxuduqları materila uyğun olaraq şəkillərdən istifadə etmək effektiv nəticə verir.

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1.Abdullayev A.Kərimov.Y. İbtidai siniflərdə ana dilinin tədrisi metodikası
- 2.Komenski Y.A.Seçilmiş pedaqoji əsərləri Bakı 1961
- 3.Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartı və proqramları Kurikulum 2010 №3
- 4.Veyisova Z. Fəal (interatik) təlim müəllim üçün vəsait.UNİSEF 2009
- 5.Qədimova X.N İnteratik təlim metodları və onlaRIN Tətbiqi yolları Bakı 2003

Açar sözlər: Əyanilik,şəkil,nitq,situasiya,vəsait

Xülasə

Tədris prosessində əyani vəsaitlərdən istifadə həmişə aktualıq təşkil etmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin tədrisi zamanı şagirdlərin anlayış və təsəvvürlərinin əyani vasitələrlə formalaşdırılması mühim yer tutur. Məqalədə bu məsələ geniş işıqlandırılır,göstərilir ki, əyani vəsaitlərdən istifadə təhsilin səmərəliliyinin artırılmasına geniş şərait yaradır, qazanılan bilik və bacarıqların zənginləşməsinə təmin edir

Summary

The use of visual aids in the teaching process has always been relevant. From this point of view, during the teaching of the Azerbaijani language, the formation of students' understanding and imagination with visual means takes an important place. This issue is widely covered in the article, it is shown that the use of visual aids creates ample conditions for increasing the efficiency of education, and ensures the enrichment of acquired knowledge and skills.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

Zəka Mayıl oğlu Mayılov³
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN BƏDİİ NƏSRİNDƏ XİTABLAR VƏ ONLARIN
POETİK İMKANLARI

Bədii əsərin quruluşu deyərəkən onun fonetik, leksik, qrammatik (morfoloji, sintaktik) quruluşu nəzərdə tutulur. Həmin bədii əsəri zənginləşdirən məhz zəngin dil materiallarından yerində istifadə edilməsidir. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ədəbiyyatı dilsiz, dili də ədəbiyyatsız təsəvvür etmək olmaz. R.Budaqovanın ədəbi dil və norma anlayışları ilə bağlı söylədiklərini bu iki anlayışa tətbiq etsək, bu fikir tam yerinə düşmüş olar: “Ədəbi dil bədii ədəbiyyatın iliyinə işləyir”. Zəngin dil materialları istifadə olunmayan bədii əsər oxucusuz qalar.

Bədii ədəbiyyat nümunələrinin sintaktik quruluşunu zənginləşdirən, poetikliyi artırən və obrazlılıq dərəcəsini yüksəldən bir neçə vasitələr vardır. Bunlardan biri də xitablardır. Xitablar cümlədə müraciət bildirən söz və ifadələrə deyilir. Dilçilik biliklərimizə əsaslanaraq qeyd edirik ki, xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə əlaqədə olmur və heç bir sintaktik vəzifə daşımır. Lakin bu, xitabların cümlədəki poetik və üslubi imkanlarının zənginliyinə heç bir xələl gətirmir. Yazıçı və yaxud şair bədii əsərlərin, şeirlərin dilində xitablardan bədii ifadə vasitəsi kimi istifadə edir və bu söz qrupları ilə həm özünün müəyyən bir obraza, baş verən hadisəyə, həm də əsərdəki surətlərin bir-birinə münasibətini oxucuya çatdırır. Yəni buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xitablar bədii əsərlərin dilinin zənginliyində mühüm rol oynayır və müraciət ifadə edən bu sözlər oxucunun daha çox marağına səbəb ola bilər.

Biz bu məqalədə Əzizə Cəfərzadənin bədii nəsrində xitablar və onların poetik imkanları haqqında danışacağıq. Ə.Cəfərzadənin dili xitabların tədqiqi və onların daxili bölgüsü üzrə qruplaşdırılması baxımından bizə zəngin dil materialı verir.

Xitablar bildiyimiz kimi, emosional-ekspressiv səciyyə daşıyır. Xitablar vasitəsilə obrazların bir birinə münasibəti (qorxu, sevgi, nifrət, mərhəmət və s.) açıq-aydın oxucuların gözü qabağında canlanır. Məsələn: -Doğru buyurursan, şahzadə, mənim də onlardan zəhləm gedir [5, s. 4]. “Bakı 1501” əsərindən verilmiş nümunədə Nədim Saleh yol boyunca onunla heç bir kəlmə kəsməyən Qazinin onu şaha pisləyəcəyindən qorxurdu. Buna görə də o, Qazinin hər sözü ilə razılaşırdı. Bu cümlədəki xitabın semantik yükündə qorxu çaları, daha dəqiq desək, Nədim Salehin qorxusu özünü açıq-aydın göstərir.

Bildiyimiz kimi, ilk qarşılaşma zamanı bacı, qardaş, qız, oğlan kimi xitablardan istifadə olunur: -Nə istəyirdin, qardaş? -Ay qız, bir içim su verərsən? [5, s. 13]

Birinci nümunədə verilmiş xitabda həmçinin qızın cəsarətliyi və səbrsizliyi də özünü göstərir. Əsərdə qız oğlanın addım atmasını gözləsə də ondan heç bir hərəkət görmür. İkinci nümunədə verilmiş xitab isə gördüyümüz kimi tək yox, çağırış nidası ilə birlikdə işlənmişdir. Çağırış nidaları xitabların semantik çalarlılığını, poetikliyi daha da qüvvətləndirir. Ə.Cəfərzadənin dilində bu cür xitablar üstünlük təşkil edir. Yazıçının dilində istifadə olunan çağırış nidaları ilə birlikdə işlənən xitablara diqqət edək:

-Xeyransa xala, ay Xeyransa xala!

-Nədi, ay Bibixanım? [5, s. 7]

“Ay” çağırış nidası ilə yanaşı “ədə”, “ayə”, “hey”, “adə” və s. nidalarla işlənmiş xitablar da yazıçının dilinə bir ahəng qatır. – Ədə Ağadayı, Ağadayı....hardasan, ay ağbaxtıxeyir, gəlsənə bu abadana aaaa....[5, s. 7]

Verilmiş nümunədə diqqətimizi digər bir nöqtəyə cəmləşdirsək görərik ki, yazıçı xitabların poetik imkanlarından ustalıqla istifadə edərək ikinci hissədə yersiz təkrarın qarşısını almaq, yəni eyni cümlə tərkibində antroponimi iki dəfə işlədərək oxucunun gözüni yormamaq üçün onun əvəzinə “ağbaxtıxeyir” ifadəsi işlətməmişdir.

“Ey” çağırış nidası ilə işlənən xitablar: Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasan? Ey insan, bax, qaya başına bax. Ey govurlar, eşidin və sonra deməyin ki eşitmədik [5, s. 26].

A çağırış nidası ilə işlənən xitablar: -A balam, Amil, haradır səfərin? [5, s. 21] Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığında “a” çağırış nidasının “ha” variantına da rast gəlmək olur: Ha balam, elə “Allah, sən saxla”dan başqa çarəmiz yoxdur [5, s. 23].

Bəzən bu çağırış nidaları şəxs adları olmadan təklikdə də müraciət bildirən söz kimi istifadə oluna bilər. Bu zaman həmin nidalar birbaşa obrazın daxili aləmi haqqında oxucuda müəyyən təəssürat yaradır: Zarafat eləyirdim, azz, sən də özündən söz qayıma [5, s. 119].

Bəzən müraciət zamanı ifadə edilən hissə və həyəcanı daha yüksək tonda ifadə etmək üçün əsərin müəllifi həm xitabların içində həm də çağırış nidalarında geminasiya hadisəsinə müraciət edir. Gemnasiya eyni bir nitq vahidinin bir misra və ya cümlənin əvvəlində, ortasında və ya sonunda ardıcıl olaraq təkrarlanmasıdır. Buraya ardıcıl səs təkrarını da qeyd etmək olar. Elə yuxarıda verilmiş nümunədə “z” samitinin gemnasiyası özünü göstərir.

Az çağırış nidasında “z” samiti ilə yanaşı, “a” saitinin də gemnasiyasına yazıçının dilində rast gəlmək olur. Bu da onun dilinin zənginliyindən xəbər verir

-Aaz məni neyşə vurursan ay ətövə düşsən [4, s. 33].

-Aaz ey. Ay ərini ərini çöllərə salan dilaramçəngi- deyə çirtiq çalmağa başladı. --Aaz Sona sən də ağzını şirinlət [4, s. 220]. -Aaz bu axşam xeyirli söz danış qulaq falına çıxan olar yaxşı deyil [4, s. 181].

³ BDU-nun doktorantı. Zekamayilov6@gmail.com

Geminasiya hadisəsi təkcə çağırış nidalarında deyil, xitablarda da özünü göstərir: Ay camaaa..aa..aa..t heyyyyy. Gomurnat hamını Qapan meydanına çağırtdırır [4, s. 300].

Ədə çağırış nidası həm xitabla birlikdə, həm də təklikdə müraciət ifadə edir.- Xeyirdi, ədə, Ağaseyidəlinin qulluğuna gedirəm [4, s. 125]. Ə. Cəfərzadənin yaradıcılığında daha çox ədə nidası adə formasında işlənmişdir və bu nidada “a” səsinin geminasiyasına da çox təsadüf etmək olur. – Neyniyim, aadə, bu qırılmışların əməllərin görəndə sağ adam dəli olar [4, s. 126].

Yazıcının yaradıcığı xitablarla o dərəcədə zəngindir ki, eyni bir cümlə içərisində eyni bir şəxsə müraciət edən zaman üç ardıcıl xitabdan istifadə olunduğu hallarına da rast gəlmək olur.- Adəə... Ələsgər, bala, nə imam cücəsi kimi büzülmüsən? Verilmiş nümunədə adə çağırış nidasının tərkibindəki “ə” səsinin geminasiyası hadisəsini də görürük.

Yazıçı bəzən obrazların bir-birinə qarşı nifrət hissini mənfi münasibətini ifadə etmək üçün müraciət zamanı obrazın adı əvəzinə vulqar ifadələr işləmişdir. Bu vulqar ifadələr obrazların daxili aləmini açıb göstərməyə xidmət göstərir. Ə.Cəfərzadənin yaradıcılığında bu cür ifadələrə çox rast gəlinir.

-Ay nadan bala, mən sizin namusunuzu masqaraya qoyanları biyabr eləmişəm [4, s. 171].

-Ay kafir balası, nə saçını yolursan? [4, s. 181]

-Yer irahla demədim, ay Allah kəsmiş [4, s. 185]

-Ay yalavac köpək oğlu, indi mənə Şümürə oxşadırsan?[4, s. 209]

-Ay əskiyyin qızı bəs kişi gələndə əppək nə verim [4, s. 220]

-Ay dərələrin tülküsi. Sən yaxşı vələd olseydün, nəslün səndən üz döndərməzdi, arvad olseydün, ərün atıb getməzdi, ay divan dərə artığı [4, s. 221].

Nümunələrdən görüldüyü kimi xitablar təyini söz birləşmələri ilə də ifadə oluna bilər. Bu zaman müraciət bildirən sözlər quruluşca mürəkkəb olur və sadə xitablarla müqayisədə daha çox üslubi və poetik imkanlara malik olur.

Xitablar obrazların bir-birinə qarşı nifrətini oxucuya çatdırdığı kimi onların bir-birinə sevgisini də ifadə edə bilər. Bu mənə çalarını da ifadə etmək üçün daha çox mürəkkəb xitablardan istifadə olunur.

-Bax, ay canı yanmışlar, bu gecə yatdı yoxdur [4, s. 264]

-Biy, ay öləsən, nə yaxşı ad tapdı ağan sənə [4, s. 54]

-Kaş bunu əvvəldən duymuş olaydım, heç sənün ürəyini nahaq yerə təşvişə salmazdım, ay nazəndə mələk [4, s. 66]

-Ay rəhmətlik tez köçdün bu dünyadan görmədin balalarının bu ağ gününü Allah ruhunu şad eləsin ay behiştlik [4, s. 165]

-Əcəb camalın ay matan qızım [4, s. 201]

Xitabların digər imkanları kimi onlarda təkrarı qeyd edə bilərik -Ay nöyüt alan, ay nöyüt alan..... Duz alan, ay duz alan.....[4, s. 44] -Biy başıma xeyir, ay bala, ay bala [4, s. 121]

Xitablarda bəzən qafiyələnmə də özünü göstərir. – Ləbləbi kişmiş. Gəl, ay dişləri düşmüş [4, s. 79]. Verilmiş nümunədə qafiyələnmə ilə yanaşı bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, müraciət bildirən bu sözlər həm də şəxs adının əvəzinə onun xarici görünüşündə diqqəti çəkən bir əlamətlə də ifadə oluna bilər.

Bəzən isə müəllif obrazın adı əvəzinə onun xarici görünüşü ilə bağlı yox, onun hansısa xarakteri və ya yadda qalan hərəkətini ifadə edən feili sifət tərkibli mürəkkəb xitab istifadə edir.- Ay təzə meyvəni suya axıdan oğlan, neçə belə nübarlara çıxasan, ha-ha-ha [4, s. 37].

Xitablardan bəzən oxucuya obrazların bir-birinə qarşı kinayəli münasibətini çatdırmaq üçün də istifadə olunur. Belə ki, ayrılıqda müsbət mənə ifadə edən xitab mətn daxilində əslində tamamilə mənfi məzmununda işləyə bilər.

– Yaxşı, ay tərifi müəllim, sən necə rus-tatar məktəbi uçitelisən ki, rus dilini bilmirsən. Yoxsa mollasan? [4, s. 27]

Bəzən müəllif xitablardan istifadə edərkən onların ardınca “sən canın”, “sən mənim canım”, “sən Allah”, “sən Həzrət Abbas” və s. tipli ifadələr işlədərək həmin cümləyə ayrıca bir ahəng qatmış olur.

-Xeyransa xala, sən Allah, Ağadayını göndər pırə, qaçsın babamı tapsın [4, s. 7]

-Ay qardaş, sən Həzrət Abbas, bizə kömək eləyin. Azarlımız var, pirdən gətiririk [4, s. 191]

Bildiyimiz kimi, müraciət obyektini insanlarla yanaşı digər canlılar (heyvanlar quşlar bitkilər və s.) və cansız varlıqlar da ola bilər. Ə.Cəfərzadə öz yaradıcılığında bu xitablardan da ustalıqla istifadə etmişdir. Bu xitablarda tipikləşdirmə özünü göstərir. Məsələn, yazıcının “Bakı1501” əsəri Xəzər dənizinə müraciətlə başlayır. Xəzər. Ey nemət, bərəkət dənizim mənim. Səni coğrafiya kitablarında adicə “duzlu göl” adlandıranlar da olub. Amma mənim üçün, xalqım üçün Xəzərsən, Xəzərim mənim [5, s. 1]

Yazıçı Xəzər dənizinə müraciət edən zaman onu rəngli boyalarla bəzəmiş oxucunun zövqünü oxşamağı bacarmışdır.

-Mavi gözlü Xəzər, sonu görünməyən dumduru sular onu çəkib harasa uzaqlara, bir eşq aləminə aparırdı [5, s. 2]

Təkcə xitabların özündə deyil həmçinin onların təyinedicilərində də həmcinslik özünü göstərir. – Gözəlliyini Səttarım əbədləşdirib, Səmədim tərənnüm edib, ay coşqun, ay mehriban dənizim mənim, Xəzərim mənim.

Nəticə. Əzizə Cəfərzadənin yaradıcılığı quruluş etibarilə dilin bütün səviyyələri üzrə dil vahidlərinin tədqiqi baxımından olduqca zəngindir. Müəllifin dilinin sintaktik quruluşuna nəzər saldıqda onun cümlə quruluşlarının, söz birləşmələrinin, sintaktik fiqurların, xitabların yaratdığı poetikliyi görməmək mümkün deyil. Məqalədə sintaktik quruluşu zənginləşdirən xitablar və onların mənə çaları diqqət mərkəzinə gətirilmişdir. Xitabların həm müəllifin obrazlara, həm də obrazların bir-birinə qarşı münasibətini ifadə etməyə nə dərəcədə kömək etdiyi məqalədə qeyd

olunmuşdur. Xitabların özündə əks etdirdiyi bütün semantik yükü məqalədə qeyd etməyə çalışmışıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev A., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, Sintaksis IV cild, Bakı: Maarif, 1972, 475 s.
2. Axundov A. Dil və üslub məsələləri, Bakı: Gənclik, 1970, 104 s.
3. Babazadə A. Əzizə Cəfərzadə nəsrində tarixi tarixi və bədii gerçəkliyin inikası Avtoferat, Bakı, 2021.
4. Cəfərzadə Ə. Aləmdə səsım var mənim, Bakı, Şərq-Qərb 2006, 432 s.
5. Cəfərzadə Ə. Bakı 1501. <https://www.azizajafarzade.com/Romanlar/Baki-1501.pdf>
6. Cəfərzadə Ə. Bibliografiya, Bakı, 2022.
7. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Bakı, Azərtədrisnəşriyyat 1962, 271 s.
8. Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyat problemləri, Bakı: Nurlan 2007, 181 s.
9. Hüseynova H. Bədii əsərlərin üslubi sintaksisi, Bakı, 2016, 232 s.
10. Hüseynova H. Mir Cəlalın bədii əsərlərinin linqvopoetik xüsusiyyətləri, Bakı 2018, 430 s.
11. Quliyeva S. Əzizə Cəfərzadə hekayələrində folklorla tarxiliyin vəhdəti.
12. Vəliyev K. Linqvistik poetikaya giriş, Bakı, ADU 1989, 99 s.

Açar sözlər: xitab, ədəbi dil, poetiklik, sintaktik quruluş, obrazlılıq, bədii ifadə vasitələri, obraz, nida, geminasiya, fonetik variant, kinayə, semantik çalar, istehza, tipikləşdirmə, vulqarizm.

Key words: address, literary language, poetics, syntactic structure, imagery, means of artistic expression, image, exclamation, gemination, phonetic variant, irony, semantic shade, irony, typification, vulgarism.

Ключевые слова: слов, литературный язык, поэтика, синтаксическая структура, образность, средства художественной выразительности, образ, восклицание, удвоение, фонетический вариант, ирония, семантический оттенок, ирония, типизация, вульгаризм

Addresses and their poetic possibilities in the artistic prose of Aziza Jafarzadi

Summary

In the article, with the help of Aziza Jafarzade, writer, literary critic, scientist, doctor of philological sciences, speeches and their poetic and semantic nuances were discussed. His work provides us with rich linguistic material for the analysis of not only addresses, but also all language units. Adverbs are words of address in a sentence, and they are not grammatically related to other sentence members. However, addresses have rich semantic shades in the language of artistic works and bring color, poetry and harmony to the language of that work. The writer uses addresses to express both his own images, certain happenings, and the love, affection, hatred, etc. of the images to each other. conveys his feelings to the reader. The writer, who uses addresses both alone and with exclamations and their determiners, added more color to the language of the work and brought vitality to the work. Certain phonetic differences in these referring word groups, gemination of vowel and consonant sounds have been included in the article. Also, the issue of rhyming in speeches, expressing a positive meaning in isolation and expressing a completely opposite meaning in the text, their structural types, and similar speeches are also mentioned in the article.

Адреса и их поэтические возможности в художественной прозе Азизы Джаффарзادي

Резюме

В статье с помощью писательницы, литературоведа, ученого, доктора филологических наук Азизы Джаффарзاده рассмотрены выступления и их поэтические и смысловые оттенки. Его работы дают нам богатый лингвистический материал для анализа не только адресов, но и всех языковых единиц. Наречия - это слова обращения в предложении, и они грамматически не связаны с другими членами предложения. Однако обращения имеют богатые смысловые оттенки в языке художественных произведений и привносят в язык художественных произведений колорит, поэтичность и гармонию. Писатель использует адреса, чтобы выразить как свои собственные образы, определенные события, так и любовь, привязанность, ненависть, ненависть и т. д. образов друг к другу. передает свои чувства читателю. Писатель, использующий обращения как самостоятельно, так и с восклицаниями и их определителями, добавил красок в язык произведения и внес в произведение живость. В статье учтены некоторые фонетические различия в этих референтных группах слов, удвоение гласных и согласных звуков. Также в статье затрагивается вопрос о рифмовании в речах, обособленном выражении положительного смысла и выражении в тексте совершенно противоположного значения, их структурных типах и сходных речах.

Rəyçi: prof. Z.Şahbazova

Zenfira Ələkbər qızı Məmmədova⁴AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAKTİK BİRLƏŞMƏLƏRDƏ İNGİLİS DİLİ MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN
LEKSİK-SEMANTİK VƏ MÖRFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş: Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində Şərq və Qərb dillərinə mənsub bir çox əcnəbi terminlər işlənir. Onların arasında Qərb dillərinə məxsus ingilis dili mənşəli terminlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onlar dilimizdə bir çox sahələri əhatə etməklə yanaşı, dilimizin lüğət tərkibinin təkmilləşdirilməsində və zənginləşdirilməsində mühüm rol oynayır. İngilis dilinə məxsus söz və terminlər dilimizdə sadə, mürəkkəb və söz birləşmələri şəklində işlənirlər. Təqdim etdiyimiz məqalədə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik birləşmələr şəklində işlənən formaları haqqında söhbət açacağıq.

1. **Birinci növ təyini söz birləşmələri** şəklində işlənən ingilis dili mənşəli terminlər. Bu növ terminlərin heç bir tərəfi şəkilçi qəbul etmir, hər iki tərəf ingilis dilinə məxsus və yaxud bir tərəfi ana dili mənşəli terminlər təşkil edirlər.

Avral-gəmi. Defislə yazılan bu növ təyini söz birləşmələrinin birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə ana dili sözümdən ibarətdir. Sintaktik birləşmə şəklində işlənən bu növ təyini söz birləşməsinin mənası omonimik xüsusiyyətə malik olub, dilimizdə aşağıdakı halldarda işlənir:

- gəmidə bütün komandanın iştirakı ilə görülən işlər;
- gəmidə ciddi bir işin çox tələsik, başdansovma, eyni zamanda hay-küylə görülməsi və bütün işçilərin bu işi həyata keçirilməsi üçün səfərbər edilməsi.

Bufer-dövlət. Birinci tərəfi ingilis dilinə, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus terminlərdən ibarət təyini söz birləşmələri dilimizin ictimai-siyasi sahəsində geniş istifadə edilir. Birinci növ təyini söz birləşməsi şəklində işlənən bu terminin mənası «ərazisi bir-biri ilə rəqabət edən böyük dövlətlər arasında olan hərbi və siyasi cəhətdən zəif olan dövlət»ə deyilir.

Vaqon-restoran. Birinci tərəfi ingilis mənşəli, ikinci tərəfi isə fransız dilinə məxsus olan bu növ təyini söz birləşmələri dilimizin dəmiryol sahəsində geniş istifadə edilərək onun lüğət tərkibində özünəməxsus yer tutmuşdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası dəmiryol qatarlarında restoran üçün ayrılmış xüsusi quruluşa malik olan vaqona deyilir.

Vaqon-vaqon. Reduksiya formasında işlənən bu terminin mənası vaqonlarla, çoxlu vaqon, bir neçə vaqon kimi başa düşülməlidir. Məsələn, S.Rüstəmin şerlərinin birində deyilir: “Buraya ölkənin hər yerindən pambıq vaqon-vaqon, ton-ton göndərilir” və s.

2. **İkinci növ təyini söz birləşməsi** tərkibində işlənən ingilis dili mənşəli sözlər heç bir şəkilçi qəbul etmədən mənbə dildə olduğu kimi işləndiyi halda, ana dilinə məxsus söz birləşməsinin ikinci tərəfi nisbət şəkilçisi qəbul edərək işlənirlər. Məsələn, futbol komandası, basketbol oyunu, boks əlcəkləri, vaterpol yarışı və s.

S.Cəfərov qeyd edir: “Göründüyü kimi, söz birləşmələri şəklində işlənən bu növ termin-birləşmələrin birinci tərəfi mənbə dilinə mənsub olub, heç bir şəkilçi qəbul etmədiyi halda, ikinci tərəfi ana dilinə məxsus termin nisbət şəkilçisi qəbul edir” (1, s. 86-94). Lakin ikinci növ təyini söz birləşmələrinin dilimizdə elə növünə rast gəlmək olur ki, onların hər iki tərəfi mənbə dilinə mənsub olur. Belə tip birləşmələrə aid aşağıdakı terminləri misal gətirmək olar: tennis kortu, boks ringi və s.

Bu növ termin – söz birləşmələrində bəzi hallarda birinci tərəfi ana dilinə, ikinci tərəf isə ingilis dilinə məxsus olur. Məsələn: çay vağzalı, dəniz vağzalı və s. Mənalari: «paraxodların durduğu yerdə səmşinlər üçün ayrılmış bina» kimi dilimizdə işlənilir. Həmin sözdən dilimizdə yeni yaranmış neologizm – vağzalı, vağzalı oyunu və s. Termin-söz birləşmələri bu qəbildəndir.

3. **Tərkibində ingilis dili mənşəli söz işlənən üçüncü növ təyini söz birləşmələrinin tərəf müqabili** dəyişkən olur, belə ki, bəzi termin-söz birləşmələrində birinci tərəf ingilis dili, ikinci tərəf isə ana dilinə məxsus, sözlə və yaxud əksinə, birinci tərəf ana dilinə məxsus, ikinci tərəf isə ingilis dilinə aid terminlər təşkil edir. Bu növ elə termin-söz birləşmələrinə rast gəlmək olar ki, hər iki tərəf ancaq ingilis dili mənşəli sözlərdən ibarət olur. Qeyd etmək lazımdır ki, üçüncü növ təyini söz birləşmələrində hər iki tərəf ana dilinə məxsus şəkilçilər qəbul edir. Bu tip söz birləşmələrinə aid bir neçə misal gətirək: **üzücü doku.**

Göründüyü kimi, bu misalda hər iki tərəf şəkilçi qəbul etmiş və buna görə də üçüncü növ təyini söz birləşməsinə aid olan bu terminin birinci tərəfi ana dili, ikinci tərəfi isə ingilis dilinə məxsusdur. Bu termin-söz birləşməsinin mənası «gəmilərin təmir olunduğu karxana» kimi başa düşülür.

Dəmiryolu banketi. Hər iki komponenti şəkilçi ilə işlənən bu qəbildən üçüncü növ təyini söz birləşmələri ingilis dilində omonimik səciyyəyə malikdir, belə ki, onun ilk mənası dəmiryolunun yanlarında onun mühafizəsi üçün düzəldilmiş tələ, səngər və s., ikinci mənası isə “gəimnin göyertəsində ölçü cihazını bərkətmək üçün düzəldilmiş dirək” kimi başa düşülür. İngilis mənşəli bu termin öz mənə xüsusiyyətlərinə görə fransız dilinə məxsus «banket» (müəyyən şəxsin təşkil etdiyi ziyafət) terminindən fərqlənir.

a) Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətləri

Azərbaycan dilində işlənən ingilis dili mənşəli sözlərin sintaktik mənə xüsusiyyətlərinin hərtərəfli öyrənilməsi

⁴ Azərbaycan Tibb Universiteti “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi

və tədqiqi aktual problemlərdən biridir. Doğrudur, bu halda kifayət qədər tədqiqat işi olsa da, hələ ingilis-Azərbaycan dillərinin müqayisəli materialları əsasında söz birləşmələrinin geniş və hərtərəfli tədqiqi hələ öz həllini tapmamışdır.

R.C.Cəfərov yazır: “İngilis və Azərbaycan dillərində sintaktik birləşmələrin tədqiqi probleminin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi maraqlı dil faktları verir. Belə ki, son illərdə ingilis dilinə marağın artması ilk növbədə ölkəmizin müstəqilliyi ilə bağlıdır ki, bu da öz növbəsində ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi az qala məişətimizə daxil olması ilə əlaqədardır. Hər iki dildə söz birləşmələrinin komponentləri arasında sintaktik əlaqələr dilin morfoloji quruluşundan asılı olub, onun da birlikdə dəyişir” (2, s. 110-112).

Müasir ingilis dilində sintaktik əlaqələr arasında geniş yer tutan **yanəşmə əlaqəsi** Azərbaycan dilində hər 3 təyini söz birləşməsində özünü göstərir. Bu da hər iki dildə qrammatik cins kateqoriyasının olmaması ilə əlaqədardır. Müqayisə edilən dillər, ingilis və Azərbaycan dillərində arasında isim tipli birləşmələrdə struktur və semantik oxşarlıqlar, komponentlər arasında sintaktik əlaqələrdən yanəşmə iştirak edir. Müvafiq olaraq Azərbaycan dilində I növ təyini söz birləşmələri nəzərdə tutulur. İngilis dilinin isim+isim modelinin qarışığı Azərbaycan dilində hər iki formada təhazür edir:

a) amorf, yəni yanəşmə əlaqəsi ilə yaranan şəkilçisiz isim+isim modeli. Bu halda quruluşca tam, lakin semantik-sintaktik cəhətdən qismən uyğun gəlir;

b) morfoloji əlaməti olan 2-ci və 3-cü növ təyini söz birləşmələrinin quruluşlarında fərqli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Beləliklə, müqayisəli şəkildə öyrənilən İngilis və Azərbaycan dillərinin sintaktik birləşmələrdəki komponentlər arasında yanəşmə əlaqəsinin olmasının səbəbi aşağıdakılardır:

- qrammatik cins kateqoriyasının olmaması;
- təyinlə və təyin olunan arasında uzlaşmanın olmaması;
- hər iki dildə isim+isim tipli konstruksiyalarda ikili struktur vardır;
- komponentlərin eyni mövqedə yerləşməsi;
- tabelilik əlaqəsi ilə birləşən əsasvə asılı tərəfin mövcudluğu;
- komponentlər arasında leksik uyğunluq struktur cəhətcə ingilis və Azərbaycan dillərində olan isim+isim tipli sintaktik birləşmələrdə digər oxşar və fərqli cəhətlər vardır.

Sintaktik baxımdan hər iki dildə təyini söz birləşmələri ikili xarakterə malikdir. Komponentlərdən birinin təyini, asılı söz, o birisi ilə təyin olunan əsas sözdür. Morfoloji baxımdan isə, ingilis dilində hər iki komponent isimlə ifadə olunaraq formal əlamət qəbul etmir. Azərbaycan dilində isə yalnız I növ təyini söz birləşmələrinin formal əlaməti olmur. Beləliklə, küllü miqdarda dil faktları əsasında müqayisə apardığımız ingilis və Azərbaycan dillərindəki söz birləşmələri istər sintaktik, istərsə də morfoloji baxımdan maraqlı mənşərə yaradır.

b) Sintaktik üsulla söz yaradılıclığı. İngilis dili mənşəli terminlərin yaradılmasının daha bir yolu sintaktik üsulla istifadə edilməsidir. Bu üsulla terminlər yaradılarkən iki və daha artıq sözün birləşməsindən yaranan alınma sözlər nəzərdə tutulur. E.Haugen yazır: “Sintaktik üsulla elmi-texniki terminlərin yaradılması son zamanlarda daha geniş vüsət almışdır. Xüsusilə də astronomiya elminə, kosmonavtikaya aid terminlərin əksəriyyəti sintaktik üsulla yaradılan terminlərdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, morfoloji üsulla yaradılan terminlərin sayı, sintaktik üsulla yaradılan terminlərdən çoxdur. Sintaktik üsulla yaradılan terminlərin birinci və ikinci tərəfi ya öz sözlərimizdən və yaxud əksinə, ingilis dili mənşəli alınma sözlərdən ibarət ola bilər. Bu növ mürəkkəb terminlərin yaradılması bazası dilin lüğət tərkibidir” (3, s. 60-63).

Sintaktik üsulla yaradılan elmi-texniki terminlərin texniki ədəbiyyatımızda işlənməsinə nəzər salaq: radioqəbuledici, maşınqayırma, əleyhiqaz, qazçəkən, fondvermə, modeldüzəldən, qazboşaldan radioşüalanma, aerofotoşəkilçəkən, ultradalğa, voltartıran və s.

Son zamanlarda istər orta məktəb dərslərində, istərsə də, elmi-texniki ədəbiyyatda ingilis dili mənşəli **kompyuter** termini geniş yazılmışdır. Bu terminin fonetik baxımından dilimizə daha tez uyğunlaşması, onun inkişafı və yazılı dilimizdə daha geniş vüsət almasına səbəb olmuşdur. Kompüter əsl mənşəli fransız dilindən götürülmüş kompter (saymaq, hesablamaq) sözü təşkil edir ki, həmin söz ingilis dilinə keçərək kompyuter termini kimi formalaşmış və sonralar elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq dünyanın bir çox dillərinə, eləcə də Azərbaycan dilinə keçərək geniş şəkildə işlənməyə başlanmışdır. Azərbaycan dilində kompyuter termini qrammatik forma olaraq özündən başqa bir çox yeni terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompyuter, kompyuterləşmə, kompyuterləşdirici, kompyuterləşdirici, kompyuterləşdirmə, kompyuterləşdirmiş və s. Habelə, həmin termin sintaktik üsulla ana didi mənşəli bir çox sözləri özünə qoşaraq çoxkomponentli yeni növ terminlər yaratmışdır. Məsələn: kompyuter otağı, kompyuter sinfi, kompyuter zalı, kompyuter salonu, kompyuter oyunu və s.

Ali məktəb dərslərində, texniki ədəbiyyatımızda, yazılı və şifahi nitqimizdə işlənen sintaktik üsulla ingilis mənşəli bir çox mürəkkəb modelim terminlərin birinci tərəfi ingilis dili mənşəli, ikinci tərəfi isə Azərbaycan dilinə mənsub olaraq işlənilir. Məsələn: vaqonqayırma, vaqonyığan, vaqonboşaldan, vaqonsürən, kombaynsürən, katersürən, tramvaysürən və s. Sintaktik üsulla yaranan ingilis dili mənşəli həmin terminlər Azərbaycan dilinin texniki ədəbiyyatında, dəqiq elmlərə məxsus dərslərdə elm və texnikanın bir çox sahələrində istifadə edilir. Son dövrlərdə elmi tərəqqinin sürətli inkişafı ilə əlaqədar avtomatika, elektromexnika, eləcə də EHM-in meydana gəlməsi yeni məfhum və anlayışların yaranmasına səbəb olmuşdur.

Nəticə. Sintaktik üsulla yaranan ingilis dili mənşəli söz və terminlərin öyrənilməsi dilçilik baxımından nəzərdiqqəti cəlb edir və bu mövzu ətrafında elmi-tədqiqat işi aparılması günün vacib tələblərindən biri hesab edilir. Məlum

olur ki, bu əsas çağırışlardan biridir. Mədəniyyət bütün mədəni imkanların mübadiləsinə və həmçinin insanlar arasında arasında fikir birliyinin yaranmasına zəmin yaradır, müharibələrin və münaqişələrin səbəb və əsaslarını aradan qaldırır. Münaqişələrin həllinə nəzarət üçün bu mühüm və ən real yanaşmadır. Əlbəttə, bu elə də asan bir iş deyil. Belə ki, bütün bunlar çox hazırlıq, böyük səy və səbr tələb edir. Yaxşı nəticələrə nail olmağın yollarından biri həmçinin mədəni mübadilələrin faydalarından və üstünlüklərindən xəbərdar olmaqdır, bunun üçün də bir çox yollar vardır. İngilis dilindən hərfi tərcümədə multikulturalizm “çoxlu mədəniyyətlər” deməkdir (4, s. 96-114). Multikulturalizm təkcə musiqi və ədəbiyyat sahələrini əhatə etmir, o həm də cəmiyyətin bütün təbəqələrinə təsir edən siyasətə, iqtisadiyata, dövlət idarəetmə sistemində, ictimai həyata, elmə və s. təsir edən ictimai fenomendir. Tarixi və mədəniyyəti, hətə multikulturalizm terminin yaranmasından min il qabaq il baş verən mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi və dərinləşməsinin bariz nümunələridir. Görünür ki, qloballaşma dövründə heç bir ölkə multikulturalizmin təsirindən yan keçə bilməz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dilində sintaktik söz birləşmələri. Bakı: ADU, 1958, s. 86-94.
2. Cəfərov R.C. Azərbaycan dilinin terminologiyasında işlənən Qərbi Avropa mənşəli alınma sözlər. Bakı, 2006, s. 110-112.
3. Haugen E. The analyse of indiguistic horriwing, Lang, 1950, p. 60-63.
4. James, Furnivall, ed. Originals and Analogues of Some of Chaucer's Canterbury Tales. London: Oxford UP, 1872. Rept. 1928, p. 96-114.

Açar sözlər: İngilis dili, sintaktik birləşmələr, Azərbaycan dili, morfolojiya, termin

Key words: English, syntactic joins, Azerbaijani, morphology, term

Ключевые слова: Английский язык, синтаксические сочетания, Азербайджанский язык, морфология, термин

SUMMARY

The article deals with the word and word combinations in modern english. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication. The process of teaching English should be based on the communicative - functional approach to teaching languages. The whole process of teaching oral speech should be goal-oriented and systematic. It will make to process of teaching oral speech more effective. Today the main goal of teaching and learning foreign languages in the global world is developing language learners' ability to use the target language for communication the functional and stylistic originality of linguistic phenomena in various texts

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена роли языковых функций в интервации и целостности текста. Рассматриваются процессы интеграции в синтаксисе текстов азербайджанской и английской художественной литературы. Данная проблема актуальна для языкознания, поскольку последние десятилетия знаменуются стремительным развитием лингвистики текста, в задачу которой входит рассмотрение текста с точки зрения его смыслового и идейно-художественного единства, выявление принципов организации и использования речевых средств текста, изучение функционально-стилистического своеобразия языковых явлений в различных текстах.

RƏYÇİ: dos. .E.VƏLİYEVƏ

Gülnerə Ədhəm qızı İsmaylova, Aynirə Mahama qızı Nəzirova⁵
İNGİLİS DİLİNDƏ İSMİN HAL KATEQORİYASININ
FUNKSIONAL VƏ SİNTAKTİK TƏSNİFATI

Giriş. İsmnin hal kateqoriyası müasir ingilis dilində ciddi mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. İsmnin hal kateqoriyasından bəhs edərkən iki ciddi linqvisistik problemlə üzləşirik:

- 1) Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddurmu?
- 2) Əgər müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcuddursa, ondamüasir ingilis dilində ismin neçə halı var? Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası iki mənada işlənir.

- 1) Semantik və ya məntiqi
- 2) Sintaktik (funksional)

Semantik hal kateqoriyası konsepsiyası 1960-cı illərdə Ç.Filmor tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Belə ki, Ç.Filmor ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatını vermişdir. Onun təsnifatına görə, müasir ingilis dilində ismin 6 halı var. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) Agentive case. John opened the door.
- 2) Instrumental case. The key opened the door.
- 3) Dative case. John believed that he would win.
- 4) Facitive case. The key was damaged.
- 5) Locative case. Chicago is windy.
- 6) Objective case. John stole the books (1, s. 45-49).

Əsas hissə. İsmnin hal kateqoriyasının sintaktik və ya funksional baxımdan təsnifatı dedikdə elementlər arasında qrammatik mənanın olması nəzərdə tutulur. Məs., “oğlanın adı” birləşməsi iki cür verilə bilər: “The boy’s name” və “the name of the boy”. I halda ismin yiyəlik halı sintetik yolla, yəni “s” vasitəsilə, II halda isə analitik yolla, yəni “of” sözü ilə ifadə edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasını nəzərdən keçirərkən irəli sürülmüş nəzəriyyələri şərti olaraq 4 əsas qrupa bölmək olar.

I. Birinci nəzəriyyə müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının onun cümlədəki funksiyasına (cümlədəki yerinə) görə təyin edilməsinə əsaslanır. Bildiyimiz kimi, ingilis dili flektiv dildir, yəni bu dil şəkilçi ilə zəngin deyil, çox vaxt sözlərin cümlədəki funksiyası onların cümlədə yerinə görə təyin edilir.

Məs., Jane gave Tom the book; S-----V---İnd.obj.---d.obj.

Verilmiş misaldan görüldüyü kimi, bu cümlədə 3 isim var. Bu isimlərin hər biri şəkilçisiz işlənməsinə baxmayaraq üç müxtəlif funksiyada işlənmişdir, yəni onların cümlədəki funksiyaları onların cümlədəki yerinə görə təyin edilir.

M.Doyçbeyn, M.Brayant kimi dilçilər tərəfindən irəli sürülən və klassik latın qrammatikasına əsaslanan bu təsnifata görə müasir ingilis dilində ismin beş halı müəyyənləşdirilir: Nominative, genitive, dative, accusative və vocative. Cümlənin mübtədası nominative (adlıq hal), vasitəli tamamlıq dative (yönlük hal), vasitəsiz tamamlıq accusative (təsirlik hal), xitab vocative halda istənilən isimlə ifadə olunur (2, s. 110-112). Yiyəlik halda olan isimlər isə, adətən təyin və bəzi hallarda xəbərin adlıq hissəsi (predicative) funksiyasında olur. Məs.

Xitab-----Mübtəda-----Xəbər-----Vas-li tam-ləq-----Vas-siz-q
 Mary-----John-----has given-----Tom’s brother-----all his money.

Vocative-----Nominative-----genitive/ dative-----

Bu təsnifatda ismin hal kateqoriyasının işlənmə sistemi aşağıdakı kimidir.

- 1) The Nominative case (subject to a verb). Rain falls.
- 2) The Genitive case. Jane’s books are on the table.
- 3) The Dative case. (indirect object to a verb). I gave John a penny.
- 4) The Accusative case. The man killed a rat. The Earth is moistened by rain.
- 5) The Vocative case. (address) Are you coming, my friend?

Beləliklə, bu təsnifata diqqətlə fikir versək görərik ki, morfoloji əlamətlər qarışıq.

II. İkinci nəzəriyyə sözlü hallar və ya analitik hal kateqoriyası nəzəriyyəsidir. Bu birinci nəzəriyyənin məntiqi davamı olub, klassik latın qrammatikasına əsaslanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin analitik hal kateqoriyasına malik olması mübahisə doğuran məsələlərdən biridir. Bu da öz növbəsində hal mənası bildirən sözlülərin leksik mənaya malik olub-olmaması ilə sıx bağlıdır (3, s. 41-44).

Bu sahədə də dilçilər arasında fikir ayrılığı var: bəzi dilçilər H.Suit, O.P.Sunik belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malik deyil, digər dilçilər (V.N.Yartseva, B.S.Xaymoviç, B.İ.Roqovskaya) belə hesab edirlər ki, sözlüləri leksik mənaya malikdir. Məsələyə I qrup dilçilərin dedikləri kimi yanaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malik deyil, o zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu qəbul edə bilərik (4, s. 136-138).

Lakin II qrup dilçilərin fikri ilə razılaşsaq, yəni belə hesab etsək ki, sözlülər leksik mənaya malikdir, o

⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, Xarici dillər kafedrasının müəllimləri

zaman müasir ingilis dilində ismin analitik hal formasına malik olduğunu demək olmaz. Analitik hal nəzəriyyəsinə irəli sürənlərdən biri C.Körm sözünü ilə birlikdə işlənən ismi- ismin analitik halı hesab edir. Onun fikrincə, “və” for” + isim yönük halı, “of+isim” ziyəlik halı, “ with+isim” instrumental halı göstərir. C.Körmə görə müasir ingilis dilində ismin 4 halı var (5, s. 58-62).

- 1) The common case (ismin adlıq halı, şəkilçisiz)
- 2) The genetive case (of+noun)
- 3) The dative case (to+noun)
- 4) The instrumental case (with+noun)

Qeyd etmək lazımdır ki, bu nəzəriyyəyə bir sıra dilçilər tərəfindən qeyri məqbul hesab edilir. Belə ki, B.A.İlyiş qeyd edir ki, əgər bu nəzəriyyəyə inansaq, onda bütün sözlülər ilə işlənən isimləri ismin analitik halı hesab etmək lazım gələr ki, bu da qeyri-mümkündür (6, s. 88-96).

Üçüncü nəzəriyyəyə məhdud hal nəzəriyyəsi adlanır. Bu nəzəriyyəyə H.Suit, O.Yespersen, A.İ.Smirnitski, L.S. Barxudarov, O.İ.Musayev və başqaları tərəfindən qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyəyə ismin iki qrammatik halı: adlıq hal (the common case) və ziyəlik halın (the genetive case) oppozisiyasına əsaslanıb. Oppozisiyanın güclü tərəfi ismin ziyəlik halıdır, çünki onun “s” kimi morfoloji əlaməti var. Oppozisiyanın zəif tərəfi ismin adlıq halıdır, çünki onun heç bir morfoloji əlaməti yoxdur (7, s. 134-139).

Qeyd etmək lazımdır ki, ismin hal kateqoriyasının sintaktik əlaqələrin göstəricisi olmaq konsepsiyası prespektiv, qeyri-struktur, struktur-deskriptiv dilçilər tərəfindən də qəbul edilmişdir.

H.Suitin (1925) fikrincə, hal kateqoriyası sintaktik və ya morfoloji yolla gerçəkləşən bir əlaqədir. O, ismin dəyişən və dəyişməyən hallarını müəyyən edir. Dəyişməyən hal flektiv dillərin nominative (adlıq hal), accusative (təsirlik hal) və dative (yönük hal) hallarına uyğun gəlir. Dəyişən hal isə genetive (ziyəlik hal) halıdır.

O.Yespersen ismin adlıq (the common case) və ziyəlik (the genetive case) hallarını fərqləndirmişdir. Bəzi dilçilər: R.V.Pens (1947), H.Vaythol (1965), H.Şou (1952) müasir ingilis dilində ismin 3 halının mövcud olduğunu qeyd edirlər: nominative, genetive (possessive) və accusative (objective). Onların fikrincə, əvəzliyin 3 hal forması (I, me, my) olduğu kimi, ismin də 3 hal forması var. Bir çox struktur dilçilərdən fərqli olaraq, H.Vaythol məhdud hal kateqoriyası nəzəriyyəsi ilə razılaşır. Bildiyimiz kimi, hal kateqoriyası bir ismin digər ismə olan münasibətini bildirir. Məlum olduğu kimi, təkdə olan isimlərin ziyəlik halı “s”, cəmdə olan isimlərin ziyəlik halı isə “’” (apostrof) işarəsinin sözün sonuna əlavə edilməsi vasitəsi ilə düzəlir.

Qeyd etmək lazımdır ki, yalnız canlıları bildirən isimlərin və məhdud sayda olan cansız əşyanı bildirən isimlərin ziyəlik halı bu qayda ilə düzəlir. Bundan əlavə, ismin ziyəlik halı yalnız təyin və bəzən predikativ (xəbərin adlıq hissəsi) funksiyasında çıxış edir. Yuxarıda adları qeyd olunmuş dilçilər tərəfindən irəli sürülmüş bu nəzəriyyənin məhdud hal kateqoriyası adlandırılması da məhz bununla əlaqədardır.

IV Dördüncü nəzəriyyəyə əsasən, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası yoxdur. Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarından Q.N.Vorontsova, A.M.Muxin və başqalarını göstərmək olar. Onlar müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasının olmaması fikrini belə əsaslandırırırlar.

1. “s” təkə bir sözə deyil, söz birləşmələrinə də əlavə edilə bilər, məs: **his daughter Mary’s arrival.**
2. “s” təkə isimlərin deyil, başqa nitq hissələrinin də sonuna əlavə edilə bilər. **Məs. somebody else’s car.**
3. Müasir ingilis dilində ziyəlik halın digər ifadə vasitəsi də var. Bu “of+noun” birləşməsidir. **Məs. the daughter of this man.**
4. Cəmdə olan əksər isimlərin ziyəlik halı sözün sonuna yalnız “’” (apostrof) əlavə edilməsilə düzəlir. Bu da şifahi nitqdə isimlərin tək cəm formalarının fərqləndirilməsində çətinlik törədir.

Bu nəzəriyyənin tərəfdarlarının fikrincə, “s” artıq şəkilçi olmaq funksiyasını itirmişdir. Buna görə də “isim+s” artıq ismin morfoloji forması deyil, o, sintaktik konstruksiyadır və müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası mövcud deyil. Lakin onların bu fikirləri bir sıra dilçilər tərəfindən belə aydınlaşdırılmışdır.

1. “s”-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi hallarına müasir ingilis dilində çox rast gəlinmir. Bu 4%-90% nisbətindədir. Bundan əlavə, “s”-in söz birləşmələrinə əlavə edilməsi çox vaxt üslub xatirinə edilir.
2. Mənsubiyyət bildirən “s” adi hissəcikdən (postposition) fərqlənir. Məs. to give up, to put off və s. sözlərindəki “up, off” fele əlavə edilərək onun mənasını dəyişir, həmişə vurğulu olur. Lüğətdə onların ifadə etdikləri məna öz əksini tapır. Lakin “s” qrammatik forma olduğu üçün lüğətdə onun isimlə işlənməsi, mənası göstərilir. O, adi “s” suffiksi kimi üç tələffüz edilə bilər.

1. sait və cingiltili samitlərdən sonra —————[z]—boy’s, dog’s
2. kar samitlərdən sonra —————[s]—host’s, bishop’s
3. fişılılı samitlərdən sonra —————[iz]—boss’s, hostess’s

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alsaq, belə nəticəyə gələ bilərik ki, “s” hissəcik (postposition) ilə morfem arasında bir yer tutur. “of” və “s”-in paralel işlənməsinə gəldikdə isə, aydındır ki “s” yalnız canlıları və bir qisim cansız isimləri bildirən sözlərlə işlənir. “of” isə əsasən cansız əşyalarla işlənir. Müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyasından bəhs edərkən prof. Musayev qeyd edir ki, “s” şəkilçisi tarixən hal şəkilçisi olmuş, dilin sonrakı inkişafı prosesində onun işlənmə miqyası qismən daralmışdır. Müasir ingilis dilçilərindən olan Ç.Barberin dediyinə və dil faktlarının sübut etdiyinə görə “s” şəkilçisinin işlənmə miqyası müasir ingilis dilində yenidən genişlənməyə başlamışdır. Bu isə o deməkdir ki, “s” şəkilçisi ilə düzələn ismin hal forması onun paradixmasında daha möhkəm qərarlaşmaq üzrədir. Bu

da öz növbəsində bizdə belə bir inam vardır ki, “s” şəkilçisi diaxron planda hal formantı olmuş və müasir dildə də hal formantıdır, hal şəkilçisidir.

Nəticə. Qeyd etmək lazımdır ki, son vaxtlar “s” və “’” (apostrof işarəsi) mənsubiyyətdən çox başqa mənalarda işləndiyinə görə onu “possessive case” deyil, “genitive case” adlandırmaq daha düzgün olardı. Əvəzlilərə gəldikdə isə, ənənəvi olaraq əvəzlilərin 4 halı var-Nominative- I, we; Objective-me, us; Genitive-my, our; Absolute genitive-mine, ours

Bir çox dilçilərin fikrincə, onlar əvəzlilərin hal forması hesab edilə bilməz. Buna səbəb kimi əvəzlilərin eyni paradiqmaya malik olmamaları, başqa sözlə əvəzlilərin köklərinin ayrı-ayrı sözlərdən ibarət olması göstərilir. Məs. I, me, my, mine; we, us, our, ours; he, him, his, his

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilində ismin hal kateqoriyası problemi bu gün də mübahisəli bir problem olaraq qalmaqdadır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Filmor Ç. İngilis dilində ismin hal kateqoriyasının semantik-sintaktik təsnifatı. M, 1960, s. 45-49.
2. Nesfield J.C. English Grammar Past and Present L.-1931. page: 110-112.
3. Sweet H. New English Grammar, Logical and Historical part I, Oxford-1904. page. 41-44.
4. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A course English Grammar M, 1967. page: 136-138.
5. Köm C. Müasir İngilis dilində ismin hal kateqoriyasına dair. M, 1978. s. 58-62.
6. Ilyish B. The Structure of Modern English. M, 1974. page: 88-96.
7. Oruc Türksever (Musayev), İngilis dilinin qrammatikası, B, 2007. səh: 134-139

Açar sözlər: söz sırası, ismin hal kateqoriyası, termin, inkişaf, təsnifat

Ключевые слова: порядок слов, падежная категория существительного, термин, развитие, классификация

Key words: word order, noun case category, term, development. classification

Summary

This article has been dedicated to the category of case of nouns in Modern English. It is known that the category of case in Modern English represents serious linguistic problem. The linguists' opinion differ, firstly, on the occasion of existance of the category of case in Modern English, how many case forms there are in Modern English.

If we approach the issue as group I linguists say, that is, if we consider that words do not have a lexical meaning, then we can accept that the noun has an analytical case in modern English. However, if we agree with the opinion of group II linguists, that is, if we consider that words have a lexical meaning, then it cannot be said that the noun has an analytical case in modern English.

Резюме

Данная статья посвящена категории падежа существительных в современном английском языке. Известно, что категория падежа в английском языке представляет собой серьезную лингвистическую проблему.

Мнения лингвистов расходятся, во-первых, по поводу существования категории падежа в современном английском языке, сколько падежных форм в современном английском языке. Все 4 теории, предложенные разными исследователем в разное время и относительно категории падежа в современном английском языке.

Rəyçi: dos. L.Ələkbərova

Yeganə Qürbət qızı Qəhrəmanova⁶

AZƏRBAYCAN DİLİNİN QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR YAZILI ABİDƏLƏRİNDƏ YERLİK HALIN ÖZÜNƏMƏXSUS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Giriş. Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrini araşdırarkən hal kateqoriyasının müasir ədəbi dilimiz üçün arxaikləşmiş bir sıra səciyyəvi cəhətləri ortaya çıxır. Aparılan elmi araşdırma və tədqiqatlarda ismin ayrı-ayrı hallarının, o cümlədən yerlik halın dilimizin qədim dövrlərində özünü göstərən səciyyəvi əlamətləri bu və ya digər istiqamətlərdə təhlil olunsa da, bu araşdırmalar sistemli xarakter daşımamış, çox zaman ümumi xarakterli yanaşmalarla kifayətlənilmişdir. Halbuki yerlik hal dilimizin qədim hal sistemində zəngin morfoloji-sintaktik və semantik xüsusiyyətlərə malik olan, müasir ədəbi dilimizdə rast gəlinməyən xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Digər tərəfdən hal kateqoriyasına aid dil faktları indiyə qədər yalnız Azərbaycan dilinin klassik ədəbiyyatına aid yazılı nümunələr və qədim türk yazılı abidələri əsasında izah olunurdusa, bu araşdırmada yeri gəldikcə dil faktlarının izahında qədim şumer dilinin hal sistemi ilə müqayisələr aparılmışdır. Çünki şumer dilinin qədim türk dili kimi Azərbaycan dili ilə çoxsaylı uyğunluq və eynilikləri bu dillərin mənşə bağlılığını sübut edir.

Ayrı-ayrı halların morfoloji göstəricilərinin çoxvariantlılığı, halların əvəzlənmə imkanlarının genişliyi və digər cəhətləri nəzərdən keçirdikdə hal kateqoriyasının struktur-semantik cəhətdən tarixi inkişafı gözümüz önündə canlanır. Bu cəhətdən dilimizin hal sistemində özünəməxsus rol və mövqeyi olan yerlik hal da zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Bu hal tarixən həm müasir dilimizdə olduğu kimi, -da, -də şəkilçisi, həm də daha fərqli morfoloji göstəricilərlə ifadə olunmuş, -da, -də şəkilçisi müasir dilimizdən fərqli olaraq çıxışlıq hal məzmununu da ifadə etmişdir.

Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində yerlik halın ifadə formaları və srtuktur-semantik xüsusiyyətləri. Azərbaycan dilinin qədim və orta əsrlər yazılı abidələrində yerlik hal müasir dilimizdə olduğu kimi, daha çox məkan, müəyyən məqamlarda da obyekt və zaman məzmununu bildirir. Tarixən -da, -də, -a, -ə şəkilçiləri ilə formalaşan yerlik hal funksiya və mənaca daha zəngin olmuşdur. K.Bəşirov oğuz qrupu türk dillərində yerlik haldan danışarkən yazır ki, “Yerlik halın əsas mənaları olan yerləşmə və birləşmə obyektinə ya məkana, ya zamana bağlayır ki, bu da əvvəllərdə təkcə -da, -də şəkilçiləri ilə deyil, digər leksik və morfoloji vasitələrlə də mümkün olmuşdur. Dildə şəkilçilərin bu və ya digər qrammatik kateqoriya üzrə tam diferensiallaşmadığı bir dövrdə bir şəkilçinin bir neçə vəzifəni icra etməsi, yaxud bir kateqoriyanın bir neçə morfoloji vasitə ilə reallaşması adi bir hal idi” [1, s. 80].

-da, -də şəkilçisinin türk dillərinin ilkin yazılı abidələrində -ta, -tə şəkilçisi ilə paralel işləndiyini göstərən M.Məmmədli yerlik halın monqol danışığı dilində -da (ta), -de (te), yazı dilində -du (tu), -dü (tü), monqol dilində -qe, tunqus dilində -di, -tu, mancur dilində -de, orok dilində -la, -le, -dula, -dulə şəkilçiləri ilə düzəldiyini göstərir [9, s. 84]. Hazırda Azərbaycan dilinin “Nuxa dialektinin Zunud və İncə kənd şivələrində m, n səsləri ilə bitən sözlər yerlik hal – na, -nə, l səsi ilə bitən sözlər isə -la, -lə şəkilçiləri ilə ifadə olunur; məs: dermanna<dəyirməndə, kələmnə<kələmədə, balla<balda, çöllə<çöldə” [13, s. 140].

Azərbaycan dili yazılı abidələrində yerlik halın əsas morfoloji göstəriciləri aşağıdakılardır:

1. -da, -də şəkilçili yerlik hal:

Bu sadət ikki aləmdə yetər min zargə-
Kim, vəfa əhli səgi-kuyin qoyubdurlar ləqəb. (Əmani)
Saqiyi-sim-saq, sun ayağı,
Az-çox ömür içində mülmülü gör. (Q.Bürhanəddin)
Bir evdə ki səntək gözəl olmaya
O ev viran olub talanmaq gərək. (M.P.Vaqif)

2. -a, -ə şəkilçili yerlik hal:

İlək qoca oğlu Sarı Qalmaş Qazan bəgün evi üzərinə şəhid oldı [KDQ, s. 43].

Bən ölüncə yoluna gömün bəni,
Baqa dursun yarə toprağım bənənim. (İ.Həsənoğlu)
Fəda yoluna canü baş,
Şükrülillah, gördüm səni. (Əmani)
Genə can almağa gözilə qaşı,
Qəmzəsinin heç cəlladı əskilməz. (Vaqif)

Maraqlıdır ki, -a, -ə şəkilçisinin yerlik hal vəzifəsində işlənməsinə XIX-XX əsr sənətkarlarının yaradıcılığında da rast gəlinir. Məsələn:

O yandırdı səni hicr atəşinə, yandırdın,
Həzar bar anıahi-pürşərarın ilə. (Zakir)
-Bəli, bu sualı etməyə haqq tərəfinizdədir. (M.F.Axundzadə) ...baxıb gördü ki, yazıq Novruzəli
bir neçə dustaqlar ilə oturub damın bucağına və uşaq kimi ağlayır. (C.Məmmədquluzadə)

Məlumdur ki, yerlik halın qədim şumer dilindəki morfoloji göstəricisi də –a şəkilçisi olmuşdur. Dilçilik ədəbiyyatında belə bir fikir mövcuddur ki, lokativ hal adıyla tanınan yerlik hal yönlük hala yaxın olduğundan bir-

⁶ Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Email: yegane.qehremanova.1976@mail.ru

birini daim əvəz edə bilir. Əşyanın tutduğu yer və ya sahəni, iş, hal, hərəkətin icra olunduğu yeri və zamanı, eləcə də bir sıra digər məna, məzmun çalarlarını ifadə edən bu halın rolu və vəzifəsi danılmazdır. Göründüyü kimi, şumer dilində yerlik halın ifadə vasitəsi olan -a şəkilçisi bir sıra müasir türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində yönlük halın əsas ifadə formasıdır. Həm qədim tarixi mənbələrimizdə, həm də müasir dialekt və şivələrimizdə yönlük halın yerlik halı, yerlik halınsa yönlük halı əvəz etməsi göstərir ki, bu iki halın morfoloji əlaməti tarixən eyni kökdən yaranmış, həmin hallar arasında məna və funksiyaca diferensiallaşma prosesi tam şəkildə başa çatana qədər bir-birinin yerində işlənmişdir.

3. -ta, -tə: İş başı sağlıqtadır. (“*Oğuznamə*”)

Tarixi dil faktları yerlik hallı sözlərin hazırkı dilimizə uyğun olaraq, cümlədə yer zərfliyi, vasitəli tamamlıq və xəbər kimi iştirakına aid material verir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə müşahidə etmək olar:

1. Yerlik hal yer zərfliyi vəzifəsində:

Çün Həqiqinin sənsən iki aləmdə sənsən dilbəri,
Canını yolunda qurban qılmasa, təqsir edər. (*C.Həqiqi*)

2. Yerlik hal zaman zərfliyi vəzifəsində:

Tutaram yarın qiyamətdə, həbibim, damənin,
Məstsən qəflət şərabindən, bu gün möhlət sana! (*M.Füzuli*)

3. Yerlik hal vasitəli tamamlıq vəzifəsində:

Yüzündə danə gösdərür, tağıdur zülfi çevrə.
Hələ bir könüli yazmaz nə qara zülfi ağıdur. (*Q.Bürhanəddin*)

4. Yerlik hal xəbər vəzifəsində:

Düşmən əgərçi hiyləvü tədbir içindədür,
Tədbirü hiylə həm yenə təqdir içindədür. (*Q.Bürhanəddin*)

Orta əsr klassiklərinin yaradıcılığını araşdıran R.Eyvazova yazır ki, “Kışvəri dilində maraqlı xüsusyyətlərdən biri yerlik halda saitdən sonra n samitinin işlənməməsidir. Məs: Ləblərin ətrafında kim baş çıxardın xətti-səbə; Gözlərin sevdasında gəldi məna bimarlığı; Dimə kim, yox Kışvərinin könlidə məhrəm mənim...” [3, s. 66].

Eyni xüsusyyəti Əmaninin dilində də müşahidə etmək mümkündür:

Bəhar fəslidə nalan bulalı həzarani,
Xəzan zamanidə gör necə güngü lal olmuş.

Yerlik halla bağlı qədim dilimizə aid maraqlı faktlardan biri də -da, -də şəkilçisinin yerlik halla yanaşı, çıxışlıq hal məzmununu da ifadə etməsidir. R.Əsgər “Qutadğu bilig” və “Divani-lügət-it türk” əsərlərinin dilində yerlik haldan bəhs edərkən yazır ki, “Qutadğu bilig”də (həmçinin “Divani-lügət-it türk”də - Y.Q) -da/-də şəkilçiləri həm yerlik, həm də çıxışlıq mənalarını ifadə edir. Bu onu göstərir ki, çıxışlıq hal orta türk dövrünün başlarında formalaşmış qurtarmamış, təşəkkül mərhələsində olmuşdur. Ona görə də əsərdə yerlik halla çıxışlıq halı zahiri əlamətlərə görə deyil, mənaya görə fərqləndirmək lazım gəlir” [5, s. 210, 6, s. 187]. Müəllifə görə, “Yerlik halın çıxışlıq hal əvəzində işlənməsi orta türk dilinə qədim türk dövründən “miras” qalmışdır. Orxon-Yenisey və uyğur abidələrində yerlik hal hər iki halı ifadə edir” [6, s. 188].

Müəllif “Divani-lügət-it türk”də həmin dil faktına aid nümunələr göstərmişdir: Köni bərr keyikniq közində adhın başı yok=düz gedən geyikin gözündən başqa yarası yoxdur [III, 152] ər öpkəsində ürüldü=adam qəzəbindən şişdi, qabardı [I, 242] [6, s. 188].

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin qədim yazılı abidələrində də -da, -də şəkilçisinin çıxışlıq hal funksiyasını ifadə etməsinə tez-tez rast gəlinir. Məsələn: Heyitdə səs gəlir//Həyətdən səs gəlir (Bakı).

Məlumdur ki, -da, -də şəkilçisi tarixən şumer dilində çıxışlıq halın əsas morfoloji göstəricisi olmuş, yerlik hal isə -a,-ə şəkilçisi ilə ifadə olunmuşdur. Şumer dilində də türk dillərində olduğu kimi, çıxışlıq hal hərəkətin çıxış nöqtəsini, yer-məkan hüddunu, zaman, səbəb alət-vasitə kimi müxtəlif məzmunlar ifadə etmişdir. Məsələn: Laqaş-ta – Laqaşdan; Elam-ta – Elamdan; lu-ta – adamdan və s.

Türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə -da, -də, -ta, -te, -ra, -re və s. şəkilçi variantlarının həm yönlük, həm də çıxışlıq halların vəzifəsində işləndiyinə aid çoxsaylı nümunələr vardır. Çıxışlıq halın başqa hal görümlərinə nisbətən sonralar meydana çıxdığını güman edən Ə.Şükürlü göstərir ki, “Təsədüfi deyil ki, qədim türk yazılı abidələrində çıxışlıq halın qrammatik vəzifəsini əsasən yerlik hal yerinə yetirir. Ona görə də türkoloqlar belə bir ümumi fikrə gəlmişlər ki, qədim türk yazılı abidələrində və indiki türk dillərində işlədilən -dan, -dən, -dın, -din şəkilçisi -da, -də yerlik hal şəkilçisi əsasında yaranmışdır” [14, s. 89]. Ə.Şükürlünün -dan, -dən şəkilçisinin -da, -də şəkilçisindən yaranması haqqında fikrini doğru hesab edən Q.Kazımovun məsələyə münasibəti də maraqlıdır. Müəllif yazır ki, “Şumer dili materialları göstərir ki, -da, -də ilk növbədə çıxışlıq hala xidmət etmiş, sonralar yerlik halın funksiyasını öz üzərinə götürmüşdür. Deməli, “Dədə Qorqud” daha qədimdir. Bir halda ki, “Dədə Qorqud”da -da, -də çıxışlıq halın funksiyasını da yerinə yetirir, deməli, şumerə daha yaxındır” [s. 120].

Qədim türk yazılı abidələrində, ana kitabımız olan “Dədə Qorqud”da -da, -də, -ta, -tə şəkilçisinin həm çıxışlıq halı, həm də yerlik halı ifadə etməsi faktına əsaslanaraq belə bir qənaətə gələ bilərik ki, çıxışlıq hal bir çox tədqiqatçıların göstərdiyi kimi daha sonralar formalaşmamış, öz morfoloji göstəricilərini dəqiqləşdirmək istiqamətində tarixi təkamül yolu keçmişdir. Belə ki, -da, -də şəkilçisinin çıxışlıq hal funksiyasından tədricən yerlik hal

funksiyasına keçmə prosesi baş vermiş, həmin şəkilçinin yerlik hal funksiyasında işlənməsi tamamilə sabitləşmə prosesi xeyli müddət davam etmişdir. Bu mənada V.G.Kondratyevin yerlik hala yerlik-çıxışlıq hal adı verməsini də, müəyyən mənada, təbii qəbul etmək olar. Həmin hadisəni qədim və orta əsrlər Azərbaycan dili yazılı abidələrində də müşahidə edirik: Tüptüt kağınta bölün kəlti (KTşm 12). (Tibet xaqanından bölün gəldi) (Qədim türk yazılı abidələrində). Nərdə bildiñ bənim tutsaq olduğım. (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Sənin eşqində bu dəli könlüm,

Gah şam oldu, o gah pərvan. (*Qasimi-Ənvar*)

Barmağında şərbət içərkən mægər,

Bu qədəh içinə düşdü bixəbər. (“*Vərqa və Gülşah*”)

Maraqlıdır ki, “Yerlik halın çıxışlıq hal məzmununu ifadə etməsi İ.Həsənoğlunun Azərbaycan dilində yazılmış və XIII əsr nümunəsi kimi bizə gəlib çatmış qəzəlində də özünü göstərir:

Əzəldə canım içində yazıldı surəti məni,

Nə məni? Məniyi surət. Nə surət? Surəti dəftər” [11, s. 103].

S.Mehdiyeva bu gün Azərbaycan və tatar dili dialekt və şivələrində özünü göstərən bu dil faktının “Şəhriyar” dastanında da işləndiyini qeyd edərək aşağıdakı nümunəni təqdim etmişdir: Hər yerdə müjdəçilər yügürüb sövdagərə və onun arvadınə ki [10]” [8, s. 88].

Türk və run yazılarından fərqli olaraq orta türk dövrü yazılı abidələrinin hal sistemində yerlik və çıxışlıq halların ifadə formalarının fərqləndirilməsini ən mühüm keyfiyyət hesab edən Y.Əliyev orta türk dövründə yerlik halın -da, -de, çıxışlıq halın -dan, -den, -dın, -din əlamətləri ilə təmsil olunduğunu, yalnız “Qutadğu bilig”də -da, -de şəkilçilərinin həm yerlik, həm də çıxışlıq halı ifadə etdiyini göstərsə də [4, s.196], təqdim etdiyimiz dil faktları Azərbaycan dilində bu prosesin orta əsrlərdə də davam etdiyini göstərir. Qeyd edək ki, -da, -de şəkilçisinin çıxışlıq hal vəzifəsində iştirakı dilimizin Təbriz və Laçın şivələrində də müşahidə olunur: -Yox, ona görə ki biz Tehrandə gələnnən so:ra Təbrizdə ata:nam yanımızda bir də həmişə evdə Azərbaycan dili danışpla – Təbriz [9, s. 107]. Ölümdə qorxmuram, pis işdə qorxuram. Bulaxda gətiriflər bu suyu – Laçın [6, s. 189].

-da, -de şəkilçisinin tarixi dilimizdə maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də -anda, -əndə feili bağlama şəkilçisinin formalaşmasında iştirakıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dil materialları göstərir ki, abidədə -da, -de yerlik hal şəkilçisi feili sifətlərə qoşularaq -an, -ən feili sifətindən -anda, -əndə feili bağlama şəkilçisinin yaranma prosesini əks etdirir. Məsələn: “Ağ evim dikilində yurdu qalmış, qarıcıq anam olurunda yeri qalmış. Oğlum Uruz ox atanda puta qalmış [s. 44]” [2, s. 22]. Məsələ ilə bağlı Q.Kazımov yazır ki, “Bu misallardakı dikilində, olurunda, atanda sözlərini dik-il-in-də, ol-ur-un-da, at-an-da şəkildə kök və şəkilçilərə ayırmaq olar. Əvvəlki iki sözdə kökdən sonra işlənən -il və -ur feilin növ şəkilçiləridir, -in, -un, -an feili sifət, -da, -de isə yerlik halın əlamətidir” [7, s. 489].

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə “dikilində” sözü tikilən yerdə, “olurunda” sözü olan yerdə, “atanda” sözü isə atan yerdə və ya atan vaxtda kimi başa düşülür. Ona görə də həmin sözlərin tərkibindəki -da, -de şəkilçisi həmin dövr baxımından yerlik hal şəkilçisi hesab edilməlidir.

Y.Seyidov -anda, -əndə şəkilçili feili bağlamalarla bu tipli feili sifətləri fərqləndirmək üçün yazır: “Mən gələndə səni gördüm” cümləsində “gələndə” feili bağlamadır; “gəl” sözün kökü (feil), -əndə feili bağlama şəkilçisidir. “Bu gələndə maraqlı kitablar var” cümləsindəki “gələndə” sözü ismin yerlik halında olan feili sifətdir, “gəl” sözün kökü (feil), -ən feili sifət şəkilçisi, -də hal şəkilçisidir” [12, s. 354]. “Qeyd edək ki, bu forma “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili üçün xarakterik olmasa da, ona “Dastani-Əhməd Hərami”də təsadüf etdik:

Yaşı on yeddisində, kəndi məhrü,

Yüzün görəndə qalmaz idi qayğu” [2, s. 23].

Nəticə. Yuxarıda deyilənlər bir daha sübut edir ki, yerlik halın tarixi dilimizdə zəngin xüsusiyyətlərə malik olmuş, bugünkü struktur-semantik xüsusiyyətlərini sabitləşdirənə və günümüzə gəlib çıxana qədər maraqlı təkamül prosesi keçirmişdir. Göstərilənləri nəzərə alaraq belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, yerlik hal dilimizin hal sistemində ən qədim hallardan biri olmuş, tarixi abidələrimizdə həm müasir dilimizdə özünü göstərən -da, -de morfoloji göstəricisi, həm qədim şumer dilində olduğu kimi, -a, -ə şəkilçisi və digər morfemlərlə ifadə olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Başirov K. Oğuz qrupu türk dillərində qrammatik morfemlər. Bakı, Elm və təhsil, 2009, 234 səh.
2. Ergin (Qəhrəmanova) Yegana. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında feilin təsriflənməyən formaları. Bakı, 2011. 134 səh.
3. Eyvazova R. XV əsr Azərbaycan dilində hal şəkilçiləri haqqında. Kişvəri “Divan”ının materialları əsasında. AZ.SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası. Bakı, 1974. № 2. səh. 61-69
4. Əliyev Y. Qədim türk ədəbi dilindən orta əsrlər türk ədəbi dilinə (türki) keçid dövrü. Filologiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı, 2010
5. Əsgər R. Qutadğu-bilig. Bakı, Elm, 2003, 320 səh
6. Əsgər R. Mahmud Kaşğarlı və onun “Divani-lügət-it türk” əsəri. Bakı, MBM, 2008. 432 səh.
7. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, Təhsil, 2003, 584 səh.
8. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). Bakı, Elm, 1991, 136 səh.
9. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin qrammatik kateqoriyaları. Bakı, Elm, 2003, 255 səh.
10. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2008. 240 səh.
11. Rzaeva Z. Məhəmməd Əmaninin dilində hal kateqoriyasının bəzi xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1973, № 4. səh. 98-106
12. Seyidov Y. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı, 2002. 396 səh.
13. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, 424 səh.
14. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, Maarif, 1993. 336 səh.

Key words: Sumerian, case category, local case, Azerbaijan, written monuments

Ключевые слова: шумерский, падежная категория, локальный падеж, Азербайджан, письменные памятники.

Peculiarities of locality in ancient and medieval written monuments of the Azerbaijani language

Summary

When examining the ancient and medieval written monuments of the Azerbaijani language, a number of characteristic features of the category of case emerge, which are archaic for our modern literary language. Although the characteristic features of individual cases of the noun, including the locative case, manifested in the ancient times of our language, were analyzed in one or another direction in the conducted scientific research and studies, these studies were not of a systematic nature, and were often satisfied with general approaches. However, the locative case attracts attention with its rich morphological-syntactic and semantic features in the ancient case system of our language, which are not found in our modern literary language. On the other hand, the language facts related to the case category were explained only on the basis of written examples of the classical literature of the Azerbaijani language and ancient Turkish written monuments. Because the numerous correspondences and similarities of the Sumerian language with the Azerbaijani language, like the ancient Turkic language, prove the origin of these languages.

Taking into account what has been said, the characteristics of the development of the local case in the language of our ancient and medieval written monuments were analyzed based on the creativity of our classics from "Kitabi-Dade Gorgud" to the present day and explained on the basis of linguistic facts.

Особенности местности в древних и средневековых письменных памятниках азербайджанского языка

Резюме

При рассмотрении древних и средневековых письменных памятников азербайджанского языка выявляется ряд характерных особенностей категории падежа, архаичных для нашего современного литературного языка. Хотя характерные особенности отдельных падежей имени существительного, в том числе и местного падежа, проявившиеся в древности нашего языка, анализировались в том или ином направлении в проводимых научных исследованиях и исследованиях, эти исследования не носили систематического характера, а часто удовлетворялись общими подходами. Однако в древней падежной системе нашего языка локативный падеж привлекает внимание своими богатыми морфолого-синтаксическими и семантическими особенностями, которые не встречаются в нашем современном литературном языке. С другой стороны, языковые факты, относящиеся к падежной категории, объяснялись только на основе письменных примеров классической литературы азербайджанского языка и древнетюркских письменных памятников. Потому что многочисленные соответствия и сходства шумерского языка с азербайджанским, как и древнетюркским языком, доказывают происхождение этих языков.

С учетом сказанного на основе творчества наших классиков от «Китаби-Даде Горгуд» до наших дней были проанализированы и объяснены особенности развития местного падежа в языке наших древних и средневековых письменных памятников. основе языковых фактов.

RƏYÇİ: dos. S.Abbasova

İradə İnayət qızı Şəmsizadə⁷

A.DİVANBƏYOĞLUNUN METODİKİ GÖRÜŞLƏRİ

XX əsr Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı tarixində xüsusi rolu olan ziyalılarımızdan biri də A.Divanbəyöglü idi. Onun tam adı Abdulla bəy Sübhənverdixanov idi. Divanbəyöglü onun təxəllüsü idi. Divanbəyöglü ədəbiyyat tariximizdə alim, nasir, müəllim və metodist kimi tanınmışdır. Qori müəllimlər seminariyasında təhsil alan maarifçi bir çox bədii əsərlər yazsa da, həm pedaqoji, həm də metodiki işlər də görmüşdür. Belə ki, o, “Yeni məktəb” adlı pedaqoji əsər yazmış, lakin onu çap etdirə bilməmişdir. Onun metodiki görüşlərinin formalaşmasına təhsil aldığı seminariyanın, eləcə də işlədiyi məktəblərin böyük rolu olmuşdur. Belə ki, o, 1903-cü ildə Qori müəllimlər seminariyasını bitirərək Ceynam və Batumi vilayətinin Xertivissi məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Daha sonra o Bakıya gəlib “Rus-tatar” məktəbində müəllimlik etmişdir. O, “Nicat”, “Nəşri-maarif” cəmiyyətlərinin tədbirlərində yaxından iştirak etmiş, hər zaman savadsızlığın ləğvi üçün çalışmışdır. 1903-cü ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayan A.Divanbəyöglü 1936-cı ildə vəfat etmişdir. O, 33 il pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş, xalqın savadlanması üçün dayanmadan mübarizə aparmışdır. Bu məqsədlə A.Divanbəyöglü yazır ki, “*ölkədəki geriliyi və savadsızlığı aradan qaldırmağa kömək etmək məqsədi ilə o, 1920-ci ilin iyul ayında N.Nərimanova xüsusi ərizə ilə müraciət edib xalq maarifi sahəsində işləmək arzusunda olduğunu bildirir. N.Nərimanov Divanbəyöglünü hələ 1905-ci ildən savadlı və bacarıqlı bir müəllim kimi tanıyırdı. Nərimanov onu xüsusi zamanatla Xalq Maarif Şöbəsinin sərəncamına göndərir*” (1, s. 5).

A.Divanbəyöglü yaradıcılığında qadın azadlığına da xüsusi diqqət yetirmiş, onların insani hüquqlardan məhrum edildiyini can yanğısı ilə dilə gətirmişdir. Görkəmli ədib onlara kişilərlə bərabər hüquq və azadlıqların verilməsinin tərəfdarı olmuş, qadınların təhsil almaq hüququnu daim dilə gətirmişdir. Bu haqda A.Bayramoğlu yazır ki, “*qeyd edək ki, XIX əsrin sonları, XX əsrin əvvəllərində ictimai və ədəbi fikirdə qadın hüquqsuzluğunun aradan qaldırılması və qadınların günün tələbləri səviyyəsində təhsil və tərbiyə almaları məsələsi bütün ciddiyyəti ilə ortaya atılmışdı. Çünki cəmiyyətin və millətin yarısını əhatə edən ən vacib keyfiyyətlərə malik bir hissəsinin – qadınların savadlanaraq cəmiyyətin əsas hərəkətverici qüvvələrindən birinə çevrilməsi məsələsi həll edilmədən milli tərəqqi arzularının həyata keçəcəyinin mümkünsüzlüyü başa düşülürdü. Ancaq problemin həlli yolunda güclü maneələrin olduğu və həmin maneələrin milli-ictimai düşüncə adət və məişətdə dərin kök saldığı və hər hansı yeniliyə müəhəzəkarcasına, qətiyyətlə müqavimət göstərdiyi, yeni ruhlu qüvvələrin isə sosial-mədəni mühitdə hələ son dərəcə ehtiyat, şübhə və xof qarışıq təlaşla qarşılandığı da nəzərdən qaçmırdı*” (2, s. 82).

Maarifçi alim öz yaradıcılığında müxtəlif problemlərə toxunsa da hər zaman pedaqoji və metodiki görüşləri ilə seçilmişdir. Bu onun yazdığı “İlan” hekayəsində də aydın görünür. Hekayədə o uzaqgörən metodist kimi uşaqlara məsləhətlər verir, onları bilikli, savadlı olmağa səsləyir. Belə ki, hekayəni yazarkən müəllif onu uşaqların başa düşəcəyi şəkildə sadə dillə yazmış, əsl pedaqoq kimi onlara məsləhət vermişdir. Hekayədə ədib uşaqlara məsləhət edir ki, təbiət və həyat hadisələrinə daha aydın şəkildə yanaşsın, daha məntiqli və diribaş olsunlar. Bütün bunların da qazanılan biliklə əldə ediləcəyini dilə gətirir. Hekayədə maarifçi alim ilk növbədə köhnə adət və etiqadlara qarşı çıxır. O bu hekayəni daha çox uşaqlar üçün yazmış, ona görə də hər məsələnin həllində onlara məsləhət vermişdir. Hekayədə qeyd olunur ki, guya ilanın yeddi yoldaşı var. Əgər kimsə ilanın birini öldürərsə, qalan altı yoldaşı həmin adamı izləyəcək və imkan tapıb onu sancacaqdır. İlanı öldürən adam ya daim diqqətli olmalı özünü qorumalı, ya da yoldaşlarını da öldürməlidir ki, onlar qisas almasınlar. Yazıçı bunu diqqətə çatdırmaq istəyir ki, insanlar ayıq olmalı, boş-boş etiqadlara inanmamalıdır. Uşaqları oxumağa təhsil almağa səsləyən A.Divanbəyöglü onları köhnə etiqadlardan uzaqlaşmağa səsləyir. Hekayədə elə adamlar da vardır ki, onlar bu etiqadlara inanmır, onu boş və mənasız hesab edirlər. Belə insanlar təhsil almasalar da həyat təcrübəsindən çox şey əldə edirlər. “*Hekayədə Kazım adlı bir nökr təsvir olunur. Kazım savadsız, elmsiz, yüksək mühit və zövqdən uzaq bir iş adamıdır. Ancaq həyat, iş, məişətin özü Kazımı Aslan bəydən də, Huri xanımdan da ayıq, həqiqətçi etmişdir. Heç kəs onu bu etiqada inandıra bilmir. O, xanımın uşağını xilas etmək üçün ilanı öldürmüşdür və hər zaman, harada olur olsun, gördüyü ilanı öldürür. Kazım çox sadə və ona görə də doğru düşünür. İlan zəhərli, ziyankar heyvandır. Hər kəsin vəzifəsi ilanı öldürməkdir. Huri xanım isə ilan öldürəndən sonra həyəcan keçirir. İlanın yoldaşlarının “intiqa” alacağını düşünür*” (3, s. 494). Yazıçı bununla oxucularına çatdırmaq istəyir ki, köhnə adətlərdən əl çəksinlər, daim həyatdan nəse öyrənsinlər. Kazım savadsız da olsa Huri xanımın bu hərəkətinə gülür. “*Vallah xanım, ömründə yüzdən artıq qızıl ilan, qara ilan öldürmüşəm... Bax yenə salamətəm. Öldürəndə məni çalıb öldürəcəklər... Huri xanım:*

- Səbəb bu ki, Əhməd səbəb olmasa, sən də öldürməzdin.

- İlan miravoy sudya deyil ki, səbəb axtara. Biz də mən ilanı səbəbsiz, rast gələndə öldürürəm. Heç çomağı olardan əsirgəmirəm. İlanın ağına da lənət, qarasında da. Hamısı bir kafirdir. Səbəbin istəsələr bu da mənim səbəbim” (4, s. 306).

O öz fikir və ideyalarını bədii əsərlərində dilə gətirmiş, pedaqoji görüşlərini təsvir etmişdir.

O, hər zaman xalqın maariflənməsi yolunda var gücü ilə çalışmış ona bu imkanı daha çox Bakı ədəbi mühiti vermişdir. Fəaliyyəti üçün geniş imkanlar yaradan bu mühit ədibi əməli fəaliyyətə başlamağa sövq etdi.

⁷ BDU-nun Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi metodikası kafedrasının dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Abdulla bəy Divanbəyoğlunun geniş xidmətlərindən biri də milli məktəblərin yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, o “Rus-tatar” məktəblərinin sayını artırmaq niyyətində olmuş, eyni zamanda bir metodist kimi həmin məktəbin dərslərlə təmin olunması üçün çalışmışdır. Maarifçi xadim bədi yaradıcılıqla məşğul olmaqla yanaşı təlim-tərbiyə işlərini də davam etdirmişdir. Divanbəyoğlunun mühüm xidmətlərindən biri də “Rus-tatar” məktəblərini bitirən azərbaycanlı uşaqların təhsillərini davam etdirmək ehtiyacını təmin etmək oldu. O, digər ziyalılarla birgə bu yolda çox böyük zəhmət çəkmiş və istəyinə nail olmuşdur. Görkəmli ədib öz fəaliyyətini müxtəlif sahələrdə davam etdirirdi. Belə ki, o, davamlı olaraq qəzet və jurnallarda da çıxış edir, xalqın maariflənməsi, azərbaycanlı şagirdlərin təhsil almağa həvəslənməsi üçün çalışırdı. Bunun üçün A.Divanbəyoğlu o dövrdə məşhur olan “Dəbistan” jurnalında çıxışlar edirdi. İ.Bektaş bu haqda yazır ki, “1906-cı ildə görkəmli maarifpərvər ziyalı Əli İsgəndər Cəfərzadənin təşəbbüsü ilə böyük çətinliklərdən sonra “Dəbistan” jurnalı nəşr olunur. A.Divanbəyoğlu da ilk gündən başlayaraq jurnal səhifələrində çıxış edir. O zaman məktəblilərin sinifdənkənar oxusu üçün lazımı qədər bədi ədəbiyyatın olmamasını nəzərə alaraq jurnal səhifələrində təbiət və cəmiyyət haqqında təsəvvür oyadan maraqlı hekayələr çap olunurdu. Abdulla bəy Divanbəyoğlunun da jurnalda çap olunan “İlan”, “Fəhlə” hekayələri o zaman uşaqların ən çox sevdiyi, dönə-dönə oxuduqları əsərlərdəndir” (5, s. 11).

“Dəbistan” jurnalı bağlandıqdan sonra da ədib publisistik fəaliyyətini davam etdirmiş, xalqın maariflənməsi üçün səylə çalışmışdır. Onun mətbuatda çap etdirdiyi məqalələr daha çox təlim-tərbiyə ilə bağlı idi. Maarifçi alimin ən böyük xidmətlərindən biri də xalqın yoxsulluq təbəqəsi üçün dərslər keçməsi idi.

Görkəmli metodist ana dilinin məktəblərdə tədris olunmasına hər zaman diqqət yetirmiş, bunun üçün hətta müəllimlər hazırlamaqla da məşğul olurdu. “1912-1913-cü illərdə Bakıda ibtidai məktəb müəllimlərini hazırlayan ikiillik kurs açılır. Həmin kursun təşkilində məqsəd ana dilini tədris etmək üçün yüksək səviyyəli müəllimlər hazırlamaq idi. Çünki o zaman “Rus-tatar” məktəbində savadlı kadrlar olmadığına görə ana dili fənləri zəif tədris edilirdi. Bu da məktəblərin nüfuzdan düşməsinə səbəb olurdu. Məktəblərin əvvəlki hörmətini bərpa etmək məqsədi ilə kadrlar hazırlamaq işinə Abdulla bəy cəlb olunur” (5, s. 12).

Yaşadığı dövrdə A.Divanbəyoğlu məşhur və savadlı müəllim kimi tanınırdı. Ona görə də onu məktəblərdə dərs deməyə dəvət edirdilər. XX əsrin əvvəllərində Bakıda təhsil sahəsində bir canlanma müşahidə olunurdu. Ölkənin müxtəlif yerlərindən Bakıya oxumağa gələnlərin sayı artmışdı. Məktəblərin də sayında artım müşahidə olunurdu. “İbtidai məktəblərin sayı çoxalmışdısa da natamam orta məktəblərin sayı artmamışdı. Vaxtilə maarifpərvər ziyalıların təşəbbüsü ilə yaradılmış ikinci dərəcəli şəhər məktəbi təhsil təhsil almaq istəyənlərin tələbatını təmin etmirdi. İkinci dərəcəli yeni bir məktəbə ehtiyac var idi. 1916-cı ildə müəllim və məşhur bəstəkar Müslüm Maqomayev Bakıda ikinci dərəcəli yeni məktəb açmağa təşəbbüs göstərir. Orada dərs demək üçün dəvət olunan ən yaxşı müəllimlər sırasında Divanbəyoğlu da var idi. M.Maqomayev xüsusi ərizə ilə o zaman Bakı quberniyası Dağıstan vilayəti məktəblərinin nazirinə müraciət edib Abdulla bəyin orada işləməsinə icazə verməsini xahiş edib” (5, s. 13-14).

A.Divanbəyoğlunun pedaqoji fəaliyyəti bununla məhdudlaşmırdı. Belə ki, o həm də təhsillə bağlı müxtəlif vəzifələrdə çalışmışdır. Məktəb inspektoru, pedaqoji müəssisələrdə pedaqoji şöbə müdiri və s.

Ədib yaradıcılığında hər zaman yeniliyə, qadın azadlığına, maarifçiliyə önəm vermiş, bunlar onun yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Belə əsərlərdən biri də “Əbdül və Şahzadə” povestidir. Əsərdə yazıçı iki tip insanları bir-biri ilə qarşılaşdırır. Birinci qrup keçmiş qayda-qanunlara qarşı çıxır, ikinci qrup isə bunların əksinə olaraq yeni qayda-qanunların əleyhinədir. Birinci qrupdakı insanlar Avropada təhsil almışlar və elmin, təhsilin tərəfdarıdır. Digər tərəfdən povestdə A.Divanbəyoğlu yaşadığı dövr üçün ən aktual məsələdən bəhs etmiş, qadın hüquqsuzluğunun acı nəticələrini qeyd etmişdir. Görkəmli maarifçi ürək ağrısı ilə təsvir edir ki, hətta təhsil almış bəzi ziyalılarımız da qadınların hüquqsuzluğuna qarşı çıxır. Amma yazıçı bəzi obrazları təsvir edərkən onların qadın azadlığına qarşı çıxmadığını, onlara azadlıq verilməsinin tərəfdarı olduğunu dilə gətirmişdir. Əsərdə Nazlı xanımın dili ilə arzuladığı tərbiiyə sistemini təsvir edən nasir yaşadığı dövrdə tərbiiyə sistemində problemlərin olduğunu obrazların dili ilə təsvir etmişdir. “Nisə xanımla Əbdül arasında həyat, cəmiyyət, qadın taleyi və s. məsələlər haqqında ciddi mübahisə və söhbətlər olur. Əbdül Nisə xanımın taleyi barədə dərinlən düşüncə, onun vəziyyətinə ürəkdən yanır. Əbdül başa düşür ki, Nisə xanım arzu etdiyi şəkildə tərbiiyə edilsə və sərbəst yaşasa, cəmiyyət üçün yararlı və faydalı bir adam ola bilər” (5, s. 28). Ümumiyyətlə, ədib daim yaradıcılığında güclü və gücsüz insanları qarşılaşdırır, bəzən ürək ağrısı ilə savadlı, istedadlı insanların həyatda heç bir uğur qazana bilməməsindən bəhs edir. Lakin o, ümitsizliyə qapılmır uşaqlara nəsihət edir ki, bərabərsizlik nədən yaranır, onun səbəbi nədir, bunu anlayın başa düşmək lazımdır. O, zülm və işgəncələrin cəmiyyətdəki güclü və gücsüzlərdən yarandığını ürək ağrısı ilə şagirdlərinə çatdırır.

Müxtəlif pedaqoji sahələrdə və vəzifələrdə çalışması ona imkan verirdi ki, ölkənin müxtəlif regionlarına getsin orada da metodiki işlər həyata keçirsin və öz tövsiyələrini versin. Bu vəziyyəti düzgün qiymətləndirən A.Divanbəyoğlu tez-tez rayonlara gedir orada məktəblərin, digər təhsil müəssisələrinin işi ilə yaxından tanış olurdu. O, təhsilin səviyyəsini qaldırmaq üçün yeni-yeni tədbirlər həyata keçirməyə başladı.

Qeyd edilənləri nəzərə alaraq görkəmli metodist, pedaqoq A.Divanbəyoğlunun metodiki işlərini belə qruplaşdırma bilirik:

- 1) Mətbuatda, bədi əsərlərində öz əksini tapan metodiki fikirlər;
- 2) Müxtəlif əmək fəaliyyətində həyata keçirdiyi metodiki işlər.

Görkəmli pedaqoq və metodistin bu iki sahə üzrə fəaliyyəti davamlı şəkildə olmuş, bir-birini tamamlamışdır. O, müxtəlif qəzet və jurnallarda – “Şərqi-rus”, “Günəş”, “Dəbistan”, “İqbal”, “Həqiqət”, “Haqq yolu”, “Yeni həqiqət”

və s. davamlı olaraq çıxış etmişdir. Təsadüfi deyildir ki, A.Divanbəyoğlunun uşaqlar üçün qələmə aldığı “İlan” və “Fəhlə” hekayələri “Dəbistan” jurnalında çap olunmuşdur.

İkinci mühüm cəhət isə onun ardıcıl olaraq pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olması, həm də yeni dərslərin, məktəblərin açılmasına ciddi cəhdlə çalışmasıdır.

Görkəmli pedaqoq uşaqlara məsləhət verərək cəmiyyətdən kənar qaçmamağı, meşələrdə, dağlarda gəzsə də insanlar olan yerdə yaşayıb öz amallarını həyata keçirməyi məsləhət bilmişdir.

A.Divanbəyoğlu yaradıcılığına nəzər salsaq aydın olur ki, o daim xalqın maariflənməsi, düzgün tərbiyə alması üçün hər zaman yorulmadan çalışmışdır. O, yalnız ədəbiyyat sahəsi ilə kifayətlənməmiş ölkəmizin coğrafiyasına, tarixinə yaxından bələd olmuşdur. Dərin biliyi, yüksək metodiki görüşləri ilə tanınan ziyalının irəli sürdüyü fikirlər indi də öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- 1) Divanbəyoğlu, A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 184 s.
- 2) Bayramoğlu, A. Maarifçi pedaqoq. Azərbaycan məktəbi jurnalı, Bakı: 2016, № 4, s. 78-84
- 3) Cəlal, M. Hüseyinov, F. Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 560 s.
- 4) Cəlal, M. Azərbaycanda ədəbi məktəblər (1905-1917). Bakı: Ziya-Nurlan, 2004, 391 s.
- 5) Bəktaş, İ. Abdulla bəy Divanbəyoğlu. Bakı: Gənclik, 1984, 160 s.

Açar sözlər: A.Divanbəyoğlu, metodiki görüşlər, pedaqoji fikirlər

Ключевые слова: А.Диванбейоглу, методические мировоззрение, педагогические идеи

Key words: A.Divanbeyoglu, methodological outlook, pedagogical ideas

A.Divanbəyoğlunun metodiki görüşləri

Xülasə

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında yeni fikirlərin formalaşdığı dövrdür. Bütün həyatı boyu öz xalqın maariflənməsi üçün çalışan yazıçılardan biri olan A.Divanbəyoğludur. O, Azərbaycan maarifini, mədəniyyətini tərəqqi etdirmək istəyənlərdən biri idi. Yazıçı uşaqların tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın çox mühüm rol oynadığını qeyd etmiş, şeirin, bədii nümunələrin, eləcə də folklor nümunələrinin roluna xüsusi əhəmiyyət vermişdir. O, hər zaman qadın azadlığını dilə gətirmiş, qadınların hüquqsuzluğundan şikayətlənmişdir. Abdulla bəy Azərbaycan maarifini, mədəniyyətini tərəqqi etdirmək istəyənlərdən biri idi. O, Azərbaycan məktəblərini yeni, daha mükəmməl dərslərlə təmin edilməsini irəli sürmüşdür. Köhnə dərslər üslub baxımından, məzmun cəhətdən yeni tələbləri ödəmirdi. Bunu düzgün qiymətləndirən A.Divanbəyoğlu yeni dərslərin çap olunmasının tərəfdarı idi. O, yorulmadan xalqın gələcəyi üçün çalışmış, mətbuatda tez-tez çıxış etmişdir. Bununla yanaşı o, pedaqoq kimi də çalışmış, təlim-tərbiyə proseslərində yaxından iştirak etmişdir. A.Divanbəyoğlu şagirdlərinə Azərbaycanın zəngin təbiətini, tarixi keçmişini öyrənməyi tövsiyə etmiş, həyata açıq gözlə, elmlə baxmağı tövsiyə etmişdir. Xalqın gələcəyi üçün çalışan ədib onun parlaq gələcəyi üçün daim mübarizə aparmışdır.

Методические мировоззрение А.Диванбейоглу

Резюме

Начало XX века-время формирования новых идей в Азербайджанской литературе. Один из писателей, всю жизнь работавший на просвещение своего народа, А.Диванбейоглу. Он был одним из тех, кто хотел продвигать азербайджанское Просвещение, культуру. Писатель отметил, что художественная литература играет очень важную роль в воспитании детей, придавая особое значение роли поэзии, художественных образцов, а также образцов фольклора. Он всегда выражал женскую свободу, жаловался на бесправие женщин. Абдулла Бек был одним из тех, кто хотел продвигать азербайджанское Просвещение, культуру. Он предложил обеспечить азербайджанские школы новыми, более совершенными учебниками. Старые учебники не отвечали новым требованиям по стилю, по содержанию. Правильно оценил это А.Диванбейоглу был сторонником издания новых учебников. Он неустанно работал на будущее своего народа, часто выступал в прессе. Наряду с этим он работал педагогом, принимал активное участие в учебно-воспитательных процессах. А.Диванбейоглу рекомендовал своим ученикам изучать богатую природу, историческое прошлое Азербайджана, смотреть на жизнь открытыми глазами, наукой. Работая на будущее своего народа, мудрец постоянно боролся за его светлое будущее.

Methodical outlook of A.Divanbeyoglu

Summary

The beginning of the XX century is the time of formation of new ideas in Azerbaijani literature. One of the writers who worked all his life for the enlightenment of his people, A.Divanbeyoglu. He was one of those who wanted to promote Azerbaijani Enlightenment and culture. The writer noted that fiction plays a very important role in the upbringing of children, attaching special importance to the role of poetry, artistic samples, as well as samples of folklore. He always expressed women's freedom, complained about the disenfranchisement of women. Abdullah Bey was one of those who wanted to promote Azerbaijani Enlightenment and culture. He proposed to provide Azerbaijani schools with new, more advanced textbooks. The old textbooks did not meet the new requirements in style and content. A.Divanbeyoglu correctly assessed this and was a supporter of the publication of new textbooks. He worked

tirelessly for the future of his people, often spoke in the press. Along with this, he worked as a teacher, took an active part in educational processes. A Divanbekoglu recommended his students to study the rich nature, the historical past of Azerbaijan, to look at life with open eyes, with science. Working for the future of his people, the sage constantly fought for his bright future.

Rəyçi: dos. T.Əliyev

Yeganə Əli qızı Xanlarova⁸
NƏRİMAN HƏSƏNZADƏNİN NƏSRİ

N.Həsənzadə yaradıcılığını üç istiqamətdə davam etdirir:

1. Lirik şair; Onun lirikası incə, zərif hissələrdən toxunmuşdur. “Bu dünya nərdivandır”, “Dünyanın ən sakit yeri”, “Məhəbbət” və s. şeirləri şairin yaradıcılığında maraqlı seçmələrdir.
2. Epik-dramatik poemalar; “Zümrüd quşu”, “Kimin sualı var?”, “Nəriman”, “Qız ürəyi” və s. epik-dramatik poemalarında tarix və müasirlik yüksək bədii həllini tapmışdır.
3. Mənzum dramlar; “Atabəylər”, “Bütün Şərq bilsin”, “Pompeyin Qafqaza yürüşü” və s. dram əsərlərində də bu cəhəti görürük.

Bunlardan başqa N.Həsənzadə olduqca dəyərli ədəbi-tənqidi, publisist məqalələr müəllifi kimi də geniş oxucu auditoriyasına malikdir. Nəriman Həsənzadənin tərcümeyi-halında da mərdanə və şairanə bir kövrəklik və müdriklik yaşayır. Bu mənada Nəriman Həsənzadənin lirikası ilə xarakteri, sənəti və ömür yolu bir-birini üzvi surətdə tamamlayır. N.Həsənzadə sözə, sənətə, fikrə, düşüncəyə dəyər verən böyük sənətkardır.

Nəriman Həsənzadə nəsr sahəsində xeyli əsərlər yazmayıb. Onun nəsr yaradıcılığına xırda hekayələrini və “Nabat xalanın çörəyi” povesti nümunə gətirə bilərik. Şeirləri, poeziyası, poemalarında böyük sənətkarlıq qabiliyyəti göstərən şairə Nabat xalanın çörəyi” povesti də böyük şöhrət qazandırb.

Maraqlıdır ki, “Nabat xalanın çörəyi” povesti geniş ictimai maraq doğuraraq geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilmiş, əsər bir sıra xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. Müəllif povestin həm yazılmasında, həm də nəşrində görkəmli tənqidçi-ədəbiyatşünas, professor Akif Hüseynovun xidmətlərini qeyd edir: “Əslində bu əsəri Akif Hüseynov üzə çıxardı. Bəlkə də heç vaxt yazılmayacaqdı”... Avtobiografik məzmununa malik “Nabat xalanın çörəyi” povesti yalnız böyük bir şairin cəmiyyət üçün həmişə maraqlı olan tərcümeyi-halı ilə tanışlıq imkanı verdiyi üçün deyil, həm də dövrün kiçik bir fəhlə qəsəbəsindəki insan münasibətlərini yüksək səmimiyyətlə təsvir etməsi, həyatın bilavasitə özündən gələn canlı və təbii xarakterlər təqdim etməsi ilə maraqlıdır.

Əsərdə hər obrazın daxili dünyasını xüsusi incəliklə yarada bilən müəllif “Nabat xalanın çörəyi”ndə elə məqamlara, epizodlara müraciət edir, elə təfərrüatlar verir ki, adi insanların gördükləri işlərin nə qədər qeyri-adi, nə qədər tarixi olduğuna inanmamaq, sadəcə, mümkün deyil...

Povestdə Nəriman Həsənzadənin fikir dünyası, fikir fəlsəfəsi əsər boyu davam edir. Moskvada bir otaqda aspirantura oxumaq üçün tələbə yoldaşı olan, sonralar xalq şairi Xəlil Rza Ulutürk hələ gənclik illərindən N.Həsənzadənin düşündürücü qələmi olduğunu yaqın etmiş və yazmışdı: “Nəriman Həsənzadə fikir və mənə şairidir... Həyatda son dərəcə zərif, incə, həssas və bəzən həddindən artıq həlim, yumşaq tanıdığımız Nəriman Həsənzadə bədii yaradıcılıq aləmində kompromis tanımır. O, son dərəcə mərd və prinsipialdı...” (3, s. 1).

“Nabat xalanın çörəyi povesti” səmimiyyət üzərində yazılmış bir əsərdir. Nəriman Həsənzadənin danışq tərzində də səmimiyyət qabarıq müşahidə olunur. Danışq tərzindəki səmimi etiraflar, həzinlik, axıcılıq, kövrəklik şairin lirikasında olduğu kimi, nəsrinə də siraət edib. Ümumiyyətlə Nəriman Həsənzadənin yaradıcılığını oxuduqca sanki bütün sözlər musiqi notu üstündə köklənmişdir. N.Həsənzadə həyata və insanlara, bəşəriyyətə xüsusi humanizm ideyasını əsərlərindəki obrazların simasında yarada bilib. Oxucu hadisələrə hissiz-həyəcansız yanaşa bilmir. Gah sevinir, gah kövrəlir. Bütün bu hadisələrin mərkəzində Qiyam obrazı dayanır. Qiyam Nəriman Həsənzadənin prototipi kimi səciyyələnir. Nəriman Həsənzadənin tərcümeyi-halında da mərdanə və şairanə bir kövrəklik və müdriklik yaşayır. Müəyyən epik cizgilər Nəriman Həsənzadənin şeirlərində müşahidə edilməkdədir. Əvvəla, şairin təhkiyəsində epik üsulun əlamətləri vardır: “Mən səni sevəndə yaz havasıydı”; “Evimdə piano çalınmır nə zamandı”; “Şəhərdən ayrılıb mən bağa gəldim”; “Sən baxdın həsrətlə, həsədlə mənə” və sair. Lakin Nəriman Həsənzadə ifadə etdiyi epik anı dərhal poetik cəhətdən mənalandırmaqla lirikanın içində əridir. Buna görə də epik əlamət təsvirçiliyə aparmayıb, lirikanı zənginləşdirən keyfiyyətə çevrilir. Hətta şairin bəzi şeirləri müəyyən həyat hadisəsinin, müşahidə olunmuş konkret bir vəziyyətin lirik baxımdan mənalandırılmış epik lövhəsi təsiri bağışlayır. Amma şairin təqdimatında həmin epik lövhə insanı heyran edəcək, həyəcanlandıracaq və düşündürəcək qədər lirik bir obraz səviyyəsinə yüksəlir.

Məlumdur ki, Nəriman Həsənzadə özünü şair kimi təsdiq edib. Lakin onun pyeslərində ortaya qoyduğu sənətkarlıq qüdrətinə nəsr əsərlərində də rast gəlmək olur. Nəriman Həsənzadənin son dövrlərdə 7 cildlik Seçilmiş əsərləri çap olundu. Onlardan birinci cildə şairin şeirləri, ikinci cildə poemaları, üçüncü cildə pyesləri, dördüncü cildə nəsr, beşinci cildə elmi əsərləri, altıncı cildə publisistik əsərləri, yeddinci cildə isə məktublar, tərcümələr, aforizmləri daxil edilmişdir. Nəriman Həsənzadənin dördüncü cildə daxil edilmiş nəsr əsərlərinin içində “Nabat xalanın çörəyi”

⁸ Bakı Dövlət Universiteti Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. y.q.87@mail.ru

povesti və kiçik həcmli hekayələri daxil edilmişdir. Göründüyü kimi, Nəriman Həsənzadə nəsr sahəsində yazdığı əsərlər say etibarilə azlıq təşkil edir. Lakin “Nabat xalanın çörəyi” povestinin ona gətirdiyi şöhrət heç də yazıçılara hansısa əsərinə görə qazandığı şöhrətdən az deyil. “Nabat xalanın çörəyi” rus, gürcü, türk, çex dillərinə tərcümə edilib (2, s. 235).

Povestdə görünən əsas mövzu, demək olar, məhəbbətdir. Povestdə bir gəncin – Qiyamın dünyaya gəldiyi ilk anından hər günü, gündəliklərini izləmək olur. Qiyam bir yaşında ikən atasını itirir. Və bununla da Qiyamın həyatının çətin günləri başlanır. O anası ilə tənha qalır. Anası Nabat xala ona həm ata, həm də ana olur. Qiyam həmişə kasıb dolanıblar. Nabat Alməhəmməd kişinin ailə qurduğu ikinci qadın idi. Qəribəsi bu deyil. Qəribə görünən budur ki, Nabatın iyirmi dörd yaşında, Alməhəmməd kişinin altmış iki yaşında olubmuş. Bəs bu dəfə Alməhəmməd kişinin ailə qurmasına səbəb olan nə imiş? Məhəbbət! Verdiyimiz bu cavabı elə povest başlayan kimi duymaq olur. Atası Alməhəmməd kişinin Nabata yazdığı məktubdan oxuduqlarımız belədir: “Nabat, həm istəyirəm gəlib yanımda otursan, həm də istəyirəm buraya heç gəlməyəsən. Axı mən də insanam. Hamı eyni düşünür. Böyük qızımın yaşından, Nabat. Sənin də iyirmi dörd yaşın var, onun da. Mən bu il altmış ikini adlayıram. Toya, yasa səninlə birlikdə gedə bilmirəm. Bəlkə, sən daha çox xəcalət çəkirən. El ağzı zurnadı. Düşdün dilinə qurtardı. Onsuz da qohumlarım, doğmalarım səni evə gətirəndən sonra məndən üz döndəriblər. Onları başa salmağa nə hövsələm var, nə vaxtım. Sən öz yaşına uyğun geyinmək istəmirən. Amma mən o parçaları sənə almışam. Tikdir deyirəm, tikdirmirən. Mənə yaraşmaq, bir az yaşlı görünmək istəyirən. Bilmirəm, bir yerdə nə qədər yaşayacağıq. Bəlkə, səni tək qoyub gedəcəyəm. Bəlkə məndən sonra sənin vəziyyətin çətinləşəcək. Hamı səndən üz döndərəcək. Nə deyim, belə olacaqsız, mənə bəxtimin gözü kor olsun.

Bir para adamlar nə məni, nə də mənə sənə dediklərimi başa düşə bilirlər. Bunun üçün dönüb mən olmalıdırlar. Amma bütün ürək sözlərimi, onu bilirəm ki, çox demək istəmişəm. Demək istəmişəm ki, sən mənə qismətimə çıxmısan. Amma bir az gec. Ürəyim dillilik eləsə də, dilim ürəksiz olub. Səni də...” (2, s. 13). Atası Alməhəmməddən anasına –Nabata yadigar qalmış bu yarımçıq məktubu oxuyarkən məlum olur ki, sevginin yaşı yoxdur. Povestdə Alməhəmməd kişinin adı çəkilir. Qiyam onun haqqında sadəcə xatirələrində yazır. Amma povestin əsas obrazları Qiyam, Nabat, Fərəhdur. Povestdə hadisələr əsas etibarilə bu obrazların ətrafında cərəyan edir. Qiyam-Nabat, Qiyam-Fərəh. Düzdür, başqa obrazlar da vardır.

Povestdə Fərəc kişi obrazı ilə bağlı əhvalat da maraqlıdır. Əsər boyu hadisələr maraqlı verilmişdir. Belə ki, Fərəc kişinin bostanı var. Bostanın yanı ilə gedərkən Qiyam və Möhlət qərar gəlirlər ki, bir yetişmiş iri qarqızı dərslər. Qarqızı yeyib sonra da qabığının üstünə adlarını yazırlar. “Axırncı dərstdə bizi müəllimlər otağına çağırırlar. Coğrafiya müəllimi adımızı çəkirdi. Həm coğrafiya müəllimimiz, həm də dərslər hissə müdirimiz üstümüzə acıqlandı.

- Ayıb olsun, yayın istisində bu qoca kişini buraya gətirmisiniz. Adınızı divar qəzetinə yazdıracağam. Məktəbdən qovduracağam, asdıracağam, kəsdirəcəyəm...<...> Müəllim bizi qovdurmadı” (2, s. 31). “Bostançı Fərəc sonra deyibmiş ki, Qiyamdan görürəm. Möhlətin öz bostanları var” (2, s. 33).

Uşaqlığında baş vermiş bu hadisələrin davamını Qiyamın gənclik vaxtlarında oxuyuruq. Belə ki, tələbə ikən tətil kəndə qayıdan Fərəc baba qoltuğunda qarqız içəri girdi: “Qiyam özü gedib onu qucaqladı. Öpüşdülər. Kişinin qaşları, kirpikləri ağappaq ağarmışdı. Elə bil göydən onun üstə ağappaq un ələnmişdi.

Qiyam qolundan tutub oturtdu.

- Nə zəhmət çəkirdin, Fərəc baba. Məni lap utandırırınsız.

- Yox, oğul. O dünyaya halal getmək istəyirəm. Bu dünyada heç kəsin xətrinə dəyməmişəm. Eşitdim gəlibsən. Bu qara xunudan ötrü sənin körpə xətrinə dəymişəm. Mən elə bilirdim, səni görməyib dünyadan köçəcəyəm. Allahımdan razıyam, oğul, bizi bir də görüşürdü. Adam yaşa dolduqca, qocaldıqca sümüyü də kövrəlir, ürəyi də” (14, s. 152).

Povestdə əsas obrazlardan biri Fərəhdur. Povest boyunca Qiyam-Fərəh xətti təbii, canlı lövhələrlə işlənmişdir. Qiyamın Ana məhəbbəti kimi, Qiyamın Fərəhə olan sevgisi də povestin əsas hadisələri kimi cərəyan edir. Fərəh Qiyamın dostu, sirdaşı, sevgilisiydi. Onlar pak bir məhəbbətlə bir-birini sevir, bir-birinə sadıq idilər. Povestin sonu Qiyamla Fərəhin nişanlanması barədə oxuyuruq. Bu nikbinlik oxucunu sevindirir. Lakin Qiyam əsgərlikdə ikən anasını itirir. Bu kədər isə oxucunu qəmə bürüyür. Ümumiyyətlə Qiyamın həyatı real hadisələr əsasında yazılmışdır.

Yaradılan hər hansı bir obraz, onun daxili dünyası, hadisələr hədsiz dərəcədə maraqlıdır.

Povestin əsas ideyası məhəbbətin ülviliyidir. Burada anaya məhəbbət, qadına məhəbbət, insanlara məhəbbət əsas ideya kimi götürülmüşdür.

Nəriman Həsənzadə hekayələrində, istər povestində obrazlar aləminin hər birində mərdlik var. İstər Qaçaq Kərəm, istər İsrail ağa, istər Qiyam, Nabat ana, bostançı Fərəc baba, Səriyyə bacı və sair qarşılaşdığımız bu və digər obrazların hər biri mərdidir. Maraqlısı odur ki, bu obrazlar həyatdan götürülmüş obrazlardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənzadə N. Mənim nigahımı pozdu təbiət. Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 1989.
2. Həsənzadə N. Seçilmiş əsərləri. 7 cildə. C. 4. Bakı, “Promotey” nəşriyyatı, 2010. 260 s.
3. http://anl.az/el/emb/N.Hesenzade/gorkemli_shexsler.html

Açar sözlər: Nəriman Həsənzadə, nəsr, tənqidi söz

Key words: Nariman Hasanzade, prose, critical word

Ключевые слова: Наримана Гасанзаде, проза, критическое слово

Nariman Hasanzade's prose

Summary

This article is about "Aunt Nabat's bread" - the narrative of Nariman Hasanzada. The work is autobiographical, so it tells about the poet's own life. This work was loved by readers and translated into many languages.

Проза Наримана Гасанзаде

Резюме

Эта статья о повести Н.Гасанзаде "Хлеб тети Набат". Произведение автобиографичное, то есть повествует о жизни поэта. Это произведение, полюбившееся читателям переведено на многие языки.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva

Quliyeva Ülviyyə İnqilab qızı⁹

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ BİOLOJİ VƏ TİBBİ BİLİKLƏRİN TƏDRİSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Həyat üçün insanın tam sağlamlığını və sağlam tərbiyə olunmasını zəruri sayan mütəfəkirlerimiz çoxdur. Onların fikrincə, sağlam adam dedikdə, yalnız fiziki cəhətdən düzgün inkişaf etmiş sağlam, qüvvətli, çevik adam deyil, bununla yanaşı, həm də sağlam şüurlu, düşüncəli, fikirli, saf qəlbli və xeyirxah, xalqının və vətənin azadlığı, inkişafı, xöşbəxtliyi naminə cəsərlə, namusla çalışan, belə bir işlərdən zövq alan, nəcib əxlaqi sifətlərə malik, sağlam zövqlü, şən təbiətli insan nəzərdə tutulur. İnsanın ahəngdar sağlam tərbiyə edilməsi onun hərtərəfli inkişafı və həyata hazır olması deməkdir. Görkəmli mütəfəkkirlər, pedaqoqlar sağlamlığın vasitə və yollarını da göstərmişlər. Qeyd edirlər ki, sağlamlığın əsası uşaq yaşlarından möhkəm qoyulmalıdır. Rus alimi V.Q. Belinski deyir ki, birinci vəzifə uşağın sağlam, bədəncə möhkəm, oynaq və çevik olmasına çalışmaqdan ibarətdir. Bu cəhətdən beynin sağlamlığına xüsusi fikir verilməlidir (1, s.73).

Gənclərin sağlam tərbiyə olunması, məktəblilərin tibbi biliklərlə silahlandırılması pedaqoji kollektivlərin əsas vəzifəsi kimi bu gün öz aktuallığını itirməmişdir. Çünki müstəqil respublikamızı sağlam, hərtərəfli inkişaf etmiş, həyata hazır gənclər idarə etməlidirlər. Sağlam yaşamağın əsas şərtlərindən biri isə tibbi biliklərə yiyələnməkdir. Tibbi bilikləri ixtisasından, peşəsindən asılı olmayaraq hamının öyrənməsi zəruridir. Həyata tam hazır, sağlam gəncliyin yetişdirilməsi fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilməlidir. Tədrisi elə qurmaq lazımdır ki, hər bir məktəbli tibbi-gigiyenik biliklərə yiyələnərək sağlamlığı qayğısına qalmaq bacarsın və firavan həyat sürsün. Problemin məktəblərdə yüksək səviyyədə həllində müəllimlərin tibbi təhsilə malik olmasının, tədris işinin müasir tələblərini, onun nəzəriyyə, metodika və praktikasını yaxşı bilməsinin əhəmiyyəti böyükdür (2, s.81).

Biologiyanın tədrisində tibbi-gigiyenik biliklərin öyrədilməsində əsas məqsəd uşaq və gəncləri tibbi biliklərlə silahlandırmaq, sağlamlığının qorunması, yarana biləcək problemlərin qarşısının alınması, sağlam həyat tərzini keçirmələri, həyatda, sağlamlıqda baş verə biləcək təhlükələri, riskləri qabaqcadan görməsi və onlara qarşı mübarizəyə hazır olması, zərərli vərdislərdən uzaqlaşması kimi bilik, bacarıq, vərdislərə yiyələndirməkdir.

Həmin məqsədə nail olmaq üçün şagirdlərə öyrədiləcək biliklər bir neçə istiqamətdə həyata keçirilməlidir:

1. Şagirdlərin bilik keyfiyyətinin yüksəldilməsi.
2. Bədbəxt hadisələrdə özünə və yoldaşına yardım göstərməsi.
3. Zərərli vərdislərdən, infeksiya xəstəliklərdən qorunması.
4. Şagirdin peşəyönümünə və sağlam həyat mövqeyinə düzgün istiqamətləndirməsi.

Tibbi biliklər şagirdlərin sağlamlığına və normal inkişafına xidmət edən keyfiyyətlər formalaşdırılmalıdır (3, s.27).

Tibbi biliklər şagirdlərin təlim-tərbiyəsinə müsbət təsir göstərməli, sağlam böyümə və inkişafına imkan yaratmalıdır. Şagird təhlükələrdə, bədbəxt hadisələrdə özünə və yoldaşına yardım göstərmək imkanına malik olmalı, zərərli adətlərdən və xəstəliklərdən qorunmağı bacarmalı, peşəseçiminə, əsil vətəndaş kimi yetişməli və xalqına, elinə, obasına layiqli töhfələr verməlidir.

Tibbi biliklərin tədrisi şagirdə həyatda baş verən risklərə, təhlükələrə qarşı çıxmaqla, sağlam yaşamaq hüququnu qoruması üçün cəsərlə, mübariz, iradəli olmaq keyfiyyətləri aşılmalı, özünə, bilik, bacarığına inamını artırmalıdır.

Şagirdlərə biologiya ilə əlaqələndiriləcək tibbi biliklərin öyrədilməsi aşağıdakı təlim nəticələrinin əldə edilməsinə şərait yaratmalıdır.

Tibbi biliklərlə əhatə olunmuş şagird sağlamlıq anlayışı, vətəndaşların, uşaqların sağlamlıq hüququ, xəstəliklər, onların səbəbləri, yayılması, profilaktikası və müalicəsi, qidalanma gigiyenası və mədəniyyətinə dair məlumatları, sağlamlığı möhkəmləndirən amilləri öyrənmiş olaqdır. Qidalanma, gün rejimi, fiziki tərbiyə, istirahət, təmiz hava, idman, zehni və fiziki fəaliyyət, sağlamlıqda təbii amillərdən istifadənin zəruriliyi, şəxsigigiyena qaydaları, zərərli adətlər və vərdislərin (siqaret, alkohol, narkotik maddələr) mənfi təsiri barədə məlumatlı olub çevrəsində olan yeniyetmə və gənclərin sağlam həyat tərzinə müsbət təsir göstərəcəkdir.

Tibbi biliklər əldə etmiş şagird aşağıdakı bacarıqlar əldə etmiş olur:

- ✓ Sağlamlıq hüququnu qorumaq, pozanlarla mübarizə etmək;
- ✓ Müxtəlif xəstəliklərdən, təhlükələrdən qorunmaq;
- ✓ Təhlükələrdə ilk tibbi yardım göstərmək;

⁹ ADPU-nun Ağcabədi filialının baş müəllimi. ulviyye.quliyeva@agcebedi.adpu.edu.az

- ✓ Qidanın təmizliyini, yararlılığını, keyfiyyətini təyin etmək;
- ✓ İdmanla, fiziki tərbiyə ilə məşğul olmaq;
- ✓ Sağlamlığı üçün təbii amillərdən istifadə etmək;
- ✓ Şəxsi gigiyena və məişət gigiyenası qaydalarına əməl etmək;
- ✓ Yoluxucu xəstəliklərdən qorunmaq və onların yayılmasının qarşısını almaq;
- ✓ Xəstələndikdə müalicə olunmaq;
- ✓ Zərərli vərdislərdən və toksiki maddələrdən uzaq olmaq;
- ✓ Virus və irsi xəstəliklərə qarşı mübarizə aparmaq;
- ✓ Cinsi inkişafının normallığını təmin etmək;
- ✓ Normal cinsi həyata hazır olmaq;
- ✓ Riskli davranışlara yol verməmək;
- ✓ Ətraf mühiti cəmiyyətin sağlamlığı üçün qorumaq.

Tibbi biliklərə yiyələnmiş şagirdə aşağıdakı münasibətlər formalaşacaq:

- ✓ Sağlamlığının və sağlamlıq hüququnun qorunması məsuliyyətini duyacaq;
- ✓ Sağlamlığına inamı artacaq;
- ✓ Yediyi qidanın yararlılığına əmin olacaq;
- ✓ Gün rejiminə əməl etməyin, idman və fizikiterbiyə ilə məşğul olmağın sağlamlığa müsbət təsirinə inanacaq;
- ✓ Təbii amillərdən istifadə edərkən israfçılığa yol verməyəcək, qənaətcil olacaq;
- ✓ Şəxsi və məişət gigiyenasına məsuliyyətlə yanaşacaq;
- ✓ Xəstəliklərdən qorunduğuna əmin olacaq və təhlükəsizliyinə inanacaq;
- ✓ Zorakılığı, zərərli vərdisləri pisləyəcək, onlara mənfi münasibət nümayiş etdirəcək;
- ✓ Sağlam cinsi zəyata hazır olduğuna və sağlam nəsil yetişdirməsinə inamı artacaq;
- ✓ Özünün və başqalarının sağlamlığının qorunmasına məsuliyyətlə yanaşacaq;
- ✓ Sağlamlığı ilə bağlı problemlərinin həllinə inanacaq.

Göstərilən faydalı, səmərəli nəticələrin əldə edilməsi şagirdlərə tibbi biliklərin verilməsinin zərurliyini bir daha artırır. Tibbi biliklərlə əhatə olunmuş şagirdlər öz bilik, bacarıq və münasibətlərinə uyğun olaraq digərlərinə də, hətta öz valideynlərinə, ətrafdakı insanlara müsbət təsir göstərə biləcəkdir. Göstərilən təlim nəticələrinin əldə edilməsi şagirdlərin bu günkü və gələcək sağlam həyatını, təhlükələrdən uzaq yaşamasını, inkişafını təmin edəcəkdir (4, s.112).

Gözlənilən təlim nəticələrinin əldə edilməsi üçün müəllimlərdə də bir çox bilik, bacarıq və münasibətlərin olması zəruridir. Müəllim sağlamlıq və onu pozan amillər haqqında biliklərə yiyələnməli, tibb sahəsindəki yeniliklərdən xəbərdar olmalı və onları tədris etdiyi biologiya fənninin mövzuları ilə əlaqələndirilməlidir. O, fəal təlim metodlarını, nəticəyönümlü tədrisi həyata keçirmək bacarıqlarına malik olmalıdır. Şagirdlərin şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşaraq onların bu sahədə biliklərinə, bacarıqlarına arxalanmalı müstəqilliyinə və sərbəstliyinə imkan verilməlidir. Şagirdlərinin tibbi bilik və bacarıqlara yiyələnməsinə əmin olmalı, onlardan gözlənilən nəticələrin əldə edilməsinə inanmalıdır. Şagirdlərin hüquqlarına, xüsusilə sağlamlıq, istirahət hüququna hörmətlə yanaşılmalıdır.

Biologiya və tibbi biliklərin tədrisi ilə məşğul olan müəllim münasibətlərin sağlamlığa mənfi təsirini bilərək şagirdlərinə onun emosiyalara uymadan, səbir və təmkin göstərməklə həll edilməsi yollarını izah etməlidir.

Bioloji təhsilin tibbi-gigiyenik biliklər öyrədilməsi imkanlarına nəzər saldıqda bir sistem, ardıcılıq özünü göstərir. İbtidai siniflərdə verilmiş sadə tibbi-gigiyenik anlayışlar şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun inkişaf etdirilir, sağlamlıq üçün zəruri şərtlər öyrədilir.

Tibbi biliklər gənc nəslin gələcək həyata tam hazır, sağlam, gümrəh, fəal həyat tərzinə malik, istədiyi sahədə yüksək səviyyəli mütəxəssis kimi fəaliyyət göstərə bilən, sağlam ailə qurmağa hazır, normal övlad dünyaya gətirmək və onu tərbiyə etməyə qadir, vətəni, xalqını, torpağını sevərək yaşamağa layiq şəxsiyyətin formalaşmasına imkan verər. Odur ki, fənlərin tədrisində məzmunu uyğun, şagirdlərin yaş səviyyəsi nəzərə alınaraq tibbi biliklər öyrədilməlidir.

Tibbi biliklər nəinki hər kəsin sağlam həyat tərzinə, həm də onu əhatə edənlərin sağlamlığına güclü müsbət təsir göstərir. Məktəb rəhbərliyi də şagirdlərə tibbi biliklərin öyrədilməsinə zəruri proses kimi baxmalıdır. Çünki, tibbi biliklər gənc nəslin, gələcəyin cəmiyyət qurucularının sağlam, gümrəh böyüməsinə, işləməsinə, yaşamasına xidmət edir (5, s.315).

Orta ümumtəhsil məktəbləri şagirdlərinə öyrədiləcək tibbi biliklərin seçilməsinə xüsusilə diqqət yetirmək lazımdır. Təhsilin tarixən nə formada dəyişməsindən asılı olmayaraq məqsəd gənc nəslin sərbəst həyata nəhəzirləşdirilməsi olmuş və indi də həmin məqsəd uğrunda çalışırıq. Təlim-tərbiyənin daha səmərəli yolları, metodları, formaları axtarılır, tətbiq edilir. Pedaqoq alimlərimiz gənclərin həyata daha dolğun nəhəzirləşdirilməsinə dair tədqiqatlar aparır, yeni metod və yolları eksperimentdən keçirir, daha səmərəli, keyfiyyətli elementlərin tətbiqinə çalışırlar. Gənclərin həyata nəhəzirləşdirilməsi bir neçə istiqamətdə aparılmalıdır:

- 1) Şagirdlərin bacarıqlı mütəxəssis, peşə sahibi kimi yetişdirilməsi;
- 2) Gənclərin Vətəni müdafiyyə, normal ailə həyatına nəhəzirləşdirilməsi;
- 3) Şagirdlərin sağlamlığını qorumağı bacaran vətəndaş kimi formalaşdırılması;
- 4) Gənc nəslin fəal cəmiyyət qurucusu və görkəmli şəxsiyyət kimi yetişdirilməsi.

Gənclərin həyata nəhəzirləşdirilməsinin hansı istiqamətinin həyata keçirilməsindən asılı olmayaraq birinci vacib şərt onların sağlamlığı olmalıdır. Deməli, şagirdlərə fənlərin tədrisində sağlamlıq haqqında müvafiq biliklər çatdırılmalıdır.

Onlara sağlamlığın mahiyyəti açıqlanmalı, ona müsbət təsir edən amillər öyrədilməli, həyatda onlardan necə faydalanmaq məsələləri izah edilməlidir.

Şagirdlərə yaş və bilik səviyyələrinə uyğun tibbi-gigiyenik biliklər verilməli və tərbiyə aşılanmalıdır. Məktəblilərə ilk tibbi-gigiyenik anlayışlar ibtidai siniflərdə öyrədilir. İbtidai sinif fənləri şagirdlərə sadə tibbi-gigiyenik anlayışların öyrədilməsinə imkan verir. “Oxu”, “Ana dili”, “Həyat bilgisi” fənlərinin də bu sahədə imkanları genişdir. Yuxarı siniflərdə isə şagirdlərə ən vacib tibbi biliklər verilməlidir. Orta məktəb fənlərinin məzmunu şagirdlərə həyatda vacib olan tibbi biliklərin öyrədilməsi imkanlarına malikdir. Biologiya tibbi bilik və tərbiyə aşılanması baxımından daha imkanlı fənlərdəndir. İmkanları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

1) İbtidai siniflər – sadə tibbi-gigiyenik anlayışların öyrədilməsi. Təmizlik işləri, infeksiya xəstəliklərdən qorunma tədbirləri, peyvəndlərin əhəmiyyəti, zəhərli bitki və qida məhsullarının tanınması, onlardan qorunma qaydaları, heyvanları tanımaq, heyvan dişləməsi, onların yaydığı xəstəliklər haqqında məlumatlar verilə bilər.

2) Bitkilər kursu (6–7-ci siniflər) – sağlamlıqda bitkilərin əhəmiyyəti, dərman bitkiləri və onların müalicəvi təsiri, istifadə üsulları, zəhərli bitkilər və onlarla davranma qaydaları, bitkilərlə zəhərlənmə, allergiyalar zamanı ilk yardımların göstərilməsi xəstəlik törədən bakteriya, göbələklər və onların törətdiyi xəstəliklərin öyrədilməsi imkanına malikdir.

3) Zoologiya kursu 7–8-ci siniflərdə tədris edilir. Heyvanların quruluşu, fiziologiyası, yayılması, çoxalması, əhəmiyyəti, fəaliyyətlərinin öyrədilməsi ilə yanaşı, müalicə əhəmiyyətli heyvan mənşəli dərmanlar, eyni zamanda heyvanların törətdikləri və yaydıqları xəstəliklər, xəstəliklərinin yayılmasının qarşısının alınması, yoluxucu, zoonoz, helmintoz xəstəliklər, zəhərli heyvanlar, heyvanların insanlara yetirdiyi xəsərlər də şagirdlərə çatdırılmalıdır. Heyvan xəstəliklərindən qorunma qaydaları, heyvanların insan sağlamlığında əhəmiyyəti və zərəri kimi biliklər şagirdlərə verilməlidir.

4) İnsan və onun sağlamlığı kursunun tədrisində (9-cu sinif) insan, onun quruluşu, fiziologiyası ilə yanaşı, sağlamlığı, sağlamlığa təsir edən amillər, xəstəliklərin profilaktika və müalicəsi, bədbəxt hadisələrdə ilk yardımların göstərilməsi, xəstələrə qulluq, şəxsi gigiyenaya aid biliklərin verilməsi mümkündür. Burada şagirdlərə sağlamlığa təsir edən müsbət amillərdən faydalanma üsulları, mənfi amillərdən qorunma tədbirləri də öyrədilməlidir. Eyni zamanda çoxalmaya mənfi təsir göstərən zərərli adətlər (siqaret çəkilməsi, alkoholla içkilərin, narkotik maddələrin qəbulu), sağlam ailə həyatı, cinsi orqanların gigiyenası, xəstəliklərin profilaktikası, müalicəsi, dəri-zöhrəvi xəstəliklər haqqında anlayışlar, QİÇS (Qazanılmış İmmun Çatışmazlığı Sindromu), kimitəhlükəli xəstəliklərin qarşısının alınması tədbirlərinin öyrədilməsi mümkündür.

5) 10–11-ci siniflərdə tədris edilən ümumi biologiya kursunda şagirdlərin öyrəndiyi biliklər, o cümlədən tibbi-gigiyenik biliklər də ümumiləşdirilir. Burada bakteriya və virusların törətdiyi xəstəliklər, onların profilaktikası, genlərlə, xromosomlarla bağlı irsi xəstəliklərin qarşısının alınması kimi məsələlər öyrədilməlidir. Mühit amilləri, onların sağlamlığa təsiri, sağlamlıq üçün lazımı şərait və onun əldə edilməsi qaydaları, gigiyenaya əməl edilməsi məsələləri öyrədilə bilər (6, s.147).

Tibbi biliklər nəinki hər kəsin sağlam həyat tərzinə, həm də onu əhatə edənlərin sağlamlığına güclü müsbət təsir göstərir. Şagirdlərə öyrədiləcək tibbi biliklər bir sıra şərtləri özündə cəmləşdirir:

1) Həyatda daha çox lazım olan, şagirdlər tərəfindən başa düşülən tibbi-gigiyenik anlayışlar seçilməlidir.

2) Tibbi biliklər elmə əsaslanmalı, mövzu və həyatla tam əlaqələndirilmə imkanına malik olmalıdır.

3) Şagirdlərin yaş və psixi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

4) Tibbi biliklərə şagirdlərdə inam yaradılmalıdır.

5) O, proqram materialını ağırlaşdırmamalı, çətinləşdirməməli, daha maraqlı olmasına, asan başadüşülməsinə imkan verməlidir.

6) Öyrədilən tibbi biliklər şagirdlərin və onları əhatə edənlərin sağlamlığına, normal inkişafına xidmət etməli, tibbi-gigiyenik bacarıq və vərdişlər formalaşdırmalıdır.

7) Tibbi biliklər şagirdləri çaşdırmamalı, qorxutmamalı, əksinə onlarda mübariz, qorxmaz, cəsarətli olmaq hissləri aşılamalıdır.

8) O, şagirdləri ekstremal vəziyyətə salmamalı, əksinə həmin hallardan çıxmağa kömək etməlidir. Bir sözlə, şagirdlərə öyrədilən tibbi biliklər onları sağlam həyata hazırlamalıdır (7, s.35).

Şagirdlərə öyrədiləcək tibbi biliklər aşağıdakı prinsiplərə əsasən seçilməlidir:

✓ Həyatda daha çox lazım olan, şagirdlər tərəfindən başa düşülən tibbi-gigiyenik anlayışlar seçilməlidir.

✓ Tibbi biliklər elmə əsaslanmalı, mövzu və həyatla tam əlaqələndirilməlidir.

✓ Şagirdlərin yaş və psixi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

✓ Tibbi biliklərə şagirdlərdə inam yaradılmalıdır.

✓ Proqram materialını ağırlaşdırıcı, çətinləşdirici anlayışlardan istifadə edilməməli, onun maraqlı olmasına, asan başa düşülməsinə imkan verilməlidir.

✓ Öyrədilən tibbi biliklər şagirdlərin və onları əhatə edənlərin sağlamlığına, normal inkişafına xidmət etməli, tibbi-gigiyenik bacarıq və vərdişlər formalaşdırmalıdır.

✓ Tibbi biliklər gəncləri zərərli vərdişlərdən uzaqlaşdırmalı, sağlam ailə həyatına və hərbi çağırışa hazırlaşdırmalıdır.

✓ Tibbi biliklər şagirdləri çaşdırmamalı, qorxutmamalı, əksinə onların mübariz, qorxmaz, cəsarətli olmasına kömək etməlidir.

- ✓ Şagirdləri ekstremal vəziyyətə salmalı, əksinə həmin hallardan çıxmasına imkan verməlidir.
- ✓ Şagirdlərə öyrədilən tibbi biliklər onları sağlam həyata hazırlamalıdır.

Müəllim şagirdin orqan və orqanlar sisteminin quruluşu, funksiyaları, yaş xüsusiyyətlərini bilməli, onun normal əqli və fiziki fəaliyyəti üçün lazım olan sağlam psixoloji mühiti təşkil etməlidir. Sanitar-gigiyena qaydalarına əməl olunmaqla uşaqlara təbliğ edilməli, fəvqəladə və təxirəsalınmaz hallarda ilk tibbi yardım qaydalarını tətbiq etmək bacarığı onlara aşılanmalıdır. Bütün bunlar müəllimdən müəyyən səviyyədə tibbi-bioloji biliklərin olmasını tələb edir. Tibbi-bioloji elmlərin əsasını anatomiya, fiziologiya və gigiyena təşkil edir. Müasir anatomiya, fiziologiya və gigiyena müxtəlif yaş dövrlərində insan orqanizmində baş verən dəyişiklikləri və prosesləri öyrənir.

İnsan embriogenezinin, eyni zamanda uşaqların müxtəlif yaş dövrlərinin anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi pedaqoqlar, psixoloqlar və tərbiyəçilər üçün mühüm material verir. Təlim- tərbiyənin effektivliyi, nəticəsi uşaq və yeniyetmələrin anatomik-fizioloji yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə sıx əlaqədardır. Yaş anatomik-fizioloji xüsusiyyətlərini bilmək fiziki tərbiyədə də effektiv təlim metodlarını seçməkdə müstəsna əhəmiyyətə malikdir (8, s.27).

Peşə standartına uyğun olaraq müəllim şagirdlərin psixoloji-fiziki inkişaf xüsusiyyətlərini və sağlamlıq vəziyyətini nəzərə almalıdır. Bundan əlavə hər bir müəllim yaşla əlaqəli inkişaf qanunauyğunluqlarını, inkişaf mərhələlərini , orqanizmin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq üçün müəyyən biliklərə malik olmalıdır.

Uşaq orqanizminin ətraf mühit amillərinə həssaslığı və reaktivliyi yaşlı insan orqanizmi ilə eyni deyil. Buna görə də məktəblilər üçün gigiyenik qaydalar müəyyən edilərkən orqan və sistemlərin morfoloji və funksional cəhətdən yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu zaman uşaqların məşğulluq və istirahət saatları, iqlim şəraiti də nəzərdən qaçmamalıdır.

Hər bir müəllim uşaq orqanizminin anatomik və fizioloji xüsusiyyətlərini, gigiyenik tələblərini və bunlarla bağlı yaş xüsusiyyətlərini bilməli, gündəlik pedaqoji fəaliyyətdə sağlamlığın möhkəmləndirilməsi ilə bağlı tədbir komplekslərindən istifadə etməlidir. Çünki uşaq və yeniyetmələrin sağlamlığının qorunması və möhkəmləndirilməsi bundan çox asılıdır.

Uşaq gigiyenası müəllimlərə tədris prosesinin təşkili, şagirdlərin gün və istirahət rejimi, qidalanma şərtləri üçün elmi əsaslandırılmış gigiyenik normaları təqdim edir. Məktəb gigiyenası zərərli ətraf mühit amillərinin aradan qaldırılması, uşaq və yeniyetmələrin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması işini də həyata keçirir. Müəllimlərin anatomiya, fiziologiya və məktəb gigiyenası üzrə müvafiq biliklərə malik olması uşaqların sağlamlığının qorunması, böyüməsi və inkişafı üçün optimal şəraitin yaradılmasına töhfəsini verir.

Beləliklə, insan anatomiyası və fiziologiyası xüsusi pedaqogikasının təbii-elmi əsasının qoyulmasına xidmət, məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqların təlim-tərbiyə prosesi ilə bağlı məsələlərin həllinə produktiv yanaşmanı təmin edir. Müasir şəraitdə pedaqoq, tərbiyəçi və loqopedlərin müəyyən həcmdə tibbi-bioloji biliklərə malik olması təlim-tərbiyə problemlərinin həllinə dair müasir tibbi-pedaqoji yanaşmanın həyata keçirilməsində müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. Biologiyadan məsələ və çalışmalar. Bakı: Təbib, 2000, 150 s. (şərikli)
2. Reproktiv sağlamlığın əsasları. Bakı: Şuşa, 2002, 128 s. (şərikli)
3. Botanikadan laboratoriya işləri. Bakı: Tərəqqi, 2002, 95 s.
4. Zoologiyadan laboratoriya işləri. Bakı: Tərəqqi, 2003, 139 s.
5. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil: V-IX siniflər, müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2006, 606 s. (şərikli)
6. Həyatı bacarıqlara əsaslanan təhsil: X-XI siniflər , müəllimlər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2006, 302 s. (şərikli)
7. Biologiya dərslərində şagirdlərlə müstəqil işlərin təşkili // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin "Xəbərlər"i, 2007, №6, s.333-338
8. T.Ə.Feyzullayev "Tibbi biliklərin əsasları" Bakı 2001
9. S.C.Əliyev "Tibbi biliklərin əsasları" Bakı-2004

Xülasə

Məqalədə gənclərin həyata hazırlanmasında, müasir tələblərə cavab verən şəxsiyyət kimi formalaşmasında sağlamlıq əsas şərtlərdən biri kimi qeyd olunur. Göstərilir ki, həyata tam hazır şəxsiyyətin əsas əlaməti sağlamlıqdır.

Xalqımızın maarifpərvər oğlu, görkəmli təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi insanın həyatda xöşbəxt və şən yaşaması üçün var-dövlətə deyil, möhkəm bədən sağlamlığına malik olmasını zəruri şərt hesab etmişdir. "Dünyada bədən sağlamlığından artıq dövlət yoxdur" demişdir.

Təsədüfi deyildir ki, böyük rus pedaqoqu K.D. Uşinskinin pedaqoji sistemində şagirdlərin fiziki və mənəvi cəhətdən sağlam tərbiyə olunması məsələsi mühüm yer tutmuşdur. Azərbaycan xalq maarifinin böyük vətənpərvər oğlu N. Nərimanov uşaqların sağlam böyümələri üçün əsərlərində yetərincə məsləhətlər vermiş, "Sağlam bədəndə sağlam ruh olar" demişdir.

Gənclərin sağlam tərbiyə olunması, məktəblilərin tibbi biliklərlə silahlandırılması pedaqoji kollektivlərin əsas vəzifəsi kimi bu gün öz aktuallığını itirməmişdir. Çünki müstəqil respublikamızı sağlam, hərtərəfli inkişaf etmiş, həyata hazır gənclər idarə etməlidirlər. Sağlam yaşamağın əsas şərtlərindən biri isə tibbi biliklərə yiyələnməkdir. Tibbi bilikləri ixtisasından, peşəsindən asılı olmayaraq hamının öyrənməsi zəruridir. Həyata tam hazır, sağlam gəncliyin yetişdirilməsi fənlərin tədrisi prosesində həyata keçirilməlidir.

Açar sözlər: *sağlam gənclik, fiziki sağlamlıq, xoşbəxt gələcək, tibbi biliklər, sağlam tərbiyə, sağlam bədən, sağlam ruh, tibbi biliklərin tədrisi və s.*

THE IMPORTANCE OF TEACHING BIOLOGICAL AND MEDICAL KNOWLEDGE IN SECONDARY SCHOOLS

Summary

In the article, health is mentioned as one of the main conditions in preparing young people for life and forming them as a personality that meets modern requirements. It is shown that the main sign of a fully prepared personality is health.

Hasan Bey Zardabi, an enlightened son of our people, a prominent naturalist, scientist, considered it necessary for a person to have good physical health, not wealth, for a happy and joyful life. "There is no state in the world more than physical health," he said.

It is not by chance that the great Russian educator K.D. In Ushinsky's pedagogical system, the issue of physically and morally healthy upbringing of students has taken an important place. N. Narimanov, the great patriot son of Azerbaijani public education, gave enough advice for children's healthy growth in his works and said, "A healthy body has a healthy soul."

Healthy upbringing of young people, arming schoolchildren with medical knowledge as the main task of pedagogical teams has not lost its relevance today. Because our independent republic should be managed by healthy, comprehensively developed young people ready for life. One of the main conditions for healthy living is acquiring medical knowledge. It is necessary for everyone to learn medical knowledge, regardless of their specialty or profession. Cultivation of healthy young people, fully ready for life, should be carried out in the process of teaching subjects.

Keywords: *healthy youth, physical health, happy future, medical knowledge, healthy upbringing, healthy body, healthy mind, teaching medical knowledge, etc.*

ВАЖНОСТЬ ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИЧЕСКИХ И МЕДИЦИНСКИХ ЗНАНИЙ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Резюме

В статье здоровье упоминается как одно из главных условий подготовки молодежи к жизни и формирования ее как личности, отвечающей современным требованиям. Показано, что основным признаком все-сторонне подготовленной личности является здоровье.

Гасан-бей Зардаби, просвещенный сын нашего народа, выдающийся естествоиспытатель, ученый, считал необходимым для счастливой и радостной жизни человека иметь хорошее физическое здоровье, а не богатство. «В мире нет более важного состояния, чем физическое здоровье», — сказал он.

Не случайно великий русский просветитель К.Д. В педагогической системе Ушинского важное место занял вопрос физически и нравственно здорового воспитания учащихся. Великий патриот азербайджанского народного образования Н. Нариманов в своих произведениях дал достаточно советов для здорового роста детей и сказал: «У здорового тела – здоровая душа».

Здоровое воспитание молодежи, вооружение школьников медицинскими знаниями как основная задача педагогических коллективов не утратило своей актуальности и сегодня. Потому что нашей независимой республикой должны управлять здоровые, всесторонне развитые молодые люди, готовые к жизни. Одним из главных условий здорового образа жизни является получение медицинских знаний. Овладеть медицинскими знаниями необходимо каждому, независимо от специальности и профессии. Воспитание здоровой молодежи, полностью готовой к жизни, должно осуществляться в процессе преподавания предметов.

Ключевые слова: *здоровая молодость, физическое здоровье, счастливое будущее, медицинские знания, здоровое воспитание, здоровое тело, здоровый дух, обучение медицинским знаниям и др.*

Rəyçi: Sultanova Nigar Əli qızı- Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

GÖRKƏMLİ ALİM VƏ MÜƏLLİM- ƏDİBƏ PAŞAYEVA

Azərbaycan daim özünün dünya şöhrətli alimləri ilə fərqlənib, Vətənimizin başını hər yerdə uca edən, ona şan-şöhrət gətirən ləyaqətli övladları ilə fəxr edib. Onların sırasında görkəmli filoloq-ədəbiyyatşünas, bacarıqlı təhsil təşkilatçısı, fəal ictimai xadim olan professor Ədibə xanım Paşayevanın özünəməxsus yeri var.

Ədibə Paşayeva görkəmli ədəbiyyatşünas-alim, yazıçı və pedaqoq Mir Cəlal Paşayevin ailəsində dünyaya göz açıb. Mir Cəlal ədəbiyyat tariximizin böyük ədəbi siması, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elminin inkişafında əvəzedilməz xidmətlər göstərmiş bir alim olmaqla yanaşı, yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər daşıyıcısı olan bir şəxsiyyət kimi tarixdə qalıb. Ədibə xanım Paşayeva bu ocağın ənənələrinin ləyaqətli davamçılarındanır.

Ədibə Paşayeva 18 iyul 1943-cü ildə Bakı şəhərində anadan olub. 1960-1965-ci illərdə Bakı Dövlət Universitetində təhsil alıb. Ədibə xanım ali təhsilini bitirdikdən sonra əmək fəaliyyətinə elə doğma Universitetimizdə başlayıb. Rus ədəbiyyatı kafedrasının müəllimi, baş müəllimi, Xarici tələbələr üçün rus dili kafedrasının müdiri işləyib.

2004-2019-cu illərdə BDU-nun Humanitar fakültələr üzrə rus dili kafedrasının müdiri olub. Linqvodidaktika, rus ədəbiyyatı tarixini tədqiq edən Ədibə Paşayeva bir çox kitab və dərsliklərin müəllifidir. Görkəmli alim 2019-cu ildən BDU-nun Rus ədəbiyyatı tarixi kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışır.

Ədibə xanım Azərbaycan elmi və təhsilindəki yüksək xidmətlərinə görə “Tərəqqi” medalına, “Qabaqcıl təhsil işçisi”, “Əməkdar müəllim” fəxri adlarına layiq görülüb. Görkəmli alim Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə 2019-cu ildə 3-cü dərəcəli “Əmək” ordeni ilə təltif edilib.

Həyatını Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlayan Ədibə xanım daim elmi axtarışlarda olub. Onun “Rus dili” (Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsinin xarici tələbələri üçün dərs vəsaiti), “Rus dili dialoqlarda” (dərs vəsaiti), “Rus dili monoloqlarda” (dərs vəsaiti), “Rus dili” (humanitar fakültələrdə oxuyan tələbələr üçün dərs vəsaiti) və digər əsərləri Azərbaycanda rus dili tədrisinin müasir səviyyədə təşkili sahəsində müstəsna rol oynayıb.

Həyatını elmə və təhsilə bağlamış Ədibə xanımı elmi ictimaiyyət gözəl alim, novator pedaqoq, qayğıkeş və nəcib insan kimi tanıyır. Onun yaradıcılığı, fəaliyyəti Azərbaycan gəncliyi üçün örnəkdir. Görkəmli yazıçı, ədəbiyyatşünas alim və pedaqoq, BDU-nun sevimli və unudulmaz müəllimi, nüfuzlu professoru Mir Cəlal Paşayevin dillər əzbəri olan məşhur kəlamlarından biri də budur: “Həyatımda yaratdığım ən böyük əsər ailəmdir”. Ədibə Paşayeva bu dəyərli ailənin yadigarı, xalqımızın və BDU-nun sevimli alimi, müəllimidir.

Görkəmli alimimizi 80 illik yubileyi münasibətilə təbrik edir, uzun ömür, cansağlığı, yeni elmi nailiyyətlər arzulayırıq

